

**De Holocaust in de westerse
collectieve herinnering: genese,
dynamiek en representatie**

Kristof Van Assche

Proefschrift voorgedragen tot het bekomen van de graad van
Doctor in de Wijsbegeerte

2010

Omslagfoto:

Horst Hoheisel, *Die Tore der Deutschen*, Berlijn, 26/27 januari 1997

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte

Promotor

Prof. Dr. Freddy Mortier

Jury

Prof. Dr. Bruno De Wever

Prof. Dr. Johannes Houwink ten Cate

Prof. Dr. Pieter Lagrou

Prof. Dr. Gie van den Berghe

Prof. Dr. Georgi Verbeeck

Dankbetuiging

Ik wil allereerst mijn promotor Freddy Mortier danken voor zijn steun, geloof en aanmoedigingen.

Mijn speciale dank gaat uit naar Gie van den Berghe, voor de hartelijke vriendschap, kritische interesse, goeie raad en onbaatzuchtige hulp.

Dank aan Bruno De Wever, Pieter Lagrou, Johannes Houwink ten Cate en Georgi Verbeeck om in m'n jury te willen zetelen.

Hartelijk dank aan mijn familie en vrienden voor hun steun, vriendschap en interesse. Ik wens speciaal m'n ouders te bedanken voor hun maanden- en zelfs jarenlange onafgebroken steun en genegenheid. Voor hun hulp en interesse, dank ook aan Annemieke en Steven, Evelien en Wouter. Voor haar vriendschap en niet-aflatende hulp, hartelijk dank aan Farah. Voor hun vriendschap, steun en interesse, dank aan Sigrid, Francis, Steven, Femke, Niels, Lio, Peter, Toon, Badra, Dirk & Sylvie, Sofie, Katrien, Annelies, Franky, Tineke, Bjorn, Christophe, Lincy, Kenneth & Leen en Erwin.

Kristof Van Assche, mei 2010

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	1
Terminologische noot.....	3
DEEL 1 WAT IS COLLECTIEVE HERINNERING?	8
1 Ontstaansgeschiedenis van het concept collectieve herinnering	8
2 Hedendaagse verfijning van het concept collectieve herinnering	13
2.1 Assmann: het verschil tussen communicatieve en culturele herinnering	14
2.2 Basiskennmerken van de collectieve herinnering	16
2.2.1 Identiteitsbepaling.....	16
2.2.2 Reconstructie van het verleden	17
Excursie: de nationale herinnering als typevoorbeeld	21
2.2.3 Mediatisering en formele organisatie.....	32
2.2.4 Normativiteit	49
2.3 Pierre Nora: van <i>milieux de mémoire</i> naar <i>lieux de mémoire</i>	51
3 De obsessie met het verleden	59
3.1 Inleiding	59
3.2 De tijdsperspectie in de premoderniteit	59
3.3 De tijdsperspectie in de ‘ <i>first modernity</i> ’	60
3.3.1 Sociologische achtergrond	60
3.3.2 Het ontstaan van het historisch besef	63
3.3.3 Van <i>memory crisis</i> tot <i>memory boom</i>	66
3.4 De tijdsperspectie in het begin van de ‘ <i>second modernity</i> ’	67
3.4.1 Sociologische achtergrond	67
3.4.1.1 De Holocaust als <i>crash</i> van de moderniteit?	67
3.4.1.2 ‘ <i>Second modernity</i> ’ in plaats van postmoderniteit	73
3.4.1.3 De structurele metamorfose van de westerse maatschappij	77
3.4.1.4 De transformatie van de situatie van het westerse individu	83
a Individualisering	83
b Detraditionalisering.....	89
c Vervreemding	92
d Ambivalentie	100
3.4.2 Van <i>memory crisis</i> tot <i>memory boom</i>	104
3.4.2.1 <i>L'accélération de l'histoire</i>	104
3.4.2.2 Desintegratie van het tijdsperspectief	106
3.4.2.3 De <i>crisis of memory</i> : de vlakheid van de <i>Gegenwartszivilisation</i>	111
3.4.2.4 De <i>memory boom</i> : het verleden als houvast	113
3.4.3 Collectieve herinneringen en de huidige herinneringsdynamiek	118
DEEL 2 DE COLLECTIEVE HERINNERING AAN DE HOLOCAUST	122
Inleiding	122
HOOFDSTUK 1 De joodse collectieve herinnering: definiëring	123
1 Inleiding	123
2 Het uniciteitsdebat: chronologisch overzicht	125
2.1 De interne Amerikaans-joodse discussie over het belang van de Holocaust – 1967-1979	125
2.2 De <i>Historikerstreit</i> – 1986	136
2.3 De strijd om het <i>United States Holocaust Memorial Museum</i> – 1978-1993.....	185

2.4	<i>The Age of Discovery</i> – 1992	198
2.5	<i>Le livre noir du communisme</i> – 1997.....	206
3	Het uniciteitsdebat: thematisch overzicht	218
3.1	De metafysische uniciteit van de Holocaust	218
3.1.1	Algemeen	218
3.1.2	De theologische uniciteit van de Holocaust	218
3.1.3	De epistemologische uniciteit van de Holocaust.....	228
3.1.3.1	De onuitspreekbaarheid van de Holocaust.....	228
3.1.3.2	De onverklaarbaarheid van de Holocaust	237
3.1.3.3	De ontoereikendheid van de traditionele historiografie	241
3.1.4	De morele uniciteit van de Holocaust	255
3.1.4.1	De Holocaust als manifestatie van demonisch kwaad	255
3.1.4.2	De Holocaust als resultaat van een ethische herconceptualisering van goed en kwaad....	261
3.1.4.3	De volstrekte irrationaliteit van de Holocaust.....	270
3.1.4.4	De Holocaust als resultaat van morele gedachteloosheid	273
3.2	De fenomenologische uniciteit van de Holocaust	284
3.2.1	Algemeen	284
3.2.2	Fenomenologische argumenten voor de uniciteit van de Holocaust	285
3.2.2.1	Overzicht van de fenomenologische argumenten	285
3.2.2.2	Uniciteit op kwantitatief vlak	286
3.2.2.3	Uniciteit op kwalitatief vlak	287
3.2.3	De fenomenologische uniciteit van de Holocaust en de strijd om moreel kapitaal	300
HOOFDSTUK 2De nationale herinnering aan de Holocaust in de Verenigde Staten, Israël en Europa...311		
1	Inleiding	311
2	De Amerikaanse nationale herinnering aan de Holocaust.....	311
2.1	Het Amerikaanse Holocaustbewustzijn vóór 1978	311
2.2	Het Amerikaanse Holocaustbewustzijn tussen 1978 en 1993.....	315
2.3	Het ontstaan van een nationale Holocaustherinnering in 1993	319
2.4	De amerikanisering van de Holocaust.....	340
3	De Israëlische nationale herinnering aan de Holocaust.....	345
3.1	Evolutie.....	345
3.1.1	Het Holocaustbewustzijn vóór het Eichmannproces.....	345
3.1.2	De wijzigende perceptie van de Holocaust door het Eichmannproces.....	349
3.1.3	De nationale herinnering aan de Holocaust vanaf de Zesdaagse Oorlog tot aan de <i>Intifada</i>	352
3.1.4	De nationale Holocaustherinnering tussen post- en neo-zionisme: van 1987 tot heden	355
3.2	Het commemoratief instrumentarium van de nationale Holocaustherinnering	362
3.2.1	<i>Yad Vashem</i> en <i>Yom Hashoah</i>	362
3.2.2	De Holocaust in het Israëlische onderwijssysteem	369
4	De herinnering aan de Holocaust in Europa.....	374
4.1	De herinnering aan de Holocaust vóór 1989	374
4.2	De Holocaust in de nationale herinneringen na 1989.....	377
4.3	De europeanisering van de Holocaust.....	379
CONCLUSIE.....		386
Noot over het aantal slachtoffers van de Holocaust		419
1	Algemeen	419
2	Berekeningsmethodes	420
2.1	Reconstructie op basis van SS-documenten en getuigenissen van SS-kopstukken.....	420
2.2	Directe schattingsmethode	424
2.3	Indirecte schattingsmethode.....	463
BIBLIOGRAFIE... ..		486

Inleiding

De Holocaust is sinds het begin van de jaren 90 in de westerse cultuur tot een icoon uitgegroeid. Er is sprake van een echte *Holocaust boom*, een bijna obsessionele omgang die zich simultaan op allerlei manieren cultureel manifesteert. De Holocaust is sinds het succes van *Schindler's List* niet meer weg te denken uit het cinema-aanbod en is een favoriet thema geworden van televisiedocumentaires. Boekhandels voorzien aparte rekken voor de laatste bestseller over de Holocaust en ook in bibliotheken zijn boeken over de Holocaust erg in trek. De bezoekersaantallen van Auschwitz nemen elk jaar nog steeds met 5 à 7 procent toe. De Holocaust is het onderwerp geworden van ongezien herdenkingsactivisme, met nieuwe musea in Londen (2000), Boedapest (2004), Berlijn (2001/2005), Parijs (2005) en binnenkort Mechelen en musea-uitbreidingen in Detroit (2004), Jeruzalem (2005), Dallas (2005), Skokie (2009), Melbourne (2010) en Los Angeles (2010). In 2005 werd door de Verenigde Naties een *Holocaust Remembrance Day* ingevoerd en mede onder invloed van een internationale *Task Force* wordt in vele landen Holocaustonderwijs verplicht of nadrukkelijk gestimuleerd.

De Holocaust heeft ook de westerse perceptie van vele andere gebeurtenissen veranderd. De laatste jaren wordt de Tweede Wereldoorlog steeds vaker geherinterpreteerd vanuit het perspectief van de Holocaust en ook hedendaagse massamoorden en genocides openbaren zich door het prisma van de Holocaust. Holocaust-retoriek heeft in het publieke domein en zelfs in alledaagse discussies ingang gevonden. De Holocaust is dé metafoor geworden om wantoestanden aan de kaak te stellen en tegelijk de maatstaf waaraan de ernst ervan zal worden afgemeten. Karikaturale referenties aan de Holocaust zijn schering en inslag in het discours van ontevreden sociale bewegingen, met de dierenrechtenbeweging, anti-abortusbeweging en homobeweging op kop. In de hoop op erkenning herformuleren etnische minderheden hun eigen geschiedenis van slachtofferschap in Holocausttermen. En in de debatcultuur is de Holocaust-analogie een favoriet retorisch instrument geworden om de tegenpartij de mond te snoeren zonder op z'n argumenten in te moeten gaan.

Hoe is de Holocaust zo snel zo'n dominante collectieve herinnering geworden? Dit is de vraag waarop dit doctoraat – langs allerhande omwegen – een antwoord zal trachten te bieden. Aangezien Holocaust als term in bepaalde contexten, die nog uitvoerig geanalyseerd zullen worden, problematische connotaties heeft, zal in een eerste voorafgaande noot uitgelegd worden waarom ik toch voor deze term opteer. Daarna zal in een tweede voorafgaande noot enig licht geworpen worden op het aantal slachtoffers dat in de Holocaust gevallen is. Het gaat om een in opzet beknopte definiërende noot, die uiteindelijk nogal omvangrijke proporties heeft aangenomen en wellicht enkel liefhebbers zal kunnen bekoren.

Na deze twee inleidende noten volgt de eigenlijke dissertatie, die uit twee delen bestaat. In het eerste deel zal grondig onderzocht worden wat het concept collectieve herinnering precies inhoudt. Aan de hand van de ontstaansgeschiedenis van het begrip en recente verfijningspogingen van Assmann en Nora, zal duidelijk worden dat de van oorsprong organische metafoor geëvolueerd is in een model van culturele mediëring. Nog in het eerste deel zal minutieus worden nagegaan hoe de hedendaagse obsessie met het verleden, waarbinnen de extreme belangstelling voor de Holocaust gekaderd moet worden, eigenlijk tot stand is gekomen. Na enkele sociologische uitweidingen over de oorzaken van onze gewijzigde tijdsperspectie en de hieruit resulterende *memory crisis*, zal een verklaring worden gezocht voor de hedendaagse herinneringsdynamiek.

In het tweede deel wordt ingegaan op de collectieve herinnering aan de Holocaust. Het eerste hoofdstuk behandelt wat men zou kunnen omschrijven als de joodse collectieve herinnering aan de Holocaust: de herinnering die, voortbouwend op de herinneringen van overlevenden en nabestaanden en inspelend op de noden van de collectiviteit, in de joodse gemeenschap dominantie verwierf. Zoals zal worden gesuggereerd, bestaat de kern van de joodse collectieve herinnering aan de Holocaust uit een intuïtie van – vaak meervoudige – uniciteit. Deze intuïtie is door interne discussie maar vooral door interactie met het publieke domein langzaam geconcretiseerd geraakt. Om dit aan te tonen wordt eerst een chronologisch overzicht gegeven van de uniciteitsdebatten die tot de precisering, stroomlijning en afscherming van de joodse collectieve herinnering geleid hebben. Daarna worden de argumenten die in deze discussies aan bod kwamen en de kern raken van de joodse collectieve herinnering, uitvoerig gewikt en gewogen. Hierbij zal duidelijk worden dat de joodse collectieve herinnering aan de Holocaust geoptimaliseerd is om de collectieve identiteit te schragen en de collectief gedeelde belangen tegenover de buitenwereld kracht bij te zetten. In het tweede hoofdstuk wordt ingezoomd op het ontstaan van het Holocaustbewustzijn buiten de joodse gemeenschap. Met de Verenigde Staten, Israël en de Europese Unie zullen de drie voornaamste *case studies* onder de loep worden genomen. Daarbij zal worden aangetoond hoe het Holocaustbewustzijn in deze landen op zeer korte termijn uitgegroeid is tot een nationale collectieve herinnering en – wat de Europese Unie, de Raad van Europa en eventueel de Verenigde Naties betreft – zelfs tot een supranationale collectieve herinnering. In de conclusie zullen de voornaamste bevindingen nog eens worden aangestipt en een schets worden gegeven van een mogelijke toekomstige evolutie.

Terminologische noot

In ons taalgebruik is de term Holocaust ingeburgerd geraakt als synoniem voor de nazi-genocide op de Europese Joden. Toch is deze term niet onomstreden. Om dit te verduidelijken moeten we eerst de ontstaansgeschiedenis en betekenisverschuivingen ervan van naderbij bekijken. Etymologisch gezien is de term Holocaust afkomstig van het Griekse ὁλοκαυστός, dat in de Septuagint – de Griekse vertaling van de Hebreeuwse bijbel (het Oude Testament) – gebruikt werd als vertaling voor het antieke joods-orthodoxe brandoffer aan Jahweh.¹ ‘Holocaust’ betekent aldus letterlijk ‘iets dat volledig verbrand wordt als offer aan God’. De term werd tijdens de middeleeuwen in de meeste Europese bijbelvertalingen overgenomen en raakte geleidelijk in een seculiere betekenis verspreid.² Door de connotatie van volledige vernietiging door verbranding werd ‘holocaust’ als een soortnaam gehanteerd om te verwijzen naar allerhande rampen of slachtingen waarbij de omgeving volledig in de as was gelegd of een groot aantal mensen levend waren verbrand. Als zodanig werd de term bijvoorbeeld gebruikt met betrekking tot de aardbeving in San Francisco in 1906, de slagvelden van de Eerste Wereldoorlog, de kolossale brand in een nachtclub in Boston waarbij in 1942 440 mensen het leven lieten, de oppervlaktebombardementen tijdens de Tweede Wereldoorlog, het slagveld van Stalingrad en het gebruik van de atoombom.³ Vaak fungeerde de term zelfs gewoon als synoniem voor catastrofe of bloedbad.

Op 5 december 1942 werd de term ‘holocaust’ – door de *News Chronicle* – voor het eerst gebruikt om de nazi-behandeling van de Joden te omschrijven, en ook in de daaropvolgende jaren werd hij sporadisch vermeld als verwijzing naar Duitse gruweldaden tegenover Joden en andere slachtoffers.⁴ Van een theologische connotatie of exclusieve referent was hierbij echter geen sprake. Het gebruik van de term ‘Holocaust’ – met hoofdletter en dus als eigennaam – als expliciete verwijzing naar de nazi-genocide op de Europese Joden dateert van het begin van de jaren 1960. In 1961 refereerde de Amerikaanse journalist Paul Jacobs in een artikel over het Eichmannproces als eerste naar deze genocide als *Holocaust*.⁵ De term zou in die exclusieve betekenis echter slechts bekend raken nadat overlevende Elie Wiesel deze in 1963 in een recensie voor *The New York Times Review of*

¹ Bij dit ritueel werden alle ‘genietbare’ delen van het geslachte offerdier één voor één in in het vuur gelegd als exclusieve lofprijzing aan Jahweh. Als vertaling hiervoor werd in de Septuagint gebruik gemaakt van een neologisme dat het gesubstantiveerde adjectief ὅλος (‘volledig in al z’n onderdelen’) met het voltooid deelwoord καυστός (< καύειν, ‘verbranden’) met elkaar verbond tot ὁλοκαυστός. Zie WYRWA, Ulrich. “Holocaust”. *Notizen zur Begriffsgeschichte in Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, 1999, 8, 300 en GARBER, Zev en ZUCKERMAN, Bruce. *Why Do We Call the Holocaust “The Holocaust”? An Inquiry into the Psychology of Labels* in BAUER, Yehuda et al. (ed.). *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda*. Vol. 2. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1880.

² De *Oxford English Dictionary* vermeldt als derde definitie van de term ‘holocaust’: ‘c. Complete consumption by fire, or that which is so consumed; complete destruction, esp. of a large number of persons; a great slaughter or massacre.’ De eerste twee definities verwijzen naar de originele (brand)offer-betekenis, maar staan enkel als eerste vermeld omdat het de oudst bekende betekenissen zijn.

³ PETRIE, John. *The Secular Word HOLOCAUST: Scholarly Myths, History, and 20th Century Meanings* in *Journal of Genocide Research*, 2000, 2, 1, 33-35

⁴ PETRIE, John. *The Secular Word HOLOCAUST: Scholarly Myths, History, and 20th Century Meanings* in *Journal of Genocide Research*, 2000, 2, 1, 37 en WYRWA, Ulrich. “Holocaust”. *Notizen zur Begriffsgeschichte in Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, 1999, 8, 303-304

⁵ NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. New York: Houghton Mifflin, 1999, 40-41 en 133

Books als standaardbenaming zou benadrukken.⁶ Toen ook het gereputeerde Israëliëse onderzoekscentrum *Yad Vashem* hem systematisch in zijn publicaties begon toe te passen, raakte de term geleidelijk academisch ingeburgerd.⁷ Bij het brede publiek vond de term Holocaust ingang door de uitzending van de gelijknamige miniserie van de NBC in 1978.⁸ Eind de jaren 1970 zou 'Holocaust' in deze recente, exclusieve betekenis in alle belangrijke woordenboeken en encyclopedieën worden opgenomen, en sindsdien lijkt de meer algemene betekenis volledig verdrongen.⁹ 'Holocaust' blijkt in ons taalgebruik als *prima facie* herkenbaar synoniem voor de nazi-genocide op de Europese Joden niet meer weg te denken en is ook in academische publicaties over het onderwerp alomtegenwoordig.

Op het gebruik van deze term komt echter kritiek vanuit twee tegengestelde hoeken. Sommige academici oordelen dat de term als ahistorisch en exclusief vocabularium de nazi-genocide op de Europese Joden een *sui generis* karakter schijnt toe te dichten die de historisering ervan en de vergelijking met andere genocides onnodig dreigt te bemoeilijken.¹⁰ Deze academici wijzen er bovendien op dat de term in bepaalde joodse kringen expliciet wordt gepromoot vanwege de metafysische connotaties die met zijn archaïsche betekenis samenhangen. In die kringen overstijgt de term de loutere functie van een synoniem dat vanwege gevestigde associaties met complete vernietiging, verbranding en rampspoed werd gekozen. In de plaats daarvan wordt terug aangeknoopt met zijn antieke, religieuze inhoud, in een poging de genocide op een zinvolle manier in de joodse theologie in te schakelen.¹¹ Omdat dit in sommige debatten kan leiden tot stellingnames met onwelkome meta-historische implicaties hebben verschillende academici voorgesteld andere termen te hanteren. Vaak wordt hierbij de term *Endlösung (der Judenfrage)* naar voor geschoven. Dit was de administratieve term die de nazi's zelf gebruikten om te verwijzen naar de planning en uitvoering van maatregelen die de 'finale oplossing van de jodenkwestie' als doel hadden. Maar ook deze term kan bezwaarlijk neutraal genoemd worden, net omdat het de radicaliserende visie van de daders weergeeft en slechts toepasselijk is voor zover men de gebeurtenissen vanuit het perspectief van de nazi's zelf vertelt. Termen zoals 'Jodenvernietiging' en 'Jodenuitroeiing' zijn dan weer te algemeen als verwijzing naar de nazi-genocide op de Europese Joden. Een strikte afscheiding met grootschalige pogroms die de joodse gemeenschappen in Europa sporadisch teisterden is met deze terminologie immers niet mogelijk. Tevens wekken deze termen de schijn dat ook niet-Europese Joden aan de genocide door de nazi's ten prooi zouden zijn gevallen.¹² Beide termen zijn in hun algemeenheid dan ook slechts adequate verwijzingen voor zover ze worden gebruikt binnen

⁶ GARBER, Zev en ZUCKERMAN, Bruce. *Why Do We Call the Holocaust "The Holocaust"? An Inquiry into the Psychology of Labels* in BAUER, Yehuda et al. (ed.). *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda*, vol. 2. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1883

⁷ PETRIE, John. *The Secular Word HOLOCAUST: Scholarly Myths, History, and 20th Century Meanings* in *Journal of Genocide Research*, 2000, 2, 1, 39-41

⁸ PETRIE, John. *The Secular Word HOLOCAUST: Scholarly Myths, History, and 20th Century Meanings* in *Journal of Genocide Research*, 2000, 2, 1, 49

⁹ WYRWA, Ulrich. "Holocaust". *Notizen zur Begriffsgeschichte in Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, 1999, 8, 304-306

¹⁰ Zie onder andere MARRUS, Michael R. *The Holocaust in History*. New York: Meridian, 1987, 3.

¹¹ GARBER, Zev en ZUCKERMAN, Bruce. *Why Do We Call the Holocaust "The Holocaust"? An Inquiry into the Psychology of Labels* in BAUER, Yehuda et al. (ed.). *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda*. Vol. 2. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1881-1887

¹² Weliswaar zijn ook kleine groepen niet-Europese Joden door de nazi's omgebracht, maar bijna steeds behoorden deze staatsrechtelijk tot een bezette Europese staat. Zo bijvoorbeeld kwamen met de Duitse bezetting van het Franse protectoraat Tunesië in november 1942 85.000 Tunesische Joden onder Duitse controle. Hiervan werden er 20 naar vernietigingskampen gedeporteerd wegens verzetsdaden. Door de snelle Duitse capitulatie in mei 1943 zou de andere Tunesische joden eenzelfde lot bespaard blijven. Zie LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München: Piper Verlag, 1998, 545-546.

de vooraf afgebakende context van de nazi-genocide op de Europese Joden. Een andere term die occasioneel als synoniem opduikt is 'Judeocide', maar deze term heeft dan weer het nadeel dat het hem als neologisme aan primaire herkenbaarheid ontbreekt.

Ook vanuit een volledig andere hoek is er kritiek op het gebruik van de term Holocaust. Verschillende joodse auteurs zijn beducht voor een de-Judaïsering van de term door nieuwe betekenisverschuivingen. Occasioneel duikt de term Holocaust immers op als verwijzing naar de vervolging van en moord op alle slachtoffers van de nazi's en hun bondgenoten.¹³ Dat door deze tendens naar inclusie de vermeend bijzondere status van de nazi-genocide op de Europese Joden – die in die joodse middens blijkbaar onlosmakelijk met de keuze voor de term Holocaust samenhang – onrecht wordt aangedaan, stuit bij die auteurs dan ook op veel protest. Maar wat zij nog meer vrezen is een nog omvangrijkere semantische verschuiving die de recente, exclusieve betekenis van de term Holocaust volledig dreigt uit te hollen. De iconische status die 'Holocaust' in de publieke opinie heeft ingenomen als symbool van absoluut kwaad heeft er begrijpelijkerwijs toe geleid dat slachtoffers van andere gevallen van sociale onrechtvaardigheid hun eigen zaak in de belangstelling proberen brengen door er met dezelfde terminologie naar te verwijzen.¹⁴ Occasioneel wordt de term holocaust – zonder hoofdletter – trouwens opnieuw als soortnaam gebruikt, dit maal als synoniem voor volkerenmoord.¹⁵ Dat dit inflatoir gebruik van de term niet in goede aarde valt bij voornoemde joodse auteurs hoeft weinig betoog. Sommigen stellen dan ook voor om de term Holocaust helemaal te laten vallen en termen uit het Hebreeuws over te nemen als exclusieve verwijzing naar de nazi-genocide op de Europese Joden. De term Shoah bijvoorbeeld, die in het Hebreeuws gewoon 'grote catastrofe' betekent en in heel diverse contexten wordt gebruikt, zou volgens hen als zulke referent dienst kunnen doen.¹⁶ Sinds de gelijknamige documentaire van Claude Lanzmann uit 1985 heeft de term in die exclusieve betekenis in ons taalgebruik trouwens reeds een aanzienlijke verspreiding gekend. Maar de academici die zich tegen het gebruik van de term Holocaust hadden gekant vanwege de metafysische connotaties die hij in bepaalde milieus met zich meedraagt, verzetten zich om ongeveer dezelfde redenen ook tegen deze term. Ook de term Shoah lijkt de nazi-genocide op de Europese Joden immers een *sui generis* karakter toe te schrijven. En ondanks de afwezigheid van theologische connotaties, is het bovendien geen echt neutrale term, omdat het door de nadruk op het catastrofale karakter van de gebeurtenis expliciet het joodse perspectief als uitgangspunt blijkt te nemen.¹⁷ Bovendien is 'Shoah' in zionistische middens een ideologisch geladen term. De nazi-genocide op de Europese Joden wordt door zionisten immers beschouwd als een door hen al in 1933 aangekondigde catastrofe die de diaspora-Joden te wachten zou staan indien ze niet naar Palestina zouden terugkeren.¹⁸ Omdat deze associatie serene discussies in sommige debatten zou kunnen belemmeren, ligt ook het gebruik van de term Shoah in academische middens moeilijk. Een andere Hebreeuwse term die in joodse kringen soms naar voren wordt geschoven is 'Churban'. Dit is de term die orthodoxe Joden hanteren om naar de nazi-

¹³ PETRIE, John. *The Secular Word HOLOCAUST: Scholarly Myths, History, and 20th Century Meanings* in *Journal of Genocide Research*, 2000, 2, 1, 56

¹⁴ ROSENFELD, Alvin H. *The Americanization of the Holocaust* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking about the Holocaust: After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 122 en PETRIE, John. *The Secular Word HOLOCAUST: Scholarly Myths, History, and 20th Century Meanings* in *Journal of Genocide Research*, 2000, 2, 1, 50-52

¹⁵ Zie bijvoorbeeld in Van Dale: 'holocaust: 1. massale vernietiging, volkerenmoord'.

¹⁶ Zie BARTOV, Omer. *Murder in Our Midst: The Holocaust, Industrial Killing, and Representation*. Oxford: Oxford University Press, 1996, 57 en PETRIE, John. *The Secular Word HOLOCAUST: Scholarly Myths, History, and 20th Century Meanings* in *Journal of Genocide Research*, 2000, 2, 1, 53.

¹⁷ Zie BARTOV, Omer. *Murder in Our Midst: The Holocaust, Industrial Killing, and Representation*. Oxford: Oxford University Press, 1996, 59-60.

¹⁸ SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Henry Holt, 1991, 434

genocide op de Europese Joden te verwijzen. Vanwege de expliciete theologische connotatie worden echter ook tegen het gebruik van deze term academische bedenkingen geformuleerd. ‘Churban’ – letterlijk ‘vernietiging’ – wordt in Joods-orthodoxe milieus immers verkozen omdat dit toelaat de nazi-genocide op de Europese Joden te linken aan de vernietiging van de Eerste en vooral van de Tweede Tempel.¹⁹ Op deze wijze kan de genocide betekenisvol worden ingeschakeld in een lange traditie van vervolging en vernietiging en kan men de pijnlijke vraag omzeilen waarom Jahweh de bijna-volledige vernietiging van zijn uitverkoren volk niet heeft verhinderd.²⁰

Het zal duidelijk zijn dat het gebruik van de term Holocaust als exclusieve verwijzing naar de nazi-genocide op de Europese Joden vanuit verschillende hoeken aan kritiek blootstaat. Toch zal ik de term in deze dissertatie in die betekenis hanteren. Ten eerste is deze term in ons taalgebruik intussen volledig ingeburgerd. Mediaberichtgeving over het onderwerp staat er bol van en ook in de gespecialiseerde publicaties is de term alomtegenwoordig.²¹ Ten tweede bezit de term ook een zeer hoge mate van primaire herkenbaarheid. De term roept bij het brede publiek een semantisch stabiele inhoud op en lijkt hierdoor als exclusieve referent nauwelijks meer weg te denken.²² Ten derde wekt de term Holocaust in het modern seculier taalgebruik over het algemeen helemaal niet de associaties op waarvoor bepaalde academici hem liever vervangen zouden willen zien.²³ Behalve bij een kleine groep experts is de mogelijke theologische connotatie ervan immers niet eens bekend, en in het academische milieu zelf zijn de potentieel metafysische implicaties van de term enkel problematisch in een aantal randdebatten met weinig historische relevantie.²⁴ Dat deze onwelkome implicaties op zulke momenten aan de kaak moeten worden gesteld staat buiten kijf, maar het lijkt me toch te ver te gaan om omwille daarvan het algemeen ingeburgerde, onproblematische gebruik van de term over het hoofd te zien en te pleiten voor de introductie van een ander vocabularium. Ten vierde hanteren ook overlevenden en nabestaanden van andere genocides ter verwijzing naar het leed dat hen zelf is aangedaan vaak een specifieke terminologie. Zo refereren Sinti en Roma naar de nazi-genocide die op hen gepleegd werd met de term ‘Pharrajimos’ of ‘Porrajmos’.²⁵ Naar de Armeense genocide wordt door Armeniërs verwezen als ‘Mec Ejer’n’ en de vanuit Moskou geïnduceerde hongersnood in

¹⁹ De Eerste Tempel – de tempel van Solomon – werd in 586 v. Chr. vernietigd door de Babyloniërs en luidde het begin in van de Babylonische ballingschap. De Tweede Tempel werd in 70 n. Chr. vernietigd door de Romeinen – de zogenaamde ‘churban beit ha’mikdash’ – en vormde de start van de Diaspora. Zie BARTOV, Omer. *Murder in Our Midst: The Holocaust, Industrial Killing, and Representation*. Oxford: Oxford University Press, 1996, 204.

²⁰ BARTOV, Omer. *Germany’s War and the Holocaust: Disputed Histories*. Ithaca: Cornell University Press, 2003, 126

²¹ Naar mijn schatting wordt de term – buiten het Duitse taalgebied althans – in meer dan 90 % van de publicaties over het onderwerp standaard aangewend. In het Duitse taalgebied overheerst de term ‘Endlösung’, maar het academisch gebruik van de term zit ook daar in lift.

²² Ik sluit me hier aan bij de opvatting van Dan Stone: ‘I would still rather call the Holocaust the Holocaust, despite that term’s implications of (voluntary) sacrifice. For, grossly inapposite though that implication is, Holocaust remains the term most widely used.’ in STONE, Dan. *The Historiography of Genocide: Beyond ‘Uniqueness’ and Ethnic Competition in Rethinking History*, 2004, 8, 1, 127-142.

²³ Zie ook PETRIE, John. *The Secular Word HOLOCAUST: Scholarly Myths, History, and 20th Century Meanings in Journal of Genocide Research*, 2000, 2, 1, 48 en 54.

²⁴ Over de randdebatten waarin de term toch problematische connotaties oproept, zal ik het verderop trouwens uitvoerig hebben.

²⁵ Deze termen betekenen ‘verslinding’ of ‘slachting’ in het Romani. Zie BARSONY, Janos en DAROCZI, Agnes. *Pharrajimos: The Fate of the Roma During the Holocaust*. New York: International Debate Education Association, 2008, ix en HANCOCK, Ian F. *We Are the Romani People: Ame Sam E Rromane Džene*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2002, 34.

Oekraïne van 1932-1933 staat in Oekraïne bekend als ‘Holodomor’.²⁶ Deze termen kunnen als synoniem voor de respectieve genocides in principe ook als neologismen in andere talen ingeburgerd raken.²⁷ En ten vijfde lijken de alternatieven voor ‘Holocaust’ die door critici zelf worden voorgesteld minder bevredigend. Het ontbreekt deze alternatieven immers aan primaire herkenbaarheid ofwel dragen ze nog meer in het oog springende meta-historische connotaties met zich mee, die een historische analyse veel rechtstreeks zouden belasten. Op basis van deze overwegingen ligt de keuze voor de term Holocaust – in het besef dat er als synoniem voor de nazi-genocide op de Europese Joden geen volstrekt neutrale term bestaat die tegelijk herkenbaar is – het meest voor de hand.

²⁶ ‘Mec Ejer'n’ of ‘Mets eghern’ (Մեծ Եղեռն) betekent ‘grote ramp’ in het Armeens. Zie HOVANNISIAN, Richard. *The Armenian Genocide: Wartime Radicalization or Premeditated Continuum*. Somerset: Transaction, 2006, 107. Holodomor (Голодомор) betekent vernietiging door hongers in het Oekraïens. Zie BORISOW, Peter. 1933. *Genocide. Ten Million. Holodomor* in MADDEN, Cheryl (ed.). *Holodomor: The Ukrainian Genocide 1932-1933*. Idyllwild: Charles Schlacks Jr., 2003, 1.

²⁷ Gelet op veel beperktere socio-culturele en politieke middelen die de betrokken herinneringsgemeenschappen ter beschikking staan, lijkt de kans hierop echter wel erg klein.

DEEL 1 Wat is collectieve herinnering?

1 Ontstaansgeschiedenis van het concept collectieve herinnering

Het concept collectieve herinnering werd in de jaren 1920 geïntroduceerd door de Franse sociologen Marc Bloch en Maurice Halbwachs en – onafhankelijk van hen – door de Duitse kunsthistoricus Aby Warburg. Deze drie intellectuelen waren geïntrigeerd door de vraag waarom personen gedrag tentoonspreiden en opvattingen huldigen die typisch zijn voor de cultuur en sociale groep waartoe ze behoren. Bovendien vroegen ze zich af hoe deze kenmerken zich over de generaties heen kunnen handhaven. Een aanzet tot antwoord zochten ze niet bij de in die tijd zeer invloedrijke biologische verklaringen, maar bij de prille sociologie en ontluikende cultuurgeschiedenis. Alle drie onderschreven ze het standpunt dat de specifieke karakteristieken die een persoon ontleent aan zijn cultuur en sociale groep zich van generatie op generatie bestendigen door middel van processen van socialisering en culturele overlevering.²⁸ In hun analyses van de werking van deze cultuuroverdracht stelden ze voorop dat elke cultuur en sociale groep een eigen corpus van collectief gedeelde kennis bezit. Dit corpus behelst alle groepsspecifieke gedrags- en interpretatienormen die elk lid van de groep via initiatie en herhaalde sociale oefening onbewust internaliseert en nadien zelf doorgeeft.²⁹ In zijn studie over de kennisoverdracht in premoderne, rurale samenlevingen ontdekte Marc Bloch dat de kern van de op de nieuwe generaties over te brengen kennis betrekking heeft op de identiteit van de groep.³⁰ Om de kinderen te leren wat de groep waarin ze opgroeien zo specifiek maakt moeten ze namelijk de mentale representaties van de identiteitsvormende gebeurtenissen uit het verleden van hun groep aangeleerd krijgen.³¹

Het was echter niet Marc Bloch maar Maurice Halbwachs die de sociaal gemedieerde gemeenschappelijke herinnering als eerste systematisch zou analyseren. Voortbouwend op inzichten ontleend aan zijn leermeesters Bergson en Durkheim onderzocht hij hoe de mentale voorstellingen van het groepseigen verleden geconstrueerd en overgeleverd worden.³² Halbwachs' theorie over de constructie van kennis over het gemeenschappelijke verleden was

²⁸ ASSMANN, Jan. *Collective Memory and Cultural Identity in New German Critique*, 1995, 65, 125

²⁹ ASSMANN, Jan. *Collective Memory and Cultural Identity in New German Critique*, 1995, 65, 126

³⁰ BLOCH, Marc. *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*. Paris: Colin, 1949 (postuum gepubliceerd)

³¹ Cf. BLOCH, Marc. *Mémoire collective, tradition et coutume* in *Revue de Synthèse Historique*, 1925, 40, 73-83.

³² Aan Henri Bergson ontleende Halbwachs het inzicht dat er een groot verschil bestaat tussen objectieve en innerlijke tijd en dat de herinnering cruciaal is om de relatie tussen beiden te duiden. Anders dan Bergson meende Halbwachs dat zowel tijd als herinnering sociale constructies waren en geen persoonlijke en subjectieve ervaringen konden zijn. Emile Durkheim beïnvloedde Halbwachs dan weer met zijn opvatting dat ideeën enkel toegankelijk zijn via hun sociale manifestaties en actualisaties en dat collectieve representaties daarom steeds het basisobject van analyse moeten zijn. Durkheim had in zijn baanbrekende studie *Les formes élémentaires de la vie religieuse* uit 1912 al gewezen op het centrale belang van symbolen en rituele herdenking voor de vorming en bevestiging van de collectieve identiteit van een groep. Durkheim beperkte zich echter tot de vaststelling dat de samenleving haar leden integreert op basis van collectieve representaties, die zich in een soort mythisch collectief bewustzijn zouden vertalen. Halbwachs onderzocht echter ook hoe individuen deze representaties verwerven en de gemeenschappelijke herinnering aan het gedeelde verleden internaliseren. Anders dan Durkheim zou Halbwachs hierbij wel afstand nemen van de notie van een universeel collectief bewustzijn. Cf. CONNERTON, Paul. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, 13-14 en HUTTON, Patrick H. *Collective Memory and Collective Mentalities: The Halbwachs-Ariès Connection in Historical Reflections*, 1988, 15, 2, 311-312.

een uitvloeisel van zijn initiële preoccupatie met de sociale dimensie van de individuele herinnering. In zijn vroegste werk – *Les cadres sociaux de la mémoire* uit 1925 – was hij al tot de contra-intuïtieve conclusie gekomen dat elke herinnering die een persoon heeft, gemedieerd is door de groep waartoe hij behoort.³³ Volgens Halbwachs grijpt iedere individuele herinnering immers terug op een zogenaamd ‘sociaal kader’. Dit concept slaat niet zozeer op de voor de hand liggende observatie dat mensen hun ervaringen vooral in een sociale context opdoen en hun vroegere ervaringen meestal in een sociale context opnieuw zullen oproepen.³⁴ Het heeft veeleer betrekking op de tot de verbeelding sprekende constatering dat de individuele herinnering steeds ingebed is in symbolische denkschema’s die het individu ver overstijgen.³⁵ Elke herinnering maakt namelijk gebruik van feitenkennis, spatiale en temporele voorstellingen en denk- en ervaringstendensen die het individu door sociale interactie en communicatie bijgebracht werden. Dit houdt in dat herinneringen niet samenhangen omdat ze in chronologisch verband staan, maar omdat ze een specifieke positie innemen in het sociale kader dat het individu geïnternaliseerd heeft.³⁶ Dit sociale kader, dat de mentale ruimte biedt waarbinnen het individu zijn herinneringen structureert en opslaat, is volgens Halbwachs groepspecifiek. Het zijn immers de verschillende groepen waarbinnen het individu sociaal actief is, die hem via socialiseringsprocessen een specifiek sociaal kader als symbolische horizon zullen aanreiken. Halbwachs zelf noemt hier de familie, de godsdienstige groep en de sociale klasse, maar we kunnen daarnaast ook denken aan professionele affiliaties, recreatieve verenigingen, politieke partijen en zelfs naties.³⁷ Het is binnen de instructieve uiteenzetting over de kenmerken van *le cadre social* dat Halbwachs voor het eerst het concept *mémoire collective* gebruikt. Wat hij hieronder op dat moment verston, is voer voor discussie. Sommigen beweren dat Halbwachs zich zodanig liet meeslepen door zijn anti-individualistische perspectief dat hij het begrip ‘collectieve herinnering’ opvoerde als een transcendent collectief bewustzijn dat de ervaringen van de groepsleden volledig determineert.³⁸ In deze lezing verschijnt het individu als een automaat die passief gehoorzaamt aan de geïnterioriseerde collectieve wil en zijn eigen herinneringen ontleent aan een collectief denkproces.³⁹ Hoewel een aantal passages in Halbwachs’ vroegste werk inderdaad insinueren dat herinneringen geen enkele substantie hebben buiten de sociale context, baseert het merendeel der academici zich op Halbwachs’ voorzichtige eindconclusies om een meer gematigde definitie naar voren te schuiven.⁴⁰ Deze auteurs zijn van oordeel dat Halbwachs’ toenmalige versie van collectieve herinnering niet meer was dan een verzamelnaam voor die collectief relevante denkschema’s en gedeelde voorstellingen die de individuele herinneringen van de groepsleden structureren.⁴¹ Halbwachs had op nogal

³³ HALBWACHS, Maurice. *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Alcan, 1925

³⁴ ERL, Astrid. *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*. Stuttgart: J.B. Metzler, 2005, 15

³⁵ HALBWACHS, Maurice. *On Collective Memory* (vertaald en geredigeerd door Lewis A. Coser). Chicago: University of Chicago Press, 1992, 52-53 en 169. (Dit boek is een in het Engels vertaald compendium van de belangrijkste passages uit het werk van Halbwachs.)

³⁶ CONNERTON, Paul. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, 37

³⁷ Cf. ASSMANN, Jan. *Collective Memory and Cultural Identity in New German Critique*, 1995, 65, 127.

³⁸ Zie bijvoorbeeld FENTRESS, James en WICKHAM, Chris. *Social Memory*. Oxford: Blackwell, 1992, ix, GEDI, Noa en ELAM, Yigal. *Collective Memory - What Is It?* in *History and Memory*, 1996, 8, 1, 36-37 en WINTER, Jay M. en SIVAN, Emmanuel. *Setting the Framework* in WINTER, Jay M. en SIVAN, Emmanuel (eds.). *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, 23.

³⁹ FENTRESS, James en WICKHAM, Chris. *Social Memory*. Oxford: Blackwell, 1992, ix

⁴⁰ Vergelijk de moeilijk verenigbare passages HALBWACHS, Maurice. *On Collective Memory* (vertaald en geredigeerd door Lewis A. Coser). Chicago: University of Chicago Press, 1992, 68 en 167-169 met 181-183. Zie ook de aarzeling bij GEDI, Noa en ELAM, Yigal. *Collective Memory - What Is It?* in *History and Memory*, 1996, 8, 1, 38-39.

⁴¹ ERL, Astrid. *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*. Stuttgart: J.B. Metzler, 2005, 15-16

ongelukkige wijze voor deze term geopteerd om erop te wijzen dat zelfs de herinnering aan persoonlijke belevenissen organisch verbonden is met sociaal bepaalde voorwaarden tot herinnering.⁴² Mede onder invloed van de kritiek die hij van zijn collega's te verduren kreeg, probeerde Halbwachs zijn oorspronkelijke concept van collectieve herinnering in een tweede boek te concretiseren.⁴³ Zijn *La mémoire collective* zou – onder meer omdat Halbwachs in de Tweede Wereldoorlog naar Buchenwald werd gedeporteerd en daar op 16 maart 1945 zou omkomen – pas in 1950 verschijnen.⁴⁴ In dit standaardwerk van de memoriologie gaf hij aan het begrip collectieve herinnering echter een lichtelijk andere en meer relevante invulling. Halbwachs verliet het niveau van de strikt individuele herinnering dat hij zo problematisch met zijn sociologische uitgangspunten had proberen te verzoenen. In de plaats hiervan concentreerde hij zich op de collectief gedeelde mentale voorstellingen over het verleden. Door deze perspectiefwissel hanteerde Halbwachs de term 'collectieve herinnering' niet langer als verwijzing naar het collectief gedeelde mentale kader dat organisch doorwerkt in de eigen herinneringen van het individu. Collectieve herinnering werd nu, op een terminologisch meer accurate wijze, gebruikt als synoniem voor de sociaal geconditioneerde kijk op het verleden die leden van een bepaalde groep met elkaar delen. Zoals Bloch kwam Halbwachs in zijn nieuwe studie al snel tot de slotsom dat sociale groepen hun identiteit baseren op gebeurtenissen uit het verleden die constitutief bleken voor het gedeelde lot van hun leden.⁴⁵ Het zijn deze lotgevallen die op de nieuwe generaties moeten worden overgebracht om hen collectieve identiteit bij te brengen en de sociale groep als afgesloten eenheid te laten voortbestaan. Bovendien kwam Halbwachs tot de verrassende vaststelling dat het perspectief van de groep op het verleden steeds ook gevormd en vervormd wordt door de vereisten van identiteitsvorming.⁴⁶ Groepsleden zullen zich gewoonlijk slechts herinneren wat aan het zelfbeeld en de belangen van hun groep beantwoordt. Dit houdt bijvoorbeeld in dat bij voorkeur historische analogieën en continuïteiten geaccentueerd zullen worden die aantonen dat de groep doorheen de geschiedenis zijn eigenheid bewaard heeft.⁴⁷ Bovenal impliceert dit echter dat het verleden onherroepelijk geselecteerd en gereconstrueerd zal worden vanuit de hedendaagse opvattingen, interesses en aspiraties van de sociale groep.⁴⁸ Zo zullen autobiografische gebeurtenissen die een persoon samen met andere leden van de groep heeft ervaren zich in de herinnering vastzetten op een wijze die het groepsbelang eer aandoet.⁴⁹

⁴² De ongelukkige formulering van het concept collectieve herinnering in Halbwachs' vroegste werk heeft ervoor gezorgd dat deze term in academische middens sindsdien vaak weerstand oproept. Amos Funkenstein bijvoorbeeld wijst erop dat herinneren een mentale activiteit is en daarom steeds een essentiële persoonlijke dimensie kent. Zie FUNKENSTEIN, Amos. *Collective Memory and Historical Consciousness in History & Memory*, 1989, 1, 1, 6. De meeste hedendaagse memoriologen hebben zich dan ook van Halbwachs terminologische keuze afgekeerd en hanteren nu termen als 'sociale herinnering', 'culturele herinnering' en 'communicatieve herinnering'. Zie KANSTEINER, Wulf. *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies in History and Theory*, 2002, 41, 2, 181.

⁴³ De kritiek was niet in het minst afkomstig van zijn goede vriend en collega Bloch. Zie BLOCH, Marc. *Mémoire collective, tradition et coutume* in *Revue de Synthèse Historique*, 1925, 40, 73-83.

⁴⁴ Halbwachs was in augustus 1944 opgepakt wegens fel protest tegen de arrestatie van zijn joodse schoonvader. Zie ERL, Astrid. *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*. Stuttgart: J.B. Metzler, 2005, 14 en NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston, MA: Houghton Mifflin, 1999, 3.

⁴⁵ Cf. KATTAGO, Siobhan. *Ambiguous Memory: The Nazi Past and German National Identity*. Westport: Praeger, 2001, 14.

⁴⁶ HALBWACHS, Maurice. *On Collective Memory* (vertaald en geredigeerd door Lewis A. Coser). Chicago: University of Chicago Press, 1992, 50

⁴⁷ ERL, Astrid. *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*. Stuttgart: J.B. Metzler, 2005, 17

⁴⁸ KATTAGO, Siobhan. *Ambiguous Memory: The Nazi Past and German National Identity*. Westport: Praeger, 2001, 14

⁴⁹ HALBWACHS, Maurice. *On Collective Memory* (vertaald en geredigeerd door Lewis A. Coser). Chicago: University of Chicago Press, 1992, 51

Wanneer individuen zich echter episodes voor de geest proberen te halen die ze niet zelf beleefd hebben, kunnen ze zelfs niet op hun eigen herinnering terugvallen. Op dat ogenblik moeten ze beroep doen op voorstellingen van het verleden die hen via hun sociale milieu worden aangereikt. Deze zogenaamde ‘collectieve’ herinneringen – zo genoemd omdat alle leden van de sociale groep ze via socialiseringsprocessen geïnternaliseerd krijgen – zijn volgens Halbwachs echter nog veel selectiever en constructiever. Zonder de matigende invloed van de eigen herinnering en met het huidige eigenbelang van de sociale groep als enige maatstaf, zal het verleden immers onvermijdelijk gestroomlijnd worden op een wijze die het positieve zelfbeeld en de sociale positie van de groep versterkt.⁵⁰ Halbwachs wees erop dat zulke gezaghebbende interpretatie van het verleden wordt vastgelegd door de groepseigen formele autoriteiten – de *pater familias*, religieuze concilies, partij-ideologen, etc. Afhankelijk van zijn maatschappelijke omvang beschikt de sociale groep hierbij eventueel ook over eigen organisaties die bij de overbrenging van de collectieve herinneringen worden ingeschakeld, zoals scholen, musea en media.⁵¹

Halbwachs spitste zich vervolgens toe op de dynamiek van de collectieve herinnering. Hij wees erop dat het individu onvermijdelijk lid is van een grote verscheidenheid aan sociale groepen en zich dus op een kruispunt van collectieve herinneringen bevindt. Indien deze collectieve herinneringen niet met elkaar te rijmen vallen, ontstaat cognitieve dissonantie die beslecht zal worden ten voordele van de interpretatie van die groep die in de sociale context van het individu toevallig het meest dominant is. Op individueel vlak zijn collectieve herinneringen potentieel dus zeer variabel, omdat de hiërarchie tussen sociale groepen kan wijzigen en het individu bepaalde sociale connecties zelfs volledig kan verbreken.⁵² Interessanter is dat de collectieve herinneringen ook evolueren op het niveau van de sociale groep zelf en op het niveau van de maatschappij – hier te verstaan als het netwerk dat alle sociale groepen overkoepelt. Op maatschappelijk niveau kunnen de collectieve herinneringen van de diverse sociale groepen in een strijd om hegemonie verwickeld raken. Hierbij maken de groepen die zich het best toegang weten te verschaffen tot de centrale organen van opinievorming – de politieke tribune en de massamedia – de meeste kans om hun collectieve herinneringen te verspreiden. Maar ook binnen de sociale groepen zelf zijn de collectieve herinneringen aan verandering onderhevig. Wanneer een nieuwe kijk op de identiteit en belangen van de sociale groep de bovenhand krijgt, zullen de collectieve herinneringen overeenkomstig aangepast worden. Halbwachs probeerde deze stelling empirisch te onderbouwen in zijn laatste studie – *La topographie légendaire des Évangiles en Terre Sainte* – die in 1941, dus nog vóór zijn magnum opus, gepubliceerd zou raken.⁵³ Hierin maakt hij duidelijk dat zelfs religieuze gemeenschappen, ondanks hun pretentie van doctrinale onveranderlijkheid, onder invloed van een wijzigende zelfperceptie grondige transformaties ondergaan in hun collectieve herinneringen. Zo toont hij aan dat de officiële christelijke topografie van het Heilig Land verschillende malen herzien werd onder invloed van organisatorische noden en dogmatische omwentelingen binnen de katholieke kerk.⁵⁴ Met deze

⁵⁰ HALBWACHS, Maurice. *On Collective Memory* (vertaald en geredigeerd door Lewis A. Coser). Chicago: University of Chicago Press, 1992, 119

⁵¹ STIER, Oren Baruch. *Committed to Memory: Cultural Mediations of the Holocaust*. Amherst & Boston: University of Massachusetts Press, 2003, 4

⁵² HALBWACHS, Maurice. *On Collective Memory* (vertaald en geredigeerd door Lewis A. Coser). Chicago: University of Chicago Press, 1992, 72

⁵³ HALBWACHS, Maurice. *La topographie légendaire des Évangiles en Terre Sainte. Étude de mémoire collective*. Paris: Presses universitaires de France, 1941

⁵⁴ Halbwachs gaat eerst na hoe en waarom cruciale gebeurtenissen uit de evangeliën zeer precies gelokaliseerd werden in Jeruzalem en bepaalde dorpen in Galilea. Zijn analyse brengt aan het licht dat de officiële topografie van de heilige plaatsen het resultaat was van het vroegchristelijke streven naar een solide eigen identiteit. Hij wijst erop dat de eerste christenen zichzelf geloofwaardig probeerden te maken door enkele belangrijke gebeurtenissen uit het leven van Christus in verband te brengen met joodse tradities en herinneringen. Hoewel er

uiteenzetting breide Halbwachs een passend sluitstuk aan zijn baanbrekende theorie over collectieve herinnering. Niet alleen was hij tot de bevinding gekomen dat onze kijk op het verleden afhankelijk is van op het eigenbelang gerichte interpretaties van de groepen waarmee we ons identificeren. Maar hij had ook aan het licht gebracht dat deze kijk mee verandert met de structurele en ideologische metamorfoses waaraan individu, groep en maatschappij onderhevig kunnen zijn.

Hoewel Halbwachs geldt als grondlegger van het concept collectieve herinnering wordt in de literatuur ook steevast verwezen naar de studies van zijn tijdgenoot Aby Warburg. Terwijl Halbwachs als socioloog de collectieve herinnering steeds had onderzocht vanuit de sociale dimensie van de cultuur, vertrok Warburg als cultuurhistoricus vanuit de materiële dimensie van de cultuur. Hem boeide niet zozeer de sociale constructie als wel de culturele verschijningsvorm van collectieve herinneringen.⁵⁵ Warburgs eerdere onderzoek naar de symboliek van de renaissance had hem onder de indruk gebracht van de duurzame betekenis die sommige symbolen en motieven in de westerse cultuur opwekken. Het was hem duidelijk geworden dat kunstenaars over de eeuwen heen hetzelfde symbolische arsenaal hanteren om bij hun publiek een specifieke weerklank op te roepen.⁵⁶ Toen Warburgs aandacht verschoof naar de relatie tussen de kunstenaar, zijn sociale achtergrond en de symbolen die hij hanteerde, merkte hij een interessant fenomeen op. Hij ondervond dat kunstenaars tijdens hun recyclage van symbolen en motieven zelf ook steeds kleine artistieke modificaties aanbrachten. Warburg interpreteerde deze nuances als de materiële veruitwendigingen van een mentaliteitswijziging in de cultuur waarin het kunstwerk geschapen werd.⁵⁷ Dit betekende volgens hem dat de mentale dimensie van een cultuur zich materieel manifesteerde door het hergebruiken en aanpassen van voorheen ingeburgerde culturele symbolen. Net zoals Halbwachs en diens medesociologen had Warburg hiermee een cruciaal aspect van cultuuroverdracht weten te verklaren. De prille sociologie had al verduidelijkt dat culturen en sociale groepen slechts kunnen voortbestaan door nieuwe generaties het eigen corpus van collectief gedeelde kennis te doen interioriseren. Warburg toonde nu aan dat culturen zichzelf bestendigen door naast deze sociale interactie ook gebruik te maken van materiële cultuurobjecten die via symboolmanipulatie de mentale dimensie van de cultuur incarneren en overleveren.⁵⁸ Net zoals Halbwachs focuste Warburg zich hierbij op de collectieve

geen enkele aanwijzing bestond dat Christus werkelijk in Bethlehem geboren was, werd voor deze stad geopteerd om de bewering te ondersteunen dat hij de Messias moest zijn omdat hij in de stad van David ter wereld was gekomen. Daarnaast beklemtoont Halbwachs dat de eerste christenen zich ook voldoende van het joodse geloof moesten distantiëren om hun eigen identiteit te beklemtonen. Met het lijdensverhaal en de verrijzenis van Christus als belangrijkste identiteitsvormende episodes kreeg Jeruzalem in de evangeliën hierom een veel centralere plaats dan Galilea, waar hij toch zijn leer had verkondigd en het grootste deel van zijn leven had doorgebracht. Op het concilie van Nicea werd de centraliteit van Jeruzalem als Heilige Stad bevestigd, hoewel de verschillende locaties van de lijdensweg toen al niet meer bekend waren. Ten tijde van de kruisvaarders was de collectieve herinnering aan Christus' leven al zo diep geïnternaliseerd dat Jeruzalem het ultieme doel werd van de heroveringstocht en de stad na de verovering zelfs deels herbouwd werd om te beantwoorden aan de officiële versie van het lijdensverhaal. Op basis van deze bevindingen komt Halbwachs tot de conclusie dat de veranderende perceptie en aanblik van het Heilig Land niet bepaald werd door historisch accurate beschouwingen maar door doelbewust geconstrueerde en meermaals geherdefinieerde collectieve herinneringen aan het leven van Christus. Zie HALBWACHS, Maurice. *On Collective Memory* (vertaald en geredigeerd door Lewis A. Coser). Chicago: University of Chicago Press, 1992, 234-235.

⁵⁵ ASSMANN, Jan. *Collective Memory and Cultural Identity in New German Critique*, 1995, 65, 129 en ERL, Astrid. *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*. Stuttgart: J.B. Metzler, 2005, 21

⁵⁶ GILBERT, Felix. *From Art History to the History of Civilization: Aby Warburg in Journal of Modern History*, 1972, 44, 3, 381

⁵⁷ CONFINO, Alon. *Collective Memory and Cultural History: Problems of Method in American Historical Review*, 1997, 102, 5, 1391

⁵⁸ ERL, Astrid. *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*. Stuttgart: J.B. Metzler, 2005, 21

herinnering. Hoewel Warburg nooit een helder concept van collectieve herinnering heeft ontwikkeld, maakt zijn *kollektives Gedächtnis* duidelijk allusie op de vaststelling dat culturen zichzelf definiëren door selectief en manipulatief terug te grijpen op een gedeelde, overgeleverde symbolische orde.⁵⁹ Ondanks een conceptualisering die aanzienlijk van Halbwachs' definitie afwijkt, worden Warburgs inzichten door memoriologen als een welkome aanvulling op diens theorie omarmd.⁶⁰ Warburg had er immers op gewezen dat niet alleen in de sociale interactie maar ook in de materiële manifestaties van een cultuur geappelleerd wordt aan het verleden op een wijze die de eigen identiteit manipulatief in de verf zet. De kunstvoorwerpen waarover hij het heeft bleken als instrumenten van cultuuroverdracht inherent te functioneren als *media of memory*.⁶¹ Warburgs analyses hadden betrekking op kunst en architectuur en konden nog geen rekening houden met de doorbraak van de massamedia. Hij hield zich hierdoor enkel bezig met de materiële herinneringsarbeid van de culturele elite en kon niet voorzien dat door de twee mediarevoluties van de 20ste eeuw – film/TV en internet – een grondige transformatie in de *technologies of memory* zou plaatsvinden.⁶² Desondanks blijven Warburgs conclusies zeer relevant: ook in de massacultuur beelden de cultuurproducten een toevallig overheersend symbolisch universum af en moeten de culturele representaties van het verleden beschouwd worden als sociaal gemedieerde constructies.⁶³

2 Hedendaagse verfijning van het concept collectieve herinnering

Het concept collectieve herinnering werd in het begin van de jaren '80 weer opgerakeld en is sindsdien niet meer uit het academische en populaire discours weg te denken. In een tijd waarin westerlingen meer en bewuster dan vroeger voor hun zelfidentificatie op het verleden terugvallen, kan dit geen verwondering wekken. Geconfronteerd met het fenomeen van collectieve identiteitsconstructie door verwijzing naar het verleden staken een groot aantal sociologen, cultuurhistorici en geschiedschrijvingsfilosofen bij Halbwachs en Warburg hun licht op. Het werd echter al snel duidelijk dat de inzichten van beide pioniers aan herziening toe waren, niet alleen omdat hun theorie onvoldoende was gedifferentieerd, maar ook omdat verschillende aspecten ervan door het grondig veranderde tijds kader achterhaald bleken. In de huidige *collective memory studies* wordt het klassieke concept van collectieve herinnering op drie cruciale punten gecorrigeerd. Ten eerste is men er zich onder impuls van Jan en Aleida Assmann van bewust geworden dat er een kwalitatief verschil bestaat tussen collectieve herinneringen die gebaseerd zijn op

⁵⁹ FORSTER, Kurt. *Aby Warburg's History of Art: Collective Memory and the Social Mediation of Images in Daedalus*, 1976, 105, 1, 169

⁶⁰ Warburg benadrukte – onder meer met zijn *Mnemosyne*-project – dat de materiële manifestaties van de cultuur vooral beogen om intense emoties op te wekken en de toeschouwers hierdoor existentieel te binden. Hedendaagse theorieën over collectieve herinnering beklemtonen toch meer de cognitieve dan de emotieve impact van zulke informatieoverdracht. Zie ERLI, Astrid. *Medium des kollektiven Gedächtnisses – ein (erinnerungs-)kulturwissenschaftlicher Kompaktbegriff* in ERLI, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 8.

⁶¹ Een recente uitwerking van Warburgs basisinzichten vinden we in Yates' *The Art of Memory*. Volgens Frances Yates fungeren vele zogezegde neutrale kunstobjecten bij nader toezien duidelijk als herinneringsinstrumenten. De religieuze schilderijen uit de renaissance deden bijvoorbeeld symbolisch beroep op de bijbelkennis van de observator, maar versterkten tegelijk ook de internalisering van de bijbelverhalen waaraan ze refereerden. Zie YATES, Frances. *The Art of Memory*. Chicago: University of Chicago Press, 1966, 145 en 151.

⁶² KANSTEINER, Wulf. *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies in History and Theory*, 2002, 41, 2, 191

⁶³ CONFINO, Alon. *Collective Memory and Cultural History: Problems of Method in American Historical Review*, 1997, 102, 5, 1391-1392

dagdagelijkse sociale interactie en collectieve herinneringen die resulteren uit gematerialiseerde cultuuroverdracht. Ten tweede heeft het academische succes van de *collective memory studies* ertoe geleid dat de basiskenmerken van collectieve herinneringen nu veel beter geëxpliciteerd zijn. En ten derde is door toedoen van Pierre Nora het besef ontstaan dat collectieve herinneringen de laatste decennia steeds obsessiever, artificiëler en vluchtiger geworden zijn. Blijkbaar dient er zich een nieuwe herinneringstraditie aan die radicaal verschilt van diegene waarop Halbwachs en Warburg zich voor hun onderzoek baseerden. In wat volgt zullen deze drie punten uitvoerig behandeld worden.

2.1 Assmann: het verschil tussen communicatieve en culturele herinnering

Een analyse van het klassieke concept van collectieve herinnering bracht aan het licht dat deze veel te homogeen geformuleerd was en ook heel wat theoretische onderbouw miste. Op het eind van de jaren 80 probeerden verscheidene academici deze tekortkomingen te verhelpen door een meer genuanceerd beeld van collectieve herinnering op te hangen. Cruciaal hierbij was de differentiatie tussen *kommunikatives* en *kulturelles Gedächtnis* die door Jan en Aleida Assmann werd aangebracht.⁶⁴ Beiden zijn ervan overtuigd dat er een kwalitatief onderscheid bestaat tussen collectieve herinneringen die gebaseerd zijn op alledaagse interactie en collectieve herinneringen die hun grondslag vinden in symboolgeladen culturele overleveringsvormen. Ze beweren dat het hierbij eigenlijk gaat om twee afzonderlijke herinneringstypes die qua inhoud, vorm, media, tijdshorizon en verantwoordelijke organen fundamenteel van elkaar verschillen. De ‘communicatieve herinneringen’ omvatten de collectieve herinneringen die exclusief door alledaagse communicatie tot stand komen. Ze hebben betrekking op ervaringen die zich tijdens het leven van de betrokkenen zelf voordoen en worden gekarakteriseerd door informaliteit, wanorde en fluctuerende betekenissen. Communicatieve herinneringen verspreiden zich via de toevallige uitwisseling van belevenissen in de dagdagelijkse sociale interactie. Ze hebben een begrensde tijdshorizon van 3 à 4 generaties – 80 tot 100 jaar – die gewoon mee-evolveert met het voorbijgaan van de tijd en zich dus niet op een concreet historisch punt fixeert. Eenieder die tot dezelfde *Erinnerungsgemeinschaft* behoort, is even competent om dit soort collectieve herinneringen vorm te geven en te interpreteren.⁶⁵ Jan Assmann wijst er terecht op dat Halbwachs’ inzichten hier onverminderd relevant blijven. Het is Halbwachs’ grote verdienste aangetoond te hebben dat individuen hun herinneringen via alledaagse communicatie opbouwen in overeenstemming met de identiteitsfunderende kijk op het verleden die overheerst in de sociale groepen waarvan ze lid zijn.⁶⁶

De vaststelling dat Halbwachs zich – op enkele bedenkingen in zijn *La topographie légendaire des Évangiles* na – tot deze categorie van collectieve herinneringen beperkte, betekent echter wel dat zijn theorie niet veel te vertellen heeft over de constructie van herinneringen buiten de alledaagse communicatieve context om. Halbwachs scheen ervan uit te gaan dat, eens het domein van de levendige communicatie werd ingeruild voor overdracht via gematerialiseerde cultuurvormen zoals teksten, beelden, gebouwen en rites, het concept

⁶⁴ Dit onderscheid werd voor het eerst geformuleerd in ASSMANN, Jan. *Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität* in ASSMANN, Jan en HÖLSCHER, Tonio (eds.). *Kultur und Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988, 9-19.

⁶⁵ ASSMANN, Jan. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Beck, 1992, 56 en ASSMANN, Jan. *Collective Memory and Cultural Identity in New German Critique*, 1995, 65, 126-127

⁶⁶ ASSMANN, Jan. *Collective Memory and Cultural Identity in New German Critique*, 1995, 65, 127

collectieve herinnering niet langer toepasselijk was.⁶⁷ Voortbouwend op Warburg kwam Assmann echter tot de conclusie dat de organische metafoor van collectieve herinnering zelfs dan niets aan relevantie hoeft in te boeten.⁶⁸ Ook in de context van gematerialiseerde cultuuroverdracht en georganiseerde en ceremoniële communicatie blijkt er immers sprake van groepsmediëring en identiteitsfundering. Sociale groepen ontleen hun bewustzijn van eenheid en eigenheid namelijk niet alleen aan de alledaagse persoonlijke interacties maar evenzeer aan dit soort geobjectiveerde transmissie. Ondanks deze structuurgelijkheid zijn er volgens Assmann toch grote verschillen tussen het type collectieve herinnering dat voortvloeit uit levendige communicatie – de communicatieve herinnering – en het type dat voortkomt uit gematerialiseerde cultuuroverdracht – wat hij zelf culturele herinnering noemt.⁶⁹ ‘Culturele herinneringen’ hebben geen betrekking op eigentijdse ervaringen maar op gebeurtenissen uit een volstrekt vervlogen verleden. Het gaat hierbij meer bepaald om die gebeurtenissen uit de gemythologiseerde voorgeschiedenis van de sociale groep die als doorslaggevende identiteitsvestigende momenten worden beschouwd. De tijdshorizon van culturele herinneringen is bijgevolg volledig gefixeerd: in plaats van mee te evolueren met het tijdsverloop blijft hij vasthangen aan specifieke formatieve gebeurtenissen. Doordat ze verwijzen naar gebeurtenissen uit een ver verleden waarvan de betekenis door externe autoriteiten strak is vastgelegd, zijn culturele herinneringen ook sterk gestructureerd en zeer stabiel. Anders dan bij communicatieve herinneringen is er bij culturele herinneringen geen sprake van vrije interpretatie noch van informele overlevering. Welke gebeurtenissen in de collectieve herinnering verankerd moeten worden en hoe deze precies geïnterpreteerd moeten worden, wordt beslist door exclusief daartoe opgeleide specialisten. Zij nemen ook het initiatief bij het instandhouden en overbrengen van deze herinneringen via culturele codificatie (teksten, rites en monumenten) en geïnstitutionaliseerde, ceremoniële communicatie (toespraken, rituele handelingen en ceremonies).⁷⁰ Ondanks deze fundamentele verschillen tussen communicatieve en culturele herinneringen staan beiden wel in een nauwe relatie tot elkaar. Culturele herinneringen kunnen immers een grote impact hebben op wat individuen uit hun alledaagse ervaringen zal bijblijven en dus op wat in de communicatieve herinnering zal voortleven. Aan de andere kant kunnen recente gebeurtenissen die nog in communicatieve herinneringen vervat zitten zich met het verstrijken van de tijd ook tot culturele herinnering uitkristalliseren, op voorwaarde dat ze voldoende constitutief blijken voor de identiteit van de collectiviteit. Lutz Niethammer spreekt in dit verband over een *floating gap* tussen communicatieve herinneringen en culturele herinneringen – dit is de mee-evoluerende tijdshorizon van 80 à 100 jaar waarna gebeurtenissen uit de communicatieve herinnering zich eventueel in de culturele herinnering zullen nestelen.⁷¹ Het basisonderscheid

⁶⁷ Omdat dan de rechtstreekse mondelinge interactie en eigentijdse historische referenties vervallen die Halbwachs voor essentieel hield. Cf. ASSMANN, Jan. *Collective Memory and Cultural Identity in New German Critique*, 1995, 65, 128.

⁶⁸ ASSMANN, Jan. *Collective Memory and Cultural Identity in New German Critique*, 1995, 65, 129

⁶⁹ De invulling die hier, in navolging van Assmanns *kulturelles Gedächtnis*, aan het begrip ‘culturele herinnering’ zal gegeven worden, verschilt wel aanzienlijk van de invulling die in de Amerikaanse *social memory studies* aan het concept *cultural memory* gegeven wordt. Daar slaat ‘culturele herinnering’ op de collectieve herinnering zoals die zich in de cultuur – en dan vooral in concrete cultuurobjecten – manifesteert. Zie voor deze laatste benadering bijvoorbeeld STURKEN, Marita. *Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic, and the Politics of Remembering*. Berkeley: University of California Press, 1997, 9 en 13 en WEISSBERG, Liliane. *Introduction* in BEN-AMOS, Dan en WEISSBERG, Liliane (eds.). *Cultural Memory and the Construction of Identity*. Detroit: Wayne State University Press, 1999, 18-19.

⁷⁰ ASSMANN, Jan. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Beck, 1992, 56 en ASSMANN, Jan. *Collective Memory and Cultural Identity in New German Critique*, 1995, 65, 129

⁷¹ Cf. NIETHAMMER, Lutz. *Diesseits des ‘Floating Gap’. Das kollektive Gedächtnis und die Konstruktion von Identität im wissenschaftlichen Diskurs* in PLATT, Kristin en DABAG, Mihran (eds.). *Generation und Gedächtnis. Erinnerungen und kollektive Identitäten*. Opladen: Leske & Budrich, 1995, 25-50.

tussen communicatieve en culturele herinneringen wordt nog verder verfijnd door William Hirst en David Manier.⁷² Zij verdelen wat Assmann onder communicatieve herinneringen verstaat nog eens onder in *episodic memories* en *lived semantic memories*. Episodische herinneringen zijn die communicatieve herinneringen die leden van een sociale groep met elkaar delen op basis van gemeenschappelijke ervaringen.⁷³ Geleefde semantische herinneringen zijn communicatieve herinneringen die betrekking hebben op gebeurtenissen die niet zelf werden ervaren, maar wel plaatsvonden tijdens het eigen leven. Doordat het hier gaat om gebeurtenissen die het individu in de pers meegevolgd en in private kring bediscussieerd heeft, hebben dit soort herinneringen toch een *lived quality* die niet aanwezig kan zijn bij culturele herinneringen.⁷⁴ Wat Assmann onder culturele herinneringen verstaat wordt dan weer opgesplitst in *distant semantic memories* en *procedural memories*. De eerste soort herinneringen betreft gebeurtenissen uit een ver verleden die net zoals levendige semantische herinneringen betekenisvol zijn en door het individu bewust worden opgepikt. Hoewel deze herinneringen ook indirect verworven zijn, worden ze niet door communicatie uit eerste hand maar door institutionele mediëring overgeleverd en ontberen ze door de grote tijdsafstand een gevoel van levendigheid en betrokkenheid.⁷⁵ Procedurele herinneringen ten slotte zijn culturele herinneringen die ook verwijzen naar betekenisvolle gebeurtenissen uit een ver verleden maar via tradities en rituelen, en dus niet via bewuste communicatie, worden overgeleverd.⁷⁶

2.2 Basiskkenmerken van de collectieve herinnering

2.2.1 Identiteitsbepaling

Sinds het einde van de jaren 90 neemt het sociaalwetenschappelijk onderzoek naar collectieve herinneringen – of *social memories* zoals ze in het Angelsaksische taalgebied vaak worden genoemd – een hoge vlucht.⁷⁷ Onder verwijzing naar Halbwachs en Warburg en voortbouwend op Assmanns conceptuele verduidelijking worden de basiskkenmerken van collectieve herinneringen steeds verder geëxpliciteerd. Een eerste fundamentele vaststelling is dat collectieve herinnering en collectieve identiteit nog veel nauwer met elkaar verweven zijn dan voorheen werd aangenomen.⁷⁸ Collectieve herinneringen bevatten het arsenaal aan

⁷² HIRST, William en MANIER, David. *The Diverse Forms of Collective Memory* in ECHTERHOFF, Gerald en SAAR, Martin (eds.). *Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses*. Konstanz: UVK, 2002, 37-58

⁷³ HIRST, William en MANIER, David. *The Diverse Forms of Collective Memory* in ECHTERHOFF, Gerald en SAAR, Martin (eds.). *Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses*. Konstanz: UVK, 2002, 41

⁷⁴ HIRST, William en MANIER, David. *The Diverse Forms of Collective Memory* in ECHTERHOFF, Gerald en SAAR, Martin (eds.). *Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses*. Konstanz: UVK, 2002, 43

⁷⁵ Cf. ASSMANN, Aleida. *Vier Formen des Gedächtnisses* in *Erwägen, Wissen, Ethik*, 2002, 13, 2, 186 en ECHTERHOFF, Gerald. *Das Außen des Erinnerns: Medien des Gedächtnisses aus psychologischer Perspektive* in ERL, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 71-72 en 77-80.

⁷⁶ HIRST, William en MANIER, David. *The Diverse Forms of Collective Memory* in ECHTERHOFF, Gerald en SAAR, Martin (eds.). *Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses*. Konstanz: UVK, 2002, 50

⁷⁷ Het begrip *Social Memory Studies* is afkomstig van OLICK, Jeffrey K. en ROBBINS, Joyce. *Social Memory Studies* in *Annual Review of Sociology*, 1998, 4, 105-140.

⁷⁸ Het begrip 'collectieve identiteit' definieer ik in navolging van Jürgen Habermas als 'de referentiegroepen die voor de identiteit van de leden wezenlijk zijn, die individuen tot op bepaalde hoogte worden toegeschreven, die niet gekozen kunnen worden, en die een continuïteit hebben die de levensgeschiedenis van de leden overstijgt.'

historische informatie waaraan de sociale groep het bewustzijn van zijn eigenheid en eenheid ontleent.⁷⁹ Aldus bepalen ze zowel het bewuste mentale beeld dat de groep van zichzelf heeft als de latente symbolische orde die het denken, voelen en handelen van de leden gelijklopend structureert en leidt.⁸⁰ Omdat collectieve identiteit slechts gedefinieerd raakt door beroep te doen op concepten van alteriteit, behelzen collectieve herinneringen steeds scherpe tegenstellingen met andere sociale groepen. Terwijl de verschillen met buitenstaanders worden opgeklopt, worden de interne verschillen gebagatelliseerd.⁸¹ Bedoeling is immers niet alleen dat de groep zich via het contrast met anderen bewust wordt van zijn eigenheid, maar ook dat de groep via het negeren van disharmonieuze tendensen overtuigd raakt van zijn eenheid. Dat individuen participeren aan en delven in de collectieve herinneringen van hun sociale groep hangt kortom volledig samen met hun *need for identity*.⁸² De relatie tussen collectieve herinnering en collectieve identiteit werkt echter ook in de andere richting. Zoals John Gillis immers aangeeft: ‘*The core meaning of any individual or group identity, namely, a sense of sameness over time and space, is sustained by remembering; and what is remembered is defined by the assumed identity.*’⁸³

2.2.2 Reconstructie van het verleden

Collectieve herinneringen – en dan vooral culturele herinneringen – zijn dus niet alleen identiteitsbepalende informatiebronnen maar tegelijk ook identiteitsafhankelijke reconstructies. Frederic Bartlett toonde al in 1932 aan dat de persoonlijke herinneringen van individuen niet als bewaard gebleven mentale reproducties van vervlogen zintuiglijke ervaringen beschouwd mogen worden.⁸⁴ Recentere studies van onder meer Elisabeth Loftus verduidelijken dat individuen, bij het zich voor de geest halen van lang vervlogen gebeurtenissen waarvan ze zelf getuige waren, enkel het algemene onderwerp en een paar concrete details aan hun geheugen ontleenen. Grote gaten in de herinnering zijn onvermijdelijk en worden onbewust aangevuld via externe informatie of fantasie. Zulke actief geconstrueerde inhoud wordt medegevormd door de identiteitsbetrokken intenties, predisposities en noden van het moment.⁸⁵ Deze bevinding is echter ook op collectieve herinneringen van toepassing. Sinds Halbwachs wordt algemeen aanvaard dat sociale groepen ‘hun’ verleden selecteren en reconstrueren in dienst van hun toevallig overheersende opvattingen, noden en ambities.⁸⁶ In hun collectieve herinneringen zullen historische gebeurtenissen op zulke wijze uitgekozen en interpretatief gemanipuleerd worden dat een relatie van continuïteit ontstaat met hun

Zie HABERMAS, Jürgen. *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1976, 22.

⁷⁹ ASSMANN, Jan. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Beck, 1992, 13

⁸⁰ ANDERSON, Benedict R. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 2002, 6 en STRAUB, Jürgen. *Personale und kollektive Identität. Zur Analyse eines theoretischen Begriffs* in ASSMANN, Aleida en FRIESE, Heidrun (eds.). *Identitäten. Erinnerung, Geschichte, Identität*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998, 103

⁸¹ ASSMANN, Jan. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Beck, 1992, 40

⁸² Cf. MOL, Hans. *Identity and the Sacred*. Oxford: Blackwell, 1976.

⁸³ GILLIS, John. *Memory and Identity: The History of a Relationship* in GILLIS, John (ed.). *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton: Princeton University Press, 1994, 3

⁸⁴ BARTLETT, Frederic C. *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1932

⁸⁵ LOFTUS, Elisabeth F. *Human Memory: The Processing of Information*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1976, 117

⁸⁶ KATTAGO, Siobhan. *Ambiguous Memory: The Nazi Past and German National Identity*. Westport: Praeger, 2001, 14

eigentijdse sociale positie. Op basis van de zelfdefiniëring van het moment verschijnt het verleden dan als een soort retrospectief gemodelleerd levensverhaal dat de belangen van de sociale groep legitimeert.⁸⁷ Volgens Eric Hobsbawn proberen sociale groepen voor zichzelf op deze wijze een eigen traditie uit te vinden. Afhankelijk van de legitimerende functie onderscheidt hij drie types *invented traditions*. Met beroep op het verleden kan een traditie worden bedacht om de identiteit van een collectiviteit te grondvesten, om instituties en status- en machtsverhoudingen te rechtvaardigen of om overtuigingen en gedragsnormen door te drukken.⁸⁸

Wat de beoogde traditie ook moge zijn, het is duidelijk dat collectieve herinneringen speciaal geconstrueerd worden om aan eigentijdse belangen tegemoet te komen.⁸⁹ Hoe deze herinneringen precies geactiveerd raken, valt echter moeilijker na te gaan. Hier is het onderscheid dat Aleida Assmann maakt tussen *Speichergedächtnis* en *Funktionsgedächtnis* zeer leerzaam. Onder *Speichergedächtnis* verstaat ze een algemene opslagherinnering, een amorf totaalverzameling van historische weetjes die identiteitsabstract zijn.⁹⁰ *Funktionsgedächtnis* ontstaat wanneer sommige van deze neutrale wetenswaardigheden uit het verleden plots toch een bepaalde identiteitsbetrokken betekenis krijgen aangemeten en tot een coherent verhaal worden omgevormd.⁹¹ Als structuurloze achtergrond van vrij zwevende historische weetjes dienen opslagherinneringen dus tevens als reservoir van potentiële en als opbergplaats van teloorgegangene functieherinneringen.⁹² Het grote verschil tussen opslag- en functieherinneringen bestaat uit de betekenisvolle, structurerende dimensie van deze laatste. Functieherinneringen worden geactualiseerd wanneer een bepaalde constellatie van historische elementen opeens als legitimatiemiddel dienst blijkt te kunnen doen. Door dit besef verliezen de historische elementen hun anachrone, lineaire en neutrale karakter en worden ze in een diachroon, ruimtelijk en strategisch kader gedrongen.⁹³ Dit betekent dat ze associatief gekoppeld worden aan de hedendaagse invalshoek, uit het continuüm van de tijd worden gelicht om als constitutieve gebeurtenissen in een nieuwe tijdsordening te worden opgenomen en perspectivisch vervormd worden om het best aan het vooropgezette doel te beantwoorden.⁹⁴ Met de opslagherinnering als de *modus potentialis* en de functieherinnering als de *modus actualis* van de collectieve herinnering stelt zich de vraag hoe de overgang tussen beide eigenlijk tot stand komt.⁹⁵ Hierbij moet gedifferentieerd worden tussen verschillende niveaus van collectieve identiteit. Naarmate de schaal van de collectiviteit toeneemt – van families en kleine belangenassociaties, over sociale klassen en politieke

⁸⁷ FRIEDMAN, Jonathan. *The Past in the Future: History and the Politics of Identity* in *American Anthropologist*, 1992, 94, 4, 837

⁸⁸ HOBSEBAWN, Eric. *Introduction: Inventing Tradition* in HOBSEBAWN, Eric en RANGER, Terence (eds.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 9

⁸⁹ Zie ook SCHWARTZ, Barry. *The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory* in *Social Forces*, 1982, 61, 374.

⁹⁰ ASSMANN, Aleida. *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: Beck, 1999, 134

⁹¹ ASSMANN, Aleida. *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: Beck, 1999, 137

⁹² ASSMANN, Aleida. *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: Beck, 1999, 140 en ASSMANN, Aleida. *Zur Mediengeschichte des kulturellen Gedächtnisses* in ERLL, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 48

⁹³ ASSMANN, Aleida en ASSMANN, Jan. *Das Gestern im Heute. Medien und soziales Gedächtnis* in MERTEN, Klaus, SCHMIDT, Siegfried J. en WEISCHENBERG, Siegfried (eds.). *Die Wirklichkeit der Medien. Eine Einführung in die Kommunikationswissenschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994, 123

⁹⁴ COTTLE, Thomas. *Perceiving Time*. New York: Wiley, 1976, 12-13 en ROSHWALD, Aviel. *The Endurance of Nationalism: Ancient Roots and Modern Dilemmas*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 57

⁹⁵ ASSMANN, Jan. *Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität* in ASSMANN, Jan en HÖLSCHER, Tonio (eds.). *Kultur und Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988, 13

partijen, tot het nationale en eventueel zelfs supranationale niveau – wordt het actualiseringsproces immers steeds complexer.⁹⁶ Op het meest eenvoudige sociale niveau ontstaan collectieve herinneringen als (her)configuraties van het verleden die zich quasi-automatisch opdringen wanneer gewijzigde omstandigheden dit vereisen. Zoals Hobsbawm heeft aangetoond dienen zulke reconstructies van historische elementen zich aan op het ogenblik dat de collectiviteit zich voor het eerst van haar eigenheid bewust wordt, een statusverandering ondergaat of nieuwe interne principes articuleert.⁹⁷ Op dat moment zullen uit het arsenaal van ongestructureerde historische wetenswaardigheden die elementen gedistilleerd en gestructureerd worden die het duidelijkst als formatieve voorlopers van de hedendaagse toestand kunnen worden beschouwd. Via een gepostuleerde relatie van continuïteit verleent deze verwijzing naar fundamentele gebeurtenissen uit het verleden een aura van respectabiliteit en autoriteit aan de hedendaagse positie van de collectiviteit. Mircea Eliade en Edward Shils wijzen erop dat zulk soort gebeurtenissen immers bekleed lijkt met een magisch prestige. Als eerste manifestatie van een zeer belangrijke evolutie stralen zij een primitieve scheppingskracht uit en wekken ze eventueel zelfs het *tremendum numinosum* op dat normaal slechts bij de contemplatie van het heilige optreedt.⁹⁸

Door de sociale compactheid van de collectiviteit en de eenduidigheid van haar structuur wordt de vestiging of herziening van collectieve herinneringen op het meest eenvoudige sociale niveau gekenmerkt door een vanzelfsprekendheid die op complexere sociale niveaus niet meer aanwezig is. In collectiviteiten met een aanzienlijke omvang en hoge mate van artificialiteit kan er geen sprake meer zijn van collectieve herinneringen die door alle leden als organisch worden gevoeld. Integendeel, zulke collectiviteiten zijn steeds het strijdperk van een hele reeks door subgroepen gehuldigde, incompatibele herinneringen.⁹⁹ Het meest uitgesproken openbaart zich dit op sociale niveaus die rechtstreeks verband houden met politieke macht, zoals de natiestaat. In zulke setting zullen sociale groepen met concrete politieke belangen – zoals politieke partijen, werkgevers- en werknemersverenigingen, religieuze strekkingen en etnische bevolkingsgroepen – hun machtspositie proberen te verstevigen door hun eigen collectieve herinneringen naar voren te schuiven. Omdat de manipulatie van het verleden hierbij niet alleen in het teken staat van de vorming van een eigen identiteit maar ook de uitbreiding van de eigen politieke invloed beoogt, wordt naar dit fenomeen vaak verwezen als *the politics of memory*.¹⁰⁰ Van het amalgaam aan collectieve herinneringen die om invloed strijden, zal echter slechts een heel klein deel opgenomen worden in het pantheon van het zogenaamde *official* of *public* of *national memory*. Het gaat hierbij evident om die van onderuit gepromote herinneringen die niet alleen de identiteit van de eigen groep funderen maar zich tevens naadloos als fundament van de overkoepelende collectiviteit laten inschakelen. Enkel de particuliere collectieve herinneringen die voldoende oncontroversieel en veralgemeenbaar zijn om de identiteit van de natiestaat te helpen schragen maken kans om tot officiële collectieve herinnering uit te groeien. Aangezien het de politieke en culturele elites zijn die het zelfbeeld van de natiestaat

⁹⁶ Cf. KANSTEINER, Wulf. *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies in History and Theory*, 2002, 41, 2, 189.

⁹⁷ Zie boven en HOBBSAWN, Eric. *Introduction: Inventing Tradition* in HOBBSAWN, Eric en RANGER, Terence (eds.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 2.

⁹⁸ ELIADE, Mircea. *Myth and Reality*. New York: Harper & Row, 1963, 34 en SHILS, Edward. *Center and Periphery. Essays in Macrosociology*. Chicago: University of Chicago Press, 1975, 198

⁹⁹ CONFINO, Alon. *Collective Memory and Cultural History: Problems of Method* in *American Historical Review*, 1997, 102, 5, 1397-1398

¹⁰⁰ BOYARIN, Jonathan. *Space, Time, and the Politics of Memory* in BOYARIN, Jonathan (ed.). *Remapping Memory. The Politics of Timespace*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994, 2 en BURKE, Peter. *History as Social Memory* in BUTLER, Thomas (ed.). *Memory: History, Culture and the Mind*. New York: Basil Blackwell, 1989, 108

zullen definiëren, is hun ontvankelijkheid en recuperatiewil hierbij cruciaal.¹⁰¹ Deze vereiste van dubbele intentionaliteit – promotie van de herinnering door de particuliere sociale groep enerzijds en de acceptatie, overname en adaptatie van dezelfde herinnering door het socio-politieke apparaat anderzijds – wordt treffend verwoord door Nancy Wood: ‘*If particular representations of the past have permeated the public domain, it is because they embody an intentionality – social, political, institutional and so on – that promotes or authorizes their entry.*’¹⁰² Om in het officiële discours te worden overgenomen volstaat het echter niet dat collectieve herinneringen zich toevallig zouden laten conformeren aan de dominante eigentijdse politieke belangen.¹⁰³ Twee bijkomende voorwaarden moeten vervuld worden om dit activatieproces ook effectief in gang te zetten. Enerzijds is het essentieel dat de sociale groep in kwestie via media-impact en politieke connecties over de mogelijkheid beschikt zijn herinnering daadwerkelijk onder de aandacht van de toonaangevende elites te brengen. En anderzijds moeten deze elites zelf met maatschappelijke uitdagingen geconfronteerd worden die de accaparatie van dat soort herinneringen voor hen ook nuttig maakt. In de woorden van Wulf Kansteiner: ‘*Small groups ... only have a chance to shape the national memory if they command the means to express their visions, and if their vision meets with compatible social or political objectives and inclinations among other important social groups, for instance, political elites or parties.*’¹⁰⁴ Net omdat aan een van deze voorwaarden niet voldaan wordt, slaagt het overgrote deel van de particuliere collectieve herinneringen er niet in zich ook echt tot officiële herinneringen op te werken.¹⁰⁵ Met betrekking tot de Amerikaanse context wijst Paul Edwards er illustratief op dat de oorlog in Korea, in tegenstelling tot die in Vietnam, zich hierom nooit tot een *national memory* heeft kunnen ontwikkelen.¹⁰⁶ Het geheel van de particuliere collectieve herinneringen die het tot officiële herinneringen geschopt hebben, kunnen we in aansluiting op Foucault en Derrida onder de noemer *archive* vatten. Bij beide auteurs verwijst deze term – in respectievelijk een immateriële en letterlijke betekenis – naar de formele codificatie en autorisatie die steeds met dit soort geofficialiseerde collectieve herinneringen gepaard gaat.¹⁰⁷ Door de officiële herinneringen autoritair door te drukken en af te dwingen kunnen de officiële instanties bepalen wat in de publieke sfeer over het verleden gezegd zal – en mag – worden. De alternatieve collectieve herinneringen die niet de status van officiële herinnering bereikt hebben en door officiële marginalisering onderdrukt worden, kunnen we samen met Jan Assmann dan weer met de symbolische term *Krypta* aanduiden.¹⁰⁸

¹⁰¹ BODNAR, John. *Remaking America: Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1992, 245

¹⁰² WOOD, Nancy. *Vectors of Memory: Legacies of Trauma in Postwar Europe*. Oxford: Berg, 1999, 2

¹⁰³ WEISSBERG, Liliane. *Introduction* in BEN-AMOS, Dan en WEISSBERG, Liliane (eds.). *Cultural Memory and the Construction of Identity*. Detroit: Wayne State University Press, 1999, 15

¹⁰⁴ KANSTEINER, Wulf. *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies in History and Theory*, 2002, 41, 2, 188

¹⁰⁵ STURKEN, Marita. *Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic, and the Politics of Remembering*. Berkeley: University of California Press, 1997, 1

¹⁰⁶ Doordat de Koreaanse oorlog plaatsvond tussen twee oorlogen met veel meer allure – WO II en Vietnam – hebben de veteranen nooit de kans gezien hun herinnering in de publieke sfeer te projecteren. Doordat de Koreaanse oorlog bovendien veel minder maatschappelijke resonantie teweegbracht dan beide andere oorlogen zagen de socio-politieke elites ook nooit de noodzaak om in hun retoriek op deze oorlog beroep te doen. Als gevolg hiervan lijkt de particuliere culturele herinnering van de veteranengroepen gedoemd om helemaal te verdwijnen samen met het uitsterven van hun leden. Zie EDWARDS, Paul. *To Acknowledge a War: The Korean War in American Memory*. Westport: Greenwood Press, 2000.

¹⁰⁷ FOUCAULT, Michel. *L'archéologie du savoir*. Paris: Gallimard, 1969 en DERRIDA, Jacques. *Mal d'Archive*. Paris: Éditions Galilée, 1995

¹⁰⁸ ASSMANN, Jan. *Das kulturelle Gedächtnis in Erwägen, Wissen, Ethik*, 2002, 13, 2, 246

Excursie: de nationale herinnering als typevoorbeeld

Sinds de eerste helft van de 19de eeuw is de natiestaat uitgegroeid tot de basisentiteit van maatschappelijke identificatie. Weinig overtuigende pogingen tot vestiging van een supranationale identiteit (Europese Unie) daargelaten, bepaalt de natiestaat op het meest algemene politieke niveau het zelfbeeld van zijn onderdanen.¹⁰⁹ Dit gemeenschapsgevoel wordt bewerkstelligd door internalisering van de collectieve herinneringen die ter ondersteuning van de eigenheid en eenheid van de natiestaat worden ingeroepen.¹¹⁰ De herinneringen in kwestie – het gaat hierbij evident vooral om culturele herinneringen – hebben twee bijzondere karakteristieken. In de eerste plaats vormen zij, doordat zij geformuleerd en afgedwongen worden op het niveau van het centrale gezag, de kern van de officiële herinneringen die in de respectieve landen de toon aangeven. Onder de voorwaarden die net werden besproken kunnen particuliere collectieve herinneringen eventueel ook tot *official memories* uitgroeien, maar dan slechts voor zover ze zich laten conformeren aan de collectieve kernherinneringen die de nationale identiteit voorafgaand hebben vastgelegd. Het geheel van officiële herinneringen dat in een bepaald land de boventoon voert, is trouwens zodanig dominant en essentieel dat het de betekenis van het concept collectieve herinnering volledig lijkt te monopoliseren. Wanneer men het in de vakliteratuur of in het algemene taalgebruik ondoordacht over ‘collectieve herinnering’ heeft, bedoelt men immers bijna steeds de collectieve herinnering die op nationaal vlak overheerst. In de tweede plaats worden de collectieve herinneringen die ter ondersteuning van de eigenheid en eenheid van de natiestaat worden ingeroepen ook gekenmerkt door een extreem constructieve en zelfs manipulatieve omgang met het verleden. Dit is enerzijds te wijten aan de abruptheid waarmee natiestaten tot stand komen en de haast waarmee hun grondleggers naar historische legitimatie op zoek moeten. Anderzijds valt dit te verklaren door de kunstmatigheid van het nationale eenmakingproces, waardoor in het verleden vooral sporen van interne verdeeldheid te vinden zijn en er dus vaak kunstgrepen vereist zijn om vroege typevoorbeelden van een soort nationale identiteit te ontdekken. Formatieve *national memories* lenen zich dus bij uitstek om de reconstructieve aard van collectieve herinneringen te illustreren.

In zijn analyse van natievorming oppert Benedict Anderson dat de natiestaat het eindpunt was van een bewustzijnsverandering die de Europese burgerij sinds de 18de eeuw geleidelijk in haar ban had gekregen. Deze bewustzijnsverandering resulteerde uit de toevallige samenloop van drie maatschappelijke omwentelingen. Bij de burgerij had de religieuze denkwijze in die periode veel aan belang ingeboet, waardoor een zelfidentificatie op godsdienstige basis steeds minder voor de hand lag.¹¹¹ Tezelfdertijd had ook de dynastieke regeerstijl veel van zijn pluimen gelaten, onder meer omdat het koninklijke beroep op goddelijke afkomst niet langer kon overtuigen. Beide aspecten maakten het mogelijk dat een nieuw object van collectieve identificatie denkbaar werd.¹¹² Dat dit object net een op burgerlijke leest geschoeide nationale identiteit zou zijn was dan weer het gevolg van het proces van culturele standaardisering dat zich op hetzelfde moment aan het voltrekken was.

¹⁰⁹ SMITH, Anthony D. *National Identity*. Reno: University of Nevada Press, 1992 [1991], 143

¹¹⁰ LOEWENSTEIN, Bedrich. *Symbole, Mythen, nationale Integration. Anmerkung zum Thema “historische Feldbeherrschung”* in BEHRINGER, Eva, RICHTER, Ludwig en SCHWARZ, Wolfgang F. (eds.). *Geschichtliche Mythen in den Literaturen und Kulturen Ostmittel- und Südosteuropas*. Stuttgart: Steiner, 1999, 27

¹¹¹ ANDERSON, Benedict R. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1991, 11

¹¹² ANDERSON, Benedict R. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1991, 22

Anderson wijst hierbij op het belang van het zogenaamde *print-capitalism*.¹¹³ De grootschalige verspreiding van kranten en boeken werkte de standaardisering van de taal in de hand, wat aanleiding gaf tot gevoelens van samenhang die niet meer aan een religieuze of dynastieke band moesten refereren.¹¹⁴ Door gebeurtenissen en plaatsen te vermelden die herkenning oproepen, creëerden kranten en boeken een gedeeld cultureel kader dat alle lezers in één gemeenschap verenigde.¹¹⁵ Hiermee werd het fundament van het nationale bewustzijn gelegd.¹¹⁶ Toen de nationalistische lokroep – door het uiteenvallen van dynastieke rijken, revolutie of gewelddadige unificatie – eindelijk gehoor kreeg, zagen de grondleggers van de prille natiestaten zich genoodzaakt naar historische legitimatie op zoek te gaan. Als centrale pijler van de natiestaat kwam deze taak aan de hogere burgerij toe.¹¹⁷ Afhankelijk van hoe kunstmatig de nationale eenheid was, konden de burgerlijke intelligentsia beroep doen op spontaan gegroeide, romantische noties van pre-nationale eenheid of moesten ze het verleden door middel van een manipulatieve interventie een handje helpen.¹¹⁸ Zeer vaak functioneerde de professionele geschiedschrijving hierbij als *Legitimationswissenschaft*, met als doel de bekommernissen en zelf-legitimatie van de nationale bourgeoisie een wetenschappelijke schijn te geven.¹¹⁹ Hoewel doorgaans werd teruggesproken op de volkscultuur, mag men niet uit het oog verliezen dat de formatieve nationale herinneringen geproduceerd werden door de bourgeoisie en vervolgens aan de rest van de bevolking opgedrongen werden. En hoewel zulke herinneringen bedoeld waren als mythologische charters voor de hele nationale gemeenschap, bevatte de erin besloten definitie van deze gemeenschap steeds ook een rechtvaardiging van de heersende politieke en economische structuren.¹²⁰

De formatieve nationale herinneringen moesten zowel de eigenheid als de eenheid van de nationale gemeenschap historisch funderen. Om de eigenheid te benadrukken moest het geproclameerde nationale zelfbeeld zichzelf voldoende van andere nationale gemeenschappen onderscheiden en positief worden ingevuld. Hiertoe werden de verschillen met en zelfs de strijd tegen andere natiestaten overdreven in de verf gezet. Aangezien de buurlanden vanuit militair en cultureel oogpunt de grootste bedreiging vormden voor de nationale eigenheid, is het niet verwonderlijk dat zij in de nationale herinneringen als antipode figureren. Om het eigen nationale collectief gunstig voor te stellen was het dan weer noodzakelijk om heroïsche episodes uit het verleden op te dissen en op te blinken. Zoals Ernest Renan onder de aandacht bracht, gaat deze praktijk van heroïsche zelfdefiniëring onvermijdelijk gepaard met structurele

¹¹³ ANDERSON, Benedict R. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1991, 53

¹¹⁴ Het belang van de standaardisering van de taal voor het totstandkomen van de nationale identiteit mag niet worden onderschat. Onderwijs in een standaardtaal is cruciaal om de overgang van een regionaal naar een nationaal bewustzijn te bewerkstelligen en nadien om de desintegratie van dit nationale bewustzijn tegen te gaan. Dit is wellicht de hoofdreden waarom in bijna alle landen nationale academische instituten (zoals de *Académie française*) op zeer conservatieve wijze pleiten voor taalpurisme en het in de hand houden van taalpollutie.

¹¹⁵ ANDERSON, Benedict R. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1991, 35-36

¹¹⁶ Zoals uit de bijdragen in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984 en NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 2. *La Nation*. Paris: Gallimard, 1986 naar voren komt, bleken na het *print-capitalism* en de standaardisering van de taal ook de invoering van de legerdienst en de oprichting van een omvattende staatsbureaucratie van doorslaggevend belang voor de doorbraak van het nationale bewustzijn.

¹¹⁷ Op plaatsen waar de nationale bourgeoisie op dat ogenblik nog onvoldoende ontwikkeld was, werd deze taak nog door de traditionele intellectuelen, zoals advocaten en clerici, op zich genomen.

¹¹⁸ FENTRESS, James en WICKHAM, Chris. *Social Memory*. Oxford: Blackwell, 1992, 127

¹¹⁹ De term ontleen ik aan SCHÖTTLER, Peter (ed.). *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918-1945*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997.

¹²⁰ FENTRESS, James en WICKHAM, Chris. *Social Memory*. Oxford: Blackwell, 1992, 133-134

amnesie van oneervolle episodes.¹²¹ Dat het bewustzijn van historische schandvlekken een desintegrerende factor is die uit alle macht officieel moet worden doodgezwegen, manifesteert zich trouwens nog steeds in de gewoonte om genocidale praktijken uit het nationale verleden te ontkennen (cf. Turkije) of te minimaliseren (cf. België).¹²² De formatieve nationale herinneringen probeerden de onderdanen niet alleen van hun gedeelde eigenheid te overtuigen maar trachtten ook het idee van nationale eenheid op te roepen. De historische representatie fungeerde hierbij als een symbolisch middel om alle onloochenbare vormen van maatschappelijke onenigheid te verbergen en te overstijgen.¹²³ Anderson spreekt in dit verband over de creatie van een *imagined community*: de natiestaat werd niet zozeer geënt op een vooraf bestaand groepsgevoel maar verkreeg zijn objectieve karakter en cohesie pas door de verspreiding en interiorisering van een kern van gemeenschappelijke legendes.¹²⁴ Ook volgens Ernest Gellner was de natiestaat geen spontane conglomeratie van gelijkgestemde patriotten, maar een wensgedachte die geconcretiseerd raakte door individuen van hun gelijkenissen te overtuigen.¹²⁵ Etienne Balibar wijst erop dat deze ingebeelde collectiviteit gegrondvest werd op een fictieve etniciteit. Populaties die in de natiestaat waren opgegaan, werden, ondanks hun etnische verscheidenheid, historisch voorgesteld als één nationale gemeenschap met een gelijke ontstaansgeschiedenis, eenzelfde cultuur en identieke belangen.¹²⁶ Doordat het fictieve axioma van gelijke etnische afkomst continu werd gereproduceerd, begon de bevolking zich geleidelijk te verstaan als een objectieve, nationale eenheid.¹²⁷ Om de collectieve identificatie met de natiestaat te legitimeren namen de geconstrueerde primaire herinneringen de vorm aan van een nationalistische heilsgeschiedenis, met een karakteristiek begin, midden en einde.¹²⁸ In het verre verleden werden primitieve manifestaties van een vermeende nationale identiteit ontdekt en in mythes van nationale oorsprong gegoten. Vervolgens werden in het verdere verloop van de gemeenschappelijke geschiedenis sporadische momenten van toenemende nationale bewustwording waargenomen. Het culminatie- en eindpunt van deze evolutie was evident de stichting van de natiestaat zelf. De formatieve nationale herinneringen bevatten dus duidelijk een lineair en teleologisch tijdsperspectief en worden volgens Balibar opgebouwd rond een dubbele temporele illusie.¹²⁹ Enerzijds wordt de totstandkoming van de natie voorgesteld alsof hiermee een eeuwenoud project werd afgerond. En anderzijds wordt het

¹²¹ RENAN, Ernest. *Qu'est-ce qu'une nation? Conférence faite en Sorbonne, le 11 mars 1882*. Paris: Calmann Lévy, 1882, 7

¹²² Marita Sturken maakt een onderscheid tussen *organized* en *strategic forgetting*. *Organized forgetting* is een externe praktijk waarmee grootmachten in de door hen veroverde gebieden sporen van het verleden uitwissen of de communicatie erover belemmeren om het gebied geleidelijk het bewustzijn van een eigen identiteit te ontnemen. *Strategic forgetting* daarentegen is de interne praktijk waarmee natiestaten pijnlijke gebeurtenissen uit het eigen verleden uit de actieve herinnering verdringen. Zie STURKEN, Marita. *Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic, and the Politics of Remembering*. Berkeley: University of California Press, 1997, 8-9.

¹²³ CONFINO, Alon. *Collective Memory and Cultural History: Problems of Method* in *American Historical Review*, 1997, 102, 5, 139-1400 en FRIEDMAN, Jonathan. *The Past in the Future: History and the Politics of Identity* in *American Anthropologist*, 1992, 94, 4, 849

¹²⁴ ANDERSON, Benedict R. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1991, 63

¹²⁵ GELLNER, Ernest. *Thought and Change*. Chicago: University of Chicago Press, 1965, 169

¹²⁶ BALIBAR, Etienne. *The Nation Form: History and Ideology* in BALIBAR, Etienne en WALLERSTEIN, Immanuel (eds.). *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. New York: Verso, 1991, 96

¹²⁷ Anthony Smith onderstreept weliswaar dat de overgrote meerderheid der natiestaten gevormd werd rond een werkelijke, gedeelde etnische identiteit. Zie SMITH, Anthony D. *National Identity*. Reno: University of Nevada Press, 1992 [1991], 52.

¹²⁸ BALIBAR, Etienne. *The Nation Form: History and Ideology* in BALIBAR, Etienne en WALLERSTEIN, Immanuel (eds.). *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. New York: Verso, 1991, 93

¹²⁹ FENTRESS, James en WICKHAM, Chris. *Social Memory*. Oxford: Blackwell, 1992, 134

ontwikkelingsproces dat tot de natievorming leidde gepresenteerd alsof de oprichting van de natie voorbestemd was.¹³⁰ Een doelgerichte retrospectieve selectie van historische aspecten blijkt kortom inherent aan de constructie van formatieve nationale herinneringen. Bevoorrechte episodes zijn vooral glorieuze ogenblikken van collectief verzet en heroïsche legendes, maar soms wordt ook gefocust op voorbeelden van collectief slachtoffer- en martelaarschap.¹³¹ De bedoeling hiervan is om alle leden van de natiestaat te overtuigen van een existentiële lotsverbondenheid met elkaar en met hun voorvaderen. Dit stemt overeen met Ernest Renans toonaangevende definitie van de natie als '*une grande solidarité, constituée par le sentiment des sacrifices qu'on a faits et de ceux qu'on est disposé à faire encore*'.¹³²

Het spilpunt van de formatieve nationale herinneringen werd gevormd door de eigenlijke stichtingsmythe van de natiestaat. De doorgaans revolutionaire wijze waarop de staat onafhankelijkheid verwierf werd doelbewust gemythologiseerd om als fundament voor nationaal bewustzijn dienst te kunnen doen. Afhankelijk van de voorgeschiedenis waarnaar zijn grondleggers konden verwijzen, laten zich drie soorten nationalistische reconstructieprocessen van het verleden onderscheiden. In landen als Engeland en Frankrijk, die al geruime tijd waren eengemaakt vooraleer ze via een revolutie door de burgerij werden heropgericht, moest met een oude traditie van collectieve mythes rekening worden gehouden.¹³³ Terwijl in Engeland de burgerij al lang de scepter zwaaide, de mythes in kwestie aan haar eigen brein ontsproten waren en zich dan ook naadloos lieten incorporeren, lagen de zaken in Frankrijk volledig anders. Daar was met de val van de monarchie tevens een eind gekomen aan de legitimatiekracht van de collectieve mythes die in haar schoot ontstaan waren. Bovendien was de Franse Revolutie zelf zeer omstreden bij de burgerij, waardoor de feitelijke stichtingsdaad in de daaropvolgende republieken slechts in een opgeschoonde versie gebruikt kon worden. Er zat dus weinig anders op dan op heel gekunstelde wijze een link te leggen tussen de weinige onomstreden klassieke helden als Vercingetorix en Jeanne d'Arc aan de ene kant en de gesteriliseerde Franse Revolutie aan de andere kant.¹³⁴ In landen als België, Duitsland en Italië, waar de nationale eenheid door afscheuring dan wel door een unificatiebeweging tot stand werd gebracht, bestond er ondanks een rijke en turbulente geschiedenis niet echt een solide traditie van herbruikbare collectieve mythes. Om de nieuwe collectieve identiteit toch op een overtuigende manier aan de man te kunnen brengen, moest hierdoor disproportioneel veel aandacht besteed worden aan de stichtingsdaad zelf. In België werd de revolutionaire strijd tegen het Hollandse juk legendarisch uitvergroot. Tegelijk probeerde men het gevoel van nationale eenheid aan te wakkeren door met Ambiorix en Godfried van Bouillon een paar figuren op te hemelen die zich onproblematisch in een Belgische context lieten situeren.¹³⁵ In Duitsland en Italië werden de protagonisten van de

¹³⁰ BALIBAR, Etienne. *The Nation Form: History and Ideology* in BALIBAR, Etienne en WALLERSTEIN, Immanuel (eds.). *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. New York: Verso, 1991, 86

¹³¹ KATTAGO, Siobhan. *Ambiguous Memory: The Nazi Past and German National Identity*. Westport: Praeger, 2001, 21, NEAL, Arthur G. *National Trauma and Collective Memory: Extraordinary Events in the American Experience*. New York: Sharpe, 2005, 4, SMELSER, Neil J. *Psychological Trauma and Cultural Trauma* in ALEXANDER, Jeffrey C., EYERMAN, Ron, GIESEN, Bernhard, SMELSER, Neil J. en SZTOMPKA, Piotr (eds.). *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press, 2004, 44 en ZERUBAVEL, Yael. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*. Chicago: University of Chicago Press, 1995, 34

¹³² RENAN, Ernest. *Qu'est-ce qu'une nation? Conférence faite en Sorbonne, le 11 mars 1882*. Paris: Calmann Lévy, 1882, 27

¹³³ FENTRESS, James en WICKHAM, Chris. *Social Memory*. Oxford: Blackwell, 1992, 130-131

¹³⁴ Cf. HOBBSBAWN, Eric. *Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914* in HOBBSBAWN, Eric en RANGER, Terence (eds.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 269-278 en ROSHWALD, Avi. *The Endurance of Nationalism: Ancient Roots and Modern Dilemmas*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 54.

¹³⁵ Denk ondermeer aan de mythologisering van de opvoering van *La Muette de Portici* en de strijd in het Warandepark tegen het daar gelegerde regeringsleger. Zie JANSSENS, Jeroen. *De herdenking van 1830. Een*

lang verhoopte eenmaking zelfs verheven tot Vaders des Vaderlands. Bismarck en Wilhelm I moesten als personificaties van de Duitse natie wel het gezelschap dulden van Arminius en Friedrich Barbarossa, illustere leiders uit een tijd waarin al van een soort nationaal imperium sprake zou zijn geweest.¹³⁶ In landen als de Verenigde Staten en, veel later, in andere gedekoloniseerde regio's bestonden er tot slot al helemaal geen collectieve mythes die konden worden gerecupereerd. Het verleden moest daar bij wijze van spreken *ex nihilo* worden verzonnen.¹³⁷ Omdat enkel de strijd tegen de koloniale onderdrukking en de revolutionaire oprichting van de eigen staat hiervoor ter beschikking stonden, bood slechts een mythische verafgoding van de revolutionaire bevrijders enig soelaas. Rond deze vrijheidsstrijders – Washington, Jefferson en Lincoln als *Founding Fathers of the US*; Bolivar in Bolivië; Gandhi in India – werd een nationale zelfbevrijdingsmythe geweven die de natiestaat het gewenste historische fundament moest bieden.¹³⁸ Ook in landen die later op basis van een interne revolutie zichzelf zouden heruitvinden – zoals de Sovjet-Unie, de Volksrepubliek China en Turkije – vormde de persoonlijkheidscultus van de stichter, compleet met mausoleum en eigen liturgie, de enige mogelijke invulling van de formatieve nationale herinnering.¹³⁹ Al deze voorbeelden verduidelijken dat de stichtingsdaad de basismythe leverde voor de formatieve nationale herinnering. Voor zover er sporen van een gedeeld en acceptabel verleden voorhanden waren, werden mythische figuren die als voorlopers van de nationale eenheid beschouwd konden worden eventueel als aanvullende ankerpunten in de formatieve nationale herinnering opgenomen. Maar de formatieve nationale herinnering behelsde naast de gemythologiseerde stichtingsdaad en een plejade aan illustere voorgangers doorgaans nog een aantal andere historische episodes. Zoals reeds vermeld werd, had een deel van deze episodes betrekking op historische voorbeelden van collectief verzet of collectief slachtofferschap die het nationale bewustzijn hadden doen ontluiken. Wat Engeland betreft kan men hierbij bijvoorbeeld denken aan de overwinning op de Spaanse Armada in 1588 en wat Duitsland betreft aan de overwinning bij Sedan in 1870.¹⁴⁰ *Mutatis mutandis* duiken dezelfde gebeurtenissen als collectieve trauma's op in de Spaanse, respectievelijk de Franse nationale herinnering.¹⁴¹ Het andere gedeelte van geïncorporeerde historische episodes hield echter nauw verband met het zelfbeeld van de nationale bourgeoisie. Deze wou als grondvester van de natiestaat en uitdenker van de nationale herinnering ook haar eigen

Belgische, Brusselse, Waalse of Franstalige traditie? in RIETBERGEN, Peter en VERSCHAFFEL, Tom (eds.). *De Erfenis van 1830*. Leuven: Acco, 2006, 122-123, STENGERS, Jean. *De revolutie van 1830* in MORELLI, Anne (ed). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 128 en WANSON, Isabelle. *Godfried van Bouillon* in MORELLI, Anne (ed). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 47.

¹³⁶ MÖBIUS, Ben. *Die liberale Nation: Deutschland zwischen nationaler Identität und multikultureller Gesellschaft*. Opladen: Leske & Budrich, 2003, 197

¹³⁷ KAMMEN, Michael G. *The Mystic Chords of Memory: The Transformation of Tradition in American Culture*. New York: Knopf, 1991, 64-66

¹³⁸ Cf. COMMAGER, Henry S. *A Pocket History of the United States*. New York: Washington Square Press, 1967, 3-27.

¹³⁹ FENTRESS, James en WICKHAM, Chris. *Social Memory*. Oxford: Blackwell, 1992, 131-132

¹⁴⁰ CRESSY, David. *Bonfires and Bells: National Memory and the Protestant Calendar in Elizabethan and Stuart England*. London: Weidenfeld & Nicholson, 1989, hoofdstuk 4, CONFINO, Alon. *The Nation as a Local Metaphor: Württemberg, Imperial Germany, and National Memory, 1871-1918*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997, 52 en MOSSE, George L. *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*. New York: H. Fertig, 1975, 90-93

¹⁴¹ RODRIGUEZ-SALGADO, M.J. *The Spanish Story of the 1588 Armada Reassessed* in *The Historical Journal*, 1990, 33, 2, 462, GILDEA, Robert. *The Past in French History*. New Haven: Yale University Press, 1994, 118, PROST, Antoine. *Les Monuments aux morts. Culte républicain? Culte civique? Culte patriotique?* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, 221 en VARLEY, Karine. *Under the Shadow of Defeat: The State and the Commemoration of the Franco-Prussian War, 1871-1914* in *French History*, 2002, 16, 3, 323-324

politieke en economische belangen gelegitimeerd zien. Dit verklaart bijvoorbeeld de obsessie met de Industriële Revolutie in de Engelse en Belgische nationale herinneringen, de aandacht voor de autonome stadstaten en de renaissance in de Italiaanse nationale herinnering, de nadruk op het *Bildungsbürgertum* in de Duitse nationale herinnering en het accent op de individuele vrijheid, de *frontier* en de *self-made man* in de Amerikaanse nationale herinnering.¹⁴² Elk van de componenten van de formatieve nationale herinnering werd geselecteerd en gestileerd om de eenheid en eigenheid van de natiestaat en/of de belangen van de bourgeoisie te rechtvaardigen. Door hun doelgericht manipulatieve perspectief op het verleden kunnen ze de kritische historiografische toets dan ook onmogelijk doorstaan. De reconstructieve aard van de formatieve nationale herinneringen komt duidelijk aan het licht wanneer men de antithetische aspecten van de gerecupereerde historische episodes uit de doeken doet. Met betrekking tot België wordt zo in een compendium van Anne Morelli aangetoond dat de officiële weergave van de Belgische revolutie, de verwijzing naar de dappere *Belgae* uit de Romeinse tijd, het teruggrijpen op Godfried van Bouillon en de obsessie met de Industriële Revolutie wel heel erg bij het haar getrokken zijn.¹⁴³

¹⁴² COLEMAN, Donald C. *Myth, History and the Industrial Revolution*. London: Hambledon, 1992, 1, STEFFENS, Sven. *Het "geïndustrialiseerde België" van de 19de eeuw of de grote onderneming als symbool van moderniteit en vooruitgang* in MORELLI, Anne (ed). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 137, LYTTELTON, Adrian. *Creating a National Past: History, Myth and Image in the Risorgimento* in ASCOLI, Albert R. en VON HENNEBERG, Krystyna (eds.). *Making and Remaking Italy: The Cultivation of National Identity around the Risorgimento*. Oxford: Berg, 2001, 30 en 60, ASSMANN, Aleida. *Arbeit am nationalen Gedächtnis. Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee*. Frankfurt am Main: Campus, 1993, 45 en CULLEN, Jim. *The American Dream: A Short History of an Idea that Shaped a Nation*. Oxford: Oxford University Press, 2003, 69 en 137

¹⁴³ De stilering van de meeste nationale mythes is aan het brein van Godefroid Kurth, Théodore Juste en Henri Pirenne ontsproten. In hun codificatie werden vele contradictorische aspecten bewust onder tafel geveegd. Wat de Belgische revolutie betreft zijn academici het erover eens dat er al sinds eind 18de eeuw bij een groot deel van de bourgeoisie een proto-Belgisch nationaal bewustzijn aanwezig was. Toch lijkt het erop dat, zeker bij de rest van de bevolking, de wapens in 1830 werden opgenomen uit onvrede met de aan de Nederlandse overheersing geweten sociaal-economische malaise veler dan uit een streven naar een eigen natie. Ook wordt doorgaans verzwegen dat er in 1830 zeer invloedrijke facties waren die een Belgische onafhankelijkheid helemaal niet welgezend waren. Als illustratie hiervan kan erop worden gewezen dat het grootste deel van het zogenaamde Hollandse regeringsleger dat de opstandelingen in de kiem moest smoren, zelf uit Zuid-Nederlandse reservisten bestond. Zie BEYEN, Marnix. *Een onafwendbaar toeval. 1830 in de Belgische geschiedschrijving* in RIETBERGEN, Peter en VERSCHAFFEL, Tom (eds.). *De Erfenis van 1830*. Leuven: Acco, 2006, 77-78, STENGERS, Jean. *De revolutie van 1830* in MORELLI, Anne (ed). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 128-129 en TOLLEBEEK, Jo. *Historical Representation and the Nation-State in Romantic Belgium (1830-1850)* in *Journal of the History of Ideas*, 1998, 59, 2, 342-343. Met betrekking tot de obligate verwijzing naar Caesars dictum '*Horum omnium fortissimi sunt Belgae*' ('Van alle [Gallische volkeren] zijn de Belgen de dappersten') kan vermeld worden dat de grenzen van het oude Belgica geen enkel verband hielden met de Belgische grenzen van 1830, dat Caesar vooral zijn achterban mentaal wou voorbereiden op de aansluitende zware veldtocht tegen de Germanen en dat de *Belgae* in realiteit nog tamelijk vlot in de pan werden gehakt. Zie DECHARNEUX, Baudouin. *Van alle Gallische volkeren zijn de Belgen het moedigste* in MORELLI, Anne (ed). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 25-26 en 30. Godfried van Bouillon bleek dan weer in werkelijkheid een roofzuchtige en gewelddadige profiteur, die slechts tegen betaling van een enorme geldsom bereid was gevonden om naar Jeruzalem op te trekken en daar enkel tot koning werd gebombardeerd omdat alle anderen deze titel hadden geweigerd en niet wensten te capituleren voor de wereldlijke plannen van paus Urbanus II. Zie WANSON, Isabelle. *Godfried van Bouillon* in MORELLI, Anne (ed). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 48-49. Aangaande de nationalistische obsessie met de Industriële Revolutie ten slotte valt te vermelden dat de industriële bloei in het België van 1830 zich beperkte tot een zeer beperkt aantal – vooral Waalse – regio's en dat de ambachtelijke sector steeds dominant was gebleven. Zie STEFFENS, Sven. *Het "geïndustrialiseerde België" van de 19de eeuw of de grote onderneming als symbool van moderniteit en vooruitgang* in MORELLI, Anne (ed). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 143-144.

De formatieve nationale herinneringen konden hegemonie verwerven door de politieke macht en de culturele invloed van de nationalistische burgerij. Toch werden ze in vele landen met aanzienlijk succes in vraag gesteld door de arbeidersbeweging en nationale minderheden. In landen waar de arbeidersbeweging snel aan politieke invloed won, zoals Frankrijk, Duitsland en België, werd vanuit linkse hoek aan een deel van de nationale herinneringen een alternatieve invulling gegeven. In deze versie openbaarde het nationale verleden zich tegelijk – en eigenlijk meer – als een proces van zelfbewustwording van de arbeidersklasse. Met deze afwijkende teleologie als leidraad werden in de alternatieve nationale herinnering historische episodes geïntroduceerd, die beantwoordden aan het zelfbeeld van de arbeiders in plaats van aan dat van de bourgeoisie.¹⁴⁴ In Frankrijk – waar de formatieve nationale herinnering trouwens pas ten tijde van de oprichting van de Derde Republiek in 1871 finaal geijkt was – werd door de arbeiders bijvoorbeeld stereotiep verwezen naar de sansculottes van 1792 en de Commune van Parijs van 1871.¹⁴⁵ Ondanks de stijgende impact van de arbeidersbeweging en haar doelstelling om als onderdeel van de politieke doorbraak een tegengestelde herinneringscultuur te vestigen, kende haar alternatieve nationale herinnering slechts beperkt succes. De belangrijkste reden hiervoor was dat de particuliere collectieve herinneringen van de arbeidersklasse op het nationale vlak steeds gearticuleerd werden door intellectuelen die door hun academische of professionele achtergrond de organische link met de arbeiders en hun waarden verloren hadden.¹⁴⁶ In vele landen vormden de collectieve herinneringen van subgroepen die zelfdeterminatie nastreefden een veel gewichtigere bedreiging voor de formatieve nationale herinneringen. Voor de nationale minderheden in kwestie fungeerden deze herinneringen als embryonale nationale herinneringen die definitief gecanoniseerd zouden raken bij de verhoopte uitroeping van de eigen onafhankelijkheid. Net omdat deze groepen zich in hun zelfbeeld tegen de overkoepelende natiestaat wensten af te zetten, gingen hun embryonale nationale herinneringen diametraal in tegen de centraal opgelegde nationale herinneringen. Bij voorkeur werden immers historische figuren en episodes opgerakeld, die een prominente rol hadden gespeeld in de aanhoudende ontvoogdingsstrijd met het centrale gezag. Los van het feit dat deze embryonale nationale herinneringen evident een revolutionaire stichtingsdaad als sluitingstuk ontbeerden en gewoonlijk pas veel later tot wasdom kwamen, vertoonden ze alle structurele kenmerken van formatieve nationale herinneringen. Ze waren teleologisch op de eigen onafhankelijkheid betrokken, werden geformuleerd vanuit burgerlijke middens en bevatten dezelfde soort componenten. Omdat ze het verleden benaderden met een gelijkaardig ideologisch oogmerk waren ze bovendien even selectief en manipulatief van aard.¹⁴⁷ De beginnende Vlaamse beweging bijvoorbeeld recupereerde met de Guldensporenslag van 1302 zelfs een thema dat voorheen in de Belgische nationale herinnering was gepropageerd en dus meermaals aan een doelgerichte reconstructie werd onderworpen.¹⁴⁸

¹⁴⁴ In socialistische middens werd de Belgische Revolutie en later ook de Guldensporenslag bijvoorbeeld lang als een klassenstrijd voorgesteld. Zie BEYEN, Marnix. *Een onafwendbaar toeval. 1830 in de Belgische geschiedschrijving* in RIETBERGEN, Peter en VERSCHAFFEL, Tom (eds.). *De Erfenis van 1830*. Leuven: Acco, 2006, 84 en TOLLEBEEK, Jo. *De Guldensporenslag. De cultus van 1302 en de Vlaamse strijd* in MORELLI, Anne (ed). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 196.

¹⁴⁵ LINDEMANN, Albert S. *A History of European Socialism*. New Haven: Yale University Press, 1983, 123

¹⁴⁶ Cf. FENTRESS, James en WICKHAM, Chris. *Social Memory*. Oxford: Blackwell, 1992, 135.

¹⁴⁷ Cf. KESTELOOT, Chantal. *Eerst Belg, dan Vlaming en Waal. De Vlaamse en de Waalse beweging en de revolutie van 1830* in RIETBERGEN, Peter en VERSCHAFFEL, Tom (eds.). *De Erfenis van 1830*. Leuven: Acco, 2006, 92.

¹⁴⁸ De Guldensporenslag werd nota bene vanonder het stof gehaald ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, als legitimatie van een groter Nederland tegen het imperialistische Frankrijk. Vlak na de Belgische Revolutie werd de slag vanuit een nationaal Belgisch perspectief geherinterpreteerd. De overwinning op de Franse veroveraars werd nu, net zoals de 16de eeuwse opstand tegen de Spaanse overheersing en de Brabantse

Eenmaal de formatieve nationale herinneringen van de natiestaat – of de embryonale nationale herinneringen van naar onafhankelijkheid hunkerende territoriale subgroepen – voldoende gecodificeerd zijn geraakt, komt een proces van repetitieve herdenking op gang. Zoals aangestipt verwijst Hobsbawn naar dit soort van bovenaf geconcipeerde formalisering en ritualisering als een *invented tradition*.¹⁴⁹ Een nationale vlag, een volkslied, nationale emblemen, nationale feestdagen, nationale monumenten en officiële herdenkingsplechtigheden worden in het leven geroepen om met verwijzing naar het gedeelde glorieuze verleden de eenheid van de natiestaat te evoqueren.¹⁵⁰ Jo Tollebeek wijst er in dit verband op dat de Vlaamse identiteit volledig opgehangen is aan een *invented tradition* die door de Vlaamse Beweging rond de Guldensporenslag ontwikkeld werd.¹⁵¹ Werkelijk alle Vlaamse basissymbolen – de vlag, het volkslied en de feestdag – verwijzen naar de Vlaams-nationalistische legendevorming van deze historische gebeurtenis.¹⁵² De *invented tradition*

Omwenteling tegen de Oostenrijkse bezetter, een voorafschaduwning van de Septemberrevolutie van 1830. Ook de publicatie van *De Leeuw van Vlaendren* in 1838 beoogde het Belgische nationale besef te versterken: de Belgische Revolutie bleek de Vlamingen niet uit hun lethargie bevrijd te hebben en daarom moest hen een spiegel van een roemrijk verleden worden voorgehouden. Consciences roman vond echter vooral weerklank in flamingantische milieus, waar de Guldensporenslag tot een cultus werd verheven die snel de Arteveldecultus zou overvleugelen. De cultus droeg bij tot de geleidelijke verzelfstandiging van een Vlaams bewustzijn, dat na de radicalisering van de Vlaamse beweging omstreeks 1860 en zeker na de nieuwe radicalisering aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog anti-Belgische vormen aannam. Tijdens de Vlaams-nationalistische Guldensporenherdenkingen kwam de betekenisverschuiving steeds duidelijker aan het licht: de Guldensporenslag werd niet langer aangewend als een pro-Belgisch wapen in de strijd tegen een dreigende Franse annexatie, maar als een Vlaams breekijzer tegen de verfranste Belgische staat. De slag ging aldus de Vlaams-nationalistische annalen in als een Vlaamse vrijheidsoorlog en Jan Breydel en Pieter De Coninck werden in het pantheon van de embryonale Vlaamse nationale herinnering opgenomen. Zie NÖRTEMANN, Gevert H. “*Flamen, feiert die Schlacht der goldenen Sporen!*” *Die Schlacht von Kortrijk als flämischer Gründungsmythos im 19. und 20. Jahrhundert* in BUSCHMANN, Nikolaus en LANGEWIESCHE, Dieter (eds.). *Der Krieg in den Gründungsmythen europäischer Nationen und der USA*. Frankfurt am Main: Campus, 2003, 245 en TOLLEBEEK, Jo. *De Guldensporenslag. De cultus van 1302 en de Vlaamse strijd* in MORELLI, Anne (ed). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 192-199. De Guldensporenslag zelf laat zich objectief gezien trouwens in de verste verte niet herleiden tot wat de Vlaamse nationalisten er van wensen te maken. Zo vochten er aan ‘Vlaamse zijde’ Zeeuwse en Naamse milities mee en koos het Hertogdom Brabant de kant van de Franse koning. Bovendien was het eigenlijk vooral een manifestatie van een sociaal conflict: Filips de Schone werd door de lokale Fransgezinde patriciërs gesteund in zijn poging om de revolutionaire verzuchtingen van de handwerklieden in bloed te smoren. Het was daarnaast geen voorbeeld van een taalstrijd, want ook aan ‘Vlaamse zijde’ spraken velen enkel Frans, niet in het minst de zonen van de Graaf van Vlaanderen die als bevelhebbers opereerden. Het heeft er trouwens alle schijn van dat Robrecht van Béthune, de *Leeuw van Vlaanderen* – die anders dan de mythe wil op dat moment in een Franse kerker aan het verkommeren was en in werkelijkheid helemaal niet aan de strijd deelnam – geen gebenedijd woord Nederlands sprak. Ten slotte had de Guldensporenslag slechts een geringe politieke impact: na de onbesliste Slag bij Pevelenberg (Mons-en-Pévèle) van 18 augustus 1304 moest de Graaf van Vlaanderen zware toegevingen doen. Zijn nakomelingen en zeker zijn achterkleinzoon Lodewijk II van Nevers zouden zelfs opnieuw een fel pro-Franse koers gaan varen. Zie DE HEUSCH, Luc. *Ceci n’est pas la Belgique* in *Yale French Studies*, 2002, 102, 13-15.

¹⁴⁹ HOBSBAWN, Eric. *Introduction: Inventing Tradition* in HOBSBAWN, Eric en RANGER, Terence (eds.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 4

¹⁵⁰ In zijn onderzoek naar de nationale feestdagen in 191 landen komt Eviatar Zerubavel tot de bevinding dat in 139 gevallen de dag van de onafhankelijkheidsverklaring gevierd wordt en in nog een aantal andere gevallen de dag dat de onafhankelijkheidsstrijd aanving. Zie ZERUBAVEL, Eviatar. *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago: University of Chicago Press, 2003, 84-85.

¹⁵¹ TOLLEBEEK, Jo. *De Guldensporenslag. De cultus van 1302 en de Vlaamse strijd* in MORELLI, Anne (ed). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 191

¹⁵² Zoals aan alle symbolen die een collectieve identiteit moeten ondersteunen gaat ook aan de Vlaamse symbolen een gekunstelde ontstaansgeschiedenis vooraf. Het Vlaamse volkslied *De Vlaamse Leeuw* werd in 1847 door Hippoliet van Peene gedicht, die de titel overnam van de kort ervoor verschenen bestseller van Conscience. Net als Conscience boek waren van Peenes strofen niet anti-Belgisch van aard maar gericht tegen de dreiging van een Franse annexatie van België. Rond de eeuwwisseling eigende de Vlaamse Beweging zich

van België is bij nader toezien iets complexer aan het verleden gelieerd maar geeft blijk van een even manipulatief legitimatiestreven.¹⁵³ De constructie van *invented traditions* brengt aan het licht dat nationale identiteit niet louter kan worden bijgebracht door onderdanen via gestandaardiseerd onderwijs de formatieve nationale herinneringen eigen te maken. Voor een doorleefd bewustzijn van nationale identiteit is namelijk ook vereist dat deze herinneringen in symbolen worden verankerd en voortleven in publieke ceremonialisering.¹⁵⁴ Zoals gezien hebben Anderson, Balibar en Gellner aangetoond dat de veronderstelde natuurlijkheid van de natiestaat op zichzelf al een imaginair construct is. Uit het voorgaande wordt echter duidelijk

het lied toe en werd het radicaal anti-Belgisch geïnterpreteerd. Op 6 juli 1973 legde de toenmalige Cultuurrad voor de Nederlandse Cultuurgemeenschap de eerste twee strofen van *De Vlaamse Leeuw* dan uiteindelijk als eigen volkslied vast. Ook de Vlaamse vlag gaat in naam en concept terug op Conscience boek. Voor zijn bewering dat het 'Vlaamse leger' zich tijdens de Guldensporenslag rond een leeuwenbanier had verenigd had Conscience zich laten leiden door de opvatting dat de toenmalige Graaf van Vlaanderen een leeuw in zijn wapen had gedragen. Sinds Filips van den Elzas werden weliswaar allerlei hybride katachtige roofdieren in het vaandel gevoerd, maar deze werden pas op het einde van de 14de eeuw heraldisch tot een leeuwenfiguur herleid. De Vlaamse Beweging ontleende de officiële voorstelling van de Vlaamse Leeuw aan een afbeelding van het graafschappelijke wapen in een wapenboek dat pas in de 16de eeuw gepubliceerd was. Met voornoemd decreet van 6 juli 1973 werd ook de leeuwenvlag als officieel symbool van de toenmalige Nederlandse Cultuurgemeenschap ingevoerd. Hetzelfde decreet verhef 11 juli, de dag waarop in 1302 het Franse strafexpeditieleger van Robert II d'Artois bij de Kortrijkse Groeningekouter verslagen was, tot Vlaamse feestdag. Zie MORELLI, Anne. *Het ontstaan van "patriotische" symbolen in België, in de gewesten en de gemeenschappen* in MORELLI, Anne (ed). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 180-182, NÖRTEMANN, Gevert H. "Flamen, feiert die Schlacht der goldenen Sporen!" *Die Schlacht von Kortrijk als flämischer Gründungsmythos im 19. und 20. Jahrhundert* in BUSCHMANN, Nikolaus en LANGEWIESCHE, Dieter (eds.). *Der Krieg in den Gründungsmythen europäischer Nationen und der USA*. Frankfurt am Main: Campus, 2003, 261 en 267 en <http://docs.portal.vlaanderen.be/channels/hoofdmenu/vlaamseoverheid/vlag.jsp>.

¹⁵³ De ontstaansgeschiedenis van de Belgische nationale symbolen – de *Brabançonne*, de driekleur en de nationale feestdag – geeft ook duidelijk blijk van de manipulatieve wijze waarop symbolisch bij het verleden werd aangeknoopt. De tekst van *La Brabançonne*, oorspronkelijk in 1830 geschreven door de Lyonese acteur Jenneval (Dechet), werd in 1860 officieel geredigeerd door Charles Rogier. In deze finale versie wordt geopperd dat de Belgen steeds onder het juk van vreemde heersers hadden geleefd en er als één onwankelbare eenheid in 1830 voor opteerden een onafhankelijke staat te vormen. Door hun legitimerende bedoeling zijn deze beweringen historisch niet correct. De Spaanse en Oostenrijkse vorsten werden door de graafschappen en hertogdommen niet als vreemde heersers maar als legitieme erfprinsen beschouwd. Bovendien was België in 1830 – tegen het parool 'l'union fait la force' in – een land met een grote culturele en sociaal-economische diversiteit en waren er belangrijke Oranjegezinde, flamingantische en Fransgezinde stromingen. De nationale driekleur bereikte zijn officiële lay-out pas op 12 oktober 1831. Vaak wordt volgehouden dat de nationale vlag rechtstreeks geïnspireerd was door de vlag van de Brabantse Omwenteling van 1787-1790, waardoor de Belgische revolutie zich als het eindpunt van een revolutionair nationalistisch verleden kan uitgeven. In werkelijkheid echter dienden de Brabantse kleuren wel als inspiratie voor de oorspronkelijke vlag die door Lucien Jottrand werd uitgedacht, maar veranderde de volgorde en de schikking van die kleuren nog verschillende keren in 1830 en 1831. De nationale feestdag, het derde symbool van de jonge Belgische staat, werd door een wet van 27 mei 1890 vastgesteld op 21 juli. Bij gebrek aan een duidelijke symbolische datum die met de Belgische onafhankelijkheidsstrijd in verband kon worden gebracht opteerde men dan maar voor de dag waarop Leopold van Saksen-Coburg-Gotha in 1831 de eed had afgelegd. Zie BEYEN, Marnix. *Een onafwendbaar toeval. 1830 in de Belgische geschiedschrijving* in RIETBERGEN, Peter en VERSCHAFFEL, Tom (eds.). *De Erfenis van 1830*. Leuven: Acco, 2006, 84, JANSSENS, Jeroen. *De herdenking van 1830. Een Belgische, Brusselse, Waalse of Franstalige traditie?* in RIETBERGEN, Peter en VERSCHAFFEL, Tom (eds.). *De Erfenis van 1830*. Leuven: Acco, 2006, 125-126, MORELLI, Anne. *Het ontstaan van "patriottische" symbolen in België, in de gewesten en de gemeenschappen* in MORELLI, Anne (ed). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 177-180 en TOLLEBEEK, Jo. *Historical Representation and the Nation-State in Romantic Belgium (1830-1850)* in *Journal of the History of Ideas*, 1998, 59, 2, 342.

¹⁵⁴ HOBBSBAWN, Eric. *Introduction: Inventing Tradition* in HOBBSBAWN, Eric en RANGER, Terence (eds.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 13 en HOBBSBAWN, Eric. *Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914* in HOBBSBAWN, Eric en RANGER, Terence (eds.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 270

dat de formatieve nationale herinneringen én de symbolen en rituele praktijken waarin deze zich herbevestigen hierdoor ook steeds van een buitengewone, maar nooit officieel toegegeven, kunstmatigheid zullen zijn.

De formatieve nationale herinneringen raken officieel verspreid en geïnternaliseerd via formalisering, symbolisering en ceremonialisering. Hierdoor vormen ze een soort substructuur van nationaal historisch bewustzijn, een latent aanwezige, door alle onderdanen gedeelde discursieve horizon.¹⁵⁵ Dit onbewuste interpretatiekader wekt existentiële betrokkenheid bij de natiestaat op, determineert de positionering tegenover onderdanen van andere natiestaten en fixeert het retorische veld waarbinnen de politieke actoren moeten opereren.¹⁵⁶ Het bepaalt bovendien de perceptie van nieuwe gebeurtenissen en legt vast wat daarvan voor *usable past* kan doorgaan. Henry Commager verwijst met deze term naar de gewoonte om nieuwe voorvallen met een grote impact op de nationale identiteit bruikbaar aan te wenden om deze identiteit te bevestigen en te versterken.¹⁵⁷ Dit soort belangrijke voorvallen kunnen eventueel aanleiding geven tot het ontstaan van wat men ‘secundaire nationale herinneringen’ zou kunnen noemen. Dit zijn nationale herinneringen die betrekking hebben op gebeurtenissen die plaatsgrijpen nadat de nationale identiteit – doorgaans bij oprichting van een natiestaat – voor het eerst haar autoritatieve formulering verkreeg. Als zodanig vormen ze recente aanvullingen op de formatieve nationale herinneringen die ten tijde van deze initiële formulering als historische legitimatie werden aangedragen. In de secundaire nationale herinneringen van de meeste westerse landen zijn vooral de Eerste en Tweede Wereldoorlog prominent aanwezig.¹⁵⁸ Het zijn episodes waarin de nationale collectiviteit zeer zwaar op de proef werd gesteld en momenten van triomf en gène elkaar afwisselden. Het spreekt dan ook voor zich dat deze episodes in de nationale herinnering opgenomen moesten worden. Het verloop en de nasleep van de Eerste en Tweede Wereldoorlog bleken van dusdanig belang dat in vele participerende landen de secundaire nationale herinneringen aan beide oorlogen de formatieve nationale herinneringen volledig naar de achtergrond verdrongen. In Ierland bijvoorbeeld beheerst de periode tussen 1916 en 1923 de nationale herinnering helemaal.¹⁵⁹ In Duitsland en Italië noopte de Tweede Wereldoorlog dan weer tot een complete nationale herdefiniëring. De Bondsrepubliek fundeerde zichzelf officieel aan de hand van een afrekening met het nazi-tijdperk, waardoor de voormalige constitutieve gebeurtenissen van 1870-1871 bijna alle belang verloren. Ook in Italië verschoof de focus van de nationale herinnering van het *Risorgimento* van 1859-1870 naar de periode 1943-1948.¹⁶⁰ Gelet op de oneervolle aspecten die voor het behoud van een positief nationaal zelfbeeld officieel onderdrukt moesten worden, drong er zich steeds een

¹⁵⁵ ANDERSON, Benedict R. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 2002, 6

¹⁵⁶ FENTRESS, James en WICKHAM, Chris. *Social Memory*. Oxford: Blackwell, 1992, 129

¹⁵⁷ COMMAGER, Henry S. *The Search for a Usable Past* in *American Heritage Magazine*, 1965, 16, 2, 4-9 en 90-96 en COMMAGER, Henry S. *The Search for a Usable Past and Other Essays in Historiography*. New York: Alfred A. Knopf, 1967

¹⁵⁸ Cf. WINTER, Jay M. *Remembering War: The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*. New Haven: Yale University Press, 2006 en PEITSCH, Helmut, BURDETT, Charles en GORRARA, Claire (eds.). *European Memories of the Second World War*. New York: Berghahn, 1999. Zie voor een algemeen overzicht van oorlogen die in Europa en de VS tot nationale mythes opgewaardeerd werden: LANGEWIESCHE, Dieter. *Krieg im Mythenarsenal europäischer Nationen und der USA. Überlegungen zur Wirkungsmacht politischer Mythen* in BUSCHMANN, Nikolaus en LANGEWIESCHE, Dieter (eds.). *Der Krieg in den Gründungsmythen europäischer Nationen und der USA*. Frankfurt am Main: Campus, 2003, 14 en 20-21.

¹⁵⁹ JOHNSON, Nuala C. *Ireland, the Great War and the Geography of Remembrance*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 141

¹⁶⁰ WOLLER, Hans. *Der Rohstoff des kollektiven Gedächtnisses. Die Abrechnung mit dem Faschismus in Italien und ihre erfahrungsgeschichtliche Dimension* in CORNELIËN, Christoph, KLINKHAMMER, Lutz en SCHWENTKER, Wolfgang (eds.). *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*. Frankfurt am Main: Fischer, 2003, 67-76

idealiserende reconstructie van het oorlogsverleden op.¹⁶¹ Zo werd de nationale herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Frankrijk en Italië opgehangen aan een mythe van collectief verzet en zelfbevrijding, waardoor respectievelijk de grootschalige collaboratie van het Vichy-regime en de inbreng van de Italiaanse fascisten gemakshalve uit het officiële geheugen werd gewist. Ook in België en Vlaanderen zijn de secundaire nationale herinneringen opgebouwd rond een mythische interpretatie van beide wereldoorlogen. Doordat ze vanuit antagonistische belangen tot stand zijn gekomen laten zich bijna lezen als elkaars spiegelbeeld. De officiële Belgische weergave van de Eerste Wereldoorlog verheerlijkt het heroïsche verzet van het Belgische leger aan de IJzer en zwijgt in alle toonaarden over de interne problemen in het leger zelf. De Vlaamse overlevering beklemtoont deze problemen echter net: de numerieke wanverhouding van Vlaamse soldaten aan het IJzerfront en het misprijzen van de Franstalige officieren die hen zonder scrupules de dood zouden hebben ingejaagd.¹⁶² De gebeurtenissen aan het IJzerfront werden zelfs zodanig bepalend bevonden dat de Vlaamse Beweging in haar *invented tradition* met de IJzerbedevaart een nieuwe centrale herdenkingsplechtigheid introduceerde. Terwijl de Vlaamse symbolen op de mythologisering van de Guldensporenslag teruggingen, verdrong de IJzerbedevaart de Guldensporenslagherdenking als de politieke hoogmis van het Vlaamse nationalisme.¹⁶³ Ook de Belgische en Vlaamse nationale herinneringen van de Tweede Wereldoorlog wijken fundamenteel van elkaar af. De Belgische nationale herinnering aan de Tweede Wereldoorlog zet, weliswaar minder gemythologiseerd en minder eenduidig dan in Frankrijk, de vermeend algemene afkeer voor de bezetter in de verf. De Vlaamse versie daarentegen schildert hoe het Vlaamse idealisme en de hoop op Vlaamse onafhankelijkheid door de Duitse bezetter misbruikt en nadien door het Belgische centrale gezag brutaal de kop ingedrukt werden. De tegengestelde zelfstilering na de Tweede Wereldoorlog is hiervan een logische uitloper. Het fundament van het naoorlogse België werd gezocht in een mythe van patriottische zelfreiniging: alle incivieke elementen, tot de niet onverdachte koning toe, waren hardhandig uit het maatschappelijke bestel verwijderd. De naoorlogse Vlaamse Beweging profileert zichzelf dan weer door de ontspoorde repressie aan de kaak te stellen en via een algemene rehabilitatie van het oorlogsverleden een verharding van de Vlaamse ontvoogdingsstrijd te legitimeren.¹⁶⁴ Net als de formatieve nationale herinneringen kenmerken de secundaire nationale herinneringen zich door een bewust manipulatieve omgang met het verleden. Zo blijkt de belangrijkste Vlaamse secundaire herinnering – gewijd aan het lijden

¹⁶¹ Cf. LAGROU, Pieter. *The Legacy of Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

¹⁶² DE HEUSCH, Luc. *Ceci n'est pas la Belgique* in *Yale French Studies*, 2002, 102, 19 en VAN EVERBROECK, Christine. "Een bewustzijn geboren uit het vuur". *Vlaamse slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog* in MORELLI, Anne (ed). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 219

¹⁶³ De gebeurtenissen aan het IJzerfront waren – in de mythe van de Vlaamse Beweging – immers politiek belangrijker dan de overwinning tijdens de Guldensporenslag. Door de offers van de Vlamingen aan het IJzerfront was Vlaanderen zich namelijk voor het eerst bewust geworden van de noodzaak zijn politieke lot in eigen hand te nemen. De roep om politieke autonomie voor Vlaanderen was daar, in de schoot van de Frontbeweging, voor het eerst te horen geweest. Cf. VAN EVERBROECK, Christine. "Een bewustzijn geboren uit het vuur". *Vlaamse slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog* in MORELLI, Anne (ed). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 215-216.

¹⁶⁴ Cf. HUYSE, Luc en HOFACK, Kris. *De repressie in België* in MORELLI, Anne (ed). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 235-242 en DE WEVER, Bruno. *Van wierook tot gaslucht. De beeldvorming over de Vlaams-nationalistische collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Vlaamse historiografie* in ART, Jan en FRANÇOIS, Luc (eds.). *Docendo discimus. Liber Amicorum Romain Van Eenoo*. Vol. 1. Gent: Academia Press, 1999, 608-610

van de Vlaamse soldaten aan het IJzerfront – bijvoorbeeld gestoeld op beweringen die historisch gezien onhoudbaar zijn.¹⁶⁵

2.2.3 Mediatisering en formele organisatie

Collectieve herinneringen – en opnieuw gaat het hier eigenlijk uitsluitend om culturele herinneringen – zijn steeds op één of andere wijze geobjectiveerd of gekristalliseerd.¹⁶⁶ Het is immers pas door de codering in cultuurobjecten dat hun inhoud voor de leden van de *Erinnerungsgemeinschaft* toegankelijk wordt.¹⁶⁷ Barbie Zelizer hamert erop dat collectieve herinneringen steeds materiële substantie hebben en dus niet enkel in de mentale voorstellingswereld van het individu bestaan.¹⁶⁸ Ook Richard Terdiman benadrukt dat collectieve herinneringen eigenlijk niet zozeer in het bewustzijn van het individu gezocht moeten worden als wel in het materiaal waarin ze verankerd liggen.¹⁶⁹ Voor Iwona Irwin-Zarecka is onderzoek naar deze *infrastructure* dan ook de enige manier om op de hoogte te raken van de vormen die collectieve herinneringen aannemen.¹⁷⁰ De vraag rijst welke

¹⁶⁵ De Vlaams-nationalistische mythologisering van het lot van de Vlaamse soldaten aan het IJzerfront is opgebouwd rond de bewering dat de Vlamingen twee structurele onrechtvaardigheden te verduren hadden gekregen. Enerzijds zouden ze minstens 80% van de soldaten hebben geleverd en in disproportionele mate voor het Belgische vaderland gestorven zijn en anderzijds zouden velen onder hen enkel gestorven zijn omdat ze de uitsluitend Franse bevelen onmogelijk konden verstaan. Beide beschuldigingen blijken echter nauwelijks of niet met de historische werkelijkheid te stroken. Nader onderzoek heeft aan het licht gebracht dat tijdens de Eerste Wereldoorlog 67,4% Vlaamse en 32,6% Waalse soldaten gesneuveld zijn. In verhouding tot het percentage van de bevolking is er inderdaad sprake van een overschot, maar wel van niet meer dan 9%. Deze lichte discrepantie kan trouwens verklaard worden doordat bij de snelle opmars van de Duitse troepen meer Vlaamse soldaten uit de greep hadden weten te blijven. Bovendien deden de Vlaamse soldaten vooral als infanteristen dienst en liepen ze hierdoor evident meer gevaar. Het verwijt dat de uitsluitend Franse bevelen vele Vlaamse soldaten de dood ingejaagd zouden hebben blijkt zelfs volledig uit de lucht gegrepen. In geen enkele getuigenis uit die tijd worden de officieren ervan beschuldigd met hun onverstaanbare bevelen de Vlaamse soldaten nodeloos de dood ingestuurd te hebben. Historische studies maken van deze bewering dan ook brandhout. Het misprijzen van het Franstalige kader betrof bij nader toezien niet zozeer de gewone soldaten als wel de Vlaamse intellectuelen die dienst hadden genomen om de Vlamingen politiek bewustzijn bij te brengen. Het blijken precies deze Vlaamse intellectuelen – die met hun als mogelijke insubordinatie te beschouwen taaleisen met regelrechte vijandigheid van het officierencorps kregen af te rekenen – die bovenvermelde representaties in de hand hebben gewerkt. Met behulp van deze mythevorming raakte de initiële nadruk op herdenking en op de pacifistische basiswaarden van de frontstrijders – vrijheid, vrede, verdraagzaamheid – in de loop der tijden overvleugeld door een oproep tot strijd voor meer Vlaamse autonomie. Zie VAN EVERBROECK, Christine. “Een bewustzijn geboren uit het vuur”. *Vlaamse slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog* in MORELLI, Anne (ed). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 215, 218 en 220-222.

¹⁶⁶ ASSMANN, Jan. *Collective Memory and Cultural Identity in New German Critique*, 1995, 65, 130. Andreas Huyssen verwoordt het meer algemeen als volgt: ‘Rather than leading us to some authentic origin or giving us verifiable access to the real, memory [...] is itself based on representation. The past is not simply there in memory, but it must be articulated to become memory.’ in HUYSEN, Andreas. *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. London: Routledge, 1995, 2-3.

¹⁶⁷ ERLI, Astrid. *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*. Stuttgart: J.B. Metzler, 2005, 102

¹⁶⁸ ZELIZER, Barbie. *Remembering to Forget: Holocaust Memory through the Camera's Eye*. Chicago: University of Chicago Press, 1998, 4

¹⁶⁹ TERDIMAN, Richard. *Present Past: Modernity and the Memory Crisis*. Ithaca: Cornell University Press, 1993, 34. Zie ook Jan Assmann: “The concept of cultural memory comprises that body of reusable texts, images, and rituals specific to each society in each epoch, whose ‘cultivation’ serves to stabilize and convey that society’s self-image.” in ASSMANN, Jan. *Collective Memory and Cultural Identity in New German Critique*, 1995, 65, 132.

¹⁷⁰ IRWIN-ZARECKA, Iwona. *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*. New Brunswick: Transaction, 1994, 13

materiële verschijningsvormen precies voor *vehicles of memory* kunnen doorgaan.¹⁷¹ Siegfried Schmidts integratieve mediaconcept geeft hier een zeer instructieve aanzet. Schmidt onderscheidt vier constitutieve mediacomponenten: communicatie-instrumenten, mediatechnologieën, sociaal-systemische componenten en het concrete media-aanbod. Onder communicatie-instrumenten verstaat hij alle semiotische middelen die voor systeemspecifieke betekenisproductie gebruikt worden, zoals gesproken taal, geschreven taal, geluiden en beelden. Mediatechnologieën omvatten alle technische aspecten van communicatie, zoals druk- en filmtechnieken. Tot de sociaal-systemische componenten behoren de sociale instellingen en organisaties die de maatschappelijke verspreiding van communicatiemiddelen mogelijk maken, zoals scholen, musea, uitgeverijen en televisieomroepen. Het concrete media-aanbod ten slotte slaat op alles wat ter communicatie uitgezonden of gepubliceerd wordt.¹⁷² Collectieve herinneringen zitten materieel vervat in en worden materieel verspreid via deze vier mediacomponenten. Theoretisch kan men op elk van deze vier medianiveaus nagaan welke vorm zulke herinneringen kunnen aannemen. In de praktijk beperken onderzoekers zich doorgaans tot de studie van de mediatechnologieën en de sociale systemen die voor mediëring instaan. Wanneer concrete collectieve herinneringen het onderwerp van studie vormen wordt evident ook het media-aanbod zelf onder de loep genomen.

Aangezien collectieve herinneringen doelgerichte reconstructies van het verleden zijn, is het interessant de precieze rol van de mediatechnologieën en mediërende sociale systemen te belichten. Nog los van de context van de vorming en overdracht van collectieve herinneringen, komen alle kritische analyses van beide mediafenomenen tot de conclusie dat zij nooit neutrale informatiedragers en -overbrengers zijn.¹⁷³ Hiermee wordt niet zomaar bedoeld dat alles wat mensen over de wereld te weten komen steeds afhankelijk is van de media die deze kennis communiceren.¹⁷⁴ Veeleer wordt hiermee beklemtoond dat wat de media simpelweg schijnen te coderen – versies van de werkelijkheid, waarden, normen, identiteitsconcepten, etc. – in realiteit door die media zelf mee wordt vormgegeven.¹⁷⁵ Wat de mediatechnologieën betreft wordt dit basisinzicht kernachtig verwoord in Herbert Marshall McLuhans beruchte aforisme '*the medium is the message*'.¹⁷⁶ Hiermee verwijst McLuhan naar de verborgen invloed van mediatechnologieën op de boodschap die zij overbrengen. Zo zal de technologie waarmee een boodschap wordt uitgedrukt ook de wijze bepalen waarop de erin vervatte boodschap gepercipieerd kan worden. De voorstelling die personen zich van één en dezelfde boodschap zullen maken, zal bijvoorbeeld aanzienlijk verschillen naarmate de boodschap mondeling wordt meegedeeld, schriftelijk wordt vernomen of via beelden wordt

¹⁷¹ Ik ontleen de term aan CARRIER, Peter. *Places, Politics and the Archiving of Contemporary Memory* in RADSTONE, Susannah (ed.). *Memory and Methodology*. Oxford: Berg, 2000, 40 en YERUSHALMI, Yosef Hayim. *Zachor: Jewish History and Jewish Memory*. Seattle: University of Washington Press, 1989 [1982], 27-28.

¹⁷² SCHMIDT, Siegfried J. *Kalte Faszination. Medien, Kultur, Wissenschaft in der Mediengesellschaft*. Weilerswist: Velbrück, 2000, 93-94

¹⁷³ ERL, Astrid. *Medium des kollektiven Gedächtnisses – ein (erinnerungs-)kulturwissenschaftlicher Kompaktbegriff* in ERL, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 5

¹⁷⁴ SEEL, Martin. *Medien der Realität und Realität der Medien* in KRÄMER, Sybille (ed.). *Medien – Computer – Realität. Wirklichkeitsvorstellungen und Neue Medien*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998, 255

¹⁷⁵ ERL, Astrid. *Medium des kollektiven Gedächtnisses – ein (erinnerungs-)kulturwissenschaftlicher Kompaktbegriff* in ERL, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 5 en KRÄMER, Sybille. *Was haben Medien, der Computer und die Realität miteinander zu tun?* in KRÄMER, Sybille (ed.). *Medien – Computer – Realität. Wirklichkeitsvorstellungen und Neue Medien*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998, 14

¹⁷⁶ MCLUHAN, Herbert Marshall. *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York: McGraw-Hill, 1964, 9

overgebracht.¹⁷⁷ Naast de mediatechnologieën laten echter ook de sociale systemen die de overdracht van de boodschap mediëren hun sporen op de inhoud ervan achter. Deze sociale systemen hebben immers steeds een eigen retorische agenda die de gecommuniceerde boodschap zal tekenen. Als gevolg hiervan zal de boodschap samen met het overbrengen van informatie ook een bepaald gewenst mentaal effect teweegbrengen.¹⁷⁸ In aansluiting hierop concludeert Sybille Krämer dat aan elke boodschap steeds een *Spur des Mediums* blijft kleven dat bij de ontvanger op subliminale wijze niet-geëxpliciteerde connotaties genereert.¹⁷⁹ Volgens Astrid Erll is deze inherent suggestieve werking van gecommuniceerde boodschappen nog veel sterker aanwezig bij de overdracht van collectieve herinneringen.¹⁸⁰ Dit is weinig verwonderlijk, aangezien de informatie die in de gecommuniceerde boodschap vervat zit in dit geval zelf al tot doel heeft om een specifiek effect te sorteren.

Een overzicht van de mediatechnologieën die bij de vorming van de collectieve herinnering een rol spelen zal aan het licht brengen hoe ze precies suggestief worden aangewend. Het zal hierbij ook duidelijk worden dat de verschillende technologische revoluties die het westen de jongste eeuwen gekend heeft een enorme impact gehad hebben op de totstandkoming en verspreiding van collectieve herinneringen.¹⁸¹ Jacques Le Goff onderscheidt vijf fasen in de geschiedenis van de collectieve herinnering: de fase van de mondelinge overlevering (prehistorie), de fase van de ontwikkeling van het schrift (oudheid), de fase van evenwicht tussen mondelinge en schriftelijke overlevering (middeleeuwen), de fase van geleidelijke dominantie van de schriftelijke overlevering (nieuwe tijden) en de fase van beeldtechnologie en digitalisering (eind 19de eeuw tot heden).¹⁸² Enkel de twee laatste fasen zijn in het kader van dit onderzoek relevant. De eerste revolutie in de totstandkoming en verspreiding van collectieve herinneringen vond plaats met de ontdekking van de boekdrukkunst. Het boek was het eerste medium waarmee een grote hoeveelheid herinneringsrelevante informatie in een chronologische, causale keten geordend kon worden en het verleden in zeer gedetailleerde vorm kon worden geconstrueerd.¹⁸³ Doordat men voor de informatieoverdracht niet meer afhankelijk was van orale praktijken die de schriftelijke overlevering voordien nog hadden gecomplementeerd, garandeerde het boek ook een veel grotere stabiliteit in weergave.¹⁸⁴ Het was bovendien een medium dat zich leende tot een uitvoerige rationele argumentatiewijze, waardoor het als vanzelf met een grotere autoriteit bekleed leek. Het boek werd een cruciaal middel voor de codificatie en verspreiding van de collectieve herinneringen die bij de westerse bourgeoisie en – na de opbloei van het *print-capitalism* – in bredere lagen van de bevolking leefden. Bij het ontstaan van de natiestaat maakte het een snelle vastlegging en veralgemening van nationale herinneringen mogelijk, zoals blijkt uit de enorme impact van de monumentale standaardcodificaties van de hand van

¹⁷⁷ MCLUHAN, Herbert Marshall. *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York: McGraw-Hill, 1964, 18

¹⁷⁸ Cf. CROTEAU, David. *Media Society: Industries, Images, and Audiences*. London: Sage, 2003 [1997], 161.

¹⁷⁹ KRÄMER, Sybille. *Das Medium als Spur und Apparat* in KRÄMER, Sybille (ed.). *Medien – Computer – Realität. Wirklichkeitsvorstellungen und Neue Medien*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998, 81

¹⁸⁰ ERL, Astrid. *Medium des kollektiven Gedächtnisses – ein (erinnerungs-)kulturwissenschaftlicher Kompaktbegriff* in ERL, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 5-6

¹⁸¹ ESPOSITO, Elena. *Soziales Vergessen. Formen und Medien des Gedächtnisses der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2002, 10

¹⁸² LE GOFF, Jacques. *History and Memory*. New York: Columbia University Press, 1992, 51-99

¹⁸³ ERL, Astrid. *Medium des kollektiven Gedächtnisses – ein (erinnerungs-)kulturwissenschaftlicher Kompaktbegriff* in ERL, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 5

¹⁸⁴ ERL, Astrid. *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*. Stuttgart: J.B. Metzler, 2005, 127

Karl Lamprecht, Ernest Lavis en Henri Pirenne.¹⁸⁵ Eind 19de eeuw kwam met de fotografie een nieuwe *technology of memory* op. In vergelijking met oudere media schijnen foto's een dubbel voordeel te bieden, dat hen bij uitstek geschikt maakt voor de overdracht van herinneringen. Aan de ene kant lijkt het fotografische beeld de kloof met de eerstehands-ervaring van de fotograaf te dichten en diens herinneringen dus rechtstreeks te communiceren.¹⁸⁶ Aan de andere kant dragen foto's ook een schijn van onloochenbare authenticiteit met zich mee: wat op de foto staat afgebeeld is naar men denkt een niet te manipuleren, concrete doordruk van het verleden.¹⁸⁷ Walter Benjamin was een van de eersten om er de aandacht op te vestigen dat foto's zichzelf voordoen als afbeeldingen van stilgezette tijd en, nog veel meer dan bewegende beelden, een aura van onveranderlijkheid en directheid over zich hebben.¹⁸⁸ Foto's schijnen hierdoor in staat de aanwezigheid van het verleden rechtstreeks op te roepen: de herinnering lijkt in de foto zelf besloten te liggen en haar verhaal in reactie op onze blik als vanzelf te openbaren.¹⁸⁹ Deze schijn van authenticiteit en directheid heeft ervoor gezorgd dat foto's als *vehicles of memory* zeer snel geprivilegieerd zijn geraakt.¹⁹⁰ Zoals William Mitchell aangeeft, worden ook de collectieve herinneringen aan gebeurtenissen die na de doorbraak van de fotografie plaatsvonden zeer vaak gelieerd aan welbepaalde foto's van deze gebeurtenissen.¹⁹¹ Zulke foto's helpen de collectieve herinneringen te stabiliseren en te verankeren, en functioneren soms zelfs als collectief icoon van de gebeurtenis in kwestie.¹⁹² De functie van foto's bij de creatie en instandhouding van collectieve herinneringen is echter veel problematischer dan ze lijkt. In de eerste plaats blijkt de kennelijke authenticiteit en directheid van foto's bij nader toezien illusoir. Motief, ogenblik, kadrering en apparatuur worden door de fotograaf naar eigen goeddunken gekozen, waardoor de afbeelding van het verleden steeds bijzonder selectief zal zijn.¹⁹³ In het slechtste geval is er sprake van doelgerichte enscenering of zelfs van manipulatie van het eindresultaat, zoals het geval lijkt te zijn bij twee foto's die in de VS respectievelijk Duitsland en Rusland de nationale herinnering aan de Tweede Wereldoorlog beheersen.¹⁹⁴ In de tweede plaats

¹⁸⁵ Cf. POSTMAN, Neil. *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business*. New York: Penguin Books, 1986 [1985], 192 en TOLLEBEEK, Jo. *Historical Representation and the Nation-State in Romantic Belgium (1830-1850)* in *Journal of the History of Ideas*, 1998, 59, 2, 329-330

¹⁸⁶ Dit kan verklaard worden door de vaststelling dat kennis primair wordt opgedaan via het gezichtsvermogen en cognitie traditioneel met visuele impulsen wordt geassocieerd. Als verklaring voor de illusie van directe communicatie van herinneringen via fotografische beelden oppert Daniel Sherman: '*Sight is the only sense powerful enough to bridge the gap between those who hold a memory rooted in bodily experience and those who, lacking such 'experience', nonetheless seek to share the memory.*' in SHERMAN, Daniel J. *The Construction of Memory in Interwar France*. Chicago: University of Chicago Press, 1999, 14.

¹⁸⁷ RUCHATZ, Jens. *Fotografische Gedächtnisse. Ein Panorama medienwissenschaftlicher Fragestellungen* in ERL, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 89-90

¹⁸⁸ BENJAMIN, Walter. *Kleine Geschichte der Photographie (1931)* in BENJAMIN, Walter, TIEDEMANN, Rolf en SCHWEPPEHÄUSER, Hermann. *Gesammelte Schriften, Band 2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1980, 378

¹⁸⁹ STURKEN, Marita. *Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic, and the Politics of Remembering*. Berkeley: University of California Press, 1997, 19-20

¹⁹⁰ KANSTEINER, Wulf. *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies in History and Theory*, 2002, 41, 2, 191

¹⁹¹ MITCHELL, William J. T. *Iconology: Image, Text, Ideology*. Chicago: University of Chicago Press, 1986, 12-13

¹⁹² ZELIZER, Barbie. *Remembering to Forget: Holocaust Memory through the Camera's Eye*. Chicago: University of Chicago Press, 1998, 6

¹⁹³ RUCHATZ, Jens. *Fotografische Gedächtnisse. Ein Panorama medienwissenschaftlicher Fragestellungen* in ERL, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 88

¹⁹⁴ De Amerikaanse nationale herinnering aan de Tweede Wereldoorlog wordt in belangrijke mate beheerst door de foto van Joe Rosenthal van het hijsen van de Amerikaanse vlag op Mount Suribachi op Iwo Jima. Bekroond

maken foto's niet zelf duidelijk welke band ze precies hebben met de gebeurtenis die ze in herinnering brengen. Zoals James Fentress en Chris Wickham hebben vastgesteld, is de relatie tussen de foto die men zich herinnert en de betekenis of zelfs gebeurtenis waaraan deze zagezegd refereert vaak totaal arbitrair.¹⁹⁵ De foto zal dus in de collectieve herinnering voortleven op een wijze die met de erop afgebeelde originele inhoud weinig uitstaans heeft. In de derde en laatste plaats vertonen foto's die met collectieve herinneringen gelieerd zijn een tendens tot simplificatie en stereotypering. Om betekenis te kunnen genereren en succesvol gecommuniceerd te kunnen worden mag het fotografische beeld immers niet te complex zijn noch afwijken van de verwachtingen van de groep.¹⁹⁶ De typische zelfbevestigende eenduidigheid van collectieve herinneringen wordt door zulke evocatieve foto's kortom nog verder in de hand gewerkt.

Met het aanbreken van het audiovisuele tijdperk – de opkomst van de cinema vanaf de jaren 1920 en de verspreiding van de televisie vanaf de jaren 1960 – zou deze problematiek op de spits worden gedreven. De massacultuur die met deze explosie van nieuwe mediatechnologieën gepaard ging, ontlokte in intellectuele kringen al zeer vroeg vernietigende reacties omwille van de infantilisering en sluipende manipulatie die ermee geassocieerd werden. Terwijl Walter Benjamin toch nog enig emancipatorisch potentieel kon ontdekken in de ontluikende massacultuur, waren andere leden van de *Frankfurter Schule* minder optimistisch gestemd.¹⁹⁷ Theodor Adorno en Max Horkheimer veroordeelden de intellectuele regressie waartoe ze volgens hen aanleiding gaf. Door te appelleren aan de behoefte tot entertainment degradeerde de massacultuur alle cultuurproducten tot uniforme en gestandaardiseerde consumptiegoederen en ontnam ze het individu zijn persoonlijke voorstellingskracht.¹⁹⁸ Nog erger was in beider overtuiging de inherent manipulatieve werking van de massacultuur: de *Kulturindustrie* hield de massa rustig en onderdanig door te

met de Pulitzerprijs en uitgeroepen tot één van de grootste nieuwsfoto's ooit, bestaat er grote onenigheid over de originaliteit van de foto. Hoewel Rosenthal en de soldaten op zijn foto dit steeds halsstarrig zijn blijven ontkennen, beweren andere soldaten die in de buurt waren dat de foto door Rosenthal zelf in scène gezet is om het effect te maximaliseren. Zie GRIFFIN, Michael. *The Great War Photographs: Constructing Myths of History and Photojournalism* in BRENNEN, Bonnie en HARDT, Hanno (eds.). *Picturing the Past: Media, History, and Photography*. Urbana: University of Illinois Press, 1999, 143-144. De Duitse en Russische nationale herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog zijn dan weer opgehangen aan de foto van Yevgeny Khaldei van de wapperende Sovjetvlag op de *Reichstag*. Khaldei – samen met Joe Rosenthal en Endre Friedmann (alias Robert Capa) eminente oorlogsfotografen van joodse afkomst – bekende later dat hij de negatieven van de foto had bijgewerkt om te verbergen dat één van de Sovjetsoldaten die op de foto afgebeeld staan aan elke pols een horloge droeg. Voor zijn oversten en voor de nationale herinnering van zijn vaderland was het immers ondenkbaar om toe te geven dat het Sovjetleger zich een weg door Berlijn had geplunderd. Zie SONTHEIMER, Michael. *Iconic Red Army Reichstag Photo Faked* in <http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,551972,00.html>.

¹⁹⁵ FENTRESS, James en WICKHAM, Chris. *Social Memory*. Oxford: Blackwell, 1992, 47-49

¹⁹⁶ FENTRESS, James en WICKHAM, Chris. *Social Memory*. Oxford: Blackwell, 1992, 47-48

¹⁹⁷ DUARTE, Rodrigo, FAHLE, Oliver en SCHWEPPENHÄUSER, Gerhard. *Fall und Aufstieg der Kulturindustrie-Kritik. Zur Einleitung* in DUARTE, Rodrigo, FAHLE, Oliver en SCHWEPPENHÄUSER, Gerhard. *Massenkultur. Kritische Theorien im interkulturellen Vergleich*. Münster: LIT, 2003, 10 en KRAMER, Sven. *Benjamin und Adorno über Kunst in der Massenkultur* in DUARTE, Rodrigo, FAHLE, Oliver en SCHWEPPENHÄUSER, Gerhard. *Massenkultur. Kritische Theorien im interkulturellen Vergleich*. Münster: LIT, 2003, 36 en 38

¹⁹⁸ DUARTE, Rodrigo, FAHLE, Oliver en SCHWEPPENHÄUSER, Gerhard. *Fall und Aufstieg der Kulturindustrie-Kritik. Zur Einleitung* in DUARTE, Rodrigo, FAHLE, Oliver en SCHWEPPENHÄUSER, Gerhard. *Massenkultur. Kritische Theorien im interkulturellen Vergleich*. Münster: LIT, 2003, 9 en 14 en KRAMER, Sven. *Benjamin und Adorno über Kunst in der Massenkultur* in DUARTE, Rodrigo, FAHLE, Oliver en SCHWEPPENHÄUSER, Gerhard. *Massenkultur. Kritische Theorien im interkulturellen Vergleich*. Münster: LIT, 2003, 35

voorzien in een continu aanbod aan primitieve, anestheserende verstrooiing.¹⁹⁹ Hierdoor slaagde de socio-politieke elite erin om de waarnemingswijze van individuen en collectiviteiten ongemerkt op de aanvaarding van het status-quo af te stemmen. Cruciaal onderdeel hiervan was de culturele verspreiding van een autoritatieve kijk op het verleden, die van bovenaf gemodelleerd werd en de massa onder het mom van educatie in de maag werd gesplitst.²⁰⁰ Recentere cultuurkritiek focust zich op de nieuwe technologische manifestatie van de massacultuur, namelijk de door film en televisie beheerste beeldcultuur. Protagonisten zoals Herbert Marshall McLuhan en Neil Postman protesteren tegen de vanzelfsprekende, geniepige manier waarop de elektronische media de volledige westerse cultuur zijn gaan beheersen. In een nogal cynische noot merkt McLuhan hierbij op hoe de mens zelf vorm wordt gegeven door de instrumenten die hij ontworpen heeft.²⁰¹ Postman spreekt een veel explicietere veroordeling uit en wijst erop dat met film en televisie een nieuwe, inferieure epistemologie en waarheidsnotie in de cultuur geslopen is.²⁰² Geloofwaardigheid wordt niet langer bepaald door bekwaamheid en expertise, maar door een zelfverzekerde uitstraling op het scherm. Hierdoor moeten argumenten het afleggen tegen uiterlijk vertoon en een schijn van deskundigheid.²⁰³ Volgens Postman hebben de nieuwe mediatechnologieën cultuur gedegradeerd tot amusement en – door zich te richten op de bevrediging van emotionele in plaats van intellectuele behoeften – het zelfstandige denkvermogen van het individu ondermijnd.²⁰⁴ Waar McLuhan nostalgisch terugblijkt op de orale cultuur verwijst Postman met heimwee naar de schriftcultuur. In het *Age of Typography* hadden argumentatie en rationaliteit volgens hem nog de bovenhand en was de culturele interactie van een veel hoger niveau.²⁰⁵ Postmans inzichten zijn ondanks deze misplaatste verheerlijking zeer relevant voor de wijze waarop het huidige medialandschap collectieve herinneringen communiceert en soms zelfs *real time* creëert. Zo blijken films over historische gebeurtenissen of personages een bijzonder grote impact te hebben op de invulling van collectieve herinneringen. De reeds vermelde geprivilegieerde status van visuele perceptie leidt ook bij filmische beelden tot een voorreflectieve positieve evaluatie. Anders dan foto's wekken films bovendien een illusie van participatie op: toeschouwers worden meegezogen in de actie en kruipen in de huid van toenmalige getuigen of van de sleutelfiguur zelf.²⁰⁶ Historische films vertonen daarenboven ook een hoge mate van dynamiek, waardoor het schijnt alsof het verleden weer tot leven gekomen is.²⁰⁷ Doordat de toeschouwer als participant wordt ondergedompeld in een levendig, heropgeroepen verleden is de kans groot dat hij een betrokkenheid ervaart die veel groter is dan bij andere media. De filmische reconstructie zal hierdoor onwillekeurig fascinatie en een illusie van plausibiliteit opwekken, waardoor het aangeboden perspectief op het verleden bij gebrek aan tegenstrijdige informatie probleemloos geïnternaliseerd zal

¹⁹⁹ DUARTE, Rodrigo, FAHLE, Oliver en SCHWEPPEHÄUSER, Gerhard. *Fall und Aufstieg der Kulturindustrie-Kritik. Zur Einleitung* in DUARTE, Rodrigo, FAHLE, Oliver en SCHWEPPEHÄUSER, Gerhard. *Massenkultur. Kritische Theorien im interkulturellen Vergleich*. Münster: LIT, 2003, 9

²⁰⁰ CUSTEN, George F. *Making History* in LANDY, Marcia (ed.). *The Historical Film: History and Memory in Media*. London: The Athlone Press, 2001, 68

²⁰¹ 'We shape our tools and they in turn shape us' zoals geciteerd bij GRIFFIN, Emory A. *Communication: A First Look at Communication Theory*. Boston: McGraw Hill, 2003, 344.

²⁰² POSTMAN, Neil. *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business*. New York: Penguin Books, 1986 [1985], 24 en 28

²⁰³ POSTMAN, Neil. *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business*. New York: Penguin Books, 1986 [1985], 7

²⁰⁴ POSTMAN, Neil. *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business*. New York: Penguin Books, 1986 [1985], 87

²⁰⁵ POSTMAN, Neil. *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business*. New York: Penguin Books, 1986 [1985], 16

²⁰⁶ LOWENTHAL, David. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985, 367

²⁰⁷ LOWENTHAL, David. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985, 258

worden. Zo zullen de collectieve herinneringen aan episodes die toevallig een prominent onderwerp van historische docudrama's vormen hier in extreme mate door getekend worden. De Tweede Wereldoorlog en de oorlog in Vietnam blijken aldus vooral via associatie met feuilletons en films in de collectieve herinnering voort te leven.²⁰⁸ De internaliserende kracht van filmische representatie is trouwens zodanig groot dat de erin weergegeven voorstellingen paradoxaal genoeg soms zelfs de persoonlijke herinneringen aan de beschreven gebeurtenissen verdringen.²⁰⁹ Dat de filmische representatie van het verleden een enorme invloed heeft op de collectieve herinnering is echter helemaal niet zo onproblematisch als op basis van de fascinerende kenmerken van het medium zou kunnen worden vermoed. Zo moeten we in navolging van Postman concluderen dat ook historische films zich conformeren aan de minderwaardige standaarden van de amusementsindustrie. Het beeld dat van het verleden geschetst wordt zal hierdoor voornamelijk op emotionele bevrediging en sensatiezucht gericht zijn en de cognitieve stimulansen tot een minimum beperken. Noties van contextuele complexiteit en morele meerduidigheid worden opgeofferd aan licht verteerbare unidimensionaliteit en stereotypering. Deze tendensen worden bovendien nog versterkt door de vereisten van fictionalisering die aan het medium inherent zijn.²¹⁰ Hoewel historische films intussen een eigen idioom ontwikkeld hebben, waarbij de poëtisch-symbolische weergave van het verleden binnen de perken gehouden wordt door standaarden van authenticiteit die door externe experts geverifieerd worden, zullen collectieve herinneringen die hoofdzakelijk op filmische representatie gebaseerd zijn doorgaans toch clichématige en gefictionaliseerde vertekeningen zijn.²¹¹ Qua impact op collectieve herinneringen werd het medium film vanaf de jaren 60 van de troon gestoten door het medium televisie. Vooral in de creatie van *lived semantic memories* – collectieve herinneringen aan gebeurtenissen die zich tijdens het leven van de betrokkenen zelf voordoen maar niet persoonlijk ervaren worden – hebben televisiebeelden hegemonie verworven.²¹² Zo staan de moord op Kennedy, de maanlanding, de val van de Berlijnse muur, de ontploffing van de Challenger, de dood van Diana en de aanslagen op de *Twin Towers* via rechtstreekse verslaggeving en continue recyclage van het beeldmateriaal in de herinneringen van de tijdgenoten gegrift.²¹³ Televisiebeelden zijn overweldigend in hun directheid en lijken de kijker tot bevoorrecht getuige te maken van

²⁰⁸ STURKEN, Marita. *Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic, and the Politics of Remembering*. Berkeley: University of California Press, 1997, 23

²⁰⁹ De internaliseringskracht van cinema en beeldmateriaal in het algemeen is zelfs zo groot dat soms zelfs de eigen herinneringen aan de weergegeven gebeurtenissen verdrongen worden. Zo geven vele Vietnamveteranen toe dat ze niet meer weten waar sommige van hun herinneringen vandaan komen. Zie STURKEN, Marita. *Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic, and the Politics of Remembering*. Berkeley: University of California Press, 1997, 20. Hierbij kan trouwens worden opgemerkt dat door de alomtegenwoordigheid van Holocaustrepresentaties ook de recente eerstehandsgetuigenissen hiervan – op de vermelding van enkele extreem traumatische persoonlijke voorvallen na – niet veel meer dan een samenraapsel van reeds cultureel verspreide voorstellingen kunnen zijn.

²¹⁰ SORLIN, Pierre. *How to Look at an "Historical" Film* in LANDY, Marcia (ed.). *The Historical Film. History and Memory in Media*. London: The Athlone Press, 2001, 41

²¹¹ Voor een positieve interpretatie van het fenomeen historische film, zie: ENGELEN, Leen. *No Way to do History? Towards an Intertextual Model for the Analysis of Historical Films* in ENGELEN, Leen en VANDE WINKEL, Roel (eds.). *Perspectives on European Film and History*. Gent : Academia Press, 2007, 15-16.

²¹² HOSKINS, Andrew. *New Memory: Mediating History* in *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 2001, 21, 4, 340, IRWIN-ZARECKA, Iwona. *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*. New Brunswick: Transaction, 1994, 155, SAMUEL, Raphael. *Theatres of Memory*. Vol. 1: *Past and Present in Contemporary Culture*. London: Verso, 1994, 27 en 35 en WINTER, Jay M. en SIVAN, Emmanuel. *Setting the Framework* in WINTER, Jay M. en SIVAN, Emmanuel (eds.). *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, 18.

²¹³ PEARSON, Roberta E. *Memory* in PEARSON, Roberta E. en SIMPSON, Philip (eds.). *Critical Dictionary of Film and Television Theory*. London: Routledge, 2001, 277.

history in the making.²¹⁴ Deze schijn van aanwezigheid en transparantie dient echter in vraag gesteld. Rechtstreekse televisiebeelden geven nauwelijks uitsluitsel over de context waarbinnen de doorgestraalde gebeurtenissen plaatsvinden.²¹⁵ Bovendien valt bij de transmissie van aangekondigde gebeurtenissen doelgerichte encenering en effectbejag nooit uit te sluiten. De *real-time*-registratie van de Golfoorlog en de oorlog in Irak vormt het beste voorbeeld van de wijze waarop de creatie van gewenste collectieve herinneringen kan worden gedirigeerd.²¹⁶ De opvatting dat televisiebeelden, in tegenstelling met andere media, geen aanvullende interpretatie vergen omdat ze zelf geen invloed hebben op wat ze registreren is al helemaal niet overtuigend wanneer het kader van rechtstreekse transmissie wordt verlaten. David Lowenthal wijst erop dat wat zich als een glimp aandient van wat werkelijk gebeurd is in zulk geval het resultaat blijkt van selectie, montage en vervorming.²¹⁷ In nieuwsitems en zeker in documentaires worden fragmenten weggelaten die niet relevant worden geacht en andere fragmenten samengevoegd om bij de kijker effect op te wekken. De subjectieve beeldmontage die de sequentie van de televisiebeelden vastlegt zal bepalen welke interpretatie van de gebeurtenis bij de kijker als plausibel overkomt.²¹⁸ Vooral de historische documentaires die het televisiescherm de laatste jaren overspoelen blijken qua uitwerking in het slechtste geval nog in weinig te onderscheiden van de geënceneerde historische film.²¹⁹ De collectieve herinneringen die op zulk soort representatie gebaseerd zijn, vertonen dan ook gelijkaardige tekortkomingen.

Het voorspelbare gevolg is een stereotiepe en unidimensionele kijk op de historische gebeurtenis in kwestie, opgebouwd rond een voorgeselecteerde interpretatie die door beeldmanipulatie en keuze voor emotioneel geladen fragmenten in plaats van via argumentatie werd overgebracht. Uit het voorgaande wordt duidelijk dat de prevalentie van visuele mediatechnologieën – foto, film en televisie – een ware revolutie op het vlak van creatie en verspreiding van collectieve herinneringen teweeg heeft gebracht.²²⁰ Zoals John Chambers en David Culbert suggereren worden collectieve herinneringen sinds enkele decennia nauwelijks nog gebaseerd op de ervaring van de betrokkenen als wel op ‘*a manufactured past [...] substantially shaped by images in documentaries, feature films, and television programs*.’²²¹ Met een lichte overdrijving zou men zelfs kunnen stellen dat de

²¹⁴ STURKEN, Marita. *Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic, and the Politics of Remembering*. Berkeley: University of California Press, 1997, 24

²¹⁵ HOSKINS, Andrew. *New Memory: Mediating History in Historical Journal of Film, Radio and Television*, 2001, 21, 4, 339

²¹⁶ Cf. FUCHS, Christian. *The Mass Media, Politics, and Warfare in ARTZ, Lee en KAMALIPOUR, Yahya R. (eds.). Bring ‘em On: Media and Politics in the Iraq War*. New York: Rowman & Littlefield, 2005, 206 en HALLIDAY, Fred. *Manipulation and Limits: Media Coverage of the Gulf War, 1990-1991* in ALLEN, Tim en SEATON, Jean (eds.). *The Media of Conflict: War Reporting and Representations of Ethnic Violence*. London: Zed Books, 1999, 127.

²¹⁷ LOWENTHAL, David. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985, 367-368

²¹⁸ SORLIN, Pierre. *How to Look at an “Historical” Film* in LANDY, Marcia (ed.). *The Historical Film: History and Memory in Media*. London: The Athlone Press, 2001, 28

²¹⁹ Pierre Sorlin wijst erop dat de stortvloed aan historische documentaires die het medialandschap sinds enkele jaren teistert vooral verklaard kan worden door financiële motieven: de productiekost van een historische documentaire is maar één tiende van die van een televisiedrama. Zie SORLIN, Pierre. *How to Look at an “Historical” Film* in LANDY, Marcia (ed.). *The Historical Film: History and Memory in Media*. London: The Athlone Press, 2001, 26.

²²⁰ ASSMANN, Aleida. *Zur Mediengeschichte des kulturellen Gedächtnisses* in ERLI, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 59

²²¹ CHAMBERS, John Whiteclay II en CULBERT, David. *World War II, Film, and History*. Oxford: Oxford University Press, 1996, 6

visuele technologie de herinnering niet enkel medieert, maar zelf als de oorspronkelijke bron van authentieke herinneringen wordt beschouwd.²²² Dat de constructie van collectieve herinneringen hierdoor problematisch kan zijn werd al ten overvloede aangetoond en is in essentie terug te brengen op twee onverkwikkelijke evoluties die met de doorbraak van de beeldcultuur vergezeld zijn gegaan. Enerzijds heeft de evocatieve kracht van beeldmateriaal de illusie opgewekt dat beelden voor zich spreken en in hun interpretatie geen externe argumentatie behoeven.²²³ En anderzijds heeft de algemene beschikbaarheid van beeldmateriaal als (primaire) historische bron ervoor gezorgd dat historici hun monopolie op representatie en duiding hebben kwijtgespeeld. Als gevolg hiervan lijkt wat volgens het publiek voor gezaghebbende weergave van het verleden doorgaat grotendeels uit de handen van historici geglipt en het niveau van argumentatieve expertise verlaten te hebben.²²⁴

Met de doorbraak van het internet ten slotte is volgens sommigen een kentering ingezet in de dominantie van de beeldcultuur en de infantiliserende, paternalistische en manipulatieve informatieverstrekking die er vaak mee gepaard gaat.²²⁵ Als getuige van de eerste veelbelovende stappen in de verfijning van computertechnologie voorspelde McLuhan al in 1962 een mediarevolutie die zou leiden tot het ontstaan van een *global village*.²²⁶ McLuhan voorzag dat zich een elektronisch systeem van onmiddellijke communicatie zou doorzetten, dat voor het eerst in de geschiedenis ver van elkaar verwijderde personen in één interagerende informatiegemeenschap zou verenigen. Een goede dertig jaar later heeft deze *global village* volgens Paul Levinson in de gedaante van een *online community* ook daadwerkelijk vorm gekregen.²²⁷ Het internet heeft zich intussen gemanifesteerd als nieuw medium van massacommunicatie dat de informatiecultuur die nu door televisie wordt beheerst wel eens radicaal zou kunnen veranderen. Rechtstreekse, niet-gesuperviseerde communicatie en informatieoverdracht tussen individuen maakt het mogelijk om de reguliere kanalen van informatieverschaffing te omzeilen.²²⁸ De informatie en opinies die zo ter beschikking van het publiek komen verschillen op een aantal punten radicaal van diegene die via televisie verspreid worden. Omdat slechts een kleine investering vereist is en er nauwelijks regulering bestaat, zal alles wat ook maar door één persoon voor vermeldenswaard gehouden wordt geraadpleegd kunnen worden.²²⁹ Aangezien internet wijdverbreid, snel en toegankelijk is en een gigantische opslagcapaciteit heeft, is en blijft alles wat erop wordt meegedeeld bovendien publiek beschikbaar.²³⁰ En doordat de informatie niet vervat is in

²²² HOSKINS, Andrew. *New Memory: Mediating History* in *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 2001, 21, 4, 336

²²³ KANSTEINER, Wulf. *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies in History and Theory*, 2002, 41, 2, 191

²²⁴ SORLIN, Pierre. *How to Look at an "Historical" Film* in LANDY, Marcia (ed.). *The Historical Film: History and Memory in Media*. London: The Athlone Press, 2001, 26

²²⁵ Cf. BENTIVEGNA, Sara. *Politics and New Media* in LIEVROUW, Leah en LIVINGSTONE, Sonia (eds.). *The Handbook of New Media*. London: Sage, 2004 [2002], 52.

²²⁶ MCLUHAN, Herbert Marshall. *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto: University of Toronto Press, 1962, 31 en zie meer uitgewerkt ook MCLUHAN, Herbert Marshall en POWERS, Bruce R. *The Global Village: Transformations in World Life and Media in the 21st Century*. Oxford: Oxford University Press, 1989.

²²⁷ LEVINSON, Paul. *The Soft Edge: A Natural History and Future of the Information Revolution*. London: Routledge, 1997, 129

²²⁸ HAVICK, John. *The Impact of the Internet on a Television-Based Society* in *Technology in Society*, 2000, 22, 279

²²⁹ Internet is een egalitair medium omdat elke informatieverstrekker als evenwaardig wordt beschouwd. De informatie is doorgaans zeer concreet en vaak op persoonlijke ervaringen gebaseerd. Zie BENTIVEGNA, Sara. *Politics and New Media* in LIEVROUW, Leah en LIVINGSTONE, Sonia (eds.). *The Handbook of New Media*. London: Sage, 2004 [2002], 53.

²³⁰ SULLIVAN-TRAINOR, Michael. *Detour: The Truth about the Information Superhighway*. Boston: IDG Books, 1994, 230

voorbewerkte programma's kan het individu veel gericht op zoek gaan naar wat hem interesseert.²³¹ Het medium internet laat in principe geen onderdrukking of voorfiltering van informatie toe en verschaft het individu veel meer controle en autonomie bij het vergaren van informatie. Volgens Michael Sullivan-Trainor maakt het internet mensen hierom potentieel veel beter gedocumenteerd. Bovendien heeft het een bevrijdende functie omdat informatie die via andere kanalen gecommuniceerd wordt nu gemakkelijk aan de hand van alternatieven kan worden vervolledigd of gedeconstrueerd.²³² Voor de totstandkoming en verspreiding van collectieve herinneringen biedt dit in theorie veel perspectieven.²³³ Interpretaties van het verleden kunnen worden getoetst aan de hand van het enorme bronnenarsenaal dat op internet opgeslagen zit, waardoor ruimte ontstaat voor nuanceren en erkenning van complexiteit. In een tijdperk waarin de duidende rol van historici minimaal geworden is, zou het internet – alleen al door het voorhanden zijn van een grote hoeveelheid tegenstrijdige opvattingen – de vaak simplificerende en zelflegitimerende aard van collectieve herinneringen kunnen milderen. Wat de daadwerkelijke impact van het internet is valt echter moeilijk in te schatten, omdat de emanciperende werking ervan in praktijk niet mag worden overdreven. Ten eerste blijft televisie nog steeds een veel belangrijker massamedium. Ten tweede gaan slechts een beperkt aantal mensen op internet op zoek naar informatie: personen met een internetverbinding, die de techniek beheersen, voldoende literair onderlegd zijn en interesse hebben in nieuwsgaring.²³⁴ Door het complexe en tijdrovende karakter van de opzoeken zal het enkel gaan om personen die zich van nature al bij diverse media informeren om een voldoende objectief beeld te krijgen.²³⁵ Ten derde is het internet naast een voorraadkamer aan aanvullende informatie ook zelf een bron van niet-geverifieerde, valse en manipulatieve informatie.²³⁶ David Shenk spreekt in dit verband over het fenomeen *data smog*, een toenemende *information overload* die het voor niet-experten schier onmogelijk maakt om in confrontatie met de massamedia nog zin van onzin te onderscheiden.²³⁷ En ten vierde wordt het emanciperende potentieel van internet ook beperkt doordat het overgrote deel van het informatieaanbod erop in handen is van dezelfde spelers die in andere media actief zijn.²³⁸ Het ziet er aldus naar uit dat het internet ondanks zijn reusachtige mogelijkheden slechts in geringe mate zal bijdragen tot een meer genuanceerde kijk op het verleden en tot meer accurate collectieve herinneringen.

Niet alleen de mediatechnologieën maar ook de sociale systemen die hun boodschap hierlangs verspreiden, laten hun specifieke signatuur op de inhoud achter.²³⁹ Inzicht in de

²³¹ HAVICK, John. *The Impact of the Internet on a Television-Based Society* in *Technology in Society*, 2000, 22, 282-283

²³² SULLIVAN-TRAINOR, Michael. *Detour: The Truth about the Information Superhighway*. Boston: IDG Books, 1994, 230

²³³ Cf. SAMUEL, Raphael. *Theatres of Memory*. Volume 1. *Past and Present in Contemporary Culture*. London: Verso, 1994, 25.

²³⁴ HAVICK, John. *The Impact of the Internet on a Television-Based Society* in *Technology in Society*, 2000, 22, 275-276.

²³⁵ BENTIVEGNA, Sara. *Politics and New Media* in LIEVROUW, Leah en LIVINGSTONE, Sonia (eds.). *The Handbook of New Media*. London: Sage, 2004 [2002], 57

²³⁶ De auteurs van het Markle Foundation rapport verwoorden het treffend als volgt: 'at worst, the Internet produces a web of deceptive information, at best it offers a flow of decontextualized information that is hard to decipher and utilize' zoals geciteerd door BENTIVEGNA, Sara. *Politics and New Media* in LIEVROUW, Leah en LIVINGSTONE, Sonia (eds.). *The Handbook of New Media*. London: Sage, 2004 [2002], 56.

²³⁷ SHENK, David. *Data Smog: Surviving the Information Glut*. San Francisco: Harper, 1997, 31

²³⁸ DAVIS, Richard. *The Web of Politics: The Internet's Impact on the American Political System*. Oxford: Oxford University Press, 1999, 5

²³⁹ Wolfgang Schönplflug merkt in dit verband terecht op dat mediatechnologie niet los mogen worden gezien van de "Akteure des Erinnerns, die sich dieser Mittel bedienen". Immers, "Ohne Repräsentation und Kontrolle

manipulatieve werking van sociale systemen kan aanschouwelijk maken hoe de instanties die collectieve herinneringen construeren en stroomlijnen deze ongemerkt in brede kringen ingang doen vinden. Jan Assmann wijst erop dat de codificatie en verspreiding van met name culturele herinneringen steeds gepaard gaan met institutionalisering.²⁴⁰ Om de overlevering van culturele herinneringen te verzekeren volstaat het immers niet hen materieel te verankeren. Ze moeten ook circuleren via formele communicatiestructuren, zoals opleidingsinstanties (scholen, musea) en publieke informatiekkanalen (uitgeverijen, televisiestations). Bovendien moet voldoende gelegenheid geboden worden om ze collectief op te roepen, zodat ze geïnternaliseerd kunnen worden. Een uitgebreid commemoratief instrumentarium in de vorm van monumenten, emotioneel beladen symbolen en herdenkingsplechtigheden is hiervoor onontbeerlijk.²⁴¹ Dit proces van institutionalisering gaat hand in hand met specialisering. Zowel de initiatie in de culturele herinneringen als het voorgaan tijdens de manifestaties die deze in gedachten brengen, zijn immers aan specialisten toevertrouwd.²⁴² Voor Susan Sontag vormt geïnstitutionaliseerde en gespecialiseerde cultivering het basiskenmerk van collectieve herinneringen. Ze is zelfs van oordeel dat het concept collectieve herinnering volledig te herleiden is tot *collective instruction*. Volgens haar komen collectieve herinneringen niet organisch tot stand vanuit *a priori* gedeelde opvattingen maar zijn ze het resultaat van een institutioneel ondersteunde veralgemening van particuliere perspectieven.²⁴³ Gelet op het feit dat de meeste culturele herinneringen toch aanknopen bij wijdverbreide primaire ervaringen en de communicatieve herinneringen die hier initieel rond tot stand kwamen, en in het volle besef dat succesvolle instructie van culturele herinneringen enkel mogelijk is wanneer aan de kant van de ontvangers een zekere ontvankelijkheid aanwezig is, moet Sontags stellingname zeker genuanceerd worden.²⁴⁴ Toch is haar overdrijving verhelderend omdat ze benadrukt dat een zelflegitimerende kijk op het verleden slechts tot een echte collectieve of zelfs officiële herinnering kan uitgroeien wanneer men voldoende instructiemiddelen controleert.

Aangezien enkel groepen met een belangrijke socio-politieke impact hierover beschikken, maakt hun perspectief op het verleden de meeste kans zich tot collectieve herinnering te ontwikkelen. David Croteau wijst erop dat de gevestigde machten de beste toegang hebben tot de organen van massamedia (uitgeverijen en televisieomroepen). Door de enorme invloed van de massamedia kunnen deze groepen bepalen wat voor normaal gedrag en geldige opvattingen doorgaat. Alternatieve ideeën of ronduit afwijkende meningen zullen niet routinematig in de massamedia vermeld worden, hierdoor fel aan legitimiteit inboeten en geleidelijk buiten het bereik van het publiek acceptabele raken.²⁴⁵ In navolging van Antonio Gramsci zou men zelfs kunnen stellen dat de gevestigde machten hun hegemonie sinds de

finden [...] externe Informationen im Prozeß des Erinnerns keine Beachtung." Zie SCHÖNPLUG, Wolfgang. *Grammatik des Erinnerns in Erwägen, Wissen, Ethik*, 2002, 13, 2, 222 en 225.

²⁴⁰ ASSMANN, Jan. *Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität* in ASSMANN, Jan en HÖLSCHER, Tonio (eds.). *Kultur und Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988, 14

²⁴¹ ECHTERHOFF, Gerald. *Das Außen des Erinnerns: Medien des Gedächtnisses aus psychologischer Perspektive* in ERL, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifizität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 81

²⁴² Cf. ERL, Astrid. *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*. Stuttgart: J.B. Metzler, 2005, 102-103 en SCHÖNPLUG, Wolfgang. *Grammatik des Erinnerns in Erwägen, Wissen, Ethik*, 2002, 13, 2, 222.

²⁴³ SONTAG, Susan. *Regarding the Pain of Others*. New York: Picador, 2004 [2002], 85

²⁴⁴ Astrid Erll spreekt in dit verband over het noodzakelijk samengaan van *produktionsseitige* en *rezeptionsseitige Funktionalisierung* bij succesvolle culturele herinneringen. Zie ERL, Astrid. *Medium des kollektiven Gedächtnisses – ein (erinnerungs-)kulturwissenschaftlicher Kompaktbegriff* in ERL, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifizität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 17-18.

²⁴⁵ CROTEAU, David. *Media Society: Industries, Images, and Audiences*. London: Sage, 2003 [1997], 163

doorbraak van de massacultuur precies via de massamedia proberen te consolideren. Macht wordt niet langer primair via dreiging met fysieke dwangmiddelen maar wel via culturele invloed uitgeoefend. Op deze wijze proberen de gevestigde machten hun wereldbeeld door de samenleving als het enige legitieme perspectief aanvaard te krijgen en een consensus te creëren die hun aanspraken niet meer in vraag stelt.²⁴⁶ De culturele creatie van consensus is volgens Gramsci een zeer subtiel proces dat niet via rechtstreekse indoctrinatie maar via de vormgeving van gedeelde *common sense*-opvattingen plaatsgrijpt.²⁴⁷ Het ideologische kader dat hiertoe wordt aangereikt, bewaart zijn stabiliteit en legitimiteit door occasioneel gematigde alternatieve standpunten op te nemen die de publieke opinie van onderuit beroeren.²⁴⁸ Het valt moeilijk na te gaan in hoeverre de ideeën van Gramsci in een pluralistisch politiek landschap nog relevant zijn – hoewel radicale maatschappijcritici zoals Noam Chomsky en Edward Herman dit zeker zouden bevestigen.²⁴⁹ Maar ze brengen wel aan het licht dat de consensus die in een samenleving overheerst en dus ook de collectieve herinneringen die hieraan gekoppeld worden, van bovenaf gecreëerd en via de massamedia gegeneraliseerd worden.²⁵⁰ De kijk op het verleden, die in een bepaalde samenleving dominant is, blijkt hierdoor vooral een via latente mediadruk totstandgekomen reproductie van het perspectief van de gevestigde machten.

Binnen de gevestigde machten hebben de politieke machthebbers van het moment de beschikking over nog specifiekere middelen om hun kijk op het verleden te veralgemenen. Zij kunnen namelijk ook gebruikmaken van de instructiemiddelen die eigen zijn aan de natiestaat waarvan zij de politieke vertegenwoordiging vormen.²⁵¹ Deze instructiemiddelen kunnen onderverdeeld worden in symbolische en educatieve instrumenten. De eerste groep behelst de symbolen, rituelen, monumenten en plechtigheden die met de autoriteit van de natiestaat

²⁴⁶ GRAMSCI, Antonio. *Selections From the Prison Notebooks*. London: Lawrence & Wishart, 1971, 12

²⁴⁷ GRAMSCI, Antonio. *Selections From the Prison Notebooks*. London: Lawrence & Wishart, 1971, 422

²⁴⁸ GRAMSCI, Antonio. *Selections From the Prison Notebooks*. London: Lawrence & Wishart, 1971, 348

²⁴⁹ Volgens Edward Herman en Noam Chomsky worden democratie en pluralisme volledig uitgehold in landen als de VS, waar een kleine socio-politieke elite het voor het zeggen heeft en de massamedia controleert. In een tijdperk waarin de bevolking niet meer met geweld onder de duim kan worden gehouden en haar stem zelfs de politieke doorslag geeft, probeert deze elite de eigen belangen te vrijwaren door te beïnvloeden wat de bevolking denkt. Bij zulke *manufacture of consent* worden de massamedia prominent ingeschakeld om de bevolking via entertainment rustig te houden en via nieuwsduiding opinies in te pompen die de gevestigde orde niet in vraag stellen of zelfs ondersteunen. De ontwikkelde lagen van de bevolking, die in principe tegenwicht zouden kunnen bieden, worden onder controle gehouden via twee additionele mechanismen van *thought control*. Ze worden geïndoctrineerd met *necessary illusions* die potentieel omstreden regeringsbeslissingen aanvaardbaar lijken te maken. Wat de VS betreffen is de overtuiging dat de staat in buitenlandse aangelegenheden een essentieel defensieve houding aanneemt en slechts ten strijde zal trekken wanneer de eigen bevolking bedreigd wordt hiervan een typisch voorbeeld. De officiële retoriek van Amerikaanse oorlogsinterventies verkrijgt er een schijn van geloofwaardigheid door. Naast dit soort indoctrinatie begrenst de elite via controle over de massamedia welke thema's tot publieke discussiepunten kunnen uitgroeien. In zoverre de belangen van de elite er zelf niet door ter discussie komen, zullen de massamedia zulke publieke debatten zelfs aanmoedigen om de ontwikkelde laag van de bevolking de indruk te geven dat ze politieke impact heeft. Volgens Herman en Chomsky wordt de *manufactured consent* weliswaar ter discussie gesteld door de alternatieve pers en academici en insiders met professionele integriteit maar is hun invloed niet groot genoeg om iets wezenlijk te veranderen. Zie HERMAN, Edward S. en CHOMSKY, Noam. *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. New York: Pantheon Books, 2002 [1988], 1-2 en 5 en CHOMSKY, Noam. *Necessary Illusions: Thought Control in Democratic Societies*. Boston: South End Press, 1989, 38 en 105.

²⁵⁰ HALL, Stuart. *The Rediscovery of Ideology: Return of the Repressed in Media Studies* in GUREVITCH, Michael, BENNETT, Tony, CURRAN, James en WOOLLACOTT, Janet (eds.). *Culture, Society, and the Media*. London: Routledge, 1982, 64. Zie over het onweerlegbare vermoeden van ideologische manipulatie via de massamedia ook LUHMANN, Niklas. *Die Realität der Massenmedien*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2004 [1995], 140-141.

²⁵¹ Cf. WERTSCH, James V. *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 68 en Althusser's definitie van '*l'appareil idéologique d'État*' in ALTHUSSER, Louis. *Idéologie et Appareils Idéologiques d'État* in *La Pensée*, 1970, 151, 3-38.

bekleed zijn – wat Lauren Berlant onder de noemer *the National Symbolic* samenvat.²⁵² Hiermee tracht het centrale gezag de illusie van de historische onontkoombaarheid van de natiestaat te verspreiden en elk besef van het accidentele karakter van de oprichting ervan te onderdrukken.²⁵³ Om de nationale identiteit vorm te geven en te bestendigen zijn vooral de nationale symbolen, zoals vlag, volkslied, feestdag, nationale munt, etc. essentieel.²⁵⁴ De onaantastbaarheid van de nationale identiteit en het hiermee geassocieerde centrale gezag wordt vaak afgedwongen door de oneerbiedige omgang met deze nationale symbolen strafbaar te stellen.²⁵⁵ Met minder autoriteit beladen, maar inhoudelijk veel suggestiever zijn de nationale monumenten die het centrale gezag opricht om de eigen interpretatie van nationaal relevante historische gebeurtenissen te materialiseren en aan passanten ter kennis te stellen. Nationale monumenten postuleren een transcendentale band tussen historische gebeurtenissen of figuren en het lot van de natie.²⁵⁶ Ze functioneren als contactpunten tussen de hedendaagse generatie en personen, die – naar retrospectief officieel beweerd wordt – zich in het verleden voor de totstandkoming en het behoud van de natiestaat doorslaggevend hebben ingezet. Nationale monumenten maken de helden uit het verleden onsterfelijk en vereeuwigen tegelijk de officiële visie op de historische episodes waarin deze personen figureerden.²⁵⁷ Veel meer dan in de pre-nationale periode het geval was, leggen nationale monumenten volgens Reinhart Koselleck de nadruk op de zelfopoffering van het individu in naam van het collectief. De doden die herdacht worden zijn doorgaans soldaten die voor het vaderland het leven lieten en in bombastische sculpturen als helden bejubeld worden dan wel, vanaf de Eerste Wereldoorlog, in ingetogen gedenkvormen als objecten van nationale rouw worden betreurd.²⁵⁸ Voor George Mosse was de oprichting van militaire kerkhoven – met Gettysburg als een der eerste voorbeelden – cruciaal om de hele bevolking met het idee van nationale identiteit te doen identificeren.²⁵⁹ De dood van de soldaten werd hierbij gelegitimeerd als prijs voor de nationale eenheid en als garantie voor een gedeelde toekomst van de overlevenden.²⁶⁰ Om gebruik te maken van de integrerende werking van het recente oorlogsverleden werd ook overheidssteun toegezegd bij de bouw van oorlogsmonumenten en

²⁵² BERLANT, Lauren. *The Anatomy of National Fantasy: Hawthorne, Utopia, and Everyday Life*. Chicago: University of Chicago Press, 1991, 20

²⁵³ GEISLER, Michael E. *Introduction: What Are National Symbols – and What Do They Do to Us?* in GEISLER, Michael E. (ed.). *National Symbols, Fractured Identities: Contesting the National Narrative*. London: University Press of New England, 2005, xix

²⁵⁴ MARSLAND, David. *National Symbols* in LEOUSSI, Athena S. (ed.). *Encyclopedia of Nationalism*. New Brunswick: Transaction, 2001, 220

²⁵⁵ In vele landen is het verbranden van de vlag een misdrijf. De vlag is het enige nationale symbool dat de autoriteit van de natie vertegenwoordigt en daarom is het verbranden ervan niet alleen een zware inbreuk tegen de nationale etiquette maar ook een symbolische aanval tegen de natie zelf. In België is een wetsvoorstel om zulke strafbaarstelling in te voeren afgeketst en in de VS is door het arrest *Texas vs. Johnson* van het *Supreme Court* zelfs bepaald dat de verbranding van de nationale vlag een grondwettelijk recht is. Zie GEISLER, Michael E. *Introduction: What Are National Symbols – and What Do They Do to Us?* in GEISLER, Michael E. (ed.). *National Symbols, Fractured Identities: Contesting the National Narrative*. London: University Press of New England, 2005, xxii.

²⁵⁶ Cf. MOSSE, George L. *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*. New York: H. Fertig, 1975, 47-48.

²⁵⁷ BUTTERFIELD, Andrew. *Monuments and Memories* in *The New Republic*, 3 februari 2003 en IVY, Robert. *Memorials, Monuments, and Meaning in Architectural Record*, 2002, 190, 7, 87

²⁵⁸ KOSELLECK, Reinhart. *Zur politischen Ikonographie des gewaltsamen Todes. Ein deutsch-französischer Vergleich*. Basel: Schwabe, 1998, 20

²⁵⁹ MOSSE, George L. *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. Oxford: Oxford University Press, 1990, 45-46 en 80

²⁶⁰ ALINGS, Reinhard. *Monument und Nation. Das Bild vom Nationalstaat im Medium Denkmal – zum Verhältnis von Nation und Staat im deutschen Kaiserreich, 1871-1914*. Berlin: Walter de Gruyter, 1996, 43 en KOSELLECK, Reinhart. *Kriegerdenkmäler als Identitätsstiftungen der Überlebenden* in MARQUARD, Oddo en STIERLE, Karlheinz (eds.). *Identität*. München: Wilhelm Fink, 1979, 257

werden sommige belangrijke slagvelden als sacrale landschappen beschermd – met de leeuw op het slagveld van Waterloo als eerste manifestatie.²⁶¹ Naast gedenktekens voor de gesneuvelde functioneren ook triomfbogen, mausolea voor nationale leiders en architecturale iconen met een hoog symbolisch of technisch prestige als monumenten die de nationale eenheid helpen symboliseren.²⁶² Eventueel kunnen plaatsen met een grote concentratie aan zulke monumenten uitgroeien tot wat Aleida Assmann *nationale Gedächtnislandschaften* noemt, zoals *The Mall* in Washington, *Tiergarten* in Berlijn en *Park Popedy* in Moskou.²⁶³ Tot aan de Tweede Wereldoorlog werden nationale monumenten opgetrokken in een neo-klassieke bouwstijl die door zijn herkenbaarheid lange tijd pedagogisch efficiënt was gebleken. Zoals Robert Musil al voorvoelde, verloren zulke nationale monumenten net door de architecturale voorspelbaarheid en onomwonden politieke semantiek geleidelijk hun aantrekkingskracht.²⁶⁴ Vele traditionalistische monumenten die in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog het levenslicht zagen, sloegen niet meer aan, wat de figuratieve crisis in de monumentenbouw pijnlijk duidelijk maakte.²⁶⁵ De roep naar een stilistische vernieuwing die het identificatorische proces bij de bevolking opnieuw op gang kon brengen, resulteerde in nieuwsoortige nationale monumenten. Zo werden nationale leiders niet meer herdacht door ter hunner ere pompeuze tempels en obeliskken uit de grond te stampen, maar door openbare gebouwen – zoals nationale bibliotheken – naar hen te vernoemen.²⁶⁶ En in plaats van klassieke nationale monumenten ter nagedachtenis van oorlog en genocide ontstonden zogenaamde *counter-monuments*, met Maya Lins *Vietnam Veterans Memorial* uit 1982 als beginpunt.²⁶⁷ In contrast met de traditionele treurnissymboliek beogen deze *counter-monuments* de oncommuniceerbaarheid van lijden en verlies zelf in herinnering te brengen en de toeschouwers via een confronterende stijlkeuze tot reflectie te provoceren.²⁶⁸

²⁶¹ POULOT, Dominique. *Pantheons in Eighteenth-Century France: Temple, Museum, Pyramid* in WRIGLEY, Richard en CRASKE, Matthew (eds.). *Pantheons: Transformations of a Monumental Idea*. Aldershot: Ashgate, 2004, 139. Zie specifiek voor de Amerikaanse ervaring: LINENTHAL, Edward T. *Sacred Ground: Americans and their Battlefields*. Urbana: University of Illinois Press, 1993 [1991].

²⁶² Bekende nationale triomfbogen zijn de *Arc de Triomphe*, de *Brandenburger Tor* en *Nelson's Column*; bekende nationale mausolea de *Dôme des Invalides*, het vroegere *Tannenberg-Denkmal*, de *Jefferson* en *Lincoln memorials* (hoewel beiden er niet in begraven liggen), het Leninmausoleum en het Atatürkmausoleum. Nationale architecturale herkenningspunten zijn onder meer de *Tour Eiffel*, het *Atomium*, het *Washington Monument*, het *Statue of Liberty* en de *Tower of London*. Zie over de symbolische waarde van zulke monumenten: ALINGS, Reinhard. *Monument und Nation. Das Bild vom Nationalstaat im Medium Denkmal – zum Verhältnis von Nation und Staat im deutschen Kaiserreich, 1871-1914*. Berlin: Walter de Gruyter, 1996, 38 en TRACHTENBERG, Marvin. *The Statue of Liberty*. New York: Penguin, 1977, 192.

²⁶³ ASSMANN, Aleida. *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: Beck, 1999, 58. Zie meer concreet: DAUM, Andreas W. *Capitals in Modern History: Inventing Urban Spaces for the Nation* in DAUM, Andreas W. en MAUCH, Christof (eds.). *Berlin – Washington, 1800-2000. Capital Cities, Cultural Representation, and National Identities*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 3-28, MAUCH, Christof. *The Mall and the Tiergarten in Comparative Perspective* in DAUM, Andreas W. en MAUCH, Christof (eds.). *Berlin – Washington, 1800-2000. Capital Cities, Cultural Representation, and National Identities*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 201-216 en SCHLEIFMAN, Nurit. *Moscow's Victory Park. A Monumental Change in History and Memory*, 2001, 13, 2, 5.

²⁶⁴ MUSIL, Robert. *Nachlaß zu Lebzeiten*. Hamburg: Rowohlt, 1957, 59 en 63

²⁶⁵ MICHALSKI, Sergiusz. *Public Monuments: Art in Political Bondage, 1870-1997*. London: Reaktion, 1998, 154

²⁶⁶ Zie HUFBAUER, Benjamin. *Presidential Temples: How Memorials and Libraries Shape Public Memory*. Lawrence: University Press of Kansas, 2006, 2. Men kan hierbij denken aan de *Bibliothèque Nationale de France-François Mitterrand* en aan de *William J. Clinton Presidential Library*.

²⁶⁷ Cf. BERDAHL, Daphne. *Voices at the Wall: Discourses of Self, History and National Identity at the Vietnam Veterans Memorial in History and Memory*, 1994, 6, 2, 88-89 en HASS, Kristine Ann. *Carried to the Wall: American Memory and the Vietnam Veterans Memorial*. Berkeley: University of California Press, 1998, 103-104.

²⁶⁸ CARRIER, Peter. *Holocaust Monuments and National Memory Cultures in France and Germany since 1989: The Origins and Political Function of the Vél' d'Hiv' in Paris and the Holocaust Monument in Berlin*. New

Naast geleide interiorisering van de *National Symbolic* beschikt de staat ook over een arsenaal aan educatieve instrumenten om de nationale en andere officiële herinneringen bij de bevolking in te prenten.²⁶⁹ Het meest doeltreffende middel hiertoe is zeker het systeem van algemeen verplicht onderwijs.²⁷⁰ Het onderwijssysteem is volgens Ernest Gellner zodanig belangrijk voor de natiestaat dat het als het nieuwe definiërende kenmerk hiervan beschouwd moet worden. Het (quasi-)monopolie op legitiem onderwijs is voor hem nog crucialer dan het monopolie op legitiem geweldgebruik, dat Max Weber in zijn klassieke definitie naar voren had geschoven.²⁷¹ Het onderwijs garandeert immers dat de onderdanen overtuigde en competente burgers worden die het respect voor de staat hoger in het vaandel voeren dan de trouw aan de sociale groepen waaruit ze afkomstig zijn.²⁷² Om onderdanen tot loyale burgers om te vormen, blijkt het onderwijssysteem duidelijk veel handiger dan de dreiging met staatsgeweld bij insubordinatie. De meest efficiënte manier om de bevolking te doordringen met nationaal bewustzijn bestaat erin om haar via het geschiedenisonderwijs vertrouwd te maken met de van hogerhand geformuleerde nationale herinneringen.²⁷³ Over de vraag of geschiedenisonderwijs primair begaan moet zijn met een kritische analyse van het verleden dan wel met het bijbrengen van door de staat goedgekeurde burgerlijke waarheden bestaat aanzienlijke discussie. Onderzoek van David Tyack naar de inhoud van Amerikaanse geschiedenisboeken in het secundair onderwijs schetst een ambigu beeld van de huidige stand van zaken. Enerzijds is de eenduidige, autoritatieve kijk op het verleden uit de handboeken verdwenen en wordt nu rekening gehouden met de visie van belangrijke etnische en religieuze minderheden op historische gebeurtenissen die hen betreffen.²⁷⁴ Maar anderzijds blijft de ontwikkeling van de natiestaat nog steeds het meesternarratief, is er nog altijd sprake van onverbloemd patriottisme en clichévorming en wordt geschiedenisonderwijs nog steeds gebruikt om emancipatorische burgerlijke waarheden over te brengen en aldus integratie en nationale identificatie te bewerkstelligen.²⁷⁵ Terwijl geschiedenisonderwijs vroeger manifest werd ingeschakeld voor patriottische indoctrinatie krijgt kritische reflectie nu dus een veel prominentere plaats, evenwel zonder de burgerlijke instructie via officiële herinneringen grondig in vraag te stellen.²⁷⁶ Andere educatieve instrumenten die de staat ter beschikking staan om dit soort herinneringen over te brengen zijn openbare bibliotheken, nationale musea en nationale archieven. Openbare bibliotheken zijn – net als private bibliotheken overigens – niet in staat om alle materialen te verzamelen die de collectieve herinneringen documenteren die in de samenleving aanwezig zijn. Plaatstekort, financiële beperkingen, onderbemannings

York: Berghahn, 2006, 19-21, LUPU, Noam. *Memory Vanished, Absent, and Confined: The Countermemorial Project in 1980s and 1990s Germany* in *History and Memory*, 2003, 15, 2, 131, YOUNG, James E. *The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today* in *Critical Inquiry*, 1992, 18, 2, 274 en YOUNG, James E. *At Memory's Edge: After-images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. New Haven: Yale University Press, 2000, 96

²⁶⁹ Cf. ASSMANN, Aleida. *Zur Mediengeschichte des kulturellen Gedächtnisses* in ERLI, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 48-49.

²⁷⁰ GEISLER, Michael E. *Introduction: What Are National Symbols – and What Do They Do to Us?* in GEISLER, Michael E. (ed.). *National Symbols, Fractured Identities: Contesting the National Narrative*. London: University Press of New England, 2005, xix

²⁷¹ GELLNER, Ernest. *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press, 1983, 34 en WEBER, Max. *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: Mohr, 1976 [1922], 29

²⁷² GELLNER, Ernest. *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press, 1983, 64

²⁷³ WERTSCH, James V. *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 68

²⁷⁴ TYACK, David. *Monuments Between Covers: The Politics of Textbooks in American Behavioral Scientist*, 1999, 42, 924

²⁷⁵ TYACK, David. *Monuments Between Covers: The Politics of Textbooks in American Behavioral Scientist*, 1999, 42, 922 en 925-929

²⁷⁶ Cf. WERTSCH, James V. *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 72.

en beperkte expertise nopen tot een extreme selectie, waarbij non-conformistische, officieel afgekeurde en gemarginaliseerde teksten uit de boot dreigen te vallen.²⁷⁷ Daniel Traister wijst erop dat zowel de doorbraak van alternatieve collectieve herinneringen als kritiek op officiële herinneringen hierdoor fel bemoeilijkt worden. Volgens hem dragen openbare bibliotheken bij aan de standaardisering en normalisering van officiële herinneringen en hebben ze een verscholen maar onmiskenbaar systeembestendigend effect.²⁷⁸ De werking van nationale musea in het creëren en verspreiden van officiële herinneringen is minder duidelijk. Aan de ene kant vertonen nationale musea – en bij uitstek musea van nationale geschiedenis – een tendens tot verheerlijking van het nationale verleden en tot opwekking van gevoelens van nationale trots. In deze zin dragen ze een fundamenteel steentje bij tot een autoritatieve onderbouwing van de nationale identiteit.²⁷⁹ Aan de andere kant echter is er in de meeste nationale musea sedert zo'n 25 jaar een echte professionalisering ingetreden, die zich onder meer vertaalt in academische supervisie op de tentoonstellingen.²⁸⁰ Hoewel academici erin slagen om limieten te stellen aan de nationalistische interpretatie van historische gebeurtenissen, mag hun impact zeker niet overdreven worden. Het afvoeren van historisch correcte maar controversiële exposities – zoals de *Enola Gay Exhibit* en de *Wehrmachtsausstellung* –²⁸¹ maakt duidelijk dat de representatie in nationale musea moet

²⁷⁷ TRAISTER, Daniel. "You Must Remember This ..."; or, Libraries as a Locus of Cultural Memories in BEN-AMOS, Dan en WEISSBERG, Liliane (eds.). *Cultural Memory and the Construction of Identity*. Detroit: Wayne State University Press, 1999, 204

²⁷⁸ TRAISTER, Daniel. "You Must Remember This ..."; or, Libraries as a Locus of Cultural Memories in BEN-AMOS, Dan en WEISSBERG, Liliane (eds.). *Cultural Memory and the Construction of Identity*. Detroit: Wayne State University Press, 1999, 221-222

²⁷⁹ KAPLAN, Flora S. *Introduction* in KAPLAN, Flora S. (ed.). *Museums and the Making of Ourselves: The Role of Objects in National Identity*. London: Leicester University Press, 1994, 3 en PREZIOSI, Donald en FARAGO, Claire. *General Introduction: What Are Museums for?* in PREZIOSI, Donald en FARAGO, Claire (eds.). *Grasping the World: The Idea of the Museum*. Aldershot: Ashgate, 2004, 3

²⁸⁰ HARRIS, Neil. *Museums and Controversy: Some Introductory Reflections* in *Journal of American History*, 1995, 82, 3, 1103

²⁸¹ De *Enola Gay Exhibit* was oorspronkelijk gepland om in de loop van 1995 de deuren te openen in het Smithsonian National Air and Space Museum op The Mall in Washington. Ter herdenking van de 50ste verjaardag van het nucleaire bombardement op Hiroshima zou een tentoonstelling worden ingericht over de Enola Gay, de B-29 bommenwerper die op 6 augustus 1945 de eerste atoombom had geworpen. In de voorlopige planning voor de tentoonstelling was veel aandacht voorzien voor foto's van slachtoffers van de nucleaire bombardementen en voor artefacten vanop Hiroshima's *Ground Zero*. Nogal expliciet werd hiermee de officiële versie in vraag gesteld, namelijk dat de bombardementen op Hiroshima en Nagasaki de triomf hadden betekend van technologie op tirannie en als het heroïsche einde van een uitputtende oorlog beschouwd moesten worden. In contrast hiermee werd gesuggereerd dat deze bombardementen veeleer de aanzet waren geweest voor het gebruik van nieuwe technologieën voor massavernietiging en dat, zowel op het vlak van de initiële beslissing als op het vlak van de latere wapenwedloop, de vraag naar de morele verantwoordelijkheid van de Amerikaanse overheid niet uit de weg mocht worden gegaan. Onder druk van veteranenbewegingen en politici die zich niet konden vinden in de onverwacht negatieve evaluatie van de ontwikkeling, het gebruik en de impact van nucleaire wapens moest de curator ontslag nemen en werd het oorspronkelijke opzet op 30 januari 1995 naar de prullenmand verwezen. Op 28 juni 1995 werd dan een fel afgeslankte expositie over de *Enola Gay* geopend, waarbij de officiële heroïsche herinnering aan de Amerikaanse overwinning in de *Pacific* niet meer impliciet in vraag werd gesteld. Deze tentoonstelling liep af op 18 mei 1998. Zie KOHN, Richard H. *History and the Culture Wars: The Case of the Smithsonian Institution's Enola Gay Exhibit* in *Journal of American History*, 1995, 82, 3, 1036 en 1044-1046, LINENTHAL, Edward. *Anatomy of a Controversy* in LINENTHAL, Edward en ENGELHARDT, Tom (eds.). *History Wars: The Enola Gay and Other Battles for the American Past*. New York: Metropolitan, 1996, 52 en 58 en http://www.nasm.si.edu/exhibitions/gal103/gal103_former.html. De *Wehrmachtsausstellung* opende op 5 maart 1995 onder de titel *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944* in Hamburg de deuren en deed tot november 1999 meer dan 30 Duitse en Oostenrijkse steden aan. De tentoonstelling maakte een einde aan de diep gewortelde *Legende der sauberen Wehrmacht* door aan te tonen dat de *Wehrmacht* intensief betrokken was bij de vernietigingsoorlog in Rusland en de genocide op de joden in streken zoals Servië. Aan de hand van 1433 foto's die voornamelijk uit privé-archieven afkomstig waren werd duidelijk gemaakt dat vele gewone soldaten hieraan met overtuiging deelgenomen hadden. De eerste

blijven stoken met de nationale herinneringen die door het publiek gehuldigd worden. Bovendien brachten deze sluitingen aan het licht dat het veto over feiten en interpretatie in laatste instantie steeds toekomt aan machtige nationale drukingsgroepen.²⁸² Hoewel door de intrede van experts de scherpe kantjes van het nationalistische discours in nationale musea zijn afgevlind, zullen de gevestigde nationale herinneringen er dus toch nooit echt in vraag worden gesteld. De situatie is genuanceerder wanneer we onze aandacht verplaatsen naar een derde groep van nationale cultuurinstellingen, namelijk de nationale archieven. Ook daar lopen regelmatig tentoonstellingen die expliciet op de nationale herinneringen toegespitst zijn en bestaat de neiging om, gelet op de explosie aan archiefdocumenten, een selectiepolitiek te voeren die het behoud centraal stelt van materiaal dat voor de totstandkoming van nationale herinneringen belangrijk gebleken is.²⁸³ Maar binnen de nationale archieven woeden sinds enkele decennia zware discussies over de wijze waarop een overdreven nadruk op machtsbestendige visies kan worden afgezwakt bij de selectie van bronnen en de openbaarmaking van archiefcollecties.²⁸⁴ Archivarissen worden zich geleidelijk bewust van hun plicht om een evenwichtig perspectief op het verleden te bewaren en toekomstige generaties in staat te stellen om zelf de alternatieve culturele bijdragen uit het verleden te onderzoeken en te evalueren.²⁸⁵ Aleida Assmann en Andreas Huyssen merken dus terecht op dat er in bovengenoemde nationale cultuurinstellingen een ware schat aan alternatieve collectieve herinneringen verborgen ligt. Maar hoewel er nu een beweging op gang komt om deze voor de vergetelheid te behoeden en occasioneel een echte stem te geven, erkennen

tentoonstelling kwam vanaf 1996 onder druk te staan na protesten van veteranenbewegingen, politici en neo-nazi's. Zij beweerden dat de brutalisering van de oorlog door Stalin was geprovoceerd, dat de tentoonstelling tot doel had de *Kollektivschuldthese* weer op te rakelen en dat de meeste soldaten enkel hun frontplicht vervuld hadden. Toen verschillende historici zich openlijk vragen stelden bij de authenticiteit van een aantal foto's werd de tentoonstelling in november 1999 tijdelijk opgedoekt. Nadat uit onderzoek was gebleken dat minder dan 20 foto's niet correct gedocumenteerd waren heropende de expositie op 27 november 2001 onder de titel *Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944*. Om toekomstige discussies uit te sluiten werden echter alle foto's geweerd waarover geen precieze gegevens beschikbaar waren en werden meer tekstdocumenten ingeschakeld. Deze zelfcensuur bracht met zich dat de meeste privé-foto's – waarop het perspectief van de executerende soldaten evident het best zichtbaar was – opgeofferd werden ten voordele van foto's uit akten van de *Wehrmacht* die nog tijdens de Tweede Wereldoorlog voor publicatie vatbaar bevonden waren. De tweede tentoonstelling sloot op 28 maart 2004 de deuren en had, samen met de eerste tentoonstelling, de Duitse bevolking van de betrokkenheid van de *Wehrmacht* bij genocidale praktijken op de hoogte gebracht. Door de verwijdering van de meeste privé-foto's was de kring van daders – conform de collectieve herinnering – intussen echter wel opnieuw teruggebracht tot het hogere officierencorps van de *Wehrmacht*. Zie BARTOV, Omer. *The Wehrmacht Exhibition Controversy: The Politics of Evidence* in BARTOV, Omer, GROSSMANN, Atina, and NOLAN, Mary (eds.). *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*. New York: The New Press, 2002, 42 en 47-48, HEER, Hannes. *Vom Verschwinden der Täter: Die Auseinandersetzungen um die Ausstellung „Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944“* in <http://www.weiterdenken.de/Verschwinden.PDF>, KLOTZ, Johannes. *Die Ausstellung „Vernichtungskrieg, Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944“*. *Zwischen Geschichtswissenschaft und Geschichtspolitik* in BALD, Detlef, KLOTZ, Johannes en WETTE, Wolfram (eds.). *Mythos Wehrmacht. Nachkriegsdebatten und Traditionspflege*. Berlin: Aufbau Taschenbuch Verlag, 2001, 157-158 en 164 en REEMTSMA, Jan Philipp. *On War Crimes* in BARTOV, Omer, GROSSMANN, Atina, and NOLAN, Mary (eds.). *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*. New York: The New Press, 2002, 13.

²⁸² Cf. KOHN, Richard H. *History and the Culture Wars: The Case of the Smithsonian Institution's Enola Gay Exhibit* in *Journal of American History*, 1995, 82, 3, 1055.

²⁸³ Cf. Archives nationales de France: mémoire d'avenir 1808-2008 (http://www.archivesnationales.culture.gouv.fr/chan/chan/musee/action_culturelle/expositions/memoireDavenir.html) en National Archives of Australia: Memory of a Nation (<http://www.naa.gov.au/whats-on/memory/index.aspx>).

²⁸⁴ COX, Richard J. *The Concept of Public Memory and Its Impact on Archival Public Programming* in *Archivaria*, 1993, 36, 123-124 en 130-132

²⁸⁵ JIMERSON, Randall C. *Archives and Memory* in *OCLC Systems & Services*, 2003, 19, 3, 89-95 en MILLAR, Laura. *Evidence, Memory and Knowledge: the Relationship between Archives and Memory* op http://www.wien2004.ica.org/imagesUpload/pres_166_MILLAR_ZMIL01.pdf, 5-6

beide auteurs dat de institutionele praktijk van de nationale cultuurinstellingen er toch voor zorgt dat de nationale en andere officiële herinneringen steeds de boventoon blijven voeren.²⁸⁶ Een laatste educatief instructiemiddel waarvan de natiestaat zich kan bedienen om dit soort herinneringen te helpen creëren en communiceren zijn de openbare televisieomroepen. Deze verzorgen in vele landen de uitzending van mediagebeurtenissen die de autoriteit van het nationale gezag en de legitimiteit van de nationale herinneringen schragen, zoals toespraken van het staatshoofd, herdenkingsplechtigheden, koninklijke huwelijken en begrafenissen van prominenten.²⁸⁷ Mede doordat het als onderdeel van de gevestigde orde hoe dan ook al goede connecties in het medialandschap heeft, staat het nationale gezag echter ook met de andere televisieomroepen in een bevoorrechte relatie. In een van zijn beroemde analyses komt Herbert Gans tot de slotsom dat de sociale orde en de nationale autoriteiten bij alle televisieomroepen de twee meest prominente nieuwsitems zijn. In een conclusie die zo uit de mond van Gramsci had kunnen komen, beweert hij dat nieuwsbulletins tot conformistisch gedrag aansporen en op nauwelijks verholen wijze het status-quo en de visie van het heersende gezag ondersteunen.²⁸⁸ Het nationale gezag kan televisieomroepen echter ook op meer directe wijze inschakelen bij het totstandkomen en verspreiden van nationale herinneringen. Een typisch voorbeeld hiervan zijn afspraken tussen het militaire opperbevel en televisiestations om in ruil voor informatie en rechtstreekse beelden van oorlogsvoering aan opgesmukte en patriottische verslaggeving te doen. *Embedded journalism* – waarbij correspondenten zelf optrekken met legereenheden en participeren aan hun frontervaringen –, geënceneerde interviews en het doelbewust weglaten van beelden van omgekomen eigen troepen en burgerslachtoffers resulteren in een duidelijk positievere berichtgeving over militaire operaties.²⁸⁹ De nationale herinnering aan recente en aan de gang zijnde oorlogen kan hierdoor naar de wens van de nationale autoriteiten gemanipuleerd worden.

2.2.4 Normativiteit

Collectieve herinneringen vervullen naast hun formatieve rol – hun educatieve, identificatorische en conformiserende werking – ook een normatieve rol. Zoals Jan Assmann signaleert bestaat deze tweede prescriptieve functie van collectieve herinneringen uit het aanreiken van een bepaald waardensysteem en het opleggen van concrete gedragsregels.²⁹⁰ Collectieve herinneringen vertonen hierdoor de capaciteit om hedendaags gedrag te sturen en tot actie aan te sporen.²⁹¹ De internalisering van de normatieve inhoud van collectieve herinneringen vindt volgens Yosef Yerushalmi bij uitstek plaats via herdenking. Deelnemers aan zulke herdenkingsplechtigheden absorberen op hun diepste existentiële niveau de

²⁸⁶ Aleida Assmann is zich – via haar onderscheid tussen *kulturelles Speichergedächtnis* en *kulturelles Funktionsgedächtnis* – hier evident zelf van bewust. Zie ASSMANN, Aleida. *Zur Mediengeschichte des kulturellen Gedächtnisses* in ERLI, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 48-49 en HUYSEN, Andreas. *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. London: Routledge, 1995, 15.

²⁸⁷ PEARSON, Roberta E. *Memory* in PEARSON, Roberta E. en SIMPSON, Philip (eds.). *Critical Dictionary of Film and Television Theory*. London & New York: Routledge, 2001, 277

²⁸⁸ GANS, Herbert J. *Deciding What's News: A Study of CBS Evening News, NBC Nightly News, Newsweek, and Time*. Evanston: Northwestern University Press, 2004 [1979], 42, 52 en 285

²⁸⁹ BRANDENBURG, Heinz. *Journalists Embedded in Culture: War Stories as Political Strategy* in ARTZ, Lee en KAMALIPOUR, Yahya R. (eds.). *Bring 'em On: Media and Politics in the Iraq War*. New York: Rowman & Littlefield, 2005, 234

²⁹⁰ ASSMANN, Jan. *Collective Memory and Cultural Identity* in *New German Critique*, 1995, 65, 132

²⁹¹ ROSENZWEIG, Roy en THELEN, David P. *The Presence of the Past: Popular Uses of History in American Life*. New York: Columbia University Press, 1998, 75 en SCHWARTZ, Barry. *Abraham Lincoln and the Forge of National Memory*. Chicago: Chicago University Press, 2000, 18 en 243-244

normatieve elementen die ritueel gearticuleerd worden.²⁹² De heroïsche of tragische figuren en gebeurtenissen die worden opgevoerd, hebben een voorbeeldfunctie en zetten de toeschouwers aan om te handelen in overeenstemming met de gepersonifieerde waarden.²⁹³ Vooral de figuur van de martelaar – een persoon die in naam van zijn groep standvastig bleef vasthouden aan een aantal voorbeeldige principes en dit met zijn leven moest bekopen – slaagt erin om gevoelens van morele identificatie los te weken. De herdenking van martelaren vormt dan ook een typische gelegenheid om engagement tegenover groepseigen normen in te prenten of ritueel te herbevestigen.²⁹⁴

Op maatschappelijk vlak stellen collectieve herinneringen criteria voor aan de hand waarvan het politieke beleid vorm moet krijgen.²⁹⁵ Het is trouwens net door deze morele instrumentalisering van collectieve herinneringen dat ze zo fundamenteel van belang zijn.²⁹⁶ Jan Assmann maakt een onderscheid tussen culturen waarin collectieve herinneringen de motor van de maatschappelijke ontwikkeling vormen (zoals in de VS) en culturen waarin collectieve herinneringen ingeroepen worden om deze net te bevroren (zoals bij het middeleeuwse Jodendom).²⁹⁷ In culturen waarin collectieve herinneringen een dynamiserende factor zijn, kunnen ze op een dubbele wijze oriëntatie voor het heden en een perspectief op de toekomst bieden. Ofwel ontplooiën ze een zogenaamde *fundierende Motorik*, die bestaande systemen legitimeert omdat ze als uitdrukking en eindpunt van een gemeenschappelijk verleden waargenomen worden. Ofwel genereren ze een zogenaamde *kontrapräsentische Motorik*, die als gebrekkig ervaren systemen delegitimeert via herinneringen aan een vroegere en betere tijd.²⁹⁸ Zulke *kontrapräsentische* dynamiek is karakteristiek voor onderworpen groepen: zij puren inspiratie voor verzet tegen hun onderdrukking uit gecultiveerde herinneringen aan een geïdealiseerd verleden waarin ze vrij en welvarend waren.²⁹⁹ Ook op het niveau van concrete politieke voorstellen zijn er steeds collectieve herinneringen funderend (als autorisatie) of *kontrapräsentisch* (als bekritisering) actief. Stellingnamen worden altijd gelegitimeerd op basis van collectieve herinneringen aan relevante precedents. Het is hierbij zaak die historische gebeurtenissen op te rakelen die in de collectieve herinnering een normatief profiel hebben dat met het hedendaagse ideologische doel correspondeert.³⁰⁰ Hedendaagse voorbeelden van een *kontrapräsentisch* gebruik van collectieve herinneringen zijn het afwijzen van eugenetische suggesties door verwijzing naar de nazi-eugenetica en van onderhandelingen met ‘schurkenstaten’ door te refereren aan het *Münchener Abkommen* van 1938.

Door hun normatieve inhoud hebben collectieve herinneringen ook een bijzonder vormgevend effect op de realiteit. Collectieve herinneringen formeren het morele karakter van

²⁹² YERUSHALMI, Yosef Hayim. *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory*. Seattle: University of Washington Press, 1989 [1982], 44

²⁹³ BODNAR, John. *Remaking America. Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century*. Princeton: Princeton University Press, 1992, 121 en ROSENZWEIG, Roy en THELEN, David P. *The Presence of the Past: Popular Uses of History in American Life*. New York: Columbia University Press, 1998, 174

²⁹⁴ CONNERTON, Paul. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, 43

²⁹⁵ KNAPP, Steven. *Collective Memory and the Actual Past in Representations*, 1989, 26, 123

²⁹⁶ ASSMANN, Jan. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Beck, 1992, 76-77

²⁹⁷ ASSMANN, Jan. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Beck, 1992, 69

²⁹⁸ ASSMANN, Jan. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Beck, 1992, 72-80, 168-169 en 296 en FENTRESS, James en WICKHAM, Chris. *Social Memory*. Oxford: Blackwell, 1992, 108

²⁹⁹ KIRK, Alan. *Social and Cultural Memory* in KIRK, Alan en THATCHER, Tom (eds.). *Memory, Tradition, and Text. Uses of the Past in Early Christianity*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2005, 17

³⁰⁰ ZERUBAVEL, Yael. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*. Chicago: University of Chicago Press, 1995, 68

de personen die ze geïnternaliseerd hebben en oriënteren de wijze waarop deze personen de wereld interpreteren en tegemoet treden.³⁰¹ Volgens Jan Assmann is het centrale *mythomotorische* effect van collectieve herinneringen, dat zij de sociale groep waarin ze gehuldigd worden ertoe aandrijven te handelen volgens het aangeboden normatieve kader.³⁰² Het basisgevolg hiervan is dat doorheen steeds wijzigende omstandigheden gedrag zal worden gesteld dat deze normen weerspiegelt en dat het heden en de toekomst dus bepaald worden door de normen die in de collectieve herinneringen besloten liggen. Barry Hindess en Paul Hirst beweren vanuit hun marxistische achtergrond dat historische gebeurtenissen geen materiële impact kunnen hebben op het heden.³⁰³ Refererend aan de normativiteit van collectieve herinneringen brengt Marshall Sahlins aan deze bewering echter terecht een cruciale nuancering aan: historische gebeurtenissen werken misschien niet rechtstreeks door in het heden, maar het heden wordt wel steeds georganiseerd op basis van collectieve herinneringen aan historische gebeurtenissen.³⁰⁴ Zoals Arthur Schlesinger opmerkt moeten we hieruit concluderen dat het heden en de toekomst van een sociale groep bepaald worden door de visie op het eigen verleden.³⁰⁵ Omdat dit verleden zoals gezien zelf geconstrueerd en gereproduceerd wordt in het heden, sloeg George Orwell in zijn gekende onderzoekte alarmistische stijl dan ook de nagel op de kop toen hij stelde dat *'he who controls the past controls the future and he who controls the present controls the past.'*³⁰⁶

2.3 Pierre Nora: van *milieux de mémoire* naar *lieux de mémoire*

Dankzij Jan en Aleida Assmann en andere protagonisten van de *collective memory studies* werd het fenomeen collectieve herinnering de laatste decennia conceptueel enorm verfijnd. De opsplitsing in communicatieve en culturele herinneringen en de explicitering van de basiskenmerken van vooral deze laatste soort collectieve herinneringen hebben geleid tot een veel dieper inzicht in de aard en werking van collectieve herinneringen. Veel uitsluitel over de wijze waarop collectieve herinneringen tegenwoordig door het individu zelf gepercipieerd en ervaren worden levert dit helaas niet op. Hiervoor moeten we te rade gaan bij het monumentale *Les lieux de mémoire* dat onder redactie van Pierre Nora tussen 1984 en 1992 gepubliceerd werd en in de *collective memory studies* onmiddellijk een aardverschuiving teweegbracht.³⁰⁷ In dit 7-bandige standaardwerk – een compilatie van 132 artikels van de hand van 45 eminente Franse historici – probeert Nora de evolutie van de Franse nationale herinnering te schetsen. *Les lieux de mémoire* heeft echter implicaties die veel verder reiken dan de Franse nationale context en geeft eigenlijk een ambitieus

³⁰¹ SCHWARTZ, Barry. *Abraham Lincoln and the Forge of National Memory*. Chicago: Chicago University Press, 2000, 304

³⁰² ASSMANN, Jan. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Beck, 1992, 79-80 en 168-169

³⁰³ HINDESS, Barry en HIRST, Paul Q. *Pre-Capitalist Modes of Reproduction*. London: Routledge & Kegan Paul, 1975, 312

³⁰⁴ Cf. SAHLINS, Marshall. *Islands of History*. Chicago: Chicago University Press, 1985, 155.

³⁰⁵ SCHLESINGER, Arthur J. Jr. *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society*. New York: Norton, 1991, 45-46

³⁰⁶ ORWELL, George. *Nineteen Eighty-Four: A Novel*. New York: Plume, 2003 [1949], 35-36

³⁰⁷ Cf. TAI, Hue-Tam Ho. *Remembered Realms: Pierre Nora and French National Memory* in *American Historical Review*, 2001, 106, 3, 906, SCHMIDT, Patrick. *Zwischen Medien und Topoi: Die Lieux de mémoire und die Medialität des kulturellen Gedächtnisses* in ERLI, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 25 en WOOD, Nancy. *Memory's Remains. Les lieux de mémoire* in *History & Memory*, 1994, 6, 126.

totaaloverzicht van de evolutie van collectieve herinneringen in de westerse samenlevingen.³⁰⁸ Nora ontwikkelt een driedelig evolutionair model, dat een onderscheid maakt tussen een premoderne, een moderne en een postmoderne omgang met collectieve herinneringen. In de premoderne samenleving waren collectieve herinneringen dictatoriaal, spontaan, almachtig en onbewust aanwezig.³⁰⁹ Dit soort samenleving leefde als het ware in de herinnering: er werd geen scherp onderscheid gemaakt tussen verleden en heden omdat het heden volledig met het verleden doordrenkt was. De collectieve herinneringen die er circuleerden refereerden in de perceptie van de tijdgenoten niet aan een afgesloten verleden maar aan continu actueel blijvende voorvallen.³¹⁰ In deze samenlevingen was er nog sprake van echte *milieux de mémoire*, namelijk sociale milieus waarin collectieve herinneringen ongerefleeteerd en quasi-organisch in gedrag en opvattingen geïncorporeerd zaten. Individuen die aan deze *milieux de mémoire* – premoderne families, primitieve landbouwgemeenschappen, archaïsche samenlevingen – participeerden, namen de collectieve herinneringen in zich op via onuitgesproken tradities, gewoontes en rituele automatismen.³¹¹

Volgens Nora ging de premoderne conditie onherroepelijk teloor onder druk van de industriële en sociale moderniseringsprocessen van de 19de eeuw. In een redenering die duidelijk schatplichtig is aan Ferdinand Tönnies en Max Weber stelt Nora dat de overgang van *Gemeinschaft* naar *Gesellschaft* de traditionele *milieux de mémoire* ontworptte en resulteerde in het verlies van *la mémoire vraie* – de organische collectieve herinnering.³¹² Collectieve herinneringen raakten afgescheiden van voorreflectieve gewoontes, rituelen en tradities, werden voor het eerst temporeel afgebakend en verkregen hun inhoud via externe betekenisgeving.³¹³ De relatie tussen individuen en hun gedeeld verleden werd nu gemedieerd via zogenaamde *lieux de mémoire*.³¹⁴ Onder *lieu de mémoire* verstaat Nora ‘*une unité significative, d’ordre matériel ou idéal, dont la volonté des hommes ou le travail du temps a fait un élément symbolique d’une quelconque communauté.*’³¹⁵ Een *lieu de mémoire* – de term werd in 1993 in voornoemde betekenis ook in *Le Grand Robert de la langue française* opgenomen –³¹⁶ heeft een materiële, functionele en symbolische dimensie. Meer bepaald gaat het om alle cultuurobjecten die ooit met een concreet doel gecreëerd werden en vanuit een intentie tot herinnering een symbolisch aura verkregen hebben.³¹⁷ *Lieux de mémoire* zijn in de traditie van de antieke mnemotechniek te verstaan als *loci* die binnen een bepaalde

³⁰⁸ KANSTEINER, Wulf. *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies in History and Theory*, 2002, 41, 2, 183

³⁰⁹ NORA, Pierre. *Entre mémoire et histoire* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, xvii

³¹⁰ WOOD, Nancy. *Memory's Remains. Les lieux de mémoire in History & Memory*, 1994, 6, 127

³¹¹ NORA, Pierre. *Entre mémoire et histoire* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, xviii en NORA, Pierre. *Between Memory and History. Les Lieux de Mémoire in Representations*, 1989, 26, 13

³¹² Cf. “*Il y a des lieux de mémoire parce qu’il n’y a plus de milieux de mémoire*” in NORA, Pierre. *Entre mémoire et histoire* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, xvii.

³¹³ WOOD, Nancy. *Memory's Remains. Les lieux de mémoire in History & Memory*, 1994, 6, 127

³¹⁴ Volgens Hue-Tam Tai verloopt de ondergang van *milieux de mémoire* en de opkomst van *lieux de mémoire* parallel met de overgang van een orale naar een geletterde samenleving. Voor Peter Carrier is het postuleren van zulke overeenkomst echter veel te simplistisch. Zie TAI, Hue-Tam Ho. *Remembered Realms. Pierre Nora and French National Memory in American Historical Review*, 2001, 106, 3, 915 en CARRIER, Peter. *Places, Politics and the Archiving of Contemporary Memory: Pierre Nora's Les Lieux de Mémoire in RADSTONE, Susannah (ed.). Memory and Methodology*. Oxford: Berg, 2000, 53.

³¹⁵ NORA, Pierre. *L'ère de la commémoration* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 3. *Les France*. Volume 3. *De l'archive à l'emblème*. Paris: Gallimard, 1992, 1004

³¹⁶ Online geraadpleegd op <http://gr.bvdep.com/version-1/gr.asp>, *lieu de mémoire* te vinden onder het lemma *mémoire*.

³¹⁷ NORA, Pierre. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire in Representations*, 1989, 26, 19

gemeenschap herinneringsbeelden oproepen.³¹⁸ Ze kunnen de vorm aannemen van gebouwen, kunstwerken, monumenten en gedenkdagen, maar ook van filosofische of wetenschappelijke teksten, symbolische handelingen, historische personen en zelfs geografische plaatsen. Nora plaatst de oorsprong van de eerste Franse *lieux de mémoire* ten tijde van de *Troisième République* (1871-1945). Zoals Nora en zijn collega's aantonen in *La République* – het eerste deel van *Les lieux de mémoire* uit 1984 – werd de sociale cohesie en eenheid van Frankrijk vanaf 1871 gegarandeerd door de bevolking rond republikeinse waarden te scharen. In deze eerste manifestatie van de moderne herinneringsconditie werden de collectieve herinneringen in Frankrijk systematisch geconstrueerd rond een burgerlijke toe-eigening van de Franse revolutionaire traditie.³¹⁹ Om de bevolking hierrond te mobiliseren, werd een hele reeks *lieux de mémoire* uitgedacht en via nationale instellingen zoals scholen, leger en politieke partijen gepropageerd.³²⁰ Deze *lieux de mémoire* namen onder meer de vorm aan van symbolen (*le tricolore*; *la Marseillaise*; *le calendrier révolutionnaire français*), monumenten (*le Pantéon*; *la Mairie de Paris*), pedagogische handboeken (*Le grand dictionnaire Larousse*; *Le Tour de la France par deux enfants*), instellingen (*La bibliothèque des Amis de l'instruction*), personages (*Ernest Lavisse*), nationale feestdagen (*le quatorze juillet*), eeuwfeesten (*les centenaires de Voltaire et Rousseau* in 1878; *le centenaire de la Révolution française*; *les funérailles de Victor Hugo*) en tentoonstellingen (*l'Exposition coloniale* van 1931).³²¹ De wijze waarop deze *lieux de mémoire* erin slaagden de natie met burgerlijke waarden te doen identificeren was zo succesvol dat *La République* uiteindelijk niet meer naar een politiek regime zou verwijzen, maar naar de Franse beschaving in het algemeen.³²² Na de Tweede Wereldoorlog boetten de republikeinse collectieve herinneringen echter snel aan betekenis in. Dit was in beperkte mate te wijten aan externe bedreigingen waarmee de republikeinse staatsorde kreeg af te rekenen – *le régime de Vichy*, de vrees voor een communistische coup na de bevrijding, de putsch van de Franse generaals tijdens de Algerijnse oorlog – en aan pogingen van het gaullisme en het communisme om het republicanisme naar hun eigen beeld te hermodelleren.³²³ Veel belangrijker was echter dat het sociale cement van de republikeinse herinnering begon te desintegreren door toedoen van de interne zwakte van het republikeinse staatsbestel zelf. Ministeriële instabiliteit, parlementaire onmacht en institutionele verlamming waren aan de orde van de hand. Bovendien had de overheid de republikeinse principes zelf met de voeten getreden, via onder meer non-interventie tijdens de Spaanse burgeroorlog, *la politique d'apaisement* van München en folterpraktijken tijdens de Algerijnse oorlog. De republikeinse collectieve herinneringen kregen de doodsteek door de uitzonderlijke economische bloei waarvan Frankrijk tussen 1950 en 1980 kon genieten. Onder invloed van de aanwakkerende economie verschoof de nationale consensus die op de republikeinse collectieve herinneringen was gestoeld naar waarden die met het republicanisme geen uitstaans meer hadden, zoals economische voorspoed, pacifisme, modernisering en sociaal evenwicht.³²⁴ In plaats van *La République* wierp *La Nation* zich nu

³¹⁸ ERLI, Astrid. *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*. Stuttgart: J.B. Metzler, 2005, 23

³¹⁹ NORA, Pierre. *De la République à la Nation* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, 651

³²⁰ NORA, Pierre. *De la République à la Nation* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, 652

³²¹ Zie inhoudstafel van NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984.

³²² NORA, Pierre. *De la République à la Nation* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, 651-652

³²³ NORA, Pierre. *De la République à la Nation* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, 655-656

³²⁴ NORA, Pierre. *De la République à la Nation* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, 657

op als de primaire focus voor collectieve identificatie. De identificatie met Frankrijk als natie was weliswaar al eeuwenlang onderhuids aanwezig en *la nation-mémoire* was op zich dus eigenlijk veel ouder dan *la république-mémoire*. Maar zoals Nora in *La Nation* – het uit drie volumes bestaande tweede deel van *Les lieux de mémoire* uit 1986 – demonstreert, brak de vereenzelviging van Frankrijk met *La Nation* pas na de Tweede Wereldoorlog finaal door.³²⁵ De implosie van republikeinse waarden leidde er toe dat de culturele identiteit van de Franse natie toen als identificatiemechanisme op het voorplan kon komen.³²⁶ In deze tweede manifestatie van de moderne herinneringsconditie werden collectieve herinneringen gereconstrueerd rond een nieuwsoortig Frans patriottisme.³²⁷ Een nieuwe nationale zelfconsecratie trad in werking, ditmaal gecentreerd rond *lieux de mémoire* die zich op de culturele grootsheid en eigenheid van Frankrijk focusten. Onder deze *lieux de mémoire* vinden we opnieuw een heel arsenaal aan materiële en conceptuele elementen, zoals symbolen (*l'hexagone*), instellingen (*Le Collège de France*), teksten (*l'Histoire contemporaine de la France*; *Le Code civil*), denkstromingen (*Annales*), motto's (*Mourir pour la patrie*), monumenten en gebouwen (*l'Arc de Triomphe*; *Le Palais Bourbon*), symbolische plaatsen (Reims, Verdun) en musea (*Le Louvre*; *Le musée historique de Versailles*; *La Coupole*).³²⁸

Parallel met de doorbraak van *la nation-mémoire* als nieuw kader voor moderne collectieve herinneringen kwam de moderne herinneringsconditie op zich echter aan steeds meer erosie bloot te staan. Volgens Nora trad de Franse omgang met collectieve herinneringen, aangekondigd in de jaren 30 en versterkt vanaf de jaren 60, definitief een postmoderne fase binnen in het midden van de jaren 80. De oorzaken hiervan zijn te zoeken in toegenomen democratisering en individualisering, de dominantie van de massacultuur en massamedia en de aanwezigheid van geïmmigreerde bevolkingsgroepen die zich niet meer onproblematisch met de Franse cultuur en gewoontes identificeren.³²⁹ In tegenstelling tot de mainstream-opvatting dat de natiestaat er tot nog toe in geslaagd is alle desintegrerende krachten het hoofd te bieden, is Nora van oordeel dat de natiestaat als overkoepelende en verenigende structuur recentelijk wel finaal aan deze krachten ten onder is gegaan.³³⁰ Het gevoel van verbondenheid is nu veel meer gefragmenteerd en wordt precies gefundeerd op het onderscheid tussen groepen en op lokale loyaleitsbanden. Hierdoor is de spil van sociale organisatie volgens Nora niet langer de natie maar de maatschappij.³³¹ Ondanks de vaststelling dat de natiestaat zijn integratieve werking verloren heeft, blijft de herinnering eraan wel nog de centrale bindende factor in de maatschappij. In tegenstelling tot de moderne periode wordt de natiestaat in deze herinnering niet meer als oorzaak en doel van collectieve identiteit maar als een louter feitelijk gegeven opgevat. De natiestaat blijft de officiële incorporatie van de algemene wil en de instantie met de hoogste politieke legitimiteit, maar slaagt er niet langer in een zelf-evidente en consensuele collectieve identificatie op te

³²⁵ NORA, Pierre. *La nation-mémoire* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 2. *La Nation*. Volume 3. *La gloire. Les mots*. Paris: Gallimard, 1986, 648-649

³²⁶ Cf. KATTAGO, Siobhan. *Ambiguous Memory: The Nazi Past and German National Identity*. Westport: Praeger, 2001, 17

³²⁷ NORA, Pierre. *La nation-mémoire* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 2. *La Nation*. Volume 3. *La gloire. Les mots*. Paris: Gallimard, 1986, 648

³²⁸ Zie inhoudstafel van NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 2. *La Nation*. Volume 1. *Héritage. Historiographie. Paysage*. Paris: Gallimard, 1986, NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 2. *La Nation*. Volume 2. *Le territoire. L'État. Le patrimoine*. Paris: Gallimard, 1986 en NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 2. *La Nation*. Volume 3. *La gloire. Les mots*. Paris: Gallimard, 1986.

³²⁹ NORA, Pierre. *Entre mémoire et histoire* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, xviii en NORA, Pierre. *La nation-mémoire* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 2. *La Nation*. Volume 3. *La gloire. Les mots*. Paris: Gallimard, 1986, 651

³³⁰ WOOD, Nancy. *Memory's Remains: Les lieux de mémoire* in *History & Memory*, 1994, 6, 129

³³¹ NORA, Pierre. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire* in *Representations*, 1989, 26, 11

roepen.³³² *La nation-mémoire* van weleer is nu uitgehold tot *la mémoire-patrimoine*: de toeëigening door de maatschappij van het nationale verleden als de toevallige collectieve erfenis.³³³ Individuen voelen zich weliswaar affectief betrokken bij welbepaalde *lieux de mémoire*, maar hebben geen eenduidig beeld meer van de collectiviteit waarnaar deze zouden moeten verwijzen. De vroegere nationale herinnering is tenietgegaan en de sociale identiteiten die de kop hebben opgestoken, hebben conflicterende opvattingen van wat Frankrijk eigenlijk inhoudt en van de betekenis die aan haar verleden toekomt. Zoals blijkt uit Nora's terminologische keuze voor *Les France* als titel voor het derde deel van *Les lieux de mémoire* uit 1992 is de herinnering aan Frankrijk er nu een van verdeeldheid en contestatie. De *lieux de mémoire* die de postmoderne herinneringsconditie in Frankrijk beheersen, benadrukken dan ook interne tegenstellingen (*La droite et la gauche*; *Catholiques et laïcs*; *le centre et la périphérie*) en de rol van minderheden (Port-Royal-des-Champs; Dreyfus), maar ook tradities waaraan men in brede kringen nog steeds gehecht is (*la galanterie*; *la gastronomie*; *le métier*).³³⁴

Met de overgang van de premoderne naar de moderne en uiteindelijk de postmoderne fase heeft de relatie van het individu met het verleden volgens Nora drastische wijzigingen ondergaan. Zoals gezien werd in premoderne tijden nog geen scherp onderscheid gemaakt tussen verleden, heden en toekomst omdat individuen voorreflectief deelachtig waren aan *milieux de mémoire*. In moderne tijden waren deze *milieux de mémoire* in verval geraakt, was de collectieve herinnering losgekoppeld van haar organische verwevenheid met het heden en werd voor het eerst wel een onderscheid gemaakt tussen verleden, heden en toekomst. Door deze temporele afbakening en de vervanging van een spontane, organische betekenisgeving door een gemedieerde, externe betekenisgeving verkreeg de moderne samenleving een 'historisch' karakter.³³⁵ De temporele continuïteit bleef echter bewaard omdat de centrale instantie van collectieve identificatie – *La République* en later *La Nation* – zelf het onaantastbare middelpunt vormde waarrond herinneringen, eigentijdse situaties en verwachtingen werden georganiseerd. De officiële narratieven van het nationale verleden legitimeerden de hedendaagse hegemonie en de toekomstige onontbeerlijkheid van de natie. De gepostuleerde causale band tussen verleden, heden en toekomst verkreeg autoriteit door de verspreiding van nationale collectieve herinneringen. Dit geschiedde via nationale instellingen van instructie – zoals school en leger – die, net omdat de herinneringen er quasi-organisch zaten ingebed en onkritisch door werden gepropageerd, nog beschouwd konden worden als surrogaatvormen van *milieux de mémoire*.³³⁶ Bovenal echter werden de collectieve herinneringen als evidenties opgepikt via alomtegenwoordige *lieux de mémoire*. Zoals reeds vermeld werd, waren dit reconstructies die als een soort eerste-orde-simulaties van premoderne herinneringen trachtten om het moderne individu op spontane wijze aan het nationale verleden te linken.³³⁷ De aldus verworven collectieve herinneringen werden nog als natuurlijk aanvoeld omdat herinnering en geschiedenis nog niet functioneel waren

³³² NORA, Pierre. *La nation-mémoire* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 2. *La Nation*. Volume 3. *La gloire. Les mots*. Paris: Gallimard, 1986, 653

³³³ NORA, Pierre. *La nation-mémoire* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 2. *La Nation*. Volume 3. *La gloire. Les mots*. Paris: Gallimard, 1986, 650

³³⁴ Zie inhoudstafel van NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 3. *Les France*. Volume 1. *Conflits et partages*. Paris: Gallimard, 1992 en NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 3. *Les France*. Volume 2. *Traditions*. Paris: Gallimard, 1992.

³³⁵ NORA, Pierre. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire* in *Representations*, 1989, 26, 8

³³⁶ SCHMIDT, Patrick. *Zwischen Medien und Topoi. Die Lieux de mémoire und die Medialität des kulturellen Gedächtnisses* in ERLI, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 30

³³⁷ Cf. KANSTEINER, Wulf. *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies in History and Theory*, 2002, 41, 2, 183.

opgesplitst. Ondanks de *historisering* van de samenleving werkte de geschiedschrijving in deze fase namelijk nog affirmatief mee aan de creatie van een synthese tussen natie en verleden.³³⁸ Met Ernest Lavisse, Jules Michelet en Augustin Thierry als vaandeldragers werd zelfs een soort *science de la nation* ontwikkeld, waarin empirische en methodologische innovaties hand in hand gingen met nationalistische uitgangspunten.³³⁹

In de huidige, postmoderne tijd zijn verleden, heden en toekomst echter niet langer onderling afhankelijk. Zoals vermeld is dit in hoofdzaak te wijten aan de afkalving van de natiestaat als belangrijkste instantie van sociale cohesie en zijn geleidelijke vervanging door een strikt maatschappelijk concept. Het Franse – en bij uitbreiding westerse – nationale landschap wordt nu getekend door een multiplicatie van tegenstrijdige sociale identiteiten, waarvoor de nationale mythe niet langer zomaar kan overtuigen. De geloofwaardigheid van de nationale mythe is echter ook op de helling komen te staan doordat de historici hun legitimerende functie hebben neergelegd en de massamedia zichzelf als aanbieders en interpretatoren van het verleden hebben opgedrongen. Volgens Nora heeft de geschiedschrijving zich sinds enkele decennia ontpopt tot de grootste tegenstander van de identiteitsfunderende mythes die ze voorheen had helpen grondvesten.³⁴⁰ Ze is getransformeerd in een iconoclastische discipline die de band van de natie met het verleden gedeconstrueerd heeft en hierdoor voorgoed een wig heeft gedreven tussen herinnering en geschiedenis.³⁴¹ De massamedia van hun kant zijn in hun weergave van verleden en heden niet in staat gebleken het herinneringswaardige van het irrelevante te onderscheiden.³⁴² Alles wat geschiedt wordt aan het publiek als belangrijk voorgeschoteld, waardoor het heden vervalt tot een vluchtige film van actuele gebeurtenissen en het verleden verschijnt als een naar believen te plunderen voorraadkamer van toevallige historische sporen.³⁴³ Het gevolg hiervan is *une accélération de l'histoire*, waarbij het heden razendsnel wegglijdt in een definitief voorbij verleden dat niet meer spontaan voor de geest kan worden gehaald.³⁴⁴ Onder druk van de postmoderne geschiedschrijving en de impact van de massamedia zijn verleden, heden en toekomst tot autonome temporele entiteiten gedegradeerd. Terwijl de moderniteit nog was gekenmerkt door een retrospectieve temporele continuïteit rest nu enkel nog discontinuïteit. De teloorgang van de nationale mythe heeft er immers toe geleid dat het verleden losgekoppeld is van een georganiseerd en coherent tijdsverloop en dat de toekomst niet langer voorspeld kan worden op basis van een voorondersteld historisch traject. Met de desintegratie van een vooraf uitgestippeld en zelf-evident tijds kader is het individu zijn houvast kwijtgespeeld. Het heden lijkt niet meer in het verleden verankerd en de toekomst is in haar onvoorspelbaarheid bedreigend geworden.

Nora oppert dat het op zichzelf teruggeworpen individu in zijn zoektocht naar aanknopingspunten dan maar in het nabije verleden zijn toevlucht zoekt. Hij moet zelf een spoor van historische continuïteit zien uit te stippelen waarbinnen het verleden op coherente

³³⁸ NORA, Pierre. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire in Representations*, 1989, 26, 11

³³⁹ Stephen Englund wijst er terecht op dat Nora bij zijn behandeling van Lavisse en Michelet zijn eigen *nostalgie de coeur* laat primeren. Nora's onverbloemde verlangen naar een geschiedschrijving in het teken van nationale identificatie druist inderdaad in tegen het kritisch-rationele karakter van de moderne historiografie. Zie ENGLUND, Stephen. *Review: The Ghost of Nation Past in Journal of Modern History*, 1992, 64, 317.

³⁴⁰ NORA, Pierre. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire in Representations*, 1989, 26, 9-10

³⁴¹ WEISSBERG, Liliane. *Introduction in BEN-AMOS, Dan en WEISSBERG, Liliane (eds.). Cultural Memory and the Construction of Identity*. Detroit: Wayne State University Press, 1999, 17-18

³⁴² SCHMIDT, Patrick. *Zwischen Medien und Topoi. Die Lieux de mémoire und die Medialität des kulturellen Gedächtnisses* in ERLI, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 32

³⁴³ NORA, Pierre. *Entre mémoire et histoire* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, xviii-xvii

³⁴⁴ NORA, Pierre. *Entre mémoire et histoire* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, xvii

wijze aan zijn hedendaagse situatie gelinkt wordt en zich een hoopvol perspectief op de toekomst ontvouwt.³⁴⁵ Volgens Nora heeft dit zelfs geleid tot een echte obsessie met het verleden, *une frénésie commémorative* gekenmerkt door een zelf-opgelegde maar artificiële herinneringsdwang die het verlies aan organische en quasi-organische collectieve herinneringen moet opvangen.³⁴⁶ Hij merkt op dat ‘*On ne parle tant de mémoire que parce qu’il n’y en a plus*’ en is van oordeel dat onze tijd net daarom geëvolueerd is tot een ‘*ère de la commémoration*’.³⁴⁷ In zijn persoonlijke zoektocht naar historische continuïteit wordt het individu blootgesteld aan een enorme variatie aan suggesties. Zo kan hij bijvoorbeeld nostalgisch blijven teruggrijpen op de nationale herinneringstraditie. Door de aantasting van de overkoepelende en integratieve nationale mythe zijn de nationale *lieux de mémoire* echter vervallen tot oppervlakkige tweede-orde-simulaties van authentieke herinnering.³⁴⁸ Zoals Nora in het derde volume van *Les France* aangeeft gaat het hierbij nog slechts om kunstmatige apolitieke associaties (*Le tour de France*), om historische symbolen met een hoog toeristisch prestige (Lascaux; Alésia; Vézelay; *Notre-Dame de Paris*; *Les châteaux de la Loire*; *Le Sacré-Coeur de Montmartre*; *La tour Eiffel*) of om louter culturele identificaties (*Liberté, Égalité, Fraternité*; Descartes; Jeanne d’Arc; *Le génie de la langue française*).³⁴⁹ De nationale *lieux de mémoire* zijn volgens hem verschrompeld tot *emblèmes* die vanuit hun emotieve aantrekkingskracht inspelen op het verlangen naar collectieve samenhang maar niet meer spontaan kunnen overtuigen. Het individu wendt zich daarenboven ook tot het historische aanbod in de massamedia. Volgens Nora hebben de massamedia de functie geësurpeerd van de semi-authentieke *milieux de mémoire* die binnen de natiestaat als instrumenten van commemoratieve activiteit dienst deden.³⁵⁰ Zij bepalen steeds vaker wat tot de collectieve herinnering doordringt en welke vorm deze aanneemt. Als centrale instelling van de postmoderne herinneringscultuur maken zij zich hierbij volgens Nora schuldig aan de ahistorisering van het heden en de superficialisering van de herinnering. De massamedia stellen het heden voor als een opeenvolging van momenten die niet in een historische relatie tot elkaar staan maar voor zichzelf spreken.³⁵¹ Hierdoor wordt de *accélération de l’histoire*, waarbij het heden in spoedtempo in de historische obscuriteit verdwijnt, nog versterkt. In hun weergave van het verleden bieden de massamedia dan weer eindeloos gerecycleerde, spectaculaire beelden ter massaconsumptie aan. Ontdaan van elke historische diepgang resulteren deze primitieve visuele symbolen in collectieve herinneringen met een onevenaarbare oppervlakkigheid.³⁵² Het individu kan zich ten slotte ook aansluiten bij lokale manifestaties van herdenkingsactivisme of zichzelf in het verleden verdiepen.³⁵³

Op Nora’s *Les lieux de mémoire* is uit diverse hoeken kritiek gekomen. Verschillende critici stellen zich vragen bij de conceptuele vaagheid van de *lieux de mémoire*. Nora’s zeer ruime definitie en de schier eindeloze voorbeelden die door zijn medewerkers worden

³⁴⁵ NORA, Pierre. *L’ère de la commémoration* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 3. *Les France*. Volume 3. *De l’archive à l’emblème*. Paris: Gallimard, 1992, 1009.

³⁴⁶ NORA, Pierre. *L’ère de la commémoration* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 3. *Les France*. Volume 3. *De l’archive à l’emblème*. Paris: Gallimard, 1992, 1007-1009.

³⁴⁷ NORA, Pierre. *Entre mémoire et histoire* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, xvii.

³⁴⁸ Cf. KANSTEINER, Wulf. *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies in History and Theory*, 2002, 41, 2, 183.

³⁴⁹ Zie inhoudstafel van NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 3. *Les France*. Volume 3. *De l’archive à l’emblème*. Paris: Gallimard, 1992.

³⁵⁰ WOOD, Nancy. *Memory’s Remains: Les lieux de mémoire* in *History & Memory*, 1994, 6, 142.

³⁵¹ MONGIN, Olivier. *Une mémoire sans histoire? Vers une autre relation à l’histoire* in *Esprit*, 1993, 190, mars-avril, 102.

³⁵² MONGIN, Olivier. *Une mémoire sans histoire? Vers une autre relation à l’histoire* in *Esprit*, 1993, 190, mars-avril, 108.

³⁵³ NORA, Pierre. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire* in *Representations*, 1989, 26, 13-16.

uitgediept, maken het immers onduidelijk wat er eigenlijk niet voor een *lieu de mémoire* zou kunnen doorgaan.³⁵⁴ Ook Nora's resoluut eurocentrische benadering kan bij sommige auteurs op weinig begrip rekenen. Zijn aanpak doet het uitschijnen alsof enkel het westen een geschiedenis heeft en onderwerp kan zijn van historisch onderzoek, terwijl niet-westerse samenlevingen een onveranderlijke cultuur zouden bezitten die simpelweg via structuralistische theorieën gevat zou kunnen worden.³⁵⁵ Nog anderen zijn van mening dat Nora's benadering zich te sterk fixeert op officiële collectieve herinneringen. Aandacht voor collectieve herinneringen die buiten de geprivilegieerde cirkels van de elite gehuldigd worden had volgens hen wellicht een meer genuanceerd beeld opgeleverd.³⁵⁶ Vele critici storen zich ten slotte aan de nostalgische wijze waarop Nora de nationale herinneringscultuur van weleer met de huidige toestand contrasteert. Ze ergeren zich aan Nora's romantisering van de oorspronkelijke *milieux de mémoire* en de cultuurpessimistische voorstelling van de daaropvolgende evolutie van herinneringstradities als een soort degeneratiegeschiedenis.³⁵⁷ Ondanks deze terechte kritieken blijken alle protagonisten van de *collective memory studies* het er roerend over eens dat Nora's zevendelige *magnum opus* als een grensverleggend standaardwerk over collectieve herinnering moeten worden beschouwd. Nora's evolutieschets heeft het inzicht in collectieve herinneringen immers enorm verdiept en is in staat gebleken om voorheen moeilijk te vatten hedendaagse fenomenen op heldere wijze te verklaren. Nora's werkwijze blijkt zelfs zo overtuigend dat ook in andere landen vooraanstaande historici zich intensief met de evolutie van de eigen nationale herinneringen zijn gaan bezighouden.³⁵⁸ De twee meest gerenommeerde pogingen hiertoe – Michael Kammen's *The Mystic Chords of Memory* en Raphael Samuels tweedelige *Theatres of Memory* – komen respectievelijk met betrekking tot de verschuiving van Amerikaanse en Engelse nationale herinneringen tot gelijklopende conclusies.³⁵⁹ Beiden onderscheiden een drie- à viertal fases en beschouwen het einde van de Tweede Wereldoorlog als de ultieme breuk met de overkoepelende, centraal

³⁵⁴ Zie DEN BOER, Pim. *Lieux de mémoire et l'identité de l'Europe* in DEN BOER, Pim en FRIJHOFF, Willem (eds.). *Lieux de mémoire et identités nationales*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1993, 17, ENGLUND, Stephen. Review: *The Ghost of Nation Past* in *Journal of Modern History*, 1992, 64, 304-305 en JUDT, Tony. *À la Recherche du Temps Perdu* in *New York Review of Books*, 1998, 45, 19, 54.

³⁵⁵ Zie KANSTEINER, Wulf. *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies in History and Theory*, 2002, 41, 2, 183 en TAI, Hue-Tam Ho. *Remembered Realms: Pierre Nora and French National Memory in American Historical Review*, 2001, 106, 3, 915.

³⁵⁶ Zie TAI, Hue-Tam Ho. *Remembered Realms: Pierre Nora and French National Memory in American Historical Review*, 2001, 106, 3, 914-915 en 922 en TAITHE, Bertrand. *Monuments aux morts? Reading Nora's Realms of Memory and Samuel's Theatres of Memory in History of the Human Sciences*, 1999, 12, 2, 139.

³⁵⁷ Zie NIETHAMMER, Lutz. *Diesseits des 'Floating Gap'. Das kollektive Gedächtnis und die Konstruktion von Identität im wissenschaftlichen Diskurs* in PLATT, Kristin en DABAG, Mihran (eds.). *Generation und Gedächtnis. Erinnerungen und kollektive Identitäten*. Opladen: Leske & Budrich, 1995, 28, SCHMIDT, Patrick. *Zwischen Medien und Topoi. Die Lieux de mémoire und die Medialität des kulturellen Gedächtnisses* in ERLI, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 31 en WOOD, Nancy. *Memory's Remains: Les lieux de mémoire in History & Memory*, 1994, 6, 128.

³⁵⁸ Cf. FRANÇOIS, Etienne en SCHULZE, Hagen (eds.). *Deutsche Erinnerungsorte*. 3 Bände. München: Beck, 2001, ISNENGHI, Mario (ed.). *I luoghi della memoria. Simboli e miti dell'Italia unita*. 3 Volumi. Roma: Laterza, 1996-1997, KMEC, Sonja, MAJERUS, Benoît, MARGUE, Michel en REPORTE, Pit (eds.). *Lieux de mémoire au Luxembourg – Erinnerungsorte in Luxembourg*. Luxembourg: Éditions Saint-Paul, 2007 en VAN DEN DOEL, Wim (ed.). *Plaatsen van herinnering – Nederland in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker, 2005 en TOLLEBEEK, Jo, BUELENS, Geert, DENECKERE, Gita, KESTELOOT, Chantal en DE SCHAEPPDRIJVER, Sophie (eds.). *België, een parcours van herinnering*. 2 volumes. Amsterdam: Bert Bakker/Prometheus, 2008.

³⁵⁹ KAMMEN, Michael G. *The Mystic Chords of Memory: The Transformation of Tradition in American Culture*. New York: Knopf, 1991 en SAMUEL, Raphael. *Theatres of Memory*. Volume 1. *Past and Present in Contemporary Culture*. London: Verso, 1994 en SAMUEL, Raphael, LIGHT, Alison, ALEXANDER, Sally en JONES, Gareth S. (eds.). *Island Stories: Unravelling (Theatres of Memory, Volume 2)*. London: Verso, 1998.

gestuurde traditie. Sinds 1945 heeft de *politics of commemoration* volgens hen zodanig diverse vormen aangenomen dat het discours over het nationale verleden niet meer onder één noemer te vatten is.³⁶⁰ Hoewel beiden toegeven dat eenduidige categorisering hierdoor fel bemoeilijkt wordt, zijn ze het er wel over eens dat *memory* steeds meer getransformeerd wordt tot *heritage* – een bevinding die overeenstemt met Nora's conceptualisering van *la mémoire-patrimoine*.³⁶¹

3 De obsessie met het verleden

3.1 Inleiding

De lokale geschiedkundige analyses van Pierre Nora, Michael Kammen en Raphael Samuel hebben aan het licht gebracht dat het westen sinds de Tweede Wereldoorlog geleidelijk een tijdperk van herinneringsobsessie is binnengetreken. Met de jaren 1980 als ultieme breuklijn blijkt de westerling zich in zijn zoektocht naar houvast op bijna pathologische wijze naar het verleden te hebben toegewend. Deze interpretatie strookt volledig met de bevindingen van toonaangevende geschiedenisfilosofen als Reinhart Koselleck, Andreas Huyssen, Hermann Lübbe, David Lowenthal, Richard Terdiman en Jonathan Boyarin. Zonder zich te beperken tot het fenomeen van collectieve herinnering ontwaren laatstgenoemden een zeer recente en drastische wijziging in de tijdsperceptie, die inderdaad tot een obsessieve omgang met het verleden aanleiding lijkt te geven. Volgens Lowenthal en Huyssen zijn we nu zelfs getuige van een nieuwe revolutie in tijdsperceptie, die qua impact vergelijkbaar is met het eigenlijke ontstaan van het historische besef dat de overgang van de premoderne naar de moderne samenleving had begeleid.³⁶²

3.2 De tijdsperceptie in de premoderniteit

Vóór deze eerste revolutie, die plaatsvond vanaf het midden van de 18de eeuw, werd er geen duidelijk onderscheid gemaakt tussen verleden, heden en toekomst. Het tijdsverloop werd veeleer gezien als een temporeel continuüm, met een voorbije tijd die leek op het heden en een toekomstige tijd die grote gelijkenissen zou tonen met zowel heden als verleden. Weliswaar werd in sommige premoderne periodes – zoals de renaissance – teruggegrepen naar voorbeelden uit een ver verleden, maar steeds was daarbij sprake van een universaliserende kijk die geen onoverbrugbare contrasten veronderstelde.³⁶³ Alle verleden, huidige en toekomstige gebeurtenissen waren onderworpen aan dezelfde wetmatigheden, die hun gezag aan de christelijke doctrine ontleenden. De Bijbel verkondigde dat het begin der tijden was aangebroken met de goddelijke schepping en dat het einde der tijden zou plaatsvinden bij het Laatste Oordeel. De Apocalyps werd doorgaans gesitueerd op een datum die even ver in de toekomst zou liggen als de Genesis in het verleden lag, waardoor de

³⁶⁰ Cf. SAMUEL, Raphael. *Theatres of Memory*. Volume 1. *Past and Present in Contemporary Culture*. London: Verso, 1994, 16 en 25.

³⁶¹ KAMMEN, Michael G. *The Mystic Chords of Memory: The Transformation of Tradition in American Culture*. New York: Knopf, 1991, 493 en 621

³⁶² HUYSEN, Andreas. *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. London: Routledge, 1995, 8 en LOWENTHAL, David. *The Past of the Future in History Today*, 2006, 56, 6, 42-49

³⁶³ LOWENTHAL, David. *The Past of the Future in History Today*, 2006, 56, 6, 44

ingebeelde toekomst zich aandienende als een lineaire reflectie van het verleden.³⁶⁴ Koselleck maakt duidelijk dat de ‘ervaringsruimte’ – *Erfahrungsraum*: het voortbestaan van verleden ervaringen in het heden – en de ‘verwachtingshorizon’ – *Erwartungshorizont*: de oriëntering van het heden op wat in de toekomst zal gebeuren – elkaar in dit premoderne tijdperk nog onderling determineerden.³⁶⁵ Wat het premoderne individu ervoer was zodanig gedomineerd door de christelijke doctrine dat hij eschatologische verwachtingen over de toekomst koesterde. En omgekeerd bepaalden deze verwachtingen mee hoe eigentijdse gebeurtenissen ervaren werden. Geen enkele ervaring kon de verwachtingen aan het wankelen brengen, net omdat de ervaringen gekleurd waren door verwachtingen die zelf volledig door ervaringen getekend waren. Met de Openbaring en de christelijke doctrine als referentiepunt voor zowel ervaring als verwachting was het kortom onmogelijk dat beiden ooit met elkaar zouden botsen.³⁶⁶ Zoals Nora insinueert lagen de ervaringen en dus ook de verwachtingen collectief verankerd in premoderne *milieux de mémoire*.³⁶⁷ Vanuit het christelijke kader bestond er weinig nieuwsgierigheid naar het verleden en al even weinig speculatie over de toekomst. De tijdslijn was nog eenduidig interpreteerbaar en perfect voorspelbaar, er was geen aanleiding om temporele cesuren aan te brengen tussen verleden, heden en toekomst en het tijdsverloop werd beschouwd als een vlakke lijn die geen evolutie in het vooruitzicht stelde.³⁶⁸

3.3 De tijdsperceptie in de *first modernity*

3.3.1 Sociologische achtergrond

Het eigenlijke historische besef – de mentale houding waarbij men zich er rekenschap van geeft dat verleden, heden en toekomst fundamenteel van elkaar verschillen – kwam pas aan de oppervlakte met de overgang van de premoderne naar de moderne tijden. Vanaf het midden van de 18de eeuw en versneld vanaf het begin van de 19de eeuw werd het westen meegesleurd in een maalstroom van maatschappelijke veranderingen zonder weerga. De traditionele levensstijl en de conventionele zekerheden die de mensen tot dan toe geborgenheid geboden hadden werden in de loop van enkele generaties onherroepelijk onderuit gehaald. Op sociaal vlak zorgde de Industriële Revolutie ervoor dat het leven voor vele mensen een volledig andere aanblik kreeg: het speelde zich niet langer af volgens het ritme der natuur en in familieverband op het platteland, maar volgens het ritme van de machines en op sociaal ontwrichtende wijze in fabrieken en grootsteden.³⁶⁹ De immense sociale metamorfose die de moderniteit inluidde kon volgens Ferdinand Tönnies het best

³⁶⁴ LOWENTHAL, David. *The Past of the Future in History Today*, 2006, 56, 6, 44

³⁶⁵ KOSELLECK, Reinhart. ‘*Erfahrungsraum*’ und ‘*Erwartungshorizont*’ – zwei historische Kategorien in KOSELLECK, Reinhart. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979, 354-355. Niklas Luhmann maakt in dit verband een conceptueel onderscheid tussen *punktueller* en *dauernde Gegenwart*, respectievelijk het heden gezien als temporele overgang tussen verleden en toekomst en het heden gezien als een doorwerking van verleden ervaring en anticipatie van toekomstverwachting. Zie LUHMANN, Niklas. *Soziale Systeme: Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1987 [1984], 117 en LUHMANN, Niklas. *Soziologische Aufklärung 5. Konstruktivistische Perspektive*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1993 [1990], 133.

³⁶⁶ KOSELLECK, Reinhart. ‘*Erfahrungsraum*’ und ‘*Erwartungshorizont*’ – zwei historische Kategorien in KOSELLECK, Reinhart. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979, 358

³⁶⁷ Cf. NORA, Pierre. *Entre mémoire et histoire* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, xviii en NORA, Pierre. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire in Representations*, 1989, 26, 13.

³⁶⁸ LOWENTHAL, David. *The Past of the Future in History Today*, 2006, 56, 6, 45

³⁶⁹ LOWENTHAL, David. *The Past of the Future in History Today*, 2006, 56, 6, 45

omschreven worden als de bruuske overgang naar een nieuwe samenlevingsvorm. De gewijzigde maatschappelijke omstandigheden leidden volgens hem tot de dominantie van een wil tot samenleven die niet langer op onbaatzuchtige onderschikking aan de collectiviteit gebaseerd was maar op de instrumentalisering van de collectiviteit voor het eigen belang. Dit resulteerde in een transformatie van de sociale relaties en een corresponderende aanpassing van het type samenleving. De ‘gemeenschap’ (*Gemeinschaft*) – waar affectieve banden, saamenhorigheid, solidariteit en loyaliteit de boventoon hadden gevoerd – werd verdrongen door de ‘maatschappij’ (*Gesellschaft*) – waar economische banden overheersten, mensen vooral hun eigen belangen nastreefden en anderen hierbij probeerden in te schakelen.³⁷⁰ De kenmerken van dit moderne samenlevingstype werden door latere sociologen op dubbele wijze geëxpliciteerd. Max Weber probeerde de typische gedragspatronen te verduidelijken die in de ‘maatschappij’ de toon aangaven. In aansluiting op Tönnies beklemtoonde hij de verschuiving van sociale verhoudingen die stoelden op saamenhorigheidsgevoel (*Vergemeinschaftung*) naar sociale verhoudingen die belangencompromissen op het oog hadden (*Vergesellschaftung*).³⁷¹ Bovendien was hij van oordeel dat de moderne mens zich door de gewijzigde sociale context en veranderende drijfveren rationeler was gaan gedragen. Zogenaamde ‘doelrationele’ overwegingen – waarbij men zich een concreet doel vooropstelt en de beschikbare middelen afstemt op de realisering ervan – hadden volgens hem in de moderne samenleving voorgoed de overhand gekregen op motieven die berustten op emoties, gewoontes en onaantastbare waarden.³⁷² Émile Durkheim interesseerde zich dan weer meer voor de vorm van sociale organisatie die aan het moderne, ‘maatschappelijke’ leven eigen was. In zijn opinie werd de premoderne samenleving gekarakteriseerd door een sterke interne cohesie en zwakke differentiatie tussen de individuen, terwijl de moderne samenleving zich net kenmerkte door een zwakke interne cohesie en sterke differentiatie. In een terminologie die licht contra-intuïtief aandoet maakte hij op basis hiervan een onderscheid tussen een premoderne *solidarité mécanique* en een moderne *solidarité organique*.³⁷³ Volgens Durkheim konden moderne individuen, net zoals organen in het menselijke lichaam, immers aanzien worden als onderling afhankelijke entiteiten met erg uiteenlopende maar complementaire competenties.³⁷⁴ Op meer gesofisticeerde wijze kwam ook Niklas Luhmann recent nog tot de conclusie dat zulke *funktionale Differenzierung* inderdaad als de dominante vorm van moderne sociale organisatie bestempeld kan worden. In tegenstelling met de premoderne structuur van verticale differentiatie – met rigide hiërarchische standen als sociale deelsystemen – consolideerde zich in de moderniteit een structuur van horizontale differentiatie in autonome functionele subsystemen (politiek, economie, recht, godsdienst, wetenschap, etc.).³⁷⁵ Het moderne individu maakte nu in diverse sociale rollen deel uit van meerdere functionele systemen, wat hem ertoe noopte verscheidene onderling incompatibele systeeminterne codes te interioriseren. De overgang naar een nieuw samenlevingstype resulteerde hierdoor in patronen van sociale interactie die niet alleen geborgenheid en evidentie misten en vrijblijvende, contractuele en berekende vormen aannamen, maar ook veel complexer en onzekerder waren dan voorheen.

³⁷⁰ TÖNNIES, Ferdinand. *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie*. Leipzig: Fues, 1935 [1887], 52

³⁷¹ WEBER, Max. *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: Mohr, 1976 [1922], 21

³⁷² Zie Webers onderscheid tussen *zweckrational*, *wertrational*, *affektuell* en *traditional Handeln* in WEBER, Max. *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: Mohr, 1976 [1922], 12-13

³⁷³ DURKHEIM, Émile. *De la division du travail social*. Paris: Presses universitaires de France, 1967 [1893], 150

³⁷⁴ DURKHEIM, Émile. *De la division du travail social*. Paris: Presses universitaires de France, 1967 [1893], 75

³⁷⁵ LUHMANN, Niklas. *Die gesellschaftliche Differenzierung und das Individuum* in LUHMANN, Niklas. *Soziologische Aufklärung 6. Die Soziologie und der Mensch*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1995, 132 en LUHMANN, Niklas. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997, 630

De moderniteit werd echter niet enkel aangekondigd door een sociale maar ook door een politieke aardverschuiving, die haar oorsprong vond in de Franse Revolutie.³⁷⁶ Waar de Industriële Revolutie het tijdperk van de *Gemeinschaft* uit had geluid, maakte de Franse Revolutie voorgoed komaf met het *Ancien Régime*.³⁷⁷ Dat de Franse Revolutie een radicale gebeurtenis was die de westerse geschiedenis een totaal nieuwe wending zou geven, was al overduidelijk voor tijdgenoten als Immanuel Kant.³⁷⁸ Over de ware betekenis ervan werd tot enkele decennia geleden echter een verbeterd strijd uitgevochten tussen marxisten en liberalen. In deze polemiek, die onze collectieve herinnering nog steeds grondig vertekent, werd de Franse Revolutie voorgesteld als de transitie van een aristocratische en feodale naar een burgerlijke en kapitalistische machtsstructuur dan wel als de politieke overwinning van liberale waarden op het despotisme.³⁷⁹ Recente, minder geladen analyses leveren echter een veel prozaïscher beeld op. Michael Walzer interpreteert de Franse Revolutie vooral als de herziening van een machtsprincipe: met de rituele publieke onthoofding van Louis XVI werd het doodsvonnis gevelde over de voorheen onaantastbare dynastieke almacht.³⁸⁰ Anderen beschouwen de Franse Revolutie niet enkel als de ondenkbare omverwerping van de traditionele, theologisch gelegitimeerde politieke orde maar ook als de aankondiging van een nieuwe politieke cultuur. Volgens Lynn Hunt en Steven Smith was het een aan de Verlichtingsfilosofie ontsproten seculair humanistisch experiment dat de politieke macht uit rationele overwegingen beoogde te koppelen aan volkssoevereiniteit, individuele vrijheid en onvervreembare mensenrechten.³⁸¹ Immanuel Wallerstein hamert op de hieruit resulterende verregaande ideologische transformatie van het politieke beleid. Zich ervan bewust dat verandering een blijvend kenmerk zou vormen van het politieke landschap beseften de politieke actoren dat machtsuitoefening in de toekomst afhankelijk zou zijn van negotiatie

³⁷⁶ FEHÉR, Ferenc. *Introduction* in FEHÉR, Ferenc (ed.). *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1990, 3

³⁷⁷ FEHÉR, Ferenc. *Introduction* in FEHÉR, Ferenc (ed.). *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1990, 3

³⁷⁸ Volgens Kant was de Franse Revolutie zo belangrijk omdat het de eerste poging was om de staat te organiseren in overeenstemming met de kritische rede en om de burger tot wetgever te maken. Zie KANT, Immanuel. *Der Streit der Fakultäten*. Hamburg: Felix Meiner, 1959 [1798], 87.

³⁷⁹ Volgens de invloedrijke marxistische interpretatie van Georges Lefebvre was de Franse Revolutie een conflict waarbij de opkomende kapitalistische bourgeoisie afrekende met de overblijfselen van een feodaal economisch systeem. Het was een machtsgreep waarbij de klasse der kapitalisten de macht van de adel brak, de politieke impact van landbezit devalueerde en een regime oprichtte dat meer op de eigen kapitalistische belangen was ingesteld. In deze visie symboliseerde de Franse Revolutie de historisch noodzakelijke politieke doorbraak van het kapitalisme. Zie LEFEBVRE, Georges. *La révolution française*. Paris: Presses Universitaires de France, 1930. In de liberale lezing – zoals die voor het eerst systematisch uitgewerkt werd door Mme de Staël – wordt de Franse Revolutie daarentegen opgehemeld als de langverwachte overwinning van de liberale waarden. Het was het voorlopige eindpunt van een politiek moderniseringsproces waarbij afstand werd genomen van het despotisme en waarbij de staat ingericht werd conform de leuze ‘*Liberté, Egalité, Fraternité*’. De Franse Revolutie betekende aldus de finale doorbraak van het constitutionalisme, het representatief bestuur, de burgerlijke vrijheden en de politieke gelijkheid. Zie STAËL, Anne-Louise Germaine de. *Considérations sur la révolution française*. Paris: Charpentier, 1818. Voor een uitgebreidere analyse zie FURET, François. *Transformations in the Historiography of the Revolution* in FEHÉR, Ferenc (ed.). *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1990, 264-277 en SKOCPOL, Theda. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979, 174-176.

³⁸⁰ WALZER, Michael. *Regicide and Revolution: Speeches at the Trial of Louis XVI*. Cambridge: Cambridge University Press, 1974, 18

³⁸¹ HUNT, Lynn. *Politics, Culture, and Class in the French Revolution*. Berkeley: University of California Press, 1984, 15-16 en SMITH, Steven B. *Hegel and the French Revolution. An Epitaph for Republicanism* in FEHÉR, Ferenc (ed.). *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1990, 221-222

tussen ideologisch geprofileerde facties.³⁸² Eric Hobsbawn, Patrice Higonnet en Charles Tilly wijzen eerder op het radicaal nieuwsoortig staatsbestel dat resulteerde uit de toe-eigening van de politieke macht door de burgerlijke middenklasse. Voortbouwend op de centraliserende en bureaucratische tendensen van de pas op de knieën gedwongen monarchie werd een administratief systeem op poten gezet waarbij de adel en clerus als klassieke tussenpersonen werden uitgerangeerd ten voordele van een meritocratische ambtenarij.³⁸³ Door middel van dit gigantische, uit de burgerij gerekruteerde ambtenarencorps kon de centrale regering de volledige bevolking voor het eerst rechtstreeks besturen, controleren en mobiliseren. Grondige wijzigingen van het juridische en politieke bestel, het belastingstelsel, het onderwijssysteem en de krijgsmacht waren hier onder meer het gevolg van.³⁸⁴ Zoals al geanticipeerd door Alexis de Tocqueville zou precies de combinatie van beide basisgevolgen van de Franse Revolutie – de introductie van het egalitaire individualisme in de politiek en de expansie van de gecentraliseerde staat – de westerse maatschappij fundamenteel hertekenen.³⁸⁵ Met de alomvattende en intrusieve bureaucratie als instrument zou om het even welk democratisch ondersteund meesternarratief een enorme impact kennen. In het beste geval leidt dit tot een staat die pluralisme, negatieve vrijheid en solidariteit hoog in het vaandel voert. In het slechtste geval tot legaal totalitarisme waarbij de dynastieke tirannie van weleer in het niets verdwijnt.³⁸⁶ Dat in naam van de volkssoevereiniteit een breed gamma aan verstrekkende politieke mogelijkheden op het westen werd losgelaten, valt al af te lezen van het Janusgezicht van de Franse Revolutie zelf en blijkt voor François Furet en Claude Lefort de eigenlijke moderne erfenis van de Franse Revolutie.³⁸⁷

3.3.2 Het ontstaan van het historisch besef

De sociale en politieke transformaties aan het einde van de 18de en het begin van de 19de eeuw zorgden ook voor een grondige wijziging van de tijdsperspectief. Zoals David Lowenthal opmerkt was het premoderne tijdsbesef weliswaar al voor het aanbreken van de moderniteit ernstig in vraag gesteld. Wetenschappelijke ontdekkingen in de geologie en astronomie hadden aan het licht gebracht dat de aarde wel eens veel ouder kon zijn dan

³⁸² WALLERSTEIN, Immanuel M. *The French Revolution as a World-Historical Event* in FEHÉR, Ferenc (ed.). *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1990, 122 en 124-125 en WALLERSTEIN, Immanuel M. *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-Century Paradigms*. Philadelphia: Temple University Press, 2001, 7, 13 en 21-22

³⁸³ HIGONNET, Patrice. *Cultural Upheaval and Class Formation During the French Revolution* in FEHÉR, Ferenc (ed.). *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1990, 69-71, HOBBSBAWN, Eric. *The Making of a "Bourgeois Revolution"* in FEHÉR, Ferenc (ed.). *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1990, 41 en TILLY, Charles. *State and Counterrevolution in France* in FEHÉR, Ferenc (ed.). *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1990, 49 en 55

³⁸⁴ SKOCPOL, Theda en KESTNBAUM, Meyer. *Mars Unshackled: The French Revolution in World-Historical Perspective* in FEHÉR, Ferenc (ed.). *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1990, 22 en TILLY, Charles. *State and Counterrevolution in France* in FEHÉR, Ferenc (ed.). *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1990, 54

³⁸⁵ Cf. DE TOCQUEVILLE, Alexis. *L'ancien régime et la révolution*. Paris: Michel Lévy frères, 1866 [1856], 89.

³⁸⁶ Cf. SINGER, Brian. *Violence in the French Revolution: Forms of Ingestion/Forms of Expulsion* in FEHÉR, Ferenc (ed.). *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1990, 165.

³⁸⁷ FURET, François. *Penser la Révolution française*. Paris: Gallimard, 1985 [1978], 51 en 201, FURET, François. *Transformations in the Historiography of the Revolution* in FEHÉR, Ferenc (ed.). *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1990, 274 en LEFORT, Claude. *Essais sur le politique (XIXe-XXe siècles)*. Paris: Seuil, 1986, 138-139

aangenomen en dat de geschiedenis van de aarde niet samenviel met die van de mens. Ontdekkingsreizen en archeologische vondsten hadden dan weer de opvatting in twijfel getrokken dat menselijk gedrag altijd en overal gelijkaardig was geweest en dat het pad van het verleden naar het heden en het pad van het heden naar de toekomst rechtlijnig en voorspelbaar was. Het verleden was hierdoor in toenemende mate complex, contingent en vreemd geworden en bleek veel verder terug te gaan dan verwacht.³⁸⁸ Zichzelf nog steeds halfweg in de geschiedenis situerend, waren velen ervan overtuigd geraakt dat, met een goddelijke schepping die blijkbaar ver vóór de zondvloed moest hebben plaatsgevonden, ook het einde der tijden nog lang niet in zicht was. Net als het verleden was de toekomst dus plots veel uitgestrekter geworden. Terwijl het verleden in zijn toenemende raadselachtigheid steeds beklemmender overkwam, werd de toekomst alsmaar hoopvoller tegemoet gezien.³⁸⁹ Onder invloed van de Verlichting en nieuwe wetenschappelijke inzichten had bij de westerse culturele elite een ingrijpende mentaliteitsverandering plaatsgevonden waarbij de gelaten onderschikking aan de godgegeven ordening was afgegooid. Deze ontmythologisering van het wereldbeeld – wat Max Weber de *Entzauberung der Welt* heeft genoemd –³⁹⁰ resulteerde in een toenemend geloof in de rationele maakbaarheid van mens en samenleving.³⁹¹ En net dit vertrouwen in perfectibilisme maakte voor het eerst een dynamische toekomst denkbaar, één waarin de mens zelf de touwtjes in handen zou nemen en er sprake zou zijn van continue en exponentiële verbetering.³⁹² Hoewel het dus duidelijk is dat de premoderne tijdsperceptie al geruime tijd op haar grondvesten daverde, moeten we toch tot het midden van de 18de eeuw wachten vooraleer zich een nieuw, modern tijdsbesef doorzette. Volgens Koselleck bleek de tijd voor een drastische herziening van het temporele kader immers pas rijp toen het premoderne mens- en maatschappijbeeld onder druk van de Industriële en de Franse Revolutie finaal in elkaar zeeg. Hij beschouwt de eeuw tussen 1750 en 1850 of, nog preciezer, de periode tussen 1770 en 1830 als een revolutionair overgangstijdperk waarin de voorheen slechts in de kiem aanwezige moderne denkbelden definitief uitgekristalliseerd raakten. Deze periode – die Koselleck de *Sattelzeit* noemt omdat de fundamentele beginselen van de moderniteit toen vast in het zadel werden gehesen –³⁹³ werd gekenmerkt door een denaturalisering en temporalisering van de geschiedenis.³⁹⁴ Voor het eerst werd de geschiedenis als een historisch proces beschouwd met een driedelige tijdsstructuur, waarin verleden, heden en toekomst afgesloten en dus asynchrone entiteiten vormden. Dit ontstaan van het historische besef – een fenomeen dat door Koselleck en Luhmann respectievelijk als *Verzeitlichung der Geschichte* en *Historisierung der Zeit* wordt bestempeld –³⁹⁵ was het

³⁸⁸ LOWENTHAL, David. *The Past of the Future in History Today*, 2006, 56, 6, 45

³⁸⁹ LOWENTHAL, David. *The Past of the Future in History Today*, 2006, 56, 6, 46

³⁹⁰ WEBER, Max. *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* in WEBER, Max. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Tübingen: Mohr, 1988 [1921], 94 en WEBER, Max. *Wissenschaft als Beruf* in WEBER, Max. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: Mohr, 1988 [1922], 594

³⁹¹ ISRAEL, Jonathan I. *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity*. Oxford: Oxford University Press, 2001, 6-7 en 11 en VAN DEN BERGHE, Gie. *De mens voorbij*. Antwerpen: Meulenhoff Manteau, 2008, 20-21

³⁹² HUYSEN, Andreas. *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. London: Routledge, 1995, 8

³⁹³ KREMER, Detlef. *Romantik. Lehrbuch Germanistik*. Stuttgart: Metzler, 2001, 2 en MOTZKIN, Gabriel. *On the Notion of Historical (Dis)Continuity: Reinhart Koselleck's Construction of the Sattelzeit in Concepts*, 2005, 1, 2, 145-146

³⁹⁴ BLAAS, Piet M. *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees historisch bewustzijn*. Den Haag: Nijgh & Van Ditmar, 1988, 20

³⁹⁵ KOSELLECK, Reinhart. *Verzeitlichung in Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979, 321-322 en 339 en LUHMANN, Niklas. *Soziologische Aufklärung 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1991 [1975], 112

resultaat van het uiteenvallen van de ‘ervaringsruimte’ en de ‘verwachtingshorizon’.³⁹⁶ Socio-politieke omwentelingen als de Industriële en Franse Revolutie hadden er immers voor gezorgd dat verleden ervaringen de nieuwe gebeurtenissen niet meer toereikend konden verklaren. Bovendien waren de verwachtingen sinds de Verlichting zo hoog gespannen dat deze in toenemende mate afweken van de ervaringen die de mens tot dan toe gehad had.³⁹⁷ Het verleden, het heden en de geanticiperde toekomst werden steeds meer als fundamenteel verschillend van elkaar ervaren, als tijdsvakken die elkaar niet langer bepaalden, laat staan onderling inwisselbaar zouden zijn. Een cruciale indicatie voor deze abrupte wijziging in tijdsperspectief ziet Koselleck in de plotse doorbraak van maatschappelijke begrippen met een bijzondere, dynamische connotatie. Verschillende van deze *Bewegungsbegriffe* waren concepten die al lang waren ingeburgerd maar nu op korte tijd een drastische betekenisverandering ondergingen.³⁹⁸ Begrippen zoals ‘vooruitgang’, ‘crisis’ en ‘revolutie’ gingen een diagnose van het verleden en een toekomstverwachting bevatten en drukten aldus het temporele onderscheid tussen ervaring en verwachting uit.³⁹⁹ Daarnaast transformeerden vele statische politieke begrippen in ideologische neologismen met een dynamisch en mobiliserend potentieel. In plaats van bijvoorbeeld ‘republiek’ en ‘sociaal’ verschenen nu afleidingen als ‘republicanisme’ en ‘socialisme’, die niet langer als beschrijving van een bestaande politieke toestand dienst deden maar toekomstgericht op een utopisch streefdoel betrokken waren.⁴⁰⁰ Ten slotte werden ook een paar neologismen gelanceerd die het gewijzigde tijdsconcept zelf terminologisch hanteerbaar moesten maken. Zo werd in het Duitse taalgebied het begrip *Geschichte* geïntroduceerd om, in contrast met de voordien gebruikte standaardterm *Historie*, duidelijk te maken dat het tijdsverloop nu zelf als dynamisch werd beschouwd. Terwijl *Historie* steeds gebruikt was als verzamelnaam voor de beschrijvingen van verleden gebeurtenissen, incorporeerde *Geschichte* deze gebeurtenissen in een overkoepelend kader van progressieve ontwikkeling.⁴⁰¹ Deze semantische verschuiving,

³⁹⁶ KOSELLECK, Reinhart. *Studium zum Beginn der modernen Welt*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1977, 303
 KOSELLECK, Reinhart. ‘Erfahrungsraum’ und ‘Erwartungshorizont’ – zwei historische Kategorien in
 KOSELLECK, Reinhart. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979, 359

³⁹⁷ KOSELLECK, Reinhart. ‘Erfahrungsraum’ und ‘Erwartungshorizont’ – zwei historische Kategorien in
 KOSELLECK, Reinhart. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979, 365

³⁹⁸ KOSELLECK, Reinhart. *Einleitung* in BRUNNER, Otto, CONZE, Werner en KOSELLECK, Reinhart (eds.). *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1994 [1972], xv, KOSELLECK, Reinhart. ‘Neuzeit’. *Zur Semantik moderner Bewegungsbegriffe* in KOSELLECK, Reinhart. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979, 341 en KOSELLECK, Reinhart. *Die Verzeitlichung der Begriffe* in KOSELLECK, Reinhart. *Begriffsgeschichten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006, 77-78

³⁹⁹ Van in de klassieke oudheid verwees ‘revolutie’ in een (proto-)wetenschappelijke betekenis naar de cycli van hemellichamen. Vanaf het midden van de 17de eeuw werd de term ook gebruikt als verwijzing naar fundamentele politieke veranderingen, maar steeds met de connotatie van een cyclische terugkeer naar een vroegere politieke toestand. Ten tijde van de Franse Revolutie had de term zijn astronomische bijklank, gradualistische ondertoon en conservatieve politieke implicaties verloren en riep hij associaties op met een plotse, grondige en innovatieve politieke metamorfose. Zie BROWN, Marshall. “*Errours Endlesse Train*”. *On Turning Points and the Dialectical Imagination* in PMLA, 1984, 99, 1, 13-14, GRIEWANK, Karl. *Emergence of the Concept of Revolution* in MAZLISH, Bruce, KALEIDIN, Arthur en RALSTON, David B. (eds.). *Revolution. A Reader*. New York: Macmillan, 1971, 13-17, KOSELLECK, Reinhart. *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff als geschichtliche Kategorie* in *Studium Generale*, 1969, 22, 825-828 en LASKY, Melvin J. *The Birth of a Metaphor: On the Origins of Utopia and Revolution* in *Encounter*, 1970, 2, 35-45 en *Encounter*, 1970, 3, 30-42.

⁴⁰⁰ KOSELLECK, Reinhart. *Einleitung* in BRUNNER, Otto, CONZE, Werner en KOSELLECK, Reinhart (eds.). *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1994 [1972], xvi

⁴⁰¹ KOSELLECK, Reinhart. *Geschichte, Historie* in BRUNNER, Otto, CONZE, Werner en KOSELLECK, Reinhart (eds.). *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Band 2*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1994 [1972], 595. Raymond Williams wijst erop dat *Geschichte* niet

die ook in andere taalgebieden merkbaar was, maakte duidelijk dat geschiedenis niet langer beschouwd werd als iets waaraan de mens passief onderworpen was maar als iets wat hij zelf vorm kon geven. Geschiedenis kreeg kortom een actieve betekenis en werd normatief gelieerd aan een vooruitgangsideaal en utopische verwachtingen. Als symptomen van de exponentieel versnelde socio-politieke veranderingen tijdens de *Sattelzeit* signaleerden de *Bewegungsbegriffe* de hieruit voortvloeiende desintegratie van het premoderne, lineaire tijdscontinuüm. Het moderne tijdsbesef typeerde zich door de opsplitsing van de tijdsstructuur, met een verleden dat als achterhaald en overstegen beoordeeld werd en een toekomst die hoopvol maar volstrekt onbepaalbaar aan de einder gloorde.

3.3.3 Van memory crisis tot memory boom

Een fundamenteel kenmerk van deze moderne tijdsperceptie bestond eruit dat, door het wegvallen van de onderlinge betrokkenheid van de drie tijdscomponenten, het heden als een crisis werd aangevoeld. Richard Terdiman maakt duidelijk dat de Europese culturele elite aan het begin van de 19de eeuw door een beklemmend gevoel van ontheemding overheerst werd en dat dit grotendeels te wijten was aan een zogenaamde *memory crisis*.⁴⁰² Zoals Nora al aantoonde met zijn nadruk op de implosie van de klassieke *milieux de mémoire*, was het een tijd waarin de traditionele herinneringsvormen grondig verstoord werden.⁴⁰³ Doordat het verleden in de confrontatie met de revolutionaire nieuwe tijden bovendien geen enkele houvast meer kon bieden en zelfs als obsoleet en irrelevant aan de kant was gezet, leefde het gevoel onherroepelijk van het verleden afgesneden te zijn. Volgens Terdiman overheerste de vrees dat de temporele grondvesten van de eigen cultuur en persoon hierdoor definitief waren weggespoeld, dat herinneringen hun impact op het bewustzijn verloren hadden en dat de coherentie van de tijd voorgoed zoek was geraakt.⁴⁰⁴ Net zoals het gevoel van verlies dat velen aan het eind van de 19de eeuw parten zou spelen volgens Walter Benjamin te wijten was aan de moeizame accommodatie aan de gewijzigde grootstedelijke leefruimte, schrijft Terdiman het crisisgevoel aan het begin van de 19de eeuw toe aan de lastige omgang met de ondermijnende temporele zekerheden.⁴⁰⁵ Om deze crisis van diachroniciteit onder controle te krijgen kwam een echte obsessie met het verleden op gang.⁴⁰⁶ Van de 19de eeuw tot het begin van de 20ste eeuw werd een heel arsenaal aan nieuwe herinneringsparadigma's uitgedacht,

echt als een neologisme mag worden beschouwd omdat het ook voordien al gehanteerd werd. Hij voegt er echter in één adem aan toe dat de term op het einde van de 18de eeuw wel een totale betekenisverandering onderging. Met de introductie van de nieuwe betekenis van *Geschichte* – als verwijzing naar een temporeel proces waarin zowel verleden, heden als toekomst min of meer teleologisch op elkaar betrokken werden – beoogde men het contrast met de algemeen ingeburgerde term *Historie* zo scherp mogelijk te stellen. Zie WILLIAMS, Raymond. *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. London: Fontana Press, 1983, 147.

⁴⁰² TERDIMAN, Richard. *Present Past: Modernity and the Memory Crisis*. Ithaca: Cornell University Press, 1993, 3

⁴⁰³ NORA, Pierre. *Entre mémoire et histoire* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, xvii

⁴⁰⁴ TERDIMAN, Richard. *Deconstructing Memory: On Representing the Past and Theorizing Culture in France since the Revolution* in *Diacritics*, 1985, 15, 4, 15 en TERDIMAN, Richard. *Present Past. Modernity and the Memory Crisis*. Ithaca: Cornell University Press, 1993, 4

⁴⁰⁵ TERDIMAN, Richard. *Deconstructing Memory: On Representing the Past and Theorizing Culture in France since the Revolution* in *Diacritics*, 1985, 15, 4, 15-16 en 24. Zie voor de opvattingen van Benjamin: BENJAMIN, Walter. *Charles Baudelaire. Ein Lyriker im Zeitalter des Hochkapitalismus. Zwei Fragmente*. (1938) Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1969 en BENJAMIN, Walter. *Über einige Motive bei Baudelaire* (1939) in BENJAMIN, Walter. *Illuminationen. Ausgewählte Schriften*. Band 1. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977, 185-229.

⁴⁰⁶ TERDIMAN, Richard. *Deconstructing Memory: On Representing the Past and Theorizing Culture in France since the Revolution* in *Diacritics*, 1985, 15, 4, 14-15

gaande van een geleidelijke professionalisering van de historiografie tot de meest waanzinnige psychoanalytische theorieën. Zoals gezien raakte de gebroken band tussen verleden, heden en toekomst echter pas afdoende gelijmd toen de burgerlijke elites de door hen geconstrueerde nationale mythes als officiële geschiedenis ingang deden vinden. Deze *invented traditions* – volgens Hobsbawn niet veel meer dan weinig gesofisticeerde pogingen om de natiestaat en de burgerlijke machtsstructuren historisch te legitimeren –⁴⁰⁷ bleken onder meer succesvol omdat ze een gevoel van continuïteit opriepen. Gecanoniseerd als nationale geschiedenis en gemedieerd via artificiële *lieux de mémoire* slaagden ze erin om verleden, heden en toekomst opnieuw op autoritatieve wijze met elkaar te verbinden.⁴⁰⁸ Zoals Balibar suggereert verscheen het verleden plots als een ontwikkelingsproces dat moest leiden tot de oprichting van de natie, openbaarde het heden zich als een voorlopige consolidatie van het nationale belang en kondigde de toekomst zich aan als een tijdperk van nationale glorie.⁴⁰⁹ Met het heil van de natie als interpretatieve matrix werden herinneringen, eigentijdse gebeurtenissen en toekomstverwachtingen dus weer betekenisvol aan elkaar gelinkt en raakte de *crisis of memory* tijdelijk bezworen.

3.4 De tijdsperceptie in het begin van de *second modernity*

3.4.1 Sociologische achtergrond

3.4.1.1 De Holocaust als crash van de moderniteit?

Ook déze als evident aangevoelde koppeling van verleden, heden en toekomst was echter geen lang leven beschoren. Tijdens de laatste zestig jaar kwam dit moderne tijdsbesef zeer zwaar onder druk te staan en raakte het westen geleidelijk opnieuw in de ban van een *crisis of memory*. De oorzaak hiervan ligt bij de structurele veranderingen die de westerse maatschappij sinds de Tweede Wereldoorlog ondergaan heeft. Volgens verschillende auteurs is deze transformatie zo ingrijpend dat hiermee het tijdperk der moderniteit werd afgesloten en het westen een nieuwe, postmoderne tijd is binnengetreten. De grootste aanhangers van het begrip ‘postmoderniteit’ vinden we bij de groep cultuurfilosofen die zich toepasselijk postmodernisten noemen. Het postmodernisme is een filosofische stroming die, grotendeels voortbouwend op kritische concepten die al enkele decennia in de esthetica werden geopperd, op het eind van de jaren 70 de kop opstak.⁴¹⁰ Terugkijkend vanuit hun toenmalige gevoel van

⁴⁰⁷ HOBBSAWN, Eric. *Introduction: Inventing Tradition* in HOBBSAWN, Eric en RANGER, Terence (eds.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 9 en HOBBSAWN, Eric. *Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914* in HOBBSAWN, Eric en RANGER, Terence (eds.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 264-265

⁴⁰⁸ Cf. NORA, Pierre. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire* in *Representations*, 1989, 26, 8 en NORA, Pierre. *De la République à la Nation* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, 652.

⁴⁰⁹ BALIBAR, Etienne. *The Nation Form: History and Ideology* in BALIBAR, Etienne en WALLERSTEIN, Immanuel (eds.). *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. New York: Verso, 1991, 86

⁴¹⁰ ‘Postmodernisme’ werd voor het eerst gehanteerd door Rudolf Pannwitz met betrekking tot Nietzsches analyse van de crisis van de Europese cultuur. Nadien werd het begrip overgenomen door schrijvers als Arnold Toynbee en Irving Howe en geïntroduceerd in debatten over architectuur en literatuur. Echt populair werd de term echter pas nadat Jean-François Lyotard hem een prominente plaats gaf in zijn *La condition postmoderne* uit 1979. Sindsdien geldt ‘postmodernisme’ als een verzamelnaam voor een viertal cultuurkritische opvattingen. Ten eerste de verwerping van unificerende, totaliserende en universaliserende schema’s ten voordele van een nadruk op verschil, pluraliteit, fragmentatie en complexiteit. Ten tweede de afwijzing van gesloten structuren, vaste betekenissen en rigide orde ten voordele van onbepaaldheid, onvolledigheid, onzekerheid, ambiguïteit, contingentie en chaos. Ten derde het verlaten van naïef realisme, representatieve epistemologie en geloof in ongemedieerde objectiviteit ten voordele van relativisme, perspectivisme, anti-foundationalisme en

onbehagen ontdekten de postmodernisten een fundamentele cesuur die zich aan het einde van de Tweede Wereldoorlog zou hebben gesitueerd. In hun opinie was met de slachtoffers van Hiroshima en Auschwitz ook de moderniteit gecremeerd. Deze *welthistorische Ereignisse* symboliseerden volgens hen immers een drievoudige implosie van het moderne denken. Ten eerste hadden ze de vooruitgangsfilosofie als een perfide illusie ontmaskerd. De aanwending van technologische en semi-industriële technieken in het kader van massavernietiging betekende namelijk dat de droom van wetenschappelijke vooruitgang, die de moderne denkers zo in de ban had gehouden, in een regelrechte nachtmerrie was uitgemond.⁴¹¹ Bovendien bleek het abstracte, universaliserende ideaal van de Verlichting zelf tot een mechanisme van uitsluiting te zijn geworden.⁴¹² Na Hiroshima en Auschwitz was het voor de postmodernisten hierdoor niet langer mogelijk nog enige waarde te hechten aan het geloof in het emanciperende verloop van de geschiedenis. Met Jean-François Lyotard op kop predikten ze dat, samen met het in bloed verzopen vooruitgangsideaal, ook *les métarécits* van de moderniteit ten onder waren gegaan.⁴¹³ Er bestond nu geen overkoepelend narratief meer aan de hand waarvan de mens zich als concreet wezen met een specifiek verleden en voorbestemde toekomst in de geschiedenis geplaatst kon zien. Het vastlopen van de motor der vooruitgang had immers de geloofwaardigheid ondermijnd van mobiliserende, vermeend eenduidige concepten zoals rede, waarheid, rechtvaardigheid en emancipatie.⁴¹⁴ Zoals Charles Wright Mills trouwens lang voor Lyotard had vastgesteld was het voornaamste gevolg hiervan dat de liberale en socialistische ideologieën – die op deze conceptuele grondvesten waren opgetrokken – hun spontane overtuigingskracht verloren hadden.⁴¹⁵ Ten tweede meenden de postmodernisten dat met de Holocaust ook de moderne epistemologische kaders te gronde waren gericht. Bij de totstandkoming van deze gebeurtenis hadden voorheen neutraal geachte cognitieve concepten zoals identiteit en subject immers een doortrapte rol gespeeld.⁴¹⁶ En net omdat de conventionele denkstructuren steeds met behulp van dit soort begrippen opereren, bleek stabiele representatie en interpretatie nu niet langer mogelijk. Hierdoor kon er geen sprake meer zijn van objectieve criteria om de waar- of valsheid van oordelen vast te stellen of de adequaatheid van conceptuele schema's na te gaan. Voor Lyotard symboliseerde Auschwitz aldus het verval van de mogelijkheid tot objectieve kennis en het ontstaan van een onoplosbaar epistemologisch probleem.⁴¹⁷ Ten derde vormde de Holocaust voor de postmodernisten ook een breuklijn tussen moderniteit en postmoderniteit vanwege zijn destructieve ethische implicaties. Het was een gebeurtenis die denkbaar werd omdat in de moderniteit ontologische classificaties steeds de bovenhand hadden gehad op ethische categorieën. Bovendien was gebleken dat ethische systemen die enkel op principes gebaseerd zijn – zoals de grote deontologische leerstelsels die de moderniteit domineerden – te veel ruimte laten voor manipulatie en zelfs ingeschakeld kunnen worden om uliem kwaad

intertextualiteit. En ten vierde – op ethisch vlak – de afkeuring van principiaalistische en ontologiserende ethische systemen en reciproke morele verantwoordelijkheidsaanspraken ten voordele van een onbeperkte morele verantwoordelijkheidsplicht voor de lijdende Ander. Zie BEST, Steven en KELLNER, Douglas. *The Postmodern Turn*. New York: Guilford Press, 1997, 255-258 en RITTER, Joachim en GRUNDER, Karlfried (eds.). *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Bd. 7. P-Q. Basel: Schwabe, 1989, 1142-1146.

⁴¹¹ MENDIETA, Eduardo. *Global Fragments*. Albany: State University of New York Press, 2007, 72

⁴¹² LANG, Berel. *Evil Inside and Outside History: The Post-Holocaust vs. the Postmodern* in GEDDES, Jennifer L. (ed.). *Evil After Postmodernism: Histories, Narratives, and Ethics*. London: Routledge, 2001, 15-16

⁴¹³ LYOTARD, Jean-François. *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir*. Paris: Éditions de Minuit, 1979, 7

⁴¹⁴ LYOTARD, Jean-François. *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir*. Paris: Éditions de Minuit, 1979, 7-9

⁴¹⁵ WRIGHT MILLS, Charles. *The Sociological Imagination*. Oxford: Oxford University Press, 1959, 165-67

⁴¹⁶ KANSTEINER, Wulf. *From Exception to Exemplum: The New Approach to Nazism and the "Final Solution"* in *History and Theory*, 1994, 33, 2, 169

⁴¹⁷ LYOTARD, François. *Le différend*. Paris: Éditions de minuit, 1983, 91-92

te legitimeren.⁴¹⁸ Auschwitz had dus niet alleen fundamentele vraagtekens gesteld bij de blijvende validiteit van vooruitgangsnarratieven en bij de verdere bruikbaarheid van de conventionele epistemologische kaders. Het had ook de vraag opgeworpen wat de dominante ethische systemen eigenlijk nog als oriëntatiemiddelen waard waren als ze in zulke kwaadaardige context nutteloos waren of zelfs destructiviteitsbevorderend bleken te functioneren. Gelet op deze ontnuchterende vaststelling was het voor filosofen zoals Emmanuel Levinas, Vladimir Jankélévitch en Hans Jonas de hoogste tijd om een nieuw concept van morele verantwoordelijkheid uit te werken. Hierin moest volgens hen een onbeperkte, niet-reciproke, pre-voluntaristische en pre-ontologische solidariteit met de Ander centraal staan.⁴¹⁹

De opvatting die de Holocaust als een crash van de moderniteit beschouwt vindt niet alleen weerklank in de (Franse) postmodernistische filosofie maar ook in de sociologie. De grote spreekbuis van deze visie is Zygmunt Bauman, die voortbouwde op bevindingen van Theodor Adorno, Max Horkheimer en Hannah Arendt.⁴²⁰ Adorno en Horkheimer beschouwden de Holocaust als de ultieme crash van de moderniteit, een vernietigend eindpunt dat in de negatieve *Dialektik der Aufklärung* besloten lag. Ze benadrukten dat in het Verlichtingsdenken een vorm van rationaliteit overheerste die niet alleen de zelfontvoogding stimuleerde maar in zijn streven naar perfectie en uniformiteit ook de kiem in zich droeg van een destructieve manipulatie van de mens.⁴²¹ Vanuit haar abstracte, universalistische aanspraken liet deze ‘instrumentele rede’ geen plaats meer voor variatie en particulariteit en werd de complexiteit van de realiteit categorisch ontkend.⁴²² Eenmaal voor de kar gespannen van een utopisch einddoel keerde de *instrumentelle Vernunft* zich vervolgens zelf tegen de emancipatorische waarden van de Verlichting. Hierdoor kreeg de vooruitgang een totalitaire dynamiek en culmineerde de Verlichting uiteindelijk in wat ze eigenlijk altijd had willen tegengaan.⁴²³ Hoewel Bauman zich persoonlijk nooit aan een zulke deterministische en extremistische lezing van de Verlichting bezondigde, ontleende hij aan Adorno en Horkheimer wel één fundamenteel inzicht. De Holocaust was geen terugval in de barbarij noch een bedrijfsongeval van de geschiedenis maar was in de moderne beschaving steeds als immanente mogelijkheid aanwezig geweest. Het was een potentieel eindresultaat van de destructiviteitsbevorderende tendensen die in de moderniteit als keerzijde van de creativiteitsverhogende impulsen onder de oppervlakte hadden gesluimerd.⁴²⁴ Met de perfecte maatschappij als ideaal, een medisch-therapeutische aanpak en de wetenschappelijke legitimatie van buitenstaanders als niet-conformeerbare probleemgevallen kon

⁴¹⁸ BERNSTEIN, Richard J. *Radical Evil: A Philosophical Interrogation*. Cambridge: Polity Press, 2002, 187 en JANKÉLÉVITCH, Vladimir. *L'imprescriptible. Pardonner? Dans l'honneur et la dignité*. Paris: Seuil, 1986, 21-25

⁴¹⁹ Zie hierover verderop meer.

⁴²⁰ BAUMAN, Zygmunt. *The Duty to Remember – but What?* in KAYE, James en STRATH, Bo (eds.). *Enlightenment and Genocide, Contradictions of Modernity*. Brussel: P.I.E., 2000, 31 en 36

⁴²¹ HORKHEIMER, Max. *Zur Kritik der instrumentellen Vernunft. Aus den Vorträgen und Aufzeichnungen seit Kriegsende*. Frankfurt am Main: Fischer, 1985 [1967], 164. De destructieve causale relatie tussen de drang naar perfectie en het streven naar uniformiteit wordt nog het best door Michael Oakeshott verduidelijkt: ‘From this politics of perfection springs the politics of uniformity; a scheme which does not recognize circumstance can have no place for variety. [...] If the rational solution for one of the problems of a society [...] has been determined, to permit any relevant part of society to escape from the solution is [...] to countenance irrationality.’ in OAKESHOTT, Michael J. *Rationalism in Politics, and Other Essays*. London: Methuen, 1967 [1962], 5-6.

⁴²² HORKHEIMER, Max en ADORNO, Theodor. *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*. Amsterdam: Querido, 1946 [1944], 20

⁴²³ HORKHEIMER, Max en ADORNO, Theodor. *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*. Amsterdam: Querido, 1946 [1944], 5 en 37

⁴²⁴ BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 1989, 7, 12-13, 17 en 95

massavernietiging hierdoor verschijnen als een verdedigbaar en zelfs noodzakelijk project.⁴²⁵ Aan Arendt ontleende Bauman dan weer het fundamentele besef dat zulk project slechts tot uitvoer kon worden gebracht met behulp van een gestroomlijnde, moderne bureaucratie. Arendt mag dan doorgaan voor een origineel en authentiek denker, haar beruchte uiteenzetting over de werking van de administratieve moordmachine was zélf duidelijk schatplichtig aan inzichten die haar door Max Weber en Raul Hilberg waren aangedragen. Reeds in 1922 had Weber in zijn lofprijzing van de *bureaukratische Verwaltung* als die *Keimzelle des modernen okzidentalen Staats* gewaarschuwd voor de hierbinnen dominante formeel-technische redeneerstijl.⁴²⁶ Doordat administratief bestuur gebaseerd is op arbeidsdeling, prestatiedwang, discipline en doelrationele overwegingen is het gevaar immers enorm dat de keuze van de middelen niet langer gepaard gaat met een morele evaluatie van het beoogde doel. Op zulk moment vormen de morele standaarden van de hogere ambtenarij en de morele supervisie van verantwoordelijke politici de enige garanties tegen ontsporing. Bij de haalbaarheid van beide voorwaarden had Weber echter terecht bedenkingen.⁴²⁷ Niet zoveel later stelde Raul Hilberg namelijk tot zijn ontsteltenis vast dat de Duitse administratie bij de totstandkoming van de Holocaust een cruciale rol had gespeeld. De planning en uitvoering ervan waren volgens hem grotendeels toe te schrijven aan de ijver van een gedecentraliseerd netwerk van bureaucratische diensten. Handelend volgens standaardprocedures, met berekende routine en binnen het aangeboden legale kader, hadden talloze bureaucraten hun steentje bijgedragen aan *the machinery of destruction*.⁴²⁸ Geheel in lijn met de beheerste alarmkreet van Weber bleken zij een diepe onverschilligheid tegenover de aard en gevolgen van hun acties aan de dag te hebben gelegd en hun justificatie gevonden te hebben in de strikte naleving van de regels.⁴²⁹ Zonder Hilberg hierin te kennen of hem ook maar te vernoemen, nam Arendt diens basisbevinding over in haar analyse van Adolf Eichmann.⁴³⁰ Hoewel verschillende auteurs later beklemtoonden dat Eichmann net géén typevoorbeeld van een mechanische *Schreibtischtäter* was geweest, greep Arendt diens proces aan om de bureaucratische *modus operandi* van de Holocaust uit de doeken te doen.⁴³¹

⁴²⁵ BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 1989, 18, 65, 70 en 76.

⁴²⁶ WEBER, Max. *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: Mohr, 1976 [1922], 128

⁴²⁷ WEBER, Max. *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: Mohr, 1976 [1922], 128-130

⁴²⁸ HILBERG, Raul. *La bureaucratie de la solution finale* in FURET, François (ed.). *L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Gallimard: Paris, 1985, 229-231 en HILBERG, Raul. *The Destruction of the European Jews*. 3 vol. New York: Holmes & Meier, 1985 [2 vol.: 1961], 994 en 998

⁴²⁹ HILBERG, Raul. *La bureaucratie de la solution finale* in FURET, François (ed.). *L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Gallimard: Paris, 1985, 233

⁴³⁰ Arendt was revisor geweest van Hilbergs manuscript voor *The Destruction of the European Jewry* maar had de uitgeverij de publicatie ervan nota bene afgeraden. Dit weerhield haar er blijkbaar niet van om op Hilbergs vernieuwende inzichten voort te bouwen. Zie HILBERG, Raul. *The Politics of Memory: The Journey of a Holocaust Historian*. Chicago: Ivan R. Dee, 1996, 148-149.

⁴³¹ Onder andere Hilberg, Browning en Cesarani omschrijven Eichmann als een arrivistische (top)bureaucraat met grote beslissingsvrijheid, gedreven initiatief en een belangrijke mate van ideologische motivatie. Zie HILBERG, Raul. *La bureaucratie de la solution finale* in FURET, François (ed.). *L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Gallimard: Paris, 1985, 233, BROWNING, Christopher R. *The Final Solution and the German Foreign Office: A Study of Referat D III of Abteilung Deutschland, 1940-43*. New York: Holmes & Meier, 1978, 182-183 en CESARANI, David. *Becoming Eichmann: Rethinking the Life, Crimes, and Trial of a "Desk Murderer"*. Cambridge: Da Capo Press, 2006, 345-347. Zoals Gerhard Paul terecht opmerkt, heeft het er dus alle schijn van dat Arendt in haar behandeling van het Eichmannproces eigenlijk niet in de figuur van de beschuldigde geïnteresseerd was maar diens biografie wenste in te schakelen in haar ontleding van de bureaucratische mechanismen die de uitvoering van de Holocaust voortstuwden. Zie PAUL, Gerhard. *Von Psychopathen, Technokraten des Terrors und "ganz gewöhnlichen" Deutschen. Die Täter der Shoah im Spiegel der Forschung* in PAUL, Gerhard (ed.). *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Dachau: Wallstein, 2002, 24. Arendts achterliggende reden was een alternatief te bieden voor de

Ze verduidelijkte op overtuigende wijze dat deze genocide begaan werd met doorslaggevende bijdrage van talrijke individuen die niet ideologisch van de noodzaak tot uitroeiing overtuigd waren geweest. Vele personen wier administratieve inbreng vereist was bij de planning en de uitvoering van de Holocaust bleken door de bureaucratische mentaliteit en competentieafbakening aan hun oordeelsvermogen en gevoel van persoonlijke verantwoordelijkheid te hebben verzaakt. Met de standaarden van administratieve efficiëntie als belangrijkste leidraad was bij deze cruciale categorie daders ideologisch fanatisme niet langer noodzakelijk en zelfs disfunctioneel geworden.⁴³² Arendt zou nadien erkennen dat haar keuze voor de uitdrukking *the banality of evil* terminologische verwarring had gesticht over de ware draagwijdte van dit concept en ze zou bovendien zelf kanttekeningen plaatsen bij de veralgemeenbaarheid van de hierin vervatte these.⁴³³ Ondanks dit voorbehoud vormden Arendts bevindingen voor Bauman een noodzakelijke aanvulling op wat hij van Adorno en Horkheimer had opgestoken. De Holocaust was niet enkel het culminatiepunt van de moderniteit omdat zulk vernietigingsproject slechts denkbaar was binnen de context van een alomvattend, wetenschappelijk gelegitimeerd en nietsontziend maatschappelijk

tragisch-romantische martelaarslegende die door de zionisten ontwikkeld was. Met hoofdaanklager Gideon Hausner als spreekbuis werd de Holocaust immers gerecupereerd als een catastrofe die de stichting van een eigen joodse staat moest legitimeren. Terwijl deze officiële versie de daders demoniseerde en de slachtoffers zo onschuldig mogelijk voorstelde, probeerde Arendt net te wijzen op de *banality of evil* en de betrokkenheid van de slachtoffers bij hun eigen uitroeiing. Zie LOEWY, Hanno. *Faustische Täter? Tragische Narrative und Historiographie* in PAUL, Gerhard (ed.). *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Dachau: Wallstein, 2002, 256.

⁴³² ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Penguin, 1992 [1963], 287-289

⁴³³ Arendts keuze voor de uitdrukking *banality of evil* resulteerde uit private discussies over de ware aard van het kwaad dat in de Holocaust geïncorporeerd was. Sinds haar publicatie van *The Origins of Totalitarianism* in 1951 had ze steeds volgehouden dat het hierbij om *radical evil* ging, een kwaad dat niet gemotiveerd was door de gewone menselijke ondeugden maar resulteerde uit almachtsfantasieën en een totalitaire logica van volledige overheersing. In Arendts visie werden de slachtoffers bij deze vorm van kwaad niet langer als middel tot een doel aangewend – wat hun menselijke waardigheid intact zou hebben gelaten – maar via de vernietiging van hun individualiteit en spontaneïteit als menselijke wezens doelbewust overbodig gemaakt. De confrontatie met de figuur Eichmann noopte haar echter om haar conceptualisering van het kwade op één cruciaal punt aan te passen. Tijdens diens proces in 1961 kwam ze immers tot het besef dat personen monsterlijke daden kunnen stellen zonder zelf door monsterlijke intenties gedreven te zijn. Zoals uit haar correspondentie met Karl Jaspers blijkt verwierp ze als gevolg hiervan de intuïtieve suggestie dat achter *radical evil* een satanische essentie schuil moest gaan. Radicaal kwaad kon blijkbaar toch door gewone menselijke motieven worden verklaard. Om te verduidelijken dat de intentionaliteit die achter radicaal kwaad werkzaam is zelf niet radicaal hoeft te zijn, introduceerde ze de controversiële notie *banality of evil*. Ze benadrukte dat Eichmann, in weerwil van het verschrikkelijke eindresultaat van vele van zijn acties, elke diabolische diepte miste. Volgens haar had hij als plichtsgetrouw functionaris afstand gedaan van zijn vermogen tot onafhankelijk denken en moreel redeneren en was hij op heel banale wijze in het vernietigingsproces ingeschakeld. De uitdrukking *banality of evil* wordt zeer vaak misverstaan als een poging van Arendt om het kwaad dat Eichmann beging te minimaliseren of hem zelfs van alle blaam te zuiveren. Door haar provocatieve terminologische keuze en geringe conceptuele uitwerking droeg Arendt, zoals ze later ruitelijk toegaf, ook enige verantwoordelijkheid voor dit misverstand. Ze had duidelijker moeten stellen dat ze niet het nazi-kwaad zelf als banaal gedefinieerd had maar enkel de intentie van een belangrijke categorie daders had willen duiden. In overeenstemming met haar oorspronkelijke visie achtte Arendt het nazi-kwaad nog steeds radicaal qua essentie en uitwerking, maar ze was er op het Eichmannproces wel van overtuigd geraakt dat dit kwaad qua motief en handelwijze soms banale kenmerken had. Ze was er zich terdege van bewust dat *banality* geen adequate beschrijving was van de intentie en het gedrag van de nazikopstukken en verschillende andere dadercategorieën. Zo beklemtoonde ze ten tijde van het Auschwitzproces in Frankfurt in 1963-65 dat de Holocaust ook een ander gezicht had dan dat van de toegewijde bureaucraat en dat het proces tegen de kampbewakers van Auschwitz zich in vele opzichten liet lezen als een noodzakelijk supplement bij het Eichmannproces. Zie ARENDT, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. San Diego: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1951, 433 en 438, ARENDT, Hannah. *Nach Auschwitz. Essays und Kommentare 1*. Berlin: Tiamat, 1989, 118-119, BERGEN, Bernard J. *The Banality of Evil: Hannah Arendt and the Final Solution*. Lanham: Rowman & Littlefield, 1998, 34-35 en BERNSTEIN, Richard J. *Radical Evil: A Philosophical Interrogation*. Cambridge: Polity Press, 2002, 207-219.

maakbaarheidsideaal. Het was ook een genocide die slechts uitvoerbaar gebleken was met behulp van een *state-of-the-art* bureaucratisch systeem. Enkel via zulk administratief instrument werd het immers mogelijk om de geselecteerde slachtoffercategorieën volledig in de greep te houden en, bovenal, om het vervolgings- en vernietigingsproces grotendeels door gewone burgers te laten uitvoeren.⁴³⁴ Als aanvulling op Weber en Arendt kwam Bauman tot de onthutsende vaststelling dat in de bureaucratische context morele verantwoordelijkheid volledig door technische verantwoordelijkheid vervangen wordt. Handelend binnen een functioneel gespecialiseerde werkverdeling en verstrikt in geïnstitutionaliseerde routines vergeet de ambtenaar dat zijn actie slechts een middel en niet het eigenlijke doel is. Eenmaal van de eindgevolgen afgesneden, verschijnt zijn handeling als moreel neutraal of als een interventie waarvoor de eindverantwoordelijkheid kan worden doorgeschoven.⁴³⁵ Als gevolg hiervan zullen technische criteria de bureaucratische besluitvorming monopoliseren en de morele beslommingen van de ambtenaar zich nog uitsluitend concentreren op de efficiënte uitoefening van zijn taken. Hierdoor kunnen diens vaardigheden, expertise, inventiviteit en toewijding gemobiliseerd worden zonder dat het einddoel van zijn handeling correspondeert met zijn eigen ethiek.⁴³⁶ Op basis van deze analyse wijst Bauman erop dat de moderne bureaucratische cultuur voor het eerst toeliet om geweld en morele calculus van elkaar los te koppelen.⁴³⁷ Net het probleemloos inschakelen van een zeer grote groep burgers, wier inzet vereist was bij de uitvoering van een project dat niet met hun moreel besef strookte, maakte het mogelijk een gigantische vernietigingsoperatie zoals de Holocaust vlot tot een goed eind te brengen. De Holocaust symboliseerde voor Bauman dus niet alleen qua design maar ook qua uitvoeringsmodaliteiten de crash van op hol geslagen moderniseringstendensen.

Anders dan de postmodernistische filosofen beschouwde Bauman de Holocaust echter niet als de ultieme implosie van de moderniteit. Alle kenmerken van het ontspoorde civilisatieproces dat in de Holocaust zijn culminatiepunt gevonden had bleven volgens hem ook later nog onverminderd aanwezig.⁴³⁸ Zoals zovele sociologen in de jaren 80 en 90 was ook Bauman een tijdlang van oordeel dat het westen het tijdperk der moderniteit achter zich had gelaten en dat van de postmoderniteit was ingetreden. Maar in tegenstelling met de modernistische filosofen zouden hij en andere sociologen de overgang tussen beide periodes nooit met de Holocaust in verband brengen.⁴³⁹ De reden waarom de Holocaust in de sociologie nooit als een fundamentele cesuur ervaren is, zelfs niet op het moment dat vele sociologen nog vasthielden aan het onderscheid tussen moderniteit en postmoderniteit, is te wijten aan het feit dat deze gebeurtenis helemaal geen ingrijpende structurele veranderingen teweeg heeft gebracht. Alle opwerpingen over een *Zivilisationsbruch* ten spijt, blijkt de Holocaust geen *welthistorisches Ereignis* van de orde van pakweg de Franse Revolutie te zijn geweest. Voor zover deze gebeurtenis al als een symbool van een tijdperk beschouwd kan worden, valt zij enkel als een passief symbool op te vatten. De Holocaust kan, indien men Baumans analyse verabsoluteert althans, eventueel gedefinieerd worden als laatste getuige en ultieme manifestatie van de instorting van een illusie. Maar anders dan bijvoorbeeld de Franse Revolutie kondigde de Holocaust zich niet tegelijk aan als de heraut van een grote

⁴³⁴ BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 1989, 102 en 114

⁴³⁵ BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 1989, 101

⁴³⁶ BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 1989, 101-102

⁴³⁷ BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 1989, 28

⁴³⁸ Volgens Bauman 'nothing much happened to those products of history which in all probability contained the potentiality of the Holocaust' en 'we can only suspect that the conditions that once before gave birth to the Holocaust have not been radically transformed.' Zie BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 1989, 86.

⁴³⁹ Hierbij moet echter wel de bedenking worden gemaakt dat Bauman meende dat een van de kenmerken van de postmoderniteit eruit bestaat dat de mens – zoals ook Levinas beweerd had – in het reine moest komen met de vernietigende ethische implicaties van de Holocaust. Zie BAUMAN, Zygmunt. *Postmodern Ethics*. Oxford: Blackwell, 1993, 84-88.

maatschappelijke omwenteling. Het is zelfs maar de vraag of deze gebeurtenis *überhaupt* enige rechtstreekse structurele impact gehad heeft. Volgens sommigen was de geest van de Holocaust van dominant belang bij de totstandkoming van de mensenrechtenverdragen. Maar wat de genocideconventie van 1948 bijvoorbeeld betreft, blijkt het vreselijke lot van de joden slechts één mobiliserende factor geweest te zijn.⁴⁴⁰ Ook de invloed van de Holocaust op het ontstaan van de staat Israël en op de gewijzigde machtsconstellatie in het Midden-Oosten is helemaal niet zo rechtlijnig als doorgaans wordt aangenomen. En zelfs al mochten voornoemde transformaties probleemloos op de Holocaust teruggebracht kunnen worden, dan nog is hun belang niet groot genoeg om naar sociologische maatstaven van een ware cesuur te spreken. Ook de structurele impact van Hiroshima, die andere gebeurtenis die soms met het vermeende einde der moderniteit geassocieerd wordt, lijkt miniem te zijn geweest. Sinds Hiroshima staan de grootmachten weigerachtig om nog rechtstreeks met elkaar oorlog te voeren, wat de aanblik van moderne oorlogsvoering aanzienlijk veranderd heeft en een toekomstige wereldoorlog zeer onwaarschijnlijk maakt.⁴⁴¹ Maar ook deze metamorfose is niet voldoende om op sociologisch vlak van een breuklijn met een nieuw tijdperk te gewagen. Het is duidelijk dat Auschwitz en Hiroshima enkel in filosofische kringen als een overgang naar een nieuwe, postmoderne tijd geboekstaafd staan. En ook daarbinnen gaat het dan nog slechts om een beperkte stroming – de postmodernistische filosofie – die op retroactieve wijze epistemologische en ethische problemen in de betrokken gebeurtenissen geprojecteerd heeft.

3.4.1.2 Second modernity in plaats van postmoderniteit

We moeten niet alleen vaststellen dat beide gebeurtenissen in andere disciplines helemaal geen overgang naar een postmodern tijdperk symboliseren. Het heeft er bovendien alle schijn van dat het concept postmoderniteit sinds de jaren 90 zélf grotendeels van het academische toneel verdwenen is. Het wordt enkel nog gehanteerd door een handvol postmodernistische filosofen en – in een domeinspecifieke, esthetische invulling – door kunstcritici. De opvatting dat de huidige tijd zodanig van de moderniteit verschilt dat het gerechtvaardigd is om van een nieuw, postmodern tijdperk te spreken werd vanuit twee hoeken succesvol onder vuur genomen. Verschillende filosofen beklemtonen dat de idealen van de Verlichting niet ten onder gegaan zijn met de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog en als filosofische grondslagen nog niets aan geldingskracht hebben ingeboet. Volgens auteurs als Richard Wokler en John Docker mogen de negatieve symbolen van het vermeende einde der moderniteit niet voorgesteld worden als lineaire uitvloeisels van de Verlichting. De *Aufklärung* betekent voor hen iets anders, en zeker meer, dan de tendensen die tot het ontstaan van gebeurtenissen zoals de Holocaust aanleiding hebben gegeven. En net dit surplus, dat door Bauman en diens aanhangers onderbelicht wordt, vormt nog steeds de basis van de westerse beschaving. Voortbouwend op het werk van Ernst Cassirer wijst Wokler erop dat de geest van de Verlichting in essentie humanistisch, pluralistisch en

⁴⁴⁰ Cf. LEMKIN, Raphael. *Axis Rule in Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. Washington: Carnegie Endowment for World Peace, 1944, 70 en LEMKIN, Raphael. *Genocide as a Crime under International Law in American Society of International Law*, 1947, 41, 1, 145-146.

⁴⁴¹ Sinds de eerste Russische atoombom in 1949 tot ontploffing werd gebracht en de supermachten in het begin van de jaren 60 een aanzienlijk nucleair arsenaal hadden aangelegd, verhinderde het doembeeld van *Mutually Assured Destruction* een directe militaire confrontatie. De Koude Oorlog werd dan ook gekenmerkt door conflicten in regio's die zich aan de periferie van beide ideologische invloedssferen bevonden. Zie GADDIS, John L. *The Cold War: A New History*. New York: Penguin, 2007 [2005], 80-81, HOLLOWAY, David. *The Soviet Union and the Arms Race*. New Haven: Yale University Press, 1983, 26 en ZAGARE, Frank C. *Rationality and Deterrence in World Politics*, 1990, 42, 2, 248.

kosmopolitisch was.⁴⁴² De hieraan inherente noties van gedeelde menselijkheid, nood aan tolerantie en respect voor universele rechten werden volgens Wokler onder de voet gelopen onder impuls van nationalistisch en revolutionair ideeëngoed dat zelf niets met de Verlichting te maken had.⁴⁴³ De echte principes van de Verlichting kantten zich net tegen alle vormen van barbarij, voerden proactief oppositie tegen dehumanisering en zijn als richtsnoeren nog steeds niet uit onze huidige beschaving weg te denken.⁴⁴⁴ Docker klinkt meer terughoudend in zijn lofprijzing van het Verlichtingsdenken en zijn kritiek op Bauman. Tegen zowel Bauman als Wokler in verwerpt hij de gedachte dat er ooit zoiets als een eenduidig Verlichtingsproject bestaan zou hebben.⁴⁴⁵ Zijn eigen analyse van de *Aufklärung* benadrukt het ongemakkelijke samengaan van ronduit contradictorische attitudes, vaak zelfs bij een en dezelfde Verlichtingsfilosoof.⁴⁴⁶ Docker geeft toe dat de verafgoding van de rede en de zoektocht naar absolute kennis kon uitmonden in een obsessie met categorisering, abstrahering en instrumentalisering. Ook erkent hij dat het streven naar de verbetering van een wereld die per definitie nooit perfect is kon leiden tot messianistische en millenaristische blauwdrukken met destructieve inslag.⁴⁴⁷ Maar vele Verlichtingsfilosofen brachten tegelijk bewondering op voor het fragmentarische, het afwijkende en het mystieke, en koppelden de rede net op een anti-instrumentele wijze aan verbeeldingskracht en gevoeligheid. In plaats van volledig van instrumentele rede doordrongen te zijn, bestond de Verlichting volgens Docker veeleer uit een amalgaam aan vaak moeilijk verenigbare gezichtspunten.⁴⁴⁸ Enkele daarvan kunnen in combinatie met andere maatschappelijke fenomenen inderdaad uitlopen op extreme gruwel. Maar in welke onzalige constellaties sommige facetten van de Verlichting zich ook als moorddadig kunnen manifesteren, ze verschaffen onze beschaving nog steeds de fundamenteën voor welzijn en welvaart. In dezelfde teneur onderstreept Jürgen Habermas dat onze beschaving simpelweg niet denkbaar is zonder de waarden die de Verlichting ons heeft geschonken.⁴⁴⁹ Hij is er zich terdege van bewust dat het onblusbare verlangen naar kennis en het utopische maakbaarheidsstreven het rationaliteitsbegrip kunnen perverteren en tot gewelddadige ontsporingen kunnen leiden. Maar dit gevaar kan enkel worden geneutraliseerd door de toepassing van andere principes die we aan de Verlichting hebben ontleend.⁴⁵⁰ Volgens Habermas kan het concept rationaliteit, met slechts een minimaal risico op destructieve excessen, ten dienste gesteld worden van de menselijke autonomie en zelfverwerkelijking indien het gekoppeld wordt aan normatief universalisme en kritische zin.⁴⁵¹ Basissenmerk hiervan is de vervanging van het subject – dat in de Verlichtingsfilosofie nog werd geprivilegieerd – door de intersubjectieve interactie. Alle aanspraken moeten in een

⁴⁴² CASSIRER, Ernst. *Die Philosophie der Aufklärung*. Tübingen: Mohr, 1932

⁴⁴³ WOKLER, Robert. *The Enlightenment Project on the Eve of the Holocaust* in KAYE, James en STRÅTH, Bo (eds.). *Enlightenment and Genocide, Contradictions of Modernity*. Brussel: P.I.E., 2000, 60

⁴⁴⁴ WOKLER, Robert. *The Enlightenment Project on the Eve of the Holocaust* in KAYE, James en STRÅTH, Bo (eds.). *Enlightenment and Genocide, Contradictions of Modernity*. Brussel: P.I.E., 2000, 77

⁴⁴⁵ DOCKER, John. *The Enlightenment, Genocide, Postmodernity* in *Journal of Genocide Research*, 2003, 5, 3, 355-356 en SCHMIDT, James. *What Enlightenment Project?* in *Political Theory*, 2000, 28, 6, 753

⁴⁴⁶ Cf. VAN DEN BERGHE, Gie. *De mens voorbij*. Antwerpen: Meulenhoff Manteau, 2008, 28.

⁴⁴⁷ Zie hier ook KAYE, James en STRÅTH, Bo. *Introduction, Enlightenment and Genocide, Contradictions of Modernity* in KAYE, James en STRÅTH, Bo (eds.). *Enlightenment and Genocide, Contradictions of Modernity*. Brussel: P.I.E., 2000, 19 en 26.

⁴⁴⁸ DOCKER, John. *The Enlightenment, Genocide, Postmodernity* in *Journal of Genocide Research*, 2003, 5, 3, 355-356

⁴⁴⁹ HABERMAS, Jürgen. *Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1985, 352

⁴⁵⁰ HABERMAS, Jürgen. *Die Moderne – ein unvollendetes Projekt* in HABERMAS, Jürgen. *Kleine politische Schriften (I-IV)*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981, 460 en HABERMAS, Jürgen. *Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1985, 16

⁴⁵¹ HABERMAS, Jürgen. *Die neue Unübersichtlichkeit. Die Krise des Wohlfahrtsstaates und die Erschöpfung utopischer Energien*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1985, 162

context van machtsvrije en symmetrische communicatie worden geïdentificeerd en geëxpliciteerd. Met het oog op het bereiken van een algemene consensus moet vervolgens naar intersubjectieve overeenkomsten worden gezocht. En uiteindelijk zullen enkel de overtuigingen die in deze *ideale Sprechsituation* gelegitimeerd raken op geldingskracht mogen bogen.⁴⁵² Dit communicatief gejustificeerde rationaliteitsbegrip maakt het volgens Habermas mogelijk om het gevaar van dictatoriaal misbruik, dat verkeerdelijk als evident gevolg van het Verlichtingsdenken beschouwd wordt, anticipatief in te dijen. Habermas kan het echter niet nalaten tegelijk een sneer te geven aan het adres van de filosofen die zichzelf als postmodernisten wensen te profileren. Volgens hem is het postmodernisme een gevaarlijk zelfbedrog, waarbij uit ontgoocheling over de onmogelijkheid van absolute fundamenteën dan maar de hele kritische en rationele traditie overboord wordt gegooid. Als gevolg hiervan is de samenleving niet langer in staat individuele aanspraken naar waarde te schatten, worden de voorwaarden voor emancipatie aangetast en zullen sociale structuren aan totalitaire neigingen ten prooi vallen.⁴⁵³ Een soortgelijke waarschuwing weerklinkt trouwens ook in het werk van Gertrude Himmelfarb: door hun relativisme en nadruk op absolute vrijheid riskeren de postmodernisten precies die voorwaarden te ondermijnen die voor de handhaving van vrijheid zelf onontbeerlijk zijn.⁴⁵⁴ Het zijn echter niet alleen filosofen die het concept postmoderniteit elke legitimiteit ontzeggen. Ook in sociologische kringen is in de jaren 90 het inzicht doorgedrongen dat de maatschappelijke veranderingen van de jongste tijd eigenlijk niet radicaal genoeg waren om een echte breuklijn met de moderniteit te veronderstellen. Enkel filosofisch geïnspireerde auteurs als Jean Baudrillard en Guy Debord bleven nog verkondigen dat de westerse maatschappij in een fase verzeild was geraakt die radicaal van de moderniteit verschilde.⁴⁵⁵ Hoewel hun theorieën, die nog dateren uit de hoogdagen van de postmodernistische sociologie, interessante ideeën hebben opgeleverd, kan deze eindconclusie bij hun collega's niet langer op bijval rekenen. Een minderheid van sociologen is zelfs de mening toegedaan dat de sociale transformatie die het westen onmiskenbaar doormaakt helemaal niet als een echte structuurverandering kan worden gedefinieerd. Craig Calhoun en Alex Callinicos wijzen erop dat het kapitalisme en de bureaucratie – de twee organisatorische krachten van de moderniteit – ons maatschappelijk bestel als vanouds determineren en het daarom onzin is te beweren dat het westen een nieuw tijdperk is ingegaan.⁴⁵⁶ De overgrote meerderheid der sociologen neemt ook deze extreme stellingname niet *au sérieux* en verkiest een tussenpositie. Net zoals Calhoun en Callinicos benadrukken ze dat de basisprincipes van de moderniteit niet zijn aangetast.⁴⁵⁷ Het westerse maatschappijmodel heeft immers nog steeds kapitalisme als economische grondslag, bureaucratie als bestuurlijke basis en democratie als politiek einddoel. De westerse mentaliteit wordt eveneens nog altijd beheerst door een vooruitgangsideologie en door vertrouwen in de rede, zij het misschien iets

⁴⁵² HABERMAS, Jürgen. *Theorie des kommunikativen Handelns. Bd. 1. Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981, 375-376 en HABERMAS, Jürgen. *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des Kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1989 [1984], 116-118

⁴⁵³ HABERMAS, Jürgen. *Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1985, 117 en 120

⁴⁵⁴ HIMMELFARB, Gertrude. *On Looking into the Abyss: Untimely Thoughts on Culture and Society*. New York: Knopf, 1994, 104

⁴⁵⁵ Beiden beweren dat een buitengewone oppervlakkigheid zich sinds de jaren 60 van de westerse levensstijl meester heeft gemaakt en de menselijke existentie hierdoor een fundamenteel ander, 'postmodern' aangezicht heeft gekregen. Hierover verder meer.

⁴⁵⁶ CALHOUN, Craig J. *Postmodernism as Pseudohistory in Theory, Culture & Society*, 1993, 10, 1, 75-76 en CALLINICOS, Alex. *Against Postmodernism: A Marxist Critique*. Cambridge: Polity Press, 1989, 7

⁴⁵⁷ BECK, Ulrich en LAU, Christoph. *Second Modernity as a Research Agenda: Theoretical and Empirical Explorations in the 'Meta-Change' of Modern Society in The British Journal of Sociology*, 2005, 56, 4, 525-526 en GIDDENS, Anthony. *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press, 1990, 3-4

gematigder en behoedzamer dan voorheen.⁴⁵⁸ Maar hoewel een echte temporele cesuur hierdoor niet aannemelijk is en een concept als postmoderniteit niet kan overtuigen, bespeuren ze anders dan Calhoun en Callinicos toch een aantal radicale structurele veranderingen.⁴⁵⁹ Zoals we op typische wijze bij Bauman kunnen vaststellen, legden deze sociologen als gevolg hiervan hun postmodernistische gewaad af en opteerden ze ervoor om binnen de moderniteit zelf een overgangspunt te situeren.⁴⁶⁰ Zo hanteren toonaangevende sociologen als Anthony Giddens en Ulrich Beck sinds kort termen als *late modernity* en *zweite Moderne* om een structuuronderscheid met de eerste fase van de moderniteit te maken.⁴⁶¹ Bauman vindt deze terminologische keuze te vaag en verkiest het concept *liquid modernity* om het verschil met de 'klassieke' moderniteit te verduidelijken.⁴⁶² In hun analyse van het nieuwe stadium van de moderniteit komen Giddens, Beck en Bauman tot een gelijkaardige eindconclusie. De maatschappelijke omwentelingen die ons tijdvak kenmerken zijn onvoorziene gevolgen, niet van de crisis, maar van de triomf van de basisbeginselen van de moderniteit. Precies de radicalisering van het moderniseringsproces heeft ertoe geleid dat de instellingen waarvan iedereen dacht dat ze onlosmakelijk met de moderniteit verbonden waren, uiteindelijk zelf op de helling zijn komen te staan.⁴⁶³ Deze bevinding stemt volledig overeen met de bewering van Habermas dat er geen sprake is van een radicale maar slechts van een interne discontinuïteit tussen de eerste en de tweede fase van de moderniteit. De ongeremde toepassing van de principes der moderniteit heeft deze principes immers zelf niet uitgehold, maar slechts de oorspronkelijke institutionele manifestaties ervan ondermijnd.⁴⁶⁴ Van bij aanvang stond de moderniteit in het teken van het geloof in lineaire vooruitgang, gestoeld op kapitalistische ontwikkeling, individuele creativiteit, rationalistisch zelfvertrouwen, wetenschappelijke innovatie en exploitatie van de natuur. Omdat de solide basis van het *Ancien Régime* volledig was uiteengevallen onder druk van de omwentelingen die met de opkomst van de moderniteit gepaard waren gegaan, moest zich hierbij echter een

⁴⁵⁸ EKBERG, Merryn. *The Parameters of the Risk Society: A Review and Exploration in Current Sociology*, 2007, 55, 3, 347

⁴⁵⁹ BECK, Ulrich en WILLMS, Johannes. *Freiheit und Kapitalismus. Gesellschaft neu denken*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2000, 24 en FORNÄS, Johan. *Cultural Theory and Late Modernity*. London: Sage, 1995, 38

⁴⁶⁰ Bauman was trouwens een van de laatste sociologen die zijn postmodernistische sympathieën liet varen. Pas tijdens een gesprek dat hij begin 1999 met Peter Beilharz voerde hintte hij erop dat hij het begrip postmoderniteit als verklaringsconcept zou verlaten en nu zou spreken van een tweede fase van de moderniteit. Hiermee kwam een abrupt einde aan een periode waarin hij als sociologische *prophet of postmodernity* baanbrekende werken had gepubliceerd als *Legislators and Interpreters: On Modernity, Post-Modernity and Intellectuals* (1987), *Intimations of Postmodernity* (1992) en *Postmodern ethics* (1993). In het begin van het nieuwe millennium zou hij zijn nieuwe theorie over *liquid modernity* uit de doeken doen in zijn trilogie *Liquid Modernity* (2000), *Modernity and Ambivalence* (2001) en *The Individualized Society* (2001). Zie ook BAUMAN, Zygmunt en BEILHARZ, Peter. *The Journey Never Ends: Zygmunt Bauman talks with Peter Beilharz* in BEILHARZ, Peter (ed.). *The Bauman Reader*. Malden, MA: Blackwell, 2001, 339 en GANE, Nicholas. *Review Essay. Zygmunt Bauman: Liquid Modernity and Beyond* in *Acta Sociologica*, 2001, 44, 267.

⁴⁶¹ GIDDENS, Anthony. *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press, 1990, 149-150 en BECK, Ulrich. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986, 14-15

⁴⁶² BAUMAN, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2000, 14 en BAUMAN, Zygmunt en TESTER, Keith. *Conversations with Zygmunt Bauman*. Cambridge: Polity Press, 2001, 97

⁴⁶³ BECK, Ulrich en LAU, Christoph. *Second Modernity as a Research Agenda: Theoretical and Empirical Explorations in the 'Meta-Change' of Modern Society* in *The British Journal of Sociology*, 2005, 56, 4, 526

⁴⁶⁴ HABERMAS, Jürgen. *Kommentar zu Ulrich Beck, Modernität und der gesellschaftliche Umgang mit Andersheit* in BECK, Ulrich en MÜLSOW, Martin (eds.). *Diskontinuität und Kontinuität*. Frankfurt am Main: Suhrkamp (forthcoming). Zoals vermeld in BECK, Ulrich en LAU, Christoph. *Second Modernity as a Research Agenda: Theoretical and Empirical Explorations in the 'Meta-Change' of Modern Society* in *The British Journal of Sociology*, 2005, 56, 4, 528.

totaal nieuw structureel kader ontwikkelen.⁴⁶⁵ Toen de *first, primary* of *classical modernity* in het midden van de 19de eeuw tot wasdom kwam was deze volstrekt nieuwsoortige institutionele verankering al in belangrijke mate voltooid.⁴⁶⁶ De hoeksteen ervan werd gevormd door een hele reeks complementaire basisinstituten zoals de natiestaat, een systeem van onderling verweven bedrijven en het nucleaire gezin met traditioneel rollenpatroon. In de jaren 1960, op het hoogtepunt van de eerste fase van de moderniteit, was dit structurele kader nagenoeg geoptimaliseerd. West-Europese regeringen voerden, met behulp van een nationaal georganiseerd industrieel netwerk en een omvangrijke bureaucratie, een complexe welvaartsbeleid die steunde op stabiele economische groei, volledige tewerkstelling en verplichte solidariteit.⁴⁶⁷ Maar sinds de jaren 1970 is dit institutionele kader, dat door vele tijdgenoten als virtueel onovertreffbaar eindstadium van sociale ontwikkeling beschouwd werd, op zijn beurt aan een proces van desintegratie ten prooi gevallen. Het verliest in spoedtempo zijn vanzelfsprekend karakter omdat het zelf niet bestand blijkt tegen een nieuwe versnelling van het moderniseringsproces.

3.4.1.3 De structurele metamorfose van de westerse maatschappij

Volgens Bauman en Giddens hebben de kapitalistische ontwikkeling en de wetenschappelijke innovatie, twee klassieke fundamenteën van de moderniteit, een zodanig hoge vlucht genomen dat de natiestaat als centrale institutionele actor onder terminale druk is komen te staan.⁴⁶⁸ Met betrekking tot de dynamiek van kapitalistische expansie beschouwen David Harvey en Immanuel Wallerstein de economische crisis van het begin van de jaren 1970 als het fundamentele keerpunt.⁴⁶⁹ Rond 1970 kreeg de kapitalistische economie af te rekenen met marktverzadiging en dalende winsten. Het tij kon enkel worden gekeerd door een dubbele koerswijziging. Steeds meer ondernemingen verlieten de zeer competitieve markt van gestandaardiseerde massaproductie en legden zich toe op kleine, gespecialiseerde niches. Ze stortten zich op hoogtechnologische gebruiksvoorwerpen die – door het vooruitzicht op steeds nieuwe, verbeterde productassortimenten – ook binnen voorheen gesatureerde markten nog continue winst konden genereren. Zich ervan bewust dat de productiekost in het westen niet langer kon worden teruggedrongen door werknemers lagere lonen uit te betalen, probeerden grote bedrijven tegelijk op allerlei nieuwe manieren de loonkost te verlagen. Doorgedreven robotisering, toenemende flexibilisering van de werknemer en uitbesteding aan goedkopere onderaannemers waren vanaf het begin van de jaren 1970 aan de orde van de dag.⁴⁷⁰ In 1973, ten tijde van het petroleum-embargo van de OPEC en op het toppunt van de recessie, gingen de eerste multinationals bovendien over tot de verplaatsing van hun arbeidsintensieve

⁴⁶⁵ In navolging van Karl Marx, die zelf de ondergang van het *Ancien Régime* en de doorbraak van het kapitalisme met een soortgelijke metafoor had bedacht: ‘*Alles Ständische und Stehende verdampft*’ Vergelijk MARX, Karl en ENGELS, Friedrich. *Manifest der kommunistischen Partei* (1848) in MARX, Karl en ENGELS, Friedrich (eds.). *Werke*. Band 4. Berlin: Dietz, 1972 [1959], 465 met BAUMAN, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2000, 141-143.

⁴⁶⁶ GIDDENS, Anthony. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press, 1991, 15

⁴⁶⁷ BECK, Ulrich en LAU, Christoph. *Second Modernity as a Research Agenda: Theoretical and Empirical Explorations in the ‘Meta-Change’ of Modern Society* in *The British Journal of Sociology*, 2005, 56, 4, 526-527

⁴⁶⁸ BAUMAN, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2000, 120 en GIDDENS, Anthony. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press, 1991, 25

⁴⁶⁹ HARVEY, David. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell, 1989, 145 en WALLERSTEIN, Immanuel. “*Globalization or The Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World-System*” op <http://www.binghamton.edu/fbc/iwtrajws.htm>

⁴⁷⁰ HARVEY, David. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell, 1989, 156

productie naar lagelonenlanden. Als gevolg van deze ontwikkelingen was het gevestigde, westerse economische model ten dode opgeschreven. Het door Henry Ford gelanceerde systeem van massaproductie, waarbij een groot aantal arbeiders tijdens vaste werkuren aan de lopende band manueel producten assembleerden, bleek in het westen niet langer rendabel. En ook het Keynesiaanse corporatisme, waarbij de staat, werkgevers en vakbonden de handen in elkaar sloegen om op nationaal vlak een hoog niveau van werkgelegenheid, investeringen en consumptie te garanderen, kreeg het steeds harder te verduren.⁴⁷¹ Als gevolg hiervan zou de westerse economie op een paar decennia tijd een metamorfose ondergaan met grondige maatschappelijke implicaties. Wat de dynamiek van wetenschappelijke innovatie betreft voorvoelde Alvin Toffler al in 1970 dat de technologische doorbraken van dat moment zo ingrijpend waren dat ze een nieuw soort samenleving zouden inluiden.⁴⁷² Deze zou post-industrieel en hoogtechnologisch zijn en werd door Toffler zelf de *information society* gedoopt.⁴⁷³ Tofflers voorspelling werd spoedig bewaarheid: nog voor de eeuwwisseling werden informatie en kennis de nieuwe codewoorden van de westerse economie. Steven Best en Douglas Kellner vestigen er de aandacht op dat de nieuwe vorm van ongebreideld kapitalisme en de *information society* van bij hun simultane opkomst in het begin van de jaren 1970 onderling verweven waren. Ook Manuel Castells beaamt dat de gelijktijdige *information technological* (IT) revolution de nieuwe communicatie- en productietechnieken verschaft die het kapitalistische model voor zijn metamorfose nodig had.⁴⁷⁴ Allen zijn het erover eens dat precies deze alliantie tussen kapitalisme en technologie – wat Best en Kellner weinig origineel *technocapitalism* noemen – het nieuwe organisatorische principe van de westerse samenleving is geworden.⁴⁷⁵ Als centrale drijfkracht van de *second modernity* heeft het technokapitalisme een aantal kenmerken met bijzonder ingrijpende maatschappelijke repercussies. De belangrijkste karakteristiek is onmiskenbaar de economische globalisering.⁴⁷⁶ Wallerstein merkt terecht op dat het kapitalisme altijd al een logica van territoriale expansie heeft gekend en economische terugvallen steeds heeft proberen op te vangen door nieuwe markten aan te boren. Maar hoewel de interne dynamiek van geografische uitdeining dus al vanaf de 16de eeuw in het economische bestel besloten lag, is er pas vanaf de jaren 1970 een duidelijke verschuiving van een door natiestaten gereguleerde economie naar een globale economie.⁴⁷⁷ Dit proces werd in de hand gewerkt door

⁴⁷¹ HARVEY, David. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell, 1989, 167

⁴⁷² De futurist Toffler ontwaardt in de menselijke geschiedenis een evolutie van de primitieve jager-verzamelaar-samenleving naar achtereenvolgens *first wave*, *second wave* en *third wave societies*. De *first wave society* was een agrarische samenleving waar landbezit en de productie en handel van agriculturele goederen de economie bepaalden. De *second wave society* was een industriële samenleving waar fabrieksarbeid en machinale massaproductie de economie domineerden. De *third wave society* ten slotte was een *information society* waar technologie en kennis de belangrijkste economische factoren werden. Zie TOFFLER, Alvin. *The Third Wave*. London: Collins, 1980.

⁴⁷³ TOFFLER, Alvin. *The Third Wave*. London: Collins, 1980, 183

⁴⁷⁴ CASTELLS, Manuel. *The Information Age: Economy, Society, and Culture*. Vol. 1. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell, 2000 [1996], 28-29

⁴⁷⁵ BEST, Steven en KELLNER, Douglas. *The Postmodern Adventure. Science Technology and Cultural Studies at the Third Millenium*. London: Routledge, 2001, 213

⁴⁷⁶ ‘Globalisering’ kan als volgt worden gedefinieerd: ‘a process (or set of processes) which embodies a transformation in the spatial organization of social relations and transactions – assessed in terms of their extensity, intensity, velocity and impact – generating transcontinental or interregional flows and networks of activity, interaction, and the exercise of power.’ Zie HELD, David, McGREW, David G. en PERRATON, Jonathan. *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*. Stanford: Stanford University Press, 1999, 16.

⁴⁷⁷ WALLERSTEIN, Immanuel. *The End of the World as We Know It: Social Science for the Twenty-First Century*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2001 [1999], 59, WALLERSTEIN, Immanuel. “Globalization or The Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World-System” op <http://www.binghamton.edu/fbc/iwtrajws.htm>

intergouvernementele beslissingen om de stagnerende economische groei een nieuwe impuls te geven via deregulering van de financiële en handelsmarkten. Hierdoor verloor de natiestaat in toenemende mate de controle over het economische beleid en trok het financiële kapitaal de macht nog meer naar zich toe.⁴⁷⁸ Sociale ontwrichting is hiervan volgens Habermas het onmiskenbare gevolg.⁴⁷⁹ Zoals ook Karl Polanyi lang geleden waarschuwde heeft het economische principe in de westerse maatschappij intussen namelijk de bovenhand gehaald op het politieke.⁴⁸⁰ De gezamenlijke zoektocht naar het algemene belang en het streven naar sociale solidariteit via distributieve rechtvaardigheid is op de helling komen te staan omdat de natiestaat in haar strijd om financiële middelen steeds meer aan neo-liberale verzuchtingen tegemoet moet komen. Aangezien multinationals zich uit de staatscontrole hebben losgewrikt ziet de staat zich genoopt hen ongekeerde fiscale voordelen toe te kennen, de macht van de vakbonden in te perken en werknemers om toegevingen te verzoeken om broodnodige investeringen binnen te halen. Voor Alain Touraine luidt de ondergang van het Keynesiaanse overlegmodel zelfs de totale decompositie in van de sociaaldemocratie in West-Europa. Nu de overheid zelf steeds vaker de kant van de ondernemingen moet kiezen en staatsinterventie ten voordele van binnenlandse sociale evenwichten steeds moeilijker wordt, lijkt de triomf van het economische liberalisme hem onstuitbaar.⁴⁸¹ Als gevolg hiervan wordt de sociaaldemocratische *welfare state* geleidelijk verdrongen door een neo-liberale *workfare state*.⁴⁸² Hierbinnen wordt het klassieke sociale model uitgehold en verliezen politieke keuzes aan betekenis omdat de nationale autoriteit aan macht heeft ingeboet en zowel de politieke linker- als rechterzijde zich naar de dictaten van de globale economie moeten plooien.⁴⁸³ Ook op wereldvlak leidt de globalisering van de economie tot ingrijpende maatschappelijke veranderingen. Volgens Bauman zijn we getuige van een totale herstratificatie van de mensheid: er ontstaat een *global hierarchy of mobility*, met een wereldwijde herverdeling van privileges en lasten en een polarisering tussen bevolkingsgroepen met de middelen om de globale arena te betreden en bevolkingsgroepen die tot armoede of massale emigratie veroordeeld worden.⁴⁸⁴ Een tweede fundamentele eigenschap van het technokapitalisme is de opkomst van een post-industriële economische orde. Zoals Daniel Bell en Alain Touraine al in het begin van de jaren 1970 aankondigden is de westerse samenleving intussen geëvolueerd naar een *post-industrial society*, waarin niet langer de productie van goederen maar het

⁴⁷⁸ HARVEY, David. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell, 1989, 163 en 165

⁴⁷⁹ HABERMAS, Jürgen. *Die postnationale Konstellation. Politische Essays*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998, 125

⁴⁸⁰ POLANYI, Karl. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press, 1957 [1944], 129

⁴⁸¹ TOURAINE, Alain. *The Decline of the Social in Comparative Sociology*, 2003, 2, 3, 471. Immanuel Wallerstein is een lichtelijk andere mening toegedaan. Volgens hem zal het (neo-)liberalisme slechts floreren totdat de zogenaamde '*deruralisation of the world*' voltooid is – wanneer nieuwe kostenreductie door relocatie van de industrie niet langer mogelijk is omdat er simpelweg geen regio's meer over zullen zijn waar op redelijke wijze economische ontwikkeling kan worden opgestart. Wallerstein schat dat in nieuwe gebieden die door (neo-)liberale impulsen economisch gelanceerd raken, zoals China, de werknemers op minder dan 30 jaar tijd structureel georganiseerd raken en een tegenwicht zullen kunnen bieden. Naarmate de laatste regio's van potentiële economische ontwikkeling aangeboord worden, zal de *worldwide bargaining power of workers* steeds toenemen en zal het (neo-)liberalisme zijn limiet bereikt hebben. Zie WALLERSTEIN, Immanuel. *Contemporary Capitalist Dilemmas, the Social Sciences, and the Geopolitics of the Twenty-First Century in Canadian Journal of Sociology*, 1998, 23, 2-3, 144-145.

⁴⁸² Cf. HARVEY, David. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell, 1989, 166-172.

⁴⁸³ TOURAINE, Alain. *The Decline of the Social in Comparative Sociology*, 2003, 2, 3, 471

⁴⁸⁴ BAUMAN, Zygmunt. *Globalization: The Human Consequences*. Cambridge: Polity Press, 1998, 70. Zie ook GIDDENS, Anthony. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 145.

verschaffen van diensten centraal staat.⁴⁸⁵ Economische waarde wordt niet meer in hoofdzaak gegenereerd via nieuwe vormen van productie of energieaanwending, zoals in de industriële samenleving van de *first modernity* het geval was, maar door kennisintensieve ontwikkeling.⁴⁸⁶ De rol van informatienetwerken neemt hierbij een zodanig belangrijke plaats in dat Castells het huidige tijdperk als een *information age* bestempelt.⁴⁸⁷ In de post-industriële samenleving heeft de *white-collar*-sector de *blue-collar*-sector van het economische voorplan verdrongen.⁴⁸⁸ De sociale consequenties hiervan zijn zeer verregaand. In plaats van de klassenstrijd is een sociale tegenstelling dominant geworden die geen betrekking heeft op de zeggenschap over de productiemiddelen maar op het aanbod aan economisch valideerbare vaardigheden. Hierbij trekken hoogopgeleide, innovatieve en technologisch onderlegde individuen het laken naar zich toe en raken laagopgeleide individuen met beperkte innovatieve kwaliteiten en technologische bagage in toenemende mate gemarginaliseerd. De sociale inzet van politieke actie richt zich hierdoor steeds meer op de positie van personen met onvoldoende capaciteiten om zich succesvol aan het post-industriële economische model te accommoderen.⁴⁸⁹

De *second modernity* wordt echter niet alleen gekenmerkt door de hegemonie van het technokapitalisme en hieruit resulterende geglobaliseerde en post-industriële transformaties. De tweede fase van de moderniteit is namelijk ook in de ban van een collectief risicobewustzijn dat schril afsteekt tegen het geloof in lineaire vooruitgang tijdens de *first modernity*. De toenmalige consensus dat technologische ontwikkeling zich rechtstreeks in een toename van het sociale welzijn vertaalt en onbeperkt op de natuur kan worden verhaald, is intussen achterhaald.⁴⁹⁰ Het naïeve vertrouwen in lineaire vooruitgang is zelfs omgeslagen in het ontnuchterende besef dat technologische risico's met weliswaar lage waarschijnlijkheid maar enorme potentiële impact nu alomtegenwoordig zijn. Omwille van deze fundamentele attitudewijziging en de nieuwe structurele uitdagingen die ermee gepaard gaan definieert Ulrich Beck de hedendaagse maatschappij als een *Risikogesellschaft*.⁴⁹¹ Terwijl in vroegere tijden natuurlijke rampen als levensbedreigend ervaren werden, zijn het nu vooral de *manufactured risks* die de westerling angst inboezemen.⁴⁹² Een hele plejade aan ernstige ongevallen – Seveso, Bhopal en Tsjernobyl om slechts enkele van de voornaamste te noemen – heeft duidelijk gemaakt dat de recente technologische opmars een chronisch onderbelichte

⁴⁸⁵ BELL, Daniel. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books, 1973, xii en TOURAINE, Alain. *La Société Post-Industrielle. Naissance d'une Société*. Paris: Denoël & Gonthier, 1976 [1969], 157-158

⁴⁸⁶ CASTELLS, Manuel. *The Information Age: Economy, Society, and Culture*. Vol. 1. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell, 2000 [1996], 80-81

⁴⁸⁷ Volgens hem breekt er met het zogenaamde *informationalism* een nieuw techno-economisch paradigma door. Dit wordt gedreven door steeds sneller op elkaar voortbouwende kennisintensieve ingrepen en is georiënteerd op technologische ontwikkeling en een dynamiek van kennisproductie. Zie CASTELLS, Manuel. *The Information Age: Economy, Society, and Culture*. Vol. 1. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell, 2000, 17 en 99.

⁴⁸⁸ Cf. HANCOCK, Donald M. *The United States, Europe, and Postindustrial Society in Comparative Politics*, 1971, 4, 1, 133.

⁴⁸⁹ CASTELLS, Manuel. *The Information Age: Economy, Society, and Culture*. Vol. 1. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell, 2000 [1996], 216-217. Zie ook BELL, Daniel. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books, 1973, 129 en TOURAINE, Alain. *La Société Post-Industrielle. Naissance d'une Société*. Paris: Denoël & Gonthier, 1976 [1969], 15.

⁴⁹⁰ BECK, Ulrich. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage, 1992, 202 en BECK, Ulrich. *What is Globalization?* Cambridge: Polity Press, [2003], 2000, 123

⁴⁹¹ BECK, Ulrich. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986. Ik refereer naar de Engelse vertaling: *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage, 1992.

⁴⁹² Onder *manufactured risk* verstaat Giddens 'risk created by the very impact of our developing knowledge upon the world'. Zie GIDDENS, Anthony. *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. London: Routledge, 2003 [1999], 26-27 en GIDDENS, Anthony. *Reith Lecture 2: Risk* op http://news.bbc.co.uk/1/hi/english/static/events/reith_99/week2/week2.htm.

schaduwzijde heeft.⁴⁹³ Bovendien lijkt ook de ongeremde economische expansie uit te draaien op een kolossale ecologische crisis.⁴⁹⁴ Opnieuw geldt dat de excessen waarmee we ons vandaag geconfronteerd zien niet de gevolgen zijn van een vermeende implosie van de moderniteit maar net de onvoorziene consequenties vormen van een succesvolle, zich aan structurele belemmeringen ontworstelde toepassing van de basisprincipes ervan.⁴⁹⁵ In het westen leeft de overtuiging dat deze radicaliserende dynamiek stilaan een limiet heeft bereikt en haar fundamentele premissen kritisch moeten worden geëvalueerd. Antropocentrische arrogantie, het mechanisticische wereldbeeld waarin mens en natuur meedogenloos aan elkaar worden geopponeerd en de kapitalistische roep om eindeloze groei en accumulatie hebben lang als motor voor vooruitgang dienstgedaan, maar vormen intussen zelf een bedreiging voor de menselijke levenskwaliteit.⁴⁹⁶ Zonder de waarde van de klassieke idealen der moderniteit echt in vraag te stellen, gaan steeds meer stemmen op om de hedendaagse toepassing ervan te heroriënteren. Als gevolg hiervan wordt de *second modernity* gekenmerkt door een meer gematigde houding tegenover vooruitgang, één waarin een structurele plaats wordt ingeruimd voor twijfel en onzekerheid.⁴⁹⁷ Aan de ene kant wordt erkend dat de spectaculaire ontwikkeling van wetenschap en technologie de materiële leefwereld drastisch verbeterd heeft. Zelfs de uitoefening van de meest triviale, dagdagelijkse activiteiten is niet langer denkbaar zonder de technologische toepassingen die de mens nu ter beschikking staan. Aan de andere kant is duidelijk geworden dat sommige nuttige ontdekkingen en evoluties tegelijk grote risico's inhouden, waarop vaak slechts moeilijk kan worden geanticipeerd.⁴⁹⁸ In zulke ambivalente attitude tegenover technologische innovatie geven onder meer nucleaire technologie, computertechnologie, biotechnologie en de laatste golf van industriële expansie aanleiding tot zowel utopische hoop als apocalyptische angst.⁴⁹⁹ Volgens Beck en Giddens brengt het collectieve risicobewustzijn een verschuiving van de politieke prioriteiten met zich mee. Terwijl de *first modernity* gedomineerd werd door ideologische conflicten rond distributieve rechtvaardigheid, speelt in de *second modernity* risicobeteugeling een steeds belangrijker rol. Dit vertaalt zich in een geleidelijke wijziging van de politieke agenda, met naast toenemende aandacht voor levenskwaliteit en gezondheidsrisico's ook ingrijpende initiatieven ter bescherming van het leefmilieu en ter garantie van technologische veiligheid. Deze inhoudelijke aanpassing signaleert voor Beck de overgang van klassenpolitiek naar *ecological politics*, of, in de woorden van Giddens, de evolutie van emancipatorische politiek naar *life politics*.⁵⁰⁰ In vergelijking met het beleid dat in de *first modernity* gevoerd werd, zien bewindvoerders zich in hun aanpak van deze nieuwe problemen met twee zeer hinderlijke fenomenen geconfronteerd. In de eerste plaats kan geen beroep meer gedaan worden op de beproefde richtlijn dat problemen onder controle zullen komen naarmate wetenschap en

⁴⁹³ WISNER, Ben, BLAIKIE, Piers, CANNON, Terry en DAVIS, Ian. *At Risk: Natural Hazards, Peoples Vulnerability and Disasters*. London: Routledge, 2003, [1994], 38 en 369

⁴⁹⁴ GIDDENS, Anthony. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 97-98

⁴⁹⁵ BECK, Ulrich. *The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization* in BECK, Ulrich, GIDDENS, Anthony en LASH, Scott (eds.). *Reflexive Modernization: Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 2

⁴⁹⁶ BEST, Steven en KELLNER, Douglas. *The Postmodern Turn*. New York: Guilford Press, 1997, 269

⁴⁹⁷ BECK, Ulrich. *Risk Society Revisited: Theory, Politics and Research Programmes* in ADAM, Barbara, BECK, Ulrich en VAN LOON, Joost (eds.). *The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory*. London: Sage, 2000, 216

⁴⁹⁸ HEISE, Ursula K. *Science, Technology, and Postmodernism* in CONNOR, Steven. *The Cambridge Companion to Postmodernism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 137-138

⁴⁹⁹ HEISE, Ursula K. *Science, Technology, and Postmodernism* in CONNOR, Steven. *The Cambridge Companion to Postmodernism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 137

⁵⁰⁰ BECK, Ulrich. *Ecological Politics in an Age of Risk*. Cambridge: Polity Press, 1995, 41 en GIDDENS, Anthony. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 14

technologie zich verder ontwikkelen.⁵⁰¹ Ecologische en biotechnologische kwesties zijn bijvoorbeeld zo complex dat een toename van wetenschappelijk inzicht op zich ontoereikend is. Bovendien zijn wetenschappelijke ontdekkingen en technologische nieuwigheden in plaats van remedies vaak zelf de bron van nieuwe risico's.⁵⁰² Hedendaagse politieke reactie draait daarom frequenter uit op *damage control* en herstel dan op werkelijke probleemoplossing.⁵⁰³ In de tweede plaats overstijgen de risico's waaraan de politiek het hoofd moet bieden de spatiale en temporele grenzen die uitdagingen voorheen nog min of meer beheersbaar maakten. Het punt van oorsprong van een probleem is tegenwoordig vaak niet meer hetzelfde als het punt van impact. Zo hebben de belangrijkste hedendaagse risico's generatieoverschrijdende effecten en moet de politieke besluitvorming dus rekening houden met de levenskwaliteit van toekomstige generaties.⁵⁰⁴ Vele risico's overstijgen ook de territoriale grenzen van de natiestaat. Ze zijn niet langer afdoende beheersbaar op het niveau van nationale veiligheid en stellen een supranationaal probleem van distributieve verantwoordelijkheid.⁵⁰⁵ Opnieuw blijkt dat het institutionele kader van de *first modernity* er niet op berekend is om de structurele problemen van de *second modernity* het hoofd te bieden. Net zoals de economische globalisering heeft ook de dreiging van grensoverschrijdende risico's duidelijk gemaakt dat de natiestaat politieke slagkracht mist. Op intern vlak zijn de ideologische tegenstellingen tussen links en rechts uitgehold omdat de losgebroken dynamiek van het economische liberalisme en de nefaste randeffecten van de wetenschappelijke ontwikkeling de politieke agenda hebben omgegooid.⁵⁰⁶ Op extern vlak krijgen de nationale regeringen af te rekenen met toenemende invloed van multinationals en drukkingsgroepen en stellen zich een hele reeks problemen die een internationaal georchestreerde reactie behoeven.⁵⁰⁷ Volgens de meeste sociologen zijn we nu getuige van de laatste stuiptrekkingen van de basisinstellingen van de *first modernity*. Met de natiestaat als spil waren deze zoals gezien het gepaste antwoord op de maatschappelijke omwentelingen die de desintegratie van de fundamenteën van het *Ancien Régime* hadden teweeggebracht. De maatschappelijke omwentelingen van de *second modernity* doen dit institutionele kader echter op de beurt op zijn grondvesten daveren.⁵⁰⁸ Wat ervoor in de plaats zal komen is voorlopig echter koffiedik kijken. Voor Bauman is de institutionele overgangssituatie zo onduidelijk dat hij ervoor opteert de huidige, tweede fase van de moderniteit dan maar als *liquid modernity* te

⁵⁰¹ GIDDENS, Anthony. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 4

⁵⁰² BECK, Ulrich. *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press, 1999, 140

⁵⁰³ GIDDENS, Anthony. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 4

⁵⁰⁴ Giddens pleit voor een *generative politics*, waarin, ter vrijwaring van de kansen van komende generaties, accumulatie wordt teruggedrongen tot een niveau dat voor een toereikende welvaart volstaat. Productie mag niet meer als een doel op zich beschouwd worden (*productivism*) maar, zoals vóór het toppunt van de *first modernity*, slechts als een instrument ter bevrediging van concrete, redelijke noden. Zie GIDDENS, Anthony. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 15, 152 en 176-179.

⁵⁰⁵ Gelet op de uitbreiding van de temporele en spatiale impact ontwaart Giddens een steeds toenemende *time-space distancing* in de *second modernity*. Harvey conceptualiseert hetzelfde fenomeen vanuit het omgekeerde perspectief als een *time-space compression*. Zie GIDDENS, Anthony. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press, 1984, 181 en HARVEY, David. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell, 1989, 284.

⁵⁰⁶ GIDDENS, Anthony. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 10 en 100 en TOURAINE, Alain. *The Decline of the Social in Comparative Sociology*, 2003, 2, 3, 471

⁵⁰⁷ BECK, Ulrich. *What is Globalization?* Cambridge: Polity Press, [2003], 2000, 64-65

⁵⁰⁸ BAUMAN, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2000, 143

definiëren.⁵⁰⁹ Beck, Giddens, Wallerstein en Habermas zijn minder terughoudend in hun toekomstvisie. Zij zien hoe zich reeds de contouren van een *postnationale Konstellation* aftekenen, waarbij het politieke beleid aan het staatsniveau ontsnapt en internationale samenwerkingsverbanden de leidende rol overnemen.⁵¹⁰

3.4.1.4 De transformatie van de situatie van het westerse individu

De maatschappelijke verschuivingen van de *second modernity* hebben ook de situatie van het westerse individu drastisch gewijzigd. Inzicht in deze transformatie is essentieel om – na de uitgesponnen conceptualisering van de structurele kenmerken van ons tijdvak – na te gaan hoe onze relatie met het verleden veranderd is en waaruit de rol van collectieve herinneringen precies nog bestaat. Gedurende de jongste decennia is de positie van de westerling in materieel opzicht onmiskenbaar verbeterd. Profiterend van de economische bloei en voortbouwend op de fundamenteën van de financieel onder druk komende verzorgingsstaat werd een ongekende en algemeen verspreide welvaart bereikt.⁵¹¹ De expansie van het onderwijssysteem heeft geleid tot een hoog niveau van algemene ontwikkeling en de ontplooiing van voorheen onaangeboorde talenten. Technologische ontwikkelingen hebben het dagelijkse leven fel vergemakkelijkt, een nieuwe dimensie in communicatie gecreëerd en een snellere en betere toegang tot informatie verschaft. Als gevolg van deze evoluties zijn de sociale mobiliteit en de mogelijkheid tot zelfverwezenlijking toegenomen op een wijze die in de *first modernity* niet voor mogelijk gehouden werd. Personen die zich met succes aan de vereisten van het nieuwe maatschappelijke bestel kunnen aanpassen, hebben vandaag ongezien goede perspectieven. De structurele veranderingen van de *second modernity* hebben echter niet alleen een enorme impact op de materiële levensomstandigheden. Het menselijke bestaan heeft ook op existentieel vlak een totaal andere aanblik gekregen door tendensen als groeiende individualisering, uitholling van tradities en stijgende ambivalentie.

a Individualisering

Toenemende individualisering is een fenomeen dat inherent is aan het moderniseringsproces en al ten tijde van de *first modernity* uitvoerig geanalyseerd werd. Met de overgang van *Gemeinschaft* naar *Gesellschaft* manifesteerde zich een nieuw samenlevingstype waarin de subordinatie van het individu aan de collectiviteit in vraag gesteld werd en de patronen van sociale interactie een meer vrijblijvend, contractueel en berekend karakter kregen.⁵¹² Tegelijk verdrong de grootstedelijke leefruimte de

⁵⁰⁹ BAUMAN, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2000, 25 en BEILHARZ, Peter. *The Journey Never Ends: Zygmunt Bauman talks with Peter Beilharz* in BEILHARZ, Peter (ed.). *The Bauman Reader*. Malden, MA: Blackwell, 2001, 339

⁵¹⁰ BECK, Ulrich. *What is Globalization?* Cambridge: Polity Press, [2003], 2000, 15 en 108-109, GIDDENS, Anthony. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 17, GIDDENS, Anthony. *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. London: Routledge, 2003 [1999], 79-80, HABERMAS, Jürgen. *Die postnationale Konstellation. Politische Essays*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998, 178 en WALLERSTEIN, Immanuel. *Contemporary Capitalist Dilemmas, the Social Sciences, and the Geopolitics of the Twenty-First Century* in *Canadian Journal of Sociology*, 1998, 23, 2-3, 141 en 152-153

⁵¹¹ Van de verzorgingsstaat is natuurlijk enkel sprake in (West-)Europa. In de VS en de opkomende economieën wordt het gestegen welvaartsniveau strikter door de marktdynamiek beheerst.

⁵¹² TÖNNIES, Ferdinand. *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie*. Leipzig: Fues, 1935 [1887], 52

dorpsgemeenschap als belangrijkste sociale setting en wonnen geciviliseerde maar afstandelijke en oppervlakkige omgangsvormen aan belang.⁵¹³ Sociale verplichtingen die traditioneel verankerd zaten in familie, kerk of sociale klasse, boetten onder meer hierdoor aan vanzelfsprekendheid in ten gunste van *self-chosen commitments*.⁵¹⁴ Daarnaast leidde doorgedreven functionele differentiatie tot wat Luhmann omschrijft als *strukturelle Individualisierung*: deelachtig aan meerdere functionele deelsystemen, waartussen de wisselwerking niet meer te standaardiseren noch institutioneel te regelen viel, moest het individu zelf gepaste attitudes en gedragswijzen uitdokteren.⁵¹⁵ Op het einde van de *first modernity* zorgden drie aanvullende impulsen voor een extra versnelling van het individualiseringsproces. Ten eerste kwam het individu in zijn hoedanigheid van producent en consument nog centraler te staan in het kapitalistische model. Personen werden steeds meer op zichzelf aangewezen om voldoende economisch valideerbare talenten te ontwikkelen en expertise op te bouwen om in hun levensonderhoud te voorzien. Bovendien werd een consumptiepatroon gepropageerd dat niet meer op de noden van het huishouden maar op de behoeften van het individu toegespitst was.⁵¹⁶ Ten tweede ging de uitbouw van de verzorgingsstaat vergezeld van een additionele juridisering van sociale relaties. Sectoren als de arbeidsmarkt en handel, maar ook een heel aantal aspecten uit de private sfeer werden aan een gedetailleerde regelgeving onderworpen.⁵¹⁷ Personen werden als individuen – en enkel als individuen – het onderwerp van een zeer gesofisticeerd stelsel van juridisch afdwingbare rechten en verplichtingen.⁵¹⁸ En ten derde onttrok ook de private levensstijl zich geleidelijk aan de dwang tot sociaal conformisme. Al in het midden van de jaren 60 kwamen stromingen op gang die zich verzetten tegen het vastgeroeste maatschappelijke ideaalbeeld dat bol stond van vaak geïnstitutionaliseerde discriminatie. Deze stromingen culmineerden in wat Wallerstein de *world revolution of 1968* noemt, een wereldwijd maar lokaal georganiseerd links protest dat zich zowel tegen de dominantie van het kapitalisme als tegen de door macht gecorrumpeerde antisysteembewegingen kante.⁵¹⁹ Deze laatste – sociaal-democratie in het westen, communisme in het Oostblok en nationale bevrijdingsfronten in de ontwikkelingslanden – waren met het oog op grondige sociale hervormingen aan de macht geraakt, maar hadden, zo luidde het protest, door machts hongers en zelfvoldaanheid aan hun idealen verzaakt. Ze hadden hervormingen doorgevoerd die wel tot meer distributieve rechtvaardigheid geleid hadden, maar niet tot de verhoopte emancipatie van onderdrukte bevolkingssegmenten.⁵²⁰ Hoewel het eigenlijke protest van 1968 een zachte dood stierf en de rebelse generatie zich uiteindelijk zelf aan het gehate systeem conformeerde of zich ontgoocheld in een privaat estheticisme terugtrok, was aandacht voor individuele identiteit voorgoed op de agenda geplaatst. De individualisering verkreeg echter niet alleen een nieuwe

⁵¹³ Cf. BENJAMIN, Walter. *Über einige Motive bei Baudelaire* (1939) in BENJAMIN, Walter. *Illuminationen. Ausgewählte Schriften*. Bd. 1. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977 [1955], 185-229

⁵¹⁴ WATERMAN, Alan S. *The Psychology of Individualism*. New York: Praeger, 1984, 158

⁵¹⁵ LUHMANN, Niklas. *Individuum, Individualität, Individualismus* in LUHMANN, Niklas (ed.). *Gesellschaftsstruktur und Semantik: Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*. Bd 3. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1989, 229

⁵¹⁶ BOLTANSKI, Luc en CHIAPELLO, Eve. *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso, 2005, 249-250

⁵¹⁷ TEUBNER, Gunther. *Juridification – Concepts, Aspects, Limits, Solutions* in TEUBNER, Gunther (ed.). *Juridification of Social Spheres: A Comparative Analysis in the Areas of Labor, Corporate, Antitrust and Social Welfare Law*. Berlin: Walter de Gruyter, 1987, 6

⁵¹⁸ BECK, Ulrich. *The Reinvention of Politics. Towards a Theory of Reflexive Modernization* in BECK, Ulrich, GIDDENS, Anthony en LASH, Scott (eds.). *Reflexive Modernization. Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 7-8

⁵¹⁹ WALLERSTEIN, Immanuel. *The End of the World as We Know It: Social Science for the Twenty-First Century*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2001 [1999], 43 en 153

⁵²⁰ WALLERSTEIN, Immanuel. *The End of the World as We Know It: Social Science for the Twenty-First Century*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2001 [1999], 112-113

dimensie omdat het individu meer en rechtstreeks verantwoordelijkheden, beslissingsrecht en emancipatiemogelijkheden toegespeeld kreeg. Het was immers ook cruciaal dat onder druk van de kapitalistische dynamiek, het succes van de verzorgingsstaat en de roep om respect voor eigenheid simultaan een erosie was opgetreden van de supra-individuele instituties die voorheen de interactie tussen individu en maatschappij gedetermineerd hadden.⁵²¹ Er werd al besproken hoe de *politieke* en *economische* structuurcomponenten van de *first modernity* door recente ontwikkelingen ondermijnd worden. De natie verliest zienderogen aan belang, het nationaal georganiseerd industrieel netwerk valt aan desintegratie ten prooi, het overlegmodel wordt door de gewijzigde economische realiteit uitgehold en ook bij de verdere financiële haalbaarheid van de verzorgingsstaat staan grote vraagtekens.

Maar decennia vóór er sprake was van economische globalisering, *post-industrial society* en *Risikogesellschaft* – dus nog tijdens de hoogbloei van de *first modernity* – waren de *sociale* structuurcomponenten van deze eerste fase van de moderniteit al aan het afbrokkelen. Zowel de hiërarchische indeling van de maatschappij als het nucleaire gezin met vast rollenpatroon – nota bene premoderne instituties waaraan het moderniseringsproces tot dan toe voorbij was gegaan omdat ze nog functioneel bleken – krijgen het al sinds de jaren 60 hard te verduren.⁵²² Het klassensysteem bijvoorbeeld valt langzaam uiteen omdat het werknemerssegment nu vooral arbeidsrechtelijk en sociaal-politiek gereguleerd wordt, in plaats van zichzelf zoals vroeger via traditionele culturele waarden te structureren.⁵²³ Dit valt te verklaren doordat de sociale rechten in de verzorgingsstaat rechtstreeks aan de werknemers toegekend worden en niet langer eerst aan de klasse toegeschreven worden en langs die weg, dus indirect, aan de werknemers toekomen.⁵²⁴ Bovendien heeft de algemene verhoging van de materiële welstand ertoe geleid dat er minder reden tot protest is en het samenhorigheidsgevoel afneemt. Ongelijkheid wordt niet meer gedefinieerd als het resultaat van de structurele uitbuiting van de gehele klasse maar als de eigen schuld en verantwoordelijkheid van het individu. En tot slot vereist de gewijzigde arbeidsmarkt adaptatie aan nieuwe rollen, een concurrentiële ingesteldheid en geografische mobiliteit – allemaal factoren die de traditionele klassenbinding ernstig op de proef stellen.⁵²⁵ Hoewel Pierre Bourdieu aangetoond heeft dat klassenbewustzijn via collectief geïnterioriseerde regels met een specifieke semantische inhoud nog steeds doorwerkt op perceptie, attitude en gedrag, lijkt de klassieke klassenstructuur dus onherroepelijk in verval.⁵²⁶ Ook het traditionele nucleaire gezin – gekenmerkt door een levenslang, seksueel exclusief en kinderrijk huwelijk waarin de man als kostwinner en autoriteit dienst doet en de vrouw het huishouden en de opvoeding van de kinderen voor haar rekening neemt –⁵²⁷ lijkt haar beste tijd te hebben gehad. Dit kan deels verklaard worden doordat verschillende primaire functies van het gezin,

⁵²¹ BECK, Ulrich en BECK-GERNSHEIM, Elisabeth. *Individualisierung in modernen Gesellschaften: Perspektiven und Kontroversen einer subjektorientierten Soziologie* in BECK, Ulrich en BECK-GERNSHEIM, Elisabeth (eds.). *Risikante Freiheiten: Individualisierung in modernen Gesellschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994, 12

⁵²² BECK, Ulrich. *The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization* in BECK, Ulrich, GIDDENS, Anthony en LASH, Scott (eds.). *Reflexive Modernization: Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 13-15

⁵²³ BECK, Ulrich. *The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization* in BECK, Ulrich, GIDDENS, Anthony en LASH, Scott (eds.). *Reflexive Modernization: Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 57

⁵²⁴ BECK, Ulrich. *Jenseits von Stand und Klasse?* in BECK, Ulrich en BECK-GERNSHEIM, Elisabeth (eds.). *Risikante Freiheiten: Individualisierung in modernen Gesellschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994, 57

⁵²⁵ Cf. EBERS, Nicola. *Individualisierung: Georg Simmel – Norbert Elias – Ulrich Beck*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 1995, 290-291.

⁵²⁶ Zie voor Bourdieus *habitus*-theorie: BOURDIEU, Pierre. *La distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Éditions de Minuit, 1979, 512 en 542.

⁵²⁷ POPENOE, David. *Disturbing the Nest: Family Change and Decline in Modern Societies*. New York: de Gruyter, 1988, 57

zoals sociale bescherming, opvoeding en opleiding, in aanzienlijke mate door andere instituties overgenomen zijn.⁵²⁸ Bovendien is het gezin getransformeerd van een eenheid van economische productie tot een eenheid van consumptie. Behalve bij landbouwers en kleine zelfstandigen zijn partners voor hun economische bedrijvigheid en overleven steeds minder op elkaar aangewezen en is er een steeds duidelijkere discrepantie tussen werksfeer en huishouden.⁵²⁹ Ook de vrouwenemancipatie en de algemene intrede van de vrouwen op de arbeidsmarkt hebben de traditionele gezinsstructuur onder druk gezet, omdat het traditionele rollenpatroon uitgehold werd en vrouwen een grotere economische onafhankelijkheid verwierven en zelfontplooiing buiten het gezin begonnen na te streven.⁵³⁰ Daarenboven zijn door toedoen van de seksuele revolutie verschillende vormen van seksuele non-conformiteit bespreekbaar geworden en seksuele activiteit, huwelijk en voortplanting van elkaar losgekoppeld.⁵³¹ En ten slotte is ook de sociale druk om te huwen, gehuwd te blijven en kinderen te krijgen de jongste decennia fel afgenomen.⁵³² Hoewel het nucleaire gezin nog steeds als ideaalbeeld geldt, hebben grotere onafhankelijkheid, toegenomen keuzevrijheid en streven naar individuele voldoening de traditionele partnerrelatie dus doen afbrokkelen.

Maar net zoals de politieke en economische basisinstituties, ondergaan ook beide sociale basisinstituties van de *first modernity* onder druk van de maatschappelijke omwentelingen van de *second modernity* geleidelijk een herconfiguratie.⁵³³ Volgens Beck wordt de klassenstructuur als systeem van sociale stratificatie door een meer geïndividualiseerde vorm van maatschappijbinding vervangen. Hij ziet een nieuwe wijze van *Vergesellschaftung* opkomen waarbij de communicatie tussen individu en staat niet meer via strata maar rechtstreeks geschiedt.⁵³⁴ In aansluiting op Beck ziet Lutz Leisering hoe de verzorgingsstaat zelf het wegvallen van de klassieke bemiddelingsinstanties opvangt en tot een zogenaamde ‘secundaire institutie’ uitgroeit. Dit soort institutie staat in een rechtstreekse relatie tot het individu maar stuurt diens handelen slechts indirect, doordat ze een kaderstructuur aanbiedt die principieel ruimte laat voor eigen beslissingen.⁵³⁵ De verzorgingsstaat incorporeert weliswaar een arsenaal aan dwangelementen – belastingplicht, sociale verzekeringsplicht, schoolplicht, overlevering aan expertise in de dienstverlening, etc. –, maar hij is volgens Leisering toch primair op niet-directieve wijze werkzaam. Ook in zijn dwanggedaante verschaft de verzorgingsstaat immers bovenal randvoorwaarden waarbinnen

⁵²⁸ BELLAH, Robert N., MADSEN, Richard, SULLIVAN, William M., SWIDLER, Ann en TIPTON, Steven M. *The Good Society*. New York: Alfred A. Knopf, 1991, 45

⁵²⁹ AMATO, Paul R., BOOTH, Alan, JOHNSON, David R. en ROGERS, Stacy J. *Alone Together: How Marriage in America is Changing*. Harvard University Press, 2007, 97-98

⁵³⁰ AMATO, Paul R., BOOTH, Alan, JOHNSON, David R. en ROGERS, Stacy J. *Alone Together: How Marriage in America is Changing*. Harvard University Press, 2007, 216

⁵³¹ COONTZ, Stephanie. *Marriage, a History: From Obedience to Intimacy, or How Love Conquered Marriage*. New York: Viking, 2005, 253-254

⁵³² BELLAH, Robert N., MADSEN, Richard, SULLIVAN, William M., SWIDLER, Ann en TIPTON, Steven M. *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press, 1996 [1985], 88-90

⁵³³ ULRICH, Beck. *Die Individualisierungsdebatte* in SCHÄFERS, Bernhard (ed.). *Soziologie in Deutschland*. Opladen: Leske & Budrich, 1995, 190

⁵³⁴ BECK, Ulrich. *Jenseits von Stand und Klasse?* in BECK, Ulrich en BECK-GERNSHEIM, Elisabeth (eds.). *Risikante Freiheiten: Individualisierung in modernen Gesellschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994, 307 en ULRICH, Beck. *Die Individualisierungsdebatte* in SCHÄFERS, Bernhard (ed.). *Soziologie in Deutschland*. Opladen: Leske & Budrich, 1995, 195

⁵³⁵ LEISERING, Lutz. *Individualisierung und “sekundäre Institutionen” – der Sozialstaat als Voraussetzung des modernen Individuums* in BECK, Ulrich en SÖPP, Peter (eds.). *Individualisierung und Integration. Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus?* Opladen: Leske & Budrich, 1997, 143-144 en LEISERING, Lutz. *Der Sozialstaat in der “zweiten Moderne”. Ambivalenzen und Zukunftsperspektiven des neuzeitlichen Individualisierungsprozesses* in LAMNEK, Siegfried (ed.). *Der Sozialstaat zwischen “Markt” und “Hedonismus”?* Opladen: Leske & Budrich, 1999, 76

het individu optimaal aan actieve zelfsturing zou moeten kunnen doen.⁵³⁶ Niet alleen de sociale klasse, maar ook het nucleaire gezin is de laatste decennia aan een metamorfose onderhevig. David Popenoe spreekt onomwonden over de doorbraak van een postnucleaire relatie- en gezinsstructuur.⁵³⁷ Deze draait nog steeds rond verhoopt permanente en seksueel exclusieve relaties maar stelt traditionele basisaspecten zoals huwelijk, samenwonen, heteroseksualiteit, ouderschap en klassiek rollenpatroon in vraag. Getuige van deze evolutie zijn relatief recente fenomenen als buitenhuwelijks samenwonen, lat-relatie, homohuwelijk, bewust kinderloos huwelijk, bewust ongehuwd moederschap en huisman.⁵³⁸ In vergelijking met de *first modernity* blijken relaties ook fel aan standvastigheid in te boeten en neemt het hedendaagse relatiepatroon steeds vaker de vorm aan van zogenaamde ‘seriële monogamie’. De volwassene blijft hierbij niet het hele leven aan dezelfde partner trouw, maar gaat verschillende opeenvolgende, verhoopt permanente en seksueel exclusieve relaties aan.⁵³⁹ Aangezien het huwelijk voor de meeste mensen nog steeds de bekroning van een vaste relatie vormt, leidt de praktijk van seriële monogamie vanzelf tot de wat men in vakjargon *conjugal succession* of *marriage and divorce chains* noemt.⁵⁴⁰ Het voornaamste gevolg hiervan is de veralgemening van niet-mononucleaire gezinsvormen zoals het éénoudergezin en het meeroudergezin, ook wel *patchwork family* of samengesteld gezin genoemd.⁵⁴¹ Vooral dit laatste soort gezin – waarin de partners samenleven met gemeenschappelijke kinderen en kinderen uit vorige huwelijken – zou in de *second modernity* wel eens tot nieuwe standaard kunnen uitgroeien.

De hedendaagse individualisering, gestimuleerd door een moderniseringsdynamiek die zich primair op het individu richt en tegelijk de overkoepelende sociale instituties afbreekt, houdt een drastische wijziging in van de existentiële positie van de westerling. Beck maakt duidelijk dat de individualisering niet meer mag worden opgevat als een loutere subjectieve realiteit die gerelativeerd kan worden door confrontatie met een objectieve klassenrealiteit. De individualisering tast immers niet alleen meer de *Überbau* aan – de ideologie of in Marxistische terminologie ‘het valse bewustzijn’ –⁵⁴² maar beïnvloedt nu ook op fundamentele manier de *Unterbau* – het economische substraat van de klasse. Als gevolg hiervan is het individu voor het eerst in de geschiedenis zelf de basiseenheid van sociale reproductie geworden.⁵⁴³ Kansen, bedreigingen en ambivalente situaties waarmee vroeger kon worden omgegaan door terug te vallen op veilige sociale contexten zoals familie, dorpsgemeenschap en klasse, moeten nu in toenemende mate door de individuen zelf

⁵³⁶ LEISERING, Lutz. *Sozialstaat und Individualisierung* in FRIEDRICHS, Jürgen (ed.). *Die Individualisierungs-These*. Opladen: Leske & Budrich, 1998, 66 en 74-75

⁵³⁷ POPENOE, David. *Disturbing the Nest: Family Change and Decline in Modern Societies*. New York: de Gruyter, 1988, 295

⁵³⁸ BECK-GERNSHEIM, Elisabeth. *Was kommt nach der Familie? Einblicke in neue Lebensformen*. München: C.H. Beck, 2000, 48

⁵³⁹ POPENOE, David. *Disturbing the Nest: Family Change and Decline in Modern Societies*. New York: de Gruyter, 1988, 300

⁵⁴⁰ FURSTENBERG, Frank F., Jr. *Conjugal Succession: Reentering Marriage after Divorce* in BALTES, Paul B. en BRIM, Orville G. (eds.) *Life-Span Development and bBehavior*. Vol. 4. New York: Academic Press, 1982, 107-108 en BOHANNAN, Paul. *Divorce Chains, Households of Re-marriage, and Multiple Divorces* in BOHANNAN, Paul (ed.). *Divorce and After: An Analysis of the Emotional and Social Problems of Divorce*. Garden State: Anchor Books, 1971, 127-128

⁵⁴¹ BECK, Ulrich en BECK-GERNSHEIM, Elisabeth. *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London: Sage, 2002, 96 en NAPP-PETERS, Anneke. *Mehrelternfamilien – Psychosoziale Folgen von Trennung und Scheidung für Kinder und Jugendliche* in *Neue Schriftenreihe der Arbeitsgemeinschaft für Erziehungshilfe*, 1993, 94, 12-13

⁵⁴² Cf. MARX, Karl en ENGELS, Friedrich. *Die deutsche Ideologie* (1845) in MARX, Karl en ENGELS, Friedrich (eds.). *Werke*. Bd. 3. Berlin: Dietz, 1972 [1959], 26-27.

⁵⁴³ BECK, Ulrich en BECK-GERNSHEIM, Elisabeth. *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London: Sage, 2002, xxii

aangepakt worden.⁵⁴⁴ Ook Bauman schaart zich achter deze even opwindende als ontnuchterende vaststelling. Volgens hem leidt de desintegratie van de structurele remmen op de individuele vrijheid ertoe dat individuen op radicale wijze van hun voormalige sociale sturingssystemen losgekoppeld worden en individuele keuzes niet langer een evident onderdeel uitmaken van collectieve projecten en handelingen. We leven nu in een geïndividualiseerde versie van de moderniteit, één waarin patronen van afhankelijkheid en interactie individueel kneedbaar geworden zijn in een mate die voor vroegere generaties volstrekt onvoorstelbaar was.⁵⁴⁵ Zowel Beck als Bauman laten er geen twijfel over bestaan dat deze situatie niet de vrije keuze is van de individuen zelf. In navolging van Sartres beroemde dictum '*l'homme est condamné à être libre*' beklemtonen zij dat de hedendaagse westerling opgezaald zit met de paradoxale dwang om vrij beslissingen te nemen.⁵⁴⁶ Het is ons collectieve lot dat we genooddaakt zijn om ons op actieve wijze als individu te constitueren.⁵⁴⁷ Door de erosie van stabiele sociale netwerken en de hierbinnen vastgelegde grenzen krijgt de zoektocht naar zelfverwezenlijking voor het eerst een acuut karakter en een echt private invulling.⁵⁴⁸ Tegen de alarmkreten van communitaristen in voegt Beck er echter in één adem aan toe dat de plicht om het eigen leven zelf vorm te geven zich natuurlijk niet in een sociaal vacuüm manifesteert. De individuele beslissingsruimte wordt immers afgebakend en gereguleerd door de arbeidsmarkt en de verzorgingsstaat – institutionele kaders die het individu verplichten om zelf als actor op te treden, hem kansen aanreiken om zichzelf te ontplooien maar aan zijn zelfontplooiing ook limieten opleggen.⁵⁴⁹ Het is precies binnen deze contouren dat het individu zich genoopt ziet tot constructie van zijn eigen biografie, die daardoor verschijnt als een doe-het-zelf-biografie, knutselbiografie of reflexieve biografie.⁵⁵⁰

⁵⁴⁴ BECK, Ulrich. *The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization* in BECK, Ulrich, GIDDENS, Anthony en LASH, Scott (eds.). *Reflexive Modernization: Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 8

⁵⁴⁵ BAUMAN, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2000, 7-8

⁵⁴⁶ SARTRE, Jean-Paul. *L'être et le néant. Essai d'ontologie phénoménologique*. Paris: Gallimard, 1976 [1943], 39, BAUMAN, Zygmunt. *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press, 2001, 47 en BECK, Ulrich. *The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization* in BECK, Ulrich, GIDDENS, Anthony en LASH, Scott (eds.). *Reflexive Modernization: Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 14

⁵⁴⁷ BECK, Ulrich. *Democracy Without Enemies*. Cambridge: Polity Press, 1998, 34-35

⁵⁴⁸ BAUMAN, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2000, 14 en BECK, Ulrich. *Jenseits von Stand und Klasse?* in BECK, Ulrich en BECK-GERNSHEIM, Elisabeth (eds.). *Riskante Freiheiten: Individualisierung in modernen Gesellschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994, 56

⁵⁴⁹ BECK, Ulrich en BECK-GERNSHEIM, Elisabeth. *Individualisierung in modernen Gesellschaften: Perspektiven und Kontroversen einer subjektorientierten Soziologie* in BECK, Ulrich en BECK-GERNSHEIM, Elisabeth (eds.). *Riskante Freiheiten: Individualisierung in modernen Gesellschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994, 12

⁵⁵⁰ GIDDENS, Anthony. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press, 1991, 7-8, HITZLER, Ronald en HONER, Anne. *Bastelexistenz. Über subjektive Konsequenzen der Individualisierung* in BECK, Ulrich en BECK-GERNSHEIM, Elisabeth (eds.). *Riskante Freiheiten: Individualisierung in modernen Gesellschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994, 307-308 en LEY, Katrin. *Von der Normal- zur Wahlbiographie* in KOHLI, Martin en ROBERT, Günther (eds.). *Biographie und soziale Wirklichkeit. Neue Beiträge und Forschungsperspektive*. Stuttgart: Metzler, 1984, 239-240

b Detraditionalisering

De *second modernity* is een periode van ongekennde vrijheid maar ook één van ongekennde onzekerheid.⁵⁵¹ Bij de uitoefening van het hem in de schoot geworpen beslissingsrecht wordt het individu immers geconfronteerd met een toenemende diskreditering van de tradities die vroeger nog houvast boden.⁵⁵² De maatschappelijke verschuivingen die tot een doorgedreven individualisering aanleiding geven, zetten namelijk ook de gezaghebbende conventies van weleer op losse schroeven. Nieuwe communicatietechnologieën en globaliseringsaspecten zoals massamigratie en massatoerisme hebben diepgaand contact met vreemde culturen mogelijk gemaakt. Deze confrontatie met alternatieve overtuigingen en waarden ondermijnt de vanzelfsprekendheid van opvattingen die in de voormalige cultureel homogene milieus de toon aangaven.⁵⁵³ De relativisering van wat voorheen als onbetwistbaar gold, wordt verder in de hand gewerkt door de veralgemening en verbetering van het onderwijssysteem. Dit beoogt namelijk om traditionalistische oriënteringen en particularistische denkwijzen door een meer universalistische attitude te vervangen en bevordert bovendien het vermogen tot zelfstandig en kritisch redeneren.⁵⁵⁴ Samen met een doorgedreven wetenschappelijke onttovering van het wereldbeeld en een hoog welvaartspeil draagt het onderwijssysteem op deze wijze bovendien bij aan een seculariseringsproces dat de overtuigingskracht van transcendente zingevingssystemen uitholt.⁵⁵⁵ Een minder prijzenswaardige factor die de geloofwaardigheid van verworven tradities ondergraaft is het fenomeen van culturele commodificatie dat onder meer door Fredric Jameson wordt gehekeld. Volgens hem neigt de oppervlakkige cultuur van massaconsumptie, die onder druk van kapitalistische impulsen in de westerse maatschappij hegemonie verworven heeft, tot de trivialisering van gevestigde cultuurstromingen en het op banale wijze doorspelen van de culturele autoriteit aan de consument zelf.⁵⁵⁶ De precieze aard van het proces van detraditionalisering dat door deze cumulatieve tendensen in de hand wordt gewerkt vormt al decennia het voorwerp van intens sociologisch debat. De radicale visie – als zou het voorheen vermeend volledig door tradities gedetermineerde individu door een totale desintegratie van tradities nu plots compleet op zichzelf aangewezen zijn – werd intussen verlaten.⁵⁵⁷ Het beeld dat voor deze *end-of-tradition thesis* in de plaats kwam is veel genuanceerder. Zo zat het individu zelfs in zogenaamde ‘traditionele’ tijden niet volkomen in een web van gezaghebbende richtlijnen verstrikt, maar behield het op persoonlijk vlak steeds

⁵⁵¹ BAUMAN, Zygmunt. *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press, 2001, 159 en BECK, Ulrich en BECK-GERNISHEIM, Elisabeth. *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London: Sage, 2002, 157

⁵⁵² BECK, Ulrich. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986, 187

⁵⁵³ HEELAS, Paul. *Introduction: Detraditionalization and its Rivals* in HEELAS, Paul, LASH, Scott en MORRIS, Paul. (eds.). *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity*. Cambridge: Blackwell, 1995, 4

⁵⁵⁴ O’HEAR, Anthony. *Education, Society, and Human Nature: An Introduction to the Philosophy of Education*. London: Routledge, 1981, 48 en 58-59

⁵⁵⁵ Cf. HITZLER, Ronald. “Der Vorhang im Tempel zerreißt ...”: Orientierungsprobleme im Übergang zu einer ‘anderen’ Moderne in BECK, Ulrich en SOPP, Peter (eds.). *Individualisierung und Integration. Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus?* Opladen: Leske & Budrich, 1997, 49.

⁵⁵⁶ GOTTDIENER, Mark. *Introduction* in GOTTDIENER, Mark (ed.). *New Forms of Consumption: Consumers, Culture, and Commodification*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2000, x-xi en JAMESON, Fredric. *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. London: Verso, 1991 [1984], 396

⁵⁵⁷ HEELAS, Paul. *Introduction: Detraditionalization and its Rivals* in HEELAS, Paul, LASH, Scott en MORRIS, Paul. (eds.). *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity*. Cambridge: Blackwell, 1995, 2-3

een aanzienlijke onafhankelijkheid.⁵⁵⁸ Nog belangrijker echter is de vaststelling dat er in de *second modernity* helemaal geen sprake is van een systematische instorting van culturele richtsnoeren. Ondanks de prevalentie van ideologieën die de individuele autonomie benadrukken, kan het individu namelijk niet anders dan voor zijn opinies en gedrag bij externe autoriteiten te rade gaan. Ook in de hedendaagse periode van autoriteitscrisis blijven individuen dus onverminderd op tradities aangewezen, hoewel deze vaker latent werkzaam zijn en de concrete invulling ervan aan een grotere dynamiek blootstaat.⁵⁵⁹ De detraditionalisering waar vele sociologen de mond van vol hebben, betekent dus niet dat individuen minder van tradities afhankelijk geworden zouden zijn, maar wel dat de tradities waarop ze beroep moeten doen hun evidentie onherroepelijk verloren hebben. Bauman ziet hierin het bewijs dat de desintegratieve krachten voor het eerst in de geschiedenis nu ook het min of meer stabiel geachte micro-niveau van de samenleving aantasten. In de *second modernity* zien individuen zich namelijk niet alleen geconfronteerd met de erosie van het institutionele kader waarbinnen ze moeten functioneren, maar ook met het wegvallen van de extern geautoriseerde, algemeen aanvaarde en vermeend onweerlegbare waarden en normen waarop ze voorheen steeds beroep hadden kunnen doen.⁵⁶⁰ Giddens verduidelijkt dat in de huidige *post-traditional society* alle overgeleverde tradities onder druk staan om zichzelf expliciet te justifiëren tegenover iedereen die ze niet als vanzelfsprekend beschouwen. Hierdoor devalueren tradities tot abstracte principes waarvan de waarde principieel bediscussieerbaar en de naleving volstrekt voluntaristisch is.⁵⁶¹ De geldingskracht en reikwijdte van vermeend onaantastbare en universele waarden en normen nemen zienderogen af: ze gelden niet meer voor alle sociale domeinen, worden niet langer door alle mensen gehuldigd en zijn niet meer bindend. Toegenomen ethisch pluralisme en vrijblijvendheid leiden tot een situatie waarin de consensus over gemeenschappelijke normen vervangen wordt door de consensus dat zulke normen nog nauwelijks voorhanden zijn.⁵⁶² Ook de grote emancipatorische projecten die in de *first modernity* een comfortabele leidraad verschaften bij de keuze en nastreving van levensdoelen, hebben door de radicalisering van het detraditionaliseringsproces hun overtuigingskracht verloren. Giddens wijst erop dat het individu zich nu geconfronteerd ziet met een situatie waarin de reden en het doel van zijn emancipatie onduidelijk geworden zijn omdat de paternalistisch gestuurde ontvoogdingsidealen van weleer zijn dynamische en geprivatiseerde toekomstplannen niet meer op legitieme wijze kunnen omvatten.⁵⁶³ Ook Ernesto Laclau laat er geen twijfel over bestaan dat precies het gebrek aan universaliseerbaarheid een duidelijk emancipatorisch streefdoel in de weg staat.⁵⁶⁴ Als gevolg hiervan ziet het individu zich volgens Bauman

⁵⁵⁸ HEELAS, Paul. *Introduction: Detraditionalization and its Rivals* in HEELAS, Paul, LASH, Scott en MORRIS, Paul. (eds.). *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity*. Cambridge: Blackwell, 1995, 7

⁵⁵⁹ HEELAS, Paul. *Introduction: Detraditionalization and its Rivals* in HEELAS, Paul, LASH, Scott en MORRIS, Paul. (eds.). *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity*. Cambridge: Blackwell, 1995, 7 en 9-10

⁵⁶⁰ BAUMAN, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2000, 7

⁵⁶¹ GIDDENS, Anthony. *Living in a Post-Traditional Society* in BECK, Ulrich, GIDDENS, Anthony en LASH, Scott (eds.). *Reflexive Modernization: Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 56-57

⁵⁶² HITZLER, Ronald. "Der Vorhang im Tempel zerreißt ...": *Orientierungsprobleme im Übergang zu einer 'anderen' Moderne* in BECK, Ulrich en SOPP, Peter (eds.). *Individualisierung und Integration. Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus?* Opladen: Leske & Budrich, 1997, 50

⁵⁶³ GIDDENS, Anthony. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 90-91. Giddens zelf pleit ervoor om emancipatie te koppelen aan autonoom gekozen doelen en individuele verantwoordelijkheid in plaats van aan projecten van sociale rechtvaardigheid die door de overheid gestuurd worden. Zie GIDDENS, Anthony. *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Oxford: Polity Press, 1998, 65-67.

⁵⁶⁴ LACLAU, Ernesto. *Emancipation(s)*. New York: Verso, 1996, 13-14

verplicht de uitgestippelde paden te verlaten en, zonder nog terug te kunnen vallen op een concrete en universele leidraad, zelf zijn weg te zoeken.⁵⁶⁵ Door het wegvallen van voorbepaalde referentiegroepen, idealen en normen dient het individu zijn doe-het-zelf-biografie vorm te geven zonder stabiele oriëntatiepunten en externe garanties, waardoor deze volgens Beck steeds tegelijk als een risico-biografie verschijnt.⁵⁶⁶

Het proces van detraditionalisering draagt – in een onderling versterkende wisselwerking met het proces van individualisering – ook bij tot het ontstaan van een nieuw soort identiteit. Traditionele samenlevingen waren nog doordrongen van geloof in een voorgegeven natuurlijke en sociale orde waaraan iedereen automatisch onderworpen was. Zoals Durkheim beklemtoonde bezat deze overkoepelende orde een sacrale status: als incarnatie van tijdloze wijsheid was ze onaanraakbaar en qua essentie dus onmogelijk vatbaar voor herziening op basis van individuele overwegingen.⁵⁶⁷ De persoonlijke identiteit was conform deze orde voorbepaald, vóór-reflectief geïnternaliseerd en sociocentrisch van inslag. De vanzelfsprekendheid waarmee de voorgeschreven identiteit ervaren werd, zorgde ervoor dat het discours dat de traditionele orde legitimeerde niet in vraag gesteld hoefde te worden. Toenemende individualisering deed echter twijfels rijzen over de prioriteit van de collectiviteit op het individu en over de wenselijkheid en geldigheid van een extern toegekende identiteit. Het sociocentrische zelfbeeld maakte geleidelijk plaats voor een egocentrische zelfduiding, waardoor het individu de mogelijkheid verwierf om de voorheen determinerende tradities meer afstandelijk te analyseren en kritisch op hun merites te beoordelen.⁵⁶⁸ Maar pas aan het begin van de *second modernity* – met het simultaan opduiken van een hele resem factoren die de relativering en diskwalificering van tradities in een stroomversnelling brachten – kreeg persoonlijke identiteit ook daadwerkelijk een nieuwe invulling. Attitude en gedrag worden nu in principe niet langer als sociale zelfevidenties voorgeschreven maar staan open voor individuele keuze.⁵⁶⁹ Identiteit heeft geen betrekking meer op een vóór-reflectieve, onkritische inschrijving in de gangbare traditie maar op een kritische omgang met alle tradities. De overgang van het niveau van passieve aanvaarding en berusting naar het metaniveau van actieve beschouwing en kritiek houdt een verschuiving in van een externe naar een interne autoriteitsdynamiek: individuen zijn nu geroepen om voor zichzelf een overtuigende selectie te maken uit het arsenaal aan tradities.⁵⁷⁰ Zelfs eminent sociale domeinen als religie en ethiek worden hierdoor aan de persoonlijke voorkeur overgelaten, een fenomeen dat zich volgens Thomas Luckmann onder meer vertaalt in de plotse dominantie van een ethiek die niet meer op deontologische verantwoordelijkheid maar op individuele motivatie en subjectieve dispositie gestoeld is.⁵⁷¹ Zoals Beck en Mervyn

⁵⁶⁵ BAUMAN, Zygmunt. *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge, 1992, xxii

⁵⁶⁶ BECK, Ulrich en BECK-GERNSHEIM, Elisabeth. *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London: Sage, 2002, 3

⁵⁶⁷ Cf. DURKHEIM, Émile. *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie*. Paris: Presses universitaires de France, 1960 [1912], 50-51.

⁵⁶⁸ HEELAS, Paul. *Introduction: Detraditionalization and its Rivals* in HEELAS, Paul, LASH, Scott en MORRIS, Paul. (eds.). *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity*. Cambridge: Blackwell, 1995, 4

⁵⁶⁹ MELUCCI, Alberto. *The Playing Self: Person and Meaning in the Planetary Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 130

⁵⁷⁰ HEELAS, Paul. *Introduction: Detraditionalization and its Rivals* in HEELAS, Paul, LASH, Scott en MORRIS, Paul. (eds.). *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity*. Cambridge: Blackwell, 1995, 2 en 11

⁵⁷¹ LUCKMANN, Thomas. *The Privatization of Religion and Morality* in HEELAS, Paul, LASH, Scott en MORRIS, Paul. (eds.). *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity*. Cambridge: Blackwell, 1995, 79-80

Bendle opmerken valt persoonlijke identiteit dus nog enkel te baseren op veranderlijke, relatieve en door het individu zelf te definiëren fundamenten.⁵⁷²

c Vervreemding

Dat het individu in de *second modernity* met een ongekend gevoel van onzekerheid worstelt, heeft echter niet alleen te maken met de vaststelling dat hij geen toegeschreven identiteit meer heeft en plots van het comfort van onaantastbare idealen, waarden en normen verstoken blijft. Volgens de meeste sociologen hangt het hedendaagse gevoel van onzekerheid ook nauw samen met de intrede van een nieuwe vorm van vervreemding. In de *first modernity* stond de problematiek van aliënatie nog in het teken van de onherroepelijke teloorgang van de premoderne ‘authentieke’ levensstijl onder druk van voortschrijdende modernisering en beschaving. In hoofde van het individu ging dit gepaard met een extreem gevoel van controleverlies en machteloosheid tegenover de sociale, economische en politieke krachten die deze dynamiek stuurden.⁵⁷³ Over de primaire oorzaak van deze vervreemding hielden sociologen en cultuurcritici er onderscheiden meningen op na. Zo gold voor Marx de kapitalistische economie als grootste boosdoener. In het kapitalistische bestel verloor de arbeider niet alleen de zeggenschap over de producten die hij voortbracht maar ook zijn menselijke waardigheid, omdat hij zelf tot een makkelijk vervangbaar productiegoed gedegradeerd werd. Door zijn commodificatie en de onmogelijkheid om zijn energie nog op een betekenisvolle en creatieve wijze aan te wenden, raakte de arbeider precies door middel van het productieproces, waarlangs hij zich eigenlijk had moeten verwezenlijken, van zijn eigen essentie vervreemd.⁵⁷⁴ De arbeider werd niet enkel gealiëneerd tegenover zijn product en zichzelf maar ook tegenover zijn medemens. Door de kapitalistische verabsolutering van concurrentie en instrumentalistische interactiepatronen transformeerde hij namelijk van een essentieel sociaal wezen in een geïsoleerd en egoïstisch individu.⁵⁷⁵ Hoewel een groot deel van Marx’ kritiek in de huidige kapitalistische context veel aan belang verloren heeft, kan zijn analyse van aan het kapitalistische productieproces inherente *Entfremdung* binnen de sociologie nog steeds op veel instemming rekenen. Volgens Weber was de vervreemding dan weer hoofdzakelijk te wijten aan progressieve bureaucratisering. Hij beschouwde een uitgebouwde bureaucratie weliswaar als een absolute voorwaarde voor de bloei van de moderne maatschappij maar waarschuwde voor de nefaste impact van een te categorische oriëntatie op onpersoonlijke regels en calculeerbaarheid.⁵⁷⁶ Binnen de bureaucratische instellingen leidde deze exclusieve nadruk op formele rationaliteit er namelijk toe dat de ambtenaren – en conform Webers conceptuele uitbreiding eigenlijk de gehele middenklasse –⁵⁷⁷ net zoals de arbeiders van hun werk vervreemd raakten.⁵⁷⁸ Ook zij konden zich het

⁵⁷² ULRICH, Beck. *Die Individualisierungsdebatte* in SCHÄFERS, Bernhard (ed.). *Soziologie in Deutschland*. Opladen: Leske & Budrich, 1995, 185 en BENDLE, Mervyn F. *The crisis of ‘identity’ in high modernity* in *British Journal of Sociology*, 2002, 53, 1, 6

⁵⁷³ SEEMAN, Melvin. *On the Meaning of Alienation* in FINIFTER, Ada W. (ed.). *Alienation and the Social System*. New York: Wiley, 1972, 46

⁵⁷⁴ MARX, Karl. *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* [1844] in MARX, Karl en ENGELS, Friedrich. *Studienausgabe*. Bd. II. *Politische Ökonomie*. Frankfurt am Main: Fischer, 1990 [1962], 75-76 en MARX, Karl. *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* [1890]. Bd. I. Berlin: Dietz, 1970, 329 en 353

⁵⁷⁵ MARX, Karl. *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* [1844] in MARX, Karl en ENGELS, Friedrich. *Studienausgabe*. Bd. II. *Politische Ökonomie*. Frankfurt am Main: Fischer, 1990 [1962], 81

⁵⁷⁶ WEBER, Max. *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: Mohr, 1976 [1922], 565-567

⁵⁷⁷ Cf. WEBER, Max. *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: Mohr, 1976 [1922], 126 en 552.

resultaat van hun activiteit niet toe-eigenen, zagen hun creativiteit en spontaniteit gefnuikt en verloren elke betekenisvolle relatie met het eindproduct. Maar ook tegenover de maatschappij als geheel zorgde de steeds verder om zich heen grijpende bureaucratische controle voor een extreme vorm van dehumanisering. De absolute prioriteit van formele calculeerbaarheid mondde immers uit in minachting voor de persoonlijke waarden van de betrokkenen en in een algemene mechanisering van intermenselijke relaties.⁵⁷⁹ De vervreemdingstheorie van Marx en Weber werd in de jaren 1970 retrospectief aangevuld door Foucault. Hij weigerde de structurele vervreemding die de westerse beschaving vanaf de 18de eeuw was binnengeslopen terug te voeren op concrete economische en socio-politieke krachten maar weet ze aan de geleidelijke penetratie van disciplinerende macht in alle facetten van het dagelijkse leven. Volgens Foucault bleken de principes van het 18de eeuwse gevangenisstelsel – met Benthams *Panopticon* als theoretische perfectionering –⁵⁸⁰ voor de moderne beschaving zo functioneel dat alle moderne instellingen ze probeerden aan te wenden om in hun eigen domein gehoorzaamheid en efficiëntie af te dwingen. Niet alleen in andere totale instituties zoals legerkazernes en ziekenhuizen maar ook in scholen, bedrijven en de staat zelf werden intrinsiek repressieve beginselen geïntroduceerd, zoals toewijzing van vaste plaats en functie, classificatie naar rang en status, introductie van limieten van accepteerbaar gedrag en strikte hiërarchische supervisie.⁵⁸¹ Via speciaal opgeleide experts en mechanismen zoals systematische training en sporadische controle werden de motieven van het individu vervolgens geboetseerd tot geïnterioriseerde gedragsstandaarden die geschikt waren voor de uitoefening van de nieuwe economische, politieke en militaire taken.⁵⁸² Regelrecht tegen de opinie van Norbert Elias in beweerde Foucault dat toenemende disciplinerende macht het gevolg was een verscherpte zelfcontrole die quasi-automatisch met progressieve arbeidsdeling en maatschappelijke interdependentie gepaard zou zijn gegaan maar dat ze via welbepaalde machtstechnieken afgedwongen werd.⁵⁸³ Net als Weber – en vanuit een totaal ander perspectief ook Freud –⁵⁸⁴ concludeerde Foucault dus dat de mens bij de uitbouw van de moderne beschaving zelf onbewust en onvermijdelijk objectiverende en aliënerende omstandigheden in het leven geroepen had. Verlies aan creativiteit, spontaniteit, negatieve vrijheid en autonome waarden bleek helaas de exorbitante prijs die voor de moderne beschaving betaald moest worden. In de *first modernity* werd het individu dan ook opgezaagd

⁵⁷⁸ WEBER, Max. *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: Mohr, 1976 [1922], 576

⁵⁷⁹ WEBER, Max. *Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland. Zur politischen Kritik des Beamtentums und Parteiwesens* [1918] in WEBER, Max. *Gesammelte politische Schriften*. Tübingen: Mohr, 1988, 319. En zie algemeen over de rationaliseringsdynamiek die via bureaucratie en kapitalisme alle persoonlijke, emotionele en irrationele elementen heeft uitgebannen en de moderne beschaving hierdoor veranderd heeft in een *stahlhartes Gehäuse* (ijzeren kooi): WEBER, Max. *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* in WEBER, Max. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Bd. I. Tübingen: Mohr, 1972 [1920], 203-204.

⁵⁸⁰ Met zijn *Panopticon* dacht Bentham een nieuwe gevangenisstructuur uit met als grote voordeel ‘*the apparent omnipresence of the inspector*’. Zie BENTHAM, Jeremy. *Panopticon; or, the Inspection House*. London: 1791 [1787], 45. Volgens Foucault leidde de veralgemening van dit principe in extra-penitentiaire contexten echter tot wurgende maatschappelijke controle en vervreemding.

⁵⁸¹ FOUCAULT, Michel. *Surveiller et punir. Naissance de la Prison*. Paris: Gallimard, 1975, 201-202 en 215

⁵⁸² FOUCAULT, Michel. *Surveiller et punir. Naissance de la Prison*. Paris: Gallimard, 1975, 207-209 en 220-221

⁵⁸³ Vergelijk hiervoor FOUCAULT, Michel. *Surveiller et punir. Naissance de la Prison*. Paris: Gallimard, 1975, 217 en FOUCAULT, Michel. *Histoire de la sexualité*. Vol 1. *La volonté de savoir*. Paris: Gallimard, 1976, 61 met ELIAS, Norbert. *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. Bd. 2. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997 [1939], 332. Zie ook SPIERENBURG, Petrus Cornelis. *Punishment, Power, and History: Foucault and Elias in Social Science History*, 2004, 28, 4, 627-628 en 631.

⁵⁸⁴ FREUD, Sigmund. *Das Unbehagen in der Kultur* [1930] in FREUD, Sigmund (ed.). *Gesammelte Werke*. Bd. XIV. London: Imago Publishing Company, 1948, 493

met een latent maar fundamenteel gevoel van frustratie dat hij de controle over zijn omgeving aan het verliezen was en de speelbal geworden was van krachten waar hij volstrekt machteloos tegenover stond. Dit soort vervreemding werkt ook in de *second modernity* onverminderd door. Meer nog, sociologen en cultuurcritici zijn het erover eens dat de westerse maatschappij met de opkomst van de verzorgingsstaat nog meer dan voorheen door abstracte regelgeving en disciplinerende wordt getypeerd. Geconfronteerd met een ware explosie van bestuurlijke normen en een steeds striktere supervisie merkte Foucault op hoe het westen pas in het midden van de jaren 70 echt een panoptische gedaante begon aan te nemen.⁵⁸⁵ Ook Habermas waarschuwt voor een volledige *Kolonisierung der Lebenswelt* door systeemkrachten als kapitalisme en bureaucratisering.⁵⁸⁶ In een denkrant die duidelijk aan Marx en Weber schatplichtig is, beklemtoont hij dat het *monetär-bürokratisches Komplex* voor het eerst ook de sociale domeinen inlijft die voor culturele reproductie, socialisering en opvoeding moeten instaan.⁵⁸⁷ Deze domeinen kunnen slechts gedijen via gevestigde modellen van communicatief gedrag maar raken gecorrumpeerd omdat ze nu ook georiënteerd worden op consumptie, geld en macht.⁵⁸⁸ Habermas ontmaskert hiermee de illusie dat de continue groei van kapitalisme en bureaucratie de stabiliserende maatschappelijke factor bij uitstek zou zijn. Hij hamert er integendeel op dat cruciale sociale structuren ten onder zullen gaan indien sociale modernisering gestoeld blijft op een logica van onderwerping aan systeemkrachten.⁵⁸⁹

Uit de jammerklacht van Habermas blijkt dat de vervreemdingseffecten uit de *first modernity* ook in de *second modernity* hun relevantie behouden. Verschillende sociologen zien daarnaast echter ook een nieuw soort vervreemding op het voorplan treden. Het voornaamste symptoom hiervan is niet meer het verlies aan controle maar het wegvallen van stabiele referenten van realiteit en kennis. Doorgaans wordt hierbij de dominantie van een artificieel kapitalistisch levensdoel met de vinger gewezen. Zo is de westerse maatschappij volgens Guy Debord in het teken komen te staan van een via de media, politiek en economie gepropageerd illusoir levensideaal dat het bezit en de consumptie van zoveel mogelijk goederen als hoogste doel stelt.⁵⁹⁰ Het cruciale middel waarover deze kapitalistische religie beschikt om de bevolking mentaal te anestheseren en een schijn van eenheid op te wekken is het *spectacle* (schouwspel), een gemediatiseerde voorstelling van sociale relaties waarin een materialistisch pseudo-leven subliminaal verafgoed wordt.⁵⁹¹ Omdat enkel het schouwspel nog de status van werkelijkheid krijgt aangemeten, verliest het individu tegelijk de mogelijkheid om doorheen dit web van illusies zelf nog de hand te leggen op de authentieke, primaire referent. En net omdat er geen andere werkelijkheid meer kenbaar is dan diegene die via de illusoire wereld van het *spectacle* gepropageerd wordt, raakt het individu voor het eerst ook cognitief totaal vervreemd.⁵⁹² Jean Baudrillard sluit zich grotendeels bij deze bevindingen aan. Ook voor hem zijn de menselijke drijfveren aan een ongekennde superficialiteit ten prooi gevallen doordat concrete behoeftebevrediging het heeft afgelegd tegen een extern geïnduceerde consumptiedwang die vooral op status gericht is.⁵⁹³ Maar het individu is niet

⁵⁸⁵ FOUCAULT, Michel. *Surveiller et punir. Naissance de la Prison*. Paris: Gallimard, 1975, 218

⁵⁸⁶ HABERMAS, Jürgen. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd 2. *Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981, 522 en 539

⁵⁸⁷ HABERMAS, Jürgen. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd 2. *Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981, 548

⁵⁸⁸ HABERMAS, Jürgen. *Die neue Unübersichtlichkeit. Kleine Politische Schriften V*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1985, 189

⁵⁸⁹ HABERMAS, Jürgen. *Law as Medium and Law as Institution* in TEUBNER, Gunther (ed.). *Dilemmas of Law in the Welfare State*. Berlin: Walter de Gruyter, 1985, 203

⁵⁹⁰ DEBORD, Guy. *La société du spectacle*. Paris: Buchet-Chastel, 1967, thèses 38 en 42-43

⁵⁹¹ DEBORD, Guy. *La société du spectacle*. Paris: Buchet-Chastel, 1967, thèses 3 en 4

⁵⁹² DEBORD, Guy. *La société du spectacle*. Paris: Buchet-Chastel, 1967, thèse 8

⁵⁹³ BAUDRILLARD, Jean. *La société de consommation. Ses mythes, ses structures*. Paris: Gallimard, 1970, 110-112

alleen op deze wijze vervreemd van zijn natuurlijke, praktische relatie tot de buitenwereld. Met het oog op het aanzwengelen van de consumptie is het kapitalisme overgegaan tot het genereren van specifieke semiotische codes en beelden die consumptieartikelen een symbolische surpluswaarde proberen verschaffen. Als gevolg hiervan is de *société de consommation* geleidelijk doordrongen van een gefabriceerd werkelijkheidsconcept waarin individuen in een passieve en materialistische rol geduwd worden en hun toegang verliezen tot wat er zich achter deze schijnwereld bevindt.⁵⁹⁴ Volgens Baudrillard is het persoonlijke contact met de realiteit volledig verdrongen door een via de elektronische massamedia aangeboden illusie van werkelijkheid, een opeenvolging van simulacra (schijnbeelden) die met het origineel geen uitstaans meer hebben en enkel nog naar zichzelf verwijzen.⁵⁹⁵ Anders dan McLuhan ziet Baudrillard de elektronische massamedia dus niet als een bevrijdend instrument dat affectieve sociale relaties stimuleert en individuen samensmeedt tot een *global village* maar als een aliënerend mechanisme dat authentieke sociale banden vernietigt en de samenleving degradeert tot een massa machteloze, kapitalistisch geconformeerde individuen.⁵⁹⁶ Andere auteurs komen in hun kritiek op de vervreemdende werking van recente kapitalistische en technologische ontwikkelingen tot een gelijkaardige, zij het doorgaans minder radicale conclusie. Volgens Fredric Jameson en David Harvey leidt de globalisering van het kapitalisme en de technologisering van de maatschappij tot een totale herdefiniëring van de cultuur, de opkomst van een gedisintegreerd concept van identiteit en het wegvallen van een stabiele band met de realiteit.⁵⁹⁷ Onder impuls van economische mondialisering, nieuwe communicatietechnologieën en een radicale versnelling van productie wordt de geografische ruimte steeds compacter en uniformer en het tijdsperspectief steeds korter en vluchtiger. Als gevolg van deze *space-time compression* valt de individuele identiteit – die tot nog toe metafysisch verankerd zat in een min of meer stabiel en duidelijk afgebakend spatio-temporeel kader – onherroepelijk aan desintegratie en vervlakking ten prooi. Door het verlies aan een coherente band met het verleden klampt het individu zich dan maar met verhoogde sensibiliteit en intensiteit aan het heden vast.⁵⁹⁸ Nu het kapitalistische systeem niet langer primair gestoeld is op de productie van nuttige gebruiksgoederen maar op kunstmatig opgeklopte consumptie, is de cultuur waarbinnen het individu zijn identiteit vorm moet zien te geven echter in de greep gekomen van een steeds vluchtiger stroom van gemanipuleerde smaken en opinies en steeds artificiëler gevalideerde consumptiesymbolen.⁵⁹⁹ Identiteit raakt hierdoor volgens Jameson en Harvey verweven met een ervaringscontext die het nieuwe, kortstondige, oppervlakkige en contingente verheerlijkt, esthetische categorieën meer intellectuele relevantie toedicht dan ethische principes en een vrijblijvende montage van persoonlijke voorkeuren stimuleert. Het resultaat is een chronisch gebrek aan diepgang en stabiliteit, de cultivatie van een commercieel gestuurde behoefte aan onmiddellijke

⁵⁹⁴ BAUDRILLARD, Jean. *La société de consommation. Ses mythes, ses structures*. Paris: Gallimard, 1970, 296-297

⁵⁹⁵ BAUDRILLARD, Jean. *La société de consommation. Ses mythes, ses structures*. Paris: Gallimard, 1970, 32-33 en 189 en BAUDRILLARD, Jean. *Simulacres et simulation*. Paris: Éditions Galilée, 1981, 9-10 en 133-134

⁵⁹⁶ BAUDRILLARD, Jean. *Pour une critique de l'économie politique*. Paris: Gallimard, 1972, 204-205 en BAUDRILLARD, Jean. *À l'ombre des majorités silencieuses, ou, La fin du social*. Paris: Denoël & Gonthier, 1982 [1978], 7-9 en 14

⁵⁹⁷ JAMESON, Fredric. *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. London: Verso, 1991 [1984], 15 en 54 en HARVEY, David. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell, 1989, 296 en 327-328

⁵⁹⁸ JAMESON, Fredric. *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. London: Verso, 1991 [1984], 15-16 en 27-28 en HARVEY, David. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell, 1989, vii en 241

⁵⁹⁹ JAMESON, Fredric. *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. London: Verso, 1991 [1984], 25 en 38 en HARVEY, David. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell, 1989, 296 en 300

bevrediging en de huldiging van slecht gefundeerde, private surrogaatwaarheden.⁶⁰⁰ Voor Gilles Lipovetsky is deze evolutie er verantwoordelijk voor dat het individualisme recent een narcistische gedaante aangenomen heeft. De versnelde technische ontwikkeling, de doorbraak van massaconsumptie en massacommunicatie en de radicalisering van de individualistische grondbeginselen hebben de ideologische barrières, instellingen en tradities gesloopt die de expansie van het individualisme tot enkele decennia geleden nog konden intomen.⁶⁰¹ In een denktrant die veel gelijkenissen vertoont met die van Habermas meent Lipovetsky dat het kapitalistische gezichtspunt als gevolg hiervan ook in de sociale en privésfeer hegemonie heeft kunnen verwerven. De hedonistische, permissieve en consumptiegeoriënteerde attitude die de basis vormt van het hedendaagse kapitalisme wordt nu ook in deze domeinen gemeengoed. Overtuigd geraakt van zijn onbeperkte keuzevrijheid, de onreducerbare diversiteit van opinies en de noodzaak tot flexibiliteit verliest het individu zijn geloof in universele waarden en in het richtsnoer van de rede.⁶⁰² Hiermee verdwijnen richting en transcendente zin uit het dagelijkse leven, raakt het sociale domein volledig gedesaffecteerd en valt het individu door saturatie en onzekerheid aan onverschilligheid en apathie ten prooi. In dit tijdperk van emotionele leegte en twijfel neemt het individualisme narcistische trekken aan omdat het individu ervan overtuigd raakt dat hijzelf de allerlaatste maatstaf vormt en slechts het eigen genot als respectabel streefdoel overeind blijft.⁶⁰³ Anders dan Christopher Lasch merkt Lipovetsky in deze cultuur van narcisme geen spoor van rivaliteit en weigert hij het sociale domein als een strijdperk van permanente verleiding en intimidatie te beschouwen.⁶⁰⁴ Volgens hem manifesteert narcisme zich op sociaal vlak precies als een mentaliteit van neutraliteit en zelfs onverschilligheid, beperkt de wens tot erkenning zich hoofdzakelijk tot de intieme sociale context en is de term enkel accuraat omdat hij verduidelijkt dat individuen zich nu volledig op hun eigen hedonisme teruggeworpen zien.⁶⁰⁵ Net zoals Debord, Baudrillard, Jameson en Harvey houdt Lipovetsky dus vol dat de westerse maatschappij recentelijk in de greep gekomen is van een nog extremere vorm van vervreemding dan diegene die Marx en Weber aan het licht gebracht hadden. Door de uitholling van gevestigde instituties, tradities en zekerheden hebben individuen de instrumenten verloren die nog enigszins een dam opwierpen tegen de objectiverende en conformerende werking van de sluipende structuurkrachten. Als gevolg hiervan heeft de kapitalistische dynamiek de privé- en sociale sfeer zodanig kunnen aantasten dat individuen aliënerende idealen zoals consumentisme en hedonisme aangepraat kregen, ondergedompeld werden in een illusoire, oppervlakkige en zelf-referentiële werkelijkheid en elke authentieke houvast verloren hebben. Voornoemde sociologen en cultuurcritici beoordelen dit als een zodanig fundamentele existentiële metamorfose dat het volgens hen gewettigd is te spreken van de intrede van een postmodern tijdvak.

Zoals gezien werd het postmodernisme in de sociologie geleidelijk verlaten na de jaren 70 en 80 – de decennia waarin de auteurs in kwestie hun werk publiceerden – en kan dit laatste standpunt niet langer overtuigen. Maar ook de radicale neomarxistische invalshoek en

⁶⁰⁰ JAMESON, Fredric. *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. London: Verso, 1991 [1984], 28 en 45-49 en HARVEY, David. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell, 1989, 305-307 en 328

⁶⁰¹ LIPOVETSKY, Gilles. *L'ère du vide. Essais sur l'individualisme contemporain*. Paris: Gallimard, 1989 [1983], 35-36

⁶⁰² LIPOVETSKY, Gilles. *L'ère du vide. Essais sur l'individualisme contemporain*. Paris: Gallimard, 1989 [1983], 13-15

⁶⁰³ LIPOVETSKY, Gilles. *L'ère du vide. Essais sur l'individualisme contemporain*. Paris: Gallimard, 1989 [1983], 17-19, 50-51 en 62

⁶⁰⁴ Cf. LASCH, Christopher. *The Culture of Narcissism: American Life in an Age of Diminishing Expectations*. New York: W.W. Norton, 1991 [1979], xv en 25-33.

⁶⁰⁵ LIPOVETSKY, Gilles. *L'ère du vide. Essais sur l'individualisme contemporain*. Paris: Gallimard, 1989 [1983], 100

de extreme eindconclusies die deze auteurs aan hun argumenten verbinden, worden in de sociologie tegenwoordig niet langer of nog slechts in zeer geringe mate gedeeld. Zo wijst Ernest Gellner erop dat het concept van een niet-vervreemd individu dat in neomarxistische kringen *a contrario* verheerlijkt wordt zélf volledig onrealistisch is omdat vervreemding een noodzakelijk correlaat is van toenemende beschaving.⁶⁰⁶ Ook de radicale stellingname van Debord en Baudrillard over de alomtegenwoordigheid van een bewust gecreëerde schijnwerkelijkheid wordt in de hedendaagse sociologie met een korreltje zout genomen. Volgens Mark Elchardus hebben Debord en Baudrillard weliswaar correct ingeschat dat het menselijke samenleven volkomen bepaald wordt door de wijze waarop de werkelijkheid voorgesteld wordt en dat macht, controle en disciplinerende symbolisch gemedieerde relaties geworden zijn.⁶⁰⁷ Maar hij merkt tegelijk op dat het inzicht in de symbolische mediëring tussen mens en werkelijkheid al sinds Émile Durkheim en Talcott Parsons algemeen in de sociologie aanvaard wordt en dat het uitgangspunt van Debord en Baudrillard dus helemaal niet zo origineel is als ze laten uitschijnen.⁶⁰⁸ In dezelfde trant als Gellner hekelt Elchardus bovendien dat zowel Debords kritiek op *la société de spectacle* als Baudrillards bezwaar tegen *la société de consommation* de illusie opwekken dat mensen zonder de mediëring van symbolen met elkaar in contact zouden kunnen treden. Niettegenstaande de scherpe observaties waarvan hun maatschappijkritiek onmiskenbaar bol staat, moet hun impliciet pleidooi voor radicale autonomie dan ook afgedaan worden als een romantische overreactie die bij het publiek enkel kon aanslaan vanwege haar utopische ondertoon.⁶⁰⁹ De hedendaagse ‘symbolische samenleving’ wordt volgens Elchardus niet beheerst door een ongemakkelijk contrast tussen stijgende individualisering en expanderende sociale controle, maar blijkt precies gestoeld te zijn op het samenspel van beide ogenschijnlijk contradictorische tendensen. Hij hamert erop dat het niet gaat om een tegenstelling tussen vrijheid en controle, zoals de vervreemdingstheoretici beweren, maar om een tegenstelling tussen twee verschillende manieren van controle. Individualisering en detraditionalisering leiden namelijk niet tot een *homo optionis* die door autonome zelfsturing gekenmerkt wordt maar enkel tot het afkalven van de impact van vroegere mechanismen van sociale controle.⁶¹⁰ Het vacuüm dat aldus ontstaat wordt ingevuld door een nieuwe controlevorm die minder zichtbaar maar veel indringender en homogener is. Door toedoen van individualisering en detraditionalisering heeft het individu vandaag een ongeziene keuzevrijheid en een ongekennde mogelijkheid tot zelfontplooiing, maar tegelijk wordt hij bij het maken van zijn keuzes zonder voorgaande beïnvloed. Nooit voorheen werden in de samenleving zoveel middelen ingezet om de burgers welbepaalde kennis, talenten, opvattingen en voorkeuren bij te brengen. Vooral de spectaculaire uitbreiding van het onderwijs, de razendsnelle verspreiding van de massamedia en de alomtegenwoordigheid van reclame- en/of propagandaboodschappen faciliteren een zeer intense en bijna permanente beïnvloeding van de factoren die de individuele keuzes bepalen. Het individu ziet zich aldus ondergedompeld in een leefomgeving vol symbolen die

⁶⁰⁶ ‘The idea of non-alienated man, freed in his choices and values from social constraint, is about as realistic as the idea of a quintessential onion, left when all the leaves have been stripped off.’ in GELLNER, Ernest. *Contemporary Thought and Politics: Selected Philosophical Themes*. London: Routledge, 2003 [1974], 33

⁶⁰⁷ ELCHARDUS, Mark. *Op in rook?* in ELCHARDUS, Mark, GLORIEUX, Ignace en BELET, Heidi (eds.). *De symbolische samenleving. Een exploratie van de nieuwe sociale en culturele ruimtes*. Tiel: Lannoo, 2002, 23

⁶⁰⁸ Cf. de aanzet in DURKHEIM, Émile. *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie*. Paris: Presses universitaires de France, 1960 [1912] en PARSONS, Talcott. *The Structure of Social Action*. New York: Free Press, 1968 [1937].

⁶⁰⁹ ELCHARDUS, Mark. *Op in rook?* in ELCHARDUS, Mark, GLORIEUX, Ignace en BELET, Heidi (eds.). *De symbolische samenleving. Een exploratie van de nieuwe sociale en culturele ruimtes*. Tiel: Lannoo, 2002, 24

⁶¹⁰ ELCHARDUS, Mark. *Op in rook?* in ELCHARDUS, Mark, GLORIEUX, Ignace en BELET, Heidi (eds.). *De symbolische samenleving. Een exploratie van de nieuwe sociale en culturele ruimtes*. Tiel: Lannoo, 2002, 27

zijn keuzevrijheid op cognitieve en emotionele wijze proberen sturen.⁶¹¹ Niet alleen de radicale maatschappijkritiek van Debord en Baudrillard maar ook Lipovetsky's analyse van een consumptiegeoriënteerde en narcistische ontsporing van het individualisme wordt in de hedendaagse sociologie fel genuanceerd. Zoals gezien benadrukken ook Beck, Giddens en Bauman dat het individualiseringsproces de laatste decennia een enorme versnelling kent, maar ze gaan niet zover om te beweren dat het individu zichzelf onder invloed van recente kapitalistische ontwikkelingen volledig in een opgedrongen consumentisme verloren heeft. Bauman schat de overgang van een bestaan dat rond productie georganiseerd is naar een bestaan dat rond consumptie georganiseerd is zelf gematigd positief in. Hij geeft toe dat deze laatste soort existentie niet meer normatief gereguleerd is en in plaats daarvan gestuurd wordt door verleiding, nieuwe verlangens en vluchtige wensen die het individu aangereikt worden. Maar hij beklemtoont wel dat met de toename van het aantal doelen dat het individu kan nastreven ook diens mogelijkheden tot zelfontplooiing exponentieel gestegen zijn.⁶¹² Michel Maffesoli kadert het consumentisme zelfs in een brede, potentieel emancipatorische cultuurverschuiving. Zoals Max Weber lang geleden voorspelde dat een overdreven *Entzauberung* van de wereld ertoe zou leiden dat mensen ter compensatie van de weggerationaliseerde bekoring en spirituele leegte hun toevlucht zouden nemen tot irrationalisme, ziet Maffesoli nu een *réenchantement* tot stand komen die zich precies afzet tegen een instrumentaliserende en rationaliserende logica.⁶¹³ Volgens Maffesoli staat de samenleving niet langer in het teken van een prometheïsch ideaal dat gericht is op productiviteit en prestatiegerichtheid en sociale relaties conformeert aan strikt afgebakende economische en politieke projecten. In de plaats daarvan is een dionysisch ideaal getreden dat focust op spirituele, emotionele en esthetische zelfverrijking en dat het additioneel gebruik van niet-rationele technieken aanbeveelt.⁶¹⁴ Dit uit zich onder meer in een obsessie met lichaam en gezondheid, het toegenomen belang van mode en cosmetica en een meer uitgesproken seksuele beleving maar ook in het succes van massamanifestaties, de opkomst van nieuwe religieuze bewegingen en de stijgende aantrekkingskracht van de *New Age*-ideologie.⁶¹⁵ Het hedonistische consumptiepatroon is voor Maffesoli een middel om binnen deze nieuwe, dionysische constellatie een eigen identiteit op te bouwen en voorheen rationeel onderdrukte verlangens ongeremd te bevredigen. Hoewel er – gelet op het blijvende belang van organisatorische krachten zoals arbeidsproductiviteit, wetenschap en technologie – vragen gesteld kunnen worden bij Maffesoli's bewering dat prometheïsche waarden nu naar de achtergrond verdrongen zijn, zijn diens sociologische inzichten duidelijk nuttig om een meer genuanceerd licht te werpen op het zo verguisde consumentisme. Ook het concept van een in totaal narcisme ontspoord individualisme kan sociologen tegenwoordig niet meer bekoren. Bauman erkent weliswaar dat de radicalisering van het individualiseringsproces, het wegvallen van stabiele vooruitzichten en de verheerlijking van een vaak kapitalistisch gestimuleerde zelfontplooiingsdrang resulteren in fel verhoogde zelfbetrokkenheid. Het levenslange project, de permanente band en de onveranderlijke identiteit lijken relictten uit een

⁶¹¹ ELCHARDUS, Mark. *Op in rook?* in ELCHARDUS, Mark, GLORIEUX, Ignace en BELET, Heidi (eds.). *De symbolische samenleving. Een exploratie van de nieuwe sociale en culturele ruimtes*. Tielt: Lannoo, 2002, 26 en 28

⁶¹² BAUMAN, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2000, 76

⁶¹³ Vergelijk WEBER, Max. *Wissenschaft als Beruf* in WEBER, Max. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: Mohr, 1988 [1922], 605 en MAFFESOLI, Michel. *La réenchantement du monde*. Paris: La Table Ronde, 2007, 138.

⁶¹⁴ MAFFESOLI, Michel. *L'ombre de Dionysos. Contribution à une sociologie de l'orgie*. Paris: Méridiens, 1982, 12

⁶¹⁵ MAFFESOLI, Michel. *L'ombre de Dionysos. Contribution à une sociologie de l'orgie*. Paris: Méridiens, 1982, 209 en MAFFESOLI, Michel. *Dionysos "redivivus"* in ZINGUER, Ilana (ed.). *Dionysos: origines et résurgences*. Paris: J. Vrin, 2001, 21-22

vorig tijdperk. Professionele, vriendschappelijke en liefdesrelaties duren nog slechts zolang beide partners echt tevreden zijn en gelden van bij aanvang dus enkel tot nader order.⁶¹⁶

Bauman wijst er ook op dat nieuwe, volstrekt geprivatiseerde vormen van identiteit hun opwachting maken nu steeds meer vermeend gesetelde individuen zich ervan bewust worden dat de geografische, maatschappelijke en existentiële plaats waar ze dachten thuis te horen eigenlijk niet meer als zodanig bestaat of plots onherbergzaam geworden is.⁶¹⁷ Hij verduidelijkt dat met 'de toerist' en 'de vagebond' in de *second modernity* twee ontheemde en rusteloze identiteiten centraal zijn komen te staan die in vroegere, stabielere tijden volledig aan de marge stonden. De 'toerist' is een persoon die, vanuit een latente onvrede met de vlakheid van zijn dagelijks bestaan en in de utopische hoop op een plaats te stoten waar hij zich echt thuis zal voelen, systematisch op zoek gaat naar nieuwe, intense en meer bevredigende ervaringen en hiertoe het recht afkoopt om vrij van alle zorgen in een puur esthetisch gestructureerde wereld te ontsnappen.⁶¹⁸ Voor de 'vagebond' daarentegen is rondlopen geen vorm van escapisme noch een imaginaire manifestatie van absolute vrijheid maar een bittere en noodzakelijke beproeving. In de geglobaliseerde wereld is hij de verliezer, die door gebrek op de vlucht wordt gejaagd, eigenlijk nergens welkom is en, gedreven door de fata morgana van een nieuw eldorado, continu nieuwe oorden opzoekt.⁶¹⁹ Voor Bauman is de extreme zelfbetrokkenheid van de 'toerist' en de 'vagebond' echter niet zozeer aan narcisme gelieerd, maar veeleer aan een toestand van permanent ongemak en aan een drang om, uit vrije wil dan wel noodzaak, steeds op zoek te gaan naar iets beters dan wat het leven tot nog toe in petto had.⁶²⁰ Terwijl Bauman beklemtoont dat de zelfbetrokkenheid die ons tijdvak typeert niet zomaar op zelfingenomenheid en eigenliefde terug valt te brengen, wordt ook Lipovetsky's stellingname over de om zich heen grijpende indifferentie en apathie ten dele onderuitgehaald. Zo wijst opnieuw Michel Maffesoli erop dat de hedendaagse versnelling van het individualiseringsproces helemaal niet leidt tot onverschilligheid tegenover alles wat het eigenbelang overschrijdt. Individueel vereenzelvigen zich weliswaar steeds minder met traditionele politieke projecten en met sociale groepen waarvan het lidmaatschap hen van bij de geboorte toegeschreven is, maar ze gaan ter compensatie wel op zoek naar maatschappelijke projecten en sociale bewegingen waar ze zich zelf beter thuis bij voelen.⁶²¹ Ook Manuel Castells benadrukt dat de teloorgang van een vaste, toegewezen sociale positie individuen ertoe noopt om hun eigen identiteit vorm te geven via toetreding tot nieuwe, zelfgekozen sociale verbanden.⁶²² Alain Touraine en Zygmunt Bauman verduidelijken dat dit *néo-tribalisme* een vorm van sociaal verkeer vooropstelt die precies op een doorgedreven individualisering geënt is. Groepen profileren zich niet langer als geïntegreerde en stabiele sociale structuren maar als contingente en vergankelijke sociale

⁶¹⁶ BAUMAN, Zygmunt. *Wir sind wie Landstreicher. Die Moral im Zeitalter der Beliebigkeit* in *Süddeutsche Zeitung*, 16/17 november 1993 en BAUMAN, Zygmunt. *Morality in the Age of Contingency* in HEELAS, Paul, LASH, Scott en MORRIS, Paul. (eds.). *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity*. Cambridge: Blackwell, 1995, 51-52

⁶¹⁷ BAUMAN, Zygmunt. *Life in Fragments*. Oxford: Blackwell, 1995, 95

⁶¹⁸ BAUMAN, Zygmunt. *Life in Fragments*. Oxford: Blackwell, 1995, 95-97 en BAUMAN, Zygmunt. *Tourists and Vagabonds: Or, Living in Postmodern Times* in DAVIS, Joseph E. (ed.). *Identity and Social Change*. New Brunswick: Transaction Publishers, 2000, 22-23

⁶¹⁹ BAUMAN, Zygmunt. *Life in Fragments*. Oxford: Blackwell, 1995, 94-95 en BAUMAN, Zygmunt. *Tourists and Vagabonds: Or, Living in Postmodern Times* in DAVIS, Joseph E. (ed.). *Identity and Social Change*. New Brunswick: Transaction Publishers, 2000, 23-24

⁶²⁰ BAUMAN, Zygmunt. *Wir sind wie Landstreicher. Die Moral im Zeitalter der Beliebigkeit* in *Süddeutsche Zeitung*, 16/17 november 1993

⁶²¹ MAFFESOLI, Michel. *Le temps des tribus. Le déclin de l'individualisme dans les sociétés de masse*. Paris: Méridiens Klincksieck, 1988, 22

⁶²² CASTELLS, Manuel. *The Information Age: Economy, Society, and Culture*. Vol. 2. *The Power of Identity*. Oxford: Blackwell, 2004 [1997], 2 en 11-12

entiteiten die opgebouwd zijn uit veelvuldige handelingen van zelf-identificatie.⁶²³ Aan deze verschuiving naar geïndividualiseerde en zelfgekozen sociale patronen koppelen Zygmunt Bauman en Ulrich Beck zelfs ernstige politieke consequenties. Ze zijn het met Touraine en Lipovetsky eens dat de versnelling van het individualiseringsproces noodzakelijk resulteert in toenemende onverschilligheid tegenover het klassieke politieke bestel.⁶²⁴ Individuen streven nu projecten na die niet meer zo gemakkelijk te veralgemenen zijn en ook de meest voorkomende problemen waarmee ze geconfronteerd worden laten zich niet meer optellen tot één duidelijke *common cause*.⁶²⁵ Zoals Tocqueville al aankondigde is het individu hiermee uitgegroeid tot de ergste vijand van de burger: in een maatschappij waarin particuliere bekommernissen de toon aangeven wordt elke invulling van het algemeen belang immers op scepsis onthaald.⁶²⁶ Het gebrek aan overtuigingskracht van de klassieke politieke projecten en de regelrechte afkeer voor een politiek beleid waarbij het individu zich niet langer betrokken voelt, hebben een paradoxale situatie in het leven geroepen. Mensen beschouwen zich in hun dagelijkse leven weliswaar zeer vrij maar voelen zich tegelijk onmachtig om de wereld waarin ze leven te veranderen. Dit valt volgens Bauman precies te verklaren door de enorme discrepantie tussen de thema's die op het politieke toneel behandeld worden en de private kwesties waarmee de individuen zelf opgezadeld zitten.⁶²⁷ Maar in plaats van zich gedesillusioneerd terug te trekken in het apathische narcisme van Lipovetsky, probeert het individu de samenleving van onderuit vorm te geven via nieuwe sociale bewegingen en niet-gouvernementele organisaties.⁶²⁸ Er is sprake van een onverwachte renaissance van politieke activiteit waarbij burgerlijke initiatieven het beleid proberen beïnvloeden buiten de traditionele politieke instellingen om. Volgens Beck zijn we in de *second modernity* zelfs getuige van een geleidelijke transformatie van het politieke domein: de gevestigde politieke orde profileert zich dan misschien nog steeds als sturende kracht, maar de echte maatschappelijke invloed komt steeds meer in handen van niet-institutionele, subpolitieke bewegingen.⁶²⁹

d Ambivalentie

De meeste sociologen gaan dus niet zover om de hedendaagse maatschappij in het teken te stellen van een vermeend totale en nieuwsoortige vervreemding. Ondanks hun waardering voor het werk van radicale cultuurcritici als Debord, Baudrillard, Jameson, Harvey en Lipovetsky hebben ze ernstige bedenkingen bij de bewering dat een kapitalistisch gedirigeerde pseudo-realiteit met narcistische trekjes de overhand genomen zou hebben. Maar

⁶²³ BAUMAN, Zygmunt. *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge, 1992, 136 en TOURAINE, Alain. *Critique of Modernity*. Cambridge: Blackwell, 1995, 271

⁶²⁴ LIPOVETSKY, Gilles. *L'ère du vide. Essais sur l'individualisme contemporain*. Paris: Gallimard, 1989 [1983], 50-51 en 62 en TOURAINE, Alain. *The Decline of the Social in Comparative Sociology*, 2003, 2, 3, 471-472

⁶²⁵ BAUMAN, Zygmunt. *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press, 2001, 6 en 48-49

⁶²⁶ DE TOCQUEVILLE, Alexis. *De la démocratie en Amérique*. Paris: Michel Lévy frères, 1868 [1835], 162

⁶²⁷ BAUMAN, Zygmunt. *In Search of Politics*. Cambridge: Polity Press, 1999, 2

⁶²⁸ De nuance gebiedt te vermelden dat Gilles Lipovetsky in zijn recentste werk gedeeltelijk op zijn stellingname van het culturele narcisme terug is gekomen. Hij is nu zelfs van oordeel dat het tijdperk van het postmodernisme – waar het culturele narcisme volgens hem dominant was – in het tijdvak van het zogenaamde 'hypermodernisme' is overgegaan. Zie LIPOVETSKY, Gilles. *Les temps hypermodernes*. Paris: Grasset, 2004, LIPOVETSKY, Gilles. *Le bonheur paradoxale: Essai sur la société d'hyperconsommation*. Paris: Gallimard, 2006 en LIPOVETSKY, Gilles. *Aujourd'hui, tout est hyper* op <http://www.ac-versailles.fr/pedagogi/ses/vies/Hodebas/liipovetsky.html>.

⁶²⁹ BECK, Ulrich. *The Reinvention of Politics: Rethinking Modernity in the Global Social Order*. Cambridge: Polity Press, 1997, 36-37, BECK, Ulrich. *Democracy Without Enemies*. Cambridge: Polity Press, 1998, 98-99 en BECK, Ulrich. *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press, 1999, 93

ze zijn het er wel over eens dat de westerling bij het uitstippelen van zijn eigen pad met een onbestemd maar fundamenteel gevoel van onzekerheid opgezaaid zit dat uit een existentiële destabilisering resulteert. Zygmunt Bauman identificeert vier factoren die te maken hebben met de reeds besproken metamorfose van de maatschappelijke, interpersoonlijke en individuele context. Ten eerste blijken de traditionele instituties niet meer in staat om orde en stabiliteit te brengen in de transformaties die de maatschappij in de *second modernity* ondergaat.⁶³⁰ Ten tweede culmineert de prioriteit die aan het amorele marktmechanisme wordt toegekend in het uiteenvallen van sociale opvangnetten en de veronachtzaming van extra-economische overwegingen.⁶³¹ Ten derde komt een nieuw standaardpatroon van sociale interactie op, dat vanuit de geest van consumentisme steeds meer artificiële en instrumentaliserende trekken krijgt.⁶³² En ten vierde raakt de individuele identiteit versplinterd: ze is nu niet langer voorgegeven, maar moet geconstrueerd worden en bovendien wordt ze vaker beleefd als een opeenvolging van ongerelateerde momentopnames dan als een duidelijke, stabiele en coherente eenheid.⁶³³ Bauman en andere vooraanstaande hedendaagse sociologen wijzen er echter op dat de meest fundamentele reden wellicht niet bij deze destabiliseringsprocessen gezocht moeten worden, maar samenhangt met de onoplosbare moeilijkheden die het individu ondervindt bij zijn zoektocht naar een onwrikbaar houvast. Zoals gezien kan de westerling niet langer terugvallen op een stabiele referentiegroep of vast normatief kader en ziet hij zich genoodzaakt om zijn eigen leven en identiteit vorm te geven op basis van een flexibele, betrekkelijke en zelfgekozen leidraad. Zoals Giddens opmerkt maakt de *post-traditional society* hierbij komaf met verstarde gebruiken, statische tradities en bijgeloof en gebruikt ze wetenschap, rede en rationaliteit als richtsnoer.⁶³⁴ Het grote probleem is echter dat het onwankelbare vertrouwen in wetenschappelijk en rationeel gelegitimeerde kennis zelf ook verdwenen is en hiermee het laatste, onaantastbaar gewaande bastion van zekerheid en duurzaamheid gevallen is.⁶³⁵ Het individu zit kortom ook met betrekking tot dit vermeend ultiem houvast met een onoplosbare ambivalentie opgescheept. Voor de vaststelling dat de wetenschap haar aura van alwetendheid en onfeilbaarheid verloren heeft worden diverse redenen naar voor geschoven. Op het meest abstracte niveau hamert Foucault erop dat kennis geen autonome en objectieve rationele analyse van de realiteit inhoudt maar steeds onlosmakelijk met macht verbonden blijft. Zowel de moderne epistemologie als de dominante analytische paradigma's en praktijk vloeien volgens hem voort uit historisch gegroeide machtsverhoudingen.⁶³⁶ Zeker met betrekking tot de sociale en menswetenschappen geldt dat kennis en macht een geïntegreerde eenheid vormen en geen onderling onafhankelijke of zelfs antagonistische constellaties zijn.⁶³⁷ Omdat sociaal- en menswetenschappelijke kennis aan ethische stellingnames en politiek beleid gelieerd is en dus tot actie aanleiding geeft, stelt ze haar eigen inzichten bovendien continu aan modificatie

⁶³⁰ BAUMAN, Zygmunt. *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press, 2001, 31-32

⁶³¹ BAUMAN, Zygmunt. *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press, 2001, 84

⁶³² BAUMAN, Zygmunt. *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press, 2001, 86

⁶³³ BAUMAN, Zygmunt. *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press, 2001, 87

⁶³⁴ GIDDENS, Anthony. *Living in a Post-Traditional Society* in BECK, Ulrich, GIDDENS, Anthony en LASH, Scott (eds.). *Reflexive Modernization. Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 86

⁶³⁵ GIDDENS, Anthony. *Living in a Post-Traditional Society* in BECK, Ulrich, GIDDENS, Anthony en LASH, Scott (eds.). *Reflexive Modernization. Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 87-88 en GIDDENS, Anthony. *In Defence of Sociology: Essays, Interpretations, and Rejoinders*. Cambridge: Polity Press, 1996, 42

⁶³⁶ FOUCAULT, Michel. *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Paris: Gallimard, 1975, 32

⁶³⁷ FOUCAULT, Michel. *Entretien sur la prison: le livre et sa méthode (Entretien avec J.J. Brochier)(1975)* in FOUCAULT, Michel (ed.). *Dits et écrits*. Tome II. Paris: Gallimard, 1994, 749-752

bloot.⁶³⁸ Volgens Giddens vormt dit één van de hoofdoorzaken van het gevoel van onzekerheid: sociaal- en menswetenschappelijke kennis die gebruikt wordt om in te grijpen in de bestudeerde sociale context draagt bij tot haar eigen herziening en tot de circulariteit en feilbaarheid van haar eigen aanspraken.⁶³⁹ Ze kan met andere woorden niet door zekerheid gekenmerkt worden, omdat ze onderhevig is aan een reflexief proces van revisie en herinterpretatie en hierdoor altijd onvolledig, voorlopig en gecontesteerd zal zijn.⁶⁴⁰ Daarnaast daagt het besef dat er onoverbrugbare grenzen zijn aan wetenschappelijke kennis. Niet alleen brengt de groei van kennis steeds nieuwe kennistekorten aan het licht die op hun beurt nieuw onderzoek vereisen en zich vertalen in een toestand van voortschrijdende onzekerheid. Maar zoals Peter Wehling beklemtoont, noopt de confrontatie met vraagstukken van onpeilbare complexiteit ook tot de erkenning dat sommige domeinen heel lang aan wetenschappelijk inzicht zullen blijven weerstaan of zelfs nooit volledig doorgrond kunnen worden.⁶⁴¹

Uit het voorgaande wordt duidelijk dat er zeer algemene en fundamentele vraagtekens te plaatsen zijn bij de aura van zekerheid en de belofte van totaalinzicht waaraan de wetenschap zich blijft vastklampen. Dat wetenschappelijke kennis haar gepretendeerde status van ultiem houvast bij de gewone bevolking ook daadwerkelijk aan het verliezen is, wijten sociologen aan een groeiende desillusie met de concrete gevolgen van wetenschap, technologie en expertise. Wetenschap en technologie blijken niet de voordelen op te leveren waarop de mensheid eigenlijk gehoopt had. Niet alleen is het wetenschappelijk onderzoek er niet in geslaagd om, conform de vooruitgangsfilosofie van de *first modernity*, voor elk belangrijk probleem een oplossing te vinden.⁶⁴² Maar zoals gezien hebben wetenschappelijke ontdekkingen en technologische nieuwigheden, in plaats van remedies aan te dragen, vaak zelf zeer ernstige problemen in het leven geroepen.⁶⁴³ Bovendien laat ook de politieke toepassing van wetenschappelijke expertise vaak ernstig te wensen over. Habermas benadrukt dat de westerse maatschappij door de toenemende *Verwissenschaftlichung der Politik* steeds technocratischer vormen aanneemt en het politieke beleid dus steeds vaker wordt geschraagd door sociaaltechnologische planning en een uitgebreid netwerk van experts.⁶⁴⁴ Ook Anthony Giddens beklemtoont dat het maatschappelijke bestel extreem afhankelijk geworden is van expertise en dat de legitimiteit van de maatschappelijke instellingen impliciet gebaseerd is op het vermeend onbepaalde vertrouwen dat de burgers mogen stellen in de erin vervatte expertise.⁶⁴⁵ Dit vertrouwen, dat zich in een gevoel van zekerheid vertaalt indien het niet beschaamd wordt, heeft echter een ferme deuk opgelopen. Het systeem van expertise heeft de verwachtingen zo hoog opgeklopt dat deze vaak niet ingelost kunnen worden.⁶⁴⁶ De correspondentie tussen vooropgestelde sociale programma's en hun eindresultaat schiet

⁶³⁸ FOUCAULT, Michel. *Les mots et les choses: une archéologie des sciences humaines*. Paris: Gallimard, 1966, 339

⁶³⁹ GIDDENS, Anthony. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press, 1991, 28-29

⁶⁴⁰ GIDDENS, Anthony. *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press, 1990, 39 en 45

⁶⁴¹ WEHLING, Peter. *Weshalb weiß die Wissenschaft nicht, was sie nicht weiß? Umrisse einer Soziologie des Wissenschaftlichen Nichtwissens* in BÖSCHEN, Stefan en WEHLING, Peter (eds.). *Wissenschaft zwischen Folgenverantwortung und Nichtwissen*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2004, 71-74 en WEHLING, Peter. *Reflexive Wissenspolitik: Öffnung und Erweiterung eines neuen Politikfeldes in Technikfolgenabschätzung. Theorie und Praxis*, 2004, 13, 3, 65-66

⁶⁴² BECK, Ulrich. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage, 1992, 45

⁶⁴³ BECK, Ulrich. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage, 1992, 179-180 en BECK, Ulrich. *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press, 1999, 140

⁶⁴⁴ HABERMAS, Jürgen. *Technik und Wissenschaft als Ideologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1969 [1968], 58, 80-81 en 120

⁶⁴⁵ GIDDENS, Anthony. *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press, 1990, 26

⁶⁴⁶ Cf. WYNNE, Brian. *May the Sheep Safely Graze? A Reflexive View of the Expert-Lay Knowledge Divide* in LASH, Scott, SZERSZYNSKI, Bronislaw en WYNNE, Brian (eds.). *Risk, Environment and Modernity: Towards a New Ecology*. London: Sage, 1996, 50-51.

frequent tekort door onvoorziene gevolgen die opduiken onder invloed van machtsmisbruik, ideologische vooroordelen en ontoereikende kennis van de werking van complexe maatschappelijke processen.⁶⁴⁷ Het systeem van expertise wordt ook op de korrel genomen omdat het de overheid vaak niet in staat stelt om problemen met een grote maatschappelijke impact correct in te schatten en te communiceren. Vooral in het domein van de volksgezondheid springen voorbeelden in het oog van ingeroepen expertise die te wensen overlaat: zo waren er gebrekkige of zelfs foutief geruiststellende informatiecampaagnes bij de uitbraak van HIV/AIDS en BSE/Creutzfeldt-Jakob en werd het publiek zelfs niet ingelicht over de mogelijke gevolgen van de introductie van genetisch gewijzigde gewassen in de voedselketen.⁶⁴⁸ Joost Van Loon ontwaart hier een enorme paradox tussen de toegenomen rol van wetenschap en technologie bij de identificatie van mogelijke risico's en de groeiende delegitimatie van wetenschap en technologie als gevolg van de institutionele onmacht om deze risico's doelmatig aan te pakken.⁶⁴⁹ Het vertrouwen in de wetenschap als ultieme houvast raakt echter niet alleen zoek omdat aangekondigde oplossingen voor klassieke problemen achterwege blijven, nieuwe technologische risico's in het leven worden geroepen en aangeboden expertise in gebreke blijft. Het wordt ook op een fundamentele wijze aangetast wanneer wetenschappers vanuit puur opportunisme belangen ondersteunen die diametraal tegen het algemeen belang ingaan. Duidelijke voorbeelden waarbij consultants zich laten instrumentaliseren om een alarmerende wetenschappelijke consensus te discrediteren – zoals de minimalisering van de menselijke oorzaken van klimaatverandering en de banalisering van de schadelijke gevolgen van roken – hebben bij het brede publiek fundamentele vragen doen rijzen over de integriteit van het wetenschappelijke discours.⁶⁵⁰ Tot slot wordt de scepsis tegenover de aanspraken van de wetenschap ook gevoed door het besef dat de toenemende complexiteit van de problemen waarmee onze maatschappij worstelt eenduidige en eenvoudige oplossingen voorgoed uitsluit. We zitten opgezaagd met een onoplosbare ambivalentie met betrekking tot de richting waarin we evolueren, de doelen die we moeten nastreven, de maatregelen die we daarvoor moeten nemen, de middelen die we daarvoor moeten aanwenden en de mogelijke gevolgen van deze acties.⁶⁵¹

Volgens Beck vertaalt dit besef zich in een geleidelijke heroriëntatie van de aanpak van maatschappelijke uitdagingen. Terwijl deze in de *first modernity* stevast beschouwd werden als problemen van orde die helder definieerbaar en duidelijk beslisbaar waren, omschrijft men ze in de *second modernity* steeds vaker als risico's die geen finale oplossing meer hebben en nog slechts in termen van waarschijnlijkheid te vatten zijn.⁶⁵² In de *second modernity* worden geen categorische grenzen meer getrokken om ambiguïteit bij voorbaat uit

⁶⁴⁷ GIDDENS, Anthony. *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press, 1990, 44-45

⁶⁴⁸ DICKSON, David. *Science and its Public: The Need for a Third Way in Social Studies of Science*, 2000, 30, 6, 919-920 en SMART, Barry. *Facing Modernity. Ambivalence, Reflexivity, and Morality*. London: Sage, 1998, 7-8

⁶⁴⁹ VAN LOON, Joost. *Virtual Risks in an Age of Cybernetic Reproduction* in ADAM, Barbara, BECK, Ulrich en VAN LOON, Joost (eds.). *The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory*. London: Sage, 2000, 173

⁶⁵⁰ Cf. PETTINGER, Mary E. *Introduction: Power, Knowledge and the Social Construction of Climate Change* in PETTINGER, Mary E. (ed.). *The Social Construction of Climate Change: Power, Knowledge, Norms, Discourses*. Aldershot: Ashgate, 2007, 2-3, CASS, Loren R. en PETTINGER, Mary E. *Conclusion: The Constructions of Climate Change* in PETTINGER, Mary E. (ed.). *The Social Construction of Climate Change: Power, Knowledge, Norms, Discourses*. Aldershot: Ashgate, 2007, 235-237 en DROPE, Jacqui en CHAPMAN, Simon. *Tobacco Industry Efforts at Discrediting Scientific Knowledge of Environmental Tobacco Smoke: A Review of Internal Industry Documents* in *Journal of Epidemiology and Community Health*, 2001, 55, 8, 593-594.

⁶⁵¹ SMART, Barry. *Facing Modernity: Ambivalence, Reflexivity, and Morality*. London: Sage, 1998, 71-72

⁶⁵² BECK, Ulrich. *The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization* in BECK, Ulrich, GIDDENS, Anthony en LASH, Scott (eds.). *Reflexive Modernization: Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 9

te sluiten en de illusie te scheppen van simpele oplossingen, maar wordt geopteerd voor een pragmatische aanpak die rekening houdt met ambiguïteit en onzekerheid. De vooropgezette normatieve criteria houden rekening met onvoorspelbare evoluties en laten ruimte voor continue terugkoppeling en tussentijdse bijsturing.⁶⁵³ Het inzicht dat wetenschappelijke kennis niet de verhoopte ultieme zekerheden te bieden heeft en een meer pragmatische attitude daarom aangewezen is, maakt duidelijk hoezeer de relatie met wetenschap in de *second modernity* ontvuld is. Beck komt tot de slotsom dat we nu in een maatschappij leven waarin de onzekerheid finaal teruggekeerd is.⁶⁵⁴ Tegen de naïeve overtuiging van de *first modernity* in schiet de wetenschappelijke kennis immers aanwijsbaar tekort om haar aanspraken als wondermiddel en onwankelbare maatstaf van zekerheid waar te maken. Omdat wetenschappelijke kennis ook zelf onherroepelijk met onduidelijkheid en ambiguïteit te kampen heeft, wil de ironie dat haar expansie en onze toenemende afhankelijkheid ervan de onzekerheid zelfs heeft doen toenemen in plaats van afnemen.⁶⁵⁵ Net als Beck concludeert ook Bauman dat, door het wegvallen van onaanraakbare tradities en door de onmacht van de wetenschap om dan zelf maar probleemloos het ultieme houvast te bieden, het leven en handelen in onzekerheid de basiservaring van onze tijd geworden is.⁶⁵⁶ Giddens en Bauman wijzen erop dat radicale twijfel geëvolueerd is van een abstract filosofisch probleem tot een reëel existentieel ongemak dat iedereen persoonlijk het hoofd moet bieden.⁶⁵⁷ Hun eindconclusie weerspiegelt de onoplosbare ambivalentie die ze zo kenmerkend vinden voor de *second modernity*: ontvoegd uit de bekrompen traditionele contexten van weleer, voelt het westerse individu zich vrij en tegelijk kwetsbaar als nooit tevoren.⁶⁵⁸

3.4.2 Van memory crisis tot memory boom

3.4.2.1 L'accélération de l'histoire

Volgens de hedendaagse geschiedenisfilosofie zijn we sinds de jaren 1980 in het westen opnieuw getuige van een langzame maar duidelijke transformatie van de tijdperceptie. Het moderne tijdsbesef dat in de periode 1770 tot 1830 tot stand was gekomen als gevolg van de toenmalige sociale en politieke metamorfose is onder invloed van de recente omwentelingen op zijn beurt aan een grondige verandering onderhevig. De intrede van de *second modernity* blijkt een tijdsperspectief in te luiden dat steeds korter en vluchtiger wordt. In navolging van David Harvey beklemtonen geschiedenisfilosofen dat onze tijdsbeleving in snel tempo gecomprimeerd wordt door toedoen van nieuwe communicatietechnologieën, de radicale versnelling van het productieproces, de constante manipulatie van het consumptiepatroon en het genereren van een niet-aflatende stroom

⁶⁵³ BECK, Ulrich en LAU, Christoph. *Second Modernity as a Research Agenda: Theoretical and Empirical Explorations in the 'Meta-Change' of Modern Society* in *The British Journal of Sociology*, 2005, 56, 4, 527-529

⁶⁵⁴ BECK, Ulrich. *Ecological Questions in a Framework of Manufactured Uncertainties* in SEIDMAN, Steven en ALEXANDER, Jeffrey C. (eds.) *The New Social Theory Reader*. London: Routledge, 2001, 274

⁶⁵⁵ EKBERG, Merryn. *The Parameters of the Risk Society: A Review and Exploration* in *Current Sociology*, 2007, 55, 3, 355

⁶⁵⁶ BECK, Ulrich. *The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization* in BECK, Ulrich, GIDDENS, Anthony en LASH, Scott (eds.). *Reflexive Modernization: Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 10-12 en 29 en BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and Ambivalence*. Cambridge: Polity Press, 2001 [1991], 95-97

⁶⁵⁷ GIDDENS, Anthony. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press, 1991, 21 en BAUMAN, Zygmunt. *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press, 2001, 69

⁶⁵⁸ Cf. DOUGLAS, Mary. *Risk and Blame: Essays in Cultural Theory*. London: Routledge, 1994, 15.

nieuwsfeiten door de massamedia.⁶⁵⁹ Ten eerste is de geschatte duur van het heden enorm ingekort. Zoals Walter Benjamin al insinueerde wordt de intuïtie waarmee de mens de lengte van het heden aanvoelt, bepaald door de snelheid van de productie-, communicatie- en transportmiddelen die in zijn tijd dominant zijn. De overgang van de premoderniteit naar de *first modernity* was volgens hem gepaard gegaan met een cruciale versnelling in al deze domeinen en had op deze wijze een tijdsbewustzijn doen ontstaan dat ongekend jachtig, intens en acuut was.⁶⁶⁰ De jongste decennia is de productie-, communicatie- en transportsnelheid echter nog fenomenaler toegenomen dan in Benjamins tijd. Volgens Julius Fraser leidt deze verbazingwekkende versnelling ertoe dat het heden zich in onze ervaring soms tot een fractie van een seconde beperkt, terwijl dit in het tijdperk van ambachtelijke productie, communicatie per brief en transport per paard nog verscheidene dagen bedroeg.⁶⁶¹ Ten tweede geeft ook het historisch proces zelf een bruuske versnelling te zien: het heden verdwijnt steeds sneller in het verleden en de toekomst komt steeds sneller op ons af. De reden hiervoor ligt opnieuw in de verhoging van de productie-, communicatie- en transportsnelheid, maar ook in de toegenomen impact van de massamedia en de gewijzigde rol van het economische productiemodel. Nora bijvoorbeeld wijt de *accélération de l'histoire* zoals gezien vooral aan de koortsachtige, oppervlakkige en creatieve nieuwsgaring van de massamedia. Onvoldoende in staat om significante nieuwsfeiten van irrelevante nieuwtjes te onderscheiden stellen de massamedia alles wat geschiedt als belangrijk voor, waardoor het heden verschijnt als een steeds sneller vervliegende momentopname van actualiteit.⁶⁶² Lipovetsky legt dan weer meer nadruk op de invloed van het op consumptisme afgestemde kapitalistische productieproces. De kunstmatige manipulatie van het consumptiepatroon, gestoeld op permanente verleiding met innovatie, beoogt de consumptiecyclus zo veel mogelijk te versnellen en promoot onmiddellijke bevrediging als uitiem goed. Binnen deze artificieel gecultiveerde cultuur van hedonisme neemt het heden de vorm aan van een steeds sneller wegglijdend ogenblik van (geanticiperde) consumptie.⁶⁶³ Dat het historisch proces onder impuls van voornoemde factoren versnelt, vertaalt zich ook in een drastische inkrimping van de tijdshorizon: onze blik wordt steeds korter en het heden, als ontmoetingspunt van verleden en toekomst, schrompelt zienderogen ineen.⁶⁶⁴ Gelet op de tendens om de temporele dimensie te reduceren tot een oneindige aaneenschakeling van steeds korter wordende instanties van onmiddellijkheid, vraagt Jameson zich met overdreven zin voor dramatiek zelfs af of zich hiermee *the end of temporality*, in de vorm van een totale implosie van het moderne tijdsperspectief, aandient.⁶⁶⁵

⁶⁵⁹ HARVEY, David. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell, 1989, 240-241, 306-307 en 327, HUYSEN, Andreas. *Present Pasts: Media, Politics, Amnesia* in *Public Culture*, 2000, 12, 1, 31 en MAY, Jon en THRIFT, Nigel. *Introduction* in MAY, Jon en THRIFT, Nigel (eds.). *TimeSpace: Geographies of Temporality*. New York: Routledge, 2001, 9-11

⁶⁶⁰ Cf. BENJAMIN, Walter. *Über einige Motive bei Baudelaire* in BENJAMIN, Walter. *Illuminationen. Ausgewählte Schriften. Band 1*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977, 206-209. De periode waarop Benjamin doelt, komt volgens Harvey trouwens grosso modo overeen met de eerste grootschalige *space-time compression* uit de westerse geschiedenis. Zie HARVEY, David. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell, 1989, 260-263.

⁶⁶¹ FRASER, Julius T. *Die Zeit: Auf den Spuren eines vertrauten und doch fremden Phänomens*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1993, 243 en 380

⁶⁶² NORA, Pierre. *Entre mémoire et histoire* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, xvii-xviii

⁶⁶³ LIPOVETSKY, Gilles en CHARLES, Sébastien. *Hypermodern Times*. Cambridge: Polity, 2005, 32-35

⁶⁶⁴ VAN DER DUSSEN, Jan, SIMISSEN, H.G.J.M., WESSELS, L.H.M. en SCHUYT, C.J.M. *Geschiedenis en beschaving: kritische opstellen over verleden, heden en toekomst*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2005, 225-226

⁶⁶⁵ JAMESON, Fredric. *The End of Temporality* in *Critical Inquiry*, 2003, 29, 4, 717. Zie ook HARVEY, David. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell, 1989, 240.

3.4.2.2 Desintegratie van het tijdsperspectief

Het tijdsperspectief wordt in de *second modernity* niet enkel korter en vluchtiger maar ook incoherenter. Verleden, heden en geanticipeerde toekomst worden in toenemende mate ervaren als tijdsvakken die fundamenteel van elkaar verschillen en geen eenduidig verband meer bezitten. Dit is in de eerste plaats te wijten aan de verdere radicalisering van de desintegratieve tendensen die de temporele samenhang in het begin van de *first modernity* al op de proef hadden gesteld. Zo doen nieuwe wetenschappelijke inzichten vermoeden dat het begin der tijden nog veel verder teruggaat, het waarschijnlijke einde der tijden nog veel langer op zich zal laten wachten en beiden nog veel mysterieuzer zijn dan voorheen gedacht. Ondanks het gevoel van tijdscompressie blijkt dus wel het besef toegenomen dat verleden en toekomst nog uitgestrekter en complexer geworden zijn en ook de menselijke geschiedenis aan helderheid ingeboet heeft.⁶⁶⁶ Bovendien zijn ook de *Erfahrungsraum* en de *Erwartungshorizont* verder uit elkaar gegroeid. Net zoals de Industriële en Franse Revolutie indertijd, zorgen recente socio-politieke omwentelingen ervoor dat verleden ervaringen nieuwe gebeurtenissen niet meer toereikend kunnen verklaren. Vruchteloos teruggrijpend op achterhaalde aanknopingspunten beleven we de ingrijpende gevolgen van globalisering, individualisering en detraditionalisering als bevreemdend en existentieel bedreigend. Anticiperend op nog radicalere veranderingen zijn we er ons daarenboven van bewust dat verleden en zelfs huidige ervaringen voor onze oriëntatie op de toekomst van weinig nut zijn. We voelen ons met andere woorden slecht voorbereid op de realisatie van onze toekomstvisioenen – de volledige computerisering en robotisering van de samenleving, de radicale verlenging van de levensduur, de introductie en veralgemening van *designerbabies*, de doorbraak van een geneeskunde gestoeld op genetische en bionische ingrepen, de kolonisering van de ruimte, etc.⁶⁶⁷ Een tweede reden voor het incoherenter worden van de temporele samenhang is gelieerd aan een plotse inversie van onze affectieve relatie tot verleden en toekomst. Zoals we gezien hebben, was de premoderne neutrale houding tegenover verleden en toekomst teloorgegaan onder invloed van een mentaliteitswijziging die met intrede van de Verlichting samenhangt. Van toen af beschouwde de culturele elite het verleden als een dwangbuis van irrationaliteit waaruit ze zichzelf bevrijd had en de toekomst als een zelf te sturen project van progressieve ontvoogding en maatschappelijke verbetering.⁶⁶⁸ In de *first modernity* stond nauwelijks verholen minachting jegens het verleden dus in schril contrast met mateloos vertrouwen in de toekomst. Sinds het begin van de *second modernity* heeft deze gevoelsmatige verhouding tot verleden en heden zich echter geleidelijk in haar spiegelbeeld omgekeerd. Het verleden wordt – zoals verderop nog besproken zal worden – steeds meer omarmd als het enige ankerpunt dat nog stabiliteit en wijsheid kan bieden nu traditionele zekerheden steeds luider in vraag worden gesteld.⁶⁶⁹ De toekomst wordt daarentegen steeds vaker als angstwekkend vreemd en zelfs ronduit bedreigend

⁶⁶⁶ Cf. LOWENTHAL, David. *The Past of the Future in History Today*, 2006, 56, 6, 42-43.

⁶⁶⁷ De vraag of dit problematisch is wordt onderscheiden beantwoord. Een positief, zelfs euforisch toekomstbeeld schetsen BOSTROM, Nick. *The Future of Humanity* in OLSEN, Jan-Kyrre Berg, HENDRICKS, Vincent F. en PEDERSEN, Stig Andur (eds.). *A Companion to the Philosophy of Technology*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2009 [2008], 551-557 en KAKU, Michio. *Visions: How Science Will Revolutionize the Twenty-First Century*. Oxford: Oxford University Press, 1999 [1997], 3-5, matig pessimisme overheerst bij HEILBRONER, Robert L. *Visions of the Future: The Distant Past, Yesterday, Today, Tomorrow*. New York: Oxford University Press, 1996, 93-119 en ronduit alarmerend klinkt FUKUYAMA, Francis. *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution*. New York: Picador, 2003, 84-86.

⁶⁶⁸ Cf. ISRAEL, Jonathan I. *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity*. Oxford: Oxford University Press, 2001, 6-7 en 11 en VAN DEN BERGHE, Gie. *De mens voorbij*. Antwerpen: Meulenhoff Manteau, 2008, 20-21.

⁶⁶⁹ LOWENTHAL, David. *Possessed by the Past: The Heritage Crusade and the Spoils of History*. New York: Free Press, 1996, 6

tegemoet gezien. Het naïeve vooruitgangsgeloof dat in de *first modernity* tegenslagen nog geruststellend kon afdoen als onvermijdelijke maar spoedig uit de weg te ruimen obstakels op het pad naar collectieve gelukzaligheid, ziet zijn aanhang de laatste decennia zienderogen slinken.⁶⁷⁰

Verschillende redenen worden naar voor geschoven voor het recente wegebben van de idee van evidente vooruitgang en dus van het inherent optimistische toekomstperspectief. Harvey en Jameson wijzen op twee economische factoren die het begrip van progressiviteit hebben uitgehold door contrasten te egaliseren die voor ons gevoel van vooruitgang noodzakelijk zijn. Zo heeft de globalisering van het kapitalistische moderniseringsproces de tegenstelling doen vervagen tussen moderniserende regio's en gebieden die niet door modernisering worden beïnvloed.⁶⁷¹ Omdat bijna de hele wereld nu modern geworden is, lijkt niets nog echt nieuw of vooruitstrevend. Door zich te heroriënteren op kunstmatig aangezwengeld consumentisme heeft de kapitalistische economie bovendien een oppervlakkige cultuur van continu modifierende trends in het leven geroepen. In een omgeving die louter ten gunste van de verkoopcijfers aan constante en arbitraire verandering wordt blootgesteld, gaat de waarde van het nieuwe en innovatieve verloren in een gestage stroom van variatie die nergens heen leidt.⁶⁷² Maar veel belangrijker dan de economische factoren die door Harvey en Jameson aangehaald worden, is de inhoudelijke discreditering van de vooruitgangsfilosofie zelf. Zoals Bauman benadrukt, heeft de visie dat het tijdsverloop een onomstreden emancipatorische potentieel bezit haar overtuigingskracht in de *second modernity* verloren.⁶⁷³ Verschillende auteurs verklaren dit door de plotse teloorgang van de grote ideologische narratieven die de realisatie van hun ontvoogdingsidealen als ultiem einddoel in de toekomst geprojecteerd hadden. Zo meent Gianni Vattimo dat de delegitimering van de utopische ideologieën die de *first modernity* in hun greep hielden ertoe geleid heeft dat de vooruitgangsidee geseculariseerd en hierdoor van een concreet eindobjectief beroofd werd.⁶⁷⁴ Met zijn op z'n zachtst gezegd omstreden interpretatie van de recente geschiedenis gaat Francis Fukuyama nog een stap verder. Hij beweert dat de liberale democratie en het vrije marktsysteem zich als het eigenlijke eindpunt van de socioculturele evolutie van de mensheid geopenbaard hebben omdat ze alle alternatieve politieke leerstelsels overleefd of minstens terminaal ondergraven hebben. Voor Fukuyama is met de val van de Berlijnse Muur het streefdoel van de vooruitgang finaal verwezenlijkt en *the end of history* aangebroken.⁶⁷⁵ Andere auteurs wijten het verlies aan toekomstig emancipatorisch appel niet zozeer aan het deficit van de politiek geïnspireerde vooruitgangsidealen als wel aan de problematisering van het wetenschappelijke begrip van vooruitgang. Anthony O'Hear argumenteert bijvoorbeeld dat de rationele vooronderstellingen die aan het wetenschappelijke vooruitgangsbegrip ten grondslag liggen intussen ontmaskerd zijn. Eenmaal door darwinistische, marxistische en freudiaanse theorieën tot zijn determineerbare factoren

⁶⁷⁰ Notoire uitzonderingen hierop vormen radicale (neo-)liberalen en transhumanisten.

⁶⁷¹ HARVEY, David. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell, 1989, 54-58 en JAMESON, Fredric. *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. London: Verso, 1991 [1984], 16-25

⁶⁷² HARVEY, David. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell, 1989, 85-87 en JAMESON, Fredric. *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. London: Verso, 1991 [1984], 309-311

⁶⁷³ BAUMAN, Zygmunt. *Zygmunt Bauman talks with Maaretta Jaukkuri* op http://www.khib.no/khib/visningsrom/avgangsutstillinger/avgangsutstillinger_2007_1/artism/zygmunt_bauman_talks_with_maaretta_jaukkuri

⁶⁷⁴ VATTIMO, Gianni. *The End of Modernity: Nihilism and Hermeneutics in Post-Modern Culture*. Cambridge: Polity Press, 1988, 8

⁶⁷⁵ FUKUYAMA, Francis. *The End of History?* in *The National Interest*, 1989, 16, 3-4 en FUKUYAMA, Francis. *The End of History and the Last Man*. Middlesex: Penguin, 1992, xi en 42

herleid, bleek de rationele drijfveer immers zelf niet langer redelijk.⁶⁷⁶ Nog signifikanter is de vaststelling dat in ons wetenschappelijk gedomineerd bestaan steeds minder ruimte wordt gelaten voor normatieve vragen bij de weg die de wetenschappelijke innovaties ons opsturen. Volgens O'Hear wordt het wantrouwen in de ons voorgespiegelde toekomst grotendeels veroorzaakt door het besef dat de mensheid zich zal moeten plooien naar de eigendynamiek van de technologische heilsleer.⁶⁷⁷

Op een concreter niveau kan de plotse ontzuivering met het vooruitgangsgeloof gelinkt worden aan de nieuwe onzekerheden en bedreigingen die met de expansie van het technokapitalistische model gepaard zijn gegaan. Zo leidt de economische globalisering tot de relocatie van arbeidsintensieve industriële sectoren naar lagelonenlanden en de intensifiëring van economische migratiegolven, wat zich onder meer uit in groeiende werkonzekerheid, een continue verhoging van de werkdruk en een aanzienlijke instroom van bevolkingsgroepen met vaak radicaal verschillende zeden en gewoonten. De veralgemening van de kapitalistische productiewijze resulteert niet alleen in de uitputting van de natuurlijke grondstoffen, waardoor de economische groei een halt dreigt te worden toegeroepen, maar ook in een grondige vervuiling van onze habitat en in de opwarming van de aarde, waardoor we volgens toonaangevende milieuraapporten op een ecologische catastrofe dreigen af te steven.⁶⁷⁸ Ook de recente ontwikkeling van de nucleaire, biochemische en computertechnologie draagt risico's in zich die voor het succesvolle voortbestaan van de menselijke soort problematisch kunnen zijn.⁶⁷⁹ Conform Becks analyse van de *Risikogesellschaft* situeert David Lowenthal het plotse wegvallen van het vertrouwen in de toekomst rond de periode 1960-1980.⁶⁸⁰ Anders dan nu vaak beweerd wordt, is de optimistische kijk op de toekomst dus helemaal niet beginnen afkalven toen de gruwel van de Tweede Wereldoorlog in 1945 in zijn nieuwsoortige destructiviteit aan het licht kwam. Integendeel, na Auschwitz en Hiroshima overheerste de hoop dat met behulp van wetenschap, technologie en politieke wil eindelijk een begin kon worden gemaakt met algemene welvaart, welzijn en wereldvrede en men door collectieve inspanningen nieuwe stuiptrekkingen van de beschaving zou kunnen voorkomen.⁶⁸¹ Opnieuw blijkt dat de Holocaust noch het afwerpen van de eerste atoombom vanuit sociologisch oogpunt als *welthistorische Ereignisse* beschouwd kunnen worden. Zoals gezien zou het omslagpunt naar een nieuw tijdperk pas twee of drie decennia later plaatsvinden, toen plots een hele resem fenomenen opdoken die simultaan wel een breuklijn met de eerste fase van de moderniteit inhielden. Eerst onder invloed van deze fenomenen zou het besef dagen dat de processen die in de *first modernity* onbetwist als motor van de vooruitgang golden niet in staat bleken de voorspelde oplossingen te bieden en bovendien zelf bijdroegen aan de problematisering van het toekomstige menselijke bestaan.⁶⁸² Volgens David Lowenthal staat het vertrouwen in de toekomst nu op een absoluut dieptepunt. Vrezend dat onze sociaal-economische verworvenheden onder zware druk zullen komen te staan, er rampen op ons af zullen komen die onvermijdelijk en onoplosbaar zijn en wetenschap noch politiek aan sociale malaise en ecologische ontregeling zullen kunnen verhelpen, leeft voor het eerst in de geschiedenis de overtuiging dat de komende generatie onherroepelijk slechter af zal zijn – een overtuiging die ze trouwens deelt.⁶⁸³

⁶⁷⁶ O'HEAR, Anthony. *After Progress. Finding the Old Way Forward*. London: Bloomsbury, 1999, 62-72

⁶⁷⁷ Cf. O'HEAR, Anthony. *After Progress. Finding the Old Way Forward*. London: Bloomsbury, 1999, 23-24.

⁶⁷⁸ Zie onder meer de 4de *Global Environment Outlook* van de VN, http://www.unep.org/geo/geo4/report/GEO-4_Report_Full_en.pdf.

⁶⁷⁹ VAN LOON, Joost. *Risk and Technological Culture: Towards a Sociology of Virulence*. New York: Routledge, 2002, 188

⁶⁸⁰ LOWENTHAL, David. *The Past of the Future in History Today*, 2006, 56, 6, 44

⁶⁸¹ Cf. LOWENTHAL, David. *The Past of the Future in History Today*, 2006, 56, 6, 45.

⁶⁸² Cf. LOWENTHAL, David. *The Past of the Future in History Today*, 2006, 56, 6, 46.

⁶⁸³ LOWENTHAL, David. *The Past of the Future in History Today*, 2006, 56, 6, 48-49

Naast de radicalisering van desintegratieve tendensen uit de *first modernity* en de plotse ommekeer van onze affectieve perceptie van de toekomst vormt de erosie van de nationale collectieve herinneringen de derde oorzaak van het incoherenter worden van de temporele samenhang in de *second modernity*. Zoals gezien was de creatie van nationale collectieve herinneringen de enige afdoende remedie gebleken om de *memory crisis* te bezweren die met de overgang van premoderniteit naar *first modernity* vergezeld was gegaan. De introductie van deze gecanoniseerde, van bovenaf geïnstrueerde en uitgebreid cultureel gemedieerde *invented traditions* had het immers mogelijk gemaakt om verleden, heden en toekomst opnieuw betekenisvol en gezaghebbend met elkaar te verbinden toen eerdere temporele zekerheden op de tocht waren komen te staan. Sinds de jaren 70 hebben deze nationale mythes in het westen echter veel van hun overtuigingskracht verloren en is de indruk van temporele continuïteit opnieuw vervaagd: er is geen zelf-evident en coherent historisch traject meer waarbinnen het verleden verankerd, het heden verklaard en de toekomst voorspeld kan worden.⁶⁸⁴ Voor deze erosie van nationale collectieve herinneringen – voor Nora zoals vermeld de hoofdreden van de huidige *memory crisis* – zijn er verschillende onderling verweven oorzaken. In de eerste plaats valt bij vele burgers een verschuiving waar te nemen van een nationale naar een maatschappelijke identificatie, waarbij ze de staat niet langer beschouwen als de hoeder van andere dan hun sociaal-economische belangen en zichzelf niet meer primair verstaan als subjecten die zich constructief moeten inschrijven in het ene nationale project. Door de uitbouw van de verzorgingsstaat verdween de associatie met collectieve zingeving naar het achterplan en werd de natie vooral verondersteld de sociaal-economische randvoorwaarden te vrijwaren voor de doelen die de burgers voor zichzelf uitstippelen.⁶⁸⁵ In de tweede plaats zijn er binnen de natiestaat groepen opgestaan die ten overstaan van de nationale herinneringstraditie speciale eisen stellen die de uniformiteit en aantrekkingskracht van de herinnering kunnen aantasten. John Bodnar wijst erop dat oorlogsvoering en genocide in naam van de natie categorieën van burgers in het leven geroepen hebben die aan hun bijzondere status specifieke rechten tegenover de nationale herinnering verbinden.⁶⁸⁶ Zo claimen veteranen sinds de Eerste Wereldoorlog compensatie en extra commemoratieve inspanningen voor de diensten die ze met gevaar voor eigen leven voor het vaderland geleverd hebben.⁶⁸⁷ Veel recenter proberen ook slachtoffers en hun nabestaanden met wisselend succes soortgelijke tegemoetkomingen af te dwingen van de natie die hen of hun familie leed heeft berokkend.⁶⁸⁸ Anders dan de veteranenbewegingen beogen slachtoffergroepen natuurlijk geen extreme verheerlijking van de nationale herinnering, maar proberen ze net ruimte te scheppen voor de erkenning van de duistere kant van het nationale verleden. Ze vormen zelf een groep die zich resoluut afkeert van de heilsgeschiedenis die in de nationale herinneringen vervat zat. Bovendien kunnen ze er met hun ontluisterende interventies eventueel voor zorgen dat de nationale herinnering aan collectieve wandaden ook voor andere burgers zodanig problematisch wordt dat het idee van

⁶⁸⁴ VAN DER DUSSEN, Jan, SIMISSEN, H.G.J.M., WESSELS, L.H.M. en SCHUYT, C.J.M. *Geschiedenis en beschaving: kritische opstellen over verleden, heden en toekomst*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2005, 225

⁶⁸⁵ Cf. TILLY, Charles. *Conclusion: Why Worry about Citizenship?* in HANAGAN, Michael P. en TILLY, Charles (eds.). *Extending Citizenship, Reconfiguring States*. New York: Rowman & Littlefield, 1999, 252-257.

⁶⁸⁶ BODNAR, John. *Pierre Nora, National Memory, and Democracy: A Review* in *Journal of American History*, 2000, 87, 3, 959-960

⁶⁸⁷ WINTER, Jay M. *Forms of Kinship and Remembrance in the Aftermath of the Great War* in WINTER, Jay M. en SIVAN, Emmanuel (eds.). *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, 41 en 50 en WINTER, Jay M. *Remembering War: The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*. New Haven: Yale University Press, 2006, 136-142

⁶⁸⁸ BODNAR, John. *Pierre Nora, National Memory, and Democracy: A Review* in *Journal of American History*, 2000, 87, 3, 959-960 en WIEVIORKA, Annette. *From Survivor to Witness: Voices from the Shoah* in WINTER, Jay M. en SIVAN, Emmanuel (eds.). *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, 133

een nationale heilsgeschiedenis verlaten wordt en de nationale identificatie grotendeels verdwijnt, zoals in de Duitse Bondsrepubliek gebeurd is. In de derde plaats is het westen sinds de jaren 60 en 70 het toneel geworden van een aanzwellende migratiestroom, waardoor omvangrijke minderheden zonder affiniteit met de identiteit en de herinneringstraditie van het land van toevlucht daar tot een belangrijke maatschappelijke factor uitgegroeid zijn. Ulrich Beck en Christoph Lau benadrukken dat deze migranten door de internationalisering van massamedia en culturele netwerken loyaliteiten en identiteiten kunnen aanhouden die de nationale grenzen overstijgen en ontsnappen aan de controle van de natiestaat.⁶⁸⁹ Functionerend in transnationale ervaringsdomeinen combineren zij een economisch bestaan in het ene land met socio-culturele banden met hun land van herkomst. In een tijdperk waarin economische globalisering nog maar in de kinderschoenen staat, valt volgens Beck en Lau trouwens te verwachten dat zulke hybride vormen van nationale identiteit geleidelijk de regel zullen worden.⁶⁹⁰ Als gevolg van deze demografische verschuivingen komen monolithische opvattingen over nationale identiteit onder steeds grotere druk te staan en desintegreren de collectieve herinneringen en noties van tijd die aan zulke opvattingen werden opgehangen.⁶⁹¹ Jonathan Boyarin en Prasenjit Duara verduidelijken dat onze dimensies van ruimte en tijd, via repressieve manipulatie door de natiestaat, rechtstreeks gelinkt werden aan de notie van een scherp afgegrensde, continu bewoonde regio die gecontroleerd wordt door één soevereine staat en die één groep van autonome maar essentieel identieke individuen omvat.⁶⁹² Eenmaal zulke eenduidige, geografisch en temporeel strikt afgebakende nationale identiteit aan evidentie begint in te boeten, verliest ook de lineaire historiciteit die hieraan gekoppeld zit langzamerhand haar overtuigingskracht. Hoewel de geloofwaardigheid van de nationale identiteit gered kan worden door alternatieve en zelfs conflicterende narratieven in het eigen historische discours op te nemen, zal dit steeds ten koste gaan van het coherente en onbetwiste tijdsperspectief dat verbonden was met de vroegere, monolithische opvattingen over nationale identiteit.⁶⁹³ In de vierde plaats worden nationale herinneringen ook aan relativisering blootgesteld door de introductie van nieuwe massamedia zoals internet en (satelliet-)TV. Burgers hebben recentelijk toegang gekregen tot zeer uitgebreide en grensoverschrijdende netwerken van informatie en sociale interactie, waardoor inzichten ter beschikking gekomen zijn die de betrekkelijkheid en ideologische gelaagdheid van de eigen nationale herinneringen onderstrepen.⁶⁹⁴ Bovendien is het nu ook gemakkelijker om persoonlijke identiteiten te ontwikkelen die niet plaatsgebonden zijn, die afwijken van wat via opvoeding en instructie in de *face-to-face community* aangeboden wordt en die door het individu eventueel zelfs als meer essentieel ervaren worden dan de nationale identiteit die binnen de voormalige, nationaal afgebakende netwerken tot het dominante identificatieobject uitgegroeid was. Door de opkomst van globale netwerken beginnen onze culturele codes trouwens voor het eerst echt complexe temporele en geografische patronen te vertonen. Boyarin benadrukt dat we nu leven in een grote diversiteit aan temporaliteiten en ruimtelijkheden, omdat in de

⁶⁸⁹ BECK, Ulrich en LAU, Christoph. *Second Modernity as a Research Agenda: Theoretical and Empirical Explorations in the 'Meta-Change' of Modern Society* in *The British Journal of Sociology*, 2005, 56, 4, 554

⁶⁹⁰ BECK, Ulrich en LAU, Christoph. *Second Modernity as a Research Agenda: Theoretical and Empirical Explorations in the 'Meta-Change' of Modern Society* in *The British Journal of Sociology*, 2005, 56, 4, 555

⁶⁹¹ HUYSEN, Andreas. *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. London: Routledge, 1995, 5

⁶⁹² BOYARIN, Jonathan. *Space, Time, and the Politics of Memory* in BOYARIN, Jonathan (ed.). *Remapping Memory. The Politics of Timespace*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994, 2 en 15-16 en DUARA, Prasenjit. *Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China*. Chicago: Chicago University Press, 1996, 17 en 27-29

⁶⁹³ Cf. DUARA, Prasenjit. *Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China*. Chicago: Chicago University Press, 1996, 232-233.

⁶⁹⁴ Cf. HUYSEN, Andreas. *Twilight Memories. Marking Time in a Culture of Amnesia*. London: Routledge, 1995, 6-9.

gelijktijdigheid van *cyberspace* zowel historische afstand als geografische verspreiding overstegen wordt.⁶⁹⁵ Castells wijst er in dit verband op dat onze identiteit grotendeels gevormd wordt in relatie tot de culturele codes die ons via globale netwerken aangeboden worden en dus voor het eerst elementen kan bevatten die geen betrekking hebben op ons eigen tijdperk of onmiddellijke omgeving.⁶⁹⁶ Nationale identiteiten en nationale herinneringen krijgen hierdoor af te rekenen met een zeer belangrijke dynamiek die hun eenduidige spatio-temporele kader uitholt en de coherentie van het tijdsperspectief dat hieraan verbonden was verder afzwakt. In de vijfde en laatste plaats is de geloofwaardigheid van de nationale herinneringen ook op de helling komen te staan doordat historici zelf aan hun expliciet legitimerende rol hebben verzaakt. Sinds de jaren 70 en 80 heeft de academische geschiedschrijving resoluut het gewaad van *Legitimationswissenschaft* afgelegd en zich zelfs toegelegd op de deconstructie van de nationale mythes die ze eerst had helpen funderen en propageren.⁶⁹⁷

3.4.2.3 De crisis of memory: de vlakheid van de Gegenwartszivilisation

Gelet op het steeds korter, vluchtiger en incoherenter wordende tijdsperspectief menen geschiedenisfilosofen dat de westerse samenleving in de greep is gekomen van een nieuwe *crisis of memory*, die qua existentiële impact vergelijkbaar is met die van in het begin van de 19de eeuw. Net als toen lijkt de lineaire en teleologische band tussen verleden, heden en toekomst onder druk van ingrijpende sociaal-economische veranderingen doorgeknipt. Door de teloorgang van een onomstreden temporele verankering en het verval van een gedeelde optimistische toekomstverwachting is de huidige westerse samenleving volgens Hermann Lübbe herleid tot een *Gegenwartszivilisation*. Net als Jameson ziet hij namelijk hoe het relevante tijds kader zich in de *second modernity* vernauwt tot een eindeloze reeks elkaar in spoedtempo opeenvolgende, ongerelateerde en gefragmenteerde ‘hedens’.⁶⁹⁸ Gedeeltelijk voortbordurend op Benjamins onderscheid tussen *Erfahrung* (ervaring in de betekenis van wijsheid of vaardigheid die over langere tijd werd ontwikkeld) en *Erlebnis* (ervaring in de zin van onmiddellijke sensatie) is Gerhard Schulze zelfs van oordeel dat onze samenleving onder invloed van de nieuwe acceleratie van het moderniseringsproces vervallen is tot een kunstmatige *Erlebnisgesellschaft*.⁶⁹⁹ In een denkrant die we ook bij Lipovetsky terugvonden wijst hij op de absolute privilegiëring van intense maar oppervlakkige sensaties, die gericht zijn op onmiddellijke bevrediging en geluk op korte termijn en nagestreefd worden via een snelle, weinig doorleefde consumptie van gehypete goederen en cultuurobjecten.⁷⁰⁰ Met de intrede van de *second modernity* lijken temporele verankering en diepgang kortom steeds meer uit de westerse cultuur gebannen. Voor Lübbe is dit precies één van de hoofdredenen van het latente maar hevige gevoel van onbehagen dat hij in de westerse samenleving waarneemt. De verabsolutering van het heden kort onze tijdshorizon kunstmatig in, probeert verleden en toekomst op te slokken, te nivelleren en te synchroniseren en ontdoet beide op deze wijze van hun capaciteit tot zingeving. Als gevolg hiervan komt het heden nog slechts

⁶⁹⁵ BOYARIN, Jonathan. *Space, Time, and the Politics of Memory* in BOYARIN, Jonathan (ed.). *Remapping Memory: The Politics of Timespace*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994, 13-15

⁶⁹⁶ CASTELLS, Manuel. *The Information Age: Economy, Society, and Culture*. Vol. 1. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell, 2000 [1996], 411-412 en 417

⁶⁹⁷ NORA, Pierre. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire* in *Representations*, 1989, 26, 9-10

⁶⁹⁸ LÜBBE, Hermann. *Zeit-Verhältnisse: Zur kulturphilosophie des Fortschritts*. Graz: Verlag Styria, 1983, 20-26

⁶⁹⁹ BENJAMIN, Walter. *Über einige Motive bei Baudelaire* in BENJAMIN, Walter. *Illuminationen. Ausgewählte Schriften. Band 1*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977, 206-209

⁷⁰⁰ SCHULZE, Gerhard. *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main: Campus, 1992, 40-41, 52 en 429-430

onvoldoende tegemoet aan het verlangen naar een minimale stabiliteit en een vaste identiteit.⁷⁰¹ En dit net op het moment dat stabiliteit en identiteit onder extreme druk staan omdat deels dezelfde sociaal-economische omwentelingen die de zo gelaakte tijdscompressie veroorzaken, ook resulteren in de deritualisering van de cultuur, de atrofie van gevestigde tradities en het verval van historisch stabiele levenservaringen. Geschiedenisfilosofen wijzen erop dat de huidige *crisis of memory* – de teloorgang van een uitgestrekt, coherent en zelf-evident tijdsperspectief dat de temporele diepgang en verankering kan bieden die voor ons gevoel van stabiliteit en identiteit essentieel zijn – net zoals in het begin van de 19de eeuw het hoofd geboden wordt door onze band met het nabije verleden te herconfigureren. Hierbij worden twee onderling verweven doelen nagestreefd. In eerste instantie wordt getracht om de nefaste effecten tegen te gaan van de tijdscompressie zelf. Huyssen bijvoorbeeld ziet in onze recente obsessie met het verleden vooral een tegenbeweging tegen de informationele en perceptuele *overload*, de steeds snellere culturele veranderingen en onze oppervlakkiger, jachtiger en kunstmatiger wordende leefwereld. Volgens hem grijpen we plots massaal op het verleden terug in een poging om de hectische informatiestroom die op ons af komt voor onszelf te vertragen en te filteren, de verdere desintegratie van ons tijdsbesef te weerstaan, temidden van de drukte een rustpunt en contemplatiemogelijkheid te vrijwaren en een houvast te vinden om de confrontatie met merkwaardige en potentieel bedreigende nieuwe fenomenen aan te kunnen gaan.⁷⁰² We proberen in onze persoonlijke tijdservaring kortom een bepaalde continuïteit en uitgestrektheid veilig te stellen die ons adem-, bewegings- en reflectieruimte verschaft.⁷⁰³ In tweede instantie wordt ook gepoogd om de persoonlijke en collectieve identiteit, die door de recente ontwrichtende maatschappelijke transformaties problematisch geworden kan zijn, duidelijk te herdefiniëren door een link te leggen met het verleden.⁷⁰⁴ Zo beklemtoont Nora dat elk individu en elke groep de eigen identiteit opnieuw zal proberen vastleggen door van voren af aan op zoek te gaan naar relevante episodes uit het eigen en gedeelde verleden.⁷⁰⁵ De identiteitscrisis en de aantasting van historisch stabiele contexten die met de intrede van de *second modernity* vergezeld gaan, nopen er dus blijkbaar toe om precies in het verleden naar persoonlijke en collectieve aanknopingspunten op zoek te gaan.⁷⁰⁶ Vaak neemt dit de vorm aan van nostalgie, waarbij men uit wantrouwen in de toekomst en onvrede met het heden dan maar in fantasieën over een vermeend superieur verleden probeert te ontsnappen. Volgens Lowenthal en Kammen is nostalgie – respectievelijk gedefinieerd als *memory with the pain removed* en *history without guilt* – een fenomeen dat eind de jaren 70 veralgemeend is geraakt en nu niet meer uit de westerse cultuur weg te denken valt.⁷⁰⁷ Wat de precieze verschijningsvorm ook is, het collectieve teruggrijpen op het verleden leidt duidelijk tot een verschuiving van de westerse kijk op het heden. Voortbouwend op Reinhart Kosellecks inzichten wijst Andreas Huyssen erop dat in de westerse tijdsperspectie vóór de

⁷⁰¹ LÜBBE, Hermann. *Zeit-Verhältnisse. Über die veränderte Gegenwart von Zukunft und Vergangenheit* in ZACHARIAS, Wolfgang (ed.). *Zeitphänomen Musealisierung. Das Verschwinden der Gegenwart und die Konstruktion der Erinnerung*. Essen: Klartext, 1991, 45-46

⁷⁰² HUYSEN, Andreas. *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. London: Routledge, 1995, 7-9 en HUYSEN, Andreas. *Present Pasts: Media, Politics, Amnesia in Public Culture*, 2000, 12, 1, 33 en 35

⁷⁰³ HUYSEN, Andreas. *Present Pasts: Media, Politics, Amnesia in Public Culture*, 2000, 12, 1, 34

⁷⁰⁴ Cf. ERL, Astrid. *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*. Stuttgart: J.B. Metzler, 2005, 3-4 en KAMMEN, Michael. *Review of 'Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory' by Iwona Irwin-Zarecka* in *History and Theory*, 1995, 34, 3, 259-260.

⁷⁰⁵ NORA, Pierre. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire* in *Representations*, 1989, 26, 12-14 en 18

⁷⁰⁶ Cf. WAGNER, Peter. *Liberty and Discipline: Making Sense of Postmodernity, Or, Once Again, Toward a Sociohistorical Understanding of Modernity in Theory and Society*, 1992, 21, 484.

⁷⁰⁷ LOWENTHAL, David. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985, 8 en KAMMEN, Michael G. *The Mystic Chords of Memory: the Transformation of Tradition in American Culture*. New York: Alfred A. Knopf, 1991, 688

jaren 70/80 de toekomst werd geprivilegieerd en het heden als anticipatie van de toekomst werd beschouwd (zgn. *present future*). Nadien is men in het westen echter meer de nadruk gaan leggen op de geschiedenis en ging men het heden eerder beschouwen als een uitkristallisering van het nabije verleden (zgn. *present past*).⁷⁰⁸ Huyssen voegt eraan toe dat nieuwigheid hierdoor steeds vaker geassocieerd wordt met originele versies van het verleden veeleer dan met voorafspiegelingen van toekomstige evoluties.⁷⁰⁹

3.4.2.4 De memory boom: het verleden als houvast

Dat het verleden sinds enkele decennia een bevoorrechte positie verworven heeft in de westerse zelfdefiniëring, wordt door alle geschiedenisfilosofen onderstreept. Zo bespeurt Huyssen een nieuwe *memory boom* in de westerse cultuur, hamert Nora er zoals gezien op dat we in *l'ère de la commémoration* zijn aanbeland en benadrukt Aleida Assmann dat *Gedächtnis* ook in de cultuurwetenschappen tot *Leitbegriff* is geëvolueerd.⁷¹⁰ De obsessieve omgang met het verleden manifesteert zich in praktijk op verschillende niveaus tegelijk: het individuele, het lokale, het nationale en het supranationale. Wat het eerste niveau betreft valt duidelijk op te merken dat steeds meer individuen zich vanaf het begin van de jaren 80 plots geestdriftig in het verleden zijn beginnen verdiepen. Dit resulteerde in een hele reeks nieuwe cultuurverschijnselen: het plotse succes van de academische geschiedenisopleiding, de gigantische interesse voor genealogisch onderzoek en archiefstudie, de populariteit van historische documentaires en vulgariserende geschiedenisboeken en de opbloei van massatoerisme naar relictten en regio's van uitzonderlijk historisch belang.⁷¹¹ Ook op het lokale niveau zien we in dezelfde periode plotseling een nieuw soort herdenkingsactivisme opborrelen. Deze van onderuit gestuwde explosie van herinneringsactiviteit vindt zijn uitdrukking onder meer in privé-musea, folkloristische bijeenkomsten, lokale monumenten en verenigingen tot behoud van het historisch erfgoed.⁷¹² Op het nationale niveau worden dan weer pogingen ondernomen om de sterk onder druk gekomen nationale herinneringstraditie in ere te houden of nieuw leven in te blazen. Nu de nationale mythe door toedoen van een hele reeks factoren veel van zijn overtuigingskracht heeft verloren, lijkt deze nationaal gestuurde herinneringsactiviteit zich meer te focussen op de commemoratieve ondersteuning van symbolen die een gedeelde culturele vereenzelviging met de natie losweken. Sinds enkele decennia zien we bijvoorbeeld dat de overheid het voortouw neemt bij monumentenzorg en de bescherming en opwaardering van landschappen en stadsgezichten. Bovendien worden op haar initiatief of met haar steun ook nieuwe musea, monumenten en archieven opgericht over thema's met een grote culturele identiteitswaarde.⁷¹³ Zoals Nora op nauwelijks verholten

⁷⁰⁸ HUYSEN, Andreas. *Present Pasts: Media, Politics, Amnesia in Public Culture*, 2000, 12, 1, 21. Cf. KOSELLECK, Reinhart. *Standortbindung und Zeitlichkeit. Ein Beitrag zur historischen Erschließung der geschichtlichen Welt* in KOSELLECK, Reinhart. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979, 176-211.

⁷⁰⁹ HUYSEN, Andreas. *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. London: Routledge, 1995, 5-6

⁷¹⁰ HUYSEN, Andreas. *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. London: Routledge, 1995, 9, NORA, Pierre. *Entre mémoire et histoire* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, xvii en ASSMANN, Aleida. *Gedächtnis als Leitbegriff der Kulturwissenschaften* in MUSNER, Lutz en WUNBERG, Gotthart (eds.). *Kulturwissenschaften. Forschung, Praxis, Positionen*. Wien: WUV, 2002, 27-29

⁷¹¹ Zie NORA, Pierre. *Entre mémoire et histoire* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, xxiv en xxvi en diverse bijdragen in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 3. *Les France*. Volume 3. *De l'archive à l'emblème*. Paris: Gallimard, 1992.

⁷¹² NORA, Pierre. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire in Representations*, 1989, 26, 13

⁷¹³ Cf. KAMMEN, Michael G. *The Mystic Chords of Memory: The Transformation of Tradition in American Culture*. New York: Alfred A. Knopf, 1991, 609-615.

desavouerende wijze beklemtoont, bezitten deze *lieux de mémoire* nu echter niet meer dezelfde spontane geloofwaardigheid en bindingskracht als diegene die op het hoogtepunt van de natiestaat aan de toenmalig onomstreden nationale mythes opgehangen waren.⁷¹⁴ Ook op het supranationale niveau ten slotte zijn er – voor het eerst in de geschiedenis – sporen van nieuwsoortige herinneringsactiviteit merkbaar. Zo wordt in de schoot van de Europese Unie een museumnetwerk gepland dat het nationale niveau overstijgt en de identiteit van een supranationaal collectief moet proberen funderen en vormgeven.⁷¹⁵ In concordantie met de nationale zelfdefiniëring van de lidstaten wordt bovendien een aanzet gegeven om, via een analyse van de gedeelde Europese geschiedenis, de basiswaarden van de Europese Unie positief en negatief af te grenzen.⁷¹⁶ Bij de Europese burgers zelf leidt de beginnende internalisering van een minimale pan-Europese identiteit tot toenemende aandacht voor het gemeenschappelijke Europese verleden. Een ander recent supranationaal fenomeen van herinneringsactiviteit houdt verband met de enorme invloed die (nieuwe) massamedia de laatste decennia verworven hebben. Film en televisie spelen handig in op de enorme vraag naar historisch onderbouwd *infotainment* en overspoelen de kijker met historische speelfilms en documentaires. Op het internet kan men dan weer terecht voor allerhande fora over historische onderwerpen, een gigantische stortvloed aan informatie over het verleden, virtuele rondleidingen in musea, tips voor historisch verantwoord toerisme, etc. Gelet op de overvloed aan initiatieven die onze recente koortsachtige omgang met het verleden op individueel, lokaal, nationaal en zelfs supranationaal vlak uitdrukken, meent Lübke dat de westerse samenleving in de ban is gekomen van *Musealisierung*. Hij beschouwt de vaak krampachtige poging tot culturele conservatie en mobiliserende regeneratie van historische overblijfselen als het meest in het oog springende symptoom van onze gewijzigde temporele gevoeligheid. Bovendien verduidelijkt hij dat deze *Musealisierung* niet langer strikt verbonden blijft aan het museum als officiële institutie maar nu in alle culturele domeinen is geïnfilteerd.⁷¹⁷ *Musealisierung* wekt de verwachting dat ze de destabiliserende effecten van het accelererende moderniseringsproces kan compenseren door via artificieel versteende culturele tradities een stabiele culturele identiteit te verschaffen. Huyssen beklemtoont echter dat elk vermeend stabiel perspectief op het verleden zelf al aangetast wordt door de cultuurindustrie en media die de hedendaagse herinneringsactiviteit begeleiden. *Musealisierung* is namelijk zelf ook onderhevig aan de intensieve ideeëncirculatie, digitalisering, commodificatie en spektakelvorming die het accelererende moderniseringsproces kenmerken en loopt daarom steeds het gevaar haar vermogen te verliezen om op langere termijn culturele stabiliteit te garanderen.⁷¹⁸

⁷¹⁴ Cf. NORA, Pierre. *L'ère de la commémoration* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 3. *Les France*. Volume 3. *De l'archive à l'emblème*. Paris: Gallimard, 1992, 977-1012.

⁷¹⁵ IMHOF, Kurt. *Europäische Museen der Zukünfte* in KREIS, Georg (ed.). *Europa als Museumobjekt*. Basel: Europainstitut der Universität Basel, 2008, 54 en KAELBLE, Hartmut. *Europamuseen. Die Situation 2007 aus der Sicht eines Historikers* in KREIS, Georg (ed.). *Europa als Museumobjekt*. Basel: Europainstitut der Universität Basel, 2008, 62-66

⁷¹⁶ LORENTZEN, Svein. *Key Aspects of European Historical Consciousness* in MACDONALD, Sharon (ed.). *Approaches to European Historical Consciousness: Reflections and Provocations*. Hamburg: Edition Körber-Stiftung, 2000, 32-33 en VAN DER LEEUW-ROORD, Joke. *Working with History – Developing European Consciousness* in MACDONALD, Sharon (ed.). *Approaches to European Historical Consciousness: Reflections and Provocations*. Hamburg: Edition Körber-Stiftung, 2000, 114-115

⁷¹⁷ Zie hierover LÜBBE, Hermann. *Zeit-Verhältnisse. Über die veränderte Gegenwart von Zukunft und Vergangenheit* in ZACHARIAS, Wolfgang (ed.). *Zeitphänomen Musealisierung. Das Verschwinden der Gegenwart und die Konstruktion der Erinnerung*. Essen: Klartext, 1990, 40-41 en meer uitgebreid LÜBBE, Hermann. *Musealisierung. Über die Vergangenheitsbezogenheit unserer Gegenwart in Publikationen der Stiftung "Freunde des Zuger Kunsthause"*, 1986, 5.

⁷¹⁸ HUYSEN, Andreas. *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford: Stanford University Press, 2003, 24 en HUYSEN, Andreas. *Present Pasts: Media, Politics, Amnesia in Public Culture*, 2000, 12, 1, 33-34

Naast de tendens tot *Musealisierung* heeft de huidige *memory boom* nog een aantal additionele, onderling verweven en deels paradoxale kenmerken. In de eerste plaats blijkt de nood aan een persoonlijke verworteling in het verleden niet verminderd. In 1969, dus aan de vooravond van de intrede van de *second modernity*, verkondigde John Harold Plumb dat de zelfbetrokken, manipulatieve kijk op het verleden het bij steeds meer westerlingen eindelijk aflegde tegen een neutrale, objectieve en werkelijk ‘historische’ attitude. Hij bejubelde deze ontwikkeling als een overwinning van rationaliteit op fanatisme, collectieve ijdelheid en dominantiestreven en prees haar enorme emancipatorische potentieel.⁷¹⁹ David Lowenthal benadrukt echter dat Plumb te vroeg heeft gejuicht. Hij sluit zich aan bij de scepsis van Michael Oakeshott, die al langer beweerde dat de meeste mensen de geschiedenis gewoon voor hun eigen onmiddellijke doeleinden zouden blijven ge- en misbruiken.⁷²⁰ Lowenthal erkent dat de gevestigde perspectieven op het verleden ten tijde van de overgang naar de *second modernity* inderdaad steeds meer onder druk kwamen te staan door toedoen van beginnende sociaal-economische omwentelingen en academische interventies. Maar anders dan Plumb deed vermoeden betekende dit niet dat er een periode was aangebroken waarin de instrumentaliserende, zelfbedienende relatie tot het verleden finaal overstegen werd en een neutrale en kritische houding tegenover het verleden ingang zou vinden. De behoefte aan een existentieel geruststellende, identiteitsverstevigende en perceptiebestendigende band met het verleden blijft immers steeds aanwezig. Toen in de decennia na Plumbs naïeve veronderstelling de maatschappelijk ontwrichtende fenomenen ten volle aan de oppervlakte kwamen, kreeg deze behoefte net opnieuw een extra impuls. Hoewel er meer dan ooit academisch verdedigbare visies op het verleden in omloop zijn en het besef gegroeid is dat vele algemeen gehuldigde perspectieven op het verleden de kritische toets niet kunnen doorstaan, zullen academisch problematische opvattingen over het verleden succesvol blijven circuleren omdat een emotiegestuurde omgang met het verleden voor de meeste mensen existentieel cruciaal blijkt.⁷²¹ In de tweede plaats stellen geschiedenisfilosofen vast dat het verleden in de huidige *memory boom* niet op zijn eigen merites beoordeeld wordt maar integendeel naar tegenwoordige opvattingen geboetseerd en geëvalueerd wordt. Historici zijn er zich terdege van bewust dat het verleden door onze uitbreidende kennis steeds complexere proporties aanneemt en primair vanuit de toenmalige perspectieven geanalyseerd moet worden.⁷²² Maar dit inzicht wordt door het brede publiek niet aanvaard, omdat de coherentie, continuïteit, helderheid en zekerheden die het publiek in het verleden wil vinden anders teloor dreigen te gaan. Lowenthal beklemtoont dat het verleden dat in de huidige *memory boom* naar boven wordt gehaald daarom in een geruststellend, identiteitsverstevigend en perceptiebestendigend model gegoten is: ‘*the past degenerates to domesticated pet, becomes our sanitized own.*’⁷²³ In de populaire media, maar ook op vele historische sites en in menig museum krijgen historische figuren hedendaagse mentaliteiten en doelstellingen aangemeten, worden historische acties louter geanalyseerd vanuit hedendaagse perspectieven en worden historische gebeurtenissen en ontwikkelingen zo gekneed dat ze rechtstreeks relevant lijken voor hedendaagse problemen of tegemoet komen aan hedendaagse sensatiezucht.⁷²⁴ *Heritage* is de verzamelnaam die Lowenthal hanteert voor deze cultuurfenomenen die het verleden vanuit hedendaagse invalshoeken kenbaar maken, op hedendaagse behoeftes afstemmen en aldus tot een vertrouwde en direct relevante materie omtoveren. ‘*Heritage*’ geeft het nieuwe

⁷¹⁹ PLUMB, John Harold. *The Death of the Past*. Harmondsworth: Penguin, 1973 [1969], 16, 66 en 115

⁷²⁰ OAKESHOTT, Michael J. *Rationalism in Politics and Other Essays*. London: Methuen, 1967 [1962], 165

⁷²¹ Cf. LOWENTHAL, David. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985, 365.

⁷²² LOWENTHAL, David. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985, 212-214

⁷²³ LOWENTHAL, David. *The Past of the Future in History Today*, 2006, 56, 6, 42-43 en 49

⁷²⁴ Cf. LOWENTHAL, David. *The Past of the Future in History Today*, 2006, 56, 6, 49.

een oude aanschijn en verleent het oude hernieuwd belang, waardoor een gevoel van continuïteit en stabiliteit gecreëerd wordt waar er in feite geen bestaat. Daarenboven verschaft het naar believen geruststellende en bevestigende conclusies waar er eigenlijk weinig oorzakelijk verband aanwijsbaar is of net zo goed alternatieve gevolgtrekkingen mogelijk zijn. *Heritage* resulteert in vervormde voorstellingen van verleden en heden die niet ontkracht kunnen worden door aan de historische waarheid te appelleren, precies omdat ze net als andere mythes hun oorsprong vinden in een sterke wil om te geloven in plaats van in een kritische en rationele attitude. Met verwijzing naar Polen, Ierland, Israël en de Arabische contreien, wijst Lowenthal erop dat deze inherente vervorming negatieve consequenties kan hebben en bij de aanhangers al helemaal niet meer voor weerlegging in aanmerking komt indien er in de lokale manifestaties van *heritage* een uitgesproken slachtoffercultus vervat zit.⁷²⁵ In de derde plaats wordt de huidige *memory boom* gekenmerkt door een doorgedreven commercialisering. Dat de *memory boom* zo'n enorme vlucht genomen heeft, is volgens Huyssen en Lowenthal voor een groot deel toe te schrijven aan de intensieve economische exploitatie van het fenomeen. Zich ervan bewust dat het verleden zeer goed verkoopt, hebben allerhande economische actoren via de uitbreiding van het historische aanbod en uitgekende marketingstrategieën een ware *heritage industry* doen ontstaan die de geestdrift voor het verleden nog extra impulsen geeft.⁷²⁶ De gevolgen van deze toenemende commercialisering zijn ingrijpend. Zo benadrukt Kammen dat de collectieve herinneringen in de VS geleidelijk het voorwerp worden van commercieel management.⁷²⁷ Ook volgens Susan Davis leidt de sponsoring van nationale herdenkingsplechtigheden en het commerciële gebruik van historische associaties ertoe dat de wijze waarop Amerikanen het verleden ervaren in belangrijke mate bepaald wordt door – doorgaans patriottisch geïnspireerde – marketingstrategieën.⁷²⁸ De commercialisering zorgt daarenboven ook voor een egalisering van herinneringshiërarchieën, omdat de herdenkingswaarde van gebeurtenissen niet meer in hoofdzaak afhangt van hun intrinsieke belang maar van de mate waarin ze zich tot een commercieel exploiteerbare hype lenen. Wat de VS betreft wijst Kammen er bijvoorbeeld op dat Graceland, Cooperstown en Disney Land in de collectieve herinnering intussen een vergelijkbare status verkregen hebben als Independence Hall, Lincoln Memorial en Mount Vernon.⁷²⁹ Met winstbejag als centraal oogmerk dreigt de commercialisering van collectieve herinneringen ten slotte ook uit te monden in een weinig respectvolle omgang met het verleden. Dit gevaar loert vooral om de hoek bij de marketing van *dark tourism* of *thanatourism* – toerisme naar plaatsen die met grootschalig lijden en dood geassocieerd worden.⁷³⁰ In het meest extreme geval degradeert de via commercialisering aangeboden band met het verleden tot pure kitsch, een fenomeen dat met betrekking tot de Holocaust bekend staat als *Holokitsch*.⁷³¹ In de vierde plaats ten slotte blijkt de huidige *memory boom*

⁷²⁵ LOWENTHAL, David. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985, 86-87

⁷²⁶ HUYSEN, Andreas. *Present Pasts: Media, Politics, Amnesia in Public Culture*, 2000, 12, 1, 30 en LOWENTHAL, David. *Possessed by the Past: The Heritage Crusade and the Spoils of History*. New York: Free Press, 1996, ix

⁷²⁷ KAMMEN, Michael G. *The Mystic Chords of Memory: The Transformation of Tradition in American Culture*. New York: Alfred A. Knopf, 1991, 669

⁷²⁸ DAVIS, Susan G. 'Set Your Mood to Patriotic': *History as Televised Special Event in Radical History Review*, 1988, 42, 128 en 140

⁷²⁹ KAMMEN, Michael G. *The Mystic Chords of Memory: The Transformation of Tradition in American Culture*. New York: Alfred A. Knopf, 1991, 687

⁷³⁰ LENNON, John en FOLEY, Malcolm. *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster*. London: Thomson, 1999, 46 en SEATON, Anthony V. *From Thanatopsis to Thanatourism: Guided by the Dark in International Journal of Heritage Studies*, 1996, 2, 234-235

⁷³¹ Als schrijnend voorbeeld van *Holokitsch* kan men in de souvenir shop van het Holocaustmuseum van St. Petersburg in Florida voor 39.95 \$ een schaalmodel kopen van een Poolse goederenwagon waarin joodse slachtoffers naar de exterminatiekampen gevoerd werden; voor een donatie van minstens 5000 \$ mag men zelfs

paradoxalerwijze met een onloochenbare achteruitgang van het historisch bewustzijn gepaard te gaan. Zo benadrukken Huyssen en Lowenthal dat samen met de toenemende impact van de *Musealisierung* de gedeelde kennis van belangwekkende historische feiten proportioneel afneemt.⁷³² Dit valt voor een deel te verklaren doordat de huidige *memory boom* buitengewoon chaotisch, fragmentarisch en veranderlijk is. In vergelijking met de 19de eeuwse obsessie met het verleden, toen de burgerij de respectieve natiestaten probeerde te legitimeren op basis van cultureel gedeelde fundamenteën, is er nu geen overkoepelend objectief meer noch een algemene culturele bagage waaruit geput wordt.⁷³³ Een andere belangrijke reden ligt in de culturele vervlakking die sinds de opkomst van de massamedia is opgetreden. Massamediaconsumenten delen weliswaar een ‘cultureel’ repertoire over sport, muziek en showbizz, maar deze gegevens zijn triviaal, vluchtig en niet in staat een discours te voeden dat de eigen kortstondige iconen overstijgt. Ook de wijze waarop het verleden in de massamedia wordt opgevoerd is niet bevorderlijk voor brede, blijvende, diepgaande en gemeenschappelijke historische kennis. De voorkeur voor actie, sensatie, empathie, individuele ervaring en caleidoscopische behandeling bemoeilijkt immers de totstandkoming van een arsenaal aan substantiële herinneringspatronen met een grote culturele verspreiding.⁷³⁴ Tot slot wordt ook de toenemende commodificatie van het verleden verantwoordelijk gesteld voor de abominabele staat van het historisch bewustzijn. Zoals we gezien hebben, beklemtoonden Adorno en Horkheimer reeds dat de commodificatie in de *Kulturindustrie* nefaste gevolgen heeft voor de kritische zin, voorstellingskracht en persoonlijke betrokkenheid van de cultuurconsument.⁷³⁵ In dezelfde trant meent Richard Terdiman dat de commercialisering van de huidige *memory boom* een soort sociale amnesie teweegbrengt. Via commodificatie wordt het op zich processuele en conflictueuze geschiedenisverloop systematisch gereduceerd tot een beperkt aantal representaties van een beperkt aantal historische gebeurtenissen, figuren en plaatsen.⁷³⁶ Gebeurtenissen, figuren en plaatsen die hierbij uit de boot vallen, riskeren na verloop van tijd in de vergetelheid te verzeilen, terwijl diegene die wel gecommodificeerd zijn slechts in een voorverpakte standaardvorm aan het publiek aangeboden worden.⁷³⁷ De terugval van het historisch bewustzijn vormt voor Lowenthal een enorme aderlating. Omdat gedenkwaardige personen en gebeurtenissen vergeten raken en vele gezaghebbende namen en data niet langer parate kennis zijn, verdwijnt een stabiel sociaal kader dat op gedeelde culturele referenties gebaseerd was. Ook al is deze informatie gemakkelijk in databanken terug te vinden en vormt het memoriseren en internaliseren van historische wetenswaardigheden al lang geen hoofdbekommernis meer, om betekenisvolle conversaties aan te gaan en vergelijkingspunten en contrasten te zien is een groot arsenaal aan collectief ingebakken culturele kennis volgens

een authentieke spoornagel uit Treblinka mee naar huis nemen. Zie SCHOENFELD, Gabriel. *Death Camps as Kitsch* in *New York Times*, 18 maart 1999.

⁷³² HUYSEN, Andreas. *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. London: Routledge, 1995, 5-6 en LOWENTHAL, David. *The Past of the Future in History Today*, 2006, 56, 6, 43 en 45

⁷³³ HUYSEN, Andreas. *Present Pasts: Media, Politics, Amnesia in Public Culture*, 2000, 12, 1, 37

⁷³⁴ LOWENTHAL, David. *The Past of the Future in History Today*, 2006, 56, 6, 43

⁷³⁵ Zie hierover DUARTE, Rodrigo, FAHLE, Oliver en SCHWEPPEHÄUSER, Gerhard. *Fall und Aufstieg der Kulturindustrie-Kritik. Zur Einleitung* in DUARTE, Rodrigo, FAHLE, Oliver en SCHWEPPEHÄUSER, Gerhard. *Massenkultur. Kritische Theorien im interkulturellen Vergleich*. Münster: LIT, 2003, 9-10 en KRAMER, Sven. *Benjamin und Adorno über Kunst in der Massenkultur* in DUARTE, Rodrigo, FAHLE, Oliver en SCHWEPPEHÄUSER, Gerhard. *Massenkultur. Kritische Theorien im interkulturellen Vergleich*. Münster: LIT, 2003, 35-36.

⁷³⁶ TERDIMAN, Richard. *Present Past: Modernity and the Memory Crisis*. Ithaca: Cornell University Press, 1993, 12

⁷³⁷ PEARSON, Roberta. *Custer Loses Again: The Contestation over Commodified Public Memory* in BEN-AMOS, Dan en WEISSBERG, Liliane (eds.). *Cultural Memory and the Construction of Identity*. Detroit: Wayne State University Press, 1999, 182

Lowenthal wel degelijk vereist. In één adem vraagt hij zich ook af hoe intens de nagestreefde band met het verleden eigenlijk nog kan zijn, nu het arsenaal aan culturele referenties dat ons met het verleden zou kunnen verbinden onherroepelijk aan erosie ten prooi blijkt gevallen.⁷³⁸

3.4.3 Collectieve herinneringen en de huidige herinneringsdynamiek

In de huidige *memory boom* krijgen collectieve herinneringen geleidelijk een andere aanschijn en functie. Zoals we gezien hebben, werden collectieve herinneringen tijdens de *first modernity* hoofdzakelijk gestuurd en gesanctioneerd vanuit de natiestaat en bestond hun doel er expliciet uit om de legitimiteit van de prille natiestaat historisch te funderen. In de *second modernity* raakt de herinneringsactiviteit echter merkbaar gedecentraliseerd en staat ze steeds minder expliciet in het teken van het nationale belang. Ulrich Beck en Anthony Smith wijzen er weliswaar op dat de natiestaat voor de meeste mensen nog steeds het centrale object van identificatie vormt.⁷³⁹ Maar zoals Maria Grever en Jeffrey Olick opmerken is het de natiestaat nu niet langer mogelijk om zelf een unificerend beeld van de geschiedenis op te leggen.⁷⁴⁰ Notoire uitzonderingen als Noord-Korea, Wit-Rusland en Cuba maken duidelijk dat zulk streven nu ongeloofwaardig overkomt en zelfs absurd en anachronistisch aanvoelt. De redenen waarom de natiestaat geen overtuigende *grand narrative* meer kan cultiveren werden reeds aangehaald: de opkomst van een strikt maatschappelijke zelfdefiniëring van de onderdanen; de eigen agenda van maatschappelijke *second-order elites* zoals veteranen en slachtoffers; de totstandkoming van hybride vormen van nationale identiteit gebaseerd op supranationale loyaliteiten onder invloed van migratiebewegingen; de fragmentatie en differentiatie van de historische beeldvorming door toedoen van de massamedia; en de specialisering en objectivering van de geschiedbeoefening. De teloorgang van de herinneringshegemonie van de natiestaat heeft – samen met de simultaan toegenomen aandacht voor voorheen onderdrukte groeps- en individuele identiteiten – gezorgd voor een duidelijk waarneembare overgang van een nationale naar een lokale en zelfs particularistische herinneringsdynamiek. Volgens Lowenthal verschijnt het verleden nu als een verzameling abstracte en buigzame historische sporen die naar believen ter verdediging van individuele of groepsbelangen worden ingeroepen.⁷⁴¹ Ook Kammen en Samuel benadrukken dat het verleden in de huidige herinneringsconstellatie voor het eerst in de moderniteit afgesneden wordt van een nationale identificatie en zelfs van een collectieve zelfbestemming die de eigen groep overstijgt.⁷⁴² Het bewustzijn een individu te zijn dat in een gedeelde, nationale geschiedenis zit ingebed, is vervangen door de opportunistische neiging zich een verleden toe te eigen dat de eigen doelstellingen kan dienen. Terwijl het verleden voorheen idealiter gemobiliseerd en vervormd werd met het oog op de gedeelde belangen van alle leden van de

⁷³⁸ LOWENTHAL, David. *The Past of the Future in History Today*, 2006, 56, 6, 48-49

⁷³⁹ BECK, Ulrich. *What is Globalization?* Cambridge: Polity Press, 2003 [2000], 15 en 108-109, BECK, Ulrich en LAU, Christoph. *Second Modernity as a Research Agenda: Theoretical and Empirical Explorations in the 'Meta-Change' of Modern Society* in *The British Journal of Sociology*, 2005, 56, 4, 554 en SMITH, Anthony D. *National Identity*. Reno: University of Nevada Press, 1992 [1991], 160-161

⁷⁴⁰ GREVER, Maria. *De enscenering van de tijd* op <http://publishing.eur.nl/ir/repub/asset/1813/oratiegrever.pdf> en OLICK, Jeffrey. *Collective Memory and Chronic Differentiation: Historicity and the Public Sphere* in <http://www.phaenex.uwindsor.ca/ojs/leddy/index.php/HRG/article/viewFile/371/291>, 29-30

⁷⁴¹ LOWENTHAL, David. *Possessed by the Past: The Heritage Crusade and the Spoils of History*. New York: Free Press, 1996, 1-4 en 119

⁷⁴² KAMMEN, Michael G. *The Mystic Chords of Memory: The Transformation of Tradition in American Culture*. New York: Alfred A. Knopf, 1991, 17 en SAMUEL, Raphael. *Theatres of Memory*. Volume 1. *Past and Present in Contemporary Culture*. London: Verso, 1994, 205-206

natie, dan is dit universalistische perspectief nu finaal ten onder gegaan.⁷⁴³ Als gevolg hiervan hebben lokale manifestaties van herdenkingsactivisme volgens Nora de overhand genomen en is de staat eigenlijk tot de zijlijn van de hedendaagse herinneringspolitiek verbannen. Voorheen onnipresent in zijn superviserende en sturende rol, heeft de staat nu een discrete en autoriserende werking, die eruit bestaat om van onderuit opborrelende herdenkingsinitiatieven mogelijk te maken en praktisch te ondersteunen.⁷⁴⁴ Nora beklemtoont dat herdenkingsplechtigheden op nationaal vlak nog slechts een puur memoriale status bezitten en niet langer een funderende impact hebben op sociaal en politiek gedrag. Het nationale herdenkingsmodel wordt volgens hem geleidelijk vervangen door een versplinterd systeem waarbinnen het voorheen onaantastbare commemoratieve canon uiteenvalt in disparate commemoratieve praktijken.⁷⁴⁵ De tijd lijkt definitief voorbij dat belangrijke gebeurtenissen simultaan en op identieke wijze doorheen het hele land gevierd worden.⁷⁴⁶ In de plaats daarvan zijn we in een herdenkingslandschap verzeild waarin particuliere groepsherinneringen – die voorheen steeds door de natiestaat werden geconformeerd of onderdrukt – een eigen leven leiden, de toon aangeven en elkaar zonodig voor overheidssteun beconcurreren.⁷⁴⁷

Of groepen in staat zijn om hun collectieve herinneringen tot *public memory* op te waarderen, hangt af van drie factoren: de socio-culturele en politieke invloed van de groep in kwestie, de ontvankelijkheid en recuperatiewil van de politieke en sociale elites die de collectieve herinneringen kunnen promoveren, officialiseren en promoten, en de mate waarin het publiek overtuigd kan worden deze collectieve herinneringen te aanvaarden. In theorie kunnen de groepen die hun collectieve herinneringen tot *public memory* willen revalueren zich van twee invloedskanalen bedienen, namelijk het reguliere kanaal van de nationale politiek en het kanaal van de culturele beïnvloeding via de massamedia. Wat het eerste kanaal betreft, wijst Olick erop dat, hoewel nationale staten weliswaar niet meer in staat zijn om zelf een nationalistische *grand narrative* uit te denken en af te dwingen, ze wel nog steeds een unificerend beeld van de geschiedenis zullen proberen op te hangen dat de nationale cohesie ten goede komt.⁷⁴⁸ Collectieve herinneringen die door bepaalde groepen in de schoot van de natiestaat gehuldigd worden kunnen aldus in het *national memory* geïntegreerd worden indien ze de legitimiteit van het nationale politieke bestel en de maatschappelijke samenhang bevorderen. De concrete voorwaarden waaronder zoiets ook daadwerkelijk zal gebeuren, worden – zoals reeds besproken – geëxpliciteerd door Nancy Wood en Wulf Kansteiner. In de eerste plaats is het essentieel dat de sociale groep in kwestie over voldoende socio-culturele impact en politieke connecties beschikt om zijn collectieve herinneringen onder de aandacht van de toonaangevende elites te brengen. En in de tweede plaats moeten deze elites zelf met maatschappelijke uitdagingen geconfronteerd worden die de accaparatie van dat soort herinneringen voor hen ook nuttig maakt. Wanneer aan beide voorwaarden voldaan is zullen de particuliere collectieve herinneringen in kwestie door het socio-politieke apparaat

⁷⁴³ WOOD, Nancy. *Vectors of Memory: Legacies of Trauma in Postwar Europe*. Oxford: Berg, 1999, 31-32. Cf. GIDDENS, Anthony. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 25.

⁷⁴⁴ WOOD, Nancy. *Memory's Remains: Les lieux de mémoire* in *History & Memory*, 1994, 6, 142-143

⁷⁴⁵ NORA, Pierre. *L'ère de la commémoration* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 3. *Les France*. Volume 3. *De l'archive à l'emblème*. Paris: Gallimard, 1992, 983-985

⁷⁴⁶ BODNAR, John. *Pierre Nora, National Memory, and Democracy: A Review* in *Journal of American History*, 2000, 87, 952

⁷⁴⁷ BOYARIN, Jonathan. *Space, Time, and the Politics of Memory* in BOYARIN, Jonathan (ed.). *Remapping Memory: The Politics of Timespace*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994, 13-15

⁷⁴⁸ OLICK, Jeffrey. *Collective Memory and Chronic Differentiation: Historicity and the Public Sphere* in <http://www.phaenex.uwindsor.ca/ojs/leddy/index.php/HRG/article/viewFile/371/291>, 30

geaccepteerd, overgenomen en tot *national memory* geadapteerd worden.⁷⁴⁹ Een tweede, vaak simultaan bewandeld pad waarlangs particuliere collectieve herinneringen in het pantheon van het *public memory* opgenomen kunnen worden, beoogt geen onmiddellijk politiek effect maar een zo breed mogelijke culturele verspreiding. Om dit kanaal succesvol aan te kunnen wenden is het natuurlijk vereist dat de sociale groep die zijn collectieve herinneringen veralgemeend wil zien, in de culturele sector en de massamedia voldoende invloed geniet om enige diepgaande impact op de publieke opinievorming uit te kunnen oefenen. Slechts indien men erin slaagt de eigen collectieve herinneringen voldoende expliciet, intensief en langdurig op de voorgrond te brengen, is de kans reëel dat ook het brede publiek van het belang ervan overtuigd raakt en voor de specifieke inhoud ervan open zal staan.⁷⁵⁰ Zoals verderop nog aan de hand van de collectieve herinnering aan de Holocaust besproken zal worden, is het op deze wijze zelfs mogelijk om een *public memory* te creëren dat het nationale niveau overstijgt en indirect een politiek effect sorteert dat zich eventueel ook in *national memory* kan vertalen. Voor beide kanalen – dat van de nationale politiek en dat van de (mogelijk supranationale) culturele beïnvloeding – geldt dat de culturele herinneringen die zich tot *public memory* willen opwerken evident ook bij het publiek moeten aanslaan. In hun hoedanigheid van nationale onderdanen of massacultuurconsumenten zullen individuen de opwaardering van aan hen externe collectieve herinneringen slechts genegen zijn of tolereren indien deze minimaal aansluiten bij hun eigen mens-, wereld- en geschiedenisbeeld. Hun overtuiging dat wat zich als *public memory* aandient inderdaad relevant is, wordt evident grotendeels zelf bewerkstelligd via de massamedia die deze herinneringen verspreiden en – indien er tevens sprake is van een neerslag als *national memory* – via de instructiemechanismen die de nationale overheden ter beschikking hebben. Het spreekt ook voor zich dat collectieve herinneringen bij hun mogelijke promotie tot *public memory* onherroepelijk compromissen zullen ondergaan en aan vervlakking en additionele instrumentalisering blootstaan, omdat ze aan het publiek en eventueel aan een overkoepelend nationaal narratief moeten appelleren.

De overgang van een nationaal gestuurde naar een gedecentraliseerde, lokale herinneringsdynamiek heeft het herinneringslandschap een andere aanblik gegeven. Voor het eerst genieten lokale en particularistische herdenkingsinitiatieven aanzienlijke aandacht en steun en krijgen sociale groepen de gelegenheid hun eigen visie op het verleden te laten horen. De rigide nationalistische narratieven van weleer verliezen aan overtuigingskracht, de interpretatieve hegemonie van de natiestaat kalft af en een zeer heterogeen arsenaal aan voorheen centraal gekanaliseerde of onderdrukte collectieve herinneringen treedt op het voorplan. Volgens Kammen is deze decentralisering van de herinneringsdynamiek gepaard gegaan met een merkbare depolitisering. De stijgende belangstelling voor lokale en particuliere collectieve herinneringen en herdenkingen leidt volgens hem immers tot een democratischer, pluralistischer en ideologisch flexibeler herinneringslandschap.⁷⁵¹ Andere analisten, zoals Harvey Kaye en Gary Daynes, formuleren fundamentele bedenkingen bij Kammens rooskleurige conclusie. Ze geven weliswaar toe dat er nu meer en diversere collectieve herinneringen aan de oppervlakte kunnen komen en ze erkennen dat ook het aanbod aan lokale herdenkingsinitiatieven proportioneel gestegen is, maar ze hameren erop dat in de strijd om promotie tot *public memory* culturele impact en politieke macht als

⁷⁴⁹ WOOD, Nancy. *Vectors of Memory: Legacies of Trauma in Postwar Europe*. Oxford: Berg, 1999, 2 en KANSTEINER, Wulf. *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies in History and Theory*, 2002, 41, 2, 188

⁷⁵⁰ Cf. MCCOMBS, Maxwell E. *Setting the Agenda: The Mass Media and Public Opinion*. Cambridge: Polity Press, 2004, 138-140.

⁷⁵¹ KAMMEN, Michael G. *The Mystic Chords of Memory: The Transformation of Tradition in American Culture*. New York: Alfred A. Knopf, 1991, 662-663

vanouds doorslaggevend zijn.⁷⁵² Kammen mag dan al doen uitschijnen dat wat binnen het huidige, gedecentraliseerde herinneringsbestel voor *public memory* zal doorgaan, gebaseerd zal zijn op een min of meer democratisch tot stand gekomen minimumconsensus die de sociale en politieke stabiliteit bevordert.⁷⁵³ Maar net als Wood en Kansteiner benadrukken Kaye en Daynes dat enkel sociale groepen met de middelen en connecties om hun visie op het verleden publiek te promoten erin kunnen slagen op het *public memory* invloed uit te oefenen. Volgens Kaye werkt de decentralisering van de herinneringsdynamiek de bepalende rol van culturele en politieke invloed zelfs nog in de hand, in plaats van deze af te zwakken. In een tijd waarin het *public memory* minder rechtstreeks door natiestaten wordt gedomineerd, is het voor invloedrijke sociale groepen immers meer dan ooit mogelijk om hun eigen discours ingang te doen vinden. Met als inzet de tactische macht die met het *public memory* samenhangt, is de competitie tussen sociale groepen die hun collectieve herinneringen opgewaardeerd willen zien nog genadelozer dan voorheen en blijkt de mate waarin hiertoe middelen gemobiliseerd kunnen worden nog aan belang gewonnen te hebben.⁷⁵⁴ In een denktrant die aan Gramsci doet denken, beklemtoont Kaye trouwens dat de herinneringsconsensus waaraan Kammen refereert nog steeds meer van bovenaf, door de socio-politieke elites gecreëerd wordt dan van onderuit, semi-democratisch tot stand komt.⁷⁵⁵

Het valt zeer moeilijk te voorspellen hoe de overgang van een nationale naar een lokale herinneringsdynamiek verder zal evolueren. Nora bijvoorbeeld klinkt extreem pessimistisch. Hij meent dat, doordat de centrale sturing door de natiestaten vermindert, de competitie tussen onderling onverzoenbare en ronduit antagonistische collectieve herinneringen geleidelijk zal toenemen. Binnen eenzelfde maatschappij zullen deze collectieve herinneringen de reeds bestaande interne conflicten aanwakkeren en volgens hem uiteindelijk tot mechanismen van sociale verdeeldheid en uitsluiting uitgroeien.⁷⁵⁶ Bij de meeste van zijn collega's stuit dit doemscenario – dat Nora op storend nostalgische wijze contrasteert met de nationale herinneringscultuur van weleer – echter op onbegrip. De meest optimistische toekomstprognose vinden we dan weer bij Jörn Rüsen. Volgens hem zijn we op weg naar een zeer complexe vorm van historisch bewustzijn waarin diversiteit voor het eerst positief wordt gevalideerd en een plejade aan collectieve herinneringen respectvol naast elkaar zal functioneren.⁷⁵⁷

⁷⁵² KAYE, Harvey J. *The Making of American Memory* in *American Quarterly*, 1994, 46, 2, 257 en DAYNES, Gary. *Making Villains, Making Heroes: Joseph R. McCarthy, Martin Luther King, Jr. and the Politics of American Memory*. New York: Garland, 1997, 3-4

⁷⁵³ Cf. KAMMEN, Michael G. *The Mystic Chords of Memory: The Transformation of Tradition in American Culture*. New York: Alfred A. Knopf, 1991, 662-663.

⁷⁵⁴ SHACKEL, Paul A. *Memory in Black and White: Race, Commemoration, and the Post-Bellum Landscape*. Oxford: Rowman & Littlefield, 2003, 13

⁷⁵⁵ Cf. KAYE, Harvey J. *The Making of American Memory* in *American Quarterly*, 1994, 46, 2, 257-258.

⁷⁵⁶ NORA, Pierre. *L'ère de la commémoration* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 3. *Les France*. Volume 3. *De l'archive à l'emblème*. Paris: Gallimard, 1992, 986

⁷⁵⁷ Duidelijk voortbouwend op Kohlberg en Habermas ontwerpt Rüsen een vierledig model van ontogenetische en fylogenetische ontwikkeling die gepaard gaat met communicatieve en procedurele aanpassingen. Hij onderscheidt traditionele, exemplarische, kritische en genetische types van historisch bewustzijn en is van mening dat deze laatste ideaalvorm meer dan ooit in het bereik ligt. Het genetische type is een dynamische versie van historisch bewustzijn die verandering en continuïteit zowel op het vlak van de historische evolutie als op het vlak van de interpretatiemodellen weet te conceptualiseren. Het is in staat om variaties te incorporeren, morele diversiteit te respecteren en procedures van interactie te ontwikkelen die zich aan nieuwe omstandigheden kunnen aanpassen zonder afbreuk te doen aan de eigen transhistorische, ethische kern. Zie RÜSEN, Jörn. *Historical Consciousness: Narrative Structure, Moral Function, and Ontogenetic Development* in SEIXAS, Peter (ed.). *Theorizing Historical Consciousness*. Toronto: University of Toronto Press, 2004, 67-69 en 77-78.

DEEL 2 De collectieve herinnering aan de Holocaust

Inleiding

In wat volgt, zal onderzocht worden hoe er in diverse westerse landen een Holocaustbewustzijn ontstaan is dat geleidelijk de status van een nationale – en eventueel zelfs supra-nationale – collectieve herinnering heeft verkregen. Zoals uit de voorgaande uiteenzetting valt af te leiden, moet hiervoor cumulatief aan verschillende voorwaarden voldaan zijn. Ten eerste moet de herinnering in kwestie eerst door de rechtstreeks betrokken maatschappelijke groep, in casu de joodse gemeenschap, geformuleerd en intern gecodificeerd worden. Ten tweede moet deze maatschappelijke groep zijn particuliere collectieve herinnering onder de publieke aandacht kunnen brengen, wat een aanzienlijke mate van politieke en/of socio-culturele invloed vereist. Ten derde moet de gepromote particuliere collectieve herinnering ook effectief aanslaan bij de recipiënten. Dit zal zich pas voordoen indien simultaan twee vereisten vervuld zijn. Enerzijds moeten de toonaangevende elites openstaan om deze herinnering over te nemen, wat enkel het geval zal zijn als deze nuttig blijkt om de officiële, nationale identiteit te schragen en/of toevallige maatschappelijke uitdagingen het hoofd te bieden. Anderzijds moet ook bij de gewone burgers een minimale ontvankelijkheid bestaan om de opwaardering van deze particuliere collectieve herinnering te aanvaarden of eventueel genegen te zijn. Wat de herinnering aan de Holocaust betreft, is aan al deze voorwaarden duidelijk voldaan en zelfs op een ongekend succesvolle wijze. In een eerste hoofdstuk zal uitvoerig worden ingegaan op de eerste vereiste: het codificatieproces van de Holocaustherinnering binnen de joodse gemeenschap. Daarbij zal duidelijk worden dat de primaire, organische herinneringen van de overlevenden en nabestaanden pas door de bredere joodse gemeenschap overgenomen werden op het moment dat dit functioneel bleek voor de versteviging van haar collectieve identiteit. Vanuit dit oogmerk ging de interne veralgemening van de Holocaustherinnering gepaard met een matige adaptatie en stroomlijning van de primaire herinneringen van overlevenden en nabestaanden. Tegelijk zal duidelijk worden dat dit interne codificatieproces versterkt werd naarmate de particuliere Holocaustherinnering van de joodse gemeenschap onder de publieke aandacht werd gebracht en af te rekenen kreeg met weerstand dan wel accaparatiepogingen van buitenaf. In een tweede hoofdstuk zal dan bekeken worden op welke wijze deze particuliere collectieve Holocaustherinnering publiekelijk aansloeg, overgenomen en gepromoveerd werd. Daarbij zal de aandacht eerst gaan naar de Verenigde Staten, vervolgens naar Israël – waar de codificatie van de Holocaustherinnering zelf al de opwaardering tot een officiële, nationale herinnering inhield – en tot slot naar Europa, waar de Holocaustherinnering in een onderling versterkende dynamiek recent zowel op het nationale als op het supra-nationale niveau doorbrak. Deze promotie tot een (supra-)nationale collectieve herinnering ging gepaard met een proces van *nativization*, een aanpassing van de joodse collectieve herinnering aan de noden en waarden van de (supra-)nationale collectiviteiten in kwestie. In de conclusie zal vervolgens ook kort ingegaan worden op de succesvolle wijze waarop de opgewaardeerde Holocaustherinnering blijkt te beantwoorden aan de nood aan houvast die in de huidige *memory crisis* bij een groot deel van het publiek bestaat.

HOOFDSTUK 1 De joodse collectieve herinnering: definiëring

1 Inleiding

Spreken over de joodse collectieve herinnering aan de Holocaust is problematisch, omdat het beeld van de Holocaust, dat in de joodse gemeenschap gehuldigd wordt, niet homogeen of statisch is. In de literatuur bestaat eensgezindheid dat het duurde tot in de jaren 60 vooraleer de Holocaust in joodse kringen zelf een dominant thema werd. In Israël en de joodse gemeenschap in de Verenigde Staten bestond tot dan toe zelfs de neiging om enigszins afstand te nemen van de ramp die de Europese Joden meegemaakt hadden. Geconfronteerd met deze initiële terughoudendheid en de nood om in hun nieuwe leefomgeving de draad opnieuw op te pakken, stonden ook de ingeweken overlevenden weigerachtig om hun vreselijke wedervaren mee te delen.⁷⁵⁸ In de periode tussen 1945 en 1961/67 bleef de discussie over en herdenking van de Holocaust daarom beperkt tot een kleine groep Joden, die vooral bestond uit overlevenden, nabestaanden en enkele rabbi's.⁷⁵⁹ Hun perceptie van de Holocaust was een rechtstreeks uitvloeisel van de catastrofale existentiële impact die deze gebeurtenis op hen had. Zoals in verschillende memoires doorschemert, domineerden gevoelens van kolossaal verlies, perplexiteit en onvermogen om deze beproeving een plaats te geven. De Holocaust leek hen een breuk van ongekende omvang, met een ondoorgrondelijke mysteriositeit en voor velen ook onthutsende theologische implicaties. Het was een ramp zonder voorgaande, vernietigender dan wat de Joden ooit hadden moeten doorstaan en eigenlijk van een totaal andere dimensie. Emotioneel totaal overweldigd door wat hen overkomen was, werd de Holocaust in middens van overlevenden en nabestaanden gepercipieerd als een onvatbare, transcendent unieke gebeurtenis, met een negatief-sacrale identiteit. Gearticuleerd vanuit dit *milieu de mémoire*, had de herinnering aan de Holocaust toen nog het karakter van een organische, communicatieve herinnering of, in de terminologie van Hirst en Manier, een *episodic memory*, die grotendeels gebaseerd was op eigen gemeenschappelijke ervaringen. Pas in 1961, met het Eichmannproces en in 1967, naar aanleiding van de Zesdaagse Oorlog, trad de Holocaust in respectievelijk Israël en bij de Amerikaans-joodse gemeenschap op de voorgrond. Om verschillende ideologische en praktische redenen, die verderop nog besproken zullen worden, werd de herinnering aan de Holocaust in beide gevallen tamelijk snel de hoeksteen van de collectieve identiteit. Hierdoor evolueerde de organische, communicatieve herinnering, zoals geformuleerd door overlevenden, nabestaanden en theologische commentatoren, geleidelijk tot een culturele herinnering, die binnen de joodse gemeenschap breed gedragen werd. Door deze overname en interne verspreiding werd de originele collectieve herinnering aangevuld met elementen uit de specifieke Israëliische en Amerikaanse-joodse context. Deze additionele zionistische en particularistische lading veranderde echter weinig aan de basisinterpretatie van de Holocaust. Naarmate de Holocaust tot fundament van het joodse zelfbeeld uitgroeide, nam de overtuiging namelijk nog toe dat het om een unieke gebeurtenis ging. Vanuit praktische overwegingen werden soms meer concrete uniciteitsargumenten naar voren geschoven. En omdat de Holocaust een cruciale symbolische functie voor de joodse collectiviteit begon te vervullen, nam ook de gedrevenheid toe waarmee de uniciteit van de Holocaust bepleit werd. Ondanks de verschillende context van waaruit ze de Holocaust benaderen, geven de joodse gemeenschappen in de Verenigde Staten, Israël en ook elders vandaag de dag blijk van een

⁷⁵⁸ NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 83-84

⁷⁵⁹ RAPAPORT, Lynn. *The Holocaust in American Jewish Life* in KAPLAN, Dana Evan (ed.). *The Cambridge Companion to American Judaism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 193

grotendeels gelijklopende collectieve herinnering. Naast de nadruk op uniciteit wordt deze gekenmerkt door een tendens tot sacralisering, een klemtoon op heroïek en absolute onschuld, het postuleren van een nauwe, causale en legitimerende band met Israël en het claimen van een afgeleid recht op morele *goodwill* van de niet-joodse gemeenschap. Hierbij moet wel voor ogen gehouden worden dat een belangrijke, doorgaans links georiënteerde minderheid binnen de joodse gemeenschap fel tegen bepaalde aspecten van deze collectieve herinnering gekant is. In wat volgt zal eerst de kern van de joodse collectieve herinnering, namelijk de uniciteitsgedachte, uit de doeken gedaan worden. De secundaire kenmerken, die meer voortvloeien uit de specifieke situatie van de Joden in de Verenigde Staten en Israël, zullen terloops behandeld worden of nadien, bij de bespreking van de *nativization* van de collectieve herinnering aan de Holocaust.

De joodse collectieve herinnering – zowel de organische, communicatieve als de daaruit evoluerende interne culturele herinnering – is gebaseerd op de overtuiging dat de Holocaust een unieke gebeurtenis was met een enorme existentiële impact voor de rechtstreeks betrokkenen en revolutionaire consequenties voor het collectieve zelfbeeld. De uniciteit waarvan in dit verband sprake, betekent iets anders dan het soort uniciteit dat we terugvinden bij elke historische gebeurtenis, in de banale zin van een specifieke constellatie eigenschappen die door andere gebeurtenissen onmogelijk exhaustief kan worden gedeeld.⁷⁶⁰ In een definiëring die intuïtief pleonastisch aanvoelt, gaat het hier om een bijzonder soort uniciteit – volgens sommigen zelfs letterlijk *a unique uniqueness* –, gekenmerkt door minstens één pertinente eigenschap die door geen enkele andere gebeurtenis ooit gedeeld is of, in een verabsoluteerde versie, gedeeld kan worden.⁷⁶¹

In het eerstvolgende stuk, zal dieper worden ingegaan op de ontstaansgeschiedenis van de uniciteitsthese en de debatten waartoe deze stelling aanleiding gaf toen de collectieve herinnering van de joodse gemeenschap publiek op het voorplan trad. In dit chronologisch deel bevinden we ons van bij aanvang reeds op het niveau van de overgang van de organische, communicatieve herinnering van de overlevenden en nabestaanden naar een culturele herinnering die door de brede joodse gemeenschap gedragen wordt. De aandacht zal zich vooral toespitsen op de Amerikaanse context, omdat daar de codificatie plaatsvond van de joodse collectieve herinnering die in het westen ingeburgerd zou raken. De Israëlische context, die tot op zekere hoogte met de Amerikaanse in interactie stond, maar slechts een matige externe impact zou hebben, wordt pas in een later deel onder de loep genomen. Ook de Holocaustperceptie in de naoorlogse joodse gemeenschappen in Europa, zal pas later beknopt aangestipt worden.

Het chronologisch overzicht van het uniciteitsdebat begint met een interne discussie tussen enkele toonaangevende Amerikaans-joodse intellectuelen in de nasleep van de Zesdaagse Oorlog van 1967. Deze discussie was het begin van de codificatie van de Amerikaans-joodse collectieve herinnering aan de Holocaust, die nadien zo invloedrijk zou blijken. Vervolgens wordt ingezoomd op een debat dat met deze codificatie eigenlijk niets te maken had, maar wel doorgaat voor een zeer belangrijke uniciteitsdiscussie, namelijk de *Historikerstreit*. Het gaat hier om een polemiek die in 1986 in de Bondsrepubliek losbarstte en duidelijk maakt dat de herinnering aan de Holocaust ook in het land van de daders een cruciale betekenis had. Daarna wordt het debat bestudeerd dat ontstond ten tijde van de planning en conceptualisering van het *United States Holocaust Memorial Museum*. Dit was het symbolische ogenblik waarop de Amerikaans-joodse collectieve herinnering op het

⁷⁶⁰ JOYNT, Carey B. en RESCHER, Nicholas. *The Problem of Uniqueness in History in History and Theory*, 1961, 1, 2, 150-151

⁷⁶¹ Cf. ECKARDT, Alice L. en ECKARDT, Arthur Roy. *The Holocaust and the Enigma of Uniqueness: A Philosophical Effort at Practical Clarification in The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1980, 450, 1, 169-173.

ationale Amerikaanse niveau doorbrak en de eerste contouren zichtbaar werden van een Amerikaanse collectieve herinnering. Nadien wordt aandacht besteed aan het uniciteitsdebat dat in Amerika gevoerd werd naar aanleiding van de herdenking van de 500ste verjaardag van de landing van Columbus en het begin van de kolonisatie. In dat jaar, 1992, rees in zwarte en indiaanse middens protest zowel tegen de wijze waarop de Amerikaanse-joodse gemeenschap haar eigen herinnering aan collectief slachtofferschap in de strijd om maatschappelijk aanzien instrumentaliseerde, als tegen de uitkristallisering van een nationale Holocaustherinnering die de verantwoordelijkheid voor wandaden uit het eigen nationale verleden leek te negeren. Tot slot wordt ook nog kort ingegaan op een uniciteitsdiscussie die in 1997 in Frankrijk uitbrak na de publicatie van *Le livre noir du communisme*. Hierbij werd duidelijk dat de herinnering aan de Holocaust ook in de nationale ideologische strijd een heet hangijzer kon zijn.

Na dit uitgebreide chronologisch overzicht, zal thematisch worden nagegaan wat eigenlijk de kenmerken zijn van de gepropageerde uniciteit die de kern vormt van de joodse collectieve herinnering aan de Holocaust. Pas in dat deel zal belicht worden hoe de organische, communicatieve herinnering van de overlevenden en nabestaanden eruit zag en aangetoond worden dat de kern hiervan min of meer volledig werd overgenomen bij de codificatie van de joodse culturele herinnering.

2 Het uniciteitsdebat: chronologisch overzicht

2.1 De interne Amerikaans-joodse discussie over het belang van de Holocaust – 1967-1979

De uniciteit van de Holocaust werd voor het eerst verkondigd door liberale Amerikaanse rabbi's in het midden van de jaren 60. Deze stellingname resulteerde uit pogingen om theologisch in het reine te komen met het volstrekt buitensporige leed dat het Europese Jodendom te verduren gekregen had en sloeg nadien bij vele Amerikaanse Joden aan omdat een extreme nadruk op de Holocaust toeliet hun door assimilatie geërodeerde identiteit opnieuw te versterken. Tussen 1965 en 1967 – na een emotionele en intellectuele incubatieperiode van 20 jaar – rees bij verschillende niet-orthodoxe Amerikaanse rabbi's de vraag welke impact de vreselijke gebeurtenis die omstreeks dezelfde tijd als 'Holocaust' geboekstaafd zou worden, eigenlijk had op de theologische fundamenteën van het judaïsme. De kwestie kwam voor het eerst ter sprake op het symposium *Towards Jewish Religious Unity* dat eind 1965 door het tijdschrift *Judaism* georganiseerd werd. In zijn visie op de joodse religieuze eenheid verwees rabbi Irving Greenberg naar de Holocaust als een *watershed experience* die alle conventionele theologische posities aan diggelen geslagen had en hierdoor eenheid in geloof en lotsverbondenheid teweeg had gebracht.⁷⁶² Hij beschouwde de Holocaust als een fundamentele theologische breuklijn die de relatie met God volledig herdefinieerde had en het joodse geloof onherroepelijk onzeker maakte, omdat duidelijk geworden was dat in tijden van nood niet op een verlossende interventie mocht worden gehoopt.⁷⁶³

De Holocaust speelde al een aanzienlijker rol op het schriftelijke symposium *The State of Jewish Belief* dat het tijdschrift *Commentary* begin 1966 organiseerde. Dit symposium, waarvoor vijftig vooraanstaande rabbi's aangeschreven werden, peilde naar de rol die God in het judaïsme nog vervulde en vroeg de respondenten in het bijzonder of de *death of*

⁷⁶² SCHWARZSCHILD, Steven, GREENBERG, Irving, PETUCHOWSKI, Jacob J., SIEGEL, Seymour en KAPLAN, Mordechai M. *Towards Jewish Religious Unity: A Symposium in Judaism*, 1966, 15, 2, 134-135

⁷⁶³ SCHWARZSCHILD, Steven, GREENBERG, Irving, PETUCHOWSKI, Jacob J., SIEGEL, Seymour en KAPLAN, Mordechai M. *Towards Jewish Religious Unity: A Symposium in Judaism*, 1966, 15, 2, 157

God-doctrine – die mede als reactie op de gruwelen van de Tweede Wereldoorlog op dat moment in radicaal protestantse kringen opgeld maakte – ook voor het judaïsme relevant was.⁷⁶⁴ Van de achtendertig rabbi's die reageerden, verwezen enkel Richard Rubenstein en Emil Fackenheim naar de dodenkampen als de centrale uitdaging voor het naoorlogse joodse geloof. Rubenstein gaf toe dat hij zijn geloof in een almachtige en liefhebbende God na Auschwitz voorgoed verloren had en de *death of God*-doctrine daarom wel genegen was: 'We stand in a cold, silent, unfeeling cosmos, unaided by any purposeful power beyond our own resources. After Auschwitz, what else can a Jew say about God?'⁷⁶⁵ Fackenheim – een voormalig Duits staatsburger die in de nasleep van *Kristallnacht* een tijd in Sachsenhausen geïnterneerd zat, begin 1939 een Engels visum verkreeg en uiteindelijk in Canada rabbi werd – beaamde dat de Holocaust fundamentele problemen stelde voor het judaïsme maar deelde Rubensteins radicale conclusie niet. Volgens hem was Jahweh tijdens de Holocaust weliswaar onbereikbaar gebleven, maar mochten de Joden hierdoor hun geloof niet verliezen: in een traditie die terugging tot Abraham, Jeremiah en Job moesten ze hun geloof belijden doorheen hun twijfel over de goddelijke intentie en stilte.⁷⁶⁶ Nog datzelfde jaar werkten Fackenheim en Rubenstein hun visies op de theologische impact van de Holocaust verder uit.⁷⁶⁷ Ook bij andere reformrabbi's groeide het besef dat deze verschrikkelijke gebeurtenis enorme confessionele repercussies moest hebben. Om deze kwestie eens rechtstreeks te bespreken belegde Steven Schwarzschild, de hoofdredacteur van *Judaism*, een nieuw symposium.

Tijdens dit symposium, dat focuste op *Jewish Values in the Post-Holocaust Future* en doorging op 26 maart 1967, zou de eigenlijke kiem van de uniciteitsgedachte gelegd worden. Als sprekers waren vier toonaangevende joodse intellectuelen uitgenodigd die zich in hun werk al intensief met het belang van de Holocaust bezig gehouden hadden: Fackenheim, de Engelse filosoof George Steiner, de Amerikaanse filosoof Richard Popkin en Elie Wiesel, een overlevende van Auschwitz die zich – mede door het succes van zijn in 1959 vertaalde semi-autobiografische kamprelaas *Night* – als voornaamste woordvoerder van de Amerikaanse Holocaustoverlevenden opgeworpen had. Steiner was de enige die uit de Holocaust resoluut een universalistische conclusie trok. Volgens hem was het nazisme slechts een radicale ontsporing van tendensen die al langer aanwezig waren.⁷⁶⁸ Omdat de Joden deze gruwelijke climax het felst aan den lijve hadden ondervonden, hadden zij de morele plicht om de mensheid bij te brengen dat alle mensen gelijk waren en geen enkel ideologisch imperatief ooit voorrang mocht hebben op de dictaten van het eigen geweten. De Holocaust had de Joden kortom met de missie opgezaaid om steeds actief partij te trekken voor de onderdrukten en elke vorm van discriminatie aan de kaak te stellen.⁷⁶⁹ De andere sprekers opteerden voor een meer particularistische invulling. De meest exclusieve positie werd vertolkt door Wiesel en Popkin. Wiesel verkondigde dat hij, anders dan zijn collega's, op de hen voorgelegde kwestie eigenlijk helemaal geen antwoord had: Auschwitz was voor hem een absoluut raadsel, dat in zijn volstreekte ondoorgrondelijkheid elke verklaringspoging verhinderde en steeds een open

⁷⁶⁴ MORGAN, Michael L. *Beyond Auschwitz: Post-Holocaust Jewish Thought in America*. Oxford: Oxford University Press, 2001, 67-68

⁷⁶⁵ *The State of Jewish Belief: A Symposium in Commentary*, 1966, 42, 134

⁷⁶⁶ *The State of Jewish Belief: A Symposium in Commentary*, 1966, 42, 89

⁷⁶⁷ FACKENHEIM, Emil L. *On the Self-Exposure of Faith to the Modern-Secular World: Philosophical Reflections in the Light of Jewish Experience* in *Daedalus*, 1967, 96, 1, 193-219, hernomen in FACKENHEIM, Emil L. *Quest for Past and Future: Essays in Jewish Theology*. Bloomington: Indiana University Press, 1968, 278-305 en RUBENSTEIN, Richard L. *After Auschwitz: Radical Theology and Contemporary Judaism*. New York: Bobbs-Merill, 1966

⁷⁶⁸ SCHWARZSCHILD, Steven, FACKENHEIM, Emil L., POPKIN, Richard, STEINER, George en WIESEL, Elie. *Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium in Judaism*, 1967, 16, 3, 278

⁷⁶⁹ SCHWARZSCHILD, Steven, FACKENHEIM, Emil L., POPKIN, Richard, STEINER, George en WIESEL, Elie. *Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium in Judaism*, 1967, 16, 3, 280 en 298

vraag zou blijven.⁷⁷⁰ Meer nog, de menselijke cognitie bleek niet in staat om Auschwitz te vatten of er zelfs maar zinnige zaken over te zeggen: *‘Language is poor and inadequate. The moment it is told, the experience turns into betrayal.’*⁷⁷¹ Deze opvatting weerhield Wiesel er echter niet van om zelf een poging tot analyse te ondernemen. Volgens hem was de Holocaust primair een theologisch novum: door de stilte van God en de onverschillige reactie van vele Joden was het vermeend altijddurende Verbond tussen Jahweh en het joodse volk in Auschwitz op afschuwelijke wijze aan zijn eind gekomen.⁷⁷² Na Auschwitz moest een nieuw Verbond in het leven worden geroepen – *‘In the beginning, there was the Holocaust’* –, waarin aan de herinnering aan het collectieve joodse lijden een centrale plaats zou toekomen.⁷⁷³ Popkin deelde de strikt theologische invalshoek, maar wees ook op de implicaties voor niet-Joden. Verwijzend naar de leer van de middeleeuwse Spaanse filosoof Judah Halevi, die beweerd had dat de joodse geschiedenis de kern vormde van de wereldgeschiedenis en de gehele mensheid bijdroeg aan en profiteerde van de voltrekking ervan, beklemtoonde Popkin dat wat de Joden in de Holocaust overkomen was niet enkel cruciaal was voor de toekomst van het Jodendom maar voor de toekomst van de hele mensheid.⁷⁷⁴ Schwarzschild, die de debatten leidde, neigde ertoe om aan de visie van Wiesel en Popkin de voorkeur te geven en, tegen Steiner in, de nadruk te leggen op de theologische essentie en *‘the unique Jewishness of the experience’*.⁷⁷⁵ Ook voor hem was de Holocaust in de eerste plaats *‘a Messianic experience, not an historical experience’* en was de universele betekenis ervan slechts een afgeleide van de doorwerking van de joodse geschiedenis in de wereldgeschiedenis.⁷⁷⁶ Het meest spraakmakende standpunt werd echter vertolkt door Fackenheim. Gepolst naar zijn visie op de normatieve draagwijdte van de Holocaust voor het Jodendom kwam hij tot de conclusie dat de Joden na Auschwitz alles in het werk moesten stellen om het eigen voortbestaan te verzekeren. Auschwitz had volgens hem een nieuw – naar joodse telling 614de – gebod geopenbaard: *‘the authentic Jew of today is forbidden to hand Hitler yet another, posthumous victory.’*⁷⁷⁷ Fackenheim benadrukte dat dit niet geïnterpreteerd mocht worden als een oproep aan de Joden om zich volledig op zichzelf terug te trekken, maar slechts als een plicht om het eigen potentieel slachtofferschap nooit uit het oog te verliezen. In plaats van in de burgerrechtenbeweging en tijdens anti-Vietnamprotesten het geweten van de wereld te spelen moesten ze waakzaam blijven voor de krachten die hen zelf opnieuw tot slachtoffer zouden kunnen maken.⁷⁷⁸ Op de opmerking van Steiner dat er wel meer volkeren in de 20ste eeuw aan een genocide ten prooi gevallen waren en zo’n exclusieve focus dus eigenlijk niet gewettigd was, antwoordde Fackenheim dat zulke analogiserende

⁷⁷⁰ SCHWARZSCHILD, Steven, FACKENHEIM, Emil L., POPKIN, Richard, STEINER, George en WIESEL, Elie. *Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium in Judaism*, 1967, 16, 3, 281 en 298-299

⁷⁷¹ SCHWARZSCHILD, Steven, FACKENHEIM, Emil L., POPKIN, Richard, STEINER, George en WIESEL, Elie. *Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium in Judaism*, 1967, 16, 3, 284

⁷⁷² SCHWARZSCHILD, Steven, FACKENHEIM, Emil L., POPKIN, Richard, STEINER, George en WIESEL, Elie. *Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium in Judaism*, 1967, 16, 3, 281

⁷⁷³ SCHWARZSCHILD, Steven, FACKENHEIM, Emil L., POPKIN, Richard, STEINER, George en WIESEL, Elie. *Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium in Judaism*, 1967, 16, 3, 281-282 en 285 en BERENBAUM, Michael. *The Vision of the Void: Theological Reflections on the Works of Elie Wiesel*. Middletown: Wesleyan University Press, 1979, 127

⁷⁷⁴ SCHWARZSCHILD, Steven, FACKENHEIM, Emil L., POPKIN, Richard, STEINER, George en WIESEL, Elie. *Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium in Judaism*, 1967, 16, 3, 276

⁷⁷⁵ SCHWARZSCHILD, Steven, FACKENHEIM, Emil L., POPKIN, Richard, STEINER, George en WIESEL, Elie. *Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium in Judaism*, 1967, 16, 3, 286

⁷⁷⁶ SCHWARZSCHILD, Steven, FACKENHEIM, Emil L., POPKIN, Richard, STEINER, George en WIESEL, Elie. *Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium in Judaism*, 1967, 16, 3, 287

⁷⁷⁷ SCHWARZSCHILD, Steven, FACKENHEIM, Emil L., POPKIN, Richard, STEINER, George en WIESEL, Elie. *Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium in Judaism*, 1967, 16, 3, 272-273

⁷⁷⁸ SCHWARZSCHILD, Steven, FACKENHEIM, Emil L., POPKIN, Richard, STEINER, George en WIESEL, Elie. *Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium in Judaism*, 1967, 16, 3, 289-290

voorbijging aan de demonische specificiteit van de Holocaust. Hoewel hij erop hamerde dat hij bekommerd was om het vreselijke lot dat andere volkeren doorheen de geschiedenis getroffen had en dus helemaal geen anti-universalistische stelling wou innemen, meende Fackenheim dat de Holocaust toch radicaal verschilde van alle andere weerzinwekkende episodes waarop Steiner alludeerde. Immers, laatstgenoemde wandaden waren begaan vanuit een puur rationeel doel, zoals machtswellust of winstbejag, en waren *'comfortable evils because we can understand them. But when Eichmann sent the extermination-trains to Auschwitz, though they were urgently needed for military purposes, that was radical absurdity ... This is evil for evil's sake, not for the sake of gain or power or lust. This is the incredible shock of Auschwitz.'*⁷⁷⁹ Deze demonische specificiteit van de Holocaust bleek volgens Fackenheim maar al te duidelijk uit *'the unprecedented attempt to wipe methodically, systematically, every single member of a people off the face of the earth.'*⁷⁸⁰

Het symposium van 1967 was voor het naoorlogse Amerikaanse jodendom een gewichtige gebeurtenis, omdat het belang van de Holocaust er voor het eerst rechtstreeks, intensief en door vooraanstaande joodse intellectuelen bediscussieerd werd. Dat, op Wiesel na, het hele panel bestond uit professoren in de filosofie en, op Steiner na, alle panelleden bovendien vertrokken van een uitgesproken theologisch uitgangspunt, had onmiskenbare gevolgen voor de uitkomst van het debat. Door de judeocentrische en ethisch-religieuze vraagstelling en door de afwezigheid van historici lag het voor de hand dat het symposium aanleiding zou geven tot een theologische en ethische verbijzondering van de Holocaust ten koste van een universalistische, historisch gecontextualiseerde en comparatieve benadering. Gelet op het beginnende besef van de verpletterende existentiële impact van de Holocaust op het judaïsme, kan het dan ook geen verwondering wekken dat de Holocaust als een volstrekt unieke gebeurtenis naar voren kwam. Nagenoeg alle parameters van het uniciteitsdiscours werden tijdens het symposium op één of andere wijze aangehaald: de Holocaust was een theologisch unieke gebeurtenis, die alle gevestigde religieuze aannames in vraag stelde; de Holocaust was een conceptueel unieke, want onkenbare en onbenoembare gebeurtenis; de Holocaust was een ethisch unieke gebeurtenis, die een nieuwe vorm van kwaad symboliseerde en de Holocaust was ook een fenomenologisch unieke gebeurtenis, met een basiskenmerk dat bij geen enkele andere massamoord of genocide te vinden was. Op zich was de uniciteitsthese op dat moment nog niet veel meer dan een ontologische stellingname die wortelde in de diepe psychologische behoefte om de Holocaust een status toe te dichten die proportioneel was aan de existentiële verbijstering die hij veroorzaakt had.

Het duurde echter niet lang voor de uniciteitsthese een additionele politieke en sociale functie verwierf en een extra ideologische lading begon mee te dragen. Een plotse, drastische wijziging van de sociale context van het Amerikaanse jodendom zou hiervoor de aanleiding vormen. In de jaren 60 werd duidelijk dat de verbluffende sociaal-economische opgang van de joodse gemeenschap in de Verenigde Staten noopte tot een herdefiniëring van de joodse identiteit. De sterke assimilatiedrang van vele Amerikaanse Joden had ervoor gezorgd dat de participatie aan het joodse gemeenschapsleven fel terugliep en de identificatie met joodse normen, tradities en geloof steeds oppervlakkiger werd. Verscheidene orthodoxe en conservatieve rabbi's vreesden zelfs dat de eigenheid van het Amerikaanse Jodendom op middellange termijn volledig zou uitdoven indien er geen middel gevonden werd om dit desintegratieproces een halt toe te roepen.⁷⁸¹ Bovendien had de toenemende economische mobiliteit van de Amerikaanse Joden ook geleid tot hun sociale herstratificatie: de meeste

⁷⁷⁹ SCHWARZSCHILD, Steven, FACKENHEIM, Emil L., POPKIN, Richard, STEINER, George en WIESEL, Elie. *Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium in Judaism*, 1967, 16, 3, 290

⁷⁸⁰ SCHWARZSCHILD, Steven, FACKENHEIM, Emil L., POPKIN, Richard, STEINER, George en WIESEL, Elie. *Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium in Judaism*, 1967, 16, 3, 289

⁷⁸¹ STAUB, Michael E. *Torn at the Roots: Jewish Liberalism in Crisis*. Chichester: Columbia University Press, 2002, 12

Amerikaanse Joden waren opgeklommen uit de arbeidersklasse en lagere middenklasse en behoorden nu tot de hogere middenklasse. Hierdoor rees de vraag of ze zich moesten blijven vereenzelvigen met onderdrukte minderheden zoals de zwarte gemeenschap en dus een progressieve koers zouden aanhouden, dan wel of ze zich moesten herpositioneren als blanke *mainstream* Amerikanen en dus een meer behoudsgezinde politiek zouden voeren.⁷⁸² Dat steeds meer Amerikaanse Joden opteerden voor deze laatste, meer particularistische optie, werd in de hand gewerkt door een gelijktijdige koerswijziging bij de zwarte gemeenschap. Binnen deze gemeenschap gingen steeds meer stemmen op om te weerstaan aan de integratie- en conformeringsdruk die door de blanke meerderheid uitgeoefend werd en in de plaats daarvan een eigen identiteit en machtsbasis uit te bouwen, van waaruit hun eis voor meer sociale rechtvaardigheid meer kracht bijgezet kon worden.⁷⁸³ Voor een gemeenschappelijk front met de joodse minderheid was hierdoor steeds minder ruimte, niet alleen omdat de voorkeursbehandeling die in zwarte kringen bepleit werd wel ten koste moest gaan van andere minderheden maar vooral omdat de Amerikaanse Joden intussen zelf als een onderdeel van het establishment gepercipieerd werden.⁷⁸⁴ De *black power movement* belemmerde een gemeenschapsoverschrijdend emancipatiebeleid, promootte het ventileren van groepsbelangen en zette ook andere minderheden ertoe aan zich op zichzelf terug te plooiën. Net op het ogenblik dat de religieuze en culturele basis van de joodse identiteit onder druk stond, gaf deze *identity politics* een nieuwe impuls aan de joodse zelf-affirmatie. De joodse gemeenschap legde zich weer meer toe op vormen van interne solidariteit, probeerde haar eigen machtspositie te consolideren en uit te breiden en ging op zoek naar nieuwe manieren om het joodse zelfbewustzijn te stimuleren.⁷⁸⁵ Misschien wel het belangrijkste middel hiertoe bestond erin om – net zoals de zwarte gemeenschap op dat moment aan het doen was – de eigen identiteit te verbinden aan een verleden van collectief slachtofferschap dat de eigen leden kon mobiliseren en van de buitenwereld ook respect en zelfs tegemoetkomingen kon afdwingen.

Precies op dat moment – en ongeveer 2 maand na het symposium van *Judaism* – brak in het Midden-Oosten de Zesdaagse Oorlog uit. Een schokgolf ging door de joodse gemeenschap in de Verenigde Staten: acuut geconfronteerd met het angstbeeld van een *second Holocaust* kozen de meeste Amerikaanse Joden ogenblikkelijk en onvoorwaardelijk partij voor Israël. Uit empathie en ook wel schuldbesef dat ze indertijd te weinig gedaan hadden om de Europese Joden te helpen, zwoeren ze om Israël in deze donkere dagen zo goed mogelijk bij te staan.⁷⁸⁶ De onverwacht snelle overwinning van de Israëlische strijdkrachten vulde ook de Amerikaanse Joden met trots en bood hen een nieuw project van collectieve identificatie: een eigen joodse staat die zelfverzekerd en strijdbaar de veiligheid van zijn onderdanen zou kunnen waarborgen.⁷⁸⁷ Voor vele Amerikaanse Joden was het duidelijk dat

⁷⁸² STAUB, Michael E. *Torn at the Roots: Jewish Liberalism in Crisis*. Chichester: Columbia University Press, 2002, 10

⁷⁸³ BERENBAUM, Michael G. *After Tragedy and Triumph: Essays in Modern Jewish Thought and the American Experience*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 3

⁷⁸⁴ GOFFMAN, Ethan. *Imagining Each Other: Blacks and Jews in Contemporary American Literature*. Albany: Suny Press, 2000, 99-100

⁷⁸⁵ MINTZ, Alan L. *Popular Culture and the Shaping of the Holocaust Memory in America*. Seattle : University of Washington Press, 2001, 10-11 en STAUB, Michael E. *Torn at the Roots: Jewish Liberalism in Crisis*. Chichester: Columbia University Press, 2002, 136

⁷⁸⁶ FINKELSTEIN, Norman H. *Forged in Freedom: Shaping the Jewish-American Experience*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 2002, 140 en NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. New York: Houghton Mifflin Company, 1999, 148-149

⁷⁸⁷ MORGAN, Michael L. *To Seize Memory: History and Identity in Post-Holocaust Jewish Thought* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking about the Holocaust: After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 158, NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 149 en ROSENFELD, Alvin H. *The Americanization of the Holocaust* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.).

de gewijzigde binnen- en buitenlandse constellatie hun intrede in de machtspolitiek noodzakelijk maakte: de nationale *identity politics* noopte hen om assertief voor hun eigen belangen als minderheid op te komen en de precaire situatie van Israël op het internationale toneel vereiste dat ze op de Amerikaanse regering druk uitoefenden om steun toe te zeggen.⁷⁸⁸ In de loop van enkele jaren werd de boodschap die Fackenheim op het symposium meegegeven had een axioma dat het joodse engagement herformuleerde. In plaats van vooraan op de barricades te blijven staan voor meer sociale rechtvaardigheid, meenden vele Amerikaanse Joden dat zij vanaf nu bovenal hun eigen belangen moesten verdedigen, zelfs als dat ten koste ging van hun sociale verplichtingen tegenover anderen.⁷⁸⁹ De solidariteit met Israël en de herinnering aan de Holocaust brachten aldus een dubbele transformatie van het Amerikaanse Jodendom teweeg: ze boden een nieuwe invulling voor de tanende joodse identiteit en inspireerden vele Joden tot een particularistische in plaats van universalistische attitude. De nadruk op de uniciteit van de Holocaust – reeds door Fackenheim gelinkt aan een gebod tot meer zelfbetrokkenheid – verdiepte het gevoel van lotsverbondenheid, gaf de joodse gemeenschap een nog exclusiever cachet en bleek functioneel in de strijd om nationale invloed en internationale erkenning. In de zeven jaar tussen de Zesdaagse Oorlog en de Yom Kippoor-oorlog werd de uniciteit van de Holocaust een fundament van het nieuwe joodse bewustzijn.⁷⁹⁰

Maar binnen de joodse gemeenschap zagen vele geestelijken en seculiere, linkse intellectuelen deze ontwikkeling met lede ogen aan. Verschillende orthodoxe en conservatieve rabbi's protesteerden tegen het excessieve theologische belang dat reformrabbi's zoals Rubenstein en Fackenheim volgens hen aan de Holocaust toegedicht hadden. Jacob Neusner, David Weiss, Eliezer Berkovits, Jacob Petuchowski en Ignaz Maybaum meenden dat de Holocaust, ondanks zijn enorme impact, helemaal niet als een radicale theologische breuklijn beschouwd mocht worden. De Holocaust was voor hen geen theologisch unicum, maar een gebeurtenis die vergelijkbaar was met andere ingrijpende gebeurtenissen uit de joodse geschiedenis, zoals de vernietiging van de Eerste Tempel in 586 v. Chr., de vernietiging van de Tweede Tempel in 70 n. Chr. en eventueel zelfs de pogroms tijdens de Eerste Kruistocht in 1096, de pogroms in de nasleep van de pestepidemie in 1349, de verdrijving van de Spaanse Joden in 1492, het bloedbad aangericht door Kozakkenleider Chelmitzki in 1648, enz.⁷⁹¹ Met de vernietiging van 1/3 van het Jodendom was de Holocaust dan wel in absolute termen een unieke gebeurtenis uit de joodse geschiedenis, maar een nieuw en onoplosbaar theologisch dilemma werd er volgens Petuchowski, Neusner, Weiss en Berkovits niet door in het leven geroepen. Vroegere joodse catastrofes oefenden op de lokale getroffen gemeenschappen een even grote impact uit en gaven ook aanleiding tot het herzien van gevestigde theologische

Thinking about the Holocaust: After Half a Century. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 158 en 161-162

⁷⁸⁸ STAUB, Michael E. *Torn at the Roots: Jewish Liberalism in Crisis*. Chichester: Columbia University Press, 2002, 136

⁷⁸⁹ MORGAN, Michael L. *To Seize Memory: History and Identity in Post-Holocaust Jewish Thought* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking about the Holocaust: After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 173 en STAUB, Michael E. *Torn at the Roots: Jewish Liberalism in Crisis*. Chichester: Columbia University Press, 2002, 133

⁷⁹⁰ BERENBAUM, Michael G. *After Tragedy and Triumph: Essays in Modern Jewish Thought and the American Experience*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 3

⁷⁹¹ NEUSNER, Jacob. *Understanding Jewish Theology: Classical Issues and Modern Perspectives*. New York: KTAV, 1973, 179, WEISS, David W. *After the Holocaust, Another Covenant?* herdrukt in BERENBAUM, Michael G. *After Tragedy and Triumph: Essays in Modern Jewish Thought and the American Experience*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 53-54, BERKOVITZ, Eliezer. *Faith after the Holocaust*. New York: KTAV, 1973, 90, PETUCHOWSKI, Jacob J. *Dissenting Thoughts About the 'Holocaust'* in *Journal of Reform Judaism*, 1981, 28, 4 en MAYBAUM, Ignaz. *The Face of God after Auschwitz*. Amsterdam: Polak & Van Gennep, 1965, 31-33 en 62

noties, maar ze hadden de geldigheid van het eeuwige, altijdurende Verbond tussen Jahweh en het joodse volk nooit systematisch in vraag doen stellen. Bovenvermelde rabbi's vonden het dan ook een volstrekt ongepermitteerde overreactie dat Rubenstein en Fackenheim hun eigentijdse instantie van collectief joods lijden, de Holocaust, blijkbaar zo belangrijk vonden dat ze ook dit kernpunt van het joodse geloof volledig wilden herfundieren.⁷⁹²

Naast deze in hun opinie exorbitante theologische stellingname, stuitte ook de prominente positie die de Holocaust in het joodse bewustzijn begon in te nemen verschillende critici tegen de borst. Volgens hen was de Holocaust weliswaar een zeer belangrijke gebeurtenis in de joodse geschiedenis en werd de naoorlogse joodse identiteit er terecht fundamenteel door gevormd, maar was het ongeoorloofd om het hele joodse bestaan rond de herinnering aan de Holocaust te concentreren. Anders dan Rubenstein, Fackenheim en Wiesel waren ze van mening dat de Holocaust niet aanzien mocht worden als een tweede Sinaï, als een nieuw determinerend grondbeginsel van het judaïsme. Het ging volgens hen niet op om de hele joodse geschiedenis te reduceren tot één recente catastrofe en de hele joodse identiteit op te hangen aan de herinnering eraan. Zo beklemtoonde Petuchowski dat de joodse geschiedenis een afwisseling was van episodes van vervolging en momenten van veiligheid, rust en zelfs triomf en dat ook de Holocaust, als slechts één van de radicale tegenslagen die het Jodendom in zijn geschiedenis te verwerken had gekregen, beschouwd moest worden *sub specie aeternitatis* van het judaïsme: *'For any one generation of Jews to magnify the events of their own time to the point where they are made to appear as the end-all and be-all of Jewish existence and destiny would mean to rob Judaism of its integrative ability and to deny its historical dimension.'*⁷⁹³ In dezelfde teneur sprak Ismar Schorsch, een eminent conservatief rabbi, openlijk zijn vrees uit voor de dominantie van een pathetische en larmoyante kijk op de joodse geschiedenis. Een exclusieve nadruk op de Holocaust dreigde de joodse geschiedenis verkeerdelijk voor te stellen als een aaneenschakeling van tragedies en de Joden op te zadelen met een paranoïde beeld dat alle positieve en hoopvolle aspecten van de eigen identiteit zou overschaduwen.⁷⁹⁴ Ook rabbi Eugene Borowitz zou zich hier veel later bij aansluiten: *'despite our troubles, we do not spend our days desperately fending off extinction. While the Holocaust must fundamentally figure in our view of Jewish identity, it does not faithfully teach us the reality of Jewish existence.'*⁷⁹⁵ Een tweede, gerelateerde kritiek luidde dat het stijgende belang dat in joodse middens aan de Holocaust toegekend werd jammerlijk ten koste ging van de studie van de eigenlijke fundamenteën van het joodse bestaan, zoals joodse theologie, filosofie en literatuur. Rabbi's als Petuchowski en Arnold Wolf en Robert Alter, een vooraanstaand professor Hebreeuws, deden in niet mis te verstane bewoordingen hun beklag over de disproportionele aandacht die volgens hen in het joodse gemeenschapsleven, onderwijs en liturgie aan de Holocaust besteed werd. Samen met Israël werd de Holocaust langzamerhand het enige symbool waarrond Amerikaanse Joden nog effectief gemobiliseerd konden worden, waardoor een joodse surrogaatidentiteit dreigde te ontstaan die enkel kon

⁷⁹² PETUCHOWSKI, Jacob J. *Dissenting Thoughts About the 'Holocaust'* in *Journal of Reform Judaism*, 1981, 28, 2-3, NEUSNER, Jacob. *Understanding Jewish Theology: Classical Issues and Modern Perspectives*. New York: KTAV, 1973, 189, NEUSNER, Jacob. *The Implications of the Holocaust in Journal of Religion*, 1973, 53, 3, 295, WEISS, David W. *After the Holocaust, Another Covenant?* herdrukt in BERENBAUM, Michael G. *After Tragedy and Triumph. Essays in Modern Jewish Thought and the American Experience*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 53-54 en BERKOVITZ, Eliezer. *Faith after the Holocaust*. New York: KTAV, 1973, 90

⁷⁹³ PETUCHOWSKI, Jacob J. *Dissenting Thoughts About the 'Holocaust'* in *Journal of Reform Judaism*, 1981, 28, 4

⁷⁹⁴ SCHORSCH, Ismar. *The Holocaust and Jewish Survival in Midstream*, 1981, 27, 1, 39-41

⁷⁹⁵ BOROWITZ, Eugene B. *Renewing the Covenant: A Theology for the Postmodern Jew*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1991, 37

worden weerstaan door de joodse banden opnieuw op meer traditionele en authentieke wijze aan te halen.⁷⁹⁶

Een derde bezwaar tegen de groeiende impact van de Holocaust op de joodse identiteit viseerde rechtstreeks het 614de gebod dat Fackenheim uit deze gebeurtenis had afgeleid en werd exemplarisch verwoord door filosofieprofessor Michael Wyschogrod. Hij verwierp Fackenhems gebruik van de Holocaust als centrale rechtvaardiging voor het joodse voortbestaan. Volgens Wyschogrod was het namelijk absurd om te beweren dat de Joden verplicht waren om hun eigen joodse aard blijvend te affirmeren en het Jodendom met alle middelen voor uitsterving te behoeden, louter omdat Hitler de vernietiging van de Joden op het oog had gehad.⁷⁹⁷ Fackenhems bewering dat ‘*The Voice of Auschwitz commands Jewish unity*’ bezat volgens hem overduidelijk een foutieve logica.⁷⁹⁸ Om dit aan te tonen gebruikte Wyschogrod volgende analogie: stel je voor dat er een tiran zou opstaan die besloot om alle postzegelverzamelaars uit te roeien en pas gestopt wordt nadat hij grotendeels in zijn opzet geslaagd is, is het dan de plicht van de overblijvende verzamelaars om hun interesse in hun postzegelcollectie niet te verliezen opdat de tiran geen postume overwinning gegund wordt? Neen, want zolang deze interesse zou verdwijnen omdat de verzamelaars er vrijwillig en niet onder dwang van afzien, is er geen enkel probleem. Zo ook behoudt iedere Jood ondanks de Holocaust de vrije keuze om Jood te blijven dan wel tot assimilatie over te gaan.⁷⁹⁹ Bovendien veroordeelde Wyschogrod de door Fackenheim geformuleerde uniciteit van de Holocaust als een soort negatieve natuurlijke theologie. Net als het *argument-by-design* dat in de positieve natuurlijke theologie als bewijs voor het bestaan van God naar voor geschoven wordt, wijst de vermeende uniciteit van de Holocaust op een kwaad dat niet op natuurlijke maar enkel op metafysische gronden verklaarbaar is. Uit het bestaan van zulk kwaad volgt evengoed een sacrale plicht: evident niet de plicht om in God te geloven maar wel de plicht om de entiteit, die door het unieke, demonische kwaad met de ondergang bedreigd werd, te vereren en tegen elke prijs te vrijwaren.⁸⁰⁰ In een cynische noot leek het Wyschogrod zelfs alsof Fackenheim bij afwezigheid van de Holocaust geen afdoende justificatie voor het verdere bestaan van het judaïsme had kunnen vinden.⁸⁰¹ Wyschogrod stelde zich tot slot ook ernstig vragen bij de overtuigingskracht van het fenomenologische uniciteitsargument dat Fackenheim bijkomend had vermeld. Dit argument – dat de Holocaust fundamenteel verschilde van andere genocides omdat er geen rationeel doel maar een demonische intentie aan de grondslag van lag – was volgens Wyschogrod voor Joden niet nodig en voor niet-Joden niet aannemelijk. Joden waren ook zonder een vergelijking met andere genocides al overtuigd van het belang van de Holocaust en voor niet-Joden moest de bedekte implicatie – dat het recente lijden van de Joden erger was dan het lijden dat andere collectiviteiten hadden moeten doorstaan – wel erg

⁷⁹⁶ PETUCHOWSKI, Jacob J. *Dissenting Thoughts About the ‘Holocaust’* in *Journal of Reform Judaism*, 1981, 28, 5, WOLF, Arnold J. *The Centrality of the Holocaust is a Mistake: The Holocaust is Being Sold, Not Taught* in *The National Jewish Monthly*, oct. 1980, 15-16 en ALTER, Robert. *Deformations of the Holocaust* in *Commentary*, 1981, 71, 2, 49

⁷⁹⁷ WYSCHOGROD, Michael. *Faith and the Holocaust: A Review Essay of Emil Fackenheim’s God’s Presence in History in Judaism*, 1971, 20, 286-287

⁷⁹⁸ Emil Fackenheim werkte het “614th commandment” dat hij op het symposium van 1967 gelanceerd had, nadien verder uit. Wyschogrod baseert zich hier op Fackenhems *God’s Presence in History: Jewish Affirmation and Philosophical Reflections*. New York: New York University Press, 1970, 88-89.

⁷⁹⁹ WYSCHOGROD, Michael. *Faith and the Holocaust: A Review Essay of Emil Fackenheim’s God’s Presence in History in Judaism*, 1971, 20, 288

⁸⁰⁰ WYSCHOGROD, Michael. *Faith and the Holocaust: A Review Essay of Emil Fackenheim’s God’s Presence in History in Judaism*, 1971, 20, 290

⁸⁰¹ WYSCHOGROD, Michael. *Faith and the Holocaust: A Review Essay of Emil Fackenheim’s God’s Presence in History in Judaism*, 1971, 20, 290-291

problematisch klinken.⁸⁰² Wyschogrod pleitte ervoor om eerlijk uit te komen voor de ware reden van de joodse fixatie op de Holocaust, namelijk dat deze genocide voor Joden gewoon een veel grotere existentiële betekenis had omdat er Joden aan ten prooi gevallen waren.⁸⁰³

Een vierde kritiek die rond dezelfde periode in orthodoxe en conservatieve joodse kringen te horen was had betrekking op de verdoken instrumentaliserende effecten van het toenemende Holocaustbewustzijn. Wolf, Neusner en Alter betreurden dat de Holocaust, anders dan alle vorige catastrofes uit de joodse geschiedenis, aanleiding gegeven had tot een materialistische en machtspolitieke in plaats van intellectuele verwerkingsstrategie.⁸⁰⁴ De Holocaust was volgens hen een financieel en ideologisch wervingsmiddel geworden met een dubbele functie. Enerzijds functioneerde het als een symbool dat de Amerikaanse Joden een plausibele verklaring leek te bieden voor hun apart bestaan als groep en voor de wenselijkheid van hun blijvende participatie aan deze groep.⁸⁰⁵ Anderzijds was het een instrument om kritiek te pareren die anti-zionistische Joden en de buitenwereld op het potentieel problematische beleid van Israël zouden kunnen hebben. Petuchowski nam in zijn analyse van dit fenomeen geen blad voor de mond. De intensiteit waarmee de Holocaust aan joods-Amerikaanse kinderen en volwassenen gepresenteerd werd, kon volgens hem niet louter verklaard worden vanuit motieven van herdenking of preventie, maar verried een poging van een invloedrijke pro-Israëliische onderstroom om munt te slaan uit het schuldgevoel waarmee vele Amerikaanse Joden worstelden.⁸⁰⁶ Ook de beginnende introductie van de Holocaust in de Amerikaanse cultuur beoogde volgens Petuchowski in te spelen op een Amerikaans schuldgevoel om de *a priori*-legitimiteit van joodse eisen te erkennen. Paula Hyman, een toonaangevend professor moderne joodse geschiedenis, zat op dezelfde lijn: ‘*With regard to Israel, the Holocaust may be used to forestall political criticism and suppress debate ... The invocation of the suffering endured by the Jews under the Nazis often takes the place of rational argument, and is expected to convince doubters of the legitimacy of current Israeli government policy.*’⁸⁰⁷ Deze tactiek moest bij hen op weinig begrip rekenen: ‘*The constant use of the ‘Holocaust argument’ in legitimizing particular Israeli political moves before world opinion ... represents a cheapening of the memory of six million murdered Jews.*’⁸⁰⁸ Ook de uniciteitsthese moest het in dit verband ontgelden, niet alleen omdat ze volgens critici het middel bij uitstek was om bovenvermelde instrumentaliseringsultiem kracht bij te zetten, maar ook omdat ze de Joden onterecht een bijzondere status leek toe te dichten, wrevel opwekte bij andere minderheden en de aandacht afleidde van hedendaagse humanitaire crisissituaties. Schorsch veroordeelde de uniciteitsthese als een terugval naar een premoderne attitude, ‘*a distasteful secular version of chosenness.*’⁸⁰⁹ Neusner brandmerkte de hele uniciteitsargumentatie dan weer als intellectueel vulgair, omdat het grotesk was om tegenover andere slachtoffergroepen vol te houden dat de Holocaust erger was dan hun lijden. Hij

⁸⁰² WYSCHOGROD, Michael. *Faith and the Holocaust: A Review Essay of Emil Fackenheim's God's Presence in History in Judaism*, 1971, 20, 291

⁸⁰³ WYSCHOGROD, Michael. *Faith and the Holocaust: A Review Essay of Emil Fackenheim's God's Presence in History in Judaism*, 1971, 20, 291-292

⁸⁰⁴ NEUSNER, Jacob. *Understanding Jewish Theology: Classical Issues and Modern Perspectives*. New York: KTAV, 1973, 179, ALTER, Robert. *Deformations of the Holocaust in Commentary*, 1981, 71, 2, 48-49 en WOLF, Arnold J. *The Centrality of the Holocaust is a Mistake: The Holocaust is Being Sold, Not Taught in The National Jewish Monthly*, oct. 1980, 15

⁸⁰⁵ NEUSNER, Jacob. *Stranger at Home: "The Holocaust," Zionism and American Judaism*. Chicago: University of Chicago Press, 1981, 61

⁸⁰⁶ PETUCHOWSKI, Jacob J. *Dissenting Thoughts About the 'Holocaust'* in *Journal of Reform Judaism*, 1981, 28, 6

⁸⁰⁷ HYMAN, Paula E. *New Debate on the Holocaust* in *The New York Times Magazine*, 14 september 1980

⁸⁰⁸ PETUCHOWSKI, Jacob J. *Dissenting Thoughts About the 'Holocaust'* in *Journal of Reform Judaism*, 1981, 28, 6-7

⁸⁰⁹ SCHORSCH, Ismar. *The Holocaust and Jewish Survival in Midstream*, 1981, 27, 1, 39

meende dat het erg gesteld moest zijn met het zelfbeeld van vele Joden als ze hun eigenwaarde al moesten halen uit zulk soort onzinnige en pijnlijke discussies.⁸¹⁰ Ook Wyschogrod pleitte ervoor om te stoppen met het naar voren schuiven van zogenaamd objectieve uniciteitscriteria, omdat alle andere instanties van grootschalig menselijk leed er onherroepelijk door geminimaliseerd dreigden te worden. Net als Schorsch waarschuwde hij er tegelijk voor dat de aanhoudende nadruk op de uniciteit van de Holocaust een constructieve dialoog en mogelijk nuttige politieke allianties met andere minderheidsgroepen in de weg zou kunnen staan. Bovendien riskeerde zulke obsessieve omgang met een catastrofe uit het verleden om op onbegrip te stuiten op het moment dat alle energie zou moeten gaan naar het voorkomen of verhelpen van hedendaagse catastrofes.⁸¹¹

De voorstanders van de uniciteit van de Holocaust waren op hun beurt niet onder de indruk van bovenvermelde kritieken. Volgens hen was het toch overduidelijk dat de Holocaust wel een unieke gebeurtenis uit de joodse geschiedenis was: Joden waren nooit voorheen het slachtoffer geweest van een genocide en al zeker niet van een genocide die hun totale uitroeiing beoogde. Bovendien moest de Holocaust hierdoor onherroepelijk beschouwd worden als een theologisch novum: hoe kon je – zoals vele orthodoxe en conservatieve rabbi's blijkbaar probleemloos deden – na zulke catastrofe nog blijven geloven in de primair verlossende gedaante van God en in het eeuwige, altijddurende Verbond? Het pijnlijke goddelijke stilzwijgen dat het uitmoorden van een groot deel van zijn uitverkoren volk begeleid had, viel gewoon niet te verzoenen met de traditionele theologische uitgangspunten van het judaïsme, had de leegheid van het klassieke Verbond aangetoond en noopte de Joden ertoe om, in een nieuwsoortig Verbond, zelf het beeld van God in ere te herstellen. Het stereotiepe rabbinale perspectief dat bleef hameren op een onloochenbaar positieve theologische essentie, had na de Holocaust alle geloofwaardigheid verloren en getuigde van een fundamentele angst om het overweldigende kwaad van Auschwitz frontaal te confronteren. De *Holocaust theologians*, die het bij vele orthodoxe en conservatieve rabbi's verkorven hadden, waren naar eigen zeggen tenminste niet teruggedeinsd voor de tragische implicaties van de Holocaust voor het joodse geloof.⁸¹² Ook de kritiek op het stijgende belang van de Holocaust voor de Amerikaanse Joden wist hen niet te deren. Intense belangstelling voor de Holocaust was volgens hen duidelijk te prefereren boven de decennia van stilte, onverschilligheid en zelfs ontwijking en was eigenlijk niet meer dan een legitieme, uitgestelde reactie op een existentieel verbijsterende gebeurtenis. Ook de bewering dat de nadruk op de Holocaust een joodse surrogaatidentiteit had doen ontstaan en de traditionele joodse cultuurfundamenten overvleugeld had, moest volgens hen genuanceerd worden: in vooroorlogse tijden hadden concrete gebeurtenissen evenzeer dienst gedaan als eenheidsversterkend mobilisatiemiddel voor de betrokken joodse gemeenschappen en als een instrument voor fondsenwerving waarmee een heel arsenaal aan educatieve, culturele en sociale activiteiten gefinancierd werd.⁸¹³ Bovendien, zo beklemtoonde Rubenstein als één der weinigen onomwonden, was de toegenomen aandacht voor de Holocaust rechtstreeks gelieerd

⁸¹⁰ NEUSNER, Jacob. *The Public Side of Learning: The Political Consequences of Scholarship in the Context of Judaism*. Chico: Scholars Press, 1985, 128

⁸¹¹ SCHORSCH, Ismar. *The Holocaust and Jewish Survival in Midstream*, 1981, 27, 1, 39 en WYSCHOGROD, Michael. *Faith and the Holocaust: A Review Essay of Emil Fackenheim's God's Presence in History* in *Judaism*, 1971, 20, 291-292

⁸¹² Deze stellingnames werden later zeer duidelijk geformuleerd door BERENBAUM, Michael G. *After Tragedy and Triumph. Essays in Modern Jewish Thought and the American Experience*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 27 en 59-60 en KATZ, Steven T., BIDERMAN, Shlomo en GREENBERG, Gershon. *Wrestling with God: Jewish Theological Responses during and after the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press, 2007, 601.

⁸¹³ EZRAHI, Sidra DeKoven, ROSENFELD, Alvin H., GREENBERG, Irving, ZWEIBON, Herbert, ISAAC, Erich, RANZ, Sheldon, BERKOWITZ, Joshua, MIRSKY, Yehudah en NEWMAN, Stanley. *The Holocaust: Reader Letters in Commentary*, juni 1981

aan de drastisch gewijzigde socio-politieke context van het naoorlogse Jodendom. Met de opkomst van de *identity politics* in de Verenigde Staten en vooral met de oprichting van de Israëlische staat had de joodse gemeenschap zich verplicht gezien de politieke arena te betreden en daar assertief voor haar eigen belangen op te komen. Zonder passief te blijven wachten op de belofte van goddelijke verlossing en zonder nog langer exclusief te vertrouwen op de welwillendheid van derden, probeerde de joodse gemeenschap nu zelf haar eigen toekomst veilig te stellen. De herinnering aan de Holocaust vervulde hierbij een essentiële, driedubbele rol. In de eerste plaats fungeerde ze als centraal legitimatiemiddel voor de verschuiving van een universalistische naar een zelfbetrokken attitude en voor onvoorwaardelijke steun aan Israël. De Holocaust had volgens Rubenstein immers duidelijk gemaakt dat enkel de uitbouw van een eigen machtspositie de veiligheid van de Joden kon garanderen.⁸¹⁴ In de tweede plaats functioneerde de herinnering aan de Holocaust als een blijvende en zeer ernstige waarschuwing: soortgelijke exterminatorische intenties vielen niet langer uit te sluiten en de niet-aflatende spanning in het Midden-Oosten leek de nood aan extra waakzaamheid en militante zelfverdediging alleen maar te bevestigen. De Holocaust en de precaire positie van Israël hadden volgens Rubenstein op wrange wijze aan het licht gebracht dat ‘*in the course of ensuring your own survival, you find you must dominate the lives of others in order to have that survival.*’ De voorwaarden waaronder de Joden hun kwetsbaarheid het hoofd moesten proberen te bieden, waren kortom drastisch veranderd: eenmaal op het politieke voorplan getreden, zat er niets anders op dan de handen vuil te maken om de eigen toekomst veilig te stellen. Blijven geloven in de goddelijke voorzienigheid, universele idealen en de betrouwbaarheid van buitenstaanders – zoals vele orthodoxe en conservatieve rabbi’s preekten – was een gevaarlijke naïviteit die niet meer met deze gewijzigde context te rijmen viel.⁸¹⁵ In de derde plaats vervulde de herinnering aan de Holocaust ook de functie van unificatie- en mobilisatiemechanisme. De Joden werden erdoor aangespoord de rijen te sluiten en samen alles in het werk te stellen om de voor hun collectieve identiteit essentiële machtspositie te beschermen en te verstevigen.⁸¹⁶ Protagonisten zoals Rubenstein beschouwden de obsessie met de Holocaust dus om verschillende redenen vitaal voor de toekomst van het Jodendom en vonden het onbegrijpelijk dat hun criticasters zich hiervan, na de Holocaust en de Zesdaagse Oorlog, geen rekenschap gaven. Anders dan deze critici ook mochten beweren, was er volgens de voorstanders van de uniciteitsthese ook absoluut geen speld te krijgen tussen hun uniciteitsargumentatie. Zich toespitsend op de moorddadigheid van de intentie, had Fackenheim volgens hen voortreffelijk aangetoond dat de Holocaust niet alleen in de joodse geschiedenis maar in de hele geschiedenis zonder voorgaande geweest was. Ontkennen dat er in de Holocaust een radicaal kwaad geïncorporeerd zat dat zich nooit voorheen gemanifesteerd had, was volgens deze interpretatie een indicatie dat men de ernst en draagwijdte van de Holocaust gewoon niet onder ogen durfde te zien. De bewering dat de uniciteitsthese de Joden onterecht van andere minderheidsgroepen had gedistantieerd, het lijden van andere collectiviteiten impliciet minimaliseerde en een nefast effect had op de interventiebereidheid bij hedendaagse

⁸¹⁴ RUBENSTEIN, Richard L. *Imperatives of Survival* in *Congress Bi-Weekly*, 1969, 36, 33-35 zoals vermeld in STAUB, Michael E. *Torn at the Roots: Jewish Liberalism in Crisis*. Chichester: Columbia University Press, 2002, 136

⁸¹⁵ RUBENSTEIN, Richard L. *Discussion* in *Congress Bi-Weekly*, 1969, 36, 42 zoals vermeld in STAUB, Michael E. *Torn at the Roots: Jewish Liberalism in Crisis*. Chichester: Columbia University Press, 2002, 138 en EZRAHI, Sidra DeKoven, ROSENFELD, Alvin H., GREENBERG, Irving, ZWEIBON, Herbert, ISAAC, Erich, RANZ, Sheldon, BERKOWITZ, Joshua, MIRSKY, Yehudah en NEWMAN, Stanley. *The Holocaust: Reader Letters in Commentary*, juni 1981

⁸¹⁶ RUBENSTEIN, Richard L. *Imperatives of Survival* in *Congress Bi-Weekly*, 1969, 36, 34-36 zoals vermeld in STAUB, Michael E. *Torn at the Roots: Jewish Liberalism in Crisis*. Chichester: Columbia University Press, 2002, 136

catastrofes was, nog volgens deze lezing, ook volledig uit de lucht gegrepen. Fackenheim en andere voorstanders van de uniciteitsthese hadden er immers steeds op gehamerd dat de uniciteit van de Holocaust allerm minst betekende dat deze gebeurtenis ‘erger’ geweest was dan het lijden dat andere collectiviteiten hadden moeten doorstaan. Meer nog, de nadruk op de uniciteit van de Holocaust zou de mogelijkheid van genocide eigenlijk continu onder de aandacht moeten brengen en precies moeten fungeren als een aansporing om snel in te grijpen bij nieuwe misdaden tegen de menselijkheid.⁸¹⁷

Het eerste uniciteitsdebat, dat een volledig joods-Amerikaanse aangelegenheid was, zou in het begin van de jaren 80 aan hevigheid inboeten. Sindsdien is de uniciteit van de Holocaust binnen het Amerikaanse jodendom een vast twistpunt geworden, dat sporadisch tot hoogoplopende maar tamelijk kleinschalige discussies aanleiding geeft. De protagonisten zijn nu veeleer seculiere dan theologisch geïnspireerde intellectuelen en de voor- en tegenstanders lijken zich duidelijker dan voorheen in een conservatief en progressief kamp te hebben opgesplitst. De argumenten pro en contra zijn nog steeds dezelfde maar worden – zoals blijkt uit publicaties van Peter Novick, Tony Judt, Zygmunt Bauman, Philip Lopate, Norman Finkelstein en Michael Goldberg en de reacties erop – doorgaans een stuk scherper geformuleerd.

2.2 De Historikerstreit – 1986

In het begin van de jaren 80 – op het moment dat de eerste discussie over de uniciteit van de Holocaust enigszins geluwd was – dienden zich in de Duitse Bondsrepubliek de voortekenen aan van een nieuw uniciteitsdebat. Terwijl het eerste debat een intern Amerikaans-joodse aangelegenheid was en appelleerde aan de specifieke uitdagingen en noden waarmee het Amerikaanse Jodendom geconfronteerd werd, zou het tweede debat zich beperken tot West-Duitsland en kaderen in een poging tot herconfiguratie van de nationale identiteit van de BRD. Deze *Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung* was een onderdeel van de *Historikerstreit*, een brede polemiek over de betekenis van de nazi-misdaden voor het zelfbeeld van de Bondsrepubliek. De *Historikerstreit* – zo genoemd omdat hij hoofdzakelijk gevoerd werd door historici – barstte in de zomer van 1986 uit als culminatiepunt van een fel ideologisch conflict waarbij de links-liberale politieke cultuur onder druk kwam te staan.

De geviseerde links-liberale maatschappijvisie was in de loop van de jaren 60 tot stand gekomen uit onvrede met het als te conservatief en autoritair ervaren christen-democratische bewind. Ze had haar wortels in de buitenparlementaire oppositiebewegingen – de studentenbeweging, de vredesbeweging en de protestbeweging tegen kernenergie –, kende een grote aanhang bij de nieuwe generatie intellectuelen en brak politiek door met het aantreden van Willy Brandt als bondskanselier in 1969.⁸¹⁸ Al snel gaf ze aanleiding tot het ontstaan van een nieuwe consensus over de identiteit van de Bondsrepubliek, die op politiek vlak verpersoonlijkt werd door Brandt, in het maatschappelijke debat gepromoot werd door Günter Grass en Jürgen Habermas en zich ook vertaalde in een paradigmawissel in de geschiedschrijving.

Brandt, wiens coalitie van sociaal-democraten (SPD) en liberalen (FDP) een einde maakte aan 20 jaar onafgebroken bestuur door christen-democraten (CDU), vatte West-Duitsland expliciet op als constitutioneel tegenhanger en kritisch moreel erfgenaam van het

⁸¹⁷ Cf. SCHWARZSCHILD, Steven, FACKENHEIM, Emil L., POPKIN, Richard, STEINER, George en WIESEL, Elie. *Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium in Judaism*, 1967, 16, 3, 289-290.

⁸¹⁸ ELEY, Geoff. *Nazism, Politics and the Image of the Past: Thoughts on the West German Historikerstreit, 1986-1987 in Past and Present*, 1988, 121, 186

Derde Rijk. Nog meer dan Konrad Adenauer, de architect van de Bondsrepubliek, meende Brandt dat de West-Duitse identiteit onmogelijk nog op nationalistische leest geschoeid kon worden maar integendeel aan grondwettelijk en supranationaal verankerde democratische principes opgehangen moest worden. Een kritische omgang met het nazi-verleden was hierbij essentieel – niet om deze zwarte bladzijde finaal te kunnen omdraaien maar om via een permanente confrontatie met anti-democratische uitwassen de democratische waakzaamheid te bevorderen en een verregaande verantwoordelijkheid voor de gevolgen van het nazi-regime op zich te nemen.⁸¹⁹ Brandt wees erop dat West-Duitsland zich primair moest identificeren met de principes die als reactie op de ontsporing van het nazi-regime in de grondwet van 1949 ingeschreven waren: het onvervreemdbare recht op menselijke waardigheid (art. 1), een zeer terughoudend en strikt defensief gebruik van de strijdkrachten (art. 26), de beperking van de macht van de president (art. 55-58) en het gegarandeerde machts-evenwicht tussen regering en parlement (art. 80).⁸²⁰ Daarnaast verdiepte hij het principe van *Westbindung*, dat al sinds de jaren 50 het kernstuk van de West-Duitse identiteit vormde. *Westbindung* hield in dat de Bondsrepubliek bewust haar lot verbond aan dat van haar westerse partners en hiervoor een belangrijk deel van haar soevereiniteit opgaf. Met de toetreding tot de NAVO (1955) en de oprichting van de EGKS (1951) en EEG (1957) had West-Duitsland zich in een gemeenschappelijk defensief en economisch project ingeschakeld, waardoor eigenmachtig, nationalistisch optreden in de toekomst uitgesloten werd en externe institutionele garanties voor de sociaal-economische en politieke stabiliteit van de Bondsrepubliek voorzien

⁸¹⁹ WEBER, Katja en KOWERT, Paul A. *Cultures of Order: Leadership, Language, and Social Reconstruction in Germany and Japan*. New York: State University of New York Press, 2007, 77-78. Zie voor het verschil tussen *Vergangenheitsbewältigung* en *Aufarbeitung der Vergangenheit*: ADORNO, Theodor. *Was bedeutet Aufarbeitung der Vergangenheit?* in ADORNO, Theodor (ed.). *Eingriffe. Neun kritische Modelle*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974 [1963], 125-146. Zie voor het contrast met de onder Adenauer dominante ambigue omgang met het nazi-verleden: BERGHOFF, Hartmut. *Zwischen Verdrängung und Aufarbeitung. Die bundesdeutsche Gesellschaft und ihre nationalsozialistische Vergangenheit in den fünfziger Jahren in Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1998, 49, 96-114.

⁸²⁰ Het *Grundgesetz* van 23 mei 1949 had een dubbele correctieve ratio. Enerzijds werden de in de *Weimarer Verfassung* vastgelegde machtsverhoudingen tussen president, regering en parlement – die het nazi-regime vanaf 1933 probleemloos en met gekend tragisch gevolg naar zijn hand had weten te zetten – hertekend ten voordele van het parlement. De president bezat nu geen doorslaggevende politieke invloed meer maar kreeg een hoofdzakelijk ceremoniële functie en fungeerde impliciet tevens als democratisch en moreel geweten van de natie. Ook de macht van de regering werd aan banden gelegd: met het schrikbeeld van het *Ermächtigungsgesetz* van 1933 voor ogen, werd de mogelijkheid afgeschaft om via noodverordeningen de wetgevende bevoegdheid te usurperen. Bovendien moesten de gewone verordeningen van de regering vanaf 1949 vooraf zorgvuldig in een parlementaire wet omschreven worden. Ten slotte werd ook de politieke rol van het parlement – *der Bundestag* – uitgebreid om democratisch bestuur te garanderen. Niet alleen werd de wetgevende bevoegdheid van het parlement zoals vermeld steviger verankerd, maar het parlement kreeg ook het laatste woord bij de benoeming van de president en de regering. De president werd vanaf 1949 niet meer rechtstreeks verkozen maar aangewezen door het parlement en daarnaast kon de regering nog enkel ingezworen worden wanneer ze een parlementaire meerderheid bezat. De tijd was definitief voorbij dat een kanselier op staatkundig legitieme wijze het parlement buitenspel kon zetten, tegelijk als president verkozen kon raken en zo de totale staatsmacht naar zich toe kon trekken. Anderzijds beoogde de grondwet van 1949 de grondrechten van de burgers op absolute wijze constitutioneel te vrijwaren. Geconfronteerd met de gruwelijke excessen van de nationaal-socialistische rassenpolitiek, werd in het eerste artikel van de nieuwe grondwet bepaald dat de menselijke waardigheid onaantastbaar was en door de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht in acht genomen en beschermd moest worden. De grondrechten die de grondwet nadien opsomt, waren bovendien niet langer te beschouwen als abstracte doelstellingen maar als rechtstreeks geldend recht. Dit betekende dat elke legislatieve, executieve of judiciële inbreuk op de grondrechten ontoelaatbaar was en elke burger de mogelijkheid bezat om, na uitputting van de voorziene rechtsmiddelen, bij het *Bundesverfassungsgericht* respect voor zijn potentieel geschonden grondrecht te laten afdwingen. Het nieuwe artikel 1 van de grondwet, dat de onvervreemdbaarheid van de grondrechten stipuleerde, gold ook zelf als onveranderlijk: geen enkele toekomstige grondwetswijziging zou nog aan dit artikel mogen raken. Op deze wijze werden misdaden tegen de menselijkheid, die uit naam van de staat begaan werden en dus een bepaalde juridische legitimiteit bezaten, voorgoed onmogelijk gemaakt. Zie onder meer LAUFS, Adolf. *Rechtsentwicklungen in Deutschland*. Berlin: Walter de Gruyter, 2006, 431-440.

werden.⁸²¹ De *Westbindung* behelsde echter niet alleen een intense samenwerking met de westerse grootmachten maar ook de huldiging van het westerse samenlevingsmodel, met zijn multiculturalisme, (sociaal gecorrigeerde) vrije markt en democratisch en rechtsstatelijk karakter.⁸²² Willy Brandt ging hierin nog een stap verder. Op de 25ste verjaardag van het einde van de Tweede Wereldoorlog verkondigde hij dat West-Duitsland zichzelf moest beschouwen als een bevrijd en niet als een overwonnen en bezet land. Hij opperde zelfs dat de Duitse capitulatie een reden was voor blijdschap in plaats van verdriet – tot ontsteltenis van de CDU- en CSU-fracties, die zich hardop afvroegen waarom nederlagen eigenlijk gevierd moesten worden.⁸²³ Voor Brandt was het duidelijk dat de Bondsrepubliek zich onvoorwaardelijk met het westen moest identificeren en niet langer halfslachtig moest blijven vasthouden aan een eigen identiteit met twijfelachtige nationalistische connotaties. Brandt was vooruitstrevend in zijn interpretatie van de West-Duitse *Westbindung* maar rondtuit baanbrekend in zijn verzoeningspolitiek tegenover het Oostblok, zijn onvoorwaardelijke instemming met de bepalingen van Jalta en Potsdam en zijn pleidooi voor vrijwillige overname van de uitstaande morele schulden van het Derde Rijk. Met zijn *neue Ostpolitik* maakte Brandt de oostelijke buurlanden duidelijk dat de Bondsrepubliek de splitsing van Duitsland en het bestaansrecht van de DDR formeel aanvaardde, de grenzen met Polen en Tsjecho-Slowakije erkende en alle aanspraken op verloren grondgebied liet varen.⁸²⁴ De bilaterale akkoorden met de Sovjet-Unie (1970), Polen (1970), de DDR (1972) en Tsjecho-Slowakije (1973) – die voor een serieuze dooi zorgden in de gespannen politieke en militaire situatie in Centraal-Europa – stuitten op veel scepsis bij de westerse partners en op vlammend protest vanwege de christen-democratische oppositie in de *Bundestag*. Gebrandmerkt als *Kanzler des Ausverkaufs* liet Brandt zijn critici echter verstaan dat met de officiële bekrachtiging van het territoriale status-quo niets was prijsgegeven dat niet al lang door het nationaal-socialisme verspeeld was.⁸²⁵ Brandts beroemde en, naar alle waarschijnlijkheid, spontane knieval voor het monument ter herdenking van de opstand van het getto van Warschau symboliseerde het gelaat dat West-Duitsland onder links-liberale legislatuur aangenomen had: menselijk, deemoedig, verzoenend en bereid om de fouten uit het verleden toe te geven.⁸²⁶ In vergelijking met de regeerperiode van Konrad Adenauer (1949-1963), Ludwig Erhard (1963-1966) en Kurt Georg Kiesinger (1966-1969) bleek tijdens het

⁸²¹ De toetreding tot de NAVO in 1955 betekende dat de bescherming van de West-Duitse veiligheid in de toekomst niet langer een nationaal maar een gemeenschappelijk westers project zou zijn en garandeerde dat de *Bundeswehr* enkel nog voor defensieve taken zou worden ingezet. Ook met de voormalige erfvijand Frankrijk probeerde de Bondsrepubliek nauwere banden aan te halen. De oprichting van de EGKS in 1951 vertrouwde de controle op de grondstoffen die voor een mogelijke militaire opbouw cruciaal waren, toe aan een supranationale instelling en maakte een nieuwe oorlog met Frankrijk daardoor materieel onmogelijk. De daaropvolgende oprichting van de EEG in 1957 moest niet alleen de verdere economische wederopbouw van de Bondsrepubliek stimuleren maar ook harmonieuzere relaties met haar westelijke buurlanden en een grotere interne sociaal-economische stabiliteit helpen verzekeren. Zie GAREIS, Sven. *Deutschlands Außen- und Sicherheitspolitik. Eine Einführung*. Opladen: Budrich, 2006, 129 en NEISSER, Heinrich en VERSCHRAEGEN, Bea. *Die Europäische Union. Anspruch und Wirklichkeit*. Wien: Springer, 2001, 8-9.

⁸²² PETER, Jürgen. *Der Historikerstreit und die Suche nach einer nationalen Identität der achtziger Jahre*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1995, 38-39

⁸²³ WOLFRUM, Edgar. *Die beiden Deutschland* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 139

⁸²⁴ KOCH, Carina. *Neue Ostpolitik* in FISCHER, Torben en LORENZ, Matthias N. (eds.) *Lexikon der "Vergangenheitsbewältigung" in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*. Bielefeld: Transcript, 2007, 191

⁸²⁵ WOLFRUM, Edgar. *Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948-1990*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999, 273

⁸²⁶ KRZEMINSKI, Adam. *Kniefall* in FRANÇOIS, Etienne en SCHULZE, Hagen (eds.). *Deutsche Erinnerungsorte*. Band 1. München: C.H. Beck, 2001, 649-651 en WOLFFSOHN, Michael en BRECHENMACHER, Thomas. *Denkmalsturz? Brandts Kniefall*. München: OLZOG Verlag, 2005, 11 en 136

kanselierschap van Brandt (1969-1974) en Helmut Schmidt (1974-1982) het moment aangebroken waarop de donkere bladzijden uit het nabije verleden niet langer uiterst verkrampd maar eerlijk en kritisch het hoofd geboden werden.⁸²⁷ De identiteit van de Bondsrepubliek – die tot dan toe enkel gebaseerd was op het naoorlogse economische succesverhaal (het *Wirtschaftswunder*), een nadrukkelijke maar hoofdzakelijk principiële *Westbindung* en een ongemakkelijke omgang met de erfenis van het nazi-regime – nam hierdoor geleidelijk een nieuwe vorm aan. Steeds meer West-Duitsers werden er zich van bewust dat er voor een onproblematisch nationalisme geen plaats meer was en zagen in dat een authentieke democratische ingesteldheid een continue confrontatie met het nazi-verleden zou vereisen.

De links-liberale herdefiniëring van de West-Duitse identiteit was niet alleen het werk van politieke protagonisten zoals Brandt maar wellicht nog meer het resultaat van een intensief maatschappelijk debat waarin intellectuelen zoals Gunter Grass en vooral Jürgen Habermas het hoogste woord voerden. Naar aanleiding van de ontvangst van de Hegelprijs in 1974 schetste deze laatste de contouren van een links-liberaal georiënteerd, post-nationaal identiteitsbegrip. Habermas verkondigde dat de tijd voorbij was dat de westerse maatschappij het normatieve bewustzijn van haar burgers vorm kon geven door hun gemeenschappelijke identiteit via pseudoreligieuze nationale mythes inhoudelijk vast te leggen. In complexe democratische samenlevingen was zoiets gewoon overbodig geworden en bleek het veeleer aangewezen om de individuele identiteit te verbinden aan universaliseerbare principes, emancipatorische doelstellingen en burgerlijke alertheid.⁸²⁸ Habermas suggereerde met dit voorstel tot postconventionele identificatie hoe de nieuwe West-Duitse identiteit eruit zou moeten zien – een suggestie die hij meer dan een decennium later, in het heetst van de *Historikerstreit*, zou herwerken tot zijn beroemde *Verfassungspatriotismus*. Nauw aansluitend bij de principes die Brandt in praktijk gebracht had, kwam Habermas toen tot de conclusie dat, gelet op het nazi-verleden en de Holocaust, enkel nog een identificatie met de grondwettelijke beginselen, de westerse waarden en de post-nationale constellatie aanvaardbaar was.

De opmars van het links-liberale gedachtegoed vanaf het midden van de jaren 60 leidde ook tot een grondige verschuiving van de historiografische methodologie, met ingrijpende gevolgen voor de studie van de nieuwste geschiedenis (*Zeitgeschichte*) en voor de interpretatie van het Derde Rijk. Sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog gaf een gezuiverde en verfijnde vorm van historisme in de Duitse geschiedschrijving de toon aan. Zo beschouwden Karl Dietrich Bracher, Andreas Hillgruber, Klaus Hildebrand, Hagen Schulze en Thomas Nipperdey de geschiedenis als een opeenvolging van politieke acties die rechtstreeks resulteerden uit de intenties van prominente staatslui. Nog steeds in de traditie van Ranke vonden zij het de voornaamste taak van de historicus om deze acties te verklaren door de achterliggende intenties intuïtief te vatten (*verstehen*).⁸²⁹ Het gevolg was een buitengewone aandacht voor staatspolitiek en internationale relaties, een duidelijke klemtoon op de bijzonderheid van gebeurtenissen en een enorme nadruk op de beslissende impact van

⁸²⁷ DOMANSKY, Elisabeth. *A Lost War: World War II in Postwar German Memory* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking about the Holocaust: After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 253-254 en PATERSON, William E. *The Chancellor and Foreign Policy* in PADGETT, Stephen en ABROMEIT, Heidrun (eds.). *Adenauer to Kohl: The Development of the German Chancellorship*. London: C. Hurst & Co., 1994, 145-147

⁸²⁸ HABERMAS, Jürgen. *Können komplexe Gesellschaften eine vernünftige Identität ausbilden?* in HABERMAS, Jürgen en HEINRICH, Dieter (eds.). *Zwei Reden. Aus Anlaß der Verleihung des Hegel-Preises 1973 der Stadt Stuttgart an Jürgen Habermas am 19. Januar 1974*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974, 32-33 en 51

⁸²⁹ KERSHAW, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Fourth Edition. London: Arnold, 2000, 6, 44-45 en 72-73

grote persoonlijkheden.⁸³⁰ De analyse van het Derde Rijk werd hierdoor onomwonden personaliserend, intentionalistisch en programmatisch: het Derde Rijk was totaal door Hitler gedomineerd en het nazi-beleid was niet meer dan de consequente realisatie van het politieke programma van de *Führer*.⁸³¹ Mede door deze uitgangspunten huldigden bovengenoemde historici een ambigue kijk op het recente Duitse verleden. Ze bewaarden – tegen de geest van het klassieke historisme in – een kritische distantie tegenover hun onderzoeksonderwerp, verwierpen de gruwelijke excessen van het Duitse nationalisme en prezen de democratische koers die na 1945 gevaren was. Tegelijk deden ze de nazi-episode echter af als een catastrofale maar kortstondige ontsporing (*Betriebsunfall*) van een voor het overige gezonde nationale ontwikkeling. Door de volledige verantwoordelijkheid op Hitler af te schuiven en elke vorm van historische continuïteit met voorafgaande periodes te ontkennen, lieten ze de deur open voor een nationalistische identificatie die over de afgrond van het Derde Rijk de brug zou kunnen slaan tussen Weimar en de BRD.⁸³² In de eerste helft van de jaren 60 kwam de naoorlogse versie van *Historismus* echter onder druk te staan door de academische instroom van een nieuwe generatie historici van progressieve signatuur, de intrede van sociaal-wetenschappelijke benaderingen en toenemende kritiek op de stelling van radicale discontinuïteit – gesymboliseerd door de *Fischer-Kontroverse* van 1961-65.⁸³³ Met de zogenaamde *historische Sozialwissenschaften* trad een nieuw paradigma op het voorplan dat historische ontwikkelingen niet langer verklaarde vanuit de intenties van politieke protagonisten maar vanuit de achterliggende sociaal-economische context. De aandacht verschoof naar de structurele determinanten van politieke besluitvorming en spitste zich meer toe op het binnenlandse dan op het buitenlandse beleid.⁸³⁴ De voornaamste vertegenwoordigers van deze nieuwe stroming waren Martin Broszat, Heinrich August Winkler, Hans en Wolfgang Mommsen, Wolfgang Schieder, Hans-Ulrich Wehler en Jürgen Kocka. De twee laatstgenoemde historici waren de eigenlijke drijvende krachten achter de *historische Sozialwissenschaften* en promootten hierbinnen een nog verregaandere

⁸³⁰ GEISS, Imanuel. *Die Rolle der Persönlichkeit in der Geschichte: zwischen Überbewerten und Verdrängen* in BOSCH, Michael (ed.). *Persönlichkeit und Struktur in der Geschichte. Historische Bestandsaufnahme und didaktische Implikationen*. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1977, 10-12 en IGGERS, Georg G. *Historismus – Geschichte und Bedeutung. Eine kritische Übersicht der neuesten Literatur* in SCHOLTZ, Gunter (ed.). *Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts. Eine internationale Diskussion*. Berlin: Akademie Verlag, 1997, 116-118

⁸³¹ KERSHAW, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Fourth Edition. London: Arnold, 2000, 44 en 72

⁸³² WINKLER, Heinrich August. *Deutschland vor Hitler. Der historische Ort der Weimarer Republik* in PEHLE, Walter H. (ed.). *Der historische Ort des Nationalsozialismus. Annäherungen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1990, 29

⁸³³ Zie ELEY, Geoff. *A Crooked Line: From Cultural History to the History of Society*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2006, 65 en 67-68 en KERSHAW, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Fourth Edition. London: Arnold, 2000, 8-9. De *Fischer-Kontroverse* ontstond naar aanleiding van het verschijnen van Fritz Fischers *Griff nach der Weltmacht* in 1961. Daarin verkondigde hij dat de Eerste Wereldoorlog het gevolg was van een agressieve expansionistische politiek die reeds meerdere decennia door de heersende Duitse elites nagestreefd werd. Hierdoor werd duidelijk dat Hitlers nietsontziende imperialisme – de hoofdoorzaak van de Tweede Wereldoorlog – aansloot bij een traditie die haar wortels eigenlijk al had in het Wilhelminische keizerrijk en werd het argument onderuit gehaald dat Duitsland een gezonde nationale ontwikkeling gekend had die pas na de Eerste Wereldoorlog en slechts door toedoen van Hitlers pathologische ideologie ontspoord was. Zie FISCHER, Fritz. *Griff nach der Weltmacht. Der Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland, 1914-18*. Düsseldorf: Droste, 1961, BERGHAHN, Volker. *Die Fischer-Kontroverse – 15 Jahre danach in Geschichte und Gesellschaft*, 1980, 6, 403-406 en BÖHME, Helmut. “*Primat*” und “*Paradigmata*”. *Zur Entwicklung einer bundesdeutschen Zeitgeschichtsschreibung am Beispiel des Ersten Weltkrieges* in LEHMANN, Hartmut (ed.). *Historikerkontroversen*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2000, 96 en 123.

⁸³⁴ KERSHAW, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Fourth Edition. London: Arnold, 2000, 9 en NOLAN, Mary. *The Historikerstreit and Social History* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 226

conceptuele vernieuwing die ze tot *Gesellschaftsgeschichte* omdoopten. De *Gesellschaftsgeschichte*, die het historisme qua populariteit snel naar de kroon zou steken en uiteindelijk de scepter zou overnemen, beoogde een maatschappelijke totaalanalyse van een specifieke periode via een integratie van alle geschiedkundige disciplines.⁸³⁵ Deze interdisciplinaire aanpak – waarbij de klassieke politieke geschiedenis werd aangevuld met onder meer economische, sociale en mentaliteitsgeschiedenis – bleek ook voor de studie van het Derde Rijk zeer vruchtbaar. Gelet op de uitgangspunten die grondig van die van het historisme afweken en dus niet langer intentionalistisch maar structuralistisch waren, wekt het weinig verwondering dat de bevindingen van dit nieuwe onderzoek fundamenteel verschilden van de eerdere consensuspositie. Het Derde Rijk diende zich nu aan als een organisatorische chaos waarin rivaliserende machtsgroepen, bureaucratieën en topfunctionarissen in onderlinge competitie het beleid poogden te sturen, Hitler een primair symbolische rol vervulde, de nazi-ideologie vooral ter legitimatie van concreet machtsstreven dienst deed en de excessen van het regime het onvoorziene resultaat waren van een blind cumulatief radicaliseringsproces.⁸³⁶ Doordat in de *Gesellschaftsgeschichte* veel meer belang gehecht werd aan de analyse van structurele evoluties dan aan die van de ideologische intenties van de beleidsmakers, lag het ook voor de hand dat in de nieuwe studies van het Derde Rijk de continuïteit met de Weimarrepubliek en het Wilhelminische keizerrijk benadrukt werd. Het nazi-regime werd niet langer beschouwd als een kortstondige ontsporing van een gezonde nationale traditie maar als een rechtstreeks uitvloeisel van sociaal-economische verhoudingen en maatschappelijke tendensen die nog uit de 19de eeuw stamden.⁸³⁷ Deels voortbouwend op Fritz Fischers baanbrekende inzichten verwierp Wehler de historicistische these van radicale discontinuïteit en lanceerde hij het concept van de *Sonderweg* als alternatief.⁸³⁸ Volgens hem had de Duitse nationale ontwikkeling vanaf het midden van de 19de eeuw een pad gevolgd dat substantieel afweek van dat van de andere westerse landen en gekenmerkt was door een weigering om democratische politieke structuren op te bouwen die gelijke tred konden houden met het sociaal-economische moderniseringsproces. De blijvende politieke impact van pre-industriële elites en de aanhoudende dominantie van pre-industriële, anti-liberale normen, mentaliteiten en levensstijlen hinderden het ontstaan van een stabiele liberaal-democratische traditie die – zoals in de andere westerse landen – de crisis tijdens het interbellum wel succesvol het hoofd had kunnen bieden. Geholpen door de anti-democratische voorkeur van de traditionele politieke elite en inspelend op autoritaire patronen binnen de middenklasse, kende Hitler weinig moeite om de fragiele Weimardemocratie te doen barsten en het politieke bestel naar zijn hand te zetten.⁸³⁹ Met Wehler en Kocka als vaandeldragers slaagde de nieuwe generatie

⁸³⁵ ELEY, Geoff. *A Crooked Line: From Cultural History to the History of Society*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2006, 71-72

⁸³⁶ MASON, Timothy W. *Intention and Explanation. A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism* in HIRSCHFELD, Gerhard en KETTENACKER, Lothar (eds.). *Der "Führerstaat". Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981, 24-25

⁸³⁷ DASSEN, Patrick en NIJHUIS, Ton. *Inleiding. Geschiedenis, identiteit en taboe. De tegenwoordigheid van het verleden in de Bondsrepubliek* in DASSEN, Patrick en NIJHUIS, Ton (eds.). *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat*. Amsterdam: Boom, 2001, 12

⁸³⁸ Zie in extenso WEHLER, Hans-Ulrich. *Das Deutsche Kaiserreich, 1871-1918*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1973.

⁸³⁹ De *Sonderwegthese* is volgens Wehler en andere aanhangers van de *Gesellschaftsgeschichte* het enige mogelijke antwoord op de vraag waarom Duitsland als enige hoogontwikkelde Noord- en West-Europese land tijdens de crisis van het interbellum wel voor het fascisme opteerde. Omdat Duitsland volgens deze historici niet echt veel zwaarder getroffen was door de nasleep van de Eerste Wereldoorlog en de impact van de Grote Depressie dan Frankrijk of Groot-Brittannië, moest de verklaring voor de Duitse keuze voor het nazisme gezocht worden in de aard van de politieke structuur waarmee op de crisis gereageerd werd eerder dan in de aard van de crisis zelf. De reden waarom de Weimardemocratie instabieler en fragieler bleek dan de andere westerse democratieën lag volgens deze historici in de afwezigheid van een echte liberale democratisering van Duitsland in de 19de eeuw. Duitsland had nooit een echte burgerlijke revolutie gekend, waardoor pre-industriële elites

historici erin om een veel kritischer kijk op het recente verleden ingang te doen vinden en historiografische ondersteuning te bieden aan de ontluikende links-liberale maatschappelijke consensus. De *Sonderwegthese* impliceerde namelijk dat de verantwoordelijkheid voor de Tweede Wereldoorlog en de nazi-misdaden niet meer volledig op Hitlers conto kon worden geschreven maar eerlijk onder ogen moest worden gezien.⁸⁴⁰ Door het begin van de pathologische ontwikkeling van het Duitse nationalisme veel verder terug in de tijd te situeren, vervloog bovendien de centrum-rechtse hoop om aanknopingspunten voor een nieuw BRD-nationalisme te vinden in vermeend onbezoedelde, pre-Hitleriaanse tijden. En door te wijzen op een diepgewortelde anti-liberale en anti-democratische traditie, suggereerde de *Sonderwegthese* ten slotte ook dat de naoorlogse politieke cultuur nog steeds bezwaard was, de West-Duitse democratie bijzonder fragiel bleef en permanente waakzaamheid geboden was.⁸⁴¹ De conclusies van de *Gesellschaftsgeschichte* zaten hierdoor op dezelfde lijn als de politiek van Brandt en het discours van Habermas: de BRD kon haar identiteit onmogelijk nog op nationalisme stoelen maar moest de confrontatie met het nazi-verleden blijven aangaan, mocht haar overgeërfde verantwoordelijkheid voor de nazi-misdaden niet uit de weg gaan en moest steeds alert blijven voor de aantasting van haar democratische fundamenteën.

Vanaf de tweede helft van de jaren 70 kreeg de links-liberale consensus over de West-Duitse identiteit het echter steeds harder te verduren. Door de economische terugval na de OPEC-crisis van 1973, de opvolging van de visionaire charismatische Willy Brandt door de koele pragmaticus Helmut Schmidt in 1974 en de drieste golf van aanslagen door de RAF, klonk de kritiek op de aanpak van de SPD-FDP en de roep om een conservatieve *Tendenzwende* steeds luider.⁸⁴²

zoals de *Junkers* (grootgrondbezitters ten oosten van de Elbe), hooggeplaatste ambtenaren en het officierencorps achter de façade van de parlementaire democratie de doorslaggevende machtsfactor bleven. Bovendien was de burgerij zelf gewoon geraakt aan een autoritaire bestuursvorm waarbij een presidentieel aangeduid en parlementair onbeteugelbaar kabinet de krijtlijnen eigenhandig uitzette en een enorme bureaucratie de exacte regelgeving van bovenuit oplegde (de zogenaamde *Obrigkeitsstaat*). Toen bleek dat het parlementaire bestel niet in staat was om hen tegen de uitwassen van het moderniseringsproces te beschermen en de groeiende invloed van de arbeidersbeweging een halt toe te roepen, werd een extraparlamentaire oplossing voor steeds meer leden van de middenklasse aantrekkelijk. Maar uiteindelijk waren het de traditionele elites die er, in hun afkeer voor de aanhoudende politieke impasse, bij de president op aandrongen om de ronduit antidemocratische NSDAP een kans te geven. Hierdoor werd de *Selbstpreisgabe* van de Weimarrepubliek een feit en kon een regime aantreden dat de democratie met verrassend weinig tegenstand volledig ontmantelde. Zie KERSHAW, Ian. *Hitler and the Uniqueness of Nazism* in *Journal of Contemporary History*, 2004, 39, 2, 240, KOCKA, Jürgen. *German History before Hitler: The Debate about the German Sonderweg* in *Journal of Contemporary History*, 1988, 23, 1, 5-6, KOCKA, Jürgen. *Asymmetrical Historical Comparison: The Case of the German Sonderweg* in *History and Theory*, 1999, 38, 1, 42-43.

⁸⁴⁰ Zie ELEY, Geoff. *A Crooked Line: From Cultural History to the History of Society*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2006, 68-71. Hierbij moet wel vermeld worden dat de nadruk die de *Gesellschaftsgeschichte* op structuurgeschiedenis legde er evengoed kon voor zorgen dat de concrete verantwoordelijkheid uit het zicht verdween. De nazi-excessen werden nu wel niet meer volledig afgeschoven op Hitler maar – toch in een bepaalde hyperfunctionalistische lezing – toegeschreven aan de autonome werking van systeemkrachten. Zie voor een bijtende kritiek hierop HILDEBRAND, Klaus. *Geschichte oder "Gesellschaftsgeschichte"? Die Notwendigkeiten einer politischen Geschichtsschreibung von den internationalen Beziehungen* in *Historische Zeitschrift*, 1976, 223, 355.

⁸⁴¹ DASSEN, Patrick en NIJHUIS, Ton. *Inleiding. Geschiedenis, identiteit en taboe. De tegenwoordigheid van het verleden in de Bondsrepubliek* in DASSEN, Patrick en NIJHUIS, Ton (eds.). *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat*. Amsterdam: Boom, 2001, 13

⁸⁴² HOHENSEE, Jens. *Der erste Ölpreisschock 1973/74. Die politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen der arabischen Erdölpolitik auf die Bundesrepublik Deutschland und Westeuropa*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1996, 118-119 en 127-131, HEUNEMANN, Falk. *"Eine Wende ist notwendig" – Der Koalitionswechsel von 1982* in SCHWARZKOPF, Stefan (ed.). *Die Anatomie des Machtwechsels. Die sozialdemokratischen Regierungsübernahmen von 1969 und 1998*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2002, 86-87 en 94 en BALZ,

Het wijzigende intellectuele en politieke klimaat vertaalde zich in 1982 in het aantreden van een centrumrechtse CDU/CSU-FDP-coalitie onder leiding van Helmut Kohl. Kohl, zelf historicus van opleiding, huldigde een andere kijk op de recente Duitse geschiedenis dan zijn socialistische voorgangers. Hij pleitte ervoor om de identiteit van de BRD niet meer in hoofdzaak aan het schrikbeeld van het Derde Rijk op te hangen maar meer te stoelen op positieve elementen uit het verleden. Zijn streven naar een positief nationaal bewustzijn – waarbij het door de linkerzijde gedictieerd collectief schuldbewustzijn vervangen zou worden door een genormaliseerde en zelfbewuste omgang met het verleden –⁸⁴³ kwam duidelijk naar voor in zijn beleid, dat door zijn tegenstanders smalend als *Schlussstrich-Politik* werd afgedaan. Zo zette Kohl al in 1983 zijn volle gewicht achter de oprichtingsplannen voor een *Haus der Geschichte der Bundesrepublik* in Bonn en een *Deutsches Historisches Museum* in West-Berlijn.⁸⁴⁴ Dit laatste museum – een groot historisch museum dat in de BRD, in tegenstelling tot andere landen, steeds had ontbroken – moest een overzicht geven van de nationale geschiedenis op een wijze die conform was aan de status van West-Duitsland als Europese grootmacht. De voorstanders wensten dat de Duitse geschiedenis niet als overwegend problematisch voorgesteld werd en de nazi-periode zeker geen sleutelrol toebedeeld kreeg. Vanuit links-liberale hoek rees echter angst voor een verheerlijking van het verleden, een verwaarlozing van de lessen van de Holocaust en een poging om een nieuwe nationalistische traditie institutioneel te schragen.⁸⁴⁵ Rond dit museumproject brak al snel een fel debat los met de officiële kijk op het verleden als inzet. Toen het museum in 2006 in het eengemaakte Berlijn definitief de deuren opende, bleken zowel de felste verwachtingen als de ergste vrees ongegrond: de expertencommissie, die grotendeels uit conservatieve intellectuelen was samengesteld, was erin geslaagd een evenwichtige presentatie te geven, waarbij de roemrijke episodes in de verf gezet werden maar ook de donkere bladzijden uit het verleden kritisch werden bijgelicht.⁸⁴⁶ In 1983 lag met het *Bonner Mahnmal* ook een ander project van Kohl ter tafel. Door de in zijn ogen genormaliseerde internationale status van de BRD vond hij de tijd gekomen om naast een nationaal historisch museum ook eindelijk een nationaal monument op te richten ter herdenking van de Duitse oorlogsslachtoffers. De voltooiing van beide projecten – die in alle andere landen de institutionele hoeksteen vormden van de nationale identiteit en de collectieve herinnering maar in de BRD zeer lang inopportuun geacht waren – moest de finale rehabilitatie van West-Duitsland symboliseren.⁸⁴⁷ De discussie over het *Mahnmal* leidde echter al snel tot onoverbrugbare meningsverschillen toen duidelijk werd dat de te herdenken *Opfer der Kriege und der Gewaltherrschaft* ook personen zouden omvatten die zelf substantieel tot oorlog en tirannie bijgedragen hadden.⁸⁴⁸ Als gevolg hiervan werd het project

Hanno. *Von Terroristen, Sympathisanten und dem starken Staat. Die öffentliche Debatte über die RAF in den 70er Jahren*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2008, 11-12

⁸⁴³ WOLFRUM, Edgar. *Die beiden Deutschland* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 140-141

⁸⁴⁴ KOHL, Helmut. "... wir, die Deutschen, müssen uns unserer Geschichte stellen ...". *Auszüge aus der Regierungserklärung des Bundeskanzlers Helmut Kohl vor dem Deutschen Bundestag in Bonn am 4. Mai 1983* in STÖLZL, Christoph (ed.). *Deutsches Historisches Museum. Ideen, Kontroversen, Perspektiven*. Frankfurt am Main: Ullstein, 1988, 249

⁸⁴⁵ VERHEYEN, Dirk. *Identiteit in de vitrine. Het debat over het Deutsches Historisches Museum in Berlijn* in DASSEN, Patrick en NIJHUIS, Ton (eds.). *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat*. Amsterdam: Boom, 2001, 49-51

⁸⁴⁶ MOHR, Reinhard. *Deutsche Geschichte im Museum. "Es ist vollbracht"* in *Der Spiegel*, 2 juni 2006

⁸⁴⁷ KATTAGO, Siobhan. *Ambiguous Memory: The Nazi Past and German National Identity*. Westport: Praeger, 2001, 132 en 136-137

⁸⁴⁸ De figuur van Ronald Freisler bijvoorbeeld was symptomatisch voor de vaststelling dat het verloop van de Tweede Wereldoorlog en het speciale karakter van het nazi-regime geleid hadden tot een onontwarbare verstrengeling van slachtoffer- en dadercategorieën. Met Freisler aan het roer veroordeelde het *Volksgerichtshof* in 1943 1 662 van de 3 139 en in 1944 zelfs 2 022 van de 3 745 beklaagden tot de strop, waardoor hij

in 1986 ten grave gedragen en het zou tot 1993 duren vooraleer het, nu als embleem voor het eengemaakte Duitsland, nieuw leven werd ingeblazen.⁸⁴⁹ Na een felle discussie over de te gebruiken beeldsymboliek, de geschiktheid van de gekozen locatie en een betere contrastering tussen daders en slachtoffers werd het monument – nu gesitueerd in de *Neue Wache* in Berlijn – tijdens de *Volkstrauertag* van 1993 ingewijd.⁸⁵⁰ Kohls streven naar een positief nationaal bewustzijn resulteerde in de eerste helft van de jaren 80 niet alleen in plannen voor nationale musea en monumenten, maar ook in een veel zelfbewuster buitenlands beleid. Zo werd de traditioneel terughoudende, ingetogen en schuldbewuste omgang met Israël licht herzien. Tot consternatie van verschillende Israëlische parlementairen, beklemtoonde Kohl in zijn toespraak voor de Knesset op 25 januari 1984 dat de nieuwe generatie Duitse politici zich niet meer persoonlijk door het nazi-verleden belast voelde.⁸⁵¹ Als zogenaamde *Flakhelfer-Generation* waren zij gezegend door de *Gnade der späten Geburt*: net niet oud genoeg om voor de *Wehrmacht* of *Waffen-SS* te worden opgeroepen, hadden ze het geluk gehad dat ze

onmiskenbaar uitgroeide tot het symbool van de *Gewaltherrschaft*. In 1944 kwam hij echter zelf bij een bombardement om het leven en werd hij een *Opfer der Kriege*, waardoor hij samen met zijn slachtoffers in het in Bonn op te richten *Mahnmal* herdacht zou worden. Zie WACHSMANN, Nikolaus. *Hitler's Prisons. Legal Terror in Nazi Germany*. New Haven & London: Yale University Press, 2004, 398-399 en ROOWAAN, Ries. 'Deutsche Täter sind keiner Opfer'. *Het debat over het Bonner Mahnmal en de Neue Wache* in DASSEN, Patrick en NIJHUIS, Ton (eds.). *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat*. Amsterdam: Boom, 2001, 90.

⁸⁴⁹ *Macht des Mahnmals. Neue Funktion für Schinkels Berliner "Neue Wache"* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 30 januari 1993

⁸⁵⁰ Als centraal beeld in de *Neue Wache* werd geopteerd voor een grote replica van Käthe Kollwitz' *Mutter mit totem Sohn*, ondanks de vraag of een piëta die duidelijk met de Eerste Wereldoorlog geassocieerd werd, wel representatief kon zijn voor slachtoffers van terreur, bombardementen en genocide – slachtoffers waarvan een groot deel trouwens geen enkele affiliatie met christelijke symboliek gehad had en waarvan vaak geen stoffelijke resten overbleven om ritueel over te rouwen. De keuze voor de *Neue Wache* zelf – een van oorsprong Pruisisch monument voor de gevallen tijdens de Eerste Wereldoorlog – was problematisch vanwege haar militaristische en nationalistische inslag, het feit dat ze door de nazi's in de eigen herdenkingscultuur was opgenomen en de onomwonden ideologische, anti-fascistische functie die ze nadien in de DDR had vervuld. Hoewel de militaire symbolen verwijderd waren, woedde nog discussie over de standbeelden van de generaals Bülow en Scharnhorst die oorspronkelijk aanpalend stonden opgesteld, voor restauratie weggehaald waren en uiteindelijk aan de overkant teruggeplaatst werden in 2002. De grootste onenigheid rees echter rond de precieze formulering van de te herdenken slachtoffercategorieën. Verschillende critici – met op kop Ignatz Bubis, de gerenommeerde voorzitter van de *Zentralrat der Juden in Deutschland* – wezen erop dat de voorziene tekst 'Den Opfern der Kriege und der Gewaltherrschaft' een nivellering van de slachtoffers zou inhouden. Net zoals tijdens de discussie over het afgevoerde *Bonner Mahnmal* te horen was, bood zulke formulering onvoldoende bescherming tegen de paradoxen van het verleden. Kort voor de inhuldiging werd er bij wijze van compromis voor gekozen om aan de buitenkant een extra gedenkplaat aan te brengen met een gedeelte van de beroemde toespraak die president von Weizsäcker op 8 mei 1985 gehouden had bij de herdenking van het 40-jarige einde van de Tweede Wereldoorlog. Op deze wijze werden de specifieke slachtoffercategorieën van het nazisme – en niet langer enkel de Duitse – expliciet opgesomd. De *Neue Wache* zou hierdoor tot aan de onthulling van het *Denkmal für die ermordeten Juden Europas* in 2005 tevens fungeren als een gedenkteken voor de slachtoffers van de Holocaust. Zie DOLFF-BONEKÄMPER, Gabi. *Schinkels Neue Wache Unter den Linden. Ein Denkmal in Deutschland* in JENS, Walter (ed.). *Streit um die Neue Wache. Zur Gestaltung einer zentralen Gedenkstätte*. Berlin: Akademie der Künste, 1993, 35-44, KATTAGO, Siobhan. *Ambiguous Memory: The Nazi Past and German National Identity*. Westport: Praeger, 2001, 132-139, ROOWAAN, Ries. 'Deutsche Täter sind keiner Opfer'. *Het debat over het Bonner Mahnmal en de Neue Wache* in DASSEN, Patrick en NIJHUIS, Ton (eds.). *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat*. Amsterdam: Boom, 2001, 92-97, TIETZ, Jürgen. *Schinkels Neue Wache Unter den Linden. Baugeschichte 1816-1993* in STÖLZL, Christoph (ed.). *Die Neue Wache Unter den Linden. Ein deutsches Denkmal im Wandel der Geschichte*. Berlin: Koehler & Amelang, 1993, 65-80 en *Von Fesseln und Lumpen befreit. Ende des Berliner Strategiespiels: Die Statuen der Generäle Bülow und Scharnhorst stehen wieder in Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 26 augustus 2002.

⁸⁵¹ RÖGER, Maren. "Gnade der späten Geburt" in FISCHER, Torben en LORENZ, Matthias N. (eds.) *Lexikon der "Vergangenheitsbewältigung" in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*. Bielefeld: Transcript, 2007, 227

niet zelf actief aan oorlog en onderdrukking moesten deelnemen.⁸⁵² Kohl was van mening dat de relatie van West-Duitsland met Israël na zijn aantreden daarom niet meer exclusief gedictieerd hoefde te worden door collectief schuldbewustzijn voor het nazi-verleden en de Holocaust – een impliciete legitimatie voor de op stapel staande levering van 300 *Leopard*-tanks aan Saoedi-Arabië.⁸⁵³ Tegelijk probeerde Kohl via een politiek van ceremoniële verzoening de drukkende last van het verleden af te leggen en West-Duitsland als een loyaal lid van het westerse bondgenootschap voor het voetlicht te plaatsen. Op 22 september 1984, ter gelegenheid van de herdenking van de 70ste verjaardag van het begin van de Eerste Wereldoorlog, legde hij samen met Mitterand een krans neer aan het gigantische *Ossuaire de Douaumont* nabij Verdun. Twee maand later vroeg Kohl tijdens een staatsbezoek aan de Verenigde Staten aan Reagan om in mei 1985 het einde van de Tweede Wereldoorlog te komen herdenken in West-Duitsland.⁸⁵⁴ De Amerikaanse president voelde zich verplicht om op deze uitnodiging in te gaan als dank voor Kohls steun bij de plaatsing van *Pershing II*-raketten.⁸⁵⁵ Hij beloofde om in mei een militaire begraafplaats te komen bezoeken maar wenste niet in te gaan op Kohls voorstel om tegelijk Dachau aan te doen. Voor Reagan – samen met Kohl en Thatcher zelf een toonbeeld van de conservatieve heropleving van het begin van de jaren 80 – moest de gemeenschappelijke toekomst en niet het problematische verleden tijdens de verzoeningsceremonie centraal staan.⁸⁵⁶ Reagan nam zich voor om op 5 mei 1985 een krans te leggen op het *Soldatenfriedhof* Kolmeshöhe in de buurt van Bitburg, een stadje dat niet alleen bekend was om zijn bier maar ook om zijn Amerikaanse luchtmachtbasis met het grootste arsenaal aan nucleaire wapens op West-Duits grondgebied. Al snel kwam aan het licht dat er op het militaire kerkhof ook 49 *Waffen-SS*'ers begraven lagen, waardoor Reagan zich, anticiperend op protest, genooddaakt zag om een bezoek aan

⁸⁵² De *Flakhelfer-Generation* omvatte de jaargangen van circa 1926-1929. Gesocialiseerd in de *Hitler-Jugend* maar net te jong om militair te moeten dienen, werden ze aan het eind van de oorlog ingezet om munitie aan te dragen voor de luchtafweer (*FlaK: Flugabwehrkanone*). Doordat ze net niet in zelf in de oorlogs- en onderdrukkingsmachinerie verstrikt waren geraakt, bood de capitulatie hen de kans tot een radicaal nieuw begin dat door het verleden onbezwaard was. Zie ASSMANN, Aleida. *Geschichte im Gedächtnis. Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung*. München: C.H. Beck, 2007, 61. Naast Helmut Kohl (1930) werd lange tijd gedacht dat ook onder meer Günter Grass (1927) tot de *Flakhelfer-Generation* behoorde, tot hij in augustus 2006, naar aanleiding van de publicatie van *Beim Häuten der Zwiebel*, publiek maakte dat hij op het einde van de oorlog wel degelijk nog kort in de *Waffen-SS* gediend had. Vele conservatieve critici vroegen zich daarop hardop af met welk recht hij zichzelf zo lang als moreel geweten van de natie geprofileerd had. Zie Günter Grass über seine Zeit bei der *Waffen-SS* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 16 augustus 2006 en *Reaktionen auf Günter Grass' SS-Beichte. "Das Beste wäre, wenn er von selbst darauf verzichten würde"* in *Süddeutsche Zeitung*, 14 augustus 2006.

⁸⁵³ KOHL, Helmut. *Erinnerungen: 1982-1990*. München: Droemer, 2005, 228-229 en 382 en RÖGER, Maren. "Gnade der späten Geburt" in FISCHER, Torben en LORENZ, Matthias N. (eds.) *Lexikon der "Vergangenheitsbewältigung" in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*. Bielefeld: Transcript, 2007, 227

⁸⁵⁴ Tot zijn grote ongenoegen had Kohl niet mogen deelnemen aan de herdenking van 40ste verjaardag van de landing in Normandië in juni 1984. De vraag aan Reagan om de 40ste verjaardag van de Duitse capitulatie wel samen te gedenken kaderde in een poging om nu wel als volledig gerehabiliteerd lid van de westerse gemeenschap te worden erkend. Zie HILBERG, Raul. *Bitburg as Symbol* in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 16-17, MAIER, Charles S. *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988, 10 en MARKOVITS, Andrei S. en NOVECK, Beth Simone. *West-Germany* in WYMAN, David S. (ed.). *The World Reacts to the Holocaust*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996, 433.

⁸⁵⁵ BOLE, William. *Bitburg: The American Scene* in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 74

⁸⁵⁶ RÖGER, Maren. *Bitburg-Affäre* in FISCHER, Torben en LORENZ, Matthias N. (eds.) *Lexikon der "Vergangenheitsbewältigung" in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*. Bielefeld: Transcript, 2007, 228

het concentratiekamp van Bergen-Belsen in te lassen.⁸⁵⁷ Deze geste kon in de Verenigde Staten op weinig begrip rekenen. Zo liet Elie Wiesel Reagan verstaan dat hij niets te zoeken had op zulk kerkhof maar zich precies met de slachtoffers van de SS moest identificeren. De grootste veteranenbeweging was dan weer ontstemd toen bleek dat de betrokken *Waffen-SS*'ers deel hadden uitgemaakt van Sepp Dietrichs 6. *SS-Panzer Armee*, dat in Neurenberg veroordeeld was voor het bloedbad op Amerikaanse krijgsgevangenen bij Malmédy. Als klap op de vuurpijl stemde *The House of Representatives* met grote meerderheid een resolutie waarbij Reagan met aandrang verzocht werd zijn plannen te herzien.⁸⁵⁸ Ondanks het toenemende protest in de Verenigde Staten gingen de huldigen zoals gepland door: op 5 mei 1985 legden Reagan en Kohl een bloemenkrans in Bergen-Belsen en een paar uur later vond – in stilte en met inachtneming van zware beveiligingsmaatregelen – een korte ceremonie op Kolmeshöhe plaats.⁸⁵⁹ Tot blijdschap van Kohl benadrukte Reagan nadien de eenheid van de Verenigde Staten en het naoorlogse (West-)Duitsland en prees hij de democratische voortrekkersrol en onconditionele NAVO-loyaliteit van zijn gastland.⁸⁶⁰ Vele binnenlandse en buitenlandse waarnemers bleven echter met een bitter gevoel achter en trokken in opiniestukken fel van leer tegen wat zij als een ongepermitteerde uitvlakking van de nazi-misdaden beschouwden. Critici namen vooral aanstoot aan het feit dat Reagan – in naam van de naoorlogse alliantie met de BRD en zijn persoonlijke vriendschap met Kohl – nogal tactloos de spons wou wegen over de nazi-verleden.⁸⁶¹ Zo had hij beweerd dat er in de

⁸⁵⁷ Initieel was het de bedoeling om een militair kerkhof aan te doen waar Duitse en Amerikaanse soldaten naast elkaar begraven lagen, maar al snel bleek dat de stoffelijke resten van alle Amerikaanse gesneuvelden reeds lang uit West-Duitse bodem weggehaald waren. De keuze viel dan op *Soldatenfriedhof* Kolmeshöhe, omdat dit in de buurt lag van Bitburg, waar de elfduizend Amerikaanse militairen van de NAVO-luchtmachtbasis al decennia lang volledig met de Duitse bevolking verbroederd waren. Bovendien zou Reagan later op die luchtmachtbasis het eigenlijke doel van de verzoeningsceremonie – de finale overstijging van het door het nazi-verleden besmeurd blazoën van de BRD en de toekenning van een genormaliseerde internationale status als loyale en centrale partner in de NAVO – symbolisch kunnen benadrukken. Zie *Remarks of President Reagan at Bitburg Air Base* in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 258-261.

⁸⁵⁸ *Remarks of Elie Wiesel at White House Ceremony for Jewish Heritage Week* in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 241-243. Het 6. *SS-Panzer Armee* onder bevel van Joseph Dietrich was onder meer samengesteld uit de 1. *SS-Panzerdivision "Leibstandarte Adolf Hitler"* en de 2. *SS-Panzerdivision "Das Reich"*. Beide tankdivisies toonden een ongelooflijke vechtersmentaliteit maar torsten ook een kwalijke reputatie. Vlak na de geallieerde invasie in Normandië brandde de 2. *SS-Panzerdivision "Das Reich"* als vergelding voor de dood van een SS-officier het dorp Oradour-sur-Glane tot op de grond af en massacreerde het de 642 inwoners. En een door Jochen Peiper geleide *Kampfgruppe* van de 1. *SS-Panzerdivision "Leibstandarte Adolf Hitler"* executeerde op 17 december 1944, tijdens het Ardennenoffensief, 71 Amerikaanse krijgsgevangenen nabij Malmédy. Zie HÖHNE, Heinz. *Der Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS*. München: Orbis, 2002, 435, STEIN, George H. *The Waffen SS: Hitler's Elite Guard at War, 1939-1945*. Ithaca: Cornell University Press, 1966, 275-280 en SYDNOR, Charles W. Jr. *Soldiers of Destruction. The SS Death's Head Division 1933-1945*. Princeton: Princeton University Press, 1990, 320-321. Het vermoeden bestond dat zich onder de op Kolmeshöhe begraven *Waffen-SS*'ers enkele manschappen bevonden die behoord hadden tot één van de gevechtseenheden die aan de wrede heden hadden deelgenomen. Zie BOLE, William. *Bitburg: The American Scene* in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 68 en RÖGER, Maren. *Bitburg-Affäre* in FISCHER, Torben en LORENZ, Matthias N. (eds.) *Lexikon der "Vergangenheitsbewältigung" in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*. Bielefeld: Transcript, 2007, 228.

⁸⁵⁹ TAGLIABUE, John. *The Two Ceremonies at Bergen-Belsen* in *New York Times*, 6 mei 1985 en WEINRAUB, Bernard. *Reagan Joins Kohl in Brief Memorial at Bitburg Graves* in *New York Times*, 6 mei 1985

⁸⁶⁰ *Remarks of President Reagan at Bitburg Air Base* in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 258-261 en *Address by Chancellor Helmut Kohl to German and American Soldiers at Bitburg* in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 256-257

⁸⁶¹ HILBERG, Raul. *Bitburg as Symbol* in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 19

BRD toch niemand meer was die persoonlijk aan de oorlog en aan de nazi-misdaden had geparticipeerd en dat de West-Duitsers onterecht gebukt gingen onder een schuldgevoel dat hen van buitenaf was opgedrongen.⁸⁶² Bovendien bleek bij herhaling dat Reagan over het nazi-verleden een heel problematisch standpunt innam dat nauw aansloot bij de exonererende *Betriebsunfallthese* van weleer: hij schilderde het Derde Rijk af als a *'one man's totalitarian dictatorship'*, wees op de nazi-misdaden als *'the awful evil started by one man'* en beklemtoonde dat de Duitse *Wehrmachtsoldaten* en *Waffen-SS*'ers die op Kolmeshöhe begraven lagen ook slachtoffers waren *'just as surely as the victims in the concentration camps.'*⁸⁶³ Terwijl het protest in de Verenigde Staten vooral focuste op de wijze waarop Reagan de nazi-slachtoffers en Amerikaanse veteranen geaffronteerd had, spitste de kritiek in de BRD zich toe op Kohls poging om via Bitburg de links-liberale consensus over de West-Duitse identiteit te ondermijnen.⁸⁶⁴ Linkse intellectuelen zoals Grass en Habermas verweten Kohl geschiedenisreconstructie met het oog op de normalisering van de Duitse identiteit: de kransleggingen in Bergen-Belsen en Kolmeshöhe stelden slachtoffers en daders met elkaar gelijk en de ceremonie op Kolmeshöhe deed uitschijnen alsof de BRD een cruciale NAVO-partner was die steeds al in de strijd tegen het communisme vooropgegaan was.⁸⁶⁵ Hoewel deze verwijten wel enigszins overdreven waren – omdat Kohl tijdens de herdenking van de bevrijding van Bergen-Belsen op 21 april 1985 wel degelijk verkondigd had dat de BRD historisch verantwoordelijk bleef voor de misdaden van het nazi-regime en daarover eeuwige schaamte zou kennen –⁸⁶⁶ beschouwden verschillende West-Duitse analisten Kohls Bitburg-optreden als de symbolische tegenpool van Brandts *Kniefall*. Kohl nam volgens hen afstand van de boete pose die door voorgaande SPD-kanseliers aangenomen was en opteerde voor een zelfverzekerd internationaal profiel.⁸⁶⁷ Zij wezen op het schrille contrast met de rede die president Richard von Weizsäcker drie dagen na de Bitburgceremonie voor de verzamelde Bondsdag gehouden had ter gelegenheid van de verjaardag van de Duitse capitulatie.⁸⁶⁸ Op uiterst integere wijze had de president toen de criminaliteit van de nazi-staat benadrukt, gewezen op de betrokkenheid of schuldige passiviteit van alle Duitsers en gehamerd op de blijvende gevolgen voor de West-Duitse identiteit: *'wir alle, ob schuldig oder nicht, ob alt*

⁸⁶² Zie *President's News Conference on Foreign and Domestic Issues* in *New York Times*, 21 maart 1985 en *President's News Conference on Foreign and Domestic Issues* in *New York Times*, 22 maart 1985.

⁸⁶³ Zie *Responses of the President to Queries on German Visit* in *New York Times*, 19 april 1985 en *Remarks of President Reagan at Bergen-Belsen* in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 253-255.

⁸⁶⁴ In de Verenigde Staten speelden zelfs de Ramones op de hetze in met hun single *Bonzo goes to Bitburg*.

⁸⁶⁵ GRASS, Günter. *Geschenkte Freiheit – Versagen, Schuld, vertane Chancen* in *Die Zeit*, 10 mei 1985 en HABERMAS, Jürgen. *Die Entsorgung der Vergangenheit. Ein kulturpolitisches Pamphlet* in *Die Zeit*, 24 mei 1985. Eenzelfde problematische gelijkstelling tussen slachtoffers en daders werd, zoals we gezien hebben, nadien ook door de *Neue Wache* geïmpliceerd: iedereen was het slachtoffer van ongelukkige omstandigheden. Zie KATTAGO, Siobhan. *Ambiguous Memory: The Nazi Past and German National Identity*. Westport: Praeger, 2001, 137.

⁸⁶⁶ MARSHALL, Tyler. *Kohl says Nazi crimes won't be forgotten* in *Los Angeles Times*, 22 april 1985. Vergelijk met de versie die Kohl in zijn memoires geeft van de Bitburg-affaire, waarbij hij de *Waffen-SS*'ers wegens hun jonge sterfdatum als slachtoffers beschouwt. Zie KOHL, Helmut. *Erinnerungen: 1982-1990*. München: Droemer, 2005, 351.

⁸⁶⁷ LEGGEWIE, Claus. *Historikerstreit – Transnational* in KAILITZ, Steffen (ed.). *Die Gegenwart der Vergangenheit. Der "Historikerstreit" und die deutsche Geschichtspolitik*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2008, 51 en WINKLER, Heinrich August. *Aus der Geschichte lernen? Zum Verhältnis von Historie und Politik in Deutschland nach 1945* in *Die Zeit*, 30 maart 2004

⁸⁶⁸ FRIEDLÄNDER, Saul. *Some German Struggles with Memory* in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 33-34

*oder jung, müssen die Vergangenheit annehmen. Wir alle sind von ihren Folgen betroffen und für sie in Haftung genommen.*⁸⁶⁹

De socio-culturele *Tendenzwende* die zich eind de jaren 70 in de BRD doorzette en tot politieke uitdrukking kwam in Kohls beleid, werd in het maatschappelijke debat verdedigd door intellectuelen zoals Werner Weidenfeld en vooral Michael Stürmer. Op de opiniebladzijden van diverse kranten verkondigden zij dat de sociaal-economische crisis waarin de BRD sinds de nadagen van het kanselierschap van Helmut Schmidt verzeild was geraakt, aanleiding dreigde te geven tot een volledige maatschappelijke desintegratie zolang er geen positieve nationale identiteit voorhanden was die als stabiel houvast dienst zou kunnen doen.⁸⁷⁰ Volgens hen hadden het einde van het *Wirtschaftswunder*, de crisis van de verzorgingsstaat en de individualiserings-, detraditionaliserings- en vervreemdingseffecten van de *Zweite Moderne* de nood doen ontstaan aan een transcendent aanknopingspunt dat zekerheid en vertrouwen kon bieden.⁸⁷¹ Voor Weidenfeld en Stürmer was het duidelijk dat enkel een positieve nationale identiteit een minimale sociale consensus, geborgenheid en oriëntering zou kunnen verzekeren.⁸⁷² Deze roep om een positieve nationale identiteit – die Habermas situeerde binnen een internationaal neoconservatief discours dat de *Orientierungskrise* wou oplossen door het versterken van tradities –⁸⁷³ lag in de BRD echter zeer moeilijk omdat dit een positieve omgang met het Duitse verleden veronderstelde, die niet te rijmen viel met de links-liberale consensus terzake. Weidenfeld en Stürmer pleitten er bij hun lezers onomwonden voor om de verstoorde, negatieve houding tegenover hun eigen geschiedenis af te leggen en zichzelf eenduidig te identificeren met de positieve elementen uit hun gemeenschappelijke verleden. Ongeveer veertig jaar na Hitlers dood was volgens hen de tijd gekomen dat de BRD, net als alle andere landen, een gezonde en onbezoedelde nationale identiteit zou ontwikkelen in plaats van zich te blijven fixeren op het nazi-regime en aldus een collectief zelfbeeld te koesteren dat nog bijdroeg aan de maatschappelijke malaise.⁸⁷⁴ Samen met onder meer Andreas Hillgruber waren ze voorstander van een *geläutertes nationalliberales Deutschlandkonzept*: een liberale vorm van nationalisme, die aansloot bij de positieve tradities en de prestaties uit het verleden en tegelijk gebaseerd was op pluralisme, burgerrechten en mensenrechten. Enkel zulk soort nationale identiteit zou doeltreffend weerwerk kunnen bieden aan de extreem-linkse en extreem-rechtse verlokkingen en er tegelijk in slagen de positieve dynamiek te genereren die het constitutionele patriottisme in hun ogen ontbeerde.⁸⁷⁵ Essentieel daarvoor was wel dat het nazi-regime als een finaal

⁸⁶⁹ VON WEIZSÄCKER, Richard. *Zum 40. Jahrestag der Beendigung des Krieges in Europa und der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft. Ansprache am 8. Mai 1985 in der Gedenkstunde im Plenarsaal des Deutschen Bundestages* op <http://www.bundestag.de/geschichte/parlhist/dokumente/dok08.html>

⁸⁷⁰ STÜRMER, Michael. *Kein Eigentum der Deutschen – Die Deutsche Frage* in WEIDENFELD, Werner (ed.). *Die Identität der Deutschen*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1983, 84 en WEIDENFELD, Werner. *Einführung* in WEIDENFELD, Werner (ed.). *Die Identität der Deutschen*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1983, 9

⁸⁷¹ PETER, Jürgen. *Der Historikerstreit und die Suche nach einer nationalen Identität der achtziger Jahre*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1995, 44

⁸⁷² STÜRMER, Michael. *Berlin und Bonn. Suche nach der deutschen Geschichte (1984)* in STÜRMER, Michael. *Dissonanzen des Fortschritts. Essays über Geschichte und Politik in Deutschland*. München: Piper, 1986, 291-293 en WEIDENFELD, Werner. *Die Identität der Deutschen – Fragen, Positionen, Perspektiven* in WEIDENFELD, Werner (ed.). *Die Identität der Deutschen*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1983, 19

⁸⁷³ HABERMAS, Jürgen. *Die Kulturkritik der Neokonservativen in den U.S.A. und in der Bundesrepublik. Über eine Bewegung von Intellektuellen in zwei politischen Kulturen* in *Praxis International*, 1983, 2, 4, 350

⁸⁷⁴ Cf. CLARK, C.M. *West Germany Confronts the Nazi Past: Some Recent Debates on the Early Postwar Era, 1945-1960* in *The European Legacy*, 1999, 4, 1, 120.

⁸⁷⁵ HILLGRUBER, Andreas. *Deutschland und die Deutschen – “Gescheiterte Großmacht” – Gescheiterte Nation?* in HILLGRUBER, Andreas. *Die Last der Nation. Fünf Beiträge über Deutschland und die Deutschen*. Düsseldorf: Droste, 1984, 28-30

verwerkte en overstegen episode beschouwd zou worden. Net als in andere landen idealiter met de donkere bladzijden uit het eigen verleden geschiedde, moesten de nazi-misdaden in de BRD met het oog op democratische waakzaamheid constructief herinnerd worden zonder de collectieve identiteit te gijzelen. Volgens Stürmer moesten de West-Duitsers eindelijk onder ogen zien dat de Duitse geschiedenis veel meer was dan de voorgeschiedenis van het Derde Rijk en de Holocaust, dat er nog andere historische referentiepunten bestonden dan de Hitlerdictatuur en dat de Duitse geschiedenis na dit debacle gewoon verder was gegaan.⁸⁷⁶ Ook Weidenfeld liet verstaan dat de nazi-periode weliswaar een zeer ernstig crisismoment in de Duitse geschiedenis was geweest, maar dat elke nationale geschiedenis nu eenmaal bestaat uit een aaneenschakeling van momenten van triomf en tragiek.⁸⁷⁷ Stürmer liet er geen misverstand over bestaan: *‘Wir müssen nicht auf den Knien gehen in alle Ewigkeit.’*⁸⁷⁸ Daarmee sloot hij zich aan bij wat nationaal-conservatieve kopstukken als Alfred Dregger (CDU) en Franz Josef Strauß (CSU) omstreeks dezelfde tijd in het politieke halfroond opperden: *‘Die Deutschen müssen nun endlich aus dem alles erdrückenden Schatten Hitlers heraustreten und sich zu einem aufrechten Gang durchringen.’*⁸⁷⁹ Stürmers en Weidenfelds oproep tot meer en positiever historisch bewustzijn kende ook een duidelijke pedagogische component. Ze ijverden voor een genormaliseerd geschiedenisbeeld dat van hogerhand via onderwijscurricula en musea ondersteund zou worden. Stürmer, die op dat moment één van de belangrijkste adviseurs van kanselier Kohl was, ontpopte zich tot de drijvende kracht achter diens officiële museaprojecten.⁸⁸⁰ Op zijn voorspraak werden de expertencommissies die de oprichting van het *Deutsches Historisches Museum* in West-Berlijn en het *Haus der Geschichte der Bundesrepublik* in Bonn in goede banen moesten leiden, in hoofdzaak samengesteld uit conservatieve medestanders.⁸⁸¹

De *Wende* uitte zich echter niet alleen in een politieke heroriëntering (Kohl) en een aanzwellend maatschappelijk debat (Stürmer), maar ook in een nieuwe polemiek over de historiografische methodologie. Conservatieve historici achtten de tijd rijp om het paradigma van de *historische Sozialwissenschaften* de oorlog te verklaren en het historisme in ere te herstellen. Hillgruber, Hildebrand en Bracher richtten hun pijlen vooral op Wehlers *Gesellschaftsgeschichte*. Ze waren van oordeel dat politieke actie niet primair uit sociaal-economische ontwikkelingen maar vooral uit machtsverhoudingen en intenties van politieke protagonisten afgeleid moest worden. Bovendien stelden ze zich vragen bij een historische bewijsvoering die vertrok van modellen in plaats van concrete feiten: de historicus moest volgens hen immers vanuit het particuliere generaliseren in plaats van andersom te werk te

⁸⁷⁶ STÜRMER, Michael. *Zwei Staaten in Deutschland – zwei deutsche Geschichten?* (1984) in STÜRMER, Michael. *Dissonanzen des Fortschritts. Essays über Geschichte und Politik in Deutschland*. München: Piper, 1986, 252 en STÜRMER, Michael. *Braucht die Republik eine Mitte? Von den geistigen Tauschplätzen einer Zivilisation* (1984) in STÜRMER, Michael. *Dissonanzen des Fortschritts. Essays über Geschichte und Politik in Deutschland*. München: Piper, 1986, 267

⁸⁷⁷ WEIDENFELD, Werner. *Die Identität der Deutschen – Fragen, Positionen, Perspektiven* in WEIDENFELD, Werner (ed.). *Die Identität der Deutschen*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1983, 14

⁸⁷⁸ STÜRMER, Michael. *Die Suche nach einem Daseinszweck. Über das schwierige Verhältnis von Politik und Kultur* (1984) in STÜRMER, Michael. *Dissonanzen des Fortschritts. Essays über Geschichte und Politik in Deutschland*. München: Piper, 1986, 285

⁸⁷⁹ *Worte der Woche* in *Die Zeit*, 5 maart 1983 en KÜHNEL, Reinhard. *Streit ums Geschichtsbild. Die Historiker-Debatte*. Köln: Pahl-Rugenstein, 1987, 318

⁸⁸⁰ STÜRMER, Michael. *Deutsche Identität. Auf der Suche nach der verlorenen Nationalgeschichte* in *Neue Zürcher Zeitung*, 28/29 mei 1983 en STÜRMER, Michael. *Berlin und Bonn. Suche nach der deutschen Geschichte* (1984) in STÜRMER, Michael. *Dissonanzen des Fortschritts. Essays über Geschichte und Politik in Deutschland*. München: Piper, 1986, 291-293

⁸⁸¹ EVANS, Richard J. *The New Nationalism and the Old History: Perspectives on the West German Historikerstreit* in *Journal of Modern History*, 1987, 59, 4, 787-789

gaan.⁸⁸² Ze ergerden zich ook aan de impliciete maatschappijkritiek die uit zulke methodologie sprak: door de recente Duitse geschiedenis te verklaren vanuit problematische sociaal-economische evoluties, werden kapitalisme en mank gelopen democratisering met de vinger gewezen en bleef kritiek op het economische en politieke bestel van de BRD gerechtvaardigd.⁸⁸³ Hillgruber en Hildebrand pleitten voor meer objectiviteit in de uitgangspunten van de historiografische methodologie en braken een lans voor de terugkeer naar de traditionele geschiedschrijving, waarbij de nadruk op sociaal-economische contexten verlaten zou worden voor het klassieke *Primat der Politik*. Zeker wat de geschiedschrijving over het Derde Rijk betreft hamerden ze erop dat het causale verklaringsmodel van de *Gesellschaftsgeschichte* opnieuw moest worden omgekeerd: Hitler was niet de speelbal van de omstandigheden geweest, maar had zelf iedereen naar zijn hand gezet en alles aan zijn eigen ideologische intenties gesubordineerd.⁸⁸⁴ Het pleidooi voor een terugkeer naar de methodologie van het historisme kende een matig succes. Medestanders als Schulze, Stürmer en Fest voelden zich gesterkt in hun exclusieve focus op politieke kopstukken en totale veronachtzaming van sociaal-economische factoren.⁸⁸⁵ Binnen de *historische Sozialwissenschaften* zelf vond een beperkte maar zeer invloedrijke methodologische heroriëntering plaats.⁸⁸⁶ Ontevreden met de anonimiserende en abstraherende richting die de *historische Sozialwissenschaften* ingeslagen had, probeerden historici zoals Broszat, Detlev Peukert, Lutz Niethammer en Alf Lüdtke de concrete ervaringen van de gewone burgers meer op het voorplan brengen.⁸⁸⁷ Ze propageerden de zogenaamde *Alltagsgeschichte* als een alternatief voor de *Gesellschaftsgeschichte*: nog steeds werd vertrokken vanuit een interdisciplinaire aanpak en ingezoomd op de sociaal-economische context, maar in plaats van overkoepelende structurele ontwikkelingen werden de subjectieve ervaringen en mentaliteiten van de gewone man als uitgangspunt genomen en de nuances, ambiguïteiten en contradicties van het dagelijkse leven blootgelegd.⁸⁸⁸ Hoewel de *Gesellschaftsgeschichte* de belangrijkste stroming bleef, stond ze door de tegenkantingen van historisme en *Alltagsgeschichte* steeds meer open voor een geïntegreerde aanpak. Vanaf het begin van de jaren 80 werden er in de West-Duitse geschiedschrijving daarom geleidelijk pogingen ondernomen tot combinatie van

⁸⁸² HILLGRUBER, Andreas. *Politische Geschichte in moderner Sicht* in *Historische Zeitschrift*, 1973, 216, 534-535 en HILDEBRAND, Klaus. *Geschichte oder "Gesellschaftsgeschichte"? Die Notwendigkeiten einer politischen Geschichtsschreibung von den internationalen Beziehungen* in *Historische Zeitschrift*, 1976, 223, 332-334 en 346-347

⁸⁸³ Cf. BRACHER, Karl Dietrich. *Zeitgeschichte im Wandel der Interpretationen* in *Historische Zeitschrift*, 1977, 225, 654-655.

⁸⁸⁴ HILLGRUBER, Andreas. *Endlich genug über Nationalsozialismus und Zweiten Weltkrieg*. Düsseldorf: Droste, 1982, 28-30 en HILDEBRAND, Klaus. *Das Dritte Reich*. München: Oldenbourg, 2003 [1979], 197-198

⁸⁸⁵ Zie SCHULZE, Hagen. *Weimar. Deutschland 1917-1933*. Berlin: Severin & Siedler, 1982, STÜRMER, Michael. *Bismarck. Die Grenzen der Politik*. München: Piper, 1987 en FEST, Joachim. *Hitler. Eine Biographie*. Frankfurt am Main: Ullstein, 1989 [1973].

⁸⁸⁶ NOLAN, Mary. *The Historikerstreit and Social History* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 224-258 en BROSZAT, Martin, FRÖHLICH, Elke en WIESEMANN, Falk (eds.). *Bayern in der NS-Zeit*. 6 Bände. München: Oldenbourg, 1977-1983

⁸⁸⁷ BROSZAT, Martin, FRÖHLICH, Elke en WIESEMANN, Falk (eds.). *Bayern in der NS-Zeit*. 6 Bände. München: Oldenbourg, 1977-1983, PEUKERT, Detlev J. K., REULECKE, Jürgen en Gräfin zu CASTELL RUDENHAUSEN, Adelheid (eds.). *Die Reihen fast geschlossen. Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus*. Wuppertal: Hammer, 1981, PEUKERT, Detlev J. K. *Volksgenossen und Gemeinschaftsfremde. Anpassung, Ausmerze und Aufbegehren unter dem Nationalsozialismus*. Köln: Bund Verlag, 1982, NIETHAMMER, Lutz. *"Die Jahre weiss man nicht, wo man die heute hinsetzen soll". Faschismuserfahrungen im Ruhrgebiet. Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930 bis 1960*. Berlin: Dietz, 1983 en LÜDTKE, Alf (ed.). *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Frankfurt: Campus Verlag, 1989

⁸⁸⁸ CREW, David F. *Alltagsgeschichte: A New Social History "From Below"?* in *Central European History*, 1989, 22, 3/4, 395-396 en 405-406

de klassieke politieke analyse van het *Historismus*, de *strukturgeschichtliche* aanpak van de *Gesellschaftsgeschichte* en de *erfahrungsgeschichtliche* benadering van de *Alltagsgeschichte*.⁸⁸⁹ Terwijl de methodologie van de *Gesellschaftsgeschichte* onder druk kwam te staan, openden de neoconservatieve historici ook een frontale aanval op de *Sonderwegthese*. Volgens hen hield het geen steek om te beweren dat Duitsland sinds de eenmaking van 1871 een pad bewandeld had dat fundamenteel afweek van de algemene Europese ontwikkeling en verantwoordelijk was voor twee wereldoorlogen en de horror van het nazi-regime. Zo beklemtoonde Nipperdey dat er in het Duitse verleden meerdere continuïteitslijnen te vinden waren en dat het allesbehalve evident was om de 19de en 20ste eeuwse Duitse geschiedenis primair te interpreteren als antecedenten van het nationaal-socialisme.⁸⁹⁰ Nolte, Bracher en Stürmer wezen er bovendien op dat de veronderstelde westerse *Normalweg* zelf een onhoudbare idealisering was: de Franse, Engelse en Amerikaanse ontwikkelingspatronen vertoonden grote onderlinge verschillen, vielen onmogelijk in één westers model samen te brengen en waren zelf problematisch als maatstaf.⁸⁹¹ Ook de Engelse historici Blackbourn en Eley onderstreepten dat elk westers land eigenlijk een eigen *Sonderweg* gevolgd had en de Duitse ontwikkeling helemaal niet zo veel van die van de andere landen afweek. Ze erkenden dat de Duitse burgerij er in 1848 niet in geslaagd was om een revolutie teweeg te brengen die de vergelijking met de Franse, Engelse en Amerikaanse revoluties kon doorstaan. Maar ook in het Wilhelminische Duitsland was de burgerij volgens hen tot de dominante klasse uitgegroeid en waren burgerlijke waarden en liberale praktijken gemeengoed geworden.⁸⁹² Wehlers stelling dat het *Kaiserreich* gekenmerkt was door een onheilspellende discrepantie tussen een zeer modern economisch en een premodern cultureel en politiek bestel, werd daarmee onderuit gehaald. Als gevolg daarvan moesten aanhangers van de *Sonderwegthese* zoals Kocka en Winkler hun positie drastisch afzwakken. Ze aanvaardden dat de nasleep van de Eerste Wereldoorlog en de sociaal-economische turbulenties van de jaren 20 belangrijker waren om het succes van het nazisme te verklaren dan de structurele continuïteiten uit het keizerrijk. Maar toch wezen ze erop dat de van bovenaf gestuurde vorming van de natiestaat, de sterkte van de *Obrigkeitsstaat* en de relatieve politieke onmacht van de burgerij cruciaal waren om te begrijpen waarom het precies in Duitsland verkeerd was gegaan. In contrast met de eerdere *Sonderwegthese* gaven Kocka en Winkler nu echter wel toe dat deze speciale Duitse tradities enkel de zwakte en snelle instorting van de Weimarrepubliek konden helpen toelichten en veel minder relevant waren als verklaring voor het succes van het nazisme.⁸⁹³ Tegenstanders van de *Sonderwegthese* minimaliseerden het belang van voornoemde Duitse tradities zelfs volledig

⁸⁸⁹ Cf. KERSHAW, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Fourth Edition. London: Arnold, 2000, 6 en 219 en CREW, David F. *Alltagsgeschichte: A New Social History "From Below"?* in *Central European History*, 1989, 22, 3/4, 407.

⁸⁹⁰ NIPPERDEY, Thomas. *1933 und die Kontinuität der deutschen Geschichte* in *Historische Zeitschrift*, 1978, 227, 91-94

⁸⁹¹ NOLTE, Ernst. *Referat in Deutscher Sonderweg – Mythos oder Realität?* München: Oldenbourg, 1982, 34-39, BRACHER, Karl Dietrich. *Referat in Deutscher Sonderweg – Mythos oder Realität?* München: Oldenbourg, 1982, 46-53 en STÜRMER, Michael. *Referat in Deutscher Sonderweg – Mythos oder Realität?* München: Oldenbourg, 1982, 40-45

⁸⁹² BLACKBOURN, David en ELEY, Geoff. *Mythen deutscher Geschichtsschreibung. Die gescheiterte bürgerliche Revolution von 1848*. Frankfurt am Main: Ullstein, 1980, 97-101. Dit boek werd nadien pas in het Engels uitgegeven: BLACKBOURN, David en ELEY, Geoff. *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*. Oxford: Oxford University Press, 1984.

⁸⁹³ KOCKA, Jürgen. *German History before Hitler: The Debate about the German Sonderweg* in *Journal of Contemporary History*, 1988, 23, 1, 12-13, KOCKA, Jürgen. *Asymmetrical Historical Comparison: The Case of the German Sonderweg* in *History and Theory*, 1999, 38, 1, 45-46 en WINKLER, Heinrich August. *Der deutsche Sonderweg. Eine Nachlese* in *Merkur*, 1981, 35, 795-796 en WINKLER, Heinrich August. *Deutschland vor Hitler. Der historische Ort der Weimarer Republik* in PEHLE, Walter H. (ed.). *Der historische Ort des Nationalsozialismus. Annäherungen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1990, 27-29

en beklemtoonden in de plaats daarvan twee andere factoren. Zo beschouwden Bracher en Schulze de ontsparing van 1933 niet als het eindresultaat van een *Sonderweg* maar als het gevolg van een succesvolle manipulatie van een Duits *Sonderbewusstsein*. Appellerend aan het typische Duitse cultureel zendingsbewustzijn en inspeland op de frustratie, hoop en angst die daarmee verband hielden, had Hitler de massa naar zijn hand weten te zetten en tot 1945 op de onvoorwaardelijke trouw van een groot deel van de bevolking kunnen rekenen.⁸⁹⁴ Hildebrand, Hillgruber en Stürmer stelden dan weer de problematische geografische ligging van Duitsland – de zogenaamde *Mittellage* – verantwoordelijk voor de nationalistische agressie waarmee het twee wereldoorlogen ontketend had. Ingeklemd in het midden van Europa en door Engelse en Franse militaire bondgenootschappen diplomatiek lamgelegd, kon Duitsland zijn imperialistische streefdoelen enkel verwezenlijken door met andere grootmachten een meerfrontenoorlog aan te gaan. Het was kortom Duitslands tragische lot dat het te machtig was om zich te voegen naar de Europese machtsbalans maar net niet sterk genoeg bleek om de gewenste hegemonie te verwerven.⁸⁹⁵ De nadruk op *Sonderbewusstsein* en *Mittellage* werd door de links-liberale critici met argusogen gevolgd. Door het nazi-regime en de twee wereldoorlogen terug te voeren op het misbruik van een collectieve mentaliteit of op een geografisch gedetermineerde systeemdwang werd volgens hen op ongepermitteerde wijze getracht om de Duitse verantwoordelijkheid te bagatelliseren. De voorstellen van Bracher, Schulze, Hildebrand, Hillgruber en Stürmer kaderden volgens deze kritiek in een poging tot academische ondersteuning van de nationalistische revival die onder Kohls kanselierschap verwacht werd. Hun nieuwe en zeer gesofisticeerde *Betriebsunfallthese* zou de continuïteit in de Duitse geschiedenis herstellen en toelaten dat de BRD opnieuw bij de glorieperiode van het Wilhelminische keizerrijk aansluiting kon vinden.⁸⁹⁶

Tegen de achtergrond van deze politieke, maatschappelijke en geschiedkundige *Tendenzwende* brak in juli 1986 de eigenlijke *Historikerstreit* uit. Deze polemiek werd op gang getrokken door een essay van Habermas in *Die Zeit*, waarin hij fel van leer trok tegen wat hij omschreef als de apologetische tendensen in de geschiedschrijving van het recente Duitse verleden. Hij stoorde zich mateloos aan enkele recente publicaties waarin toonaangevende conservatieve historici de misdadige essentie van het nationaal-socialisme en de uniciteit van de Holocaust naar zijn aanvoelen getrivialiseerd hadden. Habermas wees hierbij naar een steeds machtiger wordende onderstroom die de links-liberale consensus over het Duitse verleden probeerde te vervangen door een rechts-liberaal geschiedenisbeeld waarmee de West-Duitsers zich probleemloos zouden kunnen identificeren.⁸⁹⁷ Vooral

⁸⁹⁴ BRACHER, Karl Dietrich. *Referat in Deutscher Sonderweg - Mythos oder Realität?* München: Oldenbourg, 1982, 53, BRACHER, Karl Dietrich. *Die totalitäre Erfahrung*. München: Piper, 1987, 91-94 en SCHULZE, Hagen. *Explaining the "German Catastrophe": The Use and Abuse of Historical Explanations* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 193-194

⁸⁹⁵ HILDEBRAND, Klaus. *Staatskunst oder Systemzwang? Die 'deutsche Frage' als Problem der Weltpolitik* in *Historische Zeitschrift*, 1979, 228, 638-640, HILLGRUBER, Andreas. *Die gescheiterte Großmacht. Eine Skizze des Deutschen Reiches, 1871-1945*. Düsseldorf: Droste, 1980, 20-22, STÜRMER, Michael. *Berlin und Bonn. Suche nach der deutschen Geschichte* (1984) in STÜRMER, Michael. *Dissonanzen des Fortschritts. Essays über Geschichte und Politik in Deutschland*. München: Piper, 1986, 302 en STÜRMER, Michael. *Mitten in Europa. Versuchung und Verdamnis der Deutschen* (1985) in STÜRMER, Michael. *Dissonanzen des Fortschritts. Essays über Geschichte und Politik in Deutschland*. München: Piper, 1986, 315-317

⁸⁹⁶ Cf. SONTHEIMER, Kurt. *Deutsche Geist als Ideologie. Ein Beitrag zur Theorie vom deutschen Sonderbewusstsein* in FUNKE, Manfred en BRACHER, Karl Dietrich (eds.). *Demokratie und Diktatur. Geist und Gestalt politischer Herrschaft in Deutschland und Europa. Festschrift für Karl Dietrich Bracher*. Düsseldorf: Droste, 1987, 35-45.

⁸⁹⁷ HABERMAS, Jürgen. *Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung* in *Die Zeit*, 11 juli 1986 en HABERMAS, Jürgen. *Vom öffentlichen Gebrauch der Historie. Das offizielle Selbstverständnis in der Bundesrepublik bricht auf* in *Die Zeit*, 7 november 1986

Stürmer, Hillgruber en Nolte kregen het verwijt dat ze zich in hun recente werk van de last van het Duitse verleden probeerden te ontdoen om zo ruimte te maken voor een positief nationaal zelfbeeld. Voor Habermas waren deze pogingen ronduit verwerpelijk omdat ze het fragiele fundament van de West-Duitse samenleving dreigden aan te tasten en de deur op een kier zouden zetten voor de heropleving van een Duits nationalisme dat in het verleden al zoveel kwaad berokkend had.⁸⁹⁸ Habermas' onverbloemde aanval ontlokte hevige reacties van de geveiseerde auteurs en hun sympathisanten zoals Hildebrand, Schulze en Fest en leidde tot een totale polarisering van het gilde van *Zeitgeschichte*-historici toen auteurs als Broszat, Winkler, Wehler, Kocka, Augstein, Jäckel en de broers Mommsen zich resoluut achter Habermas schaarden. Al gauw ontspon zich een hoogoplopende, zelfs agressieve polemiek die maandenlang de opiniebladzijden van kranten als de *Frankfurter Allgemeine* en *Die Zeit* teisterde. De inzet van de discussie was de vraag aan welk van beide kampen de autoriteit over de interpretatie van de recente Duitse geschiedenis en de representatie van het officiële West-Duitse geschiedenisbewustzijn eigenlijk toekwam.⁸⁹⁹

Habermas bond in zijn artikel van 11 juli openlijk de strijd aan met Stürmer, die op 25 april in de *Frankfurter Allgemeine* zijn oproep tot een positievere omgang met het Duitse verleden voor het brede publiek herhaald had.⁹⁰⁰ Vooraleer hij besloten had om zelf in de pen te kruipen en Stürmer in *Die Zeit* van wederwoord te dienen, had Habermas begin juni nog een aanvaring met deze intellectueel, die zich sinds jaar en dag als zijn conservatieve tegenpool profileerde. Tijdens de jaarlijkse *Römerberggespräche* – met in 1986 ‘*Politische Kultur - heute?*’ als thema en historici als Stürmer, Broszat en de broers Mommsen onder de sprekers –⁹⁰¹ legde Habermas Stürmer vanuit het publiek het vuur aan de schenen toen deze fulmineerde tegen de *kollektive Schuldbesessenheit* van de West-Duitsers en hun onmacht om het internationale toneel met opgeheven hoofd te betreden.⁹⁰² Samen met Hans Mommsen en Broszat verzette Habermas zich toen fel tegen het conservatieve pleidooi voor een geharmoniseerd en positief beeld van de nationale geschiedenis, dat zich onder meer vertaald had in toenemende druk op de historiografie en de aanstelling van beleidsgetrouwe historici in de expertencommissies van de geplande geschiedenismusea in Bonn en West-Berlijn.⁹⁰³ In

⁸⁹⁸ VERBEECK, Georgi. *In de schaduw van Auschwitz en de Goelag Archipel. De Historikerstreit* in DASSEN, Patrick en NIJHUIS, Ton (eds.). *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat*. Amsterdam: Boom, 2001, 24

⁸⁹⁹ GROßE KRACHT, Klaus. *Die zankende Zunft. Historische Kontroversen in Deutschland nach 1945*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005, 114

⁹⁰⁰ STÜRMER, Michael. *Geschichte in geschichtslosem Land* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25 april 1986

⁹⁰¹ AUFFERMANN, Verena. *Fragen nach politischer Kultur. Zu den 13. Römerberg-Gesprächen in Frankfurt* in *Süddeutsche Zeitung*, 13 juni 1986

⁹⁰² Stürmer sloot zich hier aan bij Franz Oppenheimer, een Amerikaanse advocaat van joods-Duitse afkomst die op 14 mei 1986 in de *Frankfurter Allgemeine* bij de lezers gepleit had om hun schuld bewustzijn eindelijk af te leggen. Zie OPPENHEIMER, Franz. *Vorsicht vor falschen Schlüssen aus der deutschen Vergangenheit. Die Verführungen einer kollektiven Schuldbesessenheit* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 14 mei 1986. Zie voor Stürmers stellingnames tijdens de *Römerberggespräche*: STÜRMER, Michael. *Weder verdrängen noch bewältigen. Geschichte und Gegenwartsbewusstsein der Deutschen* in *Schweizer Monatshefte*, 1986, 66, 690 en KRAMER, Dieter. *Die Diskussion der ‘Römerberg-Gespräche’ 1986* in HOFFMANN, Hilmar (ed.). *Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen. Eine Diskussion um politische Kultur in der Bundesrepublik aus Anlass der Frankfurter Römerberg-Gespräche 1986*. Frankfurt am Main: Athenäum, 1987, 113.

⁹⁰³ MOMMSEN, Hans. *Die Bürde der Vergangenheit. Auseinandersetzung mit dem unbequemen historischen Erbe der Deutschen* in HOFFMANN, Hilmar (ed.). *Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen. Eine Diskussion um politische Kultur in der Bundesrepublik aus Anlass der Frankfurter Römerberg-Gespräche 1986*. Frankfurt am Main: Athenäum, 1987, 96, BROSZAT, Martin. *Zur Errichtung eines ‘Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland’ in Bonn* in GRAML, Hermann en HENKE, Klaus-Dietmar (eds.). *Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1988, 304 en HABERMAS, Jürgen. *Eine Diskussionsbemerkung* in HOFFMANN, Hilmar (ed.). *Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen. Eine Diskussion um politische Kultur in der Bundesrepublik aus Anlass der Frankfurter Römerberg-Gespräche 1986*. Frankfurt am Main: Athenäum, 1987, 140-141

zijn artikel in *Die Zeit* maakte Habermas dan ook brandhout van wat Stürmer tijdens de *Römerberggespräche* en in zijn stuk voor de *Frankfurter Allgemeine* verkondigd had. In hoogdravende bewoordingen had Stürmer beweerd dat slechts een drastische herziening van de officiële omgang met het recente verleden een oplossing kon bieden voor de West-Duitse oriënterings- en legitimatiecrisis. Deze gedachte, die hij in zijn essaybundel *Dissonanzen des Fortschritts* al aangekondigd had, sloot nauw aan bij wat de conservatieve geschiedenisfilosoof Hermann Lübbe al enige tijd suggereerde.⁹⁰⁴ Ontheemd door de intrede van wat Ulrich Beck, zoals we gezien hebben, *Die zweite Moderne* noemt, zochten ook de West-Duitsers vanaf het begin van de jaren 80 naar houvast in het verleden. In het spoor van Lübbe wees Stürmer er echter op dat, terwijl andere westerlingen in hun verleden een hele reeks affirmatieve aanknopingspunten aangereikt kregen, deze mogelijkheid aan de West-Duitsers nu eenmaal ontzegd was, omdat het hele maatschappelijke bestel van de Bondsrepubliek precies gebaseerd was op een onafgebroken afrekening met het recente verleden. In een redenering die veel te kort door de bocht ging, stelde Stürmer het links-liberale gedachtegoed zowel verantwoordelijk voor het uitbreken van de oriënteringscrisis als voor het onmogelijk maken van de oplossing ervan.⁹⁰⁵ Hij benadrukte dat de sociale en politieke weerslag van de links-liberale problematisering van het Duitse geschiedenisbeeld niet onderschat mocht worden en beklemtoonde in Orwelliaanse termen ‘*daß in geschichtslosem Land die Zukunft gewinnt, wer die Erinnerung füllt, die Begriffe prägt und die Vergangenheit deutet.*’⁹⁰⁶ Zowel de interne stabiliteit als de internationale berekenbaarheid van de Bondsrepubliek stonden op het spel indien individuele desoriëntatie en maatschappelijke desintegratie niet via een positief nationaal geschiedenisbewustzijn tegengegaan zouden worden. Om deze reden was de zoektocht *nach der verlorenen Geschichte* volgens Stürmer moreel legitiem en politiek noodzakelijk.⁹⁰⁷ Hij meende dat geschiedenis nu meer dan ooit nood had aan *Sinnstiftung*: het Duitse verleden moest weer een betekenis krijgen waarmee de burgers zich konden identificeren en opnieuw fungeren als een inspiratiebron voor toekomstig gedrag en als een ankerplaats in de maalstroom van de vooruitgang.⁹⁰⁸ Stürmer insinueerde verder dat de overheid hierbij het voortouw zou moeten nemen en de links-liberale historici hun kritische rol zouden moeten herzien. Voor Habermas was dit meer dan een brug te ver. Hij verweet Stürmer dat hij het geschiedenisbewustzijn wou instrumentaliseren om de collectieve identiteit en maatschappelijke integratie te waarborgen. Samen met Broszat, Kocka en de broers Mommsen benadrukte hij dat geschiedenisbewustzijn niet als een soort godsdienstsurrogaat beschouwd mocht worden, maar in moderne samenlevingen een louter informatieve, kritische en emancipatorische functie vervulde. Ze beschouwden Stürmers oproep als een ongepermitteerde regressie naar het klassieke *Historismus*, toen geschiedenis nog de functie had om het politieke status-quo te ondersteunen, de belangen van de staat te dienen, de collectieve identiteit te kneden en een maatschappelijke consensus te vormen via een affirmatieve kijk op het nationale verleden.

⁹⁰⁴ Vooral in zijn *Zeit-Verhältnisse: Zur kulturphilosophie des Fortschritts*. Graz: Verlag Styria, 1983.

⁹⁰⁵ Stürmer zag hierbij gemakshalve over het hoofd dat de problemen van de *Zweite Moderne* meer te wijten waren aan de nefaste effecten van de kapitalistische eigendynamiek dan aan de aantasting van tradities door de anti-autoritaire cultuur van de jaren 60 en 70. Bovendien dateerde het officiële, op een continue afrekening met het nazi-verleden gerichte zelfbeeld van de BRD al uit de tijd van Adenauer en werd het onder SPD-kanselierschap slechts verdiept.

⁹⁰⁶ STÜRMER, Michael. *Weder verdrängen noch bewältigen. Geschichte und Gegenwartsbewusstsein der Deutschen in Schweizer Monatshefte*, 1986, 66, 692 en STÜRMER, Michael. *Geschichte in geschichtslosem Land in Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25 april 1986

⁹⁰⁷ STÜRMER, Michael. *Geschichte in geschichtslosem Land in Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25 april 1986

⁹⁰⁸ STÜRMER, Michael. *Die Erforderlichkeit des Unmöglichen. Aus der Geschichte lernen in STÜRMER, Michael. Dissonanzen des Fortschritts. Essays über Geschichte und Politik in Deutschland*. München: Piper, 1986, 12 en STÜRMER, Michael. *Deutsche Identität. Auf der Suche nach der verlorenen Nationalgeschichte in Neue Zürcher Zeitung*, 28/29 mei 1983

Stürmers links-liberale critici betoogden dat de hedendaagse geschiedschrijving zich gelukkig tot een pluralistische en emancipatorische discipline ontwikkeld had en elk pleidooi voor een geharmoniseerde, autoritatieve en van bovenaf gesanctioneerde geschiedenisinterpretatie volstrekt onbespreekbaar was.⁹⁰⁹ Habermas ergerde zich niet alleen aan Stürmers oproep tot instrumentalisering van het geschiedenisbewustzijn, maar zo mogelijk nog meer aan de implicatie dat enkel de stimulering van een positieve nationale identiteit de Bondsrepubliek uit de vermeende malaise zou kunnen halen. Stürmer had er zware problemen mee dat de West-Duitsers op wereldvlak het minst trots waren op hun nationaliteit – een weinig opmerkelijk feit dat door vergelijkend onderzoek empirisch gestaafd werd.⁹¹⁰ Deze gebroken *Nationalstolz* was te wijten aan de nederlagen in beide wereldoorlogen en aan de schuld voor de Tweede Wereldoorlog, de nazi-misdaden en de Holocaust die de West-Duitsers in de schoenen geschoven hadden gekregen en intussen geïnterioriseerd hadden.⁹¹¹ Volgens Stürmer was het de hoogste tijd dat er een einde kwam aan de officiële cultivering van dit schuld bewustzijn en de West-Duitsers eindelijk het recht kregen om uit Hitlers schaduw te treden.⁹¹² Hij vreesde dat het sluipende links-liberale fragmentatieproces of een extreem-rechtse tegenreactie de democratische grondvesten en de *Westbindung* op de helling zouden zetten. Enkel een snelle omarming van een positieve nationale identiteit zou zulk doemscenario volgens Stürmer nog kunnen vermijden.⁹¹³ Voor deze suggestie werd hij door Habermas met pek en veren overladen. De stichting van de Bondsrepubliek was volgens hem namelijk enkel mogelijk geweest door radicaal te breken met de Duitse nationalistische traditie, vrijwillig aan te sluiten bij het West-Europese en Noord-Amerikaanse voorbeeld en het politieke bewustzijn resoluut op de principes van de Verlichting af te stemmen. Stürmers voorstel tot reanimatie van een op eigen historische modellen teruggaande nationalistische traditie zou deze kwetsbare symbiose veronachtzamen en het democratische karakter en de *Westbindung* van de BRD precies ondermijnen. Habermas knoopte het zijn lezers goed in de oren: ‘*Die vorbehaltlose Öffnung der Bundesrepublik gegenüber der politischen Kultur des Westens ist die große intellektuelle Leistung unserer Nachkriegszeit, auf die gerade meine Generation stolz sein könnte.*’⁹¹⁴ In zijn afrekening met Stürmer nam Habermas de gelegenheid te baat om het postnationale identiteitsbegrip dat hij in 1974 gelanceerd had,

⁹⁰⁹ HABERMAS, Jürgen. *Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung* in *Die Zeit*, 11 juli 1986, HABERMAS, Jürgen. *Vom öffentlichen Gebrauch der Historie. Das offizielle Selbstverständnis in der Bundesrepublik bricht auf* in *Die Zeit*, 7 november 1986, BROZAT, Martin. *Wo sich die Geister scheiden. Die Beschwörung der Geschichte taugt nicht als nationaler Religionsersatz* in *Die Zeit*, 3 oktober 1986, BROZAT, Martin. *Die Ambivalenz der Forderung nach mehr Geschichtsbewusstsein* in BROZAT, Martin, GRAML, Hermann en HENKE, Klaus-Dietmar (eds.). *Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1988, 315, KOCKA, Jürgen. *Hitler sollte nicht durch Stalin und Pol Pot verdrängt werden. Über Versuche deutscher Historiker, die Ungeheuerlichkeit von NS-Verbrechen zu relativieren* in *Frankfurter Rundschau*, 23 september 1986, MOMMSEN, Hans. *Suche nach der ‘verlorenen Geschichte’? Bemerkungen zum historischen Selbstverständnis der Bundesrepublik* in *Merkur*, 1986, 40, 9-10, 871-873 en MOMMSEN, Wolfgang J. *Weder Leugnen noch Vergessen befreit von der Vergangenheit* in *Frankfurter Rundschau*, 1 december 1986

⁹¹⁰ Begin de jaren 80 was een grootschalig onderzoek gevoerd naar nationale attitudes in 29 landen. Hierbij gaf 79 % van de Amerikanen en gemiddeld 38 % van de Europeanen aan zeer trots te zijn op hun land. De West-Duitsers bengelden met 21 % helemaal onderaan. Zie NOELLE-NEUMAN, Elisabeth en KÖCHER, Renate. *Die verletzte Nation. Über den Versuch der Deutschen, ihren Charakter zu ändern*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1987, 18.

⁹¹¹ NOELLE-NEUMAN, Elisabeth en KÖCHER, Renate. *Die verletzte Nation. Über den Versuch der Deutschen, ihren Charakter zu ändern*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1987, 20

⁹¹² STÜRMER, Michael. *Die Suche nach einem Daseinszweck. Über das schwierige Verhältnis von Politik und Kultur (1984)* in STÜRMER, Michael. *Dissonanzen des Fortschritts. Essays über Geschichte und Politik in Deutschland*. München: Piper, 1986, 285

⁹¹³ STÜRMER, Michael. *Geschichte in geschichtslosem Land* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25 april 1986

⁹¹⁴ HABERMAS, Jürgen. *Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung* in *Die Zeit*, 11 juli 1986

verder uit te werken. Hij stelde voor om de collectieve identiteit volledig los te koppelen van gedeelde tradities, geschiedenis en cultuur en te verbinden met een universaliseerbare moraal. Aansluitend bij Luhmanns concept van de ontluikende *Weltgesellschaft* achtte hij het aangewezen om een identiteitsbegrip te ontwikkelen dat de exclusiviteit van een toevallige geografische, historische en culturele lotsgemeenschap zou overstijgen en gebaseerd zou zijn op posttraditionele en postconventionele waarden.⁹¹⁵ Voor zover er binnen deze context nog een patriottisme bespreekbaar was, dan was dat er zeker geen dat gefundeerd was op een vernieuwd nationaal zelfbewustzijn, maar één dat verankerd zat in generaliseerbare beginselen. Dit gold bij uitstek voor de Bondsrepubliek, omdat de West-Duitsers er zich meer dan wie ook van bewust moesten zijn welk onheil een op uitsluiting gericht nationalisme kon aanrichten en welke voordelen een anti-nationalistisch, democratisch en rechtsstatelijk bestel kon bieden. De burgers van de BRD moesten zich volgens Habermas niet identificeren met één of andere door conservatieve pleitbezorgers opgerakelde historische traditie, maar met democratische machtsevenwichten en onvervreembare mensenrechten. Geïrriteerd omdat Stürmer maar bleef doorbomen over een nieuw Duits patriottisme, wees Habermas erop dat enkel een constitutioneel patriottisme (*Verfassungspatriotismus*) nog aanvaardbaar was: de West-Duitsers moesten hun vaderlandsliefde dan maar ontleen aan een onvoorwaardelijke identificatie met de rechtsprincipes die in de grondwet van 1949 ingeschreven waren. Zulke identificatie was in de Duitse contreien blijkbaar pas mogelijk na de totale ontsporing onder de nazi's en was precies door deze ontsporing ook een naoorlogse plicht geworden. De teneur van Habermas' replek aan Stürmer liet weinig aan de verbeelding over: *'Eine in Überzeugungen verankerte Bindung an universalistische Verfassungsprinzipien hat sich leider in der Kulturnation der Deutschen erst nach – und durch – Auschwitz bilden können. Wer uns ... die Schamröte über dieses Faktum austreiben will, wer die Deutschen zu einer konventionellen Form ihrer nationalen Identität zurückrufen will, zerstört die einzige verlässliche Basis unserer Bindung an den Westen.'*⁹¹⁶ Zonder Habermas expliciet in zijn *Verfassungspatriotismus* te volgen, traden ook Broszat en Winkler diens kritiek op Stürmer bij. Broszat beklemtoonde dat de West-Duitsers hun verleden helemaal niet verloren hadden, maar er enkel een bijzondere morele gevoeligheid tegenover ontwikkeld hadden. Deze door scha en schande verworven morele sensibiliteit was geen cultureel en politiek nadeel tegenover andere landen – zoals Stürmer liet uitschijnen – maar het enige positieve dat de ervaring met het nazi-regime opgeleverd had. De West-Duitsers mochten zich gelukkig prijzen dat ze zich voor het eerst in hun geschiedenis op de politieke realiteit ingesteld hadden zonder dat een destructief verlangen naar grote daden en culturele missionering latent aanwezig bleef. Dat ze, ontnuchterd door de excessen van het nazisme, zelfs geen nood meer hadden aan een robuust historisch zelfbewustzijn en genoeg namen met een geciviliseerd pragmatisme, was voor Broszat precies wat de burgers van de BRD in positieve zin van de andere westerlingen onderscheidde.⁹¹⁷ Winkler was dezelfde mening toegedaan: gelet op de ernst van de nazi-misdaden, vond hij het een absolute plicht dat de West-Duitsers met hun recente verleden leerden te leven in plaats van er uit alle macht afstand van te willen doen. De

⁹¹⁵ Zie LUHMANN, Niklas. *Die Weltgesellschaft* in LUHMANN, Niklas. *Soziologische Aufklärung 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1991 [1975], 51-71, HABERMAS, Jürgen. *Können komplexe Gesellschaften eine vernünftige Identität ausbilden?* in HABERMAS, Jürgen en HEINRICH, Dieter (eds.). *Zwei Reden. Aus Anlaß der Verleihung des Hegel-Preises 1973 der Stadt Stuttgart an Jürgen Habermas am 19. Januar 1974*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974, 60-63 en HABERMAS, Jürgen. *Verpflichtende Melancholie. Geschichtsbewußtsein und posttraditionale Identität. Zur Westorientierung der Bundesrepublik in Frankfurter Rundschau*, 16 mei 1987.

⁹¹⁶ HABERMAS, Jürgen. *Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung* in *Die Zeit*, 11 juli 1986

⁹¹⁷ BROSZAT, Martin. *Wo sich die Geister scheiden. Die Beschwörung der Geschichte taugt nicht als nationaler Religionsersatz* in *Die Zeit*, 3 oktober 1986

nationalistische ontsporingen van weleer moesten de West-Duitsers nopen tot nederigheid, verantwoordelijkheidszin en solidariteit en hen ervan weerhouden om zelf à la Stürmer nog excessieve toekomstverwachtingen te koesteren.⁹¹⁸

Andreas Hillgruber was de tweede conservatieve historicus die in Habermas' artikel van 11 juli op de pijnbank gelegd werd. Hij gold als het kopstuk van het naoorlogse *Historismus* en als expert in het buitenlandse beleid van de nazi's.⁹¹⁹ Bij het publiek was hij bekend omdat hij de vervalsing aan het licht had gebracht van Hitlers geheime dagboeken, waarvan de vondst in 1983 met veel aplomb door het weekblad *Stern* aangekondigd was.⁹²⁰ Midden 1986 had Hillgruber een boekje op de markt gebracht met als titel '*Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*'.⁹²¹ Op initiatief van zijn uitgever waren hierin twee onderling ongerelateerde lezingen opgenomen die hij in 1984 en 1985 gehouden had.⁹²² Het eerste essay behandelde de ineenstorting van het oostfront in 1944-1945 en stelde daarbij de vraag hoe Duitse historici eigenlijk met zulk delicaat onderwerp moesten omspringen.⁹²³ Hillgruber wees erop dat de ineenstorting van het oostfront altijd onderbelicht gebleven was uit overwegingen van politieke doelmatigheid en methodologische schroom. Duits slachtofferschap was in de BRD een enorm taboe en werd volgens Hillgruber steeds op ongehoord reductionistische en monocausale wijze goedgepraat als een legitieme vergelding voor nazi-agressie.⁹²⁴ Hij was er zich terdege van bewust dat de historicus bij een analyse van de militaire ondergang van het Derde Rijk met een ernstig identificatieprobleem opgezadeld zat. Het vereiste om zichzelf als historicus in wedervaren en motieven van de protagonisten in te leven – het zogenaamde *Verstehen* dat in het historisme gold als de methode om toegang te krijgen tot historische ervaringen –⁹²⁵ kon immers bezwaarlijk vervuld worden indien de intenties van alle protagonisten verwerpelijk waren of hun acties verderfelijke neveneffecten hadden. De historicus kon zich onmogelijk identificeren met Hitler, die door zijn *Durchhaltebefehl* de catastrofale toestand aan het oostfront nog bemoeilijkte, of met Stalin, die het Rode Leger de vrije hand gaf om in veroverd gebied vreselijk tekeer te gaan.⁹²⁶ Maar ook een identificatie met het Duitse *Ostheer*, dat de Duitse burgers zo lang mogelijk trachtte te behoeden voor de wraakorgie van het Rode Leger, was volgens sommigen problematisch omdat de verdediging van de oostgrens ertoe leidde dat het vervolgings- en vernietigingsprogramma achter het front onverminderd door kon gaan. In 1978 had voormalig minister Norbert Blüm zelfs gesuggereerd dat de Duitse bevelhebbers het oostfront veel sneller hadden moeten opgeven

⁹¹⁸ WINKLER, Heinrich August. *Auf ewig in Hitlers Schatten? Zum Streit über das Geschichtsbild der Deutschen in Frankfurter Rundschau*, 14 november 1986

⁹¹⁹ Hillgrubers *opus magnum* was *Die gescheiterte Großmacht. Eine Skizze des Deutschen Reiches, 1871-1945*. Düsseldorf: Droste, 1980. Over Hillgrubers reputatie zie HERWIG, Holger H. *Andreas Hillgruber. Historian of 'Großmachtpolitik', 1871-1945 in Central European History*, 1982, 15, 2, 186-198.

⁹²⁰ Over de rol van Hillgruber in de ontmaskering van de vermeende geheime dagboeken van Hitler zie SEUFERT, Michael. *Der Skandal um die Hitler-Tagebücher*. Frankfurt am Main: Scherz, 2008, 252.

⁹²¹ HILLGRUBER, Andreas. *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*. Berlin: Wolf Jobst Siedler Verlag, 1986

⁹²² HILLGRUBER, Andreas. *Jürgen Habermas, Karl-Heinz Janssen und die Aufklärung Anno 1986 in Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1986, 12, 727-728

⁹²³ HILLGRUBER, Andreas. *Der Zusammenbruch im Osten als Problem der deutschen Nationalgeschichte und der europäischen Geschichte in HILLGRUBER, Andreas. Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*. Berlin: Wolf Jobst Siedler Verlag, 1986, 13-74

⁹²⁴ HILLGRUBER, Andreas. *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*. Berlin: Wolf Jobst Siedler Verlag, 1986, 13 en 16

⁹²⁵ JÄGER, Friedrich en RÜSEN, Jörn. *Geschichte des Historismus. Eine Einführung*. München: Beck, 1992, 26 en 89-90

⁹²⁶ HILLGRUBER, Andreas. *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*. Berlin: Wolf Jobst Siedler Verlag, 1986, 23-24

zodat de slachtoffers uit de concentratiekampen vlugger bevrijd waren.⁹²⁷ Hillgruber was het daar niet mee eens en stelde dat het *Ostheer* de enige toenmalige actor was waarmee de historicus zich nu wel nog legitiem kon vereenzelvigen.⁹²⁸ Bevreesd voor de golf van verkrachtingen, willekeurige executies en deportaties die de Duitse bevolking in de oostelijke gebieden ook daadwerkelijk te wachten zou staan, was het een verantwoorde beslissing om zolang mogelijk tegen de Russische invasiemacht stand te proberen houden. Bovendien hadden de meeste bevelhebbers en soldaten volgens hem geen besef van de omvang van de misdaden die intussen in de kampen plaatsgrepen.⁹²⁹ In een opmerkelijke passage prees Hillgruber het gedrag van de militaire bevelhebbers en zelfs dat van vele nazi-functionarissen als meer lovenswaardig dan het gedrag van al diegene die in het Derde Rijk op dat moment tot verzet waren overgegaan. Deze laatste categorie, waaronder de groep rond von Stauffenberg, had in Weberiaanse termen puur *gesinnungsethisch* gehandeld: ze hadden zich laten leiden door hun private morele overtuiging, zonder rekening te houden met de potentieel nefaste praktische consequenties van hun optreden. De eerste categorie, waaronder vele nazi's en zelfs SS'ers, hadden zich daarentegen *verantwortungsethisch* gedragen: onafgezien van hun eigen morele voorkeur hadden ze zich laten leiden door hun verantwoordelijkheidsgevoel tegenover de belegerde Duitse bevolking. Anders dan de verzetslui hadden ze ervoor geopteerd om hun mogelijk afwijkende morele overtuiging niet na te streven, omdat dit de ineenstorting van het oostfront nog bespoedigd zou hebben en het rampscenario voor de Duitse bevolking in het oosten nog verergerd zou hebben.⁹³⁰ In een tweede omstreden passage benadrukte Hillgruber dat het onschadelijk maken van nazi-Duitsland, de annexatie van het Pruisische kerngebied door Polen en Rusland, de verdrijving van 12 miljoen Duitsers en de opdeling in West- en Oost-Duitsland geen loutere wraak was voor de misdaden van het nazi-regime. Meer nog, deze drastische maatregelen beantwoordden volgens hem aan aloude doelstellingen van de vijandige grootmachten en van Duitslands buurlanden, namelijk het breken van het Pruisische militarisme, gebiedsuitbreiding in Centraal-Europa en het etnisch wegzuiveren van de *volksdeutsche* minderheden.⁹³¹ Hillgruber – zelf geboren in de buurt van Königsberg en dus een exponent van de miljoenen Duitsers die uit de Oost-Pruisische *Heimat* verdreven waren –⁹³² koppelde hier nog een bedenking aan vast. Duidelijk schatplichtig aan het klassieke discours over de Duitse *Mittellage* en het Duitse *Sonderbewusstsein*, vond hij het oprecht spijtig dat met de nederlaag en verdeling van Duitsland de Duitse beschavingsmissie in het centrum van Europa tot een eind gekomen was en het Europese continent minstens voorlopig de kans verspeeld had om tot een echte wereldmacht uit te groeien.⁹³³ Hillgrubers tweede essay behandelde op zeer beknopte wijze het verloop van de Jodenvervolgning en -uitroeiing.⁹³⁴ Hij gaf een overzicht van de evolutie van het Duitse

⁹²⁷ BLÜM, Norbert. *Die Zeit der Schuldlosen ist Utopie*. CDU-MdB Norbert Blüm über den Fall Filbinger in *Der Spiegel*, 10 juli 1978

⁹²⁸ HILLGRUBER, Andreas. *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*. Berlin: Wolf Jobst Siedler Verlag, 1986, 18 en 24-25

⁹²⁹ HILLGRUBER, Andreas. *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*. Berlin: Wolf Jobst Siedler Verlag, 1986, 20 en 64-65

⁹³⁰ HILLGRUBER, Andreas. *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*. Berlin: Wolf Jobst Siedler Verlag, 1986, 21

⁹³¹ HILLGRUBER, Andreas. *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*. Berlin: Wolf Jobst Siedler Verlag, 1986, 9-10, 24 en 49-53

⁹³² BOYD, Kelly. *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*. Part 1. A-L. London: Fitzroy Dearborn, 1999, 533

⁹³³ HILLGRUBER, Andreas. *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*. Berlin: Wolf Jobst Siedler Verlag, 1986, 73-74

⁹³⁴ HILLGRUBER, Andreas. *Der geschichtliche Ort der Judenvernichtung* in HILLGRUBER, Andreas. *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*. Berlin: Wolf Jobst Siedler Verlag, 1986, 74-99

antisemitisme, beweerde terecht dat het antisemitisme van de nazi's slechts van secundair belang was voor hun electorale aantrekkingskracht en wees erop dat Hitler veel antisemitischer was dan zijn partijgenoten en er op eigen houtje de genocide op de Joden doorgedrukt had.⁹³⁵ Hillgruber beklemtoonde dat de beschaafde context waarbinnen deze genocide plaatsvond en de participatie van zovele hoogopgeleide mensen, aan de Holocaust een bijzondere en universele relevantie gaven.⁹³⁶ Controversieel was echter zijn stelling dat de genocide op de Joden en de naoorlogse massaverdrijving van de Duitsers eigenlijk gelijksoortig waren: beide tragedies grepen plaats tegen de achtergrond van een grootschalige hervestiging van Europese bevolkingsgroepen, resulteerden in een enorm dodental – bijna 6 miljoen Joden in de Holocaust en meer dan 2 miljoen Duitsers bij de verdrijving van 1945/46 –⁹³⁷ en vloeiden voort uit een paranoïde mythe, respectievelijk gebaseerd op de angst voor een Joodse samenzwering en de angst voor Pruisische agressie.⁹³⁸ Door de omstreden standpunten die Hillgruber in zijn boek innam, kreeg hij het in Habermas' artikel ernstig te verduren. Habermas wees allereerst op het problematische woordgebruik in de titel: de 'vernietiging' (*Zerschlagung*) van Duitsland impliceerde een gewelddadig proces, terwijl het 'einde' (*Ende*) van het Europese Jodendom een spontaan proces suggereerde dat niet actief gewild was en waarvoor geen verantwoordelijkheid viel toe te wijzen. Ook de aankondiging op de achterflap dat de vernietiging van het Derde Rijk geen reactie was op de nazi-misdaden maar voortvloeide uit klassieke geopolitieke doelstellingen van de geallieerden, veroordeelde Habermas als een poging tot minimalisering van de nazi-misdaden en de Duitse verantwoordelijkheid.⁹³⁹ Titel en achterflap zetten ook veel kwaad bloed bij Rudolf Augstein, oprichter en hoofdredacteur van *Der Spiegel*, die Hillgruber in een vlammend artikel zelfs uitschold voor constitutionele nazi en Holocaustontkenner.⁹⁴⁰ Zowel tegen- als medestanders van Habermas en Augstein vonden deze reacties ongepermitteerd. Hillgruber zelf liet verstaan dat hij de ongelukkige titel noch de tekst op de achterflap zelf gekozen had en beklemtoonde dat hij in het tweede essay de ernst van de Holocaust en de verantwoordelijkheid van de nazi's net in de verf gezet had.⁹⁴¹ Hildebrand – fervent medestander van Hillgruber en in het artikel van Habermas zelf ook zijdelings als conversatieve historicus aan de schandpaal genageld – sloot zich aan bij Hillgrubers bewering dat er inhoudelijk geen sprake was van minimalisering van de nazi-misdaden.⁹⁴² Zelfs Broszat en buitenlandse waarnemers zoals Gordon Craig en Richard Evans vonden dat Habermas hier toch zijn boekje te buiten gegaan was: anders dan wat de hoofdtitel deed vermoeden, had Hillgruber in zijn tweede essay steeds termen gehanteerd als 'moord' of 'vernietiging' en was er geen spoor te vinden van

⁹³⁵ HILLGRUBER, Andreas. *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*. Berlin: Wolf Jobst Siedler Verlag, 1986, 85-91 en 97

⁹³⁶ HILLGRUBER, Andreas. *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*. Berlin: Wolf Jobst Siedler Verlag, 1986, 98-99

⁹³⁷ UEBERSCHÄR, Gerd R. en MÜLLER, Rolf-Dieter. 1945. *Das Ende des Krieges*. Darmstadt: Primus, 2005, 128

⁹³⁸ HILLGRUBER, Andreas. *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*. Berlin: Wolf Jobst Siedler Verlag, 1986, 9-10

⁹³⁹ HABERMAS, Jürgen. *Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung* in *Die Zeit*, 11 juli 1986

⁹⁴⁰ AUGSTEIN, Rudolf. *Die neue Auschwitz-Lüge* in *Der Spiegel*, 6 oktober 1986

⁹⁴¹ HILLGRUBER, Andreas. *Jürgen Habermas, Karl-Heinz Janssen und die Aufklärung Anno 1986* in *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1986, 12, 725-729 en HILLGRUBER, Andreas. *Für die Forschung gibt es kein Frageverbot. Ein Gespräch mit dem Kölner Historiker Andreas Hillgruber, der eine Bilanz der Revisionismus-Debatte zieht* in *Rheinischer Merkur*, 31 oktober 1986

⁹⁴² HILDEBRAND, Klaus. *Das Zeitalter der Tyrannen. Geschichte und Politik. Die Verwalter der Aufklärung, das Risiko der Wissenschaft und die Geborgenheit der Weltanschauung: Eine Entgegnung auf Jürgen Habermas* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 31 juli 1986 en HILDEBRAND, Klaus. *Wer dem Abgrund entrinnen will, muss ihn aufs genaueste ausloten. Ist die neue deutsche Geschichtsschreibung revisionistisch?* in *Die Welt*, 22 november 1986

revisionisme.⁹⁴³ Ook Habermas' inhoudelijke kritiek op het boek van Hillgruber zorgde voor gemengde gevoelens. Zo verweet hij Hillgruber dat deze in zijn identificatie met het *Ostheer* de toer opging van de toenmalige Duitse oorlogspropaganda en te veel sympathie toonde voor de nazi-functionarissen. Om zijn kritiek te staven, diste Habermas een passage op waarin Hillgruber de loftrompet stak over 'de beleidsverantwoordelijken van de NSDAP, die de proef met glans hadden doorstaan' – een citaat dat Habermas bij nader toezien volledig vervormd had om Hillgruber in een kwaad daglicht te stellen en aldus het gevaar van de geviseerde conservatieve historici te overdrijven.⁹⁴⁴ Dit kwam Habermas bij zijn tegenstanders op het verwijt te staan dat hij zelf de bewijzen gefabriceerd had voor het revisionisme dat hij aan de kaak wou stellen.⁹⁴⁵ Ondanks de bedenkingen bij Habermas' aanpak en overdreven conclusies, schaarden de meeste analisten zich wel achter zijn verwijt dat Hillgrubers boek een apologetisch effect had. Dit was ondermeer het gevolg van de stijlbreuk tussen beide essays: de gepassioneerde, betrokken en argumentatieve stijl van het eerste essay vond geen pendant in het tweede essay, dat koel, afstandelijk en beschrijvend bleef. Van enige echte empathie met de slachtoffers was in het tweede essay bovendien geen sprake meer.⁹⁴⁶ Net als Habermas stelden Broszat, Evans, Wolfgang Mommsen en Joachim Perels zich de vraag waarom Hillgruber het verzet tegen Hitler als puur *gesinnungsethisch* diskrediteerde: was dit verzet niet evenzeer *verantwortungsethisch*, gelet op het feit dat de verzetslui zich ondermeer lieten leiden door hun verantwoordelijkheidsgevoel tegenover de slachtoffers van de nazi's? Ontkennen dat ook het gedrag van de verzetslui *verantwortungsethisch* was, suggereert dat de verantwoordelijkheid tegenover de Duitse bevolking in de oostelijke provincies voorrang had op de verantwoordelijkheid tegenover de populatie in de concentratie- en exterminatiekampen.⁹⁴⁷ Voorwaar een zeer problematische stellingname. Ook Hillgrubers bewering dat de extreem gewelddadige verdrijving van de Duitsers weliswaar minder erg maar wel vergelijkbaar was met de Holocaust, deed menig wenkbrauw fronsen. De Holocaust was immers geen extreme versie van een moorddadige hervestigingpolitiek maar een geplande totaalgenocide. Om het lot van de Duitsers in de

⁹⁴³ BROSZAT, Martin. *Wo sich die Geister scheiden. Die Beschwörung der Geschichte taugt nicht als nationaler Religionsersatz* in *Die Zeit*, 3 oktober 1986, CRAIG, Gordon A. *The War of the German Historians* in *The New York Review of Books*, 15 januari 1987 en EVANS, Richard J. *The New Nationalism and the Old History. Perspectives on the West German Historikerstreit* in *Journal of Modern History*, 1987, 59, 4, 774

⁹⁴⁴ Cf. Hillgrubers tekst: "Von den Hoheitsträgern der NSDAP bewährten sich manche in der Not von letzter verzweifelter Verteidigung, von Zusammenbruch und Flucht, andere versagten, zum Teil in erbärmlicher Weise." met Habermas' weergave: "Hillgruber geht es um die Darstellung des Geschehens aus der Sicht der tapferen Soldaten, der verzweifelten Zivilbevölkerung, auch der 'bewährten' Hoheitsträger der NSDAP."

⁹⁴⁵ STÜRMER, Michael. *Eine Anklage, die sich selbst ihre Belege fabriziert* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 16 augustus 1986, HILLGRUBER, Andreas. *Jürgen Habermas, Karl-Heinz Janssen und die Aufklärung Anno 1986* in *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1986, 12, 728-729 en HILDEBRAND, Klaus. *Wer dem Abgrund entrinnen will, muss ihn aufs genaueste ausloten. Ist die neue deutsche Geschichtsschreibung revisionistisch?* in *Die Welt*, 22 november 1986. In dezelfde trant GEISS, Imanuel. *Auschwitz, 'asiatische Tat'* in *Der Spiegel*, 20 oktober 1986 en GEISS, Imanuel. *Die Habermas-Kontroverse. Ein deutscher Streit*. Berlin: Siedler, 1988, 67-68.

⁹⁴⁶ BARTOV, Omer. *Historians on the Eastern Front. Andreas Hillgruber and Germany's Tragedy* in *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, 1987, 16, 342-343, EVANS, Richard J. *The New Nationalism and the Old History. Perspectives on the West German Historikerstreit* in *Journal of Modern History*, 1987, 59, 4, 774 en ROSEN, Klaus-Henning. *Bewältigung der Nazizeit durch Lüge. Identitätssuche und "revisionistische Geschichtsschreibung"* in DONAT, Helmut, WIELAND, Lothar en BEYRAU, Dietrich (eds.). *"Auschwitz erst möglich gemacht?" Überlegungen zur jüngsten Geschichtsbewältigung*. Bremen: Donat Verlag, 1991, 77

⁹⁴⁷ BROSZAT, Martin. *Wo sich die Geister scheiden. Die Beschwörung der Geschichte taugt nicht als nationaler Religionsersatz* in *Die Zeit*, 3 oktober 1986, EVANS, Richard J. *The New Nationalism and the Old History. Perspectives on the West German Historikerstreit* in *Journal of Modern History*, 1987, 59, 4, 770, MOMMSEN, Wolfgang J. *Weder Leugnen noch Vergessen befreit von der Vergangenheit* in *Frankfurter Rundschau*, 1 december 1986 en PERELS, Joachim. *Wer sich verweigerte, ließ das eigene Land im Stich. In der Historiker-Debatte wird auch der Widerstand umbewertet* in *Frankfurter Rundschau*, 27 december 1986

oostelijke provincies van het Derde Rijk voor te stellen als een zeer ernstige tragedie die niet langer gebanaliseerd of zelfs doodgezwegen mocht worden, zag Hillgruber zich blijkbaar genoodzaakt een parallel te trekken met de Holocaust die deze laatste gebeurtenis onbedoeld zelf relativeerde.⁹⁴⁸ De laatste factor die bijdroeg aan de apologetische schijn van Hillgrubers boek had betrekking op de toegepaste methodologie. Hillgruber had ongewild aan het licht gebracht dat het *Neohistorismus* wel tot problematische conclusies moest leiden indien het werd gebruikt voor een analyse van mogelijk laakbaar gedrag of complexe morele dilemma's.⁹⁴⁹ Door zich intuïtief in de lotgevallen en motieven van de protagonisten in te leven zonder de structurele context in rekening te brengen of het huidige morele bewustzijn retrospectief bij de analyse te betrekken, zal de historicus in zulke gevallen immers geneigd zijn om geen morele stelling in te nemen tegen zijn onderzoeksobject. *Verstehen* resulteert dan in *nicht verurteilen*, waardoor de indruk ontstaat dat de historicus zijn onderzoeksobject tracht te rehabiliteren.⁹⁵⁰

De conservatieve historicus die bij Habermas het meest kwaad bloed gezet had was echter niet Stürmer of Hillgruber maar Ernst Nolte. Nolte was een fascisme-expert die faam verworven had als grondlegger van de vergelijkende fascismetheorie. Zijn in 1963 gepubliceerde standaardwerk *Der Faschismus in seiner Epoche* verklaarde het succes van het fascistische gedachtegoed als een angstige tegenreactie op de toenemende bedreiging van het communisme en wees terloops ook op de fundamentele gelijkenis tussen beide totalitaire ideologieën.⁹⁵¹ In zijn later werk interpreteerde Nolte deze bevindingen op steeds radicalere wijze, waardoor hij bij medehistorici veel krediet verloor en links-liberale intellectuelen zoals Habermas tegen zich in het harnas joeg. Nolte had al een aantal provocatieve boeken en artikels achter zijn naam staan, toen het artikel waar Habermas aanstoot aan zou nemen in de zomer van 1986 verscheen.⁹⁵² Het desbetreffende artikel was een herschreven toespraak die Nolte tijdens de *Römerberggespräche* had willen afsteken, ware het niet dat hij naar eigen zeggen door de organisatoren in laatste instantie van de sprekerslijst was gehaald.⁹⁵³ Gesteund door Joachim Fest, hoofdredacteur van de *Frankfurter Allgemeine*, slaagde hij erin om het in

⁹⁴⁸ Cf. HENNIG, Eike. *Zum Historikerstreit. Was heißt und zu welchem Ende studiert man Faschismus?* Frankfurt am Main: Athenäum-Verlag, 1988, 50, MOMMSEN, Hans. *Neues Geschichtsbewusstsein und Relativierung des Nationalsozialismus* in *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 1986, 31, 10, 6 en WEHLER, Hans-Ulrich. *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum "Historikerstreit"*. München: C.H. Beck, 1988, 46-49.

⁹⁴⁹ Cf. HABERMAS, Jürgen. *Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung* in *Die Zeit*, 11 juli 1986.

⁹⁵⁰ KERSHAW, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Fourth Edition. London: Arnold, 2000, 232, VERBEECK, Georgi. In *de schaduw van Auschwitz en de Goelag Archipel. De Historikerstreit* in DASSEN, Patrick en NIJHUIS, Ton (eds.). *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat*. Amsterdam: Boom, 2001, 31 en VON SALDERN, Adelheid. *Hillgrubers 'Zweierlei Untergang'. Der Untergang historischer Erfahrungsanalyse?* in GERSTENBERGER, Heide en SCHMIDT, Dorothea (eds.) *Normalität oder Normalisierung? Geschichtswerkstätten und Faschismusanalyse*. Münster: Westfälisches Dampfboot, 1987, 161-162

⁹⁵¹ NOLTE, Ernst. *Der Faschismus in seiner Epoche. Die Action française, der italienische Faschismus, der Nationalsozialismus*. München: Piper, 1984 [1963]

⁹⁵² NOLTE, Ernst. *Vergangenheit die nicht vergehen will. Eine Rede die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6 juni 1986

⁹⁵³ Nolte insinueerde dat zijn uitnodiging om te spreken over de West-Duitse omgang met het nazi-verleden door de organisatoren was ingetrokken omdat Habermas, die in de beheerraad van de organiserende vereniging zetelde, liever zijn medestander Wolfgang Mommsen over dat onderwerp wou horen praten. In realiteit hadden de organisatoren zich verplicht gezien om, na aanslepende verwarring over Nolt's bijdrage, het aan hem beloofde thema in laatste instantie door Wolfgang Mommsen te laten behandelen, waarna Nolte gebruskeerd zijn deelname aan de *Römerberggespräche* afgezegd had. Zie NOLTE, Ernst. *Leserbrief* in *Die Zeit*, 1 augustus 1986 en HOFFMANN, Hilmar. *Einleitung* in HOFFMANN, Hilmar (ed.). *Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen. Eine Diskussion um politische Kultur in der Bundesrepublik aus Anlass der Frankfurter Römerberg-Gespräche 1986*. Frankfurt am Main: Athenäum, 1987, 13-15.

die krant gepubliceerd te krijgen op 6 juni 1986, de dag dat de *Römerberggespräche* van start gingen. Noltes artikel – in een uitdagende toon en vol extreme stellingnames – vormde voor Habermas de eigenlijke aanleiding om in *Die Zeit* het opiniestuk te plaatsen dat de *Historikerstreit* zou doen uitbarsten. In zijn aanval richtte Habermas zijn pijlen echter vooral op een langere, Engelstalige bijdrage van Nolte, waarvan diens artikel van 6 juni 1986 niet veel meer dan een beknopte doordruk was.⁹⁵⁴ Nolte stelde zich net als Stürmer vragen bij de onmogelijkheid om onder het nazi-verleden na 40 jaar eindelijk een *Schlussstrich* te trekken. Terwijl andere historische episodes met het verstrijken van de tijd aan urgentie verloren en geleidelijk het onderwerp werden van objectieve historische studie, bleef het Derde Rijk de gemoederen bedaren. Meer nog, in aansluiting bij wat Hermann Lübke tijdens zijn beroemde *Reichstagsrede* van 1983 beweerd had, merkte Nolte op dat de nazi-periode met het verstrijken van de tijd nog aan urgentie leek te winnen.⁹⁵⁵ De *negative Lebendigkeit* van het nazi-verleden was volgens Nolte te wijten aan pogingen om dit verleden voor hedendaagse doeleinden te instrumentaliseren. Het schrikbeeld van het Derde Rijk – met zijn militarisme, imperialisme, mannelijk superioriteitsgevoel, racisme en repressie tegenover andersdenkenden – werd te pas en vooral te onpas gemobiliseerd door de politieke linkerzijde, pacifisten, feministen en etnische minderheden om hun eigen zaak kracht bij te zetten of tegemoetkomingen af te dwingen. Daarnaast was de herinnering aan het Derde Rijk ook de inzet van een felle generatiestrijd. Maar bovenal werd deze herinnering volgens Nolte levendig gehouden door de slachtoffers van de Holocaust en hun afstammelingen, in hun streven naar een permanente status van uitverkorenheid en privilege.⁹⁵⁶ In een zeer omstreden passage wees Nolte hen aan als hoofdverantwoordelijken voor de ongemakkelijke omgang met het nazi-verleden. Naar zijn mening werd de geschiedenis van het Derde Rijk immers vooral geschreven door de slachtoffers ervan en werd ook de officiële kijk op deze periode door hen gedicteerd – zoals wanneer de PLO in Israël de overhand zou krijgen en de Palestijnen de geschiedschrijving over de joodse staat zouden canoniseren.⁹⁵⁷ Nolte hekelde de obsessie met het Derde Rijk die hij in de BRD maar ook daarbuiten ontwaarde en die symbolisch tot uitdrukking gekomen was in de Bitburg-controverse.⁹⁵⁸ Met de Holocaust als negatieve essentie, resulteerde deze obsessie volgens hem in een misplaatst schuldbesef en

⁹⁵⁴ NOLTE, Ernst. *Between Myth and Revisionism? The Third Reich in the Perspective of the 1980s* in KOCH, Hans W. (ed.). *Aspects of the Third Reich*. New York: St. Martin's Press, 1985, 17-38 was zelf een uitgewerkte versie van NOLTE, Ernst. *Die negative Lebendigkeit des Dritten Reiches. Eine Frage aus dem Blickwinkel des Jahres 1980* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 24 juli 1980 en verscheen later in de originele, Duitse versie als NOLTE, Ernst. *Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel des Jahres 1980* in "Historikerstreit": *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 13-36.

⁹⁵⁵ LÜBBE, Hermann. 1933-1983. *Fünfzig Jahre danach – Der Nationalsozialismus im politischen Bewusstsein der Gegenwart*. Vortrag am 15. Januar 1983 im Reichstag. Zie uitgebreider LÜBBE, Hermann. *Der Nationalsozialismus im politischen Bewusstsein der Gegenwart* in BROSZAT, Martin (ed.). *Deutschlands Weg in die Diktatur. Internationale Konferenz zur nationalsozialistischen Machtübernahme*. Berlin: Siedler, 1983, 329-349.

⁹⁵⁶ NOLTE, Ernst. *Vergangenheit die nicht vergehen will. Eine Rede die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6 juni 1986

⁹⁵⁷ NOLTE, Ernst. *Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel des Jahres 1980* in "Historikerstreit": *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 17

⁹⁵⁸ Nolte zag in de heisa rond het bezoek van de Amerikaanse president aan *Soldatenfriedhof* Kolmeshöhe het bewijs van de blijvende impact van de herinnering aan het nazi-verleden. Hij stelde dat er eigenlijk geen enkel verschil was met het bezoek van de Duitse president Adenauer aan *Arlington National Cemetery* in 1953, want ook daar lagen soldaten begraven die volgens Nolte aan terreuraanvallen op de Duitse burgerbevolking hadden meegedaan. Dat er toen geen haan naar kraaide maar er rond Bitburg wel een echte controverse losbarstte, betekende dat 'die *Vergangenheit die nicht vergehen will*' de BRD nog altijd in een wurggreep hield. Zie NOLTE, Ernst. *Vergangenheit die nicht vergehen will. Eine Rede die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6 juni 1986.

een verwrongen perceptievermogen. West-Duitsers verkeerden erdoor in de onmogelijkheid om zich op een positieve wijze met hun land te identificeren. Bovendien kregen ze af te rekenen met een collectief schuldverwijt dat ze grotendeels geïnterioriseerd hadden en vergelijkbaar was met de collectieve schuld die de nazi's aan de Joden toegeschreven hadden. Ten slotte leidde deze rond de Holocaust gecentreerde obsessie ook de aandacht af van andere nazi-misdaden, zoals het euthanasieprogramma en de behandeling van Russische krijgsgevangenen, en duwde ze eigentijdse ethische problemen, zoals de abortuskwestie en de Russische oorlog in Afghanistan, naar de achtergrond.⁹⁵⁹ Nolte pleitte ervoor om deze obsessie ten ruste te leggen en het nationaal-socialisme op dezelfde onbevangen manier tegemoet te treden als andere historische fenomenen. Zonder de negatieve kern van het Derde Rijk te willen ontkennen, achtte hij het de hoogste tijd om te stoppen met de demonisering van de nazi-periode en onder ogen te zien dat de historische realiteit ervan even complex was als elke andere historische realiteit.⁹⁶⁰

Als eigen aanzet tot een meer genuanceerde kijk op het nazi-verleden, deed Nolte vervolgens een zeer merkwaardige suggestie. Hij stelde voor om de link te onderzoeken tussen de nazi-excessen en de vernietigingsfantasieën die al sinds het begin van de 19de eeuw in extreem-linkse kringen circuleerden. Fel onder de indruk van het ontwrichtende moderniseringsproces dat gepaard ging met de Eerste Industriële Revolutie, hadden radicale linkse intellectuelen volgens Nolte aangestuurd op een *Vernichtungstherapie* als de oplossing voor de sociale malaise. De vernietiging van probleemgroepen werd tijdens de Franse Revolutie voor het eerst op kleine schaal in praktijk gebracht, bereikte tijdens de Russische Revolutie haar culminatiepunt en werd sindsdien door onder meer Stalin en Pol Pot verder verfijnd. Nolte gaf toe dat de *Vernichtungstherapie* ook in extreem-rechtse middens fervente aanhangers kende, maar beklemtoonde dat de daadwerkelijke toepassing ervan slechts een kopie-reactie was op een geanticiperde communistische vernietigingswil.⁹⁶¹ Aan de hand van deze bedenkelijke hypothese zette Nolte daarop zijn visie op de Holocaust uiteen. Hij vroeg zich af waarom Hitler de vernietiging van de Europese Joden bevolen had in het volle besef dat zulk soort maatregel eigenlijk het handelsmerk van barbaren was. Het had er volgens Nolte immers alle schijn van dat Hitler en de andere nazi-kopstukken zulke methodes eigenlijk evenzeer verafschuwden als Max Erwin von Scheubner-Richter, een adviseur van Hitlers die tijdens de mars op de *Feldherrnhalle* in 1923 de dood vond en tijdens de Eerste Wereldoorlog bevoorrecht getuige was van de genocide op de Armeniërs. Als consul in het Ottomaanse Erzerum had hij, volgens zijn latere biograaf, in 1915 luidkeels geprotesteerd tegen de typisch 'Aziatische manier waarop het ene Aziatische volk het andere aanpakte'.⁹⁶² De nazi's moesten dus wel een zeer ernstige reden hebben om, ondanks hun afgrijzen, 25 jaar later zelf een dergelijke 'Aziatische' tactiek te volgen. Nolte speculeerde dat de nazi's hun vernietigingsproject initieerden omdat ze bang waren dat ze anders in de nabije toekomst zelf aan de Aziatische (lees: communistische) furie ten prooi zouden vallen. Ter illustratie van de extreme angst voor de wreedheid van de Russen baseerde hij zich op een uitspraak van Hitler waarin de vrees geuit werd dat de bij Stalingrad gevangen officieren zich gedwee in de

⁹⁵⁹ NOLTE, Ernst. *Vergangenheit die nicht vergehen will. Eine Rede die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6 juni 1986

⁹⁶⁰ NOLTE, Ernst. *Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel des Jahres 1980* in "Historikerstreit": *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 18 en 33-34 en NOLTE, Ernst. *Die Ausschau nach dem Ganzen. Wissenschaftliches Ethos und Historisierung* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 18 juli 1987

⁹⁶¹ NOLTE, Ernst. *Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel des Jahres 1980* in "Historikerstreit": *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 29-31

⁹⁶² NOLTE, Ernst. *Vergangenheit die nicht vergehen will. Eine Rede die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6 juni 1986 en NOLTE, Ernst. *Das Vergehen der Vergangenheit. Antwort an meiner Kritiker in sogenannten Historikerstreit*. Berlin: Ullstein, 1987, 99

communistische propaganda zouden laten inschakelen nadat ze met de verschrikking van de ‘rattenkooi’ geconfronteerd zouden zijn. Tegen de andere commentatoren in, meende Nolte dat deze *Rattenkäfig* niet sloeg op Lubyanka – het plein in Moskou waar de toenmalige Russische geheime politie GPU zijn hoofdkwartier en foltergevangenis had – maar letterlijk verwees naar de beruchte communistische foltermethode die ook in Orwells 1984 beschreven staat.⁹⁶³ Dat de vrees voor een communistische dreiging precies in Duitsland de meest extreme tegenreactie zou opwekken en zich net tegen het Europese Jodendom zou keren, lang volgens Nolte voor de hand. Duitsland was het land dat de onheilspellende schokgolven van de communistische turbulenties in Rusland steeds het eerst en het felst aan den lijve ondervond. Zo bleek de machtige Duitse arbeidersbeweging hypergevoelig voor signalen uit Moskou, was de Duitse burgerij via een niet-aflatende stroom Russische vluchtelingen uitstekend op de hoogte van de terreur die ginds uitgebroken was en leek Duitsland geostrategisch de meest interessante prooi voor het bolsjewistische imperialisme.⁹⁶⁴ Het Jodendom van zijn kant werd volgens Nolte al sinds het einde van de 19de eeuw door tegenstanders geassocieerd met het communistische gevaar. Het was dan ook niet verwonderlijk dat binnen een anticommunistische beweging als het nationaal-socialisme het antisemitisme een belangrijke – zij het voor Nolte slechts secundaire –⁹⁶⁵ ideologische plaats zou innemen.⁹⁶⁶ Vanuit de voorgaande premissen formuleerde Nolte een wel heel aparte kijk op de Holocaust. Ten eerste was hij van oordeel dat de Holocaust eigenlijk niet uit antisemitisme voortgevloeid was, maar een overreactie was op een geanticiperde communistische vernietigingsdrift: *‘Auschwitz resultierte nicht in erster Linie aus dem überlieferten Antisemitismus und war im Kern nicht ein bloßer ‘Völkermord’, sondern es handelte sich vor allem um die aus Angst geborene Reaktion auf die Vernichtungsvorgänge*

⁹⁶³ ‘Mir tut das darum so weh, weil das Heldentum von so vielen Soldaten von einem einzigen charakterlosen Schwächling ausgelöscht wird, und das wird der Mann jetzt tun. Sie müssen sich vorstellen, er kommt nach Moskau hinein, und stellen Sie sich den ‘Rattenkäfig’ vor. Da unterschreibt er alles.’ Zie HEIBER, Helmut. *Hitlers Lagebesprechungen. Die Protokollfragmente seiner militärischen Konferenzen 1942-1945*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1962, 128. Hitler had het hier over generaal Friedrich Paulus, opperbevelhebber van het 6. Armee, die op 31 januari 1943 tegen zijn uitdrukkelijke bevel in toch gecapituleerd had. Paulus was enkele uren voor zijn capitulatie nog tot *Generalfeldmarschall* benoemd in een poging om hem – erop wijzend dat niemand van die hoge rang zich tot dan toe levend had laten gevangen nemen – tot een eervolle zelfmoord aan te sporen. Zoals Hitler gevreesd had, liet Paulus zich tijdens zijn krijgsgevangenschap inderdaad tot anti-nazi-propaganda overhalen – weliswaar niet na foltering maar nadat hij in augustus 1944 van de hopeloze toestand van het Derde Rijk overtuigd was geraakt. Zie STEINKAMP, Peter. *Generalfeldmarschall Friedrich Paulus in UEBERSCHÄR, Gerd R. (ed.). Hitlers militärische Elite. Band 2. Vom Kriegsbeginn bis zum Weltkriegsende*. Darmstadt: Primus Verlag, 1998, 164-168. De rattenkooi was een foltermethode waarbij een kooi met een uitgehongerde rat voor het gezicht van het slachtoffer werd gehouden met het dreigement de kooi te openen. Het was een martelmethode die al beschreven stond in de anti-bolsjewistische literatuur over de Russische burgeroorlog en toegeschreven werd aan de Chinese ondervragers van de toenmalige geheime politiedienst *Cheka*. De rattenkooi werd ook opgevoerd in George Orwells 1984 als de foltermethode waarmee protagonist Winston Smith door O’Brien overhaald werd om zijn verloofde te verloochenen. Zie ORWELL, George. *Nineteen Eighty-Four: A Novel*. New York: Plume, 2003 [1949], 295-296.

⁹⁶⁴ Cf. EVANS, Richard J. *In Hitler’s Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past*. New York: Pantheon Books, 1989, 28.

⁹⁶⁵ NOLTE, Ernst. *Der europäische Bürgerkrieg, 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Berlin: Propyläen, 1987, 16, 22 en 38. Zie uitvoeriger ZITELMANN, Rainer. *Nationalsozialismus und Antikommunismus. Aus Anlaß der Thesen von Ernst Nolte* in BACKES, Uwe, JESSE Eckhard en ZITELMANN, Rainer (ed.). *Die Schatten der Vergangenheit. Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus*. Berlin: Propyläen, 1990, 218-242.

⁹⁶⁶ NOLTE, Ernst. *Der europäische Bürgerkrieg, 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Berlin: Propyläen, 1987, 119-120 en 545 en NOLTE, Ernst. *Abschliessende Reflexionen über den sogenannten Historikerstreit* in BACKES, Uwe, JESSE, Eckhard en ZITELMANN, Rainer (eds.). *Die Schatten der Vergangenheit. Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus*. Berlin: Propyläen, 1990, 88-90

der russischen Revolution.⁹⁶⁷ Ten tweede meende hij dat de nazi's zich ook bij de concrete uitvoering van de Jodenvernietiging aan het communistische voorbeeld gespiegeld hadden. De nazi's konden immers putten uit een omvangrijke communistische literatuur waarin praktijken als massadeportatie en massaexecutie in detail beschreven stonden. Volgens Nolte sprak het voor zich dat ze zich voor de Holocaust ook geïnspireerd hadden op het communistische concept van totaalliquidatie van sociale probleemgroepen en op het Stalinistische kampstelsel: *'War nicht der 'Archipel GULag' ursprünglicher als 'Auschwitz'? War nicht der 'Klassenmord' der Bolschewiki das logische und faktische Prius des 'Rassenmords' der Nationalsozialisten?'*⁹⁶⁸ Het gepostuleerde rechtstreekse oorzakelijk verband (kausaler Nexus) tussen de communistische Klassenmord en de Holocaust holde het bijzondere karakter van deze laatste gebeurtenis evident ernstig uit. Nolte beklemtoonde weliswaar dat de Holocaust uniek was, maar liet tegelijk uitschijnen dat deze uniciteit er enkel uit bestond dat de nazi's een extremere versie uitgedacht hadden van het model van massavernietiging dat ze aan de communisten ontleend hadden: *'Diese Kopie war um vieles irrationaler als das frühere Original... Sie war entsetzlicher als das Original, weil sie die Menschenvernichtung auf eine quasi industrielle Weise betrieb. Sie war abstoßender als das Original, weil sie auf bloßen Vermutungen beruhte und nahezu frei von jenem Massenhaß war... Doch all das begründet zwar Singularität, ändert aber nichts an der Tatsache, daß die sogenannte Vernichtung der Juden während des Dritten Reiches eine Reaktion oder verzerrte Kopie und nicht ein erster Akt oder das Original war.'*⁹⁶⁹ Ten derde, en nog meer omstreden, suggereerde Nolte dat Hitler eigenlijk wel goede redenen had om van de vernietigingswil van zijn tegenstanders overtuigd te zijn en over te gaan tot de vervolging en internering van de Joden. Nolte verwees in dit verband naar de brief die Chaim Weizmann, de president van de World Zionist Organisation en hoofd van het Jewish Agency for Palestine, op 29 augustus 1939 aan Neville Chamberlain geschreven had.⁹⁷⁰ In deze brief had Weizmann de Britse premier bezworen *'that the Jews stand by Great Britain and will fight on the side of the democracies'* en had hij, in het vooruitzicht van een oorlog met Duitsland, manschappen en materiële hulp toegezegd.⁹⁷¹ Op 6 september 1939 – 5 dagen na de Duitse inval in Polen en 3 dagen na de Britse oorlogsverklaring aan Duitsland – werd de brief in *The Times* gepubliceerd

⁹⁶⁷ NOLTE, Ernst. *Die negative Lebendigkeit des Dritten Reiches. Eine Frage aus dem Blickwinkel des Jahres 1980* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 24 juli 1980

⁹⁶⁸ NOLTE, Ernst. *Vergangenheit die nicht vergehen will. Eine Rede die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6 juni 1986. In dezelfde trant NOLTE, Ernst. *Die Sache auf den Kopf gestellt. Gegen den negativen Nationalismus in der Geschichtsbetrachtung* in *Die Zeit*, 31 oktober 1986.

⁹⁶⁹ NOLTE, Ernst. *Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel des Jahres 1980* in *"Historikerstreit": Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 33

⁹⁷⁰ NOLTE, Ernst. *Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel des Jahres 1980* in *"Historikerstreit": Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 24 en NOLTE, Ernst. *Der europäische Bürgerkrieg, 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Berlin: Propyläen, 1987, 317-318

⁹⁷¹ *'In this hour of supreme crisis, the consciousness that the Jews have a contribution to make to the defence of sacred values impels me to write this letter. I wish to confirm, in the most explicit manner, the declaration which I and my colleagues have made during the last months, and especially in the last week: that the Jews 'stand by Great Britain and will fight on the side of the democracies.'* Our urgent desire is to give effect to these declarations. We wish to do so in a way entirely consonant with the general scheme of British action, and therefore would place ourselves, in matters big and small, under the co-ordinating direction of His Majesty's Government. The Jewish Agency is ready to enter into immediate arrangements for utilising Jewish man-power, technical ability, resources etc. The Jewish Agency has recently had differences in the political field with the Mandatory Power. We would like these differences to give way before the greater and more pressing necessities of the time. We ask you to accept this declaration in the spirit in which it is made.' Zie WEIZMANN, Chaim. *The Letters and Papers of Chaim Weizmann. Series A: Letters. Vol. 19. January 1939 – June 1940*. London: Oxford University Press, 1979, 145.

en onmiddellijk door de nazi-propaganda aangegrepen als een joodse oorlogsverklaring die een ernstige tegenreactie vereiste.⁹⁷² Nolte opperde dat de brief van Weizmann inderdaad als een voldoende rechtvaardiging beschouwd kon worden voor de internering van alle Duitse Joden als krijgsgevangenen – een opvatting die hij expliciet ontleende aan de revisionistische historicus Darvid Irving.⁹⁷³ Dat de angst van de nazi's voor de Joden niet geheel onredelijk was, moest volgens Nolte ook blijken uit het dreigende pamflet *Germany must perish!* van de Amerikaans-joodse auteur Theodore Kaufman uit 1941. Daarin werd de Amerikaanse regering opgeroepen om, bij een mogelijke oorlog met nazi-Duitsland, het Duitse militarisme voor eens en voor altijd de kop in te drukken door het Duitse grondgebied onder de buurlanden te verdelen en alle vruchtbare Duitsers te steriliseren.⁹⁷⁴ Net als de brief van Weizmann werd ook dit pamflet door Goebbels in dank aangenomen om het vermeende joodse gevaar in de verf te zetten.⁹⁷⁵ Als een derde mogelijk bewijs van een joodse vernietigingswil die aan de Holocaust voorafging, wees Nolte op de satire *Dänische Felder*

⁹⁷² Ook Hitler zelf verwees meermaals naar de brief van Weizmann, zoals op 24 juli 1942: 'In diesem Zweiten Weltkrieg als einem Ringen auf Leben und Tod dürfe es nie vergessen werden, daß das Weltjudentum nach der Kriegserklärung des Weltzionistenkongresses und seines Führers Chaim Weizmann der unerbitterlichste Gegner des Nationalsozialismus, der Feind Nummer 1 sei.' Zie PICKER, Henry. *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier, 1941-1942*. Stuttgart: Seewald, 1976 [1968], 456.

⁹⁷³ NOLTE, Ernst. *Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel des Jahres 1980 in "Historikerstreit": Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 24 en NOLTE, Ernst. *Die Sache auf den Kopf gestellt. Gegen den negativen Nationalismus in der Geschichtsbetrachtung in Die Zeit*, 31 oktober 1986. David Irving verwierf enig aanzien met zijn eerste boek *The Destruction of Dresden* dat gold als een ernstige analyse van de oppervlaktebombardementen op Duitse steden. In 1977 schreef Irving zijn bestseller *Hitler's War: 1939-1942* die in de vakliteratuur de grond ingeboord werd omwille van vijf onhoudbare, provocatieve stellingnames. Zo beweerde Irving dat niet Hitler maar Churchill verantwoordelijk geweest was voor de oorlogsescalatie, dat de Duitse invasie in de Sovjetunie een preventieve oorlog was, dat Hitler zich onder meer door de 'oorlogsverklaring' van Chaim Weizmann terecht door de Joden bedreigd gevoeld had, dat Hitler niet op de hoogte was van de Holocaust en er al zeker niet het bevel toe gegeven had en – in de Duitse editie – dat het dagboek van Anne Frank een vervalsing was. Zie IRVING, David. *The Destruction of Dresden*. London: William Kimber & Co., 1963 en IRVING, David. *Hitler's War: 1939-1942*. London: Macmillan, 1983 [1977]. In het midden van de jaren 80 zocht Irving steeds meer toenadering tot het negationistische *Institute for Historical Review*. Hij begon te verkondigen dat er van een systematische vergassing van Joden geen sprake geweest was en dat er zich in Auschwitz geen gaskamers bevonden hadden. In 1996 diende Irving tegen Deborah Lipstadt een klacht in wegens laster en eerroof omdat zij hem in haar boek *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory* als negationist gebrandmerkt had. In 2000 werd Irvings klacht ongegrond verklaard. Van 11 november 2005 tot 21 december 2006 zat Irving in een Oostenrijkse cel wegens inbreuken op de Oostenrijkse negationismewet. Zie over Irvings Holocaustontkenning: LIPSTADT, Deborah E. *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*. New York: Free Press, 1993, 161, 179 en 213 en EVANS, Richard J. *David Irving, Hitler and Holocaust Denial*. Electronic Edition: <http://www.holocaustdenialontrial.org/en/trial/defense/evans/5.4>. Zie over het proces *Irving vs. Penguin Books and Lipstadt*: LIPSTADT, Deborah E. *History on Trial: My Day in Court with David Irving*. New York: Ecco, 2005 en EVANS, Richard J. *Lying about Hitler: History, Holocaust, and the David Irving Trial*. New York: Basic Books, 2001. Hoewel Nolte meermaals uit Irvings *Hitler's War: 1939-1942* putte, keerde hij zich resoluut af van de centrale stelling dat Hitler over de Holocaust niets geweten zou hebben. Zie NOLTE, Ernst. *Streitpunkte. Heutige und künftige Kontroversen um den Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main: Propyläen, 1993, 307 en 318-319.

⁹⁷⁴ KAUFMAN, Theodore N. *Germany Must Perish!* Newark: Argyle Press, 1941

⁹⁷⁵ Goebbels maakte Hitler op Kaufmans pamflet attent op 19 augustus 1941. Zie GOEBBELS, Joseph en FRÖHLICH, Elke. *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Teil II: Diktate 1941-1945. Band 1. Juli-September 1941*. München: K.G. Saur, 1996, 271. Nog datzelfde jaar verscheen een verkorte Duitse versie die door de propagandamachinerie van de NSDAP verspreid werd: DIEWERGE, Wolfgang. *Das Kriegsziel der Weltplutokratie. Dokumentarische Veröffentlichung zu dem Buch des Präsidenten der amerikanischen Friedensgesellschaft Theodore Nathan Kaufman "Deutschland muß sterben" ("Germany Must Perish")*. Berlin: Franz Eher Verlag, 1941.

van de Duits-joodse schrijver Kurt Tucholsky.⁹⁷⁶ In 1927 onder het pseudoniem Ignaz Wrobel gepubliceerd, wenste deze tekst dat de vrouwen en kinderen van de Duitse bourgeoisie de vergassingsdood zouden sterven indien hun mannen en vaders door hun onverschilligheid voor de nationalistische heropleving een nieuwe oorlog op hun geweten zouden hebben.⁹⁷⁷ Voor Nolte was de opruiende taal van Tucholsky medeschuldig aan de extreme ideologische polarisering en uiteindelijke ondergang van de Weimarrepubliek en kon Tucholsky's tekst eventueel zelfs als een joods-bolsjewistische vernietigingsfantasie beschouwd worden.⁹⁷⁸ Als laatste mogelijke indicatie van een tegen de Duitse bevolking gerichte vernietigingswil, vermeldde Nolte het oppervlaktebombardement op Hamburg van 27 juli tot 3 augustus 1943 (*Operation Gomorrah*). Met een redenering die opnieuw op Irving terugging, meende Nolte dat deze disproportionele en aanhoudende luchtaanvallen – met de eerste *firestorm* in de geschiedenis tot gevolg – toen wel de indruk gewekt konden hebben dat ook de geallieerde legers de totale verwoesting van Duitsland beoogden.⁹⁷⁹ Gelet op deze vier elementen achtte Nolte het aannemelijk dat de nazi's zich geprovoceerd voelden om hun (vermeende) vijanden genadeloos aan te pakken.

Noltes kijk op de Holocaust leidde in de zomer van 1986 tot fel protest, nadat Habermas' artikel in *Die Zeit* het brede publiek op zijn merkwaardige uitgangspunten attent gemaakt had. Critici zoals Habermas, Broszat, Kocka, Jäckel, Evans, Maier, Kershaw en LaCapra wreven Nolte vier ernstige methodologische tekortkomingen aan. Ten eerste stelden ze zich vragen bij de fenomenologische onderzoeksmethode die Nolte uit de leerstellingen van zijn filosofische leermeester Heidegger gedistilleerd had. De klemtoon op uiterlijke verschijningsvormen in plaats van diepere structurele kenmerken ontaardde bij Nolte immers in een gelijkstelling van misdadige fenomenen die weliswaar oppervlakkige gelijkenissen vertoonden maar eigenlijk fundamenteel van elkaar verschilden.⁹⁸⁰ Bovendien bleek Nolte – in navolging van Heideggers invulling van het begrip *Ursprung* –⁹⁸¹ teveel causale waarde toe te kennen aan de eerste instantie van een terugkerend fenomeen: oorspronkelijke vernietigingsfantasieën en -projecten verschijnen dan niet alleen als chronologisch voorafgaand maar als bepalend en initiërend.⁹⁸² Ten tweede, en hier nauw mee samenhangend, bezondigde Nolte zich ook aan één van de simpelste redeneerfouten in de historiografie, namelijk de *post hoc, ergo propter hoc*-afleiding – een drogreden waarbij een successieve correlatie tussen twee historische gebeurtenissen opgewaardeerd wordt tot een

⁹⁷⁶ NOLTE, Ernst. *Die Sache auf den Kopf gestellt. Gegen den negativen Nationalismus in der Geschichtsbetrachtung* in *Die Zeit*, 31 oktober 1986 en NOLTE, Ernst. *Das Vergehen der Vergangenheit. Antwort an meiner Kritiker in sogenannten Historikerstreit*. Berlin: Ullstein, 1987, 26

⁹⁷⁷ 'Möge das Gas in die Spielstuben eurer Kinder schleichen. Mögen sie langsam umsinken, die Püppchen. Ich wünsche der Frau des Kirchenrats und des Chefredakteurs und der Mutter des Bildhauers und der Schwester des Bankiers, daß sie einen bitteren qualvollen Tod finden, alle zusammen. Weil sie es so wollen, ohne es zu wollen. Weil sie herzensträge sind. Weil sie nicht hören und nicht sehen und nicht fühlen.' Zie WROBEL, Ignaz (aka TUCHOLSKY, Kurt). *Dänische Felder in Die Weltbühne*, 26 juli 1927, 152-153 zoals herdrukt in TUCHOLSKY, Kurt. *Gesammelte Werke*. Band 5: 1927. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1975, 266-267.

⁹⁷⁸ Cf. PETER, Jürgen. *Der Historikerstreit und die Suche nach einer nationalen Identität der achtziger Jahre*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1995, 131, voetnoot 5.

⁹⁷⁹ NOLTE, Ernst. *Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel des Jahres 1980* in "Historikerstreit": *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 24 en IRVING, David. *The Destruction of Dresden*. London: William Kimber & Co., 1963, 42-43

⁹⁸⁰ Cf. VERBEECK, Georgi. *In de schaduw van Auschwitz en de Goelag Archipel. De Historikerstreit in Dassen, Patrick en NIJHUIS, Ton (eds.). Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat*. Amsterdam: Boom, 2001, 25.

⁹⁸¹ HEIDEGGER, Martin. *Der Ursprung des Kunstwerkes*. Stuttgart: Reclam, 1967 [1960], 7-8

⁹⁸² LACAPRA, Dominick. *History and Memory after Auschwitz*. Ithaca: Cornell University Press, 1998, 56

rechtstreeks causaal verband.⁹⁸³ De door Nolte gepostuleerde *kausale Nexus* tussen de communistische *Klassenmord* en de Holocaust was immers gebaseerd op de foutieve veronderstelling dat de Stalinistische massamoorden als toevallige antecedenten ook de oorzaak moesten vormen van de planning en concrete uitvoering van de Holocaust.⁹⁸⁴ Ten derde werd bezwaar aangetekend tegen Nolttes onhebbelijke gewoonte om zijn meest gewaagde hypothesen in de vorm van retorische vragen naar voren te schuiven. Nolte wekte met zijn experimentele vragen de schijn op dat hij de grenzen wou aftasten van wat binnen een pluralistische geschiedschrijving over de Holocaust bespreekbaar moest zijn, maar in realiteit suggereerden de context en dogmatische formulering van deze vragen dat de inhoud ervan een grote mate van plausibiliteit had.⁹⁸⁵ Op deze wijze kon hij, onder het mom van de vrijheid van onderzoek, zeer tendentiekus uit de hoek komen zonder zichzelf teveel in de wind te zetten, omdat hij de felste inhoudelijke kritiek kon afwimpelen met als argument dat de geviseerde vraagstelling slechts hypothetisch was.⁹⁸⁶ En ten vierde verweten Nolttes critici hem een ontstellend gebrek aan bronkritiek: Nolte had nagenoeg al zijn basisstellingen kritiekloos ontleend aan de extreem-rechtse literatuur of rechtstreeks aan de nazi-propaganda zelf, terwijl een minimum aan historiografische vaardigheid had volstaan om de onhoudbaarheid ervan onder ogen te zien.⁹⁸⁷ Kocka verwoordde de algemene verbijstering over Nolttes onkunde of onwil het beste: *‘Hier würde die nüchterne geschichtswissenschaftliche Frage nach realhistorischen Zusammenhängen, nach Ursachen und Folgen, nach wirklichen Motiven und deren Bedingungen ausreichen, um sich und die Leser vor abstrus-spekulativen Deutungen zu schützen.’*⁹⁸⁸

Naast Nolttes methodologische aanpak lagen ook zijn belangrijkste inhoudelijke stellingnames onder vuur. Nolttes critici waren het erover eens dat zijn poging om de nazi-excessen te verklaren vanuit een agressieve vrees voor een ‘Aziatische’, bolsjewistische vernietigingsdreiging geen hout sneed. Dat Hitler zich had laten motiveren door een extreme angst voor specifiek communistische folter- en moordpraktijken was een construct van Nolte dat volgens hen onmogelijk hard viel te maken. Zo wees Evans erop dat er geen reden was om te geloven dat Hitler en Scheubner-Richter massavernietiging in 1915 als een typisch *asiatische Tat* beschouwd hadden.⁹⁸⁹ De verwijzing naar de ‘Aziatische’ aard van de genocide op de Armeniërs kwam trouwens niet uit de pen van Scheubner-Richter maar werd hem pas toegeschreven door zijn biograaf in 1938.⁹⁹⁰ Jäckel beklemtoonde dan weer dat Nolte Hitlers

⁹⁸³ VERPLAETSE, Jan. *For the Sake of Argument. Argumentatieleer voor juristen en ethici*. Antwerpen: Maklu, 2004, 60-61

⁹⁸⁴ BRAUN, Robert. *The Holocaust and Problems of Historical Representation in History and Theory*, 1994, 33, 2, 193 en JÄCKEL, Eberhard. *Die elende Praxis der Untersteller. Die Einmaligkeit der nationalsozialistischen Verbrechen läßt sich nicht leugnen* in *Die Zeit*, 12 september 1986

⁹⁸⁵ LACAPRA, Dominick. *History and Memory after Auschwitz*. Ithaca: Cornell University Press, 1998, 56

⁹⁸⁶ JÄCKEL, Eberhard. *Die elende Praxis der Untersteller. Die Einmaligkeit der nationalsozialistischen Verbrechen läßt sich nicht leugnen* in *Die Zeit*, 12 september 1986 en MAIER, Charles S. *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988, 112-113. Voorbeelden van Nolttes afwimpelpraktijken zijn te vinden in NOLTE, Ernst. *Die Sache auf den Kopf gestellt. Gegen den negativen Nationalismus in der Geschichtsbetrachtung* in *Die Zeit*, 31 oktober 1986.

⁹⁸⁷ BROSZAT, Martin. *Wo sich die Geister scheiden. Die Beschwörung der Geschichte taugt nicht als nationaler Religionsersatz* in *Die Zeit*, 3 oktober 1986 en EVANS, Richard J. *The New Nationalism and the Old History. Perspectives on the West German Historikerstreit* in *Journal of Modern History*, 1987, 59, 4, 768

⁹⁸⁸ KOCKA, Jürgen. *Hitler sollte nicht durch Stalin und Pol Pot verdrängt werden. Über Versuche deutscher Historiker, die Ungeheuerlichkeit von NS-Verbrechen zu relativieren* in *Frankfurter Rundschau*, 23 september 1986

⁹⁸⁹ EVANS, Richard J. *The New Nationalism and the Old History. Perspectives on the West German Historikerstreit* in *Journal of Modern History*, 1987, 59, 4, 768

⁹⁹⁰ Nolte vermeldt dit overigens zelf: NOLTE, Ernst. *Vergangenheit die nicht vergehen will. Eine Rede die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6 juni 1986.

obsessieve schrik voor communistische wreedheid volledig uit zijn duim gezogen had.⁹⁹¹ De *Rattenkäfig*-anecdote die Nolte ter illustratie opgedist had, hield bij nader inzien geen steek omdat uit Hitlers commentaar zelf tot twee maal toe bleek dat hij daarmee wel degelijk de Lubyanka-gevangenis bedoeld had.⁹⁹² Er was volgens deze critici bovendien geen enkele aanwijzing dat Hitler echt geloofde in een nakende inval van het Rode Leger en de oprichting van een Goelag archipel in Duitsland. Integendeel, hij was ervan overtuigd dat de Sovjet-Unie zich helemaal niet in een positie bevond om een oorlog van formaat te voeren en meende bovendien dat Stalins imperialistische reflexen door het Molotov-Ribbentroppact minstens voor korte termijn bekoeld zouden zijn.⁹⁹³ Toen de *Wehrmacht* op 22 juni 1941 de Sovjet-Unie binnenviel, was de verwachting dat de strijd snel in Duits voordeel beslecht zou worden – een naïeve prognose die ingegeven was door een algemeen gedeelde maar fatale onderschatting van de Russische vijand.⁹⁹⁴ Om diplomatieke redenen en voor interne consumptie zag Goebbels zich op de dag van de invasie genoodzaakt om *Unternehmen Barbarossa* af te doen als een preventieve oorlog waarmee Hitler een door Stalin geplande invasie van Duitsland te snel af wou zijn. Deze zogenaamde *Präventivkriegsthese* zou als

⁹⁹¹ JÄCKEL, Eberhard. *Die elende Praxis der Untersteller. Die Einmaligkeit der nationalsozialistischen Verbrechen läßt sich nicht leugnen* in *Die Zeit*, 12 september 1986

⁹⁹² Zie HEIBER, Helmut. *Hitlers Lagebesprechungen. Die Protokollfragmente seiner militärischen Konferenzen 1942-1945*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1962, 124 en 127.

⁹⁹³ JÄCKEL, Eberhard. *Die elende Praxis der Untersteller. Die Einmaligkeit der nationalsozialistischen Verbrechen läßt sich nicht leugnen* in *Die Zeit*, 12 september 1986

⁹⁹⁴ Het beeld dat de nazi's hadden van de politieke en militaire macht van de Sovjet-Unie was ronduit negatief. Rusland werd door de nationalistische propaganda al sinds de 19de eeuw afgeschilderd als een reus op lemen voeten: enorm groot maar structureel zwak, want politiek, economisch, militair en intellectueel inferieur. Dit vooroordeel werd bevestigd in de Eerste Wereldoorlog, toen het leger van de tsaar bij Tannenberg gestopt werd en tijdens de veldslag bij de Masoerische meren onder de voet gelopen werd. Na de economische instorting van Rusland en de uitbraak van de Russische Revolutie slaagde de Duitse keizer er op 3 maart 1918 in om de Russen te dwingen tot een vrede met zeer nadelige voorwaarden – deze *Gewaltfrieden* van Brest-Litowsk werd echter geannuleerd door de capitulatie aan het westelijke front en de wapenstilstand van 11 november 1918. Tijdens het interbellum werd het beeld van Rusland gecomplementeerd met antibolsjewistische en – na de opkomst van de nazi's – racistische elementen. Russen kregen als Slawische bevolkingsgroep een negatieve raciale essentie toegedicht, werden niet in staat geacht tot zelfstandige statenbouw en waren volgens de nazi's ten prooi gevallen aan het – inherent joodse – bolsjewisme. Overtuigd dat de Sowjetstaat overwegend door Joden geleid werd en de Russen zelf politiek onkundig waren, werd aan het vermeend kwalitatief hoogstaande Arische ras het historische recht toegezegd om de Russische gebieden te veroveren en te cultiveren. Het beeld van de militaire paraatheid van de Sovjet-Unie sloot hierbij aan. Tijdens de Weimarrepubliek had de *Reichswehr* het door het Verdrag van Versailles opgelegde herbewapeningsverbod deels weten te omzeilen door in samenwerking met het Rode Leger op Russische bodem militaire oefeningen te doen en opleidingen te geven. Totdat deze samenwerking in 1933 door Hitler afgebroken werd, was de Duitse legertop goed op de hoogte van getalsterkte, bewapening en tactiek van het Rode Leger. Vanaf dan sijpelde er steeds minder informatie binnen, maar door de aanhoudende Stalinistische zuivering van de Russische legertop (1937-1939 en 1940-1942) was de top van de *Wehrmacht* ervan overtuigd dat het Rode Leger onthoofd en verlamd was. Het beeld van de Russische *Koloss auf tönernen Füßen* was aan de vooravond van *Unternehmen Barbarossa* kortom ook in de Duitse militaire kringen dominant. Naar verwachting zou de verovering van het Russische kerngebied (Rostov-Gorki-Archangelsk) minstens 9 en maximaal 17 weken duren en dus ten laatste in september 1941 afgelopen zijn. De Russische troepensterkte, legerleiding en bewapening bleken echter fel onderschat: door verbeterd tegenstand en toenemende logistieke problemen liep het Duitse offensief begin december 1941 voor de poorten van Moskou vast en veranderde de tactiek van een *Blitzkrieg* in een *Abnutzungskrieg*, met gekend resultaat. Zie EICHHOLTZ, Dietrich. *Kriegsziele in der UdSSR* in QUINKERT, Babette (ed.). *“Wir sind die Herren dieses Landes”. Ursachen, Verlauf und Folgen des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion*. Hamburg: VSA, 2002, 32, GERLACH, Christian. *Operative Planungen der Wehrmacht für den Krieg gegen die Sowjetunion und die deutsche Vernichtungspolitik* in QUINKERT, Babette (ed.). *“Wir sind die Herren dieses Landes”. Ursachen, Verlauf und Folgen des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion*. Hamburg: VSA, 2002, 58 en WETTE, Wolfram. *Der Krieg gegen die Sowjetunion – ein rassenideologisch begründeter Vernichtungskrieg* in KAISER, Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Propyläen, 2002, 23-25 en 27-29.

oorlogspropaganda algemeen verspreid raken, in extreem-rechtse kringen na de oorlog nog steeds gehuldigd worden en blijkbaar ook in Nolte een aanhanger vinden.⁹⁹⁵ In werkelijkheid was de invasie van 22 juni 1941 niet het gevolg van een Russische dreiging maar de realisatie van een reeds lang door Hitler gekoesterd plan om ten koste van de Sovjet-Unie *Lebensraum* te verwerven.⁹⁹⁶ Voor de critici van Nolte was het ten slotte ook een volstrekt raadsel hoe hij de Holocaust met deze vermeende doodsangst voor het bolsjewisme in verband dacht te brengen: ‘*wie kann man im Lichte der Tatsachen die nationalsozialistische Judenvernichtung als ein ... antizipierendes Abwehrmittel gegen drohende Vernichtung aus der Sowjetunion*

⁹⁹⁵ Zie NOLTE, Ernst. *Der europäische Bürgerkrieg, 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Berlin: Propyläen, 1987, 460-461 en 466 en NOLTE, Ernst. *Streitpunkte. Heutige und künftige Kontroversen um den Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main: Propyläen, 1993, 269.

⁹⁹⁶ Omdat een aanvalsoorlog verboden was door het Briand-Kellogg-pact van 1928 en een oorlog met de Sovjet-Unie ook een inbreuk vormde op het niet-aanvalspact van 23 augustus 1939, zag Goebbels zich om diplomatieke reden genoopt de invasie als een preventieve oorlog te maskeren. Als bewijs dat de Sovjet-Unie in juli of augustus 1941 zelf een aanval op Duitsland zou uitvoeren, werden door de nazi-propaganda vier argumenten naar voren geschoven: de heroriëntering van de militaire doctrine van het Rode Leger, de redevoering van Stalin voor de militaire hogeschool op 5 mei 1941, het Zukov-plan van midden mei 1941 en de troepenversterking aan de Russische westgrens vanaf 13 mei 1941. Elk van deze argumenten laat zich echter ontkrachten: de actieve verdedigingsstrategie van het Rode Leger was niet expliciet tegen de Duitsers gericht en helemaal geen unieke Russische tactiek; Stalins rede was niet Duitsvijandig en hield enkel een oproep in tot snellere modernisering en herbewapening; Zukovs plan voor een preventieve aanval op Duitsland was slechts een proefontwerp in geval van acute Duitse dreiging en was bij de politieke top wellicht niet eens bekend en de troepenversterking aan de Russische westgrens was slechts een reactie op de toenemende Duitse troepenconcentratie vanaf zomer 1940. De *Präventivkriegsthese* bleef na de oorlog de ronde doen in extreem-rechtse kringen en werd vanaf de jaren 80 gepopulariseerd door auteurs als Ernst Topitsch, Joachim Hoffmann en Viktor Suvorov. Deze heropleving kaderde in een poging om Hitler als *Retter des europäischen Abendlandes* te rehabiliteren en de invasie in de Sovjet-Unie als *Kreuzzug Europas gegen den Bolschewismus* in een positief daglicht te stellen. Alle experts zijn het er echter over eens dat *Unternehmen Barbarossa* geen preventieve noodzaak was maar enkel beantwoordde aan het nationaal-socialistische streven naar meer *Lebensraum* voor het Duitse volk. Dat de invasie in juni 1941 plaatsvond, was niet het gevolg van een Russische dreiging maar van de in 1940 plots gewijzigde strategische toestand. Door de felle verliezen tijdens de luchtoorlog met Engeland (*Battle of Britain*) was de geplande invasie van Engeland (*Unternehmen Seelöwe*) afgelast en dreigde een uitputtingsoorlog. Hitler, die een oorlog met de Sovjet-Unie op middellange of lange termijn voor onvermijdelijk hield, vond de tijd daartoe toen rijp. Het was Hitler namelijk te riskant om alle troepen tegen Engeland in te zetten met de Sovjet-Unie als ideologisch vijandige bondgenoot in de rug. Bovendien dacht hij dat Stalin door het niet-aanvalspact niet voorbereid was op een Duitse verrassingsaanval. Hitler vreesde ook dat de Sovjet-Unie door de herbewapening van het Rode Leger tot een geduchte tegenstander zou uitgroeien indien hij nog jaren met de invasie zou wachten. En ten slotte meende hij dat het Duitse leger slechts voor een uitputtingsslag met Engeland toegerust zou zijn indien het Derde Rijk de controle zou verwerven over de Oekraïense graanvelden, de mijnen in het Donetsbekken en de Kaukasische oliebronnen. Zie GERLACH, Christian. *Operative Planungen der Wehrmacht für den Krieg gegen die Sowjetunion und die deutsche Vernichtungspolitik* in QUINKERT, Babette (ed.). “*Wir sind die Herren dieses Landes*”. *Ursachen, Verlauf und Folgen des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion*. Hamburg: VSA, 2002, 55-56, JÄCKEL, Eberhard. *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981 [1969], 93 en 106-108, UEBERSCHÄR, Gerd R. *Das Unternehmen Barbarossa gegen die Sowjetunion – Ein Präventivkrieg? Zur Wiederbelebung der alten Rechtfertigungsversuche des deutschen Überfalls auf die UdSSR 1941* in BAILER-GALANDA, Brigitte, BENZ, Wolfgang en NEUGEBAUER, Wolfgang (eds.). *Wahrheit und “Auschwitzlüge”. Zur Bekämpfung “revisionistischer” Propaganda*. Wien: Deuticke, 1995, 164-166, 169-173 en 178-182, WETTE, Wolfram. *Die NS-Propagandathese vom angeblichen Präventivkriegscharakter des Überfalls* in UEBERSCHÄR, Gerd R. en BESYMENSKI, Lew (eds.). *Der deutsche Angriff auf die Sowjetunion 1941. Die Kontroverse um die Präventivkriegsthese*. Darmstadt, 1998, 38-40 en 42-43, WETTE, Wolfram. *Der Krieg gegen die Sowjetunion – ein rassenideologisch begründeter Vernichtungskrieg* in KAISER, Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Propyläen, 2002, 16-20, WISCHLOW, Oleg. *Zu militärischen Absichten und Plänen der UdSSR im Sommer 1941* in QUINKERT, Babette (ed.). “*Wir sind die Herren dieses Landes*”. *Ursachen, Verlauf und Folgen des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion*. Hamburg: VSA, 2002, 44-45 en 47-53 en ZITELMANN, Rainer. *Zur Begründung des “Lebensraum”-Motivs in Hitlers Weltanschauung* in MICHALKA, Wolfgang (ed.). *Der Zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz*. München: Piper, 1989, 555-558.

deuten?’⁹⁹⁷ Op dit vlak viel de door Nolte gepostuleerde *kausale Nexus* tussen een vermeende bolsjewistische vernietigingswil en de nazi-excessen al helemaal niet meer hard te maken. Net als Arno Mayer zag Nolte de Holocaust als een soort neveneffect van een apocalyptische strijd tussen het nazisme en communisme: steeds meer vereenzelvigd met het communistische vijandbeeld, moesten de Joden het gelag betalen toen de Duitse opmars in de Sovjet-Unie een halt toegeroepen werd.⁹⁹⁸ Maar terwijl Mayer het antisemitisme en anticommunisme nog trachtte te integreren en van oordeel was dat de Duitse agressie ongeprovoceerd en ongepermitteerd was, liet Nolte verstaan dat het anticommunisme de enige echte drijfveer was en zowel Russen als Joden het onheil misschien wel zelf over zich uitgeroepen hadden.⁹⁹⁹ Hoewel het correct is dat de Jodendiscriminatie en -vervolgung pas in een genocide escaleerde toen *Unternehmen Barbarossa* al enige tijd aan de gang was en de orders tot executie van Sovjetcommissarissen en partizanen geleidelijk tot de Joden werden uitgebreid, gaat het niet op om de Holocaust te reduceren tot een bijproduct van de strijd tegen het communisme.¹⁰⁰⁰ Dat de Joden uiteindelijk voor vernietiging werden geselecteerd valt enkel te verklaren door een radicaal antisemitisme, dat in de nazi-ideologie een centrale plaats innam die aan het anticommunisme zeker evenwaardig was en daar – ondanks gedeeltelijke overlappingsen – niet toe te herleiden viel.¹⁰⁰¹

Waren Noltes critici al ontstemd over zijn poging om de nazi-excessen te linken aan een vermeende communistische vernietigingsdreiging, dan waren ze al helemaal niet te spreken over zijn suggestie dat Hitler er mogelijk terecht van overtuigd was dat de Joden Duitsland wilden vernietigen en hun ‘internering’ daarom misschien wel begrijpelijk was. Broszat, Kocka, Wehler, Maier, Lipstadt en Evans wezen erop dat de brief van Chaim Weizmann allerm minst als een oorlogsverklaring aan nazi-Duitsland geïnterpreteerd kon worden. Weizmann had de brief geschreven in zijn hoedanigheid van hoofd van het *Jewish Agency for Palestine*, een instantie die in 1922 gesticht was om de oprichting van een eigen

⁹⁹⁷ Cf. AUGSTEIN, Rudolf. *Die neue Auschwitz-Lüge* in *Der Spiegel*, 6 oktober 1986 en KOCKA, Jürgen. *Hitler sollte nicht durch Stalin und Pol Pot verdrängt werden. Über Versuche deutscher Historiker, die Ungeheuerlichkeit von NS-Verbrechen zu relativieren* in *Frankfurter Rundschau*, 23 september 1986.

⁹⁹⁸ MAYER, Arno J. *Why Did the Heavens not Darken? The Final Solution in History*. New York: Pantheon Books, 1988, 35. Zowel Mayer als Nolte beschouwden de periode van 1918 tot 1945 als het tijdperk van een intens ideologisch conflict tussen links en rechts, dat geheel Europa verdeelde en uiteindelijk een enorme dodentol zou eisen. Vergelijk hiervoor het concept ‘*Thirty Years’ Crisis*’ van Mayer met het concept *Der europäische Bürgerkrieg* van Nolte: MAYER, Arno J. *Why Did the Heavens Not Darken? The Final Solution in History*. New York: Pantheon Books, 1988, 31 en NOLTE, Ernst. *Der europäische Bürgerkrieg, 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Berlin: Propyläen, 1987, 17-18.

⁹⁹⁹ Cf. BALDWIN, Peter. *The Historikerstreit in Context* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians’ Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 25-26 en 36.

¹⁰⁰⁰ Zie voor een analyse van de cruciale impact van *Unternehmen Barbarossa* op de totstandkoming van de genocide op de (Russische) Joden: BROWNING, Christopher R. *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 - March 1942*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2004, 253-293, JERSAK, Tobias. *Blitzkrieg Revisited: A New Look at Nazi War and Extermination Planning in Historical Journal*, 2000, 43, 2, 572 en 582, KRAUSNICK, Helmut. *Hitler und die Befehle an die Einsatzgruppen im Sommer 1941* in JÄCKEL, Eberhard en ROHWER, Jürgen (eds.). *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg. Entschlußbildung und Verwirklichung*. Stuttgart, 1985, 90-95, LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München: Piper, 1998, 321-351, MALLMANN, Klaus-Michael. *Die Türöffner der ‘Endlösung’. Zur Genesis des Genozids* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. ‘Heimatfront’ und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000, 442-445 en OGORRECK, Ralf. *Die Einsatzgruppen und die “Genesis der Endlösung”*. Berlin: Metropol, 1996, 95-109.

¹⁰⁰¹ Cf. JÄCKEL, Eberhard. *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft*. Tübingen: Wunderlich, 1981 [1969], 66-68 en SYRING, Enrico. *Hitler. Seine politische Utopie*. Berlin: Propyläen, 1994, 268-269.

joodse staat te bepleiten bij de Britse mandaathouder van Palestina.¹⁰⁰² In 1939 was een joodse oorlogsverklaring echter onmogelijk, omdat er nog geen sprake was van een joodse staat en het *Jewish Agency for Palestine* zelf niet als volkenrechtelijk rechtssubject erkend was. Het was ook volstrekt onzinnig om – zoals Nolte in zijn later werk –¹⁰⁰³ te pretenderen dat Weizmann in zijn additionele functie van president van de *World Zionist Organisation* desalniettemin als spreekbuis van alle Joden beschouwd kon worden. In 1939 vertegenwoordigde deze organisatie immers slechts 6% van de Joden wereldwijd en 4% van de Duitse Joden.¹⁰⁰⁴ De stelling dat Weizmann in 1939 de leider was van het *Weltjudentum* was dus volstrekt uit de lucht gegrepen en slechts een verzinsel van de nationaal-socialistische samenzweringstheorieën.¹⁰⁰⁵ Nolt's critici beklemtoonden ook dat Weizmann, als leider van twee zionistische pressiegroepen, zich niet alleen juridisch maar ook praktisch gezien niet in een positie bevond om een oorlog te verklaren, omdat hij gewoon niet over een territorium, leger of erkende regering beschikte.¹⁰⁰⁶ Bovendien mocht niet uit het oog verloren worden dat Weizmann's brief dateerde van vóór de uitbraak van de oorlog en Weizmann dus geen aanleiding had om Duitsland de oorlog te verklaren. Daarnaast diende ook benadrukt dat de brief van Weizmann door de toenmalige Britse en joodse commentatoren niet uitgelegd werd als een uiting van strijdbaarheid maar als een aanklacht tegen de discriminatie van de Duitse Joden en als een loyauteitsverklaring aan het adres van de mandaatsmacht waarmee het *Jewish Agency for Palestine* al langere tijd ernstig in onmin leefde.¹⁰⁰⁷ *Last but not least* opperden Nolt's critici dat er geen enkele indicatie was dat de brief van Weizmann enige reële invloed op de nationaal-socialistische Jodenvervolgving uitoefende. Vele discriminerende maatregelen tegen de Duitse Joden dateerden immers al van lang voordien en de latere escalatie van de Jodenvervolgving was niet met een reguliere 'internering' gelijk te stellen en al helemaal niet veroorzaakt door joodse provocaties.¹⁰⁰⁸ De brief van Weizmann diende kortom enkel als een retroactieve legitimatie en rationalisering van een vervolgingspraktijk die onafhankelijk van één of andere joodse actie tot stand gekomen en ontspoord was. Hetzelfde kon gezegd worden over de impact van Kaufmans *Germany must perish!* Hoewel Goebbels kosten noch moeite spaarde om dit pamflet onder de aandacht van de Duitse burger

¹⁰⁰² *Jewish Agency* in GUTMAN, Israel, JÄCKEL, Eberhard, LONGERICH, Peter en SCHOEPS, Julius H. (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. Band 2. Berlin: Argon, 1993, 668-670

¹⁰⁰³ NOLTE, Ernst. *Der europäische Bürgerkrieg, 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Berlin: Propyläen, 1987, 317

¹⁰⁰⁴ AUERBACH, Hellmuth. "Kriegserklärungen" der Juden an Deutschland in BENZ, Wolfgang (ed.). *Legenden, Lügen, Vorurteile. Ein Wörterbuch zur Zeitgeschichte*. München: Moos, 1990, 121 en *Zionistische Vereinigung für Deutschland* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1997, 811

¹⁰⁰⁵ EVANS, Richard J. *In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past*. New York: Pantheon Books, 1989, 38 en HERF, Jeffrey. *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*. Cambridge: Harvard University Press, 2006, 61

¹⁰⁰⁶ BROSZAT, Martin. *Wo sich die Geister scheiden. Die Beschwörung der Geschichte taugt nicht als nationaler Religionsersatz* in *Die Zeit*, 3 oktober 1986, KOCKA, Jürgen. *Hitler sollte nicht durch Stalin und Pol Pot verdrängt werden. Über Versuche deutscher Historiker, die Ungeheuerlichkeit von NS-Verbrechen zu relativieren* in *Frankfurter Rundschau*, 23 september 1986, LIPSTADT, Deborah E. *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*. New York: Free Press, 1993, 213-214, MAIER, Charles S. *The Unmasterable Past. History, Holocaust, and German National Identity*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988, 67-68 en WEHLER, Hans-Ulrich. *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum "Historikerstreit"*. München: C.H. Beck, 1988, 84

¹⁰⁰⁷ EVANS, Richard J. *David Irving, Hitler and Holocaust Denial*. Electronic Edition: <http://www.hdot.org/en/trial/defense/evans/540d>

¹⁰⁰⁸ EVANS, Richard J. *In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past*. New York: Pantheon Books, 1989, 39, LIPSTADT, Deborah E. *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*. New York: Free Press, 1993, 213 en LUKACS, John. *The Hitler of History*. New York: Vintage Books, 1998 [1997], 180-181

te brengen en het voor te stellen als een semi-officieel memorandum uit de naaste kringen van Roosevelt, was hij er zich maar al te goed van bewust dat Kaufman in realiteit een zonderlinge fantast was zonder politieke invloed. Alleen al het feit dat Kaufman twee jaar voordien ook gepleit had om alle Amerikanen te steriliseren zodat hun kinderen geen oorlogszuchtige moordmachines zouden worden, sprak boekdelen.¹⁰⁰⁹ Net als Weizmanns brief had *Germany must perish!* voor de nazi's vooral een propagandistische waarde en was er geen enkel bewijs dat dit pamflet enig reëel effect had op hun anti-joodse beleid.¹⁰¹⁰ Ook Noltes zinspeling dat een satirische tekst van Tucholsky bijgedragen had aan de radicalisering van het intellectuele klimaat van de Weimarrepubliek en als voorafspiegeling beschouwd kon worden van wat de Joden later zelf te wachten zou staan, kon voor zijn critici niet door de beugel. Zo beklemtoonden Evans en Kulka dat Tucholsky met zijn satirische opmerkingen geen opruiende maar precies een pacifistische doelstelling had en zijn vermeende vergassingswens slechts een sardonische verwijzing inhield naar de gasaanvallen waarmee de Duitse soldaten opnieuw zouden krijgen af te rekenen indien de nationalistische heropleving geen halt toegeroepen werd.¹⁰¹¹ Evans veegde in één adem ook Noltes suggestie van tafel dat de westelijke geallieerden met hun bombardementen op Duitse steden van een totale en ongeprovoceerde vernietigingswil blijk gegeven hadden. Deze oppervlaktebombardementen waren een verpletterende vergelding voor de Duitse terreurbombardementen op Engelse steden en een drastische poging om de oorlogswil van de Duitse bevolking te breken, maar geen uitdrukking van een algemeen vernietigingsverlangen.¹⁰¹² Critici verweten Nolte dat hij in zijn omfloerste poging tot legitimatie van de nazi-excessen ook hier weer gevaarlijk dicht bij de nazi-ideologie aanleunde.¹⁰¹³ Nadat hij de inval in de Sovjet-Unie en de daar begane wrede daden al als een *Präventivkrieg* vergoelijkt had, probeerde hij de Holocaust conform de nazi-propaganda nu als *Präventivmord* of *Putativnotwehr* voor te stellen – een recht op zelfverdediging dat de nazi's toestond wandaden te begaan omdat ze er te goeder trouw van overtuigd waren dat de Joden hen bedreigden.¹⁰¹⁴ Kocka wees erop dat Noltes beide basisstellingen – dat de Holocaust terugging op panische angst voor een Sovjetdreiging en

¹⁰⁰⁹ BENZ, Wolfgang. *Judenvernichtung aus Notwehr? Die Legenden um Theodore N. Kaufman* in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1981, 29, 4, 627-628

¹⁰¹⁰ BENZ, Wolfgang. "Germany must perish" in BENZ, Wolfgang (ed.). *Legenden, Lügen, Vorurteile. Ein Wörterbuch zur Zeitgeschichte*. München: Moos, 1990, 85-87, EVANS, Richard J. *David Irving, Hitler and Holocaust Denial*. Electronic Edition: <http://holocaustdenialontrial.org/en/trial/defense/evans/540f> en HERF, Jeffrey. *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*. Cambridge: Harvard University Press, 2006, 111-114. Zie voor een uitgebreide bespreking van de propagandistische instrumentalisering van *Germany must perish!*: BENZ, Wolfgang. *Judenvernichtung aus Notwehr? Die Legenden um Theodore N. Kaufman* in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1981, 29, 4, 615-630 en BYTWERK, Randall L. *The Argument for Genocide in Nazi Propaganda* in *Quarterly Journal of Speech*, 2005, 91, 1, 37-62.

¹⁰¹¹ EVANS, Richard J. *In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past*. New York: Pantheon Books, 1989, 37, KULKA, Otto Dov. *Der Umgang des Historikers Ernst Nolte mit Briefen aus Israel* in *Frankfurter Rundschau*, 10 november 1987 en KULKA, Otto Dov. *Singularity and Its Relativization: Changing Views in German Historiography on National Socialism and the "Final Solution"* in *Yad Vashem Studies*, 1988, 19, 155-156

¹⁰¹² EVANS, Richard J. *In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past*. New York: Pantheon Books, 1989, 139

¹⁰¹³ KERSHAW, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Fourth Edition. London: Arnold, 2000, 249

¹⁰¹⁴ JÄCKEL, Eberhard. *Die elende Praxis der Untersteller. Die Einmaligkeit der nationalsozialistischen Verbrechen läßt sich nicht leugnen* in *Die Zeit*, 12 september 1986, WINKLER, Heinrich August. *Auf ewig in Hitlers Schatten? Zum Streit über das Geschichtsbild der Deutschen* in *Frankfurter Rundschau*, 14 november 1986 en WINKLER, Heinrich August. *Auf ewig in Hitlers Schatten? Über die Deutschen und ihre Geschichte*. München: Beck, 2007, 140. Zie voor het begrip putatieve noodweer als rechtvaardigingsgrond in het strafrecht: VAN DEN WIJNGAERT, Chris. *Strafrecht, strafprocesrecht & internationaal strafrecht: in hoofdlijnen*. Antwerpen: Maklu, 2003, 207.

uitgelokt werd door een joodse oorlogsverklaring – als revisionistische labels moesten worden afgedaan: ‘*Die wirklichen Ursachen ... sind weder in Rußland noch beim jüdischen Weltkongreß zu finden.*’¹⁰¹⁵

Tot slot werd Nolte ook afgerekend op zijn consequente minimalisering van het bijzondere karakter van de Holocaust. Alleen al zijn terminologische voorkeur om te spreken over de *sogenannte Vernichtung der Juden* stuitte op onbegrip.¹⁰¹⁶ Bedenkelijker was echter dat Nolte systematisch parallellen probeerde te trekken tussen de Holocaust en een hele reeks andere probleemsituaties. Verschillende auteurs waren geschandaliseerd dat hij de Holocaust in één adem vernoemde met de legalisering van abortus, de Islamitische revolutie in Iran en de Russische bezetting van Afghanistan, die hij langs zijn neus weg met een genocide gelijkstelde.¹⁰¹⁷ Ronduit provocatief was zijn bewering dat de Verenigde Staten in Vietnam ‘*nichts Geringeres ins Werk setzten als ihre im Grunde noch grausamere Version von Auschwitz.*’¹⁰¹⁸ Maar het waren Noltés meer subtiële relativeringsspelingen die aanleiding gaven tot een echte polemiek. Ten eerste liet hij verstaan dat de Holocaust slechts één instantie was van een lange reeks wrede daden in een eeuw die gekenmerkt was door genocides, totalitarisme en tirannie.¹⁰¹⁹ Deze visie – waar Fest en Hildebrand zich resoluut achter schaalden –¹⁰²⁰ zorgde voor wrevel bij auteurs als Habermas, Kocka, Jäckel, Hans Mommsen en Evans, omdat achter deze platitudes duidelijk een poging schuilging om de bijzonderheden van de Holocaust uit te vlakken en genocides te reduceren tot een universele historische wetmatigheid.¹⁰²¹ Ten tweede suggereerde Nolte ook een morele gelijkstelling van de Holocaust met ernstige communistische wandaden zoals Stalins massamoord op de Koelakken in 1930-1933 en de genocide van de Rode Khmer in Cambodja in 1975-1979. In navolging van Nolte beklemtoonde Fest de fundamentele gelijkenis van de Holocaust en de Stalinistische terreur: ook de slachtoffers van Stalin werden niet geselecteerd omwille van persoonlijke schuld maar omdat ze behoorden tot een objectieve vijandcategorie zoals – in het

¹⁰¹⁵ KOCKA, Jürgen. *Hitler sollte nicht durch Stalin und Pol Pot verdrängt werden. Über Versuche deutscher Historiker, die Ungeheuerlichkeit von NS-Verbrechen zu relativieren* in *Frankfurter Rundschau*, 23 september 1986

¹⁰¹⁶ AUGSTEIN, Rudolf. *Die neue Auschwitz-Lüge* in *Der Spiegel*, 6 oktober 1986, KOCKA, Jürgen. *Hitler sollte nicht durch Stalin und Pol Pot verdrängt werden. Über Versuche deutscher Historiker, die Ungeheuerlichkeit von NS-Verbrechen zu relativieren* in *Frankfurter Rundschau*, 23 september 1986 en MARRUS, Michael R. *The Holocaust in History*. Hanover: University Press of New England, 1987, 209

¹⁰¹⁷ NOLTE, Ernst. *Vergangenheit die nicht vergehen will. Eine Rede die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6 juni 1986 en NOLTE, Ernst. *Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel des Jahres 1980* in “*Historikerstreit*”: *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 20

¹⁰¹⁸ NOLTE, Ernst. *Deutschland und der Kalte Krieg*. München: Piper, 1974, 528

¹⁰¹⁹ NOLTE, Ernst. *Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel des Jahres 1980* in “*Historikerstreit*”: *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 19-20

¹⁰²⁰ FEST, Joachim. *Die geschuldete Erinnerung. Zur Kontroverse über die Unvergleichbarkeit der nationalsozialistischen Massenverbrechen* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 29 augustus 1986 en HILDEBRAND, Klaus. *Wer dem Abgrund entrinnen will, muss ihn aufs genaueste ausloten. Ist die neue deutsche Geschichtsschreibung revisionistisch?* in *Die Welt*, 22 november 1986

¹⁰²¹ EVANS, Richard J. *The New Nationalism and the Old History. Perspectives on the West German Historikerstreit* in *Journal of Modern History*, 1987, 59, 4, 767, HABERMAS, Jürgen. *Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung* in *Die Zeit*, 11 juli 1986, JÄCKEL, Eberhard. *Die elende Praxis der Untersteller. Die Einmaligkeit der nationalsozialistischen Verbrechen läßt sich nicht leugnen* in *Die Zeit*, 12 september 1986, KOCKA, Jürgen. *Hitler sollte nicht durch Stalin und Pol Pot verdrängt werden. Über Versuche deutscher Historiker, die Ungeheuerlichkeit von NS-Verbrechen zu relativieren* in *Frankfurter Rundschau*, 23 september 1986, MOMMSEN, Hans. *Suche nach der ‘verlorenen Geschichte’? Bemerkungen zum historischen Selbstverständnis der Bundesrepublik* in *Merkur*, 1986, 40, 9-10, 869. Zie ook KATZ, Steven T. *The Holocaust in Historical Context. Vol. 1. The Holocaust and Mass Death Before the Modern Age*. Oxford: Oxford University Press, 1994, 23-24.

geval van de Koelakken – de onafhankelijke, welstellende landbouwers. Bovendien was ook de Stalinistische terreur tot op belangrijke hoogte met efficiënte bureaucratische en technologische hulpmiddelen uitgevoerd.¹⁰²² Critici zagen toch cruciale kwalitatieve verschillen. Stalin beoogde volgens hen wel de uitschakeling van bepaalde sociale klassen maar niet de massamoord op elk individu dat tot die klassen behoorde. Hoewel de Stalinistische terreur extreem brutaal was en tot massale liquidaties aanleiding gaf, konden individuen die van de geviseerde klassen deel uitmaakten in principe nog aan de dood ontsnappen indien ze hun verkeerde sociale afkomst door een correcte ingesteldheid konden corrigeren.¹⁰²³ De vergelijking met de genocide in Cambodja ging in hun opinie al zeker niet op, omdat de wredeheden begaan werden als onderdeel van een brutaliserende oorlog en de slachtoffers geselecteerd werden omwille van hun vermeende sympathieën met de westerse vijand.¹⁰²⁴ Habermas, Kocka, Wehler en Hans Mommsen benadrukten bovendien dat het niet opging om vergelijkingen te trekken tussen de Holocaust en genocides die in Derde Wereldlanden begaan werden. Volgens hen was net de geciviliseerde context waarbinnen de genocide op de Joden kon plaatsgrijpen zo speciaal.¹⁰²⁵ Noltes critici namen kortom aanstoot aan zijn techniek van *comparative trivialization*: door verontwaardigd te wijzen op misdaden die door anderen begaan waren en zagezegd even ernstig waren, probeerde hij de Holocaust een normaler aanzijn te bezorgen, de aandacht af te leiden van de bijzondere kenmerken van deze genocide en de studie te ontmoedigen van de specifieke context waarbinnen deze plaatsgevonden had.¹⁰²⁶ Noltes nadruk op de vermeende *immoral equivalence* tussen de Holocaust en andere extreem wrede gebeurtenissen fungeerde zo als een verdoken middel om

¹⁰²² FEST, Joachim. *Die geschuldete Erinnerung. Zur Kontroverse über die Unvergleichbarkeit der nationalsozialistischen Massenverbrechen in Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 29 augustus 1986

¹⁰²³ BRUMLIK, Micha. *Neuer Staatsmythos Ostfront. Die neueste Entwicklung der Geschichtswissenschaft in der BRD in "Historikerstreit": Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 77-83, EVANS, Richard J. *The New Nationalism and the Old History. Perspectives on the West German Historikerstreit in Journal of Modern History*, 1987, 59, 4, 767, JÄCKEL, Eberhard. *Die elende Praxis der Untersteller. Die Einmaligkeit der nationalsozialistischen Verbrechen läßt sich nicht leugnen in Die Zeit*, 12 september 1986, KOCKA, Jürgen. *Hitler sollte nicht durch Stalin und Pol Pot verdrängt werden. Über Versuche deutscher Historiker, die Ungeheuerlichkeit von NS-Verbrechen zu relativieren in Frankfurter Rundschau*, 23 september 1986, LÖWENTHAL, Richard. *Leserbrief in Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 29 november 1986, MEIER, Christian. *Eröffnungsrede zur 36. Versammlung deutscher Historiker in Trier, 8. Oktober 1986 in "Historikerstreit": Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 205-206, MAIER, Charles S. *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988, 82, WEHLER, Hans-Ulrich. *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum "Historikerstreit"*. München: C.H. Beck, 1988, 167-168 en WINKLER, Heinrich August. *Auf ewig in Hitlers Schatten? Zum Streit über das Geschichtsbild der Deutschen in Frankfurter Rundschau*, 14 november 1986

¹⁰²⁴ EVANS, Richard J. *In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past*. New York: Pantheon Books, 1989, 86-97 en LIPSTADT, Deborah E. *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*. New York: Free Press, 1993, 205

¹⁰²⁵ HABERMAS, Jürgen. *Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung in Die Zeit*, 11 juli 1986, KOCKA, Jürgen. *Hitler sollte nicht durch Stalin und Pol Pot verdrängt werden. Über Versuche deutscher Historiker, die Ungeheuerlichkeit von NS-Verbrechen zu relativieren in Frankfurter Rundschau*, 23 september 1986, MOMMSEN, Hans. *Neues Geschichtsbewusstsein und Relativierung des Nationalsozialismus in Blätter für deutsche und internationale Politik*, 1986, 31, 10, 10 en WEHLER, Hans-Ulrich. *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum "Historikerstreit"*. München: C.H. Beck, 1988, 168

¹⁰²⁶ De term 'comparative trivialization' is bedacht door GAY, Peter. *Freud, Jews and Other Germans: Masters and Victims in Modernist Culture*. Oxford: Oxford University Press, 1978, xi-xii. Zie ook ASCHHEIM, Steven E. *History, Politics, and National Memory: The German Historikerstreit in FRANKEL, William (ed.). Survey of Jewish Affairs: 1988*. Madison: Fairleigh Dickinson University Press, 1988, 228 en CRAIG, Gordon A. *The War of the German Historians in The New York Review of Books*, 15 januari 1987.

het problematische Duitse verleden van speciale blaam te zuiveren.¹⁰²⁷ Noltes derde en laatste manier om de Holocaust te relativieren bestond uit een minimalisering van de vermeend unieke kenmerken ervan. Nolte ging over tot een gekwalificeerde erkenning van de uniciteit van de Holocaust: hij verkondigde dat deze genocide qua motivatie en uitvoeringsmodaliteiten zonder voorgaande was, maar beklemtoonde tegelijk dat ze in essentie wel slechts een kopie was van de Stalinistische massamoorden. De Holocaust was volgens hem dus niet meer dan een imitatie met een paar bijzondere kenmerken.¹⁰²⁸ Habermas was verbijsterd dat Nolte de Holocaust herleid had tot een simpel verklaarbaar derivaat met een technische innovatie als voornaamste bijzonderheid.¹⁰²⁹ Na deze kritiek sprongen Fest, Hildebrand, Schulze voor Nolte in de bres. Ze lieten verstaan dat de Holocaust slechts zo bijzonder was als alle andere historische gebeurtenissen en verweten Habermas dat hij zelf geen enkel bewijs van de uniciteit van de Holocaust aangebracht had.¹⁰³⁰ Als reactie op de interventie van Fest schoten Meier, Kocka en Jäckel Habermas te hulp.¹⁰³¹ Jäckel beargumenteerde dat de *nationalsozialistische Mord an den Juden* wel degelijk uniek was ‘*weil noch nie zuvor ein Staat mit der Autorität seines verantwortlichen Führers beschlossen und angekündigt hatte, eine bestimmte Menschengruppe einschließlich der Alten, der Frauen, der Kinder und der Säuglinge möglichst restlos zu toten, und diesen Beschluss mit allen nur möglichen staatlichen Machtmitteln in die Tat umsetzte.*’¹⁰³² Bij aanhangers van de uniciteitsthese zou deze omschrijving snel aan gezag winnen en de eerdere definitie van Fackenheim na verloop van tijd zelfs verdringen. Zowel Jäckel als Meier beklemtoonden

¹⁰²⁷ ASCHHEIM, Steven E. *History, Politics, and National Memory: The German Historikerstreit* in FRANKEL, William (ed.). *Survey of Jewish Affairs: 1988*. Madison: Fairleigh Dickinson University Press, 1988, 234, KOCKA, Jürgen. *Hitler sollte nicht durch Stalin und Pol Pot verdrängt werden. Über Versuche deutscher Historiker, die Ungeheuerlichkeit von NS-Verbrechen zu relativieren* in *Frankfurter Rundschau*, 23 september 1986, LIPSTADT, Deborah E. *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*. New York: Free Press, 1993, 90 en 213, LÖWENTHAL, Richard. *Leserbrief* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 29 november 1986, MAIER, Charles. *Immoral Equivalence: Revising the Nazi Past for the Kohl Era* in *The New Republic*, 1 december 1986 en MOMMSEN, Wolfgang J. *Weder Leugnen noch Vergessen befreit von der Vergangenheit* in *Frankfurter Rundschau*, 1 december 1986

¹⁰²⁸ Cf. ‘*Die Vernichtung von mehreren Millionen europäischer Juden ... ist nach Motivation und Ausführung ohne Beispiel, und sie erregte insbesondere durch die kalte, unmenschliche, technische Präzision der quasi-industriellen Maschinerie der Gaskammern ein Entsetzen ohnegleichen*’ en ‘*Diese Kopie war um vieles irrationaler als das frühere Original... Sie war entsetzlicher als das Original, weil sie die Menschenvernichtung auf eine quasi industrielle Weise betrieb. Sie war abstoßender als das Original, weil sie auf bloßen Vermutungen beruhte und nahezu frei von jenem Massenhaß war... Doch all das begründet zwar Singularität, ändert aber nichts an der Tatsache, daß die sogenannte Vernichtung der Juden während des Dritten Reiches eine Reaktion oder verzerrte Kopie und nicht ein erster Akt oder das Original war.*’ in NOLTE, Ernst. *Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel des Jahres 1980* in “*Historikerstreit*”: *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 15 en 33.

¹⁰²⁹ HABERMAS, Jürgen. *Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung* in *Die Zeit*, 11 juli 1986

¹⁰³⁰ FEST, Joachim. *Die geschuldete Erinnerung. Zur Kontroverse über die Unvergleichbarkeit der nationalsozialistischen Massenverbrechen* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 29 augustus 1986, HILDEBRAND, Klaus. *Wer dem Abgrund entrinnen will, muss ihn aufs genaueste ausloten. Ist die neue deutsche Geschichtsschreibung revisionistisch?* in *Die Welt*, 22 november 1986 en SCHULZE, Hagen. *Fragen, die wir stellen müssen. Keine historische Haftung ohne nationale Identität* in *Die Zeit*, 26 september 1986

¹⁰³¹ JÄCKEL, Eberhard. *Die elende Praxis der Untersteller. Die Einmaligkeit der nationalsozialistischen Verbrechen läßt sich nicht leugnen* in *Die Zeit*, 12 september 1986, KOCKA, Jürgen. *German Identity and Historical Comparison: After the Historikerstreit* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 281 en MEIER, Christian. *Kein Schlusswort. Zum Streit um die NS-Vergangenheit* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 20 november 1986

¹⁰³² JÄCKEL, Eberhard. *Die elende Praxis der Untersteller. Die Einmaligkeit der nationalsozialistischen Verbrechen läßt sich nicht leugnen* in *Die Zeit*, 12 september 1986. Iets soortgelijks was eigenlijk al te vinden in JÄCKEL, Eberhard. *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981 [1969], 64 en 68.

echter dat de vraag naar de uniciteit van de Holocaust eigenlijk ook helemaal niet doorslaggevend was. Er zou immers niets veranderen indien de Holocaust niet uniek bleek en tot dezelfde categorie als de Stalinistische terreur of de genocide in Cambodja zou behoren: de Duitsers zouden zich niet beter voelen maar evengoed hun verantwoordelijkheid voor het verleden moeten opnemen en de slachtoffers de hand moeten reiken.¹⁰³³ De noodzaak om de uniciteit van de Holocaust onder de aandacht te brengen drong zich volgens hen echter op omdat de ontkenning of minimalisering van de uniciteit door Nolte en diens aanhangers impliciet kaderde in een verwerpelijke poging tot opwaardering van het nationale Duitse bewustzijn.

Ondanks de oververtegenwoordiging van historici was de *Historikerstreit* duidelijk geen academisch debat. In tegenstelling tot de *Fischer-Kontroverse* en zelfs het *Goldhagen-Debatte* was de wetenschappelijke betekenis van de *Historikerstreit* verwaarloosbaar: los van enkele suggesties over de wisselwerking tussen antisemitisme en anticomunisme en de invloed van *Unternehmen Barbarossa* op de escalatie van de Jodenvervolgung, leverde dit debat geen enkele historiografische bijdrage.¹⁰³⁴ De *Historikerstreit* leek trouwens ook meer op een hoopoplopende krantenpolemie dan op een echt debat. In hun afschuw voor de extreme standpunten van Hillgruber en vooral Nolte gingen critici als Habermas, Augstein en Wehler hun boekje meermaals te buiten: via uit de context gerukte uitspraken, vervormde citaten en *ad hominem*-redeneringen werden beide geïsoleerde auteurs als doorgewinterde antidemocraten en zelfs nazi-apologeten voorgesteld.¹⁰³⁵ Hillgruber, Nolte, Hildebrand en Stürmer lieten niet na te wijzen op het deontologisch onverantwoorde en tendentieuze karakter van sommige van deze tussenkomsten en spraken zelfs van een lastercampagne en oproep tot censuur aan hun adres.¹⁰³⁶ Ook vele medestanders van Habermas vroegen zich

¹⁰³³ JÄCKEL, Eberhard. *Die elende Praxis der Untersteller. Die Einmaligkeit der nationalsozialistischen Verbrechen läßt sich nicht leugnen* in *Die Zeit*, 12 september 1986 en MEIER, Christian. *Eröffnungsrede zur 36. Versammlung deutscher Historiker in Trier*, 8. Oktober 1986 in *“Historikerstreit”: Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 210

¹⁰³⁴ ASCHHEIM, Steven E. *History, Politics, and National Memory: The German Historikerstreit* in FRANKEL, William (ed.). *Survey of Jewish Affairs: 1988*. Madison: Fairleigh Dickinson University Press, 1988, 235, BOROWSKY, Peter. *Schlaglichter historischer Forschung. Studien zur deutschen Geschichte im 19. und 20. Jahrhundert*. Hamburg: Hamburg University Press, 2005, 85, EVANS, Richard J. *The New Nationalism and the Old History. Perspectives on the West German Historikerstreit* in *Journal of Modern History*, 1987, 59, 4, 792, GROßE KRACHT, Klaus. *Die zankende Zunft. Historische Kontroversen in Deutschland nach 1945*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005, 108, KANSTEINER, Wulf. *In Pursuit of German Memory: History, Television, and Politics after Auschwitz*. Athens: Ohio University Press, 2006, 58-59 en VERBEECK, Georgi. *In de schaduw van Auschwitz en de Goelag Archipel. De Historikerstreit* in DASSEN, Patrick en NIJHUIS, Ton (eds.). *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat*. Amsterdam: Boom, 2001, 23

¹⁰³⁵ Anders dan Habermas liet uitschijnen had Hillgruber het zoals we gezien hebben niet over de ‘bewährten’ *Hoheitsträger der NSDAP*, schreef Nolte niet over *Weltjudentum* (maar over *Juden in aller Welt*) noch over deportieren (maar over internieren) en verwees Nolte enkel naar de *Kriegserklärung* van Weizmann in een allusie op Irving. Habermas probeerde hierdoor onterecht te suggereren dat Hillgruber en Nolte nog in nazi-idioom dachten. Vergelijk HABERMAS, Jürgen. *Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung* in *Die Zeit*, 11 juli 1986 en HABERMAS, Jürgen. *Leserbrief* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 11 augustus 1986 met HILLGRUBER, Andreas. *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*. Berlin: Wolf Jobst Siedler Verlag, 1986, 37 en NOLTE, Ernst. *Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel des Jahres 1980* in *“Historikerstreit”: Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 24-25. Het absolute dieptepunt van de polemie kwam uit de pen van Augstein, die Hillgruber omschreef als een Holocaustontkenner en *konstitutioneller Nazi*, en opperde dat hij het onderricht ontzegd moest worden. Zie AUGSTEIN, Rudolf. *Die neue Auschwitz-Lüge* in *Der Spiegel*, 6 oktober 1986.

¹⁰³⁶ HILDEBRAND, Klaus. *Das Zeitalter der Tyrannen. Geschichte und Politik. Die Verwalter der Aufklärung, das Risiko der Wissenschaft und die Geborgenheit der Weltanschauung: Eine Entgegnung auf Jürgen Habermas*

openlijk af waarom hij al deze auteurs over dezelfde kam schoor in plaats van zijn kritiek voor Nolte en, in mindere mate, Hillgruber voor te behouden.¹⁰³⁷ Ten slotte voelden ook verschillende neutrale waarnemers van de linker- en rechterzijde, zoals Imanuel Geiss, Horst Möller en Nipperdey, zich genooddaakt om openlijk te protesteren tegen Habermas' neiging tot demonisering.¹⁰³⁸ Tijdens de *Historikerstreit* zouden de gemoederen uiteindelijk zo hoog oplaaien dat verschillende protagonisten weigerden om elkaar nog de hand te schudden en Meier, als voorzitter van de Vereniging van Duitse historici, publiekelijk tot kalmte moest aanmanen.¹⁰³⁹ De reden waarom de *Historikerstreit* op het scherp van de snede gevoerd werd, bestond uit de enorme metahistorische inzet van het dispuut. Achter de geschiedkundige argumenten ging in werkelijkheid een politieke discussie over de toekomstige identiteit van de Bondsrepubliek schuil.¹⁰⁴⁰ De vraag luidde of de links-liberale consensus over de West-Duitse identiteit behouden moest blijven of vervangen moest worden door een rechts alternatief dat meer ruimte bood voor nationalistische identificatie. Met Habermas op kop ijverde het linkse kamp voor het handhaven en versterken van een postnationale identiteit, gekenmerkt door loyaliteit aan de grondwet, de interiorisering van westerse democratische

in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 31 juli 1986, HILDEBRAND, Klaus. *Wer dem Abgrund entrinnen will, muss ihn aufs genaueste ausloten. Ist die neue deutsche Geschichtsschreibung revisionistisch?* in *Die Welt*, 22 november 1986, HILLGRUBER, Andreas. *Leserbrief in Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 23 augustus 1986, HILLGRUBER, Andreas. *Jürgen Habermas, Karl-Heinz Janssen und die Aufklärung Anno 1986 in Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1986, 12, 725-738, NOLTE, Ernst. *Leserbrief in Die Zeit*, 1 augustus 1986 en STÜRMER, Michael. *Leserbrief in Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 16 augustus 1986

¹⁰³⁷ BROSZAT, Martin. *Wo sich die Geister scheiden. Die Beschwörung der Geschichte taugt nicht als nationaler Religionsersatz* in *Die Zeit*, 3 oktober 1986, CRAIG, Gordon A. *The War of the German Historians in The New York Review of Books*, 15 januari 1987, EVANS, Richard J. *The New Nationalism and the Old History. Perspectives on the West German Historikerstreit in Journal of Modern History*, 1987, 59, 4, 775, JÄCKEL, Eberhard. *Die elende Praxis der Untersteller. Die Einmaligkeit der nationalsozialistischen Verbrechen läßt sich nicht leugnen* in *Die Zeit*, 12 september 1986, MEIER, Christian. *Eröffnungsrede zur 36. Versammlung deutscher Historiker in Trier, 8. Oktober 1986 in "Historikerstreit": Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 209, MOMMSEN, Hans. *Suche nach der 'verlorenen Geschichte'? Bemerkungen zum historischen Selbstverständnis der Bundesrepublik in Merkur*, 1986, 40, 9-10, 874 en WINKLER, Heinrich August. *Auf ewig in Hitlers Schatten? Zum Streit über das Geschichtsbild der Deutschen in Frankfurter Rundschau*, 14 november 1986

¹⁰³⁸ GEISS, Imanuel. *Auschwitz, 'asiatische Tat'* in *Der Spiegel*, 20 oktober 1986, MÖLLER, Horst. *Es kann nicht sein, was nicht sein darf. Plädoyer für die Versachlichung der Kontroverse über die Zeitgeschichte in Beiträgen zur Konfliktforschung*, 1986, 16, 4, 148-149 en NIPPERDEY, Thomas. *Unter der Herrschaft des Verdachts. Wissenschaftliche Aussagen dürfen nicht an ihrer politischen Funktion gemessen werden* in *Die Zeit*, 17 oktober 1986. Vooral Geiss – toch een overtuigde links-liberaal – stoorde zich mateloos aan het polemisch gehalte van de interventies van Habermas en Wehler. Zie GEISS, Imanuel. *Die Habermas-Kontroverse. Ein deutscher Streit*. Berlin: Siedler, 1988, 62-63 en GEISS, Imanuel. *Der Hysterikerstreit. Ein unpolemischer Essay*. Bonn: Bouvier, 1992, 26. Beide laatste boeken waren uitgebreide reacties op respectievelijk HABERMAS, Jürgen. *Eine Art Schadensabwicklung. Kleine politische Schriften VI*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1987 en WEHLER, Hans-Ulrich. *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum "Historikerstreit"*. München: C.H. Beck, 1988.

¹⁰³⁹ MEIER, Christian. *Gesucht: Ein Modus Vivendi mit uns selbst* in *Rheinischer Merkur*, 10 oktober 1986

¹⁰⁴⁰ BALDWIN, Peter. *The Historikerstreit in Context* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past. Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 3-4, FAULENBACH, Bernd. *Der Streit um die Gegenwartsbedeutung der NS-Vergangenheit. Ein Literaturbericht* in *Archiv für Sozialgeschichte*, 1988, 28, 607, KERSHAW, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Fourth Edition. London: Arnold, 2000, 268, MAIER, Charles S. *The Unmasterable Past. History, Holocaust, and German National Identity*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988, 45-47, PETER, Jürgen. *Der Historikerstreit und die Suche nach einer nationalen Identität der achtziger Jahre*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1995, 18-19, SCHLIE, Ulrich. *Today's View of the Third Reich and the Second World War in German Historiographical Discourse* in *Historical Journal*, 2000, 43, 2, 546, VERBEECK, Georgi. In *de schaduw van Auschwitz en de Goelag Archipel. De Historikerstreit* in DASSEN, Patrick en NIJHUIS, Ton (eds.). *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat*. Amsterdam: Boom, 2001, 23 en WEHLER, Hans-Ulrich. *Unburdening the German Past? A Preliminary Assessment* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 215

principes en een verantwoordelijkheidszin die gestoeld was op pragmatisme, veralgemeenbare waarden en communicatieve rationaliteit. Deze consensuspositie – die in realiteit niet echt sloeg op een aanwijsbare naoorlogse mentaliteitsverandering bij de bevolking maar op een identiteitsideaal dat door progressieve intelligentsia socio-cultureel en politiek uitgedragen werd –¹⁰⁴¹ volstond niet langer voor de conservatieve rechterzijde. Onder leiding van Stürmer werd gepleit voor een conventionele vorm van nationale identiteit, die zich zou inspireren op een roemrijk verleden, emotioneel mobiliserend kon werken en de sociale cohesie zou bevorderen. In onkritische navolging van Habermas' poging tot demonisering van zijn tegenstanders, wordt hun pleidooi doorgaans radicaler voorgesteld dan het eigenlijk was. Hoewel Habermas en medestanders als Augstein, Wehler en zelfs Wiesel dit lieten uitschijnen, was er bijvoorbeeld geen sprake van een echte conservatieve samenzwering om de postnationale consensus te vervangen door een nationalisme van de oude stempel.¹⁰⁴² Ondanks een onmiskenbare *Tendenzwende* die onder meer tot uiting kwam in Bitburg en in projecten voor nieuwe musea, was er geen georchestreerde poging tot revisie van het nationale historische bewustzijn. De vier geviseerde auteurs maakten weliswaar deel uit van eenzelfde conservatieve revivalbeweging, maar ze hielden er elk een aparte agenda op na en ze waren binnen heterogene intellectuele milieus actief. Binnen deze groep gold Nolte trouwens als een buitenbeentje, wiens extremistische standpunten ideologische medestanders afschrok en tegenstanders ammunitie bood om de hele conservatieve stroming te desavoueren. Bovendien week het *geläuterte nationalliberale Deutschlandkonzept* van Stürmer, Hillgruber en Hildebrand ook niet zo fel af van het *Verfassungspatriotismus* dat door Habermas gehuldigd werd. Anders dan Habermas verkondigde, stoelde ook het conservatieve alternatief immers nadrukkelijk op *Westbindung*, democratische principes en grondwettelijk gegarandeerde rechten. Habermas' allusie op een hypernationalistisch doemscenario was al helemaal uit de lucht gegrepen, want de conservatieve intellectuelen hadden hun eigen voorstel naar eigen zeggen onder meer gelanceerd om een mogelijke extreem-rechtse overreactie te snel af te zijn.¹⁰⁴³

Het verschil tussen de links-liberale positie en het conservatieve alternatief situeerde zich eigenlijk niet zozeer in de principes die aan de West-Duitse identiteit ten grondslag moesten liggen, maar in de maatschappelijke rol die aan het geschiedenisbewustzijn toegekend werd. Habermas en zijn medestanders promootten een zelfkritische omgang met het verleden, met het oog op inzihtsverruiming, zelfontplooiing en postconventionele identificatie. Stürmer en zijn ideologische bondgenoten waren dan weer voorstander van het herstel van een meer traditionele omgang met het verleden, gericht op geborgenheid, versterking van collectieve identiteit en verdieping van sociale integratie. Habermas, Kocka en Wehler probeerden het conservatieve voorstel in een kwaad daglicht te stellen door ervoor te waarschuwen dat het geschiedenisbewustzijn tot een soort *Religionsersatz* opgewaardeerd

¹⁰⁴¹ CLAUSSEN, Detlev. *Vergangenheit mit Zukunft. Über die Entstehung einer neuen deutschen Ideologie* in ESCHENHAGEN, Wieland (ed.). *Die neue deutsche Ideologie. Einsprüche gegen die Entsorgung der Vergangenheit*. Darmstadt: Luchterhand Literaturverlag, 1988, 17

¹⁰⁴² Cf. AUGSTEIN, Rudolf. *Die neue Auschwitz-Lüge* in *Der Spiegel*, 6 oktober 1986, HABERMAS, Jürgen. *Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung* in *Die Zeit*, 11 juli 1986 en WEHLER, Hans-Ulrich. *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum "Historikerstreit"*. München: C.H. Beck, 1988, 11. Alluderend op het vermeend gecoördineerde optreden van Stürmer, Hildebrand, Hillgruber en Nolte, sprak Wiesel zelfs over de 'Bende van vier' (*die Viererbande*). Zie WIESEL, Elie. *Leserbrief* in *Frankfurter Rundschau*, 14 november 1986.

¹⁰⁴³ Cf. SCHULZE, Hagen. *Fragen, die wir stellen müssen. Keine historische Haftung ohne nationale Identität* in *Die Zeit*, 26 september 1986, SCHULZE, Hagen. *Wir sind, was wir geworden sind. Vom Nutzen der Geschichte für die deutsche Gegenwart*. München: Piper, 1987, 189-190 en STÜRMER, Michael. *Geschichte in geschichtslosem Land* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25 april 1986.

zou worden en er een academische terugval naar het *Historismus* plaats zou vinden.¹⁰⁴⁴ Dit alarmsignaal was op z'n minst fel overdreven. Stürmer verwachtte van het geschiedenisbewustzijn weliswaar meer *kompensatorische Sinnstiftung* dan Habermas, maar hij pleitte nergens voor de terugkeer naar een pre-kritisch nationalistisch discours als integratiemechanisme. Stürmer beoogde onmiskenbaar een harmonisering en positievere invulling van de officiële collectieve herinnering, maar dat betekende niet dat historici volgens hem de geschiedenis zouden moeten herschrijven in functie van het centrum-rechts regeringsbeleid. Het protest van Habermas dat de conservatieve rechterzijde de herinnering aan het recente verleden voor eigen ideologische doeleinden wou instrumentaliseren, klonk tamelijk hol omdat de linkerzijde dit evengoed deed. Zowel het links-liberale als het rechts-conservatieve kamp gaven er zich blijkbaar geen rekenschap van dat de posities die ze in de *Historikerstreit* ingenomen hadden, veel meer met *Geschichtspolitik* dan met *Geschichtswissenschaft* te maken hadden. De onuitgesproken inzet was de hegemonie over de officiële collectieve herinnering.¹⁰⁴⁵ Beide kampen meenden dat hun eigen perspectief het enige historiografisch correcte was, beschuldigden de tegenpartij van een politiek vooringenomen kijk en hadden de mond vol van academisch pluralisme, waardenvrijheid en objectiviteit. Hoewel ze dit blijkbaar zelf halsstarrig ontkenden, bleek geen van beide partijen bij nader toezien echter begaan met de historische realiteit op zich. Zowel de kijk van Stürmer, Hillgruber en Nolte als die van Habermas, bevatte een normatieve keuze die zich achter feitelijke argumenten verschool en ingegeven werd door eigentijdse politieke en morele voorkeuren. Dat, ondanks de aanspraak op objectiviteit, ook het links-liberale discours van Habermas een instrumentalisering van het recente verleden inhield, werd later door diverse geschiedenisfilosofen beklemtoond en werd ten tijde van de *Historikerstreit* al onderkend door enkele toonaangevende historici die zich daarom bij het debat afzijdig hielden.¹⁰⁴⁶ Zo lieten Nipperdey, Möller en Geiss verstaan dat Habermas zijn politieke voorkeur met de historische waarheid verwarde en zelf vooropliep bij de moralisering van de geschiedenis. Ondanks Habermas' warme pleidooi voor pluralisme, liep zijn positie volgens hen precies op het tegendeel uit: vanuit zijn democratische hypergevoeligheid verengde hij het officieel toegelaten perspectief en drukte hij andere invalshoeken door een officieus *Frageverbot* in de taboesfeer.¹⁰⁴⁷ Hoewel ze erkenden dat bijvoorbeeld Nolte het beginsel van academische vrijheid enkel in de mond genomen had om zijn laakbare stellingen enige schijn van geloofwaardigheid te verlenen, waren beide critici het erover eens dat binnen het academisch milieu alles principieel bespreekbaar moest blijven.¹⁰⁴⁸ Verder betreurden ze het dat

¹⁰⁴⁴ HABERMAS, Jürgen. *Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung* in *Die Zeit*, 11 juli 1986, KOCKA, Jürgen. *Hitler sollte nicht durch Stalin und Pol Pot verdrängt werden. Über Versuche deutscher Historiker, die Ungeheuerlichkeit von NS-Verbrechen zu relativieren* in *Frankfurter Rundschau*, 23 september 1986 en WEHLER, Hans-Ulrich. *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum "Historikerstreit"*. München: C.H. Beck, 1988, 11

¹⁰⁴⁵ Cf. ERD, Rainer. *Kampf um die kulturelle Hegemonie? Hans-Ulrich Wehler im Gespräch mit Rainer Erd* in *Frankfurter Rundschau*, 11 februari 1988.

¹⁰⁴⁶ Cf. BRAUN, Robert. *The Holocaust and Problems of Historical Representation in History and Theory*, 1994, 33, 2, 194, KANSTEINER, Wulf. *In Pursuit of German Memory: History, Television, and Politics after Auschwitz*. Athens: Ohio University Press, 2006, 61-64 en LORENZ, Chris. *Historical Knowledge and Historical Reality: A Plea for "Internal Realism"* in *History and Theory*, 1994, 33, 3, 317-319.

¹⁰⁴⁷ GEISS, Imanuel. *Auschwitz, 'asiatische Tat'* in *Der Spiegel*, 20 oktober 1986 en NIPPERDEY, Thomas. *Unter der Herrschaft des Verdachts. Wissenschaftliche Aussagen dürfen nicht an ihrer politischen Funktion gemessen werden* in *Die Zeit*, 17 oktober 1986

¹⁰⁴⁸ Één van de centrale vragen tijdens de *Historikerstreit* draaide rond de betekenis en reikwijdte van de academische vrijheid en het maatschappelijke pluralisme. Voorstanders van een herziening van de links-liberale consensus verdedigden hun eigen conservatieve alternatief door erop te hameren dat er binnen het stabiele democratische bestel van de Bondsrepubliek geen plaats meer was voor taboes en ongeschreven censuurregels. Zo merkte Schirrmacher zelfs fijntjes op dat de onconventionele standpunten van Hillgruber en Nolte net bevorderlijk waren voor het kritische pluralisme dat onder meer in Habermas' voorstel tot postconventionele

Habermas een meningsverschil over de identiteit van de Bondsrepubliek had opgeblazen tot een giftige polemiek tussen historici. Daardoor was de academische atmosfeer volledig gepolariseerd, zagen integere historici zich ineens aan de schandpaal genageld en werd de inhoudelijke overtuigingskracht van argumenten aan hun politieke functie ondergeschikt. Samen met Meier riepen Nipperdey, Möller en Geiss op om de ideologische overwegingen achterwege te laten en zich opnieuw te focussen op de eigenlijke geschiedschrijving: ‘*Jenseits von Apologie und Kritik, von konservativen und progressiven Parteilichkeiten gibt es die objektive Geschichte, der wir trotz aller Endlichkeit im Bemühen der – transnationalen – Kommunität der Forscher näherkommen.*’¹⁰⁴⁹

Bovenstaande analyse van de *Historikerstreit* maakt duidelijk dat het hier in de eerste plaats een conflict betrof om de configuratie van (secundaire) nationale herinneringen. Stürmer, Hillgruber, Hildebrand, Nolte en hun medestanders achtten de tijd rijp voor de terugkeer naar een *Normale-Nation-Identität*.¹⁰⁵⁰ Volgens hen had de BRD voldoende bewezen dat ze afstand genomen had van het nazi-verleden en zich volledig aan de kant van het westen geschaard had. Bovendien was de BRD, mede door het *Wirtschaftswunder* en de prominente rol binnen de EEG en de NAVO, stilaan opnieuw uitgegroeid tot de toonaangevende staat op het Europese continent – een transformatie die met de Duitse eenmaking voleindigd zou worden.¹⁰⁵¹ Stürmer en zijn ideologische bondgenoten meenden dat de BRD zich daarom dezelfde soort nationale identiteit mocht aanmeten als de andere Europese grootmachten. Anders dan wat Habermas liet doorschemeren, betrof het hier geen verlangen naar een nationalisme van de oude stempel, waarvan men in Duitsland al genoeg te lijden had gehad. Stürmer propageerde veeleer een gelouterde vorm van nationalisme, nog steeds gericht op emotionele geborgenheid en de verhoging van het gevoel van eigenwaarde maar niet langer gespeend van zelfkritiek en gestoeld op een misplaatst idee van superioriteit. Voorstanders van dit gematigde nationalistische project claimden het recht op hetzelfde commemoratief instrumentarium en historisch legitimatiekader als de andere westerse grootmachten. Met Kohl als drijvende kracht werd er, zoals we gezien hebben, vaart gezet achter de oprichting van een nationaal historisch museum en een nationaal monument ter herdenking van de Duitse oorlogsslachtoffers. Nog naar analogie met de andere westerse landen, gingen er ook stemmen op tot cultivatie van een min of meer geharmoniseerd geschiedenisbeeld waarin niet de demonen uit het verleden maar de hoogtepunten uit de

identiteit geïdealiseerd werd. Zie SCHIRRMACHER, Frank. *Aufklärung? Habermas und die Geschichte in Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 11 juli 1986. Pleitbezorgers van de links-liberale consensus huldigden weliswaar een principieel pluralisme maar beklemtoonden tegelijk de wenselijkheid van zelfopgelegde limieten, ingegeven door schroom voor het nazi-verleden en de vereisten van democratische stabilisering. Zij wezen erop dat, onder het mom van pluralisme, de deur niet mocht worden opengezet voor de rehabilitatie van ondemocratisch gedachtegoed. Zie SONTHEIMER, Kurt. *Maskenbildner schminken eine neue Identität in Rheinischer Merkur*, 21 november 1986 en ASCHHEIM, Steven E. *History, Politics, and National Memory: The German Historikerstreit* in FRANKEL, William (ed.). *Survey of Jewish Affairs: 1988*. Madison: Fairleigh Dickinson University Press, 1988, 230.

¹⁰⁴⁹ NIPPERDEY, Thomas. *Unter der Herrschaft des Verdachts. Wissenschaftliche Aussagen dürfen nicht an ihrer politischen Funktion gemessen werden* in *Die Zeit*, 17 oktober 1986. Zie ook GEISS, Imanuel. *Auschwitz, ‘asiatische Tat’* in *Der Spiegel*, 20 oktober 1986, MEIER, Christian. *Kein Schlusswort. Zum Streit um die NS-Vergangenheit* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 20 november 1986 en MÖLLER, Horst. *Es kann nicht sein, was nicht sein darf. Plädoyer für die Versachlichung der Kontroverse über die Zeitgeschichte* in *Beiträge zur Konfliktforschung*, 1986, 16, 4, 148-149.

¹⁰⁵⁰ WOLFRUM, Edgar. *Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland 1949-1989. Phasen und Kontroversen* in BOCK, Petra en WOLFRUM, Edgar (eds.). *Umkämpfte Vergangenheit. Geschichtsbilder, Erinnerung und Vergangenheitspolitik im internationalen Vergleich*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999, 75

¹⁰⁵¹ Cf. DINER, Dan. *On Guilt Discourse and Other Narratives. Epistemological Observations regarding the Holocaust in History & Memory*, 1997, 1-2, 306 en DINER, Dan. *Beyond the Conceivable. Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust*. London: University of California Press, 2000, 222-223.

vaderlandse geschiedenis centraal zouden staan.¹⁰⁵² Dit pleidooi kreeg in de BRD echter af te rekenen met een bijzonder probleem: het vereiste van een minimale structurele amnesie, waarbij de donkerste historische schandvlekken onderbelicht bleven of zelfs uitgevlakt werden, lag immers zeer moeilijk in een land dat zelf een erfenis en antithese was van een dictatoriaal en moorddadig verleden. Anders dan in andere landen leek de mogelijkheid tot een positieve nationale identiteit in de BRD volledig geblokkeerd door de gruwel die in naam van de natie in het verleden begaan was.¹⁰⁵³ In hun poging om in de Duitse geschiedenis een continuïteit te herstellen die zou toelaten dat de BRD aansluiting vond bij haar glorieuske antecedenten, stond Stürmer en zijn medestanders slechts één middel ter beschikking om deze – door Auschwitz gesymboliseerde – blokkade uit de weg te ruimen: een op normalisering gerichte herconfiguratie van de collectieve herinnering aan het Derde Rijk. Deze benadering trachtte niet om de misdaden van het nazisme te verdoezelen maar te overstijgen door ze in een breder historisch en geografisch perspectief te plaatsen.¹⁰⁵⁴ Zoals we gezien hebben werden daarbij verschillende paden bewandeld. Een eerste strategie bestond uit de minimalisering van de buitengewone ernst van de nazi-misdaden. Op het meest algemene niveau werd gesuggereerd dat de criminele essentie van het Derde Rijk nu ook niet overdreven mocht worden. Zo werd erop gehamerd dat de historische realiteit van het nazisme bijzonder complex was en niet vreselijker was dan de donkerste episodes uit het verleden van andere grootmachten.¹⁰⁵⁵ Daarnaast werden ook de concrete misdaden van het Derde Rijk gerelativeerd door een rechtstreekse parallel te trekken met vermeend vergelijkbare wandaden. Deze techniek van comparatieve trivialisering nam drie vormen aan. Via associatie met andere tot de verbeelding sprekende misdaden liet men uitschijnen dat de nazi-misdaden geen speciale aandacht verdienden omdat vele andere landen iets soortgelijks op hun kerfstok hadden. Met verwijzing naar eigentijdse probleemsituaties werd de indruk gewekt dat critici zich beter op nijpende ethische kwesties zouden concentreren in plaats van de demonen uit het Duitse verleden te blijven oproepen. En door vergeten, onderbelichte en gemaskeerde massamoorden in herinnering te brengen, werd het problematische contrast verduidelijkt tussen de obsessie met de nazi-misdaden en de onverschillige houding die gewoonlijk tegenover dit soort gruwel ingenomen werd.¹⁰⁵⁶ Zoals we gezien hebben, werd deze praktijk van comparatieve trivialisering aangevuld met een naar ontkenning neigende nuancering van de uniciteit van de zwaarste nazi-misdaad. Volgens deze interpretatie bezat de Holocaust weliswaar een oppervlakkige uniciteit op het vlak van de radicaliteit van de intentie en de modaliteiten van de uitvoering, maar viel er geen echt kwalitatief verschil met andere massamoorden te bespeuren.¹⁰⁵⁷ In de meest controversiële versie werd de Holocaust zelfs

¹⁰⁵² HENNINGSSEN, Manfred. *The Politics of Symbolic Evasion: Germany and the Aftermath of the Holocaust* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald E. (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 398

¹⁰⁵³ DINER, Dan. *Zwischen Aporie und Apologie. Über Grenzen der Historisierbarkeit des Nationalsozialismus* in DINER, Dan (ed.). *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1991, 64

¹⁰⁵⁴ BALDWIN, Peter. *The Historikerstreit in Context* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 6 en 11 en KERSHAW, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Fourth Edition. London: Arnold, 2000, 239-240

¹⁰⁵⁵ NOLTE, Ernst. *Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel des Jahres 1980* in "Historikerstreit": *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 18 en 33-34 en NOLTE, Ernst. *Die Ausschau nach dem Ganzen. Wissenschaftliches Ethos und Historisierung in Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 18 juli 1987

¹⁰⁵⁶ NOLTE, Ernst. *Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel des Jahres 1980* in "Historikerstreit": *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 19-20

¹⁰⁵⁷ FEST, Joachim. *Die geschuldete Erinnerung. Zur Kontroverse über die Unvergleichbarkeit der nationalsozialistischen Massenverbrechen* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 29 augustus 1986, HILDEBRAND, Klaus. *Wer dem Abgrund entrinnen will, muss ihn aufs genaueste ausloten. Ist die neue*

gedegradeerd tot een weinig originele imitatie-genocide.¹⁰⁵⁸ Een tweede strategie die door conservatieve historici gevolgd werd, beoogde niet zozeer de minimalisering van de ernst van de nazi-misdaden maar het afzwakken van de morele verantwoordelijkheid die het nazi-regime ervoor droeg. Enerzijds werd geprobeerd om de escalatie van de nazi-criminaliteit in verband te brengen met anonieme structuurkrachten en abstracte evoluties met een eigendynamiek. Deze poging kon eventueel uitlopen op het postuleren van een cynische antropologische wetmatigheid, waarbij buitensporige gruwel zoals de Holocaust beschouwd werd als een jammerlijk maar niet ongewoon aspect van de menselijke geschiedenis.¹⁰⁵⁹ Vaker echter werden concrete ontwikkelingen met de vinger gewezen. Zo werden de nazi-misdaden bijvoorbeeld afgedaan als neveneffecten van een apocalyptische strijd tussen twee nietsontziende totalitaire regimes, als uitwassen van een vernietigingstendens die in het moderniseringsproces besloten lag of als eindpunt van een nationalistische reflex van etnische zuivering.¹⁰⁶⁰ Anderzijds konden de nazi-excessen ook voorgesteld worden als potentieel gerechtvaardigde initiatieven, waarvoor de verantwoordelijkheid in belangrijke mate op de slachtoffers afgewenteld werd. Volgens deze omstreden interpretatie kon Hitler er eventueel legitiem van overtuigd geweest zijn dat Joden en communisten een dodelijke bedreiging vormden en hij het recht had om tegen beide categorieën preventief letaal op te treden.¹⁰⁶¹ Door zulke externalisering van morele verantwoordelijkheid kreeg de lezer te verstaan dat het nazi-regime niet echt veel kwalijk genomen kon worden en het dus al helemaal geen steek hield om het Duitse geweten met het spookbeeld van de nazi-misdaden te blijven tormenteren. Een derde en laatste strategie had niet zozeer tot doel om de extremiteit van de nazi-misdaden te ontkennen of twijfel te zaaien over de morele verantwoordelijkheid van het nazi-regime, maar stelde de morele aansprakelijkheid van de naoorlogse, West-Duitse maatschappij in vraag. Cruciaal voor de ontkrachting van de notie van overgeërfde schuld was de bewering dat de gewone Duitsers niet doorslaggevend bij de planning en uitvoering van de nazi-misdaden betrokken waren geweest en de verantwoordelijkheid dus ook niet ten eeuwen dage in de schoenen van de Duitse bevolking geschoven mocht worden. Enerzijds werd de volledige verantwoordelijkheid voor de nazi-misdaden afgeschoven op Hitler en de nazi-top: zij hadden het gewone volk misleid, op eigen houtje de massamoorden gepland en met behulp van een klein aantal enthousiaste volgelingen uitgevoerd. Volgens deze interpretatie had de gewone burger niet aan de gruwelijke excessen van het nazi-regime geparticipeerd of er, conform het beruchte adagium ‘*Wir haben es nicht gewusst*’, zelfs niets over geweten. Deze poging tot exonatie zou tijdens de debatten over Goldhagens *Hitler's Willing Executioners* en de tentoonstelling over de misdaden van de *Wehrmacht* trouwens nog duidelijker merkbaar worden. Anderzijds werd geopperd dat de Duitse bevolking zelf het voornaamste slachtoffer geweest was van de nazi-furie en de nasleep ervan: Duitsland was beroofd van een groot deel

deutsche Geschichtsschreibung revisionistisch? in *Die Welt*, 22 november 1986 en SCHULZE, Hagen. *Fragen, die wir stellen müssen. Keine historische Haftung ohne nationale Identität* in *Die Zeit*, 26 september 1986

¹⁰⁵⁸ NOLTE, Ernst. *Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel des Jahres 1980* in “*Historikerstreit*”: *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 15 en 33

¹⁰⁵⁹ NOLTE, Ernst. *Streitpunkte. Heutige und künftige Kontroversen um den Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main: Propyläen, 1993, 398

¹⁰⁶⁰ HILLGRUBER, Andreas. *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*. Berlin: Wolf Jobst Siedler Verlag, 1986, 9-10 en NOLTE, Ernst. *Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel des Jahres 1980* in “*Historikerstreit*”: *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 29-31

¹⁰⁶¹ NOLTE, Ernst. *Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel des Jahres 1980* in “*Historikerstreit*”: *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 24 en NOLTE, Ernst. *Streitpunkte. Heutige und künftige Kontroversen um den Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main: Propyläen, 1993, 269

van zijn linkse en joodse intelligentsia, had 4,8 miljoen soldaten verloren in de strijd, had zijn industriegebieden en steden in vlammen zien opgaan door geallieerde bombardementen, was deels ten prooi gevallen aan de wraakorgie van het Rode Leger, had een belangrijk deel van zijn territorium moeten afstaan aan Polen en had moeten aanvaarden dat het resterende territorium opgesplitst werd. Deze meerledige poging tot herconfiguratie van de collectieve herinnering aan het Derde Rijk kende in praktijk echter slechts een beperkt succes. Hoewel er geleidelijk wel meer aandacht kwam voor wat de Duitsers zelf hadden moeten doorstaan en hierdoor een aantal officiële taboes doorbroken werd, was er geen sprake van een ‘normalisering’ van de collectieve herinnering aan het Derde Rijk. In plaats van de door Stürmer verhoopde moreel agnostische kijk op het verleden bleef een moreel sensibele relatie overwegen: het zelfbeeld van de BRD en later van het eengemaakte Duitsland bleef grotendeels gebaseerd op een afrekening met de nazi-periode.

De *Historikerstreit* eindigde op 7 november 1986 met een finale repliek van Habermas op Nolte in *Die Zeit*.¹⁰⁶² In de herfst van 1987 probeerde Nolte vruchteloos om het debat nieuw leven in te blazen met de publicatie van *Der europäische Bürgerkrieg*, waarin hij zijn ideeën over het causale verband tussen communisme en nazisme verder uitgewerkt had. Het boek beklemtoonde nogmaals dat het nazisme een reactie was op het communisme, dat Hitler zich liet leiden door vrees en misprijzen voor het Stalinisme en dat de Holocaust een deels verstaanbare angstreflex was op een communistische massamoordpraktijk die tegelijk als voorbeeld dienst deed.¹⁰⁶³ In *Der europäische Bürgerkrieg* balanceerde Nolte nog meer op de rand van het negationisme: zo liet hij verstaan dat Holocaustontkenners vaak bewonderswaardige beweegredenen hebben en er voor sommige van hun beweringen wel iets te zeggen valt.¹⁰⁶⁴ Dat Nolte deze maal niemand vond die het voor hem wou opnemen, maakte duidelijk hoe geïsoleerd hij was komen te staan. Habermas van zijn kant liet zich niet meer tot een discussie verleiden en liet het over aan medestanders als Augstein, Hans Mommsen en Winkler om Noltes boek met de grond gelijk te maken.¹⁰⁶⁵ De meeste analisten zijn het erover eens dat de *Historikerstreit* uitdraaide op een duidelijke overwinning voor het links-liberale kamp. ‘*Die Konfrontation zwischen den Vertretern einer kritischen Holocaust-Identität und denen einer affirmativen Normal-Nation-Identität*’ werd in het voordeel van eerstgenoemden beslecht. Hoewel het voorstel tot meer nationalistische identificatie het onderspit moest delven, slaagde Habermas er echter niet in om de publieke opinie voldoende te beïnvloeden om ook de socio-culturele *Tendenzwende* een halt toe te roepen. Gelanceerd met de federale verkiezingen van januari 1987 in het achterhoofd, bleek de *Historikerstreit* geen waarneembaar effect te hebben op het kiesgedrag: hoewel beiden er fel op achteruit gingen, liet het CDU/CSU-kartel de SPD ruim achter zich.¹⁰⁶⁶

¹⁰⁶² NOLTE, Ernst. *Die Sache auf den Kopf gestellt. Gegen den negativen Nationalismus in der Geschichtsbetrachtung* in *Die Zeit*, 31 oktober 1986 en HABERMAS, Jürgen. *Vom öffentlichen Gebrauch der Historie. Das offizielle Selbstverständnis in der Bundesrepublik bricht auf* in *Die Zeit*, 7 november 1986

¹⁰⁶³ NOLTE, Ernst. *Der europäische Bürgerkrieg, 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Berlin: Propyläen, 1987, 16-18, 119-120, 317-318, 460-466 en 516-517

¹⁰⁶⁴ NOLTE, Ernst. *Der europäische Bürgerkrieg, 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Berlin: Propyläen, 1987, 592

¹⁰⁶⁵ AUGSTEIN, Rudolf. *Herrn Noltes Umwälzung der Wissenschaft* in *Der Spiegel*, 4 januari 1988, MOMMSEN, Hans. *Das Ressentiment als Wissenschaft. Anmerkungen zu Ernst Noltes “Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus”* in *Geschichte und Gesellschaft*, 1988, 14, 4, 495-512, SCHIEDER, Wolfgang. *Der Nationalsozialismus im Fehlurteil philosophischer Geschichtsschreibung* in *Geschichte und Gesellschaft*, 1989, 15, 1, 88-114 en WINKLER, Heinrich August. *Ein europäischer Bürger namens Hitler. Ernst Nolte Entlastungsoffensive geht weiter* in *Die Zeit*, 4 februari 1987

¹⁰⁶⁶ BERGER, Manfred, GIBOWSKI, Wolfgang G., JUNG, Matthias, ROTH, Dieter en SCHULTE, Wolfgang. *Sieg ohne Glanz. Eine Analyse des Bundestagswahl 1987* in KAASE, Max en KLINGEMANN, Hans-Dieter (eds.). *Wahlen und Wähler. Analysen aus Anlaß der Bundestagswahl 1987*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1990, 689-690 en KANSTEINER, Wulf. *In Pursuit of German Memory: History, Television, and Politics after Auschwitz*. Athens: Ohio University Press, 2006, 61

2.3 De strijd om het United States Holocaust Memorial Museum – 1978-1993

Rond hetzelfde tijdstip als de *Historikerstreit* barstte in de Verenigde Staten een nieuw en intens debat over de uniciteit van de Holocaust los, naar aanleiding van de oprichting van het *United States Holocaust Memorial Museum* in Washington, DC. Het plan om in het hart van de Amerikaanse hoofdstad een nationaal museum op te richten ter herdenking van de vernietiging van de Europese Joden, had een concrete politieke aanleiding. In 1977 was Jimmy Carter als kandidaat voor de *Democratic Party* tot president verkozen, onder meer met de massale steun van de Amerikaans-joodse kiezers. Al aan het begin van zijn ambtstermijn maakte hij zich met twee politiek zeer gevoelige beslissingen echter weinig geliefd bij de Amerikaans-joodse gemeenschap en lobbygroepen. In de hoop om de impasse in het Midden-Oosten te doorbreken, riep hij Israël eind 1977 op om territoriale toegevingen te doen en liet hij zijn administratie contact opnemen met de PLO met het oog op vredesonderhandelingen die uiteindelijk in de *Camp David*-akkoorden zouden uitmonden. Bovendien liet Carter in het voorjaar van 78 de verkoop van F-15-gevechtsvliegtuigen aan Saoedi-Arabië goedkeuren.¹⁰⁶⁷ Om de plooiën glad te strijken en zijn mogelijke herverkiezing niet nu al nodeloos te bemoeilijken, kreeg Carter van zijn naaste joodse medewerkers de hint om als symbolische tegemoetkoming een nationaal *Holocaust Memorial* op te laten richten en een nationale herdenkingsdag uit te roepen. Dit voorstel klonk aanlokkelijk omdat het Holocaustbewustzijn in die periode ook net bij het brede Amerikaanse publiek doorbrak, door het fenomenale succes van de 4-delige miniserie *Holocaust* en door de ophef die ontstond naar aanleiding van de geplande mars van de *National Socialist Party of America* in het gehucht Skokie.¹⁰⁶⁸ Op 1 mei 1978, de dertigste verjaardag van de stichting van Israël, kondigde Carter tijdens een ceremonie voor het Witte Huis in aanwezigheid van de Israëlische premier Begin en duizend rabbi's de vorming aan van een commissie die de bouw van een Amerikaans *Holocaust Memorial* en de invulling van de jaarlijkse *Holocaust Remembrance Days* zou voorbereiden.¹⁰⁶⁹ Op 1 november 1978 werd de *President's Commission on the Holocaust* officieel voorgesteld, met Elie Wiesel als voorzitter.¹⁰⁷⁰ Op 27 september 1979 stelde deze commissie in haar eindverslag voor om een *living memorial* op te richten, waarbij sprake zou zijn van een museum met commemoratieve inslag en een pedagogisch en ethisch comité.¹⁰⁷¹ Om deze plannen in praktijk te brengen werd de *United States Holocaust Memorial Council* op 26 oktober 1979 aangesteld en op 3 januari 1980 door het *Congress* wettelijk bekrachtigd.¹⁰⁷² Van bij aanvang woedde er een hevige discussie over welke slachtoffers er in

¹⁰⁶⁷ LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 17 en MILLER, Judith. *One, by One, by One: Facing the Holocaust*. New York: Simon & Schuster, 1990, 256

¹⁰⁶⁸ Hierover later meer.

¹⁰⁶⁹ HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 282 en LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 19

¹⁰⁷⁰ LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 23

¹⁰⁷¹ LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 24

¹⁰⁷² Het *Congress* schonk een perceel land in de buurt, maar niet op, de *National Mall*. De keuze viel op een perceel tussen *14th* en *15th Street*, SW. Het stuk *15th Street* waar de hoofdingang van het museum zou komen, werd op 8 oktober 1986 door het *Congress* herdoopt tot *Raoul Wallenberg Place*, ter nagedachtenis van de Zweedse diplomaat die ten tijde van de deportaties uit Hongarije vele Joden uit Boedapest wist te redden door hen te voorzien van diplomatieke paspoorten, maar later zelf in Russische gevangenschap het leven liet. Over het aantal Joden dat Wallenberg diplomatieke bescherming wist te bieden, doen de wildste schattingen de ronde. Meegesleept door bewondering voor zijn heldhaftig gedrag spreken sommigen over meer dan 100.000. Nuchter onderzoek komt tot de slotsom dat het er wellicht 4500 (Bauer) of alleszins niet meer dan 9000 (Braham) waren.

het Holocaust Memorial Museum eigenlijk herdacht zouden worden. Zeer tot ongenoegen van Wiesel had Carter zelf op 24 april 1979, de eerste *Holocaust Remembrance Day*, gesproken over ‘11 million innocent victims ... 6 million of them Jews.’¹⁰⁷³ Deze omschrijving, die Carter aangeraden was door joodse leden uit zijn staf, ging terug op Simon Wiesenthal, die steeds voorstander was geweest van een inclusieve definitie.¹⁰⁷⁴ In het eindrapport van de *President's Commission on the Holocaust* liet Wiesel echter de puntjes op de i zetten. Hierin werd duidelijk vermeld dat de commissie de uniciteit van het lot van de Joden als een beginsel zou hanteren, wat ook bleek uit de voorgestelde definitie: ‘*The Holocaust was the systematic, bureaucratic extermination of six million Jews by the Nazis and their collaborators as a central act of state during the Second World War; as night descended, millions of other peoples were swept into this net of death. It was a crime unique in the annals of human history.*’¹⁰⁷⁵ Na maandenlange druk op Carters stafleden, haalde Wiesel grotendeels zijn slag thuis.¹⁰⁷⁶ Reeds in zijn besluit tot oprichting van het *United States Holocaust Memorial Council* paste Carter z'n formulering licht aan: ‘*the ‘Holocaust’ is the systematic and state-sponsored extermination of six million Jews and some five million other peoples by the Nazis and their collaborators during World War II.*’¹⁰⁷⁷ En op de *Holocaust Remembrance Day* van 10 april 80 stelde Carter zijn definitie nog iets verder bij: ‘*the Holocaust - the systematic, state-sponsored extermination of six million Jews and the murders of millions of other people.*’¹⁰⁷⁸

Terwijl deze omschrijving officieel ingeburgerd raakte en ook door de volgende presidenten grosso modo overgenomen zou worden, rees de vraag wie er allemaal in de *Memorial Council* en in de expositie vertegenwoordigd zouden zijn.¹⁰⁷⁹ Carter opteerde voor een brede etnische invulling van de *Memorial Council*, terwijl Wiesel voorstander was van

Voor deze fenomenale prestatie werd Wallenberg in 1986 *in absentia* gehuldigd met het ereburgerschap van Israël en de titel van ‘*Righteous Among the Nations*’. Zie BAUER, Yehuda. *Jews For Sale: Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945*. New Haven: Yale University Press, 1994, 237, BIERMAN, John. *Righteous Gentile: The Story of Raoul Wallenberg, Missing Hero of the Holocaust*. New York: Viking Press, 1981, 83, 88 en 198-199, BRAHAM, Randolph L. *Rescue Operations in Hungary. Myths and Realities in East European Quarterly*, 2004, 38, 2, 183 en LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 89.

¹⁰⁷³ CARTER, Jimmy. *Days of Remembrance of Victims of the Holocaust Remarks at a Commemorative Ceremony*, 24 april 1979 (<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=32218>)

¹⁰⁷⁴ Wiesenthal en Wiesel huldigden een tegengestelde visie op Holocaustslachtofferschap en zouden als gevolg daarvan steeds op gespannen voet met elkaar omgaan. De verschillende definitie die beide toonaangevende Holocaust-overlevenden gaven, gaat tot op belangrijke hoogte terug op hun kampervaringen. Wiesenthal bracht vier jaar door in concentratie- en werkkampen in gezelschap van niet-joodse gevangenen, terwijl Wiesel bijna een half jaar in Auschwitz zat tussen nagenoeg uitsluitend Joden. Voor Wiesenthal was de Holocaust ‘*not only a Jewish, but also a human tragedy.*’ Hij wou ook niet-joodse slachtoffers bij de herinneringsactiviteiten betrekken en bepleitte een universalistische aanpak voor het *Museum of Tolerance* in Los Angeles, waaraan hij zijn naam geleend had. Dit museum, dat op hetzelfde moment als het *Holocaust Memorial Museum* in oprichting was en enkele maanden vroeger de deuren zou openen, zou zich in praktijk echter ook vooral op het joodse slachtofferschap richten. Zie BERENBAUM, Michael G. *After Tragedy and Triumph: Essays in Modern Jewish Thought and the American Experience*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 18-19, LEVY, Alan. *Nazi Hunter: The Wiesenthal File*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing, 1993, 526 en LUKE, Timothy W. *Museum Politics: Power Plays at the Exhibition*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2002, 49-51.

¹⁰⁷⁵ *President's Commission on the Holocaust, Report to the President* (<http://www.ushmm.org/research/library/faq/languages/en/06/01/commission>)

¹⁰⁷⁶ NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. New York: Houghton Mifflin Company, 1999, 218

¹⁰⁷⁷ CARTER, Jimmy. *Executive Order 12169 - United States Holocaust Memorial Council*, 26 oktober 1979 (<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=31603>)

¹⁰⁷⁸ CARTER, Jimmy. *Public Papers of Jimmy Carter - Days of Remembrance of Victims of the Holocaust Proclamation 4747*, 10 april 1980

¹⁰⁷⁹ Cf. HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 274.

een nagenoeg exclusief joodse representatie. Uiteindelijk kwam een moeilijk compromis uit de bus, waarbij van de 55 comitéleden drie vierden van joodse afkomst was en de rest hoofdzakelijk bestond uit vertegenwoordigers van de Oost-Europese gemeenschappen.¹⁰⁸⁰ Omdat de genocide op de Armeniërs grote gelijkenissen vertoonde met de exterminatie van de Joden en volgens sommigen als een voorbeeld voor deze laatste had gefungeerd, gingen ook stemmen op om een lid van de Armeense gemeenschap in de *Council* op te nemen. Na enig aandringen vanuit de Carteradministratie en tegen felle diplomatieke druk van Turkije in, werd uiteindelijk een vertrouweling van Carter met Armeense roots benoemd.¹⁰⁸¹ Nog problematischer bleek het voorstel voor een vertegenwoordiging van de zigeunergemeenschap. Sinti en Roma waren bij de oprichting van de *Council* volledig over het hoofd gezien. In 1984 pleitten een aantal leidinggevende figuren van de Roma-gemeenschap voor opname in de *Council*, omdat de vervolging van de Europese Sinti en Roma volgens hen bijna identiteit geweest was aan die van de Joden en in het geplande museum zeker pertinenter aanwezig moest zijn dan het lot van de Armeniërs.¹⁰⁸² Met Wiesenthal als tussenpersoon, werd bij Wiesel gepleit om een joods lid van de *Council* te vervangen door een Roma-vertegenwoordiger.¹⁰⁸³ Wiesel reageerde echter zeer terughoudend en stemde er enkel mee in om Ian Hancock, één van de voornaamste woordvoerders van de Roma, als extern adviseur toe te voegen.¹⁰⁸⁴ Pas nadat Wiesel in 1986 als voorzitter van de *Council* terugtrad, onder meer vanwege de verplichtingen die samengingen met de hem dat jaar toegekende Nobelprijs voor de vrede, werd met William Duna een Roma-vertegenwoordiger tot regulier lid benoemd.¹⁰⁸⁵

Belangrijker dan de samenstelling van de *Council* was natuurlijk de inrichting van de tentoonstelling zelf. De vraag hoeveel plaats er voor de herdenking van niet-joodse slachtoffers voorzien zou worden, leidde in de *Council* tot verhitte discussies tussen voorstanders van absolute en voorstanders van gekwalificeerde uniciteit. Beide groepen namen resoluut afstand van de universalistische Carter-Wiesenthal-definitie die de officiële basis vormde voor de aanstelling van de *Council* en de oprichting van het museum zelf.¹⁰⁸⁶ Met Wiesel op kop stelden de proponenten van absolute uniciteit alles in het werk om het verhaal zoveel mogelijk tot de joodse slachtoffers beperkt te houden. Wiesel was bevreesd dat, indien het museum ook een groot aantal andere slachtoffers prominent zou herdenken, het specifieke lot van de Joden getrivialiseerd zou worden. Het was voor hem volstrekt onbespreekbaar dat tot 5/11 van het museum aan niet-joodse slachtoffers gewijd zou

¹⁰⁸⁰ HAAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 285 en LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 46 en 48-49

¹⁰⁸¹ LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 48

¹⁰⁸² LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 240

¹⁰⁸³ LEVY, Alan. *Nazi Hunter: The Wiesenthal File*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing, 1993, 527

¹⁰⁸⁴ LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 243

¹⁰⁸⁵ LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 113 en 245

¹⁰⁸⁶ De definitie in het eindrapport van de *President's Commission on the Holocaust* was een anti-universalistisch compromis tussen Wiesel en Berenbaum. De nadruk op 'the systematic, bureaucratic extermination of six million Jews' beantwoordde aan Berenbaums visie dat de Holocaust geen transcendente gebeurtenis was maar een culminatiepunt van moderne tendensen, waarbij een maatschappelijk ideaalbeeld ten koste van een gedemoniseerde vijand systematisch werd uitgewerkt met behulp van een gestroomlijnde bureaucratie – een perspectief dat hij grotendeels ontleende aan zijn leermeester Rubenstein. De klemtoon op 'as night descended, millions of other peoples were swept into this net of death' was dan weer een duidelijke verwijzing naar Wiesels opvatting dat de Holocaust een mysterie was. Zie LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 36.

worden.¹⁰⁸⁷ In het slechts denkbare scenario kon zulke logica van inclusie er zelfs toe leiden dat de joodse slachtoffers uiteindelijk zelf uit het zicht zouden verdwijnen: *‘people will speak first of 11 million people, 6 million of whom were Jews; then of 11 million people, some of whom were Jews; and finally of 11 million people, deleting any reference to Jews.’*¹⁰⁸⁸ Ook de andere overlevenden die in de *Council* zetelden en extern adviseur Yehuda Bauer verzetten zich tegen elke tendens tot ontjoodsing van de Holocaust.¹⁰⁸⁹ Bauer benadrukte dat de Holocaust uniek was door de *‘planned total annihilation of a national or ethnic group, and the quasi-religious, apocalyptic ideology, that motivated the murder’* en liet verstaan dat, *‘if one takes away the basic truth that the Holocaust was the planned total annihilation of the Jewish people and the actual murder of close to six million of them, then the whole event becomes completely meaningless.’*¹⁰⁹⁰ Wiesel en Bauer waren weliswaar niet principieel gekant tegen de vermelding van niet-joodse slachtoffers, maar wilden hen wel zoveel mogelijk op de achtergrond houden. Een andere positie werd ingenomen door Michael Berenbaum – die als onderdirecteur van de *Council* in 1980 na wrijvingen met Wiesel opgestapt was, maar na Wiesels terugtreden in 1987 binnengehaald werd als projectdirecteur, verantwoordelijk voor de *Exhibition Story Outline*.¹⁰⁹¹ Berenbaum zag geen onverenigbaarheid tussen de stelling dat het lot van de Joden uniek geweest was en de opname van andere slachtoffers van het nazisme in het geplande museum. Integendeel, *‘the examination of all victims is not only politically desirable but pedagogically mandatory if we are to demonstrate the claim of uniqueness.’*¹⁰⁹² Hij liet over de uniciteit geen twijfel bestaan en benadrukte dat de essentie ervan door Bauer goed beschreven was: *‘Jews were killed not for what they were or for what they practiced or believed, but for the fact that they were – all Jews were to be exterminated.’*¹⁰⁹³ Maar anders dan Bauer beschouwde Berenbaum een mogelijk uitgebreide vermelding van niet-joodse slachtoffers niet als een opportunistische toegeving aan de politieke druk tot pluralistische interpretatie, maar als een morele plicht en intellectuele voorwaarde. Voor hem was het een zaak van morele integriteit om ook andere slachtoffers in herinnering te brengen in één gemeenschappelijke aanklacht tegen onrecht.¹⁰⁹⁴ Bovendien was dit ook noodzakelijk om te kunnen focussen op die dimensies van de Holocaust die uniek waren.¹⁰⁹⁵ Als indicatie van een accurate verhouding tussen joodse en niet-joodse slachtoffers verwees Berenbaum naar een analogie die Bohdan Wytwycky gemaakt had met de verschillende kringen van de hel in Dante’s *Divina Commedia*: *‘The Jews occupied the center of hell with the concentric rings extended outward to incorporate many other victims much as waves spread outward with diminishing intensity from a stone tossed into a lake. To comprehend the Jewish center, we must fully probe the ripple effects as well as*

¹⁰⁸⁷ NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. New York: Houghton Mifflin Company, 1999, 220

¹⁰⁸⁸ BERENBAUM, Michael G. *After Tragedy and Triumph: Essays in Modern Jewish Thought and the American Experience*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 19-20

¹⁰⁸⁹ HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 315 en LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 54

¹⁰⁹⁰ BAUER, Yehuda. *Whose Holocaust?* in *Midstream*, 1980, 26, 9, 45

¹⁰⁹¹ HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 297 en 320 en LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 45

¹⁰⁹² BERENBAUM, Michael G. *The Uniqueness and Universality of the Holocaust* in *American Journal of Theology & Philosophy*, 1981, 2, 3, 91-92

¹⁰⁹³ BERENBAUM, Michael G. *The Uniqueness and Universality of the Holocaust* in *American Journal of Theology & Philosophy*, 1981, 2, 3, 91

¹⁰⁹⁴ BERENBAUM, Michael G. *The Uniqueness and Universality of the Holocaust* in *American Journal of Theology & Philosophy*, 1981, 2, 3, 93

¹⁰⁹⁵ BERENBAUM, Michael G. *The Uniqueness and Universality of the Holocaust* in *American Journal of Theology & Philosophy*, 1981, 2, 3, 93

*the indisputable core.*¹⁰⁹⁶ Berenbaum vond de angst van Wiesel en Bauer ongegrond: ‘*we need not fear engaging in analogies that illumine scholarship and memory. Comparison will neither trivialize nor de-Judaize the Holocaust.*’¹⁰⁹⁷

Tussen de installatie van Berenbaum als projectdirecteur en de opening van het museum in 1993 woedde tussen de vertegenwoordigers van beide kampen een machtsstrijd over de concrete invulling van de tentoonstelling. De strijd escaleerde over de vraag hoe de Armeense genocide gepresenteerd zou worden. Van bij aanvang had de *Council* beslist om de Armeense genocide een plaats te geven in de expositie, maar terwijl leden zoals Hilberg ervoor pleitten om ruim aandacht te besteden aan deze genocidale voorloper, bestond er vooral in kringen van overlevenden wrevel over de *slippery slope* die zou kunnen ontstaan indien er voor zulke *non-Holocaust-related genocide* een aanzienlijke plaats ingeruimd zou worden.¹⁰⁹⁸ Bij de top van het *Content Team*, dat de inhoudelijke invulling voorbereidde, was de wil aanwezig om een deel van de voorstelling voor te behouden voor een historisch overzicht van genocides, waarbij aan de Armeense genocide, als voorloper van de Holocaust, een prominente plaats zou toekomen. Na de terugkeer van Berenbaum werd dit voornemen expliciet bevestigd. Zoals finaal in de *Exhibition Story Outline* voorzien werd, zouden verschillende referenties aan de Armeense genocide opgenomen worden, zoals een filmfragment, fotomateriaal, een verwijzing naar het verzoek van Henry Morgenthau, Jr. aan Roosevelt om het, de Armeense slachtoffers indachtig, voor de joodse bevolking in Europa op te nemen en een vertaald citaat van Hitler waarin hij alludeerde op de intussen vergeten Armeense genocide: ‘*Who, after all, speaks today of the annihilation of the Armenians.*’¹⁰⁹⁹ Intussen werden verschillende leden van het *Content Team* en de *Council* door Turkse lobbyisten stevig onder druk gezet om het hele Armeense verhaal af te voeren. Mede als gevolg van dit lobbywerk maar vooral omdat verschillende overlevenden zich bleven verzetten tegen een aanzienlijke rol voor de Armeense genocide, oordeelde het *Content Team* in augustus 90 dat enkel Hitlers citaat nog als verwijzing naar de Armeense slachtoffers behouden kon blijven. Tijdens een volgende bijeenkomst probeerde Berenbaum tevergeefs om toch meer uit de brand te slepen, wat hem op een scheldtirade kwam te staan van een prominent overlevende en volgens insiders de doodsteek gaf aan zijn kansen om directeur van

¹⁰⁹⁶ BERENBAUM, Michael G. *The Uniqueness and Universality of the Holocaust* in *American Journal of Theology & Philosophy*, 1981, 2, 3, 93 en WYTWYCKY, Bohdan. *The Other Holocaust: Many Circles of Hell: A Brief Account of 9-10 Million Persons Who Died with the 6 Million Jews under Nazi Racism*. Washington: The Novak Report on the New Ethnicity, 1980.

¹⁰⁹⁷ BERENBAUM, Michael G. *The Uniqueness and Universality of the Holocaust* in *American Journal of Theology & Philosophy*, 1981, 2, 3, 94

¹⁰⁹⁸ LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 229 en 232

¹⁰⁹⁹ Het citaat ‘*Wer redet heute noch von der Vernichtung der Armenier*’, dat Hitler naar alle waarschijnlijkheid vermeldte in een geheime rede tegenover het militaire opperbevel op 22 augustus 1939, sloeg niet op de vernietiging van de Joden – waarvan de aanzet pas 2 jaar nadien gegeven zou worden – maar op de nood aan de onbarmhartige, fysieke vernietiging van de Poolse tegenstand die te verwachten viel bij de nakende invasie van Polen. Hitler liet zijn toehoorders verstaan dat, gelet op het feit dat de Armeense genocide blijkbaar al vergeten was, het uiterst gewelddadig optreden tegen de Polen niet zou beletten dat de Duitsers in de herinnering als grote veroveraars en staatslui bejubeld zouden worden. Het volledige fragment luidt als volgt: ‘*Unsere Stärke ist unsere Schnelligkeit und unsere Brutalität. Dschingis Khan hat Millionen Frauen und Kinder in den Tod gejagt, bewußt und fröhlichen Herzens. Die Geschichte sieht in ihm nur den großen Staatengründer. ... Ich habe den Befehl gegeben — und ich lasse jeden füsilierten, der auch nur ein Wort der Kritik äußert — daß das Kriegsziel nicht im Erreichen von bestimmten Linien, sondern in der physischen Vernichtung des Gegners besteht. So habe ich, einstweilen nur im Osten, meine Totenkopfverbände bereitgestellt mit dem Befehl, unbarmherzig und mitleidslos Mann, Weib und Kind polnischer Abstammung und Sprache in den Tod zu schicken. Nur so gewinnen wir den Lebensraum, den wir brauchen. Wer redet heute noch von der Vernichtung der Armenier.*’ in ALBRECHT, Richard. *Wer redet heute noch von der Vernichtung der Armenier? Adolf Hitlers Geheimrede am 22. August 1939*. Aachen: Shaker Verlag, 2007, 21-22. Het fragment wordt in vertaling ook volledig in het *United States Holocaust Memorial Museum* weergegeven.

het museum te worden. Uiteindelijk slaagde Berenbaum er enkel in om te vermijden dat ook Hitlers citaat geschraapt werd.¹¹⁰⁰ Anders dan aan de Armeense genocide, werd wel tamelijk wat aandacht besteed aan de niet-joodse slachtoffers van het nazisme. Verwijzingen naar de Sinti en Roma duiken sporadisch op. Er wordt vermeld dat ze als raciaal minderwaardig beschouwd werden en als vermeende haard van criminaliteit reeds lang voor 33 aan officiële discriminatie blootstonden. Ter ondersteuning van het verhaal staan ook enkele artefacten – zoals een woonwagen, viool en juwelen – uitgestald. Ten slotte wordt meegegeven dat het lot van de – volgens het museum naar schatting 250.000 – omgekomen Sinti en Roma sterke gelijkenissen vertoonde met dat van de Joden: gettoïsering, executie door *Einsatzgruppen* en deportatie en vergassing in de exterminatiecentra. Tot ongenoegen van enkele commentatoren uit de Roma-gemeenschap, die erop hamerden dat de Sinti en Roma exact hetzelfde lot gedeeld hadden als de Joden, beoogde deze weergave echter vooral om het verschil met de joodse slachtoffers te verduidelijken.¹¹⁰¹ Zo wekte de tentoonstelling de suggestie dat Sinti en Roma initieel vanwege objectieve maatschappelijke overlast en niet vanuit een paranoïde waanbeeld vervolgd waren en werd geïmpliceerd dat de nazi's nooit de intentie hadden om hen allemaal te vermoorden. In de museumgids die bij de opening verscheen, laat Berenbaum hierover geen twijfel bestaan: *'At the center of the tragedy of the Holocaust is the murder of European Jews ... killed not for the identity they affirmed or the religion they practiced, but because of the blood of their grandparents. Near that center is the murder of the Gypsies. Historians are still uncertain if there was a single decision for their complete annihilation, an enunciated policy of transcendent meaning to the perpetrators. Nevertheless, historians have recognized ... the victimization of the Gypsies who were killed in very substantial numbers, and also homosexuals, political prisoners, Soviet POWs, and slave laborers.'*¹¹⁰² Zoals de laatste zinsnede al duidelijk maakt, komen de andere slachtoffers op de derde plaats in de slachtofferhiërarchie. Aan politieke tegenstanders, getuigen van Jehova, homoseksuelen en vrijmetselaars wordt aan het begin van de expositie telkens een klein, afzonderlijk hoofdstuk gewijd, echter zonder hun lot specifiek onder de loep te nemen of in de geschiedenis van het nationaal-socialisme chronologisch of inhoudelijk in te kaderen.¹¹⁰³ Vervolgens wordt beknopt ingegaan op de terreur tegen de Poolse bevolking en op het *Euthanasie*-programma waaraan de daders hun expertise zouden ontleen. Het inleidende gedeelte van de tentoonstelling – de vierde verdieping – wordt afgesloten met het reeds vermelde citaat van Hitler.¹¹⁰⁴ Behalve enkele sporadische verwijzingen naar Sinti en Roma, de vermelding van niet-joodse *displaced persons* op het einde van de tentoonstelling en een korte uiteenzetting over de behandeling van Russische krijgsgevangenen, wordt voor de rest enkel ingezoomd op het lot van de Joden.

Naar aanleiding van discussies in de *Council* en het *Content Team* over de vraag welke niet-joodse slachtoffers mede herdacht zouden worden en hoe dit dan wel zou gebeuren, kwam ook een academisch debat op gang, dat nog geruime tijd na de opening van het museum voortwoedde. Aan de *Council* gelieerde academici zoals Bauer, Steven Katz en in mindere mate Berenbaum hamerden erop dat er een fundamenteel verschil bestond tussen de

¹¹⁰⁰ HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 343 en LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 233-235

¹¹⁰¹ LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 247-248

¹¹⁰² BERENBAUM, Michael. *The World Must Know: The History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Memorial Museum*. Boston: Little, Brown and Company, 1993, 2 en 51

¹¹⁰³ Cf. BERENBAUM, Michael. *The World Must Know: The History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Memorial Museum*. Boston: Little, Brown and Company, 1993, 51-53.

¹¹⁰⁴ Cf. BERENBAUM, Michael. *The World Must Know: The History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Memorial Museum*. Boston: Little, Brown and Company, 1993, 62-65.

Holocaust en alle andere genocides en massamoorden. In een redenering die aansloot bij Fackenheim en Jäckel beklemtoonden ze dat de intentie van de daders en dus het doel van de Holocaust zonder precedent was. Volgens Bauer ‘*all persons with three or four Jewish grandparents were sentenced to death for the crime of having been born. Such a policy has never been applied in human history before and would have undoubtedly been applied universally if Germany had won the war.*’¹¹⁰⁵ Katz formuleerde het op ongeveer dezelfde wijze: ‘*never before has a state set out, as a matter of intentional principle and actualized policy, to annihilate physically every man, woman, and child belonging to a specific people.*’¹¹⁰⁶ En ook bij Berenbaum vinden we een gelijkaardige definitie: ‘*Never before did a state sponsor a systematic, bureaucratic extermination of an entire people in a quasi-apocalyptic act promising national salvation.*’¹¹⁰⁷ Omwille van deze poging om de Holocaust op absolute wijze conceptueel af te schermen, kregen Bauer, Katz en Berenbaum felle tegenwind van vertegenwoordigers van andere Amerikaanse minderheden zoals Sinti en Roma en Armeniërs.¹¹⁰⁸

Deze pleitbezorgers beweerden dat de gruwel die hun eigen groep doorstaan had, tot dezelfde categorie behoorde als de Holocaust of er op z’n minst het dichtst van alle andere slachtoffercategorieën bij aansloot. Volgens Bauer, Katz en ook Guenther Lewy hadden de nazi’s tegenover de zigeuners nooit een eenduidige rassenpolitiek gevoerd en was er al helemaal geen sprake van een consistent genocidair programma. Zo benadrukten ze dat de nazi’s geen totale vernietiging van de Sinti en Roma beoogden. Op bevel van Himmler werden pure Sinti en Roma (*reinrassige Zigeuner* zoals gecategoriseerd door het *Rassenhygienische Forschungsstelle* onder leiding van Ritter) in het Groot-Duitse Rijk zelfs gevrijwaard vanwege hun vermeend rechtstreekse Arische afstamming. De resterende Joden uit het Groot-Duitse Rijk werden wel naar Auschwitz gedeporteerd of gesteriliseerd. In de bezette gebieden werden, opnieuw op expliciet bevel van Himmler, de meeste sedentaire Sinti en Roma gespaard en wachtte enkel de rondtrekkende families hetzelfde lot als de Joden. Daarnaast meenden deze auteurs dat de Sinti en Roma voor de nazi’s slechts een marginaal probleem vormden: ze werden niet beschouwd als een bovennatuurlijke bedreiging die tegen elke prijs volledig moest worden uitgeschakeld, maar, wat de rondtrekkende families betrof, als een chronisch veiligheidsprobleem dat een rigoureuze politionele reactie vereiste. Ten derde wezen ze erop dat de Roma die toch naar Auschwitz gedeporteerd werden, daar aan een minder onmenselijk regime blootgesteld waren: er vond geen selectie plaats bij aankomst, ze werden niet van elkaar gescheiden maar bleven bij hun familie in het *Zigeunerlager* en slechts een beperkt percentage kwam om door vergassing.¹¹⁰⁹ Ten slotte benadrukten Bauer, Katz en

¹¹⁰⁵ BAUER, Yehuda. *Rethinking the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2001, 49

¹¹⁰⁶ KATZ, Steven T. *The Holocaust in Historical Context*. Volume I: *The Holocaust and Mass Death Before the Modern Age*. New York: Oxford University Press, 1994, 28 en KATZ, Steven T. *The Uniqueness of the Holocaust: The Historical Dimension* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 19

¹¹⁰⁷ BERENBAUM, Michael. *The Uniqueness and Universality of the Holocaust* in *American Journal of Theology and Philosophy*, 1981, 2, 3, 91

¹¹⁰⁸ De voornaamste polemieken werden gebundeld in vijf overzichtswerken: BAUER, Yehuda et al. (ed.). *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda*. Vol. 2. *The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, BERENBAUM, Michael (ed.). *A Mosaic of Victims: Non Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*. New York: New York University Press, 1990, ROSENBAUM, Alan (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, COLIJN, G. Jan en LITTELL, Marcia Sachs (eds.). *Confronting the Holocaust: A Mandate for the 21st Century*. Oxford: University Press of America, 1997 en BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998.

¹¹⁰⁹ BAUER, Yehuda. *Whose Holocaust?* in *Midstream*, 1980, 26, 9, 44, BAUER, Yehuda. *Gypsies* in GUTMAN, Yisrael (ed.). *Encyclopedia of the Holocaust*. New York: Macmillan, 1990, 635-637, BAUER, Yehuda. *Holocaust and Genocide. Some Comparisons* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The*

Lewy dat ook de dodentol van de Sinti en Roma veel lager lag: tussen 150.000 (Bauer) en iets meer dan 200.000 ligt (Katz).¹¹¹⁰ Lewy voegde er nog aan toe dat er volgens hem zelfs helemaal geen sprake was van genocide.¹¹¹¹ Berenbaum klonk veel minder resoluut dan Bauer, Katz en Lewy. Hij beklemtoonde dat de moord op de Sinti en Roma voor de nazi's duidelijk minder prioritair was en dat bepaalde groepen en bepaalde regio's relatief ongemoeid gelaten werden, maar, zoals reeds vermeld werd, liet hij in het midden of de nazi's uiteindelijk toch de volledige vernietiging beoogden.¹¹¹² De zaak van de Sinti en Roma werd bepleit door Hancock, Gabriele Tyrnauer, Henry Friedlander en diens vrouw Sybil Milton. Volgens hen waren ook Sinti en Roma onderhevig aan een consistente exterminatiepolitiek gebaseerd op erfelijkheid en deelden ze exact hetzelfde lot als de Joden. Sinti en Roma werden evengoed vervolgd om wat ze waren en de nazi's wilden hen ook volledig uitmoorden. Bovendien waren ze aan identieke maatregelen onderhevig: ze werden tegelijk met de Joden gegettoiseerd, gedeporteerd en vergast in Chelmno, Treblinka, Sobibor, Belzec, Majdanek en Auschwitz en in de bezette Sovjetgebieden werden ze samen met de Joden door de *Einsatzgruppen* geëxecuteerd. Sinti en Roma werden qua behandeling dus expliciet met de Joden gelijkgesteld. Tegen Bauer, Katz en Lewy in, hamerden ze erop dat de gedeeltelijke vrijstelling van pure en sedentaire Sinti en Roma in de loop van 1942 – tegen Himmlers intentie in – volledig opgeheven was door druk van binnen de SS. Ook in Auschwitz verschilde het lot van de Sinti en Roma nauwelijks van dat van de Joden. Weliswaar werden de 22 700 naar Auschwitz gedeporteerde Sinti en Roma niet aan een onmiddellijke selectie voor de gaskamers blootgesteld en mochten ze – uit angst voor gewelddadig verzet dat van Joden blijkbaar niet gevreesd werd – bij hun familie blijven, maar uiteindelijk vonden er toch ook 20.000 de dood. Volgens Hancock, Friedlander en Milton lag de totale dodentol tussen de 1 en 1,5 miljoen en was er sprake van een met de Joden vergelijkbaar slachtofferpercentage van ongeveer 70%. Daarenboven onderstreepten ze dat de Sinti en Roma, anders dan de Joden, al van voor de nazi's aan extreme discriminatie onderworpen waren. Bovendien bleven

Meaning of the Holocaust in a Changing World. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 41-43, BAUER, Yehuda en MILTON, Sybil. *Correspondence: Gypsies and the Holocaust* in *The History Teacher*, 1992, 25, 4, 513-515, BAUER, Yehuda. *Gypsies* in GUTMAN, Yisrael en BERENBAUM, Michael (eds.). *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*. Bloomington: Indiana University Press, 1994, 442-444, 446 en 448, BAUER, Yehuda. *The Trauma of the Holocaust: Some Historical Perspectives* in COLIJN, G. Jan en LITTELL, Marcia Sachs (eds.). *Confronting the Holocaust: A Mandate for the 21st Century*. Oxford: University Press of America, 1997, 12, BAUER, Yehuda. *A Past That Will Not Go Away* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 14 en 17, BAUER, Yehuda. *Comparison of Genocides* in CHORBAJIAN, Levon en SHIRINIAN, George (eds.). *Studies in Contemporary Genocide*. New York: St Martin's Press, 1999, 37 en 40, BAUER, Yehuda. *Rethinking the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2001, 61-66, KATZ, Steven T. *Quantity and Interpretation: Issues in the Comparative Historical Analysis of the Holocaust* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1989, 4, 2, 140-142, KATZ, Steven T. *Historicism, the Holocaust, and Zionism: Critical Studies in Modern Jewish Thought and History*. New York: New York University Press, 1992, 128-131, KATZ, Steven T. *The Holocaust: A Very Particular Racism* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 59 en LEWY, Guenter. *The Nazi Persecution of the Gypsies*. New York: Oxford University Press, 2000, 104, 150, 204 en 225

¹¹¹⁰ BAUER, Yehuda. *Rethinking the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2001, 66, KATZ, Steven T. *Historicism, the Holocaust, and Zionism: Critical Studies in Modern Jewish Thought and History*. New York: New York University Press, 1992, 131 en LEWY, Guenter. *The Nazi Persecution of the Gypsies*. New York: Oxford University Press, 2000, 222

¹¹¹¹ LEWY, Guenter. *The Nazi Persecution of the Gypsies*. New York: Oxford University Press, 2000, 223

¹¹¹² BERENBAUM, Michael. *The Uniqueness and Universality of the Holocaust* in *American Journal of Theology and Philosophy*, 1981, 2, 3, 92 (herdrukt in BERENBAUM, Michael (ed.). *A Mosaic of Victims: Non Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*. New York: New York University Press, 1990, 20-36, hier 33) en BERENBAUM, Michael. *The World Must Know: The History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Memorial Museum*. Boston: Little, Brown and Company, 1993, 2 en 51

ze ook na de val van het Derde Rijk nog gediscrimineerd, kregen ze niet of nauwelijks financiële compensatie en werd hun lijden, mede door toedoen van het joodse uniciteitsdiscours, doodgezwegen.¹¹¹³ Friedlander en Milton waren van mening dat het begrip Holocaust niet alleen uitgebreid moest worden tot de Sinti en Roma maar ook tot de gehandicapten, omdat deze drie ‘*groups of human beings ... were selected because they existed, and neither loyalty to the German state, adherence to fascist ideology, nor contribution to the war effort could alter the determination of the Nazi regime to exterminate them.*’¹¹¹⁴ Voor Hancock was de term Holocaust enkel van toepassing op Joden en Sinti en Roma, en hij fulmineerde – in een exclusiviteitsdrang die hij deelde met Bauer, Katz en Lewy – tegen elke tendens tot verdere uitbreiding over andere nazi-slachtoffers: ‘*For us, these groups were not the same ... It must be emphasized again, only Jews and Gypsies were singled out in this way; only Jews and Gypsies were victimized because of their DNA.*’¹¹¹⁵ Zowel Hancock en Tyrnauer pleitten vruchteloos bij de *United States Holocaust Memorial Council* voor een parallelle behandeling van Joden en Sinti en Roma, in proportie tot hun percentage in het totale aantal Holocaustslachtoffers.¹¹¹⁶ Neutrale analyses van de genocide op de Sinti en Roma nemen een genuanceerde positie in, die het midden houdt tussen de stellingnames van Bauer en Hancock. Auteurs zoals Browning, Hilberg, Donald Kenrick, Angelika Königseder en Michael Zimmermann beklemtonen dat er nog steeds relatief weinig geweten is over het lot van de Sinti en Roma in vele landen onder Duitse bezetting. Uit de beschikbare data valt af te leiden dat er grote gelijkenissen maar ook een aantal pertinente verschillen bestonden. Tot aan het begin van de Jodenvernietiging waren Joden en Sinti en Roma onderhevig aan een gelijkaardige discriminatie en vervolging: vrijheidsbeperking, concentratie, dwangtewerkstelling en fragmentarische deportatie in het kader van de etnische zuivering van de nieuw geannexeerde gebieden. Terwijl in het geval van de Joden de

¹¹¹³ FRIEDLANDER, Henry. *Step by Step: The Expansion of Murder, 1939-1941* in *German Studies Review*, 1994, 17, 3, 499-500, FRIEDLANDER, Henry. *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995, 247-251 en 290-294, HANCOCK, Ian. *The Pariah Syndrome: An Account of Gypsy Slavery and Persecution*. Ann Arbor: Karoma, 1987, 81-85, HANCOCK, Ian. *Uniqueness, Gypsies and Jews* in BAUER, Yehuda et al. (ed.). *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda*. Vol. 2: *The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 2019-2020 en 2023, HANCOCK, Ian. *Responses to the Porajmos. The Romani Holocaust* in ROSENBAUM, Alan (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 42-48, HANCOCK, Ian. *The Roots of Antigypsyism: To the Holocaust and After* in COLIJN, G. Jan en LITTELL, Marcia Sachs (eds.). *Confronting the Holocaust: A Mandate for the 21st Century*. Oxford: University Press of America, 1997, 42-44, HANCOCK, Ian. *We Are the Romani People*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2002, 34-35 en 39-45, MILTON, Sybil. *Gypsies and the Holocaust* in *The History Teacher*, 1991, 24, 4, 375 en 378-382, BAUER, Yehuda en MILTON, Sybil. *Correspondence: Gypsies and the Holocaust* in *The History Teacher*, 1992, 25, 4, 516-517, MILTON, Sybil H. *Holocaust: The Gypsies* in TOTTEN, Samuel, PARSONS, William S. en CHARNY, Israel W. (eds.). *Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Views*. New York: Garland Publishing, 1997, 172, 178-180 en 182-184, MILTON, Sybil H. “*Gypsies*” as *Social Outsiders in Nazi Germany* in GELLATELY, Robert en STOLTZFUS, Nathan (eds.). *Social Outsiders in Nazi Germany*. Princeton: Princeton University Press, 2001, 213 en 223-227 en TYRNAUER, Gabrielle. *The Fate of the Gypsies during the Holocaust: Report to the U.S. Holocaust Memorial Council*. Unpublished, 1985, 56-57 zoals geciteerd door LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 243

¹¹¹⁴ BAUER, Yehuda en MILTON, Sybil. *Correspondence: Gypsies and the Holocaust* in *The History Teacher*, 1992, 25, 4, 516

¹¹¹⁵ HANCOCK, Ian. *Uniqueness, Gypsies and Jews* in BAUER, Yehuda et al. (ed.). *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda*. Vol. 2: *The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 2023

¹¹¹⁶ HANCOCK, Ian. *Responses to the Porajmos: The Romani Holocaust* in ROSENBAUM, Alan (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 55 en TYRNAUER, Gabrielle. *The Fate of the Gypsies during the Holocaust: Report to the U.S. Holocaust Memorial Council*. Unpublished, 1985, 56-57 zoals geciteerd door LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 243

Volljuden voor de nazi's een grotere bedreiging vormden dan de *Mischlinge*, werden in het geval van de Sinti en Roma net de *Vollzigeuner* gevrijwaard en de *Zigeunermischlinge* (zo'n 90%) aangepakt. Deze *Bekämpfung des Zigeunerunwesens* kaderde aanvankelijk in een extreme toepassing van het beleid tegen *asoziale*, waardoor vooral de *Kripo* en niet de *Gestapo* de motor van het vervolgingsbeleid zou zijn. Slechts geleidelijk werd de *Zigeunerfrage* in meer raciale termen gedefinieerd en van toen af werden de maatregelen tegen Sinti en Roma rechtstreeks geïnspireerd op de anti-joodse maatregelen en stelselmatig enige maanden later geïmplementeerd. Vanaf eind 1941 was er wel een duidelijke discrepantie merkbaar. Himmlers niet bewaard gebleven *Auschwitz-Erlaß* van 16 december 1942 beval de niet-raszuivere Sinti en Roma uit het Duitse Rijk en de bezette gebieden naar Auschwitz te deporteren. Vanaf maart 1943 werden in totaal ongeveer 27 000 Sinti en Roma uit 11 landen naar het *Zigeunerlager* (BIIE) in Birkenau gedeporteerd, waarvan 13 080 uit het Duitse Rijk en een 360-tal uit België en Noord-Frankrijk. Ze werden voor meer dan een jaar vastgehouden, tijdens hetwelk de meerderheid aan ondervoeding, ziektes, mishandeling en, in zeer geringe mate, medische experimenten stierf. Enkele duizenden werden als dwangarbeider naar andere kampen overgebracht en in de nacht van 3 augustus 1944 werden de resterende 2900 Sinti en Roma vergast en het *Zigeunerlager* opgedoekt. Daarnaast werd ook een beperkt aantal Sinti en Roma in de andere exterminatiekampen vergast. Omdat er wellicht geen centraal plan bestond om alle niet-raszuivere Sinti en Roma uit te roeien en ook de definiëring van deze laatsten onduidelijk was, hing de deportatie- en exterminatiepraktijk, anders dan bij de Joden, veel meer van de preferentie van de lokale overheden af. In sommige landen, zoals Griekenland, bleven de Sinti en Roma nagenoeg volledig gespaard, in Wit-Rusland en Noord-Oekraïne werden sedentaire families grotendeels ontzien, maar in de Baltische staten en Zuid-Oekraïne werden alle Sinti en Roma samen met de Joden geëxecuteerd. Ook in Kroatië en in mindere mate Roemenië en Servië deelden de Sinti en Roma het lot van de Joden.¹¹¹⁷ Het aantal slachtoffers valt volgens deze auteurs eigenlijk niet vast te stellen, omdat de vooroorlogse statistieken van de (rondtrekkende) Sinti en Roma zeer gebrekkig zijn en het aantal slachtoffers in bezet Sovjetgebied zeer moeilijk te ramen valt. Beredeneerde schattingen spreken van 200.000 tot iets meer dan 500.000 slachtoffers.¹¹¹⁸

¹¹¹⁷ BROWNING, Christopher R. *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 - March 1942*. Jerusalem: Yad Vashem, 2004, 182-186 en 418-423, GRENVILLE, John A.S. *Neglected Holocaust Victims: The Mischlinge, the Jüdischversippte, and the Gypsies* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J.(eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 318-321, HILBERG, Raul. *Gypsies* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 271-277, KÖNIGSEDER, Angelika. *Sinti und Roma* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 730-731, LUTZ, Brenda D. *Gypsies as Victims of the Holocaust* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1995, 9, 3, 348-352, ZIMMERMANN, Michael. *Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische "Lösung der Zigeunerfrage"*. Hamburg: Christians, 1996, 114-116 en 343-346 en 382, ZIMMERMANN, Michael. *The National Socialist "Solution of the Gypsy Question": Central Decisions, Local Initiatives, and Their Interrelation* in *Holocaust and Genocide Studies*, 2001, 15, 3, 421-424 en ZIMMERMANN, Michael. *The National Socialist Persecution of the Jews and Gypsies: Is a Comparison Possible?* in KENRICK, Donald (ed.). *The Gypsies During the Second World War*. Volume 3. *The Final Chapter*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2006, 136-138 en 141-147

¹¹¹⁸ Kenrick & Puxon spreken van 219.700, Gilbert spreekt van 250.000, Vossen van 275.200, Stewart van 500.000 en Königseder van iets meer dan 500.000 slachtoffers. Zie GILBERT, Martin. *The Holocaust*. New York: Holt, Rinehart, and Winston, 1985, 824, KENRICK, Donald en PUXON, Grattan. *The Destiny of Europe's Gypsies*. London: Heinemann for Sussex University Press, 1972, 184, KÖNIGSEDER, Angelika. *Sinti und Roma* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 731, STEWART, Michael. *The Time of the Gypsies*. Boulder: Westview Press, 5 en VOSSSEN, Rüdiger. *Zigeuner*. Frankfurt am Main: Ullstein, 1983, 85-86.

Een tweede polemiek barstte los rond de analogie tussen de Jodenvernietiging en de genocide op de Armeniërs tijdens de Eerste Wereldoorlog. Vertegenwoordigers van de Armeense gemeenschap in de Verenigde Staten, met op kop Dadrian, beweerden dat de Armeense genocide als een Holocaust *avant la lettre* beschouwd moest worden. Bauer, Katz en Lewy zagen echter een aantal doorslaggevende verschillen, die deze bewering ontkrachtten. Volgens hen waren zowel de intentie achter als de structuur van het Turkse moorddadige beleid tegen de Armeniërs van een totaal andere orde. Anders dan de Joden, werd de christelijke Armeense gemeenschap niet beschouwd als een metafysische vijand die op leven en dood bestreden moest worden, maar als een politiek, religieus en socio-cultureel probleem dat het ideaal van een uniforme Turkse staat in de weg stond. Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog probeerden de extreem nationalistische Jonge Turken dit probleem radicaal op te lossen, ook al omdat de Armeniërs ervan verdacht werden onder één hoedje te spelen met de Russische vijand. De Jonge Turken beoogden volgens Bauer, Katz en Lewy niet de totale uitroeiing van de Armeniërs maar de vernietiging van de georganiseerde Armeense gemeenschap op Turks grondgebied. Ter ondersteuning van deze bewering halen ze drie argumenten aan. In de eerste plaats kregen vele Armeniërs de kans om zich tot de Islam te bekeren en zo aan de dood te ontsnappen, wat erop wijst dat culturele homogenisering het voornaamste streefdoel was. In de tweede plaats waren er nog relatief veel overlevenden van de deportatiemarsen door de woestijn naar Syrië, wat erop wijst dat totale vernietiging niet de ambitie was. En in de derde plaats werden de meeste Armeniërs in de grote steden met rust gelaten, wat erop wijst dat er geen algemeen beleid bestond.¹¹¹⁹ Volgens Lewy – duidelijk schatplichtig aan de negationistische Turkse propaganda – was er zelfs geen sprake van een genocide, terwijl ook Katz daar – vanuit zijn idiosyncratische formulering van het concept – ernstige twijfels over heeft.¹¹²⁰ Volgens Bauer ging het duidelijk wel om een echte genocide, en dan nog wel één die qua essentie het dichtst in de buurt van de Holocaust komt: ‘*The differences between the Holocaust and the Armenian massacres are less important than the similarities — and even if the Armenian case is not seen as a holocaust in the extreme form which it took towards the Jews, it is certainly the nearest thing to it. On the continuum, the two events stand next to each other. ... This is the closest parallel to the Holocaust.*’¹¹²¹ Voor de meeste Armeense pleitbezorgers ging dit echter nog niet ver genoeg.¹¹²² Volgens Dadrian bijvoorbeeld was het lot van de Armeniërs, op een

¹¹¹⁹ BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 1982, 57-58, BAUER, Yehuda. *Essay: On the Place of the Holocaust in History, In Honour of Franklin H. Littell in Holocaust and Genocide Studies*, 1987, 20, 2, 217-220, BAUER, Yehuda. *Comparison of Genocides* in CHORBAJIAN, Levon en SHIRINIAN, George (eds.). *Studies in Contemporary Genocide*. New York: St Martin's Press, 1999, 36-37 en 39-40, BAUER, Yehuda. *Rethinking the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2001, 58-59, KATZ, Steven T. *The Holocaust in Historical Context*. Volume I: *The Holocaust and Mass Death Before the Modern Age*. New York: Oxford University Press, 1994, 84-87, KATZ, Steven T. *The Uniqueness of the Holocaust: The Historical Dimension* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 32-35 en LEWY, Guenter. *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2005, 168, 203-204, 252 en 356-357 en LEWY, Guenter. *Revisiting the Armenian Genocide in Middle East Quarterly*, 2005, 12, 4, 4-8

¹¹²⁰ KATZ, Steven T. *The Holocaust in Historical Context*. Volume I: *The Holocaust and Mass Death Before the Modern Age*. New York: Oxford University Press, 1994, 22, LEWY, Guenter. *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2005, 356-357 en LEWY, Guenter. *Revisiting the Armenian Genocide in Middle East Quarterly*, 2005, 12, 4, 8

¹¹²¹ BAUER, Yehuda. *Essay: On the Place of the Holocaust in History, In Honour of Franklin H. Littell in Holocaust and Genocide Studies*, 1987, 20, 2, 219 en 217. Cf. BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 1982, 57-58.

¹¹²² Reeds voor Pierre Papazian, één van de eerste Armeense woordvoerders die het joodse uniciteitsdiscours in vraag stelde, waren de Holocaust en de Armeense genocide qua intentie van de daders gelijkaardig en kon er geen sprake van zijn dat de Holocaust binnen de genocides een aparte plaats zou innemen: ‘*There were unique elements in the Holocaust, as there are in any genocide, but these elements do not make the Holocaust unique as*

aantal details na, volstrekt gelijkaardig aan dat van de Joden 35 later. Beide groepen bekleedden dezelfde minderheidsstatus: ook de Armeniërs waren immers een oud volk dat een bevoorrechte relatie tot God claimde, een diaspora meegemaakt had, als minderheid onderdrukt was en zich aan vervolging geacommodeerd had. Net als in het Duitsland van 1933, was in 1908 in Turkije een extreme nationalistische partij aan de macht gekomen, die de staat naar haar hand zette en een uitsluitingsideologie huldigde waarin racistische en religieuze elementen verweven zaten. Binnen deze partij circuleerden steeds radicalere plannen, waarbij uiteindelijk zelfs exterminatie overwogen werd. Met de Eerste Wereldoorlog als dekmantel werd dan begonnen met arrestaties, deportaties en massaexecuties, uitgevoerd door speciale veiligheidsdiensten en het leger, met de hulp van de lokale bevolking. Dadrian probeerde ook de argumenten van Bauer, Katz en Lewy te ontkrachten. In de genocide op de Armeniërs werd weliswaar geen gebruik gemaakt van exterminatiekampen, maar de executiemethodes waren toch conform de toenmalige, veel lagere graad van modernisering. Er waren inderdaad gevallen van dwangbekering, maar enkel voor vrouwen en kinderen en enkel in het begin van het escalatieproces. Een beperkt aantal mensen wist de deportatiemarsen te overleven, maar enkel omdat ze sterk en snel genoeg waren om aan de militie te ontsnappen. Dat vele Armeniërs in de grootsteden konden overleven, kwam omdat militaire tegenslagen en toenemende politieke onrust hun geplande deportatie dwarsboomden. En ook de bewering dat er geen actie ondernomen werd tegen Armeniërs die buiten Turkije woonden, moest volgens Dadrian gerelativeerd worden: tijdens de strijd tegen het leger van de tsaar werden op Russisch grondgebied wel degelijk verschillende bloedbaden aangericht. Hij wees er ook op dat vele van deze overwegingen ook gelden voor de genocide op de Joden: minder radicaal optreden in het begin, velen die nog wisten te ontkomen of gered werden door de militaire instorting van het regime en enkel exterminatie van de Joden die in gebieden woonden waar de nazi's daadwerkelijk hun macht konden laten gelden. Dadrian nam er echter geen genoegen mee om de genocide op de Armeniërs *mutatis mutandis* met die op de Joden gelijk te stellen. Voor hem was de genocide op de Armeniërs in verschillende opzichten namelijk radicaler. Zo beweerde hij dat de genocide op de Armeniërs op veel gruwelijker wijze uitgevoerd werd. In vergelijking met de snelle en gestroomlijnde vergassing in de exterminatiekampen, waren de Armeniërs slechter af: een langzame dood door honger en uitputting in de woestijn, overboord gegooid in volle zee en doodgeknuppeld omdat bespaard werd op kogels. Ook waren er zeer vele gevallen van levende verbrandingen, wat Dadrian tot de uitspraak verleide: *'In one particular respect ... the Armenian experience of World War I comes closer to the concept of Holocaust than the Jewish one, in the strictest sense of the word. Tens of thousands of Armenians were burned alive in several regions of the interior of Turkey.'*¹¹²³ Bovendien meende Dadrian dat, anders dan het graduele ontstaan van het plan tot vernietiging van de Joden, er bij de Jonge Turken veel sneller een uitgewerkt exterminatieplan op tafel lag. En ten slotte wees hij erop dat de daders van de Armeense genocide nooit gestraft waren, het feit zelf nog steeds betwist wordt en de slachtoffers nooit schadevergoeding gezien hadden.¹¹²⁴ Neutrale analyses van Robert Melson, Helen Fein, Rouben Adalian, Donald

genocide.' en *'The Jewish Holocaust was not a repetition of the Armenian Massacres; both are unique events, but with one basic similarity: in each case, a government attempted the systematic annihilation of a subject people. All other factors may be totally dissimilar, but in this one essential aspect, the intent of the perpetrators, two events were to serve the same purpose.'* in PAPAZIAN, Pierre. *A Unique Uniqueness?* in *Midstream*, 1984, 30, 4, 14 en 18.

¹¹²³ DADRIAN, Vahakn N. *The Convergent Aspects of the Armenian and Jewish Cases of Genocide: A Reinterpretation of the Concept of Holocaust* in BAUER, Yehuda et al. (ed.). *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda*. Vol. 2. *The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1990

¹¹²⁴ DADRIAN, Vahakn N. *The Convergent Aspects of the Armenian and Jewish Cases of Genocide: A Reinterpretation of the Concept of Holocaust* in BAUER, Yehuda et al. (ed.). *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda*. Vol. 2. *The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford:

Bloxham en Richard Hovannisian bekleden een positie die enigszins aanleunt bij Bauer. Geconfronteerd met het uiteenvallen van het Ottomaanse rijk en stijgende westerse inmenging, streefden de in 1908 aan de macht gekomen hypernationalistische Jonge Turken naar een versterking van de sociale cohesie, culturele homogeniteit en territoriale integriteit van het Turkse kerngebied. Reeds voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werden discriminerende maatregelen uitgevaardigd tegen de Armeense minderheid. Maar, hoewel er sporadisch ook slachtpartijen plaatsvonden, bestond er waarschijnlijk nog geen uitgewerkt plan.¹¹²⁵ Na de Turkse intrede in de Eerste Wereldoorlog escaleerde het beleid, door de gelijktijdige afkondiging van een *Jihad* tegen alle ongelovigen. De Turkse nederlaag bij Sarikamish, gevolgd door het binnentrekken van het Russische leger in de oostelijke provincies, was het kantelmoment. De Armeense bevolking werd ervan verdacht de vijand gunstig gezind te zijn, vooral omdat er een aanzienlijk aantal Armeense vrijwilligers – uit hoop op naoorlogse soevereiniteit – meevochten aan de kant van de Russen. Turkse milities begonnen de Armeense bevolking uit de oostelijke provincies door de woestijn naar Syrië te deporteren. Nadat de Russische opmars gestuit was, werden ook de Armeniërs in de centrale provincies voor het grootste deel gedeporteerd of uitgemoord. De exacte dodentol valt niet vast te stellen, omdat er een enorme discrepantie bestaat tussen de vooroorlogse bevolkingsstatistieken. Beredeneerde schattingen houden het op 800.000 tot 1,2 miljoen slachtoffers. Hoewel de Armeense genocide qua context enorme gelijkenissen vertoont met de Jodenvernietiging, is er toch een essentieel verschil. De Armeense genocide was het prototype van een nationalistische genocide, hoewel verschillende daders zich ook lieten inspireren door biologisch racisme en religieus fanatisme. Vanuit de logica van radicaal etnisch nationalisme was het streefdoel niet het volledig uitmoorden van de Armeniërs, maar de vernietiging van een afzonderlijke Armeense entiteit op het grondgebied dat later Turkije zou worden. Dit verklaart waarom hier en daar nog kleine Armeense gemeenschappen ongemoeid gelaten werden en voor sommigen nog een mogelijkheid tot bekering openstond.¹¹²⁶

Pergamon Press, 1989, 1976-1980 en 1988-1990, DADRIAN, Vahakn N. *Essay: Comments on Robert Melson's Revolution and Genocide in Holocaust and Genocide Studies*, 1994, 8, 3, 415-417, DADRIAN, Vahakn N. *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Providence: Berghahn Books, 1995, 91-97, 137-142, 203-205, 252-259 en 394-409, DADRIAN, Vahakn N. *The Comparative Aspects of the Armenian and Jewish Cases of Genocide: A Sociohistorical Perspective* in ROSENBAUM, Alan (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 103-118 en 120-130, DADRIAN, Vahakn N. *The Determinants of the Armenian Genocide* in *Journal of Genocide Research*, 1999, 1, 1, 68-79 en DADRIAN, Vahakn N. *Armenians in Ottoman Turkey and the Armenian Genocide* in SHELTON, Dinah L. (ed. in chief). *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*. Vol. 1. Detroit: Macmillan Reference, 2005, 72-75

¹¹²⁵ Armeense experten zoals Adalian en Hovannisian neigen ertoe om toch een algemeen genocidair plan te veronderstellen aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, terwijl Melson, Fein en Bloxham dit sterk in twijfel trekken.

¹¹²⁶ ADALIAN, Rouben P. *Armenian Genocide* in CHARNY, Israel W. (ed.). *Encyclopedia of Genocide*. Santa Barbara: ABC-CLIO, 1999, 64-68, BLOXHAM, Donald. *Determinants of the Armenian Genocide* in HOVANNISIAN, Richard G. (ed.). *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*. New Brunswick: Transaction, 2003, 36-38 en 41-44, FEIN, Helen. *A Formula for Genocide: A Comparison of the Turkish Genocide (1915) and the German Holocaust (1939-1945)* in TOMASSON, Richard F. (ed.). *Comparative Studies in Sociology*. Greenwich: JAI Press, 1978, 271-293, FEIN, Helen. *Accounting for Genocide: National Responses and the Jewish Victimization during the Holocaust*. New York: Free Press, 1979, 3-10 en 26-30, HOVANNISIAN, Richard G. *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies*. New Brunswick: Transaction Publishers, 2007, 13-14, MELSON, Robert F. *Revolutionary Genocide: On the Causes of the Armenian Genocide of 1915 and the Holocaust* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 2041-2047, MELSON, Robert F. *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*. Chicago: University of Chicago Press, 1992, 141-170, MELSON, Robert F. *The Armenian Genocide as Precursor and Prototype of Twentieth-Century Genocide* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder:

De discussie over de invulling van het Holocaustmuseum was een aanwijzing dat het sociale klimaat in de Verenigde Staten vanaf het midden van de jaren 80 volledig in de ban geraakt was van *identity politics*. Minderheden probeerden hun sociale status tegenover de *mainstream* steeds vaker te ontleen aan hun collectief slachtofferschap. Zoals we gezien hebben, was deze ontwikkeling eerst merkbaar bij de zwarte en de joodse gemeenschap. Met de oprichting van een nationaal museum dat haar slachtofferschap zou herdenken, had de joodse gemeenschap duidelijk het voortouw genomen en voor andere minderheden het voorbeeld gesteld. Bovendien raakte de Holocaust in de Amerikaanse collectieve herinnering geleidelijk ingeburgerd als het model van absoluut kwaad en ultiem slachtofferschap. Andere minderheden, zoals de Armeniërs en in mindere mate de Sinti en Roma, eisten hun deel op van het morele kapitaal dat met collectief slachtofferschap blijkbaar samenhangt. Met de Holocaust als paradigma, probeerden ze hun eigen verleden van collectief slachtofferschap voor te stellen als een kwaad dat in de buurt kwam, gelijkaardig was of – in het geval van Dadrian – zelfs nog radicaler was dan de Holocaust. Dit noopte voorstanders van de uniciteit van de Holocaust ertoe om hun niche verder af te schermen, nog harder te hameren op het *sui generis*-karakter van hun eigen recente collectieve slachtofferschap en de aanspraken van andere minderheden te minimaliseren.

2.4 The Age of Discovery – 1992

De volgende discussie over de uniciteit van de Holocaust vond plaats in 1992, naar aanleiding van de 500ste verjaardag van de ontdekking van Amerika. Terwijl er van overheidswege tal van grootschalige festiviteiten gehouden werden om het begin van *The Age of Discovery* te herdenken, demonstreerden grote groepen *native Americans* en *Afro-Americans* tegen de viering van wat zij beschouwden als de aanvang van hun massale onderdrukking.¹¹²⁷

Verschillende academici met indiaanse affiliaties kropen in de pen om het vreselijke lot van de indianen beter in de verf te zetten en de blanke Amerikanen bewust te maken van de gruwel die generaties kolonisten op hun geweten hadden.¹¹²⁸ In hun werk probeerden deze auteurs de standaardperceptie van de teloorgang van de indiaanse beschavingen bij te stellen – de visie dat het toch maar om inferieure, verwilderde en onbeschaafde volkstammen ging, het aantal slachtoffers nogal meeviel en de meeste doden het niet-intentionele gevolg waren van epidemieën of vielen na legitieme militaire reactie op gewapende opstand en verzet.¹¹²⁹ Ze gaven de indiaanse slachtoffers een menselijk gezicht, beklemtoonden hun hoge beschavingsniveau, brachten aan het licht dat zowel het precolumbiaanse bevolkingscijfer als

Westview Press, 1996, 88-93 en MELSON, Robert F. *The Armenian Genocide and the Holocaust Compared* in CHARNY, Israel W. (ed.). *Encyclopedia of Genocide*. Santa Barbara: ABC-CLIO, 1999, 69-70

¹¹²⁷ Voor een impressie van de omvang der festiviteiten zie ESTRIN, Jim. *In 1992, America Discovers Columbus* in *The New York Times*, 28 juni 1992.

¹¹²⁸ STANNARD, David E. *American Holocaust: Columbus and the Conquest of the New World*. New York: Oxford University Press, 1992, JAIMES, M. Annette (ed.). *The State of Native America: Genocide, Colonization, and Resistance*. Boston: South End Press, 1992, CHURCHILL, Ward. *A Little Matter of Genocide: Holocaust and Denial in the Americas, 1492 to the Present*. San Francisco: City Lights, 1997, FRIEDBERG, Lilian. *Dare to Compare: Americanizing the Holocaust* in *American Indian Quarterly*, 2000, 24, 3, 353-380 en THORNTON, Russell. *American Indian Holocaust and Survival: A Population History Since 1492*. Norman: University of Oklahoma Press, 1987

¹¹²⁹ Echo's hiervan zijn bijvoorbeeld te vinden in rond die tijd verschenen conservatieve boeken en artikels: AXTELL, James. *Beyond 1492: Encounters in Colonial North America*. New York: Oxford University Press, 1992, HITCHENS, Christopher. *Minority Report* in *The Nation*, 19 oktober 1992, KRAUTHAMMER, Charles. *Hail Columbus, Dead White Male* in *Time*, 27 mei 1991 en SCHLESINGER, Arthur, Jr. *Was America a Mistake?* In *The Atlantic*, september 1992, 16-30.

het aantal slachtoffers veel hoger lagen en ontwaarden een intentionele, genocidale dimensie in de verovering en kolonisering van Zuid- en Noord-Amerika. Tegelijk stelden ze het taboe aan de kaak dat zeker in de Verenigde Staten nog rond dit thema heerst. De kolonisering van Noord-Amerika en de verdrijving en decimering van de inheemse bevolking staan daar immers in het collectieve bewustzijn gegrift als een onvermijdelijke en noodzakelijke prelude op het eigen succesverhaal. Correctie van deze officiële positie is buitengewoon moeilijk omdat het archief van deze gebeurtenissen in hoofdzaak door de daders, hun afstammelingen en begunstigden samengesteld werd, ook de studie ervan en het onderricht erin in handen zijn van blanke Amerikanen en er met het oog op het behoud van een positieve nationale identiteit een enorme geïnternaliseerde censuurdruk bestaat.¹¹³⁰ Maar auteurs als David Stannard, Ward Churchill en Annette Jaimes gingen nog een stuk verder dan een loutere poging tot correctie van het beeld van wat ze zelf omschrijven als de *Euro-American genocide against the Indians of the Americas*.¹¹³¹ Ze vergeleken deze gebeurtenis namelijk op een nogal polemische wijze met het lot van de Europese Joden onder het nazi-bewind, opteerden zelfs voor termen als *American Holocaust* en – voor zover ze enkel het lot van de Noord-Amerikaanse indianen op het oog hebben – *American Indian Holocaust* en hanteerden in hun analyses sporadisch Holocaustgerelateerde terminologie en symboliek. Zoals Churchill zelf toegaf, was het expliciete doel van dit retorische hulpmiddel om sympathie op te wekken voor de (Noord-Amerikaanse) indianen en hen, net als de Joden, op basis van collectief slachtofferschap morele autoriteit en aanzien te verschaffen.¹¹³² Tegelijk veroordeelden Stannard, Churchill en Jaimes de volgens hen buitensporige aandacht die de Holocaust in de Verenigde Staten toekomt. Ze wezen erop dat de fascinatie voor de Holocaust de Amerikanen toelaat om genocidale praktijken gemakshalve als een buitenlands verschijnsel af te doen en niet met de duistere bladzijden uit het eigen verleden in het reine te moeten komen. Bovendien, zo ging hun kritiek verder, proberen Joden elk discours over collectief lijden en slachtofferschap te monopoliseren door de Holocaust als paradigma van radicaal kwaad naar voren te schuiven. De schaduw van Auschwitz verhinderde als het ware dat de ware betekenis van gebeurtenissen zoals de *Sand Creek* en *Wounded Knee Massacres* aan het licht kon komen.¹¹³³ Vooral de uniciteitsthese en proponenten als Bauer, Katz en Deborah Lipstadt moesten het daarbij ontgelden. Stannard en Churchill hamerden op de nefaste gevolgen van ‘*the self-serving masquerade of Jewish genocide uniqueness*’.¹¹³⁴ Dit soort exclusivistische

¹¹³⁰ FRIEDBERG, Lilian. *Dare to Compare: Americanizing the Holocaust in American Indian Quarterly*, 2000, 24, 3, 355-358

¹¹³¹ STANNARD, David E. *American Holocaust: Columbus and the Conquest of the New World*. New York: Oxford University Press, 1992, 152

¹¹³² CHURCHILL, Ward. *A Little Matter of Genocide: Holocaust and Denial in the Americas, 1492 to the Present*. San Francisco: City Lights, 1997, 11 en MACDONALD, David B. *First Nations, Residential Schools, and the Americanization of the Holocaust: Rewriting Indigenous History in the United States and Canada* in *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*, 2007, 40, 4, 1009

¹¹³³ Cf. JAIMES, M. Annette. *Sand Creek: The Morning After* in JAIMES, M. Annette (ed.). *The State of Native America: Genocide, Colonization, and Resistance*. Boston: South End Press, 1992, 1-12. Tijdens het *Sand Creek Massacre* van 29 november 1864 werd een dorp van de Cheyenne-indianen in Colorado uitgemoord en platgebrand door een militie van 700 soldaten onder leiding van kolonel John Chivington. Er vielen zeker 400 doden; de weinige overlevenden werden vier jaar later tijdens een strafexpeditie onder leiding van generaal George Armstrong Custer afgeslacht. Tijdens het *Wounded Knee Massacre*, dat zich voltrok op 29 december 1890, werd een kamp van de Lakota-Sioux-indianen in South Dakota omsingeld, belegerd en grotendeels uitgemoord door 500 soldaten van de 7de cavaleriedivisie onder leiding van kolonel James W. Forsyth. Er vielen meer dan 300 doden en veel van de overlevenden werden later het slachtoffer van andere strafexpedities. Zie PERRY, Richard J. ... *from Time Immemorial: Indigenous Peoples and State Systems*. Austin: University of Texas Press, 1996, 105-106.

¹¹³⁴ STANNARD, David E. *Uniqueness as Denial: The Politics of Genocide Scholarship* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 199

aanspraken – die volgens hen gebaseerd zijn op artificiële pogingen om een lang vooropgezette conclusie te onderbouwen en bovendien fenomenologisch niet eens zijn hard te maken –¹¹³⁵ neigt er immers toe alle andere genocides te minimaliseren. In het extreme geval loopt de academische en politieke afscherming van de uniciteit van de Holocaust zelfs uit op de categorische ontkenning van andere genocides.¹¹³⁶ In één adem beweerden Stannard en Churchill dat het lot van de indianen qua morele enormiteit helemaal niet voor de Holocaust moest onderdoen.¹¹³⁷

Deze opvatting ontlokte bij Bauer en Katz een storm van protest: Bauer erkende dat er weliswaar sprake was van een genocide op de indianen, maar dat deze ‘*cannot be seen on a par with the Holocaust*’ en Katz meende dat er hooguit sprake was van een politiek van depopulatie die niet alleen onmogelijk met genocide gelijk te stellen viel maar qua karakter radicaal van de Holocaust verschilde.¹¹³⁸ Immers, anders dan de Holocaust was het vreselijke lot van de indianen volgens hen niet het resultaat van een doelgerichte overheidspolitiek van totale vernietiging en lag er geen ideologie van exterminatorisch racisme aan de grondslag van. Stannard, Churchill en gelijkgestemde auteurs anticipeerden op een dubbele wijze op dit standaardargument. Enerzijds trachtten ze aan te tonen dat er wel degelijk een metafysische en exterminatorische dimensie in de haat jegens de indianen aanwezig was, dat er bovendien een duidelijke vernietigingswil bestond bij de hoogste politieke leiders en dat het overgrote deel van de slachtoffers rechtstreeks voortkwam uit de implementatie van een vernietigingsbeleid dat impliciet in de *Manifest Destiny*-doctrine besloten lag.¹¹³⁹ Anderzijds vragen ze zich openlijk af waarom de bijzondere intentie waarop Bauer en Katz de nadruk legden doorslaggevend zou moeten zijn in de vaststelling van de ernst van een genocide. Zelf schuiven ze alternatieve criteria naar voren om genocides tegen elkaar af te wegen, namelijk het numerieke en proportionele aantal slachtoffers en de duur van de wreedheden.¹¹⁴⁰

¹¹³⁵ STANNARD, David E. *Uniqueness as Denial: The Politics of Genocide Scholarship* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 167-169 en 185

¹¹³⁶ CHURCHILL, Ward. *A Little Matter of Genocide: Holocaust and Denial in the Americas, 1492 to the Present*. San Francisco: City Lights, 1997, 30, 36 en 50 en STANNARD, David E. *Uniqueness as Denial: The Politics of Genocide Scholarship* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 198-199. In de voorbereiding van dit door Alan ROSENBAUM geëditeerd compendium kwam het hierdoor tot een hoogoplopende polemiek tussen Stannard en Katz. Zie hierover SHEA, Christopher. *Debating the Uniqueness of the Holocaust in The Chronicle of Higher Education*, 1996, 42, 38, A6.

¹¹³⁷ MOSES, A. Dirk. *Conceptual Blockages and Definitional Dilemmas in the ‘Racial Century’: Genocides of Indigenous Peoples and the Holocaust in Patterns of Prejudice*, 2002, 36, 4, 16-17

¹¹³⁸ BAUER, Yehuda. *Comparison of Genocides* in CHORBAJIAN, Levon en SHIRINIAN, George (eds.). *Studies in Contemporary Genocide*. New York: St Martin’s Press, 1999, 33 en 38 en KATZ, Steven T. *The Holocaust in Historical Context. Volume I: The Holocaust and Mass Death Before the Modern Age*. New York: Oxford University Press, 1994, 87-91 en KATZ, Steven T. *The Uniqueness of the Holocaust: The Historical Dimension* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 20 en 27

¹¹³⁹ CHURCHILL, Ward. *A Little Matter of Genocide: Holocaust and Denial in the Americas, 1492 to the Present*. San Francisco: City Lights, 1997, 211 en 228-232, STANNARD, David E. *American Holocaust: Columbus and the Conquest of the New World*. New York: Oxford University Press, 1992, 119-121 en 241, FRIEDBERG, Lilian. *Dare to Compare: Americanizing the Holocaust in American Indian Quarterly*, 2000, 24, 3, 361-362 en DRINNON, Richard. *Facing West: The Metaphysics of Indian-Hating and Empire Building*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1980, 462-465. *Manifest Destiny* is het geloof dat de Europese kolonisten bestemd en zelfs goddelijk voorbestemd waren om zich over het gehele Noord-Amerikaanse continent te verspreiden. De term raakte in 1845 in zwang als aansporing voor aanhoudende expansie naar het westen en inbezitneming van indiaans grondgebied. Zie MILLER, Robert J. en FURSE, Elisabeth. *Native America, discovered and conquered: Thomas Jefferson, Lewis & Clark, and Manifest Destiny*. Westport: Praeger Publishers, 2006, 2-3.

¹¹⁴⁰ Over het werkelijke aantal indianen dat bij de verovering en kolonisering van de Nieuwe Wereld de dood vond, bestaat geen enkele overeenstemming omdat er onduidelijkheid blijft bestaan over het bevolkingscijfer van

Vervolgens concluderen ze dat de *American Holocaust* minstens even uniek was als de genocide op de Europese Joden. Churchill verwoordde het als volgt: ‘*The American holocaust was and remains unparalleled, both in terms of its magnitude and the degree to which its goals were met, and in terms of the extent to which its ferocity was sustained over time by not one but several participating groups.*’¹¹⁴¹ Stannard sluit zich hier volmondig bij aan: ‘*Of all the horrific genocides that have occurred in the twentieth century ..., none has come close to destroying this many – or this great a proportion – of wholly innocent people.*’¹¹⁴² En ook geestesverwant Russell Thornton klonk instemmend: ‘*In fact, the holocaust of North American tribes was, in a way, even more destructive than that of the Jews, since many American Indian peoples became extinct.*’¹¹⁴³ Met deze polemische suggesties gaven ze uiting aan het stille verlangen van de Amerikaanse indianen om nu ook eens adequaat met hun verleden van collectief slachtofferschap rekening te houden.

Een soortgelijke reactie op de viering van de 500ste verjaardag van de landing van Columbus vinden we ook terug bij toonaangevende vertegenwoordigers van de zwarte gemeenschap in de Verenigde Staten. Verschillende zwarte woordvoerders namen de gelegenheid te baat om de blanke Amerikanen op het hart te drukken dat de kolonisering van Amerika ook het begin had ingeluid van de structurele en systematische onderdrukking van de zwarten. Ze waren van mening dat er van officiële zijde nog steeds veel te licht werd voorbijgegaan aan de ongeveer 250 jaar slavernij en in sommige regio’s zelfs tot 1965 durende segregatie.¹¹⁴⁴ Om hun eisen om politieke excuses, culturele ondersteuning en economische compensatie kracht bij te zetten, trokken ze een parallel tussen hun geschiedenis van collectief leed en de Holocaust. Dat zwarte leiders een vergelijking maakten met het lot van de Joden was eigenlijk niets nieuws, want dit was ook al schering en inslag in de jaren 60 en 70 – respectievelijk het hoogtepunt van de *civil rights movement* en de aanvang van

voor 1492. De ramingen van het precolumbiaanse bevolkingsaantal lopen uiteen van 54 miljoen (waarvan 4,5 miljoen in Noord-Amerika) tot 112 miljoen (waarvan 18 miljoen in Noord-Amerika). Tegen het einde van de 19de eeuw was de indiaanse bevolking in de Amerikaanse hemisfeer herleid tot ongeveer 2,5 miljoen (waarvan 250.000 in de Verenigde Staten en 120.000 in Canada). Er was dus sprake van een terugval tussen 92% en 98%. Churchill en Stannard sluiten zich aan bij de hoogste schattingen, zoals die vermeld door DOBYNS, Henry F. *Their Number Become Thinned: Native American Population Dynamics in Eastern North America*. Knoxville: University of Tennessee Press, 1983, 42 en 342-343 en STIFFARM, Lenore A. en LANE, Phil. *The Demography of Native North America: A Question of American Indian Survival* in JAIMES, Annette (ed.). *The State of Native America: Genocide, Colonization, and Resistance*. Boston: South End Press, 1992, 27-28. De laagste gezaghebbende raming is dan weer te vinden bij DENEVAN, William M. *Native American Populations in 1492: Recent Research and a Revised Hemisphere Estimate* in DENEVAN, William M. en LOVELL, W. George (eds.). *The Native Population of the Americas in 1492*. Madison: University of Wisconsin Press, 1992, xxvii.

¹¹⁴¹ CHURCHILL, Ward. *A Little Matter of Genocide: Holocaust and Denial in the Americas, 1492 to the Present*. San Francisco: City Lights, 1997, 4

¹¹⁴² STANNARD, David E. *American Holocaust: Columbus and the Conquest of the New World*. New York: Oxford University Press, 1992, 75

¹¹⁴³ THORNTON, Russell. *American Indian Holocaust and Survival: A Population History Since 1492*. Norman: University of Oklahoma Press, 1987, xvi

¹¹⁴⁴ Slavernij vond in de Verenigde Staten ingang met de kolonisatie van Virginia door Groot-Brittannië in 1607. Van 1654 tot 1865 was levenslange slavernij legaal op bijna het hele grondgebied van de (latere) Verenigde Staten. In 1865, vlak na de burgeroorlog, werden slavernij en discriminatie verboden door het 13de, 14de en 15de amendement op de Amerikaanse grondwet. In sommige zuidelijke staten werden daarop rassenwetten geïntroduceerd die de burgerrechten van zwarte Amerikanen drastisch beperkten en segregatie invoerden. Deze wetten raakten gecodificeerd als de *Jim Crow laws* en werden tussen 1890 en 1915 in alle zuidelijke staten ingevoerd. Het hooggerechtshof oordeelde dat deze wetten niet met de grondwet in strijd waren zolang de rassenscheiding gepaard ging met een gelijke behandeling van blank en zwart. Deze praktijk van rassensegregatie en discriminatie werd uiteindelijk ongrondwettelijk verklaard door de aanname van de *Civil Rights Acts* van 1964. In de loop van 1965 werden de *Jim Crow laws* in de zuidelijke staten daarop ingetrokken. Zie FOGEL, Robert William. *Without Consent or Contract: The Rise and Fall of American Slavery*. New York: Norton, 1994 [1989].

identity politics. Sommigen, zoals Martin Luther King en in mindere mate James Baldwin, benadrukten de gemeenschappelijke identiteit tussen zwarten en Joden en wensten een stevig bondgenootschap te smeden in de burgerrechtenbeweging. Anderen, zoals Malcolm X en de *Black Panthers*, zochten eerder de confrontatie op en zagen de Joden als een deel van de blanke, onderdrukkende meerderheid.¹¹⁴⁵ Sinds midden jaren 80 is de laatste strekking steeds meer op het voorplan getreden en heeft de sociale frictie tussen de zwarte en joodse gemeenschap volgens vele analisten geleidelijk endemische proporties aangenomen.¹¹⁴⁶ Één van de uitwassen hiervan was de opkomst van een echte herinneringsconcurrentie ten nadele van eerdere aanzetten tot herinneringsalliantie.¹¹⁴⁷ De gelijklopende ontwikkeling van de collectieve herinneringen aan hun eigen geschiedenis van onderdrukking mondde zo in een weinig verheffende competitie uit. Zowel de joodse als zwarte gemeenschap legden rond het midden van de jaren 60 de residuele schaamte over hun geschiedenis van slachtofferschap af en counterden eerdere tendensen tot conformisme en assimilatie door plots meer aandacht te besteden aan wat hen net van de meerderheid verschillend maakte. In het midden van de jaren 70 kwam een proces van publieke bewustmaking op gang, onder meer door toedoen van de respectieve miniseries *Roots* (1977) en *Holocaust* (1978). In de daaropvolgende decennia probeerden beide gemeenschappen deze collectieve herinneringen te officialiseren en op één of andere wijze ingang te doen vinden in het corpus nationale herinneringen van de Verenigde Staten. Met behulp van politiek gelobby en culturele beïnvloeding werd geprobeerd erkenning voor het eigen leed te verkrijgen en hieraan immateriële correlaria – politieke *goodwill*, morele autoriteit en sociaal aanzien – en materiële tegemoetkomingen – oprichting van musea en memorialen, aanpassing van het onderwijscurriculum, eventuele financiële compensatie – te ontfangen. Anders dan de joodse gemeenschap bleef de zwarte gemeenschap echter op haar honger zitten. Onder meer omdat ze op minder rechtstreekse en slechter gestructureerde invloedsorganen kon bogen, vond haar discours minder weerklank. Daarenboven bleef ze geconfronteerd met een ongunstig raciaal klimaat en groeide het besef dat de sociale malaise waarin ze nu al eeuwen verzeild was eigenlijk gewoon bleef voortduren.¹¹⁴⁸ Het contrast met de snelle sociale opgang van de Amerikaanse Joden kon niet groter zijn: ondanks de blijvende nadruk op verleden slachtofferschap, bleken zij zich succesvol aan de context van potentiële discriminatie te hebben onttrokken en moesten zij geen onderdrukking meer vrezen.

In het begin van de jaren 90, naar aanleiding van de oprichting van het *United States Holocaust Memorial Museum* (1993), het kassucces van *Schindler's List* (1993) en de chronische onderbelichting van de eigen collectieve lijdensweg tijdens de viering van de 500ste verjaardag van de ontdekking van Amerika (1992), verscherpte zoals vermeld de toon.¹¹⁴⁹ Gefrustreerd door wat ze beschouwden als de monopolisering van het officiële slachtofferschapdiscours door een sociale groep die zijn episode van collectief slachtofferschap niet eens in de Verenigde Staten doorstaan had en bovendien niet langer als onderdrukt beschouwd kon worden, opteerden verschillende zwarte woordvoerders voor een radicalere aanpak. Ze namen doelbewust de Holocaust als paradigma en adopteerden Holocaustgerelateerde terminologie en symboliek.¹¹⁵⁰ De periode van slavernij werd

¹¹⁴⁵ MCPHAIL, Mark L. *The Rhetoric of Racism Revisited: Reparations or Separation?* Lanham: Rowman & Littlefield, 2002, 67-68

¹¹⁴⁶ Cf. SUNDQUIST, Eric J. *Strangers in the Land: Blacks, Jews, Post-Holocaust America*. Harvard: Harvard University Press 2005, 494.

¹¹⁴⁷ FREEDMAN, Samuel G. *Laying Claim to Sorrow Beyond Words* in *New York Times*, 13 december 1997

¹¹⁴⁸ GOFFMAN, Ethan. *Imagining Each Other: Blacks and Jews in Contemporary American Literature*. Albany: Suny Press, 2000, 223

¹¹⁴⁹ Cf. RUFFINS, Fath D. *Revisiting the Old Plantation: Reparations, Reconciliation, and Museumizing American Slavery* in KARP, Ivan, KRATZ, Corinne A., SZWAJA, Lynn en YBARRA-FRAUSTO, Tomás (eds.). *Museum Frictions: Public Cultures/Global Transformations*. Durham: Duke University Press, 2006, 416.

¹¹⁵⁰ NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 194

omgedoopt tot *Black Holocaust*, *African-American Holocaust* of *Maafa* – een term die ‘ramp’ betekent in het Swahili en geïntroduceerd werd om het Afrikaanse perspectief te benadrukken.¹¹⁵¹ De lancering van het concept *Black Holocaust* beoogde bij de blanke meerderheid een reeks gevestigde semantische associaties op te roepen: systematisch en intentioneel aangerichte gruwel, een niet onder woorden te brengen gevoel van kolossaal verlies, een herkenbare dadergroep met blijvende verantwoordelijkheid, etc.¹¹⁵² Rond de *Middle Passage* – de transatlantische overvaart van naar schatting 12 miljoen in het Afrikaanse hinterland gevangen zwarten die als kernpunt van de *Black Holocaust* beschouwd wordt – kwam een ware herdenkingscultus op gang die vergelijkbaar was met die rond Auschwitz. Her en der werden gedenktekens opgericht en gingen kleine musea open, het werd één van de belangrijkste thema’s van de *Afrocentric* kunstbeweging en figureerde ook prominent in het werk van toonaangevende zwarte schrijvers zoals Michelle Cliff, Carryl Phillips, John Wideman en Nobelprijslauréate Toni Morrison.¹¹⁵³ Met de *African Burial Ground* in Manhattan, het geborgen slavenschip Henrietta Marie en de film *Amistad* (1997) ontstond bovendien een netwerk van eigen *lieux de mémoire*. En ook op het academisch vlak kwam rond de *Middle Passage* een ongeziene bedrijvigheid op gang: met de *African-American Studies* werden leerstoelen opgericht die zich op dit verleden van collectief slachtofferschap focusten en er vond een echte explosie plaats van nieuwe publicaties en conferenties over dit onderwerp.¹¹⁵⁴ De drastisch toegenomen herdenkingsactiviteit onttaardde echter frequent in een regelrechte herinneringscompetitie, waarbij de zwarte en joodse gemeenschap blijk gaven van weinig inlevingsvermogen in elkaars trauma.¹¹⁵⁵ In speeches en geschriften opperden verschillende zwarte voorvechters dat de *Black Holocaust* eigenlijk als enige noemenswaardige ‘holocaust’ beschouwd moest worden. Extremisten van de *Nation of Islam* namen hierbij het initiatief en beriepen zich op het vermeend gigantische aantal slachtoffers dat tijdens de slavernij gevallen zou zijn. Zo bezwoer Louis Farrakhan de joodse gemeenschap: ‘*Don’t push your six million down our throats when we lost 100 million*’ en liet Khalid Abdul Muhammad in 1994, op de eerste conferentie over de *Black Holocaust*, verstaan: ‘*the Black Holocaust was hundred times worse than the so-called Jew Holocaust*’.¹¹⁵⁶ Ook publicaties van de hand van academisch geaffilieerde auteurs als S.E. Anderson, Velma Thomas, Del Jones en Gyasi Foluke propageerden een waanzinnig

¹¹⁵¹ FREEDMAN, Samuel G. *Laying Claim to Sorrow Beyond Words* in *New York Times*, 13 december 1997 en CHEEVES, Horace en CHEEVES, Denise N. *Legacy: The African Holocaust and the American Land Swindle*. Philadelphia: Naklo Press, 2000, 1

¹¹⁵² FREEDMAN, Samuel G. *Laying Claim to Sorrow Beyond Words* in *New York Times*, 13 december 1997 en RUFFINS, Fath D. *Revisiting the Old Plantation: Reparations, Reconciliation, and Museumizing American Slavery* in KARP, Ivan, KRATZ, Corinne A., SZWAJA, Lynn en YBARRA-FRAUSTO, Tomás (eds.). *Museum Frictions: Public Cultures/Global Transformations*. Durham: Duke University Press, 2006, 401 en 424

¹¹⁵³ CLIFF, Michelle. *Free Enterprise*. New York: Penguin, 1993, PHILLIPS, Carryl. *Crossing the River*. New York: Knopf, 1993, MORRISON, Toni. *Beloved: A Novel*. New York: Knopf, 1987 en WIDEMAN, John Edgar. *Fatheralong: A Meditation on Fathers and Sons, Race and Society*. New York: Pantheon, 1994. Zie in detail: GARVEY, Johanna X. K. *Passages to Identity. Re-Membering the Diaspora in Marshall, Phillips, and Cliff* in DIEDRICH, Maria, GATES, Henry L. en PEDERSEN, Carl (eds.). *Black Imagination and the Middle Passage*. Oxford: Oxford University Press, 1999, 255-270.

¹¹⁵⁴ FREEDMAN, Samuel G. *Laying Claim to Sorrow Beyond Words* in *New York Times*, 13 december 1997

¹¹⁵⁵ GOFFMAN, Ethan. *Imagining Each Other: Blacks and Jews in Contemporary American Literature*. Albany: Suny Press, 2000, 207-208, GREGORY, Jay. *Other People’s Holocausts: Trauma, Empathy, and Justice in Anna Deavere Smith’s Fires in the Mirror* in *Contemporary Literature*, 2007, 48, 1, 119-120 en ZIERLER, Wendy. “*My Holocaust Is Not Your Holocaust*”: *Facing Black and Jewish Experience in The Pawnbroker, Higher Ground, and The Nature of Blood in Holocaust and Genocide Studies*, 2004, 18, 1, 66-67

¹¹⁵⁶ MCMILLAN, Penelope en DECKER, Cathleen. *Israel a ‘Wicked Hypocrisy’ – Farrakhan Forum Speech Before 14,000 Touches on Foreign Policy, Economics* in *Los Angeles Times*, 15 september 1985 en FIELDS, Suzanne. *To the Defenders of Free Speech* in *Washington Times*, 2 mei 1994

opgeblazen sterftcijfer om de eerste plaats in de slachtofferhiërarchie te claimen.¹¹⁵⁷ De door hen voorgestelde getallen – 50 tot 90 miljoen doden alleen al tijdens de rooftochten van de slavenhandelaars in het Afrikaanse binnenland en tijdens de *Middle Passage* – noopten Foluke tot de retorische vraag: ‘*Are we not more than vindicated in depicting this deathly aspect of ‘the Black experience’ as The Real Holocaust?*’¹¹⁵⁸

Joods protest liet niet lang op zich wachten. Seymour Drescher en Katz benadrukten dat de vergelijking met de Holocaust niet opging en de eigen uniciteitsaanspraak al zeker niet ernstig genomen kon worden. Volgens hen was er helemaal geen sprake van genocide omdat de slavenhandelaars en -eigenaars primair exploitatie op het oog hadden en dus belang hadden bij het overleven van hun slaven.¹¹⁵⁹ Bovendien lag het aantal slachtoffers dat tijdens de *Middle Passage* gevallen was veel lager dan de extreme ramingen die in radicale zwarte kringen de ronde deden – namelijk om en bij de 2 miljoen –¹¹⁶⁰ en was hun dood geen gevolg van een intentionele handeling maar van ziekte en ontbering – bewezen door het feit dat de mortaliteitsgraad bij de bemanning bijna even hoog lag.¹¹⁶¹ Voor Katz bleef de uniciteit van de Holocaust dus onverminderd overeind, terwijl ook Drescher, ondanks zijn waarschuwing om geen *hierarchy of suffering* in het leven te roepen, deze visie impliciet onderschreef.¹¹⁶² Anderen, zoals Ronald Segal en de zwart-joodse intellectueel Laurence Mordekhai Thomas, bekleedden een tussenpositie. Ze beklemtoonden dat de slavernij en de Holocaust radicaal van elkaar verschilden, maar allebei op een andere wijze als paradigma van absoluut kwaad

¹¹⁵⁷ ANDERSON, S. E. en HOLLEY, Vanessa. *The Black Holocaust for Beginners*. New York: Writers and Readers Publishing, 1995, 6, JONES, Del. *The Black Holocaust: Global Genocide*. Philadelphia: Hikeka Press, 1992, 5 en THOMAS, Velma M. *Lest We Forget: The Passage from Africa to Slavery and Emancipation. A Three-dimensional Interactive Book with Photographs and Documents from the Black Holocaust Exhibit*. New York: Crown Trade Paperbacks, 1997, 7-8

¹¹⁵⁸ FOLUKE, Gyasi A. *The Real Holocaust: A Wholistic Analysis of the African-American Experience, 1441-1994*. New York: Carlton Press Corporation, 1995, 112

¹¹⁵⁹ DRESCHER, Seymour. *The Atlantic Slave Trade and the Holocaust: A Comparative Analysis* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 67-69 en KATZ, Steven T. *Historicism, the Holocaust, and Zionism: Critical Studies in Modern Jewish Thought and History*. New York: New York University Press, 1992, 119-120

¹¹⁶⁰ Volgens gezaghebbende schattingen werden er tussen 1500 en 1900 in totaal 30 miljoen Afrikanen tot slavernij gedwongen. Hiervan werden er 12 miljoen naar de Nieuwe Wereld verscheept, 6 miljoen naar het Oosten afgevoerd, 8 miljoen op het Afrikaanse continent zelf uitgebuit en kwamen er 4 miljoen om tijdens de mars naar de kust of werkplek en in transitkampen. De mortaliteitsgraad bij de overtocht van de oceaan bedroeg tussen de 15 en 17%, wat neerkomt op een additioneel sterftcijfer van ongeveer 3 miljoen (waarvan 2 miljoen tijdens de *Middle Passage*). Hierbij moet nog het onbekend maar wellicht zeer hoog aantal slachtoffers gerekend worden dat viel tijdens de eigenlijke gevangenneming. Van de 10 miljoen slaven die levend in de Nieuwe Wereld aankwamen waren er 4 miljoen die in Brazilië voet aan wal zetten, 4 miljoen in de Caraïben, 1,5 in de Spaanse kolonies in Midden- en Zuid-Amerika en 427.000 in Noord-Amerika (bijna uitsluitend in Virginia en de zuidelijke staten van de latere VS). Dit laatste, relatief beperkte contingent slaven was in 1860, net voor de afschaffing van de slavernij, aangegroeid tot bijna 4 miljoen (op een bevolking van 34 miljoen). Zie CURTIN, Philip D. *The Atlantic Slave Trade: A Census*. Madison: University of Wisconsin Press, 1969, 87-91, LOVEJOY, Paul E. *The Impact of the Atlantic Slave Trade on Africa: A Review of the Literature* in *Journal of African History*, 1989, 30, 3, 386 en 373 en MANNING, Patrick. *The Slave Trade: The Formal Demography of a Global System* in INIKORI, J. E. en ENGERMAN, Stanley L. (eds.). *The Atlantic Slave Trade: Effects on Economics, Societies and Peoples in Africa, the Americas, and Europe*. Durham: Duke University Press, 1992, 119-120.

¹¹⁶¹ DRESCHER, Seymour. *The Atlantic Slave Trade and the Holocaust: A Comparative Analysis* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 66-67 en KATZ, Steven T. *Historicism, the Holocaust, and Zionism: Critical Studies in Modern Jewish Thought and History*. New York: New York University Press, 1992, 121-122

¹¹⁶² KATZ, Steven T. *Historicism, the Holocaust, and Zionism: Critical Studies in Modern Jewish Thought and History*. New York: New York University Press, 1992, 127 en DRESCHER, Seymour. *The Atlantic Slave Trade and the Holocaust: A Comparative Analysis* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 80

beschouwd kunnen worden.¹¹⁶³ Zo verduidelijkt Thomas dat de morele bijzonderheid van de Holocaust lag in de bijzondere exterminatorische intentie die erin tot uitdrukking kwam, terwijl slavernij vanuit moreel oogpunt speciaal was omdat ze uitliep op blijvende *natal alienation*. Slaven werden niet als onverbeterlijk kwaadaardig beschouwd en waren nooit met uitroeiing bedreigd, maar ze werden, anders dan de Joden, wel voorgoed afgesneden van hun culturele wortels en gedwongen tot totale loyaliteit aan een systeem dat hen als volstrekt inferieur bestempelde.¹¹⁶⁴ De Holocaust deed de traditie van de joodse slachtoffers daarentegen niet verloren gaan, zodat overlevenden en nabestaanden konden aanknopen bij een eigen sociaal onbezwaarde groepsidentiteit – iets wat slaven en hun nabestaanden definitief ontzegd was.¹¹⁶⁵ Thomas verwierp dus elke absolute uniciteitsaanspraak omdat deze de erkenning bemoeilijkt van de ernst van aan andere collectiviteiten berokkend leed.

Uit het voorgaande blijkt dat de ontkenning van de uniciteit van de Holocaust, de overname van de Holocaustmetafoor en eventueel zelfs het opwerpen van eigen uniciteitsaanspraken door protagonisten van de indiaanse en zwarte gemeenschap tot doel hadden om hun verleden van collectief slachtofferschap – dat volgens hen door de aanhoudende nadruk op de uniciteit van het lot van de Joden in de vergetelheid gedrukt werd – onder aandacht te brengen. In 1992 voelden zij het symbolische ogenblik aangebroken om de blanke meerderheid duidelijk te maken dat ze eindelijk de verantwoordelijkheid moest opnemen voor de wandaden die tijdens de kolonisering en exploitatie van de veroverde gebieden begaan waren. Zij eisten een materiële compensatie die verder ging dan een politiek van positieve discriminatie, daarnaast formele verontschuldigingen van de overheid en ten slotte de rechtmatige opname in de officiële collectieve herinnering van wat zij hadden moeten doorstaan.¹¹⁶⁶

¹¹⁶³ SEGAL, Ronald. *The Black Diaspora: Five Centuries of the Black Experience Outside Africa*. New York: Farrar, Straus & Giroux, 1995, 36, THOMAS, Laurence M. *Vessels of Evil: American Slavery and the Holocaust*. Philadelphia: Temple University Press, 1992, 8-10 en THOMAS, Laurence Mordekhai. *Verabscheuungswürdige Vergleiche des Bösen. Die amerikanische Sklaverei und der Holocaust* in WOJAK, Irmtrud en MEINL, Susanne (eds.). *Grenzenlose Vorurteile: Antisemitismus, Nationalismus und ethnische Konflikte in verschiedenen Kulturen*. Frankfurt: Campus Verlag, 2002, 87-88

¹¹⁶⁴ THOMAS, Laurence M. *Vessels of Evil: American Slavery and the Holocaust*. Philadelphia: Temple University Press, 1992, 123-126. Zie hierover ook STERBA, James P. *Understanding Evil: American Slavery, the Holocaust, and the Conquest of the American Indians in Ethics*, 1996, 106, 2, 432-433.

¹¹⁶⁵ THOMAS, Laurence M. *Vessels of Evil: American Slavery and the Holocaust*. Philadelphia: Temple University Press, 1992, 150 en THOMAS, Laurence Mordekhai. *Verabscheuungswürdige Vergleiche des Bösen. Die amerikanische Sklaverei und der Holocaust* in WOJAK, Irmtrud en MEINL, Susanne (eds.). *Grenzenlose Vorurteile: Antisemitismus, Nationalismus und ethnische Konflikte in verschiedenen Kulturen*. Frankfurt: Campus Verlag, 2002, 91

¹¹⁶⁶ De zwarte gemeenschap kreeg haar excuses vanwege het *Congress* pas op 18 juni 2009; een soortgelijke resolutie met betrekking tot de indiaanse gemeenschap is nog steeds hangende. In beide resoluties is expliciet opgenomen dat de excuses geen schuldbetekenis inhouden op basis waarvan schadevergoeding geëist zou kunnen worden. Zie THOMPSON, Krissah. *Senate Backs Apology for Slavery: Resolution Specifies That It Cannot Be Used in Reparation Cases* in Washington Post, 19 juni 2009. Ook de plannen voor een eigen museum op *The Mall* in Washington DC, het sluitstuk van de opname van hun particuliere collectieve herinneringen in de officiële collectieve herinnering, zijn eindelijk concreet geworden. In 1989 keurde het *Congress* de oprichting goed van het *National Museum of the American Indian* (www.nmai.si.edu), dat de deuren opende op 21 september 2004. En in 2003 keurde president Bush de oprichting goed van het *National Museum of African American History and Culture* (www.nmaahc.si.edu), dat de laatste vrije plek op *The Mall* zal innemen en vermoedelijk in december 2015 klaar zal zijn. Beide musea spitsen zich uitdrukkelijk toe op de bijdragen van de zwarte en indiaanse gemeenschap maar een centrale plaats voor hun verleden van collectief slachtofferschap lijkt niet voorzien. Zie voor de ontstaansgeschiedenis van het *National Museum of African American History and Culture*: RUFFINS, Eath D. *Revisiting the Old Plantation: Reparations, Reconciliation, and Museumizing American Slavery* in KARP, Ivan, KRATZ, Corinne A., SZWAJA, Lynn en YBARRA-FRAUSTO, Tomás (eds.). *Museum Frictions: Public Cultures/Global Transformations*. Durham: Duke University Press, 2006, 415-424.

2.5 Le livre noir du communisme – 1997

Een voorlopig laatste fase in het uniciteitsdebat brak aan in oktober 1997, naar aanleiding van het verschijnen van *Le livre noir du communisme*. In dit boek – bewust gepubliceerd rond de 80ste verjaardag van de Russische Revolutie – gaven zes gerenommeerde Franse historici een uitvoerig overzicht van de misdaden begaan door communistische regimes.¹¹⁶⁷ De auteurs – voor het merendeel ex-marxisten die door confrontatie met communistische uitwassen het licht gezien hadden – lieten er weinig twijfel over bestaan dat hun bijdragen een aanklacht vormden tegen de zelfingenomen en vergoelijkende houding die daaromtrent in linkse middens nog steeds overheerste. De tactiek van vergeving en verzoening waarmee Franse socialisten en communisten hun gelederen na de val van de Berlijnse muur opnieuw gesloten hadden, had ervoor gezorgd dat de Franse linkerzijde nooit met de criminele dimensie van het communisme in het reine had hoeven te komen. Met de nog steeds invloedrijke *Parti communiste français* op kop – die ooit de onderdrukking van de Praagse Lente, de Sovjetinval in Afghanistan en zelfs het regime van Pol Pot ondersteund had en pas zeer laat gedestaliniseerd raakte – was Frankrijk volgens deze auteurs wellicht het laatste westerse land waar de communistische misdaden systematisch veronachtzaamd werden. *Le livre noir du communisme* moest ervoor zorgen dat de bijna vergeten massamoorden in de Sovjet-Unie, China en socialistische Derde Wereldlanden in Frankrijk eindelijk de aandacht zouden krijgen die hen toekwam.¹¹⁶⁸ De auteurs slaagden met brio in hun opzet. Het boek werd niet alleen een instant bestseller, met op 5 jaar tijd meer dan 1 miljoen verkochte exemplaren, maar deed bovendien enorm veel stof opwaaien.¹¹⁶⁹ Maandenlang werd op de opiniebladzijden van *Le Monde* een bitse ideologische strijd uitgevochten tussen uitgesproken voor- en tegenstanders. Ongeveer alle basisstellingen van het boek kwamen hierbij onder vuur te liggen.

Zo werd het methodologische uitgangspunt gehekelde dat veronderstelde dat alle communistische regimes intrinsiek gelijkaardig waren, eenzelfde manicheïstische visie belichaamden, op dezelfde nefaste wijze georganiseerd waren en onvermijdelijk in vergelijkbare terreur uitmondde.¹¹⁷⁰ De bewering dat extreem politiek geweld de structurele essentie van het communisme vormde was voor vele critici een brug te ver: niet alle communistische regimes voerden een schrikbewind en waar dit wel het geval was, mag de impact van daadwerkelijke politieke en militaire tegenstand – revolutie, Tweede Wereldoorlog, Koude Oorlog – niet onderschat worden.¹¹⁷¹ Bovendien was het bedenkelijk

¹¹⁶⁷ COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression*. Paris: Robert Laffont, 1997

¹¹⁶⁸ COURTOIS, Stéphane. *Les crimes du communisme* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression*. Paris: Robert Laffont, 1997, 13, COURTOIS, Stéphane. *Comprendre la tragédie communiste* in *Le Monde*, 20 december 1997, LECOMTE, Bernard. *Entretien avec Stéphane Courtois: Crimes communistes: le malaise français* in *Politique Internationale*, 1998, 80, 365-367 en PROISSL, Wolfgang. *Der rote Holocaust: Interview mit dem französischen Historiker Stéphane Courtois, dem Herausgeber des "Schwarzbuches"* in *Die Zeit*, 21 november 1997

¹¹⁶⁹ Voor de verkoopcijfers zie MALIA, Martin. *Judging Nazism and Communism* in *The National Interest*, 2002, 69, 68-69.

¹¹⁷⁰ COURTOIS, Stéphane. *Pourquoi?* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression*. Paris: Robert Laffont, 1997, 1066 en WERTH, Nicolas. *Vrais et faux enjeux du "livre noir"* in *Le Monde*, 27 november 1997

¹¹⁷¹ BLUM, Alain. *Historiens et communisme: condamner ou comprendre?* in *Le Monde*, 18 november 1997 en PERRAULT, Gilles. *Loin de l'Histoire, une opération à grand spectacle: Communisme, les falsifications d'un "livre noir"* in *Le Monde Diplomatique*, december 1997, 22-23

om het enorme dodental zomaar aan het communisme toe te schrijven zonder rekening te houden met de invloed van figuren als Stalin of Mao of met de bijzondere kenmerken van de respectieve interne situaties.¹¹⁷² Dat *Le livre noir du communisme* op een echte polemiek uitdraaide, had echter niet te maken met het onderbelichten van de precieze context van de communistische misdaden maar met het uitdagende voor- en nawoord van Stéphane Courtois. Courtois, die na het plotse overlijden van François Furet aangezocht was om het voorwoord voor zijn rekening te nemen, had van de gelegenheid gebruik gemaakt om, zonder zijn coauteurs te raadplegen, de bevindingen van het boek te herdefiniëren in dienst van zijn eigen militant anticommunisme.¹¹⁷³ Vlak na de boekvoorstelling vielen Nicolas Werth en Jean-Louis Margolin, de auteurs van de twee belangrijkste bijdrages, hem hiervoor publiekelijk af. Ze konden het niet appreciëren dat Courtois, in plaats van de lezer in zijn voorwoord een beredeneerde vergelijking aan te bieden tussen de verderop in het boek behandelde communistische terreurregimes, zichzelf als een soort openbaar aanklager gemanifesteerd had die, zelfs ten koste van de conclusies van zijn medeauteurs, het communisme als inherent en onovertroffen misdadig voorstelde.¹¹⁷⁴ Dat *Le livre noir du communisme* – qua titelkeuze zelf trouwens al een weinig subtiële allusie op de Holocaust –¹¹⁷⁵ naar analogie met de veroordeling van het nazisme ook het proces moest maken van het communisme, bleek al uit Courtois' oproep tot een postuum *Nuremberg du communisme*.¹¹⁷⁶ Vooral zijn dubieuze poging om het communisme af te schilderen als meer verdorven dan het nazisme en zijn suggestie dat de communistische terreur eigenlijk niet voor de Holocaust moest onderdoen, zorgden voor beroering.¹¹⁷⁷

Om te beginnen beklemtoonde Courtois dat de communistische ideologie inherent misdadig was. Anders dan zijn coauteurs beweerde hij dat de criminele dimensie van het communisme geen louter structurele ontsporing was maar diep in de ideologie zat ingebakken. Hiermee verdedigde Courtois een extreme positie in een discussie die in Frankrijk sinds de jaren 50 op geregelde tijdstippen de kop opsteekt. Volgens de ideologische linkerzijde moest het communisme beschouwd worden als een emancipatorische ideologie en waren de misdaden het gevolg van het onvermogen van de communistische leiders om hun idealen van gelijkheid en sociale rechtvaardigheid met zachte hand te bereiken. Zo vonden

¹¹⁷² ARONSON, Ronald. *Communism's Posthumous Trial* in *History & Theory*, 2003, 42, 2, 233-236 en BECKER, Jean-Jacques. *Le livre noir du communisme. De la polémique à la compréhension* in *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 1998, 59, 178

¹¹⁷³ BARTOV, Omer. *Review Forum: Rewriting the Twentieth Century. Extreme Opinions* in *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2002, 3, 2, 296-298

¹¹⁷⁴ CHEMIN, Ariane. *Les divisions d'une équipe d'historiens du communisme* in *Le Monde*, 31 oktober 1997, MARGOLIN, Jean-Louis. *Historien, militant politique ou procureur?* in *Le Monde*, 9 november 1997, MARGOLIN, Jean-Louis en WERTH, Nicolas. *Communisme: retour à l'histoire* in *Le Monde*, 14 november 1997 en WERTH, Nicolas. *Le communisme: l'heure du bilan* in *L'Histoire*, 1998, 217, 8

¹¹⁷⁵ Het eerste 'zwartboek' was in 1947 geschreven door de Russische Joden Vassili Grossman en Ilya Ehrenbourg en was een overzicht van de massaslachtingen die de nazi's aan het oostfront onder de Joden aangericht hadden. De publicatie van het boek werd op bevel van Stalin tegengehouden omdat de nadruk op particulier slachtofferschap niet strookte met het communistische beeld van het niet-gedifferentieerde, antifascistische slachtoffer. Één exemplaar overleefde de censuur, raakte vlak na het instorten van de Sovjetunie dan toch gepubliceerd en werd in 1995 in het Frans vertaald als EHRENBURG, Ilya en GROSSMAN, Vassili. *Le livre noir: Sur l'extermination scélérate des juifs par les envahisseurs fascistes allemands*. Arles: Solin, 1995. Zie GOLSAN, Richard J. *Introduction to the English-Language Edition: The Politics of History and Memory in France in the 1990s* in ROUSSO, Henry (ed.). *Stalinism and Nazism: History and Memory Compared*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2004, xiii en LINDENBERG, Daniel. *Remous autour du Livre noir du communisme* in *Esprit*, januari 1998, 190-191.

¹¹⁷⁶ COURTOIS, Stéphane. *Les crimes du communisme* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression*. Paris: Robert Laffont, 1997, 17-18 en 23

¹¹⁷⁷ Lilly Marcou spreekt in dit verband van een laattijdige Franse *Historikerstreit*. Zie MARCOU, Lilly. *Tardive querelle d'Allemands* in *Le Monde*, 14 november 1997.

Jean-Jacques Becker, Gilles Perrault en de communistische voorman Robert Hue het onbegrijpelijk dat Courtois niet onder ogen wou zien dat de laakbare praktijken van communistische regimes terug te voeren waren op de pervertering of misplaatste toepassing van een progressief ideaal.¹¹⁷⁸ Gematigde critici van dit linkse standaardperspectief benadrukten dat de positieve ideologische kenmerken van het communisme meer illusie waren dan werkelijkheid en dat linkse intellectuelen in hun hoop op een overstijging van het kapitalisme blind waren voor de wijze waarop de revolutionaire dynamiek de humanitaire idealen onvermijdelijk uitholde. Deze opvatting kende in Frankrijk met Albert Camus, Raymond Aron, André Glucksmann, Bernard Henri-Lévy en later François Furet en Claude Lefort grote voorstanders en werd in dit debat vertolkt door Margolin en Werth.¹¹⁷⁹ Courtois zelf, met in zijn Alain Besançon, Alain de Benoist, Tony Judt en Martin Malia, liet er in zijn opiniestukken dan weer geen twijfel over bestaan dat het communisme geen onovertroffen humanitaire of intrinsiek ambigue maar een ronduit repressieve ideologische kern bezat.¹¹⁸⁰

Hij ging echter nog een stap verder door te verkondigen dat de ideologie van het communisme hierdoor even crimineel was als de ideologie van het zo verguisde nazisme. Vanuit linkse hoek rees hiertegen hevig protest, met als argument dat de bevrijdingsideologie van het communisme onmogelijk over dezelfde kam geschoren kon worden als de uitsluitingsideologie van het nazisme. Zo lieten Becker, Perrault en Hue verstaan dat het project van de nazi's extreem nationalistisch, racistisch en dus exclusief van aard was, terwijl het communistische project universalistisch, egalitaristisch, emancipatorisch en dus volstrekt inclusief was. Een grotere discrepantie was volgens hen nauwelijks denkbaar. Ze beklemtoonden dat de massamoorden van het nazisme rechtstreeks uit de achterliggende doctrine volgden en eigenlijk perfect voorspelbaar waren, terwijl de wandaden van het communisme resulteerden uit een verraad van de doctrine en per vergissing, door misleiding, onoplettendheid en onhandigheid tot stand gekomen waren.¹¹⁸¹ Ook voor Werth en Margolin was het communisme duidelijk minder moreel verwerpelijk omdat het gebaseerd was op een nobel ideaal dat zich tragisch genoeg niet in de praktijk liet realiseren.¹¹⁸² Courtois en zijn

¹¹⁷⁸ BECKER, Jean-Jacques. *Les fièvres anticomunistes* in *L'Histoire*, 1997, 215, 6-7, PERRAULT, Gilles. *Loin de l'Histoire, une opération à grand spectacle: Communisme, les falsifications d'un "livre noir"* in *Le Monde Diplomatique*, december 1997, 23 en HUE, Robert. *Nazisme, communisme: La comparaison est odieuse et inacceptable* in *L'Événement du Jeudi*, 13 november 1997

¹¹⁷⁹ CAMUS, Albert. *L'homme révolté*. Paris: Gallimard, 1951, ARON, Raymond. *L'opium des intellectuels*. Paris: Calmann-Lévy, 1955, GLUCKSMANN, André. *Les maîtres penseurs*. Paris: Grasset, 1977, HENRI-LÉVY, Bernard. *La barbarie à visage humain*. Paris: Grasset, 1977, FURET, François. *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*. Paris: Robert Laffont, 1995, LEFORT, Claude. *Le complication. Retour sur le communisme*. Paris: Fayard, 1999, MARGOLIN, Jean-Louis en WERTH, Nicolas. *Communisme: retour à l'histoire* in *Le Monde*, 14 november 1997, WERTH, Nicolas. *Le crime n'est pas central* in *L'Humanité*, 7 november 1997 en WERTH, Nicolas. *Vrais et faux enjeux du "livre noir"* in *Le Monde*, 27 november 1997

¹¹⁸⁰ COURTOIS, Stéphane. *Comprendre la tragédie communiste* in *Le Monde*, 20 december 1997, PROISSL, Wolfgang. *Der rote Holocaust: Interview mit dem französischen Historiker Stéphane Courtois, dem Herausgeber des "Schwarzbuches"* in *Die Zeit*, 21 november 1997, BESANÇON, Alain. *Nazisme et communisme, également criminels* in *Le Monde*, 22 oktober 1997, DE BENOIST, Alain. *Le nazisme et le communisme sont-ils comparables?* in *Éléments*, 1998, 92, 18-19, JUDT, Tony. *Communism Was Mass Murder From the Outset* in *International Herald Tribune*, 23 december 1997, MALIA, Martin. *Foreword: The Uses of Atrocity* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*. Cambridge: Harvard University Press, 1999, xx

¹¹⁸¹ BECKER, Jean-Jacques. *Les fièvres anticomunistes* in *L'Histoire*, 1997, 215, 6-7, PERRAULT, Gilles. *Loin de l'Histoire, une opération à grand spectacle: Communisme, les falsifications d'un "livre noir"* in *Le Monde Diplomatique*, december 1997, 23 en HUE, Robert. *Nazisme, communisme: La comparaison est odieuse et inacceptable* in *L'Événement du Jeudi*, 13 november 1997

¹¹⁸² MARGOLIN, Jean-Louis en WERTH, Nicolas. *Communisme: retour à l'histoire* in *Le Monde*, 14 november 1997, WERTH, Nicolas. *Plus on compare le communisme et le nazisme, plus les différences sautent aux yeux* in

medestanders bleken niet onder de indruk van deze standaardreplik. Courtois vroeg zich samen met Jacques Julliard af waarom misdaden begaan in naam van een emancipatorisch ideaal minder erg zouden zijn dan misdaden begaan vanuit een racistisch superioriteitsgevoel. Bovendien, zo voegde hij eraan toe, moet de prijzenswaardigheid of laakbaarheid van idealen afgemeten worden aan hun gevolgen in plaats van aan hun dogmatische onderbouw.¹¹⁸³ Courtois, Besançon en de Benoist benadrukten dat het communisme, ondanks de humanitaristische schijn, van bij aanvang een onderdrukkingsideologie huldigde met onomwonden exterminatorische inslag. De Messiaanse utopie om de mensheid via het proletariaat terug één, solidair en vrij te maken zette nog tijdens de Russische Revolutie een dynamiek in gang die van terreur een vast ingrediënt van de Sovjetsamenleving zou maken. Met de oprichting van de *Cheka* in 1917 en de uitbouw van het concentratiekampstelsel ontwikkelde de communistische dictatuur het middel om – in een toestand van permanente paranoia – iedereen die van afkeer voor het regime verdacht kon worden voor onbepaalde duur te doen verdwijnen.¹¹⁸⁴ Net zoals de nazi's later, sloten de communisten hierbij bepaalde bevolkingsgroepen uit hun morele universum: kapitalisten, bourgeois en allerhande contrarevolutionairen werden als absolute vijanden gebrandmerkt en werden zo tot voorwerp van een vaak letale vervolgingswaan.¹¹⁸⁵ Werth en Margolin brachten hiertegen in dat de slachtoffers van het communisme, anders dan onder meer de Joden en zigeuners onder het nazi-regime, niet vervolgd werden omwille van wie ze waren maar enkel omwille van hun vermeende politieke status. Hun bestraffing stond bovendien in het teken van heropvoeding en beoogde in principe geen liquidatie, waardoor er een aanzienlijke kans op overleving bestond.¹¹⁸⁶ Deze verschillen in slachtofferstatus mochten volgens Courtois, de Benoist en Todorov echter niet overdreven worden. Talloze slachtoffers die door het communistische bewind om zogenaamd politieke redenen vervolgd waren, hadden namelijk helemaal niets mispeuterd maar waren enkel aan geïnstitutionaliseerde achterdocht ten prooi gevallen. Bovendien was er ook in het communisme sprake van een essentialisering van de slachtoffercategorieën: toevallig behoren tot een gedoemde klasse – zoals de koelaks – of een geviseerde etnische groep – zoals de kozakken, Volgaduitsers en Krimtataren – volstond om het onheil over zich te horen afroepen.¹¹⁸⁷ Zoals blijkt uit de grootschalige destructie van laatstgenoemde groepen was de officiële pedagogische ratio bij de collectieve

Le Monde, 21 september 2000 en CHEMIN, Ariane. *Les divisions d'une équipe d'historiens du communisme* in *Le Monde*, 31 oktober 1997

¹¹⁸³ COURTOIS, Stéphane. *Comprendre la tragédie communiste* in *Le Monde*, 20 december 1997, JULLIARD, Jacques. *Ne dites plus jamais "jamais"* in *Le nouvel observateur*, 20-26 november 1997 en JULLIARD, Jacques. *L'année des fantômes: Journal 1997*. Paris: Grasset, 1998, 342

¹¹⁸⁴ COURTOIS, Stéphane. *Comprendre la tragédie communiste* in *Le Monde*, 20 december 1997, BESANÇON, Alain. *Nazisme et communisme, également criminels* in *Le Monde*, 22 oktober 1997 en DE BENOIST, Alain. *Le nazisme et le communisme sont-ils comparables?* in *Éléments*, 1998, 92, 18-20

¹¹⁸⁵ COURTOIS, Stéphane. *Pourquoi?* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression*. Paris: Robert Laffont, 1997, 1046-1047 en 1064 en PROISSL, Wolfgang. *Der rote Holocaust: Interview mit dem französischen Historiker Stéphane Courtois, dem Herausgeber des "Schwarzbuches"* in *Die Zeit*, 21 november 1997

¹¹⁸⁶ CHEMIN, Ariane. *Les divisions d'une équipe d'historiens du communisme* in *Le Monde*, 31 oktober 1997 en DEAN, Carolyn J. *Recent French Discourses on Stalinism, Nazism and "Exorbitant" Jewish Memory in History & Memory*, 2006, 18, 1, 59

¹¹⁸⁷ COURTOIS, Stéphane. *Les crimes du communisme* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression*. Paris: Robert Laffont, 1997, 31, COURTOIS, Stéphane. *Pourquoi?* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression*. Paris: Robert Laffont, 1997, 1056-1057 en 1064, DE BENOIST, Alain. *Le nazisme et le communisme sont-ils comparables?* in *Éléments*, 1998, 92, 20 en TODOROV, Tzvetan. *L'homme dépaycé*. Paris: Le Seuil, 1995, 33

strafmaatregelen van de communisten trouwens dikwijls ver te zoeken. Voor Courtois kon er geen twijfel over bestaan dat *le génocide 'de classe'* die hij in stalinistisch Rusland dacht waar te nemen, hierdoor in realiteit nauw aansloot bij *le génocide 'de race'* waarop het nazisme later een patent kreeg. Hij voegde er in één adem aan toe dat '*la mort de faim d'un enfant de koulak ukrainien délibérément acculé à la famine par le régime stalinien 'vaut' la mort de faim d'un enfant juif du ghetto de Varsovie acculé à la famine par le régime nazi.*'¹¹⁸⁸ Deze redenering veroorzaakte consternatie in joodse middens. Henri Raczymow en Benoît Rayski protesteerden tegen deze 'misselijkmakende vergelijking', die ze opvatten als een blasfemie en een ontolereerbare belediging aan het adres van de joodse kinderen die in de Holocaust omgekomen waren. Het grote verschil tussen het lot van het Oekraïense en het joodse kind was volgens hen dat het Oekraïense kind met een incidentele hongersnood te kampen kreeg, terwijl het joodse kind had af te rekenen met intentionele uithongering in het kader van een duidelijk genocidair project. Het Oekraïense kind had, indien het de hongersnood overleefde, nog een heel leven voor zich, terwijl het joodse kind in hetzelfde geval in de gaskamer van Treblinka zou verdwijnen.¹¹⁸⁹ Deze reactie resulteerde dan weer in fel protest van Catherine Coquio en Todorov: de implicatie dat het lijden van het Oekraïense kind minder ernstig genomen moest worden dan het lijden van het joodse kind kon voor hen onmogelijk door de beugel.¹¹⁹⁰ Daniel Lindenberg en Henry Rousso wezen erop dat in dit dispuut duidelijk sprake was van een semantische verwarring tussen de status van de slachtoffers en de status van de misdaad. Ze preciseerden dat het lijden van alle onschuldige slachtoffers van politiek geweld evenveel respect verdient en er dus geen enkele reden bestaat om hierin een morele hiërarchie te veronderstellen, maar tegelijk beklemtoonden ze dat dit niet betekende dat deze gewelddaden zelf ook als moreel gelijkwaardig afgeschilderd mogen worden.¹¹⁹¹ Hierdoor werd duidelijk dat de discussie over de vermeend vergelijkbare criminele dimensie van het communisme en het nazisme pas in het voordeel van Courtois beslecht kon worden indien kon worden aangetoond dat de ergste misdaad van het stalinisme – de geprovoceerde hongersnood van 1932-1933 in de Oekraïne – moreel equivalent was aan de Holocaust.

Op de vraag of deze hongersnood als een echte genocide beschouwd moet worden, lopen de meningen fel uiteen. In het huidige Oekraïne wordt de zogenaamde Holodomor beschouwd als het eigen voorbeeld bij uitstek van identiteitsbepalend collectief slachtofferschap en wordt het geïnstrumentaliseerd als een symbolisch fundament voor de prille natiestaat. Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze hongersnood daar geboekstaafd staat als een genocide zonder voorgaande, aangericht door de ervvijand om de eis tot meer autonomie in de kiem te smoren.¹¹⁹² Deze visie wordt tot op belangrijke hoogte bijgetreden door historici als Robert Conquest, Yaroslav Bilinsky en James Mace en werd – veeleer impliciet – ook door Courtois overgenomen. Zij menen dat de hongersnood van 1932-1933 door Stalin werd aangewend om het Oekraïense volk te decimeren, de lokale landbouwersklasse, die als bakermat van nationalisme gold, te elimineren, de Oekraïense

¹¹⁸⁸ COURTOIS, Stéphane. *Les crimes du communisme* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression*. Paris: Robert Laffont, 1997, 21

¹¹⁸⁹ RACZYMOW, Henri. *D'un "detail" qui masque le tableau* in *Le Monde*, 21 januari 1998 en RAYSKI, Benoît. *L'enfant juif et l'enfant ukrainien: Réflexions sur un blasphème*. La Tour d'Aigues: Aube, 2001, 40

¹¹⁹⁰ COQUIO, Catherine. *"Valeur" des vies, "valeurs" des mots* in *Le Monde*, 27 januari 1998 en TODOROV, Tzvetan. *Je conspire, Hannah Arendt conspirait, Raymond Aron aussi ...* in *Le Monde*, 21 januari 1998

¹¹⁹¹ LINDENBERG, Daniel. *Remous autour du Livre noir du communisme* in *Esprit*, januari 1998, 192 en ROUSSO, Henry. *La légitimité d'une comparaison empirique* in ROUSSO, Henry, WERTH, Nicolas en BURRIN, Philippe (eds.). *Stalinisme et nazisme: Histoire et mémoire comparées*. Bruxelles: Éditions complexe, 1999, 16-17

¹¹⁹² GOBLE, Paul. *To Counter Ukraine's Charges of Genocide, Moscow Admits to Mass Murder* in *Window On Eurasia*, 26 februari 2009

cultuur te onderdrukken en elk streven naar onafhankelijkheid te verstikken.¹¹⁹³ Mace trekt zelfs een duidelijke parallel met de Holocaust: *‘the Ukrainian famine was a deliberate act of genocide of roughly the same order of magnitude as the Jewish Holocaust of the Second World War, both in the number of its victims and in the human suffering it produced.’*¹¹⁹⁴ Andere auteurs, zoals Robert Tucker, John Getty, Mark Tauger, Stephen Wheatcroft en Barbara Green zien in de hongersnood geen genocidale intentie aan het werk. Volgens hen was het een zeer onfortuinlijk gevolg van een agressieve politiek van graanrekquisitie met het oog op de versnelling van het industrialiseringsproces in de stedelijke centra. Dat de Oekraïense bevolking niet speciaal was uitgeselecteerd zien zij bewezen door het feit dat er van de ongeveer 6 miljoen slachtoffers van de hongersnood naar schatting 2 miljoen buiten de Oekraïne vielen.¹¹⁹⁵ Een tussenpositie wordt dan weer bekleed door auteurs als Martin Malia en Nicolas Werth. Ook zij delen het standpunt dat de hongersnood initieel niet geïntendeerd was en door een ongelukkige samenloop van omstandigheden vooral de Oekraïense boerenbevolking trof, maar ze zien wel concrete indicaties dat Stalin van de gelegenheid gebruik maakte om de hongersnood kunstmatig te verlengen om de kern van de Oekraïense landbouwgemeenschap te liquideren. Malia en Werth laten in het midden of Stalins keuze om graan naar het buitenland te blijven exporteren, de rekwisitiequota onmenselijk hoog te houden en zelfs het toekomstige zaaigoed in beslag te laten nemen, van de hongersnood in tweede instantie toch een genocide maakte.¹¹⁹⁶

Om de morele gelijkwaardigheid van de communistische massamoord en de Holocaust plausibel te maken, volstond het echter niet om te beargumenteren dat de communistische ideologie een criminele dimensie bezat die vergelijkbaar was met die van de nazi-ideologie en te suggereren dat deze ideologie ook aanleiding gegeven had tot genocidale praktijken. Courtois moest ook proberen aantonen dat het concept van klassengenocide – dat hij aan Ernst Nolte ontleend had – even ernstige en tot de verbeelding sprekende kenmerken bezat als de Holocaust. Hier zag hij zich echter geconfronteerd met de twee standaardargumenten voor de uniciteit van de Holocaust, namelijk de exceptionaliteit van de vernietigingskampen en de bijzondere categoriciteit van de exterminatorische intentie. Omer Bartov bijvoorbeeld ziet hierin een fundamenteel onderscheid tussen het stalinistische regime en het nazi-regime: *‘The idea of incarcerating millions of people in barracks-like camps, whatever its origins, is inherent to both systems. The difference is just as important: the Nazi death camp is unique. The idea of using inmates for forced labor is also inherent to both regimes: the notion of Vernichtung durch Arbeit on a massive scale is unique to the Nazis. The idea of changing the*

¹¹⁹³ BILINSKY, Yaroslav. *Was the Ukrainian famine of 1932-1933 genocide?* in *Journal of Genocide Research*, 1999, 1, 2, 152-153, CONQUEST, Robert. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York: Oxford University Press, 1987 [1986], 329-330 en MACE, James E. *Famine and Nationalism in Problems of Communism*, 1984, 33, 3, 37-39

¹¹⁹⁴ MACE, James E. *The Man-Made Famine of 1933 in Soviet Ukraine* in SERBYN, Roman en KRAWCHENKO, Bohdan (eds.). *Famine in Ukraine, 1932-1933*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986, 11

¹¹⁹⁵ TUCKER, Robert C. *Stalinism as Revolution from Above* in TUCKER, Robert C. (ed.). *Stalinism: Essays in Historical Interpretation*. New York: Transaction Publishers, 1999 [1977], 83-84, GETTY, John Arch. *Starving the Ukraine* in *London Review of Books*, 22 januari 1987, TAUGER, Mark. *War die Hungersnot in der Ukraine intendiert?* in MECKLENBURG, Jens en WIPPERMANN, Wolfgang (eds.). *“Roter Holocaust?” Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus*. Hamburg: Konkret Literatur, 1998, 161-163, WHEATCROFT, Stephen G. *Correspondence: Ukrainian Famine in Problems of Communism*, 1985, 34, 1, 133, GREEN, Barbara B. *Stalinist Terror and the Question of Genocide: The Great Famine* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 156-157

¹¹⁹⁶ MALIA, Martin. *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917-1991*. New York: Free Press, 1994, 199-204 en WERTH, Nicolas. *Un état contre son peuple: violence, repression et terreur en Union soviétique* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression*. Paris: Robert Laffont, 1997, 232-233 en 238-240

*demography of entire landmasses is inherent to both systems: the notion of genocide of an entire group, be it ethnic or social, is unique to Nazism.*¹¹⁹⁷ Ook Ian Kershaw en Moshe Lewin komen in hun gerenommeerde studie van het stalinisme en het nazisme tot dezelfde conclusie: ondanks een gelijkaardige, gigantische dodentol en onmiskenbare gelijkenissen in demografisch en vervolgingsbeleid was de Holocaust ‘*the only example which history offers to date of a deliberate policy aimed at the total destruction of every member of an ethnic group. There was no equivalent of this under Stalinism.*’¹¹⁹⁸ Om deze uniciteitsthese te ondergraven hanteerde Courtois een dubbele strategie, die bestond uit de minimalisering van het belang van de aspecten van de Holocaust die voor uniciteit zouden kunnen pleiten, gekoppeld aan een extreme nadruk op de eigen karakteristieken van de communistische misdaden. Courtois erkende weliswaar dat de Holocaust unieke kenmerken bezat, maar beklemtoonde tegelijk dat dit het geval was voor elke genocide. Bovendien beweerde hij dat de vernietigingskampen helemaal niet karakteristiek waren voor de Holocaust omdat er vóór hun oprichting al zeer veel Joden op meer klassieke wijze om het leven gebracht waren en de vernietigingskampen slechts opgericht waren om het moordproces, dat anders zijn beslag wel via de klassieke executiemethoden zou gekregen hebben, efficiënter en heimelijker af te handelen.¹¹⁹⁹ Courtois stond met deze opvatting volledig geïsoleerd. Medestanders als Besançon en Todorov benadrukten dat stalinisme en nazisme ondanks gelijkaardige moorddadigheid en terreur toch wezenlijk van elkaar verschilden omdat het stalinisme nooit vernietigingskampen gekend had.¹²⁰⁰ Maar ze voegden er – net zoals Pierre Rigoulot, Ilias Yannakakis en Pierre Chaunu – aan toe dat de andere vervolgings- en vernietigingsaspecten van de Holocaust wel grote gelijkenissen vertoonden met de ergste stalinistische massamoorden.¹²⁰¹ Meer nog, Courtois, Besançon en de Benoist signaleerden – in navolging van Ernst Nolte en met verwijzing naar de autobiografie van Rudolf Höss –¹²⁰² dat de nazi’s de inspiratie voor de meer klassieke uitvoeringsmodaliteiten van hun genocidaal beleid in belangrijke mate gehaald hadden uit communistische expertise.¹²⁰³

¹¹⁹⁷ BARTOV, Omer. *Review Forum: Rewriting the Twentieth Century. Extreme Opinions* in *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2002, 3, 2, 300-301

¹¹⁹⁸ KERSHAW, Ian en LEWIN, Moshe. *Introduction: The Regimes and Their Dictators: Perspectives of Comparison* in KERSHAW, Ian en LEWIN, Moshe (eds.). *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997 [1996], 8

¹¹⁹⁹ COURTOIS, Stéphane. *Les crimes du communisme* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression*. Paris: Robert Laffont, 1997, 21-22, PROISSL, Wolfgang. *Der rote Holocaust: Interview mit dem französischen Historiker Stéphane Courtois, dem Herausgeber des “Schwarzbuches”* in *Die Zeit*, 21 november 1997 en LECOMTE, Bernard. *Entretien avec Stéphane Courtois: Crimes communistes: le malaise français* in *Politique Internationale*, 1998, 80, 372-373

¹²⁰⁰ BESANÇON, Alain. *Le malheur du siècle. Sur le communisme, le nazisme et l’unicité de la Shoah*. Paris: Fayard, 1998, 23

¹²⁰¹ BESANÇON, Alain. *Le malheur du siècle. Sur le communisme, le nazisme et l’unicité de la Shoah*. Paris: Fayard, 1998, 9-10, RIGOULOT, Pierre en YANNAKAKIS, Ilios. *Un pavé dans l’histoire. Le débat français sur Le livre noir du communisme*. Paris: Robert Laffont, 1998, 176 en CHAUNU, Pierre. *Les jumeaux “malins” du deuxième millénaire* in *Commentaire*, 1998, 21, 81, 224

¹²⁰² Volgens Höss, de kampcommandant van Auschwitz, werd bij de planning van het nationaal-socialistische concentratiekampstelsel terdege rekening gehouden met informatie over de Goelag-archipel. Zie HÖSS, Rudolf. *Commandant of Auschwitz: The Autobiography of Rudolf Höss*. London: Phoenix Press, 2000 [1958], 180.

¹²⁰³ COURTOIS, Stéphane. *Les crimes du communisme* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression*. Paris: Robert Laffont, 1997, 29-30, PROISSL, Wolfgang. *Der rote Holocaust: Interview mit dem französischen Historiker Stéphane Courtois, dem Herausgeber des “Schwarzbuches”* in *Die Zeit*, 21 november 1997, BESANÇON, Alain. *Le malheur du siècle. Sur le communisme, le nazisme et l’unicité de la Shoah*. Paris: Fayard, 1998, 9-10 en DE BENOIST, Alain.

Tegelijk benadrukte Courtois dat de stalinistische misdaden ook een vorm van gruwel belichaamden die in de Holocaust niet terug te vinden was. De stalinistische tirannie was volgens hem veel enigmatischer, misleider en ingrijpender dan het nazi-regime, hetgeen resulteerde in een ongezien verdorven en volstrekt onbeheersbaar vervolgingsbeleid.¹²⁰⁴ Besançon en de Benoist sloten zich hierbij aan: het vervolgingsbeleid van de nazi's was rechttoe rechtaan, met duidelijk afgebakende en vooraf omschreven vijandcategorieën, terwijl het stalinistische vervolgingsbeleid – vanwege zijn universalistische ideologische onderbouw – geen duidelijk omlind vijandbeeld bezat en zelfs aanhangers als een potentiële bedreiging beschouwde. De slachtoffers van het nazisme wisten op voorhand dat hen ernstig onheil te wachten stond, terwijl de slachtoffers van het stalinisme geen voorafgaande indicatie hadden dat ze in de klauwen van het vervolgingsapparaat terecht zouden komen.¹²⁰⁵ Een andere typische karakteristiek van de stalinistische terreur was de ongebreidelde morele contaminatie van de betrokkenen. Sovjetburgers waren van jongs af geïndoctrineerd met het dogma dat het emancipatorische streefdoel van het communisme de ultieme gelukzaligheid zou inluiden, historisch gedetermineerd was en voor het grijpen lag, dat de communistische bureaucratie het enige correcte traject daarheen perfect uitgestippeld had en dat grondige heropvoeding noodzakelijk was voor alle individuen die officieel tekortschoten. Zoals op de spectaculaire schijnprocessen tijdens de Grote Terreur van 1936-1938 bleek, leidde dit ertoe dat onschuldige slachtoffers zonder veel problemen van hun eigen schuld overtuigd konden worden of toch minstens respect bleven opbrengen voor het ideaal waaraan ze werden opgeofferd. Besançon en de Benoist wezen erop dat het stalinisme, anders dan het nazisme, dus zelfs van zijn slachtoffers absolute loyaliteit durfde eisen.¹²⁰⁶ Op zijn beurt refererend aan de stalinistische schijnprocessen, voegde Malia hieraan toe dat de stalinistische pretentie van volstreekte deugdzaamheid een praktijk deed ontstaan waarbij de slachtoffers, anders dan in het nazisme, voorafgaandelijk aan hun executie hun eigen perfiditeit ceremonieel moesten bekennen.¹²⁰⁷ Het universalistische en enigmatische karakter van de stalinistische criminaliteit deed Lefort en Todorov concluderen dat zich – naast de primitieve en flagrante monsterlijkheid van het nazisme – in het communisme een gesofisticeerde en sinistere variant geopenbaard had met vanuit ethisch oogpunt even bijzondere kenmerken.¹²⁰⁸ Courtois, Besançon, de Benoist en Chaunu suggereerden zelfs dat het communisme hierdoor in essentie gevaarlijker was dan het nazisme.¹²⁰⁹ Nadat hij de argumenten voor de uniciteit van de

Communisme et nazisme: 25 réflexions sur le totalitarisme au XXe siècle, 1917-1989. Paris: Labyrinthe, 1998, 23-24

¹²⁰⁴ Cf. COURTOIS, Stéphane. *Les crimes du communisme* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression.* Paris: Robert Laffont, 1997, 25-27.

¹²⁰⁵ BESANÇON, Alain. *Le malheur du siècle. Sur le communisme, le nazisme et l'unicité de la Shoah.* Paris: Fayard, 1998, 63 en DE BENOIST, Alain. *Le nazisme et le communisme sont-ils comparables?* in *Éléments*, 1998, 92, 21-22

¹²⁰⁶ BESANÇON, Alain. *Le malheur du siècle. Sur le communisme, le nazisme et l'unicité de la Shoah.* Paris: Fayard, 1998, 73, BESANÇON, Alain. *Mémoire et oubli du communisme* in *Commentaire*, 1997/1998, 20, 80, 791, DE BENOIST, Alain. *Le nazisme et le communisme sont-ils comparables?* in *Éléments*, 1998, 92, 22

¹²⁰⁷ MALIA, Martin. *Foreword: The Uses of Atrocity* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression.* Cambridge: Harvard University Press, 1999, xv

¹²⁰⁸ LEFORT, Claude. *Le complication. Retour sur le communisme.* Paris: Fayard, 1999, 11 en 218-223 en TODOROV, Tzvetan. *Communist Camps and Their Aftermath* in *Representations*, 1995, 49, 129

¹²⁰⁹ Cf. COURTOIS, Stéphane. *Les crimes du communisme* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression.* Paris: Robert Laffont, 1997, 25-27, BESANÇON, Alain. *Le malheur du siècle. Sur le communisme, le nazisme et l'unicité de la Shoah.* Paris: Fayard, 1998, 63 en 73, DE BENOIST, Alain. *Le nazisme et le communisme sont-ils comparables?* in *Éléments*, 1998, 92, 15 en CHAUNU, Pierre. *Les jumeaux "malins" du deuxième millénaire* in *Commentaire*, 1998, 21, 81, 200.

Holocaust had geminimaliseerd en de bijzonderheid van de stalinistische misdaden in de verf gezet had, probeerde Courtois de uniciteitsaanspraken van de Holocaust de doodsteek te geven door te beweren dat '*les régimes communistes ont commis des crimes concernant environ cent millions de personnes, contre environ vingt-cinq millions de personnes au nazisme.*'¹²¹⁰ Dit macaber soort rekenkunde leek te insinueren dat het communisme vanuit een bepaald perspectief vier maal zo erg was als het nazisme. Werth en Margolin verweten Courtois dat hij in zijn obsessie om aan het communisme 100 miljoen slachtoffers toe te schrijven hun gematigde ramingen straal genegeerd had en de slachtoffers van volstrekt onvergelojkbare wandaden gewoon opgeteld en kortzichtig op 'het communisme' afgewenteld had.¹²¹¹ Rouso, Werth en Becker stelden dat het bovendien niet opging om de slachtoffers van alle communistische regimes te opponeren aan de slachtoffers van het nazi-regime alleen, maar dat het, voor zover een kwantitatieve slachtoffervergelijking al wenselijk was, beter ware geweest om het stalinisme met het nazisme te vergelijken. Ook hadden ze vragen bij Courtois' lage schattingen van het aantal slachtoffers van het nazi-regime: het was intellectueel oneerlijk om in die berekening consequent de laagste ramingen te hanteren en in de berekening van het aantal slachtoffers van het communisme alle gezaghebbende ramingen ver te overschrijden.¹²¹² Voorts had Courtois er zich geen rekenschap van gegeven dat het nazi-regime op het toppunt van zijn moorddadigheid militair een halt was toegeroepen en anders wellicht miljoenen slachtoffers meer op zijn conto geschreven had.¹²¹³

Wat in Courtois' frontale aanval op het uniciteitsdiscours voor misschien wel het meeste ophef zorgde was zijn verwijt dat de misdaden van het communisme veronachtzaamd en gebagatelliseerd werden omdat de joodse gemeenschap, via aanhoudende en assertieve herinneringsarbeid, de Holocaust tot het enige paradigma van modern kwaad had weten op te waarderen. Door de nadruk op de volstreckte uniciteit van de Holocaust werd volgens hem alle aandacht voor buitensporige wreedheid en collectief slachtofferschap gemonopoliseerd en werden andere instanties van moderne massamoord onvoldoende au sérieux genomen.¹²¹⁴ Hetzelfde kritische geluid viel te horen bij Besançon, de Benoist, Todorov, Cocquio, Michel Chaumont en Alain Brossat. Besançon stelde zich vragen bij '*le contraste entre l'amnésie du*

¹²¹⁰ COURTOIS, Stéphane. *Les crimes du communisme* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression*. Paris: Robert Laffont, 1997, 29

¹²¹¹ Courtois kwam tot de volgende optelsom: Sovjetunie (20 miljoen), China (65 miljoen), Noord-Korea (2 miljoen), Cambodja (2 miljoen), Afghanistan (1,5 miljoen), Vietnam (1 miljoen), Afrika (1,7 miljoen), Oost-Europa (1 miljoen), Latijns-Amerika (150.000), communistische partijen niet aan de macht (10.000) = 94 360.000. Dit terwijl Werth in zijn bijdrage over de Sovjetterreur het door Robert Conquest in 1968 gelanceerde dodental van 20 miljoen na studie van nieuw ontsloten Russische archieven tot ongeveer 15 miljoen herleid had en Margolin nergens gewag gemaakt had van 1 miljoen Vietnamese slachtoffers. Zie COURTOIS, Stéphane. *Les crimes du communisme* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression*. Paris: Robert Laffont, 1997, 15 en CHEMIN, Ariane. *Les divisions d'une équipe d'historiens du communisme* in *Le Monde*, 31 oktober 1997.

¹²¹² ROUSSO, Henry. *La légitimité d'une comparaison empirique* in ROUSSO, Henry, WERTH, Nicolas en BURRIN, Philippe (eds.). *Stalinisme et nazisme: Histoire et mémoire comparées*. Bruxelles: Éditions complexe, 1999, 20-21, WERTH, Nicolas. *Le communisme: l'heure du bilan* in *L'Histoire*, 1998, 217, 6-8 en BECKER, Jean-Jacques. *Le livre noir du communisme. De la polémique à la compréhension* in *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 1998, 59, 178-179

¹²¹³ BARTOV, Omer. *Review Forum: Rewriting the Twentieth Century. Extreme Opinions* in *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2002, 3, 2, 300

¹²¹⁴ COURTOIS, Stéphane. *Les crimes du communisme* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression*. Paris: Robert Laffont, 1997, 33 en 40

communisme et l'hypermnésie du nazisme.¹²¹⁵ Dat de Holocaust en andere misdaden van het nazisme al decennia in de belangstelling stonden terwijl de misdaden van het stalinisme chronisch onderbelicht bleven, was volgens hem niet enkel te wijten aan het meer enigmatische karakter van het communisme en het feit dat het communisme nog steeds invloedrijke voorstanders had. Relevanter was dat de joodse gemeenschap bewonderenswaardig veel energie gestoken had in het behoud van de herinnering aan de Holocaust, terwijl de herdenkingsgemeenschap van stalinistische slachtoffers gefragmenteerd en minder invloedrijk was. Bovendien, zo meende hij samen met Daniel en Chaunu, hadden de Joden een volledig judeocentrische visie op collectief lijden ontwikkeld, waarbij alleen hen bijzonder slachtofferschap toekwam werd en de Holocaust via het uniciteitsdiscours gesacraliseerd en voor vergelijking afgeschermd werd.¹²¹⁶ Todorov, Finkielkraut en Chaumont waren nog scherper in hun analyse van dit fenomeen. Volgens hen had de joodse gemeenschap bewust geopteerd voor een starre, zelf-referentiële en exclusivistische in plaats van voor een meer flexibele, solidaire en inclusieve notie van slachtofferschap. Joden hadden van de herinnering aan de Holocaust de basis van hun identiteit gemaakt en probeerden er op basis van medelijden en schuldgevoel van buitenstaanders maatschappelijk prestige aan te ontfangen dat ze met niemand wilden delen. Ze hadden hierdoor de kans gemist om uit de Holocaust universele lessen te trekken en vaandeldragers te worden van een beweging die elk slachtofferschap aan de kaak zou stellen en respect zou opeisen voor elke herinnering aan collectief lijden.¹²¹⁷ Nog volgens deze auteurs waren de gevolgen van deze zelfbetrokken, defensieve attitude nefast voor andere slachtoffers. Deze zagen zich verplicht om in een onzalige slachtoffercompetitie te treden en het discours van de Joden over te nemen – waarbij ze moesten bewijzen dat wat hen overkomen was gelijkenissen vertoonde met de Holocaust of andere kenmerken bezat die evenveel tot de verbeelding spraken. Bovendien, zo voerden ook de Benoist, Coquio en Brossat aan, dreigde elk collectief lijden van niet-Joden er consequent door gebanaliseerd te worden. De onophoudelijke nadruk op het absoluut kwaadaardige van het nazi-regime resulteerde in de trivialisering van de criminaliteit van andere regimes en de beklemtoning van de uniciteit van de Holocaust stopte het vermogen af om andere genocides te conceptualiseren en te confronteren. Naar voren geschoven als universele maatstaf van menselijk lijden, was de Holocaust volgens hen een instrument geworden van palliatieve vergelijking: andere massamoorden en genocides konden per definitie niet aan de vooropgezette standaarden voldoen en werden gedegradeerd tot min of meer normale gebeurtenissen die geen bijzondere aandacht verdienden.¹²¹⁸

Deze kritieken ontlokten woedende reacties in joodse kringen. Raczynow, Rayski en Annette Wieviorka waren verbijsterd door de suggestie dat Joden verantwoordelijk gehouden

¹²¹⁵ BESANÇON, Alain. *Mémoire et oubli du communisme* in *Commentaire*, 1997/1998, 20, 80, 793 en BESANÇON, Alain. *Le malheur du siècle. Sur le communisme, le nazisme et l'unicité de la Shoah*. Paris: Fayard, 1998, 9

¹²¹⁶ BESANÇON, Alain. *Mémoire et oubli du communisme* in *Commentaire*, 1997/1998, 20, 80, 794, BESANÇON, Alain. *Le malheur du siècle. Sur le communisme, le nazisme et l'unicité de la Shoah*. Paris: Fayard, 1998, CHAUNU, Pierre. *Les jumeaux "malins" du deuxième millénaire* in *Commentaire*, 1998, 21, 81, 221 en DANIEL, Jean. *Sur un texte d'Alain Besançon* in *Commentaire*, 1998, 21, 81, 228

¹²¹⁷ CHAUMONT, Jean-Michel. *La concurrence des victimes. Génocide, identité, reconnaissance*. Paris: Éditions la Découverte, 1997, 168-174 en 316-318, FINKIELKRAUT, Alain. *L'avenir d'une négation. Réflexion sur la question du génocide*. Paris: Seuil, 1982, 150-151, FINKIELKRAUT, Alain. *Le juif imaginaire*. Paris: Seuil, 1980, 19 en 74 en TODOROV, Tzvetan. *Les abus de la mémoire*. Paris: Arlea, 1998, 30-33

¹²¹⁸ CHAUMONT, Jean-Michel. *La concurrence des victimes. Génocide, identité, reconnaissance*. Paris: Éditions la Découverte, 1997, 162-168 en 316, DE BENOIST, Alain. *Le nazisme et le communisme sont-ils comparables?* in *Éléments*, 1998, 92, 23, BROSSAT, Alain. *L'épreuve du désastre: le XXe siècle et les camps*. Paris: Michel, 1996, 62 en 316 en COQUIO, Catherine. *Du malentendu* in COQUIO, Catherine (ed.). *Parler des camps, penser les génocides*. Paris: Michel Albin, 1999, 85-86

konden worden voor de ontkenning van de misdaden van het stalinisme.¹²¹⁹ Ze wezen erop dat de Holocaust in Frankrijk pas onlangs centraal in de belangstelling was gekomen, met de publicatie van Roussos *Le Syndrome de Vichy* in 1987 en de processen tegen Barbie (1987), Bousquet (1993†), Touvier (1994) en Papon (1998).¹²²⁰ Van een decennialange dominantie van de herinnering aan de Holocaust kon dus geen sprake zijn. Ook de bewering dat de misdaden van het stalinisme nauwelijks op Franse interesse konden rekenen, hield geen steek: meer dan welk westers land ook was Frankrijk het toneel geweest van publieke discussies over het misdadige karakter van het stalinisme, zoals blijkt uit de polemieken opgestart door Camus en Aron, Glucksmann en Henri-Lévy, Furet en Lefort en nu Courtois.¹²²¹ Wat Raczymow, Rayski en Wieviorka echter nog het meest stoorde was het gevoel dat de kritiek op de zogezegd excessieve herinnering aan de Holocaust zelf ook buiten elke proportie was: het uniciteitsdiscours zou door alle Joden in zeer extreme mate gehuldigd worden, doelbewust ontwikkeld zijn als middel om maatschappelijk aanzien te verwerven en kritiek te pareren en de cruciale reden zijn waarom massamoorden nog steeds onvoldoende aandacht kregen. Dit was op z'n minst een fel overdreven en ongenueanceerde aanklacht, die zelfs naar laster neigde.¹²²² Vooral de beschuldiging dat de joodse gemeenschap voor een universaliseerbare notie van slachtofferschap had moeten kiezen klonk volgens hen nogal hol: gemakshalve werd daarbij over het hoofd gezien dat precies de joodse slachtoffers decennialang op weinig respect van andere slachtoffercategorieën hadden moeten rekenen en dat de Joden een tweeduizend jaar oude geschiedenis van vervolging achter de rug hadden die hun particularistische kijk mee had helpen vormen en grotendeels legitiem maakte.¹²²³ Voor Raczymow brachten de felle kritieken glashelder aan het licht dat Franse intellectuelen nog steeds niet bereid waren om de Holocaust te beschouwen als een op zichzelf staande gebeurtenis en onder ogen te zien dat de Fransen bij de vervolging van de Joden een veel grotere rol gespeeld hadden dan ze wilden toegeven.¹²²⁴ Wieviorka en Vidal-Naquet vermoedden bovendien een weinig subtiële poging om in de collectieve herinnering de misdaden van de nazi's als paradigma van modern kwaad te vervangen door de stalinistische misdaden: niet de slachtoffers van het nazisme maar de slachtoffers van het communisme moesten in universele symbolen van menselijke tragedie getransformeerd worden.¹²²⁵ *Le livre noir du communisme* en de ondersteunende commentaren gaven dus zelf blijk van de *agenda secret* die aan het joodse uniciteitsdiscours verweten werd. De meest giftige repliek op *Le livre noir du communisme* kwam echter uit de pen van Nicolas Weill. Volgens hem leed het geen twijfel dat de aanval op het uniciteitsdiscours en op de zogenaamd excessieve

¹²¹⁹ RACZYMOW, Henri. *D'un "detail" qui masque le tableau* in *Le Monde*, 21 januari 1998 en WIEVIORKA, Annette. *Stéphane Courtois, en un combat douteux* in *Le Monde*, 27 november 1997

¹²²⁰ Cf. WIEVIORKA, Annette. *Deportation and Memory: Official History and the Rewriting of World War II* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking about the Holocaust: After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 287-296, WIEVIORKA, Annette. *Autour d'Auschwitz* in MORIZET, Jacques en MÖLLER, Horst (eds.). *Allemagne-France: Lieux et mémoire d'une histoire commune*. Paris: Albin Michel, 1995, 187-188 en 193 en ROUSSO, Henry. *Le Syndrome de Vichy, de 1944 à nos jours*. Paris: Seuil, 1987.

¹²²¹ ROUSSO, Henry. *La légitimité d'une comparaison empirique* in ROUSSO, Henry, WERTH, Nicolas en BURRIN, Philippe (eds.). *Stalinisme et nazisme: Histoire et mémoire comparées*. Bruxelles: Éditions complexe, 1999, 18

¹²²² RACZYMOW, Henri. *D'un "detail" qui masque le tableau* in *Le Monde*, 21 januari 1998 en WIEVIORKA, Annette. *Stéphane Courtois, en un combat douteux* in *Le Monde*, 27 november 1997

¹²²³ RAYSKI, Benoît. *L'enfant juif et l'enfant ukrainien: Réflexions sur un blasphème*. La Tour d'Aigues: Aube, 2001, 21-23 en DEAN, Carolyn J. *Recent French Discourses on Stalinism, Nazism and "Exorbitant" Jewish Memory in History & Memory*, 2006, 18, 1, 66

¹²²⁴ RACZYMOW, Henri. *D'un "detail" qui masque le tableau* in *Le Monde*, 21 januari 1998

¹²²⁵ WIEVIORKA, Annette. *Stéphane Courtois, en un combat douteux* in *Le Monde*, 27 november 1997, VIDAL-NAQUET, Pierre. *Le livre noir du communisme in Critique communiste*, 1998, 151 en DEAN, Carolyn J. *Recent French Discourses on Stalinism, Nazism and "Exorbitant" Jewish Memory in History & Memory*, 2006, 18, 1, 60

herinnering aan de Holocaust tot doel had om het nazisme te minimaliseren.¹²²⁶ Hij was er zelfs van overtuigd dat het leggen van een impliciet causaal verband tussen de herinnering aan het joodse lijden en de veronachtzaming van het lijden van andere slachtoffers een uiting was van onbewuste antisemitische overtuigingen. Meer nog, dit type redeneringen vormde de kern van een nieuwsoortig, verdoken antisemitisme dat hij – samen met Michel Wieviorka, Pierre-André Taguieff en Gilles Goldnadel –¹²²⁷ op het einde van de jaren 90 in Frankrijk de kop meende te zien opsteken.¹²²⁸ Courtois' provocatieve oproep tot meer publieke aandacht voor de misdaden van het communisme verzandde aldus in een moddergevecht waarbij de partijen elkaar met weinig verheffende beschuldigingen bleven bestoken.

¹²²⁶ WEILL, Nicolas. *Crimes et châtements: Pour lire "Le Livre noir du communisme" hors polemiques* in *Le Monde*, 8 januari 1999

¹²²⁷ WIEVIORKA, Michel. *La tentation antisémite. Haine des juifs dans la France d'aujourd'hui*. Paris: Laffont, 2005, GOLDNADEL, Gilles W. *Le nouveau bréviaire de la haine*. Paris: Ramsay, 2001 en TAGUIEFF, Pierre-André. *La nouvelle judéophobie*. Paris: Mille et une nuit, 2002

¹²²⁸ WEILL, Nicolas. *Une histoire personnelle de l'antisémitisme*. Paris: Laffont, 2003, 17, WEILL, Nicolas. *La République et les antisémites*. Paris: Grasset, 2004, 88 en WIEVIORKA, Michel. *La tentation antisémite. Haine des juifs dans la France d'aujourd'hui*. Paris: Laffont, 2005, 90-93

3 Het uniciteitsdebat: thematisch overzicht

3.1 *De metafysische uniciteit van de Holocaust*

3.1.1 *Algemeen*

Na de bespreking van het chronologisch verloop van het uniciteitsdebat, volgt nu een uitvoerige behandeling van de inhoudelijke argumenten die voor de uniciteit van de Holocaust naar voren geschoven worden. Er zal eerst worden ingegaan op de metahistorische kenmerken die sommige auteurs in de Holocaust aanwezig zien. Verschillende van deze aspecten vormen de kern van de organische, communicatieve herinnering van de overlevenden en nabestaanden. Het gaat hier in de eerste plaats om impressies van overrompelend trauma en absolute onbegrijpelijkheid, die suggereren dat de Holocaust de incarnatie was van iets radicaal nieuws. Volgens sommige overlevenden, die hun ervaringen vanuit een godsdienstig perspectief analyseren, is er sprake van een onloochenbare theologische uniciteit. Anderen zijn dan weer overdonderd door de onmogelijkheid om op hun eigen ervaringen rationeel vat te krijgen en ze voor buitenstaanders enigszins verstaanbaar te maken. Zij benadrukken een soort epistemologische uniciteit, waarbij de Holocaust zich openbaart als iets dat oncommuniqueerbaar is en onverklaarbaar blijft. Voor nog anderen ligt de bijzonderheid in de onpeilbare immoraliteit waarvan ze getuige zijn geweest. Zij spreken over de morele uniciteit van de Holocaust, gekenmerkt door een demonische intentie die enkel in theorie voor mogelijk werd geacht. Sommige overlevenden, zoals Elie Wiesel – die als toonaangevend woordvoerder beschouwd mag worden als een formatieve link tussen de organische, communicatieve herinnering en de joodse culturele herinnering aan de Holocaust – onderschrijven alle drie de vormen van metafysische uniciteit. In hun zog waagden vele joodse theologen, filosofen en historici zich tot een poging om deze intuïties van metafysische uniciteit te onderzoeken. Het overgrote deel ervan komt tot conclusies die het vermoeden van uniciteit onderstrepen en instrumenteel waren bij de codificatie en verdere stroomlijning van de joodse collectieve herinnering aan de Holocaust. In wat volgt zullen eerst de argumenten inzake theologische uniciteit, dan die inzake epistemologische uniciteit en tot slot die inzake morele uniciteit besproken worden.

3.1.2 *De theologische uniciteit van de Holocaust*

Terwijl de Holocaust door niet-Joden over het algemeen enkel beschouwd wordt als een historische gebeurtenis met belangrijke ethische implicaties, komt hier voor joodse theologen evident nog een extra dimensie bij. Dat in de Holocaust bijna 2/3 van de Europese Joden en dus 1/3 van de joodse wereldbevolking op gruwelijke wijze omgekomen is, confronteert hen immers met de prangende vraag waarom Jahweh tijdens deze uitermate disproportionele beproeving niet verlossend tussenkwam of – nog meer confronterend – waarom Hij deze catastrofe zelfs bewust op zijn uitverkoren volk heeft doen neerdalen. Het ligt dan ook voor de hand dat de Holocaust door zijn omvang en tragiek in joods-theologische middens zijn status van primair historische gebeurtenis verliest.¹²²⁹ De specifieke reacties van de joodse theologen op de existentiële confrontatie met de Holocaust lopen echter ver uiteen.

In ultra-orthodoxe middens wordt de Holocaust doorgaans geïnterpreteerd als een catastrofe die de vreeswekkende, disciplinerende Jahweh over Zijn uitverkoren volk afriep om

¹²²⁹ Cf. KATZ, Steven T. *The Shoah* in FRANK, Daniel H. en LEAMAN, Oliver (eds.). *History of Jewish Theology*. London: Routledge, 1997, 758-759.

hen voor hun zonden te straffen. Voor deze theologen was de Holocaust meer bepaald een goddelijke straf voor het toenemende verval van de joodse tradities en de stijgende interesse voor seculiere ideologieën zoals socialisme en zionisme bij de Europese Joden. De goddelijke toorn was zo groot dat ook de vrome Europese Joden aan exterminatie overgeleverd werden.¹²³⁰ In deze ultra-orthodoxe lezing wordt de Holocaust op dezelfde lijn geplaatst als andere rampen waarmee Jahweh de gebrekkige naleving van Zijn wetten bloederig gewroken had, zoals de vernietiging van de Eerste Tempel en de vernietiging van de Tweede Tempel. Net als deze twee gebeurtenissen moet de Holocaust dus beschouwd worden als een *churban* – een collectief destructieve gebeurtenis die niet historisch definieerbaar is maar zich aandient als een kosmische interventie waarmee Jahweh de naleving van het Verbond met Zijn uitverkoren volk afdwingt.¹²³¹ Andere ultra-orthodoxe theologen verkiezen dan weer een strikt eschatologische verklaring. Zij interpreteren de Holocaust niet als een vernietigend instrument van God maar als de voorbode van de Apocalyptische strijd tussen de krachten van licht (*Kedushah*) en duisternis (*Tumah*). Als een vóór-Apocalyptisch bloedbad kondigde de Holocaust volgens hen de nakende komst van de Messias en dus de ultieme verlossing aan.¹²³²

Anders dan hun ultra-orthodoxe confraters proberen orthodoxe en liberale joodse theologen de Holocaust wel nog te linken aan de idee van een almachtige, algoede en alwetende godheid. Sommige van hen blijven ervan uitgaan dat Jahweh continu in de geschiedenis tussenkomt en de Holocaust dus beschouwd moet worden als een zeer belangrijke en doelgerichte goddelijke interventie. Het spreekt voor zich dat dit klassieke uitgangspunt enorme problemen stelt bij hun poging tot theodicee – de verdediging van de almacht, algoedheid en alwetendheid van God in het volle besef van het kwaad en lijden in de wereld.¹²³³ Een interessante maar omstreden poging hiertoe werd ondernomen door rabbi Ignaz Maybaum, die de Holocaust beschouwt als een goddelijke act van creatieve destructie. De Holocaust is volgens hem de derde *churban* in de joodse geschiedenis en dus de derde maal dat Jahweh een gigantische catastrofe over het joodse volk afroept om de loop van de geschiedenis te veranderen. De eerste van deze cataclysmische gebeurtenissen was de vernietiging van de Eerste Tempel door het leger van de Assyrische vorst Nebukadnezar in 586 v. Chr., wat het begin betekende van de diaspora en volgens Maybaum door God voorbestemd was om de kennis over Zijn wetten ook in andere landen te verspreiden.¹²³⁴ De tweede *churban* was de vernietiging van de Tweede Tempel door de Romeinen in 70 n. Chr., hetgeen de tweede fase van de diaspora in gang zette, leidde tot de creatie van de synagoge als gebeds- en studiecentrum van het verspreide Jodendom en bovendien de beschaving met de joodse wijsheid kennis liet maken.¹²³⁵ De derde *churban* bestond uit de vernietiging van de nieuwe, Europese basis van het joodse bestaan door de nazi's. Om de Holocaust als het

¹²³⁰ GREENBERG, Gershon. *Ultra-Orthodox Jewish Thought about the Holocaust since World War II: The Radicalized Aspect* in KATZ, Steven T. (ed.). *The Impact of the Holocaust on Jewish Theology*. New York: New York University Press, 2005, 143

¹²³¹ Cf. BARTOV, Omer. *Murder in Our Midst: The Holocaust, Industrial Killing, and Representation*. Oxford: Oxford University Press, 1996, 204.

¹²³² GREENBERG, Gershon. *Ultra-Orthodox Jewish Thought about the Holocaust since World War II: The Radicalized Aspect* in KATZ, Steven T. (ed.). *The Impact of the Holocaust on Jewish Theology*. New York: New York University Press, 2005, 146-148

¹²³³ Één van de scherpste en meest autoritatieve omschrijvingen van het theodiceeprobleem – hoe vallen de goddelijke *omnipotentia*, *omnibenevolentia* en *omniscientia* te rijmen met (ernstig) kwaad – vinden we bij David Hume, die zich beroept op de volgens hem nog steeds niet beantwoorde vraagstelling van Epicurus: “*Is he willing to prevent evil, but not able? then is he impotent. Is he able, but not willing? then is he malevolent. Is he both able and willing? whence then is evil?*” in HUME, David. *Dialogues concerning natural religion*. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1988 [1779], 66.

¹²³⁴ MAYBAUM, Ignaz. *The Face of God after Auschwitz*. Amsterdam: Polak & Van Gennep, 1965, 31-33

¹²³⁵ MAYBAUM, Ignaz. *The Face of God after Auschwitz*. Amsterdam: Polak & Van Gennep, 1965, 62

resultaat van de goddelijke voorzienigheid voor te kunnen stellen doet Maybaum beroep op een veeleer christelijk dan joods motief: net zoals Jezus gekruisigd werd om de zondige mensheid verlossing te kunnen bieden, werd het joodse volk via de Holocaust als onschuldige *suffering servant* plaatsvervangend opgeofferd om de mensheid een nieuw niveau van spirituele maturiteit aan te reiken.¹²³⁶ Slechts met Auschwitz als ‘*the Golgotha of modern mankind*’ kon het joodse volk zijn goddelijk bekrachtigde missie ‘*to serve as a light unto the gentiles*’ waarmaken.¹²³⁷ Volgens Maybaum was ook deze derde *churban* kortom noodzakelijk om een grondige transformatie van de menselijke beschaving teweeg te brengen. Meer concreet luidde de Holocaust de finale overgang in van de Middeleeuwen naar de Moderne Tijden: met de exterminatie van de laatste restanten van middeleeuwse cultuur – de op zichzelf teruggetrokken, anachronistische *shtetl*-gemeenschappen in Oost-Europa – ging het systeem van sociale stratificatie, dat gebaseerd was op ongelijkheid als primaire kracht van sociale binding, volledig ten onder.¹²³⁸ Op deze wijze wist het principe van gelijkheid zich in de westerse beschaving ultiem door te zetten, waardoor de mensheid voor het eerst kon nastreven wat de almachtige, algoede en alwetende Jahweh steeds al voor ogen stond, namelijk rechtvaardigheid, goedheid en vrede.¹²³⁹

Ook Emil Fackenheim probeert de Holocaust betekenisvol met een doelbewuste ingreep van Jahweh in verband te brengen, evenwel zonder uit te gaan van een creatieve of zelfs liefdevolle achterliggende beweegreden. Volgens hem was de Holocaust één van die terugkerende momenten in de joodse geschiedenis waarop God niet in zijn verlossende gedaante aanwezig was. Fackenheim verwijst hier naar het concept *Eclipse of God* of godsverduistering dat hij aan Martin Buber ontleent. Buber beschouwt de goddelijke openbaring niet als een unilaterale interventie van Jahweh maar als een dialogische gebeurtenis die slechts plaatsgrijpt wanneer mensen God met de juiste ingesteldheid tegemoettreden. Deze attitude omschrijft Buber als een *Ich-Du*-relatie – een ongedwongen, onmiddellijke, metalinguïstische, reciproque en niet-causale relatie waarin elke nutsoverweging en berekening verdwijnt en de ander zich rechtstreeks, spontaan en authentiek aandient.¹²⁴⁰ Hoewel zulk soort band idealiter ook tussen mensen mogelijk is, is de paradigmatische *Ich-Du*-relatie er één met Jahweh.¹²⁴¹ In periodes waarin bij de mens de objectiverende, kennisgeoriënteerde en kwalificerende *Ich-Es*-houding de overhand haalt, wordt de spirituele dialoog die voor de openbaring noodzakelijk is echter onmogelijk gemaakt. Op zulk moment treedt *Gottesfinsternis* op: de verabsoluteerde instrumentaliserende en objectiverende houding blokkeert het contact tussen God en mens, waardoor deze laatste niet meer voor de goddelijke gratie ontvankelijk is.¹²⁴² De Holocaust was volgens Buber precies zo’n periode waarin de mogelijkheid tot verlossend spiritueel contact met God weggefallen was, God zich in zijn liefhebbende gedaante uit de geschiedenis teruggetrokken had en de mens volledig van Gods liefde verstoken achterbleef.¹²⁴³ Voor Fackenheim lijkt Bubers analyse de meest waarschijnlijke verklaring voor het wegblijven van een verlossende

¹²³⁶ Een geseculariseerde versie hiervan is terug te vinden in STEINER, George. *In Bluebeard’s Castle: Some Notes Towards the Re-definition of Culture*. London: Faber & Faber, 1971.

¹²³⁷ MAYBAUM, Ignaz. *The Face of God after Auschwitz*. Amsterdam: Polak & Van Gennep, 1965, 36-39 en 187-188

¹²³⁸ MAYBAUM, Ignaz. *The Face of God after Auschwitz*. Amsterdam: Polak & Van Gennep, 1965, 34 en 67

¹²³⁹ MAYBAUM, Ignaz. *The Face of God after Auschwitz*. Amsterdam: Polak & Van Gennep, 1965, 63 en 98

¹²⁴⁰ BUBER, Martin. *Ich und Du*. Leipzig: Insel Verlag, 1923, 9-13

¹²⁴¹ BUBER, Martin. *Ich und Du*. Leipzig: Insel Verlag, 1923, 93

¹²⁴² BUBER, Martin. *Gottesfinsternis. Betrachtungen zur Beziehung zwischen Religion und Philosophie*. Zürich: Manesse Verlag, 1953, 152

¹²⁴³ Cf. BUBER, Martin. *Agonism in Faith* (vertaald door BARZILAI, David F. *Agonism in Faith: Buber’s Eternal Thou After the Holocaust*) in *Modern Judaism*, 2003, 23, 2, 176-179.

goddelijke interventie tijdens de Holocaust.¹²⁴⁴ Maar in een licht paradoxale denktrant was hij, anders dan Buber, van oordeel dat Jahweh zich tijdens de Holocaust wel van zijn bevelende kant aan het joodse volk had laten opmerken.¹²⁴⁵ Net zoals op de berg Sinaï, waar Jahweh – naar joodse overlevering – 613 geboden aan Mozes overhandigd had, onthulde Jahweh zich tijdens de Holocaust niet in zijn reddende maar louter in zijn gebiedende gedaante.¹²⁴⁶ Zoals reed werd vermeld, greep God de Holocaust volgens Fackenheim met name aan om aan Zijn uitverkoren volk een nieuw, 614de gebod te openbaren: ‘*Jews are forbidden to hand Hitler posthumous victories. They are commanded to survive as Jews, lest the Jewish people perish.*’ Meer bepaald betekent dit dat de Joden hun eigen identiteit en hun geloof in Jahweh niet mogen opgeven: ze moeten de Holocaust herdenken, aan een betere wereld blijven werken, aan de verlokking tot totale assimilatie weerstaan en alles in het werk stellen om het eigen voortbestaan als uitverkoren volk te verzekeren.¹²⁴⁷ Ze moeten kortom ten allen prijze vermijden dat, door hun eigen of andermans toedoen, Hitlers intentie om het Joodse volk van de aardbol te doen verdwijnen alsnog postuum succesvol zou zijn. Slechts via hun pogingen om als Jood een authentiek en zelfbewust leven te leiden, zouden ze volgens Fackenheim bovendien een begin kunnen maken met *Tikkun Olam* – het herstel van de positieve, levenscheppende goddelijke kracht.¹²⁴⁸ De eerste sporen hiervan ontwaarde Fackenheim al tijdens de Holocaust zelf, in verzetsacties van joodse partizanen, in verboden pogingen om in getto’s en kampen het joodse geloof te blijven belijden en in het streven om niet tot *Muselmann* gedegradeerd te worden.¹²⁴⁹ Maar de voornaamste belofte van *Tikkun* ziet

¹²⁴⁴ Cf. FACKENHEIM, Emil L. *Quest for Past and Future: Essays in Jewish Theology*. Bloomington: Indiana University Press, 1968, 143.

¹²⁴⁵ Hier alludeert Fackenheim op de doctrine van de dubbele gedaante van Jahweh die in de joodse theologie gekoppeld wordt aan twee mythische voorvallen tijdens de Exodus, namelijk de doortocht door de Rode Zee (waar Jahweh tussenkwam om de Joden aan het Egyptische leger te helpen ontsnappen) en de overhandiging van de 613 geboden aan Mozes op de berg Sinaï.

¹²⁴⁶ FACKENHEIM, Emil L. *God’s Presence in History: Jewish Affirmation and Philosophical Reflections*. New York: New York University Press, 1970, 83

¹²⁴⁷ SCHWARZSCHILD, Steven, FACKENHEIM, Emil L., POPKIN, Richard, STEINER, George en WIESEL, Elie. *Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium in Judaism*, 1967, 16, 3, 272-273, FACKENHEIM, Emil L. *Jewish Faith and the Holocaust: A Fragment in Commentary*, 1968, 46, 2, 33, FACKENHEIM, Emil L. *Quest for Past and Future: Essays in Jewish Theology*. Bloomington: Indiana University Press, 1968, 20, FACKENHEIM, Emil L. *God’s Presence in History: Jewish Affirmation and Philosophical Reflections*. New York: New York University Press, 1970, 45-46 en FACKENHEIM, Emil L. *The Jewish Return into History: Reflections in the Age of Auschwitz and a New Jerusalem*. New York: Schocken, 1978, 22-24.

¹²⁴⁸ *Tikkun Olam* betekent letterlijk “herstellen van de wereld om de betekenis ervan te achterhalen” en wordt door Fackenheim ontleend aan Isaac Luria’s kabbalistische theorie van goddelijke catastrofe. Deze houdt in dat er tijdens de creatie van de wereld enorme destructieve krachten zijn losgekomen die de mystieke structuur van God verbroken hebben en zowel God als wereld in fragmenten achtergelaten hebben. Om deze mystieke eenheid te helpen herstellen zijn menselijke handelingen van *tikkun* vereist. Zie BRAITERMAN, Zachary. *(God) after Auschwitz: Tradition and Change in Post-Holocaust Jewish Thought*. Princeton: Princeton University Press, 1998, 144-145 en FACKENHEIM, Emil. *To Mend the World: Foundations of Future Jewish Thought*. New York: Schocken, 1982, 254-255.

¹²⁴⁹ FACKENHEIM, Emil. *To Mend the World: Foundations of Future Jewish Thought*. New York: Schocken, 1982, 216-217 en 225. De term *Muselmann* slaat op een concentratiekampgevangene die door uitputting, chronische ondervoeding en uitzichtloosheid verzeild was in een staat van fysieke en psychologische aftakeling. Lethargisch en onverschillig geworden, had de *Muselmann* geen enkele kans meer op overleving. Volgens Gie van den Berghe was de naam naar alle waarschijnlijkheid door kamp-SS’ers uitgedacht om met de aanblik en toestand van bovenvermelde categorie gevangenen de spot te drijven, waarna hij via de *kapos* als kampjargon ingeburgerd raakte. Er bestaat grote onduidelijkheid over de vraag aan welke concrete uiterlijke gelijkenissen met Islamieten de term eigenlijk refereerde. Volgens Israel Gutman en Hans Marsalek werd de term *Muselmann* gekozen omdat de houding en beweging van deze gevangenen deden denken aan islamitische gebedsrituelen: ze zaten op de grond, staarden wezenloos voor zich uit en bewogen op en neer met hun bovenlichaam op een wijze die deed denken aan biddende moslims. Hermann Langbein zoekt de verklaring eerder bij een uiterlijke gelijkenis met fakirs of bedelende Arabieren en Bruno Bettelheim wijst dan weer op de schijn dat de gevangenen

Fackenheim toch geïncorporeerd in de Israëlsche staat. In een zionistische wending die bij verschillende commentatoren wrevel oproept, verdedigt hij de politieke entiteit Israël vanuit een strikt theologische argumentatie: het enige authentieke, theologisch verantwoorbare antwoord op de Holocaust impliceert volgens hem een totaal engagement voor de autonomie en veiligheid van Israël.¹²⁵⁰ Ook in deze zin dus is de Holocaust – waaraan Fackenheim zoals we nog zullen zien ook een fenomenologische uniciteit toedicht – een *novum* of *root experience*, een metafysische gebeurtenis met de normatieve kracht om het heden te gebieden.¹²⁵¹

Anders dan Maybaum en Fackenheim zijn andere theologen niet geneigd om in de Holocaust een actieve interventie van Jahweh te veronderstellen. Volgens hen valt de rampzalige destructiviteit van de Holocaust immers enkel met het joodse geloof in overeenstemming te brengen indien men net van een goddelijke afwezigheid of passiviteit vertrekt. Één van de meest waardevolle pogingen om op deze wijze voor de Holocaust een theologische verklaring te vinden die ruimte laat voor een liefhebbende God, vinden we bij de orthodoxe rabbi Eliezer Berkovits. Net als de ultra-orthodoxe theologen is hij de mening toegedaan dat de Holocaust qua omvang en diepgang van de ervaren horror uniek is maar toch geen nieuw theologisch dilemma opwerpt: ‘*From the point of view of the problem, we have had innumerable Auschwitzs.*’¹²⁵² Andere destructieve gebeurtenissen in de joodse geschiedenis – de vernietiging van de Eerste en Tweede Tempel, de pogroms tijdens de eerste kruistocht, de gewelddadige verdrijving uit Spanje in 1492, de pogroms in Rusland – hadden volgens hem immers een even grote impact op het joodse geloof gehad. Om ook deze recente joodse ramp theologisch te kunnen kaderen, gaat Berkovits te rade bij wat de toonaangevende rabbijnen van weleer als antwoord vonden op de catastrofes uit hun tijd. Zoals sommigen van hen zoekt hij zijn heil bij de klassieke doctrine van *the Hiding Face of God* (*Hester Panim*), volgens welke er momenten zijn waarop God op mysterieuze wijze, totaal onverwacht en zonder duidelijke menselijke aanleiding Zijn gezicht van de mensheid afwendt.¹²⁵³ Jahweh doet dit om de mensheid toe te laten autonomie en vrijheid te ervaren en zo echt moreel gedrag mogelijk te maken. In al Zijn goedheid perkt Hij dus tijdelijk de eigen almacht in om de mens vrije wil en dus ware menselijkheid te gunnen. Tijdens deze periodes, waarin de *hidden God* wel nog toegankelijk blijft maar geen manifeste materiële macht meer bezit, kan de aan de mensheid toevertrouwde verantwoordelijkheid echter desastreuze consequenties krijgen.¹²⁵⁴ Maar zoals vele gelovige Joden op weg naar de gaskamer ervoeren, is Gods verborgen aanwezigheid en medelijden zelfs op die ogenblikken steeds voelbaar.¹²⁵⁵ Dat Jahweh een blijvende invloed op de menselijke geschiedenis bezit en een sterke liefde voor het joodse volk blijft koesteren, blijkt volgens Berkovits bovendien uit de talloze gevallen van

zich fatalistisch bij hun lot hadden neergelegd, net zoals Islamiëten verondersteld worden zich in alle gemoedsrust met hun lot te verzoenen. Zie VAN DEN BERGHE, Gie. *Met de dood voor ogen. Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazi-kampen en buitenstaanders*. Berchem: Epo, 1987, 243-244, GUTMAN, Israel. *Muselman in* GUTMAN, Israel (ed. in chief). *Encyclopedia of the Holocaust*. Vol 3. New York: Macmillan, 1990, 1010, MARSALEK, Hans. *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen: Dokumentation*. Wien: Österreichische Lagergemeinschaft Mauthausen, 1980, 356, LANGBEIN, Hermann. *Menschen in Auschwitz*. Wien: Europaverlag, 1972, 113, BETTELHEIM, Bruno. *The Informed Heart: Autonomy in a Mass Age*. New York: Free Press, 1960, 151.

¹²⁵⁰ FACKENHEIM, Emil L. *The Jewish Return into History: Reflections in the Age of Auschwitz and a New Jerusalem*. New York: Schocken, 1978, 96 en 101

¹²⁵¹ FACKENHEIM, Emil L. *The Jewish Return into History: Reflections in the Age of Auschwitz and a New Jerusalem*. New York: Schocken, 1978, 16 en 25

¹²⁵² BERKOVITZ, Eliezer. *Faith after the Holocaust*. New York: KTAV, 1973, 90

¹²⁵³ BERKOVITZ, Eliezer. *Faith after the Holocaust*. New York: KTAV, 1973, 107

¹²⁵⁴ BERKOVITZ, Eliezer. *Faith after the Holocaust*. New York: KTAV, 1973, 108-109

¹²⁵⁵ BERKOVITS, Eliezer. *With God in Hell: Judaism in the Ghettos and Camps*. New York: Sanhedrin Press, 1979, 32-33

vriendelijkheid, loyaliteit en generositeit tijdens de Holocaust en uit het feit dat de totale vernietiging van de Joden uiteindelijk mislukte.¹²⁵⁶ Bovenal openbaarde de goddelijke gratie zich op zeer dramatische wijze toen de Joden via goddelijke inspiratie de staat Israël uit de ruïnes van de Holocaust lieten oprijzen.¹²⁵⁷

Rabbi Irving Greenberg is een stuk terughoudender in zijn analyse maar komt tot een soortgelijke conclusie. Hij meent dat de klassieke theïstische maar ook de atheïstische interpretaties *the incommensurability of the Holocaust* niet adequaat kunnen vatten.¹²⁵⁸ Theïstische verklaringen die Auschwitz beschouwen als een doelbewuste interventie van Jahweh zijn voor hem niet in overeenstemming te brengen met de diepgang en omvang van het kwaad dat de Joden daar werd berokkend.¹²⁵⁹ Greenberg alludeert hier specifiek op de ontstellende praktijk waarbij, tijdens de exterminatie van de Hongaarse Joden in Auschwitz, kleine kinderen levend in de crematievuren gegooid werden.¹²⁶⁰ In het volle besef van deze ultieme transgressie roept Greenberg op om alle theologische lichtzinnigheid te laten varen: *'No statement, theological or otherwise, should be made that would not be credible in the presence of burning children.'*¹²⁶¹ Maar ook atheïstische gevolgtrekkingen zijn volgens hem uit den boze, omdat Jahweh zich na de Holocaust geopenbaard heeft in de wederopstanding van het Beloofde Land.¹²⁶² Deze impasse kan enkel overstegen worden indien de Joden uitgaan van een *dialectical faith or moment faith*. Hierbij beklemtoont Greenberg dat radicale twijfel en overtuigd geloof elkaar in de joodse theologie zullen blijven afwisselen omdat de Holocaust duidelijk gemaakt heeft dat Jahweh niet op elk moment rechtstreeks in de geschiedenis aanwezig is.¹²⁶³ Net als Berkovits doet Greenberg hier een beroep op het begrip *hidden God*, dat in de joodse theologie sporadisch terugkomt. De Holocaust was volgens Greenberg één van die ogenblikken waarop Jahweh uit liefde voor het joodse volk doelbewust zijn eigen almacht en mogelijkheid tot miraculeuze interventie ingeperkt had om de mensheid autonomie te laten ervaren en verantwoordelijkheid te laten opnemen. Niet in staat om voor zichzelf op te komen, draaide deze episode voor het joodse volk echter op een catastrofe

¹²⁵⁶ BERKOVITS, Eliezer. *Faith after the Holocaust*. New York: KTAV, 1973, 135

¹²⁵⁷ BERKOVITS, Eliezer. *Faith after the Holocaust*. New York: KTAV, 1973, 134 en 153 en BERKOVITS, Eliezer. *Crisis and Faith*. New York: Sanhedrin Press, 1976, 160-162

¹²⁵⁸ GREENBERG, Irving. *Cloud of Smoke, Pillar of Fire: Judaism, Christianity, and Modernity after the Holocaust* in FLEISCHER, Eva (ed.). *Auschwitz: Beginning of a New Era? Reflections on the Holocaust*. New York: KTAV, 1977, 26

¹²⁵⁹ GREENBERG, Irving. *Cloud of Smoke, Pillar of Fire: Judaism, Christianity, and Modernity after the Holocaust* in FLEISCHER, Eva (ed.). *Auschwitz: Beginning of a New Era? Reflections on the Holocaust*. New York: KTAV, 1977, 11

¹²⁶⁰ Deze praktijk, waar ook Wiesel het over had, werd bevestigd door ooggetuigen. Tijdens het Tribunaal van Nürnberg getuigde de Poolse Birkenau-overlevende Seweryna Shmaglevskaya dat het in de zomer van 1944, op het hoogtepunt van de vernietiging van de Hongaarse joden, gebruikelijk was geweest om het nijpende plaatsgebrek in de gaskamers en de slinkende voorraad Zyklon B op te vangen door kleine kinderen levend te cremieren. Zie *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*. Vol. 8. Nürnberg, 27 februari 1946, 319-320 (http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/NT_Vol-VIII.pdf).

¹²⁶¹ Zie GREENBERG, Irving. *Cloud of Smoke, Pillar of Fire: Judaism, Christianity, and Modernity after the Holocaust* in FLEISCHER, Eva (ed.). *Auschwitz: Beginning of a New Era? Reflections on the Holocaust*. New York: KTAV, 1977, 23. Voor eenzelfde reflex in de christelijke theologie: LITTELL, Franklin H. *The Other Crimes of Adolf Hitler* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 231.

¹²⁶² GREENBERG, Irving. *Cloud of Smoke, Pillar of Fire: Judaism, Christianity, and Modernity after the Holocaust* in FLEISCHER, Eva (ed.). *Auschwitz: Beginning of a New Era? Reflections on the Holocaust*. New York: KTAV, 1977, 31

¹²⁶³ GREENBERG, Irving. *Cloud of Smoke, Pillar of Fire: Judaism, Christianity, and Modernity after the Holocaust* in FLEISCHER, Eva (ed.). *Auschwitz: Beginning of a New Era? Reflections on the Holocaust*. New York: KTAV, 1977, 32

uit.¹²⁶⁴ Verborgen in de vrijheid die Hij aan de mensheid gunt, blijft Jahweh sindsdien in de geschiedenis actief via het menselijke handelen. Maar volgens Greenberg resulteerde de gewilde afzijdigheid van Jahweh tijdens de Holocaust toch in een drastische wijziging van Zijn Verbond met het joodse volk. Meer nog, de Holocaust heeft het Verbond in principe zelfs volledig verbroken, omdat de morele kern van deze bijzondere relatie onmogelijk te rijmen viel met de blootstelling aan een moorddadige razernij waaraan niet te ontsnappen viel.¹²⁶⁵ De Holocaust luidde dus een nieuwe fase in de joodse geschiedenis in, waarin Jahweh in Zijn verhouding tot het joodse volk geen eisen meer te stellen heeft. In plaats van het Verbond volledig op te zeggen, verkoos het joodse volk echter om het Verbond vrijwillig te vernieuwen uit liefde voor haar missie en uit verlangen naar verlossing.¹²⁶⁶ De Holocaust heeft het joodse volk niet alleen eenheid in geloof opgeleverd maar resulteerde als *unprecedented event of destruction* uiteindelijk ook in een *unprecedented act of redemption*.¹²⁶⁷ Met de heroprichting van Israël, een gebeurtenis die voor Greenberg net als de Holocaust het begripsvermogen overstijgt, heeft het joodse volk via het zelfgekozen Verbond dus toch de verlossing gevonden waarop het na het lijden tijdens de Holocaust recht had.¹²⁶⁸

Net als Berkovits en Greenberg weigert ook Abraham Heschel de Holocaust te zien als een doelgerichte goddelijke interventie in de joodse geschiedenis. Maar anders dan hen denkt hij niet dat deze gebeurtenis het resultaat was van een mislukt experiment in menselijke vrijheid waarbij Jahweh liefdevol zijn handen tijdelijk van de mensheid af gehaald had. Heschel verwerpt nadrukkelijk het concept van de *hidden God* – de idee dat de goddelijke passiviteit te wijten was aan een goedbedoelde zelf-uitschakeling van Jahweh (Berkovits en Greenberg) of, in een alternatieve vorm, aan een kortsluiting van het spirituele contact tussen mens en God (Buber en Fackenheim). In de plaats daarvan doet hij beroep op het hieraan opponerend begrip van de *hiding God*, dat ook bij de bijbelse profeten aan bod komt en precies inhoudt dat Jahweh de Joden in de steek liet omdat zij Hem de rug toegekeerd hadden.¹²⁶⁹ God heeft de mens opgegeven, komt niet tussen in zijn handelingen en grijpt niet in via zijn geweten. De Holocaust was geen goddelijke straf noch het gevolg van een verkeerd gebruik van een liefdevol toebedeelde vrijheid, maar een afgrijselijke ontsporing die mogelijk werd omdat de mensheid volledig aan haar lot overgelaten was.¹²⁷⁰ Gods stilte was een radicale vorm van non-interventie die door menselijke ongehoorzaamheid uitgelokt was. De mens was, zoals Adam, zelf voor God op de vlucht gegaan, had aan de verantwoordelijkheid tegenover God verzaakt en had Hem tegen Zijn eigen wil uit het menselijke leven verbannen.¹²⁷¹ Het is na de Holocaust taak om de band met God, die op de achtergrond wacht om zich opnieuw te openbaren, terug aan te halen en Hem in ons leven en onze daden toe te

¹²⁶⁴ GREENBERG, Irving. *The Third Great Cycle of Jewish History*. New York: National Jewish Resource Center, 1981, 15-18

¹²⁶⁵ GREENBERG, Irving. *Voluntary Covenant*. New York: National Jewish Resource Center, 1982, 34

¹²⁶⁶ GREENBERG, Irving. *The Third Great Cycle of Jewish History*. New York: National Jewish Resource Center, 1981, 6-7 en 23-25

¹²⁶⁷ GREENBERG, Irving. *Cloud of Smoke, Pillar of Fire: Judaism, Christianity, and Modernity after the Holocaust* in FLEISCHER, Eva (ed.). *Auschwitz: Beginning of a New Era? Reflections on the Holocaust*. New York: KTAV, 1977, 32

¹²⁶⁸ SCHWARZSCHILD, Steven, GREENBERG, Irving, PETUCHOWSKI, Jacob J., SIEGEL, Seymour en KAPLAN, Mordechai M. *Towards Jewish Religious Unity: A Symposium in Judaism*, 1966, 15, 2, 134-135

¹²⁶⁹ HESCHEL, Abraham J. *Man Is Not Alone: A Philosophy of Religion*. New York: Farrar, Straus & Young, 1951, 153

¹²⁷⁰ Cf. HESCHEL, Abraham J. *Man Is Not Alone: A Philosophy of Religion*. New York: Farrar, Straus & Young, 1951, 153.

¹²⁷¹ HESCHEL, Abraham J. *Man Is Not Alone: A Philosophy of Religion*. New York: Farrar, Straus & Young, 1951, 151 en 153

laten.¹²⁷² Net als Fackenheim en – minder expliciet – Berkovits en Greenberg, beschouwt Heschel de verhoopde goddelijke openbaring als een reciproque proces waarbij, naar kabbalistische traditie, God gelijkgestemd gedrag van de mens nodig heeft om verlossing te kunnen brengen. Ook Heschel ziet de heroprichting van Israël als symbool van het beginnende kosmische herstel: hoewel er op de Holocaust geen enkel adequaat antwoord denkbaar is, laat Israël volgens hem toch opnieuw toe ‘*to sense a ray of God’s radiance in the jungles of history*’.¹²⁷³

Terwijl voornoemde theologen in hun confrontatie met de Holocaust halsstarrig aan een theodicee blijven vasthouden, is rabbi Richard Rubenstein van oordeel dat deze gebeurtenis op geen enkele wijze meer met de idee van een almachtige, algoede en alwetende God te rijmen valt. Rubenstein is ronduit geshockeerd door de bewering van ultra-orthodoxe Joden dat de Holocaust een rechtvaardige goddelijke straf was voor de zonden van het joodse volk.¹²⁷⁴ Hij is evenzeer verbijsterd door de suggestie van de Duitse protestantse theoloog Grüber dat de Holocaust een verdiende vergelding was voor de vermeende nefaste rol die de Joden bij de dood van Jezus gespeeld hadden. Rubenstein vraagt zich af welke zonden zulk vreselijk kwaad eigenlijk kunnen rechtvaardigen en welk soort God zulke gruwelijke straf zou uitspreken mochten er daadwerkelijk zware zonden begaan zijn.¹²⁷⁵ Ook de opvatting van Fackenheim, waarin de nadruk gelegd wordt op een gebiedende in plaats van bestraffende goddelijke interventie, kan hem niet overtuigen. In confrontatie met de Holocaust verschijnt ook de God van Fackenheim immers als *a cosmic sadist* – een Opperwezen dat een exterminatiepoging onderneemt op Zijn uitverkoren volk.¹²⁷⁶ Hoewel Rubenstein zich niet expliciet uitspreekt over de waarde van theologische versies die hameren op de gewilde of geprovoceerde afwezigheid van Jahweh tijdens de Holocaust, kan zulk dialectisch theïsme hem blijkbaar even weinig bekoren als het klassieke theïsme. Volgens hem zou Jahweh, zoals Hij in de joodse traditie naar voor komt, de Holocaust nooit hebben laten gebeuren. Rubenstein beklemtoont dat elk soort theïsme de schuld van de Holocaust onvermijdelijk op de slachtoffers afschuift of dat kwaad moet interpreteren in termen van catharsis.¹²⁷⁷ Hij verwerpt elk van bovenvermelde pogingen dan ook als een ongepermitteerde theologische rationalisering en trekt een ontvullende eindconclusie: ‘*we live in a time of the death of God*’.¹²⁷⁸ Deze stellingname lijkt op het eerste gezicht aan te sluiten bij de *Gott ist tot!*-doctrine die we in filosofische kringen onder meer bij Nietzsche, Camus en Sartre terugvinden en die na de Tweede Wereldoorlog in radicaal protestantse middens zelfs een theologisch complement kreeg.¹²⁷⁹ Anders dan deze auteurs biedt Rubensteins adagium echter geen letterlijke beschrijving van de positie van God maar enkel een schets van de *condition*

¹²⁷² HESCHEL, Abraham J. *Man Is Not Alone: A Philosophy of Religion*. New York: Farrar, Straus & Young, 1951, 154

¹²⁷³ HESCHEL, Abraham J. *Israel: An Echo of Eternity*. New York: Farrar, Straus & Young, 1969, 115

¹²⁷⁴ RUBENSTEIN, Richard L. *After Auschwitz: Radical Theology and Contemporary Judaism*. New York: Bobbs-Merill, 1966, 153 en 174

¹²⁷⁵ RUBENSTEIN, Richard L. *After Auschwitz: Radical Theology and Contemporary Judaism*. New York: Bobbs-Merill, 1966, 46 en 54-55

¹²⁷⁶ RUBENSTEIN, Richard L. *God as Cosmic Sadist: Reply to Emil Fackenheim in Christian Century*, 1970, 87, 30, 921-922

¹²⁷⁷ Cf. RUBENSTEIN, Richard L. *After Auschwitz: Radical Theology and Contemporary Judaism*. New York: Bobbs-Merill, 1966, 47.

¹²⁷⁸ RUBENSTEIN, Richard L. *After Auschwitz: Radical Theology and Contemporary Judaism*. New York: Bobbs-Merill, 1966, 151 en *The State of Jewish Belief: Symposium in Commentary*, 1966, 42, 134

¹²⁷⁹ Cf. NIETZSCHE, Friedrich. *Die fröhliche Wissenschaft*. Frankfurt am Main: Insel Verlag, 1982 [1882], 138 (aforisme 125), CAMUS, Albert. *La peste*. Paris: Gallimard, 1966 [1947], 111-112, SARTRE, Jean-Paul. *Le diable et le bon dieu*. Paris: Gallimard, 1951, 221-224 en ALTIZER, Thomas J.J. en HAMILTON, William. *Radical Theology and the Death of God*. New York: Bobbs-Merill, 1966, 23-25.

humaine na de Holocaust.¹²⁸⁰ Hij deelt dus zeker niet de triomfalistische visie waarbij de *death of God* geassocieerd wordt met ultieme bevrijding, ongeremde vrijheid en het vooruitzicht op onbeperkte menselijke verantwoordelijkheid.¹²⁸¹ Integendeel, voor Rubenstein is de *death of God* uitermate tragisch omdat de mens de totale betekenisloosheid van zijn bestaan nu onder ogen moet zien. De geschiedenis blijkt een toevallige en willekeurige reeks gebeurtenissen die niet gelieerd zijn aan een transcendente orde of een context met absolute waarde. Ons leven is geen uitdrukking van een goddelijk plan, weerspiegelt geen goddelijke betrokkenheid en heeft daarom volgens Rubenstein geen enkele intrinsieke waarde. Na Auschwitz moeten de Joden hun nieuwe existentiële situatie eerlijk onderkennen en toegeven dat hun overgeërfde theologische kader in diskrediet geraakt is: er is geen God die in de joodse geschiedenis ingrijpt, geen Verbond en geen uitverkorenheid. Rubensteins verwerping van de theïstische uitgangspunten van het judaïsme betekent echter niet dat hij als reactie op de Holocaust een overtuigd atheïst geworden is. Met de ontvullende conclusies uit de Holocaust valt een mystiek pantheïsme volgens hem wel nog probleemloos te verzoenen. Rubensteins God – die hij herdefinieert als *the God of Holy Nothingness* omdat Hij in zijn oneindigheid met niets in de empirische wereld vergeleken kan worden en dus onbenoembaar blijft –¹²⁸² is een ondeelbaar plenum waaruit alle leven voortvloeit en tegelijk een amorele kracht die de menselijke categorieën van goed en kwaad overstijgt.¹²⁸³ Rubenstein erkent dat enkel een dieptragische theologische visie nog aanvaardbaar is: God is de angstaanjagende bron van leven en dood, is geen troostende noch liefhebbende instantie en zal geen verlossing bieden in tijden van nood. Het is aan de mensen zelf om hun leven vorm te geven, waarde te creëren en betekenis in hun bestaan te leggen.¹²⁸⁴ Het judaïsme heeft hierbij volgens Rubenstein nog een cruciale rol te vervullen, want het biedt, ondanks het verlies aan religieuze essentie, nog steeds de perfecte leidraad voor een solidair joods gemeenschapsleven en het ideale houvast in crisissituaties.¹²⁸⁵ Maar minstens even belangrijk voor het genereren van betekenis in een wereld waarin tragiek en hopeloosheid de Joden elk moment kunnen overvallen is Israël. Met de ontmaskering van de theïstische illusies zijn de Joden immers meer dan ooit op hun eigen zingevingprojecten en kracht aangewezen en hiervoor zijn culturele cohesie en een sterke eigen staat volgens Rubenstein meer dan ooit fundamenteel.¹²⁸⁶

Naast bovenvermelde theologen wordt ook Elie Wiesel beschouwd als een figuur met baanbrekende inzichten over de theologische betekenis van de Holocaust. Theologen als Fackenheim en Rubenstein roemen hem als hun grote inspiratiebron en Steven Schwarzschild

¹²⁸⁰ Voor Rubenstein is ‘*the death of God*’ een theologisch codewoord voor het totale verlies aan houvast. Volgens hem zijn de politieke, morele, sociale en religieuze autoriteiten hun legitimiteit kwijtgeraakt, omdat ze de gruwel van de Holocaust niet hebben kunnen verhinderen of er zelfs toe bijgedragen hebben. Zie BRAITERMAN, Zachary. *(God) after Auschwitz: Tradition and Change in Post-Holocaust Jewish Thought*. Princeton: Princeton University Press, 1998, 94, MORGAN, Michael L. *Beyond Auschwitz: Post-Holocaust Jewish Thought in America*. Oxford: Oxford University Press, 2001, 93 en RUBENSTEIN, Richard L. *After Auschwitz: Radical Theology and Contemporary Judaism*. New York: Bobbs-Merill, 1966, 151-153.

¹²⁸¹ De Nietzscheaanse affirmatieve omarming van het leven is voor Rubenstein natuurlijk geen valabele reactie op de *death of God* omdat zulke *amor fati* in het licht van de exterminatiekampen obsceen zou zijn.

¹²⁸² RUBENSTEIN, Richard L. *Morality and Eros*. New York: McGraw-Hill, 1970, 185-186

¹²⁸³ RUBENSTEIN, Richard L. *After Auschwitz: Radical Theology and Contemporary Judaism*. New York: Bobbs-Merill, 1966, 124-125 en RUBENSTEIN, Richard L. en ROTH, John K. *Approaches to Auschwitz: The Legacy of the Holocaust*. London: SCM Press, 1987, 316

¹²⁸⁴ RUBENSTEIN, Richard L. *Morality and Eros*. New York: McGraw-Hill, 1970, 192-194

¹²⁸⁵ RUBENSTEIN, Richard L. *After Auschwitz: Radical Theology and Contemporary Judaism*. New York: Bobbs-Merill, 1966, 68 en 153-154

¹²⁸⁶ Cf. RUBENSTEIN, Richard L. *After Auschwitz: Radical Theology and Contemporary Judaism*. New York: Bobbs-Merill, 1966, 119 en 128-129.

prijst hem zelfs als ‘*the de facto High Priest of our generation.*’¹²⁸⁷ Wiesels eigen ervaring geldt als het model van de persoonlijke geloofsstrijd die Joden in de kampen voerden. In zijn memoires en semi-autobiografische romans beschrijft hij als geen ander de vernietigende impact die Auschwitz op joodse traditie en geloof gehad heeft.¹²⁸⁸ Bovendien blijkt hij als strikt religieus opgevoede intellectueel ook zeer goed geplaatst om wat hem in Auschwitz overkomen is zelf theologisch te duiden. Na getuige te zijn van de levende verbranding van kleine kinderen – een thema dat, zoals we bij Greenberg gezien hebben, als symbool geldt van de absolute morele monstrositeit waaruit de theologische uitdaging van de Holocaust bestaat – verloor Wiesel reeds tijdens zijn eerste nacht in Auschwitz alle geloof in een almachtige, welwillende God.¹²⁸⁹ Net als Rubenstein trekt hij uit de Holocaust zeer radicale conclusies: God is geen liefhebbende instantie, blijkt niet begaan met de menselijke geschiedenis en is al zeker niet primair bekommerd om het lot van Zijn uitverkoren volk. Ook Wiesel beklemtoont dus de goddelijke afwezigheid en menselijke verlatenheid: God bleef stil toen de nood van Zijn volk het hoogst was, waardoor het onmogelijk is nog langer te vertrouwen op de belofte van toekomstige verlossing.¹²⁹⁰ Maar terwijl Rubenstein als gevolg van zijn pijnlijke theologische analyse van de Holocaust zijn geloof in een bovennatuurlijke godheid opgegeven had, deinst Wiesel terug voor zulk radicaal anti-theïstisch eindoordeel. Hij blijft vasthouden aan het klassieke chassidische kader waarin hij steeds zijn heil gezocht had en beklemtoont dat zijn woede om de goddelijke onrechtvaardigheid en stilte zich binnen en niet buiten het religieuze domein situeert.¹²⁹¹ In zijn relatie tot God beschouwt hij zichzelf veeleer als een moderne Job – een Bijbelse figuur die in Wiesels denken over de Holocaust even belangrijk is als Isaac uit de *Akedah*.¹²⁹² Net als Job bekritiseert Wiesel de intenties van een God die hem aan de extreemste beproevingen blootgesteld heeft, maar verloochent hij zijn geloof niet.¹²⁹³ Wiesels theologische visie vertoont hierdoor onmiskenbaar een lichte interne contradictie, die hij probeert op te lossen door Auschwitz als het einde van het klassieke judaïsme en tegelijk als een nieuw begin voor te stellen. De Holocaust was een theologische catastrofe zonder weerga omdat daar het Verbond tussen Jahweh en het joodse volk werd opgezegd: Jahweh had de Joden in de steek gelaten terwijl zij op hun beurt blij gegeven hadden van onderlinge onverschilligheid en idolatrie.¹²⁹⁴ Maar de Holocaust vormde ook de aanzet voor een nieuwe religieuze toenadering: ‘*In the beginning, there was the Holocaust. We must therefore start all over again.*’¹²⁹⁵ Wiesel beoogt een nieuwe wijze om betekenisvol over God te praten en een nieuwsoortig Verbond in het leven te roepen. Zoals Michael

¹²⁸⁷ FACKENHEIM, Emil L. *God's Presence in History: Jewish Affirmation and Philosophical Reflections*. New York: New York University Press, 1970, v, RUBENSTEIN, Richard L. *Job and Auschwitz in Union Seminary Quarterly Review*, 1970, 25, 4, 430 en SCHWARZSCHILD, Steven, GREENBERG, Irving, PETUCHOWSKI, Jacob J., SIEGEL, Seymour en KAPLAN, Mordechai M. *Towards Jewish Religious Unity: A Symposium in Judaism*, 1966, 15, 2, 157

¹²⁸⁸ FACKENHEIM, Emil L. *Quest for Past and Future: Essays in Jewish Theology*. Bloomington: Indiana University Press, 1968, 13 en MORGAN, Michael L. *Beyond Auschwitz: Post-Holocaust Jewish Thought in America*. Oxford: Oxford University Press, 2001, 70-71

¹²⁸⁹ WIESEL, Elie. *La nuit*. Paris: Minuit, 1958, 58

¹²⁹⁰ BERENBAUM, Michael G. *Elie Wiesel: God, the Holocaust, and the Children of Israel*. West Orange: Behrman House, 1994, 177-179 en COHN-SHERBOK, Dan. *God and the Holocaust*. Leominster: Gracewing Publishing, 1996 [1989], 102

¹²⁹¹ WIESEL, Elie. *Tous les fleuves vont à la mer. Mémoires I*. Paris: Éditions du Seuil, 1994, 37-38 en WIESEL, Elie. *A Prayer for the Days of Awe* in *The New York Times*, 2 oktober 1997

¹²⁹² WIESEL, Elie. *Messengers of God: Biblical Portraits and Legends*. New York: Summit Books, 1985 [1976], 211, WIESEL, Elie. *Job, ou, Dieu dans la tempête*. Paris: Fayard, 1986, passim

¹²⁹³ WIESEL, Elie. ... *et la mer n'est pas remplie. Mémoires II*. Paris: Éditions du Seuil, 1996, 70

¹²⁹⁴ SCHWARZSCHILD, Steven, FACKENHEIM, Emil L., POPKIN, Richard, STEINER, George en WIESEL, Elie. *Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium in Judaism*, 1967, 16, 3, 281

¹²⁹⁵ SCHWARZSCHILD, Steven, FACKENHEIM, Emil L., POPKIN, Richard, STEINER, George en WIESEL, Elie. *Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium in Judaism*, 1967, 16, 3, 281-282 en 285

Berenbaum aangeeft, zal dit Verbond niet meer gebaseerd zijn op een relatie tussen het joodse volk en God maar op de band tussen het joodse volk en de herinnering aan het eigen lijden.¹²⁹⁶ Om opnieuw nader tot God te komen is een op deze herinnering gebaseerde religieuze, culturele en politieke zelfbevestiging vereist, die zich respectievelijk vertaalt in aanhoudende liefde voor het judaïsme, verheerlijking van de joodse identiteit en onvoorwaardelijke loyaliteit aan de joodse gemeenschap.¹²⁹⁷ Het sluitstuk van deze joodse zelf-affirmatie wordt, net zoals bij Rubenstein, gevormd door Israël. De Israëlische staat is volgens Wiesel niet louter de voortzetting van de geschiedenis van het joodse volk noch de logische uitloper van een gestage joodse relatie met God, maar de revolutionaire hoeksteen van het nieuwe, post-Holocaust-Verbond.¹²⁹⁸

Zoals uit voorgaande reacties blijkt, dient de Holocaust zich in theologische kringen bijna steeds als een ultieme transformationele gebeurtenis aan. Auteurs als Greenberg, Fackenheim, Rubenstein en zeker Wiesel waren, zoals reeds aangestipt werd, cruciaal voor de afbakening en formulering van de prille, intern-joodse collectieve herinnering aan de Holocaust. Hoewel niet-gelovige Joden hen niet in hun eindconclusies volgden, bleef hun nadruk op het radicaal enigmatische karakter, de revolutionaire essentie en de nauwe, verlossende band met de staat Israël behouden als de kern van deze collectieve herinnering. De klemtoon op de raadselachtigheid en onvatbare betekenis van de Holocaust vinden we ook terug in vele – doorgaans joodse – analyses van de Holocaust, die het theologische perspectief verlaten of aanvullen.

3.1.3 De epistemologische uniciteit van de Holocaust

3.1.3.1 De onuitspreekbaarheid van de Holocaust

Verschillende prominente kampoverlevenden, met in hun kielzog een resem commentatoren, beklemtonen dat de Holocaust een gebeurtenis was waarvan de essentie niet communiceerbaar is. De Holocaust werd volgens hen gekenmerkt door een uniek exces dat de mogelijkheden van verbale representatie ver overtreft. Ze erkennen dat de feitelijke kenmerken van de Holocaust zich onproblematisch in taal laten uitdrukken, maar voegen er in één adem aan toe dat deze kenmerken voorbijgaan aan de kern van de Holocaust.¹²⁹⁹ De kern is linguïstisch ongrijpbaar en onmogelijk over te brengen. Deze linguïstisch onvatbare kern heeft in de eerste plaats betrekking op het grenskarakter van de ervaringen in de kampen. Soms wordt beweerd dat de quasi-apocalyptische ervaringscontext van de kampen geen enkel raakvlak vertoonde met de normale wereld en er sprake is van twee volstrekt incommensurabele idiomen. Deze suggestie vinden we occasioneel bij Yehiel De-Nur en Elie Wiesel, die het als volgt verwoordde: *‘the universe of concentration camps, by its design, lies outside if not beyond history. Its vocabulary belongs to it alone.’*¹³⁰⁰ De meeste auteurs menen

¹²⁹⁶ BERENBAUM, Michael. *The Vision of the Void: Theological Reflections on the Works of Elie Wiesel*. Middletown: Wesleyan University Press, 1979, 127 en BERENBAUM, Michael G. *Elie Wiesel: God, the Holocaust, and the Children of Israel*. West Orange: Behrman House, 1994, 158

¹²⁹⁷ Cf. WIESEL, Elie. *The Town Beyond the Wall*. New York: Schocken Books, 1982 [1962], 179.

¹²⁹⁸ BERENBAUM, Michael G. *Elie Wiesel: God, the Holocaust, and the Children of Israel*. West Orange: Behrman House, 1994, 178 en WIESEL, Elie. *The Jews of Silence: A Personal Report on Soviet Jewry*. New York: Schocken Books, 1987 [1966], 58

¹²⁹⁹ Cf. VAN DEN BERGHE, Gie. *Met de dood voor ogen. Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazikampen en buitenstaanders*. Berchem: Epo, 1987, 94.

¹³⁰⁰ WIESEL, Elie. *Now We Know* in ARENS, Richard (ed.). *Genocide in Paraguay*. Philadelphia: Temple University Press, 1976, 165. Yehiel De-Nur was een overlevende van Auschwitz die, geboren als Yehiel Feiner na de bevrijding de naam De-Nur (‘van het vuur’) aannam en onder het pseudoniem Ka-Tzetnik 135633 – KZ-gevangene nummer 135633 – in Israël tot een succesvolle auteur uitgroeide. In zijn boeken probeerde hij door

echter dat deze grenservaringen in principe wel conceptualiseerbaar zouden zijn, ware het niet dat de uitdrukingskracht of integriteit van ons taalgebruik hiervoor ontoereikend is. Zo bekleemtoonden Primo Levi, Jean Améry en Charlotte Delbo dat zelfs de meest tot de verbeelding sprekende superlatieven te triviaal zijn om adequaat uit te drukken welke ellende er in Auschwitz heerste.¹³⁰¹ Ook commentatoren als Friedländer en Langer zijn de mening toegedaan dat in Auschwitz ‘*reality became so extreme as to outstrip language’s capacity to represent it altogether.*’¹³⁰² Steiner wijt de onvolkomenheid van ons linguïstisch kader dan weer aan een onherroepelijke taalkundige corruptie door het nationaal-socialisme. Taal – en dan bij uitstek het Duits – heeft door de brutalisering tijdens het Derde Rijk de onschuld, puurheid en neutraliteit verloren die voor een integere omgang met grenservaringen noodzakelijk is.¹³⁰³ Andere overlevenden, zoals Ruth Klüger, Jorge Semprun en Imre Kertész, hameren erop dat de oorzaak van de gebrekkige communicatiemogelijkheid van grenservaringen niet bij de taal maar bij het noodzakelijk beperkte inlevingsvermogen van de buitenstaanders gezocht moet worden.¹³⁰⁴ De pogingen om taal in confrontatie met de Holocaust als inherent onmondig voor te stellen, vindt in hun ogen dan ook geen genade: ‘*L’ineffable dont on nous rebattra les oreilles n’est qu’un alibi. Ou signe de paresse. On peut toujours tout dire, le langage contient tout.*’¹³⁰⁵ Ook Levin beschouwt niet de taal maar het inlevingsvermogen van de buitenstaanders als voornaamste hinderpaal. ‘*Ordinary human beings simply cannot rethink themselves into such a world and ordinary ways to achieve empathy fail, for all of the recognizable attributes of human reaction are balked at the Nazi divide; the world of Auschwitz was, in truth, a new planet.*’¹³⁰⁶ Afhankelijk van de nadruk die de respectieve overlevenden leggen, wordt dus een ander aspect van een onoplosbare communicatieproblematiek belicht. Volgens sommigen is de communicatie al gedoemd omdat de linguïstische conceptualisering van de herinnering aan de doorstane kampervaring spaak moet lopen. De overlevende kan zijn ervaring niet onder woorden brengen omdat hij

middel van het overvloedige gebruik van sadistische en quasi-pornografische beeldspraak een indruk te wekken van wat hij in Auschwitz doorstaan had. BARTOV, Omer. *Kitsch and Sadism in Ka-Tzetnik’s Other Planet: Israeli Youth Imagine the Holocaust in Jewish Social Studies*, 1997, 3, 2, 44, MILNER, Iris. *The “Gray Zone” Revisited: The Concentrationary Universe in Ka. Tzetnik’s Literary Testimony in Jewish Social Studies: History, Culture, Society*, 2008, 14, 2, 114-115 en SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Henry Holt, 1991, 3-7.

¹³⁰¹ AMÉRY, Jean. *At the Mind’s Limits: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and Its Realities*. Bloomington: Indiana University Press, 1980, 33, DELBO, Charlotte. *Auschwitz and After*. New Haven: Yale University Press, 1995 [1970-1971], 265 en LEVI, Primo. *If This is a Man. The Truce*. London: Abacus, 1979 [1947], 129. Delbo was een Franse politieke gevangene die tijdelijk in Auschwitz verzeilde, maar daar niet aan hetzelfde moorddadige regime blootgesteld werd als de joodse gevangenen.

¹³⁰² FRIEDLÄNDER, Saul. *Some Aspects of the Historical Significance of the Holocaust in Jerusalem Quarterly*, 1976, 1, 36-59 zoals geciteerd door YOUNG, James E. *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation*. Bloomington: Indiana University Press, 1988, 16, LANGER, Lawrence L. *The Age of Atrocity: Death in Modern Literature*. Boston: Beacon Press, 1978, 203 en LANGER, Lawrence L. *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*. New Haven: Yale University Press, 1993, 61-63

¹³⁰³ Cf. STEINER, George. *Language and Silence: Essays on Language, Literature, and the Inhuman*. New Haven: Yale University Press, 1998 [1967], 99. Zie over deze taalkundige corruptie KLEMPERER, Victor. *LTI; Notizbuch eines Philologen*. Leipzig: Reclam, 1982 [1947], LANG, Berel. *Language and Genocide in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 341-362 en LANG, Berel. *Act and Idea in the Nazi Genocide*. Chicago: University of Chicago Press, 1990, 81-102.

¹³⁰⁴ Semprun was een Spaanse communistische verzetsstrijder die in Frankrijk opgepakt werd en naar Buchenwald gedeporteerd werd. Anders dan bovenvermelde overlevenden schreef hij dus niet over Auschwitz maar over zijn grenservaringen in het gewone concentratiekampstelsel.

¹³⁰⁵ SEMPRUN, Jorge. *L’écriture ou la vie*. Paris: Gallimard, 1994, 23. Zie ook KLÜGER, Ruth. *Gelesene Wirklichkeit. Fakten und Fiktionen in der Literatur*. Göttingen: Wallstein, 2006, 55 en KERTÉSZ, Imre. *Who Owns Auschwitz?* in *The Yale Journal of Criticism*, 2001, 14, 1, 269.

¹³⁰⁶ LEVIN, Nora. *The Holocaust: The Destruction of European Jewry 1933-1945*. New York: Schocken, 1973,

zelf niet in staat is om de *Unheimlichkeit* van de ervaring te vatten of omdat taal te onprecies en te oppervlakkig is om de rauwheid adequaat weer te kunnen geven.¹³⁰⁷ Volgens anderen ligt de moeilijkheid niet primair bij de linguïstische conceptualisering door de overlevende, maar bij de gebrekkige mogelijkheid van buitenstaanders om zich via deze concepten in de grenssituatie te verplaatsen.¹³⁰⁸ De conversie van primaire ervaring naar mentale inleving blijkt onderhevig aan een dubbele omzettingsproblematiek.¹³⁰⁹

In zijn baanbrekende analyse maakt Gie van den Berghe duidelijk dat de onbeschrijfbaarheid niet zozeer een eigenschap is van de grenservaring zelf, maar wel een gelaten inschatting van de mislukte poging om deze grenservaring over te brengen.¹³¹⁰ Essentieel is volgens hem het bestaan van een principieel onoverbrugbare begripskloof tussen insiders en outsiders. Deze begripskloof is in belangrijke mate te wijten aan het radicaal afwijkende karakter van de kampervaring, waardoor buitenstaanders niet over voldoende vergelijkingspunten beschikken om zich in de gecommuniceerde ervaring in te leven. Hun voorstellingsvermogen schiet te kort om zich een indruk te vormen van een situatie waarin normale oriënterings- en adaptatiemechanismen van geen tel meer zijn, elementaire rechten en behoeftebevrediging ontzegd worden en fysieke en psychische integriteit aan doelgerichte dehumanisering ten onder gaan.¹³¹¹ Maar de begripskloof gaat daarnaast ook voor een deel terug op de desillusie van de overlevende die zijn ervaring tracht te communiceren.¹³¹² Vele gevangenen hadden zich in de kampen mentaal recht gehouden door aan hun lijden een diepgaande emancipatorische betekenis te geven. Ze waren er zeker van dat na hun mogelijke bevrijding een periode zou aanbreken waarin de wereld ten goede zou veranderen. Niet alleen rekenden ze op persoonlijk geluk als soort compensatie voor het doorstane leed, maar ze waren er ook van overtuigd dat de buitenwereld klaar zou staan om de gepaste maatschappelijke lessen te trekken uit de cruciale inzichten die ze in de kampen meenden te hebben opgedaan.¹³¹³ Na de bevrijding volgde voor velen echter een dubbele ontzuivering: de hoop op immanente rechtvaardigheid bleek een illusie en de maatschappij liet zich weinig gelegen aan hun leed en de eruit voortgesproten idealen.¹³¹⁴ Samen met een vaak enorm schuldgevoel, zorgde het schier ondraaglijke besef dat de naoorlogse werkelijkheid niet ten gronde verbeterd was en hun lijden retrospectief zinloos bleef, bij vele overlevenden voor een ernstige existentiële crisis, die bij sommigen zelfs uitmondde in een wanhoopsdaad.¹³¹⁵ Los

¹³⁰⁷ Wajnryb hecht hier weinig geloof aan en stelt onomwonden dat de onmogelijkheid om de kampervaring uit te drukken niet zozeer te wijten is aan een inherente beperking van de taal als aan de gebrekkige taalbeheersing van de overlevende. Zie WAJNRYB, Ruth. *The Silence: How Tragedy Shapes Talk*. St. Leonard's: Allen & Unwin, 2001, 85-88.

¹³⁰⁸ Wiesel sluit zich ook bij deze tweede overweging aan: 'It is not because I cannot explain that you won't understand; it is because you won't understand that I can't explain.' in WIESEL, Elie en LEPENIES, Wolf. *Ethics and Memory/Ethik und Erinnerung*. Berlin: De Gruyter, 1997, 23

¹³⁰⁹ BIGSBY, C.W.E. *Remembering and Imagining the Holocaust: The Chain of Memory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 12-13

¹³¹⁰ VAN DEN BERGHE, Gie. *Met de dood voor ogen. Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazikampen en buitenstaanders*. Berchem: Epo, 1987, 97

¹³¹¹ VAN DEN BERGHE, Gie. *Met de dood voor ogen. Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazikampen en buitenstaanders*. Berchem: Epo, 1987, 81 en 85-88. Zie ook BETTELHEIM, Bruno. *Individual and Mass Behavior in Extreme Situations* in *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1943, 38, 424-432, hernomen in BETTELHEIM, Bruno. *Surviving and Other Essays*. New York: Knopf, 1979, 55-63.

¹³¹² VAN DEN BERGHE, Gie. *Met de dood voor ogen. Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazikampen en buitenstaanders*. Berchem: Epo, 1987, 469

¹³¹³ VAN DEN BERGHE, Gie. *Met de dood voor ogen. Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazikampen en buitenstaanders*. Berchem: Epo, 1987, 431-434

¹³¹⁴ VAN DEN BERGHE, Gie. *Met de dood voor ogen. Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazikampen en buitenstaanders*. Berchem: Epo, 1987, 435

¹³¹⁵ Volgens Porter en Langer kunnen de zelfmoorden van Celan (1970), Améry (1978), Levi (1987), Borowski (1951) en – bij uitbreiding – zelfs Bettelheim (1990) en Des Pres (1987) minstens ten dele verklaard worden door zulk onverwerkbaar trauma. Bij nader inzien was er bij de meeste van deze gevallen toch ook sprake van

van deze ultieme consequentie, was het een normale psychologische reflex om het uitblijven van de verhoopte wereldverbetering toe te schrijven aan de onmogelijkheid van buitenstaanders om de kampervaring werkelijk te doorgronden en het impliciete revolutionaire potentieel ervan te ontdekken. De begripskloof was dus evengoed een verwerkingsmechanisme waarmee de overlevenden hun naoorlogse desillusie beheersbaar konden maken.¹³¹⁶

Het mateloze belang dat overlevenden vanuit een psychologische nood aan hun kampervaringen hechten, kan leiden tot een verabsolutering van de begripskloof en een reeks verregaande claims. In het meest extreme geval, zoals bij Wiesel, mondt dit uit in een absolute dichotomie tussen normaliteit en kampbestaan en wordt aan dit laatste een ultieme maar oncommuniceerbare betekenis toegedicht: *'The Holocaust? The ultimate event, the ultimate mystery, never to be comprehended or transmitted.'*¹³¹⁷ Auschwitz was volgens hem een mystieke gebeurtenis, een apart universum waar niet alleen andere regels golden maar de alledaagse zekerheden voorgoed vernietigd werden: *'all that can be obtained through knowledge has to be recalled into question. After Auschwitz words are no longer innocent. After Treblinka silence is filled with new meaning. After Majdanek madness has recaptured its mystical appeal. As a result man's relationship to his creator, to society, to politics, to literature, to his fellow man and to himself has to be re-examined.'*¹³¹⁸ Enkel de overlevende was deelachtig aan deze destructieve openbaring, maar hij is een bevoorrecht getuige die zijn geheim onmogelijk aan de buitenwereld kan meedelen: *'He or she who did not live through the event will never know it. And he or she who did live through the event will never reveal it. Not entirely. Not really. ... We speak in codes, we survivors, and this code cannot be broken, cannot be deciphered, not by you no matter how much you try.'*¹³¹⁹ Geconfronteerd met zulke oncommuniceerbare revelatie is stilte volgens Wiesel de enige gepaste reactie: *'It is not by playing with words and the dead that we will understand and know. Quite the contrary. As the ancients said: Those who know do not speak; those who speak do not know. ... So learn to be silent.'*¹³²⁰

Verschillende auteurs stellen zich vragen bij zulke mythologisering. Novick spreekt onomwonden over een tendens tot sacralisering.¹³²¹ De Holocaust krijgt immers eigenschappen toegeschreven die men normaal enkel met het heilige in verband brengt. Om

zwaarwichtige externe omstandigheden. Zie PORTER, Jack Nusan. *Holocaust Suicides* in CARGAS, Harry J. (ed). *Problems Unique to the Holocaust*. Lexington: University Press of Kentucky, 1999, 52 en LANGER, Lawrence L. *Art from the Ashes: A Holocaust Anthology*. Oxford: Oxford University Press, 1995, 120.

¹³¹⁶ VAN DEN BERGHE, Gie. *Met de dood voor ogen. Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazikampen en buitenstaanders*. Berchem: Epo, 1987, 436, 441 en 464

¹³¹⁷ WIESEL, Elie. *And the Sea Is Never Full. Memoirs, 1969-*. New York: Knopf, 1999, 122

¹³¹⁸ WIESEL, Elie. *The Holocaust as Literary Inspiration* in WIESEL, Elie, DAWIDOWICZ, Lucy, RABINOWITZ, Dorothy en MACAFEE BROWN, Robert (eds.). *Dimensions of the Holocaust*. Evanston: Northwestern University Press, 1996 [1977], 6

¹³¹⁹ WIESEL, Elie. *The Holocaust as Literary Inspiration* in WIESEL, Elie, DAWIDOWICZ, Lucy, RABINOWITZ, Dorothy en MACAFEE BROWN, Robert (eds.). *Dimensions of the Holocaust*. Evanston: Northwestern University Press, 1996 [1977], 7. In een gelijkaardige trant: *'Those who have not lived through the experience will never know; those who have will never tell; not really, but completely. The past belongs to the dead, and the survivor does not recognize himself in the images and ideas which presumably depict him. Auschwitz means death, total absolute death – of man and of all people, of language and imagination, of time and spirit. ... The survivor knows. He and no one else.'*, *'Those who never lived that time of death will never be able to grasp its magnitude of horror. ... it remains a mystery, the most terrifying of all times.'* en *'Whoever has not lived through the event can never know it.'* Zie WIESEL, Elie. *For Some Measure of Humanity* in *Sh'ma: A Journal for Jewish Responsibility*, 1975, 5, 314, WIESEL, Elie en ABRAHAMSON, Irving. *Against Silence: The Voice and Vision of Elie Wiesel*. Vol. 2. New York: Holocaust library, 1985, 126 en WIESEL, Elie. *A Jew Today*. New York: Random House, 1978, 197-198.

¹³²⁰ WIESEL, Elie. *Legends of Our Time*. New York: Holt, Rinehart, en Winston, 1968, 178

¹³²¹ NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. New York: Houghton Mifflin, 1999, 200

het in theologische termen uit te drukken: de Holocaust was de manifestatie van een goddelijke aanwezigheid (*numinosum*), losgekoppeld van alle wereldlijke associaties, zich buiten onze realiteit bevindend en daarom onmogelijk in taal te vatten, te bewijzen of te weerleggen. Deze goddelijke essentie laat zich niet rationeel vastpinnen maar enkel ervaren, hetzij als een mysterie dat ontzag opwekt, hetzij – zoals in het geval van de Holocaust – als een mysterie dat angst inboezemt.¹³²² De Holocaust wordt dus als een *mysterium tremendum* beschouwd, zoals de joodse theoloog Cohen in zijn werk ook beaamt: ‘*I call the death camps the tremendum, for it is the monument of a meaningless inversion of life to an orgiastic celebration of death, to a psychosexual and pathological degeneracy unparalleled and unfathomable to any person bonded to life.*’¹³²³ De Holocaust verschijnt zo als een onverklaarbaar en oncommuniceerbaar mysterie dat zich verzet tegen rationele analyse en profane representatie.¹³²⁴ Slechts een klein kransje ingewijden is aan de ervaring deelachtig geweest en bezit hierdoor de exclusieve autoriteit tot duiding.¹³²⁵ Aan deze duiding – die per definitie fragmentarisch blijft en de kern van de zaak nooit kan raken – mogen buitenstaanders zich niet wagen.¹³²⁶ Hun rol blijft ten enenmale beperkt tot rituele commemoratie van ‘*the forbidden sanctuary of the nocturnal kingdom that was Auschwitz*’.¹³²⁷ Deze sacraliseringstendens wordt niet door alle overlevenden goed onthaald. Zo merkt Klüger schamper op: ‘*Mitten im 20. Jahrhundert und als verblüffende Folge des Zweiten Weltkriegs heißt es wieder, es gäbe Heiliges, das man nicht nachbilden oder auch nur aussprechen darf. Früher das Antlitz und der Name Gottes. Heute der Holocaust, der ja so gerne als ‘unaussprechlich’ und ‘unvorstellbar’ bezeichnet wird.*’¹³²⁸

Als pendant van de neiging tot sacralisering valt er bij vele commentatoren en ook bij een groot deel van het publiek een soort *Holocaust piety* te ontwaren. De Holocaust, zo meent Rose, wordt hierbij beschouwd als een negatief embleem met zulke destructieve kenmerken en gevolgen, dat niet de zoektocht naar inzicht maar een devote verbijstering aangewezen lijkt.¹³²⁹ Vanuit de overtuiging dat aan de *cutting edge of the unthinkable* cruciale existentiële antwoorden verborgen liggen en er in Auschwitz dus een fundamentele waarheid geopenbaard moet zijn, krijgen overlevenden de status van bevoorrechte profeten met een ultimatum maar

¹³²² Ik ontleen deze terminologie aan de gerenommeerde theoloog Rudolf Otto. Zie OTTO, Rudolf. *Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*. München: Beck, 1971 [1917]. Een min of meer verwant onderscheid tussen *sacré faste* en *sacré néfaste* vinden we bij DURKHEIM, Émile. *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie*. Paris: Presses universitaires de France, 1960 [1912], 432 en 585.

¹³²³ COHEN, Arthur A. *The Tremendum: A Theological Interpretation of the Holocaust*. New York: Crossroad, 1981, 19.

¹³²⁴ HAIDU, Peter. *The Dialectics of Unspeakability: Language, Silence, and the Narratives of Desubjectification* in FRIEDLANDER, Saul (ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the “Final Solution”*. Cambridge: Harvard University Press, 1992, 278-279 en 283-284.

¹³²⁵ De doden zelf – die anders dan de overlevenden volledig aan de ervaring deelachtig geworden zijn – worden beschouwd als heilige martelaren. Cf. WIESEL, Elie. *Three Poems* in CARGAS, Harry J. (ed.). *Telling the Tale: A Tribute to Elie Wiesel on the Occasion of His 65th Birthday: Essays, Reflections, and Poems*. Saint Louis: Time Being Books, 1993, 109.

¹³²⁶ ‘[Scholars] will – if they are capable of sincerity and humility – withdraw without daring to enter into the heart of the matter; and if they are not, well, who cares about their grandiloquent conclusions? Auschwitz, by definition, is beyond their vocabulary.’ in WIESEL, Elie. *Legends of Our Time*. New York: Holt, Rhinehart & Winston, 1968, 19.

¹³²⁷ WIESEL, Elie. Foreword in DES PRES, Terrence. *Writing into the World: Essays, 1973-1987*. New York: Viking, 1991, viii. Cf. WEISSMAN, Gary. *Fantasies of Witnessing: Postwar Efforts to Experience the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 2004, 49.

¹³²⁸ KLÜGER, Ruth. *Gelesene Wirklichkeit. Fakten und Fiktionen in der Literatur*. Göttingen: Wallstein, 2006, 66.

¹³²⁹ ROSE, Gillian. *Mourning Becomes the Law: Philosophy and Representation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 43.

onarticuleerbaar geheim.¹³³⁰ *Holocaust pity* resulteert aldus in een sanctificatie van de overlevende en zijn getuigenis – een fenomeen dat Sundquist nogal oneerbiedig brandmerkt als ‘*the Wieselization of the Holocaust*’.¹³³¹ *Holocaust piety* vinden we in de literatuur natuurlijk vooral bij theologen en filosofen, zoals Steiner, Des Pres en Roth.¹³³² Maar ook bij verschillende toonaangevende historici zijn er duidelijke sporen van. Hilberg is een typisch voorbeeld: ‘*Often enough, survivors have spoken of [a special kind of] knowledge themselves. They have referred to it in expressions like ‘Planet Auschwitz’ and in such sentences as ‘Those who were not there cannot imagine what it was like.’ Clearly, they were there, and thus they are set apart from anyone who did not share their fate. The outsider can never cross this divide and can never grasp their experience.*’¹³³³

De aura van heiligheid die volgens deze auteurs rond de Holocaust hangt, verleent aan de onmogelijkheid van linguïstische conceptualisering ook een pertinente normatieve dimensie: de ervaring van de Holocaust kán niet in taal gegoten worden, maar ze mág ook niet in taal gegoten worden.¹³³⁴ De fictionalisering van de Holocaust grenst namelijk aan heiligschennis. Wiesel laat hierover geen enkele twijfel bestaan: ‘*A novel about Auschwitz is not a novel or else it is not about Auschwitz. The very attempt to write such a novel is blasphemy.*’¹³³⁵ Deze ontheiliging resulteert in de eerste plaats uit de inherente gebreken van ons alledaags taalgebruik. Door het tekortschieten van de uitdrukingskracht van onze taal is elke poging tot weergave van de Holocaust-ervaring gedoemd om het lijden van de slachtoffers te trivialisieren.¹³³⁶ Bovendien zullen de gehanteerde woorden de beschreven ervaring zelf usurperen en niets meer intact laten van het origineel.¹³³⁷ In de tweede plaats leidt linguïstische conceptualisering onherroepelijk tot een cognitieve of emotionele bevrediging, die bij zulk onderwerp volstrekt misplaatst is. In dit verband wordt vaak verwezen naar de cultuurkritische inzichten van Adorno: ‘*Die sogenannte künstlerische*

¹³³⁰ BERNSTEIN, Michael Andre. *Foregone Conclusions: Against Apocalyptic History*. Berkeley: University of California Press, 1994, 89-91

¹³³¹ SUNDQUIST, Eric J. *Witness without End?* in *American Literary History*, 2007, 19, 1, 72

¹³³² Cf. DES PRES, Terrence. *The Authority of Silence in Elie Wiesel's Art* in ROSENFELD, Alvin H. en GREENBERG, Irving (eds.). *Confronting the Holocaust: The Impact of Elie Wiesel*. Bloomington: Indiana University Press, 1978, 51, ROTH, John K. *Telling a Tale That Cannot Be Told: Reflections on the Authorship of Elie Wiesel* in ROSENFELD, Alvin H. en GREENBERG, Irving (eds.). *Confronting the Holocaust: The Impact of Elie Wiesel*. Bloomington: Indiana University Press, 1978, 58 en STEINER, George. *Language and Silence: Essays on Language, Literature, and the Inhuman*. New Haven: Yale University Press, 1998 [1967], 123.

¹³³³ HILBERG, Raul. *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933-1945*. New York: HarperPerennial, 1992, 187

¹³³⁴ Cf. TREZISE, Thomas. *Unspeakable* in *The Yale Journal of Criticism*, 2001, 14, 1, 39 en 42.

¹³³⁵ WIESEL, Elie. *For Some Measure of Humanity* in *Sh'ma: A Journal for Jewish Responsibility*, 1975, 5, 314. Cf. ‘*A novel about Treblinka is either not a novel or not about Treblinka. A novel about Majdanek is about blasphemy. Is blasphemy. Treblinka means death, absolute death, death of language and of hope, death of trust and of inspiration. Its secret is doomed to remain intact.*’ in WIESEL, Elie. *The Holocaust as Literary Inspiration* in WIESEL, Elie, DAWIDOWICZ, Lucy, RABINOWITZ, Dorothy en MACAFEE BROWN, Robert (eds.). *Dimensions of the Holocaust*. Evanston: Northwestern University Press, 1996 [1977], 7.

¹³³⁶ ‘*We are prone to assimilate [the camp experiences] to ‘related’ ones, as though the hunger in Auschwitz were the same as that of someone who has skipped a meal, or as though escape from Treblinka were similar to an escape from any ordinary jail.*’ in LEVI, Primo. *The Drowned and the Saved*. New York: Vintage International, 1989 [1986], 158. De trivialisierende werking van ons taalgebruik wordt ook aangekaart door experten in *Holocaust literature* zoals Ezrahi en Rosenfeld. Cf. ‘*Even the most vivid presentation of concrete detail and specificity, the most palpable reconstruction of Holocaust reality, is blunted by the fact that there is no analogue in human experience*’ en ‘*There are no metaphors for Auschwitz, just as Auschwitz is not a metaphor for anything else.*’ in EZRAHI, Sidra DeKoven. *By Words Alone: The Holocaust in Literature*. Chicago: University of Chicago Press, 1980, 3 en ROSENFELD, Alvin H. *A Double Dying: Reflections on Holocaust Literature*. Bloomington: Indiana University Press, 1988, 27.

¹³³⁷ HILBERG, Raul. *Bitburg as Symbol* in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 17-18

*Gestaltung des nackten körperlichen Schmerzes der mit Gewehrkolben Niedergeknüppelten enthält, sei's noch so entfernt, das Potential, Genuß herauszupressen. ... Durchs ästhetische Stilisationsprinzip erscheint das unausdenkliche Schicksal doch, als hätte es irgend Sinn gehabt; es wird verklärt, etwas von dem Grauen weggenommen; damit allein schon widerfährt den Opfern Unrecht.*¹³³⁸ Adorno benadrukt dus dat elke representatie van lijden plezierige sensaties kan oproepen en een zinvolle betekenis zal suggereren waar er helemaal geen is. Zulke weergave zal niet alleen afbreuk doen aan de gruwel van de afgebeelde werkelijkheid maar, door het opwekken van genot en het aanbieden van cognitief en moreel comfort, het lijden van de slachtoffers verraden.¹³³⁹ Adorno's conclusie is categorisch: '*Nach Auschwitz ein Gedicht zu schreiben, ist barbarisch.*'¹³⁴⁰ Maar anderzijds is – nog steeds binnen dezelfde denktrant – getuigen ook een heilige plicht. De stilte die in de omgang met de Holocaust aangewezen lijkt, roept immers reminiscenties op aan de nazi-intentie om de slachtoffers de mond te snoeren en hun lijden in de vergetelheid te duwen.¹³⁴¹ Belangrijk is tevens dat de overlevenden een openstaande schuld tegenover de gestorvenen en een onmetelijke verantwoordelijkheid tegenover de buitenwereld denken te hebben.¹³⁴² De overlevenden moeten het testament van de slachtoffers schrijven, hun terminale lijden een stem geven: '*In the survivor's voice the dead's own scream is active.*'¹³⁴³ Bovendien moeten ze de buitenwereld op de hoogte proberen brengen van de ultieme waarheid die in de horror besloten lag en de basis zou moeten vormen van een volledige maatschappelijke transformatie.¹³⁴⁴ Zulk revelerend signaal is trouwens ook wat de buitenwereld van hen verwacht. In de woorden van Appelfeld: '*The survivors have undergone experiences that no one else has undergone; and others expect some message from them, some key to understanding the human world.*'¹³⁴⁵ De overlevende moet dus zowel de slachtoffers als de argeloze buitenstaanders verlossing brengen. Zich hiervan bewust, zag Adorno zich genoodzaakt zijn eerder verbod te herroepen: '*Das perennierende Leiden hat soviel Recht auf Ausdruck wie Gemarterte zu brüllen; darum mag falsch gewesen sein, nach Auschwitz ließe*

¹³³⁸ ADORNO, Theodor W. *Engagement* [1962] in ADORNO, Theodor W. (ed.). *Gesammelte Schriften*. Band 2. *Noten zur Literatur*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974, 423

¹³³⁹ In dezelfde trant: EZRAHI, Sidra DeKoven. *After Such Knowledge, What Laughter?* in *The Yale Journal of Criticism*, 2001, 14, 1, 297. Zie ook de discussie over taal of beeld als toegelaten of zelfs bevoorrecht medium: DE KESEL, Marc. *Vanuit een donkere kamer. Over Shoah en beeldverbod* in *De Witte Raaf*, 2008, 136, 23, 1-6.

¹³⁴⁰ ADORNO, Theodor W. *Kulturkritik und Gesellschaft* [1949] in ADORNO, Theodor W. (ed.). *Prismen. Kulturkritik und Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1955, 31

¹³⁴¹ AGAMBEN, Giorgio. *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. New York: Zone Books, 1999, 157, KAPLAN, Harold. *Conscience and Memory: Meditations in a Museum of the Holocaust*. Chicago: University of Chicago Press, 1994, 7-8 en TREZISE, Thomas. *Unspeakable* in *The Yale Journal of Criticism*, 2001, 14, 1, 51

¹³⁴² Cf. VAN DEN BERGHE, Gie. *Met de dood voor ogen. Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazikampen en buitenstaanders*. Berchem: Epo, 1987, 75-76.

¹³⁴³ DES PRES, Terrence. *The Survivor: An Anatomy of Life in the Death Camps*. Oxford: Oxford University Press, 1980 [1976], 36

¹³⁴⁴ Cf. '*That boy was convinced later that were he to survive, he would tell the tale; he was convinced that if he would tell the tale history would be redeemed. Man would undergo a total metamorphosis, something of the Messiah would appear in every man.*' en '*Nothing will ever again be the way it once was.*' in WIESEL, Elie. *The Holocaust as Literary Inspiration* in WIESEL, Elie, DAWIDOWICZ, Lucy, RABINOWITZ, Dorothy en MACAFEE BROWN, Robert (eds.). *Dimensions of the Holocaust*. Evanston: Northwestern University Press, 1996 [1977], 5 en AMÉRY, Jean. *Radical Humanism: Selected Essays*. Bloomington: Indiana University Press, 1984, 36.

¹³⁴⁵ ROTH, Philip. *Walking the Way of a Survivor: A Talk with Aharon Appelfeld* in *The New York Times Review of Books*, 28 februari 1988. Cf. '*De là vient aussi que les livres, issus de cette expérience dont les camps furent le lieu à jamais sans lieu, aient gardé leur sombre rayonnement: non pas lus et consommés à la façon des autres livres, fussent-ils importants, mais présents comme des signaux nocturnes, des avertissements silencieux.*' in BLANCHOT, Maurice. *L'amitié*. Paris: Gallimard, 1971, 129.

kein Gedicht mehr sich schreiben.’¹³⁴⁶ Het ultieme mysterie van de kampervaring – zo gaat de redenering verder – levert dus een paradoxale situatie op: het lijden vereist een representatie, die het eigenlijk zelf verbiedt.¹³⁴⁷ Het is onduidelijk hoe deze aporetische situatie op te lossen valt, maar het lijdt commentatoren geen twijfel dat er aan de linguïstische representatie bijzondere eisen gesteld moeten worden.¹³⁴⁸ Ze mag niet in obsceniteit vervallen of horrorverzachtend werken en ze moet op suggestieve wijze ruimte laten voor het onzegbare lijden en de ervaring van verbijstering. Voor Adorno bijvoorbeeld geldt het gedicht *Todesfuge* van Celan als een toonbeeld van een articulatie die aan beide vereisten magistraal beantwoordt.¹³⁴⁹ Niet alleen in Holocaustpoëzie maar ook in Holocaustproza zijn er speciale compositieregels en stilistische ingrepen vereist. Volgens Shapiro heeft de *Holocaust literature* daarom een specifiek hermeneutisch arsenaal ontwikkeld ‘to not write with, but against words.’¹³⁵⁰ Via het taalgebruik wordt verduidelijkt dat de ervaring onmogelijk volledig en authentiek mee te delen valt en wordt bij de lezer een indruk van onoplosbare ambiguïteit en een intuïtie van een onuitdrukbaar trauma opgeroepen. Experts in *Holocaust literature* – zoals Langer, Rothberg, Ezrahi, Bornand, Van Alpen, Hartman, Young, Rosenfeld en Reiter – wijzen in dit verband op een hele reeks linguïstische kunstgrepen die in Holocaustmemoires gehanteerd worden om de kamp-ervaringen te benaderen en tegelijk ongrijpbaar te houden.¹³⁵¹

¹³⁴⁶ ADORNO, Theodor W. *Negative Dialektik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1966, 353

¹³⁴⁷ Cf. ‘jenes Leiden ... erheischt auch die Fortdauer von Kunst, die es verbietet.’ in ADORNO, Theodor W. *Engagement* [1962] in ADORNO, Theodor W. (ed.). *Gesammelte Schriften*. Band 2. *Noten zur Literatur*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974, 422. Zie ook AGAMBEN, Giorgio. *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. New York: Zone Books, 1999, 12, STEIN, André L. *A Chronicle: The Necessity and Impossibility of “Making Sense” at and about Auschwitz* in *Jewish Social Studies*, 1983, 45, 3-4, 334-336 en VANDE VEIRE, Frank. *Als in een donkere spiegel. De kunst in de moderne filosofie*. Amsterdam: SUN, 2002, 240-242.

¹³⁴⁸ HOWE, Irving. *Writing and the Holocaust* in LANG, Berel (ed.). *Writing and the Holocaust*. New York: Holmes & Meier, 1988, 178-180

¹³⁴⁹ ADORNO, Theodor W., ADORNO, Gretel en TIEDEMANN, Rolf. *Ästhetische Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1970, 477. Cf. de beroemde passage:

*‘Er ruft spielt süßer den Tod
der Tod ist ein Meister aus Deutschland
er ruft streicht dunkler die Geigen
dann steigt ihr als Rauch in die Luft
dann habt ihr ein Grab in den Wolken
da liegt man nicht eng’*

in CELAN, Paul. *Todesfuge* in CELAN, Paul. *Mohn und Gedächtnis*. Stuttgart: Dva, 1952, 35-38. Cf. ‘On a rhetorical level, the four stanzas and final two lines of the poem are a complex allegory, built from allusion, metaphor, and metonymy into a synecdoche.’ in FISHER, David H. *Or Image of that Horror? Imagining Radical Evil* in HAMILTON, Richard P. en BREEN, Margaret S. (eds.). *This Thing of Darkness: Perspectives on Evil and Human Wickedness*. Amsterdam: RODOPI, 2004, 58.

¹³⁵⁰ SHAPIRO, Susan. *Hearing the Testimony of Radical Negation* in SCHÜSSLER, Fiorenza en TRACY, David (eds.). *The Holocaust as Interruption*. Edinburgh: Clark, 1984, 6. Zie ook HAIDU, Peter. *The Dialectics of Unspeakability: Language, Silence, and the Narratives of Desubjectification* in FRIEDLANDER, Saul (ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the “Final Solution”*. Cambridge: Harvard University Press, 1992, 278-279.

¹³⁵¹ Minimalistisch taalgebruik zoals elliptische zinsconstructies en het weglaten van adjectieven; indexicaal taalgebruik waarbij niet de kern van de gebeurtenis beschreven wordt maar de aanwezige mensen, objecten en handelingen afstandelijk omschreven worden; het gebruik van metaforen niet als instrumenten van cognitieve verduidelijking maar ter versterking van de ambiguïteit; dissonant taalgebruik zoals het afbreken van zinnen en het aanwenden van suggestieve maar ondefinieerbare neologismen; en vooral het gebruik van ironie, absurde humor en zelfs onzinnig gelach. Zie BORNAND, Marie. *Témoignage et fiction. Les récits de rescapés dans la littérature de langue*. Genève: Droz, 2004, BUSSIE, Jacqueline. *Laughter and the Limits of Holocaust Storytelling: Wiesel’s The Gates of the Forest* in HOROWITZ, Rosemary (ed.). *Elie Wiesel and the Art of Storytelling*. Jefferson: McFarland, 2006, 123-156, CARUTH, Cathy. *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995, EZRAHI, Sidra DeKoven. *By Words Alone: The Holocaust in*

Dat de Holocaust uniek is door de onuitspreekbaarheid van zijn essentie is een veelgehoorde bewering, maar blijkt bij nader inzien onhoudbaar. Ten eerste waren er ook vele niet-Joden die hetzelfde lot deelden en vele joodse slachtoffers die niet aan dezelfde ervaring deelachtig waren. Indien we, net als Wiesel, Auschwitz als paradigma nemen, stellen zich onmiddellijk twee vragen. Wat met zigeuners en zelfs politieke gevangenen (Delbo, Borowski) die aan min of meer gelijkaardige gevaren blootgesteld werden? En wat met joodse slachtoffers (Celan, Appelfeld) die nooit met Auschwitz of een ander exterminatiekamp in aanraking kwamen?¹³⁵² Deze overwegingen weerleggen de suggestie dat er sprake was van een uniek joodse ervaring of van een collectief gedeelde joodse slachtofferervaring. En ten tweede blijkt uit de literatuur over collectieve trauma's dat dezelfde impressie van existentiële verbijstering ook in heel andere contexten opduikt. Zoals van den Berghe verduidelijkt, vinden we de evocatie van een soortgelijke of zelfs identieke perplexiteit ook terug in de memoires van politieke gevangenen die in het reguliere concentratiekampstelsel verzeild waren of in het werk van Joden – zoals Celan en Appelfeld – die gedeporteerd werden naar werkkampen die met het nationaal-socialistische exterminatieproject eigenlijk niets te maken hadden.¹³⁵³ En wat nog meer is, eenzelfde reactie wordt ook door andere collectief traumatische gebeurtenissen opgeroepen, zoals onder meer blijkt uit de geschriften van de frontsoldaten van de Eerste Wereldoorlog.¹³⁵⁴

Nog los van de vaststelling dat het geen hout snijdt om te beweren dat de Holocaust uniek was omwille van de onuitspreekbaarheid van de grenservaringen, dient opgemerkt dat de suggestie van transcendente uniciteit gebaseerd is op twijfelachtige psychologische fundamenteën. De psychologische reflex om aan de Holocaust een transcendente exclusiviteit toe te kennen is zeer begrijpelijk als een ultieme poging tot zingeving vanwege de overlevenden en nabestaanden. Maar het blijft onduidelijk welke waarde er nog gehecht mag worden aan een betekenis die vanuit een extreme psychologische nood retrospectief in een ervaring geprojecteerd wordt. Ook de opvatting dat de extreme gruwel waarin Holocaustoverlevenden ondergedompeld werden, fundamentele waarheden zou hebben onthuld, is weinig plausibel. Voor vele overlevenden blijkt de opvatting dat hun tragische ervaringen en deprimerende emoties toch cruciale inzichten moeten hebben opgeleverd

Literature. Chicago: University of Chicago Press, 1980, HARTMAN, Geoffrey. *The Longest Shadow: In the Aftermath of the Holocaust*. Bloomington: Indiana University Press, 1996, LANGER, Lawrence L. *Admitting the Holocaust: Collected Essays*. Oxford: Oxford University Press, 1995, REITER, Andrea I.M. "Auf daß sie entsteigen der Dunkelheit": Die literarische Bewältigung von KZ-Erfahrung. Wien: Löcker Verlag, 1995, ROSENFELD, Alvin H. *A Double Dying: Reflections on Holocaust Literature*. Bloomington: Indiana University Press, 1988, ROTHBERG, Michael. *Traumatic Realism: The Demands of Holocaust Representation*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000, VAN ALPHEN, Ernst. *Caught by History: Holocaust Effects in Contemporary Art, Literature, and Theory*. Stanford: Stanford University Press, 1997, YOUNG, James E. *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation*. Bloomington: Indiana University Press, 1988

¹³⁵² Paul Celan – een pseudoniem van Paul Antschel (geroemeniseerd tot Ancel) – was een jood die afkomstig was uit Czernowitz, de hoofdstad van de eind 1941 door de Roemenen geherannexeerde regio Noord-Boekovina. Hij werd door de Roemeense politie en milities gedeporteerd naar Roemeense werkkampen op de grens van Bessarabië en Transnistrië. Anders dan overlevenden zoals Levi en Wiesel was hij zelf nooit met een vernietigingskamp in aanraking gekomen en eigenlijk ook geen prooi van de nationaal-socialistische vervolgingswaan. Aharon Appelfeld was net als Celan afkomstig uit Czernowitz en werd net als hem naar een werkkamp in Transnistrië gedeporteerd. Hij slaagde er echter snel in om te ontsnappen en overleefde in de Oekraïense bossen. Zie APPELFELD, Aharon. *The Story of a Life*. New York: Schocken Books, 2004, 70-71 en 151 en FELSTINER, John. *Paul Celan. Eine Biographie*. München: Beck, 1997, 40-42 en 74.

¹³⁵³ VAN DEN BERGHE, Gie. *Met de dood voor ogen. Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazikampen en buitenstaanders*. Berchem: Epo, 1987 passim

¹³⁵⁴ Cf. FUSSELL, Paul. *The Great War and Modern Memory*. New York: Oxford University Press, 2000, 155-190 en WILSON, Ross. *Memory and Trauma: Narrating the Western Front, 1914-1918 in Rethinking History*, 2009, 13, 2, 251-267.

psychologisch onweerstaanbaar, en ook in de westerse cultuur overheerst een geloof in het revelerende effect van zware ontbering en lijden. Maar het lijkt er toch sterk op dat inzichten die zich in zulke radicale situaties opdringen buiten deze contexten weinig relevantie hebben.¹³⁵⁵ Bovendien heeft de nadruk op de transcendente uniciteit van de Holocaust-ervaring ook een ronduit nefast effect. De klemtoon op het lijden en de verbijstering van de slachtoffers dreigt alle relevante betekenissen van de Holocaust te overstemmen en heeft als ongewenst gevolg dat het publiek net het potentieel enorme belang van de Holocaust ontzegd wordt.¹³⁵⁶ De mythologisering leidt de aandacht immers af van de cruciale historische en morele kwesties die door de Holocaust opgeworpen worden en zal – in tegenstelling tot wat de protagonisten precies trachten te vermijden – zeker uitlopen op misrepresentatie.¹³⁵⁷

3.1.3.2 De onverklaarbaarheid van de Holocaust

De bewering dat buitenstaanders de Holocaust nooit kunnen kennen, betekent op het eerste gezicht niet dat de Holocaust onverklaarbaar zou zijn.¹³⁵⁸ Volgens Rosenberg impliceert Wiesel hiermee enkel dat niet-overlevenden nooit in staat zullen zijn tot ervaringskennis maar historisch inzicht steeds mogelijk blijft.¹³⁵⁹ Bij nader inzien bedoelen Wiesel en gelijkgestemde auteurs echter wel degelijk dat naast de kennis van grenservaringen ook de historische kennis van de Holocaust een illusie is. De Holocaust ontsnapt niet enkel aan de collectieve verbeeldingskracht maar gaat ook het begripsvermogen te boven. Zo beklemtonen Wiesel, Cohen, Steiner, Fackenheim en Lanzmann dat elke analyse tekortschiet en eigenlijk volledig naast de kwestie is. Zelfs indien we alle noodzakelijke en voldoende voorwaarden van de Holocaust exhaustief zouden onderzoeken, dan nog blijft volstrekt onduidelijk waarom de Holocaust plaatsvond. Lanzmann is hierin categorisch: *‘Between all these conditions ... and the gassing of three thousand persons, men, women, children, in a gas chamber, all together, there is an unbreachable discrepancy. It is simply not possible to engender one out of the other. There is no solution of continuity between the two; there is rather a gap, an abyss, and this abyss will never be bridged.’*¹³⁶⁰ Verwonderlijker is dat dit

¹³⁵⁵ Cf. ‘In many other areas of human experience and creativity Auschwitz had absolutely nothing to teach us. Hence, while we must take into account what survivors tell us about human behavior, we must also remember that this is a partial view, formed under the most extreme conditions. It is a warning, but it is not a whole picture of human action and potential.’ in BARTOV, Omer. *Intellectuals on Auschwitz: Memory, History and Truth in History and Memory*, 1993, 5, 116-117. In dezelfde trant: LANG, Berel. *Philosophy’s Contribution to Holocaust Studies* in GARRARD, Eve en SCARRE, Geoffrey (eds.). *Moral Philosophy and the Holocaust*. Aldershot: Ashgate, 2003, 6.

¹³⁵⁶ Cf. VAN DEN BERGHE, Gie. *Noodzaak en onmogelijkheid om het slachtofferperspectief te verlaten bij de bestudering van de nazi-wandaden* in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1998, 24, 2, 169.

¹³⁵⁷ Cf. BRECHER, Bob. *Understanding the Holocaust: The uniqueness debate* in *Radical Philosophy*, 1999, 96, 17.

¹³⁵⁸ MAGURSHAK, Dan. *The Incomprehensibility of the Holocaust: Tightening Up Some Loose Usage* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 423-424.

¹³⁵⁹ ROSENBERG, Alan. *The Crisis in Knowing and Understanding the Holocaust* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 387.

¹³⁶⁰ LANZMANN, Claude. *The Obscenity of Understanding: An Evening with Claude Lanzmann* in CARUTH, Cathy (ed.). *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995, 206. Zie ook *‘There is something in the nature of thought ... that is alien to the enormity of the death camps’* in COHEN, Arthur A. *The Tremendum: A Theological Interpretation of the Holocaust*. New York: Crossroad, 1981, 1, *‘Yet even where the quest for explanations is genuine there is not, and never will be, an adequate explanation.’* in FACKENHEIM, Emil L. *Jewish Faith and the Holocaust: A Fragment in Commentary*, 1968, 46, 2, 31, *‘Our subject resists the usual capacities of mind. ... finally, we must acknowledge that it leaves us intellectually disarmed, staring helplessly at the reality or, if you prefer, the mystery of mass extermination. There is little*

standpunt ook onderschreven wordt door verschillende historici, zoals Deutscher en Levin. Deze laatste verwoordt het als volgt: *'the events surrounding [the Holocaust] are in a very real sense incomprehensible. No one altogether understands how mass murder on such a scale could have happened or could have been allowed to happen. The accumulation of facts does not yield this understanding; indeed comprehensibility may never be possible.'*¹³⁶¹ Volgens deze auteurs is de Holocaust uniek onverklaarbaar omdat inzicht in antecedenten en uitvoeringsmodaliteiten ontoereikend zijn om de waarom-vraag afdoende te beantwoorden.¹³⁶² Het is een gebeurtenis die zich hierdoor eigenlijk buiten de reguliere geschiedenis bevindt: *'the Holocaust stands alone in time as an aberration within history.'*¹³⁶³ De Holocaust heeft geen historische aanblik maar bezit veeleer een sacraal aura, omdat we, net zoals bij een religieuze openbaring, weliswaar beseffen dat het zich heeft voorgedaan maar niet weten wat het precies was.¹³⁶⁴ Deze sacrale status resulteert niet enkel in het reeds vermelde representatieverbod maar ook in een absoluut verklaringsverbod: *'It is enough to formulate the question in simplistic terms – Why have the Jews been killed? – for the question to reveal right away its obscenity. There is absolute obscenity in the very project of understanding.'*¹³⁶⁵ Zoals reeds vermeld werd, zijn slechts de overlevenden zelf hierbij gemachtigd om enige duiding te geven. In het extreme geval leidt dit tot hevige discussies over het intellectuele eigenaarschap van de Holocaust en dus over de vraag wie de Holocaust echt verstaat. Overlevenden (en in tweede orde ook nabestaanden en geëngageerde joodse commentatoren) menen dat hen vanuit hun doorleefde kennis en emotionele betrokkenheid het alleenrecht op interpretatie toekomt. Niet de academische aanpak van het *Holocaust scholarship* maar de gevoelsmatige intuïtie van de *Holocaust literature* heeft het

likelihood of finding a rational structure of explanation for the Holocaust: it forms a sequence of events without historical or moral precedent.' in HOWE, Irving. *Writing and the Holocaust* in LANG, Berel (ed.). *Writing and the Holocaust*. New York: Holmes & Meier, 1988, 175, *'The world of Auschwitz lies outside speech as it lies outside reason'* in STEINER, George. *Language and Silence: Essays on Language, Literature, and the Inhuman*. New Haven: Yale University Press, 1998 [1967], 123 en *'We shall never understand how Auschwitz was possible.'* in WIESEL, Elie. *One Generation After*. New York: Avon, 1970, 167.

¹³⁶¹ LEVIN, Nora. *The Holocaust: The Destruction of European Jewry 1933-1945*. New York: Schocken, 1973, xi-xii. Zie ook *'To the historian trying to comprehend the Jewish Holocaust, the greatest obstacle will be the absolute uniqueness of the catastrophe. ... I doubt whether even in a thousand years people will understand Hitler, Auschwitz, Majdanek and Treblinka better than we do now. ... we are confronted here by a huge and ominous mystery of the degeneration of the human character that will forever baffle and terrify mankind.'* in DEUTSCHER, Isaac. *The Non-Jewish Jew and Other Essays*. London: Oxford University Press, 1968, 163-164.

¹³⁶² MAGURSHAK, Dan. *The Incomprehensibility of the Holocaust: Tightening Up Some Loose Usage* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 426

¹³⁶³ ROSENSAFT, Menachem. *The Holocaust: History as Aberration in Midstream*, 1977, 28, 5, 55. Zie ook *'Whether culmination or aberration of history, the Holocaust transcends history'* in WIESEL, Elie. *Trivializing the Holocaust: Semi-Fact and Semi-Fiction* in *The New York Times*, 16 april 1978 en *'the Jewish experience in the Second World War was not 'historical.' We came in contact with archaic mythical forces, a kind of dark subconscious the meaning of which we did not know, nor do we know it to this day.'* in APPELFELD, Aharon en ROTH, Philip. *Walking the Way of a Survivor: A Talk with Aharon Appelfeld* in *The New York Times Review of Books*, 28 februari 1988.

¹³⁶⁴ WIESEL, Elie. *Now We Know* in ARENS, Richard (ed.). *Genocide in Paraguay*. Philadelphia: Temple University Press, 1976, 165

¹³⁶⁵ LANZMANN, Claude. *Hier ist kein warum* in CUAU, Bernard et al. (eds.). *Au Sujet de Shoah — Le film de Claude Lanzmann*. Paris: Editions Belin, 1990, 279. Zie ook *'Resisting rational explanations, Auschwitz will forever resist religious explanations as well. Attempts to find rational causes succeed at least up to a point, and the search for the religious, ideological, social, and economic factors leading to Auschwitz must be relentlessly pressed. In contrast, the search for a purpose in Auschwitz is foredoomed to total failure. ...to see a purpose is intolerable. A total and uncompromising sweep must be made of these and other explanations, all designed to give purpose to Auschwitz. No purpose, religious or non-religious, will ever be found in Auschwitz. The very attempt to find one is blasphemous.'* in FACKENHEIM, Emil L. *Jewish Faith and the Holocaust: A Fragment in Commentary*, 1968, 46, 2, 31.

duidingsmonopolie. Niet de geschiedkundige analyse van de feiten maar de identificatie met de trauma's die in Holocaustmemoires geëvoceerd worden, biedt nog enige hoop op inzicht.¹³⁶⁶ Door de neiging tot sacralisering worden aan de Holocaust zelf ook revelerende eigenschappen toegedicht. Zo merkt Rose een tendens om de Holocaust – net vanwege zijn vermeende metahistoriciteit en onverklaarbaarheid – op te waarderen tot een maatstaf en beginpunt. Als *negatives Absolutum* wekt de Holocaust de illusie op dat er een diepere waarheid in verscholen ligt en men, ondanks de ondoorgrondelijkheid, deelachtig zou kunnen worden aan essentiële inzichten inzake geschiedenis, waarheid en rede.¹³⁶⁷

Voor auteurs als Wiesel, Cohen, Steiner, Fackenheim en Lanzmann is de Holocaust absoluut onverklaarbaar vanwege het onvatbare kwaad dat zich volgens hen in de Holocaust manifesteerde. Dit kwaad hebben enkel de slachtoffers met eigen ogen aanschouwd en aan den lijve ondervonden, verleende aan hun grenservaringen de onpeilbare negativiteit die deze oncommuniqueerbaar maakte, zadelde hen op met de plicht om getuigenis af te leggen en verschaft hen de morele duidingsautoriteit. In deze benadering van de Holocaust wordt het kwaad volkomen gedecontextualiseerd: het heeft op zich niets meer te maken met het nationaal-socialisme en is eigenlijk ook geen uitdrukking meer van menselijk gedrag. Het krijgt – zoals reeds werd vermeld – een quasi-sacrale connotatie van een *mysterium tremendum* dat in de menselijke geschiedenis binnengedrongen is en maakt van de Holocaust een meta-historische gebeurtenis.¹³⁶⁸ Typisch wordt hierbij teruggegrepen naar het christelijke concept van de Hel en de middeleeuwse beschrijvingen die we daarvan onder meer bij Dante terugvinden – hoewel er vaak bij wordt vermeld dat zelfs dit concept ontoereikend is om verschijnselen zoals Auschwitz adequaat te omschrijven.¹³⁶⁹ Als manifestatie van onvatbaar kwaad, verdient deze exterminatie van de Joden ook zelf een gewijde naam: naast de term Holocaust – met een zeer concrete theologische bijklank – spreekt Wiesel bijvoorbeeld over *'The Event – with a capital 'E''*.¹³⁷⁰ De Holocaust zorgt als negatieve openbaring voor een breuk in de geschiedenis. Volgens Fackenheim *'historical continuity is shattered ... We need a new departure and a new category because the Holocaust ... is a total rupture'* en volgens Cohen is de Holocaust *'structurally unique, a meta-historical absurdum ... a caesura, a Red*

¹³⁶⁶ Cf. WEISSMAN, Gary. *Fantasies of Witnessing: Postwar Efforts to Experience the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 2004, 48 en 90-93 en HASS, Aaron. *The Aftermath: Living with the Holocaust*. New York: Cambridge University Press, 1995, 112 en 141.

¹³⁶⁷ Cf. ROSE, Gillian. *Architecture after Auschwitz* in *Assemblage*, 1993, 21, 64-65.

¹³⁶⁸ ALEXANDER, Jeffrey C. *On the Social Construction of Moral Universals: The "Holocaust" from War Crime to Trauma Drama in European Journal of Social Theory*, 2002, 5, 1, 27. Cf. *"The barbed wire kingdom will forever remain an immense question mark on the scale of both humanity and its creator."* in WIESEL, Elie. *All Rivers Run to the Sea*. New York: Alfred A. Knopf, 1999, 105 en HAIDU, Peter. *The Dialectics of Unspeakability: Language, Silence, and the Narratives of Desubjectification* in FRIEDLANDER, Saul (ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution"*. Cambridge: Harvard University Press, 1992, 284.

¹³⁶⁹ Cf. *'The killing camps ... eclipsed man's visions of hell. The names of these death factories – and especially the name of Auschwitz – replaced Dante's Nine Circles of Hell as the quintessential epitome of evil, for they were located not in the reaches of the medieval religious imagination but in the political reality of twentieth-century Europe.'* in DAWIDOWICZ, Lucy S. *The Holocaust and the Historians*. Cambridge: Harvard University Press, 1981, 15 en *'Yet ... one wonders whether even hell is adequate. The devil is insidious in the ways he tempts us but he does not place us into a kingdom, onto a planet, of which insidiousness is a built-in feature.'* in FACKENHEIM, Emil L. *The Jewish Return into History: Reflections in the Age of Auschwitz and a New Jerusalem*. New York: Schocken, 1978, 259.

¹³⁷⁰ WIESEL, Elie. *The Holocaust as Literary Inspiration* in WIESEL, Elie, DAWIDOWICZ, Lucy, RABINOWITZ, Dorothy en MACAFEE BROWN, Robert (eds.). *Dimensions of the Holocaust*. Evanston: Northwestern University Press, 1996 [1977], 6. Deze specifieke nomenclatuur vinden we ook bij andere auteurs terug, zoals bij HAIDU, Peter. *The Dialectics of Unspeakability: Language, Silence, and the Narratives of Desubjectification* in FRIEDLANDER, Saul (ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution"*. Cambridge: Harvard University Press, 1992, 279.

Sea of evil which parted time and space, 'the ultimate negative historical configuration.'¹³⁷¹ Bovenvermelde auteurs beschouwen het kwaad van de Holocaust dus als een transcendente, uitiem negatieve intrusie die, ondanks de mogelijke kennis van de historische context waarbinnen ze plaatsvond, volledig aan ons analytisch begrippenapparaat voorbijgaat.

Deze mystificatie kan bij andere commentatoren op geen enkel begrip rekenen. Bauer bijvoorbeeld diskwalificeert Wiesels voorstelling van de Holocaust geringschattend als een 'upside down miracle'.¹³⁷² Rousso klinkt al even afkeurend: 'Affirmer de manière répétée et mécanique que l'événement appartient à l'ordre de l'indicible, c'est précisément se retrouver dans le registre de la foi ... Le Génocide a été commis par des humains, il peut être expliqué par des humains, même si toute explication restera sans doute en deçà de la réalité.'¹³⁷³ Toch gewagen verschillende toonaangevende filosofen en historici in hun analyse van de Holocaust niet van een absolute maar wel van een relatieve onverklaarbaarheid. Auteurs als Arendt, Friedländer, Hilberg, Habermas, Diner, Lacey, Kren en Rappoport hameren erop dat de Holocaust als reguliere episode van de menselijke geschiedenis principieel binnen onze verklaringskaders valt, maar er, zelfs na de reconstructie van de feiten en de oorzakelijke verbanden, een onoplosbare onbegrijpelijkheid overblijft.¹³⁷⁴ Friedländer verwoordt dit als volgt: 'The historian can analyze the phenomenon from the 'outside' but ... his unease stems from the noncongruence between intellectual probing and the blocking of intuitive comprehension of events.'¹³⁷⁵ Diner sluit zich hierbij aan: 'crimes of such magnitude and nature exceed the bounds of our civilization ... empirically, the events did occur, yet they elude our powers of comprehension, imagination, judgment, and even the civilizational shaping of the era's consciousness.'¹³⁷⁶ En ook voor Kren en Rappoport bestaat er geen twijfel over: 'the accumulated horrors of the Holocaust ultimately force recognition that these events defy both cognitive and emotional assimilation because they are off the scale of established human knowledge ... Auschwitz expands the universe of consciousness no less

¹³⁷¹ FACKENHEIM, Emil L. *To Mend the World: Foundations of Future Jewish Thought*. New York: Schocken, 1982, 250, COHEN, Arthur A. *On Emil Fackenheim's To Mend the World: A Review Essay in Modern Judaism*, 1983, 3, 2, 226 en COHEN, Arthur A. *The Tremendum: A Theological Interpretation of the Holocaust*. New York: Crossroad, 1981, 79

¹³⁷² BAUER, Yehuda. *The Holocaust in Historical Perspective*. Seattle: University of Washington Press, 1978, 31

¹³⁷³ ROUSSO, Henry en PETIT, Philippe. *La hantise du passé*. Paris: Textuel, 1998, 42

¹³⁷⁴ Zie onder meer DINER, Dan. *Perspektivenwahl und Geschichtserfahrung. Bedarf es einer besonderen Historik des Nationalsozialismus?* in PEHLE, Walter H. (ed.). *Der historische Ort des Nationalsozialismus. Annäherungen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1990, 97 en 111, FRIEDLÄNDER, Saul. *From Antisemitism to Extermination: A Historiographical Study of Nazi Policies Towards the Jews and an Essay in Interpretation* in *Yad Vashem Studies*, 1984, 16, 49-50, HABERMAS, Jürgen. *Verpflichtende Melancholie. Geschichtsbewußtsein und posttraditionale Identität. Zur Westorientierung der Bundesrepublik in Frankfurter Rundschau*, 16 mei 1987, HILBERG, Raul. *The Significance of the Holocaust* in FRIEDLANDER, Henry en MILTON, Sybil (eds.). *The Holocaust, Ideology, Bureaucracy, and Genocide: The San Jose Papers*. Millwood: Kraus International Publications, 1980, 95-96, HILBERG in OZICK, Cynthia. *Roundtable Discussion: Raul Hilberg, Cynthia Ozick, Aharon Appelfeld, Saul Friedländer* in LANG, Berel (ed.). *Writing and the Holocaust*. New York: Holmes & Meier, 1988, 274, KATZ, Jacob. *Was the Holocaust predictable?* in *Commentary*, 1975, 59, 45, LACKEY, Douglas. *Extraordinary Evil or Common Malevolence: Evaluating the Jewish Holocaust* in ALMOND, Brenda en HILL, Donald (eds.). *Applied Philosophy, Morals and Metaphysics in Contemporary Debates*. London: Routledge, 1991, 141, MAYER, Arno. *Why Did the Heavens not Darken? The Final Solution in History*. New York: Pantheon, 1989 [1988], xv, MAIER, Charles S. *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*. Cambridge: Harvard University Press, 1988, 92.

¹³⁷⁵ FRIEDLÄNDER, Saul. *The "Final Solution": On the Unease in Historical Interpretation* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 31

¹³⁷⁶ DINER, Dan. *Beyond the Conceivable: Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust*. London: University of California Press, 2000, 163

than landings on the moon.’¹³⁷⁷ De analyse van de Holocaust heeft volgens deze auteurs de ernstige ontoereikendheid van ons conceptueel arsenaal aangetoond. Anders dan wat Wiesel en Fackenheim beweren, botsen we volgens Arendt, Diner en Friedländer niet tegen de limieten van het menselijke begripsvermogen op zich maar tegen de limieten van de concepten en intuïties die nu in onze cultuur overheersen.¹³⁷⁸ We zijn met andere woorden niet in staat om vanuit onze huidige veronderstellingen het fenomeen van het kwaad dat zich in de Holocaust gemanifesteerd heeft, adequaat te vatten. De absolute (Wiesel, Fackenheim) dan wel relatieve (Arendt, Diner, Friedländer) onbegrijpelijkheid van de Holocaust vloeit dus voort uit bepaalde extreem bevreemdende kenmerken van het kwaad in de Holocaust. Dit zal later verduidelijkt worden aan de hand van een analyse van de onderscheiden definities van dit kwaad. Eerst zal echter de opvatting worden belicht dat de Holocaust, vanwege zijn extreem traumatische essentie, morele lading en onduidelijkheid, bijzondere vereisten stelt aan de historiografische representatie ervan.

3.1.3.3 De ontoereikendheid van de traditionele historiografie

1 De metahistorische kernaspecten van de Holocaust

Auteurs als Diner, LaCapra, Rothberg, Lang, White, Friedländer en in minder mate zelfs Hilberg nemen resultaat afstand van Wiesels stelling dat de Holocaust radicaal onrepresenteerbaar zou zijn. Volgens hen is de Holocaust in principe even toegankelijk voor representatie als elke andere historische gebeurtenis, omdat de historicus deze gebeurtenis slechts kan bestuderen zoals hij andere gebeurtenissen uit het verleden bestudeert.¹³⁷⁹ Maar terwijl de historische representatie van reguliere gebeurtenissen weinig fundamentele problemen stelt, volstaat de moderne historiografische methodologie volgens hen echter toch niet om deze specifieke gebeurtenis adequaat te representeren. Zij ontwaren drie kernaspecten van de Holocaust die de conventionele historiografische benadering voor onoverkomelijke problemen stellen. Ten eerste het schier demonische kwaad dat zij in de Holocaust belichaamd zien en dat van deze gebeurtenis een ‘historische crisis buiten categorie’ heeft gemaakt. Ten tweede de quasi-apocalyptische grenservaringen waarmee de slachtoffers – als collectief lijdend voorwerp van dit radicale kwaad – in de kampen werden geconfronteerd. En ten derde de cruciale morele boodschap die de Holocaust als onbegrijpelijke ontsporing van de beschaving wel in zich moet dragen. De conventionele historiografische weergave van de Holocaust slaagt er volgens hen niet in deze vermeende kernaspecten adequaat te vatten en moet – om hieraan op moreel verantwoorde wijze tegemoet te komen – een aantal diepgaande methodologische hervormingen ondergaan. Immers, ‘*the Holocaust puts ethical constraints upon [historiographical] representation because the elements of the representation are inadequate to what is represented.*’¹³⁸⁰ Voornoemde auteurs onderscheiden vier vitale tekortkomingen in de methodologie van de geschiedschrijving en doen evenzoveel voorstellen

¹³⁷⁷ KREN, George M. en RAPPOPORT, Leon. *The Holocaust and the Crisis of Human Behavior*. New York: Holmes & Meier, 1994 [1980], 137-138

¹³⁷⁸ Cf. FINE, Robert. *Hannah Arendt: Politics and Understanding after the Holocaust* in FINE, Robert en TURNER, Charles (eds.). *Social Theory After the Holocaust*. Liverpool: Liverpool University Press, 2000, 22.

¹³⁷⁹ Cf. DINER, Dan. *Perspektivenwahl und Geschichtserfahrung. Bedarf es einer besonderen Historik des Nationalsozialismus?* in PEHLE, Walter H. (ed.). *Der historische Ort des Nationalsozialismus. Annäherungen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1990, 94; FRIEDLÄNDER, Saul. *Introduction* in FRIEDLÄNDER, Saul (ed.). *Probing the Limits of Representation. Nazism and the “Final Solution”*. Cambridge: Harvard University Press, 1992, 2 en FRIEDLÄNDER, Saul. *The “Final Solution”: On the Unease in Historical Interpretation* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 23.

¹³⁸⁰ KELLNER, Hans. “Never Again” is Now in *History and Theory*, 1994, 33, 2, 128-129

om de historicus toe te laten in zijn representatie een gepaste (symbolische) plaats te voorzien voor de door hem traditioneel veronachtzaamde essentie van de Holocaust. Laten we hun positie eens van naderbij bekijken.

2 Tekortkomingen in de methodologie van de geschiedschrijving

a) Prevalentie van op afsluitende interpretatie gerichte lineaire verklaringsmodellen

Friedländer en Diner bespeuren in de conventionele geschiedschrijving een onzalige tendens om historische gebeurtenissen gemakkelijkshalve in te passen in één van de standaard beschikbare ideologische verklaringsmodellen. Deze verklaringsmodellen doen onterecht uitschijnen dat zelfs historische gebeurtenissen met een uitgesproken maatschappelijke relevantie coherent, restloos en lineair kunnen worden ingeschakeld in één van de overkoepelende ontwikkelingslijnen die de geschiedschrijving op dat moment als historisch dominant beschouwt.¹³⁸¹ Zulke simplificerende aanpak mag in al zijn misplaatste zelfverzekerdheid al funest zijn voor de representatie van reguliere historische gebeurtenissen, voor een min of meer authentieke weergave van de Holocaust is hij al helemaal fataal.¹³⁸² Want, zo beweren Friedländer en Diner, de Holocaust laat zich helemaal niet reduceren tot een schakel in een overkoepelende ontwikkelingslijn.¹³⁸³ De radicaliteit van het kwaad dat zich in de Holocaust heeft gemanifesteerd overstijgt volgens hen – minstens voorlopig en misschien zelfs permanent – de menselijke verbeeldingskracht en blokkeert hierdoor elke mogelijkheid tot coherente configuratie en conceptuele integratie.¹³⁸⁴ De begripsverlamming die deze auteurs door de Holocaust veroorzaakt zien, verhindert a priori dat deze gebeurtenis op een rationele manier historisch gerepresenteerd en geïnterpreteerd kan worden.¹³⁸⁵ De morele enormiteit van de Holocaust leidt er immers toe dat deze gebeurtenis – in tegenstelling tot andere gruwelijke gebeurtenissen – onmogelijk als het logische resultaat van een historische evolutie kan worden weergegeven.¹³⁸⁶ En bovendien belet deze onconceptualiseerbare criminele essentie dat de historicus een eenduidig en objectief oordeel over de Holocaust zou kunnen vellen.¹³⁸⁷ Voor Friedländer dringt zich dan ook de radicale

¹³⁸¹ FRIEDLÄNDER, Saul. *Nazi Germany and the Jews*. Vol. 1. *The Years of Persecution, 1933- 1939*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1997, 5

¹³⁸² Door de vermeend onconceptualiseerbare criminele dimensie van de Holocaust – en eigenlijk van het Nazisme in z'n geheel – moet de geschiedschrijving hierover volgens Friedländer wel een fundamenteel andere vorm aannemen dan geschiedschrijving over andere historische fenomenen. Cf. 'Writing about Nazism is not like writing about sixteenth-century France' in FRIEDLÄNDER, Saul. *Some Reflections on the Historicization of National Socialism* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 98.

¹³⁸³ DINER, Dan. *Between Aporia and Apology: On the Limits of Historicizing National Socialism* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past. Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 143 en BROZAT, Martin en FRIEDLÄNDER, Saul. *A Controversy about the Historicization of National Socialism* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past. Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 102-134

¹³⁸⁴ In deze opvatting worden ze onder andere gesteund door Yehuda Bauer: 'Arguing for the explicability of the Holocaust does not mean that we are today at a stage where we can actually explain it, nor is it likely that we shall be able to do so in the foreseeable future, if at all.' in BAUER, Yehuda. *Rethinking the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2001, 246.

¹³⁸⁵ FRIEDLÄNDER, Saul. *The "Final Solution": On the Unease in Historical Interpretation* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 1991, 73

¹³⁸⁶ Cf. KELLNER, Hans. "Never Again" is Now in *History and Theory*, 1994, 33, 2, 132.

¹³⁸⁷ FRIEDLÄNDER, Saul. *Some Reflections on the Historicization of National Socialism* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 98

conclusie op dat, ondanks de toenemende historische feitenkennis, het historische begrip van de Holocaust fundamenteel gelimiteerd blijft.¹³⁸⁸

Deze opinie weerhoudt er Friedländer echter niet van zich volledig achter het ideaal van historische reconstructie te scharen, omdat ook hij ervan overtuigd is dat een historische weergave het enige is dat de authenticiteit van de Holocaust enigszins kan benaderen. Maar om toch op z'n minst een symbolische plaats in te ruimen voor de – minstens voorlopig – onbegrijpelijke essentie van deze gebeurtenis pleit hij hardop voor een doelbewuste en gerichte narratieve interventie van de historicus.¹³⁸⁹ Zoals elke historicus moet ook de Holocausthistoricus op zoek gaan naar steeds nauwkeurigere historische verbanden en moet ook hij proberen om uit de documenten en getuigenissen een zo waarheidsgetrouw mogelijk beeld te distilleren. Maar – gelet op de ongrijpbare en dus metahistorische kern van deze gebeurtenis – moet de Holocausthistoricus daarnaast ook resoluut vermijden hierbij een afgesloten, eenduidige en zelfgenoegzame verhaallijn te hanteren.¹³⁹⁰ Zulke discursieve pretenties zouden immers afbreuk doen aan het wezenlijk onzekere, onbeslisbare en ondoorgrondelijke karakter van de Holocaust en aldus resulteren in een fundamenteel inauthentieke weergave van deze gebeurtenis.¹³⁹¹ Friedländer blijkt uitermate beducht voor wat hij – in navolging van Walter Benjamin – beschouwd als het *redemptory potential* inherent aan historische representatie en interpretatie.¹³⁹² Historische gebeurtenissen worden volgens hem immers al te snel en zelfs routinematig weergegeven op een wijze die toelaat er positieve en geruststellende lessen uit te trekken.¹³⁹³ Maar de morele negativiteit van de Holocaust, die zich volgens Friedländer eigenlijk al verzet tegen elke vorm van eenduidige, overkoepelende interpretatie, laat zulke accaparatie evident niet toe.¹³⁹⁴ Hoewel het allerminst duidelijk is hoe de Holocaust op authentieke wijze historisch moet worden gerepresenteerd, ligt het volgens hen hoe dan ook voor de hand dat deze gebeurtenis onmogelijk op een positieve wijze historisch valt in te kaderen.¹³⁹⁵

De opdracht die Friedländer concreet aan de historicus meegeeft is *to work through* de ondoorgrondelijke essentie van de Holocaust.¹³⁹⁶ In het volle besef dat elke poging tot een finaal coherente en afdoende beschrijving van deze gebeurtenis ultiem misleidend is, moet de historicus waken over de fundamentele openheid van het interpretatiekader dat hij aanbiedt. Dit betekent dat hij met tussenpozen de oppervlakkige, lineaire vooruitgang van zijn relaas

¹³⁸⁸ FRIEDLÄNDER, Saul. *Memory, History, and the Extermination of the Jews of Europe*. Bloomington: Indiana University Press, 1993, 103

¹³⁸⁹ 'Whether this commentary is built into the narrative structure of a history or developed as a separate, superimposed text is a matter of choice, but the voice of the commentator must be clearly heard.' in FRIEDLÄNDER, Saul. *Memory, History, and the Extermination of the Jews of Europe*. Bloomington: Indiana University Press, 1993, 132.

¹³⁹⁰ FRIEDLÄNDER, Saul. *Trauma, Transference, and 'Working through' in Writing the History of the Shoah* in *History and Memory*, 1992, 4, 53

¹³⁹¹ FRIEDLÄNDER, Saul. *Trauma, Transference, and 'Working through' in Writing the History of the Shoah* in *History and Memory*, 1992, 4, 52

¹³⁹² Cf. BENJAMIN, Walter. *Über den Begriff der Geschichte* in BENJAMIN, Walter (ed.). *Gesammelte Schriften* (uitgebracht door TIEDEMANN, Rolf en SCHWEPPEHÄUSER, Hermann). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974, 691-704, vnl. 695-697.

¹³⁹³ FRIEDLÄNDER, Saul. *Memory, History, and the Extermination of the Jews of Europe*. Bloomington: Indiana University Press, 1993, 61

¹³⁹⁴ Dezelfde visie vinden we terug in LANGER, Lawrence. L. *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*. New Haven: Yale University Press, 1993 [1991], xiii.

¹³⁹⁵ Gelet op de centrale rol die *redemptive anti-Semitism* volgens Friedländer in de Holocaust heeft gespeeld kan zijn achterdocht tegenover gelijksoortige narratieven niet verwonderen. Cf. FRIEDLÄNDER, Saul. *Nazi Germany and the Jews*. Vol. 1. *The Years of Persecution, 1933- 1939*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1997, 73-112.

¹³⁹⁶ FRIEDLÄNDER, Saul. *Trauma, Transference, and 'Working through' in Writing the History of the Shoah* in *History and Memory*, 1992, 4, 39-55

moet doorbreken door alternatieve interpretaties te introduceren, gedeeltelijke conclusies in vraag te stellen en, bovenal, elke illusie van ideologische totaalverklaring de grond in te boren.¹³⁹⁷ Aldus moet een beeld van de Holocaust worden geschetst waarin complexiteit en contingentie overheersen, bijvoorbeeld door historische factoren in rekening te nemen die vanuit een achterwaartse verklaringslogica uit het oog zouden worden verloren, en door de ambiguïteit van het menselijke gedrag en de onbepaaldheid van relevante sociale processen te benadrukken.¹³⁹⁸

Friedländers kritiek op de misplaatste neiging van vele historici – en academici in het algemeen – om hun eigen interpretatiemodel als alleenzaligmakende en afdoende invalshoek voor te stellen is volkomen terecht. Radicale, complexe en recente historische gebeurtenissen lenen zich nu eenmaal (nog niet) tot totaalverklaringen. Friedländers opmerking geldt dus helemaal niet alleen voor de Holocaust – hij lijkt dit zelf trouwens ook nergens te insinueren – maar voor de meeste ingrijpende historische fenomenen. De historicus moet zich bij de studie hiervan steeds hoeden voor voorbarige conclusies en zo oprecht zijn om z'n eigen interpretatieve pretenties voortdurend te relativiseren. Hij moet proberen weerstaan aan de vaak sterke neiging zulke gebeurtenissen teleologisch te interpreteren als onvermijdelijke culminaties van een destructief historisch proces of ze triomfalistisch te beschouwen als bevestigingen van een door de historicus zelf op de geschiedenis van toepassing verklaarde unidirectionele ontwikkelingslijn.¹³⁹⁹ En hij moet bovenal vermijden om, ter geruststelling van zichzelf en van zijn lezers, hoofdzakelijk te focussen op mogelijk positieve implicaties van het onderzochte historische fenomeen. Friedländers pleidooi voor een doelgerichte, methodologische interventie van de (Holocaust)historicus in z'n eigen schijnbaar lineaire uiteenzetting kan dan ook slechts worden toegejuicht. Veel minder overtuigend echter is Friedländers bewering dat de Holocausthistoricus deze plicht net heeft omdat de Holocaust principieel aan elke rationele verklaring ontsnapt. Deze hint naar principiële onverklaarbaarheid mag dan al psychologisch begrijpelijk zijn indien men de existentiële verbijstering van de slachtoffers als maatstaf neemt, vanuit het meer neutrale en afstandelijke perspectief dat de historicus zich dient toe te meten kan zo iets niet worden geaccepteerd. Friedländers stelling dat de radicaliteit van het kwaad dat de kern vormde van de Holocaust een historisch begrip ervan in de weg staat, omdat het niet in de gebruikelijke historische ontwikkelingslijnen kan worden ingepast, is de reactie van een te emotioneel betrokken historicus. De Holocaust was geen volstrekt 'discontinue' en dus onconceptualiseerbare historische gebeurtenis, maar het vreselijke resultaat van een samengaan van diverse geëscaleerde, geïnstitutionaliseerde en in praktijk gebrachte discriminerende denkstromingen. Wanneer men zich daarvan rekenschap geeft openbaart de Holocaust zich niet langer als de manifestatie van een nieuwsoortig, onconceptualiseerbaar kwaad en vervalt de intuïtie dat deze gebeurtenis hierdoor aan een adequate historiografische representatie ontsnapt.

b) Voorkeur voor een streng gecontroleerd, emotioneel en zuiver documentair discours

Voornoemde auteurs storen er zich ook enorm aan dat de traumatische kern van de Holocaust door historici routinematig opgeofferd wordt aan de vereisten van onomstreden

¹³⁹⁷ FRIEDLÄNDER, Saul. *Trauma, Transference, and 'Working through' in Writing the History of the Shoah in History and Memory*, 1992, 4, 53

¹³⁹⁸ FRIEDLÄNDER, Saul. *History, Memory, and the Historian: Facing the Shoah* in ROTH, Michael S. en SALAS, Charles G. (eds.). *Disturbing Remains: Memory, History, and Crisis in the Twentieth Century*. Los Angeles: The Getty Research Institute, 2001, 279

¹³⁹⁹ Cf. BERNSTEIN, Michael Andre. *Foregone Conclusions: Against Apocalyptic History*. Berkeley: University of California Press, 1994, 3 en 9.

documentarisme en narratieve helderheid. Zij menen dat hierdoor vitale aspecten van lijden en criminaliteit over het hoofd worden gezien en een portret van de Holocaust wordt opgehangen dat noodzakelijk onvolledig en wezenlijk inauthentiek is.¹⁴⁰⁰ De strikte methodologische voorwaarden die historici aan de rigoureuze reconstructie van historische gebeurtenissen hebben opgelegd, maken het inderdaad principieel onmogelijk om ervaringsvormen over te brengen die niet (gemakkelijk) documenteerbaar en conceptualiseerbaar zijn. De meeste historici zijn er dan ook van overtuigd dat de contouren van een correcte representatie van historische gebeurtenissen bepaald worden door de beschikbaarheid van ondubbelzinnig documenteerbaar bewijsmateriaal en door de mogelijkheid overgeleverde ervaringen conceptueel te assimileren. Om die redenen vormen de traumatische Holocaustervaringen een fundamenteel historiografisch probleem. Zulke ervaringen overstijgen immers elke poging tot empirische documentatie, en het getuigenis dat er toch een indruk van tracht over te brengen dreigt dan nog als onstabiele en methodologisch onbetrouwbare bewijsvorm te worden weggefilterd.¹⁴⁰¹ Bovendien blijkt de traumatische intensiteit van de Holocaustervaringen iedere – voor geschiedschrijving noodzakelijke – transformatie van vóór-conceptuele, doorleefde ervaring (*Erlebnis*) in geïntegreerde ervaring (*Erfahrung*) te verhinderen.¹⁴⁰² Gelet op deze ondocumenteerbaarheid en onconceptualiseerbaarheid hoeft het weinig verwondering te wekken dat historici er doorgaans voor kiezen de affectieve aspecten van de Holocaust uit de weg te gaan en deze gebeurtenis te beschrijven in een streng gecontroleerd, emotioneel en zuiver op documentatie gericht discours.¹⁴⁰³ De beschrijving en analyse van de traumatische kern van de Holocaust komt volgens hen aan de artistieke sector toe, die een ander descriptief doel nastreeft en hierdoor veel ruimere methodologische criteria kan hanteren.¹⁴⁰⁴

Deze houding kan bij auteurs als Friedländer, LaCapra, Diner, Rothberg en in mindere mate zelfs Hilberg op weinig begrip rekenen. Friedländer bijvoorbeeld betreurt dat – zowel door de incorporatie van de criminele dimensie van de Holocaust in continuïteitsbenadrukkende ontwikkelingslijnen als door de principiële uitschakeling van de traumatische inhoud van deze gebeurtenis – ‘*the unbearable is effaced or, rather sinks below the surface, while the banal comes to the fore.*’¹⁴⁰⁵ Historici geven zich volgens hem helemaal geen rekenschap van de mate waarin de ervaringen die ze trachten over te brengen hun van elke extremiteit gezuiverd narratief overstijgen. Om voldoende authenticiteit in zijn weergave te bereiken moet de historicus niet alleen interpretatieve ruimte laten voor de ondoorgrondelijke criminaliteit van de Holocaust maar, als noodzakelijk corollarium, ook een dominante plaats voorzien voor de traumatische ervaringen van de slachtoffers. Want voor zover we toch enig historisch inzicht in de radicaal criminele aard van de Holocaust betrachten, kan het vertrekpunt hiervoor volgens deze auteurs niet anders zijn dan de perceptie van diegenen die deze met eigen ogen hebben moeten aanschouwen.¹⁴⁰⁶

Om in de geschiedschrijving over de Holocaust voldoende aandacht te besteden aan de traumatische essentie van deze gebeurtenis en aldus het authenticiteitsgehalte van de historiografische representatie te verhogen, doen deze auteurs twee suggesties. Het eerste,

¹⁴⁰⁰ Cf. MARRUS, Michael R. *The Holocaust in History*. New York: Meridian, 1987, 3.

¹⁴⁰¹ DEAN, Carolyn J. *History and Holocaust Representation in History and Theory*, 2002, 41, 2, 239-240 en 245-247

¹⁴⁰² Cf. LACAPRA, Dominick. *History in Transit: Experience, Identity, Critical Theory*. Ithaca: Cornell University Press, 2004, 54-55.

¹⁴⁰³ DEAN, Carolyn J. *History and Holocaust Representation in History and Theory*, 2002, 41, 2, 248

¹⁴⁰⁴ DEAN, Carolyn J. *History and Holocaust Representation in History and Theory*, 2002, 41, 2, 246

¹⁴⁰⁵ FRIEDLÄNDER, Saul. *When Memory Comes*. New York: Farrar, Straus & Giroux, 1979, 79

¹⁴⁰⁶ BROSZAT, Martin en FRIEDLÄNDER, Saul. *A Controversy about the Historicization of National Socialism* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 109 en DINER, Dan. *Between Aporia and Apology: On the Limits of Historicizing National Socialism* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 143

voor de hand liggende voorstel is de methodologische opwaardering van Holocaustmemoires. Slachtofferherinneringen worden in de geschiedschrijving al te vaak gemarginaliseerd, maar volgens auteurs als Friedländer, LaCapra en Rothberg zijn ze net cruciaal om een historisch idee te krijgen van de Holocaust.¹⁴⁰⁷ Ze verschaffen niet alleen een perspectief van binnenuit op de etappes van discriminatie en vervolging, en eventueel zelfs op de genocidale stadia. Maar bovenal vormen ze de enige informatiebron die ons – door een volgehouden focus op lijden en existentiële verbijstering – een vage impressie kan overbrengen van de nieuwsoortig criminele dimensie die zich in de Holocaust heeft gemanifesteerd.

Het tweede voorstel behelst de ontwikkeling van een geschikt *narrative of atrocity*, waarmee de rationele verhaallijn voorzichtig emotioneel kan worden ontwricht en ons een blik in de *universe of destruction* kan worden gegund.¹⁴⁰⁸ Omdat de traumatische essentie van de Holocaust niet (rechtstreeks) te documenteren en te communiceren valt, zal deze narratieve vorm een onvermijdelijke breuk inhouden met de documentair realistische stijl die historici traditioneel hanteren.¹⁴⁰⁹ Hoe zulk narratief er concreet zou moeten uitzien valt moeilijk in te schatten; Friedländer en Rothberg komen voorlopig niet veel verder dan een aantal algemene constructietips, die ze ontleen aan de afstandelijk-artistieke verwerking van getuigenverklaringen en aan de schrijfrant van sommige Holocaustmemoires zelf. Friedländer stelt voor het strikt documentair realisme van de conventionele historische reconstructie te vervangen door een soort *allusive or distanced realism* dat hij ideaaltypisch belichaamd vindt in Claude Lanzmann's documentaire getuigeniscompilatie *Shoah*. Lanzmann is er volgens Friedländer immers wonderwel in geslaagd om via een technische ingreep de niet-rechtstreeks communiceerbare traumatische kern van de Holocaust op te roepen.¹⁴¹⁰ Door bij zijn weergave van de getuigenverklaringen doelbewust een ruimtelijke, temporele en discursieve afstand te bewaren heeft Lanzmann een narratieve filter geïntroduceerd die de beklemmende *Unheimlichkeit* van de gruwel in al zijn sterkte doet doorschemeren, zonder dit onzegbare zelf rechtstreeks figuratief te proberen reproduceren.¹⁴¹¹ Zulk afstandelijk maar overdonderend narratief zou volgens Friedländer ook in de historiografie van de Holocaust moeten worden gehanteerd. Het documentair realisme dat de traditionele geschiedschrijving over de Holocaust overheerst, wordt ook door Michael Rothberg categorisch verworpen. Hij stelt voor om bij de historische reconstructie van de Holocaust een centrale plaats in te ruimen voor traumatische grenservaringen door op een zogenaamd *traumatic realism* over te schakelen. Voor dit concept heeft hij zich naar eigen zeggen laten inspireren op de Holocaustmemoires van Charlotte Delbo en Ruth Klüger.¹⁴¹² Omdat hun kampervaringen niet adequaat in taal te vatten waren en hierdoor onmogelijk rechtstreeks te communiceren vielen, hadden zowel Delbo als Klüger zich verplicht gezien een indirecte communicatiestijl te ontwikkelen die bij hun lezers een intuïtie van dit

¹⁴⁰⁷ FRIEDLÄNDER, Saul. *Nazi Germany and the Jews*. Vol. 1. *The Years of Persecution, 1933- 1939*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1997; LACAPRA, Dominick. *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*. Ithaca en London: Cornell University Press, 1994, 196-204 en ROTHBERG, Michael. *Traumatic Realism: The Demands of Holocaust Representation*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000, 107-177

¹⁴⁰⁸ Cf. FRIDMAN, Lea Wernick. *Words and Witness: Narrative and Aesthetic Strategies in the Representation of the Holocaust*. Albany: State University of New York Press, 2000.

¹⁴⁰⁹ HARTMAN, Geoffrey H. *On Traumatic Knowledge and Literary Studies in New Literary History*, 1995, 26, 542

¹⁴¹⁰ FRIEDLÄNDER, Saul. Introduction in FRIEDLÄNDER, Saul (ed.). *Probing the Limits of Representation. Nazism and the "Final Solution"*. Cambridge: Harvard University Press, 1992, 17

¹⁴¹¹ FRIEDLÄNDER, Saul. Introduction in FRIEDLÄNDER, Saul (ed.). *Probing the Limits of Representation. Nazism and the "Final Solution"*. Cambridge: Harvard University Press, 1992, 17

¹⁴¹² DELBO, Charlotte. *Aucun de nous ne reviendra. (Auschwitz et après, tome 1)*. Paris: Éditions de Minuit, 1965; DELBO, Charlotte. *Une connaissance inutile (Auschwitz et après, tome 2)*. Paris: Éditions de Minuit, 1970; DELBO, Charlotte. *Mesure de nos jours. (Auschwitz et après, tome 3)*. Paris: Éditions de Minuit, 1971 en KLÜGER, Ruth. *Weiter leben. Eine Jugend*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1994

onuitdrukbaar trauma kon opwekken.¹⁴¹³ In plaats van een frontale confrontatie door middel van een levendige, figuratieve expressie van ontstellend gruwelijke voorvallen – een techniek die het traumatische gevoel zelf niet kan weergeven en bovendien een onheilzaam onwerkelijkheidseffect genereert¹⁴¹⁴ – hanteren beide auteurs een stilistisch arsenaal van bedekte maar zeer suggestieve toespelingen. Door middel van een metonymische symboliek, de onverwachte afwisseling tussen alledaagse en extreme kampaspecten en een ingehouden, alluderende schrijfstijl slagen beide auteurs er volgens Rothberg op ongeëvenaarde wijze in de traumatische dimensie van de Holocaust te onthullen.¹⁴¹⁵ Het *traumatic realism* dat Rothberg in de geschiedschrijving over de Holocaust nastreeft, moet zich aan deze voorbeelden spiegelen. Het moet gebruik maken van een *testimonial form* die de diepte van de gruwel op indirecte wijze oproept, ruimte laat voor *history's erasures* en doorheen de pogingen tot communicatie erkent dat het trauma van de Holocaust eigenlijk niet kán worden gecommuniceerd.¹⁴¹⁶ Soortgelijke compositieregels vinden we ten slotte ook terug bij Raul Hilberg. Hij beschouwt historiografie als een esthetisch reconstructieproces dat weliswaar strikt gebonden is aan feitelijke gegevens, maar toch veel analogieën vertoont met muziek en plastische kunstvormen.¹⁴¹⁷ Ook de historicus immers tracht in zijn werk de actualiteit van een moeilijk vatbare ervaringswereld te schetsen, en ook zijn reconstructie hiervan treedt finaal in de plaats van een vervagende, onrepliceerbare realiteit.¹⁴¹⁸ En hoewel de historische reconstructie gebaseerd is op historische documenten en getuigenissen, is de wijze waarop de achterliggende ervaringen worden opgeroepen evengoed afhankelijk van de impliciete artistieke compositieregels die de historicus wenst te volgen. Holocausthistoriografie vormt hierop geen uitzondering, maar moet – door de onnoemelijk traumatische ervaringen die bij dit onderwerp op de achtergrond spelen – volgens Hilberg echter wel aan specifieke compositievereisten voldoen. Net zoals Friedländer en Rothberg meent Hilberg immers dat zulk trauma niet rechtstreeks te communiceren valt en slechts kan worden opgeroepen door op tactvolle wijze gebruik te maken van suggestieve, pijnlijke stiltes en het minimalistische woordgebruik dat zo kenmerkend is voor de meest beklemmende getuigenissen.¹⁴¹⁹

Het is inderdaad zo dat de conventionele geschiedschrijving om methodologische redenen weinig ruimte laat voor de incorporatie van traumatische ervaringen en dat een essentieel kenmerk van de Holocaust hierdoor historiografisch onderbelicht blijft. Dit blijkt echter de prijs voor de beschrijvende en verklarende rol die aan de historicus is toevertrouwd: de voorwaarden van documenteerbaarheid en conceptualiseerbaarheid die de correctheid van zijn studie helpen garanderen, belemmeren nu eenmaal de opname van historische ervaringen die moeilijk documenteerbaar en conceptualiseerbaar zijn. Zeker met betrekking tot de

¹⁴¹³ ROTHBERG, Michael. *Traumatic Realism: The Demands of Holocaust Representation*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000, 107-177

¹⁴¹⁴ HARTMAN, Geoffrey. *The Longest Shadow: In the Aftermath of the Holocaust*. Bloomington: Indiana University Press, 1996, 157

¹⁴¹⁵ ROTHBERG, Michael. *Traumatic Realism: The Demands of Holocaust Representation*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000, 109, 131 en 141. Zie voor het gebruik van de stijlfiguur metonymie in literatuur over de Holocaust: EZRAHI, Sidra DeKoven. *By Words Alone: The Holocaust in Literature*. Chicago: University of Chicago Press, 1980, 55.

¹⁴¹⁶ FELMAN, Shoshana. *The Return of the Voice: Claude Lanzmann's Shoah* in FELMAN, Shoshana en LAUB, Dori (eds.). *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. New York: Routledge, 1992, 253 en ROTHBERG, Michael. *Traumatic Realism: The Demands of Holocaust Representation*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000, 143 en 155

¹⁴¹⁷ HILBERG, Raul. *The Politics of Memory: The Journey of a Holocaust Historian*. Chicago: Ivan R. Dee, 1996, 81-90

¹⁴¹⁸ HILBERG, Raul. *The Politics of Memory: The Journey of a Holocaust Historian*. Chicago: Ivan R. Dee, 1996, 83

¹⁴¹⁹ HILBERG, Raul. *I Was Not There* in LANG, Berel (ed.). *Writing and the Holocaust*. New York: Holmes & Meier, 1988, 17-25

Holocaustgeschiedschrijving lijkt de analytische rol van de historicus hierdoor diens imaginatieve functie – ‘*to convey some sort of lived resonance [of past experiences]*’¹⁴²⁰ – onherroepelijk uit te hollen. Auteurs als Friedländer en Rothberg lijken nu net deze laatste functie extreem veel belang toe te dichten, maar hierbij dienen toch een aantal kanttekeningen te worden geplaatst. De communiceerbaarheid van extreme historische ervaringen – en niet alleen van de traumatische grenservaringen in de Holocaust – is uiterst beperkt. Dat beide auteurs dit terdege beseffen spreekt uit hun pleidooi om in de Holocausthistoriografie op indirecte wijze een intuïtie van dit trauma op te roepen. Het is echter maar de vraag in hoeverre het bij de lezer op deze wijze gesimuleerde gevoel ook maar iets van de oorspronkelijke traumatische ervaring kan benaderen. Wellicht overschrijden zulke traumatische ervaringen gewoon de empathische vermogens en voorstellingskracht van buitenstaanders en moeten we durven erkennen dat dit stuk authenticiteit voor de geschiedschrijving – en eventueel ook voor de andere vormen van representatie – definitief verloren is gegaan. Daarenboven mag het belang van de imaginatieve functie van de historiografie ook niet worden overdreven: ‘*history is not the same as autobiography*’¹⁴²¹ en ervaringen die toevallig buiten het bereik van de geschiedkundige configuratie vallen, verliezen dan ook hun impact. Geforceerde pogingen om op figuratieve of suggestieve wijze de traumatische aspecten van de Holocaust in de geschiedschrijving binnen te loodsen riskeren bovendien ten koste te gaan van haar analytische functie.¹⁴²² De inherente subjectiviteit van het hiertoe geïntroduceerde bronnenmateriaal bemoeilijkt immers de plicht van de historicus om een zo waarheidsgetrouw en onbevooroordeeld mogelijk descriptief en verklarend kader aan te bieden. De voorgestelde opwaardering van Holocaustmemoires bijvoorbeeld is veel problematischer dan de voorstanders ervan doen uitschijnen. Er is immers geen enkele reden om – zoals blijktbaar zo vaak gebeurt¹⁴²³ – aan te nemen dat ooggetuigenverslagen over extreme gruwel ongemedieerd, accuraat en volledig zijn. En bovendien mag men de mogelijke bijdrage van zulk soort relaas ook niet overdrijven. Memoires over kampervaringen zijn dan wel essentieel om ons van binnenuit een blik te gunnen op de gruwel van de Holocaust, maar ze bieden slechts een gedeeltelijk perspectief en we kunnen er ook absoluut niets uit leren, behalve dan waartoe mensen in zeer extreme omstandigheden in staat zijn.

c) Gebruik van fictionaliserende retorische ingrepen

Een derde fundamenteel bezwaar soms wordt geopperd, luidt dat de retorische strategieën die Holocausthistorici aanwenden om hun verhaal vlotter leesbaar te maken onvermijdelijk afbreuk doen aan de onmetelijke horror en het speciale karakter van deze gebeurtenis. Zulke stilistische ingrepen introduceren immers een element van esthetische voldoening dat volledig haaks staat op de uitgedrukte horror. En bovendien leidt de fictionaliserende plotvorming die hier doorgaans mee samengaat ertoe dat de Holocaust als

¹⁴²⁰ MAIER, Charles S. *Immoral Equivalence: Revising the Nazi Past for the Kohl era* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 38

¹⁴²¹ EVANS, Richard J. *History, Memory, and the Law: The Historian as Expert Witness in History and Theory*, 2002, 41, 3, 339

¹⁴²² Carolyn Dean merkt terecht op dat Rothbergs ‘*traumatic realism*’-concept niet kan voldoen aan de meest fundamentele functies van de geschiedschrijving: ‘*Traumatic realism cannot perform the fundamental tasks proper to historical work – to account for and explain an event.*’ in DEAN, Carolyn J. *History and Holocaust Representation in History and Theory*, 2002, 41, 2, 248.

¹⁴²³ Cf. ‘[Narratives by people who have endured any devastating trauma] are habitually regarded as though they were completely unmediated, as though language, gesture, and imagery could become transparent if the experience being expressed is sufficiently horrific.’ in BERNSTEIN, Michael Andre. *Foregone Conclusions: Against Apocalyptic History*. Berkeley: University of California Press, 1994, 47.

volkomen tragische gebeurtenis onterecht als zinvol wordt gerepresenteerd.¹⁴²⁴ Een tamelijk gematigde versie van deze kritiek wordt vertolkt door Friedländer en Hilberg. Zoals reeds opgemerkt kant Friedländer zich tegen een door Holocausthistorici van bovenaf opgelegde, eenduidige en zingevende verhaallijn.¹⁴²⁵ Daarnaast verzet hij zich echter ook tegen het gebruik van stijlelementen die de historicus en zijn lezers intellectuele of emotionele bevrediging kunnen verschaffen.¹⁴²⁶ Een meeslepende en plastische schrijfstijl is misschien wel op zijn plaats bij de beschrijving van een reguliere historische gebeurtenis, maar in de geschiedschrijving over de Holocaust is dit ronduit obsceen.¹⁴²⁷ Een zuiver documentaire aanpak – die Friedländer eigenlijk ook ontoereikend vindt – is dan nog beter: ‘*One may wish merely to produce the documentation.*’¹⁴²⁸ Ook Hilberg veroordeelt de stilistische ingrepen die Holocausthistorici toepassen om het schrijf- en leesplezier te verhogen, omdat dit doorgaans ten koste gaat van de ernst en exactheid van de meegedeelde feiten.¹⁴²⁹

Maar terwijl Friedländer en Hilberg nog van oordeel zijn dat de Holocaust adequaat historiografisch kan worden gerepresenteerd zolang de historicus zulke retorische strategieën maar achterwege laat en een aantal nieuwe compositieregels in acht neemt, verwerpen Berel Lang en Hayden White elke autonome inbreng van de historicus. In fel contrast met Friedländer en Rothberg, die een strikt documentaire aanpak eigenlijk ontoereikend vinden, pleit Lang zelfs onomwonden voor een letterlijke opsomming van de over de Holocaust beschikbare primaire teksten.¹⁴³⁰ Hij veroordeelt extra-documentaire toevoegingen zoals narratieve plotvorming en figuratieve allusies omdat ze de rechtstreekse link tussen de feitelijke gegevens en de representatiewijze verzwakken.¹⁴³¹ Bovendien leveren zulke discursieve ingrepen volgens Lang een vertekend beeld op van de Holocaust, aangezien ze uitdrukkingen zijn van een – aan geschiedschrijving inherente maar door de radicaliteit van de Holocaust vruchteloos geworden – zoektocht naar duidelijk aflijnbare menselijke intenties en veralgemeenbare inzichten.¹⁴³² Lang meent dan ook dat een waarachtige representatie van de Holocaust zich moet beperken tot een ongemedieerde weergave van de overgeleverde

¹⁴²⁴ Cf. Adorno's reeds vermelde opwerping tegen stileren in Holocaustrepresentatie: ‘*Durchs ästhetische Stilisationsprinzip [...] erscheint das unausdenkliche Schicksal doch, als hätte es irgend Sinn gehabt; es wird verklärt, etwas von dem Grauen weggenommen; damit allein schon widerfährt den Opfern Unrecht.*’ in ADORNO, Theodor W. *Gesammte Schriften*. Band 11. *Noten zur Literatur*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974, 423.

¹⁴²⁵ FRIEDLÄNDER, Saul. *Memory, History, and the Extermination of the Jews of Europe*. Bloomington: Indiana University Press, 1993, 61

¹⁴²⁶ BROSZAT, Martin en FRIEDLÄNDER, Saul. *A Controversy about the Historicization of National Socialism* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past. Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 118

¹⁴²⁷ BROSZAT, Martin en FRIEDLÄNDER, Saul. *A Controversy about the Historicization of National Socialism* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past. Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 132

¹⁴²⁸ BROSZAT, Martin en FRIEDLÄNDER, Saul. *A Controversy about the Historicization of National Socialism* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past. Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 132

¹⁴²⁹ In navolging van Elie Wiesels uitspraak ‘*if it is a novel, it is not about Auschwitz ... and if it is about Auschwitz, it is not a novel*’ keurt Hilberg elk fictionaliserend element in Holocaustgeschiedschrijving af. Zie HILBERG, Raul. *I Was Not There* in LANG, Berel (ed.). *Writing and the Holocaust*. New York: Holmes & Meier, 1988, 23-24.

¹⁴³⁰ Berel Lang kant zich expliciet tegen de combinatie van historiografische strategieën en *imaginative writing* waarop Friedländer en Rothberg alluderen om de morele enormiteit van de Holocaust in de geschiedschrijving te kunnen representeren. Zie LANG, Berel. *Act and Idea in the Nazi Genocide*. Chicago: Chicago Press, 1990, 141-142.

¹⁴³¹ KANSTEINER, Wulf. *From Exception to Exemplum: The New Approach to Nazism and the “Final Solution”* in *History and Theory*, 1994, 33, 2, 149

¹⁴³² LANG, Berel. *Act and Idea in the Nazi Genocide*. Chicago: Chicago Press, 1990, 147 en 158-159

primaire bronnen.¹⁴³³ Zulke historische kroniek doet de feiten voor zichzelf spreken, want ‘*the form of chronicle does not, it seems to me, require contextualization or a narrative account that goes beyond its own grounds.*’¹⁴³⁴ Ook Hayden White is de mening toegedaan dat een verantwoorde geschiedkundige representatie van de Holocaust slechts mogelijk is wanneer elke persoonlijke inmenging van de historicus wordt uitgeschakeld.¹⁴³⁵ Maar anders dan Lang denkt White niet dat de primaire bronnen over de Holocaust voor zich spreken en een historische kroniek als weergave dus zou volstaan.¹⁴³⁶ Omdat de historicus zijn actieve rol moet behouden maar zijn subjectiviteit niet in de historiografische behandeling van de Holocaust mag doordringen, ziet White zich genoodzaakt een tamelijk complex en abstract grammaticaal concept toe te passen. De historicus moet zijn werk idealiter in de zogenaamde ‘reflexieve werkwoordsvorm’ schrijven.¹⁴³⁷ Anders dan in actieve of passieve werkwoordsvormen wordt de schrijver bij het gebruik van de reflexieve werkwoordsvorm niet van zijn onderwerp afgescheiden maar wordt hij verondersteld tegelijk actief en passief verweven te zijn in hetgeen hij meedeelt.¹⁴³⁸ Met zulke *middle voice* wordt het in theorie mogelijk elk perspectief uit te schakelen dat aan het beschreven onderwerp extern is, omdat de historicus zelf volledig intern is aan en opgaat in het schrijfproces zelf.¹⁴³⁹ White citeert het ingenieuze stripverhaal *Maus. A Survivor’s Tale* van Art Spiegelman als een instructief voorbeeld van hoe zo’n reflexief opgevatte Holocaustrepresentatie er uit zou kunnen zien.¹⁴⁴⁰ Volgens White is de historiografische toepassing van zulke subject-uitschakelende reflexieve schrijfstijl de enige manier om de Holocaust adequaat geschiedkundig te representeren.¹⁴⁴¹

Het stilistisch arsenaal dat de Holocausthistoricus ter beschikking staat om zijn verhaal op te smukken houdt inderdaad het risico in dat zijn uiteenzetting obsceen of onwaarachtig overkomt. Door het gebruik van een plastische schrijfstijl kan de historicus op

¹⁴³³ Cf. LANG, Berel. *Holocaust Representation: Art within the Limits of History and Ethics*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000, 51-71.

¹⁴³⁴ LANG, Berel. *The Representation of Limits* in FRIEDLÄNDER, Saul (ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the “Final Solution”*. Cambridge: Harvard University Press, 1992, 307 en 316

¹⁴³⁵ WHITE, Hayden. *Historical Emplotment and the Problem of Truth* in FRIEDLÄNDER, Saul (ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the “Final Solution”*. Cambridge: Harvard University Press, 1992, 37-53

¹⁴³⁶ WHITE, Hayden. *Historical Emplotment and the Problem of Truth* in FRIEDLÄNDER, Saul (ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the “Final Solution”*. Cambridge: Harvard University Press, 1992, 37-53, 44-47

¹⁴³⁷ WHITE, Hayden. *Historical Emplotment and the Problem of Truth* in FRIEDLÄNDER, Saul (ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the “Final Solution”*. Cambridge: Harvard University Press, 1992, 37-53, 48-51

¹⁴³⁸ Deze werkwoordsvorm is aan het Sanskriet en oud-Grieks ontleend en wordt in het Nederlands benaderd door transitief-reflexieve uitdrukkingen (cf. ‘hij wast zich’) en intransitief-reflexieve uitdrukkingen (cf. ‘hij bevindt zich’).

¹⁴³⁹ Het begrip ‘*middle voice*’ of ‘*voix moyenn*’ werd in 1966 door de Franse (post-)structuralist Roland Barthes tijdens een conferentie over structuralisme aan de Johns Hopkins University van onder het stof gehaald en voorgesteld als het heuristisch middel bij uitstek om postmodernistische denkprocessen discursief weer te geven.

¹⁴⁴⁰ In *Maus* vertelt Spiegelman van binnenuit – als Artie – over de ervaringen van zijn vader Vladek en zijn moeder Anja tijdens de Holocaust. Spiegelman is zowel de auteur als de protagonist van het verhaal en blijkt – hoewel hij de tekenaar is die het verhaal vormgeeft – zelf door het verloop van de gebeurtenissen te veranderen. WHITE, Hayden. *Historical Emplotment and the Problem of Truth* in FRIEDLÄNDER, Saul (ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the “Final Solution”*. Cambridge: Harvard University Press, 1992, 41-42. Eenzelfde bewondering voor de representatietechniek van Spiegelman vinden we ook bij LaCapra en Rothberg. Zie LACAPRA, Dominick. *History and Memory after Auschwitz*. Ithaca: Cornell University Press, 1998, 194 en ROTHBERG, Michael. *Traumatic Realism: The Demands of Holocaust Representation*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000, 202-219.

¹⁴⁴¹ WHITE, Hayden. *Historical Emplotment and the Problem of Truth* in FRIEDLÄNDER, Saul (ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the “Final Solution”*. Cambridge: Harvard University Press, 1992, 37-53, 52

indirecte wijze een esthetisch bevredigend effect creëren dat haaks staat op de ernst van het bestudeerde onderwerp en getuigt van onvoldoende respect voor het doorstane lijden. Daarnaast kan de historicus hieraan ook op meer rechtstreekse wijze afbreuk doen, door te opteren voor een verhaalstructuur die fundamenteel afwijkt van de aan de gebeurtenissen min of meer inherente, tragische plot. De opvatting dat een moreel verantwoorde geschiedkundige representatie van de Holocaust niet alleen het feitenmateriaal moet respecteren maar ook minimale vormvereisten in acht zou moeten nemen om de ernst van de gecommuniceerde inhoud niet te ondermijnen, is verdedigbaar. Maar de dogmatische wijze waarop Friedländer en Hilberg deze stelling verkondigen lijkt toch ietwat overdreven: hun suggesties – dat de inhoudelijke aspecten van de Holocaust zelf een eenduidig representatiekader opleggen en een ongemedieerde, documentaire aanpak zich opdringt indien hieraan niet wordt voldaan – laten wel erg weinig creatieve ruimte voor de historicus. De representatiemogelijkheden van de Holocausthistoriografie worden mijns inziens finaal enkel beperkt door het feitenmateriaal waarmee de historicus rekening dient te houden. De formele voorwaarden waar Friedländer en Hilberg zo op hameren zijn veel minder stringent en veeleer een kwestie van tact en zelfcensuur dan van een door de inhoudelijke essentie zelf opgelegde verplichting. De opmerking dat de historicus voldoende fijngevoeligheid aan de dag zou moeten leggen bij de studie van zijn onderwerp geldt trouwens niet uitsluitend voor de Holocaust maar voor elk historisch fenomeen met potentieel tragische connotaties.

White en Lang gaan nog een stap verder en menen dat een verantwoorde geschiedkundige representatie van de Holocaust slechts mogelijk is wanneer elke persoonlijke inbreng van de historicus wordt vermeden. Deze stelling kan niet overtuigen en voelt zelfs tamelijk absurd aan. Terwijl de geschiedkundige representatie van de Holocaust door Friedländer nog deels werd verstaan als een suggestief, empathisch herbeleven, wordt dit bij Lang blijkbaar volledig gereduceerd tot een niet aflatende tekstkritiek.¹⁴⁴² Maar Langs pleidooi voor een loutere reproductie van primaire bronnen – om de discursieve risico's van de representatie tegen te gaan – getuigt van een naïef en werkelijk misplaatst geloof dat historische documenten voor zichzelf kunnen spreken. Lang lijkt niet te beseffen dat de ware betekenis van primaire bronnen pas kan worden achterhaald na lang en minutieus historisch onderzoek en dat de interpretatieve arbeid van de historicus dus onontbeerlijk is. Bovendien schijnt hij niet in te zien dat ook een zuivere historische kroniek reeds het resultaat is van een voorafgaande bronnenselectie en dus afhankelijk is van een narratief op basis waarvan de belangrijke van de minder belangrijke feiten werden gescheiden.¹⁴⁴³ In tegenstelling tot Lang denkt White dan weer niet dat een historische kroniek van de Holocaust als representatiemethode toereikend is, maar zijn voorstel om in de geschiedschrijving over de Holocaust een subject-uitschakelende reflexieve schrijfstijl te hanteren lijkt niet meer dan een abstracte denkoefening die onmogelijk in praktijk is te brengen. Het is immers allerm minst duidelijk hoe het te representeren feitenmateriaal en de positie van de historicus wederkerig op elkaar zouden kunnen worden betrokken, en wat zulke aanpak eventueel aan meerwaarde kan bieden. Hoezeer voornoemde auteurs dit ook mogen betreuren, er is helemaal geen alternatief voor een persoonlijke narratieve inbreng van de Holocausthistoricus. Pogingen om dit elementaire aspect fundamenteel te beperken compromitteren net de nagestreefde aanvaardbaarheid van de representatie, omdat de accuraatheid van de weergave erdoor wordt aangetast. Of een geschiedkundige representatie van de Holocaust verantwoord is kan niet afhangen van zulk extern opgelegd en abstract criterium, maar slechts van de mate waarin wordt voldaan aan de verificatieve standaarden die door de moderne geschiedschrijving zelf

¹⁴⁴² Cf. BRAUN, Robert. *The Holocaust and Problems of Historical Representation in History and Theory*, 1994, 33, 2, 191.

¹⁴⁴³ Cf. "Even literacy is the handmaiden of rhetoric." in KELLNER, Hans. "Never Again" is Now in *History and Theory*, 1994, 33, 2, 138.

zijn ontwikkeld en van de mate waarin de historicus er zelf in slaagt gepaste tact en respect voor zijn onderwerp aan de dag te leggen.

d) Voorliefde voor een ethisch neutrale, historicistische aanpak

De conventionele geschiedkundige representatie van de Holocaust wordt ten slotte ook fel bekritiseerd omdat een uitgesproken morele veroordeling van de onderzochte feiten hierbij doorgaans achterwege blijft. Volgens voornoemde auteurs is dit te wijten aan de overdreven impact van historicistische uitgangspunten op de moderne geschiedschrijving. Sinds Leopold von Ranke – de grondlegger van het historicisme – in het begin van de 19de eeuw een corpus methodologische regels voorstelde om de geschiedschrijving tot een autonome en wetenschappelijke discipline te verheffen, worden de morele aspecten van radicale historische gebeurtenissen volgens hen niet langer naar waarde geschat. Ranke's pleidooi het verleden *'bloß [zu] zeigen, wie es eigentlich gewesen [ist]'* had immers het einde ingeluid van de opvatting dat de historicus bij de reconstructie en analyse van historische gebeurtenissen vrijelijk z'n eigen morele normen kon toepassen. Bovendien verwierp Ranke de tot dan toe algemeen aanvaarde stelling dat de geschiedschrijving primair een moraliserende, didactische functie had.¹⁴⁴⁴ Volgens Ranke moest de historicus proberen om de historische gebeurtenissen in hun eigen termen voor te stellen en het verleden te reconstrueren zoals het door de tijdgenoten zelf werd ervaren.¹⁴⁴⁵ Het voorspelbare gevolg van de historicistische hervorming van de geschiedschrijving is dat historici zich sindsdien zeer terughoudend opstellen in hun morele oordeel over hun onderzoeksobject. Morele evaluatie wordt immers niet langer als fundamenteel onderdeel van de historische analyse beschouwd en voor zover het gedrag van historische figuren toch nog aan een morele analyse wordt onderworpen, mogen slechts hun eigen morele opinies hiervoor als criteria dienst doen.¹⁴⁴⁶

Het postulaat dat historici zich zoveel mogelijk moeten beperken tot feitelijke beweringen – Max Weber's *Wertfreiheit* –¹⁴⁴⁷ en zich in hun eventuele bijkomende oordeel primair moeten laten leiden door de denkwereld van de door hen bestudeerde protagonisten zelf, kan op weinig bijval rekenen bij auteurs als Friedländer, Dawidowicz en LaCapra. Zij menen dat de historicistische methodologie misschien wel opgeld maakt bij de studie van reguliere historische gebeurtenissen maar totaal ongepast is wanneer ze wordt toegepast op historisch onderzoek naar de Holocaust. Volgens Friedländer is het ronduit waanzinnig om te veronderstellen dat we de Holocaust vanuit het standpunt van de daders moeten interpreteren en van een radicale veroordeling moeten afzien omdat hun genocidaal gedrag toevallig in overeenstemming bleek met hun morele normen.¹⁴⁴⁸ Immers, de morele blindheid van de Nazis en veel van hun tijdgenoten *'cannot be elevated to the paramount principle of a*

¹⁴⁴⁴ Cf. *'Man hat der Historie das Amt, die Vergangenheit zu richten, die Mitwelt zum Nutzen zukünftiger Jahre zu belehren, beigemessen: so hoher Ämter unterwindet sich gegenwärtiger Versuch nicht: er will bloß zeigen, wie es eigentlich gewesen.'* in RANKE, Leopold von. *Sämtliche Werke*. Band 33. *Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1874, vii.

¹⁴⁴⁵ Cf. BOOBYER, Philip. *Moral Judgments and Moral Realism in History in Totalitarian Movements and Political Religions*, 2002, 3, 2, 85.

¹⁴⁴⁶ Cf. VANN, Richard T. *Historians and Moral Evaluations in History and Theory*, 2004, 43, 4, 26 en 29.

¹⁴⁴⁷ WEBER, Max. *Der Sinn der "Wertfreiheit" der Sozialwissenschaften* in WEBER, Max and WINCKELMANN, Johannes (eds.). *Soziologie, Weltgeschichtliche Analysen, Politik*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 1956, 263-310

¹⁴⁴⁸ FRIEDLÄNDER, Saul. *Die 'Endlösung'. Über das Unbehagen in der Geschichtsdeutung* in PEHLE, Walter H. (ed.). *Der historische Ort des Nationalsozialismus. Annäherungen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1990, 90

*hermeneutics geared to historical interconnections.*¹⁴⁴⁹ In de Holocausthistoriografie moet het historicistische principe dat het verleden slechts binnen zijn eigen horizon mag worden geduid volgens Friedländer dan ook worden herzien. De historicus mag zich niet langer beperken tot de obligate voetnoot waarin de genocidale Nazipraktijk pro forma wordt veroordeeld, maar moet in zijn representatie van de Holocaust de onmiskenbare immoraliteit van deze gebeurtenis en van haar aanstichters aan de kaak stellen.¹⁴⁵⁰ Het vertrekpunt van deze moraliserende benadering kan volgens Friedländer niet anders zijn dan het perspectief van de Holocaustslachtoffers, net omdat dit de historicus toelaat zich in te leven in het Nazitijdperk zonder van een strenge morele veroordeling te moeten afzien.¹⁴⁵¹

Lucy Dawidowicz en Dominick LaCapra gaan nog een stap verder in hun verwerping van de traditionele historicistische uitgangspunten. Zij menen dat Holocausthistorici van historische beschrijving en historisch inzicht geen doel op zich mogen maken, maar dat zij uitdrukkelijk de rol van morele commentatoren op zich moeten nemen.¹⁴⁵² Volgens Dawidowicz heeft de Holocausthistoricus de morele plicht om de expliciete morele boodschap over te brengen die zij in de Holocaust vervat ziet.¹⁴⁵³ En ook LaCapra hamert op de morele verantwoordelijkheid van de Holocausthistoricus: deze moet niet alleen nagaan wat er werkelijk gebeurd is, maar hij moet bovendien de betekenis ervan voor hedendaagse ethische problemen toelichten.¹⁴⁵⁴ De nieuwsoortige historiografische representatie van de Holocaust moet een morele dynamiek uitademen die de hedendaagse relevantie van de Holocaust sterk in de verf zet en stilistisch opvalt door een waardegeladen taalgebruik en een tragisch narratief.¹⁴⁵⁵ Zulke anti-historicistische herziening van de methodologische standaarden van de Holocausthistoriografie draait de wetenschappelijke emancipatie van de geschiedschrijving doelbewust terug. Volgens Friedländer, Dawidowicz en LaCapra is de Rankiaanse transformatie van de geschiedschrijving – de overgang van een morele naar een sociaal-wetenschappelijke discipline – bij de studie van gebeurtenissen zoals de Holocaust te ver doorgevoerd. Ze pleiten daarom voor een herwaardering van de ethische invalshoek: de historicus mag zich in zulke gevallen niet langer beperken tot een poging tot waarheidsgetrouwe reconstructie maar moet, ten behoeve van de huidige en toekomstige generaties, een krachtadig moreel oordeel durven vellen.¹⁴⁵⁶

Friedländer, LaCapra en Dawidowicz hebben een punt wanneer ze stellen dat de traditionele historiografie de morele verwerpelijkheid van de Holocaust en van zijn aanstokers onvoldoende in de verf zet. De meeste historici – en Holocausthistorici vormen hierop geen uitzondering – verdedigen het historicistische axioma dat *‘the element of moral judgment [...] is in the end extraneous to the research rather than being embedded in the theory or*

¹⁴⁴⁹ RÜSEN, Jörn. *The Logic of Historicization: Metahistorical Reflections on the Debate between Friedländer and Broszat in History & Memory*, 1997, 9, 1, 129

¹⁴⁵⁰ FRIEDLÄNDER, Saul. *Die ‘Endlösung’. Über das Unbehagen in der Geschichtsdeutung* in PEHLE, Walter H. (ed.). *Der historische Ort des Nationalsozialismus. Annäherungen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1990, 90

¹⁴⁵¹ BROSZAT, Martin en FRIEDLÄNDER, Saul. *A Controversy about the Historicization of National Socialism* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians’ Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 109

¹⁴⁵² LACAPRA, Dominick. *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*. Ithaca: Cornell University Press, 1994, 47 en 99

¹⁴⁵³ DAWIDOWICZ, Lucy S. *The Holocaust and the Historians*. Cambridge: Harvard University Press, 1981, 20-21

¹⁴⁵⁴ LACAPRA, Dominick. *History and Memory after Auschwitz*. Ithaca: Cornell University Press, 1998, 137 en 185

¹⁴⁵⁵ Cf. VANN, Richard T. *Historians and Moral Evaluations in History and Theory*, 2004, 43, 4, 29.

¹⁴⁵⁶ DINTENFASS, Michael. *Truth’s Other: Ethics, the History of the Holocaust, and Historiographical Theory After the Linguistic Turn in History and Theory*, 2000, 39, 1, 20

*methodology of it.*¹⁴⁵⁷ Ze beklemtonen dat de taak van de historicus eruit bestaat historische gebeurtenissen zo accuraat mogelijk te reconstrueren en te verklaren, en ze vragen zich dan ook openlijk af wat het morele oordeel van de historicus eigenlijk aan deze historische analyse kan toevoegen.¹⁴⁵⁸ Hoewel vanuit dit strikte methodologische uitgangspunt talloze boeiende historische studies zijn geschreven, kan men inderdaad de vraag opwerpen of het louter historische inzicht, waar het onderzoek naar misdaden tegen de menselijkheid betreft, niet moet worden aangevuld met een meer ethisch betrokken aanpak. Ondanks de stortvloed van historische details blijft de lezer van zulke afstandelijke historische werken immers toch vaak op z'n honger zitten en is de wens om een meer diepgaande behandeling van de moreel relevante aspecten dikwijls groot. Een lichte herziening van de historicistische uitgangspunten van de moderne geschiedschrijving kan hierin uitkomst brengen. Het voorstel van Dawidowicz, LaCapra en, in mindere mate, Friedländer om de Holocausthistoricus als uitgesproken morele commentator te laten optreden, gaat om verschillende redenen echter te ver. Ten eerste is het risico zeer groot dat zulk moreel imperatief de plicht tot feitelijke accuraatheid naar het achterplan verdringt. Wanneer de historische analyse van de Holocaust geschreven zou worden vanuit morele verontwaardiging of met als doel er eenvoudige morele lessen uit te trekken, zal dit onherroepelijk ten koste gaan van de historische exactheid.¹⁴⁵⁹ Of zoals Henry Rousso het uitdrukt: *'Moralism does not mix well with historical truth. In order to maintain its edifying power, it ends up cutting corners with the facts and slipping into a narrative divorced from reality.'*¹⁴⁶⁰ In het slechtste geval leidt dit tot een pure instrumentalisering van de geschiedenis en dus tot een fundamentele inbreuk op de verplichting van de historicus *'to subordinate [his] political beliefs to the demands of historical research.'*¹⁴⁶¹ Ten tweede houdt zo'n moraliserende invulling van de Holocaustgeschiedschrijving onvoldoende rekening met de relativiteit van de morele concepten die doorheen de geschiedenis worden gehanteerd.¹⁴⁶² Er bestaat nu eenmaal geen *'abstract and super-historical standard by which historical actions can be judged'* en dus moet ook de historicus erkennen dat de waarden die hij als moreel commentator zal hanteren, historisch geconditioneerd zijn.¹⁴⁶³ Ten derde zal de loutere nadruk op het slachtofferperspectief – dat blijkbaar als bevoorrechte moraliserende invalshoek beschouwd wordt – hoedanook een te eenzijdig beeld ophangen van de Holocaust. Alleen al om een nauwkeurig beeld te krijgen van de conceptie, de planning en de uitvoering van de Holocaust moet immers ook het standpunt van de daders in overweging worden genomen. En ten vierde spreekt het allerm minst voor zich dat de Holocausthistoricus, die weliswaar de oordeelskracht heeft om bronnenmateriaal te filteren en mogelijke oorzakelijke verbanden tegen elkaar af te wegen, ook de subtiliteit en de morele baggage zou bezitten om een degelijk moreel oordeel uit te spreken.¹⁴⁶⁴ De conclusie dringt zich dan ook op dat het voorstel om de Holocausthistorici de rol van morele commentatoren op zich te laten nemen de geschiedschrijving over deze gebeurtenis veeleer zou belemmeren dan ten goede zou komen.

¹⁴⁵⁷ EVANS, Richard J. *In Defence of History*. London: Granta Books, 1997, 52

¹⁴⁵⁸ BOOBYER, Philip. *Moral Judgments and Moral Realism in History* in *Totalitarian Movements and Political Religions*, 2002, 3, 2, 85 en ROUSSO, Henry. *The Vichy Syndrome: History and Memory in France since 1944*. Cambridge: Harvard University Press, 1991, 7

¹⁴⁵⁹ BOOBYER, Philip. *Moral Judgments and Moral Realism in History* in *Totalitarian Movements and Political Religions*, 2002, 3, 2, 89

¹⁴⁶⁰ ROUSSO, Henry. *The Vichy Syndrome: History and Memory in France since 1944*. Cambridge: Harvard University Press, 1991, 22

¹⁴⁶¹ EVANS, Richard J. *Lying about Hitler: History, Holocaust and the David Irving Trial*. New York: Basic Books, 2001, 35

¹⁴⁶² CARR, E. H. *What is History?* London: Penguin, 1990, 82

¹⁴⁶³ CARR, E. H. *What is History?* London: Penguin, 1990, 83-84

¹⁴⁶⁴ BUTTERFIELD, Herbert. *The Whig Interpretation of History*. London: G. Bell, 1968, 119

Toch zou men van de Holocausthistoricus kunnen verlangen dat hij meer aandacht besteedt aan de morele implicaties van zijn onderzoeksdomein. Maar dit mag niet ten koste gaan van de accurateheid van zijn relaas, geen uitdrukking zijn van misplaatste pretensies en bovenal niet resulteren in een simplistische categorisering die geen rekening houdt met de vaak zeer ambigüe morele positie waarin de protagonisten zich bevonden.¹⁴⁶⁵ De Holocausthistoricus mag zijn eigen oordeel over het verleden niet opdringen en zich al helemaal niet laten verleiden tot ongepast moreel gepreek. Hij zou er echter wel voor kunnen zorgen dat alle moreel relevante aspecten – ideeëngeschiedenis, radicale omstandigheden, escalerend gedrag, motivatie, etc. – scherper afgelijnd aan het publiek worden gepresenteerd, zodat dit zich een meer genuanceerd oordeel kan vormen over de morele verantwoordelijkheid van de betrokkenen.¹⁴⁶⁶ Wolfgang Mommsen definieert de uitdaging van de historicus in diens confrontatie met de Holocaust en andere *limit cases* op zeer treffende wijze: ‘*First, to represent the terrible events frankly; second, to chart them in the context of ideological concepts and of institutional or structural violence; third, to demarcate the moral responsibility of the actors involved.*’¹⁴⁶⁷ Slechts op deze wijze – en niet op de wijze die Dawidowicz, LaCapra en Friedländer aangeven – lijkt een morele inbreng van de historicus echt verrijkend te kunnen werken.

3.1.4 De morele uniciteit van de Holocaust

In filosofische analyses van de Holocaust domineert de overtuiging dat in deze gebeurtenis een kwaad naar boven gekomen is, dat door onze morele intuïtie slechts zeer gebrekkig of zelfs helemaal niet te vatten valt. Afhankelijk van de specifieke invalshoek van de commentator, neemt deze opvatting vier grotendeels incompatibele vormen aan. Sommige filosofen beweren dat de Holocaust de uitdrukking was van een demonische intentie, waarvan de westerse filosofie steeds dacht dat ze bij mensen niet aanwezig kon zijn. Andere filosofen menen dat de Holocaust de uitdrukking was van een ethisch systeem waarin de traditionele betekenis van goed en kwaad geherconfigureerd werd, waardoor de relativiteit van onze onaantastbaar en universeel geachte morele principes aangetoond wordt. Nog andere filosofen zien in het kwaad van de Holocaust een irrationaliteit of zelfs tegenrationaliteit belichaamd, die haaks staat op de overwegingen van instrumentele rationaliteit waaruit de westerse morele oordeelsvorming opgebouwd is. Een laatste groep filosofen merkt in de Holocaust een volstrekt contra-intuïtieve discrepantie tussen de kwaadaardige essentie van de gebeurtenis en de banale motieven van een groot deel van de daders.

3.1.4.1 De Holocaust als manifestatie van demonisch kwaad

De stelling dat de Holocaust een manifestatie was van demonisch kwaad vinden we vooral terug in het werk van de joodse filosofen Steiner, Lang en Fackenheim. Alle drie beschouwen ze de Holocaust als *evil for evil's sake*, een kwaad dat door de nazi's doelbewust in het leven geroepen was in het volle besef dat het kwaad was. Tegelijk hameren ze erop dat dit kwaad eigenlijk een unicum is en volstrekt onbegrijpelijk moet blijven, omdat de westerse

¹⁴⁶⁵ ROUSSO, Henry. *The Vichy Syndrome: History and Memory in France since 1944*. Cambridge: Harvard University Press, 1991, xi

¹⁴⁶⁶ Cf. MOMMSEN, Wolfgang. *Moral Commitment and Scholarly Detachment: The Social Function of the Historian* in LEERSSEN, Joep en RIGNEY, Ann (eds.). *Historians and Social Values*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000, 50.

¹⁴⁶⁷ MOMMSEN, Wolfgang. *Moral Commitment and Scholarly Detachment: The Social Function of the Historian* in LEERSSEN, Joep en RIGNEY, Ann (eds.). *Historians and Social Values*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000, 50

filosofische traditie ervan uitgaat dat mensen niet de intentie kunnen hebben om kwaad te doen omwille van het kwaad. Steiner, Lang en Fackenheim alluderen hier op de nog steeds dominante Platonische en Kantiaanse visie op het kwaad. Volgens de ethiek van Plato is het onmogelijk dat mensen bewust kwaad doen. Kwaad (*ó kakós*) is steeds het gevolg van onwetendheid of van het nastreven van persoonlijke passies: indien mensen kwaad doen is dat omdat ze zich niet realiseren dat wat ze doen kwaad is, en ze realiseren zich dit niet omdat ze te weinig kennis hebben of toelaten dat hun verlangens hun rede belemmeren.¹⁴⁶⁸ Kants rationalistische moraaltheorie is gesofisticeerder maar komt op hetzelfde neer. Volgens Kant is de mens op basis van zijn praktische rede in staat om morele verplichtingen af te leiden, niet door beroep te doen op bestaande morele normen, maar door zich te baseren op een universeel bindende, zuiver formele en rationele regel. Dit algemeen geldend, onvoorwaardelijk gebod, de zogenaamde categorische imperatief, luidt: ‘handel alleen volgens dat maxime waarvan je tegelijk kan willen dat het een algemene wet wordt’ of, in een alternatieve maar evenwaardige omschrijving: ‘Handel zo dat je de mensheid, zowel in je eigen persoon als in de persoon van ieder ander, altijd tegelijk ook als doel en nooit alleen als middel gebruikt.’¹⁴⁶⁹ Ieder mens is vrij om al dan niet te gehoorzamen aan wat hem door dit gebod gedicteerd wordt: diegene die in zijn handelingsmaxime prioriteit geeft aan dit gebod, die handelt moreel goed; diegene die in zijn handelingsmaxime prioriteit geeft aan niet-morele drijfveren, die handelt moreel slecht. Het kwaad (*das Böse*) bestaat dus louter uit de wil om de morele wet te negeren of ondergeschikt te maken wanneer deze interfereert met onze natuurlijke drijfveren.¹⁴⁷⁰ Net als bij Plato, is kwaad ook hier het gevolg van een mislukking van de rede: personen die de morele plicht naast zich neerleggen en hierdoor kwaad begaan, doen dit omdat hun externe drijfveren de ontwikkeling en uitoefening van hun rationele capaciteiten verstoren. En net als Plato, meent ook Kant dat het volstrekt ondenkbaar is dat een mens na rationele deliberatie zou beslissen om de morele plicht gewoon naast zich neer te leggen en dus wetens en willens kwaad te doen. De neiging om het kwaad zelf tot drijfveer van het handelingsmaxime te maken, ligt niet in de menselijke natuur maar is demonisch: *‘Die Bösartigkeit der menschlichen Natur ist also nicht sowohl Bosheit, nämlich als eine Gesinnung das Böse als Böses zur Triebfeder in seine Maxime aufzunehmen (denn*

¹⁴⁶⁸ ‘For I pretty much think that none of the wise men holds that any human being willingly errs or willingly carries out any shameful and bad deeds. Rather, they well know that all those who do the shameful and bad things do them unwillingly.’ en ‘Well, I said, and is there no evil which corrupts the soul? Yes, he said, there are all the evils which we were just now passing in review: unrighteousness, intemperance, cowardice, ignorance.’ in PLATO. *“Protagoras” and “Meno”* (translated, with notes and interpretive essays, by BARTLETT, Robert C.). Ithaca: Cornell University Press, 2004, 46 en PLATO. *Republic* (translated by JOWETT, Benjamin). Mineola: Dover Publications, 2000, 267. Cf. HACKFORTH, R. *Moral Evil and Ignorance in Plato’s Ethics* in *The Classical Quarterly*, 1946, 40, 3-4, 118.

¹⁴⁶⁹ De categorische imperatief kent vier formuleringen: ‘Handle nur nach derjenigen Maxime, durch die du zugleich wollen kannst, dass sie ein allgemeines Gesetz werde.’, ‘Handle so, dass du die Menschheit sowohl in deiner Person, als in der Person eines jeden anderen, jederzeit zugleich als Zweck, niemals bloß als Mittel brauchst.’, ‘Handle so, als ob die Maxime deiner Handlung durch deinen Willen zum allgemeinen Naturgesetze werden sollte.’ en ‘[handle so], als ob du durch deine Maximen jederzeit ein gesetzgebendes Glied im allgemeinen Reiche der Zwecke wärest.’ in KANT, Immanuel. *Grundlegung der Metaphysik der Sitten*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2004 [1785], 37, 44, 51 en 53.

¹⁴⁷⁰ ‘Also muß der Unterschied, ob der Mensch gut oder böse sei, nicht in dem Unterschiede der Triebfedern, die er in seine Maxime aufnimmt (nicht in dieser ihrer Materie), sondern in der Unterordnung (der Form derselben) liegen: welche von beiden er zur Bedingung der andern macht. Folglich ist der Mensch (auch der beste) nur dadurch böse, daß er die sittliche Ordnung der Triebfedern, in der Aufnahme derselben in seine Maximen, umkehrt: das moralische Gesetz zwar neben dem der Selbstliebe in dieselbe aufnimmt, da er aber inne wird, daß eins neben dem andern nicht bestehen kann, sondern eins dem andern, als seiner obersten Bedingung untergeordnet werden müsse, er die Triebfeder der Selbstliebe und ihre Neigungen zur Bedingung der Befolgung des moralischen Gesetzes macht.’ in KANT, Immanuel. *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*. Neuwied, 1793, 31

die ist teuflisch).¹⁴⁷¹ Wetens en willens kwaad doen omwille van het kwaad, is iets dat volgens deze dominante Verlichtingsethiek een puur theoretisch hersenspinsel is, zoals we in de literatuur bijvoorbeeld terugvinden in het adagium ‘*Evil, be thou my good*’ van Satan in Miltons *Paradise Lost*.¹⁴⁷²

Steiner, Lang en Fackenheim beweren nu dat het kwaad om het kwaad wel degelijk realiteit geworden is en zich met name tijdens de Holocaust gemanifesteerd heeft. Steiners opvatting is het meest esoterisch. Hij beschouwt de Holocaust als een regelrechte afrekening met de ethiek van het christendom en het socialisme – waardensystemen met de Joden als symbolische drijvende kracht en een onbereikbaar moreel ideaal, dat als cultuurverstikkend gevoeld werd.¹⁴⁷³ De Holocaust was het resultaat van een barbaarse poging om de met de Joden geassocieerde stem van het geweten het zwijgen op te leggen en de onbeperkte vrijheid te leren kennen.¹⁴⁷⁴ Steiner karakteriseert deze nietsontziende vernietiging als een tweede zondeval, ‘*a voluntary exit from the Garden and a programmatic attempt to burn the Garden behind us*.’¹⁴⁷⁵ In hun poging om het juk van religie en moraal af te werpen, parodieerden de nazi’s echter wel de transcendentie referentie waarmee ze komaf wensten te maken. Het gevolg was de creatie van een hel op aarde: ‘*Needing Hell, we have learned how to build and run it on earth. ... In locating Hell above ground, we have passed out of the major order and symmetries of Western civilization*.’¹⁴⁷⁶

Langs opvatting is meer prozaïsch. Volgens Lang bewijst het fenomeen van de Holocaust – en genocide in het algemeen – dat mensen bewust en weloverwogen kunnen kiezen om kwaad te doen: ‘*the agent of the act is voluntarily choosing to do wrong as a matter of principle – what is wrong even by his lights*.’¹⁴⁷⁷ Lang benadrukt dat er aan de exterminatie van de Joden een lang proces van deliberatie voorafgegaan is: bij de conceptualisering van de ‘Joodse Kwestie’, bij het voorstel tot vernietiging en ten slotte bij de uitvoering van dit plan. Telkens werd er nagedacht over alternatieven en gevolgen en resulteerde de besluitvorming in een beslissing met morele dimensies. Er bestaat dus niet de minste twijfel dat de Holocaust gebaseerd was op een weloverwogen intentie.¹⁴⁷⁸ Lang is er echter ook van overtuigd dat de daders wisten dat wat ze deden verkeerd was en hun weloverwogen intentie dus onloochenbaar kwaadaardig was. Meer nog, hij meent dat de nazi’s hun vernietigingsproject minstens deels realiseerden ‘*because it was wrong: wrongdoing had assumed for them the status of a principle*.’¹⁴⁷⁹ Lang ziet drie aanwijzingen

¹⁴⁷¹ KANT, Immanuel. *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*. Neuwied, 1793, 26. Cf. CARD, Claudia. *The Atrocity Paradigm: A Theory of Evil*. Oxford: Oxford University Press, 2005 [2002], 77 en ROGOZINSKI, Jacob. *It Makes Us Wrong: Kant and Radical Evil* in COPIEC, Joan (ed.). *Radical Evil*. London: Verso, 1996, 43.

¹⁴⁷² MILTON, John. *Paradise Lost* [1667]. London: Penguin Classics, 2003, 76

¹⁴⁷³ STEINER, George. In *Bluebeard's Castle: Some Notes Towards the Re-definition of Culture*. London: Faber & Faber, 1971, 17, 22-24, 27 en 38-41. Cf. KULKA, Otto Dov. *Critique of Judaism in European Thought: On the Historical Meaning of Modern Anti-Semitism* in *The Jerusalem Quarterly*, 1989, 52, 141 en SUEDELFELD, Peter. *Theories of the Holocaust: Trying to Explain the Unimaginable* in CHIROT, Daniel en SELIGMAN, Martin E.P. (eds.). *Ethnopolitical Warfare: Causes, Consequences, and Possible Solutions*. Washington: American Psychological Association, 2001, 63.

¹⁴⁷⁴ STEINER, George. In *Bluebeard's Castle: Some Notes Towards the Re-definition of Culture*. London: Faber & Faber, 1971, 45-46

¹⁴⁷⁵ STEINER, George. In *Bluebeard's Castle: Some Notes Towards the Re-definition of Culture*. London: Faber & Faber, 1971, 42

¹⁴⁷⁶ STEINER, George. In *Bluebeard's Castle: Some Notes Towards the Re-definition of Culture*. London: Faber & Faber, 1971, 46-48

¹⁴⁷⁷ LANG, Berel. *Act and Idea in the Nazi Genocide*. Chicago: University of Chicago Press, 1990, 22 en LANG, Berel. *The History of Evil and the Future of the Holocaust* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 101

¹⁴⁷⁸ LANG, Berel. *Act and Idea in the Nazi Genocide*. Chicago: University of Chicago Press, 1990, 22-24

¹⁴⁷⁹ LANG, Berel. *Act and Idea in the Nazi Genocide*. Chicago: University of Chicago Press, 1990, 32

dat de daders zich bewust waren van de morele enormiteit van hun handelingen. In de eerste plaats ontwaart hij meerdere contradicties tussen de justificatie van de Holocaust als noodzakelijke zelfverdediging en een aantal uitvoeringsmodaliteiten van de Holocaust. Als nietsontziend zelfbehoud de centrale waarde was waarop de legitimatie van de nationaal-socialisten gebaseerd was, dan lijkt het bijvoorbeeld heel bizar dat op het einde van de oorlog aanzienlijke middelen geïnvesteerd werden in de deportatie en vernietiging van de Joden die veel beter ingezet konden worden voor het afwenden van de militaire nederlaag. Aangezien de kansen op Duitse overleving gehypothekeerd werden door het uitbreiden van de vernietiging van de Joden, moet het argument van zelfbehoud dus een drogreden geweest zijn.¹⁴⁸⁰ Een ander element dat wijst op een bewuste deliberatie van het kwaad is de sporadische, onvrijwillige uitdrukking van schaamte bij de daders. Een impliciet schaamtegevoel vinden we volgens Lang terug in de barrières die werden opgeworpen om de Holocaust verborgen te houden voor de buitenwereld, de slachtoffers en de daders zelf. Een typisch voorbeeld hiervan was de oproep tot geheimhouding binnen de SS en de alomtegenwoordigheid van *Tarnsprache*, een kunstmatig jargon aan de hand waarvan elke concrete verwijzing naar vervolging en uitroeiing systematisch met een eufemisme gecodeerd werd.¹⁴⁸¹ Een derde en laatste indicatie van het bewustzijn van morele transgressie is volgens Lang de inventiviteit in de brutaliteit tegenover de joodse slachtoffers. Aspecten zoals de weigering om in de concentratie- en exterminatiekampen voldoende hygiënische voorzieningen ter beschikking te stellen, de eis dat tijdens de mars naar het werk liederen gezongen werden, en het bord '*Arbeit macht frei*' boven de ingang van Auschwitz wijzen volgens Lang op het besef van een kwaad dat creatief uitgewerkt wordt door een verbeelding waarin nog elementen van morele gevoeligheid aanwezig zijn.¹⁴⁸² Lang verwerpt expliciet een prudentiële of utilitaristische verklaring van deze drie indicaties. Hoewel zulke verklaring bij de analyse van elk der indicaties op zich wel overtuigend kan lijken, maakt de combinatie van indicaties volgens Lang onmiskenbaar duidelijk dat het kwaad van de Holocaust begaan werd in naam van een principe om kwaad te doen.¹⁴⁸³ Lang meent dat de Holocaust hierdoor het culminatiepunt is van een lange geschiedenis van het kwaad, waarbij daden gesteld op basis van extrinsieke en instrumentele drijfveren geleidelijk verdrongen werden door daden ondernomen in de naam van kwaadaardige principes.¹⁴⁸⁴ Met de Holocaust is de geschiedenis van het kwaad voltooid: '*the internal history of evil had at once been asserted and found its end.*'¹⁴⁸⁵

Tegenover de stellingnames van Steiner en Lang bekleedt Fackenheim een tussenpositie. Net als Lang is hij van mening dat de visie op kwaad als een middel tot een doel of als een expressie van onwetendheid ontoereikend is om de essentie te vatten van het

¹⁴⁸⁰ LANG, Berel. *Act and Idea in the Nazi Genocide*. Chicago: University of Chicago Press, 1990, 16-17 en 39-40

¹⁴⁸¹ LANG, Berel. *Act and Idea in the Nazi Genocide*. Chicago: University of Chicago Press, 1990, 25-26 en 41-44 en LANG, Berel. *The History of Evil and the Future of the Holocaust* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 98

¹⁴⁸² LANG, Berel. *Act and Idea in the Nazi Genocide*. Chicago: University of Chicago Press, 1990, 45-48 en LANG, Berel. *The Concept of Genocide in The Philosophical Forum*, 1984/1985, 16, 1-2, 11-13

¹⁴⁸³ LANG, Berel. *Act and Idea in the Nazi Genocide*. Chicago: University of Chicago Press, 1990, 48

¹⁴⁸⁴ LANG, Berel. *The History of Evil and the Future of the Holocaust* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 101-103, LANG, Berel. *The Future of the Holocaust: Between History and Memory*. Ithaca: Cornell University Press, 1999, 102 en LANG, Berel. *Evil Inside and Outside History. The Post-Holocaust vs. the Postmodern* in GEDDES, Jennifer L. (ed.). *Evil After Postmodernism. Histories, Narratives, and Ethics*. London: Routledge, 2001, 19-20

¹⁴⁸⁵ LANG, Berel. *The History of Evil and the Future of the Holocaust* in Peter HAYES (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 101-103

kwaad dat zich in de Holocaust openbaarde. Dit was immers onloochenbaar *evil for evil's sake* of anders gezegd: 'At Auschwitz, Jews came face to face with absolute evil.'¹⁴⁸⁶ Ook de argumenten die Fackenheim hiervoor naar voren schuift, vertonen veel gelijkenis met die van Lang. Hij wijst op het bizarre gedrag van de nazi's om treinen, die cruciaal waren voor de aanvoer naar het ineenslopende oostfront, op te vorderen voor de deportatie van de Joden. Dat er iets buitengewoon kwaadaardig aan de hand was, bewijst deze bereidheid van de daders om, bij de uitvoering van de Holocaust, het risico op zelfvernietiging op de koop toe te nemen.¹⁴⁸⁷ Een andere indicatie voor de stelling dat de daders wetens en willens kwaadaardig handelden ontwaart Fackenheim in de trots waarmee instigatoren als Himmler en Eichmann op het verloop en het eindresultaat terugkeken.¹⁴⁸⁸ Het meest overtuigende bewijs schuilt voor Fackenheim echter in nog drie andere factoren. In de eerste plaats het automatisme waarmee het hele exterminatieproject uitgevoerd werd: de Joden werden routinematig afgemaakt als betrof het ongedierte.¹⁴⁸⁹ In de tweede plaats de ongeziene brutaliteit waarmee de nazi's tekeergingen, wat zich onder meer uitte in de levende crematie van baby's en het vermoorden van kinderen voor de ogen van hun ouders.¹⁴⁹⁰ En in de derde plaats de ongeziene en systematische vernedering van de slachtoffers.¹⁴⁹¹ Fackenheim sluit zich aan bij de bewering

¹⁴⁸⁶ FACKENHEIM, Emil L. *Jewish Faith and the Holocaust: A Fragment in Commentary*, 1968, 46, 2, 31 en FACKENHEIM, Emil L. *The Jewish Return into History: Reflections in the Age of Auschwitz and a New Jerusalem*. New York: Schocken, 1978, 133

¹⁴⁸⁷ FACKENHEIM, Emil L. *The Jewish Return into History: Reflections in the Age of Auschwitz and a New Jerusalem*. New York: Schocken, 1978, 133

¹⁴⁸⁸ Cf. De uitspraak van Wisliceny over Eichmann: 'Er sagte, er würde lachend in die Grube springen, denn das Gefühl, daß er fünf Millionen Menschen auf dem Gewissen hätte, wäre für ihn außerordentlich befriedigend.' in *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal*. Volume IV. Buffalo: Hein, 1995 [1947-1949], 371, en de speech van Himmler voor SS-officieren in Posen op 4 oktober 1943: 'Von Euch werden die meisten wissen, was es heißt, wenn 100 Leichen beisammen liegen, wenn 500 daliegen oder wenn 1000 daliegen. Dies durchgehalten zu haben, und dabei – abgesehen von Ausnahmen menschlicher Schwächen – anständig geblieben zu sein, hat uns hart gemacht. Dies ist ein niemals geschriebenes und niemals zu schreibendes Ruhmesblatt unserer Geschichte.' in *Rede des Reichsführer-SS bei der SS-Gruppenführertagung in Posen am 4. Oktober 1943* in *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal*. Vol. 29, document 1919-PS, 145 (http://www.loc.gov/r/frd/Military_Law/pdf/NT_Vol-XXIX.pdf, 145). Ook voor Friedländer vormt deze trots de kern van de *Unheimlichkeit* van de Holocaust, hetgeen hem doet besluiten dat 'the extermination perpetrated by the Nazi's ... represents an amorality beyond all categories of evil.' in FRIEDLÄNDER, Saul. *The "Final Solution": On the Unease in Historical Interpretation* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 27.

¹⁴⁸⁹ FACKENHEIM, Emil L. *The Holocaust and Philosophy* in *The Journal of Philosophy*, 1985, 82, 10, 507-508 en FACKENHEIM, Emil L. *Foreword* in BAUER, Yehuda. *The Jewish Emergence from Powerlessness*. Toronto: University of Toronto Press, 1979, vii

¹⁴⁹⁰ FACKENHEIM, Emil L. *To Mend the World: Foundations of Future Jewish Thought*. New York: Schocken, 1982, 213

¹⁴⁹¹ Cf. 'Treblinka – the Holocaust – had two ultimate purposes: extermination and also maximum prior humiliation and torture' in FACKENHEIM, Emil L. *The Holocaust and Philosophy* in *The Journal of Philosophy*, 1985, 82, 10, 508. Voorbeelden van doelgerichte ultieme vernedering zijn de selectie van rabbi's als voorkeurslachtoffers voor inventieve wreedheid en het beginnen van *Großaktionen* op joodse religieuze feestdagen. Zo werd het getto van Warschau afgesloten op *Yom Kippoor* 1940, begonnen de deportaties vanuit Warschau naar Treblinka op *Tisha B'Av* 1942 en was de vernietiging van het getto gepland op *Passover* 1943. In Birkenau werden speciale selecties uitgevoerd op joodse feestdagen, een fenomeen waarnaar door de gevangenen cynisch als 'de kalender van Goebbels' verwezen werd. Zie FENIGSTEIN, Allan. *Reconceptualizing the Psychology of the Perpetrators* in SCHILLING, Donald G. (ed.). *Lessons and Legacies*. Volume II. *Teaching the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1998, 65, GILBERT, Martin. *The Holocaust: The Jewish Tragedy*. London: Collins, 1986, 739 en GREENBERG, Irving. *The Jewish Way: Living the Holidays*. New York: Summit Books, 1988, 316.

van Améry dat in het nationaal-socialisme foltering haar apotheose bereikt had.¹⁴⁹² Zich baserend op verschillende kampgetuigenissen, concludeert Fackenheim dat er sprake was van een unieke degradatie, die eruit bestond om de slachtoffers doelgericht elk spoor van menselijkheid te ontnemen: *'They wished to abase us, to destroy our human dignity, to efface every vestige of humanity, to return us to the level of wild animals, to fill us with horror and contempt toward ourselves and our fellows.'*¹⁴⁹³ De – vaak succesvolle – poging om de waardigheid en zelfwaarde van joodse slachtoffers te vernietigen, tart volgens Fackenheim elke verbeelding: *'The Nazi state had no higher aim than to murder souls while bodies were still alive. The Muselmann was its most characteristic, most original product. He is a novum in human history.'*¹⁴⁹⁴ Ook Des Pres meent dat de spirituele vernietiging van de slachtoffers een doel op zich was. Dit werd bewerkstelligd door terreur en ontbering, maar bovenal door een onafgebroken aanval op het zelfwaardegevoel van de overlevenden. Het principiële instrument hiervoor was *excremental assault*, de fysieke stimulering van walging en zelfhaat.¹⁴⁹⁵ Net als bij Agamben trouwens, functioneert de *Muselmann* bij Fackenheim als ondenkbaar eindpunt van doelbewuste dehumanisering.¹⁴⁹⁶ Anders dan Lang, en meer in de lijn van Steiner, bespeurt Fackenheim hierin ook een negatief moraal-theologisch novum: door middel van de ultieme ontmenselijking van hun joodse slachtoffers *'the Auschwitz criminals destroyed the divine image in their victims; and in doing what they did they destroyed it in themselves as well.'*¹⁴⁹⁷ In de Holocaust werd het concept van menselijkheid vernietigd en in één beweging ook het beeld van God zelf.¹⁴⁹⁸ Dat dit het expliciete doel van de nazi's was, ziet Fackenheim bewezen door hun weigering om de Joden nog een mogelijkheid tot martelaarschap (*Kiddush HaShem*) te gunnen.¹⁴⁹⁹ Voor hem bestaat er niet de minste twijfel: *'Auschwitz is a unique descent into hell. It is an unprecedented celebration of evil.'*¹⁵⁰⁰ Auschwitz was niet alleen de ontmaskering van de Kantiaanse illusie van de

¹⁴⁹² AMÉRY, Jean. *At the Mind's Limits: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and Its Realities*. Bloomington: Indiana University Press, 1980, 31 en FACKENHEIM, Emil L. *To Mend the World: Foundations of Future Jewish Thought*. New York: Schocken, 1982, 131

¹⁴⁹³ FACKENHEIM, Emil L. *To Mend the World: Foundations of Future Jewish Thought*. New York: Schocken, 1982, 217. Cf. KATZ, Steven T. *Post-Holocaust Dialogues: Critical Studies in Modern Jewish Thought*. New York: New York University Press, 1983, 224.

¹⁴⁹⁴ FACKENHEIM, Emil L. *To Mend the World: Foundations of Future Jewish Thought*. New York: Schocken, 1982, 100. Fackenheim erkent dat er ook niet-joodse *Muselmänner* bestonden, maar beschouwt hen, door de prioriteit die hij binnen het nazi-racisme toedicht aan het antisemitisme, als *Jews-by-association*. Zie FACKENHEIM, Emil L. *The Holocaust and Philosophy* in *The Journal of Philosophy*, 1985, 82, 10, 511.

¹⁴⁹⁵ DES PRES, Terrence. *The Survivor: An Anatomy of Life in the Death Camps*. Oxford: Oxford University Press, 1980 [1976], 60

¹⁴⁹⁶ Cf. *'the deported Jew [passes] beyond himself into the Muselmann, that is, into a bare, unassignable and unwitnessable life.'* in AGAMBEN, Giorgio. *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. New York: Zone Books, 1999, 157 en EAGLESTONE, Robert. *On Giorgio Agamben's Holocaust in Pharagraph*, 2002, 25, 2, 57-59.

¹⁴⁹⁷ FACKENHEIM, Emil L. *What is Judaism? An Interpretation for the Present Age*. Syracuse: Syracuse University Press, 1999 [1987], 180

¹⁴⁹⁸ FACKENHEIM, Emil L. *On the Life, Death, and Transfiguration of Martyrdom: The Jewish Testimony to the Divine Image in Our Time* in *Communio*, 1977, 4, 1, 29. Over de ontkenning van de eigen menselijkheid door de daders, vinden we iets gelijkaardigs bij RÜSEN, Jörn. *The Logic of Historicization: Metahistorical Reflections on the Debate between Friedländer and Broszat* in *History & Memory*, 1997, 9, 1, 140.

¹⁴⁹⁹ FACKENHEIM, Emil L. *On the Life, Death, and Transfiguration of Martyrdom: The Jewish Testimony to the Divine Image in Our Time* in *Communio*, 1977, 4, 1, 28 en FACKENHEIM, Emil L. *God's Presence in History: Jewish Affirmation and Philosophical Reflections*. New York: New York University Press, 1970, 74

¹⁵⁰⁰ FACKENHEIM, Emil L. *Jewish Faith and the Holocaust: A Fragment in Commentary*, 1968, 46, 2, 31 en FACKENHEIM, Emil L. *The Jewish Return into History: Reflections in the Age of Auschwitz and a New Jerusalem*. New York: Schocken, 1978, 45

principiële goedheid van de mens, maar tegelijk de openbaring van een kwaad van kosmische proporties, kortom, een theologisch onmogelijk geachte *καίρὸς* van de duivel.¹⁵⁰¹

3.1.4.2 De Holocaust als resultaat van een ethische herconceptualisering van goed en kwaad

De benadering die de Holocaust beschouwt als incarnatie van demonisch kwaad wordt door de meeste commentatoren afgedaan als een existentiële overreactie. Verschillende auteurs, zoals Haas, Pollefeyt en Bauman interpreteren de factoren die door Lang en Fackenheim aangedragen werden, net als indicaties dat er met de Holocaust iets heel anders, maar even ethisch problematisch, aan de hand was.¹⁵⁰² Volgens Haas werd in de Holocaust de destructieve potentie geopenbaard van een oprechte internalisering van een ethiek waarin de definities van goed en kwaad grondig hertekend waren. Hij is er van overtuigd dat de nazi's bewust en creatief meewerkten aan de Jodenvervolging, niet omdat ze kwaad wensten te doen, maar omdat ze dachten dat het vermoorden van de Joden moraal aanvaardbaar of zelfs aangewezen was. Haas stelt zich de vraag '*why it was that they did not find the Holocaust to be an evil from which they should abstain.*'¹⁵⁰³ Hij suggereert dat de Holocaust rechtstreeks voortvloeide uit wat hij de nazi-ethiek noemt – een radicale reconstructie van traditionele ethische concepten, resulterend in een herinterpretatie van goed en kwaad, die aanhangers niet toeliet Auschwitz als iets kwaadaardig te beschouwen.¹⁵⁰⁴ Volgens Haas '*the prevailing pattern of ethical discourse, as expressed in thought, language and action, programmed people to see the Jews in a certain way and to regard attempts to eliminate them as part of a larger good.*'¹⁵⁰⁵ Hij benadrukt – tegen de heersende visie in – dat het geheel aan morele standpunten dat in de nazi-ideologie besloten lag vanuit formeel oogpunt beschouwd kan worden als een ethiek, een volledig en coherent systeem van overtuigingen, waarden en ideeën aan de hand waarvan handelingen als goed of kwaad geclassificeerd kunnen worden.¹⁵⁰⁶ De nazi-ethiek speelde in op een wijdverbreid verlangen naar ethische heroriëntatie en klonk aanlokkelijk omdat ze traditionele ethische concepten – zoals plicht, discipline, vlijt, vaderlandsliefde en het recht op zelfverdediging – verbond met diepgewortelde anti-joodse gevoelens.¹⁵⁰⁷ Net deze vermeende continuïteit met de westerse

¹⁵⁰¹ Cf. McROBERT, Laurie. *Kant and Radical Evil* in GREENSPAN, Louis I. en NICHOLSON, Graeme (eds.). *Fackenheim: German Philosophy and Jewish Thought*. Toronto: University of Toronto Press, 1992, 36 en MACCOBY, Hyam. *Theologian of the Holocaust in Commentary*, 1982, 74, 6, 34.

¹⁵⁰² Dezelfde overtuiging dat de nazi's niet handelden uit een verlangen om kwaad te doen, maar uit een illusie om goed te doen, vinden we veel minder uitgewerkt bij tal van andere auteurs. Zo bijvoorbeeld ook bij BOROWITZ, Eugene B. *Renewing the Covenant: A Theology for the Postmodern Jew*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1991, 36-37.

¹⁵⁰³ HAAS, Peter J. *The Morality of Auschwitz: Moral Language and the Nazi Ethic* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1897

¹⁵⁰⁴ POLLEFEYT, Didier. *The Kafkaesque World of the Holocaust: Paradigmatic Shifts in the Ethical Interpretation of the Nazi Genocide* in ROTH, John K. (ed.). *Ethics after the Holocaust: Perspectives, Critiques, and Responses*. St. Paul: Paragon House, 1999, 229

¹⁵⁰⁵ HAAS, Peter J. *The Morality of Auschwitz: Moral Language and the Nazi Ethic* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1897. Harald Ofstad gaat nog verder. Volgens hem stond veeleer een algemene verachting voor zwakheid centraal: nastreven van dominantie en onderdrukken van alle manifestaties van zwakte vormden de centrale doelstellingen van het nazisme. Zie OFSTAD, Harald. *Our Contempt for Weakness: Nazi Norms and Values – and Our Own*. Gothenburg: Almqvist & Wiksell, 1989, 45-46.

¹⁵⁰⁶ HAAS, Peter J. *Morality after Auschwitz: The Radical Challenge of the Nazi Ethic*. Philadelphia: Fortress Press, 1988, 3

¹⁵⁰⁷ HAAS, Peter J. *The Morality of Auschwitz: Moral Language and the Nazi Ethic* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on*

ethiek maakte het voor de nazi's mogelijk om de Holocaust te aanvaarden zonder de eigen moraliteit te moeten ontkennen¹⁵⁰⁸ Onder invloed van deze nazi-ethiek 'vast numbers of people simply came to understand evil in different terms and, in perfectly predictable and comprehensible fashion, acted upon their understanding.'¹⁵⁰⁹ Het fundamentele punt dat Haas wenst te maken, valt hieruit eenvoudig af te leiden: 'the Holocaust was not the incarnation of evil but instead reflected the human power to reconceive good and evil and then to shape society in the light of the new conception.'¹⁵¹⁰ Haas heeft allerm minst de bedoeling een justificatie voor de Holocaust te bieden en benadrukt dat hij z'n stelling ontwikkelt 'without claiming that [the Nazi standard of right and wrong] was proper or moral.'¹⁵¹¹ Maar vanuit de visie dat de Holocaust het resultaat was van een consequente uitwerking van een radicaal idiosyncratische kijk op het goede, is het niet duidelijk hoe men kan beweren dat de nazi's geloofden dat hun definities van goed en kwaad correct waren, maar toch moreel fout handelden.¹⁵¹² Om dit probleem te omzeilen, introduceert Haas een onderscheid tussen de vorm en de inhoud van een ethiek: het waardensysteem van de nazi's was qua syntaxis en semantiek onloochenbaar een ethiek, maar bezat desalniettemin een inhoud die op verschillende punten volstrekt immoreel was.¹⁵¹³ Pollefeyt wijst erop dat deze reddingspoging niet kan overtuigen: omdat elk ethisch oordeel bepaald wordt door het ethische systeem waarin het ingebed zit, is het immers volstrekt onduidelijk op welke gronden een bepaald ethisch systeem vanuit Haas' interpretatie als moreel of immoreel gekwalificeerd kan worden. Elke inhoudelijke kritiek op een ethisch systeem wordt noodgedwongen geformuleerd vanuit een ander ethisch systeem met dezelfde formele kenmerken. Er bestaat nu eenmaal geen Archimedische positie van waaruit de inhoud van ethische systemen geëvalueerd kan worden.¹⁵¹⁴ Haas slaagt er met andere woorden niet in om het gevreesde doembeeld van het ethisch relativisme af te houden. Bauman komt in zijn analyse van de ethische dimensie van de Holocaust tot gelijkaardige bevindingen. De Holocaust was, net als de Stalinistische massamoorden trouwens, geen uiting van demonisch kwaad maar net een poging om vanuit een vooropgesteld maatschappelijk ideaal goed te doen: 'Getting rid of the adversary is ... a means to an end. The end itself is a grand vision of a better, and radically different, society.

the Contemporary World. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1901 en POLLEFEYT, Didier. *The Kafkaesque World of the Holocaust: Paradigmatic Shifts in the Ethical Interpretation of the Nazi Genocide* in ROTH, John K. (ed.). *Ethics after the Holocaust: Perspectives, Critiques, and Responses*. St. Paul: Paragon House, 1999, 230-231

¹⁵⁰⁸ HAAS, Peter J. *Morality after Auschwitz: The Radical Challenge of the Nazi Ethic*. Philadelphia: Fortress Press, 1988, 196-199

¹⁵⁰⁹ HAAS, Peter J. *Morality after Auschwitz: The Radical Challenge of the Nazi Ethic*. Philadelphia: Fortress Press, 1988, 2 en HAAS, Peter J. *Doing Ethics in an Age of Science* in BEMPORAD, Jack, PAWLIKOWSKI, John T. en SIEVERS, Joseph (eds.). *Good and Evil After Auschwitz: Ethical Implications for Today*. Hoboken: Ktav, 2000, 116

¹⁵¹⁰ HAAS, Peter J. *Morality after Auschwitz: The Radical Challenge of the Nazi Ethic*. Philadelphia: Fortress Press, 1988, 9

¹⁵¹¹ HAAS, Peter J. *Morality after Auschwitz: The Radical Challenge of the Nazi Ethic*. Philadelphia: Fortress Press, 1988, 4

¹⁵¹² WILLIS, Robert E. *Auschwitz and the Good: Some Reflections in Holocaust and Genocide Studies*, 1994, 8, 1, 52

¹⁵¹³ HAAS, Peter J. *Morality after Auschwitz: The Radical Challenge of the Nazi Ethic*. Philadelphia: Fortress Press, 1988, 3-5 en HAAS, Peter J. *The Morality of Auschwitz: Moral Language and the Nazi Ethic* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda*. Volume 2: *The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1893-1897

¹⁵¹⁴ POLLEFEYT, Didier. *The Kafkaesque World of the Holocaust: Paradigmatic Shifts in the Ethical Interpretation of the Nazi Genocide* in ROTH, John K. (ed.). *Ethics after the Holocaust: Perspectives, Critiques, and Responses*. St. Paul: Paragon House, 1999, 234, POLLEFEYT, Didier. *The Morality of Auschwitz? A Critical Confrontation with Peter J. Haas's Ethical Interpretation of the Holocaust* in BEMPORAD, Jack, PAWLIKOWSKI, John T. en SIEVERS, Joseph (eds.). *Good and Evil After Auschwitz: Ethical Implications for Today*. Hoboken: Ktav, 2000, 125 en WILLIS, Robert E. *Auschwitz and the Good: Some Reflections in Holocaust and Genocide Studies*, 1994, 8, 1, 52

*Modern genocide is an element of social engineering, meant to bring about a social order conforming to the design of the perfect society.*¹⁵¹⁵ De nazi's handelden met het oog op een raciaal zuivere, Arische wereld, waarin geen plaats was voor personen met een minderwaardig geachte raciale aard. Onassimileerbaar vanwege hun onveranderlijke natuur, moesten zulke mensen, conform de metafoor van de ideale samenleving als een perfect onderhouden tuin, als onkruid worden uitgeweid.¹⁵¹⁶ De vernietiging van de Joden *'was not the work of destruction, but creation. They were eliminated, so that an objectively better human world – more efficient, more moral, more beautiful – could be established.'*¹⁵¹⁷ Zoals we gezien hebben, beklemtoont Bauman dat zulk vernietigingsproject geen terugval was in de barbarij. Integendeel, het nietsontziende maatschappelijke maakbaarheidsideaal en de bureaucratische middelen om dit in praktijk te brengen, waren slechts denkbaar als culminatie van moderne perfectioneringsverlangens, objectiviteitsnoties en managementmethodes.¹⁵¹⁸ Net als Haas dicht Bauman aan de morele imperatieven van het nationaal-socialistische maatschappij-ideaal een ethische status toe. En ook hij voelt zich verplicht om de dichotomie te benadrukken tussen de formeel-prescriptieve en de inhoudelijke kenmerken van de nazi-ethiek. Om het spook van het ethisch relativisme te verdrijven, beweert hij dat de inhoudelijke beginselen aantoonbaar immoreel waren, omdat ze niet te rijmen vielen met de spontane ethische inclinaties van de mens.¹⁵¹⁹ Ook deze poging weet echter niet te overtuigen, omdat het allerm minst duidelijk is wat deze ethische reflexen precies betekenen en wat hun normatieve waarde bij de vergelijking en beoordeling van ethische systemen eigenlijk kan zijn. Pollefeyt en de meeste andere commentatoren zijn in hun analyse van de morele axioma's van de nazi's nog een andere mening toegedaan. Zij zijn van oordeel dat het niet opgaat om, ondanks de vorm en het appel van deze morele axioma's, te besluiten dat er sprake was van een echte ethiek. Volgens Pollefeyt was het niet meer dan een ideologie die zichzelf als ethiek probeerde voor te stellen.¹⁵²⁰ Hij beargumenteert dit met de vaststelling dat het waardensysteem van het nazisme geen herconfiguratie maar een regelrechte pervertering van de westerse morele beginselen inhield: *'The Nazi ethic should not simply be seen as a reorganisation of the values of Western ethics. It is not a rearrangement of the classic values of our moral tradition, but a perversion of its ethical principles.'*¹⁵²¹ Deze visie wordt gedeeld door onder meer Mineau, Burleigh en Koonz, die het hebben over *'a moral transfiguration of ideology'*, de morele camouflage van ideologische voorschriften door beroep te doen op

¹⁵¹⁵ BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 1989, 91

¹⁵¹⁶ BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 1989, 92-93

¹⁵¹⁷ BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 1989, 92. In dezelfde trant: *"The Nazi image of racial beauty and purity is at the root of the Holocaust. It is difficult to accept the proposition that much of human destructiveness has its roots in utopian visions, in the desire to transform the world as it is into a better, purer or even more beautiful world."* in KREN, George M. *The Holocaust and the Foundations of Moral Judgment* in *Journal of Value Inquiry*, 1987, 21, 62.

¹⁵¹⁸ BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 1989, 93

¹⁵¹⁹ BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 1989, 178-179

¹⁵²⁰ POLLEFEYT, Didier. *Auschwitz or How Good People Can Do Evil: An Ethical Interpretation of the Perpetrators and the Victims of the Holocaust in Light of the French Thinker Tzvetan Todorov* in COLIJN, G. Jan en LITTELL, Marcia Sachs (eds.). *Confronting the Holocaust: A Mandate for the 21st Century*. Oxford: University Press of America, 1997, 103, POLLEFEYT, Didier. *The Kafkaesque World of the Holocaust: Paradigmatic Shifts in the Ethical Interpretation of the Nazi Genocide* in ROTH, John K. (ed.). *Ethics after the Holocaust: Perspectives, Critiques, and Responses*. St. Paul: Paragon House, 1999, 235 en POLLEFEYT, Didier. *The Morality of Auschwitz? A Critical Confrontation with Peter J. Haas's Ethical Interpretation of the Holocaust* in BEMPORAD, Jack, PAWLIKOWSKI, John T. en SIEVERS, Joseph (eds.). *Good and Evil After Auschwitz: Ethical Implications for Today*. Hoboken: Ktav, 2000, 130

¹⁵²¹ POLLEFEYT, Didier. *The Morality of Auschwitz? A Critical Confrontation with Peter J. Haas's Ethical Interpretation of the Holocaust* in BEMPORAD, Jack, PAWLIKOWSKI, John T. en SIEVERS, Joseph (eds.). *Good and Evil After Auschwitz: Ethical Implications for Today*. Hoboken: Ktav, 2000, 130

vertrouwde ethische categorieën en noties van deugdzaamheid.¹⁵²² Samen met Pollefeyt zien zij morele subvertering als kern van het nationaal-socialistische waardensysteem. Door de beginselen van gelijkheid, universaliteit en autonomie af te zweren, zetten de nazi's de morele orde op zijn kop. In de plaats daarvan kwam een selectieve versie van Nietzscheanisme, een gedegenereerd Kantianisme en de opwaardering van secundaire deugden. Op basis van een biologisch gelegitimeerde ongelijkheid en de voorrang van collectiviteit op individu, werd het superieur geachte ras voorgeschreven om elke vorm van medelijden met raciaal minderwaardige individuen te laten varen. Deze ideologische voorschriften werden in een plichtsmoraal gegoten, die formeel aansloot bij de categorische imperatief van Kant maar wel het inhoudelijke vereiste liet vallen om autonoom en op rationele gronden tot een beslissing te komen en de mensheid steeds ook als doel op zich te behandelen.¹⁵²³ En ten slotte werden een hele reeks secundaire, vooral martiale deugden, zoals hardheid, gehoorzaamheid, vertrouwen, kameraadschap, discipline, moed, volharding en opofferingsbereidheid opgewaardeerd tot de morele essentie.¹⁵²⁴ Pollefeyt, Mineau, Burleigh en Koonz insinueren dat het waardensysteem van de nazi's niet als ethiek beschouwd mag worden omwille van de formele en inhoudelijke

¹⁵²² MINEAU, André. *Operation Barbarossa: Ideology and Ethics Against Human Dignity*. Amsterdam: Rodopi, 2004, 72. Cf. BURLEIGH, Michael. *National Socialism as a Political Religion in Totalitarian Movements and Political Religions*, 2000, 1, 2, 20-21 en KOONZ, Claudia. *The Nazi Conscience*. Cambridge: Belknap Press, 2003, 273. Cf. Met een deels andere nadruk, vinden we een gelijkaardige visie ook bij BAUER, Yehuda. *The Trauma of the Holocaust: Some Historical Perspectives* in COLIJN, G. Jan en LITTELL, Marcia Sachs (eds.). *Confronting the Holocaust: A Mandate for the 21st Century*. Oxford: University Press of America, 1997, 5-6 en FJELLSTROM, Roger. *Morality of the Light, Morality of the Dark: Reflections on Ethics and the Holocaust* in ROSENBERG, Alan, WATSON, James R. en LINKE, Detlef (eds.). *Contemporary Portrayals of Auschwitz: Philosophical Challenges*. Amherst: Humanity Books, 2000, 109.

¹⁵²³ Berucht is in dit verband de uitspraak van Eichmann op zijn proces dat hij zich – toch tot het moment dat hij ingeschakeld werd bij de uitvoering van de *Endlösung* – steeds had laten leiden door de Kantiaanse categorische imperatief, die hij op een tamelijk accurate wijze als volgt herformuleerde: ‘*dass das Prinzip meines Wollens und das Prinzip meines Strebens so sein muss, dass es jederzeit zum Prinzip einer allgemeinen Gesetzgebung erhoben werden könnte.*’ Eichmann bleek wel over het hoofd te zien dat Kant hiermee allerminst gehoorzaamheid aan de opperste wetgevende instantie (Hitler) bedoelde, maar net wenste te benadrukken dat het autonome en rationele individu – in een reciproque en respectvolle verhouding tot de andere rationele individuen – zijn eigen wetgever was. Zie ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1965 [1963], 136. Volgens verschillende filosofen werden in de Holocaust de zwakheden van de Kantiaanse moraalfilosofie blootgelegd. Kants visie op het fenomeen kwaad blijkt in het licht van de Holocaust niet overtuigend, omdat hij de mogelijkheid niet serieus neemt dat individuen de morele wet bewust en consistent verwerpen of koppelen aan anti-humanitaristische axioma's. Zoals uit het voorbeeld van Eichmann blijkt, kan men bij Kant, ondanks zijn nadruk op individuele autonomie, eventueel de suggestie veronderstellen dat er een consensus bestaat over rationeel gedrag, waardoor het individuele recht op een afwijkend moreel oordeel impliciet vervalt en onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan het soevereine gezag zich lijkt op te dringen. Zie onder meer BERLIN, Isaiah. *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press, 1969, 152-154, BERNSTEIN, Richard J. *Radical Evil: Kant at War with Himself* in LARA, Maria Pia (ed.). *Rethinking Evil: Contemporary Perspectives*. Berkeley: University of California Press, 2001, 76-78 en SILBER, John R. *Kant at Auschwitz* in FUNKE, Gerhard en SEEBOHM, Thomas (eds.). *Proceedings of the Sixth International Kant Congress*. Vol. 1. Washington: Center for Advanced Research in Phenomenology and University Press of America, 1991, 185-186.

¹⁵²⁴ BERNAUER, James W. *Nazi-Ethik. Über Heinrich Himmler und die Karriere der Neuen Moral in Babylon*, 1989, 6, 51-54, BURLEIGH, Michael. *National Socialism as a Political Religion in Totalitarian Movements and Political Religions*, 2000, 1, 2, 20-23, KOONZ, Claudia. *The Nazi Conscience*. Cambridge: Belknap Press, 2003, 146, MINEAU, André. *Operation Barbarossa: Ideology and Ethics Against Human Dignity*. Amsterdam: Rodopi, 2004, 18-20, 69-74, 98 en 168 en POLLEFEYT, Didier. *The Morality of Auschwitz? A Critical Confrontation with Peter J. Haas's Ethical Interpretation of the Holocaust* in BEMPORAD, Jack, PAWLIKOWSKI, John T. en SIEVERS, Joseph (eds.). *Good and Evil After Auschwitz: Ethical Implications for Today*. Hoboken: Ktav, 2000, 130. Zie ook DINER, Dan. *Rassistisches Völkerrecht. Elemente einer nationalsozialistischen Weltordnung* in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1989, 37, 1, 35-37 en 40 en GLOVER, Jonathan. *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century*. London: Jonathan Cape, 1999, 325-326, 343, 357-359 en 394.

corruptie die eruit spreekt. Bovendien suggereren ze dat het eerder ging om een ideologie die door de daders gebruikt werd om hun misdaden *in medias res* of *post factum* legitimiteit te verschaffen. Het waardensysteem van de nazi's was volgens deze interpretatie niet meer dan een handig arsenaal van ethische sofismen die de daders uit de nazi-*Weltanschauung* distilleerden om hun geweten te sussen.¹⁵²⁵

Het heeft er alle schijn van dat bovengenoemde auteurs alles in het werk willen stellen om het probleem van het ethisch relativisme te ontwijken, dat zou ontstaan indien men toegeeft dat het waardensysteem van de nazi's evengoed als een echte ethiek beschouwd kan worden en er tegelijk zou worden aangetoond dat de nazi's wel degelijk in de waarheid van hun moreel discours geloofden. Zowel Pollefeyt, Fackenheim als Lang doen uitschijnen dat dit laatste niet het geval was. De contradicties tussen de legitimatie en de uitvoeringspraktijk van de Holocaust wijzen er volgens hen op dat de nazi's doelbewust redenen zochten om zichzelf ervan te overtuigen dat wat ze deden moreel aangewezen was, terwijl ze in hun binnenste eigenlijk wel van het tegendeel overtuigd bleven. De geheimhouding en de gewoonte om de gruwelijke uitvoeringsmodaliteiten van de Holocaust zoveel mogelijk voor de buitenwereld te verstoppen, zouden volgens dezelfde lezing indicaties zijn van een slecht geweten: de daders probeerden het resultaat van hun gedrag zoveel mogelijk voor zichzelf en de buitenstaanders te verbergen, omdat ze wel aanvoelden dat wat ze deden verkeerd was. De inventiviteit en intensiteit van de dehumanisering van de joodse slachtoffers ten slotte zouden dan weer aantonen dat de daders zich minstens onbewust lieten meeslepen door een steeds verder escalerende morele transgressie. Deze argumenten, die stereotiep opgerakeld worden ter ondersteuning van de stelling dat de Holocaust demonische trekken vertoonde, moeten echter sterk genuanceerd worden. De vaak gehoorde bewering dat de nazi's doorgingen met de deportatie en vernietiging van de Joden zelfs wanneer dit ten koste ging van hun eigen oorlogskansen, kan op een dubbele wijze ontkracht worden. Ten eerste is er geen enkel bewijs dat de Duitse oorlogsvoering daadwerkelijk hinder ondervond van de Jodendeportaties. Een vaak aangehaald voorbeeld is de *last-minute*-deportatie van de Joden van Rhodos in juli 1944, waarbij zware artillerie werd achtergelaten om plaats te ruimen voor nog inderhaast naar Auschwitz te deporteren Joden.¹⁵²⁶ Dit hallucinante voorval toont weliswaar de verbetering aan waarmee de nazi's nog tot het eind van de oorlog tegen de Joden tekeer gingen, maar had evident nauwelijks impact op de oorlogsvoering zelf. Algemeen kan men zelfs stellen dat de deportaties – met die van de Joden van Rhodos als één der zeldzame uitzonderingen – nooit voorrang hadden op militaire transporten. Zo werd ter voorbereiding van het zomeroffensief van 1942 (*Fall Blau*) een kortstondige *Transportsperre* uitgeroepen op de West-Ost-spoorwegverbindingen, waardoor de deportaties uit het *Altreich* en binnen het *Generalgouvernement* tijdelijk stopgezet werden om de militaire opbouw niet te belemmeren.¹⁵²⁷ Daarenboven werden de transportschema's voor de deportatietreinen opgesteld om zo weinig mogelijk met militaire transporten te interfereren: dat deze laatste prioritair waren, blijkt onder meer uit de lange wachttijden waarmee de deportatietreinen

¹⁵²⁵ POLLEFEYT, Didier. *The Morality of Auschwitz? A Critical Confrontation with Peter J. Haas's Ethical Interpretation of the Holocaust* in BEMPORAD, Jack, PAWLIKOWSKI, John T. en SIEVERS, Joseph (eds.). *Good and Evil After Auschwitz: Ethical Implications for Today*. Hoboken: Ktav, 2000, 127 en 130, TODOROV, Tzvetan. *Face à l'extrême*. Paris: Éditions du Seuil, 1991, 227 en WILLIS, Robert E. *Auschwitz and the Good: Some Reflections in Holocaust and Genocide Studies*, 1994, 8, 1, 62

¹⁵²⁶ DINER, Dan. *Rationalization and Method: Critique of a New Approach in Understanding the "Final Solution"* in *Yad Vashem Studies*, 1994, 24, 88, DINER, Dan. *Beyond the Conceivable: Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust*. London: University of California Press, 2000, 147-148 en DINER, Dan. *Cataclysms: A History of the Twentieth Century from Europe's Edge*. Madison: University of Wisconsin press, 2008, 166

¹⁵²⁷ Deze *Transportsperre* duurde van 19 juni tot 7 juli 1942 en was één van de redenen waarom in de zomer van 1942 de deportaties uit West-Europa naar Auschwitz op volle toeren kwam. Zie LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung nationalsozialistischer Judenverfolgung*. München: Piper, 1998, 500-502.

onderweg vaak kregen af te rekenen.¹⁵²⁸ Indien er een tekort aan spoorwegmaterieel dreigde, werden de deportaties per spoor stilgelegd om wagons vrij te houden voor de aanvoer van militaire versterkingen: zo werden begin november 1944 tienduizenden Hongaarse Joden bij gebrek aan treintransport te voet naar de Oostenrijkse grens geleid en daar aan de SS overgedragen.¹⁵²⁹ Ten tweede zou er zelfs in het geval van een nefaste invloed op de oorlogsvoering niet echt sprake geweest zijn van een interne contradictie die de nazi-retoriek van zelfverdediging als een drogreden zou ontmaskeren. Op het tijdstip dat de Duitse oorlogskansen definitief gekeerd waren, was de Jodenvernietiging zelf al een onlosmakelijk onderdeel geworden van een algemene strijd op leven en dood. De nazi-kopstukken waren ervan overtuigd dat het lot van de Joden die zich in hun macht bevonden, een invloed had op het oorlogsverloop. Hitlers beruchte profetie dat de Joden het gelag zouden betalen indien er een nieuwe wereldoorlog zou uitbreken, wees erop dat hij de Joden als gijzelaars beschouwde om de Verenigde Staten buiten de oorlog te houden. Nadat Hitler zich verplicht had gevoeld om de Verenigde Staten in december 1941 zelf de oorlog te verklaren, was het lot van de Joden bezegeld.¹⁵³⁰ Vanuit de paranoïde overtuiging dat het Derde Rijk nu aan een door het *Weltjudentum* aangestuurde militaire samenzwering ten prooi dreigde te vallen, kon de vernietiging van de Europese Joden beschouwd worden als een militaire wraakoefening en als een middel om in het hart van Europa een grootschalige joodse partizanenopstand te voorkomen.¹⁵³¹ Vanuit de nationaal-socialistische complottheorie waren de vernietiging van de Europese Joden en de oorlog tegen de geallieerde legers – waarachter joodse invloed werd vermoed – twee facetten van één overkoepelende strijd geworden.¹⁵³² Ook de geheimhouding van de moordpraxis is geen argument om bij de daders een impliciet besef van de verwerpelijkheid van hun daden te vermoeden. De geheimhouding had twee verschillende doeleinden. In de eerste plaats was het een voorzorgsmaatregel om de slachtoffers, de buitenlandse waarnemers en de Duitse bevolking niet te alarmeren. Door de exterminatie zo lang mogelijk voor de slachtoffers verborgen te houden, werd de mogelijkheid van verzet tot een minimum herleid en was de vlotte en snelle uitvoering van het exterminatieproject gegarandeerd. Door het moorden voor de buitenwereld te verhullen, trachtte men te voorkomen dat de geallieerden het zouden gebruiken in hun anti-Duitse propaganda en zich zouden wreken. Bovenal echter probeerde de nazi-top te vermijden dat er in de Duitse bevolking een publieke discussie zou losbarsten over wat er nu werkelijk met de gedeporteerde Joden gebeurde.¹⁵³³ De nazi-leiding wenste een herhaling te voorkomen van

¹⁵²⁸ ARAD, Yitzhak. *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhardt Death Camps*. Bloomington: Indiana University Press, 1987, 49

¹⁵²⁹ BRAHAM, Randolph L. *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. Detroit: Wayne State University Press, 2000, 186-189

¹⁵³⁰ Zie onder meer ADAM, Uwe Dietrich. *Judenpolitik im Dritten Reich*. Düsseldorf: Athenäum, 1979, 235, BREITMAN, Richard. *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution*. New York: Alfred A. Knopf, 1991, 123-125, BURRIN, Philippe. *Hitler et les Juifs. Genèse d'un Génocide*. Paris: Seuil, 1995 [1989], 91-92, FRIEDLÄNDER, Saul. *Das Dritte Reich und die Juden*. Band 2. *Die Jahre der Vernichtung, 1939-1945*. München: Beck, 2006, 267-268 en HARTOG, L. J. *Hoe onstond de jodenmoord? Hitler, Amerika en de Endlösung*. Den Haag: SDU, 1994, 17-19.

¹⁵³¹ Zo werd *Aktion Erntefest* – de executie van bijna alle resterende Joden die zich in november 1943 nog in werkkampen in het *Generalgouvernement* bevonden – uitgevoerd omdat Himmler vreesde dat de opstanden van de *Sonderkommandos* in Sobibor en Treblinka II zouden overslaan en in de werkkampen een joodse rebellie zouden ontketenen. Zie ARAD, Yitzhak. *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhardt Death Camps*. Bloomington: Indiana University Press, 1987, 365-369.

¹⁵³² Zie in detail MEYER ZU UPTRUP, Wolfram. *Kampf gegen die "jüdische Weltverschwörung". Propaganda und Antisemitismus der Nationalsozialisten 1919 bis 1945*. Berlin: Metropol, 2003, 349-402.

¹⁵³³ BANKIER, David. *The Use of Antisemitism in Nazi Wartime Propaganda* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 41 en 43-44 en GLOVER, Jonathan. *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century*. London: Jonathan Cape, 1999, 353

het publieke protest tegen de moord op ernstig geesteszieke en gehandicapte Duitsers (*Aktion T4*), dat de aanleiding vormde om het programma in augustus 1941 officieel af te blazen.¹⁵³⁴ Dat deze bezorgdheid de voornaamste reden van geheimhouding was, spreekt duidelijk uit twee geheime toespraken die Himmler begin oktober 1943 in Posen hield. Op 4 oktober sneed hij voor de verzamelde *SS-Gruppenführer* het thema van de *Judenevakuierung* aan en liet hij verstaan dat de geheimhoudingsplicht absoluut noodzakelijk was: *‘Ich will hier vor Ihnen in aller Offenheit, auch ein ganz schweres Kapitel erwähnen. Unter uns soll es einmal ganz offen ausgesprochen sein, und trotzdem werden wir in der Öffentlichkeit nie darüber reden. ... Dies ist ein niemals geschriebenes und niemals zu schreibendes Ruhmesblatt unserer Geschichte.’*¹⁵³⁵ Twee dagen later ging hij hier in een speech voor de verzamelde *Reichs-* en *Gauleiter* dieper op in: *‘Damit möchte ich die Judenfrage abschließen. Sie wissen nun Bescheid, und Sie behalten es für sich. Man wird vielleicht in ganz später Zeit einmal überlegen können, ob man dem deutschen Volke etwas mehr darüber sagt. Ich glaube, es ist besser, wir – wir insgesamt – haben das für unser Volk getragen, haben die Verantwortung auf uns genommen ... und nehmen dann das Geheimnis mit in unser Grab.’*¹⁵³⁶ De meeste Duitsers waren volgens Himmler nog teveel in de ban van een christelijke of Verlichtingsmoraal om de morele noodzaak van de Jodenuitroeiing in te kunnen zien. Hij maakte duidelijk dat, niettegenstaande hijzelf en z’n toehoorders wel wisten dat de exterminatie een daad van opperste deugdzaamheid was waarop ze terecht trots mochten zijn, de tijd nog lang niet rijp was om deze ‘prestatie’ in de openbaarheid te brengen. De huidige generatie zou het toch niet begrijpen en het zou nog een hele tijd duren vooraleer de morele heropvoeding in het Derde Rijk ver genoeg gevorderd zou zijn om het grote schema daadwerkelijk aan de bevolking voor te leggen.¹⁵³⁷ In de tweede plaats was de geheimhouding ook een handig middel voor de daders om hun eigen verantwoordelijk te minimaliseren en onwelkome confrontaties met de gevolgen van hun eigen gedrag uit de weg te gaan. Het gebruik van eufemismen beoogde om de ware draagwijdte van de termen te verdoezelen tegenover niet-ingewijden, maar ook om de realiteit van de zelf aangerichte gruwel niet continu onder ogen te moeten zien.¹⁵³⁸ Ook het argument dat de buitensporige brutaliteit van de daders en hun extreme pogingen tot dehumanisering van de slachtoffers aantonen dat er sprake was van besef van een volledig uit de hand gelopen morele transgressie, klinkt weinig overtuigend. Excessief geweld en ontmenselijking zijn helaas normale kenmerken van genocidaal geweld. Ze zijn niet het resultaat van een intrinsiek demonische predispositie,

¹⁵³⁴ FRIEDLANDER, Henry. *The Origins of the Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995, 111

¹⁵³⁵ *Rede des Reichsführer-SS bei der SS-Gruppenführertagung in Posen am 4. Oktober 1943* in *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal*. Vol. 29, document 1919-PS, 145 (http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/NT_Vol-XXIX.pdf, 145)

¹⁵³⁶ *Rede des Reichsführer-SS vor den Reichs- und Gauleitern in Posen am 6. Oktober 1943* in SMITH, Bradley en PETERSON, Agnes F. *Heinrich Himmler: Geheimreden 1933 bis 1945 und andere Ansprachen*. Frankfurt am Main: Propyläen, 1974, 170-171

¹⁵³⁷ BANKIER, David. *The Use of Antisemitism in Nazi Wartime Propaganda* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 44, BUCHHEIM, Hans. *Befehl und Gehorsam* in BUCHHEIM, Hans, BROZAT, Martin, JACOBSEN, Hans-Adolf en KRAUSNICK, Helmut (eds.) *Anatomie des SS-Staates*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1967, 275-276 en POHLMANN, Friedrich. *Ideologie, Herrschaftsorganisation und Terror im Nationalsozialismus*. Dresden: TU, 1995, 31-32

¹⁵³⁸ BANDURA, Albert. *Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities* in *Personality and Social Psychology Review*, 1999, 3, 3, 195, BANKIER, David. *The Use of Antisemitism in Nazi Wartime Propaganda* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 44, BREITMAN, Richard. *Himmler and the ‘Terrible Secret’ among the Executioners* in *Journal of Contemporary History*, 1991, 26, 438-439 en 445 en GLOVER, Jonathan. *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century*. London: Jonathan Cape, 1999, 350-351

maar van een escalatieproces waarbij de daders een steeds negatiever beeld van hun slachtoffers internaliseren om het geweld dat ze stellen voor zichzelf psychologisch draaglijk te maken.¹⁵³⁹ Het antwoord van Stangl, voormalig kampcommandant van Sobibor en Treblinka, spreekt boekdelen: *'Why, I asked Stangl, 'if they were going to kill them anyway, what was the point of all the humiliation, why the cruelty?' 'To condition those who actually had to carry out the policies,' he said. 'To make it possible for them to do what they did.'*¹⁵⁴⁰ De escalatie van inventief, zelfs carnavalesk sadisme is allerminst uniek voor de Holocaust, maar een gevolg van *Blutrausch* – een euforische toestand van totale civilatorische ontremming die zich voor kan doen tijdens het plegen van collectieve gewelddaden, vooral wanneer de situatie volstrekt irreëel aanvoelt en de daders zich, in confrontatie met de extreme hulpeloosheid van hun slachtoffers, door gevoelens van almacht laten meeslepen.¹⁵⁴¹ Er is dus geen enkele overtuigende indicatie dat de nazi's handelden uit demonisch oogmerk. Integendeel, alle bijzondere aspecten die ter ondersteuning van die stelling aangehaald worden, worden perfect verstaanbaar indien men zich rekenschap geeft van de gewone principes van daderpsychologie. Ook de suggestie dat de daders niet echt geloofden dat wat ze deden moraal aangewezen was, kan niet overtuigen. Er bestaat niet de minste twijfel dat de kopstukken van de nazi-partij en de SS overtuigd waren van een diepere ethische grondslag voor hun handelen, zoals onder meer uit Himmlers geheime toespraken in Posen blijkt: *'Wir hatten das moralische Recht, wir hatten die Pflicht gegenüber unserem Volk, dieses Volk, das uns umbringen wollte, umzubringen.'*¹⁵⁴² En ook de bewering van Haas, Bauman en Pollefeyt dat de daders hun gedrag weliswaar afstemden op het nieuwsoortige nationaal-socialistische waardensysteem maar dit laatste zelf onmogelijk als een ethiek beschouwd kan worden, kan van tafel worden geveegd. Hoe contra-intuïtief dit ook mag zijn, er is geen enkele reden om aan te nemen dat een ethiek (volledig) gebaseerd moet zijn op rationaliteit, autonomie, universalisme en respect voor het individu en niet opgebouwd kan zijn uit inherent discriminerende beginselen. Nietzsche heeft afdoende duidelijk gemaakt dat morele normen

¹⁵³⁹ Zie over dit principe, dat Bandura omschrijft als *'gradualistic moral disengagement'* en Staub definieert onder de noemer *'continuum of destructiveness'*: BANDURA, Albert. *Mechanisms of Moral Disengagement* in REICH, Walter (ed.). *Origins of Terrorism: Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 179-182, BANDURA, Albert. *Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities in Personality and Social Psychology Review*, 1999, 3, 3, 200-204, STAUB, Ervin. *Moral Exclusion and Injustice in Journal of Social Issues*, 1990, 46, 1, 57-59, STAUB, Ervin. *The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, 116-150, STAUB, Ervin. *The Psychology of Bystanders, Perpetrators, and Heroic Helpers* in NEWMAN, Leonard S. en ERBER, Ralph (eds.). *Understanding Genocide: The Social Psychology of the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press, 2002, 22-24 en ZIMBARDO, Philip. *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil*. New York: Random House, 2007, 17-20. Zie voor het onderliggende principe van *'belief in a just world'*: LERNER, Melvin J. en MILLER, Dale T. *Just World Research and the Attribution Process: Looking Back and Ahead in Psychological Bulletin*, 1978, 85, 5, 1030-1051.

¹⁵⁴⁰ SERENY, Gitta. *Into That Darkness: An Examination of Conscience*. New York: Vintage Books, 1983 [1974], 101

¹⁵⁴¹ PAUL, Gerhard. *Von Psychopathen, Technokraten des Terrors und "ganz gewöhnlichen" Deutschen. Die Täter der Shoah im Spiegel der Forschung* in PAUL, Gerhard (ed.). *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Dachau: Wallstein, 2002, 54 en VON KLIMÓ, Árpád en ROLF, Malte. *Rausch und Diktatur in Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2003, 51, 10, 877 en 884-885. Met betrekking tot het fenomeen *Blutrausch* bij de kampbewakers heeft Améry het over het *'Exzeß der ungehemmten Selbstexpansion'*. Zie AMÉRY, Jean. *Jenseits von Schuld und Sühne. Bewältigungsversuche eines Überwältigten*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1980, 53. Hallucinante voorbeelden van *Blutrausch* zijn in overvloed te vinden in alle genocides, vooral in eerder primitieve *face-to-face*-moordpartijen. Zie KRÜGER, Karen. *Worte der Gewalt. Das Radio und der kollektive Blutrausch in Rwanda 1994 in Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2003, 51, 10, 923-939.

¹⁵⁴² *Rede des Reichsführer-SS bei der SS-Gruppenführertagung in Posen am 4. Oktober 1943* in *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal*. Vol. 29, document 1919-PS, 145 (http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/NT_Vol-XXIX.pdf, 145)

een menselijke creatie zijn en niet extern en objectief zijn vastgelegd. In zijn mythische weergave van het ontstaan van de moraal, opperde hij dat de christelijke moraal, ondanks de schijn van het tegendeel, zelf een menselijke creatie was, waarbij voor-christelijke waarden doelgericht omgewaardeerd waren. Tegelijk brak hij een lans voor een nieuwe *Umwertung aller Werte*, waarbij de noties van goed en kwaad overstegen zouden worden en de zelf-affirmerende mens (*Übermensch*) zijn eigen gedragsregels zou ontwerpen in overeenstemming met zijn private esthetische en creatieve idealen. Hoewel de nazi-ethiek mijlenver stond van het ideaal dat Nietzsche in gedachten had, was ze wel een voorbeeld van een radicale morele heroriëntering die komaf wenste te maken met de traditionele versies van humanitarisme.¹⁵⁴³ In navolging van de inzichten van Nietzsche, gold ze als demonstratie van een nieuwe ethiek, die de gevestigde, onaantastbaar gewaande noties van goed en kwaad op een radicaal nieuwe manier invulde. Bij afwezigheid van objectieve criteria, is het niet mogelijk om het nationaal-socialistische waardensysteem de status van ethiek te ontzeggen. Bovendien is ook een inhoudelijke veroordeling problematisch, omdat deze steeds zal uitgaan van een ander ethisch systeem dat evenmin kan bogen op volkomen ethische waarheidsaanspraken. Om dit probleem te vermijden, kan men op zoek gaan naar algemeen gedeelde minimumstandaarden voor moreel gedrag, maar zelfs zulke *thin conceptions of the good* zijn steeds omstreden, zoals het voorbeeld van de nazi-ethiek bij uitstek aantoon.¹⁵⁴⁴ Hoewel de discussie over de morele status van twee tegenstrijdige ethische systemen als gevolg hiervan niet objectief te beslechten valt, blijft wel nog steeds de mogelijkheid van een analyse van de waarheidsgetrouwheid van de feitelijke aannames die eraan ten grondslag liggen. Zo kan men de nazi-ethiek wel degelijk veroordelen omdat ze gebaseerd was op een samenzweringstheorie die in het geheel niet met de realiteit strookte en op een ‘wetenschappelijk’ racisme dat zuiver uit verwetenschappelijkte vooroordelen bestond. Hierdoor blijft morele verwerping objectief aangewezen en morele overreding principieel denkbaar.¹⁵⁴⁵

In tegenstelling tot Lang, Pollefeyt, Bauman en Fackenheim zijn Rubenstein, Kren en Rappoport wel bereid om uit de Holocaust de uiterste consequentie te trekken en het spook van het ethisch relativisme recht in de ogen te kijken. Rubenstein benadrukt dat er na Auschwitz niet langer sprake kan zijn van een hogere, algemeen geldende moraal aan de hand waarvan gedrag onbetwistbaar beoordeeld kan worden. Mensen hebben enkel een morele status binnen de gemeenschap waarvan ze de morele standaarden toevallig delen. Morele verontwaardiging over gedrag dat gesteld wordt vanuit een ander ethisch kader is nutteloos indien men niet tegelijk over de middelen beschikt om het eigen morele gelijk af te dwingen of op te leggen.¹⁵⁴⁶ Kren en Rappoport vinden dit onthutsende gevolg zo’n discreditering van

¹⁵⁴³ De nazi-ethiek had zeer weinig gemeen met de Nietzscheaanse wensdroom. Op een geperverteerde manier sloot ze aan bij de opvatting dat de *Übermensch* het recht had om aan de hand van zelfgecreëerde normen de rest van de mensheid op nietsontziende wijze in zijn plannen in te schakelen of zelfs buitenspel te zetten. Voor Nietzsche zou de nazi-ethiek er voor de rest echter uit hebben gezien als een nieuw soort *Sklavenmoral*: ze vertrok van een vermeend objectieve standaard (de natuur) en niet van bewuste menselijke creativiteit, ze was niet gebaseerd op individuele zelfontvoogding maar op onvoorwaardelijke volgzzaamheid en ze was een exemplarische uiting van ressentiment (antisemitisme) en niet van ongebreidelde levensvreugde.

¹⁵⁴⁴ Voor het begrip ‘*thin conceptions of the good*’ zie RAWLS, John. *A Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press, 1999 [1971], 348. Voor een doorgedreven poging om de contouren van een werkelijk veralgemeenbare morele basis te schetsen zie EDEL, Abraham. *Ethical Judgment: The Use of Science in Ethics*. New Brunswick: Transaction, 1995 [1955] en EDEL, Abraham. *Exploring Fact and Value*. New Brunswick: Transaction, 1980. Voor een poging om op basis van een ‘*thin conception of the good*’ het nationaal-socialistische waardensysteem onderuit te halen zie WILLIS, Robert E. *Auschwitz and the Good: Some Reflections in Holocaust and Genocide Studies*, 1994, 8, 1, 62-65.

¹⁵⁴⁵ Cf. KEKES, John. *The Roots of Evil*. Ithaca: Cornell University Press, 2005, 120-121.

¹⁵⁴⁶ RUBENSTEIN, Richard L. *Review of Morality after Auschwitz: The Radical Challenge of the Nazi Ethic in Journal of the American Academy of Religion*, 1992, 60, 1, 159-160

de westerse morele intuïtie dat ze de Holocaust omschrijven als een ‘*historical crisis*’ en ‘*a moral equivalent of the Copernican revolution*’.¹⁵⁴⁷ Door de Holocaust werd onze laatste morele illusie doorprikt: ‘*In the Holocaust ... one may see what lies beneath the masked called civilization. There is no morality per se, because there is no immutable religious or legal standard for human behaviour. Insofar as morality exists, even as a concept, it does so as an act of an all-too-fallible human will.*’¹⁵⁴⁸ In één van haar briljante analyses, blijkt ook Arendt dezelfde mening toegedaan: ‘*Among the many things which were still thought to be ‘permanent and vital’ at the beginning of the century and yet have not lasted, I chose to turn our attention to ... the few rules and standards according to which men used to tell right from wrong, whose validity were supposed to be self-evident to every sane person either as a part of divine or of natural law. Until all this collapsed almost overnight, and then it was as though morality suddenly stood revealed in the original meaning of the word, as a set of mores, customs and manners, which could be exchanged for another set with hardly more trouble than it would take to change the table manners of an individual or a people.*’¹⁵⁴⁹

3.1.4.3 De volstreekte irrationaliteit van de Holocaust

Los van de vraag of de Holocaust een manifestatie was van demonisch kwaad of het resultaat van een radicale ethische herconceptualisering, menen verschillende auteurs dat de Holocaust ontsnapt aan elk begrip van rationaliteit. Friedländer en vooral Diner benadrukken dat het gedrag van de nazi’s niet te snappen valt, omdat dit volgens hen niet gericht was op nuttigheidsoverwegingen of het verlangen naar zelfbehoud. Anders dan het geval was bij traditionele instanties van kwaad, beoogden de daders volgens hen geen materieel gewin of de bevrediging van hun driften, maar vernietiging zonder meer: ‘*the Nazis did not engage in a production of value but rather in a production of death.*’¹⁵⁵⁰ Diner meent dat de Holocaust hierdoor radicaal in tegenspraak is met onze normale intuïtie van handelingsrationaliteit. Illustratief was de reactie van de Joodse Raden in de getto’s: anticiperend op nakende deportaties, deden ze er alles aan om zoveel mogelijk Joden aan het werk te zetten, in de veronderstelling dat de nazi’s uit waren op economische uitbuiting en er niet aan zouden denken om ook de nuttige joodse arbeidskrachten om te brengen.¹⁵⁵¹ Ze hielden het niet voor mogelijk dat dit laatste uiteindelijk toch zou gebeuren, en raakten door hun rationele uitgangspunten steeds dieper betrokken bij de medewerking aan hun eigen vernietiging.¹⁵⁵² De slachtoffers die erop speculeerden dat het gedrag van de nazi’s primair door rationele belangen was ingegeven, kwamen bedrogen uit. Friedländer en Diner spreken van een cognitieve verlamming die ook in hedendaagse analyses van de Holocaust nog domineert: het

¹⁵⁴⁷ KREN, George M. en RAPPOPORT, Leon. *The Holocaust and the Crisis of Human Behavior*. New York: Holmes & Meier, 1994, 24 en 144

¹⁵⁴⁸ KREN, George M. en RAPPOPORT, Leon. *The Holocaust and the Crisis of Human Behavior*. New York: Holmes & Meier, 1994, 154

¹⁵⁴⁹ ARENDT, Hannah. *Some Questions of Moral Philosophy* zoals geciteerd door BERNSTEIN, Richard J. *Radical Evil: A Philosophical Interrogation*. Cambridge: Polity, 2002, 168 en op <http://www.accessmylibrary.com/article-1G1-15955153/some-questions-moral-philosophy.html>.

¹⁵⁵⁰ DINER, Dan. *Beyond the Conceivable: Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust*. London: University of California Press, 2000, 199

¹⁵⁵¹ De *Judenräte* waren joodse administratieve organen die door de nazi’s waren opgericht om zowel het interne bestuur van de joodse gemeenschappen als de uitvoering van nazi-richtlijnen op zich te nemen. Zie NEISS, Marion. *Judenräte* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: dtv, 2001, 535.

¹⁵⁵² DINER, Dan. *Perspektivenwahl und Geschichtserfahrung. Bedarf es einer besonderen Historik des Nationalsozialismus?* in PEHLE, Walter H. (ed.). *Der historische Ort des Nationalsozialismus. Annäherungen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1990, 111-112 en DINER, Dan. *Beyond the Conceivable: Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust*. London: University of California Press, 2000, 123-124

inzicht dat er in het gedrag van de daders geen element van instrumentele rationaliteit school, maakt de Holocaust eigenlijk ondenkbaar vanuit de heersende denkkaders, die nog steeds gebaseerd zijn op de veronderstelling van utilitaristische handelingsmotieven.¹⁵⁵³ Diner gewaagt zelfs van een ‘historische crisis’: ‘*a crisis of universally valid, action-guiding forms of thought – in this case, forms based on a ruthless enemy’s presumed utility orientation and desire for self-preservation, or traditional evil.*’¹⁵⁵⁴

De stelling dat de Holocaust een volstrekt irrationele of zelfs *counterrational* gebeurtenis was, en daardoor onbegrijpelijk blijft, is bij nader inzien echter onhoudbaar. Allereerst moet worden opgemerkt dat Diner terecht beweert dat er achter de Holocaust geen utilitaristische beweegredenen schuilgingen. Hij rekent af met een invloedrijke strekking die de Holocaust instrumentalistisch verklaart en een exponent vindt in het werk van Götz Aly. Samen met Heim opperde Aly dat er in de Holocaust een duidelijke economische rationaliteit werkzaam was. De vernietiging van de Poolse Joden kaderde volgens hen in een project van geforceerde industrialisering en agrarische rationalisering, uitgestippeld door experts uit het *Vierjahresplanbehörde*.¹⁵⁵⁵ Volgens dit plan moesten de armste lagen van de bevolking – waartoe de Joden gerekend werden – geliquideerd worden om de bevolkingsdruk te verminderen, de voedselvoorziening te verbeteren en toe te laten dat een stabiele Poolse arbeiders- en middenklasse uit het overschot aan landbouwers zou ontstaan.¹⁵⁵⁶ Ook in de Sovjet-Unie en Hongarije werden de Joden volgens Aly en Heim opgeofferd om de voedselproblematiek te verlichten.¹⁵⁵⁷ En zelfs de exterminatie van de Joden uit West-Europa en Duitsland had volgens hen een bevolkingseconomische ratio, vanwege de aanzienlijke concentratievoordelen die de massale onteigening van joodse ondernemingen opleverde.¹⁵⁵⁸ In zijn recenter werk verliet Aly het dogma van economische rationaliteit voor dat van demografische rationaliteit. Nu beklemtoont hij dat de Poolse Joden het slachtoffer werden van een etnische dominopolitiek die in gang gezet was door de hervestiging van

¹⁵⁵³ FRIEDLÄNDER, Saul. *The “Final Solution”: On the Unease in Historical Interpretation* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 28 en DINER, Dan. *Beyond the Conceivable: Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust*. London: University of California Press, 2000, 170. Cf. KATZ, Jacob. *Was the Holocaust Predictable?* in *Commentary*, 1975, 59, 41.

¹⁵⁵⁴ DINER, Dan. *Beyond the Conceivable: Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust*. London: University of California Press, 2000, 170 en DINER, Dan. *Perspektivenwahl und Geschichtserfahrung. Bedarf es einer besonderen Historik des Nationalsozialismus?* in PEHLE, Walter H. (ed.). *Der historische Ort des Nationalsozialismus. Annäherungen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1990, 112

¹⁵⁵⁵ ALY, Götz en HEIM, Susanne. *The Economics of the Final Solution: A Case Study from the General Government in Simon Wiesenthal Center Annual*, 1988, 5, 4-5, ALY, Götz en HEIM, Susanne. *Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutsche Pläne für eine neue europäische Ordnung*. Hamburg: Hoffman & Campe, 1991, 297, HEIM, Susanne en ALY, Götz. *The Holocaust and Population Policy: Remarks on the Decision on the “Final Solution”* in *Yad Vashem Studies*, 1994, 24, 46

¹⁵⁵⁶ ALY, Götz en HEIM, Susanne. *The Economics of the Final Solution: A Case Study from the General Government in Simon Wiesenthal Center Annual*, 1988, 5, 10-19, ALY, Götz en HEIM, Susanne. *Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutsche Pläne für eine neue europäische Ordnung*. Hamburg: Hoffman & Campe, 1991, 11, 111 en 483, ALY, Götz en HEIM, Susanne (eds.). *Bevölkerungsstruktur und Massenmord. Neue Dokumente zur deutschen Politik der Jahre 1938 - 1945. Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*. Band 9. Berlin: Hoffmann und Campe Verlag, 1991, 8 en 24 en HEIM, Susanne en ALY, Götz. *The Holocaust and Population Policy: Remarks on the Decision on the “Final Solution”* in *Yad Vashem Studies*, 1994, 24, 51

¹⁵⁵⁷ ALY, Götz en HEIM, Susanne. *Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutsche Pläne für eine neue europäische Ordnung*. Hamburg: Hoffman & Campe, 1991, 390-391 en HEIM, Susanne en ALY, Götz. *The Holocaust and Population Policy: Remarks on the Decision on the “Final Solution”* in *Yad Vashem Studies*, 1994, 24, 55

¹⁵⁵⁸ ALY, Götz en HEIM, Susanne. *Sozialplanung und Völkermord. Thesen zur Herrschaftsrationalität der nationalsozialistischen Vernichtungspolitik* in SCHNEIDER, Wolfgang (ed.). *Vernichtungspolitik. Eine Debatte über den Zusammenhang von Sozialpolitik und Genozid im nationalsozialistischen Deutschland*. Hamburg: Junius, 1991, 20-21

honderdduizenden Oost-Europese *Volksdeutsche* op voormalig West-Pools grondgebied (*Heim-ins-Reich*).¹⁵⁵⁹ Dit maakte steeds grandiozere hervestigingsprogramma's bespreekbaar, waarin ook voorzien werd in de deportatie van niet-Poolse Joden. Door het uitblijven van de eindoverwinning, draaiden deze plannen echter op niets uit en zaten de nazi's met een gigantische zelfgecreëerde impasse opgezaald, omdat de Joden door het vergevorderde proces van onteigening, segregatie en concentratie een zware demografische last geworden waren.¹⁵⁶⁰ Dit escalerende bevolkingsprobleem kon enkel nog via exterminatie opgelost worden.¹⁵⁶¹ Deze pogingen van Aly om toch een instrumentele logica achter de Holocaust te vermoeden, worden niet alleen door Diner maar door nagenoeg alle toonaangevende historici met de grond gelijk gemaakt.¹⁵⁶² Hoewel verschillende studies aantonen dat utilitaristische overwegingen tijdens de Holocaust een duidelijke faciliterende of legitimerende rol speelden – men denke aan de economische voordelen van de *Arisierung*, het argument van de problematische volksgezondheid en voedselvoorziening in de Poolse getto's, de angst voor joodse partizanen en de bevoorradingsproblematiek achter het oostfront –¹⁵⁶³ kan het feit dat overal en steeds de Joden als voorkeurslachtoffers gekozen werden, enkel verklaard worden door een voorafgaand ideologisch motief.¹⁵⁶⁴ Aly neemt de rationaliseringsstrategieën van de daders blijkaar voor waar aan en geeft er zich geen rekenschap van dat de nazi's de Joden wel eerst zelf in de probleemsituatie gebracht hadden waarvoor in allerijl een rationele

¹⁵⁵⁹ ALY, Götz. "Endlösung". *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1995, 96-103 en ALY, Götz. "Judenumsiedlung". *Überlegungen zur politischen Vorgeschichte des Holocaust* in HERBERT, Ulrich (ed.). *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945. Neue Forschungen und Kontroversen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1998, 67 en 78-80

¹⁵⁶⁰ ALY, Götz. "Endlösung". *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1995, 163-165 en 317-320 en ALY, Götz. "Judenumsiedlung". *Überlegungen zur politischen Vorgeschichte des Holocaust* in HERBERT, Ulrich (ed.). *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945. Neue Forschungen und Kontroversen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1998, 94-97

¹⁵⁶¹ ALY, Götz. "Endlösung". *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1995, 358-362 en 396-397

¹⁵⁶² De grootste kritieken luiden dat er geen enkel bewijs bestaat dat demografische experts een daadwerkelijke invloed uitoefenden op het exterminatieproces, niet te verklaren valt waarom cruciale joodse arbeidskrachten ook werden vermoord, onduidelijk is waarom de vernietiging ook werd uitgebreid tot regio's waar voedselproblematiek en hervestigingspolitiek geen enkele rol speelden en bovenal onverstaanbaar is waarom dan net steeds en overal de Joden als de te liquideren groep werden geselecteerd. Zie BANKIER, David. *On Modernization and the Rationality of Extermination* in *Yad Vashem Studies*, 1994, 24, 113, DINER, Dan. *Rationalization and Method: Critique of a New Approach in Understanding the "Final Solution"* in *Yad Vashem Studies*, 1994, 24, 82-83 en HERBERT, Ulrich. *Rassismus und rationales Kalkül. Zum Stellenwert utilitaristisch verbrämter Legitimationsstrategien in der nationalsozialistischen Weltanschauung* in SCHNEIDER, Wolfgang (ed.). *Vernichtungspolitik. Eine Debatte über den Zusammenhang von Sozialpolitik und Genozid im nationalsozialistischen Deutschland*. Hamburg: Junius, 1991, 26-27.

¹⁵⁶³ BAJOHR, Frank. "Aryanisation" in *Hamburg: The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of Their Property in Nazi Germany*. New York: Berghahn Books, 2002, 5-6 en 289-290, BROWNING, Christopher R. *Nazi Ghettoization Policy in Poland: 1939-41* in *Central European History*, 1986, 19, 4, 346-352, DIECKMANN, Christoph. *Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden* in HERBERT, Ulrich (ed.). *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945. Neue Forschungen und Kontroversen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1998, 312-323, GERLACH, Christian. *Deutsche Wirtschaftsinteressen, Besatzungspolitik und der Mord an den Juden in Weißrußland 1941-1943* in HERBERT, Ulrich (ed.). *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945. Neue Forschungen und Kontroversen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1998, 283-289, GERLACH, Christian. *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*. Hamburg: Hamburger Edition, 1999, 1145 en MANOSCHEK, Walter. "Wo der Partisan ist, ist der Jude, und wo der Jude ist, ist er Partisan". *Die Wehrmacht und die Shoah* in PAUL, Gerhard (ed.). *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Dachau: Wallstein, 2002, 172-174

¹⁵⁶⁴ BANKIER, David. *On Modernization and the Rationality of Extermination* in *Yad Vashem Studies*, 1994, 24, 126 en DINER, Dan. *Rationalization and Method: Critique of a New Approach in Understanding the "Final Solution"* in *Yad Vashem Studies*, 1994, 24, 100

oplossing gezocht moest worden.¹⁵⁶⁵ Het gaat met andere woorden niet op om de causale relatie om te keren en de intellectuele rationalisering van een op ideologische gronden zelfgecreëerd probleem als de eigenlijke oorzaak voor te stellen.

Maar ondanks zijn terechte kritiek, gaat Diner te ver in de tegenovergestelde richting door. De Holocaust was geen middel tot een rationeel doel, maar ook geen voorbeeld van pure irrationaliteit. Diner en Friedländer benadrukken met recht dat ons concept van instrumentele rationaliteit tekortschiet om de Holocaust te kunnen vatten, maar zij zien wel over het hoofd dat er ook zoiets bestaat als waarderationaliteit. Zoals Max Weber opmerkte, bestaan er namelijk twee soorten rationaliteit: de instrumentele of doelrationaliteit (*Zweckrationalität*) heeft betrekking op de mate waarin een handeling efficiënt blijkt voor het bereiken van externe doelen; de waarderationaliteit (*Wertrationalität*) heeft betrekking op de mate waarin de handeling beantwoordt aan een vooropgezette, ultieme waarde.¹⁵⁶⁶ In het eerste geval stelt zich de vraag naar het relatieve belang van de vooropgestelde doelen en wordt nagegaan of de ongewenste effecten van een handeling wel opwegen tegen de verwachte voordelen. In het tweede geval is er slechts één doel, dat op voorhand en absoluut vaststaat en geen compromissen of kosten-baten-analyse toelaat. De rationaliteit schuilt hier niet in de afweging van praktische resultaten maar in de symbolische betekenis die in de handeling zelf vervat zit.¹⁵⁶⁷ Gelet op de absolute waarde die door de nazi's uiteindelijk aan de uitschakeling van de Joden toegekend werd, was de Holocaust geen volstrekt irrationeel voorval, maar een gebeurtenis met een extreme waarderationaliteit voor de daders en een onbestaande instrumentele rationaliteit voor slachtoffers en buitenstaanders.¹⁵⁶⁸ De Holocaust heeft de westerse morele intuïtie dat mensen aan vernietiging nooit een absolute waarde kunnen toekennen, als een illusie gediscrediteerd.

3.1.4.4 De Holocaust als resultaat van morele gedachteloosheid

Een vierde en laatste perspectief op de morele bijzonderheid van de Holocaust focust niet op de problematische status van het vernietigingsproject en de achterliggende motieven van de nazi-leiding, maar op het proces van morele deliberatie bij de uitvoerders. Arendt was de eerste die zich hierover fundamentele vragen stelde en haar bedenkingen tot een uitgewerkte theorie omvormde. Arendt had al snel door dat de Holocaust de ontoereikendheid van onze morele noties aangetoond had, maar ze weet dit aanvankelijk enkel aan de speciale kenmerken van het totalitaire systeem waarvan deze gebeurtenis een uitvloeisel was geweest. Aangestuurd door een ideologie die gebaseerd was op vermeend absolute natuurwetten, was in nazi-Duitsland een proces van maatschappelijke transformatie geïnitieerd dat met het oog op het eind-ideaal een totale dominantie over de burgers nastreefde. Dit leidde tot een escalatie van destructiviteit, waarbij aan het individu achtereenvolgens zijn juridische, morele

¹⁵⁶⁵ HERBERT, Ulrich. *Rassismus und rationales Kalkül. Zum Stellenwert utilitaristisch verbrämter Legitimationsstrategien in der nationalsozialistischen Weltanschauung* in SCHNEIDER, Wolfgang (ed.). *Vernichtungspolitik. Eine Debatte über den Zusammenhang von Sozialpolitik und Genozid im nationalsozialistischen Deutschland*. Hamburg: Junius, 1991, 31-32

¹⁵⁶⁶ WEBER, Max. *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: Mohr, 1976 [1922], 12-13

¹⁵⁶⁷ PARSONS, Talcott, SHILS, Edward, NAEGELE, Kaspar D. en PITTS, Jesse R. *Theories of Society: Foundations of Modern Sociological Theory*. New York: Free Press, 1965, 175 en 970

¹⁵⁶⁸ Cf. BEYERCHEN, Alan D. *Rational Means and Irrational Ends: Thoughts on the Technology of Racism in the Third Reich in Central European History*, 1997, 30, 3, 388 en LINDENFELD, David F. *The Prevalence of Irrational Thinking in the Third Reich: Notes Toward the Reconstruction of Modern Value Rationality in Central European History*, 1997, 30, 3, 379.

en menselijke status ontnomen werd.¹⁵⁶⁹ Tijdens dit laatste stadium, dat plaatsvond in de concentratie- en exterminatiekampen, gebeurde het ondenkbare: de vernietiging van de differentiatie van het individu, z'n unieke identiteit.¹⁵⁷⁰ Dit geschiedde door geleidelijke lichamelijke destructie, waarbij de dood onbepaald uitgesteld werd en het individu z'n menselijke waardigheid, individualiteit en spontaniteit verloor.¹⁵⁷¹ De totalitaire logica van totale overheersing mondde dus uit in een situatie waarin de mens als mens overbodig werd, wat volgens onze morele intuïties eigenlijk onmogelijk is.¹⁵⁷² Zulk kwaad is immers niet gebaseerd op de egoïstische drijfveren die volgens Kant aan de basis van alle kwaad liggen. En bovendien is het veel radicaler dan loutere ongehoorzaamheid aan de categorische imperatief: in dit laatste geval wordt de mens tenminste nog als een middel beschouwd en wordt de spontaniteit van het slachtoffer – volgens Kant de transcendentale voorwaarde voor rationaliteit en vrijheid – niet zelf geëlimineerd. In de Holocaust is hierdoor volgens Arendt een onconceptualiseerbaar, 'radicaal' kwaad aan de oppervlakte gekomen: *'Evil has proved to be more radical than expected. ... the Western tradition is suffering from the preconception that the most evil things human beings can do arise from the vice of selfishness. Yet we know that the greatest evils or radical evil has nothing to do anymore with such humanly understandable, sinful motives. What radical evil really is I don't know, but it seems to me it somehow has to do with the following phenomenon: making human beings as human beings superfluous (not using them as means to an end, which leaves their essence as humans untouched and impinges only on their human dignity; rather, making them superfluous as human beings).'*¹⁵⁷³ Geconfronteerd met dit fenomeen *'all our categories of thought and standards of judgement seem to explode in our hands the instant we try to apply them.'*¹⁵⁷⁴ In haar vroege analyse van de Holocaust (en het stalinistische kampstelsel) kwam Arendt dus tot een conclusie die veel gelijkenissen vertoont met de these van de Holocaust als demonisch kwaad – zij het dat dit nieuwsoortig kwaad bij Arendt niet voortvloeit uit kwaadaardige menselijke intenties maar uit een onpersoonlijke systeemdynamiek.¹⁵⁷⁵

¹⁵⁶⁹ ARENDT, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace & Company, 1951, 447-455 en ARENDT, Hannah. *On the Nature of Totalitarianism: An Essay in Understanding* in ARENDT, Hannah. *Essays in Understanding, 1930-1954*. New York: Harcourt, Brace & Co., 1994, 328 en 341-342

¹⁵⁷⁰ ARENDT, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace & Company, 1951, 436 en 458

¹⁵⁷¹ ARENDT, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace & Company, 1951, 455

¹⁵⁷² ARENDT, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace & Company, 1951, viii-ix, 457 en 459

¹⁵⁷³ Hannah Arendt to Karl Jaspers, March 4, 1951 in KOHLER, Lotte en SANER, Hans (eds.). *Hannah Arendt – Karl Jaspers: Correspondence 1926-1969*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1992, 166. Hetzelfde idee vinden we ook bij FRIEDLÄNDER, Saul. *The "Final Solution": On the Unease in Historical Interpretation* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 27.

¹⁵⁷⁴ ARENDT, Hannah en KOHN, Jerome (ed.). *Essays in Understanding, 1930-1954*. New York: Harcourt, Brace & Company, 1994, 302

¹⁵⁷⁵ Anders dan voor Diner en Friedländer zijn de anti-utilitaire kenmerken van de Holocaust precies een uitvloeisel van een totalitaire eigendynamiek. Cf. *'If we assume that most of our actions are of a utilitarian nature and that our evil deeds spring from some 'exaggeration' of self-interest, then we are forced to conclude that this particular institution of totalitarianism is beyond human understanding. ... it is not only the non-utilitarian character of the camps themselves ... which gives them their distinctive and disturbing qualities, but their anti-utilitarian function, the fact that not even the supreme emergencies of military activities were allowed to interfere with these 'demographic policies.' It was as though the Nazis were convinced that it was of greater importance to run extermination factories than to win the war.'* in ARENDT, Hannah. *Social Science Techniques and the Study of Concentration Camps* in ARENDT, Hannah. *Essays in Understanding, 1930-1954*. New York: Harcourt, Brace & Co., 1994, 233. Hoewel Arendt voor haar concept *radical evil* bij Kant ten rade schijnt te zijn gegaan, is het meer in overeenstemming met Kants concept *radikales Böse*, want voor Kant is elk kwaad van nature al radicaal, omdat het de morele grondslag van onze handelingsmaximes corrupteert: *'Wenn nun ein Hang dazu in der menschlichen Natur liegt, so ist im Menschen ein natürlicher Hang zum Bösen; und*

Reeds lang voor het proces van Eichmann rezen er bij Arendt echter twijfels of dit wel het volledige verhaal was.¹⁵⁷⁶ Terwijl ze als journaliste het Eichmannproces versloeg, maakte de beklagde zo'n alledaagse indruk op haar, dat ze haar kijk op het kwaad in de Holocaust finaal bijstelde. Anders dan de voorstelling die het openbaar ministerie van hem trachtte te maken, kon Arendt helemaal geen demonische kant aan Eichmann ontdekken.¹⁵⁷⁷ Hij leek haar niet meer dan een carrièrejager die zich via de SS trachtte op te werken en ten slotte ontgoocheld was dat hij het niet verder had geschopt dan *Obersturmbahnführer*.¹⁵⁷⁸ Hij was een man met beperkte geestesgaven, met neiging tot grootspraak en een onbevredigbare drang naar roem, maar hij had zich nooit laten leiden door laaghartige motieven. Meer nog, hij ging er juist prat op geen *innerer Schweinehund* te zijn en maakte er een erezaak van dat hij zelf nooit had vermoord.¹⁵⁷⁹ Hij liet bovendien uitschijnen dat hij steeds *Kadavergehorsam* de wetten en instructies had nageleefd, in de Kantiaanse plichtsmoraal inspiratie had gevonden en net zo deugdzaam mogelijk had proberen te leven.¹⁵⁸⁰ Eichmann kwam Arendt voor als een door en door bureaucratisch persoon, die z'n ondervragers verbaasde met een arsenaal aan standaardclichés dat hemzelf in vervoering bracht, en zich geen vragen wenste te stellen bij de gegeven opdracht.¹⁵⁸¹ Het feit dat hij niet in staat was om zich in te leven in andermans standpunt, liet hem zonder veel problemen toe om z'n geweten te sussen van zodra de regels duidelijk waren en niemand in z'n omgeving deze in vraag stelde.¹⁵⁸² Z'n geweten werd een afgeleide van z'n plichtsgevoel: het speelde slechts op wanneer hij de hem toevertrouwde opdrachten niet naar behoren kon vervullen.¹⁵⁸³ In Arendts boek, dat een bundeling is van procesverslagen, kwam de verwijzing naar de banaliteit van het kwaad oorspronkelijk slechts in de ondertitel en in de slotzin voor, maar onder druk van de polemiek die weldra rond dit concept werd gevoerd, trachtte Arendt door middel van een epiloog in latere edities één en ander te verduidelijken. Ze benadrukte dat ze met de uitdrukking *banality of evil* enkel had bedoeld dat Eichmann geen kwaadaardige trekken bezat en zich enkel had laten leiden door carrièreoverwegingen: '*with the best will in the world one cannot extract any diabolic or demonic profundity from Eichmann.*'¹⁵⁸⁴ Hij had wel door wat de gevolgen van zijn handelingen waren, maar hij miste de verbeeldingskracht om er zich vragen bij te stellen: '*it was sheer thoughtlessness ... that predisposed him to become one of the greatest criminals of*

dieser Hang selber, weil er am Ende doch in einer freien Willkür gesucht werden muß, mithin zugerechnet werden kann, ist moralisch böse. Dieses Böse ist radikal, weil es den Grund aller Maximen verdirbt.' in KANT, Immanuel. *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*. Neuwied, 1793, 26.

¹⁵⁷⁶ Cf. Hannah Arendt to Karl Jaspers, New York, December 17, 1946 in KOHLER, Lotte en SANER, Hans (eds.). *Hannah Arendt – Karl Jaspers: Correspondence 1926-1969*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1992, 68-70.

¹⁵⁷⁷ ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1965 [1963], 26 en 54

¹⁵⁷⁸ ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1965 [1963], 33, 65, 69 en 287

¹⁵⁷⁹ ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1965 [1963], 22 en 25

¹⁵⁸⁰ ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1965 [1963], 47, 135-137 en 149

¹⁵⁸¹ ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1965 [1963], 52-53

¹⁵⁸² ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1965 [1963], 49, 116 en 293-295

¹⁵⁸³ ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1965 [1963], 25

¹⁵⁸⁴ ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1965 [1963], 288. Cf. '*... the phenomenon of evil deeds, committed on a gigantic scale, which could not be traced to any particularity of wickedness, pathology, or ideological conviction in the doer, whose only personal distinction was a perhaps extraordinary shallowness.*' in ARENDT, Hannah. *Thinking and Moral Considerations: A Lecture in Social Research*, 1971, 38, 3, 417.

that period.’¹⁵⁸⁵ Het schokkende was ‘precisely that so many were like him, and that the many were neither perverted nor sadistic, that they were, and still are, terribly and terrifyingly normal.’ En ze vervolgt: ‘this normality was much more terrifying than all the atrocities put together, for it implied ... that this new type of criminal, who is in actual fact *hostis generis humani*, commits his crimes under circumstances that make it well-nigh impossible for him to know or to feel that he is doing wrong.’¹⁵⁸⁶ Arendt eindigt met de cruciale les die ze op het Eichmannproces had geleerd: ‘that such remoteness from reality and such thoughtlessness can wreak more havoc than all the evil instincts taken together.’¹⁵⁸⁷

In de literatuur bestaat felle onenigheid over de vraag of Arendt met het concept *banality of evil* definitief afstand nam van haar theorie over *radical evil*.¹⁵⁸⁸ Hoewel enkele auteurs dit inderdaad schijnen te denken, is een ruime meerderheid de mening toegedaan dat het om twee complementaire theorieën gaat.¹⁵⁸⁹ Waar ze voorheen beweerd had dat radicaal kwaad onmogelijk verklaard kon worden aan de hand van gewone menselijke motieven, zag ze zich door toedoen van Eichmann gedwongen om haar mening te herzien. Doodgewone mensen, die zich laten leiden door doodgewone motieven, kunnen wel degelijk aan de totstandkoming van radicaal kwaad bijdragen, op voorwaarde dat ze afstand doen van hun eigen morele oordeelsvermogen en gedachteloos gehoorzamen aan geldende wetten en autoriteiten.¹⁵⁹⁰ Arendt benadrukte dat ze met de uitdrukking *banality of evil* niet de essentie

¹⁵⁸⁵ ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1965 [1963], 288

¹⁵⁸⁶ ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1965 [1963], 276

¹⁵⁸⁷ ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1965 [1963], 288

¹⁵⁸⁸ Dat Arendt volledig afstand genomen had van de notie *radical evil* wordt sterk gesuggereerd in een brief die ze in 1964 schreef aan Gershom Scholem, één van haar ergste critici: ‘It is indeed my opinion now that evil is never “radical,” that it is only extreme, and that it possesses neither depth nor any demonic dimension. It can overgrow and lay waste the whole world precisely because it spreads like a fungus on the surface. It is “thought-defying,” because thought tries to reach some depth, to go to the roots, and the moment it concerns itself with evil, it is frustrated because there is nothing. That is its “banality.” Only the good has depth and can be radical.’ in ARENDT, Hannah. *An Exchange of Letters between Gershom Scholem and Hannah Arendt* in ARENDT, Hannah. *The Jew as Pariah: Jewish Identity and Politics in the Modern Age*. New York: Grove Press, 1978, 240-251.

¹⁵⁸⁹ Dat Arendt het concept *radical evil* had laten varen, wordt verkondigd door YOUNG-BRUEHL, Elisabeth. *Hannah Arendt: For Love of the World*. New Haven: Yale University Press, 1982, 367 en VILLA, Dana R. *Politics, Philosophy, Terror: Essays on the Thought of Hannah Arendt*. Princeton: Princeton University Press, 1999, 56. Bijna alle andere auteurs menen dat Arendt in haar brief aan Scholem enkel beweerde dat ze de stelling van *radical evil* op één punt herzien had, in de zin dat ze toen inzag dat het kwaad geen onvatbare diepte bezit maar steeds oppervlakkig blijft. De andere, meer essentiële betekenis van *radical evil*, als een eindresultaat waarbij de mens overbodig wordt gemaakt, bleef dus behouden. Zie onder meer ALLISON, Henry E. *Reflections on the Banality of (Radical) Evil: A Kantian Analysis* in LARA, Maria Pia (ed.). *Rethinking Evil: Contemporary Perspectives*. Berkeley: University of California Press, 2001, 86-88, BERNSTEIN, Richard J. *Did Hannah Arendt Change Her Mind? From Radical Evil to the Banality of Evil* in MAY, Larry en KOHN, Jerome (eds.). *Hannah Arendt: Twenty Years Later*. Cambridge: MIT Press, 1996, 138-149, BERNSTEIN, Richard J. *Radical Evil: Kant at War with Himself* in LARA, Maria Pia (ed.). *Rethinking Evil: Contemporary Perspectives*. Berkeley: University of California Press, 2001, 77-78, BERNSTEIN, Richard J. *Radical Evil: A Philosophical Interrogation*. Cambridge: Polity, 2002, 218, CIARAMELLI, Fabio. *From Radical Evil to the Banality of Evil: Remarks on Kant and Arendt* in MILCHMAN, Alan en ROSENBERG, Alan (eds.). *Postmodernism and the Holocaust*. Amsterdam: RODOPI, 1984, 101-102, FINE, Robert. *Understanding Evil: Arendt and the Final Solution* in LARA, Maria Pia (ed.). *Rethinking Evil: Contemporary Perspectives*. Berkeley: University of California Press, 2001, 144 en FORMOSA, Paul. *Is Radical Evil Banal? Is Banal Evil Radical?* in *Philosophy & Social Criticism*, 2007, 33, 6, 726-728.

¹⁵⁹⁰ BERNSTEIN, Richard J. *Radical Evil: A Philosophical Interrogation*. Cambridge: Polity, 2002, 218, CIARAMELLI, Fabio. *From Radical Evil to the Banality of Evil: Remarks on Kant and Arendt* in MILCHMAN, Alan en ROSENBERG, Alan (eds.). *Postmodernism and the Holocaust*. Amsterdam: RODOPI, 1984, 101 en 104, FORMOSA, Paul. *Is Radical Evil Banal? Is Banal Evil Radical?* in *Philosophy & Social Criticism*, 2007,

van het kwaad zelf definieerde, maar slechts alludeerde op de motieven en het gedrag van een cruciale groep daders. Hoewel sommige commentatoren dit lijken te betwijfelen, was ze er zich bovendien terdege van bewust dat het concept geen adequate beschrijving was van de intentie en het gedrag van nazi-kopstukken en verschillende andere dadercategorieën. Zo beklemtoonde ze ten tijde van het Auschwitzproces in Frankfurt dat de Holocaust ook een ander gezicht had dan dat van de toegewijde bureaucraat en dat het proces tegen de kampbewakers van Auschwitz zich in vele opzichten liet lezen als een noodzakelijk supplement bij het Eichmannproces.¹⁵⁹¹ Met het concept *banality of evil* probeerde ze enkel duidelijk te maken dat de bureaucratische ondersteuning van de Holocaust door een grote groep volstrekt normale individuen één van onze morele basisintuïties als een illusie doorprikt had. De stelling bleek niet langer houdbaar dat kwaad steeds op een boosaardige intentie gestoeld was en dat de mate van kwaadaardigheid van het eindresultaat correspondeerde met de mate van verdorvenheid van de motieven van de dader.¹⁵⁹² Dat een groot aantal respectabele mensen, die in normale omstandigheden nooit misdaden zouden plegen, wel participeerden aan de Holocaust, betekent bovendien dat de individuele morele deliberatie op basis van onaantastbaar geachte morele voorschriften geen garantie biedt op het vermijden van betrokkenheid bij kwaadaardige activiteiten. Dit komt vooral omdat de meeste mensen hun standaarden van goed en kwaad niet afleiden uit morele principes die ze zelf overdacht hebben, maar uit de morele consensus die ze in hun samenleving aanwezig zien. Meer dan we intuïtief voor mogelijk houden, wordt onze morele identiteit door de samenleving vormgegeven: indien de morele standaarden in de samenleving veranderen, blijkt slechts een kleine minderheid in staat om een onafhankelijk moreel oordeel te behouden en niet toe te laten dat persoonlijke scrupules door de samenleving opzij worden geschoven.¹⁵⁹³ Arendt suggereert aan de hand van Eichmann dat het risico dat mensen hun morele oordeelsvermogen laten corrumperen of zelfs volledig laten varen, het grootst is in een bureaucratische context. Zoals we al eerder uiteengezet hebben, beklemtoonden onder meer Weber en Bauman de bureaucratische tendens om de technische uitvoering van een project los te koppelen van het morele oordeel over de doeleinden ervan. Deze dissociatie wordt in de hand gewerkt door twee factoren. In de eerste plaats door een hiërarchische en functionele werkverdeling, resulterend in een vertroebeling van de relatie tussen handeling en eindresultaat en culminerend in een totale diffusie van verantwoordelijkheid.¹⁵⁹⁴ En in de tweede plaats door de substitutie van morele door technische verantwoordelijkheid, waarbij morele overwegingen zich volledig toespitsen op de behoorlijke uitvoering van de eigen werkzaamheden en de vraag vervalt of het einddoel van de handeling wel correspondeert met de eigen morele principes.¹⁵⁹⁵ Volgens Arendt was er bij Eichmann, net als bij andere topbureaucraten, echter meer aan de hand. Hij wist maar al te goed wat de gevolgen waren van zijn handelingen en had het aanvankelijk moeilijk met de beslissing dat de Joden vernietigd zouden worden. Als compensatie voor het verlies aan persoonlijke verantwoordelijkheid en als surrogaat voor zijn ontregeld waardensysteem, probeerde hij zijn gevoel van eer en deugdzzaamheid terug te winnen door het enige morele concept dat hem nog

33, 6, 726-728 en VAN DEN BERGHE, Gie. *Kwaad uit gehoorzaamheid of overtuiging. Adolf Eichmann, zijn proces, en hun interpretatie* in *Driemaandelijks Tijdschrift van de Stichting Auschwitz*, 1999, 65, okt./dec., 34 (<http://www.serendib.be/gievandenbergh/artikels/kwaaduitgehoorzaamheidofovertuiging.htm>)

¹⁵⁹¹ ARENDT, Hannah. *Nach Auschwitz. Essays und Kommentare 1*. Berlin: Tiamat, 1989, 118-119

¹⁵⁹² BERNSTEIN, Richard J. *Radical Evil: A Philosophical Interrogation*. Cambridge: Polity, 2002, 219

¹⁵⁹³ Cf. ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1965 [1963], 150, BOOBYER, Philip. *Moral Judgments and Moral Realism in History in Totalitarian Movements and Political Religions*, 2002, 3, 2, 98 en CANOVAN, Margaret. *Hannah Arendt: A Reinterpretation of her Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, 158.

¹⁵⁹⁴ BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 1989, 161-162

¹⁵⁹⁵ BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 1989, 101-102

restte te verabsoluteren, namelijk loyauteit.¹⁵⁹⁶ Hij maakte zichzelf wijs dat de doelen en normen van de instelling waartoe hij behoorde – de SS of meer concreet het *Reichssicherheitshauptamt* – veel belangrijker waren dan die van hemzelf en hij trok zich op aan het feit dat hij meehielp aan de realisatie van een kolossaal programma.¹⁵⁹⁷ Hierdoor onderging zijn geweten een langzame transformatie: loyauteit werd de opperste deugd en wat hij voorheen nog als moreel verwerpelijk ervaren had, werd nu een zeer lastige plicht.¹⁵⁹⁸ Hoe meer hij in staat bleek om dit voorheen immoreel geachte gedrag te stellen, hoe loyaler en dus hoe deugdzamer hij zichzelf kon voelen. Vandaar was het maar een kleine stap om zichzelf ervan te overtuigen dat de meest deugdzame bureaucraat niet enkel bevelen opvolgt maar – als een soort anticiperende gehoorzaamheid –¹⁵⁹⁹ ook zelf initiatief neemt.¹⁶⁰⁰ Hierdoor kon hij een deel van zijn autonomie terugwinnen en zelf invloed uitoefenen op de factoren die zijn gevoel van deugdzzaamheid konden versterken.¹⁶⁰¹ Arendt suggereert dat Eichmann zich liet meeslepen in een delirium van blinde loyauteit, die niet alleen zijn eigen denkvermogen overwoekerde maar hem ook opzadelde met een rolverantwoordelijkheid die hem tot een overtuigd en trots initiatiefnemer omvormde.¹⁶⁰² Deze visie kan grotendeels tegemoetkomen aan de vaak gehoorde kritiek dat Arendt Eichmann ten onrechte voorstelde als een willoze *Schreibtischtäter*. Auteurs als van den Berghe, Cesarani, Hilberg en Browning beklemtonen dat Arendts presentatie van Eichmann eerder het resultaat was van een onkritische overname van het beeld dat Eichmann op z'n proces van zichzelf wenste op te hangen, dan een objectieve beschrijving van zijn persoon.¹⁶⁰³ Hij was in realiteit een arrivistische

¹⁵⁹⁶ MAY, Larry. *Socialization and Institutional Evil* in MAY, Larry en KOHN, Jerome (eds.). *Hannah Arendt: Twenty Years Later*. Cambridge: MIT Press, 1996, 86

¹⁵⁹⁷ ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1965 [1963], 105

¹⁵⁹⁸ ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1965 [1963], 105 en MAY, Larry. *Socialization and Institutional Evil* in MAY, Larry en KOHN, Jerome (eds.). *Hannah Arendt: Twenty Years Later*. Cambridge: MIT Press, 1996, 87. Cf. 'A recurring theme found in all the trial records of individuals who had participated in mass killing is the indignant surprise they express that anyone should blame them for their actions, since they were only doing their duty.' in KREN, George M. *The Holocaust and the Foundations of Moral Judgment* in *Journal of Value Inquiry*, 1987, 21, 56.

¹⁵⁹⁹ Het concept *vorausseilender Gehorsam* (*anticipatory obedience*) of *dem Führer entgegenarbeiten* (*working toward the Führer*) wordt in de literatuur vaak gebruikt om te verwijzen naar initiatieven die op lagere beslissingsniveaus genomen werden bij gebrek aan of in afwachting van centrale richtlijnen. Zonder de beleidssturing vanuit de nazi-top in vraag te stellen, noopt de vaststelling dat er soms sprake was van een duidelijke territoriale escalatie van onderuit, tot een nuancering van het klassieke *top-down*-beslissingsmodel. Zie FRIEDLÄNDER, Saul. *The Extermination of the European Jews in Historiography: Fifty Years Later* in BARTOV, Omer (ed.). *The Holocaust: Origins, Implementation, Aftermath*. London: Routledge, 2000, 85-86, KERSHAW, Ian. "Working Towards the Führer." *Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship* in *Contemporary European History*, 1993, 2, 116-117 en MALLMANN, Klaus-Michael. *Die Türöffner der 'Endlösung'. Zur Genesis des Genozids* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000, 452.

¹⁶⁰⁰ ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1965 [1963], 137

¹⁶⁰¹ MAY, Larry. *Socialization and Institutional Evil* in MAY, Larry en KOHN, Jerome (eds.). *Hannah Arendt: Twenty Years Later*. Cambridge: MIT Press, 1996, 88

¹⁶⁰² Cf. BERGEN, Bernard J. *The Banality of Evil: Hannah Arendt and the "Final Solution"*. Lanham: Rowman & Littlefield, 1998, 34 en 49.

¹⁶⁰³ BROWNING, Christopher R. *The Final Solution and the German Foreign Office. A Study of Referat D III of Abteilung Deutschland, 1940-43*. New York: Holmes & Meier, 1978, 182-183, CESARANI, David. *Becoming Eichmann: Rethinking the Life, Crimes, and Trial of a "Desk Murderer"*. Cambridge: Da Capo Press, 2006, 345-347, HILBERG, Raul. *La bureaucratie de la solution finale* in FURET, François (ed.). *L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Gallimard: Paris, 1985, 233, VAN DEN BERGHE, Gie. *Kwaad uit gehoorzaamheid of overtuiging. Adolf Eichmann, zijn proces, en hun interpretatie* in *Driemaandelijks Tijdschrift van de Stichting Auschwitz*, 1999, 65, okt./dec., 37-39 en VAN DEN BERGHE, Gie. *De banaliteit van schuld* in *De Tijd*, 23 juli 2005. Volgens Houwink ten Cate is Arendts generaliserend problematisch: mocht er al twijfel bestaan over

topbureaucraat met een grote beslissingsvrijheid, die blijk gaf van een gedreven initiatief en een onmiskenbare ideologische motivatie.¹⁶⁰⁴ Deze constatacie hoeft echter niet in tegenspraak te zijn met Arendts banaliteitsthese, omdat ze er zich wel degelijk rekenschap van lijkt te geven dat Eichmanns loyauteit en rolverantwoordelijkheid ertoe geleid hebben dat de nazi-ideologie uiteindelijk bezit van hem nam en de macht, die hij over de Joden had, hem naar het hoofd steeg.

Arendts cruciale bedenking dat de Holocaust een fundamentele inbreuk vormt op onze morele intuïtie omdat een grote groep daders vanuit volstrekt banale motieven meewerkte, vinden we ook in andere filosofische commentaren herhaald. Zo sluit Bauman zich volmondig bij Arendts conclusie aan: *'the most terrifying, and still most topical, aspect of the 'Holocaust experience': that in our modern society people who are neither morally corrupt nor prejudiced may also still partake with vigour and dedication in the destruction of targeted categories of human beings; and that their participation, far from calling for the mobilization of their moral or any other conviction, demands on the contrary their suspension, obliteration and irrelevance. This is by far the most important lesson of the Holocaust which needs to be learned and remembered.'*¹⁶⁰⁵ Het vervreemdende effect van dit inzicht komt het best tot uitdrukking in de analyse van Susan Neiman. Zij ziet Auschwitz, net als Verdun en Hiroshima, als een symbool van de teloorgang van één van de laatste menselijke certitudes. Maar terwijl het vaststaat dat in Verdun het onkritische geloof in de capaciteit van de mensheid om haar eigen toekomst te bepalen, aan flarden werd geschoten en in Hiroshima de zekerheid in het continue voortbestaan van de mensheid verdampte, is het minder duidelijk welke illusie de mensheid in Auschwitz eigenlijk verloren heeft.¹⁶⁰⁶ Neiman probeert de betekenis van de Holocaust toe te lichten door een vergelijking te maken met de aardbeving in Lissabon in 1755, een wereldschokkende gebeurtenis die voor tijdgenoten een gigantische intellectuele uitdaging vormde en de aanleiding was voor een drastische herziening van het

Eichmanns gedachteloosheid en verdringing, dan is hiervan bij vele andere 'schrijftafelmoordenaars' niets te merken. Zie HOUWINK TEN CATE, Johannes. *De naam van de misdaad en de persoon van de schrijftafelmoordenaar*. Amsterdam: Vossiuspers, 2003, 15-18. Volgens Paul heeft het er alle schijn van dat Arendt in haar behandeling van het Eichmannproces eigenlijk niet in de figuur van de beschuldigde geïnteresseerd was, maar diens biografie wenste in te schakelen in haar ontleding van de bureaucratische mechanismen die de uitvoering van de Holocaust voortstuwden. Zie PAUL, Gerhard. *Von Psychopathen, Technokraten des Terrors und "ganz gewöhnlichen" Deutschen. Die Täter der Shoah im Spiegel der Forschung* in PAUL, Gerhard (ed.). *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Dachau: Wallstein, 2002, 24. Arendts achterliggende reden was een alternatief te bieden voor de tragisch-romantische martelaarslegende die door de zionisten ontwikkeld was. Met hoofdaanklager Hausner als spreekbuis werd de Holocaust immers gerecupereerd als een catastrofe die de stichting van een eigen joodse staat moest legitimeren. Terwijl deze officiële versie de daders demoniseerde en de slachtoffers zo onschuldig mogelijk voorstelde, probeerde Arendt net te wijzen op de *banality of evil* en de betrokkenheid van de slachtoffers bij hun eigen uitroeiing. Zie LOEWY, Hanno. *Faustische Täter? Tragische Narrative und Historiographie* in PAUL, Gerhard (ed.). *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Dachau: Wallstein, 2002, 256.

¹⁶⁰⁴ Zo speelde hij een actieve rol bij de vroege *ad-hoc*-deportaties naar het Nisko-reservaat en ging hij bij de deportaties van de Hongaarse Joden zelfs in tegen de door Himmler afgekondigde deportatiestop. Zie BRAHAM, Randolph L. *Eichmann and the Destruction of Hungarian Jewry*. New York: Twayne publishers, 1961, 20 en 23, GOSHEN, Seev. *Eichmann und die Nisko-Aktion im Oktober 1939. Eine Fallstudie zur NS-Judenpolitik in der letzten Etappe vor der 'Endlösung'* in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1981, 29, 1, 80. Op onbewaakte momenten – zoals in een onderhoud met Wisliceny op het einde van de oorlog of tijdens het interview dat hij in 1956-1957 in Argentinië aan Sassen toestond – kwam hij zelfs over als een idealist die zich fanatiek voor de Jodenuitroeiing had ingezet en hierover allerminst berouw toonde.

¹⁶⁰⁵ BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 1989, 250. In dezelfde trant: BAUM, Rainer C. *Holocaust: Moral Indifference as the Form of Modern Evil* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald E. (eds.). *Echoes From the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 57-60.

¹⁶⁰⁶ NEIMAN, Susan. *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy*. Princeton: Princeton University Press, 2004, 251-252 en 256

premoderne wereldbeeld.¹⁶⁰⁷ De volledige destructie van de binnenstad van Lissabon – een bloeiende metropool en één van de leidende centra van de Europese beschaving – leidde tot totale verbijstering, omdat zoiets vanuit het toenmalige wereldbeeld voor onmogelijk werd gehouden. Men ging immers uit van een kosmische harmonie, aangestuurd door een almachtige, alwetende en algoede God en zich manifesterend in het principe van kosmische rechtvaardigheid dat mensen steeds krijgen wat ze verdienen. Het was echter volstrekt onduidelijk wat de inwoners van Lissabon eigenlijk hadden misdaan om zulke ramp over zich uit te horen roepen. Voltaire liet verstaan dat de catastrofe in Lissabon de mogelijkheid tot theodicee nu wel echt in vraag gesteld had.¹⁶⁰⁸ Maar ook bij het bredere publiek brokkelde het geloof in een kosmische orde af: Lissabon had aangetoond dat natuurlijke tegenslagen niet langer als een straf voor menselijke immoraliteit beschouwd konden worden. Het bewustzijn groeide dat natuurlijk fenomenen niet langer een betekenis hadden en morele categorieën niet langer op natuurlijke fenomenen maar slechts op menselijk gedrag toegepast mochten worden.¹⁶⁰⁹ De link tussen natuurlijk en moreel kwaad werd doorgeknipt, waardoor de hoop verdween op het vinden van een systematische rechtvaardiging van menselijk lijden.¹⁶¹⁰ Op de ruïnes van Lissabon verrees een nieuw, grotendeels onttoverd wereldbeeld, waarin de menselijke intentie naar voren geschoven werd als het enige criterium om goed en kwaad van elkaar te onderscheiden. Natuurlijke tegenslagen verloren hun intentionele karakter en het concept kwaad werd nu gereserveerd voor het lijden dat mensen elkaar vanuit hun immorele intenties aandeden.¹⁶¹¹ Gedurende bijna twee eeuwen werd het als een evidentie beschouwd dat kwaad datgene is wat door een kwade intentie aangericht wordt. Maar in de Holocaust gebeurde iets wat de overtuiging, dat we met zekerheid kunnen zeggen wat moreel kwaad is, faliekant onderuit haalde.¹⁶¹² Zoals Arendt aan de hand van Eichmann had proberen duidelijk maken, bleek er bij vele nazi-daders immers geen spoor te bekennen van enig boos opzet of voorbedachten rade. Eichmann zelf had zich vooral laten leiden door het verlangen om in het leven vooruit te komen. Hij had zelfs blijk gegeven van een bewonderenswaardige bereidheid om ook die verplichtingen na te komen die in tegenstrijd waren met zijn persoonlijke gevoelens.¹⁶¹³ Neiman volgt Arendt in haar beklemmende conclusie: ‘*Criminals like*

¹⁶⁰⁷ NEIMAN, Susan. *What's the Problem of Evil?* in LARA, Maria Pia (ed.). *Rethinking Evil: Contemporary Perspectives*. Berkeley: University of California Press, 2001, 27 en 41, NEIMAN, Susan. *Theodicy in Jerusalem* in ASCHHEIM, Steven E. (ed.). *Hannah Arendt in Jerusalem*. Berkeley: University of California Press, 2001, 69 en NEIMAN, Susan. *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy*. Princeton: Princeton University Press, 2004, 267. De analogie tussen de aardbeving in Lissabon en de Holocaust werd voorheen reeds door Adorno onderstreept en wordt sindsdien occasioneel opgerakeld. Zie ADORNO, Theodor W. *Negative Dialektik*. Frankfurt: Suhrkamp, 1970, 352-353 en AMMICHT-QUINN, Regina. *Von Lissabon bis Auschwitz. Zum Paradigmawechsel in der Theodizeefrage*. Freiburg: Universitätsverlag, 1992.

¹⁶⁰⁸ Zie de afrekening van Voltaire met Leibniz' adagium ‘*tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles*’: VOLTAIRE, François Marie Arouet. *Candide ou L'Optimisme, Traduit de l'allemand de Mr. le Docteur Ralph*. Genève: Cramer, 1759 en LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm. *Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal* (1710) in LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm en GERHARDT, Carl I. *Die philosophischen Schriften*. Band 6. Hildesheim: Olms, 1961, 1-436.

¹⁶⁰⁹ NEIMAN, Susan. *What's the Problem of Evil?* in LARA, Maria Pia (ed.). *Rethinking Evil: Contemporary Perspectives*. Berkeley: University of California Press, 2001, 28-30, NEIMAN, Susan. *Theodicy in Jerusalem* in ASCHHEIM, Steven E. (ed.). *Hannah Arendt in Jerusalem*. Berkeley: University of California Press, 2001, 68 en NEIMAN, Susan. *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy*. Princeton: Princeton University Press, 2004, 217, 240, 250 en 267

¹⁶¹⁰ NEIMAN, Susan. *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy*. Princeton: Princeton University Press, 2004, 281

¹⁶¹¹ NEIMAN, Susan. *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy*. Princeton: Princeton University Press, 2004, 277

¹⁶¹² NEIMAN, Susan. *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy*. Princeton: Princeton University Press, 2004, 258 en 271

¹⁶¹³ NEIMAN, Susan. *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy*. Princeton: Princeton University Press, 2004, 275

*Eichmann have none of the subjective traits we use to identify evildoers, yet his crimes were so objectively massive that they made subjective factors irrelevant. ... The most unprecedented crimes can be committed by the most ordinary people.*¹⁶¹⁴ Dit besef valt echter niet te rijmen met het concept van het kwaad dat sinds Lissabon vanzelfsprekend was bevonden: *'[Auschwitz] resists the conceptual categories we have available. ... Auschwitz reveals the gaps between the pieces of our concepts of intention. Neither malice nor foresight was sufficient to account for all of the evil they were meant to explain.'*¹⁶¹⁵ In Auschwitz en in andere gevallen van moderne massamoord is er geen noodzakelijk causaal verband meer tussen de ernst van het kwaad dat individuen kunnen aanrichten en hun intenties: *'in contemporary evil, individuals' intentions rarely correspond to the magnitude of evil individuals are able to cause.'*¹⁶¹⁶ Auschwitz doet, net als de aardbeving van Lissabon indertijd, de westerse morele intuïtie op haar grondvesten daveren: terwijl de aardbeving in Lissabon suggereerde dat het natuurlijk kwaad geen uitdrukking is van een kwade intentie, lijkt Auschwitz te suggereren dat zelfs het menselijk kwaad geen uitdrukking hoeft te zijn van een kwade intentie.¹⁶¹⁷

Afhankelijk van de invalshoek, komen bovengenoemde filosofen allemaal tot de conclusie dat de ethische kenmerken van de Holocaust extreme problemen stellen voor onze morele intuïties. Zoals Kren en Rappoport het uitdrukken: *'the problem here involves gross disharmony or imbalance between the historical substance to be explained and the cultural forms available for its explanation.'*¹⁶¹⁸ Bijna alle auteurs beklemtonen dat – ondanks termen als *historical crisis* en *Zivilisationsbruch* – de onbegrijpelijkheid niet a priori en absoluut is: het kwaad in de Holocaust was geen sacrale intrusie die aan het menselijke begripsvermogen volledig voorbijgaat, maar een volkomen menselijke constructie die onze standaard morele intuïties bij nader inzien extreem op de proef stelt of zelfs totaal ondermijnt. De overgrote meerderheid van de commentatoren ziet de Holocaust niet als incarnatie van een volstrekt uniek kwaad maar als een keerpunt in de geschiedenis van de ethiek. Het was het moment waarop sommige van onze voornaamste morele intuïties omtrent de onaantastbaarheid van idealen als egalitarisme, universalisme en respect voor het individu als illusies ontmaskerd werden. Deze intuïties stonden al enige tijd onder druk, niet alleen omdat filosofen als Nietzsche al langer gewezen hadden op het relatieve karakter, maar vooral omdat ook andere massamoorden en genocides erover steeds twijfel gezaaid hadden. Door de omvang en intensiteit van de Holocaust verviel echter finaal de mogelijkheid om deze contra-intuïtieve indicaties nog langer weg te rationaliseren. De mens moest zijn morele naïviteit onherroepelijk onder ogen zien. Habermas verwoordt het treffend: *'[In Auschwitz] ist etwas geschehen, was bis dahin niemand auch nur für möglich halten konnte. Hier ist an eine tiefe*

¹⁶¹⁴ NEIMAN, Susan. *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy*. Princeton: Princeton University Press, 2004, 273

¹⁶¹⁵ NEIMAN, Susan. *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy*. Princeton: Princeton University Press, 2004, 280

¹⁶¹⁶ NEIMAN, Susan. *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy*. Princeton: Princeton University Press, 2004, 273. Cf. CIARAMELLI, Fabio. *From Radical Evil to the Banality of Evil: Remarks on Kant and Arendt* in MILCHMAN, Alan en ROSENBERG, Alan (eds.). *Postmodernism and the Holocaust*. Amsterdam: RODOPI, 1984, 104, KATZ, Fred E. *Ordinary People and Extraordinary Evil: A Report on the Beguiling of Evil*. Albany: State University of New York Press, 1993, 43 en 49, NEIMAN, Susan. *What's the Problem of Evil?* in LARA, Maria Pia (ed.). *Rethinking Evil: Contemporary Perspectives*. Berkeley: University of California Press, 2001, 43 en NEIMAN, Susan. *Theodicy in Jerusalem* in ASCHHEIM, Steven E. (ed.). *Hannah Arendt in Jerusalem*. Berkeley: University of California Press, 2001, 77 en 79-80.

¹⁶¹⁷ NEIMAN, Susan. *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy*. Princeton: Princeton University Press, 2004, 270

¹⁶¹⁸ KREN, George M. en RAPPOPORT, Leon. *The Holocaust and the Crisis of Human Behavior*. New York: Holmes & Meier, 1994 [1980], 24

*Schicht der Solidarität zwischen allem, was Menschenantlitz trägt, gerührt worden; die Integrität dieser Tiefenschicht hatte man bis dahin ... unbesehen unterstellt. Ein Band von Naivität ist damals zerrissen worden.*¹⁶¹⁹ Ook andere morele intuïties, zoals de verwachting dat daders zich toch enigszins door utilitaristische overwegingen laten inspireren en extreem kwaad niet uit de gedachteloosheid van gewone mensen kan voortspruiten, kregen tijdens de Holocaust de doodsteek. Maar, zoals verschillende van bovengenoemde filosofen beklemtuonden, geldt ook hier weer dat het illusoire karakter van deze intuïties voorheen gesuggereerd of nadien bevestigd werd door andere (moderne) instanties van massamoord en genocides. Ondanks de fenomenale impact van de Holocaust als morele breuklijn zonder weerga, kan er van een volstrekte morele uniciteit dus geen sprake zijn.

Als antwoord op de instorting van ons morele denkkader werden er in filosofische middens zeer radicale epistemologische en ethische conclusies getrokken en zeer ingrijpende voorstellen gedaan. Zoals reeds vermeld werd, beschouwden poststructuralisten zoals Lyotard en Derrida de Holocaust, in navolging van Adorno en Blanchot, als de finale crash van de vooruitgangsfilosofie van de Verlichting.¹⁶²⁰ Omdat voorheen neutraal geachte concepten als identiteit en subject zelf bij de totstandkoming van de Holocaust betrokken waren en onze conventionele denkstructuren op dat soort begrippen beroep blijven doen, werd de mogelijkheid van stabiele representatie en interpretatie aangetast.¹⁶²¹ Lyotard bijvoorbeeld vergelijkt Auschwitz met een aardbeving die alle seismische toestellen verwoest heeft: *'Supposez qu'un séisme ne détruise pas seulement des vies, des édifices, des objets, mais aussi les instruments qui servent à mesurer directement et indirectement les séismes. L'impossibilité de le quantifier n'interdit pas, mais inspire aux survivants l'idée d'une force tellurique très grande. [...] Son nom (Auschwitz) marque les confins où la connaissance historique voit sa compétence récusée.'*¹⁶²² Na en door de Holocaust dringt zich volgens de poststructuralisten een drastische herziening op van ons epistemologisch kader. Hierbij moeten unificerende, totaliserende en universaliserende schema's verworpen worden ten voordele van een nadruk op verschil, pluraliteit, fragmentatie en complexiteit, moeten gesloten structuren, vaste betekenissen en rigide orde afgewezen worden ten voordele van onbepaaldheid, onvolledigheid, onzekerheid, ambiguïteit, contingentie en chaos en moeten naïef realisme, representatieve epistemologie en geloof in ongemiddelde objectiviteit verlaten worden ten voordele van relativisme, perspectivisme, anti-foundationalisme en intertextualiteit. De ethische conclusie van de Holocaust is volgens het postmodernisme zo mogelijk nog ingrijpender dan de epistemologische. Postmodernistische joodse filosofen zoals Levinas, Jankélévitch en Jonas geloven dat vooral de voorrang van ontologische op ethische categorieën en de manipuleerbaarheid van een ethiek die louter op principes is gesteund, een

¹⁶¹⁹ HABERMAS, Jürgen. *Verpflichtende Melancholie. Geschichtsbewußtsein und posttraditionale Identität. Zur Westorientierung der Bundesrepublik in Frankfurter Rundschau*, 16 mei 1987

¹⁶²⁰ ADORNO, Theodor W. en HORKHEIMER, Max. *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*. Amsterdam: Querido, 1947, BLANCHOT, Maurice. *L'écriture du désastre*. Paris: Gallimard, 1983, LYOTARD, Jean-François. *Le Différend*. Paris: Minuit, 1983, BEN-NAFTALI, Michal en DERRIDA, Jacques. *An Interview With Professor Jacques Derrida* in http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20203851.pdf en LEVIN, David Michael. *Cinders, Traces, Shadows on the Page: The Holocaust in Derrida's Writing* in MILCHMAN, Alan en ROSENBERG, Alan (eds.). *Postmodernism and the Holocaust*. Amsterdam: RODOPI, 1984, 265-286. Zie ook ARONSON, Ronald. *The Holocaust and Human Progress* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald E. (eds.). *Echoes From the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 237-238 en 240-242.

¹⁶²¹ KANSTEINER, Wulf. *From Exception to Exemplum: The New Approach to Nazism and the "Final Solution"* in *History and Theory*, 1994, 33, 2, 169

¹⁶²² LYOTARD, François. *Le différend*. Paris: Éditions de minuit, 1983, 91-92

gebeurtenis als de Holocaust mogelijk gemaakt hebben.¹⁶²³ Volgens hen hebben principiaalistische ethische systemen in het post-Holocausttijdperk hun waarde als oriëntatiemiddel verloren. In een poging om een ethisch alternatief aan te bieden dat excessen zoals Auschwitz in de toekomst kan vermijden, dokterden Levinas, Jankélévitch en Jonas een nieuw concept van morele verantwoordelijkheid uit. Hierbij pleiten ze voor de erkenning van een onbeperkte, niet-reciproque morele verantwoordelijkheid die gevoelig is voor de diversiteit en het lijden van de Ander.¹⁶²⁴ Dit type morele verantwoordelijkheid wordt geacht zelfs te primeren op de eigen autonome vrijheid en, net omdat ze op deze wijze aan vrije wil, rationaliteit en andere mogelijke fundamenteën van ethiek voorafgaat, weerstand te kunnen bieden aan elke verleiding de Ander te assimileren tot een ontologische categorie die niet door de morele principes zou worden beschermd.¹⁶²⁵ Bauman komt tot een soortgelijke conclusie, maar op licht afwijkende gronden. Volgens hem moeten lessen getrokken worden uit de vaststelling dat de standaarden van moreel gedrag vooral door de maatschappij bepaald worden en resterende morele reflexen onderdrukt kunnen worden door de organisatiestructuren waartoe men behoort. In de overtuiging dat *'society may make immoral conduct more, rather than less, plausible'* pleit hij voor de erkenning van een morele verantwoordelijkheid die aan de maatschappelijke context voorafgaat: *'Given the ambiguous impact of the societal efforts at ethical legislation, one must assume that moral responsibility ... is the first reality of the self, a starting point rather than a product of society. It precedes all engagement with the Other, be it through knowledge, evaluation, suffering or doing. It has therefore no 'foundation' – no cause, no determining factor. ... morality has no excuse, as it precedes the emergence of the socially administered context inside which the terms in which justifications and excuses are couched appear and make sense.'*¹⁶²⁶

¹⁶²³ Cf. LEVINAS, Emmanuel. *Totalité et infini. Essai sur l'extériorité*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1961, LEVINAS, Emmanuel. *Useless Suffering* in BERNASCONI, Robert en WOOD, David (ed.). *The Provocation of Levinas: Rethinking the Other*. London: Routledge, 1988, 156-167, JANKÉLÉVITCH, Vladimir. *L'impréscriptible. Pardonner? Dans l'honneur et la dignité*. Paris: Éditions du seuil, 1986, JONAS, Hans. *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1984 en JONAS, Hans en VOGEL, Lawrence. *Mortality and Morality: A Search for the Good after Auschwitz*. Evanston: Northwestern University Press, 1996.

¹⁶²⁴ Cf. PEUKERT, Helmut. *Unconditional Responsibility for the Other: The Holocaust and the Thinking of Emmanuel Levinas* in MILCHMAN, Alan en ROSENBERG, Alan (eds.). *Postmodernism and the Holocaust*. Amsterdam: RODOPI, 1984, 155-166.

¹⁶²⁵ Cf. JANKÉLÉVITCH, Vladimir. *Le paradoxe de la morale*. Paris: Seuil, 1981, 49-52, JONAS, Hans. *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1984 [1979], 391, LEVINAS, Emmanuel. *Totalité et infini. Essai sur l'extériorité*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1961, 10, 43 en 84 en LEVINAS, Emmanuel. *Autrement qu'être, ou, Au-delà de l'essence*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1974, 63-64.

¹⁶²⁶ BAUMAN, Zygmunt. *Postmodern Ethics*. Oxford: Blackwell, 1993, 13. Deze conclusie vinden we reeds geanticipeerd in BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 1989, 198-199.

3.2 De fenomenologische uniciteit van de Holocaust

3.2.1 Algemeen

De meeste hedendaagse voorstanders van de uniciteit van de Holocaust gaan op zoek naar concrete argumenten om hun stelling te staven. Ze verwerpen het idee dat de Holocaust onbegrijpelijk zou zijn en de uniciteit zich net daarin zou bevinden. Het is inderdaad duidelijk dat – van zodra men het terrein van de theologie verlaat, waar de ultieme waarom-vraag zich eigenlijk niet laat beantwoorden –¹⁶²⁷ de Holocaust slechts op een banale manier echt onbegrijpelijk is. Net zoals voor alle extreme gebeurtenissen geldt, zal ons affectief begrip van de Holocaust noodzakelijk beperkt blijven, omdat onze capaciteit voor empathie tekortschiet wanneer we geconfronteerd worden met andermans overweldigende ervaringen.¹⁶²⁸ Hoe verder een situatie van ons af staat, hoe moeilijker het wordt om aanknopingspunten met onze eigen gelijkaardige ervaringen te vinden en hoe meer beroep we zullen moeten doen op onze verbeeldingskracht. Maar vaak kunnen we ons zelfs dan wel een idee vormen, zonder de extreme ervaring exact aan te moeten voelen.¹⁶²⁹ Wat de mogelijkheden tot rationeel begrip betreft, zijn er echter geen principiële obstakels. We kunnen de omstandigheden die tot de Holocaust geleid hebben, isoleren, bestuderen en proberen verklaren op precies dezelfde manier als we bij andere complexe gebeurtenissen doen. De Holocaust was een menselijke gebeurtenis met herkenbare historische patronen en zonder intrinsiek transcendent element. De reflex om bepaalde facetten van de Holocaust als demonisch en dus onbegrijpelijk te omschrijven, wordt dus niet door de gebeurtenis zelf opgedrongen, maar is enkel ingegeven door de terughoudendheid of psychologische nood van de onderzoeker.¹⁶³⁰ De meeste protagonisten van het uniciteitsdiscours verzetten zich tegen elke tendens tot mystificatie, omdat dit de Holocaust net irrelevant zou maken: *‘If the Holocaust is totally inexplicable, utterly mysterious, ... then it is also outside history, and therefore irrelevant to future generations. Absolute uniqueness then leads to its opposite, namely total trivialization: if the Holocaust is irrelevant because it is a one-time, inexplicable occurrence, then it is a waste of time to deal with it, and had better be forgotten.’*¹⁶³¹

¹⁶²⁷ MAGURSHAK, Dan. *The Incomprehensibility of the Holocaust: Tightening Up Some Loose Usage* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 426

¹⁶²⁸ MAGURSHAK, Dan. *The Incomprehensibility of the Holocaust: Tightening Up Some Loose Usage* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 422-424 en VAN DEN BERGHE, Gie. *De uitbuiting van de Holocaust*. Antwerpen: Houtekiet, 1990, 149

¹⁶²⁹ BAUER, Yehuda. *The Trauma of the Holocaust: Some Historical Perspectives* in COLIJN, G. Jan en LITTELL, Marcia Sachs (eds.). *Confronting the Holocaust: A Mandate for the 21st Century*. Oxford: University Press of America, 1997, 7 en HAYES, Peter. *Introduction* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 5

¹⁶³⁰ BAUER, Yehuda. *Is the Holocaust Explicable?* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1969, BAUER, Yehuda. *Holocaust and Genocide: Some Comparisons* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 37, ROSENBERG, Alan en MARCUS, Paul. *The Holocaust as a Test of Philosophy* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald E. (eds.). *Echoes From the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 207-209, ROSENBERG, Alan. *The Crisis in Knowing and Understanding the Holocaust* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 381-383 en VAN DEN BERGHE, Gie. *De uitbuiting van de Holocaust*. Antwerpen: Houtekiet, 1990, 149-150

¹⁶³¹ BAUER, Yehuda. *Is the Holocaust Explicable?* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1967. In dezelfde trant: BAUER, Yehuda. *Holocaust and Genocide: Some*

Bovendien speelt mystificatie volgens hen teveel in de hand van diegenen die de gebeurtenis liever volledig willen vergeten of ontkennen.¹⁶³² Zelf zijn ze van oordeel dat de Holocaust in principe even verklaarbaar is als andere genocides en dat we daadwerkelijk tot een vergelijking moeten overgaan om er lessen uit te trekken.¹⁶³³ Maar ze voegen er in één adem aan toe dat zulke comparatieve aanpak aan het licht brengt dat de Holocaust fundamenteel verschilt van andere genocides en massamoorden. Hierbij geven ze grif toe dat er van echte uniciteit geen sprake meer kan zijn, omdat dit vanuit een historische benadering geen steek meer houdt. Eenmaal een gebeurtenis zich heeft voorgedaan, valt immers niet meer uit te sluiten dat de elementen die ertoe geleid hebben, weer in iets analoog zullen uitmonden. In navolging van Bauer benadrukken velen daarom dat *uniqueness* in dit verband eigenlijk verstaan moet worden als *unprecedentedness*, iets dat nog nooit eerder voorgekomen was en zich voorlopig niet meer opnieuw gemanifesteerd heeft.¹⁶³⁴

3.2.2 Fenomenologische argumenten voor de uniciteit van de Holocaust

3.2.2.1 Overzicht van de fenomenologische argumenten

Ter verdediging van de fenomenologische uniciteit van de Holocaust worden minstens 18 verschillende redenen aangehaald. Enkele daarvan benadrukken dat de Holocaust op kwantitatief vlak grondig verschilt van andere genocides en massamoorden. De grote meerderheid der argumenten situeert de uniciteit van de Holocaust echter op een kwalitatief vlak.

- (a) Kwantitatieve verschillen
 - (1) Het absolute aantal slachtoffers
 - (2) Het relatieve aandeel van de slachtoffers in verhouding tot de gehele geviseerde groep
 - (3) De hoeveelheid slachtoffers per tijdseenheid
- (b) Kwalitatieve verschillen
 - (α) Modaliteiten van de uitvoering

Comparisons in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 36, BEICHMAN, Arnold. *There Is No Mystery in National Interest*, 1999, 57, 101, BRECHER, Bob. *Understanding the Holocaust: The Uniqueness Debate* in *Radical Philosophy*, 1999, 96, 17, KATZ, Steven T. *Historicism, the Holocaust, and Zionism: Critical Studies in Modern Jewish Thought and History*. New York: New York University Press, 1992, 172 en LITTELL, Franklin H. *Holocaust and Genocide: The Essential Dialectic* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1987, 2, 1, 98.

¹⁶³² ROSENBERG, Alan. *The Crisis in Knowing and Understanding the Holocaust* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 384

¹⁶³³ MARRUS, Michael R. *The Holocaust in History*. Hanover: University Press of New England, 1987, 20, MILCHMAN, Alan en ROSENBERG, Alan. *Two Kinds of Uniqueness: The Universal Aspects of the Holocaust* in MILLEN, Rochelle L. (ed.). *New Perspectives on the Holocaust: A Guide for Teachers and Scholars*. New York: New York University Press, 1996, 8 en ROSENBERG, Alan. *The Crisis in Knowing and Understanding the Holocaust* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 383

¹⁶³⁴ BAUER, Yehuda. *The Holocaust in Historical Perspective*. Seattle: University of Washington Press, 1978, 37, BAUER, Yehuda. *Right and Wrong Teaching of the Holocaust* in KNOPP, Josephine Z. (ed.). *The International Conference on Lessons of the Holocaust*. Philadelphia: National Institute on the Holocaust, 1979, 5, BAUER, Yehuda. *Is the Holocaust Explicable?* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1969, BAUER, Yehuda. *The Trauma of the Holocaust: Some Historical Perspectives* in COLIJN, G. Jan en LITTELL, Marcia Sachs (eds.). *Confronting the Holocaust: A Mandate for the 21st Century*. Oxford: University Press of America, 1997, 6-7

- (4) De techniciteit van de uitvoering
- (5) De bureaucratisering van het vervolgings- en vernietigingsproces
- (6) De voorafgaande dehumanisering
- (β) Intentionaliteit van de daders
 - (7) De ideologische centraliteit van de intentie
 - (8) De niet-utilitariteit van de intentie
 - (9) De categoriciteit van de intentie
 - (10) De absurditeit van de intentie
 - (11) De metafysische en religieuze dimensie van de intentie
- (γ) Identiteit van de slachtoffers
 - (12) De onschuld van de slachtoffers
 - (13) De weerloosheid van de slachtoffers
 - (14) Genocide op één der pilaren van de westerse beschaving
 - (15) Genocide in het hart van de westerse beschaving
- (δ) Reacties van de betrokkenen
 - (16) De reactie van de slachtoffers
 - (17) De reactie van de omstanders
 - (18) De reactie van de daders

3.2.2.2 Uniceit op kwantitatief vlak

Een argument dat aanvankelijk vaak in joodse kringen gehoord werd, luidde dat de Holocaust alleen al uniek was vanwege zijn omvang en snelheid.¹⁶³⁵ Naarmate meer onderzoek verricht werd en andere genocides plaatsvonden, bleek dit argument echter onhoudbaar. Wat het absolute aantal slachtoffers betreft, was de Holocaust weliswaar de tragedie die in de joodse geschiedenis het meeste levens gekost had, maar in de wereldgeschiedenis zijn er voorbeelden te over van *man-made disasters* met een hogere dodentol. Zo kostte de verovering en kolonisering van de Nieuwe Wereld tussen 1492 en 1900 volgens de laagste schatting het leven aan ongeveer 51,5 miljoen indianen.¹⁶³⁶ En in recentere tijden maakte de Stalinistische terreur (1929-1953) volgens de laagste schatting minstens 15 miljoen slachtoffers.¹⁶³⁷ Ook het proportionaliteitscriterium blijkt bij nader toezien niet langer verdedigbaar. Lucy Dawidowicz' bewering dat '*no other people anywhere lost the main body of its population*' wordt immers tegengesproken door voorbeelden van massamoorden waarbij het percentage slachtoffers in verhouding tot de gehele geviseerde groep nog veel hoger lag.¹⁶³⁸ Tijdens de Holocaust werd 34% van de joodse wereldbevolking en 60% van de joodse bevolking in Europa vermoord (respectievelijk 5,7 miljoen van 16,6 miljoen en 5,7 miljoen van 9,5 miljoen).¹⁶³⁹ De verovering en kolonisering van de Nieuwe Wereld dunde de lokale bevolking echter met meer dan 95% uit (2,5 miljoen van 54 miljoen), tijdens de Rwandese genocide van 1994 werd minstens 86% van de Rwandese Tutsi's

¹⁶³⁵ Zie bijvoorbeeld KREN, George M. en RAPPOPORT, Leon. *The Holocaust and the Crisis of Human Behavior*. New York: Holmes & Meier, 1994, 20.

¹⁶³⁶ DENEVAN, William M. *Native American Populations in 1492: Recent Research and a Revised Hemisphere Estimate* in DENEVAN, William M. en LOVELL, W. George (eds.). *The Native Population of the Americas in 1492*. Madison: University of Wisconsin Press, 1992, xxvii

¹⁶³⁷ CONQUEST, Robert. *The Great Terror: A Reassessment*. Oxford: Oxford University Press, 2007 [1990, 1968], xvi

¹⁶³⁸ DAWIDOWICZ, Lucy S. *The Holocaust and the Historians*. Cambridge: Harvard University Press, 1981, 13

¹⁶³⁹ Het cijfer van 16,6 en 9,5 miljoen voor 1939 is te vinden in DELLAPERGOLA, Sergio. *Changing Cores and Peripheries: Fifty Years in Socio-Demographic Perspective* in WISTRICH, Robert S. (ed.). *Terms of Survival: The Jewish World Since 1945*. London: Routledge, 1995, 14-15.

(800.000 tot 850.000 van 930.000) vermoord en de Aboriginals van Tasmanië en sommige indianenstammen werden zelfs volledig van de kaart geveegd.¹⁶⁴⁰ Een laatste kwantitatief criterium dat soms naar voren geschoven werd, beklemtoonde het vermeend ongeëvenaarde tempo van de Holocaust. Volgens George Kren en Leon Rappoport was het ‘*generally acknowledged that the Holocaust was unique in quantitative terms, a matter of more innocent victims being deliberately killed per unit of time than ever before.*’¹⁶⁴¹ Ook dit criterium werd echter onderuit gehaald: terwijl het maximale aantal slachtoffers dat op één dag in Auschwitz omgebracht werd ongeveer 10.000 bedroeg, was dit het gemiddelde aantal Tutsi’s dat tussen april en juli 1994 per dag in Rwanda afgemaakt werd.¹⁶⁴² Indien men ook bombardementen zou meerekenen, dan vormen de nucleaire aanval op Hiroshima natuurlijk wel het trieste hoogtepunt, met 70.000 tot 80.000 doden bij impact.¹⁶⁴³ Geen enkel argument voor de kwantitatieve uniciteit van de Holocaust blijft dus overeind. Ook de voorstanders van uniciteit hebben dit onder ogen gezien. Zo erkent Steven Katz: ‘*What might be thought the most acutely self-evident, the most blatantly incontestable grounds for establishing the novelty of Hitler’s Judeocide turns out, in complex reversal, not to be so.*’¹⁶⁴⁴ En ook Yehuda Bauer moet toegeven: ‘*By a process of elimination, we can say that neither the number of the victims nor their proportion to the overall number of Jews are unique.*’¹⁶⁴⁵

3.2.2.3 Uniciteit op kwalitatief vlak

1 De modaliteiten van de uitvoering

Een andere lijn van argumentatie spitst zich toe op de wijze waarop de Joden vermoord werden. Hier luidt de bewering dat, in vergelijking met andere slachtpartijen, de Joden omgebracht werden met de meest moderne en onmenselijke methoden van massavernietiging. Dit argument kan in praktijk drie vormen aannemen. In de eerste plaats wordt soms gewezen op het fundamentele belang van de inzet van de modernste technische middelen: net de quasi-industriële vernietiging door middel van gaskamers zou de Holocaust een aparte status verlenen. Hilberg verwoordt het als volgt: ‘*Nie zuvor in der Geschichte waren Menschen wie “am Fließband” umgebracht worden. Das Vernichtungslager ... hat kein Vorbild.*’¹⁶⁴⁶ Voor Kren en Rappoport is dit zelfs een doorslaggevend criterium: ‘*The*

¹⁶⁴⁰ FLOOD, Josephine. *The Original Australians: Story of the Aboriginal People*. Crows Nest: Allen & Unwin, 2006, 67 en 88, PRUNIER, Gérard. *The Rwanda Crisis: History of a Genocide*. New York: Columbia University Press, 1995, 264, STERBA, James P. *Understanding Evil: American Slavery, the Holocaust, and the Conquest of the American Indians in Ethics*, 1996, 106, 2, 430 en VALENTINO, Benjamin A. *Final Solutions: Mass Killing and Genocide in the Twentieth Century*. Ithaca: Cornell University Press, 2004, 177-178

¹⁶⁴¹ KREN, George M. en RAPPOPORT, Leon. *The Holocaust and the Crisis of Human Behavior*. New York: Holmes & Meier, 1994, 14

¹⁶⁴² Rudolf Höss verklaarde naar aanleiding van zijn proces onder ede: ‘*Die höchste Zahl an Vergasungen in Auschwitz an einem Tag betrug 10000. Das war das Äußerste, das an einem Tag mit den vorhandenen Anlagen durchzuführen war.*’ Zie KLEE, Ernst, DRESSEN, Willi en RIESS, Volker (eds.). ‘*Schöne Zeiten*’. *Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer*. Frankfurt am Main: Fischer, 1988, 245. Voor Rwanda zie PRUNIER, Gérard. *The Rwanda Crisis: History of a Genocide*. New York: Columbia University Press, 1995, 264-265.

¹⁶⁴³ U.S. Strategic Bombing Survey. *The Effects of the Atomic Bombings of Hiroshima and Nagasaki*. President’s Secretary’s File, Truman Papers, 19 juni 1946, 11

¹⁶⁴⁴ KATZ, Steven T. *The Holocaust in Historical Context*. Volume I: *The Holocaust and Mass Death Before the Modern Age*. New York: Oxford University Press, 1994, 97-98

¹⁶⁴⁵ BAUER, Yehuda. *Is the Holocaust Explicable?* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda*. Volume 2: *The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1970

¹⁶⁴⁶ HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. 3 Bände. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 927

Holocaust was a massively selective program conducted more like a large-scale industrial enterprise' en 'The major transformation that took place in the extermination program was the shift from handicraft production to an unprecedented industrialized mode of death production. ... the equivalent of an industrial revolution in the manufacturing of death, using modern techniques of mass production, took place, leading to the building of gigantic factories of death.'¹⁶⁴⁷ Maar de beste omschrijving van dit criterium vinden we wellicht bij Henry Feingold: 'Auschwitz ... was also a mundane extension of the modern factory system. Rather than producing goods, the raw material was human beings and the end-product was death, so many units per day marked carefully on the manager's production charts. ... The brilliantly organized railroad grid of modern Europe carried a new kind of raw material to the factories. It did so in the same manner as with other cargo.'¹⁶⁴⁸ Nog een hele reeks andere auteurs, zoals Richard Rubenstein, John Roth, Lucy Dawidowicz, Henry Friedlander, Alan Milchman en Alan Rosenberg sluiten zich bij de visie aan dat de mechanisering en industrialisering van het moordproces de Holocaust fundamenteel van andere genocides onderscheidt.¹⁶⁴⁹ Het is echter niet duidelijk waarom de quasi-industriële uitvoering een doorslaggevend criterium voor uniciteit kan zijn. Ten eerste kan men zich afvragen of de moderniteit van de executiemethodes wel enig verschil uitmaakt. Zo stelt Norman Geras de vraag: 'is the use of the most up-to-date methods of killing people worse than more old-fashioned ways of killing them? The imagery of the gas chamber is indeed a terrible one. But is it more terrible than that of the killing by club and machete by which the Tutsis were slaughtered in Rwanda?'¹⁶⁵⁰ En ook Phillip Lopate vraagt zich retorisch af: 'Does it really matter so much if millions are gassed ... rather than marched around by ragged teenage Khmer Rouge soldiers and then beheaded or clubbed?'¹⁶⁵¹ Ten tweede houdt het argument vanuit historisch oogpunt geen steek. Zo werd hogerop reeds vermeld dat, indien efficiëntie de doorslag geeft, de Holocaust geen uitzondering vormde. Indien het gaat om de aanwending van gas voor massavernietiging, dan moet ook verwezen worden naar de aanval op onder

¹⁶⁴⁷ KREN, George M. en RAPPOPORT, Leon. *The Holocaust and the Crisis of Human Behavior*. New York: Holmes & Meier, 1994, 20 en KREN, George M. *The Holocaust as History* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 27. In dezelfde trant KRAUTHAMMER, Charles. *Holocaust: Memory and Resolve in Time*, 3 mei 1993.

¹⁶⁴⁸ FEINGOLD, Henry L. *How Unique is the Holocaust?* in GROBMAN, Alex en LANDES, Daniel (eds.). *Genocide: Critical Issues of the Holocaust*. Los Angeles: Simon Wiesenthal Center, 1983, 399-400

¹⁶⁴⁹ DAWIDOWICZ, Lucy S. *The Holocaust and the Historians*. Cambridge: Harvard University Press, 1981, 20: 'Never before had mass murder been so regulated and regularized, organized on scientific principles of industrial management, its standardized procedures for killing developed by a system of empirical testing and designed to achieve a maximum efficiency of operation'; FRIEDLANDER, Henry. *Postscript: Toward a Methodology of Teaching about the Holocaust* in FRIEDLANDER, Henry en MILTON, Sybil (eds.). *The Holocaust, Ideology, Bureaucracy, and Genocide: The San Jose Papers*. Millwood: Kraus International Publications, 1980, 332: 'in technological efficiency it was sui generis.'; MILCHMAN, Alan en ROSENBERG, Alan. *Two Kinds of Uniqueness: The Universal Aspects of the Holocaust* in MILLEN, Rochelle L. (ed.). *New Perspectives on the Holocaust: A Guide for Teachers and Scholars*. New York: New York University Press, 1996, 14: 'The uniqueness of the Holocaust lies in its unprecedented combination of the utilization of all the fruits of planetary technics, and its science and technology, in the service of total elimination.' en RUBENSTEIN, Richard L. en ROTH, John K. *Approaches to Auschwitz: The Legacy of the Holocaust*. London: SCM Press, 1987, 196: 'Concentration camps and Gas Chambers had existed before, but innovative Nazi specialists brought the components together to do something novel: kill unrelentingly, day after day, on an assembly-line basis.'

¹⁶⁵⁰ GERAS, Norman. *In a Class of its Own?* in GARRARD, Eve en SCARRE, Geoffrey (eds.). *Moral Philosophy and the Holocaust*. Aldershot: Ashgate, 2003, 44

¹⁶⁵¹ LOPATE, Phillip. *Resistance to the Holocaust* in ROSENBERG, David (ed.). *Testimony: Contemporary Writers Make the Holocaust Personal*. New York: Times Books, 1989, 292

meer Halabja tijdens de *Anfal*-operatie tegen de Irakese Koerden in 1988-1989.¹⁶⁵² Indien daarentegen gealludeerd wordt op de lopende bandprocedure, dan springen ook de executieparades van de Azteken in het oog. Hierover merkt Inga Clendinnen trouwens op: *'The processing, while not 'industrialised', was technically as sleek as Aztec ingenuity could devise.'*¹⁶⁵³ En zelfs indien men enkel de vernietigingsprocedure in de exterminatiekampen als uitgangspunt neemt, dan moet beklemtoond worden dat de Joden niet de enige en zelfs niet de eerste slachtoffers waren: de methode was eerst in grote schaal toegepast op Duitse *Erbkranke*, in de exterminatiekampen zelf eerst uitgetoetst op Russische krijgsgevangenen en op het hoogtepunt van de exterminatie vielen er ook Sinti en Roma aan ten prooi. Omwille hiervan neemt Yehuda Bauer resoluut afstand van dit argument: *'Nor are the methods of killing unique. Not only Jews were gassed: German mentally sick, and supposedly incurable people, were gassed in the so-called euthanasia program, and thousands of Gypsies and Soviet POWs were gassed alongside millions of Jews.'*¹⁶⁵⁴ Ten derde waren de quasi-industriële vernietigingsmethodes in de Holocaust niet zo belangrijk als door de voorstanders van de uniciteit vaak beweerd wordt: zoals in de inleidende noot aangetoond werd, vonden iets meer dan de helft van de Holocaustslachtoffers niet door vergassing de dood.

Ten tweede wordt vaak de nadruk gelegd op het bureaucratische karakter van de vervolging en exterminatie van de Joden. Zoals we gezien hebben, werden deze bureaucratische kenmerken diepgaand geanalyseerd door Zygmunt Bauman en Hannah Arendt, evenwel zonder dat zij er een unieke status aan toedichtten. Volgens auteurs als Michael Berenbaum, Robert Frey, Philip Friedman, Michael Dobkowski en Raul Hilberg is het bureaucratische karakter echter net het centrale criterium.¹⁶⁵⁵ Zo beweert deze laatste: *'... in conception and execution, it was a unique occurrence. When Adolf Hitler came to power in 1933, a modern bureaucracy set out for the first time to destroy an entire people.'*¹⁶⁵⁶ Dawidowicz, Feingold, Kren, Rappoport en Rubenstein zien dit, naast het quasi-industriële karakter van de Holocaust, als een extra indicatie van uniciteit.¹⁶⁵⁷ Voor Omer Bartov, Robert Willis en Christopher Browning is precies de combinatie van beide methodologische bijzonderheden wat de Holocaust uniek maakt. Zo verkondigt Bartov: *'What was – and remains – unprecedented about the Holocaust is the industrial killing of millions of human beings in factories of death, ordered by a modern state, organised by a conscientious*

¹⁶⁵² LEEZENBERG, Michiel. *The Anfal Operations in Iraqi Kurdistan* in TOTTEN, Samuel, PARSONS, William S. en CHARNY, Israel W. (eds.). *Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Views*. New York: Garland Publishing, 1997, 391

¹⁶⁵³ CLENDINNEN, Inga. *Reading the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, 12

¹⁶⁵⁴ BAUER, Yehuda. *Is the Holocaust Explicable?* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1970

¹⁶⁵⁵ Cf. BERENBAUM, Michael G. *After Tragedy and Triumph: Essays in Modern Jewish Thought and the American Experience*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 30, DOBKOWSKI, Michael N. *Genocide and the Modern Age* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1998, FREY, Robert S. *The Genocidal Temptation: Auschwitz, Hiroshima, Rwanda, and Beyond*. Oxford: University Press of America, 2004, 6-7 en FRIEDMAN, Philip. *'Righteous Gentiles' in the Nazi Era* in FRIEDMAN, Philip en FRIEDMAN, Ada J. (eds.). *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust*. New York: Jewish Publication Society of America, 1980, 420

¹⁶⁵⁶ HILBERG, Raul. *German Motivations for the Destruction of the Jews in Midstream*, 1965, 11, 23

¹⁶⁵⁷ DAWIDOWICZ, Lucy S. *The Holocaust and the Historians*. Cambridge: Harvard University Press, 1981, 20, FEINGOLD, Henry L. *How Unique is the Holocaust?* in GROBMAN, Alex en LANDES, Daniel (eds.). *Genocide: Critical Issues of the Holocaust*. Los Angeles: Simon Wiesenthal Center, 1983, 399-400, KREN, George M. *The Holocaust: Some Unresolved Issues in Annals of Scholarship*, 1985, 3, 2, 57 en RUBENSTEIN, Richard L. *The Cunning of History: The Holocaust and the American Future*. New York: Harper & Row, 1978 [1975], 5-6 en 30

bureaucracy, and supported by law-abiding, patriotic, 'civilised' society.'¹⁶⁵⁸ Willis klinkt instemmend: 'For whatever similarities are present between Auschwitz and other cases ... the former is distinguished by being the first instance of a situation in which the full bureaucratic and technical apparatus of the state was mobilized for the primary purpose of extermination.'¹⁶⁵⁹ En ook Brownings visie is bijna identiek: 'What distinguishes it from other genocides are ... the means employed – namely, the harnessing of the administrative/bureaucratic and technological capacities of a modern nation-state and western scientific culture.'¹⁶⁶⁰ Maar ook bij dit criterium stelt zich de vraag of het wel voldoende is om van de Holocaust een uniek soort genocide te maken. Zo beklemtoont Geras, net als Clendinnen, dat in elke genocide middelen aangewend worden die beantwoorden aan de toevallige moderniseringsgraad van de samenleving: 'The technology of any genocide – broadly construed: its material instruments and other resources, forms of organization, associated mind-set and so on – will necessarily be of its time and place. That the Holocaust was marked by the typical features of modernity is true, but is it to the point in deciding on classificatory boundaries?'¹⁶⁶¹ En Bronner laat er geen misverstand over bestaan dat de mate van moderniteit van de uitvoering geen principieel verschil maakt voor de slachtoffers, maar enkel iets zegt over de daders: 'It makes little sense to argue that the particular form of bureaucratic killing employed by the Nazis is somehow worse, or less 'human', than the simpler forms practiced in pogroms or by less technologically advanced societies. The new method of killing says nothing about the suffering of the victims, but it only contributes an insight into the mind of their murderers.'¹⁶⁶² Zelfs indien we het bureaucratische karakter wel als uitgangspunt nemen, is de Holocaust geen unicum: ook de uitvoering van de Armeense genocide was tot op belangrijke hoogte gebaseerd op een weldoordachte planning, waarbij een hele bureaucratie was betrokken en tijdens het nazi-regime was op z'n minst de genocide op de Sinti en Roma aan exact hetzelfde bureaucratische uitvoeringsmodel onderhevig als de Holocaust. Deze overwegingen brengen ook Bauer ertoe om het criterium af te zweren: 'The worst massacres perpetrated by the Nazis have exact precedents, given the level of technical development, from ancient times to modernity.'¹⁶⁶³

Ten derde wordt soms de extreme vernedering van de Joden als een criterium genomen voor de uniciteit van de Holocaust. Zoals we al gezien hebben is Emil Fackenheim een belangrijk vertegenwoordiger van deze stelling.¹⁶⁶⁴ Ook Lawrence Langer ziet het surrealistisch wrede universum van *choiceless choices* waarmee de Joden in de dodenkampen te maken hadden, als een doorslaggevende bijzonderheid.¹⁶⁶⁵ Joseph Borkin beschouwt de

¹⁶⁵⁸ BARTOV, Omer. *Germany's War and the Holocaust: Disputed Histories*. Ithaca: Cornell University Press, 2003, 135

¹⁶⁵⁹ WILLIS, Robert E. *Confessing God after Auschwitz: A Challenge for Christianity* in *Cross Currents*, 1978, 28, 3, 272

¹⁶⁶⁰ BROWNING, Christopher R. *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 32

¹⁶⁶¹ GERAS, Norman. *In a Class of its Own?* in GARRARD, Eve en SCARRE, Geoffrey (eds.). *Moral Philosophy and the Holocaust*. Aldershot: Ashgate, 2003, 43

¹⁶⁶² BRONNER, Stephen Eric. *Making Sense of Hell: Three Meditations on the Holocaust* in *Political Studies*, 1999, 47, 2, 320

¹⁶⁶³ BAUER, Yehuda. *Holocaust and Genocide: Some Comparisons* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 37

¹⁶⁶⁴ FACKENHEIM, Emil L. *To Mend the World: Foundations of Future Jewish Thought*. New York: Schocken, 1982, 100 en FACKENHEIM, Emil L. *The Holocaust and Philosophy* in *The Journal of Philosophy*, 1985, 82, 10, 508

¹⁶⁶⁵ *Choiceless choices* zijn gedwongen keuzes tussen alternatieven waarbij men steeds verliest. Langer geeft het voorbeeld van een situatie in Auschwitz, waarbij er slechts een kleine hoeveelheid water beschikbaar was om zich te wassen dan wel uitwerpselen door te spoelen. Indien men ervoor koos zich te wassen, bestond het risico op een verstopping van de latrine. Indien men ervoor koos het water te gebruiken om door te spoelen, dan kon

dodenkampen dan weer als de perverse perfectionering van slavernij, waarin het menselijk wezen ultiem tot de status van grondstof werd gereduceerd – door de recuperatie van haar, gouden tanden, enz.¹⁶⁶⁶ Dat de uniciteit van de Holocaust terug te brengen is op de vermeend bijzondere aard van de vernederingen van de Joden wordt met het meeste overtuiging verkondigd door Avishai Margalit en Gabriel Motzkin: ‘*many people have been exterminated throughout history, and many people have been humiliated throughout history, but it is exceedingly rare and maybe unique that a group of people has been both systematically humiliated and systematically killed.*’¹⁶⁶⁷ De systematische vernedering in de kampen kan volgens deze auteurs niet instrumenteel maar enkel als een principieel motief van de nazi’s verklaard worden. Nog afgezien van het feit dat de excessieve vernedering van de joodse slachtoffers toch ook steeds functioneel was voor de daders, kan ze niet als uniek beschouwd worden. Zoals reeds vermeld werd, zijn excessief geweld en dehumanisering helaas normale kenmerken van genocides. De geschiedenis ervan staat bol van voorbeelden van vernedering en wreedheid die evenveel tot de verbeelding spreken als wat de Joden in Auschwitz moesten doorstaan: de praktijk van de *conquistadores* om in hun zoektocht naar goud hun informanten langzaam dood te roosteren, de praktijk tijdens de Argentijnse *Dirty War* (1973-1983) om kinderen van vermeend subversieve ouders voor hun ogen dood te folteren, de praktijk tijdens de genocide in Rwanda om eerst de ledematen van de slachtoffers af te hakken of de slachtoffers door hun eigen kinderen te laten vermoorden, het bijzondere depersonaliseringsproces in de Russische Goelag, enz.¹⁶⁶⁸ Dat ook dit uniciteitscriterium dus niet kan overtuigen, heeft ook Bauer goed begrepen: ‘*The uniqueness ... of the Holocaust does not lie, therefore, in the level of brutality reached by the Nazis and their helpers.*’¹⁶⁶⁹ De meeste voorstanders van de uniciteit van de Holocaust hebben duidelijk begrepen dat de modaliteiten van de uitvoering van de Holocaust niet overtuigend genoeg waren als uniciteitsargument. Ze spitsen zich daarom doorgaans toe op het argument van intentionaliteit. Maar alvorens tot dit argument over te gaan, zullen eerst de andere argumenten beknopt besproken worden.

2 De identiteit van de slachtoffers

Een tweede reeks kwalitatieve argumenten die occasioneel naar voren geschoven wordt, heeft betrekking op de positie van de Joden als slachtoffers. Deze argumenten worden slechts zelden op zich ingeroepen ter verdediging van de uniciteitsthese, maar gelden meer als ondersteunend bewijs voor het intentionaliteitsargument. Zo wordt vaak gehamerd op de volkomen onschuld van de Joden. Zo benadrukt Bauer dat de Joden werden uitgemoord ‘*for ... reasons that bore not the slightest relation to reality.*’¹⁶⁷⁰ In de Holocaust was er geen

men zich niet wassen. Zie LANGER, Lawrence L. *The Dilemma of Choice in the Deathcamps* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 120-122.

¹⁶⁶⁶ BORKIN, Joseph. *The Crime and Punishment of I.G. Farben*. New York: The Free Press, 1978, 126

¹⁶⁶⁷ MARGALIT, Avishai en MOTZKIN, Gabriel. *The Uniqueness of the Holocaust in Philosophy and Public Affairs*, 1996, 25, 1, 74-75

¹⁶⁶⁸ HATZFELD, Jean. *Into the Quick of Life: The Rwandan Genocide. The Survivors Speak: A Report*. London: Serpent’s Tail, 2005, 81, MARCHAK, Patricia. *God’s Assassins: State Terrorism in Argentina in the 1970s*. Ithaca: McGill-Queen’s University Press, 1999, 148, SOLZHENITSYN, Alexandr I. *The Gulag Archipelago, 1918-1956*. New York: Harper & Row, 1973-74 en WOOD, Michael. *Conquistadores*. Berkeley: University of California Press, 2000, 196

¹⁶⁶⁹ BAUER, Yehuda. *Rethinking the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2001, 20

¹⁶⁷⁰ BAUER, Yehuda. *A Past That Will Not Go Away* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 16

enkele objectief aanwijsbare reden waarom de daders zich eigenlijk tegen hun slachtoffers keerden. Er was geen sprake van politieke tegenstand, maatschappelijke overlast, provocatief gedrag of militaire bedreiging maar *'people were taken from their homes or hiding places and murdered, for no apparent reason but the consensual will of a murderous society.'*¹⁶⁷¹ Ook Katz beklemtoont dat *'Hitler's depiction of the 'Jew' and the centrality of this malignant stereotype in his mental-ideological universe were mythic. Or, put another way, Hitler's hatred was independent of what Jews did or did not do.'*¹⁶⁷² Dit is een belangrijk argument, maar moet toch enigszins gerelativeerd worden. Zo wijst Zygmunt Bauman erop dat *'In every genocide, the victims are killed not for what they have done, but for what they are; or, more precisely still, for what they – being what they are – might yet become.'*¹⁶⁷³ Deze nuancering volstaat echter niet om het uniciteitscriterium te ontkrachten. Ondanks het feit dat (nagenoeg) alle slachtoffers van genocides onschuldige burgers zijn en hun slachtofferstatus enkel afhangt van de definiëring door de daders, valt er wel een onderscheid te maken naargelang de slachtoffercategorieën voor de daders al dan niet een – zij het zelfs minimaal – objectief probleem vormen. Slachtoffercategorieën zoals Armeniërs, Tutsi's en indianen hadden eigen culturele, politieke en territoriale aanspraken die door de daders als objectief problematisch gevoeld werden. In vergelijking hiermee was de nationaal-socialistische perceptie van de Joden niet op feitelijke aanknopingspunten maar op paranoia gebaseerd. Of de Holocaust hierdoor uniek is, valt echter te betwifelen, want bijvoorbeeld ook de genocidale ideologie van de Rode Khmer ging uit van pure waanvoorstellingen. Van de 1,7 tot 2,2 miljoen personen die het slachtoffer werden van Pol Pots *killing fields* was het overgrote deel louter geselecteerd omdat ze niet in het verknippte ideaalbeeld pasten: stedelingen, intellectuelen (iedereen met een diploma of zelfs maar een bril), monniken, etc.¹⁶⁷⁴ Een tweede, gerelateerd element dat soms wordt vermeld, slaat op de weerloosheid van de Joden. De joodse slachtoffers waren helemaal niet in staat om hun agressors te weerstaan of ook maar enig verzet van betekenis te bieden, net omdat ze als kleine minderheden in Europa verspreid waren, de opeenvolgende stadia van het vervolgingsproces hen steeds verder geïsoleerd hadden en de exterminatiefase vanuit hun perspectief volstrekt onverwacht kwam.¹⁶⁷⁵ Hoewel het waar is dat in bijna alle genocides de slachtoffergroep op zijn minst minimale militaire weerstand kon bieden, zijn er naast de Holocaust toch nog verschillende andere waar dit niet het geval was. Ook de Sinti en Roma en de slachtoffers van Pol Pot waren bijvoorbeeld door een vergelijkbare volstreekte weerloosheid gekenmerkt. Als derde element in de vermeend bijzondere identiteit van de joodse slachtoffers wordt soms vermeld dat de Holocaust de eerste genocide was die expliciet gericht was op een bevolkingsgroep met een cruciale impact op de westerse cultuur. Zo meent Henry Feingold dat het grote verschil tussen de Holocaust

¹⁶⁷¹ BAUER, Yehuda. *A Past That Will Not Go Away* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 15

¹⁶⁷² KATZ, Steven T. *Radical Historical Discontinuity: Explaining the Holocaust* in Jonathan FRANKEL (ed.), *Studies in Contemporary Jewry, XIII: The Fate of the European Jews, 1939-1945: Continuity or Contingency?* New York: Oxford University Press, 1997, 52

¹⁶⁷³ BAUMAN, Zygmunt. *The Camps: Eastern, Western, Modern* in FRANKEL, Jonathan (ed.). *The Fate of the European Jews, 1939-1945: Continuity or Contingency?* New York: Oxford University Press, 1997, 37

¹⁶⁷⁴ ETCHESON, Craig. *Khmer Rouge Victim Numbers, Estimating* in SHELTON, Dinah L. (ed. in chief). *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*. Vol. 2. Detroit: Macmillan Reference, 2005, 617, KIERNAN, Ben. *Khmer Rouge* in SHELTON, Dinah L. (ed. in chief). *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*. Vol. 2. Detroit: Macmillan Reference, 2005, 611-612 en KIERNAN, Ben. *The Pol Pot Regime: Race, Power, and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975-1979*. New Haven: Yale University Press, 2008 [1996], 207 en 223

¹⁶⁷⁵ Cf. BAUER, Yehuda. *Is the Holocaust Explicable?* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda*. Volume 2: *The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1972.

en andere genocides erin gelegen was dat door de Holocaust de westerse beschaving zelf een zware slag toegebracht werd: *'by destroying the Jews of Europe, it destroyed the communities which produced a good portion of the modernizing elite who helped push Western civilization forward.'*¹⁶⁷⁶ Voor George Steiner, Alice en Arthur Eckardt, Gunnar Heinsohn, Bob Brecher, Otto Dov Kulka en Yehuda Bauer was de Holocaust het logische gevolg van een nationaal-socialistische rebellie tegen de fundamenteën van de westerse beschaving.¹⁶⁷⁷ Zo meent Otto Dov Kulka: *'the Holocaust ... can be regarded as the gravest and most menacing crisis of Western civilization: an attempt to revolt against the roots of its very existence.'*¹⁶⁷⁸ En ook bij Yehuda Bauer horen we hetzelfde geluid: *'The Jews provided one of the basic pillars for what we call Western civilization.... A Nazi rebellion against the civilization from which they sprang almost had to target the Jews for destruction.'*¹⁶⁷⁹ Een ander argument dat hiermee verband houdt, luidt dat de Holocaust de eerste genocide was in het hart van de westerse beschaving. Deze overweging weerklinkt bijvoorbeeld in de vraag van Bauer: *'how could a cultured nation such as the Germans ... could become a partner to the most terrible crime in history?'*¹⁶⁸⁰ De bewering dat de Holocaust uniek is als een soort fratricide – een genocide van het ene beschaafde volk op het andere – vinden we het meest uitgesproken terug bij Lilian Friedberg: *'What is perhaps 'unique' about the Nazi Holocaust is that it represents the first incidence in history of genocidal assault directed against an assimilated, 'civilized' (and therefore human) population.'*¹⁶⁸¹ Het criterium van fratricide houdt bij nader inzien echter geen steek. Ten eerste bestaat massamoord of genocide tussen groepen met een gelijkaardige cultuur, taal en religie al sinds het begin van de geschiedenis: in een recent verleden alleen al kunnen we daarbij denken aan Hutu's en Tutsi's, Serviërs en Kroaten, Japanners en Chinezen en bij uitstek aan de *autogenocide* in Cambodja.¹⁶⁸² Ten tweede mag niet uit het oog verloren worden dat het overgrote deel van de slachtoffers van de Holocaust slecht geassimileerde, Oost-Europese Joden waren, die in Polen of de Sovjet-Unie omgebracht werden. Zij althans kunnen duidelijk niet beschouwd worden als steunpilaren van de westerse beschaving die in het hart van deze beschaving vermoord werden.

¹⁶⁷⁶ FEINGOLD, Henry L. *How Unique is the Holocaust?* in GROBMAN, Alex en LANDES, Daniel (eds.). *Genocide: Critical Issues of the Holocaust*. Los Angeles: Simon Wiesenthal Center, 1983, 399

¹⁶⁷⁷ BRECHER, Bob. *Understanding the Holocaust: The Uniqueness Debate* in *Radical Philosophy*, 1999, 96, 24. Alice en Arthur Eckardt, Gunnar Heinsohn en George Steiner leggen vooral de nadruk op de nationaal-socialistische afrekening met de christelijke fundamenteën van de ethiek. Zie ECKARDT, Alice L. en Arthur Roy. *The Holocaust and the Enigma of Uniqueness: A Philosophical Effort at Practical Clarification* in *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1980, 450, 1, 173, HEINSOHN, Gunnar. *What Makes the Holocaust a Uniquely Unique Genocide?* in *Journal of Genocide Research*, 2000, 2, 3, 424-425 en STEINER, George. *In Bluebeard's Castle: Some Notes Towards the Re-definition of Culture*. London: Faber & Faber, 1971, 45-46.

¹⁶⁷⁸ KULKA, Otto Dov. *Critique of Judaism in European Thought: On the Historical Meaning of Modern Anti-Semitism* in *The Jerusalem Quarterly*, 1989, 52, 141

¹⁶⁷⁹ BAUER, Yehuda. *A Past That Will Not Go Away* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 16

¹⁶⁸⁰ BAUER, Yehuda. *Holocaust and Genocide: Some Comparisons* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 44

¹⁶⁸¹ FRIEDBERG, Lilian. *Dare to Compare: Americanizing the Holocaust* in *American Indian Quarterly*, 2000, 24, 3, 364

¹⁶⁸² Cf. SÉMELIN, Jacques. *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide*. New York: Columbia University Press, 2007, 120-124.

Andere argumenten ter ondersteuning van de uniciteitsthese focussen zich dan weer op de reacties van de betrokkenen. Vaak wordt gewezen op de vermeend uitzonderlijke apathie en passiviteit van de slachtoffers: net door het exceptionele karakter van de Holocaust konden de Joden niet begrijpen wat hen overkwam, sloten ze zich hiervoor mentaal af, en lieten ze zich ‘mak naar de slachtbank leiden’. Zo meent Friedländer dat ‘*the incomprehension ... of the victims stands out in its incommensurably tragic dimension.... What misled the immense majority of European Jews was the compelling belief, as far as Nazi behavior was concerned, in some element of instrumental rationality.*’¹⁶⁸³ Zoals onder meer Marion Kaplan, Hilberg en Arendt beklemtonen, was de reactie van de joodse slachtoffers ingegeven door een eeuwenlange traditie van beperkte accommodatie en voorzichtige gehoorzaamheid aan de eisen van vervolgende instanties. Met deze beproefde tactiek was het tot dan toe steeds gelukt om elke storm uit te zitten en het voortbestaan van de joodse gemeenschappen op lange termijn te waarborgen. Deze gekwalificeerde passiviteit leidde er niet alleen toe dat ze het genocidaire karakter van de nazi-intentie te laat onderkenden, maar ook dat ze konden worden ingeschakeld om via de *Judenräte* bij te dragen aan de vlotte uitvoering van vervolgings- en deportatiemaatregelen.¹⁶⁸⁴ Toen de contouren van hun ondergang zich steeds scherper begonnen af te tekenen en ze zich in een positie gedrongen zagen waaruit geen ontsnappen meer mogelijk was, gingen vele Joden gelaten en ogenschijnlijk kalm hun dood tegemoet – een houding die voor een deel terugging op hun geloofsconcept van martelaarschap. Toch is er niet echt sprake van een uitzonderlijke reactie van de joodse slachtoffers, want zelfgeïnduceerde psychologische afschermingstechnieken, begripsverlamming en apathische reflexen zijn typisch voor de meeste slachtoffers van genocides. Over de vermeende uniciteit van de reacties van de omstanders kan iets gelijkaardigs vermeld worden. Vaak wordt gewezen op de onbegrijpelijke onverschilligheid van derden tegenover het lijden van de Joden en rijst de vraag waarom de gewone Duitse bevolking niet tussenkwam en de geallieerden niet sneller en gepaster optraden. Maar het – al dan niet bij wijze van zelfbedrog – verkeerd inschatten van de situatie, gevoelens van onmacht of zelfs angst, onverschilligheid en zelfs stilzwijgende instemming zijn veel voorkomende reacties van omstanders bij genocides. Het meest stuitende voorbeeld is wellicht nog de nalatige houding van de internationale gemeenschap ten tijde van de crisis in Rwanda of, concreter, de terugtrekking van Belgische en Nederlandse *peacekeepers* uit respectievelijk de Don Bosco-school in Kigali en de Srebrenica *safe area*.¹⁶⁸⁵ Ook de reactie en het gedrag van de daders worden vaak uitzonderlijk genoemd, hetzij vanuit het perspectief van extreme kwaadaardigheid, hetzij net vanuit het perspectief van extreme banaliteit. Conform de reeds vermelde analyses van Lang,

¹⁶⁸³ FRIEDLÄNDER, Saul. *The “Final Solution”: On the Unease in Historical Interpretation* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 28

¹⁶⁸⁴ ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1965 [1963], 115-121, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 29-34 en KAPLAN, Marion A. *When the Ordinary Became Extraordinary: German Jews Reacting to Nazi Persecution, 1933-1939* in GELLATELY, Robert en STOLTZFUS, Nathan (eds.). *Social Outsiders in Nazi Germany*. Princeton: Princeton University Press, 2001, 66-67 en 90

¹⁶⁸⁵ BARNETT, Michael N. *The Politics of Indifference at the United Nations and Genocide in Rwanda and Bosnia* in CUSHMAN, Thomas en MESTROVIC, Stjepan G. (eds.). *This Time We Knew: Western Responses to Genocide in Bosnia*. New York: New York University Press, 1996, 142-145 en 148, BARNETT, Michael N. *The Politics of Indifference at the United Nations: The Security Council, Peacekeeping, and Genocide in Rwanda* in *Cultural Anthropology*, 1997, 12, 1, 559-564, HONIG, Jan Willem. *Srebrenica* in SHELTON, Dinah L. (ed. in chief). *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*. Vol. 1. Detroit: Macmillan Reference, 2005, 988-989 en PRUNIER, Gérard. *The Rwanda Crisis: History of a Genocide*. New York: Columbia University Press, 1995, 267

Fackenheim, Bauman, Arendt en Neiman beweert Bauer dat de Holocaust ‘*was probably ... the closest approximation to what could be termed ‘absolute’ evil in human terms that history has seen*’, maar hij wijst er tegelijk op dat ‘*the murderers were, by and large, absolutely normal people by most clinical standards*’ en dat ‘*the horror of the Holocaust is not that in it humans deviated from human behavior; the horror is that they didn’t*’.¹⁶⁸⁶ Zoals reeds in de bespreking van bovenvermelde analyses aangehaald werd, was het gedrag van verschillende dadercategorieën weliswaar zeer extreem te noemen, maar was het toch allerm minst uniek: volledig losgeslagen agressie (*Rausch*) is een fenomeen dat bij elke genocide voorkomt, net als de gedachteloze participatie van bureaucratische tussenpersonen.

4 De intentionaliteit van de daders

Het hoofdargument voor de uniciteit van de Holocaust spitst zich toe op de specifieke genocidaire intentie van de nazi’s. Voor de belangrijkste voorstanders van de uniciteitsthese, zoals Bauer en Katz, is dit zelfs het enige doorslaggevende criterium.¹⁶⁸⁷ Het argument werd, zoals we gezien hebben, voor het eerst door Fackenheim geformuleerd als ‘*the unprecedented attempt to wipe methodically, systematically, every single member of a people off the face of the earth*’.¹⁶⁸⁸ Een gelijkaardige omschrijving werd tijdens de *Historikerstreit* gegeven door Jäckel, voor wie de Holocaust uniek was ‘*weil noch nie zuvor ein Staat ... beschlossen und angekündigt hatte, eine bestimmte Menschengruppe einschließlich der Alten, der Frauen, der Kinder und der Säuglinge möglichst restlos zu toten, und diesen Beschluss mit allen nur möglichen staatlichen Machtmitteln in die Tat umsetzte*’.¹⁶⁸⁹ En naar aanleiding van het debat over het *United States Holocaust Memorial Museum* werd een soortgelijke definitie gelanceerd door Bauer: ‘*never before in human history has a well-organized state, representing a social consensus, tried to murder, globally, every single member of an ethnic or ethno-religious group as defined by the perpetrator*’.¹⁶⁹⁰ Voor Bauer is de intentie om een groep volledig uit te moorden in plaats van de groep enkel als entiteit te vernietigen zelfs voldoende om binnen de genocides een aparte categorie te voorzien. Vervolgens beklemtoont hij dat van deze nieuwe categorie *holocaustal genocides* – gekenmerkt door de geïntendeerde totaalliquidatie van een groep – de Holocaust tot nog toe de enige instantie was.¹⁶⁹¹ Misschien

¹⁶⁸⁶ BAUER, Yehuda. *Is the Holocaust Explicable?* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1969 en BAUER, Yehuda. *Holocaust and Genocide: Some Comparisons* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 38

¹⁶⁸⁷ Cf. ‘*The Holocaust is unprecedented, then, basically because of the motivation of the murderers*.’ in BAUER, Yehuda. *Rethinking the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2001, 22 en ‘*only the element of intentionality can serve as the individuating criterion by which to distinguish the Sho’ah from other instances of mass death*.’ in KATZ, Steven T. *The Holocaust in Historical Context. Volume I: The Holocaust and Mass Death Before the Modern Age*. New York: Oxford University Press, 1994, 13-14.

¹⁶⁸⁸ SCHWARZSCHILD, Steven, FACKENHEIM, Emil L., POPKIN, Richard, STEINER, George en WIESEL, Elie. *Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium in Judaism*, 1967, 16, 3, 289

¹⁶⁸⁹ JÄCKEL, Eberhard. *Die elende Praxis der Untersteller. Die Einmaligkeit der nationalsozialistischen Verbrechen lässt sich nicht leugnen* in *Die Zeit*, 12 september 1986

¹⁶⁹⁰ BAUER, Yehuda. *A Past That Will Not Go Away* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 16

¹⁶⁹¹ BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: F. Watts, 1982, 331-332, BAUER, Yehuda. *Is the Holocaust Explicable?* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1973, BAUER, Yehuda. *Holocaust and Genocide: Some Comparisons* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 40 en BAUER, Yehuda. *Rethinking the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2001, 10-11

wel de meest autoritatieve definitie van het intentionaliteitsargument vinden we echter terug bij Katz: *'never before has a state set out, as a matter of intentional principle and actualized policy, to annihilate physically every man, woman, and child belonging to a specific people. Only in the case of Jewry under the Third Reich was such all-inclusive non-compromising, unmitigated murder intended.'*¹⁶⁹² In een redenering die veel parallellen vertoont met die van Bauer, komt Katz, na een absurde herdefiniëring van het concept genocide, zelfs tot de conclusie dat de Holocaust eigenlijk het enige voorbeeld is van een echte genocide.¹⁶⁹³ Los van de problematische herconceptualisering door Bauer en Katz, wordt de specifieke intentionaliteit van de Holocaust cruciaal bevonden door bijna alle voorstanders van de uniciteitsthese, zoals Michael Berenbaum, Lucy Dawidowicz, Deborah Lipstadt, Ronnie Landau, Saul Friedländer, Christopher Browning, Omer Bartov, Michael Marrus, Daniel Goldhagen, Alice en Arthur Eckardt, Ian Kershaw, Moshe Lewin, Richard Rubenstein, John Roth, Martin Gilbert, Jorge Semprun en zelfs Elie Wiesel, normaal een pleitbezorger van de metafysische uniciteit van de Holocaust.¹⁶⁹⁴ Deze bijzondere intentionaliteit van de Holocaust

¹⁶⁹² KATZ, Steven T. *The Holocaust in Historical Context. Volume I: The Holocaust and Mass Death Before the Modern Age*. New York: Oxford University Press, 1994, 28 en KATZ, Steven T. *The Uniqueness of the Holocaust: The Historical Dimension* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 19

¹⁶⁹³ KATZ, Steven T. *Historicism, the Holocaust, and Zionism: Critical Studies in Modern Jewish Thought and History*. New York: New York University Press, 1992, 134. In dezelfde trant: LANGMUIR, Gavin I. *Continuities, Discontinuities and Contingencies of the Holocaust* in FRANKEL, Jonathan (ed.). *The Fate of the European Jews, 1939-1945: Continuity or Contingency?* New York: Oxford University Press, 1997, 26.

¹⁶⁹⁴ Cf. BARTOV, Omer. *Germany's War and the Holocaust: Disputed Histories*. Ithaca: Cornell University Press, 2003, 135: *'Never before, or after, has a state decided to devote so many of its ... resources to the sole purpose of murdering every single member of a certain category of people ...'*; BERENBAUM, Michael. *The Uniqueness and Universality of the Holocaust* in *American Journal of Theology and Philosophy*, 1981, 2, 3, 91: *'Never before did a state sponsor a systematic, bureaucratic extermination of an entire people in a quasi-apocalyptic act promising national salvation.'*; BROWNING, Christopher R. *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 32: *'What distinguishes [the Holocaust] from other genocides are two factors: first, the totality and scope of intent – that is, the goal of killing every last Jew, man, woman, and child, throughout the reach of the Nazi empire ...'*; DAWIDOWICZ, Lucy S. *The Holocaust and the Historians*. Cambridge: Harvard University Press, 1981, 14: *'The murder of the 6 million Jews stands apart from the death of the other millions ... because of the differentiative intent of the murderers.'*; ECKARDT, Alice L. en Arthur Roy. *The Holocaust and the Enigma of Uniqueness: A Philosophical Effort at Practical Clarification* in *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1980, 450, 1, 167: *'The fact that all Jewish babies and children were to be murdered along with all adults, discloses ... the unique uniqueness of the Holocaust: not a single Jew was to remain upon earth.'*; FRIEDLÄNDER, Saul. *On the Possibility of the Holocaust: An Approach to a Historical Synthesis* in BAUER, Yehuda en ROTENSTREICH, Nathan (eds.). *The Holocaust as Historical Experience*. New York: Holmes & Meier, 1981, 4: *'although there are precedents for an attempt at total physical eradication, the Nazi exterminatory drive was made unmistakably unique by its motivation.'* en FRIEDLÄNDER, Saul. *Introduction* in FRIEDLÄNDER, Saul (ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution"*. Cambridge: Harvard University Press, 1992, 3: *'[The Final Solution] is the most radical form of genocide encountered in history: the wilful, systematic, industrially organised, largely successful attempt totally to exterminate an entire human group.'*; GILBERT, Martin. *Never Again: A History of the Holocaust*. New York: Universe, 2000, 98: *'... fierce ideological determination of the Nazi machine to blot out Jewish life in its entirety.'*; GOLDHAGEN, Daniel J. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Knopf, 1996, 412: *'The geographic scope of the Germans' exterminationist drive ... has no parallel ... The Germans sought to uncover and kill Jews everywhere they could.'*; KERSHAW, Ian en LEWIN, Moshe. *Introduction: The Regimes and Their Dictators: Perspectives of Comparison* in KERSHAW, Ian en LEWIN, Moshe (eds.). *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997 [1996], 8: *'the Holocaust – the only example which history offers to date of a deliberate policy aimed at the total physical destruction of every member of an ethnic group.'*; LANDAU, Ronnie S. *Studying the Holocaust: Issues, Readings, and Documents*. London: Routledge, 1998, 6: *'its uniqueness ... lies in the intentions of its perpetrators and in the fact that these intentions were, for the most part, translated into reality – for the Jews were the only group marked out for total European annihilation.'*; LIPSTADT, Deborah E. *Not Facing History: Do's and Don't's of Teaching the Holocaust* in *New Republic*, 6 maart 1995: *'It was the only time in recorded history that a state tried to destroy*

is volgens de voorstanders van de uniciteit meerledig. In de eerste plaats stond de intentie tot genocide op de Joden centraal in de ideologie van de daders: de genocidaire intentie was bij de nazi's geen randfenomeen maar net het kernpunt van de ideologie. Zo beweert Bauer: '*Nor was the genocidal project a side issue for the Nazis. Its was at the center of their ideology.*'¹⁶⁹⁵ In de tweede plaats was de intentie niet-utilitaristisch: de nazi's werden niet primair geleid door utilitaristische overwegingen zoals vooruitzichten op verrijking, macht, sadisme of wraak, maar wensten niets minder dan de vernietiging van hun slachtoffers op zuiver principiële basis.¹⁶⁹⁶ Zo luidt het bij Bauer: '*it was a purely ideological issue, not a concrete one, not one of land. Nor was it a question of power. It was not even a question of nationalism.*'¹⁶⁹⁷ En hetzelfde valt te horen bij Hilberg: '*the destruction of the Jews of Europe was willed for itself and was accomplished for its own sake.*'¹⁶⁹⁸ In de derde plaats was de intentie categorisch: niet alleen werd elke Jood tot de slachtoffercategorie gerekend, maar ook werd aan de Joden elke mogelijkheid ontzegd om zich aan fysieke vernietiging te onttrekken. De nazi's hadden het plan opgevat om elke Jood ter wereld om te brengen – '*the pursuit of Jews was to have been a global affair*' –¹⁶⁹⁹, terwijl '*all other cases [of genocide] were localized – that is, the attack on the targeted groups was connected to a fairly well-defined geographical location.*'¹⁷⁰⁰ Daarnaast was er ook geen enkele mogelijkheid om de intentie van de nazi's te beïnvloeden: de Joden konden niet aan hun dood ontsnappen door hun eigen identiteit te loochenen, enigerlei compensatie voor te stellen of zich te laten bekeren.¹⁷⁰¹ In de vierde plaats was de intentie gebaseerd op een totaal absurde, mythische constructie: '*what was attacked bore no relation to any reality – the target was the 'international Jewish conspiracy', a purely imaginary construct.*'¹⁷⁰² Voorstanders van de uniciteitstheorie wijzen

an entire people regardless of an individual's age, sex, location, profession or belief.'; MARRUS, Michael R. *The Holocaust in History*. New York: Meridian, 1987, 24: '*unlike the case with any other group, and unlike the massacres before or since, every single one of the millions of targeted Jews was to be murdered.*'; RUBENSTEIN, Richard L. en ROTH, John K. *Approaches to Auschwitz: The Legacy of the Holocaust*. London: SCM Press, 1987, 207: '*Jews were to be destroyed root and branch.*' en SEMPRUN, Jorge en WIESEL, Elie. *Schweigen ist unmöglich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997, 12: '*Die gräßliche Einzigartigkeit des nationalsozialistischen Systems ... bestand in der kaltblütigen und systematisch, industriell und rationell umgesetzten Entscheidung, ein ganzes Volk auslöschen zu wollen. Bis zum letzten Angehörigen.*'

¹⁶⁹⁵ BAUER, Yehuda. *The Trauma of the Holocaust: Some Historical Perspectives* in COLIJN, G. Jan en LITTELL, Marcia Sachs (eds.). *Confronting the Holocaust: A Mandate for the 21st Century*. Oxford: University Press of America, 1997, 4

¹⁶⁹⁶ LANG, Berel. *Act and Idea in the Nazi Genocide*. Chicago: University of Chicago Press, 1990, 15

¹⁶⁹⁷ BAUER, Yehuda. *The Trauma of the Holocaust: Some Historical Perspectives* in COLIJN, G. Jan en LITTELL, Marcia Sachs (eds.). *Confronting the Holocaust: A Mandate for the 21st Century*. Oxford: University Press of America, 1997, 4. In dezelfde trant: LIPSTADT, Deborah E. *Not Facing History: Do's and Don't's of Teaching the Holocaust* in *New Republic*, 6 maart 1995.

¹⁶⁹⁸ HILBERG, Raul. *The Significance of the Holocaust* in FRIEDLANDER, Henry en MILTON, Sybil (eds.). *The Holocaust, Ideology, Bureaucracy, and Genocide: The San Jose Papers*. Millwood: Kraus International Publications, 1980, 96

¹⁶⁹⁹ BAUER, Yehuda. *Is the Holocaust Explicable?* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda*. Volume 2: *The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1973

¹⁷⁰⁰ BAUER, Yehuda. *Some Introductory Comments* in FRANKEL, Jonathan (ed.). *The Fate of the European Jews, 1939-1945: Continuity or Contingency?* New York: Oxford University Press, 1997, 6. In dezelfde trant: DAWIDOWICZ, Lucy S. *The Holocaust was Unique in Intent, Scope and Effect* in *Center Magazine*, 1981, 14, 4, 57-59 en GOLDBACH, Daniel J. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Knopf, 1996, 412.

¹⁷⁰¹ LANG, Berel. *Act and Idea in the Nazi Genocide*. Chicago: University of Chicago Press, 1990, 15

¹⁷⁰² BAUER, Yehuda. *The Trauma of the Holocaust: Some Historical Perspectives* in COLIJN, G. Jan en LITTELL, Marcia Sachs (eds.). *Confronting the Holocaust: A Mandate for the 21st Century*. Oxford: University Press of America, 1997, 4. In dezelfde trant: KATZ, Steven T. *The Holocaust: A Very Particular Racism* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 60.

erop dat net deze bijzondere, mythische aard van de intentie wel moest leiden tot een categorische en niet-utilitaristische attitude. De manicheïstische *Weltanschauung* van de nazi's impliceerde een radicale evolutie tegenover het klassieke christelijke antisemitisme, omdat het onderscheid tussen Joden en niet-Joden voor het eerst verabsoluteerd werd door middel van racialisering. Eenmaal in biologische termen gedefinieerd, was er voor de Joden immers geen enkel middel meer om zich van hun extern opgelegde identificatie te distantieren, en konden de nazi's ook met niet minder dan exterminatie tevreden zijn.¹⁷⁰³ In de vijfde plaats, en nauw hiermee verwant, wordt soms gewezen op het quasi-religieuze aspect van de intentie. Met name Bauer wijst erop dat de Holocaust uniek was door 'the quasi-religious, apocalyptic ideology that motivated the murder.'¹⁷⁰⁴ Hoewel dit sacrale element duidelijk banden had met het christelijke antisemitisme, nam het bij de nazi's een demonische dimensie aan die niet alleen de antisemitische traditie nieuw leven inblies, maar als ideologische component volkomen origineel is: 'the Nazi ideology saw the Jews anywhere in the world as a satanic force which, if it were not eliminated, would corrupt and destroy humanity and cause the depopulation of the globe. For the Nazis, therefore, the so-called 'Jewish problem' was ... a global, universal, even cosmic problem of the greatest magnitude. On its 'solution' depended the future of mankind. This kind of pseudo-religious, pseudo-messianic concept was unique.'¹⁷⁰⁵ Ook andere auteurs benadrukken dat de genocidaire intentie van de nazi's samenhang met hun *sui generis*-antisemitisme.¹⁷⁰⁶ Het christelijke antisemitisme was in de middeleeuwen geleidelijk vervangen door wat Gavin Langmuir *chimeric anti-Semitism* noemt: een negatieve stereotypering van de joodse minderheid door een symbolische projectie van angsten waaraan de christelijke meerderheid – geconfronteerd met snelle socio-economische veranderingen – geen rationele plaats kon geven. Het oorspronkelijk religieuze antisemitisme had hierdoor een extra sociale, economische en politieke dimensie gekregen.¹⁷⁰⁷ Op het einde van de 19de eeuw kreeg ook dit *chimeric anti-Semitism* echter een extra lading door de simultane opkomst van extreme degeneratie-angsten en een racistisch wereldbeeld. Deze nieuwe vorm van antisemitisme noemt Saul Friedländer *redemptive anti-Semitism* en werd gekenmerkt door de fusie van een religieus ideaal van verlossing door vernietiging, het verlangen naar sociale regeneratie en de vrees voor raciale degeneratie door rassenvermenging.¹⁷⁰⁸ Net dit nieuwsoortig antisemitisme vormde de kern

¹⁷⁰³ KATZ, Steven T. *The Holocaust in Historical Context. Volume I: The Holocaust and Mass Death Before the Modern Age*. New York: Oxford University Press, 1994, 146-174 en KATZ, Steven T. *Radical Historical Discontinuity: Explaining the Holocaust* in FRANKEL, Jonathan (ed.), *Studies in Contemporary Jewry, XIII: The Fate of the European Jews, 1939-1945: Continuity or Contingency?* New York: Oxford University Press, 1997, 41 en 51-53

¹⁷⁰⁴ BAUER, Yehuda. *Whose Holocaust?* in *Midstream*, 1980, 26, 9, 45

¹⁷⁰⁵ BAUER, Yehuda. *Is the Holocaust Explicable?* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1970. In dezelfde trant: KATZ, Steven T. *Ideology, State Power, and Mass Murder/Genocide* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 88-89, KATZ, Steven T. *Radical Historical Discontinuity: Explaining the Holocaust* in FRANKEL, Jonathan (ed.). *The Fate of the European Jews, 1939-1945: Continuity or Contingency?* New York: Oxford University Press, 1997, 51-53, KATZ, Steven T. *The Holocaust: A Very Particular Racism* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 58-60 en PAWLIKOWSKI, John T. *Uniqueness and Universality in the Holocaust: The Need for a New Language* in COLIJN, G. Jan en LITTELL, Marcia Sachs (eds.). *Confronting the Holocaust: A Mandate for the 21st Century*. Oxford: University Press of America, 1997, 59.

¹⁷⁰⁶ Cf. BERENBAUM, Michael. *The Uniqueness and Universality of the Holocaust* in *American Journal of Theology and Philosophy*, 1981, 2, 3, 91.

¹⁷⁰⁷ LANGMUIR, Gavin I. *Prolegomena to Any Present Analysis of Hostility against the Jews* in MARRUS, Michael R. (ed.). *The Nazi Holocaust. Vol. 2*. Westport: Meckler, 1989, 133-135

¹⁷⁰⁸ FRIEDLÄNDER, Saul. *Nazi Germany and the Jews. Vol. 1: The Years of Persecution, 1933-1939*. New York: HarperCollins, 1997, 87. Een gelijkaardige visie vinden we bij BACHARACH, Walter Zwi. *Antisemitism*

van de nationaal-socialistische *Weltanschauung* en leidde ertoe dat de houding van de nazi's tegenover de Joden ongezien radicale proporties kon aannemen.

In navoring van Bauer, Katz en Friedländer dient inderdaad bevestigd dat, door dit bijzondere aspect van de nazi-ideologie, in de Holocaust een vernietigingsintentie aanwezig was die deze gebeurtenis *unique*, of beter, *unprecedented* maakt. Toch moeten ook hierbij enkele bedenkingen gemaakt worden. Het argument van unieke intentionaliteit vertrekt van een aantal extreem intentionalistische premissen die voor discussie vatbaar zijn. In de eerste plaats doet het argument uitschijnen dat de genocidaire intentie het enige centrale kernpunt van de nazi-ideologie uitmaakte. Historische bronnen wijzen er echter op dat in de nazi-ideologie een belangrijke en eventueel zelfs evenwaardige plaats toekwam aan anticommunisme, racisme en *Lebensraum*, elementen die geleidelijk met het antisemitisme zouden samensmelten.¹⁷⁰⁹ In de tweede plaats lijkt het argument uit te gaan van de veralgemeenbaarheid van de genocidaire intentie. De bewering dat de nazi-staat de vernietiging van de Joden intendeerde, suggereert het bestaan van een collectieve intentie. Dat alle nazi's of – Daniel Goldhagens *exterminationist anti-Semitism* indachtig – zelfs alle Duitsers de Joden dood wilden, is een absurde en laakbare stellingname.¹⁷¹⁰ De genocidaire intentie valt enkel te situeren bij enkele nazi-kopstukken en een relatief beperkt aantal daders, die zich bij de uitvoering trouwens ook vaak door additionele motieven lieten leiden. In de derde plaats moet erop gewezen worden dat ook de intentie van de nazi-leiding niet statisch was. Zeer lang werd de oplossing voor de *Judenfrage* precies gezocht in geforceerde dwangemigratie – tot aan de algemene emigratiestop van 18 oktober 1941 emigreerden er bijvoorbeeld meer dan 270.000 Duitse Joden, op aansporing van de *Reichszentrale für die jüdische Auswanderung* die een tijd door Eichmann geleid werd.¹⁷¹¹ Fysieke uitroeiing was voor Hitler, Himmler en Heydrich dus zeer lang geen optie. Het is dan ook duidelijk dat het *redemptive anti-Semitism* in de ogen van de nazi's niet noodzakelijk op exterminatie moest uitdraaien. En in de vierde plaats laten zich enkele vragen stellen bij de universele reikwijdte van de genocidaire intentie. Sommige fervente tegenstanders van de uniciteitsthese doen

and Racism in Nazi Ideology in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 71-72 en KATZ, Steven T. *The Holocaust: A Very Particular Racism* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 58-60.

¹⁷⁰⁹ Cf. BROWNING, Christopher R. *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 4-5, BURLEIGH, Michael en WIPPERMANN, Wolfgang. *The Racial State: Germany 1933-1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991, 21, KERSHAW, Ian. *The 'Hitler Myth': Image and Reality in the Third Reich*. Oxford: Oxford University Press, 1987, 229-230 en WETTE, Wolfram. *Der Krieg gegen die Sowjetunion – ein rassenideologisch begründeter Vernichtungskrieg* in KAISER, Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Propyläen, 2002, 20.

¹⁷¹⁰ LANG, Berel. *Review Essay: The Holocaust in Historical Context by Steven T. Katz* in *History and Theory*, 1996, 35, 3, 377-378, SEESKIN, Kenneth. *What Philosophy Can and Cannot Say about Evil* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 98 en VAN DEN BERGHE, Gie. *De uitbuiting van de Holocaust*. Antwerpen: Houtekiet, 1990, 170

¹⁷¹¹ Zie onder meer BROWNING, Christopher R. *The Nazi Decision to Commit Mass Murder: Three Interpretations: The Euphoria of Victory and the Final Solution: Summer-Fall 1941* in *German Studies Review*, 1994, 17, 477, JERSAK, Tobias. *Blitzkrieg Revisited: A New Look at Nazi War and Extermination Planning* in *Historical Journal*, 2000, 43, 2, 575-577, KAPLAN, Marion A. *When the Ordinary Became Extraordinary: German Jews Reacting to Nazi Persecution, 1933-1939* in GELLATELY, Robert en STOLTZFUS, Nathan (eds.). *Social Outsiders in Nazi Germany*. Princeton: Princeton University Press, 2001, 90 en PAUL, Gerhard. *"Kämpfende Verwaltung". Das Amt IV des Reichssicherheitshauptamtes als Führungsinstanz der Gestapo* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000, 72.

uitschijnen dat niet alle Joden in het Duitse machtsbereik gevisieerd werden.¹⁷¹² Ze verwijzen onder meer naar de vrijwaring van joodse werkkrachten op het einde van de oorlog en naar het *last-minute*-voorstel van Himmler om de resterende Hongaarse Joden te ruilen voor rollend materieel. Deze twee voorbeelden zijn weliswaar een indicatie dat, anders dan vaak beweerd wordt, de Jodenvernietiging geen voorrang had op het militaire lijfsbehoud, maar houden voor het overige geen steek. De joodse dwangarbeiders werden aan een gruwelijk werkregime onderworpen en hun latere dood – door *Vernichtung durch Arbeit* of executie – was ingecalculeerd. Himmlers *démarche*, die trouwens op niets uitliep, bewijst dat hij geloof hechtte aan de enorme invloed van het *Weltjudentum* en onderstreept net dat de vernietiging standaardpolitiek geworden was. Andere voorbeelden van ogenschijnlijke vrijstelling waren de *Mischlinge*, de *Volljuden* die gehuwd waren met een Arische partner en de Karaimai sekte. Maar ook deze illustraties snijden geen hout. De eindbeslissing over het lot van kinderen uit gemengde huwelijken werd steeds uitgesteld, maar het staat allerm minst vast dat bijvoorbeeld de *Mischlinge ersten Grades* gespaard zouden blijven. Van de Joden in *Mischehe* werden er op het einde van de oorlog wel degelijk velen voor deportatie opgeroepen, zoals het voorbeeld van Victor Klemperer verduidelijkt.¹⁷¹³ De Karaimai sekte, die zowel op de Krim als op Litouwen volgelingen had, werd niet uitgemoord, precies omdat ze van oorsprong een Turkse stam was die het joodse geloof deels overgenomen had en daarom niet tot het ‘joodse ras’ gerekend werd.¹⁷¹⁴ Er bestaat kortom weinig twijfel dat het de intentie was om alle Joden in het Duitse machtsbereik om te brengen. Voor de gerelateerde bewering dat de nazi’s de exterminatie van de volledige joodse wereldbevolking beoogden, bestaat echter geen enkel bewijs. Slechts een zeer kleine minderheid van historici zijn ervan overtuigd dat Hitler zich tot doel gesteld had om de hele wereld te veroveren, al dan niet om zoveel mogelijk Joden in handen te krijgen.¹⁷¹⁵

3.2.3 De fenomenologische uniciteit van de Holocaust en de strijd om moreel kapitaal

Alle aangehaalde nuanceringen in acht genomen, is het correct om met Bauer en Katz te stellen dat de intentie die tot de Holocaust leidde, uniek was en deze gebeurtenis uniek maakt. Toch dringen zich een aantal vragen op over de relevantie van dit criterium. In de eerste plaats is niet duidelijk waarom er absoluut een gradatie in genocides gemaakt zou moeten worden. Hoewel er veel te zeggen valt voor een onderscheid tussen verschillende vormen van geweld, schiet zulke classificatie vanaf een bepaalde mate van intensiteit en omvang haar doel voorbij.¹⁷¹⁶ Meer nog, insinueren dat de ene genocide op de andere voorrang heeft qua ernst, is zelfs volstrekt immoreel vanuit het respect dat we voor al deze

¹⁷¹² Cf. STANNARD, David E. *Uniqueness as Denial: The Politics of Genocide Scholarship* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 189-190.

¹⁷¹³ Victor Klemperer ontving zijn deportatiebrief op 13 februari 1945, maar wist te ontkomen omdat op die dag net het bombardement plaatsvond op zijn woonplaats Dresden. Zie KLEMPERER, Victor. *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten*. Band 2. *Tagebücher 1942-1945*. Berlin: Aufbau-Verlag, 1995, 702.

¹⁷¹⁴ ANGRICK, Andrej. *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941-1943*. Hamburg: Hamburger Edition, 2003, 330

¹⁷¹⁵ De voornaamste voorbeelden zijn JÄCKEL, Eberhard. *Hitlers Herrschaft. Vollzug einer Weltanschauung*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1986, 66, THIES, Jochen. *Architekt der Weltherrschaft. Die “Endziele” Hitlers*. Düsseldorf: Droste, 1976, 188-193, WEINBERG, Gerhard L. *A World at Arms: A Global History of World War II*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 36-38 en WEINBERG, Gerhard L. *Germany’s War for World Conquest and the Extermination of the Jews in Holocaust and Genocide Studies*, 1996, 10, 2, 126.

¹⁷¹⁶ SEESKIN, Kenneth. *What Philosophy Can and Cannot Say about Evil* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 98

slachtoffers moeten opbrengen. Voor de slachtoffers zelfs maakt het trouwens weinig uit of ze toevallig werden omgebracht in de genocide met het meeste aantal slachtoffers, de meest tot de verbeelding sprekende intentie of de snelste uitvoering.¹⁷¹⁷ In de tweede plaats lijkt het nogal triviaal om, indien we dan toch tot een gradatie moeten overgaan, criteria voor uniciteit naar voren te schuiven. De meeste genocides hebben wel minstens één pertinent kenmerk waarin ze zich van andere genocides onderscheiden.¹⁷¹⁸ Zo zouden we, naar analogie met wat voor de Holocaust gebeurt, aparte categorieën kunnen openen voor een hele reeks genocides. Indien we als criterium bijvoorbeeld massaparticipatie van de bevolking zouden nemen, of de snelheid van uitvoering, de primitiviteit van de executiemethodes of de mate van *one-on-one killing*, dan steekt de genocide in Rwanda er met kop en schouders bovenuit. Indien we fratricide als criterium voorstellen, of anti-urbanistische intenties, dan neemt de genocide in Cambodja de eerste plaats in. En indien we de absolute weerloosheid van de slachtoffers als criterium hanteren, dan is de massamoord op de Duitse mentaal gehandicapten zonder voorgaande. In de derde plaats kan men zich afvragen waarom, zeker in het geval van genocides, de intentie belangrijker zou zijn dan het resultaat.¹⁷¹⁹ Voor ons strafrecht en concept van morele verantwoordelijkheid zijn intenties van cruciaal belang en het door Bauer en Katz voorgestelde criterium is dus zeker relevant.¹⁷²⁰ Maar het is niet duidelijk waarom een geïntendeerde totaalgenocide op een, wat het concrete eindresultaat betreft, mogelijks slechts zeer beperkt aantal slachtoffers belangrijker zou zijn dan de succesvolle exterminatie van een heel volk, zonder intentie tot totaalliquidatie.¹⁷²¹ Verschillende commentatoren, zoals Henry Huttenbach, zijn dan ook geneigd te concluderen dat, in vergelijking met het resultaat, de intentie nooit de doorslag kan geven: ‘*What distinguishes one form of genocide from another is basically the degree of efficiency of inefficiency the decision to exterminate was carried out. Otherwise, individual incidents of genocide do not require definition; ... One is left with the impression that the Holocaust had no significant identity that sets it apart.*’¹⁷²²

Geconfronteerd met dit soort bemerkingen beklemtonen Bauer, Katz en andere voorstanders van de fenomenologische uniciteit van de Holocaust dat ze nooit beweerd hebben dat de Holocaust erger zou zijn dan andere genocides. Meer nog, hun analyses van de uniciteit van de Holocaust gaan stevast vergezeld van zulke disclaimer.¹⁷²³ Maar hoezeer ze

¹⁷¹⁷ LOPATE, Phillip. *Resistance to the Holocaust* in ROSENBERG, David (ed.). *Testimony: Contemporary Writers Make the Holocaust Personal*. New York: Times Books, 1989, 292

¹⁷¹⁸ GERAS, Norman. *In a Class of its Own?* in GARRARD, Eve en SCARRE, Geoffrey (eds.). *Moral Philosophy and the Holocaust*. Aldershot: Ashgate, 2003, 47 en HUTTENBACH, Henry R. *From the Editor: A Reply to Fackenheim (2). What Is Holocaust Uniqueness? Can Other Genocides Be Unique?* in *Journal of Genocide Research*, 2000, 2, 1, 8-9

¹⁷¹⁹ VAN DEN BERGHE, Gie. *De uitbuiting van de Holocaust*. Antwerpen: Houtekiet, 1990, 170

¹⁷²⁰ LANG, Berel. *Review Essay: The Holocaust in Historical Context* by Steven T. Katz in *History and Theory*, 1996, 35, 3, 379

¹⁷²¹ STANNARD, David E. *Uniqueness as Denial: The Politics of Genocide Scholarship* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 185

¹⁷²² HUTTENBACH, Henry R. *Locating the Holocaust on the Genocide Spectrum: Towards a Methodology of Definition and Categorization* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 2027

¹⁷²³ Zie onder meer BAUER, Yehuda. *Is the Holocaust Explicable?* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1970, BAUER, Yehuda. *Rethinking the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2001, 20-21, KATZ, Steven T. *Post-Holocaust Dialogues: Critical Studies in Modern Jewish Thought*. New York: New York University Press, 1983, 296, KATZ, Steven T. *Historicism, the Holocaust, and Zionism: Critical Studies in Modern Jewish Thought and History*. New York: New York University Press, 1992, 163-164, KATZ, Steven T. *The Holocaust in Historical Context. Volume I: The Holocaust and Mass Death Before the Modern Age*. New York: Oxford University Press, 1994, 27, 31 en 34, KATZ, Steven T. *The Uniqueness of the Holocaust: The Historical Dimension* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.).

ook hun best doen om dit te ontkennen, het kan niet anders dan dat ze wel willen suggereren dat de Holocaust erger is. Ten eerste staan hun uitweidingen over de uniciteit van de Holocaust zelf bol van uitdrukkingen als *near-absolute evil*, *most terrible* en *unassimilable*, waardoor ze hun eerdere ontkenning vlakaf tegenspreken. Ten tweede is heel de discussie over de uniciteit van de Holocaust normatief geladen, waardoor nog meer duidelijk wordt dat er wel degelijk een morele inzet is.¹⁷²⁴ Ten derde zouden voorstanders van de fenomenologische uniciteit anders geen voorbehoud aantekenen bij voorstellen om ook criteria voor uniciteit serieus te nemen waarbij de Holocaust niet goed scoort. En ten vierde verraden hun voorstellen tot categorisering van genocides hun voornemen om de Holocaust als enige supergenocide naar voren te schuiven. Bauer bijvoorbeeld omschrijft genocide als ‘*the forcible denationalization of a people, accompanied by selective mass murder of the victim people ..., the destruction of the educational, economic and religious systems of the conquered people, and their ultimate enslavement.*’¹⁷²⁵ Maar binnen deze categorie – en eigenlijk met een volkomen aparte status – slaat het fenomeen Holocaust op ‘*the planned total annihilation of a whole people – perhaps one should add, for ideological reasons.*’ Tot deze specifieke klasse rekent Bauer de genocide op de Joden, die op de Armeniërs en eventueel die op de Sinti en Roma, maar ‘*with the ideological factor being decisive in the case of the Jews, thus setting this Holocaust apart.*’¹⁷²⁶ Binnen de categorie Holocausts neemt de genocide op de Joden dus een bijzondere, zelfs unieke plaats in.¹⁷²⁷ Katz gaat nog een stap verder: in plaats van zoals Bauer te beweren dat de genocide op de Joden een unieke vorm van genocide is, beschouwt Katz de Holocaust als de enige genocide. Katz definieert genocide immers aan de hand van een reeks kenmerken waaraan volgens hem enkel de Holocaust beantwoordt. Hij omschrijft genocide namelijk als ‘*the actualization of the intent, however successfully carried out, to murder in its totality any national, ethnic, racial, religious, political, social, gender or economic group, as these groups are defined by the perpetrator, by whatever means.*’ – een definitie die exact overeenstemt met zijn formulering van de fenomenologische uniciteit van de Holocaust.¹⁷²⁸ Bauer en Katz proberen de Holocaust onmiskenbaar te profileren tegenover alle andere genocides, en deze laatste met name schematisch voor te stellen als minder extreme vormen.¹⁷²⁹ In tegenstelling tot wat ze zelf beweren, is het manifest dat hun indeling van genocides geen louter descriptieve of verklarende taxonomie beoogt, maar een morele

Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide. Boulder: Westview Press, 1996, 19 en MAIER, Charles S. *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity.* Cambridge: Harvard University Press, 1988, 75.

¹⁷²⁴ GERAS, Norman. *In a Class of its Own?* in GARRARD, Eve en SCARRE, Geoffrey (eds.). *Moral Philosophy and the Holocaust.* Aldershot: Ashgate, 2003, 45

¹⁷²⁵ BAUER, Yehuda. *Is the Holocaust Explicable?* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World.* Oxford: Pergamon Press, 1989, 1973

¹⁷²⁶ BAUER, Yehuda. *Is the Holocaust Explicable?* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World.* Oxford: Pergamon Press, 1989, 1973 en BAUER, Yehuda. *Holocaust and Genocide: Some Comparisons* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World.* Evanston: Northwestern University Press, 1991, 43

¹⁷²⁷ BAUER, Yehuda. *A Past That Will Not Go Away* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined.* Bloomington: Indiana University Press, 1998, 17 en BAUER, Yehuda. *Holocaust and Genocide: Some Comparisons* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World.* Evanston: Northwestern University Press, 1991, 43

¹⁷²⁸ Vergelijk KATZ, Steven T. *The Holocaust in Historical Context. Volume I: The Holocaust and Mass Death Before the Modern Age.* New York: Oxford University Press, 1994, 131 met 28.

¹⁷²⁹ KENEZ, Peter. *The Uniqueness of the Holocaust in Judaism*, 1998, 47, 1, 125

aanspraak probeert te funderen.¹⁷³⁰ Dit komt misschien nog het duidelijkst naar voor in hun bedenkelijke methodologie. Zoals uit de voorstellen van Bauer en Katz blijkt, beginnen de voorstanders van de fenomenologische uniciteit van de Holocaust het hele debat reeds met een definitie waaraan alleen de Holocaust beantwoordt.¹⁷³¹ Indien men de criteria voor uniciteit eerst zelf definieert op basis van de studie van de Holocaust, is het gemakkelijk om nadien de uniciteit van de Holocaust vast te stellen. Het is niet alleen gemakkelijk, maar volstrekt tautologisch en dus nietszeggend.¹⁷³² Pijnlijk wordt het echter wanneer het vooropgestelde criterium toch niet uniek blijkt te zijn. Op dat moment vindt een criteriumverschuiving plaats, waarbij alle bijzondere kenmerken van de Holocaust opgesomd worden tot er één gevonden wordt waaraan toevallig geen enkele andere genocide beantwoordt.¹⁷³³ Zo werden de voorgestelde kwantitatieve criteria één voor één verlaten, toen duidelijk werd dat sommige andere genocides en massamoorden er beter aan voldeden. Ook de geïntroduceerde criteria inzake uitvoeringsmodaliteiten werden opgegeven, toen men er zich van bewust werd dat ook de Sinti en Roma vergast waren en aan eenzelfde bureaucratische methode onderhevig geweest waren. Bauer en Katz nemen in hun werk resoluut afstand van deze criteria, omdat ze anders andere genocides in de categorie van de Holocaust zouden moeten dulden. Uiteindelijk zochten ze hun heil bij een ingenieus geformuleerd concept van intentionaliteit, dat ze in geen enkele andere genocide terugvonden.

De vergelijkende studies van genocides door Bauer, Katz en hun medestanders hebben geen academisch oogmerk, zoals een betere identificatie en omschrijving van probleemstellingen, het verkrijgen van een nieuw en verhelderend perspectief op een te eenzijdig behandeld thema of de ontdekking van gelijkenissen en verschillen die interessant zijn voor verder onderzoek. Pleitbezorgers voor uniciteit hebben een andere agenda. Ze zijn op zich niet geïnteresseerd in andere genocides, maar kijken er enkel naar om verschillen te vinden en argumenten te bespeuren die hun overtuiging bevestigen dat de Holocaust een aparte categorie vormt.¹⁷³⁴ Op enkelingen na, zijn ze ook helemaal niet op de hoogte van de bijzondere kenmerken van andere genocides, zoals onder meer blijkt uit de gediscrediteerde kwantitatieve uniciteitscriteria. Anders dan wat Bauer en Katz doen, moet een legitieme comparatieve benadering van genocides beginnen met de vaststelling dat de gelijkenissen veel belangrijker zijn dan de verschillen.¹⁷³⁵ De enige vruchtbare werkwijze is het nastreven van horizontale in plaats van verticale vergelijking, want deze laatste heeft geen toegevoegde waarde en werkt denigrerend tegenover slachtoffers van andere genocides.¹⁷³⁶

¹⁷³⁰ GERAS, Norman. *In a Class of its Own?* in GARRARD, Eve en SCARRE, Geoffrey (eds.). *Moral Philosophy and the Holocaust*. Aldershot: Ashgate, 2003, 45, LANG, Berel. *Review Essay: The Holocaust in Historical Context* by Steven T. Katz in *History and Theory*, 1996, 35, 3, 379 en SEESKIN, Kenneth. *What Philosophy Can and Cannot Say about Evil* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 98

¹⁷³¹ STANNARD, David E. *Uniqueness as Denial: The Politics of Genocide Scholarship* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 190

¹⁷³² KENEZ, Peter. *The Uniqueness of the Holocaust in Judaism*, 1998, 47, 1, 124

¹⁷³³ HUTTENBACH, Henry R. *From the Editor: Uniqueness (Redux): Trivialization By Any Name* in *Journal of Genocide Research*, 2001, 3, 2, 186 en STANNARD, David E. *Uniqueness as Denial: The Politics of Genocide Scholarship* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 190

¹⁷³⁴ HUTTENBACH, Henry R. *From the Editor: A Reply to Fackenheim (2). What Is Holocaust Uniqueness? Can Other Genocides Be Unique?* in *Journal of Genocide Research*, 2000, 2, 1, 7 en MACDONALD, David B. *Identity Politics in the Age of Genocide: The Holocaust and Historical Representation*. London: Routledge, 2007, 33

¹⁷³⁵ NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. New York: Houghton Mifflin Company, 1999, 9

¹⁷³⁶ Cf. 'To claim that the Holocaust was unique can only imply that attempts to annihilate other national or cultural groups are not to be considered genocide, thus diminishing the gravity and moral implications of any genocide anywhere, any time. It also implies that the Jews have a monopoly on genocide, that no matter what

De vraag dringt zich dus op waarom de fenomenologische uniciteit van de Holocaust voor Bauer en Katz zo van belang is dat ze dit aspect ten allen prijze verabsoluteren. Om het met Berel Lang te zeggen: ‘*So what if the Holocaust is unique?*’¹⁷³⁷ Ook Eberhard Jäckel, die voor velen geldt als voornaamste niet-joodse protagonist van het uniciteitsdiscours, wijst erop dat het belang van het uniciteitsargument, dat hijzelf mee heeft helpen formuleren, niet moet worden overdreven: ‘*Was nämlich würde sich ändern, wenn der nationalsozialistische Mord an den Juden nicht einzigartig gewesen wäre?*’¹⁷³⁸ De Holocaust zou een vreselijke misdaad blijven en de daders zouden nog steeds op evenveel morele afkeuring kunnen rekenen, indien mocht blijken dat er nog een genocide bestaat die aan hetzelfde uniciteitscriterium van de Holocaust beantwoordt.¹⁷³⁹ De eigenlijke inzet van de discussie heeft – behalve in de Duitse context, zoals bleek tijdens de *Historikerstreit* – duidelijk zeer weinig te maken met de gebeurtenis zelf of met onze houding tegenover de daders, maar alles met de voordelen die men aan de slachtofferstatus meent te kunnen ontleen.¹⁷⁴⁰ De nadruk op de fenomenologische uniciteit van de Holocaust kan enkel verklaard worden aan de hand van een tamelijk recente evolutie van de Amerikaanse maatschappij, waarbij minderheden aan hun geschiedenis van collectief slachtofferschap aanspraken en rechten verbinden. Zoals al aangehaald werd, raakten de Verenigde Staten vanaf het midden van de jaren 60 in de ban van *identity politics*. Het idee dat individuen die tot een minderheid behoren beter voor hun belangen kunnen opkomen indien ze in één naam spreken, sproot voort uit de zwarte burgerrechtenbeweging. Door deze politieke strijd was de zwarte gemeenschap zich bewust geworden van haar eigenheid en had ze resoluut afstand genomen van het ideaal van assimilatie dat binnen de blanke meerderheid zeker als sinds de Amerikaanse onafhankelijkheid gepredikt werd.¹⁷⁴¹ De zwarte gemeenschap weigerde afstand te doen van haar etnische identiteit en, zoals aan blanke immigranten van divers pluimage aangeraden

misfortune befalls other people, it cannot be as serious or even in the same category as the Holocaust.’ in PAPAŽIAN, Pierre. *A Unique Uniqueness?* in *Midstream*, 1984, 30, 4, 18 en ‘*What disturbs me finally is the exclusivity of the singular usage, the Holocaust, which seems to cut the event off from all others and to diminish, if not demean, the mass slaughters of other people ... The image of the Holocaust is too overbearing, too hot to tolerate subtle distinctions. In its life as a rhetorical figure, the Holocaust is a bully.*’ in LOPATE, Phillip. *Resistance to the Holocaust* in ROSENBERG, David (ed.). *Testimony: Contemporary Writers Make the Holocaust Personal*. New York: Times Books, 1989, 287-288. In dezelfde trant: CHARNY, Israel W. *Foreword* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, x-xi, CHARNY, Israel W. *Which Genocide Matters More? Learning to Care about Humanity* in TOTTEN, Samuel, PARSONS, William S. en CHARNY, Israel W. (eds.). *Century of Genocide. Eyewitness Accounts and Critical Views*. New York: Garland Publishing, 1997, xv-xvi, HUTTENBACH, Henry R. *From the Editor: Uniqueness (redux): Trivialization By Any Name* in *Journal of Genocide Research*, 2001, 3, 2, 186 en NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. New York: Houghton Mifflin Company, 1999, 9.

¹⁷³⁷ LANG, Berel. *Review Essay: The Holocaust in Historical Context by Steven T. Katz* in *History and Theory*, 1996, 35, 3, 378

¹⁷³⁸ JÄCKEL, Eberhard, GESTRICH, Andreas, KUHN, Axel en VOIGT, Johannes H. *Umgang mit Vergangenheit. Beiträge zur Geschichte*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1989, 78

¹⁷³⁹ BLUM, Lawrence. *The Holocaust in American Life as a Moral Text* in GARRARD, Eve en SCARRE, Geoffrey (eds.). *Moral Philosophy and the Holocaust*. Aldershot: Ashgate, 2003, 262, KENEZ, Peter. *The Uniqueness of the Holocaust in Judaism*, 1998, 47, 1, 125, JÄCKEL, Eberhard, GESTRICH, Andreas, KUHN, Axel en VOIGT, Johannes H. *Umgang mit Vergangenheit. Beiträge zur Geschichte*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1989, 78, LANG, Berel. *Review Essay: The Holocaust in Historical Context by Steven T. Katz* in *History and Theory*, 1996, 35, 3, 383 en SCHORSCH, Ismar. *The Holocaust and Jewish Survival* in *Midstream*, 1981, 27, 1, 38-39

¹⁷⁴⁰ CUDDIHY, John M. *The Holocaust: The Latent Issue in the Uniqueness Debate* in GALLAGHER, Philip F. (ed.). *Christians, Jews, and Other Worlds: Patterns of Conflict and Accommodation*. Highland Lakes: Atlantic Research and Publications, 1988, 77 en HUTTENBACH, Henry R. *From the Editor: A Reply to Fackenheim (2). What Is Holocaust Uniqueness? Can Other Genocides Be Unique?* in *Journal of Genocide Research*, 2000, 2, 1, 8

¹⁷⁴¹ SCHLESINGER, Arthur M., Jr. *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society*. New York: Norton, 1998 [1991], 46

werd, met de andere etnische identiteiten in één *melting pot* te versmelten. Dit voorbeeld sloeg aan bij de massaal nieuw ingeweken Aziatische, Oost- en Zuid-Europese minderheden, bij de *native Americans* en bij de joodse gemeenschap, die door toenemende assimilatie aan het desintegreren was.¹⁷⁴² Het resultaat was een plotse maar blijvende opbloei van etnocentriciteit en de vervanging van de maatschappelijke metafoor van de *melting pot* – waarin de restanten van de minderhedencultuur geacht werden weg te smelten – door het beeld van de *patchwork quilt*.¹⁷⁴³ In wat geleidelijk neigde naar een militante vorm van multiculturalisme, gaf het discours van de zwarte minderheid de toon aan.¹⁷⁴⁴ Ter ondersteuning van haar zelfbeeld ging ze op zoek naar haar eigen geschiedenis, die als gevolg van generaties van Eurocentrische deculturalisering tot dan toe grotendeels voor haar verborgen gebleven was.¹⁷⁴⁵ De studie van het verleden werd hierbij niet als een intellectuele discipline opgevat maar als een therapeutisch middel om de eigenwaarde op te krikken en de identiteit te schragen. Ervan overtuigd dat enkel zichzelf hun ervaringen konden begrijpen, claimden zwarte woordvoerders het alleenrecht op interpretatie en onderwijs van hun eigen geschiedenis – een reflex die we ook bij andere minderheden, zoals de joodse, zouden terugvinden.¹⁷⁴⁶ Het voornaamste wat de zwarte gemeenschap verbond en tegen de blanke meerderheid als pressiemiddel gebruikt kon worden, bleek haar geschiedenis van onderdrukking.¹⁷⁴⁷ Collectief slachtofferschap werd hierdoor een maatschappelijk waardevolle eigenschap, een soort moreel kapitaal waaraan sociaal aanzien en voorrechten ontleend konden worden.¹⁷⁴⁸ Tegelijk vond ook op individueel vlak een verschuiving plaats van de attitude tegenover slachtofferschap. In de nasleep van de Vietnamoorlog werden trauma's gemedicaliseerd en *au sérieux* genomen, waardoor ze bespreekbaar en sociaal aanvaard werden. Er ontstond een *therapy culture*, waarin personen aangemoedigd werden om hun pijn en woede te ventileren als middel tot psychologische zelfheling en *empowerment*.¹⁷⁴⁹ Dit luidde de groei in van een slachtoffercultus, waarbij slachtofferschap evolueerde van een status die geschuwd en zelfs misprezen werd naar een begerenswaardige kwaliteit. De sterke stoïcijnse held kreeg in het Amerikaanse pantheon het gezelschap van de

¹⁷⁴² SCHLESINGER, Arthur M., Jr. *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society*. New York: Norton, 1998 [1991], 46-47

¹⁷⁴³ TAYLOR, Donald M. *The Quest for Identity: From Minority Groups to Generation Xers*. Westport: Praeger, 2002, 91-92

¹⁷⁴⁴ SCHLESINGER, Arthur M., Jr. *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society*. New York: Norton, 1998 [1991], 65 en 150

¹⁷⁴⁵ SCHLESINGER, Arthur M., Jr. *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society*. New York: Norton, 1998 [1991], 48 en 65-67

¹⁷⁴⁶ SCHLESINGER, Arthur M., Jr. *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society*. New York: Norton, 1998 [1991], 22 en 81. Binnen de context van *identity politics* ontstaat er trouwens een tendens om de groep en niet langer het individu als basiseenheid van grondwettelijke bescherming te beschouwen en individuele rechten te beperken om groepsrechten te beschermen. Vooral het concept van vrije meningsuiting komt hierbij zwaar onder druk te staan, omdat – ter bevordering van het respect voor en de erkenning van minderheden – de verhinderende van *hate speech* belangrijker geacht wordt dan de bescherming van *free speech*. Zie GATES, Henry Louis, Jr. *Critical Race Theory and Freedom of Speech* in MENAND, Louis (ed.). *The Future of Academic Freedom*. Chicago: University of Chicago Press, 1996, 119.

¹⁷⁴⁷ SCHLESINGER, Arthur M., Jr. *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society*. New York: Norton, 1998 [1991], 79. Één van de voornaamste redenen waarom het slachtofferdiscours zo succesvol kon worden, was het feit dat zowel bij de zwarte, indiaanse als joodse gemeenschap het verleden van slachtofferschap tegelijk een ideaal middel bleek om de in andere opzichten totaal van elkaar vervreemde subgroepen opnieuw met elkaar te verbinden. Zie LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 347.

¹⁷⁴⁸ BURUMA, Ian. *The Joys and Perils of Victimhood* in *The New York Review of Books*, 8 april 1999 en FÜREDI, Frank. *Therapy Culture: Cultivating Vulnerability in an Uncertain Age*. London: Routledge, 2004, 151

¹⁷⁴⁹ BALL, Karyn. *Introduction: Trauma and Its Institutional Destinies* in *Cultural Critique*, 2000, 46, 5 en FÜREDI, Frank. *Therapy Culture: Cultivating Vulnerability in an Uncertain Age*. London: Routledge, 2004, 19-20 en 66

kwetsbare, gevoelige en mondige antiheld.¹⁷⁵⁰ Op slachtoffers werden hierdoor een aantal morele eigenschappen geprojecteerd, zoals moreel leiderschap en volstreekte onschuld.¹⁷⁵¹ De toenemende aandacht voor het individuele slachtofferdiscours versterkte het maatschappelijke belang dat aan collectief slachtofferschap gehecht werd. Er ontstond een sociaal klimaat waarin groepen hun trauma's tentoon probeerden te spreiden om zichzelf te legitimeren.¹⁷⁵² Slachtofferschap werd een cruciaal sociaal en politiek instrument waarop iedere minderheid en sociale beweging aanspraak trachtte te maken: '*Once victimhood is understood to endow one with special claims and rights, the scramble to attain that designation for one's own interest group is as heated as any other race for legitimacy and power.*'¹⁷⁵³ Het gevolg van deze evolutie was '*an often unseemly contest for the status of the worst-victimized.*'¹⁷⁵⁴

In navolging van de zwarte gemeenschap zette ook de joodse gemeenschap haar aanspraken kracht bij door te verwijzen naar collectieve trauma's.¹⁷⁵⁵ In tegenstelling tot de *African Americans* kon de joodse gemeenschap echter geen argumenten putten uit een heersende context van sociale achterstand en discriminatie, omdat ze intussen de meest succesvolle Amerikaanse minderheid geworden was.¹⁷⁵⁶ Daarom greep ze terug op een verleden van collectief slachtofferschap – een element dat tegelijk zeer nuttig bleek als bindmiddel om haar desintegratie een halt toe te roepen. In de strijd om moreel kapitaal fungeerde de Holocaust als de troefkaart van de joodse gemeenschap.¹⁷⁵⁷ Hierbij werd een dubbele strategie gehanteerd. Enerzijds moest de joodse gemeenschap duidelijk maken waarom de Holocaust eigenlijk aanspraken tegenover de Amerikaanse samenleving kon rechtvaardigen. Anders dan het geval was bij de *American Indians* en *native Americans* konden de Amerikaanse Joden de Amerikaanse meerderheid immers niet aanwijzen als schuldigen. Daarom hamerden ze erop dat deze als bijstander fel te kort geschoten was om het lot van de Europese Joden te verzachten. De uitstaande schuld van de Verenigde Staten bestond er dus in dat ze niet gepast gereageerd hadden op de crisissituatie – een argument dat in het *United States Holocaust Museum* een prominente plaats kreeg en bij officiële gelegenheden, zoals de *Holocaust Remembrance Days*, steevast in herinnering gebracht wordt om de blijvende aansprakelijkheid van de Verenigde Staten in de verf te zetten. Anderzijds probeerde de joodse gemeenschap in haar concurrentieslag om moreel kapitaal – dat blijkbaar in proportie tot het doorstane leed toegekend werd – te verduidelijken dat het eigen slachtofferschap erger was dan dat van de andere minderheden. Net daarin lag de kiem van de uniciteitsdiscussie. Volgens de oorspronkelijke joodse perceptie van de Holocaust, die ingegeven was door de overlevenden en een aantal vroege, voornamelijk theologisch geïnspireerde commentatoren, was de Holocaust onuitspreekbaar en onverklaarbaar. Maar dit argument van transcendente uniciteit maakte geen enkele indruk op niet-Joden, omdat het te abstract was en als een normale psychologische overreactie afgedaan kon worden. Als gevolg

¹⁷⁵⁰ NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. New York: Houghton Mifflin Company, 1999, 8

¹⁷⁵¹ SICHER, Efraim. *The Future of the Past: Countermemory and Postmemory in Contemporary American Post-Holocaust Narratives in History & Memory*, 2000, 12, 2, 63

¹⁷⁵² MAIER, Charles S. *A Surfeit of Memory? Reflections on History, Melancholy and Denial in History & Memory*, 1993, 5, 2, 147

¹⁷⁵³ BERNSTEIN, Michael André. *Foregone Conclusions: Against Apocalyptic History*. Berkeley: University of California Press, 1994, 85

¹⁷⁵⁴ TORPEY, John C. *Making Whole What Has Been Smashed: On Reparation Politics*. Cambridge: Harvard University Press, 2006, 40

¹⁷⁵⁵ YOUNG, James E. *America's Holocaust: Memory and the Politics of Identity* in FLANZBAUM, Hilene (ed.). *The Americanization of the Holocaust*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999, 81

¹⁷⁵⁶ NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. New York: Houghton Mifflin Company, 1999, 9

¹⁷⁵⁷ NOVICK, Peter. *Holocaust Memory in America* in YOUNG, James E. *Holocaust Memorial: The Art of Memory in History*. New York: Prestel, 1995, 161. In dezelfde trant maar veel polemischer: FINKELSTEIN, Norman G. *The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering*. New York: Verso, 2000, 32.

daarvan werd geleidelijk overgestapt op een primair fenomenologische argumentatietechniek, waarbij de meest tot de verbeelding sprekende concrete kenmerken van de Holocaust voorgesteld werden als doorslaggevende criteria voor het afmeten van de ernst van collectief slachtofferschap. Naarmate het Holocaustbewustzijn groeide en het Holocaustparadigma zelf aan populariteit won, verscherpte de toon waarmee de fenomenologische uniciteit bepleit werd.

In de loop van de jaren 80 en zeker vanaf het begin van de jaren 90 nam het Holocaustbewustzijn in de Verenigde Staten zodanige proporties aan dat andere minderheden en een hele reeks sociale bewegingen zich aan dit voorbeeld begonnen te spiegelen. Terwijl de Holocaust als icoon van absoluut kwaad ingeburgerd raakte, werd de herinnering eraan door steeds meer activisten ingeroepen om hun eigen zaak onder de aandacht te brengen. De Holocaust leende zich hiervoor perfect, omdat deze gebeurtenis spontane en felle emoties uitlokte en een helder afgebakend en extreem gepolariseerd onderscheid tussen goed en kwaad veronderstelde.¹⁷⁵⁸ Immers, ‘*only when something can be compared, perhaps rightly, perhaps wrongly, but anyway plausibly, with the Holocaust will it assume truly disastrous proportions in our perceptions.*’¹⁷⁵⁹ Met de Holocaust als sjabloon, werd een *protagonist* en een *antagonist identity field* geconstrueerd, waarbij de activist het joodse slachtofferstatuut opeiste en z’n tegenstanders afschilderde als nazi’s.¹⁷⁶⁰ Zulke karikaturale referenties aan de Holocaust werden vooral aangehaald door de dierenrechtenbeweging, de anti-atoombeweging, de anti-abortusbeweging en de homobeweging.¹⁷⁶¹ Maar ook in het publieke debat rond andere heikele thema’s waren verwijzingen naar nazi-Duitsland schering en inslag. Reeds in 1990 lanceerde Mike Godwin in dit verband zijn befaamde *Law of Nazi analogies*, die inhoudt dat naarmate een discussie aansleept de kans stijgt dat er een nazi-analogie bijgesleurd wordt.¹⁷⁶² Zulke *reductio ad Hitlerum* – een standaarddrogreden in onder meer het bio-ethische debat –¹⁷⁶³ valt intussen niet meer weg te denken als middel om de tegenpartij de

¹⁷⁵⁸ ALEXANDER, Jeffrey C. *Citizen and Enemy as Symbolic Classification: On the Polarizing Discourse of Civil Society* in LAMONT, Michele en FOURNIER, Marcel (eds.). *Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*. Chicago: University of Chicago Press, 1992, 292 en ALEXANDER, Jeffrey C. *On the Social Construction of Moral Universals: The “Holocaust” from War Crime to Trauma Drama in European Journal of Social Theory*, 2002, 5, 1, 34 en 52

¹⁷⁵⁹ SHAWCROSS, William. *The Quality of Mercy*. New York: Simon & Schuster, 1984, 423

¹⁷⁶⁰ Cf. HOLSTEIN, James A. en MILLER, Gayle. *Rethinking Victimization: An Interactional Approach to Victimology in Symbolic Interaction*, 1990, 13, 1, 109-111, HUNT, Scott, BENFORD, Robert en SNOW, David. *Identity Fields: Framing Processes and the Social Construction of Movement Identities* in LARANA, Enrique, JOHNSTON, Hank en GUSFIELD, Joseph (eds.). *New Social Movements, from Ideology to Identity*. Philadelphia: Temple, 1994, 193 en STEIN, Arlene. *Whose Memories? Whose Victimhood? Contests for the Holocaust Frame in Recent Social Movement Discourse in Sociological Perspectives*, 1998, 41, 3, 522.

¹⁷⁶¹ ALEXANDER, Jeffrey C. *On the Social Construction of Moral Universals: The “Holocaust” from War Crime to Trauma Drama in European Journal of Social Theory*, 2002, 5, 1, 46, FÜREDI, Frank. *Therapy Culture: Cultivating Vulnerability in an Uncertain Age*. London: Routledge, 2004, 151, NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 231 en 241 en STEIN, Arlene. *Whose Memories? Whose Victimhood? Contests for the Holocaust Frame in Recent Social Movement Discourse in Sociological Perspectives*, 1998, 41, 3, 523-524. Als één van de gediscrimineerde minderheden in de Verenigde Staten probeert bijvoorbeeld de homobeweging een verband te leggen met de nazi-vervolgung en deze laatste op te blazen tot een soort Holocaust. Zie onder meer GRAU, Günter (ed.). *Hidden Holocaust? Gay and Lesbian Persecution in Germany, 1933-45*. London: Cassell, 1995 en GRAU, Günter. *Final Solution of the Homosexual Question? The Antihomosexual Policies of the Nazis and the Social Consequences for Homosexual Men* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 338-344.

¹⁷⁶² Herhaald in GODWIN, Mike. *Meme, Counter-Meme* in *Wired*, 1994, 2.10, 10.

¹⁷⁶³ Zo ergert Arthur Caplan zich er enorm aan dat de verwijzing naar nazi-praktijken in discussies over stamcel-onderzoek, beslissingen rond het levenseinde, abortus, experimenten op dieren en genetische testen binnen de kortste keren de kop opsteekt en het debat polemiseert en lamlegt. ‘*If this is done, then we are on the road to Nazi Germany’ has become a commonplace claim in contemporary bioethical debates.... The Nazi analogy is*

mond te snoeren zonder op z'n argumenten in te moeten gaan.¹⁷⁶⁴ De tendens tot trivialisering en vervlakking, die de keerzijde vormde van de succesvolle popularisering van de herinnering aan de Holocaust, zette bij verschillende joodse commentatoren kwaad bloed. Zo benadrukte Henryk Grynberg dat *'those who universalise the Holocaust are not enlarging its significance but rather reducing it.'*¹⁷⁶⁵ Ze zagen met lede ogen aan hoe *'the Holocaust as intellectual property'* hen steeds meer uit handen genomen werd.¹⁷⁶⁶ Hun voornaamste defensieve reactie op de domeinexpansie van het begrip Holocaust bestond erin om nog meer dan voorheen hun interpretatieve voorrechten te onderstrepen en met nog meer vuur te pleiten voor de uniciteit van de Holocaust.¹⁷⁶⁷ Maar niet alleen de overname van het Holocaustparadigma door sociale bewegingen en het gebruik in het alledaagse publieke discours baarde hen zorgen. Voor de joodse gemeenschap zo mogelijk nog problematischer was de neiging van andere etnische minderheden om, in de strijd om moreel kapitaal, haar beproefde model over te nemen. In het begin van de jaren 90 waren pleitbezorgers van niet-joodse minderheden onder de indruk geraakt van de mate waarin de Amerikaans-joodse gemeenschap gerechtigheid, erkenning en respect had weten af te dwingen voor en door de Holocaust. Het joodse succesverhaal – gekenmerkt door een nationaal museum, nationale herdenkingsdagen, overname in het onderwijscurriculum, veroordelingen van daders, officiële verontschuldigungen, compensatierentes, schadevergoedingen, *goodwill* tegenover Israël, enz. – inspireerde de andere Amerikaanse minderheden om een gelijkaardige erkenning na te streven.¹⁷⁶⁸ Aangezien de Holocaust intussen echter ook uitgegroeid was tot icoon van absoluut kwaad en tot vergelijkingsstandaard voor genocides, waren ze zich ervan bewust dat een aanpassing aan het Holocaustmodel ook voor hen het meeste kans op slagen bood.¹⁷⁶⁹ De overtuigingskracht

equivalent to dropping a nuclear bomb in ethical battles about science and medicine.' in CAPLAN, Arthur L. *Misusing the Nazi Analogy in Science*, 2005, 309, 5734, 535.

¹⁷⁶⁴ De *reductio ad Hitlerum* is een drogreden waarbij een bepaalde stellingname op de korrel genomen wordt door te insinueren dat deze ook door Hitler of de nazi's gehuldigd werd of rechtstreeks leidt tot een verwerpelijke praktijk die ook in nazi-Duitsland voorkwam. Deze drogreden beoordeelt het geviseerde argument niet op zijn waarde, negeert het verschil met de hedendaagse context en probeert via een geniepige link met het nationaal-socialisme spontane morele afkeuring op te roepen, om het argument te discrediteren of het debat te laten ontsporen. De *reductio ad Hitlerum* neemt vaak de vorm aan van een, op zich al onhoudbare, *slippery slope*-redenering. Zie APPLETON, Josie. *I'm right because ... you're a Nazi* in *Spiked*, 24 januari 2002 en STRAUSS, Leo. *Natural Right and History*. Chicago: University of Chicago Press, 1965 [1953], 42-43.

¹⁷⁶⁵ GRYNBERG, Henryk. *Appropriating the Holocaust in Commentary*, 1982, 74, 5, 55

¹⁷⁶⁶ KERTÉSZ, Imre. *Who Owns Auschwitz?* in *The Yale Journal of Criticism*, 2001, 14, 1, 267, ALEXANDER, Edward. *Stealing the Holocaust in Midstream*, 1980, 26, 9, 46 en WIESEL, Elie. *Trivializing the Holocaust: Semi-Fact and Semi-Fiction* in *The New York Times*, 16 april 1978

¹⁷⁶⁷ BERGER, Ronald J. *Fathoming the Holocaust: A Social Problems Approach*. New York: Aldine de Gruyter, 2002, 165 en ROSENFELD, Gavriel D. *The Politics of Uniqueness: Reflections on the Recent Polemical Turn in Holocaust and Genocide Scholarship* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1999, 13, 1, 33-35

¹⁷⁶⁸ LUDI, Regula. *The Vectors of Postwar Victim Reparations: Relief, Redress and Memory Politics* in *Journal of Contemporary History*, 2006, 41, 3, 426-427, MACDONALD, David B. *Identity Politics in the Age of Genocide: The Holocaust and Historical Representation*. London: Routledge, 2007, 27 en 32 en TORPEY, John. *Introduction: Politics and the Past* in TORPEY, John (ed.). *Politics and the Past: On Repairing Historical Injustices*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2003, 6-7

¹⁷⁶⁹ David MacDonald merkt op dat het beeld van de Holocaust intussen zo dominant geworden is, dat we recente tragedies zoals die in Rwanda, Joegoslavië en Darfoer en zelfs niet-genocidale massamoorden vaak percipiëren aan de hand van het kader dat de Holocaust ons aanbiedt. Deze tragedies worden slechts naar waarde geschat in de mate dat ze gelijkenissen vertonen met de *maximal standard* van de Holocaust en worden door de pers vaak spontaan op een Holocaust-achtige manier voorgesteld, zoals blijkt uit de suggestieve, geësceneerde foto's van uitgemergelde gevangenen in het 'concentratiekamp' Trnopolje. Immers, *'Bosnian Moslems become real victims only when they are pictured starving and standing behind barbed wire.'* Zie MACDONALD, David B. *Identity Politics in the Age of Genocide: The Holocaust and Historical Representation*. London: Routledge, 2007, 196, MOSHMAN, David. *Conceptual Constraints on Thinking about Genocide* in *Journal of Genocide Research*, 2001, 3, 3, 444-448, NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 251, STEINWEIS, Alan E. *The Auschwitz Analogy: Holocaust Memory and American Debates over*

van hun pleidooi hing kortom af van de mate waarin ze konden aantonen dat gelijkaardige gebeurtenissen zich ook in hun verleden voorgedaan hadden.¹⁷⁷⁰ Het gevolg was dat deze minderheden het discours over hun eigen geschiedenis van collectief slachtofferschap aanpasten aan het Holocauststramien: ze wezen op rechtstreekse analogieën, namen de terminologie en symboliek over en benadrukten de principiële gelijkaardigheid.¹⁷⁷¹ Woordvoerders van onder meer de zwarte, indiaanse, Armeense, zigeuner-, Poolse, Oekraïense en Chinese gemeenschap begonnen te spreken over hun *hidden, forgotten* of zelfs *real Holocaust*.¹⁷⁷² Om hun eis voor evenwaardige erkenning kracht bij te zetten, probeerden ze de vergelijking met de Holocaust zo ver mogelijk door te trekken, soms – zoals bij David Stannard en zeker Vakahn Dadrian – op het absurde af. Waar ze er niet in slaagden om een parallel te vinden met een cruciaal kenmerk van de Holocaust, minimaliseerden ze het belang ervan en stelden ze eigen criteria voor waaraan de Holocaust niet kon beantwoorden. Dit vormde bij voorstanders van de uniciteit van de Holocaust de eigenlijke aanleiding om het criterium van intentionaliteit te verabsoluteren.¹⁷⁷³ Anders dan Gavriel Rosenfeld beweert en auteurs als Bauer en Katz insinueren, is de nadruk op de fenomenologische uniciteit van de

Intervention in Bosnia and Kosovo in the 1990s in *Holocaust and Genocide Studies*, 2005, 19, 2, 178-179, TAYLOR, John. *Body Horror: Photojournalism, Catastrophe and War*. New York: New York University Press, 1998, 62-63, SHAW, Martin. *What is Genocide?* Cambridge: Polity, 2007, 37-39 en ZELIZER, Barbie. *Remembering to Forget: Holocaust Memory through the Camera's Eye*. Chicago: University of Chicago Press, 1998, 204-205. Meer nog, de dominantie van het Holocaustparadigma zet zelfs partijen die in hedendaagse etnische conflicten verwickeld zijn ertoe aan om hun tegenstanders te vergelijken met de nazi's en zichzelf met de joodse bevolking tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dit ligt nog min of meer voor de hand in het conflict tussen Israël en de Palestijnen, maar was bijvoorbeeld even uitgesproken aanwezig tijdens de oorlog in Joegoslavië. Zie LINN, Ruth en GUR-ZE'EV, Ilan. *Holocaust as Metaphor: Arab and Israeli Use of the Same Symbol* in *Metaphor and Symbolic Activity*, 1996, 11, 3, 195-206 en MACDONALD, David B. *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian Victim-Centred Propaganda and the War in Yugoslavia*. Manchester: Manchester University Press, 2002, 261-268.

¹⁷⁷⁰ FLANZBAUM, Hilene. *The Americanization of the Holocaust* in *Journal of Genocide Research*, 1999, 1, 1, 102 en TORPEY, John C. *Making Whole What Has Been Smashed: On Reparation Politics*. Cambridge: Harvard University Press, 2006, 338

¹⁷⁷¹ BURUMA, Ian. *The Joys and Perils of Victimhood* in *The New York Review of Books*, 1999, 46, 6, 8 april 1999, FREEDMAN, Samuel G. *Laying Claim to Sorrow Beyond Words* in *New York Times*, 13 december 1997, MACDONALD, David B. *Identity Politics in the Age of Genocide: The Holocaust and Historical Representation*. London: Routledge, 2007, 17 en MACDONALD, David B. *First Nations, Residential Schools, and the Americanization of the Holocaust: Rewriting Indigenous History in the United States and Canada* in *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*, 2007, 40, 4, 996-998

¹⁷⁷² Cf. CHANG, Iris. *The Rape of Nanking: The Forgotten Holocaust*. New York: Basic Books, 1997, DADRIAN, Vakahn N. *The Convergent Aspects of the Armenian and Jewish Cases of Genocide: A Reinterpretation of the Concept of Holocaust* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda*. Volume 2: *The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1976-1996, DOLOT, Miron. *Execution by Hunger: The Hidden Holocaust, a Survivor's Account of the Famine of 1932-1933 in Ukraine*. New York: Norton, 1985, HANCOCK, Ian. *Responses to the Porrajmos: The Romani Holocaust* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 39-64, HOVANNISIAN, Richard G. *The Armenian Holocaust*. Cambridge: Armenian Heritage Press, 1980, JONES, Del. *The Black Holocaust: Global Genocide*. Philadelphia: Hikeka Press, 1992, LUKAS, Richard C. *Forgotten Holocaust: The Poles under German Occupation, 1939-1944*. Lexington: University Press of Kentucky, 1986, LUKAS, Richard C. *The Polish Experience during the Holocaust* in BERENBAUM, Michael (ed.). *A Mosaic of Victims. Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*. New York: New York University Press, 1990, 88-95, STANNARD, David E. *American Holocaust: Columbus and the Conquest of the New World*. New York: Oxford University Press, 1992 en THORNTON, Russell. *American Indian Holocaust and Survival: A Population History Since 1492*. Norman: University of Oklahoma Press, 1987.

¹⁷⁷³ MAIER, Charles S. *The Unmasterable Past. History, Holocaust, and German National Identity*. Cambridge: Harvard University Press, 1988, 193 en ROSENFELD, Gavriel D. *The Politics of Uniqueness: Reflections on the Recent Polemical Turn in Holocaust and Genocide Scholarship* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1999, 13, 1, 38-42

Holocaust dus echter slechts in tweede orde een defensieve reactie. Primair is het een instrument om – binnen de context van *identity politics* die gedegradeerd is tot een *olympics of suffering* – in competitie met andere minderheden zoveel mogelijk moreel kapitaal op te bouwen en te beschermen.¹⁷⁷⁴ Het gaat erom de beste papieren te hebben bij een *moral bookkeeping* die gebaseerd wordt op vergelijkende slachtofferkunde.¹⁷⁷⁵ Het fenomenologische uniciteitsargument blijkt hiervoor bij uitstek geschikt, omdat het al even *a priori* van onvergelykbaarheid vertrekt als de metafysische uniciteitsargumenten en hier eigenlijk gewoon een vermomming van is.¹⁷⁷⁶ Enkel de onvergelykbaarheid van de eigen geschiedenis van collectief leed lijkt in de *competition for victimhood* immers de eerste prijs te kunnen garanderen.¹⁷⁷⁷

¹⁷⁷⁴ BURUMA, Ian. *The Joys and Perils of Victimhood* in *The New York Review of Books*, 1999, 46, 6, 8 april 1999, CHAUMONT, Jean-Michel. *La concurrence des victimes. Génocide, identité, reconnaissance*. Paris: Éditions la Découverte, 1997, 160-180, CUDDIHY, John M. *The Holocaust: The Latent Issue in the Uniqueness Debate* in GALLAGHER, Philip F. (ed.). *Christians, Jews, and Other Worlds: Patterns of Conflict and Accommodation*. Highland Lakes: Atlantic Research and Publications, 1988, 76-77 en MAIER, Charles S. *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*. Cambridge: Harvard University Press, 1988, 192

¹⁷⁷⁵ HOROWITZ, Irving L. *Many Genocides, one Holocaust? The Limits of The Rights of States and the Obligations to Individuals in Modern Judaism*, 1981, 1, 1, 75 en VAN DEN BERGHE, Gie. *Rekenkunde van het leed. 'Hou jij je mond maar, ik was in Auschwitz'* in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1996, 26, 3-4, 251-252

¹⁷⁷⁶ LANG, Berel. *Review Essay: The Holocaust in Historical Context by Steven T. Katz* in *History and Theory*, 1996, 35, 3, 381

¹⁷⁷⁷ Het is trouwens een raadsel waarom dan nog precies de intentie van de daders de doorslag zou kunnen geven. De genocidaire intentie die als het ultieme fenomenologisch uniciteitscriterium gepropageerd wordt, straalt immers negatief af op de daders maar niet positief op de slachtoffers. Zie CUDDIHY, John M. *The Holocaust: The Latent Issue in the Uniqueness Debate* in GALLAGHER, Philip F. (ed.). *Christians, Jews, and Other Worlds: Patterns of Conflict and Accommodation*. Highland Lakes: Atlantic Research and Publications, 1988, 77, LOPATE, Phillip. *Resistance to the Holocaust* in ROSENBERG, David (ed.). *Testimony: Contemporary Writers Make the Holocaust Personal*. New York: Times Books, 1989, 299-300 en NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. New York: Houghton Mifflin Company, 1999, 9.

HOOFDSTUK 2 De nationale herinnering aan de Holocaust in de Verenigde Staten, Israël en Europa

1 Inleiding

De enorme belangstelling die in de joodse gemeenschap sinds 1967 voor de Holocaust leeft en aanleiding gaf tot de articulatie van een joodse collectieve herinnering, heeft zich geleidelijk ook doorgezet in de publieke sfeer. Zoals al werd aangestipt en nu verder belicht zal worden, werd de joodse collectieve herinnering aan de Holocaust vanaf het einde van de jaren 70 met succes onder de publieke aandacht gebracht. Dat deze poging tot socio-culturele proliferatie aansloeg en uiteindelijk zelfs resulteerde in een echte *Holocaust boom*, valt enkel te verklaren doordat elementen uit de gepropageerde joodse collectieve herinnering ook functioneel bleken in de bredere maatschappelijke context. De herinnering aan de Holocaust kon namelijk ook buiten de joodse gemeenschap ingeschakeld worden ter ondersteuning van de collectieve identiteit. Een selectieve perceptie van de Holocaust liet immers toe om er lessen in te projecteren, die nuttig waren om bepaalde desintegratieve maatschappelijke tendensen pedagogisch te bestrijden en het gewenste collectieve zelfbeeld te stimuleren. Dat de herinnering aan de Holocaust zich vlot en vaak ook tamelijk onomstreden liet instrumentaliseren, leidde er echter toe dat de joodse collectieve herinnering, die initieel als motor dienst had gedaan, onder invloed van de nationale context werd geadapteerd. Deze dynamiek, die door Berenbaum, Cole en Wollaston de *nativization of the Holocaust* wordt genoemd, resulteerde in een op nationale leest geschoeid Holocaustbewustzijn, dat zich vanwege haar functionaliteit uiteindelijk vertaalde in nationale herinneringen die matig tot veel afweken van het joodse origineel.¹⁷⁷⁸ In wat volgt zal bekeken worden hoe het Holocaustbewustzijn in de Verenigde Staten, Israël en de Europese Unie ontstaan is, geëvolueerd is en uitgekristalliseerd is in verschillende nationale herinneringen, die weliswaar voortbouwen op de joodse collectieve herinnering, maar er toch een aparte invulling aan geven.

2 De Amerikaanse nationale herinnering aan de Holocaust

2.1 *Het Amerikaanse Holocaustbewustzijn vóór 1978*

Vóór 1978 was er in de Verenigde Staten nauwelijks sprake van een Holocaustbewustzijn dat de joodse gemeenschap overschreed. Zelfs voor het overgrote deel van de Amerikaanse Joden had de Holocaust pas vlak voordien, op het einde van de jaren 60, een prominente betekenis gekregen. Dat de Holocaust zolang op weinig interesse kon rekenen, laat zich verklaren door een hele reeks factoren die het inopportuun maakten om de Holocaust intern tot een belangrijk thema te maken en in het publieke discours te vermelden. Voor het Amerikaanse publiek was de bijzonderheid van het joodse lot onder de nazi's niet van bij aanvang duidelijk. Op het in de pers wijd becommentarieerde Tribunaal van Neurenberg waren wel veel details naar boven gekomen over de uitvoering, omvang en

¹⁷⁷⁸ BERENBAUM, Michael G. *The Nativization of the Holocaust in Judaism*, 1996, 35, 4, 447-448, COLE, Tim. *Nativization and Nationalization: A Comparative Landscape Study of Holocaust Museums in Israel, the US and the UK* in CESARANI, David (ed.). *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge, 2005, 130-132 en WOLLASTON, Isabel. *A War Against Memory? Nativizing the Holocaust* in ROTH, John K. en MAXWELL-MEYNARD, Elisabeth (eds.). *Remembering for the Future: The Holocaust in an Age of Genocides*. Basingstoke: Palgrave, 2001, 501

gruwel van de exterminatie van de Joden, maar de gebeurtenis zelf bekleedde in de aanklacht en het eindoordeel geen centrale plaats.¹⁷⁷⁹ De overlevenden die zich in de Verenigde Staten kwamen vestigden, werden beschouwd als een onderdeel van de abstracte vluchtelingenmassa. Ze kwamen terecht in een klimaat waarin toekomstgerichtheid en assimilatie aan de *American way* centraal stonden en ze kregen het signaal dat ze het verleden maar beter lieten voor wat het was. Vertellen over hun ervaringen bleek een belemmering voor hun sociale integratie, omdat hun verhaal al te vaak toehoorders afschrok en een te opzichtige nadruk op slachtofferschap negatieve reacties uitlokte.¹⁷⁸⁰ Overlevenden en nabestaanden hielden de herinnering aan de vreselijke gebeurtenissen dan maar voor zichzelf. Herdenkingsplechtigheden waren een intieme aangelegenheid en de eerste gedenktekens die opgericht werden, kwamen op eigen initiatief tot stand en beperkten zich tot het private domein van de synagogen en joodse kerkhoven.¹⁷⁸¹ Behalve op theologisch vlak, had de Holocaust op dat moment ook weinig impact op de bredere joodse gemeenschap.¹⁷⁸² Hoewel het niet echt duidelijk is in welke mate deze toen belangstelling had voor wat de Joden in Europa overkomen was, staat vast dat ze zich op dat moment als collectiviteit zeker niet diepgaand met de Holocaust identificeerde.¹⁷⁸³ Haar identiteit was gebaseerd op culturele en theologische fundamenteën en, onder invloed van de opwaartse sociale mobiliteit, ook op een grote mate van vereenzelviging met het Amerikaanse wereldbeeld. Gefocust op succesvolle integratie en status, was een collectieve identificatie met de slachtoffers van de Holocaust niet aantrekkelijk en zeker geen prioriteit.¹⁷⁸⁴ Tegelijk was met het uitbreken van de Koude Oorlog een situatie ontstaan die een nadruk op de Holocaust ook tegenover de buitenwereld onwenselijk maakte. Omdat de Bondsrepubliek plots beschouwd werd als een cruciale bondgenoot en de aandacht zich toespitste op de misdaden van de communisten in plaats van

¹⁷⁷⁹ MARRUS, Michael R. *The Holocaust at Nuremberg* in *Yad Vashem Studies*, 1998, 26, 6 en MARRUS, Michael R. *The Holocaust in History*. Hanover: University Press of New England, 1987, 4. Zoals we reeds gezien hebben, kwam het lot van de Joden vooral ter sprake bij de procesgang tegen Kaltenbrunner en de getuigenissen van Otto Ohlendorf en Dieter Wisliceny.

¹⁷⁸⁰ LIPSTADT, Deborah E. *America and the Memory of the Holocaust, 1950-1965* in *Modern Judaism*, 1996, 16, 3, 197, MINTZ, Alan L. *Popular Culture and the Shaping of the Holocaust Memory in America*. Seattle: University of Washington Press, 2001, 8, NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 83 en RAPAPORT, Lynn. *The Holocaust in American Jewish Life* in KAPLAN, Dana Evan (ed.). *The Cambridge Companion to American Judaism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 189

¹⁷⁸¹ BARON, Lawrence. *The Holocaust and American Public Memory, 1945-1960* in *Holocaust and Genocide Studies*, 2003, 17, 1, 76-77

¹⁷⁸² NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 109, RAPAPORT, Lynn. *The Holocaust in American Jewish Life* in KAPLAN, Dana Evan (ed.). *The Cambridge Companion to American Judaism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 189-190 en SHAPIRO, Edward S. *A Time for Healing: American Jewry Since World War II*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992, 213

¹⁷⁸³ Enkele auteurs, zoals Hasia Diner en Lawrence Baron, beweren dat er binnen de joodse gemeenschap wel degelijk sprake was van een breed gedragen interesse. Andere auteurs, zoals Peter Novick en Deborah Lipstadt, zijn van oordeel dat het met de aandacht zeer zwak gesteld was. En nog andere auteurs, zoals Michael Staub en David Cesarani, bekleden een tussenpositie. Zie BARON, Lawrence. *The Holocaust and American Public Memory, 1945-1960* in *Holocaust and Genocide Studies*, 2003, 17, 1, 78-79, BARON, Lawrence. *Response to Peter Novick* in *Holocaust and Genocide Studies*, 2004, 18, 2, 373, DINER, Hasia. *Post-World-War-II American Jewry and the Confrontation With Catastrophe* in *American Jewish History*, 2003, 91, 3/4, 466-467, CESARANI, David. *Introduction* in CESARANI, David (ed.). *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge, 2005, 1-2, LIPSTADT, Deborah E. *America and the Memory of the Holocaust, 1950-1965* in *Modern Judaism*, 1996, 16, 3, 195 en 207, NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 103, NOVICK, Peter. *Letter to the Editor* in *Holocaust and Genocide Studies*, 2004, 18, 2, 364 en STAUB, Michael E. *Torn at the Roots: Jewish Liberalism in Crisis*. Chichester: Columbia University Press, 2002, 9-10.

¹⁷⁸⁴ BARTOV, Omer. *Forum Essay: Defining Enemies, Making Victims: Germans, Jews, and the Holocaust* in *American Historical Review*, 1998, 103, 3, 786-787, MINTZ, Alan L. *Popular Culture and the Shaping of the Holocaust Memory in America*. Seattle: University of Washington Press, 2001, 6 en STEPHENS, Elizabeth. *America, Israel and the Six Day War* in *History Today*, 2007, 57, 6, 14.

die van nazi's, was het niet opportuun om over de Holocaust te beginnen.¹⁷⁸⁵ Bovendien voelde de joodse gemeenschap zich enigszins gevisieerd door de heksenjacht die Joseph McCarthy tegen de Amerikaanse communisten ontketende. De terdoodveroordeling van Julius en Ethel Rosenberg voor de overdracht van nucleaire geheimen aan de Sovjet-Unie, riskeerde de aloude associatie tussen Joden en communisten te bevestigen. Aangezien de Rosenbergs en hun aanhangers er zich te onpas op beriepen dat ze zelf geslachtofferd werden op een wijze die de vergelijking met de Jodenvernietiging gemakkelijk kon doorstaan, vreesde de joodse gemeenschap dat ze in een slecht daglicht zou komen staan indien ze zich tegenover de buitenwereld teveel met de Holocaust identificeerde.¹⁷⁸⁶ Deze lowprofilestrategie versterkte nog de tendens om intern terughoudend met de Holocaust om te gaan.

Vanaf het begin van de jaren 60 kwam de Holocaust in het Amerikaanse publieke discours geleidelijk meer aan de oppervlakte en begon ook de joodse gemeenschap er meer oog voor te krijgen. Met de dood van Stalin, het einde van het McCarthyisme en het vastleggen van de naoorlogse internationale orde, kwam een klimaat tot stand dat meer openstond voor de exploratie van het lot van de Joden onder de nazi's.¹⁷⁸⁷ Een eerste belangrijke impuls om dit ook werkelijk te doen was de mediastorm die naar aanleiding van de arrestatie en het proces van Eichmann opstak en de Holocaust voor het eerst wereldwijd onder de aandacht bracht.¹⁷⁸⁸ Meer nog dan het proces zelf, waren het de journalistieke verslagen van Hannah Arendt die de belangstelling deden toenemen.¹⁷⁸⁹ Haar nadruk op de problematische rol van de *Judenräte* en de banaliteit van Eichmann, veroorzaakte veel opschudding en vormde de aanleiding voor talloze artikelen in voornamelijk joodse kranten en tijdschriften.¹⁷⁹⁰ In 1964, één jaar na de publicatie van Arendts procesverslagen, kwam Rolf Hochhuths *The Deputy* in Broadway op de planken. Deze striemende aanklacht tegen de dadeloosheid van paus Pius XII zorgde voor veel commotie in katholieke kringen en resulteerde in een nieuwe stroom opiniestukken.¹⁷⁹¹ Door het Eichmannproces, Arendts weergave ervan en het toneelstuk van Hochhuth trad de Holocaust in de Verenigde Staten voor het eerst publiek op het voorplan en werd ook de term Holocaust voor het eerst gebruikt als omschrijving van wat de Joden onder de nazi's overkomen was.¹⁷⁹² De golf van

¹⁷⁸⁵ LIPSTADT, Deborah E. *America and the Memory of the Holocaust, 1950-1965* in *Modern Judaism*, 1996, 16, 3, 198-200 en NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 85-92

¹⁷⁸⁶ LIPSTADT, Deborah E. *America and the Memory of the Holocaust, 1950-1965* in *Modern Judaism*, 1996, 16, 3, 201-203, NEVILLE, John F. *The Press, the Rosenbergs, and the Cold War*. Westport: Praeger, 1995, 72 en 85, NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 91-102 en WEINGARTEN, Aviva en CUMMINGS, Ora. *Jewish Organizations' Response to Communism and to Senator McCarthy*. London: Vallentine Mitchell, 2008, 125-126 en 133

¹⁷⁸⁷ RAPAPORT, Lynn. *The Holocaust in American Jewish Life* in KAPLAN, Dana Evan (ed.). *The Cambridge Companion to American Judaism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 193

¹⁷⁸⁸ MINTZ, Alan L. *Popular Culture and the Shaping of the Holocaust Memory in America*. Seattle: University of Washington Press, 2001, 11-12 en NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 133

¹⁷⁸⁹ Hannah Arendts artikelenreeks 'A Reporter at Large: Eichmann in Jerusalem' verscheen in *The New Yorker* op 16 en 23 februari en 2, 9 en 16 maart 1963 en werd nadien in boekvorm gepubliceerd als ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1963.

¹⁷⁹⁰ CESARANI, David. *Introduction* in CESARANI, David (ed.). *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge, 2005, 6, EZRAHI, Sidra DeKoven. *By Words Alone: The Holocaust in Literature*. Chicago: University of Chicago Press, 1980, 205 en NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 134-142

¹⁷⁹¹ MINTZ, Alan L. *Popular Culture and the Shaping of the Holocaust Memory in America*. Seattle: University of Washington Press, 2001, 12 en NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 143-144

¹⁷⁹² De term Holocaust werd in dit verband gelanceerd door JACOBS, Paul. *Eichmann and Jewish Identity* in *New Leader*, 1961, 44, 12-15. Zie NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin,

belangstelling bleef evenwel grotendeels beperkt tot Amerikaanse intellectuelen en de bredere joodse gemeenschap. Bovendien nam de toegenomen aandacht voor de Holocaust nadien even snel weer af: de impact bleek slechts tijdelijk en leidde bij de meeste Amerikaanse Joden niet tot een gewijzigde zelfperceptie.¹⁷⁹³ Zoals we reeds gezien hebben, veranderde dit drastisch in 1967, na de Zesdaagse Oorlog. Voor vele Amerikaanse Joden kreeg de Holocaust plots een concreet en acuut karakter: het was geen tragische, tamelijk abstracte Europese gebeurtenis meer, maar, zo meenden ze, een imminente, angstaanjagende mogelijkheid die nu ook Israël bedreigde.¹⁷⁹⁴ Hoewel deze vrees niet met de realiteit strookte en Israël tamelijk snel het pleit in zijn voordeel beslechtte, luidde deze gebeurtenis voor vele Amerikaanse Joden en Amerikaans-joodse organisaties het begin in van een permanente, intense identificatie met het lot van Israël. Door de klinkende overwinning van de Israëlische strijdkrachten werd ook het stereotype van het passieve slachtoffer herzien, wat tot dan toe de joodse discussie over de Holocaust fel belemmerd had.¹⁷⁹⁵ De identificatie met Israël en de Holocaust sloeg echter vooral aan omdat dit toevallig een oplossing bood voor de onzekerheid die gepaard ging met de veranderende sociale positie van het Amerikaanse Jodendom. Zoals reeds uiteengezet werd, was de religieuze en culturele basis van de joodse identiteit door toenemende assimilatie zodanig onder druk gekomen, dat Israël en de Holocaust zich konden ontwikkelen tot additionele of zelfs enige mobiliserende fundamenteën.¹⁷⁹⁶ Tegelijk bleek – door de plotse overgang naar een maatschappijbeeld dat op *identity politics* gebaseerd was – een geschiedenis van collectief slachtofferschap ineens wel een thema dat publiek bespreekbaar en sociaal functioneel werd.¹⁷⁹⁷ Onder invloed van deze nationale uitdagingen, evolueerden de Holocaust en Israël, doorgaans in onderlinge samenhang, tot peilers van het Amerikaans-joodse zelfbewustzijn.¹⁷⁹⁸ Zoals we reeds gezien hebben, werd rond deze tijd de aanzet gegeven tot codificatie van de joodse collectieve herinnering aan de Holocaust. In 1973, naar aanleiding van de Yom Kippoer-oorlog, raakte deze tendens geconsolideerd: terwijl de Zesdaagse Oorlog achteraf vooral geïnterpreteerd werd in triomfalistische termen van heroïek en redding, vernietigde de precare Yom-Kippoer-oorlog de illusie van Israëls onoverwinnelijkheid en kwam de nadruk opnieuw te liggen op gevoelens van collectieve kwetsbaarheid.¹⁷⁹⁹ De intensifiëring en veralgemening van de *identity politics* in de tweede helft van de jaren 70 mobiliseerde de Amerikaanse Joden om slachtofferschap definitief als

1999, 133 en 144 en RAPAPORT, Lynn. *The Holocaust in American Jewish Life* in KAPLAN, Dana Evan (ed.). *The Cambridge Companion to American Judaism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 194-195.

¹⁷⁹³ LIPSTADT, Deborah E. *America and the Memory of the Holocaust, 1950-1965* in *Modern Judaism*, 1996, 16, 3, 207-208

¹⁷⁹⁴ MINTZ, Alan L. *Popular Culture and the Shaping of the Holocaust Memory in America*. Seattle: University of Washington Press, 2001, 15, STAUB, Michael E. *Torn at the Roots: Jewish Liberalism in Crisis*. Chichester: Columbia University Press, 2002, 15 en WOLF, Arnold Jacob. *The Shoah in America* in *Judaism*, 1999, 48, 4, 491

¹⁷⁹⁵ NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 149 en MORGAN, Michael L. *To Seize Memory: History and Identity in Post-Holocaust Jewish Thought* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking about the Holocaust: After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 158 en 162

¹⁷⁹⁶ STAUB, Michael E. *Torn at the Roots: Jewish Liberalism in Crisis*. Chichester: Columbia University Press, 2002, 12

¹⁷⁹⁷ NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 186-190 en RAPAPORT, Lynn. *The Holocaust in American Jewish Life* in KAPLAN, Dana Evan (ed.). *The Cambridge Companion to American Judaism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 199

¹⁷⁹⁸ BAYME, Steven. *Jewish Arguments and Counterarguments: Essays and Addresses*. Hoboken: Ktav, 2002, 88-92 en 104-107 en NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 151

¹⁷⁹⁹ BERENBAUM, Michael G. *After Tragedy and Triumph: Essays in Modern Jewish Thought and the American Experience*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 3, NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 173 en RAPAPORT, Lynn. *The Holocaust in American Jewish Life* in KAPLAN, Dana Evan (ed.). *The Cambridge Companion to American Judaism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 198

basis van hun groepsidentiteit te nemen, met de Holocaust als historische ervaring die hen van alle anderen onderscheidde en, als spiegelbeeld, de onvoorwaardelijke steun aan Israël als gedeeld toekomstproject.¹⁸⁰⁰ De joodse collectieve herinnering aan de Holocaust raakte in deze periode uitgekristalliseerd.

2.2 Het Amerikaanse Holocaustbewustzijn tussen 1978 en 1993

Op het einde van de jaren 70 vonden verschillende gebeurtenissen plaats die de Holocaust ook prominent onder de publieke aandacht brachten. Tot dan toe was het dagboek van Anne Frank de enige verwijzing naar de Holocaust die de meeste Amerikanen kenden.¹⁸⁰¹ Maar dit dagboek had precies in de Amerikaanse *mainstream* cultuur ingang gevonden vanwege de Amerikaanse waarden die erin geprojecteerd waren.¹⁸⁰² De Engelse vertaling, die in 1952 op de Amerikaanse markt verscheen, kende van bij aanvang veel succes. Deze vertaling – waaruit, conform de door haar vader geredigeerde Nederlandstalige versie, alle passages over Annes ontluikende seksualiteit, de stoeve relatie met haar moeder en de huwelijksprikelen van haar ouders weggelaten waren – wist de Amerikaanse lezers vooral te bekoren door de onschuld en levensvreugde van het hoofdpersonage. De finale doorbraak volgde in 1955, toen een theaterversie voorgesteld werd die enorm veel volk lokte, een hele reeks prijzen wegkaapte en nadien een zeer succesvolle tournee afwerkte. Het stuk werd warm onthaald omdat de toneeladaptatie bewust de nadruk legde op universele en opbeurende aspecten. In de herwerking waren verschillende verwijzingen naar de joodse familiecontext en de Jodenvervolging gesneuveld, bleven de episodes vol pessimisme en twijfel buiten beschouwing en werd het gevoel van dreiging afgezwakt. Tegelijk verschoof de klemtoon naar Annes vrolijke en onbezorgde kant, haar volhardend optimisme en bravoure.¹⁸⁰³ Het stuk eindigde niet noodlottig maar moreel triomfantelijk, met haar – uit de context getrokken – troostende bevestiging dat ‘*in spite of everything I still believe that people are really good at*

¹⁸⁰⁰ RAPAPORT, Lynn. *The Holocaust in American Jewish Life* in KAPLAN, Dana Evan (ed.). *The Cambridge Companion to American Judaism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 199 en SCHNALL, David J. *The Jewish Agenda: Essays in Contemporary Jewish Life*. New York: Praeger, 1987, 124

¹⁸⁰¹ Het dagboek was oorspronkelijk in 1947 in Nederland gepubliceerd met als titel *Het Achterhuis*. Daar was het matig succesvol totdat het onder invloed van het uit de Verenigde Staten overgewaaid theaterstuk vanaf 1956 een hoge vlucht nam. Prinsengracht 263 werd in 1957 na luid protest van de sloop gered en in 1960 als museum opengesteld. Zie COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 25 en ROSENFELD, Alvin H. *Popularization and Memory: The Case of Anne Frank* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University, 1991, 246.

¹⁸⁰² MINTZ, Alan L. *Popular Culture and the Shaping of the Holocaust Memory in America*. Seattle: University of Washington Press, 2001, 18-19

¹⁸⁰³ ARAD, Gulie Ne'eman. *USA* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 204, BIGSBY, C.W.E. *Remembering and Imagining the Holocaust: The Chain of Memory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 233-235 en 241, BURUMA, Ian. *The Afterlife of Anne Frank* in *New York Review of Books*, 19 februari 1998, COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 30-32, FLANZBAUM, Hilene. *Introduction: The Americanization of the Holocaust* in FLANZBAUM, Hilene (ed.). *The Americanization of the Holocaust*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999, 3, LANGER, Lawrence. *The Americanization of the Holocaust on Stage and Screen* in COHEN, Sarah Blacher (ed.). *From Hester Street to Hollywood: The Jewish American Stage and Screen*. Bloomington: Indiana University Press, 1983, 214-216, MINTZ, Alan L. *Popular Culture and the Shaping of the Holocaust Memory in America*. Seattle: University of Washington Press, 2001, 18-19, NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. New York: Houghton Mifflin Company, 1999, 117-118, OZICK, Cynthia. *Who Owns Anne Frank?* in *New Yorker*, 6 oktober 1997 en ROSENFELD, Alvin H. *Popularization and Memory: The Case of Anne Frank* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University, 1991, 250-252 en 255

heart.¹⁸⁰⁴ Het publiek verliet de zaal met de opbeurende gedachte dat Anne, ondanks haar dood, toch niet verslagen was en haar vertrouwen in de mensheid steeds intact gebleven was. Op basis van dit script werd in 1959 ook een film uitgebracht, die een groot kassucces werd en drie Oscars in de wacht sleepte.¹⁸⁰⁵ Het verhaal van Anne Frank bleek precies aan te slaan omwille van de universele, hyper-Amerikaanse boodschap die erin gelegd was: Anne werd getransformeerd tot een heroïsch icoon wiens goedheid zwaar op de proef gesteld was, maar uiteindelijk toch op het nazisme de bovenhand haalde. De impliciete oproep tot tolerantie en tegengaan van rassendiscriminatie en de suggestieve ondersteuning van het liberale mensbeeld vormden een weerspiegeling van het Amerikaanse maatschappelijke klimaat van de jaren 50.¹⁸⁰⁶ Dat het verhaal deels gedejudaïiseerd was en de Jodenvervolging slechts dienst deed als vaag decor om morele lessen over te brengen, zou een typisch kenmerk blijven van de Amerikaanse omgang met de Holocaust.¹⁸⁰⁷

Pas aan het einde van de jaren 70 kwam de Holocaust op zich in de publieke belangstelling. In 1978 werd een begin gemaakt met de vervolging van nazi-misdadigers die in de Verenigde Staten leefden, met regelmatige persberichten tot gevolg. Belangrijker was echter het mediacircus rond de geplande mars van de *National Socialist Party of America* door het gehucht Skokie.¹⁸⁰⁸ Nadat een politieke bijeenkomst van deze partij in *Marquette Park* in Chicago door de stedelijke autoriteiten op veiligheidsgronden verboden was, plande ze in april 1977 een optocht door Skokie, een buitenwijk van Chicago waar veel Holocaustoverlevenden woonden. Nadat een storm van kritiek losgebarsten was en ook deze politieke manifestatie verboden werd, werd de zaak uiteindelijk aanhangig gemaakt bij *The Supreme Court* op basis van een mogelijke schending van de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van vereniging. Deze achtte het niet bewezen dat de mars geweld zou uitlokken en oordeelde dat het recht op vrije meningsuiting ook hier moest gelden. Tot de gevreesde mars kwam het echter niet, omdat de stad Chicago in laatste instantie het verbod ophief en de

¹⁸⁰⁴ COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 34, LANGER, Lawrence. *The Americanization of the Holocaust on Stage and Screen* in COHEN, Sarah Blacher (ed.). *From Hester Street to Hollywood: The Jewish American Stage and Screen*. Bloomington: Indiana University Press, 1983, 216 en ROSENFELD, Alvin H. *Popularization and Memory: The Case of Anne Frank* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University, 1991, 258

¹⁸⁰⁵ INSDORF, Annette. *Indelible Shadows: Film and the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 6-7 en ROSENFELD, Alvin H. *Popularization and Memory: The Case of Anne Frank* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University, 1991, 248

¹⁸⁰⁶ ARAD, Gulie Ne'eman. USA in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 205, BURUMA, Ian. *The Afterlife of Anne Frank* in *New York Review of Books*, 19 februari 1998, COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 33 en 36, DONESON, Judith E. *The Holocaust in American Film*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1987, 198 en ROSENFELD, Alvin H. *The Americanization of the Holocaust* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 125-126

¹⁸⁰⁷ In de jaren 80, wanneer het Holocaustbewustzijn sterk gestegen was, werd wel opnieuw de nadruk gelegd op haar joodse aard en werd de context van de Holocaust ook meer op de voorgrond getrokken, zonder evenwel de universele boodschap teniet te doen. In 1986 kwam een ongecensureerde versie op de markt, waarin de passages over Annes ontluikende seksualiteit en de stroeve familierelaties opgenomen waren. In 1998 doken nog eens 5 pagina's op waarin Anne de huwelijksperikelen van haar ouders beschreef en die daarom door Otto Frank verwijderd waren. Zie COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 29 en 40.

¹⁸⁰⁸ NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 226 en RAPAPORT, Lynn. *The Holocaust in American Jewish Life* in KAPLAN, Dana Evan (ed.). *The Cambridge Companion to American Judaism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 199

bijeenkomst in juni 1978, zoals aanvankelijk gepland, in *Marquette Park* liet doorgaan.¹⁸⁰⁹ In 1981 werd hierover door de CBS een tamelijk succesvol docudrama gemaakt, waarin de lokale Holocaustoverlevenden langdurig aan het woord kwamen en de Holocaust als morele toetssteen gebruikt werd.¹⁸¹⁰

De echte doorbraak van het Holocaustbewustzijn in de Verenigde Staten kwam er echter met de vertoning van het docudrama *Holocaust* op de NBC in april 1978.¹⁸¹¹ Geïnspireerd door de hoge kijkcijfers van de miniserie *Roots* die in 1977 op de ABC op de buis gekomen was, probeerde de NBC dit succes te evenaren met een miniserie die de historische achtergrond van de joodse gemeenschap zou belichten.¹⁸¹² Hiervoor werd beroep gedaan op Marvin Chomsky, de regisseur die ook *Roots* in goede banen geleid had en op Gerald Green, een bekend auteur en scenarist. Dat de reeks zich op de Holocaust zou toespitsen, lag voor de hand omdat deze gebeurtenis door de joodse gemeenschap zelf steevast als de meest betekenisvolle en determinerende episode uit het recente verleden naar voren geschoven werd. Green baseerde z'n script in belangrijke mate op *The War Against the Jews*, het in 1975 verschenen en in joodse kringen zeer populaire overzichtswerk van Lucy Dawidowicz. Mede hierdoor kreeg het scenario een duidelijke intentionalistische en zionistische inslag: de vernietiging van de Joden werd, conform de algemene perceptie vanuit de joodse gemeenschap, voorgesteld als een doel dat de nazi's reeds van bij aanvang voor ogen stond en uiteindelijk in de stichting van de staat Israël een verlossend eindpunt kende.¹⁸¹³ Greens oorspronkelijke idee om een orthodoxe joodse familie uit Polen als uitgangspunt te nemen, omdat deze Joden een typischer slachtoffer waren van de Holocaust dan bijvoorbeeld Anne Frank, werd afgevoerd. Aangezien de zender de Amerikaanse middenklasse op het oog had, moesten de waarden en levenswijze van de protagonisten immers herkenbaar zijn en werd ervoor geopteerd om een geassimileerde Duits-joodse familie te volgen.¹⁸¹⁴ Aan de hand van de wedervaren van de fictieve familie Weiss kwamen alle belangrijke gebeurtenissen uit de Holocaust aan bod: de rassenwetten van Neurenberg, *Kristallnacht*, het euthanasieprogramma, de gettoïsering, de massaexecutie van Babi Yar, de Wannseeconferentie, de exterminatiekampen, de opstand van het getto van Warschau, de ontsnapping uit Sobibor, de joodse partizanen, de naoorlogse processen tegen de nazi's en de immigratie naar Palestina. De negen en een half uur durende miniserie, die opgebouwd was volgens het bekende *format* van de *soap opera* en verschillende bekende Hollywoodgezichten

¹⁸⁰⁹ Zie GIBSON, James L. en BINGHAM, Richard D. *Civil Liberties and Nazis: The Skokie Free-Speech Controversy*. New York: Praeger, 1985, 31-34 en *National Socialist Party v. Skokie* (<http://caselaw.lp.findlaw.com/scripts/getcase.pl?court=US&vol=432&invol=43>).

¹⁸¹⁰ SHANDLER, Jeffrey. *While America Watches: Televising the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press, 1999, 185

¹⁸¹¹ NOVICK, Peter. *Holocaust Memory in America* in YOUNG, James E. (ed.). *The Art of Memory: Holocaust Memorials in History*. New York: Prestel, 1994, 159-165

¹⁸¹² BARON, Lawrence. *Projecting the Holocaust into the Present: The Changing Focus of Contemporary Holocaust Cinema*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2005, 51, DONESON, Judith E. *The Holocaust in American Film*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1987, 145 en SHANDLER, Jeffrey. *While America Watches: Televising the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press, 1999, 163

¹⁸¹³ DONESON, Judith E. *The Holocaust in American Film*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1987, 156 en 171 en INSDORF, Annette. *Indelible Shadows: Film and the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 3. In *Holocaust* zitten opvallende zionistische elementen. Zo worden de verzetslui (de partizanen, de strijders in het getto van Warschau en de opstandelingen in Sobibor) stereotiep als zionisten voorgesteld, terwijl de diaspora-Joden doorgaans als zeer passief overkomen. Rudi Weiss, de enige overlevende van de Holocaust, huwt met een zioniste en verhuist in de laatste scènes naar Palestina, waardoor een duidelijke link tussen de Holocaust en de geboorte van Israël gesuggereerd wordt. Zie DONESON, Judith E. *The Holocaust in American Film*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1987, 169-171.

¹⁸¹⁴ BARON, Lawrence. *Projecting the Holocaust into the Present: The Changing Focus of Contemporary Holocaust Cinema*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2005, 52 en DONESON, Judith E. *The Holocaust in American Film*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1987, 161

onder de acteurs telde, werd in vier afleveringen op vier opeenvolgende avonden, tussen 16 en 19 april 1978, in *prime time* op NBC vertoond.¹⁸¹⁵ In de aanloop naar de uitzending werd geen kans onbenut gelaten om het publiek warm te maken. De NBC zorgde ervoor dat twee weken voordien meer dan een miljoen paperbacks van het tot boek omgevormde script in de winkelrekken lagen. In nauwe samenwerking met verschillende joodse organisaties – die op de kar sprongen om de Holocaust onder de aandacht te brengen van een zo breed mogelijk publiek – werd een televisiegids uitgebracht voor massadistributie, educatief materiaal rondgestuurd en een voorvertoning georganiseerd voor priesters en rabbi's, zodat *Holocaust* in kerken en synagogen als *topic of the week* behandeld zou worden. Bovendien verspreidden joodse organisaties ook op eigen houtje promomateriaal en lobbyden ze met succes bij verschillende kranten om een speciale bijlage op te nemen en de tekst van Greens boek als feuilleton af te drukken.¹⁸¹⁶ De timing van de uitzending werd gelinkt aan de Holocaust: de finale aflevering viel samen met de 35ste verjaardag van het begin van de opstand van het getto van Warschau en de dag van de eerste aflevering werd nogal bombastisch tot *Holocaust Sunday* omgedoopt.¹⁸¹⁷ Zoals te verwachten viel was de uitzending een kijkcijferkanon, met maar liefst 120 miljoen kijkers.¹⁸¹⁸ De kritieken waren bijna unaniem lovend: de reeks werd geprezen omdat ze de belangrijkste feiten van de Holocaust waarheidsgetrouw weergaf op een wijze die – door het *format*, de keuze van de protagonisten en het gebruik van een familie- en liefdesgeschiedenis – de modale Amerikaanse kijker sterk aansprak.¹⁸¹⁹ Een andere belangrijke reden waarom de miniserie zo aansloeg, was de morele metafoor die er door de makers ingestopt was. Het Amerikaanse publiek kreeg de boodschap mee dat het niet passief mocht toekijken terwijl raciale vooroordelen en haat voortwoekerden en in extreem geweld escaleerden – een oproep tot opname van morele verantwoordelijkheid die nauw aansloot bij het Amerikaanse mens- en wereldbeeld en de specifieke maatschappelijke context van dat moment.¹⁸²⁰ In de rand waren wel een aantal kritische geluiden te horen: zo sprongen er een aantal feitelijke onjuistheden in het oog (de Joden in de kampen kregen hun bagage mee en zagen er verdacht weldoorvoed, smetteloos aangekleed en proper gewassen uit), kwam het nogal ongeloofwaardig over dat de familie Weiss werkelijk bij elke belangrijke gebeurtenis rechtstreeks betrokken was, viel het sporadisch gebruik van echt documentairemateriaal niet

¹⁸¹⁵ SHANDLER, Jeffrey. *While America Watches: Televising the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press, 1999, 155

¹⁸¹⁶ DONESON, Judith E. *The Holocaust in American Film*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1987, 188-189, NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 210, SHANDLER, Jeffrey. *Schindler's Discourse: America Discusses the Holocaust and Its Mediation, from NBC's Miniseries to Spielberg's Film* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 154 en SHANDLER, Jeffrey. *While America Watches: Televising the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press, 1999, 163

¹⁸¹⁷ SHANDLER, Jeffrey. *Schindler's Discourse: America Discusses the Holocaust and Its Mediation, from NBC's Miniseries to Spielberg's Film* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 154 en SHANDLER, Jeffrey. *While America Watches: Televising the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press, 1999, 163

¹⁸¹⁸ De reeks werd nadien ook in Europa vertoond en kende ook in de Bondsrepubliek een fenomenaal succes, met 15 miljoen kijkers. Een jaar later, in september 1979, werd de miniserie ter gelegenheid van de 40ste verjaardag van het begin van de Tweede Wereldoorlog opnieuw met groot succes op de NBC vertoond. In totaal werd *Holocaust* door naar schatting 220 miljoen mensen bekeken. Zie *NBC-TV Says 'Holocaust' Drew 120 Million in New York Times*, 21 april 1978, AVISAR, Ilan. *Screening the Holocaust: Cinema's Images of the Unimaginable*. Bloomington: Indiana University Press, 1988, 129-130, INSDORF, Annette. *Indelible Shadows: Film and the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 6, SHANDLER, Jeffrey. *Schindler's Discourse: America Discusses the Holocaust and Its Mediation, from NBC's Miniseries to Spielberg's Film* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 154 en SHANDLER, Jeffrey. *While America Watches: Televising the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press, 1999, 155.

¹⁸¹⁹ DONESON, Judith E. *The Holocaust in American Film*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1987, 148

¹⁸²⁰ DONESON, Judith E. *The Holocaust in American Film*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1987, 151

bij iedereen in de smaak, ergerden sommigen zich aan het gebruik van heldere kleuren in plaats van zwart-wit, werkte de identificatie met Hollywoodsterren soms storend en lagen de vele commerciële onderbrekingen verschillende kijkers zwaar op de maag.¹⁸²¹ Deze opmerkingen maken duidelijk dat, anders dan ten tijde van Anne Frank, de Holocaust niet zomaar meer als elk ander thema behandeld mocht worden.¹⁸²² De suggestie dat er speciale inhoudelijke en vormvereisten in acht genomen moesten worden, zou nadien steeds luider klinken en veertien jaar later, tijdens de opname van *Schindler's List*, niet in dovemansoren vallen.¹⁸²³ Zoals later ook bij de receptie van *Schindler's List* zou geschieden, waren er na de uitzending van *Holocaust* ook enkele commentatoren die resoluut afstand namen van elke poging om de Holocaust op een populaire manier te representeren en over te brengen. Vooral Henry Feingold en Elie Wiesel vonden *Holocaust* waardeloos, niet alleen omdat de commerciële onderbrekingen en marketing volgens hen een ontheiligend effect hadden, maar ook omdat de conventies van het medium de gruwel naar hun aanvoelen volledig trivialiseerden en de essentie onherroepelijk verloren deden gaan.¹⁸²⁴ Het grootste deel van de commentatoren was echter een andere mening toegedaan. Zij meenden dat vulgarisering – met alle eraan inherente nadelen – noodzakelijk was om het massapubliek, dat anders onwetend zou blijven en onbereikbaar zou zijn, op de hoogte te brengen van deze bijzondere gebeurtenis.¹⁸²⁵ In realiteit slaagde de miniserie *Holocaust* er inderdaad in om de Holocaust in het Amerikaanse populaire bewustzijn ingang te doen vinden en ook de term als standaardverwijzing te introduceren.¹⁸²⁶

2.3 Het ontstaan van een nationale Holocaustherinnering in 1993

Het Holocaustbewustzijn zou pas echt een hoge vlucht nemen rond 1993, na een ontwikkelingsproces van ongeveer 15 jaar. Doordat het toegenomen Holocaustbewustzijn functioneel bleek om Amerikaanse waarden en normen te ondersteunen en maatschappelijke uitdagingen het hoofd te bieden, werd de joodse collectieve herinnering opgewaardeerd tot een nationale herinnering, die door het amerikaniseringsproces dat hier onherroepelijk mee gepaard ging, uiteindelijk aanzienlijk van het origineel zou verschillen. Van cruciaal belang hiervoor was de oprichting van het *United States Holocaust Memorial Museum*. Zoals we

¹⁸²¹ BARON, Lawrence. *Projecting the Holocaust into the Present: The Changing Focus of Contemporary Holocaust Cinema*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2005, 53-54, SHANDLER, Jeffrey. *Schindler's Discourse: America Discusses the Holocaust and Its Mediation, from NBC's Miniseries to Spielberg's Film* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 158-159 en SHANDLER, Jeffrey. *While America Watches: Televising the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press, 1999, 168 en 171

¹⁸²² BARON, Lawrence. *Projecting the Holocaust into the Present: The Changing Focus of Contemporary Holocaust Cinema*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2005, 54

¹⁸²³ SHANDLER, Jeffrey. *Schindler's Discourse: America Discusses the Holocaust and Its Mediation, from NBC's Miniseries to Spielberg's Film* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 156-158

¹⁸²⁴ WIESEL, Elie. *Trivializing the Holocaust: Semi-Fact and Semi-Fiction* in *The New York Times*, 16 april 1978 en FEINGOLD, Henry. *Four Days in April: A Review of NBC's Dramatization of the Holocaust in Shoah*, 1978, 1, 4, 15-16 zoals geciteerd door DONESON, Judith E. *The Holocaust in American Film*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1987, 181

¹⁸²⁵ MINTZ, Alan L. *Popular Culture and the Shaping of the Holocaust Memory in America*. Seattle: University of Washington Press, 2001, 24-25 en SHANDLER, Jeffrey. *While America Watches: Televising the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press, 1999, 170

¹⁸²⁶ DONESON, Judith E. *The Holocaust in American Film*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1987, 144, NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. New York: Houghton Mifflin Company, 1999, 209, RACHLEFF, Owen S. *Assessing Holocaust in Midstream*, 1978, 24, 6, 51-52 en SHANDLER, Jeffrey. *While America Watches: Televising the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press, 1999, 176

gezien hebben, lanceerde Carter in 1978 het voorstel voor een nationaal herdenkingsmonument voor de Holocaust, uit machtstactische overwegingen tegenover de joodse kiezers en wellicht ook omdat hij meende dat zo iets, gelet op het plots toegenomen Holocaustbewustzijn, als symbool verdedigbaar was.¹⁸²⁷ Onder impuls van het *United States Holocaust Memorial Council* werd gezocht naar een formule om de herinnering aan de Holocaust levendig te houden op een manier die aansloot bij de Amerikaanse context. Al gauw werd geopteerd voor een grootschalig museum als meest geschikte monument, omdat een pedagogische uitwerking meer mensen zou bereiken en, via een accurate reconstructie van de feiten, bovendien de gelegenheid bood om negationistische tendensen tegen te gaan. De *Council* besloot om het museum in Washington, DC te bouwen en niet in New York, de bakermat van het Amerikaanse Jodendom, waar de ingeweken overlevenden aan land gekomen waren. Dit was een keuze tegen parochialisme en voor een echt nationaal memoriaal, dat de hele Amerikaanse bevolking zou aanbelangen.¹⁸²⁸ Dat het museum binnen het Amerikaanse herdenkingslandschap zelfs een centrale positie zou bekleden, bleek toen de overheid een stuk land ter beschikking stelde dat net ten zuiden van de *National Mall* gelegen was. Hierdoor werd nog meer onderstreept dat de weergave van de Holocaust – anders dan in *Yad Vashem* – niet enkel in relatie tot de joodse geschiedenis zou staan maar met de Amerikaanse waarden en idealen in verband gebracht zou worden.¹⁸²⁹ Harvey Meyerhoff, de tweede voorzitter van de *United States Holocaust Memorial Council*, was zich hier terdege van bewust: *‘because the Holocaust Memorial is located in the heart of our nation’s capital and because it is a national memorial, the uniquely American dimension of the Holocaust will be consistently represented in the museum.’*¹⁸³⁰ Vanuit twee hoeken rees felle kritiek op de oprichting van een Holocaustmuseum in het hartje van de Amerikaanse hoofdstad. Vertegenwoordigers van de zwarte en Indiaanse minderheden stelden zich vragen bij de prominente herdenking van lijden dat op een ander continent en zonder Amerikaanse betrokkenheid plaatsgevonden had, terwijl er niet eens een officieel museum bestond waarin de geschiedenis van de slavernij of het lot van de indianen aan bod kwam.¹⁸³¹ Andere, vooral joodse, critici wezen erop dat er in de Verenigde Staten geen nood was aan een Holocaustmuseum, omdat deze gebeurtenis mijlenver afstond van de Amerikaanse realiteit. Voor Philip Gourevitch bijvoorbeeld, hoefde zulk museum niet: *‘The fact remains, however, that the Holocaust was a European event, and that even at its utter worst, America has been a place where the Holocaust ... has never entered the realm of possibility.’*¹⁸³²

Om het bestaansrecht van een nationaal Holocaustmuseum toch plausibel te maken, schoven Carter en de *Council* verschillende redenen naar voren die de link tussen de Holocaust en de Verenigde Staten moesten verduidelijken. Ten eerste werd vermeld dat vele van de *‘death camps’* door Amerikaanse troepen bevrijd waren en de Amerikanen de plicht hadden om getuigenis af te leggen van de verschrikkingen die ze zelf ontdekt en

¹⁸²⁷ ARAD, Gulie Ne’eman. *USA* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 208 en LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 19

¹⁸²⁸ LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 58

¹⁸²⁹ LINENTHAL, Edward T. *Contested Memories, Contested Space in Moment*, 1993, 18, 3, 52

¹⁸³⁰ Zoals geciteerd door YOUNG, James A. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 338.

¹⁸³¹ LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 64 en YOUNG, James E. *America’s Holocaust: Memory and the Politics of Identity* in FLANZBAUM, Hilene (ed.). *The Americanization of the Holocaust*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999, 74

¹⁸³² GOUREVITCH, Philip. *Behold Now Behemoth: The Holocaust Memorial Museum, One More American Theme Park* in *Harper’s Magazine*, 1993, 287, 62

wereldkundig gemaakt hadden.¹⁸³³ Voor Meyerhoff was dit een doorslaggevend argument: ‘*Certainly, no one questions that the Holocaust was not, narrowly defined, an American experience. Yet American leaders have for decades recognized our involvement and the compelling need to remember.*’¹⁸³⁴ Meyerhoff alludeerde hier op een opmerking die Eisenhower vlak na zijn bezoek aan Ohrdruf maakte en op twee plaatsen in het museum ter legitimatie zou terugkomen: ‘*I made the visit deliberately, in order to be in a position to give first hand evidence of these things if ever, in the future, there develops a tendency to charge these allegations merely to propaganda.*’¹⁸³⁵ Ten tweede werd verwezen naar het grote aantal overlevenden dat in de Verenigde Staten zijn toevlucht gezocht had.¹⁸³⁶ Het ging dus wel degelijk om een vreselijke gebeurtenis waarbij ook een deel van de Amerikaanse bevolking als slachtoffer betrokken geweest was. Bovendien zou het museum een zichtbaar eerbetoon zijn aan de overlevenden die de Amerikaanse samenleving opgenomen had.¹⁸³⁷ Ten derde werd gesuggereerd dat het Holocaustmuseum een retroactieve tegemoetkoming zou zijn voor de onverschilligheid waarvan de Verenigde Staten indertijd blij gegeven hadden.¹⁸³⁸ Het argument luidde dat de houding van de Verenigde Staten als *bystander nation* bijgedragen had aan het hoge aantal slachtoffers en er zelfs van een zekere vorm van medeplichtigheid sprake kon zijn. Deze redenering zou ook in de tentoonstelling sporadisch maar uitvoerig terugkomen. Zo komt de twijfelachtige rol van Roosevelt bij de mislukte Conferentie van Évian en het debacle met de St. Louis nadrukkelijk aan bod.¹⁸³⁹ Er wordt bovendien veel

¹⁸³³ Carters toespraak op de eerste *Days of Remembrance* op 24 april 1979, zoals vermeld door YOUNG, James E. *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 336. Carter verwijst met de term *death camps* wellicht niet naar de exterminatiekampen – wat een zware aanfluiting van de historische waarheid zou zijn, omdat de enige nog operationele exterminatiekampen (Auschwitz en Majdanek) door het Rode Leger bevrijd waren – maar naar het feit dat er in de door de Amerikanen bevrijde werk- en concentratiekampen bijna alleen nog gestorven en stervende gevangenen aangetroffen waren.

¹⁸³⁴ MEYERHOFF, Harvey. *Why Here?* in *U.S. Holocaust Memorial Museum Newsletter*, juli 1987, geciteerd door HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 243

¹⁸³⁵ Het citaat bevindt zich zowel in de hoofdingang (aan de buitenzijde van de *Hall of Remembrance*) als bij het begin van de vaste tentoonstelling (in de film over de bevrijding van de kampen, die bezoekers ten zien krijgen in de lift die hen naar de vierde verdieping brengt). Eisenhower had als opperbevelhebber van de Amerikaanse strijdkrachten op 12 april 1945 het kamp Ohrdruf bezocht in het gezelschap van generaals Patton en Bradley. Ohrdruf, gelegen ten zuid-westen van Gotha in Thüringen, was een dwangarbeiderkamp dat aan het eind van 1944 een *Außenlager* van Buchenwald geworden was. Eisenhower vermeldde in zijn memoires dat hij ‘*never at any other time experienced an equal sense of shock.*’ De volgende dag bezochten Eisenhower, Patton en Bradley ook het concentratiekamp Buchenwald zelf. Zie EISENHOWER, Dwight D. *Crusade in Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997 [1948], 409 en HACKETT, David A. *The Buchenwald Report*. Boulder: Westview Press, 1995, 10. Het is echter nogal bedenkelijk om, zoals Meyerhoff doet, Ohrdruf en Buchenwald in verband te brengen met de Jodenvernietiging. De gevangenen werden ingezet voor de bouw van ondergrondse tunnel- en bunkercomplexen en voor de wapenproductie in deze installaties. Ondanks de verschrikkelijke omstandigheden was vernietiging zeker geen hoofddoel. Beide kampen hadden tijdens het laatste half jaar voor de bevrijding weliswaar grote contingenten joodse gevangenen opgenomen, maar ze stelden ook meer niet-joodse dwangarbeiders te werk, zoals blijkt uit het feit dat ‘slechts’ 30% van de geregistreerde overlijdens in Buchenwald Joden waren. Zie RASCHKE, Helga. *Ohrdruf (“S III”)* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 3. München: Beck, 2006, 542-543 en STEIN, Harry. *Buchenwald – Stammlager* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 3. München: Beck, 341 en 347.

¹⁸³⁶ Carters toespraak op de eerste *Days of Remembrance* op 24 april 1979, zoals vermeld door YOUNG, James E. *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 336

¹⁸³⁷ HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 263 en 357

¹⁸³⁸ Carters toespraak op de eerste *Days of Remembrance* op 24 april 1979, zoals vermeld door YOUNG, James E. *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 336

¹⁸³⁹ De Conferentie van Évian boog zich van 6 tot 14 juli 1938 over het probleem van de joodse vluchtelingen uit Duitsland en het pas geannexeerde Oostenrijk. De Duitse en Oostenrijkse Joden werden door het nationaal-

aandacht besteed aan het feit dat de Amerikaanse luchtmacht geen bombardementen op Auschwitz uitgevoerd had, terwijl ze toch over duidelijke luchtfoto's beschikte. De bewering dat tienduizenden gevangenen gered hadden kunnen worden indien de spoorweg naar en de gaskamers in Auschwitz gebombardeerd waren, maar de Amerikaanse legerleiding dit niet had willen doen en daarom ernstig nalatig geweest was, werd een centraal maar omstreden fundament van het museum.¹⁸⁴⁰ Ten vierde en laatste werd benadrukt dat de Verenigde Staten

socialistische regime steeds feller onder druk gezet om te emigreren, maar de strikte immigratiequota van mogelijke opvanglanden lieten geen grotere emigratie toe. Daarop riep Roosevelt in Évian 30 landen bijeen voor een conferentie die de emigratie van de Duitse en Oostenrijkse Joden moest vergemakkelijken. De conferentie liep echter op een enorme sisser af, omdat – op de Dominicaanse Republiek na – geen enkel land bereid bleek om nog extra Joden op te nemen. Een aanzet tot oplossing werd van de Amerikaanse regering verwacht, maar zij liet enkel verstaan dat ze de immigratiequota maximaal zou laten benutten. Ook de andere landen weigerden meer te doen, en droegen hiervoor verschillende redenen aan. Vele vertegenwoordigers wezen op de slechte sociaal-economische toestand in hun eigen land, waardoor het niet wenselijk was een grote groep personen op te nemen, waarvan de bestaansmiddelen bij de emigratie bijna volledig door de Duitse regering afgenomen zouden worden. Groot-Brittannië weigerde om Palestina open te stellen uit vrees om daar de bevolkingsbalans te verstoren. De meeste vertegenwoordigers waren er ook beducht voor dat een omvattend emigratieprogramma voor de Duitse en Oostenrijkse Joden landen als Polen, Roemenië en Hongarije zou aansporen om ook hun joodse minderheden onder druk te zetten om te emigreren. Uiteindelijk werd besloten tot oprichting van een *Intergovernmental Committee on Refugees* onder voorzitterschap van Rublee, maar ook de werkzaamheden van dit comité liepen op niets uit. Zie BAUMEL, Judith T. *Evian Conference* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 172-174, BREITMAN, Richard. *American Policy* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 10 en FRIEDLÄNDER, Saul. *Nazi Duitsland en de Joden*. Deel 1. *De jaren van vervolging 1933-1939*. Utrecht: Het Spectrum, 1998 [1997], 287-289. De St. Louis was een stoomschip van de Hamburg-Amerikalijn dat in mei 1939, met 930 joods-Duitse vluchtelingen aan boord, in Havana aanmeerde in de hoop op tijdelijk asiel voor de opvarenden. Op een paar tiental na, kregen de vluchtelingen geen toestemming om aan land te komen, waarna het schip koers zette naar de kust van Florida. Ondanks een smeekbede aan het adres van Roosevelt, weigerden ook de Verenigde Staten om de vluchtelingen op te nemen. Het schip moest onverrichter zake terugkeren naar Duitsland, maar na tussenkomst van het *American Jewish Joint Distribution Committee* stemden Groot-Brittannië, Frankrijk, Nederland en België er uiteindelijk mee in om de passagiers in Antwerpen van boort te laten gaan en op te nemen. Meer dan 250 van hen zouden in 1940 toch in de klauwen van het nazi-regime terechtkomen en de Holocaust niet overleven. Zie BREITMAN, Richard. *American Policy* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 9, MORGAN-WITTS, Max en THOMAS, Gordon. *Voyage of the Damned*. Stillwater: Motorbooks International, 1974, 91-93 en 484-486 en SAERENS, Lieven. *Vreemdelingen in een wereldstad: een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*. Tielt: Lannoo Uitgeverij, 2000, 471-474.

¹⁸⁴⁰ Over de stelling dat de Amerikaanse luchtmacht Auschwitz-Birkenau kon en had moeten bombarderen, is al zeer veel inkt gevloeid sinds David Wyman ze voor het eerst in 1978 formuleerde. Ondertussen zijn twee strekkingen ontstaan, die op geregelde tijdstippen de polemiek nieuw leven inblazen. De eerste strekking benadrukt dat de Amerikaanse luchtmacht vanaf april 44 over gedetailleerde luchtfoto's van Birkenau beschikte, in mei informatie over de werking en capaciteit van de gaskamers en crematoria kreeg van de ontsnapte gevangenen Vrba en Wetzler, reeds bombardementen uitvoerde op het vlakbij gelegen Auschwitz-Monowitz en op meerdere momenten een joods verzoek tot bombarderen afwees omdat militaire doelen absolute voorrang hadden. Door de beslissing om niet te bombarderen – die geweten wordt aan onverschilligheid en zelfs antipathie tegenover de joodse slachtoffers – kon de bedrijvigheid in Birkenau ongehinderd voortgaan, wat het leven kostte aan tien- of zelfs honderdduizenden Joden. De tweede strekking beklemtoont dat een precisiebombardement op Birkenau om technische en operationele redenen niet mogelijk was, de beslissing om niet te bombarderen evident was en al helemaal niets met latent antisemitisme te maken had. De neutrale analyse van het probleem wordt nog bemoeilijkt omdat verschillende protagonisten uit het eerste kamp geaffilieerd zijn met het *Holocaust Memorial Museum* en verschillende personen uit het tweede kamp verbonden zijn aan de luchtmacht of aan het *Franklin and Eleanor Roosevelt Institute*. Zie voor de versie van Wyman: WYMAN, David S. *Why Auschwitz Was Never Bombed* in *Commentary*, 1978, 65, 5, 37-46, WYMAN, David S. *The Abandonment of the Jews. America and the Holocaust, 1941-1945*. New York: Pantheon Books, 1984 en WYMAN, David S. *Why Auschwitz Wasn't Bombed* in GUTMAN, Yisrael en BERENBAUM, Michael (eds.). *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*. Bloomington: Indiana University Press, 1994, 569-587. Zie voor de versie van z'n felste tegenstanders: KITCHENS, James H., III. *The Bombing of Auschwitz Reexamined* in NEWTON, Verne W. (ed.). *FDR and the Holocaust*. New York: St. Martin's Press, 1996, 183-217 en LEVY, Richard H. *The Bombing of*

ook een humanistische plicht hadden om de Holocaust te gedenken, vanuit hun democratische traditie, bekommernis om mensenrechten en voortrekkersrol bij interventies in probleemgebieden.¹⁸⁴¹ Voor Carter was dit essentieel: *'because we are humane people, concerned with the human rights of all peoples, we feel compelled to study the systematic destruction of the Jews so that we may seek to learn how to prevent such enormities from occurring in the future.'*¹⁸⁴² Om een rechtstreeks verband te suggereren tussen de centrale Amerikaanse waarden en de nood aan herdenking zouden in de inkomhal van het museum twee cruciale citaten uit de Amerikaanse democratische geschiedenis uitvergroot worden. De bezoeker moest er bij binnenkomst aan herinnerd worden dat *'all men are created equal ... they are endowed by their creator with certain inalienable rights; ... among these are life, liberty and the pursuit of happiness'*, en nogmaals op het hart gedrukt krijgen dat *'the government of the United States ... gives to bigotry no sanction, to persecution no assistance.'*¹⁸⁴³

In de periode tussen de planningsfase en de opening van het museum, bleef de Holocaust in de mediabelangstelling, zij het enigszins op de achtergrond. Zo was er de polemiek rond het karmelietessenklooster dat in 1984 vlak naast Auschwitz I opgericht was en, na jarenlang getouwtrek tussen vertegenwoordigers van de joodse gemeenschap en Poolse clerici en nationalistische politici, in 1993 ontruimd werd.¹⁸⁴⁴ In 1985 was het omstreden bezoek van Reagan aan Bitburg dagenlang voorpaginanieuws. Zoals we gezien hebben, voelde Reagan zich door alle commotie genoodzaakt om tegelijk een bezoek te brengen aan een concentratiekamp. Reagan koos niet voor Dachau (wat van bij aanvang al door Kohl voorgesteld was), noch voor Buchenwald en Ohrdruf (waar hij zou kunnen zinspelen op de woorden van Eisenhower), maar voor Bergen-Belsen, omdat daar Anne Frank omgekomen was. Na het publieke verwijt van Elie Wiesel en andere prominente woordvoerders van de joodse gemeenschap, meende Reagan blijkbaar dat enkel een voor de Amerikanen zeer

Auschwitz Revisited: A Critical Analysis in Holocaust and Genocide Studies, 1996, 10, 3, 267-298. Een zeer goed compendium, gepubliceerd naar aanleiding van de conferentie *The Bombing of Auschwitz: Should the Allies Have Attempted It?* in het *National Air and Space Museum* in 1993 is BERENBAUM, Michael en NEUFELD, Michael J. (ed.). *The Bombing of Auschwitz: Should the Allies Have Attempted It?* New York: St. Martin's Press, 2000. De begeleidende en meer relevante stelling dat een mogelijke beslissing om wel te bombarderen het leven had kunnen redden van tien- of zelfs honderdduizenden Joden, snijdt echter geen hout omdat ze de gedrevenheid, flexibiliteit en expertise van de daders onderschat. Hoewel het vernietigingsproces aanzienlijk zou zijn bemoeilijkt, zou het naar alle waarschijnlijkheid gewoon op een meer omslachtige manier zijn doorgegaan, bijvoorbeeld met behulp van executiebataljons, gaswagens of inderhaast heropgebouwde gaskamers en crematoria. Zie WHITE, Joseph Robert. *Target Auschwitz: Historical and Hypothetical German Responses to Allied Attack in Holocaust and Genocide Studies*, 2002, 16, 1, 60-61 en 63-67. Er valt wel iets te zeggen voor het argument van het *US War Department* *'that the most effective relief to victims of enemy persecution is the early defeat of the Axis.'* Gelet op de erbarmelijke lichamelijke toestand waarin vele Joden aan het einde van de oorlog verkeerden, betekende ook elke dag vertraging in de overwinning op de nazi's immers een aanzienlijke verhoging van de dodentol. Zie in dezelfde trant MARRUS, Michael R. *Bystanders to the Holocaust* in MENDELSON, Ezra (ed.) *Jews and Other Ethnic Groups in a Multi-Ethnic World*. Oxford: Oxford University Press, 1987, 215-221.

¹⁸⁴¹ HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 224

¹⁸⁴² Carters toespraak op de eerste *Days of Remembrance* op 24 april 1979, zoals vermeld door YOUNG, James E. *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 336

¹⁸⁴³ ROSENFELD, Alvin H. *The Americanization of the Holocaust* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 128

¹⁸⁴⁴ Cf. CARGAS, Harry James. *The Auschwitz Convent Controversy: A Failure of Symbols* in BERGER, Alan L., CARGAS, Harry J. en NOWAK, Susan E. (eds.). *The Continuing Agony: From the Carmelite Convent to the Crosses at Auschwitz*. Lanham: University Press of America, 2004, 95-97 en PAWLIKOWSKI, John T. *The Struggle for Memory and Memorialization at Auschwitz* in BERGER, Alan L., CARGAS, Harry J. en NOWAK, Susan E. (eds.). *The Continuing Agony: From the Carmelite Convent to the Crosses at Auschwitz*. Lanham: University Press of America, 2004, 105-107.

duidelijke link met de Holocaust zijn reputatie enigszins zou kunnen herstellen.¹⁸⁴⁵ Hij hield er een korte rede waarin hij clichématig verwees naar Anne Frank en ook haar uit de context getrokken citaat ‘*in spite of everything I still believe that people are really good at heart*’ in de mond nam.¹⁸⁴⁶ In 1986 volgde de affaire rond Kurt Waldheim, de vroegere secretaris-generaal van de Verenigde Naties en aanstaande president van Oostenrijk, die van nazimisdaden verdacht werd.¹⁸⁴⁷ Vanaf datzelfde jaar kwam ook Ivan Demjanjuk in het oog van de storm. Demjanjuk was een Oekraïner die in 1952 naar de Verenigde Staten geëmigreerd was en daar het staatsburgerschap verkregen had, maar er in 1983 van verdacht werd eigenlijk ‘Ivan de verschrikkelijke’ te zijn, een kampbeul uit Treblinka, die bekend stond om zijn buitengewone wreedheid. In 1986 werd Demjanjuk aan Israël uitgeleverd en daar, als enige dader na Eichmann, in 1988 ter dood veroordeeld. Het Israëliëse Hooggerechtshof sprak hem in 1993 in hoger beroep vrij, omdat er ernstige vermoedens gerezen waren dat hij onmogelijk ‘Ivan de verschrikkelijke’ kon zijn. In 1998 kreeg Demjanjuk zijn staatsburgerschap terug, maar omdat er sterke aanwijzingen waren dat hij als kampbewaker in Sobibor gewerkt had, werd opnieuw een uitzettingsprocedure gestart. In mei 2009 werd hij aan Duitsland uitgeleverd en op 30 november 2009 begon zijn proces in München.¹⁸⁴⁸

Terwijl deze zaken op gezette tijdstippen in het nieuws kwamen en occasioneel zelfs de publieke opinie beroerden, brak 1993 aan, een jaar dat met enige zin voor ironie wel eens omschreven wordt als *the year of the Holocaust* of het begin van de *Holocaust boom*.¹⁸⁴⁹ Het was het jaar van de opening van het *United States Holocaust Memorial Museum* en van het *Museum of Tolerance*, het jaar waarin *Schindler's List* in de cinema kwam en het jaar waarin een begin gemaakt werd met de veralgemening van het Holocaustonderricht in de Verenigde Staten. Door elk van deze gebeurtenissen werd het Holocaustbewustzijn uitgebreid en verdiept, tegelijk fundamenteel geamerikaniseerd en uiteindelijk gecodificeerd in een nationale herinnering. Het *United States Holocaust Memorial Museum* werd op 22 april 1993 door president Clinton feestelijk ingehuldigd en opende vier dagen later de deuren voor het brede publiek. De totale kostprijs bedroeg 168 miljoen dollar en werd volledig gefinancierd via *private fund raising*.¹⁸⁵⁰ Na oprichting werd het officieel tot een overheidsinstelling omgevormd, waardoor de werkingskosten – zoals het loon van de 380 vaste werknemers – vanaf dan met overheidsmiddelen gefinancierd werden.¹⁸⁵¹ Het museum stelt alles in het werk

¹⁸⁴⁵ Remarks of Elie Wiesel at White House Ceremony for Jewish Heritage Week in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 241-243

¹⁸⁴⁶ Remarks of President Reagan at Bergen-Belsen Concentration Camp, May 5, 1985 in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 253 en ROSENFELD, Alvin H. *Popularization and Memory: The Case of Anne Frank* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University, 1991, 260-261

¹⁸⁴⁷ NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 226-227 en RAPAPORT, Lynn. *The Holocaust in American Jewish Life* in KAPLAN, Dana Evan (ed.). *The Cambridge Companion to American Judaism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 200

¹⁸⁴⁸ COHEN, Akiba A. *The Holocaust and the Press: Nazi War Crimes Trials in Germany and Israel*. Cresskill: Hampton Press, 2002, 19-26, KULISH, Nicholas. *Man Tied to Death Camp Goes on Trial in Germany* in *New York Times*, 30 november 2009 en WAGENAAR, Willem Albert. *Identifying Ivan: A Case Study in Legal Psychology*. Cambridge: Harvard University Press, 1988, 104-105

¹⁸⁴⁹ RICH, Frank. *The Holocaust Boom* in *New York Times*, 7 april 1994 en SHANDLER, Jeffrey. *Schindler's Discourse: America Discusses the Holocaust and Its Mediation, from NBC's Miniseries to Spielberg's Film* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 164

¹⁸⁵⁰ HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 269 en 301

¹⁸⁵¹ HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 380. Naast de circa 380 vaste personeelsleden werken er ook ongeveer 380 vrijwilligers.

om een accurate presentatie van de feiten te geven en een gevoel van authenticiteit op te roepen.¹⁸⁵² Er wordt zoveel mogelijk gebruik gemaakt van originele artefacten in bruikleen, exacte replica's en beklijvend beeldmateriaal.¹⁸⁵³ Het *experiential perspective* dat de bezoekers iets van de fysieke realiteit van de Holocaust moet laten voelen, botst door de Amerikaanse context echter op duidelijke grenzen. Om te vermijden dat de tentoonstelling naar Amerikaanse smaak te deprimerend en te shockerend zou zijn, werd ervoor geopteerd om geen bijzonder gruwelijke foto's te tonen, onthutsende videofragmenten achter een *privacy wall* af te spelen en bepaalde artefacten, zoals hoofdhaar van de slachtoffers, niet te gebruiken.¹⁸⁵⁴ Anders dan in musea gebruikelijk is, wordt het onderwerp zoveel mogelijk benaderd vanuit het perspectief van de eerste persoon en niet uit dat van de derde persoon.¹⁸⁵⁵ Om het voor de Amerikaanse bezoeker interessant te houden en identificatie te bewerkstelligen, worden abstracte uitweidingen tot een minimum beperkt en wordt de aandacht toegespitst op tot de verbeelding sprekende, concrete voorbeelden. Een zeer confronterend voorbeeld hiervan is de *Tower of Faces*, een drie verdiepingen hoge schacht met 1500 familiefoto's uit de Litouwse *shtetl* Eishishok (Ejszyski). Nadat de bezoeker zich enigszins in de gemoedelijke sfeer ingeleefd heeft, verneemt hij dat, op enkelen na, alle 3000

¹⁸⁵² WEINBERG, Jeshajahu. *From the Director* in BERENBAUM, Michael. *The World Must Know: The History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Memorial Museum*. Boston: Little, Brown and Company, 1993, xiv

¹⁸⁵³ Tijdens een *fact finding mission* in onder meer Polen en Duitsland werden 32.000 originele objecten verzameld. Onder de meest tot de verbeelding sprekende bevinden zich 4000 paar schoenen uit Majdanek, 9 kg haar, gebruikte blikken Zyklon B en een stapelbed uit Birkenau, een deportatiewagon en treinrails uit Treblinka, een visserssloep waarmee Deense Joden naar Zweden in veiligheid gebracht werden en één van de melkkannen waarin Emanuel Ringelblum zijn getto-archief begroef. Daarnaast is er ook onder meer een afgietsel van een muur van het getto van Warschau, een getrouwe kopie van de beruchte ijzeren spreuk *Arbeit macht frei* uit Auschwitz-I en een nagebouwde barak uit Birkenau. Zie HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 330-332, LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 156-157, 205 en 211, OCHSNER, Jeffrey Karl. *Understanding the Holocaust through the U.S. Holocaust Memorial Museum* in *Journal of Architectural Education*, 1995, 48, 4, 2, 241-242 en YOUNG, James E. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 335.

¹⁸⁵⁴ Om de Amerikaanse bezoekers niet teveel overstuur te maken en geen aanleiding te geven tot morbide voyeurisme, werden een groot aantal tegemoetkomingen gedaan. Zo liet architect James Ingo Freed het plan varen om dichtgemetselde ramen te gebruiken, omdat dit een onwelkome sfeer van wanhoop zou oproepen. Het toch weerhouden gruwelijk beeldmateriaal werd afgeschermd achter muurtjes op borsthoogte (*privacy walls*), zodat bezoekers niet verplicht zouden zijn om te kijken. Misschien wel de meest ingrijpende beslissing bestond er echter uit om het mensenhaar niet te laten zien maar te opteren voor een wandgrote foto van de berg haar in het Auschwitzmuseum. Dit besluit was vooral ingegeven door verzet van overlevenden in de *Council* maar ging in bijzaak ook terug op externe overwegingen van fatsoen. Zie HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 329-331, LINENTHAL, Edward T. *The Boundaries of Memory. The United States Holocaust Memorial Museum in American Quarterly*, 1994, 46, 3, 421-424 en 428, LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, xv, 139, 215 en 329-331, RABINBACH, Anson. *From Explosion to Erosion: Holocaust Memorialization in America since Bitburg* in *History & Memory*, 1997, 9, 1, 239 en YOUNG, James E. *America's Holocaust: Memory and the Politics of Identity* in FLANZBAUM, Hilene (ed.). *The Americanization of the Holocaust*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999, 79.

¹⁸⁵⁵ HANDLER, Richard. *Lessons from the Holocaust Museum* in *American Anthropologist*, 1994, 96, 3, 675, HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 297 en 323, LANDSBERG, Alison. *America, the Holocaust, and the Mass Culture of Memory: Toward a Radical Politics of Empathy* in *New German Critique*, 1997, 71, 74 en 81-82, RABINBACH, Anson. *From Explosion to Erosion: Holocaust Memorialization in America since Bitburg* in *History & Memory*, 1997, 9, 1, 246 en YOUNG, James E. *America's Holocaust: Memory and the Politics of Identity* in FLANZBAUM, Hilene (ed.). *The Americanization of the Holocaust*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999, 76

dorpelingen eind september 1941 door een *Einsatzkommando* geëxecuteerd werden.¹⁸⁵⁶ Als additionele manier om te vermijden dat de bezoeker een afstandelijke toeschouwer zou blijven, krijgt hij aan het begin van de expositie een gepersonaliseerde identiteitskaart mee, met daarop een biografische schets van een slachtoffer waarmee hij sterke formele gelijkenissen vertoont. De bezoeker wordt aangeraden om de evolutie van het lot van het slachtoffer in het oog te houden door de kaart op regelmatige tijdstippen te raadplegen. Door de bezoeker op deze wijze persoonlijk bij het verhaal te betrekken, krijgt hij de indruk dat het hem ook had kunnen overkomen.¹⁸⁵⁷ De tentoonstelling beoogt een emotioneel geladen identificatie met de slachtoffers. Zoals Sybil Milton beklemtoont is dit eigen aan Holocaustmonumenten: *'The common denominator of all Holocaust memorials ... is a universal willingness to commemorate suffering experienced rather than suffering caused.'*¹⁸⁵⁸ Het Amerikaanse Holocaustmuseum is bij uitstek een *victim-imagined museum*, waarbij de hele geschiedenis vanuit het perspectief van de slachtoffers verteld wordt en de bezoekers verzocht worden zich zoveel mogelijk in de ervaringen van de slachtoffers in te leven.¹⁸⁵⁹ Officieel heeft het museum als doel om de vraag op te roepen hoe de bezoeker zelf gereageerd zou hebben *'in the position of a Jew in the Warsaw ghetto or in the Auschwitz concentration camp, or, conversely, in the position of a German soldier ordered to kill ... or in the position of a witnessing bystander.'*¹⁸⁶⁰ In praktijk is dit echter onmogelijk, omdat zowel de context waarbinnen de daders handelden als hun perceptie systematisch buiten beschouwing gelaten worden. De daders komen nauwelijks zelf aan bod en waar dit toch gebeurt – in het deel over de *Einsatzgruppen* en het hoofdstuk over de Wannseeconferentie – worden ze zeer stereotiep voorgesteld. In het ene geval ligt de focus op het genoegen dat ze tijdens hun wrede daden lijken te scheppen, in het andere geval op hun ondoordringelijke bureaucratische werkwijze. Het is alsof de Joden het slachtoffer geworden zijn van een

¹⁸⁵⁶ BERENBAUM, Michael. *The World Must Know: The History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Memorial Museum*. Boston: Little, Brown and Company, 1993, 151-152

¹⁸⁵⁷ Het kaartensysteem was aanvankelijk nog origineler en veel ambitieuzer van opzet. De bezoeker gaf z'n nationaliteit, leeftijd, geslacht en beroep op een monitor in, kreeg een uitprint van een korte biografie met foto van een slachtoffer met gelijkaardige kenmerken en kon op drie plaatsen in de tentoonstelling een computerupdate vragen waarbij de persoonlijke geschiedenis van het slachtoffer verder onthuld werd. Op het einde kreeg de bezoeker dan een videoband te zien waarin het slachtoffer – indien hij het overleefd had – of één van zijn nabestaanden het woord nam. Door lange wachtrijen en technische problemen met de computerkiosken, werd dit omslachtig systeem na enkele maanden afgevoerd en kreeg de bezoeker van bij aanvang een compleet ingevulde kaart mee. Er is keuze tussen zo'n 500 kaarten, waarin ook een aanzienlijk aantal niet-joodse slachtoffers opgenomen zijn. Aan het opzet om via de identiteitskaarten tot een continue en intense identificatie te komen, wordt door het nieuwe systeem in praktijk nog nauwelijks beantwoord, omdat de meeste bezoekers de kaart bij hun doortocht door het museum uit het oog verliezen. Zie LINENTHAL, Edward T. *The Boundaries of Memory. The United States Holocaust Memorial Museum in American Quarterly*, 1994, 46, 3, 419-420, OCHSNER, Jeffrey Karl. *Understanding the Holocaust through the U.S. Holocaust Memorial Museum in Journal of Architectural Education*, 1995, 48, 4, 241-242 en YOUNG, James E. *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 342-345.

¹⁸⁵⁸ MILTON, Sybil. *Museums and Memorials of Genocide* in CHARNY, Israel W. (ed.). *Encyclopedia of Genocide*. Santa Barbara: ABC-Clio, 1999, 426

¹⁸⁵⁹ LANDSBERG, Alison. *America, the Holocaust, and the Mass Culture of Memory: Toward a Radical Politics of Empathy* in *New German Critique*, 1997, 71, 82, YOUNG, James E. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 344 en YOUNG, James E. *America's Holocaust: Memory and the Politics of Identity* in FLANZBAUM, Hilene (ed.). *The Americanization of the Holocaust*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999, 77. Exemplarisch voor de Amerikaanse context is bijvoorbeeld ook dat bij het begin van het deel van de tentoonstelling dat over *'The Final Solution'* handelt, Anne Franks dagboekcitaat *'in spite of everything I still believe that people are really good at heart'* van 15 juli 1944 prominent aanwezig is. Zie COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 40.

¹⁸⁶⁰ WEINBERG, Jeshajahu. *From the Director* in BERENBAUM, Michael. *The World Must Know: The History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Memorial Museum*. Boston: Little, Brown and Company, 1993, xv

mysterieuze, demonische kracht. Het museum biedt geen enkel antwoord op de vraag hoe het eigenlijk tot vernietiging is kunnen komen, het gaat niet in op de structuren, ideologische achtergrond of concrete context en laat ook de motieven van de daders buiten beschouwing. Verschillende commentatoren zagen dit als een enorme gemiste kans en vroegen zich af of een museum dat volledig aan slachtoffers gewijd is wel aan zijn pedagogische doelstellingen kan voldoen: ‘*As to showing how the events could actually have happened, the Holocaust Museum might be inadequate. How could human beings do this to other human beings? Can visitors have any experience of the reality of the common human nature of all who were involved. The Holocaust was a horror, but in the fullest sense, the real horror will be felt if visitors can identify with each of those involved.*’¹⁸⁶¹ De samenstellers gingen er blijkbaar vanuit dat een emotionele en langdurige onderdompeling in andermans lijden de beste remedie is om het bewustzijn voor onrecht aan te scherpen, burgerzin op te wekken en onverschilligheid of mogelijk daderschap in de toekomst te vermijden.

Het is duidelijk dat de inrichting van het *United States Holocaust Memorial Museum*, ondanks kleine tegemoetkomingen aan de Amerikaanse context – zoals de dank voor de bevrijding en de naoorlogse gastvrijheid, de vermindering van extreme gruwel en de minimale vermelding van andere slachtoffercategorieën – volledig beantwoordt aan de perceptie en wensen van de overlevenden in het *Content Team* en de *Council*.¹⁸⁶² In hun collectieve herinnering waren de gebeurtenissen inderdaad overweldigend, onbegrijpelijk, abstract in planning en demonisch in uitvoering. Ze hadden geen boodschap aan een verklaring die verder ging dan een nadruk op collectief moorddadig antisemitisme en wilden de weergave van de daders en de bredere context zo beknopt mogelijk houden – ondanks fel protest van Hilberg en een aantal andere leden van de *Council*.¹⁸⁶³ Het perspectief van de overlevenden (en hun nabestaanden) vertaalt zich ook in een aantal andere thematische klemtonen. Tegen het stereotiepe beeld in, worden de Joden doorheen de tentoonstelling zo veel mogelijk als actieve actoren voorgesteld. Zo wordt er veel aandacht besteed aan de voorbereidselen voor emigratie, de oprichting van eigen verenigingen, de organisatie van het leven in de getto’s, de opstanden in getto’s en kampen en het verzet van joodse partizanen in Oekraïne en Wit-Rusland.¹⁸⁶⁴ Ook het alles overheersende gevoel door iedereen in de steek gelaten te zijn, vinden we nadrukkelijk geëvoceerd in passages die de terughoudendheid van vooral de Verenigde Staten op de korrel nemen. En ten slotte staat het laatste deel van de tentoonstelling grotendeels in het teken van de emigratie naar Palestina en de stichting van Israël als verlossend eindpunt. Hoewel na enige aarzeling besloten werd om de Israëlische vlag niet op te stellen, eindigt de tentoonstelling met een zionistische coda in de vorm van een prominent uitgestalde kopie van het stichtingsdocument van de staat Israël. Het narratief in het *United States Holocaust Memorial Museum* vertoont zo toch een grote analogie met dat in *Yad Vashem* en andere Israëlische Holocaustmusea die als inspiratiebron dienden: onbegrijpelijk, kolossaal en uniek lijden, heroïsch verzet, verlatenheid, redding en de creatie van Israël als

¹⁸⁶¹ OCHSNER, Jeffrey Karl. *Understanding the Holocaust through the U.S. Holocaust Memorial Museum* in *Journal of Architectural Education*, 1995, 48, 4, 247. In dezelfde trant onder meer HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 341, LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 200-201, VAN DEN BERGHE, Gie. *American Holocaust in Knack*, 1 december 2004 en YOUNG, James E. *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 345.

¹⁸⁶² HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 339-340

¹⁸⁶³ LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 112-113 en 119

¹⁸⁶⁴ HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 338-339

verlossend toevluchtsoord.¹⁸⁶⁵ Ondanks de Amerikaanse lessen die erin geprojecteerd worden, blijft het museum een uitdrukking van de particuliere perceptie van de Amerikaans-joodse gemeenschap. Breder maatschappelijk relevante thema's komen wel aan bod in de tijdelijke tentoonstellingen en in de werkzaamheden van het *Committee on Conscience*, een orgaan dat met aanzienlijk succes probeert om hedendaagse genocides en massamoorden onder de aandacht te brengen.¹⁸⁶⁶

Terwijl het *United States Holocaust Memorial Museum* slechts in beperkte mate inspeelt op de Amerikaanse context, is dit veel meer het geval in het *Beit Hashoah Museum of Tolerance*, dat onder de auspiciën van het *Simon Wiesenthal Center* op 8 februari 1993 in Los Angeles de deuren opende. Het museum is opgevat als een dubbeltentoonstelling die een causale link suggereert tussen onverdraagzaamheid, rassendiscriminatie en de Holocaust. De *media-based approach* staat in schril contrast met de *artefact-driven approach* in het museum in Washington: op een wijze die bij de Amerikaanse bezoekers erg blijkt aan te slaan, zijn de exposities opgebouwd uit audiovisuele installaties, interactieve displays, filmfragmenten en in het oog springende foto's.¹⁸⁶⁷ In het eerste deel van de tentoonstelling, het zogenaamde *Tolerancenter*, worden ongecensureerde beelden getoond van massamoorden in onder meer Armenië, Cambodja, Bosnië en Rwanda en wordt de Amerikaanse geschiedenis van onverdraagzaamheid geschetst, gaande van de exterminatie van de indianenstammen op wiens gronden Los Angeles gebouwd werd tot de gewelddadige arrestatie van Rodney King en de daaropvolgende rassenrellen. Tegelijk wordt de bezoeker bewust gemaakt van zijn eigen vooroordelen en onverdraagzaamheid tegenover andere etnische minderheden en via een rollenspel aangespoord tot verantwoordelijkheidszin en actie.¹⁸⁶⁸ Na deze inleiding gaat de bezoeker het tweede en veel grotere deel van de tentoonstelling binnen, het *Beit Hashoah (House of the Holocaust)*. Hij gaat terug in de tijd naar nazi-Duitsland, om daar met eigen ogen te aanschouwen tot welke extreme gruwel onverdraagzaamheid kan leiden. Net als in het *United States Holocaust Memorial Museum* wordt ook hier een emotionele identificatie met de slachtoffers betracht. De bezoeker krijgt een plastic identiteitskaart van een Holocaust *alter ego* en wordt verzocht de status ervan via chronologisch verspreid staande computer terminals op te volgen. Op het einde van de tour bereikt hij een nagebouwde sectie van Auschwitz-Birkenau en wordt hij verplicht te kiezen tussen twee tunnelingen die uiteindelijk allebei uitmonden in een nagebouwde gaskamer, waar videomonitors uit het plafond zakken en beelden laten zien van de barbaarse wreedheden die de Joden onder de nazi's aangedaan

¹⁸⁶⁵ BARTOV, Omer. *Chambers of Horror: Holocaust Museums in Israel and the United States* in *Israel Studies*, 1997, 2, 2, 73 en LINENTHAL, Edward T. *The Boundaries of Memory. The United States Holocaust Memorial Museum in American Quarterly*, 1994, 46, 3, 426. Voor een analyse van het museum waarbij de nadruk integendeel precies gelegd wordt op de openheid van interpretatie, de afwezigheid van morele lessen en het gebrek aan eenduidig narratief zie ELLSWORTH, Elizabeth. *The U.S. Holocaust Museum as a Scene of Pedagogical Address* in *Symploke*, 2002, 10, 1/2, 13-31.

¹⁸⁶⁶ FOWLER, Jerry. *Out of That Darkness: Responding to Genocide in the 21st Century* in TOTTEN, Samuel, PARSONS, William S., and CHARNY, Israel W. (eds.). *Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Views*. Second Edition. New York: Taylor & Francis, 2004, 463-464 en LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create America's Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 263

¹⁸⁶⁷ BIALYSTOK, Frank. *Americanizing the Holocaust: Beyond the Limit of the Universal* in MILLEN, Rochelle L. (ed.). *New Perspectives on the Holocaust: A Guide for Teachers and Scholars*. New York: New York University Press, 1996, 123, MARCUSE, Harold. *Experiencing the Jewish Holocaust in Los Angeles: The Beit Hashoah – Museum of Tolerance* in *Other Voices*, 2000, 2, 1 en TOTTEN, Samuel. *Holocaust Education in the United States* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 309

¹⁸⁶⁸ LUKE, Timothy W. *Museum Politics: Power Plays at the Exhibition*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2002, 49-51 en MARCUSE, Harold. *Experiencing the Jewish Holocaust in Los Angeles: The Beit Hashoah – Museum of Tolerance* in *Other Voices*, 2000, 2, 1

werden.¹⁸⁶⁹ Het gebruik van multimedia en de afwezigheid van authentieke historische objecten – waarvan er toch enkele helemaal op het einde van de expositie staan uitgesteld – houden rechtstreeks verband met de educatieve doelstelling van het museum: er de bezoeker bewust van maken dat intolerantie – *in casu* antisemitisme – de hoofdoorzaak was van de Holocaust en enkel verdraagzaamheid rassengeweld kan tegengaan.¹⁸⁷⁰ De expositie in het *Beit Hashoah Museum of Tolerance* trekt dagelijks iets meer dan 1000 bezoekers – tegen 5000 voor het *United States Holocaust Memorial Museum* – en is, net als dit laatste, voor vele schoolkinderen in de buurt een verplichte daguitstap, vaak in combinatie met een klassikale lezing van het dagboek van Anne Frank.¹⁸⁷¹ Het museum is volgens sommige commentatoren een schot in de roos, omdat het op indringende wijze moreel bewustzijn zou stimuleren op een manier die de jongste generaties zeer aanspreekt en relevant is voor de Amerikaanse sociale context. Andere commentatoren hebben dan weer geen goed woord over voor dit museum. Volgens hen is het een enorme trivialisering om Rodney King in één adem te vermelden met de Holocaust en *à la* Disney World een gaskamerervaring aan te bieden. Bovendien is een bombastische multimedievoorstelling, die op de emoties speelt, naar hun aanvoelen niet in staat om aan de complexiteit van het onderwerp recht te doen. En tenslotte vinden ze de geïmpliceerde causaliteit tussen vooroordelen en onverdraagzaamheid en massamoord en Holocaust wel erg kort door de bocht.¹⁸⁷²

Misschien wel de belangrijkste Holocaustgerelateerde gebeurtenis van 1993 was de voorstelling van *Schindler's List* op het Amerikaanse scherm. Deze prent van Steven Spielberg is een verfilming van de gelijknamige bekroonde roman van de Australische schrijver Thomas Keneally en vertelt het waargebeurde verhaal van Oskar Schindler, een opportunistische nazi die na de inval in Polen naar Krakau afgezakt was om zich op de kap van de Joden te verrijken maar uiteindelijk zijn hele vermogen aanwendde om er zoveel mogelijk te redden.¹⁸⁷³ De film werd een gigantisch succes: hij sleepte 7 Oscars in de wacht (waaronder die voor beste regisseur en beste film), haalde een recette van meer dan 300 miljoen dollar en lokte alleen al in de Verenigde Staten 25 miljoen mensen naar de cinema. Op 23 februari 1997 werd *Schindler's List* in *prime time* op de NBC uitgezonden voor maar

¹⁸⁶⁹ LUKE, Timothy W. *Museum Politics: Power Plays at the Exhibition*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2002, 52 en MARCUSE, Harold. *Experiencing the Jewish Holocaust in Los Angeles: The Beit Hashoah – Museum of Tolerance in Other Voices*, 2000, 2, 1

¹⁸⁷⁰ BARTOV, Omer. *Chambers of Horror: Holocaust Museums in Israel and the United States* in *Israel Studies*, 1997, 2, 2, 81-83, BIALYSTOK, Frank. *Americanizing the Holocaust: Beyond the Limit of the Universal* in MILLEN, Rochelle L. (ed.). *New Perspectives on the Holocaust: A Guide for Teachers and Scholars*. New York: New York University Press, 1996, 123, LUKE, Timothy W. *Museum Politics: Power Plays at the Exhibition*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2002, 52-53, MARCUSE, Harold. *Experiencing the Jewish Holocaust in Los Angeles: The Beit Hashoah – Museum of Tolerance in Other Voices*, 2000, 2, 1, RABINBACH, Anson. *From Explosion to Erosion: Holocaust Memorialization in America since Bitburg* in *History & Memory*, 1997, 9, 1, 243, ROSENFELD, Alvin H. *The Americanization of the Holocaust* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking about the Holocaust: After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 130 en TOTTEN, Samuel. *Holocaust Education in the United States* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 309

¹⁸⁷¹ MARCUSE, Harold. *Experiencing the Jewish Holocaust in Los Angeles: The Beit Hashoah – Museum of Tolerance in Other Voices*, 2000, 2, 1

¹⁸⁷² BARTOV, Omer. *Murder in Our Midst: The Holocaust, Industrial Killing, and Representation*. Oxford: Oxford University Press, 1996, 185-186, LISUS, Nicola en ERICSON, Richard V. *Misplacing Memory: The Effects of Television Format on Holocaust Remembrance* in *British Journal of Sociology*, 1995, 46, 1, 2, RABINBACH, Anson. *From Explosion to Erosion: Holocaust Memorialization in America since Bitburg* in *History & Memory*, 1997, 9, 1, 243 en WIENER, Jon. *The Other Holocaust Museum (Simon Wiesenthal Center Museum of Tolerance)* in *Tikkun*, 1995, 10, 3, 22-23

¹⁸⁷³ *Schindler's List* – in Europa uitgebracht onder de naam *Schindler's Ark* – won in 1982 de prestigieuze Booker Prize.

liefst 65 miljoen kijkers.¹⁸⁷⁴ De film slaagde erin om het Amerikaanse Holocaustbewustzijn – dat in 1978 met die andere cinematografische popularisering *Holocaust* een eerste impuls gekregen had – nog aanzienlijk te versterken. In de 15 jaar die intussen verstreken was, was het thema geleidelijk met steeds meer ontzag en maatschappelijke erkenning gepaard gegaan. Dit uitte zich onder meer in het unicum dat het televisiedebuut van *Schindler's List* niet door reclame onderbroken werd en president Clinton in hoogsteigen persoon opriep om de film te gaan bekijken.¹⁸⁷⁵ Spielbergs werkwijze maakt duidelijk dat een alledaagse, profane representatie intussen onwenselijk geacht werd. Anders dan in de miniserie *Holocaust* wordt in *Schindler's List* sentimentaliteit zoveel mogelijk gemeden en een absolute prioriteit toegekend aan de geloofwaardigheid van de weergave. Om de (indruk van) authenticiteit te verhogen en deels tegemoet te komen aan de kritiek die de NBC-miniserie *Holocaust* ten deel gevallen was, werd de film in zwart-wit geschoten, geopteerd voor minder bekende Europese acteurs, veel gebruik gemaakt van *hand-held camera shots* en regelmatig een tussentitel met historische informatie ingevoegd.¹⁸⁷⁶ Omdat Spielberg het immoreel vond om uit zulk filmproject winst te maken, beloofde hij de opbrengst aan te wenden ter bevordering van de kennis van de Holocaust.¹⁸⁷⁷ De meeste commentatoren zijn het erover eens dat Spielberg er zeer goed in geslaagd is om de evolutie van de Jodenvervolging bevattelijk uit de doeken te doen. De kijker is getuige van de arisering van de joodse eigendommen, de introductie van de gele ster als discriminerend kenteken, de gettoïsering, de cynische vernederingen, de willekeurige executies, de uitbuiting van joodse dwangarbeiders, het opruimen van de getto's, de deportaties naar de vernietigingskampen, het opgraven en verbranden van de lijken en zelfs

¹⁸⁷⁴ BARON, Lawrence. *Projecting the Holocaust into the Present: The Changing Focus of Contemporary Holocaust Cinema*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2005, 214-215, COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 74 en RAPAPORT, Lynn. *Hollywood's Holocaust: "Schindler's List" and the Construction of Memory in Film & History*, 2002, 32, 1, 55

¹⁸⁷⁵ De reclameblokken waren voor 5 à 6 miljoen dollar opgekocht door de *Ford Motor Company*. Terwijl de uitzending van de miniserie *Holocaust*, tot ongenoegen van vele commentatoren, meer dan 100 maal onderbroken was, werden er bij *Schindler's List* slechts twee plaspauzes ingelast, tijdens dewelke het Fordlogo discreet aanwezig was. Zie COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 73-74, RAPAPORT, Lynn. *Hollywood's Holocaust: "Schindler's List" and the Construction of Memory in Film & History*, 2002, 32, 1, 55-65 en ROSENFELD, Alvin H. *The Americanization of the Holocaust* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 140.

¹⁸⁷⁶ Om de respectabiliteit bij het Amerikaanse publiek en de critici te verhogen, werd niet gekozen voor bekende Hollywoodsterren en technische hoogstandjes maar voor een *European* en *art look*. De duur van de film (3 uur en 17 minuten) en het gebruik van monochroom moest de sfeer opwekken van een documentaire met beelden die refereerden aan de nieuwsbulletins en foto's van die tijd. Zie ELEY, Geoff en GROSSMANN, Atina. *Watching Schindler's List: Not the Last Word* in *New German Critique*, 1997, 71, 47, LOSHITZKY, Yosefa. *Introduction* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 5, MANCHEL, Frank. *A Reel Witness: Steven Spielberg's Representations of the Holocaust in Schindler's List* in *The Journal of Modern History*, 1995, 67, 1, 90 en 96, SHANDLER, Jeffrey. *Schindler's Discourse: America Discusses the Holocaust and Its Mediation, from NBC's Miniseries to Spielberg's Film* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 156-158 en ZELIZER, Barbie. *Every Once in a While: Schindler's List and the Shaping of History* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 28.

¹⁸⁷⁷ In 1994 richtte Spielberg de *Survivors of the Shoah Visual History Foundation* op – een stichting met als doel zoveel mogelijk getuigenissen van (joodse) overlevenden op video op te nemen en te archiveren. Zie COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 81 en SHANDLER, Jeffrey. *Schindler's Discourse: America Discusses the Holocaust and Its Mediation, from NBC's Miniseries to Spielberg's Film* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 158.

– *a contrario* – van de vergassing.¹⁸⁷⁸ Spielberg had zich minutieus gedocumenteerd en laten bijstaan door experts en een kroongetuige, waardoor de representatie van Schindler's wedervaren, op enkele details na, historisch accuraat was.¹⁸⁷⁹ Om te bewijzen dat hij z'n materie beheerste en om de film extra diepgang te geven, stopte Spielberg er voor de ingewijden ook een paar subtiele verwijzingen in naar filosofisch druk bediscussieerde voorbeelden van morele transgressie in de Holocaust.¹⁸⁸⁰

Terwijl het in *Schindler's List* geschetste totaalbeeld van de Holocaust op veel instemming kan rekenen, bestaat er minder eensgezindheid over de klemtonen die Spielberg legde. Vele critici storen zich eraan dat Spielberg koos voor een verhaallijn die zelf niet representatief is voor de Holocaust: '*Spielberg tells an 'authentic' story that (almost) never happened.*'¹⁸⁸¹ Zo wijzen ze erop dat *Schindler's List* eigenlijk niet gaat over massavernietiging maar over redding en overleving.¹⁸⁸² Spielberg heeft volgens hen de Holocaustrealiteit op zijn kop gezet door een film te maken waarin Joden overleven in plaats van omkomen, het selectieproces (de lijst) leven betekent in plaats van dood, afgegrensde goederentreinen de Joden in veiligheid brengen in plaats van naar hun einde, in Birkenau geen

¹⁸⁷⁸ ELEY, Geoff en GROSSMANN, Atina. *Watching Schindler's List. Not the Last Word in New German Critique*, 1997, 71, 59, GELLATELY, Robert. *Between Exploitation, Rescue, and Annihilation: Reviewing Schindler's List in Central European History*, 1993, 26, 4, 479, HARTMAN, Geoffrey H. *The Cinema Animal in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 61-77 en WILDT, Michael. *The Invented and the Real: Historiographical Notes on Schindler's List in History Workshop Journal*, 1996, 41, 242

¹⁸⁷⁹ Zie voor enkele van die details: CROWE, David M. *Oskar Schindler: The Untold Account of His Life, Wartime Activities and the True Story Behind the List*. Cambridge: Westview Press, 2004, 361-404, VAN DEN BERGHE, Gie. *De ene redder is de andere niet. Schindler's List in Markant*, 3 maart 1994 en WILDT, Michael. *The Invented and the Real: Historiographical Notes on Schindler's List in History Workshop Journal*, 1996, 41, 240-249.

¹⁸⁸⁰ Drie fragmenten springen in het oog. De speech die Amon Göth vlak voor de gettoliquidatie afsteekt, alludeert op de toespraken van Himmler in Posen in oktober 1943, waarbij hij de morele transgressie van de Jodenvernietiging voorstelde als een morele prestatie van buitengewoon historisch belang. Het beeld van de Poolse jongen die de gedeporteerde Joden, met zijn wijsvinger over zijn keel, duidelijk maakt wat hen te wachten staat, is rechtstreeks overgenomen uit Claude Lanzmanns *Shoah* en snijdt de beruchte problematiek van het Poolse antisemitisme aan. Maar wellicht de meest herkenbare passage is die waarin soldaten het getto van Krakau uitkammen, terwijl hun collega op de piano een sonate van Mozart speelt en ze zich afvragen of het misschien toch om een prelude van Bach zou gaan. Dit fragment verwijst naar George Steiners beklemmende inzicht dat destructief kwaad en creatieve gevoeligheid in eenzelfde cultuur en persoon probleemloos kunnen samengaan en kunst, in plaats van de zeden te verzachten, het immorele zodanig kan versluieren dat extreem kwaad naast sublieme schoonheid kan bestaan. Cf. '*We know that a man can read Goethe or Rilke in the evening, that he can play Bach and Schubert, and go to his day's work at Auschwitz in the morning.*' en '*Bestiality was at times enforced and refined by individuals educated in the culture of traditional humanism. ... Knowledge of Goethe, a delight in the poetry of Rilke, seemed no bar to personal and institutionalize sadism. Literary values and the utmost of hideous inhumanity could coexist in the same community, in the same individual sensibility.*' in STEINER, George. *Language and Silence: Essays 1958-1966*. New York: Faber & Faber, 1966, ix en 61.

¹⁸⁸¹ BARTOV, Omer. *Spielberg's Oskar: Hollywood Tries Evil* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 47. Spielberg gaf ook toe dat hij geen typisch Holocaustverhaal had willen maken. Zie PASCAL, Michel. *Steven Spielberg: Why I Made Schindler's List in Queens Quarterly*, 1994, 101, 1, 26.

¹⁸⁸² BARTOV, Omer. *Spielberg's Oskar: Hollywood Tries Evil* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 43, LOSHITZKY, Yosefa. *Introduction* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 14-15 en ROSENFELD, Alvin H. *The Americanization of the Holocaust* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking about the Holocaust: After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 139

gas maar water tevoorschijn komt en de nazi een goeie kerel blijkt te zijn.¹⁸⁸³ Wat hen nog het meeste ergert is dat Spielberg het meest cruciale aspect van de Holocaust, namelijk de massavernietiging, volledig buiten beschouwing laat.¹⁸⁸⁴ Het transport van 300 *Schindlerjuden* dat toevallig naar Birkenau afgeleid wordt, wordt bij aankomst expliciet niet vergast en de *Schindlerjuden* die de fabriek in Brännlitz bereiken, blijven daar expliciet van massaexecutie gespaard. Voor Omer Bartov gaat dit duidelijk te ver: ‘we cannot blame *Schindler’s List* for not showing people actually being gassed, but only for showing them not being gassed.’¹⁸⁸⁵ Andere commentatoren zijn het hier niet mee eens. Zij beklemtonen dat Spielberg er net voortreffelijk in geslaagd is om de weerzinwekkende gruwel op een subtiële wijze te evoceren. Er zich ten volle van bewust dat het exterminatieproces onmogelijk realistisch kon of mocht weergegeven worden, opteerde hij ervoor om een suggestieve beeldtaal te gebruiken. Hij dwingt de toeschouwers om zo lang te kijken tot ze doorhebben dat er iets verschrikkelijks staat te gebeuren, wendt het beeld af op het moment van de gruwelijke voltrekking en suggereert nadien – bijvoorbeeld door bloedvlekken op de sneeuw – wat er zich afgespeeld heeft. Ook de douchescène in Birkenau is volgens deze commentatoren een perfecte evenwichtsoefening tussen de noodzaak van representatie en de dictaten van de goede smaak: ‘The gas chambers had to be there, and this was a way to do it that was watchable, didn’t break any ultimate taboos, and didn’t violate our sense of historical accuracy too egregiously.’¹⁸⁸⁶ Een andere veelgehoorde kritiek focust niet op de wijze waarop Spielberg met de gruwel omgaat maar op de keuze van de protagonist. Conform de Hollywoodconventie om complexe historische thema’s op te hangen aan de levensloop van één bijzonder individu, is *Schindler’s List* opgevat als een soort biografische studie.¹⁸⁸⁷ Anders dan wat voor de hand ligt, wordt in deze film echter geen markant joods personage gevolgd, maar een nazi. Meer nog, de fundamentele confrontatie in *Schindler’s List* is er niet één tussen de Joden en de nazi’s, maar tussen een goeie en een slechte nazi.¹⁸⁸⁸ Deze critici accepteren niet dat bijna de hele film opgebouwd is vanuit het perspectief van een nazi, en vinden dat de Joden zelf enkel als achtergrond fungeren voor de epische strijd tussen de *good guy* en de *bad guy*.¹⁸⁸⁹ Bovendien zijn ze van oordeel dat de Joden veel te stereotiep

¹⁸⁸³ ELEY, Geoff en GROSSMANN, Atina. *Watching Schindler’s List: Not the Last Word* in *New German Critique*, 1997, 71, 49 en HOBBERMAN, J. *Schindler’s List: Myth, Movie and Memory* in *Village Voice*, 29 maart 1994, 24

¹⁸⁸⁴ ROSE, Gillian. *Mourning Becomes the Law: Philosophy and Representation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 46-47, GOUREVITCH, Philip. *A Dissent on “Schindler’s List”* in *Commentary*, 1994, 97, 2, 49-50, KOCH, Gertrud. *Schindler’s List: Myth, Movie and Memory* in *Village Voice*, 29 maart 1994, 27, LANZMANN, Claude. *Twisted Truth of Schindler’s List* in *Evening Standard*, 10 februari 1994, LANZMANN, Claude. *À propos de “la Liste de Schindler”, dernier film de Steven Spielberg. Holocauste, la représentation impossible* in *Le Monde*, 3 maart 1994 en RAPAPORT, Lynn. *Hollywood’s Holocaust: “Schindler’s List” and the Construction of Memory* in *Film & History*, 2002, 32, 1, 62

¹⁸⁸⁵ BARTOV, Omer. *Murder in Our Midst: The Holocaust, Industrial Killing, and Representation*. Oxford: Oxford University Press, 1996, 170

¹⁸⁸⁶ ELEY, Geoff en GROSSMANN, Atina. *Watching Schindler’s List: Not the Last Word* in *New German Critique*, 1997, 71, 60

¹⁸⁸⁷ AVISAR, Ilan. *Holocaust Movies and the Politics of Collective Memory* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 54, LOSHITZKY, Yosefa. *Holocaust Others: Spielberg’s Schindler’s List versus Lanzmann’s Shoah* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg’s Holocaust: Critical Perspectives on “Schindler’s List”*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 107 en WILDT, Michael. *The Invented and the Real: Historiographical Notes on Schindler’s List* in *History Workshop Journal*, 1996, 41, 244

¹⁸⁸⁸ GOUREVITCH, Philip. *A Dissent on “Schindler’s List”* in *Commentary*, 1994, 97, 2, 51 en ROSENFELD, Alvin H. *The Americanization of the Holocaust* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 141

¹⁸⁸⁹ BARTOV, Omer. *Murder in Our Midst: The Holocaust, Industrial Killing, and Representation*. Oxford: Oxford University Press, 1996, 169-170, BERNSTEIN, Michael André. *The Schindler’s List Effect* in *The American Scholar*, 1994, 63, 3, 429, RAPAPORT, Lynn. *Hollywood’s Holocaust: “Schindler’s List” and the*

voorgesteld worden: als sjacheraars, zeer bekommerd om hun materiële bezit en als passievelingen, die door hun onderdanigheid aan de nazi's bijna van medeplichtigheid aan hun eigen onderdrukking verdacht kunnen worden.¹⁸⁹⁰ Andere commentatoren tonen meer begrip. Ze onderschrijven Spielbergs keuze en erkennen dat de film met een joodse protagonist afgegleden zou zijn in een melodrama.¹⁸⁹¹ Bovendien komt *Schindler's List* als epos over heroïek volgens hen veel sterker over met een niet-Jood in de hoofdrol: Schindlers verzetsdaden spreken veel meer tot de verbeelding omdat hij, anders dan de Joden, zelf niets te winnen maar veel te verliezen had.¹⁸⁹² Tegelijk beklemtonen deze commentatoren dat de Joden helemaal niet zo passief voorgesteld worden. Integendeel, het eigenlijke brein achter de reddingsoperatie is de joodse boekhouder Yitzhak Stern: hij is de stille kracht die Schindlers exploten mogelijk maakt, door diens morele waakvlam aan te wakkeren en hem de kans te bieden zich tot redder te ontpoppen.¹⁸⁹³ Een derde kritiek luidt dat *Schindler's List* een volstrekt ahistorische weergave van de Holocaust is. Ondanks de introductie van verhelderende tussentitels, laat Spielberg de context waarbinnen de Holocaust plaatsvond grotendeels buiten beschouwing. Het is bijvoorbeeld niet duidelijk waarom de Joden van Krakau eigenlijk gedood moeten worden, behalve dan als een knettergek idee dat voortvloeit uit de psychopathie van nazi's zoals Amon Göth. Deze laatste figuur, die als kampcommandant van Plaszow voor zijn plezier vanop zijn balkon Joden neerschoot, verpersoonlijkt de wreedheid en absurditeit van het exterminatieproject. Maar door de oorsprong van het nazi-geweld op deze wijze te overpersonaliseren, vervalt elke mogelijkheid tot verklaring en inzicht.¹⁸⁹⁴ Ook blijft het een raadsel waarom Schindler eigenlijk beslist om tot redding over te gaan. Het ontstaan van Schindlers morele bewustwording wordt prachtig in de verf gezet met de metafoor van het meisje in het rode manteltje. Toevallig getuige van de liquidatie van het getto van Krakau, wordt Schindler zich door haar ongerijmde verschijning plots bewust van de absurde immoraliteit waarbij hij betrokken geraakt was. Als hij ze later op een voorbijtrekkende lijkenkar opnieuw herkent, realiseert hij zich dat hij snel moet handelen om zijn joodse dwangarbeiders voor hetzelfde lot te behoeden.¹⁸⁹⁵ De diepere

Construction of Memory in Film & History, 2002, 32, 1, 59, RICH, Frank. *Extras in the Shadow* in *New York Times*, 2 januari 1994 en ROSENFELD, Alvin H. *The Americanization of the Holocaust* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking about the Holocaust: After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 142

¹⁸⁹⁰ AVISAR, Ilan. *Holocaust Movies and the Politics of Collective Memory* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 52, BARTOV, Omer. *Spielberg's Oskar: Hollywood Tries Evil* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 49, COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, RAPAPORT, Lynn. *Hollywood's Holocaust: "Schindler's List" and the Construction of Memory in Film & History*, 2002, 32, 1, 59-60 en ROSENFELD, Alvin H. *The Americanization of the Holocaust* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking about the Holocaust: After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 141-142

¹⁸⁹¹ STERLING, Eric. *All Rules Barred: A Defense of Spielberg's "Schindler's List"* in *Film & History*, 2002, 32, 2, 66

¹⁸⁹² STERLING, Eric. *All Rules Barred: A Defense of Spielberg's "Schindler's List"* in *Film & History*, 2002, 32, 2, 64

¹⁸⁹³ ELEY, Geoff en GROSSMANN, Atina. *Watching Schindler's List: Not the Last Word* in *New German Critique*, 1997, 71, 53 en GELLATELY, Robert. *Between Exploitation, Rescue, and Annihilation: Reviewing Schindler's List in Central European History*, 1993, 26, 4, 478-482 en ZELIZER, Barbie. *Visual Culture and the Holocaust*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2001, 135-136

¹⁸⁹⁴ ELEY, Geoff en GROSSMANN, Atina. *Watching Schindler's List: Not the Last Word* in *New German Critique*, 1997, 71, 42, GELLATELY, Robert. *Between Exploitation, Rescue, and Annihilation: Reviewing Schindler's List in Central European History*, 1993, 26, 4, 482-483 en MANCHEL, Frank. *A Reel Witness: Steven Spielberg's Representations of the Holocaust in Schindler's List* in *The Journal of Modern History*, 1995, 67, 1, 89

¹⁸⁹⁵ COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 90, GELLATELY, Robert. *Between Exploitation, Rescue, and Annihilation:*

drijfveer van deze morele omwenteling wordt echter nergens verduidelijkt. Zonder de noodzakelijke duiding verschijnt het machts spel tussen Schindler en Göth als een kosmische strijd tussen onverklaarbaar goed en kwaad.¹⁸⁹⁶ Een vierde kritiek richt zich tegen de zionistische wending die het verhaal op het einde neemt. De *Schindlerjuden* krijgen bij hun bevrijding te verstaan dat Joden nergens in Europa nog veilig zouden zijn. In de volgende sequentie verlaten we de grauwe zwart-wit omgeving en zien we hen in de kleurenpracht van een zonoevergoten Jeruzalem en op de tonen van een heroïsch deuntje halt houden bij het graf dat Schindler daar gekregen heeft.¹⁸⁹⁷ Spielberg legt hierdoor een rechtstreekse, oorzakelijke en legitimerende link tussen de Holocaust en Israël. Israël dient zich aan als de ultieme verlossing waarop de overlevenden recht hadden en als enig mogelijke garantie op het joodse voortbestaan.¹⁸⁹⁸ Een vijfde kritiek spitst zich toe op de mate waarin Spielberg het verhaal aangepast heeft aan de vereisten van Hollywood. Om te garanderen dat de film bij het grote publiek zou aanslaan, maakt hij gebruik van het vertrouwde *format* van de actie- en avonturenfilm. Göth wordt voorgesteld als de typische slechterik, een psychopaat die in het wilde weg mensen neerkogelt, terwijl Schindler op het einde van zijn morele evolutie verschijnt als de typische held.¹⁸⁹⁹ De rol van de andere karakters wordt minimaal gehouden, ook al is hun lot misschien wel het eigenlijke thema van de film. Het geweld richt zich tegen de anonieme joodse massa in plaats van tegen de concrete randfiguren waarmee de kijker zich emotioneel identificeert. En de film eindigt met een emotionele catharsis, waarbij de slechterik zijn verdiende loon krijgt en de held triomfeert.¹⁹⁰⁰ Volgens verschillende waarnemers is *Schindler's List* dan ook een typisch Hollywoodproduct, waarbij een mannelijke held op zijn eentje een volstrekt uitzichtloze situatie overwint en terloops de wereld redt.¹⁹⁰¹ Een zesde en misschien wel meest pertinente bezwaar viseert de nogal

Reviewing Schindler's List in *Central European History*, 1993, 26, 4, 482, PASCAL, Michel. *Steven Spielberg: Why I Made Schindler's List* in *Queens Quarterly*, 1994, 101, 1, 32, RAPAPORT, Lynn. *Hollywood's Holocaust: "Schindler's List" and the Construction of Memory in Film & History*, 2002, 32, 1, 59, STERLING, Eric. *All Rules Barred: A Defense of Spielberg's "Schindler's List"* in *Film & History*, 2002, 32, 2, 68 en VAN DEN BERGHE, Gie. *De ene redder is de andere niet. Schindler's List* in *Markant*, 3 maart 1994

¹⁸⁹⁶ BERNSTEIN, Michael André. *The Schindler's List Effect* in *The American Scholar*, 1994, 63, 3, 430 en COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 83

¹⁸⁹⁷ In 1962 kreeg Schindler van *Yad Vashem* als eerste en enige nazi de titel van 'rechtvaardige onder de volkeren', een symbolische onderscheiding voor niet-Joden die op gevaar voor eigen leven en belangeloos Joden gered hadden. In het Heldenpark in Tel-Aviv werd een gedenkplaat voor hem onthuld en in het park ter herdenking van de 'rechtvaardigen onder de volkeren' in Jeruzalem plantte hij zelf een boom. Op 28 oktober 1974 werd hij, conform zijn wilsbeschikking, begraven op het Franciscanenkerkhof op *Mount Herzl* in het hart van Jeruzalem. Zie CROWE, David M. *Oskar Schindler: The Untold Account of His Life, Wartime Activities and the True Story Behind the List*. Cambridge: Westview Press, 2004, 372 en 592.

¹⁸⁹⁸ BARTOV, Omer. *Spielberg's Oskar: Hollywood Tries Evil* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 45 en 59 en COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 86

¹⁸⁹⁹ COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 83 en GELLATELY, Robert. *Between Exploitation, Rescue, and Annihilation: Reviewing Schindler's List* in *Central European History*, 1993, 26, 4, 485

¹⁹⁰⁰ AVISAR, Ilan. *Holocaust Movies and the Politics of Collective Memory* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 51-53, BARTOV, Omer. *Spielberg's Oskar: Hollywood Tries Evil* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 45, COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 90 en RICH, Frank. *Extras in the Shadow* in *New York Times*, 2 januari 1994

¹⁹⁰¹ Spielberg heeft Schindler als held duidelijk overgestileerd en, volgens verschillende commentatoren, zelfs aan een christelijk verlossingsconcept geconformeerd. Schindler is een moreel problematische figuur die het licht ziet, een totale morele transformatie doormaakt, waarbij hij zelf zijn extravagante levensstijl en ontrouw afzweert, en zich, in een pathetisch aanvoelende eindscène, uiteindelijk ontpopt tot een bovenmenselijke

simplistische morele boodschap die Spielberg in zijn film gestopt heeft. *Schindler's List* blijkt bij nader inzien een stichtend verhaal dat volledig aansluit bij het Amerikaanse mens- en wereldbeeld.¹⁹⁰² De film bevestigt de hoop – of de mythe – dat de kleine man zelfs in de moeilijkste situaties het verschil kan maken indien hij z'n hart volgt en z'n verantwoordelijkheid opneemt.¹⁹⁰³ *Schindler's List* verheerlijkt het Amerikaanse geloof in de kracht van het individu om de loop der gebeurtenissen te veranderen. Doordat hij een optimistisch vertrouwen in het menselijke potentieel uitstraalt en het publiek met de geruststellende gedachte naar huis stuurt, dat ook de ergste angsten met moed en wilskracht overwonnen kunnen worden, sluit de film zeer nauw aan bij de Hollywoodconventies en Spielbergs eerdere films.¹⁹⁰⁴ In *Schindler's List* wordt de Holocaust zo voorgesteld dat het Amerikaanse ethos niet in gevaar komt maar zelfs versterkt wordt. Als parabel over de principiële handelingsvrijheid van het individu is de film lovenswaardig omdat hij wijst op de mogelijkheid en zelfs plicht van omstanders en opportunistische medeplichtigen om tussen te komen.¹⁹⁰⁵ Maar door de kijker aan te sporen tot identificatie met een zeldzaam moreel lichtpunt in de geschiedenis van de Holocaust, hoeft hij zich niet af te vragen tot welke gruwel hij zelf in staat geweest zou zijn.¹⁹⁰⁶ De kijker krijgt de illusie dat hij met de daders niets gemeen heeft en zichzelf dus niet in vraag moet stellen: '*Rather than forcing us to consider that we might have been part of the problem, Spielberg assures us that we might have been part of the solution.*'¹⁹⁰⁷ De kijker verlaat de cinemazaal bovendien met de geruststelling dat zelfs het kwaad in de Holocaust met wat intelligentie, moed en doorzettingsvermogen te verslaan viel. Het is een kwaad dat perfect binnen het gewone stramien past, één waar wel mee te leven valt.¹⁹⁰⁸ *Schindler's List* zet de kijker er niet toe aan om zijn eigen morele positie te herbekijken en zijn concept van het kwaad bij te stellen. Integendeel, de film ondersteunt de naïeve opvatting dat de mens in essentie goed is en

incarnatie van goedheid. In realiteit onderging Schindler inderdaad een geleidelijke morele metamorfose, maar was hij niet de heilige die Spielberg er op het einde probeert van te maken. Schindler behield zijn voorliefde voor een exuberante levensstijl, bleef ontrouw en op geld belust. Anders dan de film doet uitschijnen, vertrok Schindler haastig en zonder een woord te zeggen vlak voor de bevrijding, in een auto vol geld en in het gezelschap van vrouw en maîtresse. Zie BERNSTEIN, Michael André. *The Schindler's List Effect in The American Scholar*, 1994, 63, 3, 430, CROWE, David M. *Oskar Schindler: The Untold Account of His Life, Wartime Activities and the True Story Behind the List*. Cambridge: Westview Press, 2004, 455-456, MANCHEL, Frank. *A Reel Witness: Steven Spielberg's Representations of the Holocaust in Schindler's List* in *The Journal of Modern History*, 1995, 67, 1, 99, SPIEGELMAN, Art. *Schindler's List: Myth, Movie and Memory* in *Village Voice*, 29 maart 1994, 25 en WILDT, Michael. *The Invented and the Real: Historiographical Notes on Schindler's List* in *History Workshop Journal*, 1996, 41, 246.

¹⁹⁰² AVISAR, Ilan. *Holocaust Movies and the Politics of Collective Memory* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 54. Cf. DE WEVER, Bruno. *Prologue: Historical Film as Palimpsest* in ENGELN, Leen en VANDE WINKEL, Roel (eds.). *Perspectives on European Film and History*. Gent: Academia Press, 2007, 8.

¹⁹⁰³ COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 78 en GELLATELY, Robert. *Between Exploitation, Rescue, and Annihilation: Reviewing Schindler's List* in *Central European History*, 1993, 26, 4, 486

¹⁹⁰⁴ MANCHEL, Frank. *A Reel Witness: Steven Spielberg's Representations of the Holocaust in Schindler's List* in *The Journal of Modern History*, 1995, 67, 1, 92

¹⁹⁰⁵ BARTOV, Omer. *Spielberg's Oskar: Hollywood Tries Evil* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 44 en HILBERG, Raul. *Un Acte Majeur* in *L'Express*, 24 februari 1994

¹⁹⁰⁶ COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 79

¹⁹⁰⁷ COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 85

¹⁹⁰⁸ BARTOV, Omer. *Spielberg's Oskar: Hollywood Tries Evil* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 47

iedereen krijgt wat hij verdient.¹⁹⁰⁹ *Schindler's List* is als zodanig een uiting van de Amerikaanse tendens om in elke gebeurtenis een optimistische en geruststellende betekenis te projecteren en op zoek te gaan naar heldhaftige figuren, die als lichtend voorbeeld kunnen dienen.¹⁹¹⁰

Er bestaat geen twijfel over dat Spielberg binnen de klassieke conventies – van het medium, Hollywood en het Amerikaanse mensbeeld – een meesterwerk afgeleverd heeft. Alleen menen verschillende toonaangevende critici dat net de conventies van waaruit Spielberg moest vertrekken om het onderwerp toegankelijk te maken, tot een misvormd eindproduct geleid hebben. De simplificaties en veralgemeningen, het gebrek aan context en morele diepgang, de zoektocht naar verlossende zingeving en heroïek, en het obligate *happy end* zadelen het publiek volgens hen op met een volstrekt verkeerd beeld van de Holocaust.¹⁹¹¹ Zij zijn van oordeel dat een film over de Holocaust – indien hij al gemaakt moet worden – dient te beantwoorden aan bijzondere regels om niet in trivialisering en misleiding te vervallen. Zelf verwijzen ze ter illustratie naar *Shoah* van Claude Lanzmann als standaard van authentieke cinematografische representatie van de Holocaust.¹⁹¹² De discussie

¹⁹⁰⁹ AVISAR, Ilan. *Holocaust Movies and the Politics of Collective Memory* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 55-56 en COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 85 en 93

¹⁹¹⁰ SCHEMO, Diana Jean. *Good Germans: Honouring the Heroes and Hiding the Holocaust* in *The New York Times*, 12 juni 1994

¹⁹¹¹ BARTOV, Omer. *Spielberg's Oskar: Hollywood Tries Evil* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 44-45, GOUREVITCH, Philip. *A Dissent on "Schindler's List"* in *Commentary*, 1994, 97, 2, 50-52, HOBBERMAN, Jim. *Spielberg's Oskar* in *Village Voice*, 21 december 1993, KOCH, Gertrud. *Schindler's List: Myth, Movie and Memory* in *Village Voice*, 29 maart 1994, 27, LANZMANN, Claude. *Twisted Truth of Schindler's List* in *Evening Standard*, 10 februari 1994, LANZMANN, Claude. *À propos de "la Liste de Schindler", dernier film de Steven Spielberg. Holocauste, la représentation impossible* in *Le Monde*, 3 maart 1994, RAPAPORT, Lynn. *Hollywood's Holocaust: "Schindler's List" and the Construction of Memory* in *Film & History*, 2002, 32, 1, 64-65 en RICH, Frank. *Extras in the Shadow* in *New York Times*, 2 januari 1994

¹⁹¹² *Shoah* van Claude Lanzmann is een negen en een half uur durende interviewdocumentaire over de Holocaust uit 1985. Lanzmann was ervan overtuigd dat de gruwel van de Holocaust onmogelijk gerepresenteerd kon worden zonder in wansmakelijke kitsch af te glijden – iets wat hij *Schindler's List* later verweet. Zelf opteerde hij er daarom voor om geen beelden van het verleden te gebruiken, geen cinematografische kunstgrepen toe te passen en zich enkel te baseren op de persoonlijke ervaringen van de betrokkenen. Lanzmann ging niet op zoek naar antwoorden en inzicht, maar probeerde via de getuigenissen van overlevenden, daders en omstanders de horror zelf op de voorgrond te brengen. Hij spoorde de overlevenden aan om de gruwel opnieuw onder ogen te zien en mentaal te herbeleven, zodat hij en de kijkers via tragische identificatie een glimp van de absolute horror konden opvangen. *Shoah* bood geen coherent en afgesloten narratief en al zeker geen verlossende zingeving of *happy end*, maar riep een beklemmend gevoel op van onophefbare melancholie en wanhoop. Dat Lanzmann er op deze manier in slaagde om – conform het *Bilder-* en *Warumverbot* dat we ook bij Wiesel terugvinden – toch iets van de essentie van de Holocaust aan de oppervlakte te brengen, leverde hem veel lof op. Voor zeer veel commentatoren geldt *Shoah* sindsdien als een meesterwerk. Toch wijzen critici erop dat ook *Shoah* niet van fundamentele tekortkomingen gespeend blijft. De film weerspiegelt op meerdere ogenblikken de persoonlijke vooringenomenheid en ideologische vooroordelen van de regisseur. Bovendien kan men zich vragen stellen bij Lanzmanns strategie om overlevenden onder druk te zetten om hun demonen voor de camera op te roepen en vervolgens door te vragen tot ze volledig instorten. Zie over *Shoah*: FELMAN, Shoshana. *The Return of the Voice: Claude Lanzmann's Shoah* in FELMAN, Shoshana en LAUB, Dori (eds.). *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. New York: Routledge, 1992, 205, 213, 218, 224, 253, LACAPRA, Dominick. *Lanzmann's Shoah: 'Here There is No Why'* in *Critical Inquiry*, 1997, 23, 2, 235-236, 241-245 en 250-252, LANZMANN, Claude. *Hier is kein Warum* in CUAU, Bernard (ed.). *Au sujet de Shoah. Le film de Claude Lanzmann*. Paris: Bellin, 1990, 279 en OLIN, Margaret. *Lanzmann's Shoah and the Topography of the Holocaust Film* in *Representations*, 1997, 57, 1 en 12-15. Zie voor een vergelijking tussen *Schindler's List* en *Shoah*, waarbij deze laatste film er beter uitkomt: AVISAR, Ilan. *Holocaust Movies and the Politics of Collective Memory* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 40-42, HARTMAN, Geoffrey H. *The Cinema Animal* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington:

over *Schindler's List* draait in essentie om de vraag of bij films over historische onderwerpen met groot maatschappelijk belang de voordelen van didactische popularisering opwegen tegen de nadelen van inherente vertekening. Enkel door gebruik te maken van een *format* dat bij het grote publiek aansloeg, kon Spielberg miljoenen kijkers die anders geen interesse getoond zouden hebben, overhalen om kennis te nemen van een complex onderwerp als de Holocaust.¹⁹¹³ Maar omdat deze film voor vele kijkers de belangrijkste bron van informatie zal blijven – een soort *visual witness* van de Holocaust, met bijna de status van een primaire bron –¹⁹¹⁴ bestaat het risico dat het publiek zich onvoldoende bewust is van het verschil tussen representatie en realiteit.¹⁹¹⁵ De al dan niet problematische klemtonen, hiaten en morele lessen van *Schindler's List* zullen in de populaire perceptie van de Holocaust blijven doorwerken. Behalve het handvol vermelde critici dat inzake Holocaustrepresentatie geen enkele vorm van distortie accepteert, zijn de commentatoren het er echter over eens dat Spielbergs weergave voldoende uitgebalanceerd is en de didactische effectiviteit de tekortkomingen ruimschoots compenseert.¹⁹¹⁶

1993 was tot slot ook het jaar waarin het onderricht in de Holocaust definitief geofficialiseerd raakte – een indicatie dat de Holocaust tot een echte nationale herinnering was uitgegroeid. In verschillende Amerikaanse staten werd toen overwogen om de studie van de Holocaust in het gemeenschapsonderwijs verplicht te stellen. In april 1994 was New Jersey de eerste staat die Holocaustonderricht daadwerkelijk bij wet oplegde, een voorbeeld dat binnen het jaar gevolgd werd door Californië, Florida, Illinois en New York. In nog eens vijftien staten werd onderwijs in de Holocaust in 1995 bij wet officieel gestimuleerd.¹⁹¹⁷ Dit was het eindresultaat van een ontwikkeling die in het midden van de jaren 70 ingezet was, maar naar aanleiding van de *Holocaust boom* van 1993 legislatief geconsolideerd werd. Tot de jaren 70 was Holocaustonderricht beperkt gebleven tot geïnteresseerde joodse onderwijzers en de obligate lectuur van het dagboek van Anne Frank. Vanaf 1967 en versterkt vanaf 1973 nam onder invloed van een exponentieel gestegen joodse interesse het Holocaustonderrichts aanzienlijk toe: verschillende schooldistricten in steden met een grote joodse gemeenschap,

Indiana University Press, 1997, 64-65, LOSHITZKY, Yosefa. *Holocaust Others: Spielberg's Schindler's List versus Lanzmann's Shoah* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on "Schindler's List"*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 107-108 en 111, ROTHBERG, Michael. *Traumatic Realism: The Demands of Holocaust Representation*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000, 232-237 en ZELIZER, Barbie. *Visual Culture and the Holocaust*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2001, 133. Zie voor een vergelijking waarbij de merites van *Schindler's List* even hoog ingeschat worden: HANSEN, Miriam Bratu. *Schindler's List is not Shoah. Second Commandment, Popular Modernism, and Public Memory* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 81-87.

¹⁹¹³ MANCHEL, Frank. *A Reel Witness: Steven Spielberg's Representations of the Holocaust in Schindler's List* in *The Journal of Modern History*, 1995, 67, 1, 96

¹⁹¹⁴ COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 75 en MANCHEL, Frank. *A Reel Witness: Steven Spielberg's Representations of the Holocaust in Schindler's List* in *The Journal of Modern History*, 1995, 67, 1, 84 en 96

¹⁹¹⁵ MANCHEL, Frank. *A Reel Witness: Steven Spielberg's Representations of the Holocaust in Schindler's List* in *The Journal of Modern History*, 1995, 67, 1, 92

¹⁹¹⁶ CHEYETTE, Bryan. *The Holocaust in the Picture-House* in *The Times Literary Supplement*, 18 februari 1994, STERLING, Eric. *All Rules Barred: A Defense of Spielberg's "Schindler's List"* in *Film & History*, 2002, 32, 2, 63 en ZELIZER, Barbie. *Every Once in a While: Schindler's List and the Shaping of History* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 25-26

¹⁹¹⁷ BEN-BASSAT, Nurith. *Holocaust Awareness and Education in the United States* in *Religious Education*, 2000, 95, 4, 402-403, LOSHITZKY, Yosefa. *Introduction* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 5, SHOEMAKER, Ruth. *Teaching the Holocaust in America's Schools: Some Considerations for Teachers* in *Intercultural Education*, 2003, 14, 2, 192 en TOTTEN, Samuel. *Holocaust Education in the United States* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 307

zoals New York City, werkten een Holocaustcurriculum uit en steeds meer individuele leraars begonnen de Holocaust op eigen houtje bij hun lessen te betrekken.¹⁹¹⁸ Vanaf het midden van de jaren 70 nam het Holocaustonderwijs een hoge vlucht: in verschillende staten werden onderwijspakketten ontwikkeld en ook enkele privé-initiatieven kenden veel succes. Één hiervan, *Facing History and Ourselves*, was in 1976 door twee leraars uit Massachusetts uitgedacht en groeide uit tot één van de belangrijkste pedagogische instrumenten voor Holocaustonderwijs.¹⁹¹⁹ Dat het Holocaustonderricht van bij aanvang toegesneden werd op de Amerikaanse context, blijkt uit het opzet van *Facing History and Ourselves*: de ontwikkelingen in nazi-Duitsland worden als illustratie gebruikt om duidelijk te maken hoe keuzes van individuen en overheid de democratie ondergraven hadden en uiteindelijk in de Holocaust uitgemond waren.¹⁹²⁰ Inzicht in de toenmalige keuzes – via rollenspellen en toepassingen op eigentijdse Amerikaanse situaties – moeten de studenten psychosociale vaardigheden, moreel redeneren en burgerlijke waarden bijbrengen. Gelet op de Amerikaanse context, spitsen deze lessen zich weinig verwonderlijk vooral toe op de (raciaal gedefinieerde) *in-* en *outgroup*-problematiek en op het doorbreken van de passiviteit van omstanders die met discriminatie geconfronteerd worden.¹⁹²¹ Reeds snel werden ook andere *case studies* dan nazi-Duitsland en de Holocaust uitgewerkt.¹⁹²² In 1979 kreeg het Holocaustonderwijs een nieuwe impuls, met de eerste officiële *Days of Remembrance of the Victims of the Holocaust*. Deze jaarlijkse herdenkingsdagen waren in november 1978 ingevoerd door dezelfde verordening die de *President's Commission on the Holocaust* in het leven riep. Het gaat om een achtdaagse periode, die duurt van de zondag vóór *Yom Hashoah* (de Israëliische Holocaustherdenkingsdag die volgens de Hebreeuwse kalender valt op 27 Nisan) tot de zondag na *Yom Hashoah*, gepaard gaat met nationale ceremonies en herdenkingsprogramma's en afgesloten wordt met een toespraak van de president in de rotonde van de *Capitol*.¹⁹²³ Deze herdenkingsdagen waren gelanceerd ter bevordering van het nationale Holocaustbewustzijn en hadden van bij aanvang een duidelijke pedagogische component.¹⁹²⁴ Steeds meer scholen begonnen dan ook vanaf het begin van de jaren 80 tijdens de jaarlijkse *Remembrance days* aandacht te besteden aan de Holocaust. Het Holocaustonderricht raakte echter pas algemeen ingeburgerd nadat verscheidene Amerikaanse staten vanaf 1993 een wetgevend kader

¹⁹¹⁸ DLIN, Elly en GILLERMAN, Sharon. *Aufklärung und Unterricht: Vereinigte Staaten* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 101, SHOEMAKER, Ruth. *Teaching the Holocaust in America's Schools: Some Considerations for Teachers in Intercultural Education*, 2003, 14, 2, 192 en TOTTEN, Samuel. *Holocaust Education in the United States* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 305-306

¹⁹¹⁹ TOTTEN, Samuel. *Holocaust Education in the United States* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 306

¹⁹²⁰ BARR, Dennis J. *Early Adolescents' Reflections on Social Justice: Facing History and Ourselves in Practice and Assessment in Intercultural Education*, 2005, 16, 2, 147

¹⁹²¹ BIALYSTOK, Frank. *Americanizing the Holocaust: Beyond the Limit of the Universal* in MILLEN, Rochelle L. (ed.). *New Perspectives on the Holocaust: A Guide for Teachers and Scholars*. New York: New York University Press, 1996, 124, BARR, Dennis J. *Early Adolescents' Reflections on Social Justice: Facing History and Ourselves in Practice and Assessment in Intercultural Education*, 2005, 16, 2, 145-147 en 151, SHOEMAKER, Ruth. *Teaching the Holocaust in America's Schools: Some Considerations for Teachers in Intercultural Education*, 2003, 14, 2, 193-194 en TOTTEN, Samuel. *Holocaust Education in the United States* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 309

¹⁹²² BARR, Dennis J. *Early Adolescents' Reflections on Social Justice: Facing History and Ourselves in Practice and Assessment in Intercultural Education*, 2005, 16, 2, 146, 151-152 en 157

¹⁹²³ LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create the Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995, 23-24 en RAPAPORT, Lynn. *The Holocaust in American Jewish Life* in KAPLAN, Dana Evan (ed.). *The Cambridge Companion to American Judaism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 200

¹⁹²⁴ BEN-BASSAT, Nurith. *Holocaust Awareness and Education in the United States in Religious Education*, 2000, 95, 4, 418

aanboden en voorzagen in speciale lessenspakketten en training.¹⁹²⁵ Naast deze educatieve ondersteuning en projecten als *Facing History and Ourselves* werden ook op grote schaal pedagogische instrumenten aangereikt door het *Beit Hashoah Museum of Tolerance* en het *United States Holocaust Memorial Museum*.¹⁹²⁶ Behalve de brochures van het *United States Holocaust Memorial Museum*, die zich iets strikter beperken tot de historische feiten van de Holocaust, wordt het educatief materiaal expliciet aangewend om de morele ontwikkeling van de studenten te stimuleren: de Holocaust fungeert vaak slechts als achtergrond, wordt behandeld samen met andere relevante gebeurtenissen en dient om in de multiculturele Amerikaanse samenleving morele zelfreflectie, burgerzin en tolerantie aan te moedigen.¹⁹²⁷ Dat de Holocaust zo prominent figureert in dit soort lessen komt doordat deze gebeurtenis intussen algemeen beschouwd wordt als ultiem contrastpunt van de Amerikaanse waarden. Verschillende episodes uit de Holocaust kunnen als voorbeeld aangehaald worden van wat er kan gebeuren als het respect voor menselijk leven en het geloof in pluralisme, tolerantie en persoonlijke verantwoordelijkheid aangetast worden.¹⁹²⁸ Ook op het niveau van het universitair onderwijs is er een vergelijkbare evolutie merkbaar. In 1975 waren er slechts een tiental cursussen waarin de Holocaust min of meer uitvoerig behandeld werd.¹⁹²⁹ Sindsdien is het aantal cursussen over de Holocaust exponentieel toegenomen: Holocaustonderricht vindt plaats in heel diverse disciplines (zoals geschiedenis, politieke wetenschappen, psychologie, vergelijkende literatuurwetenschap, filosofie en godsdienst), is wel bijna steeds een keuzevak en vloeit primair voort uit de eigen interesse van professoren.¹⁹³⁰ In of kort na 1993 werd aan vier universiteiten (University of California, Emory, Florida Atlantic University en Clark) een *endowed chair of Holocaust studies* opgericht – een speciale Holocaustleerstoel die privaat gesponsord wordt, in praktijk door welgestelde Holocaustoverlevenden of -nabestaanden.¹⁹³¹ Een hele reeks andere universiteiten biedt een uitgebreider programma aan in het kader van *Holocaust and Genocide Studies*.

¹⁹²⁵ Cf. WELKER, Robert P. *Searching for the Educational Imperative in Holocaust Curricula* in MILLEN, Rochelle L. (ed.). *New Perspectives on the Holocaust: A Guide for Teachers and Scholars*. New York: New York University Press, 1996, 105-113.

¹⁹²⁶ SHOEMAKER, Ruth. *Teaching the Holocaust in America's Schools: Some Considerations for Teachers* in *Intercultural Education*, 2003, 14, 2, 193 en TOTTEN, Samuel. *Holocaust Education in the United States* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 306

¹⁹²⁷ BERENBAUM, Michael. *After Tragedy and Triumph: Essays in Modern Jewish Thought and the American Experience*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 11-13, GLANZ, Jeffrey. *Ten Suggestions for Teaching the Holocaust in The History Teacher*, 1999, 32, 4, 548-549 en SHOEMAKER, Ruth. *Teaching the Holocaust in America's Schools: Some Considerations for Teachers* in *Intercultural Education*, 2003, 14, 2, 194-195

¹⁹²⁸ BEN-BASSAT, Nurith. *Holocaust Awareness and Education in the United States* in *Religious Education*, 2000, 95, 4, 420, BERENBAUM, Michael. *After Tragedy and Triumph: Essays in Modern Jewish Thought and the American Experience*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 11-12 en DLIN, Elly en GILLERMAN, Sharon. *Aufklärung und Unterricht: Vereinigte Staaten* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 101

¹⁹²⁹ BERENBAUM, Michael. *After Tragedy and Triumph: Essays in Modern Jewish Thought and the American Experience*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 5

¹⁹³⁰ TOTTEN, Samuel. *Holocaust Education in the United States* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 310

¹⁹³¹ De *University of California* was de enige van de vier die zo'n leerstoel reeds voordien, namelijk in 1979, oprichtte. Zie HONAN, William H. *Holocaust Teaching Gaining a Niche, But Method Is Disputed* in *New York Times*, 12 april 1995 en TOTTEN, Samuel. *Holocaust Education in the United States* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 310. In Harvard werden plannen voor een *endowed chair of Holocaust studies* in 1998 opgedoekt, na blijvende onenigheid over de drie voornaamste kandidaten: Goldhagen (de favoriet van de joodse sponsor), Browning en Bartov. Zie MARCUS, Jon. *Harvard Loses in Holocaust In-Fighting* in *Times Higher Education*, 17 april 1998.

De explosie van het Holocaustbewustzijn vertaalde zich ook in een enorme aangroei van monumenten, onderzoeksinstituten en musea. Terwijl voorstellen voor publieke gedenktekens vóór het midden van de jaren 70 bijna steeds weggestemd werden door gemeenteraden en stadsbesturen, zijn er sindsdien talloze opgericht in de grootsteden en gehuchten met een grote joodse minderheid.¹⁹³² Hetzelfde kan gezegd worden van de Amerikaanse Holocauststudiecentra en -musea. In 1978, ten tijde van de uitzending van de miniserie *Holocaust*, waren er acht centra opgericht of gepland die de studie van de Holocaust bevorderden; in 2010 is hun aantal gestegen tot bijna 150.¹⁹³³ Vóór 1993 bestonden er enkel musea die tot stand gekomen waren op privé-initiatief van overlevenden, nabestaanden en lokale joodse gemeenschappen. Sindsdien zijn er 16 grote Holocaustmusea opgericht waarvan de werking mee door de overheid gesubsidieerd wordt: na het *Beit Hashoah Museum of Tolerance* en het *United States Holocaust Memorial Museum* in 1993, ging in 1997 het *Museum of Jewish Heritage* in New York City open, gevolgd door onder meer musea in Houston, Dallas, Detroit, Chicago en Tampa Bay; in 2009 volgde Skokie en eind 2010 zal in Los Angeles nog een tweede groot Holocaustmuseum opengaan.¹⁹³⁴ De meeste van deze musea opteren ervoor om ook andere slachtoffercategorieën te gedenken en concrete lessen aan te reiken die relevant zijn voor de multiculturele Amerikaanse samenleving.¹⁹³⁵

2.4 De amerikanisering van de Holocaust

De geleidelijke toename van het Holocaustbewustzijn sinds het einde van de jaren 70 gaat gepaard met een grondige amerikanisering. Dit heeft als resultaat dat de interpretatie van en de omgang met de Holocaust steeds verder afwijken van de Amerikaans-joodse collectieve herinnering die initieel als fundament diende. Slechts enkele van de basisaxioma's van de joodse collectieve herinnering zijn overeind gebleven. Zo blijft de manicheïstische kijk behouden: de slachtoffers verschijnen als volstrekt onschuldige, verheven figuren, terwijl de daders gedemoniseerd of geabstraheerd worden. Ook de voorkeur voor een intentionalistische interpretatie blijft bestaan: volgens deze versie zijn de Joden het slachtoffer geworden van een plan tot totaalexterminatie waarmee de nazi-leiding reeds lang rondliep en consequent in praktijk bracht van zodra de omstandigheden gunstig waren. Ook de zionistische inslag is een aspect dat terugkomt: vanuit de typisch Amerikaanse voorkeur voor een verlossend narratief, wordt de stichting van Israël beschouwd als een logisch gevolg en terechte morele compensatie voor de tragiek van de Holocaust. Tot slot is er ook één basisaxioma van de joodse collectieve herinnering, dat nog versterkt werd door de amerikanisering, namelijk het prestige van de slachtoffers en overlevenden. Terwijl slachtofferschap tot in het midden van de jaren 60 nog een bron van schaamte en sociale minachting was, leidde de doorbraak van *identity politics* tot een attitudinale ommekeer. Slachtofferschap begon plots sociaal aanzien en morele *goodwill* te genereren, en aangezien de joodse gemeenschap zeer succesvol bleek in de verdediging van de uniciteit van haar verleden van collectief slachtofferschap, sprongen Holocaustoverlevenden er qua status bovenuit – met Elie Wiesel als hun belangrijkste woordvoerder op kop. Voor het eerst in de geschiedenis werd slachtofferschap een begerenswaardig goed, met een paar merkwaardige evoluties tot gevolg. Steeds meer

¹⁹³² YOUNG, James E. *America's Holocaust: Memory and the Politics of Identity* in FLANZBAUM, Hilene (ed.). *The Americanization of the Holocaust*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999, 70

¹⁹³³ BECKERMAN, Gal. *Local Holocaust Museums Grow Amid Worries About Future* in *Forward*, 23 december 2009 en LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create America's Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995 20

¹⁹³⁴ BECKERMAN, Gal. *Local Holocaust Museums Grow Amid Worries About Future* in *Forward*, 23 december 2009

¹⁹³⁵ Cf. NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 222.

Amerikaanse Joden omarmden het slachtofferdiscours, waardoor de buitenwereld de joodse gemeenschap primair begon te identificeren met slachtofferschap in plaats van met haar opwaartse sociale mobiliteit, maatschappelijke bijdrage of culturele en religieuze particulariteit.¹⁹³⁶ Vele Joden internaliseerden ook een soort raciale definitie van slachtofferschap, die ironisch genoeg nauw aansloot bij de perceptie van de nazi's. In de overtuiging dat de nazi's alle Joden dood wilden – een bewering die zowel in geografisch als temporeel opzicht ernstig genuanceerd moet worden – is de status van Holocaustoverlevende overerfbaar geworden, waardoor afstammelingen van slachtoffers en overlevenden zichzelf soms zien als *second- en third-generation survivors of the Holocaust*. En ook de opvatting dat alle Joden – zelfs diegenen die geen familie in de Holocaust verloren hadden – vanwege de categorische intentie van de nazi's als overlevenden beschouwd kunnen worden, wint terrein.¹⁹³⁷ De opwaardering van het Holocaustslachtofferschap resulteert ook in een quasi-sacraal aura van volstreekte onschuld, innerlijke nobiliteit en moreel leiderschap.¹⁹³⁸ Dat dit wel eens aanleiding kan geven tot zelfingenomenheid, zet ook in joodse middens kwaad bloed: *'We must bear in mind that our having been victims does not accord us any special moral standing. The victim does not become virtuous for having been a victim. Although the Holocaust inflicted a horrible injustice upon us, it did not grant us a certificate of everlasting righteousness. The murderers were amoral; the victims were not made moral. To be moral you must behave ethically.'*¹⁹³⁹ Tot slot oefent Holocaustslachtofferschap vanwege de hoge sociale status van de overlevenden ook een vreemd soort aantrekkingskracht uit, wat zich onder meer vertaalt in het bizarre fenomeen van de valse Holocaustmemoires van Kosinski, Wilkomirski en Defonseca en zelfs in absurde reïncarnatietheorieën.¹⁹⁴⁰

¹⁹³⁶ YOUNG, James E. *America's Holocaust: Memory and the Politics of Identity* in FLANZBAUM, Hilene (ed.). *The Americanization of the Holocaust*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999, 81

¹⁹³⁷ FÜREDI, Frank. *The 'Second Generation' of Holocaust Survivors* in *Spiked*, 24 januari 2002

¹⁹³⁸ ROSENFELD, Alvin H. *The Americanization of the Holocaust* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking about the Holocaust: After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 136

¹⁹³⁹ YEHOASHUA, Abraham B. *Between Right and Right*. Garden City: Doubleday, 1981, 71. Cf. 'Mr. Wiesel, it is a mistake to think that because a group has suffered extreme persecution that it is a sign that they are virtuous and innocent. They might be, of course, but the persecution process is no proof of that.' in ASIMOV, Isaac. *It's Been a Good Life*. Amherst: Prometheus Books, 2002, 175.

¹⁹⁴⁰ Zie KOSINSKI, Jerzy. *The Painted Bird*. Boston: Riverside Press, 1965, WILKOMIRSKI, Benjamin. *Bruchstücke. Aus einer Kindheit 1939-1948*. Frankfurt am Main: Jüdischer Verlag, 1995, DEFONSECA, Micha. *Survivre avec les loups*. Paris: Robert Laffont, 1997 en – recenter en veel minder bekend – HOLSTEIN, Bernhard. *Stolen Soul*. Monsrose: University of Western Australia Press, 2004. Zie over de ontmaskering van deze auteurs: BIGSBY, C.W.E. *Remembering and Imagining the Holocaust: The Chain of Memory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 357-375, CARVAJAL, Doreen. *Disputed Holocaust Memoir Withdrawn* in *New York Times*, 14 oktober 1999, DIEKMANN, Irene en SCHOEPS, Julius Hans. *Das Wilkomirski-Syndrom. Eingebildete Erinnerungen, oder, Von der Sehnsucht, Opfer zu sein*. Zürich: Pendo, 2002, 13-78, FRANKLIN, Ruth. *Identity Theft* in *The New Republic*, 31 mei 2004, GANZFRIED, Bruno. *Die geliehene Holocaust-Biographie* in *Die Weltwoche*, 27 augustus 1998, GOUREVITCH, Philip. *The Memory Thief* in *The New Yorker*, 14 juni 1999, KERTESZ, Imre. *Who Owns Auschwitz?* in *The Yale Journal of Criticism*, 2001, 14, 1, 269-270, LAWRENCE, Langer L. *Using and Abusing the Holocaust*. Bloomington: Indiana University Press, 2006, 48-63, MADDEN, Catherine en KELLY, Jim. *Holocaust Man's Name Queried* in *The Sunday Times*, 31 oktober 2004, MÄCHLER, Stefan. *Die Fall Wilkomirski. Über die Wahrheit einer Biographie*. Zürich: Pendo, 2000, MÄCHLER, Stefan. *Wilkomirski the Victim: Individual Remembering as Social Interaction and Public Event* in *History & Memory*, 2001, 13, 2, 59-95, SULEIMAN, Susan Rubin. *Problems of Memory in Recent Holocaust Memoirs: Wilkomirski/Wiesel* in *Poetics Today*, 2000, 21, 3, 543-559, VAN GELDER, Lawrence. *Holocaust Memoir Turns Out to Be a Fiction* in *The New York Times*, 3 maart 2008 en WEISSMAN, Gary. *Phantasies of Witnessing: Postwar Efforts to Experience the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 2004, 212-215. Zie over mensen die beweren de reïncarnatie te zijn van Holocaustslachtoffers: GERSHOM, Yonassan. *Beyond the Ashes: Cases of Reincarnation from the Holocaust*. Virginia Beach: A.R.E. Press, 1992 en GERSHOM, Yonassan. *From Ashes to Healing: Mystical Encounters with the Holocaust: Fifteen True Stories Collected and Annotated*. Virginia Beach: A.R.E. Press, 1996.

Voor de rest neemt het Amerikaanse Holocaustbewustzijn stelselmatig meer afstand van de collectieve herinnering van de Amerikaans-joodse gemeenschap. De interpretatie van de Holocaust wordt enerzijds met het Amerikaanse mens- en wereldbeeld in overeenstemming gebracht en anderzijds functioneel gemaakt voor de concrete noden en uitdagingen van de Amerikaanse samenleving. De conformering aan het Amerikaanse mens- en wereldbeeld uit zich op verschillende vlakken. Zo is er een duidelijke tendens tot inclusie die haaks staat op het exclusiviteitsdiscours van de joodse gemeenschap. Dit vertaalt zich onder meer in de neiging om ook de niet-joodse slachtoffers van de nazi's tot de Holocaustslachtoffers te rekenen – wat in verschillende middelgrote Holocaustmusea op beperkte schaal daadwerkelijk gebeurt en, als het van Carter en niet van Wiesel afgehangen had, wellicht ook meer in het *United States Holocaust Memorial Museum* geschied zou zijn. Hier nauw mee samenhangend, is er ook een inherente universaliseringstrend merkbaar. Het succes waarmee de Amerikaans-joodse gemeenschap de Holocaust als het symbool van immoraliteit ingang heeft doen vinden, heeft als keerzijde dat de Holocaustretoriek door andere etnische minderheden en een hele reeks sociale bewegingen overgenomen wordt en ook in de debatacultuur haar opwachting gemaakt heeft. Het gevolg is dat de term zelf in bepaalde contexten onderhevig is aan een semantische transformatie van een eigenaam naar een zelfstandig naamwoord: de term Holocaust en gerelateerde concepten die voorheen enkel gebruikt werden in verband met de Jodenvernietiging, worden nu vermeld in het kader van vele andere maatschappelijke kwesties.¹⁹⁴¹ Daarnaast bestaat de neiging om de meest deprimerende aspecten van de Holocaust zoveel mogelijk uit de weg te gaan: het dagboek van Anne Frank, *Schindler's List* en zelfs de Holocausttentoonstellingen laten toe om zich een beeld te vormen van de Holocaust zonder de confrontatie met zijn gruwelijkste details aan te moeten gaan.¹⁹⁴² Een ander voorbeeld van wat wel eens de *sugarcoating* van de Holocaust genoemd wordt, is de onweerstaanbare drang naar verlossende zingeving en emotionele catharsis. De confrontatie met de Holocaust moet steeds op een positieve noot eindigen: de indruk wordt gewekt dat iedereen op het einde zijn verdiende loon krijgt, dat het een kwaad betreft dat het geloof in de goedheid van de mens niet kan aantasten of dat het een gebeurtenis is die de superioriteit van de Amerikaanse waarden bevestigt. Meer in het bijzonder dient de Holocaust vaak als achtergrond van een stichtend verhaal dat het Amerikaanse geloof bevestigt in de kracht van het individu en diens mogelijkheid om zeer problematische situaties recht te trekken enkel en alleen door morele verantwoordelijkheid op te nemen. Gekoppeld aan een affirmatieve visie, die goedheid, onschuld en optimisme benadrukt en mijlenver staat van het tragische narratief van de joodse gemeenschap, resulteert dit in een focus op figuren die een positief tegengewicht bieden voor de deprimerende essentie van de Holocaust. Naast de klassieke categorieën van slachtoffers, daders en omstanders zijn hierdoor types als redders, verzetslui, bevrijders en overlevenden vanuit de marge van het verhaal naar het centrum gehaald.¹⁹⁴³ Vooral over redders is er sinds het eind van de jaren 80 en versterkt vanaf 1993 een ware stortvloed aan publicaties op gang gekomen.¹⁹⁴⁴ Nog andere kenmerken

¹⁹⁴¹ ROSENFELD, Alvin H. *The Americanization of the Holocaust* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking about the Holocaust: After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 122

¹⁹⁴² FLANZBAUM, Hilene. *The Americanization of the Holocaust* in *Journal of Genocide Research*, 1999, 1, 1, 92-93

¹⁹⁴³ ROSENFELD, Alvin H. *The Americanization of the Holocaust* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking about the Holocaust: After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 135 en 143-145

¹⁹⁴⁴ BARON, Lawrence. *The Moral Minority: Psycho-Social Research on the Righteous Gentiles* in LITTELL, Franklin H., BERGER, Alan L. en LOCKE, Hubert G. (eds.). *What Have We Learned? Telling the Story and Teaching the Lessons of the Holocaust*. Lewiston: Edwin Mellen, 1993, 119-140, BLOCK, Gay en DRUCKER, Malka. *Rescuers: Portraits of Moral Courage in the Holocaust*. New York: Holmes & Meier, 1992, FOGELMAN, Eva. *Conscience and Courage: Rescue of Jews during the Holocaust*. New York: Anchor Books Doubleday, 1994, FOGELMAN, Eva. *The Rescuer Self* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington:

van de tendens om de Holocaust in Amerikaanse termen te verstaan, zijn de voorkeur voor emotionele inleving in plaats van rationele analyse, de nadruk op een persoonlijke herbeleving via een geënceneerde, gesteriliseerde en volgens sommigen gedysneyfideerde 'Holocaustervaring', de neiging om de Holocaust te interpreteren vanuit een eenduidig en afgerond narratief en tot slot de gewoonte om zich bijna uitsluitend toe te spitsen op de geassimileerde Joden, die nog geen 15% van de slachtoffers uitmaakten maar vanuit de Amerikaanse context als enigen voldoende identificatiemogelijkheden bieden.

De Holocaust wordt sinds het einde van de jaren 70 niet alleen steeds meer vanuit het Amerikaanse perspectief bekeken, maar, door de opwaardering tot nationale herinnering, ook geïnstrumentaliseerd om de Amerikaanse identiteit te schragen en relevante lessen te bieden voor de Amerikaanse maatschappelijke context. Wat de Holocaust in de Verenigde Staten tot een zeer populaire en politiek onomstreden morele metafoor maakt, is net het feit dat hij geen deel uitmaakt van de eigen geschiedenis. Het is een gebeurtenis die zich ver weg heeft voorgedaan en waarbij Amerikanen niet rechtstreeks betrokken waren. Hierdoor fungeert de Holocaust als een neutrale morele mediator, die het Amerikaanse zelfbeeld kan versterken zonder risico op confrontatie met eigen verantwoordelijkheden en bovendien onproblematische aanknopingspunten kan bieden om de eigentijdse samenlevingsproblemen te analyseren en te helpen oplossen. Zo doet de Holocaust dienst als negatieve bekrachtiging van de Amerikaanse waarden, als een waarschuwingsbaken voor het gevaar dat optreedt als *the American way* verlaten zou worden. Als de ultieme schending van de *Bill of Rights* laat de Holocaust Amerika verschijnen als meest tolerante en stabiele democratie ter wereld en draagt de herinnering aan de Holocaust bij tot het opkrikken van het zelfwaardegevoel van de Amerikanen. Kortom, '*by remembering the crimes of another people in another land, Americans will recall their nation's own idealized reason for being.*'¹⁹⁴⁵ Het afschilderen van de Holocaust als de verschrikkelijkste misdaad ooit, zwakt tegelijk de morele verantwoordelijkheid voor de zwarte bladzijden uit de eigen geschiedenis af: de segregatie en slavernij van de zwarten en het verdrijven en uitmoorden van indianenstammen verschijnen dan slechts als een kwaad van tweede orde.¹⁹⁴⁶ De keuze voor een negatief symbool uit de buitenlandse geschiedenis vermijdt precies het risico op een zelfkritisch perspectief, dat de Amerikaanse waarden in vraag zou stellen. Om deze redenen is de lectuur van het dagboek

Indiana University Press, 1998, 663-677, GOLDBERGER, Leo. *The Rescue of the Danish Jews: Moral Courage under Stress*. New York: New York University Press, 1987, GUSHEE, David P. *Many Paths to Righteousness: An Assessment of Research on Why Righteous Gentiles Helped Jews in Holocaust and Genocide Studies*, 1993, 7, 3, 372-401, HALLIE, Phillip. *Lest Innocent Blood Be Shed: The Story of the Village of Le Chambon, and How Goodness Happened There*. New York: Harper & Row, 1979, MONROE, Kristen R., BARTON, Michael C. en KLINGEMANN, Ute. *Altruism and the Theory of Rational Action: Rescuers of Jews in Nazi Europe* in *Ethics*, 1990, 101, 1, 103-122, MOORE, Bob. *The Rescue of Jews from Nazi Persecution: a Western European Perspective* in *Journal of Genocide Research*, 2003, 5, 2, 293-308, OLINER, Samuel P. en OLINER, Pearl M. *The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe*. New York: Free Press, 1988, OLINER, Samuel P. *Rescuers of Jews During the Holocaust: A Portrait of Moral Courage* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 678-690, PALDIEL, Mordecai. *The Altruism of the Righteous Gentiles in Holocaust and Genocide Studies*, 1988, 3, 2, 187-196, PALDIEL, Mordecai (ed.). *The Path of the Righteous: Gentile Rescuers of Jews during the Holocaust*. Hoboken: Ktav, 1993, STEIN, Andre. *Quiet Heroes: True Stories of the Rescue of Jews in Nazi-Occupied Holland*. New York: New York University Press, 1988, TEC, Nechama. *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland*. New York: Oxford University Press, 1985 en TEC, Nechama. *Reflections on Rescuers* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 651-662

¹⁹⁴⁵ YOUNG, James E. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 337

¹⁹⁴⁶ BLUM, Lawrence. *The Holocaust in American Life as a Moral Text* in GARRARD, Eve en SCARRE, Geoffrey (eds.). *Moral Philosophy and the Holocaust*. Aldershot: Ashgate, 2003, 270 en NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 15

van Anne Frank, een bezoek aan een Holocaustmuseum of het bekijken van een film als *Schindler's List* primair een loutering, die het geloof van de Amerikanen in zichzelf en hun samenleving bevestigt. De herinnering aan de Holocaust is in de Verenigde Staten niet alleen functioneel als ondersteuning van de collectieve identiteit, maar blijkt er ook te fungeren als een moreel richtsnoer van grote pedagogische waarde. De Holocaust wordt met name gebruikt om burgerzin en verdraagzaamheid te promoten via confrontatie met wat het logische eindpunt van intolerantie geacht wordt te zijn. Hierbij worden de maatschappelijk relevante lessen retrospectief in de Holocaust geprojecteerd veeleer dan dat ze zich spontaan aandienen. Net in de educatieve instrumentalisering van de Holocaust is er een evolutie merkbaar die geleidelijk afstand neemt van de joodse perceptie die als basis diende. Dit is nog het minst het geval in de Holocaustmusea, omdat daar de lessen in verdraagzaamheid aansluiting moeten zoeken bij het monocausale interpretatiekader dat er door de oprichters ingelegd is. Hun overtuiging dat antisemitisme een totaalverklaring kan bieden voor de Holocaust, leidt er immers toe dat de bezoekers als boodschap meekrijgen dat intolerantie niet alleen een noodzakelijke maar zelfs een voldoende voorwaarde is voor genocide. Bovendien wordt de indruk gewekt dat een langdurige, emotionele identificatie met slachtoffers van geëscaleerde intolerantie het beste middel is voor een blijvende mentaliteitswijziging die ontsporingen in de toekomst moet vermijden. Twee zeer problematische uitgangspunten, niet alleen omdat, door de onderbelichting van de complexe context van de Holocaust, andere cruciale en even noodzakelijke voorwaarden voor genocidale escalatie niet onderkend zullen worden, maar ook omdat enkel een rationele analyse gericht op zelfreflectie daadwerkelijk kan leiden tot een stabiele morele transformatie. Aan deze bezwaren wordt in het Amerikaanse Holocaustonderwijs veel meer tegemoetgekomen, waardoor de discrepantie met de joodse Holocaustperceptie daar het grootst is. Behalve in de *Holocaust Literature*, het relatief kleine studiesegment dat zich toespitst op de analyse van de memoires en moeizame traumaverwerking van de overlevenden, is er in het Holocaustonderwijs sinds het einde van de jaren 70 sprake van een onstopbare universalisering en amerikanisering. Dit is bij uitstek het geval in het Amerikaanse secundaire onderwijs, waar de Holocaust tegenwoordig bijna standaard vermeld wordt in het belangrijke multidisciplinaire vak *Social Studies*. Zoals blijkt uit de geleidelijke klemtoonwijziging van het hierbij veel gebruikte lessenpakket *Facing History and Ourselves*, is er in de pedagogische omgang met de Holocaust een opvallende evolutie merkbaar, waarbij de particuliere kenmerken van de Holocaust aan belang verliezen. Steeds vaker wordt net toegespitst op de achtergronden van de escalatie en op hedendaagse probleemsituaties, om aan te tonen wat de rol van het individu kan zijn in het tegengaan van bepaalde nefaste maatschappelijke ontwikkelingen. Nog los van de vaststelling dat de Amerikaanse collectieve herinnering tot op belangrijke hoogte andere klemtonen legt dan de joodse collectieve herinnering, lijkt er in de educatieve context een evolutie ingezet waarin geleidelijk volledig afstand genomen wordt van de monocausale en particularistische invalshoek die de joodse collectieve herinnering domineert.

3 De Israëlische nationale herinnering aan de Holocaust

3.1 Evolutie

3.1.1 Het Holocaustbewustzijn vóór het Eichmannproces

Nadat Israël op 14 mei 1948 de onafhankelijkheid uitriep en alle immigratiebeperkingen ophief, kwam een echte immigratiegolf op gang. Terwijl de *Yishuv*, de joodse gemeenschap in Palestina, aan de vooravond van de onafhankelijkheidsverklaring ongeveer 670.000 personen telde, groeide dit aantal tegen het eind van 1952 aan met maar liefst 720.000 immigranten, waarvan ongeveer 375 000 overlevenden van de Holocaust – in de brede definitie: Joden uit regio's die door de nazi's of hun bondgenoten gecontroleerd werden.¹⁹⁴⁷ De houding tegenover de ingeweken overlevenden was ambivalent, net als de toenmalige perceptie van de Holocaust. De stichting van de staat Israël werd door de Israëlische bewindslui niet beschouwd als het resultaat van de Holocaust, maar als het gevolg van een decennialange heroïsche strijd van de *Yishuv* tegen de Britse mandaathouder. De Holocaust – of in het standaard Hebreeuwse taalgebruik eigenlijk de Shoah – werd wel vermeld in de onafhankelijkheidsverklaring, maar slechts als één – en zeker niet de meest belangrijke – factor die de nieuwe staat legitimiteit moest verschaffen. De overtuiging dat de Holocaust een dominante rol gespeeld had bij de totstandkoming van Israël zou pas veel later in zwang komen en officieel gecanoniseerd raken.¹⁹⁴⁸ In de periode van 1948 tot 1961 werden de overlevenden door de rest van de Israëlische bevolking aangekeken met een mengeling van medelijden en superioriteitsgevoel. Het zionisme had zichzelf van bij aanvang gedefinieerd als de antithese van de diaspora-cultuur die in de Holocaust ten gronde was gegaan.¹⁹⁴⁹ Bovendien stond de zelfperceptie van de zionisten haaks op de verwerpelijke kenmerken die ze bij de diaspora-Joden meenden te herkennen. De nieuwe zionistische man – de *sabra* of *tsabar*, hij die niet geboren was in ballingschap maar in *Eretz Israel*, het beloofde land – was jong, strijdbaar, loyaal, eerlijk en ideologisch geëngageerd en was de antipode van de ontheemde, laffe, hulpeloze, materialistische of overdreven spirituele diaspora-Jood.¹⁹⁵⁰ De ingeweken overlevenden werden beschouwd als de restanten van een verachte cultuur, die de urgentie van de zionistische agenda niet begrepen had en daar een zware prijs voor betaalde. De Holocaust was voor de zionisten een duidelijke indicatie van het gevaar van het leven in

¹⁹⁴⁷ De definitie van Holocaustoverlevende is voor interpretatie vatbaar. Telt men enkel de overlevenden die door de nazi's zelf vervolgd waren en uiteindelijk aan exterminatie ten prooi zouden zijn gevallen, dan is er sprake van zo'n 200.000 personen, voor zover men het aantal Joden in de naoorlogse *Displaced Persons Camps* als uitgangspunt neemt. Telt men alle Joden die in de periode 1941-1945 in gebied woonden dat gecontroleerd werd door de nazi's of hun bondgenoten, dan zou er weleens sprake kunnen zijn van een additionele 750.000 tot 800.000 personen, voornamelijk dan uit Roemenië (400.000 uit het kerngebied, *Regat*, waar geen vervolging plaatsvond), Hongarije (140.000 uit Boedapest en omstreken), Bulgarije (40.000 vanuit het hele territorium, waar geen vervolging plaatsvond) en Polen (130.000 na de repatriëring van de Joden die naar de Sovjet-Unie gevlucht waren). Zie voor deze schattingen: OFER, Dalia. *Holocaust Survivors as Immigrants in Modern Judaism*, 1996, 16, 1, 1-2.

¹⁹⁴⁸ De Holocaust had waarschijnlijk wel enige indirecte invloed, door bij sommige lidstaten van de Verenigde Naties sympathie op te wekken voor het verlangen naar een eigen staat. De vlotte goedkeuring van het verdelingsplan van november 1947 en de snelle erkenning van Israël na de onafhankelijkheidsverklaring zijn hier wellicht indicaties van. Zie SHAPIRA, Anita. *The Holocaust and World War Two as Elements of the Yishuv Psyche Until 1948* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 77 en SHAPIRA, Anita. *The Holocaust: Private Memories, Public Memory in Jewish Social Studies*, 1998, 4, 47.

¹⁹⁴⁹ SHAPIRA, Anita. *The Holocaust: Private Memories, Public Memory in Jewish Social Studies*, 1998, 4, 49

¹⁹⁵⁰ ZERUBAVEL, Yael. *The "Mythological Sabra" and Jewish Past: Trauma, Memory, and Contested Identities in Israel Studies*, 2002, 7, 2, 118

ballingschap (*Galut*) en het beste bewijs dat de joodse gemeenschap enkel zou kunnen blijven voortbestaan als ze een eigen land bezat.¹⁹⁵¹ Bovendien werd de slachtoffers van de Holocaust verweten dat ze niet in verzet waren gegaan maar zich, conform de uitdrukking van verzetsleider Abba Kovner, ‘als schapen naar de slachtbank hadden laten leiden.’

De Holocaust werd geassocieerd met passief en zelfvernederend gedrag dat ook afstraalde op de overlevenden die nadien hun toevlucht in Israël gezocht hadden.¹⁹⁵² Hen werd daarom verzocht zich zo snel mogelijk aan het zionistische ideaalbeeld te conformeren, hun oude gewoontes te laten vallen en zelfs hun voorkomen en taalgebruik aan te passen.¹⁹⁵³ Voor hun Holocaustherinneringen was ook geen plaats, omdat uitingen van zwakte niet strookten met het zelfbeeld van de prille staat en alle energie bovendien moest gaan naar de verdediging van het grondgebied, de vestiging en integratie van de immigranten en de economische opbouw.¹⁹⁵⁴ Aangezien de samenleving niet open stond voor hun tragische verhaal en zij zelf een nieuw leven moesten opstarten, verkozen de overlevenden om niet tegen buitenstaanders te spreken over wat hen overkomen was. De herinnering aan de Holocaust werd onderdrukt, op één facet na dat wel aansloot bij de zelfperceptie van Israël, namelijk het heroïsche verzet tegen de nazi's.¹⁹⁵⁵ De opstand in het getto van Warschau, de partizanenstrijd en de rebellieën in de kampen waren de enige episodes van de Holocaust waarmee de staat zich wel kon identificeren. De opstand in het getto van Warschau werd als een nationale mythe omarmd en zou al snel de andere nationale mythes – zoals de val van Masada, de Bar Kohba revolte en de verdediging van Tel Hai – overvleugelen.¹⁹⁵⁶

Vóór de Zesdaagse Oorlog van 1967 bleef de Holocaust, op de heroïsche aspecten na, sociaal gemarginaliseerd. De gebeurtenis was echter niet uit de publieke sfeer weg te denken en speelde op het politieke toneel een aanzienlijke rol. In augustus 1950 werd een wet gestemd ter bestraffing van de nazi's en hun medeplichtigen. De wet was niet primair gericht op de berechting van de nazi's – alleen al omdat niemand het, althans tot in 1960, voor mogelijk hield dat een nazi voor een Israëlische rechtbank zou verschijnen – maar had als eigenlijke doel om de Joden, die met de nazi's gecollaboreerd hadden, voor het gerecht te brengen. Één van de belangrijkste oorzaken van sociale spanning in het jonge Israël bestond precies uit de beschuldigingen aan het adres van voormalige *Kapos* en leden van de joodse gettopolitie. De eis van de overlevenden dat deze personen zouden terechtstaan,

¹⁹⁵¹ OFER, Dalia. *The Strength of Remembrance: Commemorating the Holocaust During the First Decade of Israel in Jewish Social Studies*, 2000, 6, 2, 49 en SHAPIRA, Anita. *The Holocaust: Private Memories, Public Memory in Jewish Social Studies*, 1998, 4, 47

¹⁹⁵² SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 110 en ZERTAL, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 174-175

¹⁹⁵³ ZERUBAVEL, Yael. *The “Mythological Sabra” and Jewish Past: Trauma, Memory, and Contested Identities in Israel Studies*, 2002, 7, 2, 118

¹⁹⁵⁴ SHAPIRA, Anita. *The Holocaust: Private Memories, Public Memory in Jewish Social Studies*, 1998, 4, 40 en 44 en ZERTAL, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 64

¹⁹⁵⁵ SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 185, SHAPIRA, Anita. *The Holocaust: Private Memories, Public Memory in Jewish Social Studies*, 1998, 4, 51 en ZERTAL, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 94

¹⁹⁵⁶ Zie over deze eerste nationale mythes van de staat Israël: BEN-YEHUDA, Nachman. *The Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel*. Madison: University of Wisconsin Press, 1995, STIER, Oren Baruch. *Memory Matters: Reading Collective Memory in Contemporary Jewish Culture in Prooftexts*, 1998, 18, 1, 67-94, WEINGROD, Alex. *How Israeli Culture Was Constructed: Memory, History and the Israeli Past in Israel Studies*, 1997, 2, 1, 228-237, ZERUBAVEL, Yael. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*. Chicago: University of Chicago Press, 1995, ZERUBAVEL, Yael. *Transhistorical Encounters in the Land of Israel: On Symbolic Bridges, National Memory, and the Literary Imagination in Jewish Social Studies*, 2005, 11, 3, 115-140 en ZERTAL, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 9-51.

correspondeerde met de wens van de Israëliëse overheid om de samenleving te zuiveren van wat ze beschouwde als de ergste elementen van de diaspora-mentaliteit: nog erger dan de makke houding van de Holocaustslachtoffers, was namelijk de praktijk om uit lijfsbehoud met de SS te collaboreren in de onderdrukking van andere Joden.¹⁹⁵⁷ Tijdens de jaren 50 en het begin van de jaren 60 werden ongeveer 40 processen gevoerd, waarvan verschillende uitliepen op vrijspraak nadat de toenmalige morele dilemma's van de beschuldigten in al hun complexiteit aan het licht kwamen.¹⁹⁵⁸ Rond dezelfde tijd als de goedkeuring van de wet, begon een stille diplomatie met de West-Duitse regering over herstelbetalingen voor geconfisqueerde joodse eigendommen en persoonlijke schadevergoedingen aan Holocaustoverlevenden. Hoewel het zou duren tot 1965 vooraleer Israël en de Bondsrepubliek opnieuw diplomatieke betrekkingen zouden aangaan, was de regering van David Ben-Gurion achter de schermen steeds *on speaking terms* gebleven met West-Duitsland. Anders dan de stilzwijgende boycot van de Duitse cultuur, was er ook nooit sprake geweest van een boycot van Duitse goederen, hoewel vele Israëli's dit wel op eigen houtje deden.¹⁹⁵⁹ In januari 1952 ontvouwde Ben-Gurion in de Knesset zijn plan om formele onderhandelingen aan te knopen over compensatie. Dit resulteerde in een enorm protest van groepen die meenden dat zoiets onverzoenbaar was met de nagedachtenis aan de doden en de eer van de natie. Het kwam tot ernstige ongeregeldeheden, met ongeveer 340 gewonden, maar de wet werd toch gestemd.¹⁹⁶⁰ Met Adenauer als drijvende kracht, verklaarde de Bondsrepubliek zich in september 1952 akkoord om op een periode van veertien jaar 3,4 miljard mark uit te betalen, die Israël zou gebruiken voor de aankoop van Duitse goederen. Ook kregen de Holocaustoverlevenden zelf een jaarlijkse toelage, die tegen 1961 opliep tot samen meer dan 420 miljoen mark.¹⁹⁶¹ Onder leiding van Ben-Gurion had *Mapai* – tegen de zin van extreem-links en een groot deel van de rechterzijde – geopteerd voor een pragmatische aanpak: de herstelbetalingen waren essentieel

¹⁹⁵⁷ ARAD, Gulie Ne'eman. *Israel and the Shoah: A Tale of Multifarious Taboos in New German Critique*, 2003, 90, 9, OFER, Dalia. *The Strength of Remembrance: Commemorating the Holocaust During the First Decade of Israel in Jewish Social Studies*, 2000, 6, 2, 28 en YABLONKA, Hanna. *The Development of Holocaust Consciousness in Israel: The Nuremberg, Kapos, Kastner, and Eichmann Trials in Israel Studies*, 2003, 8, 3, 10-11, ZERTAL, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 60-65

¹⁹⁵⁸ ZERTAL, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 66-69

¹⁹⁵⁹ De ban van de Duitse cultuur hield niet lang aan, behalve dan voor de muziek van Richard Strauss en Richard Wagner, die niet mocht worden uitgevoerd noch op radio en televisie gespeeld mocht worden. De ban op de muziek van Strauss, die onder de nazi's korte tijd als voorzitter van de *Reichsmusikkammer* gefungeerd had, werd opgeheven in november 1982. De boycot van Wagner hield stand tot in 2001, toen het Israëliëse Symfonisch Orkest er zich onder leiding van Barenboim opnieuw aan waagde, onder protest van verschillende overlevenden. Sindsdien bestaat er nog steeds een groot taboe rond. Zie SHEFFI, Na'ama. *Cultural Manipulation: Richard Wagner and Richard Strauss in Israel in the 1950s in Journal of Contemporary History*, 1999, 34, 4, 619-639, SHEFFI, Na'ama. *The Ring of Myths: The Israelis, Wagner, and the Nazis*. Brighton: Sussex Academic Press, 2001, SHEFFI, Na'ama. *Between Collective Memory and Manipulation: The Holocaust, Wagner and the Israelis in CESARANI, David (ed.). After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge, 2005, 65-77, *Israeli Ban on Strauss Lifted But Wagner Is Still Prohibited in The New York Times*, 10 november 1982, GOZANI, Ohad. *Holocaust Demo as Israelis Play Wagner in Telegraph*, 19 juni 2001 en WAKIN, Daniel J. *Barenboim Criticizes Israeli Views in The New York Times*, 26 januari 2005.

¹⁹⁶⁰ SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 215-219 en SHAPIRA, Anita. *The Holocaust: Private Memories, Public Memory in Jewish Social Studies*, 1998, 4, 44-45

¹⁹⁶¹ SAGI, Nana. *Reparationen und Entschädigungen in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1219-1223, SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 233-234 en ZWEIG, Ronald. *German Reparations in LAQUEUR, Walter (ed.). The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 530-532

om de vestiging van de honderdduizenden immigranten te kunnen financieren en de infrastructuur van de jonge natie uit te bouwen.¹⁹⁶²

Exact twee jaar na de turbulente goedkeuring van de herstelbetalingswet, werd de Holocaust door de politieke tegenstanders van Ben-Gurion opnieuw aangewend om zijn partij in een kwaad daglicht te stellen. De aanleiding was het zogenaamde Kasztnerproces. Reszö (Rudolf) Kasztner was de voormalige vice-voorzitter en *de facto* leider van de *Vaada*, een zionistisch hulpcomité uit Boedapest dat na de Duitse inval in Hongarije geprobeerd had om zoveel mogelijk Hongaarse Joden vrij te kopen van deportatie. Na moeizame onderhandelingen met de SS – vertegenwoordigd door Adolf Eichmann en nadien Kurt Becher – en na het betalen van een aanzienlijke afkoopsom, had Kasztner eind april 1944 de belofte gekregen dat enkele honderden Hongaarse Joden naar een neutraal land overgebracht zouden worden. Uiteindelijk vertrok op 30 juni een treintransport met 1684 door Kasztner uitgekozen Joden naar de prominentenafdeling (*Bevorzugtenlager*) van Bergen-Belsen, waar ze zonder problemen de oorlog wisten te overleven. Tevens slaagde hij erin om 15 000 Joden te laten overplaatsen naar Strasshof nabij Wenen, waardoor ook zij gered waren. Na de oorlog verweten vele Hongaarse Holocaustoverlevenden dat Kasztner, die als geen ander op de hoogte was van de exterminatieplannen van de SS, ermee ingestemd had om de joodse bevolking niet te alarmeren in ruil voor de kans om 1684 prominente Joden, familieleden en vrienden te helpen ontsnappen. Tijdens het Neurenbergproces getuigde Kasztner ten voordele van Becher, waardoor deze aan vervolging ontsnapte. In 1947 emigreerde Kasztner naar Palestina, waar hij een actief lid werd van *Mapai* en als woordvoerder fungeerde van de minister van handel en industrie. De hele kwestie leek een stille dood te sterven, tot in 1952 in Jeruzalem een kleinschalige nieuwsbrief circuleerde waarin Malkiel Grünwald – een Hongaarse Jood die al in 1938 naar Palestina geëmigreerd was, maar bijna zijn voltallige familie tijdens de Holocaust verloren had – opriep om Kasztner te vermoorden. Om de *Mapai*-regering niet in diskrediet te laten brengen, spande de staat een rechtszaak aan wegens smaad. De zaak ging van start in januari 1954 maar kwam als een boemerang terug toen in juli 1955 het verdict viel: Grünwald werd voor 3 van de 4 aanklachten vrijgesproken en de rechter liet verstaan dat Kasztner door de onderhandelingen met Eichmann voort te zetten zijn ziel aan de duivel had verkocht.¹⁹⁶³ Hiertegen ging de staat in beroep en in januari 1958 herriep het Hooggerechtshof het vonnis bijna volledig: Kasztner viel volgens de meerderheidsopinie niets te verwijten, omdat hij enkel met de SS samengewerkt had om zoveel mogelijk Joden te redden. Kasztner zelf zou deze uitspraak niet meer meemaken, want hij was in maart 1957 door een nationalistische Jood doodgeschoten.¹⁹⁶⁴ De fel gemediatiseerde rechtszaak tegen Grünwald – later bekend als het Kasztnerproces omdat de aanklager uiteindelijk zelf in de verdediging gedrongen werd –¹⁹⁶⁵ deed de jonge Israëlsche samenleving op haar grondvesten daveren. De advocaat van Grünwald nam immers de gelegenheid te baat om de leiders van de *Yishuv* en *Mapai* ervan te beschuldigen dat ze tijdens

¹⁹⁶² ARAD, Gulie Ne'eman. *Israel and the Shoah: A Tale of Multifarious Taboos* in *New German Critique*, 2003, 90, 10-11 en SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 241-242

¹⁹⁶³ Grünwald kwam ervan af met een symbolische boete, omdat hij – als één van de vier weerhouden aanklachten – smadelijk beweerd had dat Kasztner en Becher de eigendommen van de Hongaarse Joden onder elkaars hadden verdeeld.

¹⁹⁶⁴ BRAHAM, Randolph L. *Rescue Operations in Hungary: Myths and Realities* in *East European Quarterly*, 2004, 38, 2, 181 en 190-192, SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 255-258, 264-270, 281-296 en 305-310, WEITZ, Yechiam. *The Holocaust on Trial: The Impact of the Kasztner and Eichmann Trials on Israeli Society* in *Israel Studies*, 1996, 1, 2, 1-3 en 9-10 en YABLONKA, Hanna. *The Development of Holocaust Consciousness in Israel: The Nuremberg, Kapos, Kasztner, and Eichmann Trials* in *Israel Studies*, 2003, 8, 3, 12-14

¹⁹⁶⁵ WEITZ, Yechiam. *The Holocaust on Trial: The Impact of the Kasztner and Eichmann Trials on Israeli Society* in *Israel Studies*, 1996, 1, 2, 20

de oorlog de Europese Joden volledig in de steek gelaten hadden. *Mapai*, de partij die zionistische organisaties zoals de voormalige *Vadai* ideologisch coördineerde, kreeg het falen van Kasztner persoonlijk aangerekend: het was de *Mapai*-mentaliteit die doorschemerde in Kasztners ‘collaboratie’ met de SS en in diens verzwijging van de dreiging van exterminatie. De verdediging was bovendien van mening dat de reddingspogingen van Kasztner en zijn collega Brand zo weinig succesvol waren omdat *Mapei* hen veel te weinig ondersteund had. Na het proces in eerste aanleg, waarin de Holocaust gebruikt werd als een instrument voor een partijpolitieke afrekening, achtte *Mapei* zich zodanig in diskrediet gebracht, dat ze het ontslag van de regering indiende.¹⁹⁶⁶

Kort daarop, in de zomer van 1956, brak de Suezcrisis uit. Met de Egyptische nationalisering van het Suezkanaal en toenemende militaire spanningen aan de grens, ging het Israëlische leger eind oktober 1956 over tot een invasie en bezette het de Gazastrook en de volledige Sinai. De campagne, die in samenspraak met Groot-Brittannië en Frankrijk uitgevoerd werd, liep na diplomatieke interventie van de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie uit op een opgedrongen wapenstilstand, waarna de Israëlische troepen zich in maart 1957 opnieuw terugtrokken. Het was de eerste maal dat Israël in zijn gespannen relatie met de Arabische buurlanden een Holocaustretoriek hanteerde: in de pers werd Nasser met Hitler vergeleken en de hele actie voorgesteld als een acute zelfverdediging die een mogelijke existentiële bedreiging voor Israël te snel af moest zijn.¹⁹⁶⁷ De Holocaust had zijn intrede gedaan als de standaardmetafoor voor nationale kwetsbaarheid.¹⁹⁶⁸ Eind 1957, vlak voordat het Hooggerechtshof het eindverdict in de zaak Grünwald zou vellen, kwam de herinnering aan de Holocaust opnieuw politiek op de voorgrond, toen de *Mapai*-regering besloot om duikboten aan te kopen in de Bondsrepubliek. Net als bij de *Wiedergutmachungs*-overeenkomst van 1952 brak een storm van kritiek uit, maar Ben-Gurion hield ook nu weer voet bij stuk.¹⁹⁶⁹ In juni 1959 kwam *Mapai* weer onder vuur te liggen vanwege een beslissing die volgens de oppositie een aanfluiting was van een eerbiedwaardige omgang met de Holocaust. Dit maal was uitgelegd dat een Israëliisch bedrijf aan het West-Duitse leger mortiergranaten leverde. Het kwam tot verhitte debatten in de Knesset, waarbij de wapenleveringen met een wisselmeerderheid goedgekeurd werden maar de regering uiteindelijk viel.¹⁹⁷⁰

3.1.2 De wijzigende perceptie van de Holocaust door het Eichmannproces

Aan het hoofd van de herkozen *Mapai*-regering kondigde Ben-Gurion in mei 1960 de arrestatie en ontvoering van Eichmann aan tijdens een plechtige toespraak voor de Knesset.¹⁹⁷¹ Eichmann werd aangeklaagd op basis van de wet ter bestraffing van nazi's en

¹⁹⁶⁶ SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 271-272, WEITZ, Yechiam. *The Holocaust on Trial. The Impact of the Kasztner and Eichmann Trials on Israeli Society* in *Israel Studies*, 1996, 1, 2, 12 en 18 en YABLONKA, Hanna. *The Development of Holocaust Consciousness in Israel: The Nuremberg, Kapos, Kastner, and Eichmann Trials* in *Israel Studies*, 2003, 8, 3, 14

¹⁹⁶⁷ BROG, Mooli. *Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel Collective Memory* in *Israel Studies*, 2003, 8, 3, 72, SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 297-298 en ZERTAL, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 187

¹⁹⁶⁸ ZERUBAVEL, Yael. *The “Mythological Sabra” and Jewish Past: Trauma, Memory, and Contested Identities* in *Israel Studies*, 2002, 7, 2, 118

¹⁹⁶⁹ SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 303-305

¹⁹⁷⁰ SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 313-317

¹⁹⁷¹ Simon Wiesenthal kwam in 1953 toevallig ter ore dat Eichmann zich in Buenos Aires bevond en liet dit ook aan het *World Jewish Congress* weten. Iets later kwam ook Fritz Bauer, de procureur-generaal van Hessen,

nazi-collaborateurs, maar omdat in Israël de doodstraf verboden was, werd nog snel een wetswijziging doorgevoerd.¹⁹⁷² Ben-Gurion wond er geen doekjes om dat voor hem niet de figuur van Eichmann centraal stond, noch het oordeel dat over hem geveld zou worden, maar wel de historische lessen die uit het proces getrokken zouden worden.¹⁹⁷³ Het proces moest het westen doen inzien dat het als compensatie voor de Holocaust verplicht was om de soevereiniteit, veiligheid en integriteit van de Israëlische staat te waarborgen tegenover de Arabische buurlanden die, zo meende Ben-Gurion, een even oorlogszuchtige retoriek hanteerden als diegene die tot de Holocaust geleid had. Bovendien was het proces ook een poging van *Mapai* om de controle over de Holocaustherinnering terug te winnen. Zoals bleek uit de commotie rond de goedkeuring van het herstelbetalingsakkoord met de Bondsrepubliek, de polemiek rond de wapenleveringen en de beroering rond het Kasztnerproces, was de Holocaust in de jaren 50 vooral gebruikt als een politiek instrument van de rechterzijde om de legitimiteit van de regering te ondermijnen en de goede naam van de *Mapai*-partij te besmeuren. De berechting van één van de hoofdverantwoordelijken van de Holocaust moest de historische schuld uitwissen die aan de *Mapai*-leiding leek te kleven.¹⁹⁷⁴ Nog belangrijker was echter de recuperatie van de Holocaust als een tegenmetafoor die het engagement van de Israëli's tegenover het zionisme moest versterken. Door het proces zou de jeugd volgens Ben-Gurion inzien dat de Israëlische staat het enige correcte antwoord was op de historische kwetsbaarheid van de uitgezworven joodse bevolking. Bovendien zou Israël zich door het proces kunnen profileren als een staat die zich niet naar de slachtbank zou laten leiden maar van zich af zou bijten. Het proces was dus een poging om de jeugd via het tegenvoorbeeld van de Holocaust aan een assertief zionisme te binden en een zelfbewuste nationale eenheid teweeg te brengen.¹⁹⁷⁵ Nog voor het proces van start ging werden voorbereidselen getroffen om het gewenste effect te maximaliseren. Er werd uitgeweken naar een cultureel centrum dat meer plaats bood dan de reguliere rechtszaal en de procesgang zou integraal op de radio te

toevallig de locatie van Eichmann aan de weet. Hij speelde deze informatie in 1957 door aan de Mossad, uit vrees dat, mocht Duitsland Argentinië officieel om uitlevering verzoeken, Eichmann zou onderduiken. Twee missies van de Mossad naar Buenos Aires liepen echter op niets uit, omdat de speurders niet konden geloven dat Eichmann zich in een arme achterbuurt van de hoofdstad zou schuilhouden. Pas toen Fritz Bauer eind 1959 naar Jeruzalem ging en liet weten dat Duitsland om uitlevering zou vragen, indien Israël niet snel zelf actie ondernam, beval Ben-Gurion de Mossad om Eichmann toch te proberen lokaliseren en naar Israël te brengen. Zie COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 55 en WEITZ, Yechiam. *The Holocaust on Trial: The Impact of the Kasztner and Eichmann Trials on Israeli Society in Israel Studies*, 1996, 1, 2, 14 en 17.

¹⁹⁷² SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 3, WEITZ, Yechiam. *The Holocaust on Trial: The Impact of the Kasztner and Eichmann Trials on Israeli Society in Israel Studies*, 1996, 1, 2, 14 en ZERTAL, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 107

¹⁹⁷³ ARAD, Gulie Ne'eman. *Israel and the Shoah: A Tale of Multifarious Taboos in New German Critique*, 2003, 90, 11, SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 327, SEGEV, Tom. *Israel and the Memory of the Holocaust in Le Monde Diplomatique*, april 2001 en ZERTAL, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 107

¹⁹⁷⁴ SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 328, WEITZ, Yechiam. *The Holocaust on Trial: The Impact of the Kasztner and Eichmann Trials on Israeli Society in Israel Studies*, 1996, 1, 2, 20 en ZERTAL, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 90 en 104

¹⁹⁷⁵ ARAD, Gulie Ne'eman. *Israel and the Shoah: A Tale of Multifarious Taboos in New German Critique*, 2003, 90, 11, SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 327-328, SEGEV, Tom. *Israel and the Memory of the Holocaust in Le Monde Diplomatique*, april 2001 en ZERTAL, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 92, 95-96 en 108

volgen zijn.¹⁹⁷⁶ Een nog belangrijkere indicatie was dat de procureur-generaal in hoogsteigen persoon werd aangezocht om als openbaar aanklager op te treden en Ben-Gurion achter de schermen zelf een oogje in het zeil zou houden.¹⁹⁷⁷

Op 11 april 1961, elf maanden na de aankondiging van Eichmanns arrestatie, ging zijn proces van start.¹⁹⁷⁸ Tijdens zijn openingsspeech, die zware indruk maakte op de bevolking, sprak Gideon Hausner, de procureur-generaal, de aanklacht uit in naam van de 6 miljoen slachtoffers van de Holocaust. Op deze wijze beklemtoonde hij dat Israël de enige legitieme vertegenwoordiger was van het joodse volk en de enige erfgenaam van de slachtoffers. Israël eigende zich het recht toe om de vermoorde Joden te representeren, want in de zionistische perceptie zou de meerderheid van de Holocaustslachtoffers toch naar Israël afgezakt zijn mocht het noodlot niet toegeslagen hebben.¹⁹⁷⁹ Voor de Holocaustoverlevenden was het proces een zeer emotionele gebeurtenis en ook de andere Israëli's hielden hun adem in. Hannah Arendt, die als reporter aanwezig was voor *The New Yorker*, bleek minder onder de indruk en ergerde zich aan de zionistische politieke agenda. Ze vond het een teken aan de wand dat het openbaar ministerie ervoor geopteerd had om meer dan honderd getuigen op te roepen, terwijl de zaak veel sneller en gemakkelijker afgehandeld had kunnen worden op basis van schriftelijke bewijzen. Meer dan de helft van de getuigen bleek trouwens afkomstig uit Polen en Litouwen, waar Eichmann nauwelijks tot geen bevoegdheden uitgeoefend gehad en bovendien passeerden er ook verschillende verzetslui de revue, terwijl verzetsdaden in deze zaak geen enkele relevantie hadden. Maar wat Arendt – die meer geïnteresseerd was in de motieven van de dader dan in het lijden van de slachtoffers – nog het meest voor het hoofd stootte was Hausners poging om Eichmann als een monster voor te stellen – het enige daderprofiel dat hem compatibel leek met de extreme gruwel die uit de getuigenissen naar voren kwam.¹⁹⁸⁰ Het proces duurde vier maanden en resulteerde in een terdoodveroordeling die na bevestiging in beroep op 31 mei 1962 door ophanging uitgevoerd werd. De procesgang leidde inderdaad tot een gevoel van nationale eenheid, maar niet op de manier die Ben-Gurion voor ogen had. Voor de eerste maal kwamen gewone overlevenden, en niet langer alleen partizanen, gettostrijders en kamprebellens, publiekelijk aan het woord en hun pijnlijke getuigenissen wekten een golf van sympathie op.¹⁹⁸¹ De Holocaust openbaarde zich nu als een tragedie van individuen in plaats van als een collectieve les ten dienste van de zionistische ideologie.¹⁹⁸² Als antwoord op Hausners typische vraag waarom ze zich niet verzet hadden, schetsten ze de dilemma's waarmee ze geconfronteerd waren, de neiging om zich aan het

¹⁹⁷⁶ SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 344, WEITZ, Yechiam. *The Holocaust on Trial: The Impact of the Kasztner and Eichmann Trials on Israeli Society in Israel Studies*, 1996, 1, 2, 8 en ZERTAL, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 92

¹⁹⁷⁷ WEITZ, Yechiam. *The Holocaust on Trial: The Impact of the Kasztner and Eichmann Trials on Israeli Society in Israel Studies*, 1996, 1, 2, 8

¹⁹⁷⁸ SHAPIRA, Anita. *The Eichmann Trial: Changing Perspectives* in CESARANI, David (ed.). *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge, 2005, 18-19

¹⁹⁷⁹ ARAD, Gulie Ne'eman. *Israel and the Shoah: A Tale of Multifarious Taboos* in *New German Critique*, 2003, 90, 11 en SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 330

¹⁹⁸⁰ SHAPIRA, Anita. *The Eichmann Trial: Changing Perspectives* in CESARANI, David (ed.). *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge, 2005, 22, SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 358-359 en WEITZ, Yechiam. *The Holocaust on Trial: The Impact of the Kasztner and Eichmann Trials on Israeli Society in Israel Studies*, 1996, 1, 2, 17

¹⁹⁸¹ SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 350-351

¹⁹⁸² ARAD, Gulie Ne'eman. *Israel and the Shoah: A Tale of Multifarious Taboos* in *New German Critique*, 2003, 90, 12 en SHAPIRA, Anita. *The Eichmann Trial: Changing Perspectives* in CESARANI, David (ed.). *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge, 2005, 23 en 27

laatste restje hoop vast te klampen en de overtuiging dat verzet kon leiden tot verschrikkingen waarbij zelfs de horror van de dood zou verbleken.¹⁹⁸³ Toen de toehoorders de complexiteit van de toenmalige handelingscontext beseften en inzagen dat ook de slachtoffers hun uiterste best gedaan hadden om te midden van de extreme horror hun menselijke waardigheid te behouden, werd duidelijk dat de aanklacht dat ze zich als schapen naar de slachtbank hadden laten leiden eigenlijk geen steek hield. Nog steeds in de ban van het zionistische discours, herformuleerde het publiek de notie van heroïsch gedrag: verzet tijdens de Holocaust beperkte zich niet tot de fysieke oppositie van opstandelingen, maar behelsde ook de waardige pogingen tot lijfsbehoud van de slachtoffers.¹⁹⁸⁴ Het Eichmannproces betekende het einde van de emotionele repressie van de Holocaust – wat zich ook uitte in de plotse stortvloed van Holocaustmemoires – en het begin van de identificatie van de Israëliëse bevolking met de slachtoffers van de Holocaust.¹⁹⁸⁵ Met de rehabilitatie van de gewone overlevenden, was de *sabra* niet langer het enige definiërende model van Israëliëse identiteit.¹⁹⁸⁶ Dit symboliseerde het begin van een herdefiniëring van het zionistische zelfbeeld: het Eichmannproces had niet alleen de nood aan een zelfbewust en assertief beleid in de verf gezet, maar ook het bewustzijn gecreëerd van een gedeeld potentieel slachtofferschap. Hierdoor definieerde het zionisme zich nog sterker in negatieve termen: niet meer, zoals in het klassieke zionisme, als een beweging die gericht was op de creatie van een seculiere, egalitaire en vooruitstrevende joodse samenleving, maar als een beweging met het afwenden van toekomstige bedreigingen als voornaamste doel.¹⁹⁸⁷

3.1.3 De nationale herinnering aan de Holocaust vanaf de Zesdaagse Oorlog tot aan de Intifada

De daaropvolgende periode was er één van relatieve rust. De Holocaust werd enkel opgevoerd in het protest dat uitbrak toen in 1965 beslist werd om diplomatieke betrekkingen aan te knopen met de Bondsrepubliek. Vanaf 15 mei 1967 veranderde de situatie in Israël echter plots drastisch. Nasser voerde de druk op Israël stevig op, door de VN-patrouilles die als buffer dienden uit de Gazastrook weg te zenden, de scheepvaart naar Eilat te blokkeren en een militair akkoord te sluiten met Jordanië. Omdat Egypte vroeger al met Syrië een akkoord afgesloten had, betekende dit dat Israël omsingeld was. Terwijl de militaire escalatie naar een hoogtepunt toegroeide, voorspelde de Arabische propaganda dat Israël van de kaart geveegd zou worden en de Joden in zee gedreven.¹⁹⁸⁸ In de drie weken voor de Zesdaagse Oorlog,

¹⁹⁸³ SHAPIRA, Anita. *The Eichmann Trial: Changing Perspectives* in CESARANI, David (ed.). *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge, 2005, 24 en YABLONKA, Hanna. *The Development of Holocaust Consciousness in Israel: The Nuremberg, Kapos, Kastner, and Eichmann Trials* in *Israel Studies*, 2003, 8, 3, 17-19

¹⁹⁸⁴ SHAPIRA, Anita. *The Eichmann Trial: Changing Perspectives* in CESARANI, David (ed.). *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge, 2005, 34 en WEITZ, Yechiam. *The Holocaust on Trial: The Impact of the Kasztner and Eichmann Trials on Israeli Society* in *Israel Studies*, 1996, 1, 2, 20-21

¹⁹⁸⁵ CESARANI, David. *Introduction* in CESARANI, David (ed.). *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge, 2005, 7 en WEITZ, Yechiam. *The Holocaust on Trial: The Impact of the Kasztner and Eichmann Trials on Israeli Society* in *Israel Studies*, 1996, 1, 2, 21

¹⁹⁸⁶ SHAPIRA, Anita. *The Eichmann Trial: Changing Perspectives* in CESARANI, David (ed.). *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge, 2005, 33

¹⁹⁸⁷ YABLONKA, Hanna. *The Development of Holocaust Consciousness in Israel: The Nuremberg, Kapos, Kastner, and Eichmann Trials* in *Israel Studies*, 2003, 8, 3, 21

¹⁹⁸⁸ NAOR, Arye. *Lessons of the Holocaust Versus Territories For Peace, 1967-2001* in *Israel Studies*, 2003, 8, 1, 133, SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 388 en ZERTAL, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 115-117

raakte Israël in de greep van een collectieve angst voor vernietiging. Het gevoel van hulpeloosheid dat voorheen enkel met de Holocaust en de diaspora geassocieerd was, werd nu door de Israëli's zelf ervaren. De identificatie met de Holocaustslachtoffers was geen pathetische verwijzing meer maar werd een onderdeel van de eigen ervaring.¹⁹⁸⁹ Holocaustretoriek vierde hoogtij: Nasser werd met Hitler vergeleken, elke poging tot diplomatiek overleg afgedaan als het Verdrag van München en de dreiging omschreven als een nakende tweede Holocaust.¹⁹⁹⁰ Op 5 juni 1967 ging Israël over tot een preventieve aanval, waarbij het op zes dagen tijd de Gazastrook, de Sinai, de Golanhoogvlakte en de westelijke Jordanoever inclusief Oost-Jeruzalem bezette. De dreiging van vernietiging bleek achteraf niet echt te zijn, maar de vrees ervoor was wel echt geweest en herdefinieerde de relatie tot de Holocaust.¹⁹⁹¹ Het belangrijkste gevolg was een radicale mentaliteitsverharding: Israël zou vanaf nu het lot in eigen handen nemen, niemand had het nog de les te spellen, overwegingen van moraliteit werden ondergeschikt aan wat Israël het beste achtte voor de eigen veiligheid.¹⁹⁹² Dit uitte zich onder meer in het halsstarrig verzet tegen de VN-resolutie 242, die op 22 november 1967 gestemd werd en opriep tot terugtrekking uit de bezette gebieden in ruil voor een einde aan de staat van oorlog. De grenzen van 1967 verwierven bekendheid als de Holocaustgrens, het minimale territorium waarover Israël moest beschikken om de eigen vernietiging succesvol tegen te kunnen gaan. Bovendien gingen al snel stemmen op om joodse nederzettingen te bouwen op veroverd grondgebied, omdat het bevolken van deze regio's volgens de voorstanders vooruitgeschoven militaire posten zouden vormen en dus de beste garantie bood tegen een tweede Holocaust.¹⁹⁹³ Door Israëls weigering om de VN-resolutie na te leven, bleven de vijandelijkheden voortduren: schermutselingen aan de grens met Egypte en Palestijnse terreuracties, zoals het kapen van vliegtuigen en de moord op elf Israëlische atleten tijdens de Spelen in München in september 1973.¹⁹⁹⁴ De PLO werd afgeschilderd als een nazistische beweging en hun acties waren voor de zionistische commentatoren eens te meer een indicatie dat Joden buiten het Israëlische grondgebied nooit meer veilig zouden zijn.¹⁹⁹⁵

Één maand nadien, op 6 oktober 1973 vielen de Egyptische en Syrische legers totaal onverwacht Israël binnen, in een poging om minstens hun verloren grondgebied terug te winnen. De Israëli's werden opnieuw overmand door angst voor vernietiging en naarmate de gevechten vorderden nam deze angst, in tegenstelling met de periode van de Zesdaagse Oorlog, nog toe. Uiteindelijk werden de Egyptische en Syrische troepen ver teruggedreven en werd na 20 dagen van zware gevechten een staakt-het-vuren opgelegd door de Verenigde Naties. Maar de kostprijs was hoog: het territoriale status-quo bleef behouden maar 2500 Israëlische soldaten hadden het leven gelaten. Voor het eerst waren op televisie ook beelden te zien van gevangen genomen en vernederde Israëli's. De euforie en het gevoel van onoverwinnelijkheid van na de Zesdaagse Oorlog waren volledig verdwenen en vervangen

¹⁹⁸⁹ SHAPIRA, Anita. *The Holocaust: Private Memories, Public Memory in Jewish Social Studies*, 1998, 4, 41

¹⁹⁹⁰ ARAD, Gulie Ne'eman. *Israel and the Shoah: A Tale of Multifarious Taboos in New German Critique*, 2003, 90, 13, SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 390-391 en ZERTAL, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 118-120

¹⁹⁹¹ SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 392

¹⁹⁹² ARAD, Gulie Ne'eman. *Israel and the Shoah: A Tale of Multifarious Taboos in New German Critique*, 2003, 90, 13-14 en ZERTAL, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 126

¹⁹⁹³ NAOR, Arye. *Lessons of the Holocaust Versus Territories For Peace, 1967-2001 in Israel Studies*, 2003, 8, 1, 133-134 en ZERTAL, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 189-190

¹⁹⁹⁴ SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 393

¹⁹⁹⁵ NAOR, Arye. *Lessons of the Holocaust Versus Territories For Peace, 1967-2001 in Israel Studies*, 2003, 8, 1, 135

door een algemeen gevoel van blijvende kwetsbaarheid.¹⁹⁹⁶ Het zelfbeeld van de strijd bare Israëlische *sabra*, verpersoonlijkt in de figuur van Moshe Dayan – die had meegevochten in de Onafhankelijkheidsoorlog, stafchef was bij de invasie van Sinaï in 1956 en tijdens de Zesdaagse Oorlog minister van defensie was – verloor veel van zijn overtuigingskracht. Het aura van onafhankelijkheid, onverzettelijkheid en onoverwinnelijkheid was doorprikt. Met de diskreditering van het ideaalbeeld van de *sabra* was een periode aangebroken waarin de herinnering aan de Holocaust tot kern van de Israëlische identiteit gemaakt werd en vooral de nadruk gelegd werd op de internalisering van het gevoel van slachtofferschap in plaats van heroïek. De traditionele zionistische notie van heldhaftigheid werd hiervoor uitgebreid tot vormen van zogenaamd passief verzet tijdens de Holocaust: het behoud van menselijke waardigheid en joodse eigenheid in extreme omstandigheden. De Holocaustslachtoffers werden heiligen of martelaren en vervoegden de verzetshelden aan het Israëlische pantheon.¹⁹⁹⁷ Een laatste opflakking van de heroïsche zelfperceptie volgde in de zomer van 1976, toen de Mossad er tegen alle verwachtingen in slaagde om een gekaapt vliegtuig dat naar Entebbe afgeleid was, op Duitse en Palestijnse terroristen te veroveren.¹⁹⁹⁸

Het Holocaustbewustzijn zou in Israël echter pas echt dominant worden nadat *Mapai* in mei 1977 de verkiezingen verloor en de rechtse *Likoed*-partij van Menachem Begin aan de macht kwam.¹⁹⁹⁹ De Israëlische identiteit was er voor Begin één van uniek en eeuwig slachtofferschap en de continue dreiging van een tweede Holocaust legitimeerde elk beleid dat de veiligheid en kracht van Israël versterkte. Onder Begins bewind raakte de Holocaust gepolitiseerd als bestaansreden van Israël en als bron van onvervreembare rechten. Hij was de eerste premier die doelbewust inspeelde op het schuldgevoel van het westen om elke kritiek op het Israëlische beleid af te blokken en hij opteerde voor de verdere uitbouw en modernisering van de Israëlische strijdkrachten.²⁰⁰⁰ Terwijl de Holocaust voor Ben-Gurion steeds een historische metafoor gebleven was, was de Holocaust voor Begin een gebeurtenis die de relatie met de wereld definieerde. Het was een prisma waardoor eigentijdse gebeurtenissen begrepen en vervormd werden.²⁰⁰¹ Dit kwam al tot uiting toen hij de Egyptische president Sadat naar Jeruzalem uitnodigde en rondleidde door het *Yad Vashem*-museum om duidelijk te maken dat, ondanks de vredesbesprekingen – die zouden leiden tot de *Camp David*-akkoorden van 17 september 1978 en de afstand van Sinaï aan Egypte –, verdere territoriale toegevingen onbespreekbaar zouden zijn.²⁰⁰² Begin juni 1982, aan de vooravond van de inval in Libanon, liet Begin aan z'n kabinet verstaan dat het uitroken van de PLO en haar leider Arafat de enige manier was om een nieuw Treblinka tegen te gaan. De

¹⁹⁹⁶ BERENBAUM, Michael. *After Tragedy and Triumph: Essays in Modern Jewish Thought and the American Experience*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 7 en ZERTAL, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 182-183

¹⁹⁹⁷ ARAD, Gulie Ne'eman. *Israel and the Shoah: A Tale of Multifarious Taboos* in *New German Critique*, 2003, 90, 16, SHAPIRA, Anita. *The Holocaust: Private Memories, Public Memory* in *Jewish Social Studies*, 1998, 4, 41 en SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 394

¹⁹⁹⁸ BROG, Mooli. *Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel Collective Memory* in *Israel Studies*, 2003, 8, 3, 78 en SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 395

¹⁹⁹⁹ SHAPIRA, Anita. *The Holocaust: Private Memories, Public Memory* in *Jewish Social Studies*, 1998, 4, 42

²⁰⁰⁰ NAOR, Arye. *Lessons of the Holocaust Versus Territories For Peace, 1967-2001* in *Israel Studies*, 2003, 8, 1, 136 en 138-139

²⁰⁰¹ ARAD, Gulie Ne'eman. *Israel and the Shoah: A Tale of Multifarious Taboos* in *New German Critique*, 2003, 90, 15-16, BERENBAUM, Michael. *After Tragedy and Triumph: Essays in Modern Jewish Thought and the American Experience*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 7-8 en NAOR, Arye. *Lessons of the Holocaust Versus Territories For Peace, 1967-2001* in *Israel Studies*, 2003, 8, 1, 136

²⁰⁰² ARAD, Gulie Ne'eman. *Israel and the Shoah: A Tale of Multifarious Taboos* in *New German Critique*, 2003, 90, 16 en SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 398

aanzwellende internationale kritiek legde hij naast zich neer, want niemand had Israël na de Holocaust nog morele lessen te geven. En in een brief aan Reagan vergeleek hij de invasie in Libanon en de vernietiging van Arafats hoofdkwartier in Beirut met de vernietiging van Hitlers bunker.²⁰⁰³

3.1.4 De nationale Holocaustherinnering tussen post- en neo-zionisme: van 1987 tot heden

De oorlog in Libanon zorgde voor de eerste barsten in de aanvaarding van het officiële Holocaustdiscours. Dat in naam van de Holocaust een oorlog gestart was tegen een land dat zelf geen rechtstreekse militaire bedreiging vormde, zorgde vooral aan de linkerkant voor verontwaardiging. Ook het buitensporige gebruik van geweld en de zijdelingse betrokkenheid bij massakers zoals die in het vluchtelingenkamp van Sabra en Shatila, waren volgens deze critici flagrant in tegenspraak met alles waar de herinnering aan de Holocaust voor stond. Gerespecteerde auteurs als Amos Oz en Boaz Evron kropen in de pen om aan te kaarten dat hier sprake was van een duidelijke politieke exploitatie van de Holocaust. Ze riepen op om de rede, nuchterheid en moraliteit te laten weerkeren en afstand te nemen van – onterecht op de Holocaust gefundeerde – blinde zelfgenoegzaamheid en agressieve paranoia.²⁰⁰⁴ De kritiek zou nog aanzwellen na het uitbreken van de Eerste Intifada in 1987. De agressie waarmee zwaarbewapende Israëlische soldaten tekeer gingen tegen stenengooiende Arabische kinderen viel volgens vele commentatoren niet te rijmen met de zionistische perceptie van Israël als onderdrukte natie. De slachtoffers uit het verleden bleken nu zelf in daders getransformeerd. Televisiebeelden van ongeziene brutaliteit ondermijnden het geloof dat Israël zich als een soort verlichte bezetter gedroeg en steeds moreel onberispelijk handelde.²⁰⁰⁵ De Intifada had verschillende ingrijpende gevolgen. Zo waren er steeds meer soldaten die weigerden deel te nemen aan de acties en hiervoor expliciet verwezen naar de Holocaust. Hoewel het steeds om een kleine minderheid zou blijven gaan, werd zulke dienstweigering in de bezette gebieden een steeds terugkerend fenomeen.²⁰⁰⁶ Daarnaast begonnen de Palestijnen, onder invloed van en als tegenreactie op de alom aanwezige Holocaustretoriek, de Holocaustanalogie op hun eigen situatie toe te passen. Volgens Palestijnse woordvoerders was het Palestijnse volk het echte slachtoffer van de nazi's, omdat het gedwongen werd om de gevolgen te dragen van een gebeurtenis waarmee het niets te maken had.²⁰⁰⁷ De territoriale politiek van Israël werd met die van de nazi's gelijkgesteld en omschreven als Zio-Nazisme. In dezelfde periode kwam

²⁰⁰³ ARAD, Gulie Ne'eman. *Israel and the Shoah: A Tale of Multifarious Taboos* in *New German Critique*, 2003, 90, 17, SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 399-400 en SEGEV, Tom. *Israel and the Memory of the Holocaust* in *Le Monde Diplomatique*, april 2001

²⁰⁰⁴ ARAD, Gulie Ne'eman. *Israel and the Shoah: A Tale of Multifarious Taboos* in *New German Critique*, 2003, 90, 17-18 en SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 400-402

²⁰⁰⁵ ARAD, Gulie Ne'eman. *Israel and the Shoah: A Tale of Multifarious Taboos* in *New German Critique*, 2003, 90, 18, BROG, Mooli. *Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel Collective Memory* in *Israel Studies*, 2003, 8, 3, 87

²⁰⁰⁶ LINN, Ruth. *Holocaust Metaphors and Symbols in the Moral Dilemmas of Contemporary Israeli Soldiers in Metaphor and Symbolic Activity*, 1991, 6, 2, 72-74 en 78-83, LINN, Ruth. *The Emergence of Holocaust Memories in the Moral Dilemmas of Objecting Israeli Soldiers During the Intifada* in *Social Behavior and Personality*, 1996, 24, 2, 134-135 en 137, LINN, Ruth. *Conscience at War: The Israeli Soldier as a Moral Critic*. New York: SUNY, 1996, 66-68, 98 en 137-139, SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 409 en YOUNG, James E. *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation*. Bloomington: Indiana University Press, 1990, 134-137

²⁰⁰⁷ GUR-ZE'EV, Ilan. *The Production of Self and the Destruction of the Other's Memory and Identity in Israeli/Palestinian Education on the Holocaust/Nakbah* in *Studies in Philosophy and Education*, 2001, 20, 261 en LITVAK, Meir en WEBMAN, Esther. *Perceptions of the Holocaust in Palestinian Public Discourse* in *Israel Studies*, 2003, 8, 3, 129-130

ook de term *Nakba* in zwang als verwijzing naar de ‘catastrofe’ van de Israëlische onafhankelijkheidsoorlog van 1948 – de vlucht annex verdrijving van 800.000 Palestijnen, in hoofdzaak naar de Gazastrook en de westelijke Jordanoever, die in 1967 op hun beurt bezet werden. Ook de *Nakba* werd tot een funderingsmythe opgewaardeerd, als een unieke historische ervaring voorgesteld en vanaf 1998 herdacht met een jaarlijkse herdenkingsdag, die valt op de dag na de Israëlische dag van de onafhankelijkheid.²⁰⁰⁸ Zowel Israël’s als Palestijnen gebruikten nu dezelfde Holocaustmetafoor, in een negatieve dialectiek waarbij elkaars slachtofferstatus ontkend werd.²⁰⁰⁹

Een nog ingrijpender gevolg van de Eerste *Intifada* was het ontstaan van een echte breuk in de culturele hegemonie van het zionisme en de officiële Holocaustherinnering die ermee samenhang. De onvrede die sinds de inval in Libanon in linkse middens geventileerd werd, nam nu structurele proporties aan. Enkele maanden na het begin van de *Intifada* publiceerde Yehuda Elkana – Auschwitz-overlevende, gerespecteerd professor ideeëngeschiedenis en één van de leidende linkse intellectuelen van het moment – een stukje in *Haaretz* dat insloeg als een bom. Als directe reactie op het persbericht dat Israëlische soldaten bij het plat bulldozeren van het dorp Salem verschillende Arabieren levend onder het bouwafval begraven hadden, terwijl andere soldaten glimlachend stonden toe te kijken, stelde Elkana de nefaste effecten van het Holocaustbewustzijn openlijk aan de kaak. Dat Israëlische soldaten zich tot zulk gedrag verlaagd hadden, was volgens hem te wijten aan een diepe existentiële angst die gevoed werd door bepaalde negatieve lessen die de staat uit de Holocaust afgeleid had en de burgers van jongs af ingeprent kregen. Elkana hekelde het obsessieve geloof dat Israël’s eeuwige slachtoffers zijn, de hele wereld tegen Israël is en Israël elke moraliteit mag laten varen in naam van de bescherming van de (ogenschijnlijk) bedreigde veiligheid. De aanmaning om de Holocaust nooit te vergeten en de tendens om de bevolking onophoudelijk te bestoken met horrorverhalen uit het verleden, had ertoe geleid dat de plicht tot herinnering *de facto* geïnternaliseerd was als een oproep tot blinde haat. Elkana pleitte ervoor om de Holocaust niet langer tot hoeksteen te maken van de nationale identiteit en zelfs volledig te vergeten. In een land dat zijn relatie tot het heden en zijn toekomstideaal laat dicteren door een herinnering aan verleden slachtofferschap, zou de democratie volgens hem steeds in gevaar zijn en de beoogde rust en veiligheid nooit terugkeren.²⁰¹⁰ Andere linkse intellectuelen sloten zich bij Elkana’s kritiek aan, maar niet bij zijn oplossing. Zijn hamerden erop dat herinnering noodzakelijk bleef maar Israël nood had aan een universalisering van de lessen van de Holocaust: het dictum ‘dit mag ons niet meer overkomen’ moest vervangen worden door ‘dit mag niemand nog ooit overkomen’.²⁰¹¹ Hiermee tekenden de contouren zich af van een alternatieve, burgerrechtelijke invulling van de Holocaustherinnering. Het enorme protest dat vanuit rechtse hoek tegen deze suggestie rees, verried het ontstaan van twee

²⁰⁰⁸ BRONNER, Ethan. *Living With the Palestinian ‘Catastrophe’* in *New York Times*, 23 april 1998 en LITVAK, Meir en WEBMAN, Esther. *Perceptions of the Holocaust in Palestinian Public Discourse in Israel Studies*, 2003, 8, 3, 130-131

²⁰⁰⁹ GUR-ZE’EV, Ilan. *The Production of Self and the Destruction of the Other’s Memory and Identity in Israeli/Palestinian Education on the Holocaust/Nakbah* in *Studies in Philosophy and Education*, 2001, 20, 261-262 en LINN, Ruth en GUR-ZE’EV, Ilan. *Holocaust as Metaphor: Arab and Israeli Use of the Same Symbol in Metaphor and Symbolic Activity*, 1996, 11, 3, 197-199

²⁰¹⁰ ARAD, Gulie Ne’eman. *Israel and the Shoah: A Tale of Multifarious Taboos* in *New German Critique*, 2003, 90, 19, RAM, Uri. *National, Ethnic or Civic? Contesting Paradigms of Memory, Identity and Culture in Israel* in *Studies in Philosophy and Education*, 2000, 19, 418 en SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 503-504

²⁰¹¹ RAM, Uri. *National, Ethnic or Civic? Contesting Paradigms of Memory, Identity and Culture in Israel* in *Studies in Philosophy and Education*, 2000, 19, 418

onverzoenbare herinneringsparadigma's, die in het begin van de jaren 90 zouden uitmonden in een cultureel schisma tussen neo-zionisten en post-zionisten.²⁰¹²

Voor het zover was, zouden zich nog een aantal belangrijke gebeurtenissen voordoen, zoals het proces tegen Ivan Demjanjuk. Demjanjuk was in februari 1986 aan Israël uitgeleverd op verdenking 'Ivan de Verschrikkelijke' te zijn, een voormalig kampbewaker van Treblinka die berucht stond om zijn wreedheid. Zijn proces begon op 26 november 1986 en was net als dat van Eichmann opgevat als een collectieve educatieve catharsis. Was Israël er met Eichmann in geslaagd een kopstuk van de Holocaustbureaucratie ter dood te veroordelen, dan was nu één van de meest tot de verbeelding sprekende kampbeulen aan de beurt. Het proces vond plaats in een omgebouwde cinemazaal, schoolklassen werden aangemoedigd om ter plekke een kijkje te komen nemen, de pers was massaal uitgenodigd en dagelijks waren er lange televisieverslagen van de procesvorderingen. Hoewel er twijfel bestond over de betrouwbaarheid van de kroongetuigenissen, werd Demjanjuk op 18 april 1988 ter dood veroordeeld. De zaak werd in 1993 in beroep behandeld door het Hoogerechtshof, dat hem op 29 juli 1993 vrijsprak. In de Sovjetarchieven was intussen een identificatiekaart teruggevonden uit Demjanjucs tijd bij de *Trawniki-Verbände* en er waren ook oude getuigenissen opgedoken van medebewakers waaruit bleek dat Demjanjuk in Sobibor maar niet in Treblinka gewerkt had. Omdat een nieuw proces voor ongeveer dezelfde feiten juridisch zeer moeilijk lag, werd beslist om hem niet te dagvaarden voor zijn Sobiborverleden en hem terug te sturen naar de Verenigde Staten, waarna hij zoals gekend in 2009 aan Duitsland uitgeleverd werd. Tegen de verwachting in bleken Demjanjucs processen in Jeruzalem nauwelijks iets teweeg te brengen. De meeste jonge Israëli's hadden immers geen voorlichting over de Holocaust meer nodig en voor velen lag een eenduidige identificatie met de pedagogische doelstellingen van het proces heel wat moeilijker na Libanon en de *Intifada*.²⁰¹³

Eind 1990 barstte de Golfoorlog los en waren gevoelens van existentiële dreiging in Israël opnieuw duidelijk aanwezig. Saddam Hussein dreigde ermee om Israël van de kaart te vegen en zette zijn woorden kracht bij met de lancering van 39 Scudraketten in januari 1991. Hoewel deze uiteindelijk slechts twee mensenlevens zouden kosten, bestond de vrees dat de raketten chemische koppen bevatten. Gedurende enkele weken doemde het spookbeeld van een tweede Holocaust weer op: er werden massaal gasmaskers verspreid en luchtafweersirenes joegen de bevolking in groten getale naar de schuilkelders.²⁰¹⁴ Op vraag van de Verenigde Staten ging premier Yitzhak Shamir van *Likoed* niet over tot vergeldingsmaatregelen, omdat gevreesd werd dat de Arabische landen dan de zijde van Irak zouden kiezen en zich tegen Israël zouden keren.²⁰¹⁵ De Golfoorlog had weinig impact op de publieke opinie inzake buitenlands beleid en veiligheid, maar leidde onrechtstreeks tot de eerste vredesakkoorden met de Palestijnen. In de nasleep van de Golfoorlog wilden de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie een omvattende vredesregeling uitwerken voor het hele Midden-Oosten. Nadat Syrië, Libanon, Jordanië en de Palestijnen de uitnodiging aanvaard hadden, voelde Shamir zich gedwongen om ook toe te zeggen en eind oktober 1991 aan de Vredesconferentie van Madrid deel te nemen. De conferentie duurde drie dagen en liep uit op

²⁰¹² RAM, Uri. *National, Ethnic or Civic? Contesting Paradigms of Memory, Identity and Culture in Israel in Studies in Philosophy and Education*, 2000, 19, 418-419

²⁰¹³ GUR-ZE'EV, Ilan. *The Morality of Acknowledging/Not-Acknowledging the Other's Holocaust/Genocide in Journal of Moral Education*, 1998, 27, 2, 175 en SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 415-418

²⁰¹⁴ SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 505-506 en WAXMAN, Dov. *The Pursuit of Peace and the Crisis of Israeli Identity: Defending/Defining the Nation*. New York: Palgrave Macmillan, 2006, 84

²⁰¹⁵ WAXMAN, Dov. *The Pursuit of Peace and the Crisis of Israeli Identity: Defending/Defining the Nation*. New York: Palgrave Macmillan, 2006, 85

achttien maanden van bilateraal overleg dat niets opleverde, omdat het Shamir helemaal niet te doen was om een akkoord met de Palestijnen, maar om de verlichting van de internationale druk op Israël. De conferentie was echter wel van enorm belang omdat het een kader schiep waarop Yitzhak Rabin, die met een linkse coalitie in juni 1992 aan de macht kwam, succesvol kon voortbouwen: bilaterale onderhandelingen met de PLO op basis van de VN-resoluties 242 en 338 en het principe ‘land voor vrede’. De vredesonderhandelingen, opnieuw onder Amerikaanse en Russische supervisie, mondten uit in de Oslo-akkoorden van 13 september 1993, waarbij de administratie van de Palestijnse gebieden overgedragen werd aan een Palestijnse Autoriteit en het Israëlische leger zich uit delen van de Gazastrook en de westelijke Jordaanoever zou terugtrekken.²⁰¹⁶ De Oslo-akkoorden zorgden voor een enorme polarisering tussen voor- en tegenstanders van territoriale tegemoetkomingen en droegen ertoe bij dat de ideologische dichotomie, waarvan na de inval in Libanon en de eerste *Intifada* de eerste kiemen gelegd waren, zou uitgroeien tot twee diametraal tegenovergestelde kampen, die met betrekking tot het Israëlische zelfbeeld en veiligheidsbeleid radicaal verschillende conclusies trokken uit de Holocaust.

Het linksgezinde, post-zionistische kamp rekruteert vooral in de uitgebreide, moderne middenklasse die woont in de kuststreek en dan vooral Tel Aviv en omstreken. De nadruk van de post-zionisten ligt vooral op individuele rechten en op het heden in plaats van op collectieve glorie en het verleden. Van het klassieke zionisme nemen ze de normaliserende en universalistische dimensies over, die ook hun interpretatie van de Holocaust domineren. Ze benadrukken dat de Holocaust, als een gebeurtenis die meer dan welke andere ook de gevaren van het nationalisme onderstreept, niet gebruikt mag worden ter bevordering van nationalistische identificatie en ter legitimatie van extreem geweld tegen echte of vermeende vijanden. Ze kanten zich tegen een parochiale en zelfgenoegzame instrumentalisering van de Holocaust en pleiten voor de bevordering van humanistische waarden en morele gevoeligheid, ook tegenover de niet-joodse inwoners van Israël en de Palestijnen in de bezette gebieden.²⁰¹⁷ Nauw gelieerd aan het post-zionistische gedachtegoed zijn de zogenaamde ‘kritische sociologen’ en ‘nieuwe historici’, die in de nasleep van de eerste *Intifada* en versterkt vanaf het begin van de jaren 90 de nationale mythes van Israël kritisch onder de loep begonnen te nemen.²⁰¹⁸ Één groep – bestaande uit onder meer Avi Shlaim, Ilan Pappé, Zeev Sternhell, Baruch Kimmerling en in mindere mate Benny Morris –²⁰¹⁹ deconstrueert de zionistische interpretatie van de Onafhankelijkheidsoorlog van 1948, terwijl een andere groep – met onder

²⁰¹⁶ WAXMAN, Dov. *The Pursuit of Peace and the Crisis of Israeli Identity: Defending/Defining the Nation*. New York: Palgrave Macmillan, 2006, 85-87

²⁰¹⁷ ARAD, Gulie Ne’eman. *Israel and the Shoah: A Tale of Multifarious Taboos* in *New German Critique*, 2003, 90, 20 en 24-25, DINER, Dan. *Cumulative Contingency: Historicizing Legitimacy in Israeli Discourse* in *History & Memory*, 1995, 7, 1, 148, RAM, Uri. *Postnationalist Pasts: The Case of Israel in Social Science History*, 1998, 22, 4, 526-527, RAM, Uri. *National, Ethnic or Civic? Contesting Paradigms of Memory, Identity and Culture in Israel* in *Studies in Philosophy and Education*, 2000, 19, 418-420 en RAM, Uri. *Four Perspectives on Civil Society and Post-Zionism in Israel* in *Palestine-Israel Journal of Politics, Economics & Culture*, 2005, 12, 1, 34 en 37-38

²⁰¹⁸ RAM, Uri. *Postnationalist Pasts: The Case of Israel in Social Science History*, 1998, 22, 4, 515

²⁰¹⁹ KIMMERLING, Baruch. *Academic History Caught in the Cross-Fire: The Case of Israeli-Jewish Historiography* in *History & Memory*, 1995, 7, 1, 41-65, MORRIS, Benny. *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947-1949*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988, MORRIS, Benny. *The New Historiography: Israel Confronts Its Past* in *Tikkun*, 1988, 3, 6, 19-23 en 99-102, MORRIS, Benny. *1948 and After: Israel and the Palestinians*. Oxford: Clarendon Press, 1994, PAPPÉ, Ilan. *The Making of the Arab-Israeli Conflict, 1947-1951*. London: I.B. Tauris, 1992, PAPPÉ, Ilan. *Critique and Agenda: The Post-Zionist Scholars in Israel* in *History & Memory*, 1995, 7, 1, 66-90, PAPPÉ, Ilan. *The Ethnic Cleansing of Palestine*. London: Oneworld, 2006, SHLAIM, Avi. *Collusion Across the Jordan: King Abdullah, the Zionist Movement and the Partition of Palestine*. New York: Columbia University Press, 1988, SHLAIM, Avi. *The Debate About 1948 in International Journal of Middle East Studies*, 1995, 27, 287-304 en STERNHELL, Zeev. *The Founding Myths of Israel: Nationalism, Socialism, and the Making of the Jewish State*. Princeton: Princeton University Press, 1999

andere Moshe Zuckermann, Uri Ram, Tom Segev en Idith Zertal –²⁰²⁰ de zionistische instrumentalisering van de Holocaust bestudeert. De post-zionisten en hun academische medestanders krijgen het echter zeer zwaar te verduren van de neo-zionisten en voorstanders van de traditionele interpretatie van de Israëliëse geschiedenis.

Neo-zionisme is een vorm van zionisme, die vanaf de jaren 80 opgang maakte en gekenmerkt wordt door een veel nauwere aansluiting bij het orthodoxe judaïsme. Net als het klassieke zionisme hamert het neo-zionisme op het belang van een autonoom en veilig eigen territorium als absolute voorwaarde voor de realisatie van het nationale project. Maar de seculiere basis van het klassieke zionisme wordt in aanzienlijke mate vervangen door elementen die aan het orthodoxe judaïsme ontleend zijn, zoals de verwachting van messianistische verlossing en het gebruik van de joodse codex (*Halacha*) als morele leidraad. Door de fusie van zionisme en orthodoxie krijgt het Israëliëse territorium een religieuze dimensie en winnen de bezette gebieden enorm aan belang: de westelijke Jordaanoever en (Oost-)Jeruzalem zijn als de voormalige kerngebieden van het antieke Jodendom heilige plaatsen waarvan onmogelijk afstand gedaan kan worden. Het neo-zionisme heeft vooral aanhangers bij de joodse kolonisten, bij de vele kleine extreem-rechtse partijen en bij een harde kern van *Likoed* en de nationaal-religieuze partij *Mafdal*. Zij zien de natie als een spiritueel-etnische gemeenschap en niet als een politieke gemeenschap gedefinieerd door burgerrechten waaraan alle inwoners, dus ook niet-Joden, evenwaardig kunnen participeren.²⁰²¹ De opkomst van het neo-zionisme gaat ook gepaard met een wijzigende perceptie van de Holocaust: het is een gebeurtenis met een sacrale essentie die in de stichting van de staat Israël een goddelijk antwoord gevonden heeft en een oproep in zich draagt tot standvastigheid tegenover ongelovigen. Het neo-zionisme bekrachtigt de tendens om de Holocaustmetafoor op het Israëliësch-Arabisch conflict te projecteren en de Holocaust als retorisch instrument aan te wenden om kritiek van de buitenwereld te pareren.²⁰²²

De eerste *Intifada* en de toenemende aandacht voor de Palestijnse problematiek in de binnen- en buitenlandse pers leidde, onder invloed van het opkomende neo-zionisme, tot een nieuwe versterking van het Holocaustbewustzijn.²⁰²³ Door nog meer nadruk te leggen op de uniciteit van het joodse slachtofferschap en de precaire situatie van Israël werd geprobeerd om de binnenlandse consensus te bewaren, die door links protest onder zware spanning was komen te staan. Bovendien kon de hernieuwde klemtoon op de Holocaust zorgen voor een tegenwicht tegen de Palestijnse politieke eisen en de stijgende internationale druk om deze serieus te nemen.²⁰²⁴ De combinatie van toenemende sympathie voor de Palestijnse zaak en

²⁰²⁰ RAM, Uri. *Zionist Historiography and the Invention of Modern Jewish Nationhood: The Case of Ben Zion Dinur in History & Memory*, 1995, 7, 1, 91-124, RAM, Uri. *Postnationalist Pasts: The Case of Israel in Social Science History*, 1998, 22, 4, 513-547, RAM, Uri. *National, Ethnic or Civic? Contesting Paradigms of Memory, Identity and Culture in Israel in Studies in Philosophy and Education*, 2000, 19, 405-422, SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, SEGEV, Tom. *1967: Israel, the War and the Year That Transformed the Middle East*. New York: Metropolitan Books, 2007 [2006], ZERTAL, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005 en ZUCKERMANN, Moshe. *Zweierlei Holocaust. Der Holocaust in den politischen Kulturen Israels und Deutschlands*. Wallstein: Göttingen, 1998

²⁰²¹ RAM, Uri. *Postnationalist Pasts: The Case of Israel in Social Science History*, 1998, 22, 4, 525-526 en RAM, Uri. *National, Ethnic or Civic? Contesting Paradigms of Memory, Identity and Culture in Israel in Studies in Philosophy and Education*, 2000, 19, 413, 416 en 419

²⁰²² Cf. RAM, Uri. *National, Ethnic or Civic? Contesting Paradigms of Memory, Identity and Culture in Israel in Studies in Philosophy and Education*, 2000, 19, 415.

²⁰²³ De tendens om nog meer te focussen op de Holocaust op het moment dat de Israëliëse veiligheid niet meer in gevaar was en er kritiek rees op de Israëliëse politiek in Libanon en de bezette gebieden, was ook bij de Amerikaanse Joden merkbaar. Zie NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 168.

²⁰²⁴ RESNIK, Julia. 'Sites of Memory' of the Holocaust: Shaping National Memory in the Education System in Israel in *Nations and Nationalism*, 2003, 9, 2, 314

ontnuchtering door de reactionaire reflexen van het ontluikende neo-zionisme zorgden echter niet alleen in Israël zelf voor ernstige frictie. Vanaf het begin van de jaren 90 waren er ook dissidente stemmen hoorbaar in de Amerikaans-joodse gemeenschap, waarin tot dan toe sympathie voor Israël gedomineerd had. Verschillende auteurs, zoals Zygmunt Bauman, vroegen zich hardop af hoe het kwam dat de herinnering aan de Holocaust uitgegroeid was tot een onderdrukkingsmechanisme en een middel om critici de mond te snoeren.²⁰²⁵ Anderen, zoals Peter Novick, formuleerden bedenkingen bij de nefaste effecten van de obsessieve omgang met de Holocaust in joodse middens en in de Verenigde Staten in het algemeen.²⁰²⁶ En nog anderen betwijfelden de wenselijkheid van de financiële, militaire en diplomatieke steun aan Israël. In enkele zeer controversiële publicaties stelden Norman Finkelstein, John Mearsheimer en Stephen Walt de joodse lobby ervoor verantwoordelijk dat Amerika, op basis van een aangepraat schuldgevoel, Israël het hand boven het hoofd bleef houden, terwijl dit naar hun aanvoelen volstrekt contraproductief geworden was voor de Amerikaanse belangen en de verhoudingen in het Midden-Oosten.²⁰²⁷ Ernstige polemieken, zoals de niet-aflatende pennenstrijd tussen Norman Finkelstein en Alan Dershowitz, maken duidelijk dat de opinies na de polarisering in Israël ook in de Amerikaans-joodse gemeenschap verdeeld geraakt zijn.²⁰²⁸

²⁰²⁵ BAUMAN, Zygmunt. *The Holocaust's Life as a Ghost* in DE COSTE, F.C. en SCHWARTZ, Bernard (eds.). *The Holocaust's Ghost: Writings on Art, Politics, Law, and Education*. Edmonton: University of Alberta Press, 2000, 3-15

²⁰²⁶ NOVICK, Peter. *Holocaust Memory in America* in YOUNG, James E. (ed.). *The Art of Memory: Holocaust Memorials in History*. New York: Prestel, 1994, 159-165 en NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999

²⁰²⁷ FINKELSTEIN, Norman G. *The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering*. New York: Verso, 2000, MEARSHEIMER, John J. en WALT, Stephen M. *The Israel Lobby and US Foreign Policy* in *London Review of Books*, 23 maart 2006 en MEARSHEIMER, John J. en WALT, Stephen M. *The Israel Lobby and US Foreign Policy*. New York: Farrar, Straus & Giroux, 2007. De meeste neutrale auteurs zijn het erover eens dat de steun van de Verenigde Staten aan Israël niet terug te voeren is op machinaties van de joodse lobby, hoewel de politieke invloed van de *American Israel Public Affairs Committee* en allerhande joodse denktanks zeker een aanzienlijke ondersteunende rol speelt. Er zijn echter een aantal meer prozaïsche redenen. Naast de mogelijke strategische functie die Israël na de Koude Oorlog nog voor de Verenigde Staten bezit, gaat het hierbij vooral om de enorme electorale invloed van voorstanders van goede relaties met Israël. Amerikaanse Joden hebben een disproportionele electorale impact. Ten eerste participeren ze in heel hoge mate aan de verkiezingen: bijna 80% van de Amerikaanse Joden gaat stemmen, tegen slechts 40% van de niet-joodse Amerikanen. Hoewel ze maar 2% van de bevolking vertegenwoordigen (5,5 miljoen op 265 miljoen Amerikanen), maken ze ongeveer 4% van de kiezende bevolking uit. Ten tweede leven de meeste Amerikaanse Joden in zogenaamde kritische staten, zoals New York, Californië en Illinois, waardoor hun stemmen nog meer aan belang winnen. Ten derde zijn veel Joden politiek geëngageerd in de Democratische en Republikeinse Partij, waar ze vaak actief deelnemen aan de politieke campagnes en fondsenwerving. En ten vierde zijn ze ook sterk aanwezig als opiniemakers en woordvoerders in alle geledingen van het politieke proces. In de regel stemmen de Amerikaanse Joden voor de meest liberale kandidaat, voor zover die geen anti-joodse of anti-Israëliëse stellingen inneemt. Maar nog veel belangrijker dan de joodse kiezers, campagneleiders en opiniemakers is de invloed van de naar schatting 50 miljoen christelijke evangelisten. Velen van hen geloven, op basis van een letterlijke lezing van de Bijbel – die onder meer gepropageerd wordt door toonaangevende predikanten als Hal Lindsey – dat de joodse terugkeer naar het Heilige Land een voorwaarde is voor de *Second Coming* en het Armageddon. De invloed van de christelijke evangelisten binnen de machtige neoconservatieve beweging en hun rechtstreekse electorale betekenis zijn ze de voornaamste verklaring voor dat anti-Israëliëse standpunten in de Verenigde Staten politiek volstrekt inopportuun blijven. Zie BAYME, Steven. *Jewish Arguments and Counterarguments: Essays and Addresses*. Hoboken: Ktav, 2002, 82 en 85-86, CLARK, Victoria. *Allies for Armageddon: The Rise of Christian Zionism*. New Haven: Yale University Press, 2007, 3-5 en 62-63, COHN-SHERBOK, Dan. *The Politics of Apocalypse: The History and Influence of Christian Zionism*. Oxford: Oneworld, 2006, 2-6, LINDSEY, Hal en CARLSON, Carole C. *The Late Great Planet Earth*. Grand Rapids: Zondervan, 1970, 19-21, NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 166-167 en STEPHENS, Elizabeth. *America, Israel and the Six Day War* in *History Today*, 2007, 57, 6, 18.

²⁰²⁸ COHEN, Patricia. *A Bitter Spat Over Ideas, Israel and Tenure* in *The New York Times*, 12 april 2007, COHEN, Patricia. *Outspoken Political Scientist Denied Tenure at DePaul* in *The New York Times*, 11 juni 2007,

Na de Oslo-akkoorden raakte het politieke klimaat in Israël in de wurggreep van een voorlopig nog steeds voortdurende ideologische tegenstelling tussen post- en neo-zionisten. Op 4 november 1995 werd premier Rabin tijdens een vredesdemonstratie doodgeschoten door de ultra-Orthodox Yigal Amir. Twee jaar na de moord schreef Amir, die tot levenslang veroordeeld werd, een brief waarin hij de moord op Rabin vergeleek met een moord op Hitler die de Holocaust had kunnen voorkomen. De gedachtegang dat een nieuwe Holocaust om de hoek gluurde bij territoriale concessies in ruil voor vrede, was symptomatisch voor de intellectuele atmosfeer die bij de radicaalste neo-zionisten overheerste en nog opgeklopt werd door uitspraken van Shamir, Sharon en Netanyahu.²⁰²⁹ In 1996 kwam Netanyahu's *Likoed* na een spannende verkiezingsstrijd aan de macht en stokte het vredesproces: de bepalingen van de Oslo-I- en Oslo-II-akkoorden werden niet of slechts met mondjesmaat uitgevoerd en de – onder het bewind van Rabin ingezette – bevestiging van de uitbreiding van joodse nederzettingen op de westelijke Jordaanoever werd ongedaan gemaakt. Toch stemde hij als eerste *Likoed*-premier in met territoriale tegemoetkomingen: Hebron, de grootste Palestijnse stad op de westelijke Jordaanoever, werd aan de Palestijnse Autoriteit overgedragen en na het *Wye River Memorandum* van 23 oktober 1998 werd begonnen met een zeer gedeeltelijke terugtrekking uit de rest van de westelijke Jordaanoever.²⁰³⁰ In 1999 werd Netanyahu opgevolgd door de socialist Ehud Barak, die de Palestijnen de meest verregaande territoriale concessies ooit voorstelde: volledige terugtrekking uit Gaza en 90% terugtrekking uit de westelijke Jordaanoever. De gesprekken sprongen echter af omwille van onenigheid over de status van Oost-Jeruzalem en de Tempelberg en omdat Arafat bleef aandringen op een recht van terugkeer van de Palestijnse vluchtelingen naar de huizen die ze in 1948 verlaten hadden.²⁰³¹ In september 2000 brak de tweede *Intifada* uit, gekenmerkt door een golf van zelfmoordaanslagen en raketaanvallen, nieuwe vredesbesprekingen in Taba liepen op niets uit en in september 2001 kwam Sharon aan de macht. Sindsdien mislukten verschillende pogingen om het vredesproces uit het slop te krijgen en opteerden Sharon, Olmert en Netanyahu voor een versterking van de nationale eenheid en een unilaterale territoriale scheiding van Israël's en Palestijnen door de terugtrekking uit en afgrenzing van de Gazastrook, door het optrekken van een gigantische Westoeverbarrière en, recentelijk, door het hervatten van de nederzettingenpolitiek. In discussies over territoriale toegevingen en de recente unilaterale ontwikkelingen blijft de Holocaust zoals vanouds een cruciale retorische rol spelen. Dit is zo mogelijk nog meer het geval met betrekking tot de buitenlandse politiek. Zo ging het uitbreken van de oorlog in Irak gepaard met een herhaling van de Holocaustretoriek van de Golfoorlog en is de Holocaust ook in de huidige spanningen tussen Israël en Iran retorisch alom aanwezig: Netanyahu vergelijkt Iran met Nazi Duitsland, waarschuwt voor een nieuwe Holocaust en tegen een accommodatie *à la* Chamberlain en profileert zich als een nieuwe Churchill die desnoods eenzijdig verdachte nucleaire installaties zal laten bombarderen; Ahmadinejad van zijn kant schuwt de provocatie niet, vergelijkt de

DERSHOWITZ, Alan M. *Chutzpah*. New York: Simon & Schuster, 1991, DERSHOWITZ, Alan M. *The Case for Israel*. Hoboken: John Wiley & Sons, 2003 en FINKELSTEIN, Norman G. *Beyond Chutzpah: On the Misuse of Anti-Semitism and the Abuse of History*. Berkeley: University of California Press, 2005

²⁰²⁹ NAOR, Arye. *Lessons of the Holocaust Versus Territories For Peace, 1967-2001* in *Israel Studies*, 2003, 8, 1, 143-144, RAM, Uri. *Postnationalist Pasts: The Case of Israel in Social Science History*, 1998, 22, 4, 525, SEGEV, Tom. *Israel and the Memory of the Holocaust* in *Le Monde Diplomatique*, april 2001, WAXMAN, Dov. *The Pursuit of Peace and the Crisis of Israeli Identity: Defending/Defining the Nation*. New York: Palgrave Macmillan, 2006, 121-122 en ZERTAL, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 198-200

²⁰³⁰ WAXMAN, Dov. *The Pursuit of Peace and the Crisis of Israeli Identity: Defending/Defining the Nation*. New York: Palgrave Macmillan, 2006, 130-131

²⁰³¹ WAXMAN, Dov. *The Pursuit of Peace and the Crisis of Israeli Identity: Defending/Defining the Nation*. New York: Palgrave Macmillan, 2006, 146-147

Israëlische politiek tegenover de Palestijnen met het nazi-beleid en ontpopt zich tot Holocaustontkenner.²⁰³²

3.2 *Het commemoratief instrumentarium van de nationale Holocaustherinnering*

3.2.1 *Yad Vashem en Yom Hashoah*

De herdenking van de Holocaust was in de jaren 50 nog in hoofdzaak een privé-aangelegenheid van de overlevenden. Op de verjaardag van de liquidatie van hun joodse gemeenschap, kwamen ze bijeen om de slachtoffers te gedenken. Vaak schreven ze ook zogenaamde *Yizkor*-boeken, waarmee ze de herinnering aan hun verdwenen gemeenschap levendig hielden en richtten ze op het kerkhoven kleine monumenten op, waarin as uit de vernietigingskampen bijgezet werd.²⁰³³ Sommige overlevenden richtten ook persoonlijke gedenktekens op, zoals additionele grafstenen ter herinnering aan vermoorde familieleden.²⁰³⁴ Tienduizenden kwamen jaarlijks samen aan de *Chamber of the Holocaust*, een catacombe die in 1949 door het ministerie voor religieuze zaken opgericht was op *Mount Zion*, naast het graf van koning David.²⁰³⁵ De aanzet tot een officiële herinnering van de slachtoffers werd gegeven met de stemming van de zogenaamde *Yad Vashem*-wet op 18 mei 1953, ter gelegenheid van de tiende verjaardag van de opstand van het getto van Warschau.²⁰³⁶ Deze wet riep een centrale herdenkingsinstelling – *Yad Vashem* –²⁰³⁷ in het leven om de herdenkingsplechtigheden te coördineren en de feiten van de Holocaust zo volledig mogelijk voor de komende generaties te documenteren.²⁰³⁸ De instelling kreeg een site toegewezen op een heuvel in Jeruzalem, die net ten westen ligt van *Mount Herzl*, waar het militaire kerkhof zich bevindt waar Theodor Herzl, de stichter van de zionistische beweging, zijn laatste rustplaats kreeg en ook nationale helden zoals Hannah Senesh en de gesneuvelde soldaten uit de onafhankelijksoorlog begraven waren.²⁰³⁹ Bij de eerste steenlegging op 29 juli 1954 kreeg deze heuvel de naam *Memorial Hill*. Door deze geografische keuze kon *Yad Vashem*

²⁰³² STRENGER, Carlo. *Ahmadinejad, Netanyahu and the Holocaust: The Ethics of Memory* in *Haaretz*, 13 november 2009

²⁰³³ BAUMEL, Judy. *Everlasting Memory: Individual and Communal Holocaust Commemoration in Israel* in WISTRICH, Robert en OHANA, David (eds.). *The Shaping of Israeli Identity: Myth, Memory and Trauma*. London: Frank Cass & Co, 1995, 129-131 en WEIN, Abraham. *Jizkor-Buch* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 677-679. Zie voor de specifieke Holocaustherdenking in de verschillende kibboets, die met overlevende partizanen geassocieerd zijn: SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 446-457 en YOUNG, James E. *Israel's Memorial Landscape: Sho'ah, Heroism, and National Redemption* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University, 1991, 279-304.

²⁰³⁴ HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 67-69 en OFER, Dalia. *The Strength of Remembrance: Commemorating the Holocaust During the First Decade of Israel* in *Jewish Social Studies*, 2000, 6, 2, 32

²⁰³⁵ BROG, Mooli. *Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel* in *Israel Studies*, 2003, 8, 3, 74, OFER, Dalia. *The Strength of Remembrance: Commemorating the Holocaust During the First Decade of Israel* in *Jewish Social Studies*, 2000, 6, 2, 28 en SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 440

²⁰³⁶ HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 72

²⁰³⁷ *Yad Vashem* betekent letterlijk 'memoriaal en naam' en gaat terug op een vers uit Jesaja (56:5).

²⁰³⁸ SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 462 en SHAPIRA, Anita. *The Holocaust: Private Memories, Public Memory* in *Jewish Social Studies*, 1998, 4, 44

²⁰³⁹ BROG, Mooli. *Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel* in *Israel Studies*, 2003, 8, 3, 68-69

beschouwd worden als een topografische uitbreiding van het nationale kerkhof en zouden de Holocaust en de stichting van de staat letterlijk zij aan zij herdacht worden. De Holocaust werd zo een nationale tragedie en *Yad Vashem* werd expliciet gedefinieerd als het graf van alle Holocaustslachtoffers.²⁰⁴⁰ Op de herdenkingscampus gingen in 1957 een administratief centrum, een archief en een bibliotheek open en in 1958 een kleine tentoonstellingshal, waarin vooral het verzet belicht werd.²⁰⁴¹ Op 13 april 1961, twee dagen na het begin van het Eichmannproces, werd de *Memorial Tent* ingewijd. In deze belangrijkste herdenkingshal van *Yad Vashem* werd de as van tienduizenden slachtoffers bijgezet, de eeuwige herinneringsvlam ontstoken en de vloer betegeld met de namen van 22 concentratie- en vernietigingskampen. De *Memorial Tent* fungeerde als een soort graf van het onbekende Holocaustslachtoffer en als het centrum van de herdenkingsceremonies.²⁰⁴² In 1962 werd *The Avenue of the Righteous Gentiles* ingewijd, een laan die opgevat werd als een levend memoriaal waar niet-joodse individuen en organisaties herdacht zouden worden die met gevaar voor eigen leven Joden gered hadden. Oskar Schindler was één van de eerste die daar een boom mocht planten; in 1974 zou hij trouwens op eigen verzoek op het christelijke kerkhof op *Mount Herzl* begraven worden.²⁰⁴³ In 1965, ter gelegenheid van de herdenking van de *Reichskristallnacht*, werd ook een synagoge ingewijd.²⁰⁴⁴ Na de Zesdaagse Oorlog van 1967 veranderde de klemtoon van de site: gettostrijders en partizanen werden nog meer op de voorgrond geplaatst omdat ze nu als voorbeeld moesten dienen voor een maatschappij, die moest vechten om te overleven. De soldaten moest duidelijk gemaakt worden dat de verhinderende van een nieuwe Holocaust een acute opdracht geworden was. In 1968, ter gelegenheid van de 20ste verjaardag van de onafhankelijkheid en 25ste verjaardag van de getto-opstand, werd begonnen met de oprichting van de *Pillar of Heroism*, een 21 meter hoge metalen zuil die het heldendom tijdens de Holocaust moest symboliseren en het meest dominante gedenkteken van heel de site moest zijn.²⁰⁴⁵

In juli 1973, enkele maanden voor het uitbreken van de *Yom Kippoor*-oorlog, ging op de site ook een echt Holocaustmuseum open dat de kleine tentoonstellingshal van weleer verving. De herdenking van de ‘martelaars en de helden’ kreeg nu een additionele, pedagogische component: het museum bood de Israëli’s de mogelijkheid om de link tussen de Holocaust en Israël begripmatig en dus veel sterker te internaliseren dan voorheen via loutere

²⁰⁴⁰ BROG, Mooli. *Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel Collective Memory* in *Israel Studies*, 2003, 8, 3, 69, HAAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 76 en 85, YOUNG, James E. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 250 en YOUNG, James E. *Israel* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 278

²⁰⁴¹ HAAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 92 en YOUNG, James E. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 250

²⁰⁴² BROG, Mooli. *Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel Collective Memory* in *Israel Studies*, 2003, 8, 3, 77, HAAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 93, SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 426 en YOUNG, James E. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 250-253

²⁰⁴³ CROWE, David M. *Oskar Schindler: The Untold Account of His Life, Wartime Activities and the True Story Behind the List*. Cambridge: Westview Press, 2004, 372 en 592

²⁰⁴⁴ YOUNG, James E. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 250

²⁰⁴⁵ BROG, Mooli. *Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel Collective Memory* in *Israel Studies*, 2003, 8, 3, 79 en HAAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 98-101

commemoratie mogelijk was.²⁰⁴⁶ Het eerste deel van de tentoonstelling volgde de geschiedenis van de Duitse Joden tot aan de inval in Polen en eindigde met de gettoïsering; het tweede deel beschreef de massamoorden in de vernietigingskampen en door de *Einsatzgruppen*; het derde deel was gewijd aan het joodse verzet in de getto's en de kampen, toonde de weg die de overlevenden na de bevrijding moesten afleggen om in Palestina/Israël te raken en eindigde met de stichting van Israël en het Eichmannproces. Het leven, de vervolging en de vernietiging van de Europese Joden werd enkel als een deel van de joodse geschiedenis afgeschilderd en exclusief weergegeven vanuit het perspectief van de slachtoffers. De slachtoffers verschenen als volstrekt hulpeloze wezens in de macht van een demonische, antisemitische kracht. Er was geen spoor van enige contextualisering, geen analyse van het nationaal-socialisme die verder ging dan de rechtstreekse gevolgen voor de Joden en ook geen thematisering van de daders en medeplichtigen. De Conferentie van Évian, het debacle met de St. Louis en de ramp met de Struma kwamen wel uitgebreid aan bod, om de onverschilligheid van de rest van de wereld in de verf te zetten en duidelijk te maken dat er toen geen toevluchtsoord bestond als nu met Israël wel het geval was.²⁰⁴⁷ Conform het zionistische narratief van het museum, eindigde de Holocaust niet met de bevrijding van de kampen maar met het ogenblik waarop de eerste overlevenden in Haifa en Caesarea voet aan wal zetten. Het was duidelijk niet de bedoeling om de geschiedenis van de Holocaust uitvoerig uit de doeken te doen, maar om de bezoeker identificatiemogelijkheden te verschaffen die hem moesten toelaten om de officiële kijk op de Holocaust tot een onderdeel van zijn eigen joodse identiteit te maken. De decontextualisering, de disproportionele aandacht voor de verzetsdaden en de causale link met Israël moest een identificatie met de partizanen bewerkstelligen die tot mobilisering aanleiding zou geven en tegelijk het bewustzijn stimuleren van de noodzaak van het bestaan van Israël.²⁰⁴⁸ De bezoeker moest kortom de eigentijdse verplichtingen onder ogen zien die hijzelf als gevolg van de Holocaust had tegenover de Israëlische staat.

Na de *Yom Kippoor*-oorlog werd de verandering van een nieuw Auschwitz nogmaals als motief versterkt. In januari 1975 werd een replica van het monument dat Nathan Rapoport voor het getto van Warschau gemaakt had, plechtig onthuld in *Yad Vashem*. De reuzengrote afbeeldingen van gettostrijders werden, naast de veel kleinere afbeeldingen van Joden die hun dood tegemoet marcheerden, ingekapseld in de *Ghetto Wall* op het speciaal zo genoemde *Warsaw Ghetto Square*.²⁰⁴⁹ De jaarlijkse ceremonie op de Holocaustherdenkingsdag werd nu

²⁰⁴⁶ Cf. HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 121.

²⁰⁴⁷ De *Struma* was een stoomschip waarmee 769 Roemeense Joden in december 1941 naar Palestina trachtten te ontkomen. Het schip strandde echter met motorpech in Istanboel. Zich bewust van de bestemming, zette Groot-Brittannië Turkije diplomatiek onder druk om de Joden op te nemen. De Turkse regering liet 9 opvarenden van boord gaan en liet het schip met de rest van de opvarenden in februari 1942 wegslepen naar de Zwarte Zee, waar het stuurloos ronddobberde. Op 24 februari werd het – zoals pas veel later aan het licht kwam – getorpedeerd door een Russische duikboot, die bevel gekregen had alle vijandige en neutrale schepen tot zinken te brengen om de bevoorrading van nazi Duitsland via de Zwarte Zee een halt toe te roepen. Op één na verdronken alle opvarenden. Zie FRANTZ, Douglas en COLLINS, Catherine. *Death on the Black Sea: The Untold Story of the Struma and World War II's Holocaust at Sea*. New York: HarperCollins, 2003, 60-62, 112-113 en 297.

²⁰⁴⁸ HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 120-122 en YOUNG, James E. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 252-253

²⁰⁴⁹ BROG, Mooli. *Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel Collective Memory in Israel Studies*, 2003, 8, 3, 80. Terwijl in Warschau de twee reliëfs aan de voor- dan wel achterzijde van het monument zijn aangebracht, zijn ze in *Yad Vashem* naast elkaars ingekapseld. Zie over de symboliek van het monument: YOUNG, James E. *The Biography of a Memorial Icon: Nathan Rapoport's Warsaw Ghetto Monument in Representations*, 1989, 26, 69-106.

overgeplaatst van de *Memorial Tent* naar het *Warsaw Ghetto Square*.²⁰⁵⁰ In 1985 werd met het *Monument for the Jewish Soldiers and Partisans* een ander belangrijk monument van Holocausttheroïek onthuld: het betrof een acht meter hoge constructie, bestaande uit zes grote blokken graniet die in de vorm van een Davidster waren opeengestapeld en in het midden doorkliefd werden door een groot stalen zwaard. Dit gedenkteken moest benadrukken dat joodse strijdkrachten – de Joodse Brigades, die in het Britse leger vochten, zowel als de joodse verzetslui in bezet gebied – bijgedragen hadden aan de overwinning op nazi-Duitsland. Omdat de combinatie van Davidster en zwaard ook het symbool was van de Israëlische defensie, kon dit monument ook gelden als een retroactieve erkenning van de Joodse Brigades en verzetslui als soldaten van het Israëlische leger.²⁰⁵¹ In 1987 werd een monument onthuld ter herdenking van de naar schatting anderhalf miljoen joodse kinderen die in de Holocaust omkwamen: een donkere ruimte met in het midden vijf *Jahrzeit*-herdenkingkandelaars waarvan het licht door vijfhonderd spiegels weerkaatst wordt op de tonen van atonale muziek en het monotone reciteren van de namen van de gekende kinderen. De omgekomen kinderen moesten niet alleen de Israëlische jeugd aanspreken maar ze werden ook voorgesteld als potentiële Israëlische burgers waarvan de moord Israël met de plicht opzadelde om zo iets nooit meer te laten gebeuren.²⁰⁵² Een voorlopig laatste monument van Holocausttheroïek werd in 1991 onthuld. Het gaat om een sculptuur van vier gefolterde vrouwen en is gewijd aan de heldinnen van het *Sonderkommando* dat op 7 oktober 1944 in Birkenau in opstand kwam en erin slaagde om crematorium IV op te blazen.²⁰⁵³ In 1992 werd de *Valley of the Destroyed Communities* opengesteld, een gigantisch labyrint van 20.000 vierkante meter dat in de flank van *Remembrance Hill* uitgegraven was en waarin de naam gebeiteld was van ongeveer 5000 steden en dorpen waarvan de Joden in de Holocaust omgekomen waren. Conform de officiële link tussen de Holocaust en Israël leidt een *Path of Revival* vanuit de vallei naar een uitkijkpost met een magnifiek zicht op Jeruzalem.²⁰⁵⁴

In 1994 werd een plan voorgesteld om een nieuw Holocaustmuseum te bouwen, omdat het oude niet berekend was op de enorm gestegen bezoekersaantallen – 1,4 miljoen in 1994 tegen 300.000 in de jaren 70 – en volledig verouderd aanvoelde.²⁰⁵⁵ Een even belangrijke reden was echter dat Israël het monopolie op de Holocaustherinnering opnieuw naar zich toe wou trekken, op een moment dat in Washington een veel groter museum opengegaan was en

²⁰⁵⁰ BROG, Mooli. *Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel Collective Memory* in *Israel Studies*, 2003, 8, 3, 81

²⁰⁵¹ BROG, Mooli. *Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel Collective Memory* in *Israel Studies*, 2003, 8, 3, 84, HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 132 en YOUNG, James E. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 255-256

²⁰⁵² BARTOV, Omer. *Chambers of Horror: Holocaust Museums in Israel and the United States* in *Israel Studies*, 1997, 2, 2, 69, HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 130, SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 443 en YOUNG, James E. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 257-258

²⁰⁵³ YOUNG, James E. *Israel* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 279

²⁰⁵⁴ BROG, Mooli. *Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel Collective Memory* in *Israel Studies*, 2003, 8, 3, 92, BARTOV, Omer. *Chambers of Horror: Holocaust Museums in Israel and the United States* in *Israel Studies*, 1997, 2, 2, 69-70, SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 444 en YOUNG, James E. *Israel* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 279

²⁰⁵⁵ HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 136

in Berlijn plannen ontvouwd werden voor een eigen toonaangevend memoriaal en museum.²⁰⁵⁶ Het nieuwe museum, dat gepland was voor 2001, maar de deuren opende op 15 maart 2005 zou een nieuwe standaard moeten zetten. Hoewel het veel kleiner is dat het *United States Holocaust Memorial Museum* – 4200 tegen 11 000 m² tentoonstellingsruimte – zou het ook meer toeschouwers moeten lokken.²⁰⁵⁷ Het museum is een 180 meter lange prismavormige betonnen constructie die *Remembrance Hill* doorklieft en er aan beide zijden uitsteekt. Het is opgevat als een tunnel die steeds dieper gaat en smaller en beklemmender wordt naarmate het verhaal van vervolging, deportatie en exterminatie zich ontvouwt en nadien terug omhoog gaat, het verlossende zonlicht tegemoet.²⁰⁵⁸ Het museum bestaat uit acht lineair aansluitende kamers: in de eerste wordt het antisemitisme van vóór de nazi-periode uit de doeken gedaan en ingezoomd op de idealen van de eerste zionistische pioniers; in de tweede en derde ruimte komen de discriminatie en vervolging aan bod in respectievelijk Polen en de andere bezette landen; de vierde galerij behandelt de moordpraktijken van de *Einsatzgruppen*; de vijfde kamer is het symbolische en fysieke dieptepunt van de expositie: na een indringend exposé over de opstand van het getto van Warschau komen de exterminatiekampen aan bod, geëvoceerd – zoals in het museum in Washington en dat in Auschwitz – aan de hand van lege blikken *Zyklon B*, een hoop schoenen en een gipsen model van het exterminatie- en crematieproces in Birkenau; de zesde galerij heeft het over de onverschilligheid van de rest van de wereld (met het relaas van de St. Louis, de mislukte Conferentie van Évian en de vraag waarom Auschwitz niet gebombardeerd werd), contrasteert dit met het actieve joodse verzet in en belicht vervolgens enkele gevallen van *Righteous Gentiles*; de zevende kamer betuigt eer aan de honderdduizenden Joden die in de geallieerde legers vochten en aan het alledaagse gevecht om het behoud van waardigheid dat geleverd werd door de Joden in de kampen, en zoomt vervolgens in op de dodenmarsen en de bevrijding; de achtste en laatste kamer geeft de echte verlossing weer: het proces van Neurenberg, waar de daders hun verdiende loon kregen, de ‘terugkeer’ naar Israël als het symbolische einde van de Holocaust en het Eichmannproces als indicatie dat Israël het heft vanaf dan in eigen handen zou nemen.²⁰⁵⁹ Het narratief van het museum is nog grotendeels hetzelfde als dat van het oude museum, maar met twee cruciale verschillen. Omdat de Israëlische bevolking zich na de *Yom Kippoor*-oorlog meer met de slachtoffers is gaan identificeren en vele Israëli’s zichzelf in zulke slachtoffertermen zijn gaan definiëren, focust het nieuwe museum veel meer op het leven en de dood van gewone individuen. De abstracte historische uitleg en de anonieme foto’s van weleer zijn vervangen door concrete, alledaagse objecten en gepersonaliseerde foto’s, die de mogelijkheid tot emotionele identificatie versterken.²⁰⁶⁰ Bovendien weerspiegelt het museum ook de overgang naar een meer pluralistische en multi-etnische samenleving. Zo wordt in de derde kamer van de expositie

²⁰⁵⁶ COLE, Tim. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 178, HAB, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 138 en MCGREAL, Chris. ‘This is Ours and Ours Alone’ in *The Guardian*, 15 maart 2005

²⁰⁵⁷ SCHLAGDENHAUFFEN-MAIKA, Régis. *The New Holocaust History Museum of Yad Vashem and the Commemoration of Homosexuals as Victims of Nazism* in *Bulletin du Centre de Recherche français de Jérusalem*, 2005, 16, 247 en VAN DEN BERGHE, Gie. *Zionistische Holocaust* in *Knack*, 17 augustus 2005. In realiteit staan de bezoekersaantallen van het Yad Vashem Holocaust History Museum en het United States Holocaust Memorial Museum op gelijke hoogte, namelijk ongeveer 5000 bezoekers per dag en 1,8 miljoen per jaar. Zie http://www1.yadvashem.org/about_yad/magazine/magazine_38/data_38/museum.html.

²⁰⁵⁸ MCGREAL, Chris. ‘This is Ours and Ours Alone’ in *The Guardian*, 15 maart 2005

²⁰⁵⁹ MCGREAL, Chris. ‘This is Ours and Ours Alone’ in *The Guardian*, 15 maart 2005, SCHLAGDENHAUFFEN-MAIKA, Régis. *The New Holocaust History Museum of Yad Vashem and the Commemoration of Homosexuals as Victims of Nazism* in *Bulletin du Centre de Recherche français de Jérusalem*, 2005, 16, 247-249 en VAN DEN BERGHE, Gie. *Zionistische Holocaust* in *Knack*, 17 augustus 2005

²⁰⁶⁰ MCGREAL, Chris. ‘This is Ours and Ours Alone’ in *The Guardian*, 15 maart 2005

aandacht besteed aan het lot van de Tunesische Joden onder Duitse bezetting, om de naar Israël geëmigreerde Sephardische en Mizrahi-Joden meer bij de Holocaust op de Ashkenazi-Joden te betrekken.²⁰⁶¹ Op ongeveer dezelfde wijze als in het *United States Holocaust Memorial Museum* komen nu ook andere slachtoffers van de nazi's aan bod: als een contextverbreding maar ook als middel om te benadrukken dat het lot van de Joden uniek was.²⁰⁶² Ondanks deze kleine aanpassingen, blijft de boodschap van het nieuwe *Yad Vashem*-museum dat Israël het gevolg is van de Holocaust en de enige remedie tegen een nieuwe Holocaust, dat de slachtoffers van de Holocaust potentiële Israëli's waren en alle Israëli's potentiële slachtoffers en dat de Holocaust de Israëli's met elkaar verbindt als overlevenden die nog steeds op de rand van de afgrond staan maar deze keer voor hun leven zullen vechten. Deze boodschap is niet alleen bestemd voor alle schoolkinderen, soldaten, politieagenten en ambtenaren die het museum op geregelde tijdstippen (moeten) aandoen, maar ook voor de buitenlandse hoogwaardigheidsbekleders die standaard eerst door het museum geleid worden alvorens met hun Israëlische gesprekspartners rond de tafel te gaan zitten.²⁰⁶³

Naast en samen met de herdenkingscampus *Yad Vashem* speelde ook de Holocaustherdenkingsdag een prominente rol in de officiële invulling van de collectieve herinnering aan de Holocaust. Op 21 april 1951 riep de Knesset de 27ste dag van de Hebreeuwse maand Nissan uit tot *Yom Hashoah*, de officiële herdenkingsdag van de Holocaust en de getto-opstand.²⁰⁶⁴ Aan de keuze voor het exacte tijdstip was een lang debat voorafgegaan dat exemplarisch was voor de symbolische betekenis die aan de Holocaust toegedicht werd. Oorspronkelijk was het de bedoeling om de herdenkingsdag voor de Holocaust te laten samenvallen met de verjaardag van het begin van de opstand in het getto van Warschau, maar dit bleek onmogelijk, omdat de opstand plaatsgevonden had op de vooravond van het joodse paasfeest (*Pesach*) en een dag van rouw, conform de joodse traditie, niet op een feestdag mag vallen.²⁰⁶⁵ Aangezien de 14de Nissan dus geen optie bleek, werd besloten om een datum te kiezen die niet alleen in de buurt lag maar bovendien precies viel in het midden van de belangrijkste Israëlische herdenkingsweken: zes dagen na het einde van *Pesach*, zes dagen voor de nationale herdenkingsdag voor de gesneuvelde soldaten en een week voor de Onafhankelijkheidsdag. Hierdoor ontstond een herdenkingsperiode die begon met de verlossing van de Joden door God (de uittocht uit Egypte) en eindigde met de zelfverlossing van de Joden (de oprichting van Israël), met daartussen de getto-opstand als een heroïsche vonk die bij het uitroepen van de onafhankelijkheid opnieuw zou ontvlammen. De overgang van feestdagen weerspiegelde het officiële zionistische narratief: de dreiging van vernietiging, triomf door zelfopoffering en finale wedergeboorte, in de oudheid door de godgeleide Exodus en in de moderne tijden op eigen kracht.²⁰⁶⁶ De Holocaustherdenkingsdag

²⁰⁶¹ SCHLAGDENHAUFFEN-MAIKA, Régis. *The New Holocaust History Museum of Yad Vashem and the Commemoration of Homosexuals as Victims of Nazism* in *Bulletin du Centre de Recherche français de Jérusalem*, 2005, 16, 248

²⁰⁶² HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002, 139-140 en YOUNG, James E. *Israel* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 279

²⁰⁶³ BARTOV, Omer. *Chambers of Horror: Holocaust Museums in Israel and the United States* in *Israel Studies*, 1997, 2, 2, 66-67

²⁰⁶⁴ OFER, Dalia. *The Strength of Remembrance: Commemorating the Holocaust During the First Decade of Israel* in *Jewish Social Studies*, 2000, 6, 2, 37

²⁰⁶⁵ OFER, Dalia. *The Strength of Remembrance: Commemorating the Holocaust During the First Decade of Israel* in *Jewish Social Studies*, 2000, 6, 2, 36 en YOUNG, James E. *Israel* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 281

²⁰⁶⁶ BEN-AMOS, Avner en BET-EL, Ilana. *Holocaust Day and Memorial Day in Israeli Schools: Ceremonies, Education and History* in *Israel Studies*, 1999, 4, 1, 272, SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 436, YOUNG, James E. *The Texture of Memory: Holocaust*

(*Yom Hashoah*) kende echter slechts een zeer beperkt succes tot in 1960. In 1953 werd in de *Yad Vashem*-wet weliswaar beslist dat *Yad Vashem* de vieringen in de toekomst zou coördineren, maar ook in de daaropvolgende jaren waren het bijna uitsluitend overlevenden die de dag in ere hielden. Omdat haar parlementaire resolutie van 1951 weinig impact bleek te hebben, stemde de Knesset op 7 april 1959 een wet die de Holocaustherdenkingsdag strikt reguleerde. De voorschriften waren gemodelleerd op die van de nationale herdenkingsdag voor de gesneuvelde soldaten van de onafhankelijkheidsoorlog: de inachtneming van twee minuten stilte op het hele Israëliëse grondgebied, waarbij alle verkeer moest stoppen; herdenkingsplechtigheden in legerkazernes en educatieve instellingen; het halfstok hangen van de vlaggen op publieke gebouwen en het uitzenden van speciale radioprogramma's. In 1961 werd de wet geamendeerd zodat alle ontspanningsgelegenheden aan de vooravond van *Yom Hashoah* de deuren zouden sluiten en de twee minuten stilte aangekondigd zouden worden door een sirene.²⁰⁶⁷ Vanaf toen verliep de Holocaustherdenkingsdag volgens een vast stramien. Bij zonsondergang op de 26ste Nissan vindt een officiële ceremonie plaats op de *Yad Vashem*-campus – aanvankelijk aan de *Memorial Tent* maar vanaf 1975 aan het monument van het getto van Warschau. De ceremonie, uitgezonden op de staatstelevisie, wordt voorgedaan door de president en de eerste minister en vindt plaats in het bijzijn van duizenden genodigden, overlevenden en nabestaanden. Een eregarde van het Israëliëse leger opent de ceremonie aan het monument van de gettostrijders, waarna de vlag halfstok gehangen wordt, de president een herdenkingsvlam aansteekt en de voorzitters van *Yad Vashem* en de raad van voormalige partizanen het woord voeren. Hierna houdt de premier de centrale herdenkingsrede, volgt de hymne van de partizanen en worden de zes herdenkingstoortsen, die de zes miljoen slachtoffers symboliseren, aangestoken. De ceremonie eindigt met *Kaddish* en het nationale volkslied, de *Hatikva*. De volgende morgen, op de 27ste Nissan, vindt om tien uur opnieuw een kleine ceremonie plaats aan het gettomonument. Deze ceremonie, die ook live uitgezonden wordt, begint met een luchtafweersirene van twee minuten die over het hele land herhaald wordt en iedereen in stilte halt doet houden. Nadien worden door hoogwaardigheidsbekleders en vertegenwoordigers van overlevendenorganisaties kransen neergelegd aan de voet van de zes herdenkingstoortsen. Op andere plaatsen, zoals in de kibboets *Beit Lohamei HaGhettoat* en *Yad Mordechai*, op scholen, militaire basissen, gemeentehuizen en zelfs op de werkplek volgen kleine herdenkingsceremonies. De staatsmedia zenden de hele dag lang programma's uit over de Holocaust.²⁰⁶⁸ De vooraanstaande rol die het leger tijdens de plechtigheden en algemeen bij de Holocaustherinnering speelt, kreeg vanaf 1992 nog een extra cachet, toen stafchef Ehud Barak met een militaire delegatie naar Auschwitz trok om daar deel te nemen aan de ceremonie van *Yom Hashoah*. Sindsdien is het veelzeggende gebruik ontstaan dat de stafchef van het Israëliëse leger in Auschwitz aanwezig is terwijl in *Yad Vashem* de ceremonie aan het monument van het getto van Warschau plaatsvindt.²⁰⁶⁹ De herdenkingsdag beoogt de Israeli's via centraal gecoördineerde ceremonies en emotionele identificatie met de Holocaust

Memorials and Meaning. New Haven: Yale University Press, 1993, 269 en YOUNG, James E. *Israel in* KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 281-282

²⁰⁶⁷ BEN-AMOS, Avner en BET-EL, Ilana. *Holocaust Day and Memorial Day in Israeli Schools: Ceremonies, Education and History in Israel Studies*, 1999, 4, 1, 269 en YOUNG, James E. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 271

²⁰⁶⁸ SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 438-439 en YOUNG, James E. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 274-275

²⁰⁶⁹ BROG, Mooli. *Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel Collective Memory in Israel Studies*, 2003, 8, 3, 91

een gevoel van eenheid te bezorgen die de legitimiteit van de staat en de uit de Holocaust afgeleide nationale verplichtingen versterkt.²⁰⁷⁰

3.2.2 De Holocaust in het Israëlische onderwijssysteem

Sinds de onderwijswet van 1953 werd het onderwijs in Israël centraal gecoördineerd door het Ministerie van Onderwijs. Door een strak gesuperviseerd curriculum en nationalistische ceremonies in de scholen werden de studenten doordrongen van loyaliteit aan de staat en op zionistische leest geschoeid.²⁰⁷¹ Tot 1954 werd de Holocaust in de lagere en middelbare scholen helemaal niet bestudeerd. Dat jaar werd een nieuw nationaal geschiedeniscurriculum geïntroduceerd, maar dit veranderde nauwelijks iets. Tijdens de twaalf jaar onderwijs werden in totaal slechts drie lessen aan de Holocaust gewijd en dan nog volledig binnen de context van de wereldgeschiedenis, naast de veldslagen van de Tweede Wereldoorlog. Tijdens deze lessen lag de klemtoon bijna uitsluitend op het joodse verzet, zoals de opstand van het getto van Warschau, de Joodse Brigades en joodse parachutistenoperatie van Hannah Senesh. In de jaren 50 was er dus sprake van een nagenoeg volkomen pedagogische stilte over de Holocaust, die, op de heroïsche aspecten na, door de zionisten immers beschouwd werd als een vernedering.²⁰⁷² De Holocaustherdenkingsdag werd in die periode slechts in twee derde van de scholen gerespecteerd en slechts in één vierde van de scholen ging de herdenking gepaard met een klassikale discussie over de Holocaust. Dit laatste veranderde in 1959, toen de Holocaustherdenkingsdag bij wet geregeld werd. In de scholen werd een korte ceremonie gehouden, waarbij de studenten verzameld werden rond de Israëlische vlag en de sirene geluid werd. In het eerste lesuur volgde dan een korte discussie over de betekenis van de Holocaust. Vanaf 1963 werd de ceremonie afgestemd op die van de nationale herdenkingsdag voor de gesneuvelde soldaten van de onafhankelijkheidsoorlog en werd een programma uitgewerkt van vier tot zes uur Holocaustonderricht dat in de dagen rond *Yom Hashoah* gegeven werd. Nog steeds lag bijna alle nadruk op de heroïsche elementen waarmee de prille Israëlische staat zich kon identificeren.²⁰⁷³ Het Eichmannproces veroorzaakte een schokgolf doorheen het land, maar had nauwelijks invloed op het onderwijssysteem. Het proces en dan vooral het feit dat de minder heroïsche aspecten van de Holocaust aan het licht kwamen, werd als een bedreiging voor de culturele stabiliteit aanzien. Verschillende Holocaustoverlevenden pleitten ervoor om de herinnering aan de Holocaust niet langer te beperken tot de ceremonies rond *Yom Hashoah*, maar ook in het curriculum op te nemen. Hun pleidooi zette echter geen zoden aan de dijk: de Holocaust bleef gemarginaliseerd omdat de studie ervan contraproductief geacht werd voor het opvoeden van de jeugd tot sterke, moedige en onafhankelijke Israëli's.²⁰⁷⁴

²⁰⁷⁰ YOUNG, James E. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 281

²⁰⁷¹ BEN-AMOS, Avner en BET-EL, Ilana. *Holocaust Day and Memorial Day in Israeli Schools: Ceremonies, Education and History in Israel Studies*, 1999, 4, 1, 262-265 en PORAT, Dan A. *From the Scandal to the Holocaust in Israeli Education in Journal of Contemporary History*, 2004, 39, 4, 620

²⁰⁷² PORAT, Dan A. *From the Scandal to the Holocaust in Israeli Education in Journal of Contemporary History*, 2004, 39, 4, 622 en RESNIK, Julia. *'Sites of Memory' of the Holocaust: Shaping National Memory in the Education System in Israel in Nations and Nationalism*, 2003, 9, 2, 305

²⁰⁷³ BEN-AMOS, Avner en BET-EL, Ilana. *Holocaust Day and Memorial Day in Israeli Schools: Ceremonies, Education and History in Israel Studies*, 1999, 4, 1, 269-270, RESNIK, Julia. *'Sites of Memory' of the Holocaust: Shaping National Memory in the Education System in Israel in Nations and Nationalism*, 2003, 9, 2, 305 en SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 478

²⁰⁷⁴ PORAT, Dan A. *From the Scandal to the Holocaust in Israeli Education in Journal of Contemporary History*, 2004, 39, 4, 625-626 en RESNIK, Julia. *'Sites of Memory' of the Holocaust: Shaping National Memory in the Education System in Israel in Nations and Nationalism*, 2003, 9, 2, 305

Na de Zesdaagse Oorlog vond er wel een grondige verandering plaats. Onder de indruk van de existentiële bedreiging verdween het onderscheid tussen de sterke Israëli en de zwakke diaspora-Jood als sneeuw voor de zon. In 1970 deed een nieuw geschiedeniscurriculum zijn intrede. Verzet werd nu geherdefinieerd tot elke poging om de menselijke en joodse waardigheid te behouden, waardoor het onderscheid tussen helden en slachtoffers wegviel. Tegelijk werd de Holocaust afgescheiden van de studie van de Tweede Wereldoorlog en tot onderdeel van de joodse geschiedenis gemaakt. Bovendien werd de abstracte representatie van de slachtoffers verlaten en voor het eerst de individualiteit van de slachtoffers belicht.²⁰⁷⁵ Maar hoewel de Holocaust dus niet langer een marginale gebeurtenis was, werd hij in het onderwijssysteem nog steeds niet beschouwd als een definiërende gebeurtenis. Terwijl de geschiedenis van het Israëlische-Arabisch conflict verplichte leerkost was voor alle middelbare scholieren, bleef de Holocaust een keuze-onderwerp. En aangezien slechts weinige studenten ervoor kozen, studeerde de meerderheid af na slechts enkele uren Holocaustonderricht verdeeld over hun volledige schoolloopbaan. Deze toestand was een doorn in het oog van vele overlevenden en natuurlijk van *Yad Vashem*, dat de opeenvolgende ministers van onderwijs fel onder druk zette om de studie van de Holocaust verplicht te maken. Deze ministers, allemaal van *Mapai*-signatuur, hadden hier echter geen oren naar en bleven het zionistische onderricht alleenzalmakend vinden. Enkel binnen de opvoeding tot zionisten had de Holocaust zijn plaats: als een gebeurtenis die de oprichting van de staat legitimeerde maar voor de identiteit van de studenten zelf geen betekenis mocht hebben.²⁰⁷⁶

Deze situatie veranderde radicaal na de *Yom Kippoor*-oorlog en het aan de macht komen van *Likoed* in mei 1977. De Holocaust werd, conform de gewijzigde perceptie in de nasleep van de *Yom Kippoor*-oorlog, niet langer beschouwd als een heroïsche strijd tegen de nazi's maar net als het tegenovergestelde, namelijk de moord op volstrekt hulpeloze Joden door een moorddadig regime.²⁰⁷⁷ De herinnering aan de Holocaust was niet langer alleen een legitieme maar nu ook een definiërende herinnering, omdat het unieke lot van de Joden erin tot uitdrukking kwam: hun continue victimisering enkel omdat ze joods zijn. In 1979 stelde het Ministerie van Onderwijs de studie van de Holocaust verplicht: net als de geschiedenis van de diaspora, de geschiedenis van het zionisme en de geschiedenis van het Israëlisch-Arabisch conflict, zou de geschiedenis van de Holocaust vanaf dan in niet minder dan 30 geschiedenislessen behandeld worden.²⁰⁷⁸ In maart 1980 stemde de Knesset een amendement op de onderwijswet van 1953, waardoor de herinnering aan Holocaust en heroïsme tot hoeksteen van de identiteit van de studenten gemaakt zou worden. Vanaf 1981 werd de geschiedenis van de Holocaust een verplicht onderdeel van de afstudeer-examens van de middelbare school. Ook werden bezoeken aan commemoratieve centra als *Yad Vashem*, *Beit Lohamei HaGhetto* en *Yad Mordechai* voorgeschreven.²⁰⁷⁹ In groot contrast met de periode vóór 1973 werd nu ingezoomd op die episodes van de Holocaust die niet door heroïek maar door extreem lijden gekenmerkt waren: de studenten moesten het gevoel van slachtofferschap internaliseren en als de basis van hun Israëlische identiteit aanvaarden. Ze moesten ingeprent krijgen dat ze eeuwig aan vervolging zouden blootstaan en macht en vastberadenheid daarom

²⁰⁷⁵ PORAT, Dan A. *From the Scandal to the Holocaust in Israeli Education* in *Journal of Contemporary History*, 2004, 39, 4, 626-627 en RESNIK, Julia. 'Sites of Memory' of the Holocaust: Shaping National Memory in the Education System in Israel in *Nations and Nationalism*, 2003, 9, 2, 308

²⁰⁷⁶ PORAT, Dan A. *From the Scandal to the Holocaust in Israeli Education* in *Journal of Contemporary History*, 2004, 39, 4, 628-630

²⁰⁷⁷ RESNIK, Julia. 'Sites of Memory' of the Holocaust: Shaping National Memory in the Education System in Israel in *Nations and Nationalism*, 2003, 9, 2, 310

²⁰⁷⁸ SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 480 en 482

²⁰⁷⁹ PORAT, Dan A. *From the Scandal to the Holocaust in Israeli Education* in *Journal of Contemporary History*, 2004, 39, 4, 630-631 en RESNIK, Julia. 'Sites of Memory' of the Holocaust: Shaping National Memory in the Education System in Israel in *Nations and Nationalism*, 2003, 9, 2, 309-310

essentieel waren.²⁰⁸⁰ In het begin van de jaren 80 werd een nieuw studieboek voorgesteld, dat voor alle middelbare scholen geldig was. In het boek, dat meer dan 200 bladzijden telde, werd de Holocaust volledig uit de context gehaald: er werd nauwelijks aandacht besteed aan de Tweede Wereldoorlog, de achtergronden van het nazisme of de relaties van Joden en niet-Joden vóór de Holocaust. Bovendien werd de Holocaust nu ook uit de joodse geschiedenis gelicht: de joodse geschiedenis die aan de Holocaust voorafging werd bijna volledig veronachtzaamd, zodat de uniciteit van deze gebeurtenis beter tot zijn recht zou komen. De Holocaust openbaarde zichzelf nu als een gebeurtenis die volledig op zichzelf stond en een eigen dynamiek en logica had.²⁰⁸¹ Omdat de Holocaust een definiërende betekenis kreeg aangemeten, moest hij relevant gemaakt worden voor alle Israëli's, zelfs voor de Mizrahi, die zich niet aangesproken voelden. Net zoals in het nieuwe *Yad Vashem*-museum werd in het nieuwe handboek daarom speciaal aandacht besteed aan het lot van de Tunesische Joden. Alle etnische geledingen moesten immers overtuigd zijn van hun rechtstreekse band met de Holocaust en ervan bewust gemaakt worden zelf ook tot de slachtoffercategorie te behoren. Deze ingreep miste zijn effect niet: een rondvraag in 1985 leerde dat 94% van de Ashkenazi en 92% van de Mizrahi studenten zich persoonlijk met de Holocaustslachtoffers identificeerden.²⁰⁸² Het dominante belang van de Holocaust vertaalde zich echter niet alleen in het normale lessenpakket, maar ook in een grondige opwaardering van de schoolactiviteiten op de Holocaustherdenkingsdag. Vanaf het eind van de jaren 70 bood het Ministerie van Justitie een uitgewerkt programma aan. De ceremonie zelf werd uitgebreid en in vele scholen werden de herdenkingsactiviteiten verspreid over een week of langer en geïntensifieerd aan de hand van lezingen, opvoeringen, films, getuigenissen en bezoeken aan herdenkingscentra.²⁰⁸³ Vanaf 1988, na het opengaan van de Oost-Europese grenzen, promootte het Ministerie van Onderwijs bovendien schoolreizen naar Polen. Hun trip – die tussen de acht en veertien dagen duurt, minutieus uitgestippeld is door het ministerie en begeleid wordt door Israëlish veiligheidsperoneel – volgt een weldoordacht stramien.²⁰⁸⁴ Na de landing in Warschau, bezoeken de studenten eerst de restanten van het joodse leven van vóór de Holocaust: kerkhoven, overblijfselen van *shtetls* en verlaten synagogen. Vervolgens doen ze de dodenkampen aan, waar naar overlevenden geluisterd wordt en herdenkings- en nationalistische rituelen uitgevoerd worden. Op *Yom Hashoah* doen ze mee aan de zogenaamde Mars der Levenden, een drie kilometer lange tocht van Auschwitz-I naar Birkenau, waaraan ondertussen bijna 20.000 mensen deelnemen en waarbij naast de opperbevelhebber van het leger ook soms de Israëlish president of premier aanwezig zijn.²⁰⁸⁵ Nadien keren de studenten terug naar Warschau, waar ze vlak voor hun vertrek naar Israël de voormalige site van het getto bezoeken en aan Rapoports monument een ceremonie houden die eindigt met het Israëlish volkslied.²⁰⁸⁶ Bij hun terugkeer in Israël worden ze

²⁰⁸⁰ PORAT, Dan A. *From the Scandal to the Holocaust in Israeli Education* in *Journal of Contemporary History*, 2004, 39, 4, 633 en en RESNIK, Julia. 'Sites of Memory' of the Holocaust: Shaping National Memory in the Education System in Israel in *Nations and Nationalism*, 2003, 9, 2, 310

²⁰⁸¹ PORAT, Dan A. *From the Scandal to the Holocaust in Israeli Education* in *Journal of Contemporary History*, 2004, 39, 4, 633-634

²⁰⁸² PORAT, Dan A. *From the Scandal to the Holocaust in Israeli Education* in *Journal of Contemporary History*, 2004, 39, 4, 634-635

²⁰⁸³ BEN-AMOS, Avner en BET-EL, Ilana. *Holocaust Day and Memorial Day in Israeli Schools: Ceremonies, Education and History* in *Israel Studies*, 1999, 4, 1, 273-275

²⁰⁸⁴ FELDMAN, Jackie. *Marking the Boundaries of the Enclave: Defining the Israeli Collective Through the Poland 'Experience'* in *Israel Studies*, 2002, 7, 2, 95, 104 en 108

²⁰⁸⁵ BROG, Mooli. *Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel Collective Memory* in *Israel Studies*, 2003, 8, 3, 92 en SEGEV, Tom. *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill & Wang, 1993, 488-489 en 495-496

²⁰⁸⁶ FELDMAN, Jackie. *Marking the Boundaries of the Enclave: Defining the Israeli Collective Through the Poland 'Experience'* in *Israel Studies*, 2002, 7, 2, 105

beschouwd als *witnesses of the witnesses* en met de taak belast hun ervaringen aan vrienden en familie mee te delen.²⁰⁸⁷ Op hun pelgrimstocht doorheen Polen zijn de studenten volledig afgeschermd van de buitenwereld: er is geen tijd voor ongedwongen contact met de lokale bevolking, waardoor de demonisering van de niet-Joden tegengegaan zou kunnen worden.²⁰⁸⁸ Tegelijk is de trip opgevat als een soort symbolische in bezit name van de kampen en de getto's, die beschouwd worden als territoriale extensie van het Israëliësch grondgebied.²⁰⁸⁹ Het overheidsinitiatief was een reactie op de toenemende etnische fragmentering en individualisering van de Israëliësch samenleving en heeft als doel om de verschillen tussen de studenten uit te wissen door hen te verenigen in de overtuiging van een gemeenschappelijk lot van potentieel slachtofferschap. Jaarlijks maken er bijna 20.000 laatstejaars gebruik van, vlak voor ze het leger ingaan om hun verplichte legerdienst uit te oefenen.²⁰⁹⁰ Recentelijk zijn de pelgrimstochten naar Auschwitz ook fel in trek bij Amerikaanse Joden, die hun identiteit willen schragen en, conform het zionistische narratief, nadien hun reis vaak voortzetten in Israël.²⁰⁹¹

De dominantie van het Holocaustonderricht in Israël staat sinds het begin van de jaren 90 wel steeds meer onder druk, door de erosie van de klassieke zionistische mythe en door de sceptische houding van de ontluikende post-zionistische beweging. De verkiezingsoverwinning van Yitzhak Rabin in juli 1992 luidde het begin in van een poging tot herziening van het Holocaustcurriculum. Het Ministerie van Onderwijs keurde in 1993 een nieuw geschiedenisprogramma goed waarin naast de Holocaust ook andere genocides comparatief behandeld werden. Het expliciete doel was om de jeugd meer gevoeligheid voor andermans lijden bij te brengen en een humanistische moraal te helpen ontwikkelen. Het programma kreeg echter met zware kritiek af te rekenen en werd al in 1994 afgevoerd.²⁰⁹² Ook een nieuwe poging in 2000, onder het premierschap van Ehud Barak, liep op niets uit. Een voorstel van de onderwijscommissie om de Holocaust weer in verband te brengen met de wereldgeschiedenis en te contextualiseren en bovendien het aantal uren Holocaustonderricht te reduceren, werd na zwaar protest uit rechtse hoek opnieuw ingetrokken. Het Holocaustonderricht bleek te belangrijk voor het bijbrengen van een collectieve identiteit gebaseerd op slachtofferschap, om een herziening bespreekbaar te maken.²⁰⁹³ Maar vanaf het eind van de jaren 80 zijn er in het onderwijscurriculum buiten de geschiedenisvakken wel langzaam elementen binnengesijpeld die het klassieke zionistische beeld van de Holocaust en de lessen die er officieel uit afgeleid worden, nuanceren of zelfs enigszins in diskrediet brengen. Er wordt nu ook aandacht besteed aan niet-joodse burgers, de bezetting van de westelijke Jordanoever, de opkomst van joods religieus fanatisme, de moord op Rabin, etc.

²⁰⁸⁷ FELDMAN, Jackie. *Marking the Boundaries of the Enclave: Defining the Israeli Collective Through the Poland 'Experience'* in *Israel Studies*, 2002, 7, 2, 85

²⁰⁸⁸ FELDMAN, Jackie. *Marking the Boundaries of the Enclave: Defining the Israeli Collective Through the Poland 'Experience'* in *Israel Studies*, 2002, 7, 2, 93-95 en 106

²⁰⁸⁹ COLE, Tim. *Selling the Holocaust. From Auschwitz to Schindler. How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999, 119 en FELDMAN, Jackie. *Marking the Boundaries of the Enclave: Defining the Israeli Collective Through the Poland 'Experience'* in *Israel Studies*, 2002, 7, 2, 87

²⁰⁹⁰ ARAD, Gulie Ne'eman. *Israel and the Shoah: A Tale of Multifarious Taboos* in *New German Critique*, 2003, 90, 21 en BROG, Mooli. *Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel Collective Memory* in *Israel Studies*, 2003, 8, 3, 91-92

²⁰⁹¹ KELNER, Shaul. *Tours that Bind: Diaspora, Pilgrimage and Israeli Birthright Tourism*. New York: New York University Press, 2010, 5-7 en 35 en KUGELMASS, Jack. *Why We Go to Poland: Holocaust Tourism as Secular Ritual* in YOUNG, James E. (ed.). *The Art of Memory: Holocaust Memorials in History*. New York: Prestel, 1994, 175 en 183

²⁰⁹² GUR-ZE'EV, Ilan. *The Morality of Acknowledging/Not-Acknowledging the Other's Holocaust/Genocide* in *Journal of Moral Education*, 1998, 27, 2, 169-170

²⁰⁹³ PORAT, Dan A. *From the Scandal to the Holocaust in Israeli Education* in *Journal of Contemporary History*, 2004, 39, 4, 619 en 635 en RESNIK, Julia. *'Sites of Memory' of the Holocaust: Shaping National Memory in the Education System in Israel* in *Nations and Nationalism*, 2003, 9, 2, 312

maar wel enkel in het optionele studieprogramma. Tegelijk werd in 2000 een nieuw leerplan geïmplementeerd voor maatschappijleer, omdat Israëliëse studenten daarop zeer slecht scoorden op hun afstudeer-examen. Het nieuwe leerplan beoogt de kennis van de burgerrechten en burgerplichten te verhogen en vormt een aanvulling bij of zelfs tegenwicht voor het particularisme van de geschiedenislessen over de Holocaust.²⁰⁹⁴

²⁰⁹⁴ RESNIK, Julia. 'Sites of Memory' of the Holocaust: Shaping National Memory in the Education System in Israel in *Nations and Nationalism*, 2003, 9, 2, 311-312

4 De herinnering aan de Holocaust in Europa

4.1 De herinnering aan de Holocaust vóór 1989

Met uitzondering van de Bondsrepubliek was er in Europa geen sprake van een uitgesproken Holocaustbewustzijn vóór het midden van de jaren 80 en, wat de meerderheid van de bevolking betrof, zelfs vóór het einde van de jaren 90. Bijna onmiddellijk na het einde van de Tweede Wereldoorlog werd Europa opgedeeld in twee ideologische machtsblokken. In de landen achter het Ijzeren Gordijn, waar de verschrikkelijkste misdaden tegen de Joden begaan waren, werd het lot van de Joden uit de officiële herinnering verbannen omdat dit functioneel bleek voor het nationale zelfbeeld. Zo hadden de nazi's in landen als Polen, Oekraïne, Letland en Kroatië kunnen rekenen op een aanzienlijke collaboratiebereidheid bij de uitvoering van hun vervolgings- en exterminatieprogramma. Na de oorlog bestond er een krachtige consensus om de spons te vegen over de eigen betrokkenheid en niet teveel aandacht te schenken aan wat de Joden overkomen was.²⁰⁹⁵ Bovendien was de lokale niet-Joodse bevolking vaak zelf het slachtoffer geweest van een extreme en zelfs moorddadige repressie door de nazi's en de Russische 'bevrijders'. De herinnering aan de oorlog focuste daarom op het eigen lijden en de eigen kolossale verliezen.²⁰⁹⁶ Daarenboven werd vanuit de officiële Sovjetperceptie het racisme en antisemitisme van het nationaal-socialisme totaal veronachtzaamd en veel meer nadruk gelegd op de nationalistische en vermeend hyperkapitalistische kenmerken ervan.²⁰⁹⁷ De miljoenen joodse slachtoffers kregen geen speciale vermelding maar werden gewoon gerekend bij de miljoenen andere 'slachtoffers van het fascisme' – zoals blijkt uit het in 1976 opgerichte monument bij Babi Yar, waarop geen melding gemaakt werd van Joden maar enkel van Russische burgers.²⁰⁹⁸ Tot slot werd de herinnering aan de exterminatie van de Joden nog verder op de achtergrond gedrukt toen na een aantal jaren communistische dictatuur de herinnering aan de Duitse bezetting zelf vervaagde en vervangen werd door een gevoel van onderdrukking door de communistische overheid.²⁰⁹⁹

In West-Europa lagen de zaken iets complexer maar speelden dezelfde mechanismen van selectieve amnesie. De naoorlogse nationale identiteiten werden er gestoeld op de mythes van slachtofferschap en/of verzet, die geen ruimte lieten voor een aparte herinnering aan het lot van de Joden. Zelfs in West-Duitsland, dat als enige land gedwongen werd om verantwoordelijkheid op te nemen en aan denazificatie onderworpen werd, gaf eigen slachtofferschap lange tijd de toon aan. De gruwel die in naam van het Derde Rijk begaan was, werd afgewenteld op een kleine criminele kliek rond Hitler en in de herinneringen overheerste vooral ontzetting over de enorme menselijke, materiële en territoriale prijs die Duitsland tijdens en na de oorlog had moeten betalen.²¹⁰⁰ Oostenrijk profileerde zich als Hitlers *erstes Opfer*, waardoor gemakshalve niet onder ogen moest worden gezien dat de

²⁰⁹⁵ JUDT, Tony. *The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe* in *Daedalus*, 1992, 121, 91

²⁰⁹⁶ JUDT, Tony. *The 'Problem of Evil' in Postwar Europe* in *New York Review of Books*, 14 februari 2008

²⁰⁹⁷ WOLFRUM, Edgar. *Die beiden Deutschland* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München : C.H. Beck, 2002, 141-143

²⁰⁹⁸ KOREY, William. *A Monument Over Babi Yar* in DOBROSYCKI, Lucjan en GUROCK, Jeffrey S. (eds.). *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941-1945*. Armonk: M.E. Sharpe, 1993, 61-62

²⁰⁹⁹ JUDT, Tony. *The 'Problem of Evil' in Postwar Europe* in *New York Review of Books*, 14 februari 2008

²¹⁰⁰ WOLFRUM, Edgar. *Die beiden Deutschland* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München : C.H. Beck, 2002, 136-137

Oostenrijkers disproportioneel aan de Jodenvervolgung en -exterminatie bijgedragen hadden – met figuren als Eichmann, Kaltenbrunner en Hitler, maar ook in de bijna exclusief Oostenrijkse legereenheden die in de Balkan massa-executies ondernamen.²¹⁰¹ In Italië domineerde een zelfbeeld van *brava gente*: Italianen waren door hun aangeboren zachtaardigheid zelfs niet in staat geweest om gruwel te begaan, waren ook het slachtoffer geweest van de nazi's en waren ten tijde van de Salò Republiek bijna collectief in verzet gegaan.²¹⁰² Ook in Zwitserland – dat nooit bezet geweest was en dus niet militair, politieel of bestuurlijk gecollaboreerd kon hebben – overheerste een gecombineerde mythe van slachtofferschap en verzet, die toeliet om de bedenkelijke financiële rol te negeren die het land gespeeld had.²¹⁰³ Landen als Noorwegen, Nederland, België en Frankrijk stelden na de oorlog alles in het werk om de vernedering van de bezetting en – na een korte maar felle *épuration* – ook het probleem van de collaboratie uit de herinnering te verdringen.²¹⁰⁴ Een opgeklopte patriottische herinnering bleek het beste middel om de nationale identiteit te reconstrueren en een positief zelfbeeld in stand te houden.²¹⁰⁵ Regeringen en politieke bewegingen gingen over tot een soort nationalisering van het verzet: het gedrag van de minderheid die weerstand geboden had, werd retroactief tot standaard gemaakt en zo ruim geherdefinieerd dat de hele samenleving eronder kon vallen.²¹⁰⁶ Met verzet als maatstaf van politieke legitimiteit, werd de maatschappelijke status afhankelijk gemaakt van de mate van patriottisch gedrag tijdens de oorlog.²¹⁰⁷ Verzetsslui, politieke gevangenen, krijgsgevangenen en soms zelfs weggevoerde arbeiders werden geprezen en herdacht wegens hun vermeende inzet voor de nationale zaak.²¹⁰⁸ De Joden, die niet vervolgd waren om wat ze gedaan hadden en daarom onmogelijk konden beantwoorden aan het criterium van heroïsch slachtofferschap,

²¹⁰¹ MANOSCHEK, Walter. *Partisanenkrieg und Genozid. Die Wehrmacht in Serbien 1941* in MANOSCHEK, Walter (ed.). *Die Wehrmacht im Rassenkrieg. Der Vernichtungskrieg hinter der Front*. Wien: Picus Verlag, 1996, 142 en 145-146, PERZ, Bertrand. *Österreich in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München : C.H. Beck, 2002, 150, UHL, Heidemarie. *Das "erste Opfer". Der österreichische Opfermythos und Seine Transformationen in der Zweiten Republik* in *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 2001, 1, 22-24 en UHL, Heidemarie. *From Victim Myth to Co-Responsibility Thesis: Nazi Rule, World War II, and the Holocaust in Austrian Memory* in LEBOW, Richard N., KANSTEINER, Wulf en FOGU, Claudio (eds.). *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham: Duke University Press, 2006, 42

²¹⁰² FOGU, Claudio. *Italiani Brava Gente: The Legacy of Fascist Historical Culture on Italian Politics of Memory* in LEBOW, Richard N., KANSTEINER, Wulf en FOGU, Claudio (eds.). *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham: Duke University Press, 2006, 148-149 en WOLLER, Hans. *Der Rohstoff des kollektiven Gedächtnisses. Die Abrechnung mit dem Faschismus in Italien und ihre erfahrungsgeschichtliche Dimension* in CORNELIËN, Christoph, KLINKHAMMER, Lutz en SCHWENTKER, Wolfgang (eds.). *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*. Frankfurt am Main : Fischer, 2003, 68-71

²¹⁰³ LUDI, Regula. *What Is So Special about Switzerland? Wartime Memory as a National Ideology in the Cold War Era* in LEBOW, Richard N., KANSTEINER, Wulf en FOGU, Claudio (eds.). *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham: Duke University Press, 2006, 211-212

²¹⁰⁴ ASSMANN, Aleida. *Europe: A Community of Memory?* in *GHI Bulletin*, 2007, 40, 15-16, JUDT, Tony. *The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe* in *Daedalus*, 1992, 121, 92-93 en JUDT, Tony. *The 'Problem of Evil' in Postwar Europe* in *New York Review of Books*, 14 februari 2008

²¹⁰⁵ LAGROU, Pieter. *The Politics of Memory: Resistance as a Collective Myth in Post-War France, Belgium and the Netherlands, 1945-1965* in *European Review*, 2003, 11, 4, 531

²¹⁰⁶ LAGROU, Pieter. *Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965* in *Past and Present*, 1997, 154, 194-195 en LAGROU, Pieter. *The Politics of Memory: Resistance as a Collective Myth in Post-War France, Belgium and the Netherlands, 1945-1965* in *European Review*, 2003, 11, 4, 534

²¹⁰⁷ LAGROU, Pieter. *Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965* in *Past and Present*, 1997, 154, 195

²¹⁰⁸ LAGROU, Pieter. *Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965* in *Past and Present*, 1997, 154, 187-188

stonden daarentegen onderaan de hiërarchie.²¹⁰⁹ Na het uitbreken van de Koude Oorlog ontstonden twee antagonistische commemoratieve modellen. Nationalistische, anti-communistische herdenkingscomités stelden de concentratiekampen gelijk met de Goelag en toverden Dachau om tot een anti-communistisch monument. Communistische herdenkingscomités beschouwden de concentratiekampen dan weer als incarnatie van radicaal anti-communisme en spitsten hun commemoratieve campagne toe op Buchenwald en Auschwitz.²¹¹⁰ De specificiteit van het lot van de Joden werd door beide onderdrukt, zoals blijkt uit Alain Resnais' *Nuit et Brouillard*, waar de concentratiekampen en zelfs Auschwitz exclusief vermeld werden in de context van politieke gevangenschap.²¹¹¹ Vele joodse overlevenden waren aangesloten bij de anti-communistische herdenkingscomités en herinterpreteerden hun eigen ervaringen vanuit dit kader.²¹¹²

In de loop van de jaren 60 werden de eerste sporen merkbaar van een afzonderlijke joodse herinnering, waarin de moord op de Joden losgekoppeld werd van het discours over verzet en anti-fascisme. Na het Eichmannproces in 1961 en het Auschwitzproces van 1963 tot 1965 werd duidelijk dat het lot van de Joden niet zomaar kon worden gelijkgesteld met dat van de andere vervolgd. Dit bewustzijn brak in de joodse gemeenschap zelf finaal door naar aanleiding van de Zesdaagse Oorlog in 1967 en de opstoot van antisemitisme in Polen in 1968: joodse overlevenden en nabestaanden konden zich steeds minder identificeren met de communistische herdenkingspraktijken en gingen hun eigen weg.²¹¹³ Op het ontstaan van een Holocaustbewustzijn bij de niet-joodse bevolking was het echter nog een hele tijd wachten. In verschillende landen was er aan het eind van de jaren 70 sprake van een embryonaal Holocaustbewustzijn, dat aangewakkerd was door de onthulling van lokale betrokkenheid bij het deportatiebeleid en enigszins versterkt werd door de succesvolle uitzending van de NBC-miniserie *Holocaust* in 1979.²¹¹⁴ Pas vanaf het midden van de jaren 80 raakte het Holocaustbewustzijn meer verspreid, toen in diverse landen het onverkwikkelijke oorlogsverleden uitgespit werd en affaires aan het licht kwamen die de betrokkenheid bij de

²¹⁰⁹ LAGROU, Pieter. *Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965* in *Past and Present*, 1997, 154, 199-200 en 221-222, LAGROU, Pieter. *The Legacy of Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 251-252 en 290, LAGROU, Pieter. *The Politics of Memory: Resistance as a Collective Myth in Post-War France, Belgium and the Netherlands, 1945-1965* in *European Review*, 2003, 11, 4, 542 en WIEVIORKA, Annette. *Deportation and Memory: Official History and the Rewriting of World War II* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 279-280

²¹¹⁰ LAGROU, Pieter. *Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965* in *Past and Present*, 1997, 154, 213-215 en LAGROU, Pieter. *The Legacy of Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 287

²¹¹¹ HILBERG, Raul. *Opening Remarks: The Discovery of the Holocaust* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 13-14 en WIEVIORKA, Annette. *Déportation et génocide. Entre la mémoire et l'oubli*. Paris: Plon, 1992, 223

²¹¹² LAGROU, Pieter. *Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965* in *Past and Present*, 1997, 154, 215

²¹¹³ JUDT, Tony. *The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe* in *Daedalus*, 1992, 121, 97, LAGROU, Pieter. *Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965* in *Past and Present*, 1997, 154, 218-219, LAGROU, Pieter. *The Legacy of Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 290 en WIEVIORKA, Annette. *Deportation and Memory: Official History and the Rewriting of World War II* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington : Indiana University Press, 1997, 286

²¹¹⁴ LAGROU, Pieter. *Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965* in *Past and Present*, 1997, 154, 219 en WIEVIORKA, Annette. *Deportation and Memory: Official History and the Rewriting of World War II* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 287

Jodenvervolgving aantoonde. In 1986 barstte de *Historikerstreit* uit in West-Duitsland en zorgde de Waldheim-affaire in Oostenrijk voor grote beroering, in 1987 begon in Frankrijk het proces tegen Barbie en niet veel later rezen de eerste vragen over de rol van de Zwitserse banken.²¹¹⁵

4.2 De Holocaust in de nationale herinneringen na 1989

Na de val van de Berlijnse muur raakte het Holocaustbewustzijn geleidelijk in een stroomversnelling. De instorting van het bipolaire ideologische kader maakte een einde aan de neutraliserende werking van de Koude Oorlog-ideologie en luidde een nieuwe reconstructie in van de nationale identiteit. In westerse landen was er een tendens tot deconstructie van de naoorlogse nationale mythes en een trend om het nationale zelfbeeld meer in lijn te brengen met de standaarden van de historiografie. Tegelijk kwamen lang onderdrukte herinneringen aan de oppervlakte en werden de zwarte bladzijden uit het recente nationale verleden voor het eerst nauwkeurig bestudeerd.²¹¹⁶ Volgens Henry Rousso is er zelfs sprake van een volstrekt nieuw *regime of historicity*. Dit wordt onder meer gekenmerkt door systematische pogingen tot reparatie, waarbij verantwoordelijkheid opgenomen wordt voor wat in het nationale verleden verkeerd gegaan is. Dit uit zich bijvoorbeeld in symbolische verontschuldiging, materiële herstelbetalingen en doorgedreven academisch en juridisch onderzoek. Men kan hierbij denken aan de officiële verontschuldiging die de Spaanse koning in 1992 uitsprak ter gelegenheid van de 500ste verjaardag van de verdrijving van de Joden uit Spanje en aan de schadevergoedingsregeling die de Zwitserse banken in 2009 overeengekomen zijn.²¹¹⁷ Daarnaast is er een toegenomen juridisering van de omgang met het traumatische verleden merkbaar. Zo zijn de recente processen tegen John Demjanjuk en Heinrich Boere pogingen om jaren na datum nog gerechtigheid te laten geschieden.²¹¹⁸ Een ander opvallend kenmerk is de tendens om het verleden min of meer exclusief te benaderen vanuit het slachtofferperspectief. Zo wordt de kijk op de nationaal-socialistische misdaden gedicteerd door een *post hoc* interpretatie door overlevenden en nabestaanden, die evident eerder ingegeven is door hun psychologische noden dan door overwegingen van geschiedkundige objectiviteit. Een vierde en laatste opvallend kenmerk is de denationalisering van de

²¹¹⁵ CONAN, Éric en ROUSSO, Henry. *Vichy: An Ever-Present Past*. Hanover: University Press of New England, 1998, 75-78, JUDT, Tony. *The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe* in *Daedalus*, 1992, 121, 98, LUDI, Regula. *What Is So Special about Switzerland? Wartime Memory as a National Ideology in the Cold War Era* in LEBOW, Richard N., KANSTEINER, Wulf en FOGU, Claudio (eds.). *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham: Duke University Press, 2006, 231, PERZ, Bertrand. *Österreich* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München : C.H. Beck, 2002, 157-158, ROUSSO, Henry. *Frankreich* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München : C.H. Beck, 2002, 256, STUHLPFARRER, Karl. *Österreich* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München : C.H. Beck, 2002, 235 en UHL, Heidmarie. *From Victim Myth to Co-Responsibility Thesis: Nazi Rule, World War II, and the Holocaust in Austrian Memory* in LEBOW, Richard N., KANSTEINER, Wulf en FOGU, Claudio (eds.). *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham: Duke University Press, 2006, 61-62,

²¹¹⁶ ASSMANN, Aleida. *Europe: A Community of Memory?* in *GHI Bulletin*, 2007, 40, 16, DINER, Dan. *Restitution and Memory: The Holocaust in European Political Cultures* in *New German Critique*, 2003, 90, 37 en 39 en ROUSSO, Henry. *History of Memory, Politics of the Past: What For?* in JARAUSCH, Konrad H. en LINDENBERGER, Thomas (eds.) *Conflicted Memories: Europeanizing Contemporary Memories*. New York: Berghahn Books, 2007, 31

²¹¹⁷ <http://www.swissbankclaims.com/Chronology.aspx> en RIDING, Alan. *500 Years After Expulsion, Spain Reaches Out to Jews* in *The New York Times*, 1 april 1992

²¹¹⁸ BOYES, Roger. *SS Killer Heinrich Boere Finally Jailed at 88* in *The Times Online*, 24 maart 2010 en KULISH, Nicholas. *Man Tied to Death Camp Goes on Trial in Germany* in *New York Times*, 30 november 2009

geschiedenis, waarbij de internationale gemeenschap, supranationale organen of niet-gouvernementele organisaties voorschrijven op welke wijze landen in het reine moeten komen met de zwarte bladzijden uit hun verleden.²¹¹⁹

Wat de omgang met de Holocaust betreft, springt in de Europese context vooral de leidinggevende rol van de Raad van Europa en in minder mate de Europese Unie in het oog.²¹²⁰ Dat in de reconstructie van de nationale identiteit na 1989 net de Holocaust op de voorgrond zou treden als emblematisch trauma dat *aufgearbeitet* moest worden, is wellicht te wijten aan twee elkaar versterkende tendensen. Enerzijds het doorgedreven en aanhoudende herinneringsactivisme van de joodse gemeenschap, die expliciet druk uitoefent om de gruwel van haar recente slachtofferschap te doen erkennen, te herdenken en, voor zover dit mogelijk is, financieel of strafrechtelijk te compenseren. En anderzijds de *spillover* effecten van de amerikanisering van de Holocaust en van de Duitse commemoratieve voortrekkersrol, gekenmerkt door een verabsolutering van het joodse slachtofferschap en een klemtoon op de morele uitzonderlijkheid van de Holocaust. Beide tendensen verklaren tot op belangrijke hoogte de heersende overtuiging dat de nationale identiteit niet volledig uitgeklaard kan worden als niet eerst de verhouding tot de Holocaust als gesuggereerd moreel dieptepunt opgehelderd is. Als gevolg hiervan en mede onder impuls van de Raad van Europa en Europese Unie, zijn er sinds 2000 in vele Europese landen werkgroepen en zelfs parlementaire commissies opgericht om de eigen rol in de Jodenvervolging en -exterminatie te onderzoeken en symbolisch verontschuldigen aan te bieden.²¹²¹ Zo excuseerde de Poolse president zich in 2001, na een uitgebreid parlementair onderzoek, voor de slachting in Jedwabne.²¹²² In 2005 bood ook de Roemeense regering, na een diepgaand internationaal onderzoek, excuses aan voor de honderdduizenden Joden die in Transnistrië het leven gelaten hadden.²¹²³ En dichter bij huis bood de Antwerpse burgemeester in 2007 zijn verontschuldigen aan voor de ondersteunende rol die het stadsbestuur en de politiediensten bij de lokale Jodenvervolging gespeeld hadden, nadat deze in een academische studie fel in de verf gezet was.²¹²⁴

Deze bijzondere herinneringsdynamiek heeft, op z'n minst in de West-Europese landen, geleid tot wat Pieter Lagrou de *reversal of memories* noemt. Terwijl in de prille naoorlogse herinnering aan het nationaal-socialisme alle aandacht ging naar verzetslui en politieke gevangenen en de joodse slachtoffers volledig in de marginaliteit gedrongen waren, is deze klemtoon tijdens de laatste decennia volledig omgekeerd. De hegemonische positie wordt nu ingenomen door de joodse slachtoffers, terwijl de verzetslui en politieke gevangenen volledig uit het beeld verdwenen zijn.²¹²⁵ Dit heeft als merkwaardige gevolg dat de Holocaust

²¹¹⁹ ROUSSO, Henry. *History of Memory, Politics of the Past: What For?* in JARAUSCH, Konrad H. en LINDENBERGER, Thomas (eds.) *Conflicted Memories: Europeanizing Contemporary Memories*. New York: Berghahn Books, 2007, 31-32

²¹²⁰ Zie verderop.

²¹²¹ CARRIER, Peter. *Holocaust Monuments and National Memory Cultures in France and Germany since 1989: The Origins and Political Function of the Vél' d'Hiv' in Paris and the Holocaust Monument in Berlin*. New York: Berghahn, 2006, 23

²¹²² FISHER, Ian. *At Site of Massacre, Polish Leader Asks Jews for Forgiveness* in *The New York Times*, 11 juli 2001

²¹²³ International Commission on the Holocaust in Romania. *Final Report of the International Commission on the Holocaust in Romania*. Iasi: Polirom, 2005,

²¹²⁴ Patrick Janssens biedt joodse gemeenschap excuses aan in *Gazet van Antwerpen*, 29 oktober 2007, SAERENS, Lieven. *De Jodenjagers van de Vlaamse SS. Gewone Vlamingen?* Tielt: Lannoo, 2007 en VAN DOORSLAER, Rudi, DEBRUYNE, Emmanuel, SEBERECHTS, Frank en WOUTERS, Nico (eds.). *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Antwerpen: Meulenhoff, 2007

²¹²⁵ LAGROU, Pieter. *Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965* in *Past and Present*, 1997, 154, 183-185 en 219 en LAGROU, Pieter. *The Legacy of Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 251-253

steeds vaker afgeschilderd wordt als de centrale gebeurtenis van de Tweede Wereldoorlog en elk toenmalig gedrag geherdefinieerd wordt op basis van een Holocaustgerelateerde semantiek.²¹²⁶ In Vlaanderen uit zich dat bijvoorbeeld in een gewijzigde perceptie van de Vlaams-nationalistische collaboratie: terwijl er in brede Vlaamse kringen tot enkele decennia geleden nog een uitgesproken vergoelijkende visie bestond, is er door de gelijkstelling van nationaal-socialisme met Holocaust sindsdien een geleidelijke demonisering merkbaar.²¹²⁷

4.3 De europeanisering van de Holocaust

De Holocaust lijkt echter niet alleen in de nationale herinneringen van de Europese staten een prominente plaats verworven te hebben. Er bestaat daarnaast immers ook een duidelijke tendens tot constructie van een Europese collectieve herinnering aan de Holocaust. Net als in de Verenigde Staten, Israël en verschillende Europese landen wordt de herinnering aan de Holocaust ook op het supranationale, Europese vlak geïnstrumentaliseerd om een collectieve identiteit te schragen. Dit wordt duidelijk wanneer we de evolutie van de Europese integratie onder de loep nemen. Het Europese eenmakingsproces was van bij aanvang opgevat als een tegenreactie op de Tweede Wereldoorlog. Bij de ondertekening van het Verdrag van Parijs in 1951 werd deze verwoestende gebeurtenis expliciet naar voren geschoven als een soort negatief politiek fundament voor een supranationale samenwerking die de democratie en veiligheid van de zes stichtende leden moest veiligstellen.²¹²⁸ Maar de grote idealen die bij de stichting van de toenmalige EGKS geformuleerd werden, konden niet verbloemen dat toch vooral machtspolitieke en zelfs nationalistische motieven de doorslag gaven. Voor Frankrijk bood de gemeenschappelijke controle over de kolen- en staalproductie de garantie dat de Duitse militaire en politieke macht in de toekomst beperkt zou blijven en de Franse industrie tegen goede voorwaarden en op stabiele wijze van deze cruciale grondstoffen zou kunnen blijven genieten. Voor Duitsland bood de EGKS dan weer een onverwacht snelle mogelijkheid tot herintegratie in de internationale gemeenschap.²¹²⁹ Economische en politieke voordelen vormden ook de achtergrond van de creatie van de EEG in 1957 en van de stelselmatige uitbreiding van zowel territorium als bevoegdheden. Velen geloofden dat de graduele economische integratie de politieke integratie zou versnellen en een gemeenschappelijke Europese identiteit zou doen ontstaan. Zij kwamen echter bedrogen uit: naarmate de Europese Gemeenschap en, later, de Europese Unie uitbreidde van 6 naar 27 lidstaten, bleek de oorspronkelijke Europese gedachte veel aan visionaire kracht in te boeten. Reeds in 1973, op de Europese top van Kopenhagen, werden vragen gesteld bij het gebrek aan eenduidige oriëntatie en overkoepelende identiteit.²¹³⁰ Er werd afgesproken om de Europese identiteit symbolisch te versterken: Beethovens *Ode an die Freude* werd gekozen als Europese hymne, er werd een Europese vlag ontworpen, een Europees devies uitgedacht (“In verscheidenheid verenigd”) en ook een Europadag aangenomen (9 mei, de dag dat de

²¹²⁶ JUDT, Tony. *The ‘Problem of Evil’ in Postwar Europe* in *New York Review of Books*, 14 februari 2008 en ROUSSO, Henry. *History of Memory, Politics of the Past: What For?* in JARAUSCH, Konrad H. en LINDENBERGER, Thomas (eds.) *Conflicted Memories: Europeanizing Contemporary Memories*. New York: Berghahn Books, 2007, 32-33

²¹²⁷ DE WEVER, Bruno. *Van wierook tot gaslucht. De beeldvorming over de Vlaams-nationalistische collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Vlaamse historiografie* in ART, Jan en FRANÇOIS, Luc (eds.). *Docendo discimus. Liber Amicorum Romain Van Eenoo. Band 1*. Gent : Academia Press, 1999, 612-613

²¹²⁸ STRÄTH, Bo. *Methodological and Substantive Remarks on Myth, Memory and History in the Construction of a European Community* in *German Law Journal*, 2005, 6, 2, 268

²¹²⁹ LARAT, Fabrice. *Presenting the Past: Political Narratives on European History and the Justification of EU Integration* in *German Law Journal*, 2005, 6, 2, 276-277

²¹³⁰ STRÄTH, Bo. *Methodological and Substantive Remarks on Myth, Memory and History in the Construction of a European Community* in *German Law Journal*, 2005, 6, 2, 261

Schuman in 1950 opriep tot oprichting van een supranationale Europese organisatie). In 1985, op de Europese top van Milaan, werden deze officieel voorgesteld als symbolen van Europese identiteit.²¹³¹ Na de val van de Berlijnse muur werd getracht om de Europese integratie nog te versnellen om het continent politiek bijeen te houden. Van een echt Europees gevoel kon echter geen sprake zijn, omdat in Oost-Europa net dan ideeën over zelfdeterminatie en nationale identiteit begonnen te circuleren en er in West-Europa kritiek kwam op de wenselijkheid van zulk grootschalig project.²¹³² Voortrekkers van de Europese Unie waren er zich van bewust dat een versteviging van de Europese identiteit meer dan ooit nodig was, omdat de territoriale uitbreiding anders wel eens met desintegratietendensen gepaard kon gaan.²¹³³ Als logische uitloper van de financieel-economische eenmaking ging in 2002 de euro in roulatie. Rond dezelfde tijd begon de Europese Conventie onder het voorzitterschap van Giscard d'Estaing met het opstellen van een Europese grondwet die de Europese identiteit officieel moest vastleggen. De zeer lage opkomst voor de Europese verkiezingen en de afkeuring van de grondwet door referenda in Frankrijk en Nederland waren echter symptomatisch voor het gebrekkige Europese gevoel dat de burger ondanks de formele initiatieven van de Europese Unie eigenlijk maar bezat. Opnieuw werd pijnlijk duidelijk dat de Europese Unie een verbindende en overkoepelende politieke identiteit miste die de gemeenschappelijke markt, munt, symbolen en instellingen oversteeg.²¹³⁴ Sindsdien blijft de Europese Unie kampen met een enorme legitimiteits- en geloofwaardigheids crisis, die tot op zekere hoogte te wijten is aan haar democratisch deficit – er is geen verkozen en democratisch gecontroleerde regering, de bevoegdheden van het parlement zijn te beperkt en zowel de Europese Commissie als het Europees Parlement staan te veraf van de gewone burger.²¹³⁵ Een veel belangrijkere verklaring is echter dat de Europese Unie politiek gezien een artificiële constructie is, die resulteert uit een *top-down*-beslissing op puur economische basis. Het is geen orgaan dat zijn wortels heeft in een politieke revolutie of een stichtingsakt die door de Europese bevolking zelf geïnitieerd werd. Daarom kan er geen sprake zijn van een unificerend narratief of een ontstaansmythe die de Europese burgers aanspreekt en een collectief identiteitsgevoel zou kunnen schragen.²¹³⁶ Ook de Europese grondwet zelf, die intern beschouwd werd als de lang verwachte (her)stichtingsakt, oefent voorlopig niet de gewenste identificatiekracht uit. De preambule van de Europese grondwet, die bijna woordelijk overgenomen werd in het Verdrag van Lissabon, verbindt de constitutionele fundering van de Europese Unie aan heel abstracte en universele principes, die in hun algemeenheid onvoldoende aanslaan om identificatie te kunnen bewerkstelligen.²¹³⁷

Zich ervan bewust dat het gebrekkige Europa-gevoel niet geremedieerd kon worden door een aantal symbolische ingrepen en abstracte idealen, gingen op het einde van de jaren 90 steeds meer stemmen op om de Europese identiteit historisch te verankeren. Het doel was om een soort *existentiële europäische Gemeinsamkeit* op te roepen door te verwijzen naar een

²¹³¹ http://europa.eu/abc/symbols/index_en.htm

²¹³² BLOKKER, Paul. *Populist Nationalism, Anti-Europeanism, Post-Nationalism, and the East-West Distinction* in *German Law Journal*, 2005, 6, 2, 386

²¹³³ WÆVER, Ole. *European Security Identities* in *Journal of Common Market Studies*, 1996, 34, 1, 111

²¹³⁴ FOLLESDAL, Andreas en HIX, Simon. *Why There is a Democratic Deficit in the EU: A Response to Majone and Moravcsik* in *Journal of Common Market Studies*, 2006, 44, 3, 533

²¹³⁵ FOLLESDAL, Andreas en HIX, Simon. *Why There is a Democratic Deficit in the EU: A Response to Majone and Moravcsik* in *Journal of Common Market Studies*, 2006, 44, 3, 538-539

²¹³⁶ PROBST, Lothar. *Founding Myths in Europe and the Role of the Holocaust* in *New German Critique*, 2003, 90, 52

²¹³⁷ <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2007:306:0001:0010:NL:PDF> en BARENTS, R. *Het verdrag van Lissabon: achtergronden en commentaar*. Deventer: Kluwer, 2008, 167-168

gedeeld historisch bewustzijn.²¹³⁸ Enkel een *acquis historique communautaire* werd immers in staat geacht om een authentieke identificatie met de Europese Unie tot stand te brengen.²¹³⁹ Voorstanders wezen erop dat er in Europa steeds al een gevoel van minimale verbondenheid en historische betrokkenheid bestaan had – weliswaar met occasionele onderbrekingen en een fluctuerende interpretatie van de gemeenschappelijke basis.²¹⁴⁰ De vraag rees echter hoe de Europese identiteit daar concreet aan kon worden opgehangen. Een eerste mogelijkheid bestond erin om een echt substantiële Europese identiteit uit te werken, die dan de vorm zou aannemen van een liberaal geïnspireerd pan-Europees nationalisme. Dit veronderstelde dat men zou teruggrijpen op gemeenschappelijke culturele, religieuze en ethische tradities, die niet alleen onomstreden waren maar ook voldoende verschilden van die van niet-EU-regio's. Hierover werd in de Europese Conventie schier eindeloos gepalaverd, maar zonder succes. Het voorstel om een verwijzing naar het christendom en de christelijke tradities in de Europese grondwet op te nemen, werd uiteindelijk afgevoerd. Verschillende landen met een uitgesproken confessionele achterban, zoals Polen, stonden lijnrecht tegenover landen met een niet-confessionele voorkeur, zoals Frankrijk. Bovendien waren er vier verschillende christelijke tradities, was het onduidelijk hoe er met de islam en het jodisme omgesprongen moest worden en zouden er problemen kunnen opduiken bij een mogelijke toetreding van Turkije.²¹⁴¹ Ook over andere aanknopingspunten, zoals de Griekse filosofie, het Romeinse rechtssysteem, de moderne wetenschappelijke methode, de Verlichting, enz. bestond onenigheid, omdat ze ook in andere westerse regio's overgenomen waren of niet alleen tot positieve ontwikkelingen geleid hadden.²¹⁴² Suggesties voor het formuleren van een gedeelde, affirmatieve Europese geschiedenis liepen ook al op niets uit, omdat de hedendaagse geschiedschrijving doorgaans nog vertrekt vanuit het nationale kader, er altijd wel enige incompatibiliteit tussen de nationale narratieven bestond en vele historici duidelijk lieten verstaan niet mee te willen werken aan de creatie van een gestroomlijnde en functionele historische mythe.²¹⁴³ Het originele plan van de Europese Conventie liep op een fiasco uit. Een tweede optie, die uiteindelijk wel de preambule van de Europese grondwet zou halen, liet elk idee van substantiële Europese identiteit varen. In de plaats daarvan werd beknopt verwezen naar 'de culturele, religieuze en humanistische tradities van Europa, waaruit de universele waarden van de onschendbare en onvervreembare rechten van de menselijke persoon, democratie, gelijkheid, vrijheid en rechtsstatelijkheid zijn ontstaan.'²¹⁴⁴ In deze versie werd de Europese identiteit opgevat als een Europees constitutioneel patriottisme, dat conceptueel duidelijk schatplichtig was aan Habermas. De identificatie met en de liefde voor Europa moest gebaseerd zijn op een onvoorwaardelijke omarming van de rechtsprincipes en

²¹³⁸ MAHLMANN, Matthias. *Constitutional Identity and the Politics of Homogeneity in German Law Journal*, 2005, 6, 2, 308 en RÜSEN, Jörn. *Tradition and Identity: Theoretical Reflections and the European Example in Taiwan Journal of East Asian Studies*, 2004, 1, 2, 151

²¹³⁹ LARAT, Fabrice. *Presenting the Past: Political Narratives on European History and the Justification of EU Integration in German Law Journal*, 2005, 6, 2, 278

²¹⁴⁰ RÜSEN, Jörn. *Tradition and Identity: Theoretical Reflections and the European Example in Taiwan Journal of East Asian Studies*, 2004, 1, 2, 157

²¹⁴¹ MAHLMANN, Matthias. *Constitutional Identity and the Politics of Homogeneity in German Law Journal*, 2005, 6, 2, 308-310

²¹⁴² JARAUSCH, Konrad H. en LINDENBERGER, Thomas. *Contours of a Critical History of Contemporary Europe: A Transnational Agenda* in JARAUSCH, Konrad H. en LINDENBERGER, Thomas (eds.) *Conflicted Memories: Europeanizing Contemporary Memories*. New York: Berghahn Books, 2007, 8

²¹⁴³ Cf. JARAUSCH, Konrad H. en LINDENBERGER, Thomas. *Contours of a Critical History of Contemporary Europe: A Transnational Agenda* in JARAUSCH, Konrad H. en LINDENBERGER, Thomas (eds.) *Conflicted Memories: Europeanizing Contemporary Memories*. New York: Berghahn Books, 2007, 2 en LAGROU, Pieter. *Between Europe and the Nation: The Inward Turn of Contemporary Historical Writing* in JARAUSCH, Konrad H. en LINDENBERGER, Thomas (eds.) *Conflicted Memories: Europeanizing Contemporary Memories*. New York: Berghahn Books, 2007, 75-76.

²¹⁴⁴ <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2007:306:0001:0010:NL:PDF>

waarden die in de lidstaten dominant waren en verder gestimuleerd moesten worden.²¹⁴⁵ Maar, zoals al werd aangestipt, was deze formulering van de Europese identiteit zo abstract en universeel dat de beoogde identificatie van de burger nauwelijks of zelfs niet te realiseren viel. Verschillende waarnemers hebben hun hoop daarom gesteld in een tussenpositie, een constitutioneel patriottisme met een concrete historische referentie als mobiliserend fundament. Zulk soort *thick constitutional patriotism* heeft als grote voordeel dat het niveau van identificatiebelemmerende abstractie verlaten wordt zonder ineens te moeten overstappen op het niveau van het cultureel essentialisme, dat de eerste optie kenmerkte.²¹⁴⁶ Het propageert een Europese identiteit die er niet vanuit hoeft te gaan dat de burgers van de Europese Unie samenhoren omdat ze in essentie op elkaar lijken en een belangrijk stuk geschiedenis en cultuur delen. Het is een *sui generis*-constructie die de complexiteit en incommensurabiliteit van de nationale identiteiten en historische narratieven niet probeert te ontkennen, maar hun etnocentrische en ondemocratische reflexen tracht te neutraliseren en te overstijgen in naam van de democratische en rechtsstatelijke principes die in de preambule als de grondwettelijke grondslag van de Europese Unie omschreven staan.²¹⁴⁷

De vraag rijst dan welk aspect uit de gedeelde geschiedenis dienst kan doen als ondersteuning van het Europese constitutioneel patriottisme. Om identificatie te bewerkstelligen moet het een gebeurtenis zijn met een sterke normatieve validiteit, een licht deconstructieve impact op het exclusiviteitsdiscours van de nationale herinneringen en een contrastwerking die de interne sociale cohesie kan bevorderen.²¹⁴⁸ Het meest voor de hand ligt een gebeurtenis uit het recente verleden die *a contrario* de noodzaak aantoonst van een stabiele democratie, die de etnocentrische, nationalistische impulsen overstijgt. De Europese Unie moet dan gestoeld worden op een afrekening met de zogenaamde *darker legacies* van de Europese geschiedenis, met name de beide wereldoorlogen en dan vooral de excessen die als contrastpunt met het ideaal van de Europese Unie kunnen fungeren. Dit voorstel werd voor het eerst op een uitgewerkte manier gelanceerd door Habermas en Derrida, in een gezamenlijk manifest dat in 2003 verscheen.²¹⁴⁹ Sindsdien werd het door vele andere politieke filosofen overgenomen, zoals Dan Diner, Aleida Assmann, Jörn Rüsen, Jan-Werner Müller, Christian Joerges, Fabrice Larat, Ole Wæver en Stefan Seidendorf. De Europese Unie wordt hierbij niet gedefinieerd in contrast met andere gemeenschappen, maar in contrast met haar eigen verleden: *'Europe's 'other', the enemy image ... is Europe's own past which should not be allowed to become its future.'*²¹⁵⁰ Of meer concreet: *'Europe's 'other' is its 'past,' meaning the experience of devastating wars, and, more precisely, the Fascist and National-Socialist*

²¹⁴⁵ MAHLMANN, Matthias. *Constitutional Identity and the Politics of Homogeneity* in *German Law Journal*, 2005, 6, 2, 316

²¹⁴⁶ MÜLLER, Jan-Werner. *A "Thick" Constitutional Patriotism for Europe? On Morality, Memory and Militancy* in ERIKSEN, Erik O., JOERGES, Christian en RÖDL, Florian (eds.). *Law, Democracy, and Solidarity in a Post-National Union: The Unsettled Political Order of Europe*. London : Routledge, 2008, 375-376

²¹⁴⁷ MÜLLER, Jan-Werner. *A "Thick" Constitutional Patriotism for Europe? On Morality, Memory and Militancy* in ERIKSEN, Erik O., JOERGES, Christian en RÖDL, Florian (eds.). *Law, Democracy, and Solidarity in a Post-National Union: The Unsettled Political Order of Europe*. London : Routledge, 2008, 390, RÜSEN, Jörn. *Tradition and Identity: Theoretical Reflections and the European Example* in *Taiwan Journal of East Asian Studies*, 2004, 1, 2, 152-154 en 157 en WÆVER, Ole. *European Security Identities* in *Journal of Common Market Studies*, 1996, 34, 1, 123 en 127

²¹⁴⁸ LARAT, Fabrice. *Presenting the Past: Political Narratives on European History and the Justification of EU Integration* in *German Law Journal*, 2005, 6, 2, 285-286, MÜLLER, Jan-Werner. *A "Thick" Constitutional Patriotism for Europe? On Morality, Memory and Militancy* in ERIKSEN, Erik O., JOERGES, Christian en RÖDL, Florian (eds.). *Law, Democracy, and Solidarity in a Post-National Union: The Unsettled Political Order of Europe*. London : Routledge, 2008, 386 en RÜSEN, Jörn. *Tradition and Identity: Theoretical Reflections and the European Example* in *Taiwan Journal of East Asian Studies*, 2004, 1, 2, 152 en 154

²¹⁴⁹ DERRIDA, Jacques en HABERMAS, Jürgen. *Unsere Erneuerung. Nach dem Krieg: die Wiedergeburt Europas* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 31 mei 2003

²¹⁵⁰ WÆVER, Ole. *European Security Identities* in *Journal of Common Market Studies*, 1996, 34, 1, 122

period, with the occupation of most European countries by Germany and its allies, with hitherto unseen horrors and cruelty, culminating in the extermination of the European Jews.’²¹⁵¹ De Holocaust, zoals al door Habermas en Derrida gesuggereerd, wordt beschouwd als uiterste antithese van het ideaal dat de Europese Unie belichaamt. Volgens bovengenoemde auteurs zou de herinnering aan de Holocaust dan ook het best als mobiliserend fundament van het Europese constitutionele patriottisme dienst kunnen doen: ‘*The memory of the Holocaust is the strongest conceivable raison d’être for the integration project.*’²¹⁵² De nadruk op de Holocaust als nieuw negatief identificatiesymbool laat ook toe om een rechtstreekse link te leggen met de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog als de oorspronkelijke aanzet van het Europese integratieproces. Gelet op de *a posteriori* tendens om de Holocaust als de kerngebeurtenis van de Tweede Wereldoorlog te beschouwen, is het volgens sommigen zelfs legitiem om de herinnering aan de Holocaust retroactief tot primaire grondslag van de Europese Unie op te waarden: ‘*The ‘constitutionalizing moment’ to which the European integration project responded was the sum of the atrocities of the twentieth century in general, and the persecution and extermination of European Jews in particular.*’²¹⁵³

De tendens tot ‘europeanisering’ van de Holocaust – het instrumentaliseren van de herinnering aan de Holocaust voor de versterking van de democratische identiteit van Europa – is niet alleen merkbaar binnen de schoot van de Europese Unie. Een simultane herinneringsdynamiek, die gedragen wordt door lidstaten die tevens tot de Europese Unie behoren, doet zich ook voor in de Raad van Europa. Dit is een orgaan van Europees overleg en integratie dat in 1949 in het leven geroepen werd ter bevordering van de mensenrechten en democratische ontwikkeling in West-Europa, maar intussen 20 leden meer telt dan de Europese Unie. De officialisering van de Holocaustherinnering in de Raad van Europa begon met een breed gedragen privé-initiatief van de Zweedse premier Göran Persson. Nadat onderzoek had uitgewezen dat een aanzienlijk aantal Zweedse studenten niet van de aard en omvang van de Holocaust overtuigd waren en nadat hijzelf bij een bezoek aan Neuengamme onder de indruk gekomen was, lanceerde hij in de Zweedse scholen een informatiecampagne over de Holocaust. Tegelijk ondernam hij stappen om een internationale organisatie op te richten die het onderwijs in, het onderzoek van en de herinnering aan de Holocaust moest promoten. In 1998 werd de *Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research* gesticht, met naast Zweden ook Duitsland, Israël, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten als leden. Intussen telt de *Task Force* 27 leden en 7 waarnemers. Eind januari 2000 organiseerde Persson in Stockholm een *International Forum on the Holocaust* om een gemeenschappelijk kader voor Holocaustherdenking en -onderricht uit te werken. Op dit forum, waarop uiteindelijk 46 landen vertegenwoordigd waren, werd beslist dat de Holocaust een collectieve herinnering moest worden die ‘*humanity’s common aspiration for mutual understanding and justice*’ opnieuw zou bevestigen.²¹⁵⁴ Terwijl gelijktijdig door sommigen geopperd werd om ook de identiteit van de Europese Unie te funderen op de herinnering aan de Holocaust, begon de Raad van Europa, in nauwe

²¹⁵¹ SEIDENDORF, Stefan. *Defining Europe Against its Past? – Memory Politics and the Sanctions Against Austria in France and Germany* in *German Law Journal*, 2005, 6, 2, 440

²¹⁵² JOERGES, Christian. *Introduction to the Special Issue: Confronting Memories: European “Bitter Experiences” and the Constitutionalization Process: Constructing Europe in the Shadow of its Pasts* in *German Law Journal*, 2005, 6, 2, 246

²¹⁵³ JOERGES, Christian. *Introduction to the Special Issue: Confronting Memories: European “Bitter Experiences” and the Constitutionalization Process: Constructing Europe in the Shadow of its Pasts* in *German Law Journal*, 2005, 6, 2, 245-246 en DINER, Dan. *Restitution and Memory: The Holocaust in European Political Cultures* in *New German Critique*, 2003, 90, 36

²¹⁵⁴ Declaration of the Stockholm International Forum on the Holocaust (<http://www.holocausttaskforce.org/about-the-itf/stockholm-declaration.html>)

samenwerking met de *Task Force*, met het stimuleren van de Holocaustherdenking en het Holocaustonderricht in Europa. In oktober 2002 kwamen de ministers van onderwijs van de lidstaten van de Raad van Europa overeen om in het onderwijs een Holocaustherdenkingsdag in te voeren en in het curriculum meer aandacht te besteden aan de Holocaust.²¹⁵⁵ Dit initiatief kaderde in een bredere poging om via Holocaustherinnering inzicht in en respect voor de mensenrechten te promoten.²¹⁵⁶ Op 1 november 2005 keurde de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties unaniem een door Israël geïntroduceerde resolutie goed die een algemene Holocaustherdenkingsdag invoerde en vastlegde op 27 januari, de dag van de bevrijding van Auschwitz door het Rode Leger. Ondertussen worden in vele Europese landen plannen gefinaliseerd om Holocaustonderricht in het secundair onderwijs verplicht te stellen of te bevorderen.²¹⁵⁷

De promotie van een Europese collectieve herinnering aan de Holocaust stond echter niet alleen in het teken van de ondersteuning van het democratische zelfbeeld en de fundering van een Europese identiteit, maar had ook een meer prozaïsche reden. Dit kwam duidelijk tot uiting in februari 2000, toen de lidstaten van de Europese Unie aan Oostenrijk sancties oplegden omdat Jörg Haiders *Freiheitlichen Partei Österreichs* ondanks herhaalde waarschuwingen in het Oostenrijkse kabinet opgenomen was. Er werd besloten om op politiek niveau geen bilaterale contacten meer te onderhouden met de nieuwe regering van Wolfgang Schüssel, de Oostenrijkse ambassadeurs niet langer in formele hoedanigheid aan diplomatieke besprekingen te laten deelnemen en geen Oostenrijkse kandidaten voor internationale posities meer te ondersteunen.²¹⁵⁸ Het initiatief voor de sancties kwam van premier Guy Verhofstadt en president Jacques Chirac, twee liberale kopstukken die in eigen land te maken hadden met een electoraal succesvolle extreem-rechtse partij. De sancties werden officieel gelegitimeerd omdat de regeringsdeelname van de *FPÖ* inging tegen de mensenrechten en democratische waarden die de basis vormden van de Europese identiteit. Minstens even belangrijk was echter de electorale dreiging die van populistische en extreem-rechtse partijen begon uit te gaan, met doorbraken in Oostenrijk, Vlaanderen, Frankrijk, Denemarken, Italië en Noorwegen en de vrees voor een gelijkaardige evolutie in Duitsland, Nederland en Zweden.²¹⁵⁹ Vooral de liberale partijen stonden hierbij fel onder druk, niet zozeer omdat een deel van hun kiespubliek zich tot een overstap liet verleiden, maar vooral vanwege interne discussies over de opportuniteit van een samenwerkingsstrategie. De interne cohesie van *mainstream* rechts stond op het spel en enkel een duidelijk signaal kon enige uitkomst bieden. Een nationaal en internationaal *cordon sanitaire* leek de beste oplossing om, via een uitsluitingstactiek, de aantrekkingskracht van de populistische en extreem-rechtse partijen op middellange termijn te fnuiken en de interne orde te herstellen.²¹⁶⁰ Iets later – met in de Raad van Europa en de Europese Conventie suggesties om het eigen democratisch deficit op te vangen door de Europese identiteit te funderen op een afrekening met de zwarte

²¹⁵⁵ <http://www.coe.int/T/E/Com/Files/Events/2002-10-Shoah/> en VAN DEN BERGHE, Gie. *Geen holocaustmuseum* in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2004, 13/14, 288-289

²¹⁵⁶ Cf. BLETZ, Jan. *Massamoordenaar is eigenlijk wereldverbeteraar*. Interview met Johannes Houwink ten Cate in *Writers Block*, juni 2004 en HOUWINK TEN CATE, Johannes. *On the Outlawing of Genocide Denial* op <http://www.ceji.org/advocacy/On%20the%20Outlawing%20of%20Genocide%20Denial.pdf>.

²¹⁵⁷ <http://www.un.org/Pubs/chronicle/2005/issue4/0405p04.html> en ASSMANN, Aleida. *Europe. A Community of Memory?* in *GHI Bulletin*, 2007, 40, 13-14

²¹⁵⁸ MERLINGEN, Michael, MUDDE, Cas en SEDELMEIER, Ulrich. *The Right and the Righteous? European Norms, Domestic Politics and the Sanctions Against Austria* in *Journal of Common Market Studies*, 2001, 39, 1, 60 en SEIDENDORF, Stefan. *Defining Europe Against its Past? – Memory Politics and the Sanctions Against Austria in France and Germany* in *German Law Journal*, 2005, 6, 2, 442

²¹⁵⁹ MERLINGEN, Michael, MUDDE, Cas en SEDELMEIER, Ulrich. *The Right and the Righteous? European Norms, Domestic Politics and the Sanctions Against Austria* in *Journal of Common Market Studies*, 2001, 39, 1, 68

²¹⁶⁰ Cf. DINER, Dan. *Haider und der Schutzreflex Europas* in *Die Welt*, 26 februari 2000.

bladzijden uit het gedeelde verleden – werd duidelijk dat, conform dezelfde ratio, misschien ook de binnenlandse electorale dreiging van extreem-rechts via toegenomen Holocaustbewustzijn tegengegaan kon worden. In Vlaanderen en Frankrijk, de twee regio's waar extreem-rechts nog steeds aan een opmars bezig was, werden in 2001 de eerste plannen ontvouwd om een eigen Holocaustmuseum op te richten.²¹⁶¹ In 2005 opende het *Mémorial de la Shoah* in Parijs de deuren en het toekomstige *Transit Mechelen* zit op dit moment in de eindfase. Het expliciete doel van deze musea is grotendeels hetzelfde als dat van andere westerse Holocaustmusea, namelijk het aanscherpen van democratisch bewustzijn en maatschappelijke tolerantie via een emotionele confrontatie met de meest extreme uitwassen van een anti-democratische ontwikkeling.²¹⁶² Anders dan in de Amerikaanse Holocaustmusea is er echter ook een onderliggende partijpolitieke reden: de musea moeten niet alleen de perceptie van en de omgang met etnische minderheden verbeteren maar ook afkeer opwekken voor het discours van het Vlaams Belang en het *Front National*.

²¹⁶¹ CARRIER, Peter. *Holocaust Monuments and National Memory Cultures in France and Germany since 1989: The Origins and Political Function of the Vél' d'Hiv' in Paris and the Holocaust Monument in Berlin*. New York: Berghahn, 2006, 24

²¹⁶² Cf. VAN DEN BERGHE, Gie. *Museum en ideologie* in *Knack*, 7 augustus 2002.

CONCLUSIE

1 Synopsis

De Holocaust is in het westen op een tamelijk korte periode tot een dominante collectieve herinnering uitgegroeid. Het is niet alleen een herinnering die wijdverbreid geraakt is, in de zin dat zeer vele westerlingen er een notie van hebben, maar het is ook een herinnering met een grote culturele impact, omdat ze de perceptie van vele andere gebeurtenissen kleurt, een algemeen gedeelde maatstaf blijkt geworden en uit het maatschappelijke discours niet meer valt weg te denken. Hoe deze evolutie zich voltrok, valt beknopt als volgt samen te vatten: de herinnering aan de Holocaust kreeg een existentieel belang voor een collectiviteit die over de invloed beschikte om haar interesses onder de publieke aandacht te brengen, bleek in deze aangeboden vorm bijzonder functioneel voor de nationale, toonaangevende elites en bovendien ook tegemoet te komen aan een gedeelde psychologische nood van het publiek. Deze min of meer toevallige, simultane dynamiek leidde ertoe dat de Holocaust – in de zeer gepolariseerde versie die algemeen ingang gevonden heeft – een cultureel icoon is geworden dat op vele vlakken zijn gelijke niet kent. Meer gedetailleerd ziet de ontstaansgeschiedenis van dit icoon er als volgt uit.

De eerste noodzakelijke stap was evident de ontwikkeling van een joodse collectieve herinnering aan de Holocaust. Binnen deze joodse collectieve herinnering moet een onderscheid worden gemaakt tussen de communicatieve herinnering van de rechtstreeks betrokkenen – de overlevenden en in (veel) mindere mate de nabestaanden – en de culturele herinnering die, gebaseerd op de eerste soort, binnen de bredere joodse gemeenschap gecodificeerd is geraakt. De communicatieve herinnering is organisch, want ze is grotendeels gebaseerd op gedeelde ervaringen van overlevenden en nabestaanden en zit ongerefleeteerd vervat in hun kleinschalige *milieu de mémoire*. Deze communicatieve herinnering is een rechtstreeks uitvloeisel van de catastrofale existentiële impact die deze gebeurtenis op de betrokkenen had. Zoals in getuigenissen van overlevenden doorschemert, domineren gevoelens van kolossaal verlies, perplexiteit en onvermogen om deze beproeving een plaats te geven. Het was een ramp zonder voorgaande, vernietigender dan wat de Joden ooit hadden moeten doorstaan en eigenlijk van een totaal andere dimensie. Emotioneel overmand door trauma, vervalt de mogelijkheid om wat ze meegemaakt hadden op een min of meer nuchtere manier historisch te denken: de Holocaust behoudt daarom een ondoorgrondelijke mysteriositeit en krijgt een status die proportioneel is aan de existentiële verbijstering die hij veroorzaakt had. Als gevolg hiervan wordt de Holocaust in middens van overlevenden en nabestaanden gepercipieerd als een onvatbare, metahistorische gebeurtenis, met een unieke, negatief-sacrale identiteit. De impressie overheerst dat de Holocaust de incarnatie was van iets radicaal nieuws. Volgens sommige overlevenden, die hun ervaringen vanuit een godsdienstig perspectief analyseren, is er sprake van een onloochenbare theologische uniciteit. Zij zien de Holocaust als een ultieme transformationele gebeurtenis, die noopt tot een herconfiguratie van het Verbond met Jahweh. Anderen zijn dan weer overdonderd door de onmogelijkheid om op hun eigen ervaringen rationeel vat te krijgen en ze voor buitenstaanders enigszins verstaanbaar te maken. Zij benadrukken een soort epistemologische uniciteit, waarbij de Holocaust zich openbaart als iets dat oncommuniceerbaar is en onverklaarbaar blijft. Of ze beklemtonen de onpeilbare immoraliteit waarvan ze getuige zijn geweest en spreken over de morele uniciteit van de Holocaust, gekenmerkt door een demonische intentie die enkel in theorie voor mogelijk werd geacht. De communicatieve herinnering is dus gebaseerd op intuïties van een meerledige metafysische uniciteit. Hoewel het niet echt duidelijk is in hoeverre er binnen de bredere joodse gemeenschap in de periode onmiddellijk na de Tweede

Wereldoorlog aandacht werd besteed aan de Holocaust, staat vast dat het tot in de jaren 60 duurde vooraleer de Holocaust in joodse kringen een dominant thema werd. In Israël en de joodse gemeenschap in de Verenigde Staten bestond tot dan toe zelfs de neiging om enigszins afstand te nemen van de ramp die de Europese Joden overkomen was, omdat de Holocaustherinnering niet functioneel werd geacht in een context van respectievelijk zelfbewuste en toekomstgerichte maatschappelijke opbouw en een op opwaartse mobiliteit gerichte assimilatie aan de *American way of life*. Pas in 1961, met het Eichmannproces en in 1967, naar aanleiding van de Zesdaagse Oorlog, trad de Holocaust in respectievelijk Israël en bij de Amerikaans-joodse gemeenschap op de voorgrond. Om verschillende ideologische en praktische redenen, werd de herinnering aan de Holocaust in beide gevallen tamelijk snel de hoeksteen van de collectieve identiteit. Hierdoor evolueerde de organische, communicatieve herinnering, zoals gearticuleerd door overlevenden, nabestaanden en een klein aantal theologische commentatoren, geleidelijk tot een culturele herinnering, die binnen de joodse gemeenschap breed gedragen werd. In Israël kwam in 1961 een proces van *nativization* op gang, waarbij de communicatieve herinneringen van de overlevenden op tamelijk ingrijpende wijze ideologisch werden geherinterpreteerd en als gecodificeerde culturele herinneringen werden aangewend ter ondersteuning van de zionistisch gedefinieerde nationale identiteit. Voor de Verenigde Staten, waar de basis werd gelegd voor de Holocaustperceptie die nationaal ingang zou vinden en uiteindelijk ook naar Europa zou overwaaien, geldt 1967 als symbolische aanvang van de joodse culturele herinnering aan de Holocaust. Nog vóór de Zesdaagse Oorlog gingen in theologische en filosofische kringen de eerste stemmen op om de Holocaust een belangrijkere plaats te geven. De uitbraak van deze oorlog veroorzaakte echter een enorm schokeffect omdat de Holocaust voor vele Amerikaanse Joden plots een concreet en acuut karakter kreeg: het was geen tragische, tamelijk abstracte Europese gebeurtenis meer, maar, zo meenden ze, een imminente, angstaanjagende mogelijkheid die nu ook Israël bedreigde. Hoewel deze vrees niet met de realiteit strookte en Israël tamelijk snel het pleit in zijn voordeel beslechtte, luidde deze gebeurtenis voor vele Amerikaanse Joden en Amerikaans-joodse organisaties het begin van een permanente, intense identificatie met de Holocaust en het lot van Israël. Door de klinkende overwinning van de Israëlische strijdkrachten werd ook het stereotype van het passieve slachtoffer herzien, wat tot dan toe de joodse discussie over de Holocaust fel belemmerd had. De identificatie met Israël en de Holocaust sloeg echter vooral aan omdat dit toevallig een oplossing bood voor de onzekerheid die gepaard ging met de veranderende sociale positie van het Amerikaanse Jodendom. De sterke assimilatiedrang van vele Amerikaanse Joden had ervoor gezorgd dat de participatie aan het joodse gemeenschapsleven fel terugliep en de identificatie met joodse normen, tradities en geloof steeds oppervlakkiger werd. Verschillende rabbi's uitten de vrees dat de eigenheid van het Amerikaanse Jodendom op middellange termijn volledig zou uitdoven indien er geen middel gevonden werd om dit desintegratieproces een halt toe te roepen. De identificatie met Israël en de herinnering aan de Holocaust bleken hiertoe zeer functioneel en ontwikkelden zich tot additionele of zelfs enige mobiliserende fundamenteen van de Amerikaans-joodse identiteit. Deze evolutie werd drastisch in de hand gewerkt door de gelijktijdige opkomst van *identity politics* in het Amerikaanse maatschappelijk bestel: met de zwarte burgerrechtenbeweging op kop, werd afstand gedaan van het ideaal van assimilatie en geopteerd voor een militante vorm van multiculturalisme, waarin tegenover de blanke meerderheid aanspraken geformuleerd werden als compensatie voor een geschiedenis van onderdrukking. Collectief slachtofferschap werd hierdoor een maatschappelijk waardevolle eigenschap, een soort moreel kapitaal waaraan sociaal aanzien en voorrechten ontleend konden worden. Onder invloed van deze nieuwe uitdagingen, evolueerde de Holocaust tot peiler van het Amerikaans-joodse zelfbewustzijn. Met Wiesel als formatieve link werd binnen de Amerikaans-joodse gemeenschap een culturele herinnering aan de Holocaust gecodificeerd die nauw aansloot bij de organische, communicatieve herinnering van de overlevenden, maar

die door de iets grotere existentiële afstand en de eigen noden van de collectiviteit minder de nadruk legde op metahistorische aspecten. Uniceit bleef het codewoord en werd nog explicieter gefundeerd, omdat in de strijd om moreel kapitaal de ernst van het collectieve slachtofferschap de doorslag bleek te geven en uiteindelijk, onvergelijkbaar leed dan ook een voorrecht kon garanderen. Het concept van metafysische uniceit kende ook buiten de groep der overlevenden en nabestaanden een aanzienlijke aanhang en vormde trouwens de aanleiding voor de keuze van de term Holocaust, maar toch verschoof de klemtoon uitdrukkelijk naar fenomenologische uniceit. Vooral omdat metafysische uniceitsargumenten in de competitie voor moreel kapitaal weinig indruk maakten op andere Amerikaanse minderheden, focuste de Amerikaans-joodse gemeenschap op feitelijke basiskennmerken die bij geen enkele andere massamoord of genocide te vinden waren en tegelijk blijk gaven van een onovertreffbare ernst. Het fenomenologische uniceitsargument met de meeste overtuigingskracht was een concretisering van het metafysische argument van morele uniceit, dat door verschillende joodse filosofen was geëxpliciteerd en inhield dat de Holocaust een manifestatie was van theoretisch ondenkbaar geacht demonisch kwaad, doelbewust berokkend omdat het kwaad was. De intentie van de daders werd verabsoluteerd als het onderscheidende kenmerk van de Holocaust en als standaard waaraan ook alle andere instanties van collectief slachtofferschap moesten worden afgemeten. Dit fenomenologische argument werd als volgt exemplarisch geformuleerd door Katz: *'never before has a state set out, as a matter of intentional principle and actualized policy, to annihilate physically every man, woman, and child belonging to a specific people. Only in the case of Jewry under the Third Reich was such all-inclusive non-compromising, unmitigated murder intended.'*²¹⁶³ Tegen de achtergrond van *identity politics* raakte de Amerikaans-joodse culturele herinnering aan de Holocaust geleidelijk uitgekristalliseerd in een manicheïstische en intentionalistische vorm die, hoewel reeds in de kiem aanwezig in de communicatieve herinnering van de overlevenden, gestroomlijnd werd met het oog op de fundering van de Amerikaans-joodse identiteit, het genereren van moreel aanzien in de Verenigde Staten en het opwekken van *goodwill* tegenover Israël.

De tweede noodzakelijke voorwaarde voor de ontwikkeling tot een cultureel icoon, is de beschikking over voldoende socio-culturele en politieke invloed om de particuliere culturele herinnering onder de aandacht van de politieke elites en het publiek te brengen. Gelet op de prominente rol die Amerikaanse Joden in de media, entertainment-industrie en opinievormende elites spelen, bevond de joodse culturele herinnering zich hier in een bevoorrechte positie. Door de dominante betekenis die de Holocaust voor het Amerikaanse Jodendom vervulde was het bijna onvermijdelijk dat deze gebeurtenis via deze invloedkanalen ook in de bredere cultuur in de schijnwerpers kwam te staan.

Om te evolueren tot een algemeen erkend symbool is het ten derde noodzakelijk dat de gepromote particuliere culturele herinnering aanslaat bij de toonaangevende elites. Meer concreet moet ze in staat zijn om de legitimiteit van het nationale politieke bestel en de maatschappelijke samenhang te bevorderen. Net als de collectieve identiteit die de culturele herinnering gecodificeerd heeft, moet ook de staat er met andere woorden identiteitsondersteunende lessen in kunnen projecteren. Ook aan deze voorwaarde voldeed de herinnering aan de Holocaust op uitmuntende wijze, zelfs zo goed dat ze op relatief korte termijn in vele westerse landen tot een nationale herinnering zou uitgroeien. Wat Israël betreft, was deze ontwikkeling nogal evident. De honderdduizenden overlevenden die zich in Palestina en later Israël kwamen vestigen, vormden een zeer belangrijk bevolkingssegment en

²¹⁶³ KATZ, Steven T. *The Holocaust in Historical Context. Volume I: The Holocaust and Mass Death Before the Modern Age*. New York: Oxford University Press, 1994, 28 en KATZ, Steven T. *The Uniqueness of the Holocaust: The Historical Dimension* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 19

hun ervaringen zouden vroeg of laat op nationaal vlak aan de oppervlakte moeten komen. Toch volgde de evolutie tot nationale herinnering er een heel bijzonder traject, omdat de Israëlische staat zichzelf oorspronkelijk had gedefinieerd in contrast met de slachtbankmentaliteit waar de Holocaust volgens de toenmalige zionistische perceptie voor stond. De Holocaust kon in het prille Israël enkel een identiteitsondersteunende functie vervullen via een exclusieve focus op de zeldzame heroïsche episodes, zoals de partizanenstrijd, de kamprevoltes en vooral de opstand van het getto van Warschau, die al snel als een nationale mythe omarmd werd. De evolutie van de Holocaustherinnering in Israël is indicatief voor Halbwachs vaststelling dat collectieve herinneringen ook binnen de collectieve identiteit zelf aan verandering onderhevig blijven: wanneer een nieuwe kijk op de identiteit en belangen van de collectiviteit de bovenhand krijgt, zullen de collectieve herinneringen immers overeenkomstig aangepast worden. De nieuwe uitdagingen waarmee de Israëlische staat geconfronteerd werd, leidde tot een klemtoonverschuiving in de Holocaustherinnering. Vóór 1967 waren de gewapende verzetsdaden de enige herinneringswaardige aspecten en werd aan de slachtoffers, die passief, zelfvernederend of zelfs collaborerend gedrag verweten werd, nauwelijks officiële aandacht besteed. Onder invloed van het Eichmannproces van 1961 werd het zionistische zelfbeeld van onderuit geherdefinieerd. Zoals officieel de bedoeling was, zette het Eichmannproces de nood aan een assertief zionistisch beleid in de verf en bracht het een sterk gevoel van nationale eenheid teweeg, maar anders dan verwacht, creëerde het proces ook een bewustzijn van gedeeld potentieel slachtofferschap. De gewone overlevenden werden gerehabiliteerd, waardoor de zelfbewuste *sabra* niet langer het enige definiërende model was van Israëlische identiteit. Deze wijziging van de publieke opinie vond voorlopig echter geen pendant in het officiële Holocaustdiscours. Dit veranderde in 1967, toen Israël in de aanloop naar en tijdens de Zesdaagse Oorlog in de greep kwam van een collectieve angst voor vernietiging en het gevoel van hulpeloosheid dat voorheen met de Holocaust geassocieerd was, nu zelf werd ervaren. Terwijl de Zesdaagse Oorlog nog uitliep op een euforisch gevoel van onoverwinnelijkheid en een radicale mentaliteitsverharding op buitenlands vlak, leidde de *Yom Kippoor*-oorlog van 1973 tot een officiële herziening van de Holocaustherinnering. Conform de evolutie die bij het grote publiek al ingezet was in 1961, werd nu meer aandacht besteed aan het lijden van de slachtoffers. Het aura van onverzettelijkheid en onoverwinnelijkheid was vervangen door een gevoel van blijvende kwetsbaarheid en met de diskreditering van het ideaalbeeld van de *sabra* brak een periode aan waarin de herinnering aan de Holocaust tot kern van de Israëlische identiteit gemaakt werd en de nadruk kwam te liggen op de internalisering van het gevoel van slachtofferschap in plaats van heroïek. De traditionele zionistische notie van heldhaftigheid werd hiervoor uitgebreid tot vormen van zogenaamd passief verzet tijdens de Holocaust: het behoud van menselijke waardigheid en joodse eigenheid in extreme omstandigheden. De herinnering aan de Holocaust had zich tussen 1961 en 1973 tot een cruciale nationale herinnering opgewerkt, maar had onder invloed van de gewijzigde noden en uitdagingen van de staat een deels andere zionistische invulling gekregen. Vanaf 1977, nadat *Likoed* de macht had overgenomen van *Mapai*, werd de nationale herinnering aan de Holocaust retrospectief tot primaire nationale herinnering opgewaardeerd: de evolutie waarbij de Holocaust tot stichtingsakt van de staat werd geherinterpreteerd en de hele Israëlische identiteit aan deze gebeurtenis werd opgehangen, kende nu haar voltooiing. De Holocaust raakte gepolitiseerd als bestaansreden van Israël, werd een bron van onvervreemdbare rechten, verloor zijn functie van metafoor en werd een formatieve, definiërende gebeurtenis die de relatie met de niet-Joden determineerde. In Israël groeide de herinnering aan de Holocaust geleidelijk uit tot de primaire nationale herinnering, terwijl ze in de Verenigde Staten en de Europese landen begrijpelijkerwijs slechts een bijkomstige nationale herinnering zou blijven. In vergelijking met Israël, waar de existentiële betrokkenheid zorgde voor een diepgaande internalisering, bleef de Holocaustherinnering in de Verenigde Staten en Europa weinig doorleefd, abstract, oppervlakkig en soms zelfs ronduit

opportunistisch. Dit uitte zich vanzelfsprekend in de middelen die de Israëlische staat inzette om de geofficialiseerde lezing van deze gebeurtenis onder de aandacht te brengen: onder auspiciën van *Yad Vashem* werd de Holocaustherinnering van bovenaf geformaliseerd en geritualiseerd tot een soort *invented tradition*, met een nationale herdenkingsdag, officiële herdenkingsplechtigheden, een nationale herdenkingssite met een nationaal museum en herdenkingstempel en een aangepast, uitgebreid en centraal gecoördineerd curriculum. Doordat de nationale Holocaustherinnering in Israël een heel andere dimensie heeft dan elders, is er sprake van een indrukwekkend commemoratief instrumentarium en vormen van rechtstreekse instructie, die slechts vergelijkbaar zijn met de herdenkingsactiviteit die tijdens de hoogdagen van het nationalisme in Europa gegenereerd werd. Volgens sommige waarnemers is de Holocaustherinnering door haar intensiteit, alomtegenwoordigheid en ceremoniële, sacrale status in Israël zelfs een burgerlijke religie geworden.²¹⁶⁴ De gewijzigde context waarmee Israël vanaf 1967 en versterkt vanaf 1973 kreeg af te rekenen, had ook als repercussie dat het uitgesproken vijandbeeld dat aan primaire nationale herinneringen inherent is, een alternatieve invulling kreeg: de Palestijnen en bij uitbreiding de Arabieren kregen nationaal-socialistische disposities en intenties toegedicht. De herinterpretatie van het Midden-Oostenconflict conform de manicheïstische parallel met de Holocaust was al sinds de Suezcrisis van 1956 in de kiem aanwezig, maar werd in de nasleep van de *Yom Kippoor*-oorlog door toedoen van *Likoed* gestandaardiseerd. De eerste barsten in de hegemonie van de officiële Holocaustperceptie traden op na de invasie in Libanon in 1982 en het uitbreken van de eerste *Intifada* van 1987. Niet alleen hebben de Palestijnen sindsdien de Holocaustmetafoor overgenomen, maar binnen de Israëlische samenleving zelf vond een ideologische breuk plaats, waarbij links- en rechtsgeoriënteerde Israëli's lijnrecht tegenover elkaar kwamen te staan. In het begin van de jaren 90 zou dit uitmonden in een cultureel schisma met twee onverzoenbare herinneringsparadigma's. Het linksgezinde, post-zionistische kamp vulde de Holocaustherinnering universalistisch en burgerrechtelijk in: de Holocaust mocht niet gebruikt worden ter bevordering van nationalistische identificatie en ter legitimatie van extreem geweld tegen echte of vermeende vijanden, maar moest aangewend worden om de humanistische waarden en morele gevoeligheid te versterken, ook tegenover de niet-joodse inwoners van Israël en de Palestijnen in de bezette gebieden. Het electoraal gemeten marginaal grotere rechtsgezinde, neo-zionistische kamp huldigde een diametraal tegenovergesteld wereldbeeld. Vanuit een idiosyncratische fusie tussen klassiek zionisme en orthodox judaïsme kreeg het Israëlische territorium een religieuze dimensie, werd gebiedsafstand onbespreekbaar en de nederzettingenpolitiek urgent en bleef het morele universum beperkt tot de eigen spiritueel-etnische gemeenschap. De Holocaust verscheen als een gebeurtenis met een sacrale essentie die in de stichting van de staat Israël een goddelijk antwoord gevonden had en een oproep in zich droeg tot standvastigheid tegenover ongelovigen. Aldus resulteerde het neo-zionisme in een nieuwe versterking van het Holocaustbewustzijn, een bekrachtiging van de tendens om de Holocaustmetafoor op het Israëlisch-Arabische conflict te projecteren en de Holocaust als retorisch instrument aan te wenden om kritiek van de buitenwereld te pareren. Sinds de Oslo-akkoorden van 1993, gekenmerkt door een constructievere houding tegenover de PLO en het principe 'land voor vrede', is de Israëlische samenleving volledig gepolariseerd geraakt tussen post- en neo-zionisten, met de moord op Oslo-architect Rabin als triest symbool. Naargelang de linker- of rechterzijde aan de macht is, wordt een afwijkend beleid gevoerd, waarbij met betrekking tot het Israëlische zelfbeeld en veiligheidsbeleid radicaal verschillende conclusies worden getrokken uit de Holocaust. Terwijl het eerste kamp hamert op verregaande territoriale concessies om de spanning te verlichten en tot een normalisering te komen die een tweede

²¹⁶⁴ Cf. LIEBMAN, Charles S. en DON-YEHIYA, Eliezer. *Civil Religion in Israel*. Berkeley: University of California Press, 1983, 123-166.

Holocaust ondenkbaar zou maken, meent het tweede kamp dat een nieuwe Holocaust dan net om de hoek gluurt en de oplossing gezocht moet worden in unilaterale maatregelen van zelfbescherming.

Niet alleen in Israël, maar ook in de Verenigde Staten en Europa bleek de gepromote Holocaustherinnering bij de toonaangevende elites aan te slaan. In beide regio's zou de joodse culturele herinnering zelfs uitgroeien tot een, zij het duidelijk ondergeschikte, nationale herinnering. Met de opwaardering tot nationale herinnering ging een proces van *nativization* gepaard – een accommodatie van de joodse culturele herinnering aan de noden en waarden van de collectiviteiten in kwestie. In de Verenigde Staten was de Holocaust, zoals we gezien hebben, sinds de Zesdaagse Oorlog een dominant thema voor de joodse gemeenschap. Op het einde van de jaren 70 deed de Holocaust zijn opgemerkte intrede in de Amerikaanse populaire cultuur, initieel zelfs niet op instigatie van de joodse gemeenschap maar op initiatief van geïnteresseerde televisiemakers die tegelijk munt dachten te kunnen slaan uit de ontluikende aandacht die conform de *identity politics* aan het slachtofferschap van Amerikaanse minderheden besteed werd. Zoals bleek uit de fenomenale kijkcijfers van *Holocaust*, de miniserie in kwestie die in 1978 op de NBC uitgezonden werd, sloeg de Holocaust als symbool ook bij het niet-joodse publiek aan. Bovendien wekte deze gebeurtenis door de doorgedreven joodse herinneringsarbeid die zich in het kader van voornoemde *identity politics* ook op het publieke forum had doorgezet, bij andere minderheden reeds enige herkenning op. Vanaf 1978 kreeg het Amerikaanse Holocaustbewustzijn een enorme impuls door een opportunistische zet van president Carter, die met het oog op zijn herverkiezing de verzuurde relatie met de joodse kiezer probeerde te verbeteren door de bouw van een nationaal *Holocaust Memorial* voor te stellen. De joodse gemeenschap ging gretig op dit voorstel in en opteerde voor een museum in het hart van Washington, dat in 1993 de deuren opende. Datzelfde jaar kwam *Schindler's List* in de zalen en werd een begin gemaakt met het verplicht stellen van de studie van de Holocaust in het gemeenschapsonderwijs. De *Holocaust boom* van 1993 kan worden beschouwd als het codificatiemoment van de Amerikaanse nationale herinnering aan de Holocaust. Het klinkt contra-intuïtief om te spreken over een nationale Holocaustherinnering in een land dat niet bij de Holocaust betrokken was en deze gebeurtenis dus niet kan beschouwen als een centraal symbool van een collectief verleden. Maar dit gaat voorbij aan de vaststelling dat de collectieve herinnering, zeker op het vlak van de natiestaat, in de moderne samenleving niet langer appelleert aan de functie van organische metafoor die ze oorspronkelijk bij Halbwachs vervulde. De recente verfijning van het concept collectieve herinnering herdefinieert dit tot een puur formeel begrip, gekenmerkt door symbolische mediëring van een herinnering die geïnstrumentaliseerd wordt om een collectieve identiteit te helpen schragen. De organische betrokkenheid bij de herinnerde gebeurtenis is van geen tel meer, maar enkel de vraag of deze herinnering daadwerkelijk gebruikt wordt om de collectieve identiteit te ondersteunen en, als indicatie hiervan, terug te vinden is in commemoratieve praktijken zoals musea, onderwijscurricula en herdenkingsdagen. Dat de nationale herinnering aan de Holocaust, door de afwezigheid van een organische band, weinig problematisch, nauwelijks doorleefd, eventueel abstract of zelfs ronduit banaal kan zijn, doet voor deze definiëring niet ter zake.²¹⁶⁵ Het ontstaan en de

²¹⁶⁵ Peter Novick, die nog blijft vasthouden aan Halbwachs, is geneigd het bestaan van een Amerikaanse nationale herinnering te ontkennen, terwijl Aleida Assmann, die de organische invulling volledig verlaten heeft en de algemene opvatting vertegenwoordigt die de nadruk legt op formele kenmerken, het bestaan van een Amerikaanse nationale herinnering evident vindt. Zie ASSMANN, Aleida. *Zur Mediengeschichte des kulturellen Gedächtnisses* in ERLI, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 45-60, NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. New York: Houghton Mifflin, 1999, 278-279, NOVICK, Peter. *USA* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 295-297 en NOVICK, Peter. *The American National Narrative of the*

codificatie van de Amerikaanse Holocaustherinnering ging onherroepelijk gepaard met een proces van *nativization*, waarbij de interpretatie van de Holocaust met het Amerikaanse mens- en wereldbeeld in overeenstemming werd gebracht en functioneel werd gemaakt voor de concrete noden en uitdagingen van de Amerikaanse samenleving. De perceptie van de Holocaust blijft hierbij nog steeds diegene die in de joodse culturele herinnering overheerst, met uitgesproken manicheïstische, intentionalistische en zelfs zionistische trekken. Maar het amerikaniseringsproces heeft wel een aantal accommoderende effecten. Belangrijk daarbij zijn een neiging tot inclusie van niet-joodse slachtoffers en een tendens tot universalisering, waarbij de Holocaust-retoriek wordt overgenomen door andere etnische minderheden en sociale bewegingen en zelfs haar opwachting heeft gemaakt in de debatcultuur. Een andere in het oog springende trend bestaat uit de zogenaamde *sugarcoating* van de Holocaust, waarbij deprimerende aspecten van de Holocaust zoveel mogelijk uit de weg worden gegaan en gezocht wordt naar verlossende zingeving en emotionele catharsis. Dit loopt uit op een affirmatieve lezing, waarin het geloof in de goedheid van de mens, de kracht van het individu en de superioriteit van de Amerikaanse waarden bevestigd wordt, figuren als redders, verzetslui, bevrijders en overlevenden in het centrum van de belangstelling worden geplaatst en radicaal afstand genomen wordt van het tragische narratief van de joodse gemeenschap. De Holocaust wordt niet alleen vanuit een Amerikaans perspectief benaderd, maar als nationale herinnering ook geïnstrumentaliseerd om de Amerikaanse identiteit te schragen en relevante lessen te bieden voor de Amerikaanse maatschappelijke context. De Holocaust doet dienst als negatieve bekrachtiging van de Amerikaanse waarden en *the American way of life*, doet de Verenigde Staten verschijnen als meest tolerante en stabiele democratie ter wereld en kript hierdoor het zelfwaardegevoel van de Amerikanen op. Bovenal echter wordt de Holocaust educatief gebruikt om burgerzin en verdraagzaamheid te promoten door studenten te confronteren met wat het logische eindpunt van intolerantie geacht wordt te zijn. Doordat de Amerikaanse multiculturele context stevast in de lessen wordt betrokken, lijkt althans op educatief vlak een evolutie ingezet waarin de particularistische invalshoek definitief verlaten wordt. De amerikanisering van de Holocaust, die via de media en entertainment-industrie ook buiten de Amerikaanse grenzen een enorme impact heeft op de perceptie van deze gebeurtenis, zorgt voor zeer gemengde gevoelens bij de Amerikaans-joodse gemeenschap. Enerzijds verheugd omdat de kennis van de Holocaust door de opwaardering tot nationale herinnering algemeen verspreid raakt, bestaat er anderzijds wrevel omdat de amerikanisering de essentie van de joodse interpretatie aantast. Wat vele Joden nog het meest voor het hoofd stootte, was het inflatoir gebruik van Holocaustretoriek door andere minderheden en sociale bewegingen. Het culturele en van overheidswege gepromote Holocaustbewustzijn bleek zo succesvol dat de Holocaust als icoon van absoluut kwaad ingeburgerd raakte en anderen zich begonnen te spiegelen aan het Holocaustmodel om voor hun zaak evenveel erkenning en respect af te dwingen. Dit gaf aanleiding tot hoopoplopende spanningen met onder meer de zwarte, Armeense en indiaanse minderheden en een defensieve reactie met nog meer nadruk op de uniciteit van de Holocaust en het duidingsmonopolie van de joodse gemeenschap.

In Europa vond een licht gelijklopende evolutie plaats. Met uitzondering van West-Duitsland, waar de Holocaust in onder meer publieke discussies als de *Historikerstreit* prominent aanwezig was, was er vóór het midden van de jaren 80 geen sprake van een geprononceerd Holocaustbewustzijn. In het voormalige Oostblok bestond een consensus om de spons te vegen over de betrokkenheid bij de Holocaust. Bovendien kwam vanuit de officiële communistische perceptie en de impressies van eigen slachtofferschap aan het lot van de Joden geen bijzondere aandacht toe. Ook in West-Europa werden de naoorlogse

Holocaust. There Isn't Any in *New German Critique*, 2003, 90, 27-30. Zie in het bijzonder de discussie tussen Peter Novick en Aleida Assmann in NOVICK, Peter. *Comments on Aleida Assmann's Lecture in GHI Bulletin*, 2007, 40, 27-31 en ASSMANN, Aleida. *Response to Peter Novick in GHI Bulletin*, 2007, 40, 33-38.

ationale identiteiten gefundeerd op mythes van slachtofferschap en/of verzet, die geen ruimte lieten voor een aparte herinnering aan het lot van de Joden. In Nederland, België en Frankrijk werd de nationale identiteit gereconstrueerd via een nationalisering van het verzet. Met verzet als maatstaf van politieke legitimiteit, stonden verzetslui, politieke gevangenen en krijgsgevangenen in het centrum van de nationale herdenkingscultuur, terwijl de Joden, die niet vervolgd waren vanwege hun inzet voor de nationale zaak maar op raciale gronden, onderaan de hiërarchie stonden. In de jaren 60, onder invloed van het Eichmann- en het Auschwitzproces, kwam het specifieke karakter van de Jodenvervolging aan de oppervlakte, maar terwijl de joodse gemeenschap rond die periode en versterkt na de Zesdaagse Oorlog herinneringsactiviteit begon te ontwikkelen die los stond van de officiële commemoratieve modellen, liet het Holocaustbewustzijn bij de rest van de bevolking nog een tijd op zich wachten. Vanaf het eind van de jaren 70 en meer uitgesproken vanaf het midden van de jaren 80 brachten onthullingen over de lokale betrokkenheid bij Jodenvervolging en -deportatie de Holocaust geleidelijk meer op het voorplan. De val van de muur in 1989 maakte een einde aan de neutraliserende werking van de Koude Oorlog-ideologie en luidde een nieuwe reconstructie in van de nationale identiteit, waarbij de zwarte bladzijden uit het recente nationale verleden niet uit de weg werden gegaan en verantwoordelijkheid werd opgenomen voor wat verkeerd was gegaan. Dat in de reconstructie van de nationale identiteit de Holocaust op de voorgrond trad als emblematisch trauma dat *aufgearbeitet* moest worden, was enerzijds te wijten aan het doorgedreven en aanhoudende herinneringsactivisme van de joodse gemeenschap, die expliciet druk uitoefent om de gruwel van haar recente slachtofferschap te doen erkennen en anderzijds aan de *spillover* effecten van de amerikanisering van de Holocaust en van de Duitse commemoratieve voortrekkersrol, gekenmerkt door een verabsolutering van het joodse slachtofferschap en een klemtoon op de morele uitzonderlijkheid van de Holocaust. Beide tendensen verklaren tot op belangrijke hoogte de heersende overtuiging dat de nationale identiteit niet volledig uitgeklaard kan worden als niet eerst de verhouding tot de Holocaust als gesuggereerd moreel dieptepunt opgehelderd is. Deze gewijzigde herinneringsdynamiek zorgt ervoor dat, in fel contrast met de periode na de oorlog, de aandacht bijna uitsluitend naar de joodse slachtoffers begon te gaan en verzetslui en politieke gevangenen nagenoeg volledig uit het beeld verdwenen zijn. De Holocaust lijkt in de nationale herinneringen van vele Europese landen intussen een prominente plaats te hebben verworven. Maar ook op het supranationale Europese niveau wordt de Holocaust geïnstrumentaliseerd om een collectieve identiteit te helpen schragen. Geconfronteerd met een enorme legitimiteits- en geloofwaardigheids crisis, gaan in de schoot van de Europese Unie sinds het einde van de jaren 90 stemmen op om aan het gebrekkige Europa-gevoel via een doelgerichte historische verankering van de Europese identiteit te remediëren. Een *thick constitutional patriotism* – waarbij een identificatie beoogd werd met de Europese democratische en rechtsstatelijke principes via een concrete historische referentie als mobiliserend fundament – blijkt het meest beloftevol, omdat dit zowel identificatiebelemmerende abstractie als problematisch cultureel essentialisme vermijdt. Voor verschillende toonaangevende Europese intellectuelen staat het vast dat enkel de Holocaust als beoogde historische referentie dienst kan doen, omdat deze gebeurtenis in bijna de hele Europese Unie een rol speelde en nationale erkenning krijgt en *a contrario* de noodzaak aantoonde van een stabiele democratie, die de etnocentrische, nationalistische impulsen overstijgt. Sommigen opperen zelfs dat de herinnering aan de Holocaust als de primaire grondslag van de Europese Unie zou kunnen worden beschouwd en pleiten ervoor om deze herinnering retrospectief op te waarden tot een soort primaire Europese herinnering. De europeanisering van de Holocaust wordt ook gestimuleerd vanuit de Raad van Europa, die zich sinds 1998 onder impuls van een bijzondere *Task Force* inzet om Holocaustherdenking en -onderwijs in Europa te stimuleren, onder meer via een Holocaustherdenkingsdag en het verplicht stellen van Holocaustonderricht. Het initiatief van de Raad van Europa kadert niet

zozeer in de poging tot vestiging van een Europese identiteit, als in een breder streefdoel om via Holocaustherinnering inzicht in en respect voor de mensenrechten te promoten. In verschillende landen, zoals België en Frankrijk, heeft de Holocaustherinnering als additioneel doel om de binnenlandse electorale dreiging van extreem-rechts tegen te gaan door, min of meer zoals in de Verenigde Staten, het democratisch bewustzijn en de maatschappelijke tolerantie aan te scherpen via een emotionele confrontatie met Holocaust als meest extreme uitwas van een anti-democratische ontwikkeling.

Dat de joodse culturele herinnering aan de Holocaust tot een *public memory* en meer concreet tot een *nativized national memory* kon uitgroeien, was ten vierde ook enkel mogelijk omdat hier bij het publiek receptiviteit voor bestond. De inschatting van een aanzienlijk deel van het publiek dat de Holocaust een bijzondere relevantie heeft, valt slechts in beperkte mate te verklaren door de enorme culturele aandacht voor deze gebeurtenis of de impact van de pedagogische instructiemiddelen die door verschillende natiestaten worden aangewend. Hoewel beide laatste factoren cruciaal zijn om het publiek met de Holocaust kennis te laten maken, slaat de voorstelling van deze gebeurtenis ook werkelijk aan omdat ze tegemoet blijkt te komen aan een dieperliggende nood. Dit heeft alles te maken met een algemeen crisisgevoel dat volgens verschillende toonaangevende sociologen sinds het einde van de jaren 70 in het westen overheerst. Het tijdvak dat toen aanbrak en postmoderniteit of, correcter, *second modernity* wordt genoemd, is in de ban van een onbestemd maar fundamenteel gevoel van onzekerheid dat resulteert uit een existentiële destabilisering, veroorzaakt door een plotse maar zeer ingrijpende maatschappelijke transformatie. Door globalisering, individualisering en detraditionalisering zijn gevestigde gebruiken, statische tradities en stabiele referentiegroepen onder zeer zware druk komen te staan en is het vaste normatieve kader van weleer aan desintegratie ten prooi gevallen. Met het wegvallen van een voorgegeven orde en stabiliteit, moet het individu zelf op zoek naar houvast, maar in een context van onoplosbare ambivalentie, waarin ook de laatste, onaantastbaar gewaande bastions van zekerheid en duurzaamheid onder vuur liggen, levert dit enorme problemen op. Dit is vooral het geval omdat ook ons tijdsperspectief, dat door de nadruk op temporele continuïteit voorheen als cruciale stabiliserende factor dienst deed, steeds korter, vluchtiger en vooral incoherenter geworden is. Verleden, heden en geanticipeerde toekomst worden in toenemende mate ervaren als tijdsvakken die fundamenteel van elkaar verschillen en geen eenduidig verband meer bezitten. Dit is niet alleen te wijten aan de reeds vermelde desintegratieve tendensen, maar ook aan de afkalving van het vooruitgangsgeloof en het verlies aan overtuigingskracht van nationale mythes, waardoor het verleden is losgekoppeld van een georganiseerd en coherent tijdsverloop en de toekomst niet langer voorspeld kan worden op basis van een voorondersteld historisch traject. Door de teloorgang van een onomstreden temporele basis en de vernauwing van het relevante tijdskader tot een steeds korter, ongerelateerd en gefragmenteerd heden, kan ook onze tijdsperceptie niet meer voldoende aan het verlangen naar een minimale stabiliteit en een vaste identiteit tegemoet komen. Aan deze *crisis of memory* – de verdwijning van een uitgestrekt, coherent en zelf-evident tijdsperspectief dat de temporele diepgang en verankering kan bieden die voor ons gevoel van stabiliteit en identiteit essentieel zijn – wordt volgens geschiedenisfilosofen het hoofd geboden doordat individuen hun band met het nabije verleden proberen te herconfigureren. Het verleden wordt omarmd als het enige ankerpunt dat nog zekerheid kan bieden en als een reservoir van aanknopingspunten waaruit naar eigen goeddunken een spoor van historische continuïteit kan worden geconstrueerd dat heden en toekomst opnieuw een duurzame betekenis kan geven. De *second modernity* is hierdoor een tijdperk van herinneringsobsessie geworden, waarbij de westerling zich in zijn zoektocht naar houvast op bijna pathologische wijze naar het verleden heeft toegewend. Precies tegen deze achtergrond blijkt de aangeboden Holocaustherinnering ook voor de gewone burger functioneel. Het is een gebeurtenis die – althans in de extreme interpretatie die het publiek krijgt aangereikt – tegelijk

als symbool van morele chaos en als een moreel ankerpunt dienst kan doen. In de woorden van Novick: ‘*Anxiety about moral chaos and social disarray, and a yearning for firmer moorings, are more widespread than ever; the Holocaust remains a symbol of both.*’²¹⁶⁶ Dat de Holocaust ook daadwerkelijk zo blijkt te functioneren, is aangetoond in een studie die het fenomenale succes van de NBC-miniserie *Holocaust* onder de loep nam. In 1978, het moment dat de *second modernity* begon door te breken, en oplopende raciale spanningen en de herinnering aan het debacle van Vietnam en het schandaal van Watergate concreet aan het gevoel van sociale malaise bijdroegen, hadden 120 miljoen Amerikanen op de uitzending van *Holocaust* afgestemd. De tamelijk grootschalige peiling vond een overduidelijke correlatie en, naar alle waarschijnlijkheid, een causale relatie tussen toenemend pessimisme over de toekomst, een persoonlijke zoektocht naar houvast en diepe bezorgdheid over de erosie van de traditionele moraliteit aan de ene kant en belangstelling voor de Holocaust aan de andere kant.²¹⁶⁷ Zoals verwacht kon worden, bleken de respondenten er uiteenlopende lessen in te projecteren, zo’n 15 jaar vóór de overheid aanmoedigde om er eenduidige lessen uit trekken. Sommigen interpreteerden de Holocaust als waarschuwing voor wat in de Verenigde Staten bij een totale morele instorting en escalerende rassenproblemen zou kunnen geschieden. Anderen lazen er meer persoonlijke boodschappen in, die hun eigen vooraf gevormde overtuigingen ondersteunden. Allen echter beschouwden de Holocaust tevens als een moreel kompas, dat in het aangebroken tijdperk van morele ambiguïteit geruststelling kon bieden dat goed en kwaad helder van elkaar onderscheidbaar bleven. De voorstelling van de Holocaust als een negatief moreel absolutum sloeg aan omdat het een houvast kon bieden in de zoektocht naar onbetwistbare morele zekerheid en een moreel paradigma dat als een onomstreden maatstaf kon dienen.²¹⁶⁸ Dat ook het publiek de Holocaust niet op zijn eigen merites beoordeelt maar gebruikt om aan bepaalde identiteitsverstevigende en perceptiebestendigende noden te voldoen, betekent dat er ook vandaar uit geen enkele impuls bestaat om de genuanceerde en neutrale kijk die in de geschiedschrijving overheerst, te laten prevaleren of zelfs maar aandacht te schenken. Enkel de aangeboden collectieve herinnering biedt in haar manicheïstische en intentionalistische voorstelling een coherentie, helderheid en zekerheid die het publiek kan aanspreken: geen spoor van morele ambiguïteit maar duivelse dadars als ultiem symbool van het kwaad en redders en in mindere mate zelfs slachtoffers als morele lichtbakens. De overtuiging dat er in de extremiteit van de Holocaust cruciale existentiële antwoorden verborgen liggen en een moreel richtsnoer valt te ontwaren, is – naast mogelijke andere motieven zoals emotionele catharsis, morbide fascinatie en zelfgeruststelling door een palliatieve vergelijking met eigen problemen – ook de reden waarin ieder jaar 5% bezoekers meer afzakken naar de tot *lieux de mémoire* opgewaardeerde restanten van exterminatie- en concentratiekampen.

²¹⁶⁶ NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 234

²¹⁶⁷ WUTHNOW, Robert. *Meaning and Moral Order: Explorations in Cultural Analysis*. Berkeley: University of California Press, 1987, 128 en 130-132

²¹⁶⁸ NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 234 en WUTHNOW, Robert. *Meaning and Moral Order: Explorations in Cultural Analysis*. Berkeley: University of California Press, 1987, 134. Dat het precies de Holocaust is die aanslaat, heeft natuurlijk ook te maken met het feit dat het één van de weinige recente genocides is waarmee westerlingen zich – gelet op de disproportionele nadruk die gelegd wordt op de vernietiging van geassimileerde *Westjuden* als Anne Frank in plaats van op de exterminatie van de veel talrijkere slecht tot niet geassimileerde *Ostjuden* – probleemloos met de slachtoffers kunnen identificeren. Zie CLENDINNEN, Inga. *Reading the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, 18 en NOVICK, Peter. *USA* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 294.

Holocaustmuseum	Stad	Oprichting	Bezoekersaantal (2008 of 2009)
Anne Frank Center USA ²¹⁶⁹	New York	1977	2 000
Anne Frank Huis ²¹⁷⁰	Amsterdam	1960	1 000.000
Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum ²¹⁷¹		1947	1 300.000
Beit Hashoah Museum of Tolerance ²¹⁷²	Los Angeles	1993	350.000
Beit Lohamei Haghetot		1949	?
Beth Shalom Holocaust Centre ²¹⁷³	Laxton (UK)	1995	20.000
Budapest Holocaust Memorial Centre	Boedapest	2004	?
CANDLES Holocaust Museum ²¹⁷⁴	Terre Haute	1995	5 000
Cape Town Holocaust Centre	Kaapstad	1999	?
Centre commémoratif de l'Holocauste ²¹⁷⁵	Montréal	1979/2003	12 000
Dallas Holocaust Museum ²¹⁷⁶	Dallas	1984/2005	55 000
Denkmal für die ermordeten Juden Europas ²¹⁷⁷	Berlijn	2005	400.000
Detroit Holocaust Memorial Center ²¹⁷⁸	Detroit	1984/2004	160.000
El Paso Holocaust Museum and Study Center ²¹⁷⁹	El Paso	1994/2008	10.000
Florida Holocaust Museum ²¹⁸⁰	St-Petersburg	1992/1998	65 000
Gedenkstätte Bergen-Belsen ²¹⁸¹		1946/1966	30.000
Haus der Wannsee-Konferenz ²¹⁸²	Berlijn	1992	77 000
Holocaust Education Centre Fukuyama ²¹⁸³	Hiroshima	1995	9 000
Holocaust Museum and Learning Center ²¹⁸⁴	St. Louis	1995	30.000
Holocaust Museum and Study Center	Spring Valley	1988	?
Holocaust Museum Houston ²¹⁸⁵	Houston	1996	95 000
Holocaust Museum of South West Florida ²¹⁸⁶	Naples	2001	5 000
Illinois Holocaust Museum and Education Center ²¹⁸⁷	Skokie	1981/2009	250.000
Imperial War Museum – Holocaust Exhibition ²¹⁸⁸	London	2000	850.000
Jewish Holocaust Museum and Research Centre ²¹⁸⁹	Melbourne	1984/2010	16.000
Joods Museum voor Deportatie en Verzet ²¹⁹⁰	Mechelen	1995	35 000
Jüdisches Museum ²¹⁹¹	Berlijn	2001	755 000

²¹⁶⁹ <http://www.annefrank.com/about-the-anne-frank-center/annual-report/>

²¹⁷⁰ <http://www.annefrankhuis.info/content.asp?PID=869&LID=1> en <http://www.annefrank.org/content.asp?pid=20&lid=1>

²¹⁷¹ http://en.auschwitz.org.pl/z/index.php?option=com_content&task=view&id=56&Itemid=24

²¹⁷² <http://www.kintera.org/site/pp.aspx?c=arLPK7PILqF&b=249633&printmode=1>

²¹⁷³ http://www.charity-commission.gov.uk/registeredcharities/ScannedAccounts/Ends22%5C0000509022_ac20071231_e_c.pdf

²¹⁷⁴ <http://www.candlesholocaustmuseum.org/index.php?sid=23>

²¹⁷⁵ http://www.mhmc.ca/media_library/files/Rapport-Annuel2008-09.pdf

²¹⁷⁶ <http://www.dallasholocaustmuseum.org/index.php/about-us/museum/>

²¹⁷⁷ Dit zijn de cijfers voor het infocentrum. Het stelenveld zelf trekt jaarlijks 1,6 miljoen bezoekers. Zie <http://www.morgenpost.de/berlin-aktuell/article1267420/Holocaust-Mahnmal-zaehlt-acht-Millionen-Besucher.html>

²¹⁷⁸ <http://www.michjewishhistory.org/pdfs/vol44.pdf>

²¹⁷⁹ <http://www.elpasoholocaustmuseum.org/aboutus.sstg>

²¹⁸⁰ <http://www.flholocaustmuseum.org/about/history.aspx>

²¹⁸¹ <http://www.bergenbelsen.de/de/bildungsangebote/>

²¹⁸² <http://www.hagalil.com/archiv/2006/01/wannsee.htm>

²¹⁸³ <http://www.urban.ne.jp/home/hecjpn/indexENGLISH.html>

²¹⁸⁴ <http://www.hmlc.org/>

²¹⁸⁵ http://www.hmh.org/au_museum.shtml

²¹⁸⁶ <http://www.hmswfl.org/aboutus.html>

²¹⁸⁷ http://www.ilholocaustmuseum.org/pages/our_history/45.php

²¹⁸⁸ IWMCorpEducationAnnualReport2007-08.pdf

²¹⁸⁹ <http://www.jhc.org.au/history.asp>

²¹⁹⁰ In het nieuwe museum *Transit Mechelen* wordt gehoopt op 80.000 bezoekers jaarlijks. Zie <http://www.gva.be/antwerpen/mechelen/bob-van-reeth-ontwerpt-nieuw-joods-museum-poll.aspx>.

²¹⁹¹ http://www.jmberlin.de/main/DE/06-Presse/01-Pressemitteilungen/2010/2010_01_08.php

Los Angeles Museum of the Holocaust ²¹⁹²	Los Angeles	1961/2010	12 000
Mémorial de la Shoah ²¹⁹³	Parijs	2005	36.000
Musée mémorial des enfants d'Izieu ²¹⁹⁴		1994	15 000
Museo del Holocausto ²¹⁹⁵	Buenos Aires	1998	8 000
Museum of Jewish Heritage ²¹⁹⁶	New York	1997	500.000
New Mexico Holocaust and Intolerance Museum ²¹⁹⁷	Albuquerque	2001	2 000
State Museum at Majdanek ²¹⁹⁸		1954	100.000
Sydney Jewish Museum – History of the Holocaust ²¹⁹⁹	Sydney	1992	15 000
Terezin Memorial ²²⁰⁰		1947	55 000
United States Holocaust Memorial Museum ²²⁰¹	Washington	1993	1 800.000
Vancouver Holocaust Education Centre ²²⁰²	Vancouver	1994	25 000
Virginia Holocaust Museum ²²⁰³	Richmond	2003	25 000
Yad Vashem ²²⁰⁴	Jeruzalem	1953/2005	1 800.000
Gedenkstätte Buchenwald ²²⁰⁵		1958/1990	600.000
Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen ²²⁰⁶		1961/1993	400.000
Gross-Rosen Museum		1983	?
KZ-Gedenkstätte Dachau ²²⁰⁷		1965	800.000
KZ-Gedenkstätte Mauthausen ²²⁰⁸		1970/2003	200.000
KZ-Gedenkstätte Mittelbau-Dora ²²⁰⁹		1966/2006	60.000
Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück ²²¹⁰		1957/1997	100.000
Topographie des Terrors ²²¹¹	Berlijn	1987/2010	500.000

2 Beoordeling

Net zoals elke collectieve herinnering, is ook die aan de Holocaust een vertekening die de strikte historiografische toets niet kan doorstaan. Ze is immers het resultaat van een selectie- en interpretatieproces dat is afgestemd op de psychologische noden van de collectieve identiteit die ze ondersteunt. Al haar versies – de organische, communicatieve herinnering van de overlevenden, de gestroomlijnde, joodse culturele herinnering en de

²¹⁹² SPENCE, Rebecca. *L.A.'s First Holocaust Museum to Expand in Forward*, 30 november 2007

²¹⁹³ http://www.memorialdelashoah.org/upload/medias/fr/rapport_moral08.pdf

²¹⁹⁴ http://www.izieu.alma.fr/francais/frame_principale.htm

²¹⁹⁵ <http://www.museodelholocausto.org.ar/presskit/brochure.pdf>

²¹⁹⁶ <http://www.nytimes.com/1994/08/19/nyregion/holocaust-memorial-museum-to-rise-in-battery-park-city.html?pagewanted=1>

²¹⁹⁷ http://www.nmholocaustmuseum.org/nmh_october2002.pdf

²¹⁹⁸ <http://www.majdanek.pl/articles.php?acid=188>

²¹⁹⁹ <http://www.sydneyjewishmuseum.com.au/About-Us/Overview/default.aspx>

²²⁰⁰ http://www.pamatnik-terezin.cz/files/zprava_A.pdf

²²⁰¹ <http://www.ushmm.org/museum/press/archives/detail.php?category=07-general&content=2010-03-10>

²²⁰² <http://www.vhec.org/about.html>

²²⁰³ <http://www2.richmond.com/content/2007/sep/10/jay-m-ipson/>

²²⁰⁴ De bezoekersaantallen zijn teruggezakt van 7000 tot 5000 per dag en staan daarmee op dezelfde hoogte als die in het *United States Holocaust Memorial Museum*. http://www1.yadvashem.org/about_yad/magazine/magazine_38/data_38/museum.html

²²⁰⁵ http://www.aski.org/kb1_01/kb101buchenwald.htm

²²⁰⁶ <http://www.tagesspiegel.de/berlin/brandenburg/immer-mehr-touristen-besuchen-kz-gedenkstaette/1480692.html>

²²⁰⁷ <http://www.kz-gedenkstaette-dachau.de/gedenkstaette/index.html> en <http://www.kz-gedenkstaette-dachau.de/aktuelles/besucherzentrum.html>

²²⁰⁸ http://www.mauthausen-memorial.at/db/admin/de/index_main.php?cbereich=7&cthem=303&carticle=664&fromlist=1

²²⁰⁹ dip.bundestag.de/btd/16/061/1606182.pdf

²²¹⁰ dip.bundestag.de/btd/16/061/1606182.pdf

²²¹¹ <http://www.topographie.de/topographie-des-terrors/presse/pressespiegel/nc/1/>

Israëlische, geëmerikaniseerde en geëuropeaniseerde lezingen – bevatten elementen die haaks staan op de bevindingen van de hedendaagse Holocaustgeschiedschrijving. De collectieve herinnering huldigt een extreem intentionalistische interpretatie van de Holocaust, die tot zo'n dertig jaar geleden in iets gematigder vorm ook in nog in de geschiedschrijving zelf veel aanhangers telde, maar daar sindsdien volledig in diskrediet is geraakt. De tegenstelling tussen intentionalisme en functionalisme, die de Holocaustgeschiedschrijving tot het midden van de jaren 80 in de ban hield, is intussen namelijk verlaten voor een gematigde tussenpositie die een veel genuanceerder beeld schetst. De collectieve herinnering is echter blijven hangen en, voor zover er op dit vlak van enige evolutie sprake is, zelfs nog intentionalistischer geworden. Laten we eerst eens bekijken hoe de geschiedschrijving zelf geëvolueerd is, om dan na te gaan wat de voornaamste verschillen met de collectieve herinnering zijn en wat de redenen zijn van deze discrepantie.

Het intentionalisme is een interpretatiewijze die het besluitvormingsproces in het Derde Rijk rechtstreeks en eenduidig terugvoert op de intenties van Hitler. Deze benadering is een uitvloeisel van het historisme dat van bij het ontstaan van de moderne geschiedschrijving dominant was en ook na de Tweede Wereldoorlog in gezuiverde vorm lang toonaangevend bleef. Voortbouwend op Ranke, Dilthey, Treitschke en Meinecke beschouwde dit nieuwsoortige historisme de geschiedenis nog steeds primair als een aaneenschakeling van politieke beslissingen die voortvloeiden uit de daadkracht van toonaangevende gezagsdragers (*große Männer machen die Geschichte*). De historicus had de taak om deze beslissingen te verklaren door zich intuïtief in te leven in de achterliggende intenties en de persoonlijkheid van de verantwoordelijke bewindvoerders (*verstehen*).²²¹² Anders dan in het klassieke historisme, werd er in de nieuwe variant echter wel voor gewaakt om voldoende kritische distantie tegenover het onderzoeksonderwerp te bewaren en rechtvaardigende reflexen achterwege te laten.²²¹³ Toegepast op de studie van het Derde Rijk, mondde de historistische benadering in de jaren 60 en 70 uit in een onomwonden personaliserende interpretatie van het nazi-beleid – wat in 1981 in een baanbrekend artikel van Mason retrospectief met de naam intentionalisme bedacht werd.²²¹⁴ Na een embryonale fase met werk van onder meer Grebing, Sontheimer en zelfs de jonge Broszat, brak het intentionalisme aan het eind van de jaren 60 door met gerenommeerde studies van Bracher, Hillgruber en Hildebrand over Hitlers buitenlandse beleid en met Jäckels onvolprezen analyse van Hitlers wereldbeeld.²²¹⁵ Tijdens

²²¹² JÄGER, Friedrich en RÜSEN, Jörn. *Geschichte des Historismus. Eine Einführung*. München: Beck, 1992, 49, 135-136 en 150

²²¹³ IGGERS, Georg G. *Historismus – Geschichte und Bedeutung. Eine kritische Übersicht der neuesten Literatur* in SCHOLTZ, Gunter (ed.). *Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts. Eine internationale Diskussion*. Berlin: Akademie Verlag, 1997, 116-118

²²¹⁴ MASON, Timothy W. *Intention and Explanation. A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism* in HIRSCHFELD, Gerhard en KETTENACKER, Lothar (eds.). *Der "Führerstaat". Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981, 28. De controverse tussen wat Mason 'intentionalisten' en 'functionalisten' noemde, was uitgebarsten op de Cumberland Lodge Conference over 'The National Socialist Regime and German Society' in mei 1979 en zou in mei 1984 tijdens een colloquium in Stuttgart over "Nazi-Deutschland und die Vernichtung der Juden" opnieuw hoog opblazen, maar deze maal met de interpretatie van de Holocaust als inzet.

²²¹⁵ BRACHER, Karl Dietrich. *Die deutsche Diktatur. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus*. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1969, BROSZAT, Martin. *Der Nationalsozialismus. Weltanschauung, Programm und Wirklichkeit*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1960, GREBING, Helga. *Der Nationalsozialismus. Ursprung und Wesen*. München: Isar Verlag, 1959, HILDEBRAND, Klaus. *Vom Reich zum Weltreich. Hitler, NSDAP und koloniale Frage, 1919-1945*. München: W. Fink, 1969, HILLGRUBER, Andreas. *Hitlers Strategie. Politik und Kriegsführung, 1940-1941*. Frankfurt am Main: Bernard & Graefe, 1965, JÄCKEL, Eberhard. *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1969 en SONTHEIMER, Kurt. *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. Die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933*. München: Nymphenburger Verlagshandlung, 1962

de zogenaamde *Hitler-Welle* van de jaren 70 trad het intentionalisme ook in de populaire pers op het voorplan, met de Hitlerbiografieën van Fest en Haffner en een aantal psycho-historische studies van bedenkelijk allooi.²²¹⁶ Sindsdien raakte het intentionalisme in de geschiedschrijving van het Derde Rijk geleidelijk gemarginaliseerd maar bleef het dominant in de media en in de westerse collectieve herinnering. Het intentionalistische interpretatiekader vertrekt van twee veronderstellingen. Ten eerste wordt beweerd dat alle belangrijke politieke beslissingen in het Derde Rijk door Hitler genomen werden en hij dus almachtig was.²²¹⁷ Vertrekkend van deze vermeende *Alleinherrschaft* is het volgens Hildebrand en Jäckel zelfs aangewezen om over Hitlerisme te spreken in plaats van over nationaal-socialisme.²²¹⁸ Hildebrand en Bracher geven grif toe dat de machtsstructuur in het Derde Rijk chaotisch was en er tussen de nazi-kopstukken, staats- en partijorganen een genadeloze machtsstrijd gevoerd werd. Maar dit was volgens hen het resultaat van een bewuste *divide-et-impera*-tactiek van de *Führer* en betekende dus geen verzwakking van diens macht maar net een mogelijkheid tot consolidatie en versterking ervan.²²¹⁹ Ten tweede zijn intentionalisten het erover eens dat Hitler een coherent ideologisch programma bezat, waaraan hij van in de vroege jaren 20 tot aan zijn zelfmoord vasthield. Hij liet zich leiden door zijn ideologische obsessies en streefde op basis daarvan stelselmatig en met gewiekste flexibiliteit concrete doelen na.²²²⁰ Gelet op het monocratische karakter van het Derde Rijk en het programmatische optreden van de *Führer*, komen intentionalisten tot de conclusie dat de koers van het Derde Rijk bepaald werd door de ideologische intenties van Hitler. Het nazi-beleid was volgens hen dus een consequente implementatie van een reeds lang uitgekristalliseerd ideologisch programma van een onnipotente dictator.²²²¹

Conform deze interpretatie zien intentionalisten de Holocaust als het eindresultaat van een exterminatieplan dat door Hitler uitgedacht en consequent geïmplementeerd was. Reeds in de kiem aanwezig in de brief die hij in 1919 aan Gemlich schreef, had Hitler de blauwdruk voor de Jodenvernietiging in 1924 in zijn politieke manifest *Mein Kampf* neergeschreven en nadien in andere geschriften en toespraken impliciet toegelicht. Na de machtsgreep van 1933 had Hitler z'n voornemen tot exterminatie – dat volgens de intentionalisten de essentie vormde van zijn ideologie – stapsgewijs maar tactisch beredeneerd ten uitvoer gebracht. Hij stoomde de institutionele structuren klaar voor de genocidaire functies die hij voor hen in

²²¹⁶ BINION, Rudolph. *Hitler among the Germans*. New York: Elsevier, 1976, FEST, Joachim. *Hitler. Eine Biographie*. Frankfurt am Main: Propyläen, 1973, HAFFNER, Sebastian. *Anmerkungen zu Hitler*. München, 1978 en WAITE, Robert. *The Psychopathic God Adolf Hitler*. New York: Basic Books, 1977

²²¹⁷ RICH, Norman. *Hitler's War Aims. Ideology, the Nazi State and the Course of Expansion*. New York: W.W. Norton & Company, 1973, 11

²²¹⁸ HILDEBRAND, Klaus. *Nationalsozialismus oder Hitlerismus?* in BOSCH, Michael (ed.). *Persönlichkeit und Struktur in der Geschichte. Historische Bestandsaufnahme und didaktische Implikationen*. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1977, 60-61, JÄCKEL, Eberhard. *Wie kam Hitler an die Macht?* in ERDMANN, Karl Dietrich en SCHULZE, Hagen (eds.). *Weimar. Selbstpreisgabe einer Demokratie. Eine Bilanz heute*. Düsseldorf: Droste, 1980, 305 en JÄCKEL, Eberhard. *Die zweifache Vergangenheit. Zum Vergleich politischer Systeme*. Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, 1992, 7

²²¹⁹ BRACHER, Karl Dietrich. *Stufen totalitärer Gleichschaltung* in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1956, 4, 41-42 en HILDEBRAND, Klaus. *Monokratie oder Polykratie? Hitlers Herrschaft und das Dritte Reich* in HIRSCHFELD, Gerhard en KETTENACKER, Lothar (eds.). *Der "Führerstaat": Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981, 76-78 en 96

²²²⁰ HILLGRUBER, Andreas. *Hitlers Strategie. Politik und Kriegsführung, 1940-1941*. Frankfurt am Main: Bernard & Graefe, 1965, 15 en 21 en JÄCKEL, Eberhard. *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1969, 78

²²²¹ BRACHER, Karl Dietrich. *The Role of Hitler. Perspectives of Interpretations* in LAQUEUR, Walter (ed.). *Fascism. A Reader's Guide. Analysis, Interpretations, Bibliography*. Aldershot: Wildwood House, 1976, 217 en HILDEBRAND, Klaus. *Monokratie oder Polykratie? Hitlers Herrschaft und das Dritte Reich* in HIRSCHFELD, Gerhard en KETTENACKER, Lothar (eds.). *Der "Führerstaat": Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981, 77, 80-83 en 97

petto had en bereidde de bevolking propagandistisch voor. Anti-joodse maatregelen zoals segregatie, aryanisatie en later gettovorming werden gelanceerd in afwachting van het geschikte ogenblik voor exterminatie. In zijn speech van 30 januari 1939 kondigde Hitler aan dat de vernietiging van start zou gaan bij het uitbreken van een wereldoorlog.²²²² Na de invasie in Polen werden Hitlers exterminatieplannen steeds concreter en werd, in anticipatie van de implementatie, de anti-joodse politiek tot kern van het regeringsbeleid opgewaardeerd. Bij aanvang van de Russische veldtocht kreeg de SS dan het expliciete bevel van Hitler om over te gaan tot totaalliquidatie van de Russische Joden en nadien van de rest van de Joden die zich in het Duitse machtsbereik bevonden.²²²³ Vanaf 1942 werd de vernietiging van de Joden het voornaamste doel van de oorlog, belangrijker nog dan de verdediging van het Derde Rijk. In Hitlers testament ten slotte kreeg de uitroeiing een ultieme eschatologische dimensie.²²²⁴ De intentionalistische kijk op de Holocaust werd voor het eerst uitgewerkt door Reitlinger, Jäckel, Krausnick en Levin, maar werd pas echt bekend door Dawidowicz' *The War against the Jews*, dat in 1975 verscheen en in joodse kringen nog steeds als standaardwerk beschouwd wordt.²²²⁵ Latere prominente vertegenwoordigers van het intentionalisme zijn Bauer, Fleming en, in het begin van de jaren 90 nog, Yahil en Breitman.²²²⁶ Al deze auteurs zien een rechte lijn tussen Hitlers eerste antisemitische stellingnames en een vernietigingsbevel dat hij ergens tussen januari en juni 1941 gegeven zou hebben. De Holocaust was volgens hen eenduidig terug te voeren op Hitlers dominante politieke positie, onwankelbare wil en pathologisch antisemitisme, dat al van bij het begin van zijn politieke loopbaan uitgesproken moordlustig was.

Vanaf het midden van de jaren 70 werd het intentionalisme naar de kroon gestoken door het functionalisme, een interpretatief paradigma dat het besluitvormingsproces in het Derde Rijk niet terugvoerde op Hitlers intenties maar op een functionele eigendynamiek van bureaucratische structuren. Zoals in het stuk over de *Historikerstreit* reeds aangehaald werd, kwam het historisme waarop de intentionalistische invalshoek gebaseerd was, in de loop van de jaren 60 onder druk te staan door de intrede van sociaal-wetenschappelijke benaderingen in de geschiedschrijving. Historische ontwikkelingen werden hierbij niet langer verklaard vanuit de intenties van politieke protagonisten, maar vanuit structurele determinanten. In de

²²²² KRAUSNICK, Helmut. *Judenverfolgung* in BUCHHEIM, Hans, BROZAT, Martin, JACOBSEN, Hans-Adolf en KRAUSNICK, Helmut (eds.). *Anatomie des SS-Staates*. Bd. 2. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1967 [1965], 591-608 en REITLINGER, Gerald. *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945*. London: Vallentine & Mitchell, 1987 [1953], 22-27

²²²³ BREITMAN, Richard. *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution*. Hanover: University Press of New England, 1991, 145-153, DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 27-49, FLEMING, Gerald. *Hitler und die Endlösung. 'Es ist des Führers Wunsch'*. Wiesbaden: Limes, 1982, 15-21, JÄCKEL, Eberhard. *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1969, 88-105 en YAHIL, Leni. *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932-1945*. Oxford: Oxford University Press, 1990, 240-241

²²²⁴ JÄCKEL, Eberhard. *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981, 72-78

²²²⁵ DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], JÄCKEL, Eberhard. *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1969, KRAUSNICK, Helmut. *Judenverfolgung* in BUCHHEIM, Hans, BROZAT, Martin, JACOBSEN, Hans-Adolf en KRAUSNICK, Helmut (eds.). *Anatomie des SS-Staates*. Bd. 2. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1967 [1965], 547-678, LEVIN, Nora. *The Holocaust: The Destruction of European Jewry, 1933-1945*. New York: Crowell, 1968 en REITLINGER, Gerald. *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945*. London: Vallentine & Mitchell, 1987 [1953]

²²²⁶ BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], BREITMAN, Richard. *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution*. Hanover: University Press of New England, 1991, FLEMING, Gerald. *Hitler und die Endlösung. 'Es ist des Führers Wunsch'*. Wiesbaden: Limes, 1982 en YAHIL, Leni. *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932-1945*. Oxford: Oxford University Press, 1990

zoektocht naar verklaringen moest de historicus zich niet meer intuïtief proberen inleven in de keuzes van de beleidsmakers, maar de achterliggende sociaal-economische context zo volledig mogelijk reconstrueren. Broszat, Winkler en Mommsen pasten deze sociaal-wetenschappelijke benadering toe op een analyse van het Derde Rijk en spitsten hun aandacht vooral toe op het binnenlandse beleid, waarin Hitlers leidinggevende rol veel minder groot was dan in het buitenlandse beleid.²²²⁷ Ze ontkenden het belang van Hitler niet, maar zagen hem eerder als een symbolisch figuur, die persoonlijk weinig tussenkwam, maar z'n ondergeschikten via propagandistische uitspraken een algemeen actiekader aanbood. Hitlers antisemitisme en anticommunisme waren volgens hen geen concrete obsessies, maar ideologische metaforen waarrond de bevolking gemobiliseerd kon worden.²²²⁸ Anders dan de intentionalisten, beschouwden de functionalisten Hitler niet als een sterke maar als een zwakke dictator, die de controle over het regeerapparaat verloren had. Hij genoot als *Führer* weliswaar groot aanzien, maar zijn handelingsruimte bleef zeer beperkt, omdat hij zich als boegbeeld van nationale integratie niet mocht associëren met potentieel onpopulaire maatregelen of met de machtsstrijd van z'n ondergeschikten. Bovendien leidde z'n neiging om te improviseren en z'n vertrouwelingen voor speciale taken te benoemen, tot verwaarlozing van bureaucratische procedures, de afwezigheid van een overkoepelende beleidsplanning en de continue creatie van *ad-hoc*-instellingen zonder expliciete machtsafbakening.²²²⁹ Het resultaat was een organisatorische chaos, waarin rivaliserende bureaucratieën en topfunctionarissen in onderlinge concurrentie het beleid trachtten te sturen. Deze polycratische machtsstructuur kwam in de greep van een 'cumulatief radicaliseringsproces', omdat de topbureaucraten, partijbonzen en SS-kopstukken die bij Hitler in de gunst wensten te komen, zich conformeerden aan zijn radicale imago en het vijandbeeld dat in de propaganda steeds opnieuw op de voorgrond trad. De radicalisering van het nazi-beleid moest volgens de functionalisten dan ook niet afgeschilderd worden als het werk van een beredeneerde dictatoriale wil, maar als een gevolg van een ongewilde en oncontroleerbare, zichzelf versterkende negatieve selectie van destructieve elementen uit het ideologisch arsenaal van het nationaal-socialisme.²²³⁰

Vanuit dit interpretatiekader zagen functionalisten de Holocaust niet als het resultaat van een aloude dwangvoorstelling van een onnipotent dictator, maar als het eindpunt van een op hol geslagen escalatieproces. De diversiteit en contradicties van de anti-joodse maatregelen in de periode 1933-1941 golden voor hen als bewijs dat Hitler en de nazi's niet

²²²⁷ BROSZAT, Martin. *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*. München: dtv, 1979 [1969], BROSZAT, Martin en MÖLLER, Horst (eds.). *Das Dritte Reich. Herrschaftsstruktur und Geschichte. Vorträge aus dem Institut für Zeitgeschichte*. München: Beck, 1983, MOMMSEN, Hans. *Beamtenum im Dritten Reich. Mit ausgewählten Quellen zur nationalsozialistischen Beamtenpolitik*. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1966, MOMMSEN, Hans. *National Socialism: Continuity and Change* in LAQUEUR, Walter (ed.). *Fascism: A Reader's Guide: Analyses, Interpretations, Bibliography*. Berkeley: University of California Press, 1976, 179-210 en WINKLER, Heinrich August. *Der Weg in die Katastrophe*. Bonn: Dietz, 1987

²²²⁸ BROSZAT, Martin. *Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus* in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1970, 18, 407-408 en MOMMSEN, Hans. *Nationalsozialismus oder Hitlerismus?* in BOSCH, Michael (ed.). *Persönlichkeit und Struktur in der Geschichte. Historische Bestandsaufnahme und didaktische Implikationen*. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1977, 70

²²²⁹ MOMMSEN, Hans. *Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem* in HIRSCHFELD, Gerhard en KETTENACKER, Lothar (eds.). *Der "Führerstaat": Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981, 44, 51-54 en 70-71

²²³⁰ MASON, Tim. *Intention and Explanation: A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism* in HIRSCHFELD, Gerhard en KETTENACKER, Lothar (eds.). *Der "Führerstaat": Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981, 24-27 en MOMMSEN, Hans. *Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem* in HIRSCHFELD, Gerhard en KETTENACKER, Lothar (eds.). *Der "Führerstaat": Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981, 56-59, 61, 65-66 en 71

programmatisch naar een vooraf bepaald doel toewerkten. Hoewel Hitler onmiskenbaar een fanatiek en zelfs moorddadig antisemitisme huldigde, bevond hij zich namelijk niet in een positie om zijn wil door te drukken. Dat er uiteindelijk toch een ongeziene genocide zou plaatsvinden, was niet rechtstreeks aan Hitler te wijten, maar aan een systeem inherente tendens tot steeds radicalere *ad hoc*-reacties op een zelfgecreëerde demografische probleemsituatie.²²³¹ Tot in december 1941 werd Hitlers propagandavisioen om Europa *judenrein* te maken, door de in een onderlinge machtsstrijd verwikkelde bureaucratieën nog geïnterpreteerd als een oproep tot gedwongen emigratie. Nadat de Nisko-, en Madagascarplannen in het water vielen, werd een nog radicaler emigratieplan uitgedacht waarbij de Joden massaal, gewelddadig en zonder bestaansmiddelen over de Oeral zouden worden gezet na de ophanden zijnde overwinning op het Rode Leger. Toen de Russische veldtocht in december 1941 voor Moskou vastliep en dit plan ineens onhaalbaar werd, zorgde de joodse mensenmassa in de overbevolkte Poolse getto's voor steeds ernstiger logistieke, veiligheids- en gezondheidsproblemen, waarvoor een oplossing acuut noodzakelijk werd geacht. Naarmate alternatieve oplossingen verdwenen en opeenvolgende geïmproviseerde en steeds radicalere beslissingen geen uitkomst meer boden, diende massamoord zich aan als enige uitweg.²²³² Na verloop van tijd nam de SS, die wegens haar meedogenloosheid als overwinnaar uit de machtsstrijd was gekomen, de coördinatie op zich en werd Hitlers ideaal om Europa *judenrein* te maken, geherinterpreteerd als een oproep tot totaalliquidatie. Hitler zelf droeg volgens de functionarissen dus geen operationele verantwoordelijkheid, had nooit een concreet *Führerbefehl* gegeven en zou, gelet op zijn neiging om zelfs in vertrouwelijke kring de gruwelijke realiteit te verdringen, misschien wel helemaal niet van de details van de Jodenvernietiging op de hoogte zijn geweest.²²³³ Voor de functionarissen was er geen sprake van een *straight path* maar van een *twisted road* naar Auschwitz.²²³⁴ De Holocaust was volgens hen een niet-geïntendeerd neveneffect van een disfunctioneel systeem, waarin, conform Hitlers abstracte propagandavisioen, geleidelijk steeds radicalere maatregelen werden genomen om een hopeloze situatie op te lossen.²²³⁵

In het midden van de jaren 80 werden voor het eerst vragen gesteld bij de kunstmatige tegenstelling tussen intentionalisme en functionalisme. Nadat Mason al in 1981 de tekortkomingen van beide benaderingen in de verf had gezet, liet Kershaw in 1985 verstaan dat intentie en structuur allebei essentieel waren voor een verklaring van de evolutie van het

²²³¹ MOMMSEN, Hans. *The Realization of the Unthinkable: The 'Final Solution of the Jewish Question' in the Third Reich* in MOMMSEN, Hans (ed.). *From Weimar to Auschwitz: Essays in German History*. Oxford: Oxford University Press, 1991, 227-228, 233 en 250-251

²²³² MOMMSEN, Hans. *Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem* in HIRSCHFELD, Gerhard en KETTENACKER, Lothar (eds.). *Der "Führerstaat": Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981, 62 en MOMMSEN, Hans. *The Realization of the Unthinkable: The 'Final Solution of the Jewish Question' in the Third Reich* in MOMMSEN, Hans (ed.). *From Weimar to Auschwitz: Essays in German History*. Oxford: Oxford University Press, 1991, 250-252

²²³³ BROZAT, Martin. *Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus* in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1970, 18, 409 en MOMMSEN, Hans. *The Realization of the Unthinkable: The 'Final Solution of the Jewish Question' in the Third Reich* in MOMMSEN, Hans (ed.). *From Weimar to Auschwitz: Essays in German History*. Oxford: Oxford University Press, 1991, 251

²²³⁴ Cf. SCHLEUNES, Karl A. *The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy Toward German Jews, 1933-1939*. Urbana: University of Illinois Press, 1970.

²²³⁵ Cf. BARTOV, Omer. *Introduction* in BARTOV, Omer (ed.). *The Holocaust: Origins, Implementation, Aftermath*. London: Routledge, 2000, 4, BROWNING, Christopher R. *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, 87, KERSHAW, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Fourth Edition. London: Arnold, 2000, 99-100 en MARRUS, Michael R. *The Holocaust in History*. New York: Meridian, 1987, 40-42.

nazi-beleid en de Jodenvervolging.²²³⁶ In plaats van beide aspecten radicaal aan elkaar te opponeren en te verabsoluteren tot twee interpretatieve paradigma's die tot onhoudbare conclusies leiden, moest de oplossing gezocht worden in een genuanceerde synthese.²²³⁷ Sindsdien hebben nieuwe inzichten de scherpe kanten van het discours afgevlind en is er geleidelijk een consensus ontstaan rond een gematigde tussenpositie.²²³⁸ Volgens deze positie was het Derde Rijk inderdaad in de greep van een bestuurlijke chaos, maar was dit – anders dan de intentionalisten beweren – niet het resultaat van een doelbewuste *divide-et-impera*-tactiek van Hitler en – anders dan de functionalisten doen uitschijnen – ook niet de oorzaak van een structurele uitholling van Hitlers macht. De bestuurlijke chaos was het niet-geïntendeerde gevolg van Hitlers regeerstijl, gekenmerkt door zijn weigering om zijn macht institutioneel of juridisch te laten inperken, zijn vertrouwen in persoonlijke loyaliteit als bestuursprincipe, zijn desinteresse in de trivialiteiten van het alledaagse beleid en zijn neiging om zo lang mogelijk te wachten om tussen te komen totdat zich, als eindresultaat van een interne machtsstrijd, een oplossing aandiende.²²³⁹ Maar het is niet zo dat het besluitvormingsproces hierdoor aan zijn controle ontsnapte, omdat hij de toon aangaf en bij de cruciale beslissingen steeds het laatste woord had. Hitlers intenties waren vooral belangrijk omdat ze een klimaat schiepen waarin, door dynamische interactie tussen periferie en centrum, radicale voorstellen geformuleerd werden die Hitler toelieten om knopen door te hakken zonder zich met de details van de planning en uitvoering te moeten inlaten.²²⁴⁰ Toch moet een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen het binnenlandse bestuur en het buitenlandse en Jodenbeleid. Wat zich tot ver in oorlogstijd op binnenlands vlak afspeelde was weliswaar niet met Hitlers intenties in tegenspraak, maar kon er ook niet zomaar rechtlijnig mee in verband worden gebracht, omdat Hitler weinig interesse toonde voor de wijze waarop z'n wil in regeringsbeleid werd omgezet.²²⁴¹ Wat het buitenlandse beleid en dan vooral de oorlogsvoering betrof, trok Hitler duidelijk wel het initiatief naar zich toe: hij tekende de plannen uit, trad als motor op en stuurde naar eigen goeddunken concreet bij.

Hitlers rol bij de formulering van het antisemitische beleid hield het midden tussen zijn afzijdigheid op binnenlands vlak en zijn doortastendheid op buitenlands vlak. Zijn invloed op de totstandkoming van de Holocaust valt moeilijk te reconstrueren. Het staat alleszins vast dat er van zijn hand geen geschreven bevelen of richtlijnen bewaard gebleven zijn. Toonaangevende Holocausthistorici zoals Browning, Longerich, Friedländer, Kershaw en Herbert zijn bovendien van mening dat er ook helemaal geen sprake was van enige formele beslissing, omdat het besluitvormingsproces dat leidde tot de Holocaust niet werkte met afgelijnde opdrachten en al zeker niet bureaucratisch werd gecodificeerd. De aansturende rol van Hitler beperkte zich tot propagandistische agitatie en indirecte signalen in beperkte kring. Doorgaans namen locale functionarissen daarop initiatieven waarmee ze de *Führer* intuïtief tegemoet werkten en anticipeerden op aanwijzingen van bovenaf.²²⁴² Op basis van deze

²²³⁶ MASON, Tim. *Intention and Explanation: A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism* in HIRSCHFELD, Gerhard en KETTENACKER, Lothar (eds.). *Der "Führerstaat": Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981, 23-42

²²³⁷ KERSHAW, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Fourth Edition. London: Arnold, 2000, 92 en 131-133

²²³⁸ BESSEL, Richard. *Functionalists vs. Intentionalists: The Debate Twenty Years On or Whatever Happened to Functionalism and Intentionalism?* in *German Studies Review*, 2003, 26, 1, 15-16

²²³⁹ KERSHAW, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Fourth Edition. London: Arnold, 2000, 82 en 84-86

²²⁴⁰ KERSHAW, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Fourth Edition. London: Arnold, 2000, 92

²²⁴¹ KERSHAW, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Fourth Edition. London: Arnold, 2000, 91

²²⁴² Anders dan wat de functionalisten beweerden, ontspoorde het chaotische bestuursapparaat niet. Dit kwam omdat de verschillende onderdelen aangedreven werden door het gemeenschappelijke doel om de wil van de

initiatieven of uit eigen beweging formuleerde Himmler vervolgens een algemeen voorstel, dat hij ter goedkeuring aan Hitler voorlegde als het een kwalitatieve sprong in het vervolgingsbeleid betrof. Indien Hitler zich akkoord verklaarde, werden richtlijnen uitgewerkt, die soms zeer concreet waren maar vaker speelruimte lieten aan de lokale autoriteiten om naar eigen goeddunken maatregelen te nemen. Hierdoor kwam er tussen Himmler en de lokale bestuursniveaus een dynamische interactie op gang die een wederzijdse radicalisering veroorzaakte.²²⁴³ Deze radicalisering ontketende echter geen ongecontroleerde escalatie, maar bleef steeds binnen de grenzen van wat Hitler toelaatbaar of wenselijk achtte.²²⁴⁴ De rol van Hitler beperkte zich tot een reactieve legitimatie van voorstellen van Himmler, maar dit betekende allerm minst dat zijn inbreng niet doorslaggevend was of hij de touwtjes niet in handen had. Zo vormde zijn plots extremistischer geworden retoriek de rechtstreekse aanleiding voor het formuleren van een anders onmogelijk geacht vernietigingsvoorstel: zowel in maart als december 1941 zorgde zijn persoonlijke proclamatie dat er een nieuw tijdperk van vergelding was aangebroken, voor het begin van de exterminatie van respectievelijk de Russische en niet-Russische Joden. Door de aanstelling van loyale paladijnen op de belangrijkste coördinerende en lokale niveaus, waakte hij er bovendien indirect over dat de initiatieven van onderuit plaatsvonden op een wijze die strookte met zijn eigen overtuiging. En hij liet zich ook op de hoogte houden van de uitvoering van de voorstellen waaraan hij z'n toestemming had verleend.²²⁴⁵ Het besluitvormingsproces dat leidde tot de Holocaust werd dus niet aangedreven door eenduidige *top-down* instructies, zoals de intentionalisten beweren, of door zelfstandige *bottom-up* initiatieven, zoals de functionalisten suggereren, maar door een dubbele dialectische interactie, tussen Hitler en Himmler en tussen Himmler en de lokale bestuursniveaus.²²⁴⁶

De laatste 20 jaar is er echter niet alleen een consensus gegroeid rond het algemene besluitvormingsproces, maar ook rond het concrete verloop. Bijna alle historici zijn het erover

Führer in praktijk te brengen. Dit mechanisme van zelfcoördinatie zorgde ervoor dat de lokale autoriteiten zich zelfs zonder directe bevelen automatisch op dezelfde ideologische lijn plaatsten. De onderliggende tendens om de *Führer* tegemoet te werken (*dem Führer entgegenarbeiten*) of te anticiperen op bevelen (*vorausseilender Gehorsam*) leidde ertoe dat Hitlers intenties niet alleen via instructies van bovenaf maar ook vanuit de periferie als centrale motor dienden. Zie KERSHAW, Ian. "Working Towards the Führer." *Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship in Contemporary European History*, 1993, 2, 117-118, LOWER, Wendy. "Anticipatory Obedience" and the Nazi Implementation of the Holocaust in the Ukraine: A Case Study of Central and Peripheral Forces in the Generalbezirk Zhytomyr, 1941-1944 in *Holocaust and Genocide Studies*, 2002, 16, 1, 14 en MALLMANN, Klaus-Michael. *Die Türöffner der 'Endlösung'. Zur Genesis des Genozids* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000, 452.

²²⁴³ FRIEDLÄNDER, Saul. *The Extermination of the European Jews in Historiography: Fifty Years Later* in BARTOV, Omer (ed.). *The Holocaust: Origins, Implementation, Aftermath*. London: Routledge, 2000, 85-86, KÜHNE, Thomas. *Der nationalsozialistische Vernichtungskrieg und die "ganz normalen" Deutschen. Forschungsprobleme und Forschungstendenzen der Gesellschaftsgeschichte des Zweiten Weltkrieges*. Erster Teil in *Archiv für Sozialgeschichte*, 1999, 39, 598-599 en LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München: Piper Verlag, 1998, 417-418

²²⁴⁴ BARTOV, Omer. *Introduction* in BARTOV, Omer (ed.). *The Holocaust.: Origins, Implementation, Aftermath*. London: Routledge, 2000, 4-5 en FRIEDLÄNDER, Saul. *The Extermination of the European Jews in Historiography: Fifty Years Later* in BARTOV, Omer (ed.). *The Holocaust: Origins, Implementation, Aftermath*. London: Routledge, 2000, 85

²²⁴⁵ MADAJCZYK, Czeslaw. *Hitler's Direct Influence on Decisions Affecting Jews during World War II* in *Yad Vashem Studies*, 1990, 20, 68

²²⁴⁶ BROWNING, Christopher R. *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 126 en 174-175, FRIEDLÄNDER, Saul. *The Extermination of the European Jews in Historiography: Fifty Years Later* in BARTOV, Omer (ed.). *The Holocaust: Origins, Implementation, Aftermath*. London: Routledge, 2000, 85-86, KERSHAW, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Fourth Edition. London: Arnold, 2000, 130-132 en LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München: Piper Verlag, 1998, 417-418

eens dat de Holocaust niet het gevolg was van één beslissing maar van een langdurig radicaliseringproces met vijf momenten van scherpe escalatie. In een eerste fase, vóór de inval in Polen in september 1939, werd de oplossing voor de Joodse Kwestie gezocht in agressief aangemoedigde of zelfs gedwongen emigratie op individuele basis. In een tweede fase, vanaf oktober en november 1939 werd emigratie door de oorlogscontext steeds lastiger en werden plannen ontworpen voor een territoriale totaaloplossing, waarbij de Joden naar een soort *Judenreservaat* gedeporteerd zouden worden. Van oktober 1939 tot januari 1940 werd geëxperimenteerd met het zogenaamde Nisko-plan, dat de deportatie behelsde van de Joden uit het Grootduitse Rijk naar een reservaat in het district Lublin van het *Generalgouvernement*. Vanaf juni 1940, na de overwinning op Frankrijk, werd op het hoogste echelon ernstig overwogen om alle Joden in het Duitse machtsbereik te verschepen naar Madagascar. Dit plan werd definitief opgeborgen toen bleek dat de Britse vijand de vaarroutes niet zou openstellen. Vanaf maart 1941, toen het in beperkte kring duidelijk werd dat de Sovjet-Unie zou worden binnengevallen, werden plannen gesmeed om de Joden na de verwachte *Blitzkrieg*-overwinning massaal over de Oeral te zetten. In een derde fase bleef de territoriale eindoplossing behouden voor de niet-Russische Joden, maar werden de Russische Joden aan exterminatie overgeleverd. Deze *erste Grundsatzentscheidung* was geen formeel *Führerbefehl* noch een eenduidige opdracht van Himmler, maar een dialectisch gegroeide praktijk. Hitler had op 30 maart 1941 in een toespraak voor zijn generaals zeer algemeen laten verstaan dat de nakende oorlog met de Sovjet-Unie een strijd zou zijn op leven en dood tussen twee *Weltanschauungen* en dat de regels van de oorlogsvoering die tijdens de westelijke veldtocht nog in acht genomen waren, nu terzijde zouden moeten worden geschoven. Deze boodschap werd aan de vooravond van *Unternehmen Barbarossa* ook aan de leiders van de *Einsatzgruppen* en *Einsatzkommandos* doorgegeven en door Heydrich, Streckenbach en Müller geconcretiseerd tot een open bevel: de joods-bolsjewistische intelligentsia zouden moeten worden uitgeschakeld en het joods verzet in de kiem gesmoord.²²⁴⁷ De opvatting van onder meer Krausnick, Förster en Hillgruber, dat er vlak voor aanvang van *Barbarossa* een bevel was gegeven tot totaalliquidatie van de Sovjetjoden – een uitvloeisel van de verdedigingsstrategie die Ohlendorf tijdens het eerste *Einsatzgruppen*-proces hanteerde – is intussen als een legende doorprikt.²²⁴⁸ Het bleef dus bij nogal vage instructies om de Joden in

²²⁴⁷ KLEIN, Peter. *Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD bis zum Angriff auf die Sowjetunion* in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Hentrich, 1997, 17 en 23

²²⁴⁸ Ohlendorf, voormalig bevelhebber van *Einsatzgruppe D*, beweerde op het Neurenbergproces en het eerste *Einsatzgruppen*-proces in 1947/48 dat de leiders van de *Einsatzgruppen* en *Einsatzkommandos* drie of vier dagen voor de opmars bij monde van Streckenbach een bevel van Hitler gekregen hadden om alle Joden in de Sovjet-Unie om te brengen. Medeaangeklaagden Blobel, Blume, Nosske, Sandberger, Rausch en Klingerhöfer sloten zich bij deze verdedigingsstrategie aan omdat dit hen in de gelegenheid stelde om te pleiten dat ze vanuit hoger bevel en niet vanuit rassenhaat gehandeld hadden. Door te beweren dat er sprake was geweest van een *Führerbefehl*, dat ze ondanks gewetensbezwaren moesten opvolgen, zouden ze niet als moordenaars terechtstaan maar slechts als mededaders. Hoewel Ohlendorf ter dood werd veroordeeld, profiteerden de meeste andere beklaagden wel van deze strategie: ze kregen matige straffen en verkregen in het begin van de jaren 50 genade. Streckenbach, de voormalige leider van *Amt I* van het *Reichssicherheitshauptamt*, was als zondebok gekozen omdat vermoed werd dat hij de oorlog niet had overleefd. In 1955 keerde hij echter uit Sovjetgevangenschap terug en ontkende hij categorisch dat er aan de vooravond van *Barbarossa* een *Judentotungsbefehl* gegeven was, laat staan dat hij er de heraut van geweest was. De intussen begenadigde veroordeelden trokken hun eerdere verklaring hieromtrent in en verklaarden in meerderheid dat het bevel pas meerdere weken na het begin van *Barbarossa* gegeven was. Toch zou Helmut Krausnick de Ohlendorf-legende in de geschiedschrijving algemeen ingang doen vinden. Door toedoen van Alfred Streim werd deze legende finaal ontmaskerd en staat nu vast dat er geen voorafgaandelijk vernietigingsbevel voor de Sovjetjoden bestond. Zie voor het debat: FÖRSTER, Jürgen. *Das Unternehmen "Barbarossa" als Eroberungs- und Vernichtungskrieg* in BOOG, Horst, FÖRSTER, Jürgen, HOFFMANN, Joachim, KLINK, Ernst, MÜLLER, Rolf-Dieter en UEBERSCHÄR, Gerd R. (eds.). *Der Angriff auf die Sowjetunion*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1987, 413-450, HILLGRUBER, Andreas. *Die ideologisch-dogmatische Grundlage der nationalsozialistischen Politik der Ausrottung der Juden in den*

partij- en staatsposities en Joden die een veiligheidsrisico vormden, om te brengen. Deze instructies werden van bij aanvang zeer breed geïnterpreteerd: al na enkele dagen gingen enkele *Kommandos* over tot executie van alle mannelijke Joden tussen 18 en 70.²²⁴⁹ Deze praktijk verspreidde zich zeer snel, maar de executies werden voorlopig niet over vrouwen, kinderen en ouderlingen uitgebreid. De aanvang van de totaalexterminatie situeerde zich begin augustus 1941, maar het is onduidelijk vanwaar het initiatief kwam. Volgens Mallmann was er sprake van een proces van zelfmachtiging door de bevelhebbers van de *Einsatzkommandos* en politiebataljons: zij kwamen geleidelijk tot de overtuiging dat ook de gespaarde vrouwen, kinderen en ouderlingen ernstige veiligheids- en bevoorradingsproblemen zouden stellen en gingen, in een onderlinge wedloop om de hoogste executiequota, op eigen houtje tot totaalliquidatie over.²²⁵⁰ De meeste auteurs leggen echter toch meer de nadruk op centrale coördinatie: nadat enkele *Einsatzkommandos* en politiebataljons eind juli al tot executie van vrouwen, kinderen en ouderlingen waren overgegaan, raakte deze praktijk geharmoniseerd en veralgemeend door mondelinge richtlijnen van Himmler, Heydrich en Daluge die vanaf begin augustus persoonlijk de ronde deden van de commandoposten. Vanaf midden augustus 1941 werd de totaalliquidatie van de Russische Joden – op enkele economisch cruciale categorieën na – door alle *Einsatzgruppen* en politiebataljons overgenomen.²²⁵¹ In een vierde fase werden ook de niet-Russische Joden

besetzten Gebieten der Sowjetunion und ihre Durchführung 1941-1944 in *German Studies Review*, 1979, 2, 263-296, KRAUSNICK, Helmut. *Hitler und die Befehle an die Einsatzgruppen im Sommer 1941* in JÄCKEL, Eberhard en ROHWER, Jürgen (eds.). *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg. Entschlussbildung und Verwirklichung*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1985, 88-106, KRAUSNICK, Helmut en STREIM, Alfred. *Correspondence* in *Simon Wiesenthal Centre Annual*, 1989, 6, 311-347 en STREIM, Alfred. *The Tasks of the SS-Einsatzgruppen* in *Simon Wiesenthal Centre Annual*, 1987, 4, 309-329. En verder ANGRICK, Andrej. *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941-1943*. Hamburg: Hamburger Edition, 2003, 99-104, KWIET, Konrad. *Von Tätern zu Befehlsempfängern. Legendenbildung und Strafverfolgung nach 1945* in MATTHÄUS, Jürgen, KWIET, Konrad, FÖRSTER, Jürgen en BREITMAN, Richard (eds.). *Ausbildungsziel Judenmord? "Weltanschauliche Erziehung" von SS, Polizei und Waffen-SS im Rahmen der "Endlösung"*. Frankfurt am Main: Fischer, 2003, 119-121, MALLMANN, Klaus-Michael. *Die Türöffner der 'Endlösung'. Zur Genesis des Genozids* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000, 437-441 en OGORRECK, Ralf. *Die Einsatzgruppen und die "Genesis der Endlösung"*. Berlin: Metropol, 1996, 47-55 en 95-96.

²²⁴⁹ LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München: Piper Verlag, 1998, 350, POHL, Dieter. *Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941-1943* in FREI, Norbert, STEINBACHER, Sybille en WAGNER, Bernd C. (eds.). *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*. München: Saur, 2000, 138 en SCHEFFLER, Wolfgang. *Die Einsatzgruppe A 1941/42* in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Hentrich, 1997, 31

²²⁵⁰ MALLMANN, Klaus-Michael. *Die Türöffner der 'Endlösung'. Zur Genesis des Genozids* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000, 448-452 en MALLMANN, Klaus-Michael. *"Mensch, ich feiere heut' den tausendsten Genickschuß". Die Sicherheitspolizei und die Shoah in Westgalizien* in PAUL, Gerhard (ed.). *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Dachau: Wallstein, 2002, 126

²²⁵¹ ANGRICK, Andrej. *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941-1943*. Hamburg: Hamburger Edition, 2003, 254, GERLACH, Christian. *Die Einsatzgruppe B 1941/42* in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Hentrich, 1997, 57-58, GERLACH, Christian. *Kontextualisierung der Aktionen eines Mordkommandos – die Einsatzgruppe B* in KAISER, Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Propyläen, 2002, 92, HERBERT, Ulrich. *La politique d'extermination. Nouvelles réponses, nouvelles questions sur l'histoire de l'Holocauste* in *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 2000, 47, 2, 259-260, LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München: Piper Verlag, 1998, 417, OGORRECK, Ralf. *Die Einsatzgruppen und die "Genesis der Endlösung"*. Berlin:

aan exterminatie overgeleverd. Deze *zweite Grundsatzentscheidung* vertoonde grote gelijkenissen met de *erste Grundsatzentscheidung*, maar de rechtstreekse impact van Hitler is wel duidelijker. Tot recent focuste de Holocaustgeschiedschrijving op begin oktober 1941 als het ogenblik waarop de beslissing viel om ook de niet-Russische Joden te vermoorden. In navolging van Adam en Aronson, kaderden auteurs als Pohl en Aly deze beslissing in Hitlers overtuiging van eind september 1941 dat de Russische veldtocht tegen alle verwachtingen in nog geruime tijd zou aanslepen. Door het vervallen van de voorkeursoptie om de Europese Joden binnen afzienbare tijd over de Oeral te deporteren, werd vernietiging voor het eerst als een serieuze mogelijkheid naar voren geschoven.²²⁵² Burrin sloot zich daarbij aan, hoewel hij liet verstaan dat de dreigende oorlogsintrede van de Verenigde Staten een bijkomende rol gespeeld moest hebben. Browning en Witte waren ook van mening dat de beslissing begin oktober 1941 gevallen was, maar niet in een context van ontgoocheling of vrees, maar in een bui van euforie. Volgens hen veroorzaakte het enorme succes van de *Kesselschlacht* bij Vyazma en Bryansk en de inname van Kiev – met telkens honderdduizenden krijgsgevangenen – een zodanige begeestering dat Hitler zich liet verleiden tot een snelle en radicale oplossing voor de Joodse Kwestie.²²⁵³ Ter ondersteuning van hun datering, wezen al deze auteurs erop dat vanaf midden oktober 1941 een emigratiestop werd uitgevaardigd, begonnen werd met de deportatie van Duitse Joden naar de getto's van Lodz, Riga en Minsk en in Belzec en Chelmno exterminatiekampen werden opgericht. Recentelijk is de aandacht echter volledig verschoven van begin oktober naar begin december 1941 en wordt de beslissing niet meer in verband gebracht met de wijzigende situatie aan het oostfront, maar met de intrede van de Verenigde Staten in de oorlog. Auteurs als Gerlach, Friedländer, Safrian, Kershaw en Hartog beklemtonen dat de maatregelen die midden oktober 1941 genomen waren, nog fragmentarisch en transitioneel waren. De deportaties uit het Grootduitse Rijk werden ondernomen om tegemoet te komen aan de agitatie van *Gauleiter* als Goebbels en plaats vrij te maken voor de Duitsers die door de Engelse bombardementen dakloos geworden waren. Er nog steeds van overtuigd dat Rusland op korte termijn op de knieën zou worden gedwongen, werden de Duitse Joden in afwachting van hun finale deportatie

Metropol, 1996, 220-221, POHL, Dieter. *Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941-1943* in FREI, Norbert, STEINBACHER, Sybille en WAGNER, Bernd C. (eds.). *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*. München: Saur, 2000, 140 en SCHEFFLER, Wolfgang. *Die Einsatzgruppe A 1941/42* in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Hentrich, 1997, 31

²²⁵² ADAM, Uwe D. *Judenpolitik im Dritten Reich*. Düsseldorf: Athenäum, 1979, 312-313, ALY, Götz. *“Endlösung”. Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1995, 358-359, ARONSON, Shlomo. *Die dreifache Falle. Hitlers Judenpolitik, die Alliierten und die Juden in Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1984, 32, 1, 51-52 en POHL, Dieter. *Von der “Judenpolitik” zum Judenmord. Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939-1944*. Frankfurt am Main: Lang, 1993, 105-106

²²⁵³ BROWNING, Christopher R. *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*. New York: Holmes & Meier, 1985, 32, BROWNING, Christopher R. *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, 88-92, BROWNING, Christopher R. *The Nazi Decision to Commit Mass Murder: Three Interpretations: The Euphoria of Victory and the Final Solution: Summer-Fall 1941* in *German Studies Review*, 1994, 17, 477-478, BROWNING, Christopher R. *Hitler and the Euphoria of Victory: The Path to the Final Solution* in CESARANI, David (ed.). *The Final Solution: Origins and Implementation*. London: Routledge, 1996, 143-145, BROWNING, Christopher R. *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 30-33, BROWNING, Christopher R. *Nazi Policy: Decisions for the Final Solution* in CESARANI, David en KAVANAUGH, Sarah (eds.). *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*. Vol. 3. *The ‘Final Solution’*. London: Routledge, 2004, 155-158, BROWNING, Christopher R. *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 - March 1942*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2004, 370-371 en WITTE, Peter. *Two Decisions Concerning the ‘Final Solution to the Jewish Question’: Deportations to Lodz and the Mass Murder in Chelmno* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1995, 9, 3, 318-323

voorlopig al naar oostelijke getto's als Lodz, Minsk en Riga getransporteerd. Exterminatie was nog niet het eigenlijke doel, zoals blijkt uit het feit dat slechts 6 van de 41 transporten die voor begin december 1941 vertrokken, bij aankomst geliquideerd werden en Himmler persoonlijk tussenkwam om liquidatie tegen te gaan. De constructie van Belzec begin november 1941 en de eerste vergassingen in Chelmno begin december 1941 maakten nog geen deel uit van een overkoepelend exterminatieprogramma, maar waren locale initiatieven, waarvoor respectievelijk Greiser en Globocnik Himmlers toestemming hadden gekregen. De vergassingen in Chelmno viseerden toen enkel nog de niet-werkbekwame Joden en moesten de bevolkingsdruk in het getto van Lodz verminderen, nu er ook duizenden Joden uit het *Altreich* werden in ondergebracht.²²⁵⁴ De constructie van Belzec kwam er nadat Himmler en Globocnik overeengekomen waren om in de Zamosc-regio van het Lublin-district een versnelde en radicale germanisering door te voeren. Het exterminatiekamp zou echter pas in maart 1942 operationeel worden.²²⁵⁵ De vernietigingscapaciteit van Chelmno en Belzec was trouwens veel te beperkt om grote aantallen Joden te kunnen vergassen. Kortom, vóór december 1941 werd er nog steeds vastgehouden aan een territoriale eindoplossing voor de niet-Russische Joden en was hun vernietiging nog uiterst kleinschalig en *ad hoc*. Zowel Safrian, Gerlach, Friedländer als Hartog zien in het plotse uitstel en de vermoedelijk grondige herprogrammering van de *Wannsee*-conferentie een indicatie dat er begin december wél iets fundamenteel veranderde. De verdaging van de *Wannsee*-conferentie, die had moeten doorgaan op 9 december 1941 maar naar 20 januari 1942 verschoven werd, was volgens Safrian het gevolg van het Russische tegenoffensief van 6 december 1941, waardoor een territoriale oplossing op korte termijn onhaalbaar werd.²²⁵⁶ Voor Hartog, Gerlach en Friedländer gaf de oorlogsintrede van de Verenigde Staten echter de doorslag. Samen met Jersak en Burrin wijzen ze op het enorme belang van Hitlers profetie van 30 januari 1939, waarin hij zijn toehoorders bezworen had dat een nieuwe wereldoorlog het einde zou inluiden van de Europese Joden. Maar terwijl Jersak en Burrin het omslagpunt reeds vóór oktober 1941 situeerden – met name het *Atlantic Charter* van 14 augustus 1941 en de oplopende diplomatieke spanningen eind september 1941 – menen Hartog, Gerlach en Friedländer dat de Amerikaanse oorlogsverklaring aan Japan op 7 december 1941 het finale keerpunt betekende. Hartog is van oordeel dat de beslissing voor totaalexterminatie viel op 8 december, terwijl Gerlach – met in zijn zog Friedländer, Burleigh en Witte, die z'n originele positie blijkbaar verlaten heeft – ze situeert op 12 december, tijdens een geheime toespraak van Hitler voor de

²²⁵⁴ FRIEDLÄNDER, Saul. *Das Dritte Reich und die Juden*. Band 2. *Die Jahre der Vernichtung, 1939-1945*. München: Beck, 2006, 311-312, KERSHAW, Ian. *Improvised Genocide? The Emergence of the 'Final Solution' in the 'Warthegau'?* in CESARANI, David en KAVANAUGH, Sarah (eds.). *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*. Vol. 2. *From the Persecution of the Jews to Mass Murder*. London: Routledge, 2004, 327-328 en 338-339, KLEIN, Peter. *Kulmhof/Chelmno* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 8. München: Beck, 2008, 302-305 en LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung nationalsozialistischer Judenverfolgung*. München: Piper, 1998, 452-454

²²⁵⁵ BURLEIGH, Michael. *The Third Reich: A New History*. New York: Hill & Wang, 2000, 446, EICHHOLTZ, Dietrich. *Institutionen und Praxis der deutschen Wirtschaftspolitik im NS-besetzten Europa* in OVERY, Richard J., OTTO, Gerhard en HOUWINK TEN CATE, Johannes (eds.). *Die "Neuordnung" Europas: NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*. Berlin: Metropol, 1997, 49, MUSIAL, Bogdan. *Die Verfolgung und Vernichtung der Juden im Generalgouvernement. Die Zivilverwaltung und die Shoah* in PAUL, Gerhard (ed.). *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Dachau: Wallstein, 2002, 195, POHL, Dieter. *Von der "Judenpolitik" zum Judenmord. Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939-1944*. Frankfurt am Main: Lang, 1993, 105-108 en RÜCKERL, Adalbert. *Nationalsozialistische Vernichtungslager im Spiegel deutscher Strafprozesse. Belzec, Sobibor, Treblinka, Chelmno*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1977, 106-109 en 132-135

²²⁵⁶ SAFRIAN, Hans. *Die Eichmann-Männer*. Wien: Europaverlag, 1993, 169-173

Gauleiter.²²⁵⁷ Ook Longerich, Herbert en Kershaw zijn van oordeel dat de eerste weken van december 1941 een cruciale betekenis hadden, maar ze gaan niet zover om een temporeel afgebakend en eenduidig *Führerbefehl* te veronderstellen, omdat dit, zoals we gezien hebben, niet de wijze was waarop het besluitvormingsproces in het Derde Rijk functioneerde.²²⁵⁸ De ontwikkelingen van begin december 1941 waren cruciaal omdat de Wannsee-conferentie nu niet meer primair zou gaan over de coördinatie van de problematisch verlopende provisionele deportaties uit het *Reichsgebiet* – met vragen inzake het statuut van de *Mischlinge* en het precieze lot van de Joden bij aankomst –, maar over de coördinatie van een Europa-omvattend vernietigingsplan. In een vijfde fase, vanaf april en mei 1942, vond een laatste escalatie plaats. Terwijl de vernietigingspraktijk zich tot dan toe gefocust had op de vergassing van Poolse Joden die plaats moesten maken voor inkomende deportaties uit het *Reichsgebiet*, kwamen vanaf nu alle Joden voor onmiddellijke exterminatie in aanmerking. Belzec, Sobibor en Treblinka werden operationeel en met *Aktion Reinhardt* op volle toeren, werd begin juni 1942 een omvangrijk deportatieprogramma voor West-Europa opgesteld, dat vanaf midden juli 1942 begon.²²⁵⁹ Enkel een zeer beperkt aantal Joden dat naar Auschwitz en Majdanek gedeporteerd werd, bleef bij aankomst van de gaskamer gespaard om aan een moordend werkregime te worden onderworpen. Deze ultieme escalatie wordt door een enkeling als Brayard zelfs beschouwd als de echte *zweite Grundsatzentscheidung*, het eigenlijke moment waarop de systematische massamoord op de niet-Russische Joden een aanvang nam.²²⁶⁰ De laatste escalatiefase hield duidelijk verband met de massale dwangrekrutering van arbeidskrachten in de bezette Sovjet-Unie, waardoor de arbeidsinzet van de Joden zijn belang verloor, en met het geplande zomeroffensief in de Kaukasus (*Fall Blau*), dat tot snelle exterminatie noopte omdat het doel was om de *Endlösung* vóór het einde van de oorlog te voltooien.²²⁶¹

De interpretatie die in de collectieve herinnering overheerst, staat mijlenver af van deze gematigde tussenpositie en is in feite een extreme versie van het klassieke intentionalisme. Ten eerste blijft elke vorm van contextualisering volledig achterwege. Zo wordt er geen aandacht besteed aan de voorgeschiedenis van verwetenschappelijkt racisme, degeneratieangst en maakbaarheidsidealen, zonder dewelke radicale totaal-oplossingen voor vermeend inferieure categorieën nooit bespreekbaar zouden zijn geweest. Ook randfenomenen die de radicalisering van planning en uitvoering fundamenteel in de hand werkten, worden niet vermeld. Men kan hierbij denken aan het ‘euthanasie’-programma, dat de psychologische drempel naar exterminatiebereidheid tegenover andere geminachte groepen

²²⁵⁷ BURLEIGH, Michael. *The Third Reich: A New History*. New York: Hill & Wang, 2000, 648, GERLACH, Christian. *The Wannsee Conference, the Fate of German Jews, and Hitler's Decision in Principle to Exterminate All European Jews* in *Journal of Modern History*, 98, 70, 808 en 809-810, FRIEDLÄNDER, Saul. *Das Dritte Reich und die Juden*. Band 2. *Die Jahre der Vernichtung, 1939-1945*. München: Beck, 2006, 307-309 en WITTE, Peter. *Auf Befehl des "Führers"* in *Die Welt*, 27 augustus 1999

²²⁵⁸ HERBERT, Ulrich. *Vernichtungspolitik. Neue Antworten und Fragen zur Geschichte des "Holocaust"* in HERBERT, Ulrich (ed.). *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945. Neue Forschungen und Kontroversen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1998, 62-63, KERSHAW, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Fourth Edition. London: Arnold, 2000, 128-130 en LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München: Piper Verlag, 1998, 580-583

²²⁵⁹ BROWNING, Christopher R. *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*. New York: Holmes & Meier, 1985, 32, KERSHAW, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Fourth Edition. London: Arnold, 2000, 130-131 en LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München: Piper Verlag, 1998, 584

²²⁶⁰ BRAYARD, Florent. *La "Solution Finale de la Question Juive". La technique, le temps et les catégories de la décision*. Paris: Fayard, 2004, 471-473

²²⁶¹ LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München: Piper Verlag, 1998, 585

drastisch verlaagde en dienst deed als een rechtstreeks exterminatiemodel, waaraan expertise en personeel werden ontleend voor de vernietigingskampen. Ook de impact van de oorlogscontext, die morele verruwing in de hand werkte en de gelegenheid bood om heimelijk en zonder protest tot uitvoering over te gaan, mag niet uit het oog worden verloren. Net zo min als de strijd tegen het communisme, omdat uit het verloop van *Unternehmen Barbarossa* bleek dat het antisemitisme pas door associatie met deze ideologische doodsvijand concrete vernietigingsimpulsen kreeg. Ook de radicaliserende invloed van andere facetten van de demografische planning van de nazi's moet in rekening worden gebracht, zoals de versnelde germanisering van de geannexeerde *Ostgebiete*, de politiek van hervestiging van honderdduizenden *Volksdeutsche* en het principe van de *Hungerkalkül*, waarbij de voedselrantsoenering van *nutzlose Esser* teruggedroefd of zelfs gestopt werd. Ten tweede wordt, als complement van de weigering tot contextualisering, exclusief gefocust op antisemitisme als totaalverklaring. Dat het pathologische antisemitisme van Hitler niet alleen een noodzakelijke, maar zelfs een voldoende voorwaarde was voor de totstandkoming van de Holocaust, wordt niet als een argument geponeerd, maar als een premisse en conclusie tegelijk. Behalve op het meest banale niveau, is verklaring expliciet niet het doel van de intentionalistische invalshoek die in de collectieve herinnering besloten ligt.²²⁶² Meer nog, vanuit de veronderstelling dat verklaren gelijkstaat met goedpraten, worden alle aspecten die tot een zekere nuance zouden kunnen leiden, achterwege gelaten en wordt er uitsluitend gehamerd op dispositionele verklaringen.²²⁶³ Ten derde maakt de collectieve herinnering aan de Holocaust gebruik van retrospectief teleologisch redeneren. Deze extreem problematische interpretatietechniek, die Bernstein *foreshadowing* noemt, houdt in dat het verleden louter beschreven wordt vanuit onze kennis van de afloop. Zich ervan bewust dat de Jodendiscriminatie en latere Jodenvervolgung uiteindelijk is uitgemond in vernietiging, worden alle uitspraken, voorstellen en beslissingen die aan de vernietiging voorafgingen, geïnterpreteerd als aankondigingen van een reeds vastliggend vernietigingsplan.²²⁶⁴ In de collectieve herinnering wordt de Holocaust dus teleologisch geïnterpreteerd als de climax van een deterministisch traject waarvan het de onvermijdelijke uitkomst moest zijn, waardoor alternatieve mogelijkheden, morele dilemma's en echte keuzes uit het blikveld verdwijnen.²²⁶⁵ Deze hermeneutische techniek staat haaks op de *sideshadowing* die in de hedendaagse Holocaustgeschiedschrijving wordt beoefend. Historici beseffen dat '*the way history happened should not turn into the only way it realistically could have happened*' en schetsen de Jodenvervolgung als een open proces, dat beïnvloed werd door contingente factoren en daarom een alternatieve potentiële uitkomst had kunnen hebben.²²⁶⁶ Vooral Friedländers monumentale *Nazi Germany and the Jews* en Kershaws Hitlerbiografie zijn meesterwerken

²²⁶² Cf. MASON, Timothy W. *Intention and Explanation. A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism* in HIRSCHFELD, Gerhard en KETTENACKER, Lothar (eds.). *Der "Führerstaat". Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981, 29.

²²⁶³ Onderzoek heeft inderdaad uitgewezen dat contextualisering een licht vergoelijkend effect heeft op de perceptie van dadergedrag. Dispositionele verklaringen roepen, in tegenstelling tot sociaal-psychologische en andere contextuele verklaringen, daarentegen niet of nauwelijks een vergoelijkende reflex op. Zie MILLER, Arthur G., GORDON, Anne K. en BUDDIE, Amy M. *Accounting for Evil and Cruelty: Is to Explain to Condone?* in *Personality and Social Psychology Review*, 1999, 3, 3, 261-264.

²²⁶⁴ BERNSTEIN, Michael André. *Foregone Conclusions: Against Apocalyptic History*. Berkeley: University of California Press, 1994, 2 en 16

²²⁶⁵ BERNSTEIN, Michael André. *Foregone Conclusions: Against Apocalyptic History*. Berkeley: University of California Press, 1994, 26 en BRONNER, Stephen Eric. *Making Sense of Hell: Three Meditations on the Holocaust in Political Studies*, 1999, 47, 2, 31, 315-316

²²⁶⁶ BRONNER, Stephen Eric. *Making Sense of Hell: Three Meditations on the Holocaust in Political Studies*, 1999, 47, 2, 316 en BERNSTEIN, Michael André. *Foregone Conclusions: Against Apocalyptic History*. Berkeley: University of California Press, 1994, 1, 4, 32 en 81

waarin het relaas van de feiten niet gedicteerd wordt door de kennis van het vervolg.²²⁶⁷ Ten vierde, en nauw samenhangend met *foreshadowing*, wordt de collectieve herinnering gekenmerkt door een hele reeks afgeleide interpretatietechnieken, die aan de standaarden van de geschiedschrijving in de verste verte niet voldoen en eigenlijk misleidend zijn. Zo wordt stelselmatig gebruik gemaakt van *post hoc, ergo propter hoc*-afleidingen, waardoor er tussen uitspraken en gebeurtenissen een causale relatie kan worden geponeerd, enkel omdat ze elkaar in de tijd opvolgen. Daarnaast worden de primaire bronnen enkel op de meest letterlijke wijze gelezen, op een manier die de context buiten beschouwing laat en er zich geen rekenschap van geeft dat Hitlers publieke uitspraken en geschriften voornamelijk propagandawaarde hadden en bijna steeds een symbolische vaagheid bezaten. De *prima facie*-betekenis is weliswaar de eerste invulling die we aan Hitlers stereotype vernietigingsdreigementen moeten geven, maar enkel als een vertrekpunt dat argumentatief gestaafd moet worden en niet, zoals in de collectieve herinnering, als een onbediscussieerbaar eindpunt.²²⁶⁸ Bovendien wordt in de collectieve herinnering de mogelijkheid *a priori* ontkend dat de objectieven van Hitler aan een evolutie onderhevig zouden kunnen zijn geweest en wordt vertrokken van een onweerlegbaar vermoeden van ideologische consistentie, dat voor historici zeer ongemakkelijk aanvoelt. Tot slot is de collectieve herinnering ook gefundeerd op een zeer problematische bronselectie. De basis wordt gevormd door een selectie van letterlijk geïnterpreteerde citaten, terwijl elke andere selectie waarschijnlijk de implausibiliteit van de eigen stellingnames zou aantonen.²²⁶⁹ Met deze basis als uitgangspunt worden aspecten die via *foreshadowing* als bewuste voorbereiding op massamoord kunnen worden aanzien, als bewijs voor continuïteit aangehaald en tegensprekelijke aspecten boudweg als irrelevant afgedaan. De collectieve herinnering aan de Holocaust – en eigenlijk ook de restanten van hedendaagse intentionalistische geschiedschrijving – zit met drie fundamentele problemen opgezadeld, die de onhoudbaarheid van hun interpretatie blootleggen. Als de Holocaust zo eenduidig terug te brengen is op een consistente exterminatorische intentie van Hitler, dan moet er zonder veel problemen een *smoking gun* te vinden zijn, in de vorm van een formeel of informeel besluit of een secundaire verwijzing naar zulk besluit. Zulke materiële indicatie is echter nooit gevonden en zal naar alle waarschijnlijkheid nooit worden gevonden, omdat het besluitvormingsproces dat tot de Holocaust leidde, niet op die manier functioneerde. Als Hitler van bij aanvang op exterminatie uit was, dan valt bovendien niet in te zien waarom hij tot 1939 en formeel tot oktober 1941 een beleid van geforceerde emigratie liet voeren. Dat hij honderdduizenden Joden liet ‘ontsnappen’, voor een deel zelfs naar regio’s waarvan hij onmogelijk kon denken ze ooit te bezetten, betekent onvermijdelijk dat er toen nog geen sprake was van een intentie tot exterminatie. En als zijn profetie van 30 januari 1939 de ultieme aankondiging was van een op stapel staand exterminatieproject, dan blijft volstrekt onduidelijk waarom hij na de inval in Polen nog twee jaar wachtte met de implementatie ervan. Zoals in de huidige geschiedschrijving nagenoeg consensueel aanvaard wordt, is het veel waarschijnlijker om ervan uit te gaan dat Hitlers *Prophezeiung* zich inderdaad pas twee jaar later voltrok en hij tot dan toe voorstander bleef van, weliswaar steeds radicalere, niet-terminale oplossingen. Ten vijfde wordt de Holocaust in de collectieve herinnering zo radicaal mogelijk voorgesteld, op een wijze die letterlijk mythische proporties aanneemt. Dit uit zich al in een zo hoog mogelijke schatting van het aantal slachtoffers. Dat er standaard sprake is van 6 miljoen of zelfs minstens 6 miljoen, terwijl er volgens officiële berekeningen zo’n 5,77 miljoen (of waarschijnlijker 5,43 miljoen) zijn gevallen, is evident een futiel detail,

²²⁶⁷ Cf. DEAK, Istvan. *The Beginning of the End: Nazi Germany and the Jews in New Republic*, 1997, 217, 6-7, 42-45.

²²⁶⁸ Cf. MASON, Timothy W. *Intention and Explanation. A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism* in HIRSCHFELD, Gerhard en KETTENACKER, Lothar (eds.). *Der “Führerstaat”. Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981, 32.

²²⁶⁹ MARRUS, Michael R. *The Holocaust in History*. New York: Meridian, 1987, 17, 35, 43, 59 en 63

maar wel indicatief voor de tendens. Ook wordt gepropageerd dat er, zelfs van bij aanvang, sprake was van een geplande totaal-exterminatie, niet alleen van alle Europese Joden, maar bij uitbreiding van alle Joden waar Hitler nadien doelgericht de hand zou opleggen. Deze exterminatie was bovendien het eigenlijke doel van de Tweede Wereldoorlog en had zelfs voorrang op de militaire zelfverdediging van het Derde Rijk. De exterminatie werd uitgevoerd door een demonische kracht – in de vorm van sadistische of volstrekt abstracte, bureaucratische daders – en trof volstrekt onschuldige, door hun lijden zelfs geheiligde, slachtoffers. De conclusie hieruit luidt dat de Holocaust een unieke gebeurtenis was, van een andere soort dan alle andere historische gebeurtenissen, met mystieke aspecten maar een onevenaarbaar belang. Een radicalere voorstelling van een historische gebeurtenis is niet denkbaar. Maar zoals doorheen dit doctoraat al her en der is aangehaald, doorstaat geen enkele van deze geponeerde kenmerken de kritische historiografische toets. De Holocaust was van een verbluffende extremiteit, maar er is geen objectieve reden om deze gebeurtenis nog extremer voor te stellen dan hij eigenlijk al was.

De vraag rijst natuurlijk hoe deze discrepantie tussen collectieve herinnering en geschiedschrijving verklaard kan worden. Dat collectieve herinneringen geconstrueerd worden vanuit een rigide perspectief, kan niet het antwoord zijn, want geschiedkundige representaties zijn evengoed inherent perspectiefgebonden. Ook voor de geschiedschrijving geldt namelijk dat persoonlijke interesses en voorkeuren de keuze bepalen van het onderzoeksdomein en de gehanteerde concepten, narratieve structuren en interpretatiekaders. Sinds Leibniz en Weber en nadrukkelijker sinds de postmodernistische kritiek op de fundamenteën van de geschiedschrijving, is het besef gegroeid dat perspectivisme net constitutief is voor onze relatie met het verleden.²²⁷⁰ Het cognitieve, morele en ideologische kader dat de historicus toepast op zijn onderzoeksdomein, is de enige toegang tot het verleden en dus een noodzakelijke voorwaarde voor historische kennis. Bovendien wordt de dynamiek van de geschiedschrijving precies bepaald door confrontaties tussen wat historici vanuit hun eigen evaluatieve kader menen te mogen afleiden.²²⁷¹ Anders dan wat postmodernistische critici beweren, betekent dit echter niet dat alle historische weergaves evenwaardig zijn en

²²⁷⁰ Cf. 'Alle Erkenntnis der Kulturwirklichkeit ist, wie sich daraus ergibt, stets eine Erkenntnis unter spezifisch besonderten Gesichtspunkten. ... Wenn immer wieder die Meinung auftritt, jene Gesichtspunkt könnten dem 'Stoff selbst entnommen' werden, so entspringt das der naiven Selbsttäuschung des Fachgelehrten, der nicht beachtet, daß er von vornherein kraft der Wertideen, mit denen er unbewußt an den Stoff herangegangen ist, aus einer absoluten Unendlichkeit einen winzigen Bestandteil als das herausgehoben hat, auf dessen Betrachtung es ihm allein ankommt. ... Gewiß: ohne Wertideen des Forschers gäbe es kein Prinzip der Stoffauswahl und keine sinnvolle Erkenntnis des individuell Wirklichen, und wie ohne den Glauben des Forschers an die Bedeutung irgendwelcher Kulturinhalte jede Arbeit an der Erkenntnis der individuellen Wirklichkeit schlechthin sinnlos ist, so wird die Richtung seines persönlichen Glaubens, die Farbenbrechung der Werte im Spiegel seiner Seele, seiner Arbeit die Richtung weisen.' in WEBER, Max. *Die "Objektivität" sozialwissenschaftlicher und Sozialpolitischer Erkenntnis* in WEBER, Max. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: Mohr, 1988 [1922], 181-182.

²²⁷¹ GINZBURG, Carlo. *Distance and Perspective: Reflections on Two Metaphors* in LEERSEN, Joep en RIGNEY, Ann (eds.). *Historians and Social Values*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000, 30, HASSELL, Thomas L. *Objectivity: Perspective as Problem and Solution in History and Theory*, 2004, 43, 3, 341, HIMMELFARB, Gertrude. *On Looking into the Abyss: Untimely Thoughts on Culture and Society*. New York: Alfred A. Knopf, 1994, 135, KOSELLECK, Reinhart. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2000, 187, MCCULLAGH, C. Behan. *The Truth of History*. London: Routledge, 1998, 250-258, MCCULLAGH, C. Behan. *Bias In Historical Description, Interpretation, and Explanation in History and Theory*, 2000, 39, 1, 52, MOMMSEN, Wolfgang J. *Moral Commitment and Scholarly Detachment: The Social Function of the Historian* in LEERSEN, Joep en RIGNEY, Ann (eds.). *Historians and Social Values*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000, 48 en RÜSEN, Jorn. *Historical Objectivity as a Matter of Social Values* in LEERSEN, Joep en RIGNEY, Ann (eds.). *Historians and Social Values*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000, 59 en 62

objectiviteit in de geschiedschrijving niet bestaat.²²⁷² Zij wijzen er weliswaar terecht op dat vele historici er nog steeds verkeerdelijk vanuit gaan dat historische gebeurtenissen een objectieve realiteit vormen, die onafhankelijk van de opvattingen van de historicus gekend kan worden. En naast deze naïeve correspondentie-epistemologie doorprikken ze ook de achterhaalde foundationalistische bewijstheorie, die inhoudt dat de gegevens die de historicus in z'n werk weergeeft en de structuur van het narratief dat hij hierbij gebruikt, weerspiegelingen zijn van objectieve feiten en structuren die in het bestudeerde verleden zelf aanwezig zijn.²²⁷³ Hoewel onder invloed van deze critici duidelijk geworden is dat geschiedschrijving essentieel een constructie is die gedicteerd wordt door de context van waaruit de onderzoeker opereert, blijft objectiviteit zeker nog mogelijk. Aangezien moet worden afgestapt van de illusie dat geschiedkundige beweringen eenduidig corresponderen met de bestudeerde historische realiteit, rechtstreeks gefundeerd zijn op het historische bronnenmateriaal en slechts voor kennis kunnen doorgaan voor zover ze een accurate weerspiegeling vormen van hoe het verleden werkelijk geweest is, moet het objectiviteitsideaal echter wel geherformuleerd worden. Objectiviteit in de geschiedschrijving hangt niet af van directe correspondentie met een vermeend eenduidige historische realiteit, aan de hand waarvan diverse geschiedkundige weergaves rechtstreeks zouden kunnen worden afgemeten, maar van de mate waarin geschiedkundige weergaves voldoen aan de methodologische standaarden die vanuit de historiografische praktijk zelf ontwikkeld werden om zo uniform mogelijke deducties uit de historische bronnen te garanderen. Objectiviteit wordt nu dus intern en comparatief bepaald. Een geschiedkundige representatie zal voor objectief kunnen doorgaan indien de waarheidscondities²²⁷⁴ ervan corresponderen met wat uit de historische bronnen kan worden afgeleid.²²⁷⁵ Omdat deze bronnen ontoereikend of zelfs misleidend kunnen zijn en omdat de historiografische inferenties door de inductieve aard ervan niet noodzakelijk betrouwbare resultaten opleveren, moet de historiografische representatie bovendien voldoen aan de coherentiestandaarden – zoals interne consistentie,

²²⁷² Door hun nadruk op narrativisme en contextualisme vervalt geschiedschrijving voor postmodernisten tot het niveau van ideologisch geladen fictie. Een geschiedkundig werk is dan niet meer dan een literaire constructie waarin de auteur een imaginaire wereld afbeeldt die enkel in zijn mentaal universum bestaat en waarin argumenten als zuiver retorische instrumenten worden aangewend om zijn persoonlijk verhaal meer overtuigingskracht bij te zetten. Dat zulke visie tot een extreem relativisme moet leiden ligt voor de hand. Als narratieve, interpretatieve strategieën niet-cognitief van aard zijn, kan de keuze tussen onderling afwijkende geschiedkundige representaties niet langer gemaakt worden op basis van feitelijke argumenten. Immers, als elke interpretatie enkel het resultaat is van de creatieve activiteit van historici en het subjectieve perspectief van de ene historicus niet meer correct kan zijn dan dat van een andere historicus, verliezen epistemologische en rationele criteria hun evaluatieve waarde. Wat rest is een onbeperkte variatie aan empirisch onbeslisbare narratieve interpretaties die slechts hiërarchiseerbaar zijn op basis van esthetische en morele criteria. Historiografische weergaves ontleen hun waarde dan enkel nog aan hun originaliteit en literaire virtuositeit en aan de mate waarin ze erin slagen een pertinente morele boodschap mee te geven. Zie ANCHOR, Robert. *The Quarrel Between Historians and Postmodernists in History and Theory*, 1999, 38, 1, 121, ANKERSMIT, Frank R. *The Origins of Postmodernist Historiography* in TOPOLSKI, Jerzy (ed.). *Historiography between Modernism and Postmodernism*. Amsterdam: Rodopi, 1994, 117 en ZAGORIN, Perez. *History, the Referent, and Narrative: Reflections on Postmodernism Now in History and Theory*, 1999, 38, 1, 14.

²²⁷³ ANKERSMIT, Frank R. *Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian's Language*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1983, 86 en FAY, Brian. *Nothing but History?* in *History and Theory*, 1998, 37, 1, 86

²²⁷⁴ Dit zijn de voorwaarden waaronder de beweringen van de historicus waar zouden zijn. Van elke geschiedkundige bewering moet eerst worden nagegaan wat de achterliggende argumenten van de historicus zijn, vervolgens moeten de voorwaarden geëxpliciteerd worden waaronder deze argumenten waar zijn, en ten slotte moet op basis van het historisch bronnenmateriaal worden onderzocht of *in casu* aan deze voorwaarden voldaan is.

²²⁷⁵ MCCULLAGH, C. Behan. *Justifying Historical Descriptions*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984, 8 en LORENZ, Chris. *Historical Knowledge and Historical Reality: A Plea for "Internal Realism"* in *History and Theory*, 1994, 33, 3, 310

groot verklaringsbereik en grote verklarende kracht – die door de geschiedkundige praktijk zijn uitgewerkt om afwijkende representaties onderling af te wegen.²²⁷⁶ Het zijn net deze intern geconstrueerde objectiviteitsstandaarden die de mogelijkheid bieden om vertekening door perspectiefgebondenheid tegen te gaan. Vertekening zal plaatsvinden indien de historicus zich door zijn persoonlijke vooroordelen op sleeptouw laat nemen en hierdoor van bij aanvang een bepaalde conclusie in het vooruitzicht stelt of een bereikte conclusie te allen prijze wil handhaven.²²⁷⁷ Er zijn verschillende manieren waarop bevooroordeelde overtuigingen al dan niet onbewust doorwerken: misrepresentatie, waarbij data worden aangehaald om een gewenste conclusie te ondersteunen, terwijl het voor niet-bevooroordeelde personen overduidelijk is dat de data de conclusie niet ondersteunen; selectieve beklemtoning, waarbij enkel gefocust wordt op data die de gewenste conclusie ondersteunen en geen aandacht wordt besteed aan mogelijk tegenbewijs; en selectieve bewijsgaring, waarbij gemakkelijk te vergaren tegenbewijs over het hoofd wordt gezien en gezocht wordt naar moeilijker toegankelijk ondersteunend bewijs.²²⁷⁸ Als gevolg hiervan zal een relaas worden opgehangen, waarin alle aspecten die pleiten tegen de bevooroordeelde overtuiging systematisch worden veronachtzaamd en alle aspecten die zouden kunnen pleiten voor de bevooroordeelde overtuiging systematisch worden opgeblazen.²²⁷⁹ In zulke benadering nemen de therapeutische cognitieve waarden, op basis waarvan het verleden wordt gerepresenteerd om tegemoet te komen aan de eigen psychologische noden of die van het doelpubliek, volledig de overhand op de kritische cognitieve waarden die conformiteit aan de standaarden van geschiedkundige objectiviteit beogen.²²⁸⁰ Wat goede van slechte geschiedschrijving onderscheidt, is ‘*a commitment to standards of rational inquiry which is stronger than one’s commitment to a certain outcome.*’²²⁸¹ In goede geschiedschrijving is de historicus voldoende zelfkritisch tegenover de waarden en idealen die hij bij zijn studie hanteert, neemt hij mogelijkheden in overweging die verschillen van diegene die zijn aanvankelijke voorkeur wegdroegen en is hij bereid zijn initiële veronderstellingen te wijzigen indien zijn relaas niet alle relevante feiten plausibel kan incorporeren.²²⁸² Kortom, de invloed van het initiële perspectief dat de historicus op zijn onderzoeksdomein toepast, blijft bij goede geschiedschrijving steeds binnen de perken, omdat de standaarden van objectiviteit de grenzen bepalen van wat legitiem uit de bronnen afleidbaar is en de gedeelde rationele en

²²⁷⁶ MCCULLAGH, C. Behan. *Justifying Historical Descriptions*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984, 4-28 en SHEMILT, Dennis. *Review Essay: Learning History in America by Kramer, Reid, and Barney* in *History and Theory*, 1996, 35, 2, 264-267

²²⁷⁷ MCCULLAGH, C. Behan. *Bias In Historical Description, Interpretation, and Explanation* in *History and Theory*, 2000, 39, 1, 40

²²⁷⁸ MELE, Alfred R. *Autonomous Agents: From Self-Control to Autonomy*. Oxford: Oxford University Press, 1995, 95-96

²²⁷⁹ MCCULLAGH, C. Behan. *Bias In Historical Description, Interpretation, and Explanation* in *History and Theory*, 2000, 39, 1, 40, 45 en 48-49

²²⁸⁰ TUCKER, Aviezer. *The Future of the Philosophy of Historiography* in *History and Theory*, 2001, 40, 1, 38-41

²²⁸¹ MCCULLAGH, C. Behan. *Bias In Historical Description, Interpretation, and Explanation* in *History and Theory*, 2000, 39, 1, 55

²²⁸² EVANS, Richard J. *History, Memory, and the Law: The Historian as Expert Witness* in *History and Theory*, 2002, 41, 3, 344, GORMAN, Jonathan. *Historians and Their Duties* in *History and Theory*, 2004, 43, 4, 114, HASKELL, Thomas L. *Objectivity is not Neutrality: Rhetoric vs. Practice in Peter Novick’s That Noble Dream* in *History and Theory*, 1990, 29, 2, 132, LEMON, M. C. *Philosophy of History*. London: Routledge, 2003, 288 en 332, MCCULLAGH, C. Behan. *Justifying Historical Descriptions*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984, 236, MOMMSEN, Wolfgang J. *Moral Commitment and Scholarly Detachment: The Social Function of the Historian* in LEERSEN, Joep en RIGNEY, Ann (eds.). *Historians and Social Values*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000, 53-54

zelfkritische ingesteldheid helpt om initiële vooroordelen te overwinnen.²²⁸³ Dat de invalshoek van de historicus alternatieve theorieën oplevert die in interactie met andere theorieën kritisch getest moeten worden, is de motor van het creatieve destructieproces dat geschiedschrijving in essentie is.²²⁸⁴ Deze dynamiek heeft er in de Holocaustgeschiedschrijving toe geleid dat het intentionalistische en functionalistische kamp steeds verder naar elkaar zijn toegegroeid en er geleidelijk een consensus ontstaan is die het best beantwoordt aan wat voorlopig uit de bronnen afleidbaar is.

Collectieve herinneringen vertonen daarentegen alle kenmerken van slechte, therapeutische geschiedschrijving. Ze zijn eigenlijk nog extremer, omdat ze niet gebonden zijn aan het doel van inzietsverruiming of de strikte configuratieregels van de geschiedschrijving en vooral omdat een rationele en zelfkritische attitude expliciet afwezig blijft. Hun doel bestaat er namelijk precies in om aan collectieve psychologische noden tegemoet te komen. Omdat de invloed van het initiële perspectief dat op het verleden wordt toegepast, bij collectieve herinneringen niet wordt ingeperkt, krijgen vooroordelen vrije baan en zal een vertekend beeld het noodzakelijke gevolg zijn. Rousso laat er geen misverstand over bestaan dat de constructiemethodes van de collectieve herinnering in vergelijking met die van de geschiedschrijving daarom veel dichter aansluiten bij propaganda dan bij waarheidsvinding.²²⁸⁵ De neiging om het verleden louter vanuit een psychologische noodzaak te interpreteren, is nog meer uitgesproken bij collectieve herinneringen aan zeer traumatische gebeurtenissen, omdat ondergaan geweld weinig ruimte laat voor ambiguïteit en bij slachtoffers vaak zelfs de mogelijkheid vernietigt om hun eigen ervaringen historisch te denken.²²⁸⁶ De collectieve herinnering aan de Holocaust lijkt hiervan een voorbeeld bij uitstek: overlevenden en nabestaanden kunnen aan het collectief slachtofferschap enkel een aanvaardbare betekenis geven door er een extreem intentionalistische interpretatie van te geven. Aangezien er, anders dan in de Holocaustgeschiedschrijving, geen interne impulsen aanwezig zijn om perspectieven en interpretaties bij te stellen, bleef de hyperintentionalistische lezing steeds behouden en is er daardoor een fundamentele discrepantie ontstaan met de historiografische inzichten.

Nadat is vastgesteld dat de interpretatie die de collectieve herinnering domineert helemaal niet te rijmen valt met die in de Holocaustgeschiedschrijving, stelt zich de vraag naar de overtuigingskracht van de lessen die eruit worden gedistilleerd. Leidt het vertekende perspectief desondanks toch nog tot lessen die verdedigbaar zijn? Voorafgaand moeten twee bedenkingen worden gemaakt. Ten eerste dient beklemtoond dat hierbij sprake is van een cirkelredenering: de interpretatie die in de collectieve herinnering vervat zit, heeft tot doel om de eenheid en legitimiteit van de collectieve identiteit te schragen en is dus steeds al een voorafschaduw van de lessen die er nadien uit worden getrokken. De lessen van de Holocaust dringen zich kortom niet uit de gebeurtenis zelf op maar zijn er eerst in geprojecteerd. Ten tweede lijkt het erop dat extreme gebeurtenissen als de Holocaust zich

²²⁸³ Cf. 'Deshalb erzwingt der Primat der Theorie auch den Mut zur Hypothesenbildung, ohne die eine historische Forschung nicht auskommt. Damit wird freilich der Forschung kein Freibrief erteilt. Denn die Quellenkritik behält ihre unverrückbare Funktion. ... Streng genommen kann uns eine Quelle nie sagen, was wir sagen sollen. Wohl aber hindert sie uns, Aussagen zu machen, die wir nicht machen dürfen. Die Quellen haben ein Vetorecht. Sie Verbieten uns, Deutungen zu wagen oder zuzulassen, die aufgrund eines Quellenbefundes schlichtweg als falsch oder als nicht zulässig durchschaut werden können.' in KOSELLECK, Reinhart. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2000, 206.

²²⁸⁴ ANCHOR, Robert. *The Quarrel Between Historians and Postmodernists in History and Theory*, 1999, 38, 1, 115-116 en HASKELL, Thomas L. *Objectivity: Perspective as Problem and Solution in History and Theory*, 2004, 43, 3, 355

²²⁸⁵ ROUSSO, Henry en PETIT, Philippe. *La hantise du passé*. Paris: Textuel, 1998, 69

²²⁸⁶ POHLANDT-MCCORMICK, Helena. "I Saw a Nightmare ...": *Violence and the Construction of Memory in History and Theory*, 2000, 39, 1, 37

lenen tot enorm diverse en vaak zelfs ronduit tegenstrijdige lessen. Wat voor de ene doorgaat voor een cruciale les, kan door de andere categorisch verworpen worden. De standaardlessen die uit de Holocaust worden afgeleid, zijn tweërlei en verschillen naargelang het de joodse en Israëliëse dan wel de Amerikaanse en Europese collectieve herinnering betreft.

De joodse collectieve herinnering, die in Israël licht gemodificeerd tot nationale herinnering is uitgegroeid, legt de nadruk op collectief zelfbehoud tegen elke prijs. In 1967 geformuleerd door Fackenheim en Wiesel en omstreeks dezelfde periode geofficialiseerd in Israël, luidt de les van de Holocaust dat de Joden steeds waakzaam moeten blijven voor antisemitisme, niet-Joden met een gezonde dosis wantrouwen moeten bejegenen en, vanuit een gerede vrees voor herhaling, alles in het werk moeten stellen om de eigen sociale positie en de soevereiniteit van toevluchtsoord Israël veilig te stellen. Volgens verschillende critici is dit een paranoïde les, omdat er, ondanks overweldigende contra-indicaties, vanuit wordt gegaan dat radicaal antisemitisme, dat bij de nazi's na verschillende escalatiefases inderdaad in genocide is uitgemond, nog steeds wijdverbreid is of op z'n minst in de kiem aanwezig blijft. Deze les heeft door het paranoïde karakter ook een zelfbestendigend effect, omdat het aanzet tot reacties die wrevel en zelfs vijandschap opwekken.²²⁸⁷ Maar het is niet de enige les die in joodse middens gehuldigd wordt. Zoals we gezien hebben, trekt een aanzienlijke tot zelfs grote joodse minderheid met anti- en post-zionistische overtuigingen namelijk een diametraal tegenovergestelde les uit de Holocaust. Daarin ligt de klemtoon niet op het particularisme van de heersende collectieve herinnering, maar op mogelijke universalistische implicaties die aansluiten bij de joodse humanistische traditie. Niet alleen de Joden maar elk volk moet van een toekomstige Holocaust gespaard blijven en ook de Israëli's zelf moeten zich volgens deze lezing hoeden voor minachtende attitudes en geweld tegenover de Palestijnse minderheid.

In de Verenigde Staten en de (West-)Europese landen wordt de Holocaust dan weer ingeroepen ter ondersteuning van het multiculturele maatschappijmodel en de democratische principes. Daar leeft de overtuiging dat kennis van de Holocaust aan de creatie van een meer tolerante samenleving bij kan dragen en extreem-rechtse impulsen kan tegengaan. Er is voorlopig echter geen enkele indicatie dat het lezen van het dagboek van Anne Frank, het kijken naar *Schindler's List*, een bezoek aan een Holocaustmuseum of enkele lessen over dit onderwerp de attitudes structureel in de gewenste zin doen wijzigen.²²⁸⁸ Meer nog, gelet op de vaststelling dat attitudewijziging slechts voorkomt na internalisering van inzichten die voldoende genuanceerd en primair cognitief worden aangeboden, lijkt het zeer onwaarschijnlijk dat een kortstondige en gedecontextualiseerde emotionele confrontatie met de Holocaust zulk effect kan hebben. Nog los daarvan is het maar de vraag of tolerantiebevorderende en democratieondersteunende lessen zomaar eenduidig uit de Holocaust kunnen worden afgeleid. De standaardles die wordt geënt op de joodse basisperceptie die in de nationale Holocaustherinneringen onverminderd behouden bleef, luidt dat losgeslagen racisme (zoals het antisemitisme van de nazi's) in rechte lijn escaleert in massamoord. Maar zoals we gezien hebben, strookt de intentionalistische en teleologische strekking van de joodse basisperceptie helemaal niet met de geschiedkundige bevindingen. Antisemitisme was een noodzakelijke, maar zeker geen voldoende voorwaarde voor de Holocaust en daarom moeten ook de andere noodzakelijke randfactoren belicht worden, wil men niet in onhoudbare simplismen vervallen. Het heeft er alle schijn van dat de toenmalige en de huidige context zo ver uit elkaar liggen, dat de Holocaust ons op het vlak van

²²⁸⁷ Cf. BAUMAN, Zygmunt. *The Holocaust's Life as a Ghost* in DE COSTE, F.C. en SCHWARTZ, Bernard (eds.). *The Holocaust's Ghost: Writings on Art, Politics, Law, and Education*. Edmonton: University of Alberta Press, 2000, 3-15.

²²⁸⁸ Cf. BIALYSTOK, Frank. *Americanizing the Holocaust: Beyond the Limit of the Universal* in MILLEN, Rochelle L. (ed.). *New Perspectives on the Holocaust: A Guide for Teachers and Scholars*. New York: New York University Press, 1996, 125.

tolerantiebevordering en democratieondersteuning niets kan bijbrengen, behalve een overdreven schrikbeeld van mogelijke ontsporing en een aantal oppervlakkige gemeenplaatsen.²²⁸⁹ Dit betekent niet dat er uit de Holocaust geen maatschappelijk relevante lessen te trekken zijn die er niet eerst artificieel in geprojecteerd werden, maar enkel dat deze lessen niet te rijmen vallen met de collectieve herinnering. Dit heeft twee, doorgaans cumulatieve redenen. Ten eerste zijn de lessen die rechtstreeks uit de Holocaust kunnen worden gedistilleerd niet functioneel voor de ondersteuning van het westerse politieke bestel en is er dus ook geen aanleiding om ze officieel te promoten en tot kern van de nationale Holocaustherinnering op te waarderen. En ten tweede zijn deze lessen niet te verzoenen met het joodse slachtofferperspectief, dat door de nationale herinneringen overgenomen werd. De meest beklijvende les, die zich uit de Holocaust als vanzelf aandient en, zoals we gezien hebben, door onder meer Arendt, Bauman en Neiman onafhankelijk van elkaar geformuleerd werd, luidt *'that in our modern society people who are neither morally corrupt nor prejudiced may still partake with vigour and dedication in the destruction of targeted categories of human beings.'*²²⁹⁰ Zoals de Holocaust duidelijk heeft aangetoond, leiden de meeste mensen hun standaarden van goed en kwaad niet af uit morele principes die ze zelf overdacht hebben, maar uit de morele consensus die ze in hun samenleving aanwezig zien. Als de staat een ideaal van discriminatie tot opperste doel verheft en door onderdrukking of *Gleichschaltung* elke vorm van pluralisme uitschakelt dat als alternatief moreel baken dienst zou kunnen doen, blijkt slechts een kleine minderheid in staat om een onafhankelijk moreel oordeel te behouden en te weerstaan aan de druk om persoonlijke scrupules opzij te schuiven. Een additionele reden waarom *'the most unprecedented crimes can be committed by the most ordinary people'* is te wijten aan de potentieel nefaste werking van efficiëntiebevorderende mechanismen die cruciaal zijn voor de moderne maatschappij. Zoals de Holocaust aan de kaak heeft gesteld, kunnen situationele factoren – zoals bureaucratische procedures, gehoorzaamheid aan autoriteit en conformering aan het gedrag van andere leden van de groep – ertoe leiden dat gewone burgers misdadige opdrachten vervullen omdat ze de verantwoordelijkheid ervoor voldoende kunnen afwentelen om hun geweten te sussen.²²⁹¹ De beklemmende conclusie dat *'society may make immoral conduct more, rather than less, plausible'* is voor de staat evident niet functioneel en zal daarom ook niet officieel aan bod komen. In zijn analyse van het *United States Holocaust Memorial Museum* verwoordt Bartov dit probleem treffend: *'If there is any single lesson to be drawn specifically from the Holocaust, it is that precisely our own society, our political and economic institutions, as well as mass and individual psychology, contain the potential of another such genocide. Yet this is a lesson we wish not to draw, and certainly one which a state-funded, public institution, cannot emphasize. It is not only profoundly disturbing, but also highly subversive, and no state would allow the erection of a major cultural institution devoted to subverting its very essence right in the heart of its own center of power.'*²²⁹² Een additionele hinderpaal wordt

²²⁸⁹ Cf. *'If ... there are lessons to be learned from the Holocaust, they're not likely to be derived from lesson-driven versions of it.'* in NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999, 262.

²²⁹⁰ BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 1989, 250, ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1965 [1963], 150, 276 en 288 en NEIMAN, Susan. *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy*. Princeton: Princeton University Press, 2004, 273

²²⁹¹ ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1965 [1963], 150, 276 en 288, BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 1989, 250 en NEIMAN, Susan. *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy*. Princeton: Princeton University Press, 2004, 273

²²⁹² BARTOV, Omer. *Chambers of Horror: Holocaust Museums in Israel and the United States* in *Israel Studies*, 1997, 2, 2, 74. Cf. *'How people became killers might be almost as interesting as how people became victims, though not nearly as inviting a motif as the latter, nor much of a basis for a national museum meant to*

opgeworpen door de hegemonie van het slachtofferperspectief. Om inzicht te krijgen in de wijze waarop we uit voorvermelde betekenis van de Holocaust concreet lering kunnen trekken, *'the focus of discussion must be shifted from the victims and what might be termed the 'science of victimology' to the perpetrators and their motives and methods of mass human destruction.'*²²⁹³ Maar deze perspectiefwissel wordt niet getolereerd, omdat hij niet te rijmen valt met de joodse invalshoek die ook aan de nationale herinneringen ten grondslag ligt. Volgens de standaardopvatting moet de Holocaust benaderd worden vanuit de perceptie van de slachtoffers, omdat de totaliteit en de bijzonderheid van het fenomeen zich enkel openbaren indien men de gruwel van de vervolging en exterminatie als uitgangspunt neemt.²²⁹⁴ Aan de daders komt geen aandacht toe, omdat vanuit de demoniserende totaalverklaring alles al lijkt uitgelegd en omdat in confrontatie met overweldigend kwaad, een focus op de daders als immoreel wordt aangevoeld. Maar hoewel het slachtofferperspectief cruciaal is om in te zien hoe erg de Holocaust eigenlijk was en ons te motiveren om zo iets in de toekomst te vermijden, moet het als initiële aandrijfkraft worden aangevuld met inzicht in de factoren die dadergedrag in de hand werkten, omdat het zonder zulk inzicht ten enenmale onmogelijk is om de voorwaarden te scheppen die de kans op herhaling van zulke gruwel kunnen verkleinen.²²⁹⁵ We moeten dus vaststellen dat de vitale les die zich als vanzelf uit de Holocaust aandient, niet weerhouden is in de collectieve herinnering, omdat ze niet functioneel is voor de officiële instanties en door de dominantie van de slachtofferperceptie volledig uit beeld wordt geduwd. Door in de Holocaust lessen te projecteren die het politieke bestel van pas komen en de collectieve identiteit kunnen schragen, wordt niet alleen voorbijgegaan aan de voornaamste les van deze hallucinante gebeurtenis en de boot gemist om belangrijke, potentieel nefaste maatschappelijke factoren onder de aandacht te brengen. Zulke instrumentalisering leidt er bovendien toe dat het beeld van de Holocaust dat in de collectieve herinnering overblijft, zoals we gezien hebben, nog maar weinig uitstaans heeft met het beeld dat in de Holocaustgeschiedschrijving overheerst. De eindconclusie moet dan ook luiden dat *'when history is taught as a means to an end, it is possible for teachers to answer for the achievement of the desired ends or for the integrity of the means but not for both. If the ends are secured history may degenerate into mythology.'*²²⁹⁶

affirm national ideals and values.' in YOUNG, James E. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993, 345.

²²⁹³ FOX, John P. *The Holocaust: A 'Non-Unique' Event for All Humanity?* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1863

²²⁹⁴ DINER, Dan. *Between Aporia and Apology: On the Limits of Historicizing National Socialism* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 143 en DINER, Dan. *Beyond the Conceivable: Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust*. London: University of California Press, 2000, 170

²²⁹⁵ VAN DEN BERGHE, Gie. *Noodzaak en onmogelijkheid om het slachtofferperspectief te verlaten bij de bestudering van de nazi-wandaden* in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1998, 24, 2, 169-170

²²⁹⁶ SHEMILT, Dennis. *Review Essay: Learning History in America by Kramer, Reid, and Barney in History and Theory*, 1996, 35, 2, 271

Noot over het aantal slachtoffers van de Holocaust

1 Algemeen

Over het aantal doden dat tijdens de Holocaust gevallen is, circuleren fel uiteenlopende schattingen, variërend van 4.194.200 (ondergrens bij Reitlinger) tot 6.396.023 (bovengrens bij Benz).²²⁹⁷ In de literatuur over de Holocaust is vaak sprake van het ronde getal van 6 miljoen slachtoffers, een cijfer dat ook in niet-academische kringen ingang heeft gevonden en zo tot onze collectieve herinnering is doorgedrongen. Het cijfer van 6 miljoen joodse slachtoffers werd gelanceerd op het Neurenbergproces en was gebaseerd op een beëdigde verklaring van Wilhelm Höttl. Höttl beweerde dat hij, als plaatsvervangend hoofd van de Balkanafdeling van Amt VI van het *Reichssicherheitshauptamt*, in augustus 1944 tijdens een vertrouwelijk gesprek van Eichmann vernomen had dat er 6 miljoen Joden omgebracht waren.²²⁹⁸ Het cijfer werd nadien vermeld in de eindverklaring van de Amerikaanse hoofdaanklager Jackson – die in zijn openingsrede nog van maximum 5.700.000 slachtoffers gesproken had –, in de eindverklaring van de Russische hoofdaanklager Rudenko en in het eigenlijke verdict, bij de veroordeling van Kaltenbrunner.²²⁹⁹ Eichmann zou op zijn eigen proces in 1961 echter ontkennen ooit over meer dan 5 miljoen slachtoffers te hebben gesproken – een bewering die gestaafd werd door een getuigenis van Dieter Wisliceny op het Neurenbergproces, maar tegengesproken werd door getuigenissen van Höttl en Theodor Grell voor de rechtbank in Jeruzalem.²³⁰⁰ Sinds het Neurenbergproces hebben verschillende Holocaustexperten gepoogd een concreter cijfer te plakken op het aantal joodse slachtoffers. Afgezien van de extremen die we bij Reitlinger en Benz terugvinden, zijn deze experts het erover eens dat het joodse dodental minimaal 5 miljoen en maximaal 6 miljoen bedroeg.

²²⁹⁷ REITLINGER, Gerald. *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945*. London: Vallentine & Mitchell, 1953, 460 en 501 en BENZ, Wolfgang. *Die Dimension des Völkermords. Einleitung* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 15-17. Benz spreekt zelf over ‘ein Minimum von 5,29 Millionen und ein Maximum von knapp über sechs Millionen’, maar wanneer alle schattingen opgeteld worden die in *Dimension des Völkermords* per land gegeven worden, komen we tot een totaalraming van 6 385 023 tot 6 396 023 slachtoffers. Verderop zal nog verduidelijkt worden waarom de schatting van Benz – die doorgaans als gezaghebbend beschouwd wordt – eigenlijk ronduit problematisch is.

²²⁹⁸ *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal*. Volume III. Buffalo: Hein, 1995 [1947-1949], 569-570

²²⁹⁹ *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal*. Volume XIX. Buffalo: Hein, 1995 [1947-1949], 405 en 611 en *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal*. Volume XXII. Buffalo: Hein, 1995 [1947-1949], 538

²³⁰⁰ Wisliceny: ‘Er sagte, er würde lachend in die Grube springen, denn das Gefühl, daß er fünf Millionen Menschen auf dem Gewissen hätte, wäre für ihn außerordentlich befriedigend.’, Höttl: ‘Er sei auf Grund seiner Informationen dabei zu folgendem Ergebnis gekommen: In den verschiedenen Vernichtungslagern seien etwa vier Millionen Juden getötet worden, während weitere zwei Millionen auf andere Weise den Tod fanden.’ en Grell: ‘Im Spätherbst 1944 hat mir Eichmann anlässlich eines Gesprächs einmal gesagt, er werde von den Feindmächten als Kriegsverbrecher Nr. 1 betrachtet und er hätte etwa 6 Millionen Menschen auf dem Gewissen.’ Zie *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal*. Volume IV. Buffalo: Hein, 1995 [1947-1949], 371, *The trial of Adolf Eichmann: Record of proceedings in the District Court of Jerusalem*. Volume V. Jerusalem: Trust for the Publication of the Proceedings of the Eichmann Trial, Israel State Archives & Yad Vashem, 1992, 1892, 1911 en 2203, LANG, Jochen. *Das Eichmann-Protokoll. Tonbandaufzeichnungen der israelischen Verhöre. Mit faksimilierten Dokumenten*. Berlin: Severin & Siedler, 1982, 107 en 150 en SCHMORAK, Dov B. *Der Prozess Eichmann: Dargestellt an Hand der in Nürnberg und Jerusalem vorgelegten Dokumente sowie der Gerichtsprotokolle*. Wien: H. Deutsch, 1964, 350.

2 Berekeningsmethodes

Bij de berekening van het aantal joodse slachtoffers staan in theorie drie verschillende methodes ter beschikking. Een eerste methode focust op de statistieken die door de nazi's zelf opgesteld werden, een tweede methode probeert te berekenen hoeveel slachtoffers er verifieerbaar gevallen zijn in de vernietigingscentra en tijdens de mobiele exterminatieacties, en een derde methode vergelijkt de bevolkingsstatistieken van vóór het begin van de Holocaust met die van 1945. In de meest gezaghebbende studies worden deze drie methodes gecombineerd.

2.1 Reconstructie op basis van SS-documenten en getuigenissen van SS-kopstukken

De eerste methode klinkt het meest beloftevol, omdat de SS-administratie zelf als enige over de concrete gegevens beschikte om een accurate raming te geven. Helaas werden bijna alle compromitterende documenten na afloop van de respectieve exterminatieprogramma's op bevel van Himmler vernietigd en bleven slechts enkele cruciale akten als bij toeval bewaard. Het meest tot de verbeelding sprekende overgeleverde document is ongetwijfeld het *Korherr-Bericht*.²³⁰¹ Richard Korherr, de leider van de statistische afdeling van het *SS-Hauptamt*, had op 18 januari 1943 van Himmler het verzoek gekregen een beknopt verslag te maken over de stand van zaken in de *Endlösung der Judenfrage*.²³⁰² Bijgestaan door statistici van de *Reichsvereinigung der Juden in Deutschland* en experts van Himmlers *Referat IV D 4* – de dienst van het *Reichssicherheitshauptamt* waarin de exterminatie van de Joden administratief begeleid en opgevolgd werd – kreeg Korherr toegang tot alle relevante bronnen. Het eerste *Korherr-Bericht* werd op 23 maart 1943 aan Himmler bezorgd en van dan af driemaandelijks geactualiseerd.²³⁰³ Enkel dit eerste *Korherr-Bericht* – een 16 pagina's tellend overzicht van de toestand op 31 december 1942 – is van vernietiging gespaard gebleven. Het is niet alleen interessant vanwege de erin vermelde cijfers maar ook omwille van het gebruik van eufemismen en het ernstige vermoeden dat ook Hitler de inhoud ervan onder ogen heeft gezien.²³⁰⁴ Himmler had Korherr immers gevraagd om voor de *Führer* ook een ingekorte versie van het rapport op te stellen. Er zijn verschillende aanwijzingen dat Hitler deze samenvatting – die dateerde van 19 april 1943 en ook bewaard is gebleven – daadwerkelijk gelezen heeft, wat impliceert dat de centrale betrokkenheid van Hitler bij de uitvoering van de Holocaust onomstotelijk kan worden aangetoond.²³⁰⁵ Over het aantal

²³⁰¹ Het *Korherr-Bericht* (in *Lang-* en *Kurzfassung*) valt online te raadplegen op <http://www.ns-archiv.de/verfolgung/korherr/korherr-lang.php> en <http://www.ns-archiv.de/verfolgung/korherr/korherr-kurz.php>.

²³⁰² ALY, Götz en ROTH, Karl Heinz. *Die restlose Erfassung. Volkszählen, identifizieren, aussondern im Nationalsozialismus*. Berlin: Rotbuch Verlag, 1984, 32-35 en ALY, Götz en HEIM, Susanne. *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*. Hamburg: Hoffmann & Campe, 1991, 464.

²³⁰³ WELLERS, Georges. *Le nombre des victims de la 'solution finale' et le rapport Korherr* in *Le monde juif*, 1977, 86, 68-69 en WILHELM, Hans-Heinrich. *Richard Korherr* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 799.

²³⁰⁴ Nadat hij de eerste versie van het rapport van Korherr ontvangen had, verzocht Himmler om de term *Sonderbehandlung* – die op zich al een eufemisme was, maar tegen 1943 voor een intern document blijkbaar reeds als te beladen beschouwd werd – te vervangen door '*durchgeschleust durch die Lager im Generalgouvernement*' (wat zoveel betekende als: omgebracht in de exterminatiekampen van *Aktion Reinhardt*). Zie HILBERG, Raul. *Sources of Holocaust Research: An Analysis*. Chicago: I.R. Dee, 2001, 114 en WELLERS, Georges. *Le nombre des victims de la 'solution finale' et le rapport Korherr* in *Le monde juif*, 1977, 86, 68.

²³⁰⁵ Eichmann heeft benadrukt dat de verkorte versie van het *Korherr-Bericht* overgetikt werd op een speciaal voor Hitler gemaakte typemachine met grote letters. Bovendien had Himmler deze overgetikte *Kurzfassung*

slachtoffers laat het *Korherr-Bericht* voor insiders niets aan de verbeelding over: er is sprake van de *Evakuierung* van 2.506.849 Joden op datum van 31 december 1942. 1.274.166 hiervan werden *durchgeschleust durch die Lager im Generalgouvernement* (de exterminatiekampen van Belzec, Sobibor en Treblinka), 145.301 werden *durchgeschleust durch die Lager im Warthegau* (het exterminatiekamp Chelmno) en 633.300 werden in de Russische gebieden *evakuiert* (executie door *Einsatzgruppen*).²³⁰⁶ Hoewel het *Korherr-Bericht* een cruciaal statistisch overzicht biedt en geen twijfel laat bestaan over de vernietiging van 2,5 miljoen Joden, geeft het geen uitsluitsel over het totale aantal slachtoffers van de Holocaust. De vernietiging van de Joden zou na 31 december 1942 immers nog twee jaar op volle kracht doorgaan.

Naast het algemene *Korherr-Bericht* zijn er ook een aantal geheime SS-documenten overgeleverd die informatie verschaffen over concrete exterminatieacties. Het meest beruchte is het *Höfle-Telegramm*, een gecodeerd radiotelegram dat in 1943 door de Britse geheime dienst onderschept werd maar pas in 2001 ontcijferd werd. Het radiotelegram werd op 11 januari 1943 als *geheime Reichssache* verstuurd door Hermann Höfle – de *Referent für Judenangelegenheiten (Sonderaktion Reinhardt)* in de staf van Odilo Globocnik, *SS- und Polizeiführer* in het district Lublin – en was gericht aan Eichmann en Franz Heim, plaatsvervangend *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* voor het *Generalgouvernement*.²³⁰⁷ Het telegram bevat een overzicht van het aantal Joden dat in de vernietigingskampen van *Aktion Reinhardt* in 1942 omgebracht was.²³⁰⁸ In Belzec waren 434.508 Joden vergast, in Sobibor 101.370, in Treblinka 713.555 en in Lublin-Majdanek (dat administratief eigenlijk niet onder de *Aktion Reinhardt* viel) 24.733.²³⁰⁹ Het algemene dodental was dus 1.274.166, een cijfer dat we ook in het *Korherr-Bericht* terugvinden bij het overzicht van het aantal Joden dat ‘*durch die Lager im Generalgouvernement* was *durchgeschleust*’.²³¹⁰ Ondanks de bijzonder interessante informatie over de exterminatiekampen in het *Generalgouvernement*, kan ook het *Höfle-Telegramm* geen verdere uitkomst bieden over het aantal joodse slachtoffers in de Holocaust, omdat het evengoed slechts betrekking had op de periode vóór 1943. Net als over de exterminatiekampen van *Aktion Reinhardt* is over de executieactiviteiten van de *Einsatzgruppen* een cruciale SS-bron bewaard gebleven, die meer inzicht zou kunnen verschaffen in het precieze aantal joodse

enige tijd later naar Eichmann teruggestuurd met de vermelding ‘*Führer hat Kenntnis genommen*’ en een bevel tot vernietiging. Zie EICHMANN, Adolf en ASCHENAUER, Rudolf. *Ich, Adolf Eichmann. Ein historischer Zeugenbericht*. Leoni am Starnberger See: Druffel, 1980, 474 en LANG, Jochen. *Das Eichmann-Protokoll. Tonbandaufzeichnungen der israelischen Verhöre. Mit faksimilierten Dokumenten*. Berlin: Severin & Siedler, 1982, 103-105.

²³⁰⁶ KORHERR, Richard. *Die Endlösung der europäischen Judenfrage. Statistischer Bericht*, 23 maart 1943, 9-10. Zie <http://www.ns-archiv.de/verfolgung/korherr/korherr-lang.php>, 9-10. Verschillende auteurs wijzen erop dat de gedetailleerde schatting van Korherr onvolledig is wat het toenmalige slachtofferaantal van de *Einsatzgruppen* betreft – wat hij trouwens zelf in zijn rapport toegeeft. Blijkbaar waren de meldingen van de *Einsatzgruppen* aan het *Reichssicherheitshauptamt* onvoldoende systematisch gecoördineerd om Korherr een duidelijk overzicht te gunnen. Zie HILBERG, Raul. *Sources of Holocaust Research: An Analysis*. Chicago: I.R. Dee, 2001, 163 en POHL, Dieter. *Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941-1943* in FREI, Norbert, STEINBACHER, Sybille en WAGNER, Bernd C. (eds.) *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*. München: Saur, 2000, 169.

²³⁰⁷ WITTE, Peter en TYAS, Stephen. *A New Document on the Deportation and Murder of Jews during “Einsatz Reinhardt” 1942* in *Holocaust and Genocide Studies*, 2001, 15, 3, 468-470

²³⁰⁸ *Aktion Reinhardt* was de codenaam voor de vernietiging van de joodse bevolking van het *Generalgouvernement*.

²³⁰⁹ WITTE, Peter en TYAS, Stephen. *A New Document on the Deportation and Murder of Jews during “Einsatz Reinhardt” 1942* in *Holocaust and Genocide Studies*, 2001, 15, 3, 469

²³¹⁰ WITTE, Peter en TYAS, Stephen. *A New Document on the Deportation and Murder of Jews during “Einsatz Reinhardt” 1942* in *Holocaust and Genocide Studies*, 2001, 15, 3, 478

slachtoffers. Het gaat hier meer bepaald om de *Tätigkeits- und Lageberichte der Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD in der UdSSR*, 11 rapporten die in het *Reichssicherheitshauptamt* waren samengesteld op basis van verslagen van de commandanten van de *Einsatzgruppen* in de bezette gebieden in het oosten.²³¹¹ Deze rapporten boden onder meer een overzicht van uitgevoerde executies en werden op regelde tijdstippen als *Geheime Reichssache* aan verschillende belangrijke SS-functionarissen doorgespeeld. De gegevens over de *Einsatzgruppen* werden ook overgenomen in de *Ereignismeldungen UdSSR* (later vervangen door *Meldungen aus den besetzten Ostgebieten*), een 250-tal bewaard gebleven berichten over de algemene toestand in de bezette gebieden in het oosten.²³¹² Verschillende gelijkenissen tussen de *Tätigkeits- und Lageberichte* en het *Korherr-Bericht* springen in het oog, zoals het gebruik van eufemismen (hier niet *Evakuierung* maar *Umsiedlung* in plaats van *Vernichtung*) en het vermoeden dat Hitler een aandachtig lezer was – wat opnieuw impliceert dat hij op zijn minst in detail op de hoogte was van het verloop van de Jodenuitroeiing.²³¹³ Bij nader inzien leveren ook de *Tätigkeits- und Lageberichte* weinig uitsluitsel over het slachtofferaantal van de Holocaust, omdat ze slechts tot september 1942 werden

²³¹¹ De activiteiten van de *Einsatzgruppen* werden op basis van *Tätigkeits- und Lageberichten* minutieus gereconstrueerd in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Hentrich, 1997, KRAUSNICK, Helmut en WILHELM, Hans-Heinrich. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938-1942*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981, LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung nationalsozialistischer Judenverfolgung*. München: Piper, 1998 en OGORRECK, Ralf. *Die Einsatzgruppen und die "Genesis der Endlösung"*. Berlin: Metropol, 1996. In het eerstvermelde boek zijn ook belangrijke fragmenten van de *Tätigkeits- und Lageberichten* zelf opgenomen.

²³¹² KLEIN, Peter. *Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD bis zum Angriff auf die Sowjetunion* in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Hentrich, 1997, 9-10 en PAUL, Gerhard. "Kämpfende Verwaltung". *Das Amt IV des Reichssicherheitshauptamtes als Führungsinstanz der Gestapo* in PAUL, Gerhard, MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000, 70 en SPECTOR, Shmuel. *Einsatzgruppen* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 399. Op drie na (het *Jäger-Bericht* en twee berichten van Stahlecker) is er geen enkel bericht van de *Einsatzkommandos* of *Teilkommandos* aan het *Reichssicherheitshauptamt* bewaard gebleven. De *Tätigkeits- und Lageberichte der Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD in der UdSSR* zijn slechts geredigeerde samenvattingen. Het beruchte *Jäger-Bericht* van 1 december 1941 (verstuurd door Karl Jäger, commandant van *Einsatzkommando 3*) bevat een gedetailleerde lijst van alle moordacties op Joden in Litouwen tussen juli en november 1941. Volgens het bericht vonden er maar liefst 137 346 mensen de dood, via geësceneerde pogrommen of in massaexecuties. De berichten van Franz Walter Stahlecker, de commandant van *Einsatzgruppe A* (waaronder Jägers *Einsatzkommando 3* ressorteerde) bevatten minder concrete cijfers, maar geven wel een onthutsend beeld van het verloop van de massamoord op de Joden in de Baltische staten. Voor het *Jäger-Bericht* zie: "Summa 137 346". *Der sogenannte Jäger-Bericht* in KLEE, Ernst, RIESS, Volker en DRESSEN, Willi (eds.). "Schöne Zeiten". *Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer*. Frankfurt am Main: Fischer, 1988, 52-62. Voor uittreksels uit de Stahlecker-Berichte zie: "... zunächst nicht einfach, ein Judenpogrom in Gang zu setzen." *Bericht des Führers der Einsatzgruppe A*, Stahlecker in KLEE, Ernst, RIESS, Volker en DRESSEN, Willi (eds.). "Schöne Zeiten". *Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer*. Frankfurt am Main: Fischer, 1988, 32-35.

²³¹³ In een bericht van 1 augustus 1941 aan de bevelhebbers van *Einsatzgruppe A, B, C en D* deelde Gestapo-chef Heinrich Müller mee dat de *Führer* over de toestand op de hoogte gehouden zou worden: "Dem Führer soll von hier aus laufend Berichte über die Arbeit der Einsatzgruppen im Osten vorgelegt werden." Zie ANGRICK, Andrej. *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941-1943*. Hamburg: Hamburger Edition, 2003, 358, BROWNING, Christopher R. *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy. September 1939 – March 1942*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2004, 312 en KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Hentrich, 1997, 342.

uitgebracht.²³¹⁴ Een analyse van het vermelde cijfermateriaal leert ons dat er 531.000 Joden door de *Einsatzgruppen* werden omgebracht, maar daar schieten we met het oog op de berekening van het totale aantal slachtoffers weinig mee op, omdat de mobiele moordoperaties nadien onverminderd voortgingen.²³¹⁵

Naast voornoemde SS-documenten zouden naoorlogse getuigenissen van vooraanstaande SS'ers eventueel meer uitkomst kunnen bieden. Van de nazi-kopstukken en SS-functionarissen die een goed zicht hadden op het verloop en de omvang van de *Endlösung* – Himmler, Heydrich (vóór juni 1942), Kaltenbrunner, Müller, Eichmann, Wirth, Globocnik, wellicht Hitler en misschien zelfs Goebbels – overleefden er slechts twee de val van het Derde Rijk.²³¹⁶ Ernst Kaltenbrunner – die Heydrich was opgevolgd aan het hoofd van het *Reichssicherheitshauptamt* – stond terecht op het Neurenbergproces en ontkende daar categorisch elke betrokkenheid bij de Jodenuitroeiing, wat hem echter niet van de galg zou redden.²³¹⁷ Adolf Eichmann – die uit krijgsgevangenschap ontsnapte en naar Argentinië vluchtte toen hij vernam dat Kaltenbrunner alle verantwoordelijkheid in zijn schoenen had proberen te schuiven –²³¹⁸ werd in 1961 in Jerusalem voor het gerecht gedaagd maar hield zich daar op de vlakte over het aantal joodse slachtoffers. Uit de getuigenissen van Kaltenbrunner en Eichmann valt dus weinig af te leiden. Enkele getuigenissen van ondergeschikte SS-functionarissen over ramingen die Eichmann in hun bijzijn zou hebben gedaan, zouden meer licht op de zaak kunnen werpen. Maar zoals we al gezien hebben, spreken deze bronnen elkaar echter tegen: Wisclieny had het over 5 miljoen slachtoffers,

²³¹⁴ KLEIN, Peter. *Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD bis zum Angriff auf die Sowjetunion* in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Hentrich, 1997, 10-11 en SPECTOR, Shmuel. *Einsatzgruppen* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 399

²³¹⁵ De berekeningen variëren naargelang het tijdstip dat men als uitgangspunt neemt. Höhne vermeldt 478.000 joodse slachtoffers voor het jaar 1941. Hilberg spreekt na een gedetailleerde analyse over 531.000 joodse slachtoffers op het ogenblik van stopzetting van de *Tätigkeits- und Lageberichte*, terwijl Krausnick en Wilhelm het iets minder accuraat hebben over een dodentol van 535.000. Het totale verifieerbare aantal slachtoffers – afgeleid uit de *Tätigkeits- und Lageberichte* en alle andere bewaard gebleven geheime meldingen – wordt door Hilberg geraamd op 562.000. Zie HILBERG, Raul. *Le bilan démographique du génocide* in FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 274-275, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 409, HÖHNE, Heinz. *Der Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS*. Gütersloh: Mohn, 1967, 332 en KRAUSNICK, Helmut en WILHELM, Hans-Heinrich. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938-1942*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981, 619.

²³¹⁶ Heinrich Himmler (*Reichsführer-SS* en *Chef der deutschen Polizei*) pleegde op 23 mei 1945 zelfmoord in Britse gevangenschap, Reinhard Heydrich (leider van het *Reichssicherheitshauptamt*) stierf op 4 juni 1942 in Praag na een aanslag door Tsjechische partizanen, Heinrich Müller (leider van de *Gestapo* (*Amt IV* van het *Reichssicherheitshauptamt*)) kwam naar alle waarschijnlijkheid begin mei 1945 om bij de val van Berlijn, Christian Wirth (inspecteur van de vernietigingskampen van *Aktion Reinhardt*) werd op 26 mei 1944 nabij Trieste doodgeschoten door Italiaanse partizanen, Odilo Globocnik (*SS- und Polizeiführer* Lublin) pleegde op 31 mei 1945 zelfmoord in Britse gevangenschap, Hitler en Goebbels pleegden op respectievelijk 30 april en 1 mei 1945 zelfmoord in de *Führerbunker*. Andere SS-functionarissen met op z'n minst partiële kennis over de omvang van de Holocaust waren onder meer Oswald Pohl (leider van het *SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt*), Theodor Eicke en Richard Glücks (*Inspekteur der Konzentrationslager*), Otto Ohlendorf (leider van *Amt 3* van het *RSHA* en bevelhebber van *Einsatzgruppe D*), Arthur Nebe (leider van *Amt 5* van het *RSHA* en bevelhebber van *Einsatzgruppe B*), Franz Six (leider van *Amt 7* van het *RSHA*), Walter Stahlecker (bevelhebber van *Einsatzgruppe A*), Otto Rasch (bevelhebber van *Einsatzgruppe C*), Friedrich Jeckeln (*Höhere SS- und Polizeiführer* *Rußland Nord*), Erich von dem Bach Zelewski (*Höhere SS- und Polizeiführer* *Ukraine und Rußland Mitte*), Hans-Adolf Prützmann (*Höhere SS- und Polizeiführer* *Ukraine und Rußland Süd*), Friedrich-Wilhelm Krüger (*Höhere SS- und Polizeiführer* *Ost*) en Kurt Daluge (chef van de *Ordnungspolizei*).

²³¹⁷ BLACK, Peter R. *Ernst Kaltenbrunner and the Final Solution* in BRAHAM, Randolph L. (ed.). *Contemporary Views on the Holocaust*. Dordrecht: Kluwer, 1983, 194

²³¹⁸ CESARANI, David. *Eichmann: His Life and Crimes*. London: Vintage, 2005 [2004], 203-204

terwijl Höttl en Grell het hielden op 6 miljoen slachtoffers.²³¹⁹ Aangezien ook deze verklaringen ons niet vooruithelpen, moeten we concluderen dat we op basis van bewaarde SS-documenten en naoorlogse SS-getuigenissen geen duidelijk beeld kunnen krijgen van het precieze aantal slachtoffers van de Holocaust.

2.2 Directe schattingsmethode

Een tweede manier waarop het absolute dodental in principe berekend zou kunnen worden, bestaat uit het optellen van het verifieerbare aantal slachtoffers dat per exterminatiecentrum of -actie gevallen is. Dit is een zeer moeilijke taak, omdat na het sluiten van de exterminatiecentra en het beëindigen van de mobiele massa-executies op bevel van de SS-leiding systematisch alle sporen werden uitgewist: lijken werden opgegraven en verbrand, gebouwen werden neergehaald of herbestemd en documenten werden vernietigd.²³²⁰ Daarbij komt nog dat er in de exterminatiekampen en bij de massa-executies geen nauwgezette telling van de slachtoffers plaatsvond. De informatie uit de weinige bewaard gebleven documenten – zoals het *Höfle-Telegramm*, de *Tätigkeits- und Lageberichte*, fragmentarische deportatielijsten, transportnotificaties, registratie van aankomst en dodenboeken – moet dus

²³¹⁹ Andere beruchte, maar minder belangrijke getuigenissen kwamen uit de mond van Kurt Gerstein en Rudolf Höss. Gerstein werd als hoofd van de afdeling *Gesundheitstechnik* van het *Hygiene-Institut der Waffen-SS* verzocht om het vergassingsproces in de kampen van *Aktion Reinhardt* op punt te stellen. Hij was als outsider getuige van een vergassing in Belzec, bezocht ook Treblinka en Majdanek en werd ingeschakeld voor de levering van *Zyklon B*. Onthutst over hetgeen hij gezien had, probeerde hij zonder veel succes de buitenwereld in te lichten, terwijl hij zelf steeds verder verstrikt raakte in het vernietigingsprogramma. Na de oorlog schreef hij zijn wedervaren op in het zogenaamde *Gerstein-Bericht*, waarin hij onder meer duidelijke indicaties gaf over de vergassingscapaciteit in Belzec, Sobibor en Treblinka. Gerstein overleed op 25 juli 1945 in een Franse cel, wellicht door zelfmoord. Zie FRIEDLÄNDER, Saul. *Kurt Gerstein: The Ambiguity of Good*. New York: Knopf, 1969, 112, 124 en 222 en voor het *Gerstein-Bericht: Augenzeugenbericht zu den Massenvergassungen (Gerstein-Bericht)* in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1953, 1, 2, 177-194. Rudolf Höss, de kampcommandant van Auschwitz, trad op als getuige à décharge voor Kaltenbrunner op het Neurenbergproces en deelde daar mee dat hij van Eichmann vernomen had dat er in Auschwitz-Birkenau ongeveer 3 miljoen slachtoffers gevallen waren, een schatting die hij later fel naar beneden zou herzien. Zie *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal*. Vol. 11. Buffalo: Hein, 1995 [1947-1949], 415.

²³²⁰ Höss, de kampcommandant van Auschwitz, zou later vermelden dat Himmler enkel aan Eichmann de toestemming had gegeven om data te verzamelen en aan alle andere betrokken partijen bevolen had alle documenten zo snel mogelijk te vernietigen nadat de data aan Eichmann waren doorgestuurd. Zie de inroeping van deze uitspraak op het Eichmannproces: *The trial of Adolf Eichmann: Record of proceedings in the District Court of Jerusalem*. Volume V. Jerusalem: Trust for the Publication of the Proceedings of the Eichmann Trial, Israel State Archives & Yad Vashem, 1992, 2292. Alle zuivere exterminatiekampen (Chelmno, Belzec, Treblinka en Sobibor) werden met de grond gelijkgemaakt en in landbouwbedrijven omgevormd. Zie DE MILDT, Dick. *In the Name of the People: Perpetrators of Genocide in the Reflection of their Post-War Prosecution in West Germany. The 'Euthanasia' and 'Aktion Reinhard' Trial Cases*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1996, 234 en 241-244 en POHL, Dieter. *Die Ermordung der Juden im Generalgouvernement* in HERBERT, Ulrich (ed.). *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945. Neue Forschungen und Kontroversen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1998, 118. In de bezette Russische gebieden werd in april-mei 1943 onder leiding van Paul Blobel *Sonderkommando 1005* opgericht, dat de massagraven opnieuw moesten openen en de lijken verbranden. Zie POHL, Dieter. *Enterdungsaktion* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 447-448, POHL, Dieter. *Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941-1943* in FREI, Norbert, STEINBACHER, Sybille en WAGNER, Bernd C. (eds.) *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*. München: Saur, 2000, 165-166, SPECTOR, Shmuel. *Aktion 1005 – Effacing the Murder of Millions in Holocaust and Genocide Studies*, 1990, 5, 2, 157-159 en SPECTOR, Shmuel. *Aktion 1005* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 10-14.

worden aangevuld met secundair bronnenmateriaal zoals verklaringen van getuigen, getuigenissen van overlevenden en statistische extrapolaties.²³²¹

a Exterminatiekampen

Over het aantal slachtoffers van de exterminatiekampen – Chelmno, Belzec, Sobibor, Treblinka II, Auschwitz-II Birkenau en Lublin-Majdanek –²³²² bestaat intussen al veel duidelijkheid. De laatste decennia zijn er over verschillende exterminatiekampen immers gezaghebbende onderzoeken verschenen die een ruwe schatting van de dodentol toelaten. De schattingen baseren zich voornamelijk op getuigenverklaringen, analyses van de frequentie en omvang van de transporten en studies van de slinkende inwonersaantallen in de gebieden van waaruit de kampen werden bevoorraad.²³²³

Het eerste exterminatiekamp werd opgericht in Chelmo (Kulmhof) in het Wartheland, voormalig West-Pools gebied dat in oktober 1939 bij het Duitse rijk geannexeerd was. De oprichting van Chelmno kaderde nog niet in een overkoepelend exterminatieprogramma maar kwam tot stand om de ‘acute problemen’ in deze *Reichsgau* aan te pakken. Het plan om het Wartheland *judenrein* te maken door de Joden naar het *Generalgouvernement* af te voeren, was door *Generalgouverneur* Frank om praktische redenen afgeblazen. Tegelijk verhoogde de bevolkingsdruk door grootschalige immigratie van *Volksdeutsche* en transporten van Joden uit het *Altreich* naar het getto van Lodz. Omdat ze voor de aankomende winter enorme chaos verwachtten, oefenden *Gauleiter* Greiser en *Höhere SS- und Polizeiführer* Koppe steeds zwaardere druk uit op Himmler. Uiteindelijk werd in overleg beslist om de niet-werkbekwame Joden te liquideren met gebruikmaking van de expertise van het officieel gestopte euthanasieprogramma *Aktion T4*.²³²⁴ Vanaf december 1941 tot maart 1943 en

²³²¹ BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 143

²³²² Soms worden ook Maly Trostenez, Jungfernhof en zelfs Stutthof bij de vernietigingskampen geteld. De meeste auteurs sluiten zich daar echter niet bij aan. Maly Trostenez (nabij Minsk) was eerder een tijdelijk stationaire executieplaats van de *Einsatzgruppen* en Jungfernhof (nabij Riga) een extreem brutaal concentratiekamp. De slachtoffers van Maly Trostenez en Jungfernhof worden in de literatuur doorgaans bij de mobiele executieprogramma's van de *Einsatzgruppen* gerekend. Stutthof (nabij Gdansk) is, zelfs naar concentratiekampnormen, berucht om zijn hallucinant sterftecijfer, maar het had toch geen primair vernietigingsdoel. Zie CHOLAWSKI, Shalom. *Maly Trostenez* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 921-922, LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung nationalsozialistischer Judenverfolgung*. München: Piper, 1998, 486, MATTHÄUS, Jürgen. *Stutthof (KZ)* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 754, SCHEFFLER, Wolfgang. *Die Einsatzgruppe A 1941/42* in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Hentrich, 1997, 41 en WEINMANN, Martin, KAISER, Anne en KRAUSE-SCHMITT, Ursula. *Das nationalsozialistische Lagersystem*. Frankfurt am Main: zweitausendeins, 1990, cxliii.

²³²³ GOLCZEWSKI, Frank. *Polen* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 463-464

²³²⁴ ALY, Götz. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 1995, 87-95, 166-167, BROWNING, Christopher R. *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy. September 1939 – March 1942*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2004, 85-86 en 372-374, FRIEDLÄNDER, Saul. *Das Dritte Reich und die Juden*. Band 2. *Die Jahre der Vernichtung, 1939-1945*. München: Beck, 2006, 311-312, KERSHAW, Ian. *Improvised Genocide? The Emergence of the 'Final Solution' in the 'Warthegau'?* in CESARANI, David en KAVANAUGH, Sarah (eds.). *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*. Vol. 2. *From the Persecution of the Jews to Mass Murder*. London: Routledge, 2004, 327-328 en 338-339, KLEIN, Peter. *Kulmhof/Chelmno* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 8.

opnieuw in juni en juli 1944 vonden in Chelmno massavernietigingen plaats met behulp van gaswagens.²³²⁵ De slachtoffers waren vooral afkomstig uit het naburige getto van Lodz. Over het aantal joodse slachtoffers in Chelmno (Kulmhof) vinden we in de literatuur twee standaardschattingen terug. Sommige auteurs volgen de bevindingen van een Poolse onderzoekscommissie, die in 1946 een rapport publiceerde over de in Polen begane nazimisdaden, waarin het dodental in Chelmno op 340.000 doden werd geraamd.²³²⁶ Op basis van dit rapport werd ook op het proces van Neurenberg melding gemaakt van 340.000 slachtoffers.²³²⁷ In navolging van deze schatting heeft Gilbert het over 360.000 slachtoffers, Dawidowicz en Feig over 340.000, Bauer, Greif, Rozett en Spector over 320.000, Billig over 300.000 en Levin over 250.000 tot 300.000 slachtoffers.²³²⁸ De meeste auteurs nemen echter de schatting over die gemaakt werd tijdens het proces van het *Sonderkommando Lange*, dat in 1962-63 in Bonn gevoerd werd. Op dit zogenaamde Chelmnoproces hielden de rechters het op een verifieerbaar minimumaantal van 152.000 joodse slachtoffers.²³²⁹ Dit cijfer wordt

München: Beck, 2008, 302-305 en LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung nationalsozialistischer Judenverfolgung*. München: Piper, 1998, 452-454

²³²⁵ Gaswagens werden voorheen al ingezet in *Aktion T4*, het in augustus 1941 officieel gestopte 'euthanasie'-programma op ernstig geesteszieke en gehandicapte Duitsers. In het kader van *Aktion T4* toerde het *Sonderkommando Lange* sinds eind 1939 in de geannexeerde gebieden rond om psychiatrische patiënten om te brengen in een aanhangwagen waarin flessen koolmonoxidegas werden geloosd. Omdat de flessen duur waren en hun toelevering nogal onpraktisch bleek, gaf Rauff – de leider van *Gruppe II D (Technische Angelegenheiten)* van het *Reichssicherheitshauptamt* – zijn diensten de opdracht een nieuw soort gaswagen te ontwikkelen. In november 1941 werden verschillende types omgebouwde vrachtwagens gepresenteerd, waarvan de uitlaatgassen naar de laadruimte werden afgeleid. In december 1941 werden 2 (later 3) van deze gaswagens in Chelmno in gebruik genomen en kort nadien werden ook de *Einsatzgruppen* A, B, C en D met in totaal 6 gaswagens uitgerust. In Chelmno werden in de buurt opgehaalde Joden in de tuin van het zogenaamde *Schloss* (een afgelegen herenhuis) in één van de gaswagens gedreven en naar een 5 km verder gelegen bos gereden. De slachtoffers, die onderweg gestikt waren door koolmonoxidevergiftiging, werden daar door een bataljon voorlopig gevrijwaarde Joden op waardevolle voorwerpen onderzocht en begraven (later ook gecremeerd). Zie BEER, Mathias. *Die Entwicklung der Gaswagen beim Mord an den Juden in Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1987, 35, 3, 414-417, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 349-350, FRIEDLANDER, Henry. *The Origins of the Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995, 139-140, 211 en 286, KLEIN, Peter. *Kulmhof/Chelmno* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 8. München: Beck, 2008, 301-302, KOGON, Eugen, LANGBEIN, Hermann en RÜCKERL, Adalbert (eds.). *Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas*. Frankfurt am Main: Fischer, 1983, 82-86, KRAKOWSKI, Shmuel. *Chelmno* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 280-281, LUTZ, Thomas. *Gaswagen* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 477-478 en WAGNER, Thorsten. *Chelmno/Kulmhof* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 411-412.

²³²⁶ Central Commission for the Investigation of German Crimes in Poland. *German crimes in Poland*. Vol. 1. Warsaw: CCIGCP, 1946, 117

²³²⁷ *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal*. Volume VIII. Buffalo: Hein, 1995 [1947-1949], 331

²³²⁸ BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 229, BILLIG, Joseph. *Les camps de concentration dans l'économie du Reich hitlerien*. Paris: Presses universitaires de France, 1973, 102, DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 149, FEIG, Konnilyn G. *Hitler's Death Camps: The Sanity of Madness*. New York: Holmes & Meier, 1981 [1979], 266, GILBERT, Martin. *The Holocaust: The Jewish Tragedy*. London: Collins, 1986, 853, GREIF, Gideon. *Gas Chambers* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 231, LEVIN, Nora. *The Holocaust: The Destruction of European Jewry, 1933-1945*. New York: Crowell, 1968, 306 en ROZETT, Robert en SPECTOR, Shmuel (eds.). *Encyclopedia of the Holocaust*. New York: Facts on File, 2000, 166

²³²⁹ ARNDT, Ino en SCHEFFLER, Wolfgang. *Organisierter Massenmord an Juden in nationalsozialistischen Vernichtungslagern in Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1976, 24, 2, 118, KOGON, Eugen, LANGBEIN,

gevolgd door Benz, Berenbaum, Bergen, Burleigh, De Mildt, Dwork en Van Pelt, Friedlander, Hilberg, Klein, Kogon, Longerich, Lutz, Orth, Yahil, Rosh en Jäckel en Wagner.²³³⁰ Enkele auteurs prefereren een schatting die tussenin ligt: Poliakov heeft het bijvoorbeeld over 250.000, Sofsky over 225.000, Golczewski over 215.000 en Landau over 200.000 slachtoffers.²³³¹ Nog een aantal andere auteurs houden zich in hun analyse op de vlakke: zo vermeldt Baumel een slachtofferaantal van 150.000 tot 300.000, spreken Niewyk en Nicosia van 152.000 tot 320.000 slachtoffers en houdt Edelheit het op 152.000 tot 310.000 slachtoffers.²³³² Het verifieerbare minimumaantal van 152.000 slachtoffers lijkt het meest betrouwbaar, omdat onderzoek naar de dodentol in de andere exterminatiekampen duidelijk gemaakt heeft dat het Poolse rapport doorgaans overdreven slachtofferaantallen vermeldt.

Wegens een chronisch gebrek aan betrouwbare bronnen en de anonimiteit van vele slachtoffers, vallen de cijfers voor de exterminatiekampen van *Aktion Reinhardt* nog moeilijker vast te stellen. Toch hebben een aantal gezaghebbende studies ook hier intussen duidelijkheid verschaft.

Aktion Reinhardt (alternatief gespeld als *Aktion Reinhard*) was de codenaam voor de vernietiging van de joodse bevolking van het *Generalgouvernement* – het centraal gelegen

Hermann en RÜCKERL, Adalbert (eds.). *Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas*. Frankfurt am Main: Fischer, 1983, 63 en RÜCKERL, Adalbert. *Nationalsozialistische Vernichtungslager im Spiegel deutscher Strafprozesse. Belzec, Sobibor, Treblinka, Chelmno*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1977, 292-293

²³³⁰ BENZ, Wolfgang. *Die Dimension des Völkermords. Einleitung* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 17, BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 142, BERENBAUM, Michael. *The World Must Know: A History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Memorial Museum*. Boston: Little, 1993, 123, BERGEN, Doris L. *War and Genocide: A Concise History of the Holocaust*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2003, 185, BURLEIGH, Michael. *The Third Reich: A New History*. New York: Hill & Wang, 2000, 636-637, DE MILDT, Dick. *In the Name of the People: Perpetrators of Genocide in the Reflection of their Post-War Prosecution in West Germany. The 'Euthanasia' and 'Aktion Reinhardt' Trial Cases*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1996, 234, DWORK, Deborah en VAN PELT, Robert Jan. *Holocaust: A History*. New York: W.W. Norton, 2002, 278, FRIEDLANDER, Henry. *The origins of the nazi genocide: From euthanasia to the final solution*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995, 287, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1299, KLEIN, Peter. *Kulmhof/Chelmno* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 8. München: Beck, 2008, 301, KOGON, Eugen, LANGBEIN, Hermann en RÜCKERL, Adalbert (eds.). *Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas*. Frankfurt am Main: Fischer, 1983, 145, LONGERICH, Peter op http://www.hdot.org/en/trial/defense/pl2/V#notelink-pl2_4310p77n343, LUTZ, Thomas. *Gaswagen* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 478, ORTH, Karin. *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte*. Zürich: Pendo, 2000 [1999], 343, ROSH, Lea en JÄCKEL, Eberhard. *Der Tod ist ein Meister aus Deutschland. Deportation und Ermordung der Juden. Kollaboration und Verweigerung in Europa*. Hamburg: Hoffman & Campe, 1991 [1990], 199, WAGNER, Thorsten. *Chelmno/Kulmhof* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 411 en YAHIL, Leni. *The Fate of European Jewry, 1932-1945*. New York: Oxford University Press, 1990, 323

²³³¹ GOLCZEWSKI, Frank. *Polen* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 464, LANDAU, Ronnie S. *The Nazi Holocaust: Its History and Meaning*. London: I.B. Tauris & Co., 2006 [1992], 177, POLIAKOV, Léon. *Bréviaire de la haine. Le IIIe Reich et les Juifs*. Paris: Calmann-Lévy, 1951, 386 en SOFSKY, Wolfgang. *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager*. Frankfurt am Main: Fischer, 2002 [1993], 297

²³³² BAUMEL, Judith Tydor. *Extermination Camps* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 178, EDELHEIT, Abraham J. en EDELHEIT, Hershel. *History of the Holocaust: A Handbook and Dictionary*. Boulder: Westview Press, 1994, 294 en NIEWYK, Donald en NICOSIA, Francis. *The Columbia Guide to the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 2000, 20 en 198

gebied in Polen dat, na de verdeling van het Poolse territorium tussen Duitsland en de Sovjet-Unie in september 1939, onder Duitse bezetting stond maar niet geannexeerd werd bij het Derde Rijk. In het kader van het algemene vernietigingsplan dat op de Wannseeconferentie voorgelegd was, werd vanaf maart 1942 begonnen met de liquidatie van de Joden die woonden in de 5 districten van het *Generalgouvernement*: Warschau, Radom, Lublin, Krakau en, vanaf 1 augustus 1941, Galicië. Na de dood van Heydrich in juni 1942 werd het hele project te zijner nagedachtenis omgedoopt tot *Aktion Reinhardt*.²³³³ De lugubere taak werd door Himmler toevertrouwd aan Globocnik, de *SS- und Polizeiführer* van het district Lublin, en stond onder de administratieve leiding van Höfle, de *Referent für Judenangelegenheiten* (*Sonderaktion Reinhardt*) in de staf van Globocnik. De eigenlijke exterminatie vond plaats

²³³³ Over de term *Aktion Reinhardt* bestaat enige onduidelijkheid. Volgens Adam, Benz, Kershaw, Koehl, Poprzeczny en Weiß verwijst de term naar Fritz Reinhardt, een staatssecretaris in het ministerie van financiën. Nog voor er sprake was van een concreet exterminatieplan, zou Fritz Reinhardt gehint hebben op de enorme financiële winsten die gemaakt konden worden door de inbeslagname van de goederen van de Poolse Joden. Bovendien werd een belangrijk deel van het in beslag genomen vermogen van de vermoorde Joden later daadwerkelijk op een speciale rekening van het ministerie van financiën gestort. Via het *Reinhardt-Programm* werden verschillende economische activiteiten van de SS met deze inkomsten gefinancierd. Zie ADAM, Uwe Dietrich. *Les chambres à gaz* in FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 259, BENZ, Wolfgang. Treblinka in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 8. München: Beck, 2008, 440-441, KERSHAW, Ian. *Hitler, 1936-1945: Nemesis*. New York: Norton, 2000, 964, KOEHL, Robert L. *RKFDV: German Resettlement and Population Policy, 1939-1945: A History of the Reich Commission for the Strengthening of Germanism*. Cambridge: Harvard University Press, 1957, 198, POPRZECZNY, Joseph. *Odilo Globocnik, Hitler's Man in the East*. Jefferson: McFarland, 2004, 256 en 407, WEIß, Hermann. *Aktion Reinhardt* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Lexikon des Holocaust*. München: Beck, 2002, 9 en WEIß, Hermann (ed.). *Biographisches Lexikon zum Dritten Reich*. Frankfurt am Main: Fischer, 1998, 370. Waarschijnlijk is echter dat de reeds aan de gang zijnde vernietiging van de Joden in het *Generalgouvernement* in juli 1942 tot *Aktion Reinhardt* herdoopt werd ter nagedachtenis van Reinhard Heydrich, de op 4 juni 1942 na een aanslag overleden leider van het *Reichssicherheitshauptamt*. Heydrich was één van de drijvende krachten achter de *Endlösung* en had met zijn *Reichssicherheitshauptamt* de coördinatie ervan op zich genomen. Deze link lijkt plausibel omdat in de fragmentarisch bewaard gebleven geheime briefwisseling initieel sprake was van *Aktion Reinhard* in plaats van *Aktion Reinhardt*. *Aktion Reinhardt* (of correcter: *Einsatz Reinhardt*) zou pas later officieel ingeburgerd raken en zelfs dan hanteerde Globocnik in zijn rapporten aan Himmler sporadisch nog *Aktion Reinhard*. Dat *Aktion Reinhard* herspeld werd in *Aktion Reinhardt* valt wellicht te verklaren door het feit dat een speech van Himmler in januari 1943 aan het licht had gebracht dat Heydrich zijn voornaam aanvankelijk als Reinhardt spelde en dat hij zo officieel in de SS-registers stond opgeschreven. Heydrich zou zijn voornaam nadien als Reinhard schrijven, vanwege de joodse connotatie die van Reinhardt uitging, maar hij slaagde er niet in om de officiële SS-registers te laten aanpassen. Een verband met Fritz Reinhardt is bovendien zeer twijfelachtig omdat het ministerie van financiën pas bij de vernietiging van de Joden in het *Generalgouvernement* betrokken raakte twee maand na de eerste gekende vermelding van de codenaam *Aktion Reinhard(t)*. Zie BREITMAN, Richard en ARONSON, Shlomo. *Eine unbekannte Himmler-Rede vom Januar 1943 in Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1990, 38, 2, 340, BROWNING, Christopher R. *Documentary Evidence concerning Aktion or Einsatz (Operation) Reinhard (alternatively spelled Reinhardt)*. *Defense Documents: Irving vs. Lipstadt*, online op: <http://www.holocaustdenialontrial.com/en/trial/defense/browning/550>, DE MILDT, Dick. *In the Name of the People: Perpetrators of Genocide in the Reflection of their Post-War Prosecution in West Germany. The 'Euthanasia' and 'Aktion Reinhard' Trial Cases*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1996, 238, FRIEDLANDER, Henry. *The Origins of the Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995, 286, FRIEDLÄNDER, Saul. *Das Dritte Reich und die Juden*. Band 2. *Die Jahre der Vernichtung, 1939-1945*. München: Beck, 2006, 384 en WITTE, Peter en TYAS, Stephen. *A New Document on the Deportation and Murder of Jews during "Einsatz Reinhardt" 1942 in Holocaust and Genocide Studies*, 2001, 15, 3, 474-475 en 483. Volgens Wagner had *Aktion Reinhardt* oorspronkelijk betrekking op Fritz Reinhardt, maar werd er na de dood van Heydrich als eerbetoon standaard naar hem verwezen. Zie WAGNER, Thorsten. *Aktion Reinhardt* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 354.

door vergassing met koolmonoxide in drie speciaal opgerichte kampen: Belzec, Sobibor en Treblinka II.²³³⁴

Het exterminatiekamp Belzec was gelegen in het district Lublin van het *Generalgouvernement* en was vanaf maart tot december 1942 operationeel. Anders dan Chelmno werkten Belzec en beide andere exterminatiekampen van *Aktion Reinhardt* met stationaire gaskamers, waarin de uitlaatgassen van dieselmotoren werden afgeleid. Er werden vooral Joden uit de districten Galicië en Krakau vergast. Het geschatte dodental werd in de loop der tijden drastisch naar beneden herzien. In 1946 getuigde Rudolf Reder, één van de twee overlevenden van Belzec, dat er ongeveer 2,5 miljoen Joden waren vergast.²³³⁵ Nog in 1946 raamde de reeds vermelde Poolse onderzoekscommissie het dodental in Belzec op 600.000, door de vergassingscapaciteit te extrapoleren naar het aantal operationele dagen.²³³⁶ Tijdens het Belzecproces, dat tussen 1963 en 1965 in München plaatsvond, kwamen de rechters tot de conclusie dat er onomstotelijk bewijs was voor op z'n minst 390.000 slachtoffers.²³³⁷ In de jaren 70 en 80 toonden verschillende studies aan dat de bevindingen van de Poolse onderzoekscommissie aan de hoge kant waren maar de schatting van de Duitse rechter toch iets te conservatief. Zo kwam Wolfgang Scheffler in een studie voor het Duitse openbare ministerie tot een cijfer van 441.442.²³³⁸ Czeslaw Madajczyk en Josef Marszalek kwamen in hun eigen analyses tot een dodental van respectievelijk 500.000 en 483.000.²³³⁹ Dieter Pohl en Peter Witte veronderstelden in hun onderzoek dan weer een cijfer van 480.000 tot 540.000 slachtoffers.²³⁴⁰ Eind jaren 90 beweerden twee onderzoekers dat het dodental in Belzec eigenlijk veel hoger lag: Robin O'Neil sprak van 800.555 en Michael Tregenza maar

²³³⁴ Het personeel van *Aktion Reinhardt* bestond uit 92 mannen die afkomstig waren van *Aktion T4*, het in augustus 1941 officieel gestopte 'euthanasie'-programma op (ernstig) geesteszieke en gehandicapte Duitsers. Bij de vernietiging van de Joden werden deze vergassingsexperten bijgestaan door per kamp ongeveer 90 à 130 Oekraïners en Litouwers, die in krijgsgevangenenkampen gerekruteerd waren en speciaal opgeleid werden in het opleidingskamp in Trawniki. Het lossen van de konvooien, de begeleiding bij de ontkleding, het stockeren van de door de slachtoffers meegebrachte goederen en de plundering en crematie van de lijken gebeurde door *Sonderkommando's* – per kamp ongeveer 600 à 1000 Joden die bij aankomst gespaard bleven, maar na enkele weken of maanden zelf vergast en vervangen werden. In de drie vernietigingskampen van *Aktion Reinhardt* werden naar schatting 1,5 miljoen Joden vergast, waarvan ongeveer 1.365.000 uit het *Generalgouvernement*; slechts een honderdtal Joden (uit de *Sonderkommandos*) wist te ontkomen. Zie ARAD, Yitzhak. *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*. Bloomington: Indiana University Press, 1987, 14-22, ARAD, Yitzhak. *Aktion Reinhard* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 14-18, FRIEDLANDER, Henry. *Step by Step: The Expansion of Murder, 1939-1941* in *German Studies Review*, 1994, 17, 3, 498 en 500-501, FRIEDLANDER, Henry. *The Origins of the Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995, 237-238, KOGON, Eugen, LANGBEIN, Hermann en RÜCKERL, Adalbert (eds.). *Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas*. Frankfurt am Main: Fischer, 1983, 149-152 en WAGNER, Thorsten. *Aktion Reinhardt* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 354-355.

²³³⁵ REDER, Rudolf. *Belzec* [1946] in POLONSKY, Antony (ed.). *Polin: Studies in Polish Jewry*. Volume 13. *Focusing on the Holocaust and its Aftermath*. London: Littman Library of Jewish Civilization, 2000, 288-289

²³³⁶ Central Commission for the Investigation of German Crimes in Poland. *German crimes in Poland*. Vol. 2. Warsaw: CCIGCP, 1947, 96

²³³⁷ RÜCKERL, Adalbert. *Nationalsozialistische Vernichtungslager im Spiegel deutscher Strafprozesse. Belzec, Sobibor, Treblinka, Chelmno*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1977, 69 en 136

²³³⁸ SCHEFFLER, Wolfgang. *Zur Zahl der in den Vernichtungslagern der 'Aktion Reinhard' ermordeten Juden* in GRABITZ, Helge (ed.). *Täter und Gehilfen des Endlösungswahns. Hamburger Verfahren wegen NS-Gewaltverbrechen 1946-1996*. Hamburg: Ergebnisse, 1999, 240

²³³⁹ Zie KUWALEK, Robert. *Belzec* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 8. München: Beck, 2008, 358.

²³⁴⁰ POHL, Dieter en WITTE, Peter. *The Number of Victims of Belzec Extermination Camp: A Faulty Reassessment in East European Jewish Affairs*, 2001, 31, 1, 15-22

liefst van meer dan 930.000 slachtoffers.²³⁴¹ Zij baseerden zich op de extrapolatie van de maximale transport-, vergassings- en crematiecapaciteit en op latere interviews met Poolse stationsverantwoordelijken. Ondanks de grote diversiteit aan schattingen, bleef in het werk van de meeste auteurs de schatting van 600.000 slachtoffers overeind: Arad, Baumel, Benz, Bergen, Billig, Bridgman, Dawidowicz, Feig, Fleming, Friedlander, Gilbert, Greif, Niewyk en Nicosia, Orth, Poliakov, Rozett en Spector, Sofsky, Wagner en Yahil sluiten zich nog steeds bij deze oorspronkelijke raming aan, terwijl Edelheit en Longerich spreken van 500.000 tot 600.000 slachtoffers, Berenbaum over 550.000 tot 600.000 slachtoffers, Hilberg, Rosh en Jäckel en Dwork en Van Pelt het houden op 550.000 en Bauer, Landau en Levin gewag maken van 500.000 slachtoffers.²³⁴² De Mildt en Golczewski wijken enigszins af door zich bij het oordeel op het Belzecproces aan te sluiten en van minstens 390.000 slachtoffers te spreken.²³⁴³ In 2001 werd echter een heel nieuw licht geworpen op het aantal slachtoffers in

²³⁴¹ O'NEIL, Robin. *Belzec: A Reassessment of the Number of Victims in East European Jewish Affairs*, 1999, 29, 1-2, 104 en TREGENZA, Michael. *Belzec. Das vergessene Lager des Holocaust* in WOJAK, Irmtrud en HAYES, Peter (eds.). *"Arisierung" im Nationalsozialismus. Volksgemeinschaft, Raub und Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2000, 252-253

²³⁴² ARAD, Yitzhak. *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*. Bloomington: Indiana University Press, 1987, 127, ARAD, Yitzhak. *Belzec* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 180, BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 148, BAUMEL, Judith Tydor. *Extermination Camps* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 178, BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 142, BERENBAUM, Michael. *The World Must Know: A History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Memorial Museum*. Boston: Little, 1993, 123, BERGEN, Doris L. *War and Genocide: A Concise History of the Holocaust*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2003, 185, BILLIG, Joseph. *Les camps de concentration dans l'économie du Reich hitlerien*. Paris: Presses universitaires de France, 1973, 102, BRIDGMAN, Jon. *The End of the Holocaust: The Liberation of the Camps*. London: Batsford, 1990, 21, DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 149, DWORK, Deborah en VAN PELT, Robert Jan. *Holocaust: A History*. New York: W.W. Norton, 2002, 291, EDELHEIT, Abraham J. en EDELHEIT, Hershel. *History of the Holocaust: A Handbook and Dictionary*. Boulder: Westview Press, 1994, 293, FEIG, Konnilyn G. *Hitler's Death Camps: The Sanity of Madness*. New York: Holmes & Meier, 1981 [1979], 277, FLEMING, Gerald. *Hitler and the Final Solution*. Berkeley: University of California Press, 1994 [1984], 63, FRIEDLANDER, Henry. *The Origins of the Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995, 287, GILBERT, Martin. *Atlas of the Holocaust*. New York: William Morrow & Company, 1993 [1982], 169, GREIF, Gideon. *Gas Chambers* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 231, GREIF, Gideon. *Belzec* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 66, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1299, LANDAU, Ronnie S. *The Nazi Holocaust: Its History and Meaning*. London: I.B. Tauris & Co., 2006 [1992], 177, LEVIN, Nora. *The Holocaust: The Destruction of European Jewry, 1933-1945*. New York: Crowell, 1968, 307, LONGERICH, Peter op http://www.hdot.org/en/trial/defense/pl2/V#notelink-pl2_4310p77n343, NIEWYK, Donald en NICOSIA, Francis. *The Columbia Guide to the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 2000, 21 en 196, ORTH, Karin. *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte*. Zürich: Pendo, 2000 [1999], 212, 343, POLIAKOV, Léon. *Bréviaire de la haine. Le IIIe Reich et les Juifs*. Paris: Calmann-Lévy, 1951, 386, ROSH, Lea en JÄCKEL, Eberhard. *Der Tod ist ein Meister aus Deutschland. Deportation und Ermordung der Juden. Kollaboration und Verweigerung in Europa*. Hamburg: Hoffman & Campe, 1991 [1990], 199, ROZETT, Robert en SPECTOR, Shmuel (eds.). *Encyclopedia of the Holocaust*. New York: Facts on File, 2000, 136, SOFSKY, Wolfgang. *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager*. Frankfurt am Main: Fischer, 2002 [1993], 57 en 297, WAGNER, Thorsten. *Belzec* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1997, 394 en YAHIL, Leni. *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932-1945*. Oxford: Oxford University Press, 1991 [1987], 357

²³⁴³ DE MILDT, Dick. *In the Name of the People: Perpetrators of Genocide in the Reflection of their Post-War Prosecution in West Germany. The 'Euthanasia' and 'Aktion Reinhard' Trial Cases*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1996, 241 en GOLCZEWSKI, Frank. *Polen* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 466

Belzec, toen het reeds vermelde *Höfle-Telegramm* ontcijferd werd. Höfle vermeldt voor Belzec het cijfer van 434.508 joodse slachtoffers voor het jaar 1942 – een cijfer dat min of meer als exhaustief beschouwd mag worden, aangezien het vernietigingskamp van Belzec als enige nog in 1942 werd opgedoekt. Omdat Höfle als administratief verantwoordelijke toen vermoedelijk wel nog over alle cruciale gegevens beschikte, geldt het door hem vermeld dodental sinds 2001 als gezaghebbend.²³⁴⁴

In de belangrijkste overzichtswerken circuleren ook nogal uiteenlopende schattingen over het aantal joodse slachtoffers in Treblinka II, een exterminatiekamp dat zich situeerde in het district Warschau van het *Generalgouvernement*. Van juli 1942 tot augustus 1943 werden er vooral Joden vergast uit het getto van Warschau en uit het district Radom. Sommige auteurs baseren zich op de aantekeningen van Auerbach en Donat, die op basis van gesprekken met overlevenden en Pools stationspersoneel in 1946 beweerden dat er op z'n minst een miljoen doden waren gevallen.²³⁴⁵ Zo spreekt Feig over meer dan 1 miljoen, Golczewski over ongeveer 1 miljoen, Bergen over iets minder dan 1 miljoen, Sofsky over 974.000 en Bridgman over 700.000 tot 1 miljoen slachtoffers.²³⁴⁶ Andere auteurs volgen het rapport van de Poolse onderzoekscommissie, dat een minimum van 731.600 slachtoffers vermeldde, de verslagen van het Neurenbergtribunaal, waarin gewag werd gemaakt van 781.000 slachtoffers, of het oordeel van Krausnick, die als expert op het eerste Treblinkaproces in 1964-65 in Düsseldorf een minimumdodental van 700.000 voorop had gesteld.²³⁴⁷ Dawidowicz, Landau en Longerich bijvoorbeeld hanteren het cijfer van 800.000 slachtoffers, Baumel spreekt van 750.000 tot 800.000, Rosh en Jäckel en Dwork en Van Pelt van 750.000 slachtoffers, terwijl Billig, Fleming, Poliakov en Yahil het houden op minimaal 700.000 slachtoffers.²³⁴⁸ Nog anderen sluiten zich aan bij de expert-opinie van Scheffler, die

²³⁴⁴ FRIEDLÄNDER, Saul. *Das Dritte Reich und die Juden*. Band 2. *Die Jahre der Vernichtung, 1939-1945*. München: Beck, 2006, 384, KUWALEK, Robert. *Belzec* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 8. München: Beck, 2008, 357-358 en WITTE, Peter en TYAS, Stephen. *A New Document on the Deportation and Murder of Jews during "Einsatz Reinhardt" 1942 in Holocaust and Genocide Studies*, 2001, 15, 3, 472

²³⁴⁵ AUERBACH, Rachel. *In the Fields of Treblinka [1946]* in DONAT, Alexander (ed.). *The Death Camp Treblinka: A Documentary*. New York: Holocaust Library, 1979, 53 en DONAT, Alexander. *The Scroll of Treblinka* in DONAT, Alexander (ed.). *The Death Camp Treblinka: A Documentary*. New York: Holocaust Library, 1979, 14

²³⁴⁶ BERGEN, Doris L. *War and Genocide: A Concise History of the Holocaust*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2003, 188, BRIDGMAN, Jon. *The End of the Holocaust: The Liberation of the Camps*. London: Batsford, 1990, 22, FEIG, Konnilyn G. *Hitler's Death Camps: The Sanity of Madness*. New York: Holmes & Meier, 1981 [1979], 296 en 486, GOLCZEWSKI, Frank. *Polen* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 468, SOFSKY, Wolfgang. *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager*. Frankfurt am Main: Fischer, 2002 [1993], 57 en 297

²³⁴⁷ Central Commission for the Investigation of German Crimes in Poland. *German crimes in Poland*. Vol. 1. Warsaw: CCIGCP, 1946, 104 en *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal*. Volume VIII. Buffalo: Hein, 1995 [1947-1949], 330

²³⁴⁸ BAUMEL, Judith Tydor. *Extermination camps* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 178, BILLIG, Joseph. *Les camps de concentration dans l'économie du Reich hitlerien*. Paris: Presses universitaires de France, 1973, 102, DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 149, DWORK, Deborah en VAN PELT, Robert Jan. *Holocaust: A History*. New York: W.W. Norton, 2002, 219, FLEMING, Gerald. *Hitler and the Final Solution*. Berkeley: University of California Press, 1994 [1984], 63-64, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1299, LANDAU, Ronnie S. *The Nazi Holocaust: Its History and Meaning*. London: I.B. Tauris & Co., 2006 [1992], 177, LONGERICH, Peter op http://www.hdot.org/en/trial/defense/pl2/V#notelink-pl2_4310p77n343, POLIAKOV, Léon. *Bréviaire de la haine. Le IIIe Reich et les Juifs*. Paris: Calmann-Lévy, 1951, 386 en ROSH, Lea en JÄCKEL, Eberhard. *Der Tod ist ein Meister aus Deutschland. Deportation und Ermordung der Juden. Kollaboration und Verweigerung in Europa*. Hamburg: Hoffman & Campe, 1991 [1990], 199

op het tweede Treblinkaproces van 1969-70 in Düsseldorf het dodental tot 900.000 had herzien.²³⁴⁹ Dit cijfer vinden we bijvoorbeeld terug bij Benz, Burleigh, De Mildt, Friedlander, Orth en Wagner.²³⁵⁰ Enkel ten slotte verkiezen een schatting die tussenin ligt: zo gewagen Arad, Fischel, Greif, Jacobs, Niewyk en Nicosia en Rozett en Spector van 870.000, Bauer en Gilbert van 840.000, Edelheit van 700.000 tot 900.000 en Berenbaum van 750.000 tot 870.000 slachtoffers.²³⁵¹ De recent gedecodeerde data uit het *Höfle-Telegramm* hebben ook hier echter meer duidelijkheid gebracht. Höfle vermeldt voor Treblinka het cijfer van 713.555 joodse slachtoffers voor het jaar 1942, wat aanmerkelijk meer is dan wat Krausnick voor diezelfde periode veronderstelde maar veel minder dan wat Scheffler opperde.²³⁵² Aangezien Treblinka tot augustus 1943 nog beperkt operationeel bleef, moet Höfles cijfer nog enigszins verhoogd worden. Volgens recent onderzoek van Mlynarczyk werden er in 1943 nog bijna 70.000 Joden vermoord en moet het totale dodental, zoals tijdens het Neurenbergtribunaal gesuggereerd werd, dus iets boven de 780.000 liggen.²³⁵³

In het exterminatiekamp Sobibor, dat van april 1942 tot oktober 1943 in gebruik was, werden vooral Joden uit het district Lublin vergast, maar ook vele Joden uit Duitsland,

²³⁴⁹ RÜCKERL, Adalbert. *Nationalsozialistische Vernichtungslager im Spiegel deutscher Strafprozesse*. Belzec, Sobibor, Treblinka, Chelmo. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1977, 197-199, ARNDT, Ino en SCHEFFLER, Wolfgang. *Organisierter Massenmord an Juden in nationalsozialistischen Vernichtungslagern in Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1976, 24, 2, 128 en SCHEFFLER, Wolfgang. *Zur Zahl der in den Vernichtungslagern der 'Aktion Reinhard' ermordeten Juden* in GRABITZ, Helge (ed.). *Täter und Gehilfen des Endlösungswahns. Hamburger Verfahren wegen NS-Gewaltverbrechen 1946-1996*. Hamburg: Ergebnisse, 1999, 240

²³⁵⁰ BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 142, BENZ, Wolfgang. *Treblinka* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 8. München: Beck, 2008, 407, BURLEIGH, Michael. *The Third Reich: A New History*. New York: Hill & Wang, 2000, 650, DE MILDT, Dick. *In the Name of the People: Perpetrators of Genocide in the Reflection of their Post-War Prosecution in West Germany. The 'Euthanasia' and 'Aktion Reinhard' Trial Cases*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1996, 245, FRIEDLANDER, Henry. *The Origins of the Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995, 287, ORTH, Karin. *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte*. Zürich: Pendo, 2000 [1999], 212, 343, WAGNER, Thorsten. *Treblinka* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 765 en YAHIL, Leni. *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932-1945*. Oxford: Oxford University Press, 1991 [1987], 361

²³⁵¹ ARAD, Yitzhak. *Treblinka* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1430, BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 229, BERENBAUM, Michael. *The World Must Know: A History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Memorial Museum*. Boston: Little, 1993, 123, EDELHEIT, Abraham J. en EDELHEIT, Hershel. *History of the Holocaust: A Handbook and Dictionary*. Boulder: Westview Press, 1994, 294, FISCHER, Jack R. *The Holocaust*. Westport: Greenwood Press, 1998, 84, GILBERT, Martin. *Atlas of the Holocaust*. New York: William Morrow & Company, 1993 [1982], 169, GREIF, Gideon. *Gas Chambers* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 232, GREIF, Gideon. *Treblinka* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 640, JACOBS, Steven L. *Treblinka* in CHARNY, Israel (ed. in chief). *Encyclopedia of Genocide*. Vol. 1. Oxford: ABC-CLIO, 1999, 304, NIEWYK, Donald en NICOSIA, Francis. *The Columbia Guide to the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 2000, 21 en 210 en ROZETT, Robert en SPECTOR, Shmuel (eds.). *Encyclopedia of the Holocaust*. New York: Facts on File, 2000, 441

²³⁵² WITTE, Peter en TYAS, Stephen. *A New Document on the Deportation and Murder of Jews during "Einsatz Reinhardt" 1942* in *Holocaust and Genocide Studies*, 2001, 15, 3, 472

²³⁵³ MLYNARCZYK, Jacek Andrzej. *Treblinka. Ein Todeslager der "Aktion Reinhardt"* in MUSIAL, Bogdan (ed.). *"Aktion Reinhardt". Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement 1941-1944*. Osnabrück: Fibre, 2004, 279-281

Slowakije, Frankrijk en een groot contingent uit Nederland vonden er de dood.²³⁵⁴ De dodentol in Sobibor valt wellicht het moeilijkste vast te stellen van alle exterminatiekampen, omdat ongeveer alle schriftelijke data werden vernietigd en men volledig moet afgaan op gereconstrueerde transportlijsten, getuigenissen van het minieme aantal overlevenden en verklaringen van Poolse spoorwegbeamten.²³⁵⁵ Op basis van zulke bronnen maakte het rapport van de Poolse onderzoekscommissie in 1946 melding van ruwweg 250.000 slachtoffers.²³⁵⁶ In zijn expert-opinie op het tweede Sobiborproces dat in 1965-66 in Hagen gevoerd werd, opperde Scheffler dat er slechts over het lot van ongeveer 150.000 slachtoffers zekerheid bestond, maar dat het er waarschijnlijk veel meer waren.²³⁵⁷ Het *Höfle-Telegramm* helpt ons hier niet veel verder, omdat het vermelde cijfer van 101.370 slachtoffers slechts slaat op het jaar 1942 en Sobibor tot oktober 1943 met intervallen op volle toeren draaide.²³⁵⁸ In 1988 berekende de Nederlandse overlevende Schelvis dat het slachtofferaantal wellicht eerder 170.000 bedroeg en dus een stuk lager lag dan wat door de Poolse onderzoekscommissie was aangevoerd.²³⁵⁹ In de overzichtsliteratuur houden de meeste auteurs het echter toch bij 250.000 slachtoffers: Arad, Bauer, Benz, Bergen, Billig, Dawidowicz, Fischel, Fleming, Friedlander, Gilbert, Golczewski, Greif, Landau, Longerich, Orth, Niewyk en Nicosia, Rozett en Spector, Sofsky, Wagner, Yahil en ook Scheffler sluiten zich bij dit cijfer aan.²³⁶⁰ Terwijl De Mildt zich conservatief houdt aan het minimumaantal

²³⁵⁴ Volgens berekeningen van de Nederlandse overlevende Jules Schelvis werden er 34 313 Joden uit Nederland naar Sobibor gedeporteerd. Zie SCHELVIS, Jules. *Sobibor: A History of a Nazi Death Camp*. Oxford: Berg, 2007 [1988], 203-204.

²³⁵⁵ DISTEL, Barbara. *Sobibor* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 8. München: Beck, 2008, 375

²³⁵⁶ Central Commission for the Investigation of German Crimes in Poland. *German crimes in Poland*. Vol. 2. Warsaw: CCIGCP, 1947, 103

²³⁵⁷ RÜCKERL, Adalbert. *Nationalsozialistische Vernichtungslager im Spiegel deutscher Strafprozesse. Belzec, Sobibor, Treblinka, Chelmo*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1977, 154

²³⁵⁸ WITTE, Peter en TYAS, Stephen. *A New Document on the Deportation and Murder of Jews during "Einsatz Reinhardt" 1942* in *Holocaust and Genocide Studies*, 2001, 15, 3, 472

²³⁵⁹ SCHELVIS, Jules. *Sobibor: A History of a Nazi Death Camp*. Oxford: Berg, 2007 [1988], 110

²³⁶⁰ ARAD, Yitzhak. *Sobibor* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1333, BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 229, BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 142, BERGEN, Doris L. *War and Genocide: A Concise History of the Holocaust*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2003, 187, BILLIG, Joseph. *Les camps de concentration dans l'économie du Reich hitlerien*. Paris: Presses universitaires de France, 1973, 102, DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 149, FISCHEL, Jack R. *The Holocaust*. Westport: Greenwood Press, 1998, 83, FLEMING, Gerald. *Hitler and the Final Solution*. Berkeley: University of California Press, 1994 [1984], 63-64, FRIEDLANDER, Henry. *The Origins of the Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995, 287, GILBERT, Martin. *Atlas of the Holocaust*. New York: William Morrow & Company, 1993 [1982], 169, GOLCZEWSKI, Frank. *Polen* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 465, GREIF, Gideon. *Gas Chambers* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 232, GREIF, Gideon. *Sobibor* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 600, LANDAU, Ronnie S. *The Nazi Holocaust: Its History and Meaning*. London: I.B. Tauris & Co., 2006 [1992], 177, LONGERICH, Peter op http://www.hdot.org/en/trial/defense/pl2/V#notelink-pl2_4310p77n343, NIEWYK, Donald en NICOSIA, Francis. *The Columbia Guide to the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 2000, 21 en 208, ORTH, Karin. *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte*. Zürich: Pendo, 2000 [1999], 212, 343, ROZETT, Robert en SPECTOR, Shmuel (eds.). *Encyclopedia of the Holocaust*. New York: Facts on File, 2000, 412, SOFSKY, Wolfgang. *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager*. Frankfurt am Main: Fischer, 2002 [1993], 57 en 297, WAGNER, Thorsten. *Sobibor* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 734 en

van 150.000 slachtoffers, circuleren de schattingen van de overige auteurs ook rond het cijfer van 250.000: Distel en Longerich schatten het aantal op 150.000 tot 250.000 slachtoffers, Hilberg, Rosh en Jäckel spreken van ongeveer 200.000, Baumel en Berenbaum van 200.000 tot 250.000, Edelheit van 225 000 tot 250.000, Poliakov van 300.000 en Bridgman en Feig zelfs van 250.000 tot 600.000 slachtoffers.²³⁶¹

De twee overige exterminatiekampen, Lublin-Majdanek en Auschwitz-II Birkenau, fungeerden tegelijk als concentratiekamp.²³⁶² Gedeporteerde Joden hadden hier nog een zeer kleine overlevingskans, terwijl deze in de vier zuivere exterminatiekampen nagenoeg nihil was. Anders dan de zuivere exterminatiekampen, die uitsluitend bestemd waren voor Joden en beperkte groepen zigeuners, zaten in Majdanek en Birkenau ook krijgsgevangenen en politieke gevangenen, die evenwel bijna steeds van directe vernietiging gespaard bleven. Bij de schatting van het dodental in beide kampen moet dus een onderscheid gemaakt worden tussen joodse en niet-joodse slachtoffers.

YAHIL, Leni. *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932-1945*. Oxford: Oxford University Press, 1991 [1987], 360

²³⁶¹ ARNDT, Ino en SCHEFFLER, Wolfgang. *Organisierter Massenmord an Juden in nationalsozialistischen Vernichtungslagern in Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1976, 24, 2, 123, BAUMEL, Judith Tydor. *Extermination camps* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 178, BERENBAUM, Michael. *The World Must Know: A History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Memorial Museum*. Boston: Little, 1993, 123, BRIDGMAN, Jon. *The End of the Holocaust: The Liberation of the Camps*. London: Batsford, 1990, 21, DE MILDT, Dick. *In the Name of the People: Perpetrators of Genocide in the Reflection of their Post-War Prosecution in West Germany. The 'Euthanasia' and 'Aktion Reinhard' Trial Cases*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1996, 242, DISTEL, Barbara. Sobibor in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 8. München: Beck, 2008, 375, EDELHEIT, Abraham J. en EDELHEIT, Hershel. *History of the Holocaust: A Handbook and Dictionary*. Boulder: Westview Press, 1994, 294, FEIG, Konnilyn G. *Hitler's Death Camps: The Sanity of Madness*. New York: Holmes & Meier, 1981 [1979], 284-285, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1299, POLIAKOV, Léon. *Bréviaire de la haine. Le IIIe Reich et les Juifs*. Paris: Calmann-Lévy, 1951, 386, ROSH, Lea en JÄCKEL, Eberhard. *Der Tod ist ein Meister aus Deutschland. Deportation und Ermordung der Juden. Kollaboration und Verweigerung in Europa*. Hamburg: Hoffman & Campe, 1991 [1990], 199 en RÜCKERL, Adalbert. *Nationalsozialistische Vernichtungslager im Spiegel deutscher Strafprozesse. Belzec, Sobibor, Treblinka, Chelmno*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1977, 151

²³⁶² Terwijl in Chelmno, Belzec, Sobibor en Treblinka slechts sporadisch Joden van de onmiddellijke vergassing werden gespaard – indien er nood was aan nieuwe *Sonderkommandos* die bij het vernietigingsproces moesten helpen –, vonden er in Majdanek en Birkenau bij aankomst van de transporten echte selecties plaats. Joden die werkbekwaam geacht werden, werden niet naar de gaskamers gestuurd maar in een moordend systeem van dwangarbeid ingeschakeld. Ze werden geregistreerd, kregen een kampnummer getatoeëerd en waren op regelmatige tijdstippen aan nieuwe selecties onderhevig, voor zover ze intussen al niet aan uitputting bezweken. De vergassing in Majdanek en Birkenau vond plaats in stationaire gaskamers en geschiedde met het insecticide *Zyklon B* (en ook met koolmonoxide in Majdanek). Zie GUTMAN, Yisrael. *Auschwitz – An Overview* in BERENBAUM, Michael (eds.). *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*. Bloomington: Indiana University Press, 1994, 20, KRANZ, Thomas. *Lublin-Majdanek – Stammlager* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 7. München: Beck, 2008, 47, RUOFF, Alexander. *Zyklon B* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 815 en SCHWINDT, Barbara. *Das Konzentrations- und Vernichtungslager Majdanek. Funktionswandel im Kontext der "Endlösung"*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2005, 287-289. Net als Birkenau ressorteerde Majdanek onder de jurisdictie van het *Wirtschafts-Verwaltungshauptamt* en niet, zoals de exterminatiekampen van de *Aktion Reinhardt*, onder de jurisdictie van een *SS- und Polizeiführer*. Toch zijn er sterke indicaties dat Majdanek tijdelijk door Globocnik in de *Aktion Reinhardt* werd ingeschakeld. Dit blijkt onder meer uit de vermelding van Majdanek in het *Höfle-Telegramm*. Zie FRIEDLÄNDER, Saul. *Das Dritte Reich und die Juden*. Band 2. *Die Jahre der Vernichtung, 1939-1945*. München: Beck, 2006, 373 en WITTE, Peter en TYAS, Stephen. *A New Document on the Deportation and Murder of Jews during "Einsatz Reinhardt" 1942 in Holocaust and Genocide Studies*, 2001, 15, 3, 472.

Majdanek werd opgericht in oktober 1941 als werkkamp voor Russische krijgsgevangenen en deed vanaf juli 1942 dienst als werkkamp voor Poolse politieke gevangenen en Joden. Op dat moment werd het kamp ingeschakeld in de Jodenvernietiging, maar het is niet duidelijk of exterminatie het eigenlijke doel was dan wel een randeffect van nietsontziende exploitatie. In februari 1943 werd Majdanek officieel een concentratiekamp, zette zich wel duidelijk een politiek van *Vernichtung durch Arbeit* door en begon ook de massavernietiging door executie en vergassing.²³⁶³ Het kamp was in gebruik tot vlak voor de bevrijding door het Rode Leger op 23 juli 1944. De joodse slachtoffers waren voor het grootste deel afkomstig uit het district Lublin, maar ook vele Centraal- en West-Europese Joden vonden er de dood. In tegenstelling tot de andere exterminatiekampen kwam de meerderheid van de slachtoffers in Majdanek om door uitputting en ziekte. Bovendien werd de rechtstreekse exterminatie hier ook veel vaker uitgevoerd door executie dan door vergassing.²³⁶⁴ Lang werd ook gedacht dat het aantal niet-joodse slachtoffers hier hoger lag dan het aantal joodse, maar dit wordt door recent onderzoek tegengesproken.²³⁶⁵ Net als dat van de andere exterminatiekampen, werd ook het joodse dodental in Majdanek in de loop der jaren fel naar beneden herzien. Vlak na de bevrijding van het kamp kwam een Poolse-Russische onderzoekscommissie tot een schatting van 1.500.000 slachtoffers, waarvan er 1.380.000 gecremeerd waren.²³⁶⁶ Dit cijfer, waarin geen onderscheid werd gemaakt tussen krijgsgevangenen, politieke gevangenen en Joden, werd door de Russische hoofdaanklager ook op het Neurenbergtribunaal aangehaald.²³⁶⁷ In haar algemeen rapport over de in Polen begane nazi-misdaden kwam de reeds vermelde Poolse onderzoekscommissie in 1946 tot een raming van 1.500.000 tot 2.000.000 slachtoffers, waarvan een zeer groot deel Joden.²³⁶⁸ Beide rapporten baseerden hun conclusies op een – zeer problematische – extrapolatie van de crematiecapaciteit. In 1948 kwam Lukaszkiwicz in een nieuw rapport van de Poolse onderzoekscommissie tot een geschat dodental van 360.000, waarvan 200.000 Joden.²³⁶⁹ Deze bevindingen werden in 1981 bekrachtigd door een nieuwe studie van Marszalek, de

²³⁶³ KRANZ, Tomasz. *Das KL Lublin – zwischen Planung und Realisierung* in HERBERT, Ulrich, ORTH, Karin en DIECKMANN, Christoph (eds.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur. Band I.* Göttingen: Wallstein, 1998, 373 en SCHWINDT, Barbara. *Das Konzentrations- und Vernichtungslager Majdanek. Funktionswandel im Kontext der “Endlösung”.* Würzburg: Königshausen & Neumann, 2005, 122-124 en 292

²³⁶⁴ Vergassing gebeurde op eerder beperkte schaal, vooral met koolmonoxide uit gasflessen maar ook met Zyklon B. Zie KRANZ, Tomasz. *Das KL Lublin – zwischen Planung und Realisierung* in HERBERT, Ulrich, ORTH, Karin en DIECKMANN, Christoph (eds.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur. Band I.* Göttingen: Wallstein, 1998, 379-380 en SCHWINDT, Barbara. *Das Konzentrations- und Vernichtungslager Majdanek. Funktionswandel im Kontext der “Endlösung”.* Würzburg: Königshausen & Neumann, 2005, 160-161.

²³⁶⁵ KRANZ, Tomasz. *Das KL Lublin – zwischen Planung und Realisierung* in HERBERT, Ulrich, ORTH, Karin en DIECKMANN, Christoph (eds.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur. Band I.* Göttingen: Wallstein, 1998, 381, KRANZ, Tomasz. *Bookkeeping of Death and Prisoner Mortality at Majdanek* in SILBERKLANG, David (ed.). *Yad Vashem Studies 35.* Jerusalem: Yad Vashem, 2007, 108 en SCHWINDT, Barbara. *Das Konzentrations- und Vernichtungslager Majdanek. Funktionswandel im Kontext der “Endlösung”.* Würzburg: Königshausen & Neumann, 2005, 161-163

²³⁶⁶ *Communiqué of the Polish-Soviet Extraordinary Commission for Investigating the Crimes Committed by the Germans in the Majdanek Extermination Camp in Lublin.* Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1944, 21 en 27

²³⁶⁷ *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal.* Volume VII. Buffalo: Hein, 1995 [1947-1949], 590

²³⁶⁸ Central Commission for the Investigation of German Crimes in Poland. *German crimes in Poland.* Vol. 1. Warsaw: CCIGCP, 1946, 160

²³⁶⁹ Zie KRANZ, Thomas. *Lublin-Majdanek – Stammlager* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager.* Band 7. München: Beck, 2008, 71.

toenmalige directeur van het Majdanek-museum.²³⁷⁰ Ook deze raming kon niet overtuigen, omdat bleek dat Lukaszkiwicz en Marszalek op basis van ooggetuigenverslagen het aantal gedeporteerden en de mortaliteitsgraad kunstmatig hoog hadden ingeschat. Op het Majdanek-proces dat tussen 1975 en 1981 in Düsseldorf plaatsvond, volgden de rechters de expert-opinie van Scheffler, die een minimum van 200.000 slachtoffers vooropstelde, waarvan minstens 60.000 Joden.²³⁷¹ In 1991 kwam Rajca na een nieuw Pools onderzoek tot de conclusie dat er wellicht 235.000 slachtoffers gevallen waren, waarvan 110.000 Joden.²³⁷² En in 1998 schatte Kranz, het hoofd van het wetenschappelijk departement van het Majdanek-museum, het aantal slachtoffers op 170.000 tot 200.000, waarvan ongeveer 90.000 Joden.²³⁷³ De overzichtswerken lieten zich vrijelijk door deze plejade aan cijfers inspireren. Zo heeft Dawidowicz het nog steeds over 1.380.000, Feig en Fischel over 360.000, Berenbaum, Bridgman, Edelheit, Fischel, Greif en Rozett en Spector over omgerekend 200.000, Weiss over 120.000 tot 200.000, Landau over 130.000, Bergen, Gilbert en Yahil over 125.000, Baumel over 110.000, Burleigh, Schwindt over 90.000, Niewyk en Nicosia over 60.000 tot 120.000, Benz en Wagner over 60.000 tot 80.000, Bauer, Friedlander en Longerich over 60.000, Golczewski en Sofsky over 50.000 tot 60.000 en Hilberg, Orth, Rosh en Jäckel over 50.000 Joodse slachtoffers, terwijl Billig, Kogon en Poliakov zich niet aan een schatting wagen.²³⁷⁴ Een doorbraak in de analyse van het joodse dodental kwam er in 2005, na een

²³⁷⁰ Engelse versie: MARSZALEK, Jozef. *Majdanek: The Concentration Camp in Lublin*. Warsaw: Interpress, 1986, 187

²³⁷¹ KRANZ, Tomasz. *Bookkeeping of Death and Prisoner Mortality at Majdanek* in SILBERKLING, David (ed.). *Yad Vashem Studies* 35. Jerusalem: Yad Vashem, 2007, 103 en SCHEFFLER, Wolfgang. *Chelmno, Sobibor, Belzec und Majdanek* in JÄCKEL, Eberhard en ROHWER, Jürgen (eds.). *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg. Entschlussbildung und Verwirklichung*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1985, 148

²³⁷² Zie KRANZ, Thomas. *Lublin-Majdanek – Stammlager* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 7. München: Beck, 2008, 71-72.

²³⁷³ KRANZ, Tomasz. *Das KL Lublin – zwischen Planung und Realisierung* in HERBERT, Ulrich, ORTH, Karin en DIECKMANN, Christoph (eds.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Band I. Göttingen: Wallstein, 1998, 373 en 381

²³⁷⁴ BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 230, BAUMEL, Judith Tydor. *Extermination Camps* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 177, BENZ, Wolfgang. *Die Dimension des Völkermords. Einleitung* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 17, BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 142, BERENBAUM, Michael. *The World Must Know: A History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Memorial Museum*. Boston: Little, 1993, 124, BERGEN, Doris L. *War and Genocide: A Concise History of the Holocaust*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2003, 189, BILLIG, Joseph. *Les camps de concentration dans l'économie du Reich hitlerien*. Paris: Presses universitaires de France, 1973, 102, BRIDGMAN, Jon. *The End of the Holocaust: The Liberation of the Camps*. London: Batsford, 1990, 18, BURLEIGH, Michael. *The Third Reich: A New History*. New York: Hill & Wang, 2000, 650, DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 149, EDELHEIT, Abraham J. en EDELHEIT, Hershel. *History of the Holocaust: A Handbook and Dictionary*. Boulder: Westview Press, 1994, 283, FEIG, Konnilyn G. *Hitler's Death Camps: The Sanity of Madness*. New York: Holmes & Meier, 1981 [1979], 323, FISCHEL, Jack R. *The Holocaust*. Westport: Greenwood Press, 1998, 83, FRIEDLANDER, Henry. *The Origins of the Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995, 287, GOLCZEWSKI, Frank. *Polen* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 478, GOLDBERG, Esther en GILBERT, Martin. *Holocaust Memoir Digest: Survivors' Published Memoirs with Study Guide and Maps*. London: Vallentine Mitchell, 2004, 145, GREIF, Gideon. *Gas Chambers* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 233, GREIF, Gideon. *Majdanek* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 409, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1299, KOGON, Eugen, LANGBEIN, Hermann en RÜCKERL, Adalbert (eds.). *Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas. Eine dokumentation*. Frankfurt am Main: Fischer, 1983, 244, LANDAU, Ronnie S. *The Nazi Holocaust: Its History and Meaning*. London: I.B. Tauris & Co., 2006

nieuw en exhaustief onderzoek van oude en nieuw vrijgekomen bronnen door Kranz. Daaruit bleek dat de recente ramingen van Rajca en Kranz gebaseerd waren op een overdreven extrapolatie van de gegevens uit de enkele bewaard gebleven dodenboeken en deportatielijsten. In zijn nieuwe bevindingen, die door het Majdanek-museum en *Yad Vashem* als gezaghebbend erkend worden, komt Kranz tot de conclusie dat er in Majdanek waarschijnlijk ‘slechts’ 78.000 slachtoffers vielen, waaronder 59.000 Joden.²³⁷⁵

Ook Birkenau – dat net als Chelmno opgericht werd op geannexeerd Duits grondgebied –²³⁷⁶ was van oorsprong een werkkamp voor Russische krijgsgevangenen, dat in de zomer van 1942 werd ingeschakeld in de Jodenvernietiging en werd omgevormd tot concentratie- en exterminatiekamp.²³⁷⁷ Van alle exterminatiekampen werd Birkenau het laatst in gebruik genomen maar het bleef het langst operationeel, tot kort voor de bevrijding door het Rode Leger op 27 januari 1945. In tegenstelling tot de andere exterminatiekampen kwamen hier vooral veel niet-Poolse Joden terecht, uit West-Europa, Centraal-Europa en Hongarije.²³⁷⁸ Over het aantal joodse slachtoffers bestond decennialang grote onduidelijkheid. Vlak na de bevrijding van het kamp raamde de Pools-Russische onderzoekscommissie het

[1992], 177, LONGERICH, Peter op http://www.hdot.org/en/trial/defense/pl2/V#notelink-pl2_4310p77n343, NIEWYK, Donald en NICOSIA, Francis. *The Columbia Guide to the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 2000, 21, ORTH, Karin. *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte*. Zürich: Pendo, 2000 [1999], 212, 343, POLIAKOV, Léon. *Bréviaire de la haine. Le IIIe Reich et les Juifs*. Paris: Calmann-Lévy, 1951, 387, ROSH, Lea en JÄCKEL, Eberhard. *Der Tod ist ein Meister aus Deutschland. Deportation und Ermordung der Juden. Kollaboration und Verweigerung in Europa*. Hamburg: Hoffman & Campe, 1991 [1990], 199, ROZETT, Robert en SPECTOR, Shmuel (eds.). *Encyclopedia of the Holocaust*. New York: Facts on File, 2000, 312, SCHWINDT, Barbara. *Das Konzentrations- und Vernichtungslager Majdanek. Funktionswandel im Kontext der “Endlösung”*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2005, 291, SOFKSY, Wolfgang. *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager*. Frankfurt am Main: Fischer, 2002 [1993], 297, WAGNER, Thorsten. *Lublin-Majdanek* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 573, WEISS, Aharon. *Categories of Camps: Their Character and Role in the Execution of the “Final Solution of the Jewish Question”* in *The Nazi Concentration Camps. Proceedings of the Fourth Yad Vashem International Historical Conference*. Jerusalem: Yad Vashem, 1984, 132 en YAHIL, Leni. *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932-1945*. Oxford: Oxford University Press, 1991 [1987], 363

²³⁷⁵ KRANZ, Tomasz. *Die Erfassung der Todesfälle und die Häftlingssterblichkeit im KZ Lublin* in *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2007, 55, 3, 239, KRANZ, Tomasz. *Extermination of Jews at the Majdanek concentration camp*. Lublin: Panstwowe Muzeum na Majdanku, 2007, 71-75, KRANZ, Tomasz. *Bookkeeping of Death and Prisoner Mortality at Majdanek* in SILBERKLANG, David (ed.). *Yad Vashem Studies 35*. Jerusalem: Yad Vashem, 2007, 108 en KRANZ, Thomas. *Lublin-Majdanek – Stammlager* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 7. München: Beck, 2008, 73

²³⁷⁶ Bijna steeds wordt Auschwitz-Birkenau voorgesteld als een Pools concentratie- en exterminatiekamp. Hoewel het nu inderdaad op Pools grondgebied ligt, was dat niet het geval bij de oprichting. Auschwitz-Birkenau lag weliswaar in de buurt van Krakau, maar behoorde niet tot het district Krakau (en dus ook niet tot het *Generalgouvernement*), maar tot *Ostoberschlesien*, dat na de inval in Polen bij de *Reichsgau Oberschlesien* (Opper-Silezië) geannexeerd werd. De standaardbewering dat de exterminatiekampen stelselmatig ver van het Duitse grondgebied werden opgericht, moet dus fel genuanceerd worden.

²³⁷⁷ GUTMAN, Israel. *Auschwitz – An Overview* in GUTMAN, Israel en BERENBAUM, Michael (eds.). *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*. Bloomington: Indiana University Press, 1994, 16-18. Naast Auschwitz-I (*Stammlager*) en Auschwitz-II (*Birkenau*), werd ook het werkkamp Auschwitz-III (*Monowitz*) opgericht. Aan Auschwitz-III – waarvan het hoofdkamp zich bevond in de buurt van een industrieel complex van I.G. Farben waar synthetische rubber (*Buna*) vervaardigd werd – zouden uiteindelijk 45 kleinere werkkampen (*Außenlager*) ondergeschikt worden.

²³⁷⁸ PIPER, Franciszek. *Auschwitz Concentration Camp: How it Was Used in the Nazi System of Terror and Genocide and in the Economy of the Third Reich* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 374

dodental op ongeveer 4 miljoen.²³⁷⁹ Dit cijfer, dat betrekking had op alle categorieën gevangenen, werd door de Russische hoofdaanklager op het Neurenbergtribunaal herhaald.²³⁸⁰ In 1946 kwam de reeds vermelde Poolse onderzoekscommissie in haar algemeen rapport over de in Polen begane nazi-misdaden tot een gelijkaardige schatting. Het cijfer van 4 miljoen baseerde zich op een zeer problematische extrapolatie van de maximale crematiecapaciteit en op getuigenissen van overlevenden en lokale spoorwegbeamten.²³⁸¹ Tijdens het proces van kampcommandant Rudolf Höss, dat in maart 1947 in Warschau doorging en op zijn doodvonnis zou uitdraaien, kwam het Poolse militaire tribunaal tot de bevinding dat het aantal slachtoffers tussen de 2,8 en 4 miljoen moest liggen.²³⁸² Van 1948 tot 1989 stond het cijfer van 4 miljoen ook op de gedenksteen in Auschwitz vermeld. Deze schatting vinden we in verschillende overzichtswerken terug: zo sprak Kogon in 1946 van een dodental van waarschijnlijk 4,5 miljoen en maakten Bridgman en Feig zelfs nog in 1990 gewag van 4 miljoen slachtoffers.²³⁸³ Een tweede, lagere schatting die vooral in het westen lange tijd opgang maakte, hield het op 2,5 tot 3 miljoen slachtoffers. Deze raming was gebaseerd op een verklaring die Höss in Britse gevangenschap had afgelegd en had beaamd toen hij op het Neurenbergtribunaal als getuige à décharge voor Kaltenbrunner werd opgeroepen.²³⁸⁴ Höss zou tegen gerechtspychiater Gilbert, in zijn autobiografische optekeningen en op zijn proces in Warschau echter benadrukken dat dit cijfer afkomstig was van Eichmann en eigenlijk enkel sloeg op de maximale technische haalbaarheid.²³⁸⁵ Zijn eigen berekeningen leverden naar eigen zeggen een dodental op van ongeveer 1.130.000 slachtoffers.²³⁸⁶ Höss' initiële raming van 2,5 tot 3 miljoen slachtoffers werd echter behouden in de meeste overzichtswerken van vóór 1991. Doorgaans werd in deze schattingen het officiële Poolse cijfer van 4 miljoen slachtoffers als maximumaantal vooropgesteld. Dit was evident het geval bij Poolse auteurs die aan onderzoeksinstellingen zoals het Auschwitzmuseum verbonden waren: Buszko, Czech, Smolen, Piper en Madajczyk hielden vast aan de officiële staatsdoctrine en schatten het totale aantal slachtoffers op 2,5 tot 4 miljoen.²³⁸⁷ Maar ook in het westen maakten verschillende auteurs een soortgelijke raming:

²³⁷⁹ *Statement of the Extraordinary State Committee for the Ascertaining and Investigation of Crimes Committed by the German-fascist Invaders and Their Associates on Crimes Committed by the German-fascist Invaders in the Oswiecim Death Camp in Information Bulletin, Embassy of the Soviet Socialist Republics, 1945, 5, 54, 8* zoals geciteerd bij VAN PELT, Robert Jan. *The Case for Auschwitz: Evidence from the Irving Trial*. Bloomington: Indiana University Press, 2002, 183 en 522

²³⁸⁰ *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal*. Volume VII. Buffalo: Hein, 1995 [1947-1949], 489

²³⁸¹ Central Commission for the Investigation of German Crimes in Poland. *German crimes in Poland*. Vol. 1. Warsaw: CCIGCP, 1946, 90

²³⁸² Zoals vermeld door PIPER, Franciszek. *The Number of Victims* in GUTMAN, Israel en BERENBAUM, Michael (eds.). *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*. Bloomington: Indiana University Press, 1994, 60.

²³⁸³ BRIDGMAN, Jon. *The End of the Holocaust: The Liberation of the Camps*. London: Batsford, 1990, 26 en FEIG, Konnilyn G. *Hitler's Death Camps: The Sanity of Madness*. New York: Holmes & Meier, 1981 [1979], 333-335 en 364

²³⁸⁴ "I ... estimate that at least 2,500,000 victims were executed and exterminated there by gassing and burning, and at least another half million succumbed to starvation and disease making a total dead of about 3,000,000." Zie *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal*. Volume XI. Buffalo: Hein, 1995 [1947-1949], 415.

²³⁸⁵ GILBERT, Gustave M. *Nuremberg Diary*. New York: Farrar, Strauss & Co., 1947, 249

²³⁸⁶ HOESS, Rudolf. *Kommandant in Auschwitz. Autobiographische Aufzeichnungen*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1994 [1958], 252

²³⁸⁷ Zie CZECH, Danuta. *Konzentrationslager Auschwitz. Abriss der Geschichte* in BUSZKO, Josef (ed.). *Auschwitz. Geschichte und Wirklichkeit des Vernichtungslagers*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1980, 42, PIPER, Franciszek. *The Number of Victims* in GUTMAN, Israel en BERENBAUM, Michael (eds.). *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*. Bloomington: Indiana University Press, 1994, 66 en SMOLEN, Kazimierz. *Bestrafung der Verbrecher von Auschwitz* in BUSZKO, Josef (ed.). *Auschwitz. Geschichte und Wirklichkeit des Vernichtungslagers*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1980, 211.

zo sprak Yahil van een totaal dodental van 2 tot 4 miljoen, Bauer van minstens 1,5 maar wellicht 3,5 miljoen doden en Billig van ongeveer 2.230.000 slachtoffers.²³⁸⁸ Andere auteurs probeerden op basis hiervan een schatting te maken van het aantal joodse slachtoffers alleen: zowel Dawidowicz, Gilbert, Levin als Poliakov gewaagden van een dodental van 2 miljoen, terwijl Robinson melding maakte van 1 tot 2,5 miljoen en Weiss van 1,2 tot 2,5 miljoen joodse slachtoffers.²³⁸⁹ Een derde raming die tot 1991 in enkele westerse overzichtswerken terug was te vinden, ging uit van een cijfer van grosso modo 1 miljoen slachtoffers. Hierbij werd niet de geëxtrapoleerde crematiecapaciteit of het initiële getuigenis van Höss maar het aantal en de omvang van de verifieerbare treintransporten als uitgangspunt genomen. In 1953 kwam Reitlinger na een wel heel conservatieve optelsom tot een bewezen aantal van 840.800 slachtoffers.²³⁹⁰ In 1961 kwam Hilberg na een eigen berekening echter tot de conclusie dat een dodental van 1 miljoen wellicht dichter bij de waarheid lag, omdat Reitlinger het aantal gedeporteerde Poolse en Hongaarse Joden ondergewaardeerd had.²³⁹¹ Geen van de drie voornoemde standaardschattingen was echter gebaseerd op diepgaande studie, omdat gedegen archiefonderzoek in Polen voor westerse historici nu eenmaal onmogelijk was en de Poolse historici zich aan de officiële dictaten moesten houden. Dit veranderde in het begin van de jaren 80, toen het politieke klimaat in Polen begon te versoepelen.²³⁹² In 1983 publiceerde de Franse historicus en Auschwitzoverlevende Wellers een eerste grondige analyse van deportatiecijfers, resulterend in een dodental van 1.471.595 slachtoffers, waarvan 1.352.980 Joden.²³⁹³ Vlak nadien begon Piper, een Poolse historicus verbonden aan het Auschwitzmuseum, aan zijn intussen gerenommeerde onderzoek. Op basis van geüpdate deportatielijsten en het geactualiseerde *Kalendarium* – waarin de activiteiten in Auschwitz dag na dag minutieus gereconstrueerd waren – kwam Piper tot de bevinding dat het cijfer van Wellers overdreven was.²³⁹⁴ Wellers had het aantal naar Auschwitz gedeporteerde Poolse

²³⁸⁸ BILLIG, Joseph. *Les camps de concentration dans l'économie du Reich hitlerien*. Paris: Presses universitaires de France, 1973, 102 en YAHIL, Leni. *The fate of European Jewry, 1932-1945*. New York: Oxford University Press, 1990, 528. Zie ook BAUER, Yehuda. Foreword in MÜLLER, Filip. *Eyewitness Auschwitz: Three Years in the Gas Chambers*. New York: Stein & Day, 1979, xi (3,5 miljoen), BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 1982, 215 (van 1,5 tot 3,5 miljoen) en BAUER, Yehuda. *Auschwitz* in JÄCKEL, Eberhard en ROHWER, Jürgen (eds.). *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg. Entschlussbildung und Verwirklichung*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1985, 173 (2,5 miljoen). In de recente edities van zijn werk heeft Bauer het dodental gecorrigeerd naar 1,1 miljoen, waarvan 1 miljoen Joden.

²³⁸⁹ DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 149, GILBERT, Martin. *Atlas of the Holocaust*. New York: William Morrow & Company, 1982, 100, LEVIN, Nora. *The Holocaust. The Destruction of European Jewry, 1933-1945*. New York: Crowell, 1968, 316, POLIAKOV, Léon. *Bréviaire de la haine. Le IIIe Reich et les Juifs*. Paris: Calmann-Lévy, 1951, 387, ROBINSON, Jacob. *Holocaust* in *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 855 en WEISS, Aharon. *Categories of Camps: Their Character and Role in the Execution of the "Final Solution of the Jewish Question"* in *The Nazi Concentration Camps: Proceedings of the Fourth Yad Vashem International Historical Conference*. Jerusalem: Yad Vashem, 1984, 132

²³⁹⁰ REITLINGER, Gerald. *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945*. London: Vallentine & Mitchell, 1953, 460-462

²³⁹¹ HILBERG, Raul. *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle Books, 1961, 572

²³⁹² VAN PELT, Robert Jan. *The Case for Auschwitz: Evidence from the Irving Trial*. Bloomington: Indiana University Press, 2002, 109

²³⁹³ WELLERS, Georges. *Essai de détermination du nombre de morts au camp d'Auschwitz* in *Le monde juif*, 1983, 112, 158

²³⁹⁴ Zo werd het aantal Joden dat uit België (SS-Sammellager Mecheln) naar Auschwitz gedeporteerd werd in 1982 door Klarsfeld en Steinberg gezaghebbend vastgelegd op 24 906. Zie KLARSFELD, Serge en STEINBERG, Maxime. *Mémorial de la déportation des juifs de Belgique*. Bruxelles: Union des Déportés Juifs en Belgique, 1982, 22-23, ADRIAENS, Ward, STEINBERG, Maxime, SCHRAM, Laurence, RAMET, Patricia, HAUTERMANN, Eric en MARQUENIE, Ilse. *Mecheln-Auschwitz 1942-1944. Deel 1. De vernietiging van de Joden van België*. Brussel: VUBPress, 2009 en WETZEL, Juliane. *Frankreich und Belgien* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 129-131. Het *Kalendarium* is een sinds 1956 bijgehouden kroniek van de dagdagelijkse

Joden veel te hoog ingeschat en geen rekening gehouden met de transfers van gevangenen naar andere kampen.²³⁹⁵ Pipers eigen onderzoek maakte gewag van ongeveer 1.100.000 naar Auschwitz gedeporteerde Joden, waarvan er zo'n 960.000 omkwamen (865.000 door vergassing onmiddellijk na aankomst en 95.000 door ontbering of vergassing na latere selectie). Het totale aantal slachtoffers raamde Piper op 1.082.000, een cijfer dat zeer dicht ligt bij wat Höss beweerd had.²³⁹⁶ Deze schattingen werden door het Yad Vashem onderschreven en worden sindsdien als minimumcijfers aanvaard. De conclusies van Piper werden in 1993 en 1994 eventjes in twijfel getrokken door Pressac, die van oordeel was dat Piper het aantal gedeporteerde Poolse Joden zwaar overschatte en het aantal Hongaarse Joden dat Auschwitz enkel als doorgangskamp ervaren had (*Durchgangsjuden*) zwaar onderschatte. Volgens Pressac was er daarom 'slechts' sprake van 667.200 tot 747.200 naar Auschwitz gedeporteerde Joden, waarvan er 630.000 tot 710.000 het leven gelaten hadden.²³⁹⁷ Nadere analyse door onder meer Van Pelt wees echter op ernstige methodologische tekortkomingen in het onderzoek van Pressac en bevestigde de conclusies van Piper.²³⁹⁸ Sinds de publicatie van Pipers bevindingen, wordt zijn schatting door bijna alle standaardwerken overgenomen: zo hebben Bauer, Benz, Dwork en Van Pelt, Edelheit, Golczewski, Hayes, Hilberg, Longerich, Orth, Rosh en Jäckel, Rozett en Spector, Sofsky en Wieviorka het over bijna 1 miljoen of precies 1 miljoen joodse slachtoffers.²³⁹⁹ Buszko en Krakowski spreken over meer

exterminatiepraktijk in Birkenau. Voortdurend aangevuld wanneer nieuwe gegevens ter beschikking kwamen, werd het *Kalendarium* in 1989 in één enorm boekdeel in het Duits gepubliceerd: CZECH, Danuta. *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939-1945*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1989.

²³⁹⁵ PIPER, Franciszek. *The Number of Victims* in GUTMAN, Israel en BERENBAUM, Michael (eds.). *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*. Bloomington: Indiana University Press, 1994, 69

²³⁹⁶ PIPER, Franciszek. *Estimating the number of deportees to and victims of the Auschwitz-Birkenau camp* in *Yad Vashem Studies*, 1991, 21, 98 en PIPER, Franciszek. *Die Zahl der Opfer von Auschwitz. Aufgrund der Quellen und der Erträge der Forschung 1945 bis 1990*. Oswiecim: Verlag Staatliches Museum, 1993, 202

²³⁹⁷ PRESSAC, Jean-Claude. *Die Krematorien von Auschwitz. Die Technik des Massenmordes*. München: Piper, 1994, 197-199. In de oorspronkelijke, Franse versie hanteerde Pressac nog het cijfer van 775.000 omgekomen Joden. Zie PRESSAC, Jean-Claude. *Les crématoires d'Auschwitz. La machinerie du meurtre de masse*. Paris: CNRS, 1993, 147-148.

²³⁹⁸ VAN PELT, Robert Jan. *The Case for Auschwitz: Evidence from the Irving Trial*. Bloomington: Indiana University Press, 2002, 116-119. Pipers conclusies werden recent nog in vraag gesteld door Meyer, maar zijn raming (550.000 joodse slachtoffers) valt al helemaal niet au sérieux te nemen. Zie MEYER, Fritjof. *Die Zahl der Opfer von Auschwitz. Neue Erkenntnisse durch neue Archivfunde in Osteuropa*. Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Osten, 2002, 52, 5, 641 en de vernietigende kritiek van ZIMMERMAN, John C. Fritjof Meyer and the Number of Auschwitz Victims: A Critical Analysis in *Journal of Genocide Research*, 2004, 6, 2, 249-266.

²³⁹⁹ BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 235, BENZ, Wolfgang. *Die Dimension des Völkermords. Einleitung* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 17, BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 142, BENZ, Wolfgang, BISTROVIC, Miriam, CURIO, Claudia, DISTEL, Barbara, JAHN, Franziska, KÖNIGSEDER, Angelika, MIHOK, Brigitte en WALTER, Verena. *Auschwitz* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 5. München: Beck, 2007, 79, BURLEIGH, Michael. *The Third Reich: A New History*. New York: Hill & Wang, 2000, 644, DWORK, Deborah en VAN PELT, Robert Jan. *Holocaust: A History*. New York: W.W. Norton, 2002, 312, EDELHEIT, Abraham J. en EDELHEIT, Hershel. *History of the Holocaust: A Handbook and Dictionary*. Boulder: Westview Press, 1994, 275, GOLCZEWSKI, Frank. *Polen* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 469, HAYES, Peter. *Auschwitz, Capital of the Holocaust* in *Holocaust and Genocide Studies*, 2003, 17, 2, 330, HILBERG, Raul. *Auschwitz* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 44, LONGERICH, Peter op http://www.hdot.org/en/trial/defense/pl2/V#notelink-pl2_4310p77n343, ORTH, Karin. *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte*. Zürich: Pendo, 2000 [1999], 199-200 en 343, ROSH, Lea en JÄCKEL, Eberhard. *Der Tod ist ein Meister aus Deutschland. Deportation und Ermordung der Juden. Kollaboration und Verweigerung in Europa*. Hamburg: Hoffman &

dan 1 miljoen joodse slachtoffers, Berenbaum vermeldt een joods dodental van 1,1 miljoen en Landau maakt gewag van 1.250.000 joodse slachtoffers.²⁴⁰⁰ Enkele auteurs, zoals Baumel, Fischel, Greif, Niewyk en Nicosia en Streim kiezen niet tussen de schattingen van Wellers en Piper en houden het op een totaal dodental van 1,1 tot 1,5 miljoen, waarvan 90 % Joden.²⁴⁰¹

b Getto's, werkkampen, concentratiekampen, dodenmarsen

Terwijl het joodse dodental van de exterminatiekampen zich met een zekere mate van nauwkeurigheid laat vaststellen op 2.800.000, valt het aantal slachtoffers van het getto-, werk- en concentratiekampstelsel veel moeilijker na te gaan. Over deze tweede grote oorzaak van Jodensterfte bestaat maar heel beperkt onderzoek. Onderzoekers hebben bovendien te kampen met zeer beperkt bronnenmateriaal en een lastige afbakening van hun onderzoeksdomein. Door de dynamische overgang van getto's naar werk- en concentratiekampen en door aanhoudende liquidatiegolven valt nog nauwelijks te achterhalen waar de slachtoffers binnen deze brutale internerings- en exploitatiestructuur precies het leven lieten, voor zover ze intussen al niet naar de vernietigingskampen waren afgevoerd.

Over het aantal Joden dat in de getto's stierf aan ziekte en ontbering zijn geen precieze cijfers beschikbaar. Bij de meer dan 400 getto's die van midden 1940 tot begin 1942 in bezet gebied opgericht werden, moet een onderscheid worden gemaakt tussen de getto's in bezet West-Polen en die in oostelijker gelegen territorium.²⁴⁰² De getto's die – na de inval van het Duitse leger in de Sovjet-Unie in juni 1941 – in Oost-Polen, Oekraïne, Wit-Rusland, Rusland en de Baltische staten opgericht waren, werden – op enkele uitzonderingen na –²⁴⁰³ niet economisch uitgebuit en bestonden slechts heel kort. Ze vielen nagenoeg volledig aan pogroms en executies door *Einsatzgruppen* ten prooi, waardoor de slachtoffers doorgaans niet onder de rubriek gettoïsering behandeld worden maar opgeteld worden bij die van de mobiele

Campe, 1991 [1990], 199, ROZETT, Robert en SPECTOR, Shmuel (eds.). *Encyclopedia of the Holocaust*. New York: Facts on File, 2000, 123, SOFSKY, Wolfgang. *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager*. Frankfurt am Main: Fischer, 2002 [1993], 372-373, WIEVIORKA, Annette. *Auschwitz. La solution finale*. Paris: Tallandier, 2005, 277

²⁴⁰⁰ BERENBAUM, Michael. *The World Must Know: A History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Memorial Museum*. Boston: Little, 1993, 124, BUSZKO, Jozef en KRAKOWSKI, Shmuel. *Auschwitz in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 119 en LANDAU, Ronnie S. *The Nazi Holocaust: Its History and Meaning*. London: I.B. Tauris & Co., 2006 [1992], 177

²⁴⁰¹ BAUMEL, Judith Tydor. *Extermination Camps* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 177, FISCHEL, Jack R. *The Holocaust*. Westport: Greenwood Press, 1998, 83, NIEWYK, Donald en NICOSIA, Francis. *The Columbia Guide to the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 2000, 21 en 195, GREIF, Gideon. *Gas Chambers* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 236 en STREIM, Alfred. *Auschwitz in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 382

²⁴⁰² BENZ, Wolfgang. *Nationalsozialistische Zwangslager. Ein Überblick* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 1. *Die Organisation des Terrors*. München: Beck, 2005, 19-20 en HILBERG, Raul. *Ghetto Formation* in GIGLIOTTI, Simone en LANG, Berel (ed.). *The Holocaust: A Reader*. Malden: Blackwell, 2005, 131-133

²⁴⁰³ De belangrijkste uitzonderingen waren het getto van Bialystok (dat zich bevond in het distrikt Bialystok dat aan Oost-Pruisen verbonden werd), het getto van Lviv/Lemberg (dat zich situeerde in het distrikt Galicië dat geïncorporeerd werd in het *Generalgouvernement*) en de getto's van Kowno/Kaunas en Vilna/Vilnius. Deze getto's werden niet volledig door *Einsatzgruppen* geliquideerd maar wachtte hetzelfde lot als de getto's in West-Polen: regelmatige selecties van werkbekwamen die naar concentratie- en werkkampen afgevoerd werden en de deportatie van de rest naar de vernietigingskampen.

executiebataljons.²⁴⁰⁴ In bezet West-Polen hadden de getto's wel een – zij het zeer ambigu en tamelijk kortstondig – economisch belang.²⁴⁰⁵ Grote getto's werden daar verschillende jaren in stand gehouden onder mensonterende omstandigheden. Alleen al in de getto's van Warschau (500.000; november 1940 - mei 1943) en Lodz (200.000; april 1940 - augustus 1944) stierven hierdoor respectievelijk 100.000 en 45.000 Joden aan ziekte en ontbering.²⁴⁰⁶

Vanaf december 1941 (in de *Warthegau*) en maart 1942 (in het *Generalgouvernement*) begonnen de getto-liquidaties, die resulteerden in massale deportatiegolven. Als gevolg hiervan vonden op drie jaar tijd naar schatting 1,8 miljoen Joden uit de getto's in voormalig West- en Centraal-Polen de dood in de exterminatiekampen.²⁴⁰⁷ Honderdduizenden werden echter gespaard om dwangarbeid te verrichten in één van vier werkkampsystemen die vanaf 1940 in het leven geroepen waren.²⁴⁰⁸ Een eerste systeem van dwangarbeid werd in de grote getto's zelf ontwikkeld: tot aan hun finale liquidatie werden steeds kleinere groepen werkbekwaam geachte Joden en hun families gevrijwaard van deportatie naar de exterminatiekampen. Deze krimpende *Rest-* of *Arbeitsghettos*, die niet onder de jurisdictie van de SS maar onder burgerlijk bestuur vielen, werden zo de facto tot werkkampen omgevormd die, zoals we net gezien hebben, aan talloze mensen het leven zouden kosten.²⁴⁰⁹ Een tweede systeem behelsde de werkkampen van *Organisation Todt*, actief in militaire infrastructuurwerken en stratenbouw. Meerdere tienduizenden Joden uit de getto's in de geannexeerde gebieden werden afgevoerd naar ongeveer 40 werkkampen in de buurt om daar onder helse omstandigheden *Autobahnen* aan te leggen.²⁴¹⁰ Daarnaast superviseerde *Organisation Todt* ook de aanleg van *Durchgangsstraße IV*, een militaire bevoorradingsweg die zich uitstrekte van Galicië in het *Generalgouvernement* tot diep in Oekraïne. In de 20

²⁴⁰⁴ Cf. ANGRICK, Andrej. *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941-1943*. Hamburg: Hamburger Edition, 2003, 733, FRIEDLÄNDER, Saul. *Das Dritte Reich und die Juden*. Band 2. *Die Jahre der Vernichtung, 1939-1945*. München: Beck, 2006, 237 en LOWER, Wendy. *Facilitating Genocide: Nazi Ghettoization Practices in Occupied Ukraine, 1941-1942* in STERLING, Eric J. (ed.). *Life in the Ghettos During the Holocaust*. Syracuse: Syracuse University Press, 2005, 120.

²⁴⁰⁵ In de nazi-administratie van de getto's (in nazi-jargon *jüdische Wohnbezirke* genoemd) was er een continue strijd tussen voorstanders van een economische uitbouw van de getto's (*productionists*) en voorstanders van het laten uitsterven van de getto's (*attritionists*). Tot aan de beslissing tot liquidatie van de getto's was er een delicaat evenwicht, waarbij economische exploitatie betracht werd onder onmenselijke omstandigheden. Zie BROWNING, Christopher R. *Nazi Ghettoization Policy in Poland: 1939-41* in *Central European History*, 1986, 19, 4, 348-356.

²⁴⁰⁶ GROSSMAN, Naomi. *Ghettos: Hunger and Disease* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 260, GUTMAN, Yisrael en FRIEDMAN, Ina R. *Jews of Warsaw 1939-1943: Ghetto, Underground, Revolt*. Bloomington: Indiana University Press, 1989 [1982], 106 en LÖW, Andrea. *Juden im Getto Litzmannstadt. Lebensbedingungen, Selbstwahrnehmung, Verhalten*. Göttingen: Wallstein, 2006, 7 en 164

²⁴⁰⁷ GOLCZEWSKI, Frank. *Polen* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 495

²⁴⁰⁸ BENZ, Wolfgang. *Nationalsozialistische Zwangslager. Ein Überblick* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 1. *Die Organisation des Terrors*. München: Beck, 2005, 19 en 21-23 en SCHEFFLER, Wolfgang. *The Forgotten Part of the "Final Solution": The Liquidation of the Ghettos* in MARRUS, Michael R. (ed.). *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*. Vol. 3. *The "Final Solution": The Implementation of Mass Murder*. Westport: Meckler, 1989, 829

²⁴⁰⁹ GRUNER, Wolf. *Jewish Forced Labor under the Nazis: Economic Needs and Racial Aims, 1938-1944*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 189-192

²⁴¹⁰ BERGMANN, Armin. *Organisation Todt* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 629, GRUNER, Wolf. *Juden bauen die 'Strassen des Führers': Zwangsarbeit und Zwangsarbeitslager für nichtdeutsche Juden im Altreich 1940 bis 1943-44* in *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1996, 44, 9, 807-808 en KAIENBURG, Hermann. *Jüdische Arbeitslager an der "Straße der SS"* in 1999. *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 1996, 11, 1, 16

werkkampen van deze *Durchgangsstraße* vonden meer dan 25.000 Joden de dood.²⁴¹¹ Waarschijnlijk diende het moordende werkregime in deze kampen trouwens als inspiratie voor de omschrijving die op de Wannsee-conferentie gebruikt werd voor het dodelijke lot dat de West- en Centraal-Europese Joden te wachten zou staan.²⁴¹² Een derde stelsel van dwangarbeid werd ontwikkeld door *Organisation Schmelt* en viseerde ook vooral Joden uit de geannexeerde gebieden. In meer dan 160 kampen in Silezië en Sudetenland werden tienduizenden van hen ingezet in de stratenbouw en oorlogsindustrie. Ook in deze kampen heerste een enorm sterftcijfer door hongers, koude, uitputting en mishandeling.²⁴¹³ Een vierde en laatste systeem van dwangarbeid werd niet door een overkoepelende SS-organisatie maar door de SS- und Polizeiführer van het *Generalgouvernement* uitgewerkt. Werkbekwame Joden uit geliquideerde getto's in het *Generalgouvernement* kwamen terecht in een gedecentraliseerd geheel van 300 tot 400 dwangarbeidkampen. Midden 1943 waren ongeveer 120.000 Joden gedwongen tewerkgesteld in deze *Judenarbeitslager*, waarvan de grootste, zoals Krakau-Plazow, meer dan 10.000 dwangarbeiders bevatten.²⁴¹⁴ Rond dat tijdstip waren – op dat van Lodz na – ongeveer alle getto's geliquideerd en alle werkbekwame Joden in werkkampen ondergebracht. Korte tijd later werden de dwangarbeidkampen – die in praktijk vaak waren uitgegroeid tot centra van slavenarbeid waarin een politiek van *Vernichtung durch*

²⁴¹¹ KAIENBURG, Hermann. *Jüdische Arbeitslager an der "Straße der SS"* in 1999. *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 1996, 11, 1, 39, KWIET, Konrad. DG 4 in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 431-432, ANGRICK, Andrej. *Annihilation and Labor: Jews and Thoroughfare IV in Central Ukraine* in RAY, Brandon en LOWER, Wendy (eds.). *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*. Bloomington: Indiana University Press, 2008, 213-214 en SANDKÜHLER, Thomas. *Judenpolitik und Judenmord im Distrikt Galizien, 1941-1942* in HERBERT, Ulrich (ed.). *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945. Neue Forschungen und Kontroversen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1998, 136-137

²⁴¹² "In großen Arbeitskolonnen, unter Trennung der Geschlechter, werden die arbeitsfähigen Juden straßenbauend in diese Gebiete geführt, wobei zweifellos ein Großteil durch natürliche Verminderung ausfallen wird. Der allfällig endlich verbleibende Restbestand wird, da es sich bei diesem zweifellos um den widerstandsfähigsten Teil handelt, entsprechend behandelt werden müssen, da dieser, eine natürliche Auslese darstellend, bei Freilassung als Keimzelle eines neuen jüdischen Aufbaues anzusprechen ist." in het protocol van de Wannsee-Konferenz: HOFER, Walther (ed.). *Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933-1945*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1980 [1957], 304. Zie voor de Wannsee-conferentie: BROWNING, Christopher R. *Wannseekonferenz* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1516-1519 en PÄTZOLD, Kurt. *Wannsee-Konferenz* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 794-795 en voor de link met de activiteiten van *Organisation Todt* aan de *Durchgangsstraße IV*: BENZ, Wolfgang. *Nationalsozialistische Zwangslager. Ein Überblick* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 1. *Die Organisation des Terrors*. München: Beck, 2005, 23, BROWNING, Christopher R. *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 73, FRIEDLÄNDER, Saul. *Das Dritte Reich und die Juden*. Band 2. *Die Jahre der Vernichtung, 1939-1945*. München: Beck, 2006, 370 en KAIENBURG, Hermann. *Jüdische Arbeitslager an der "Straße der SS"* in 1999. *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 1996, 11, 1, 39.

²⁴¹³ GRUNER, Wolf. *Organisation Schmelt* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 628, GRUNER, Wolf. *Jewish Forced Labor under the Nazis: Economic Needs and Racial Aims, 1938-1944*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 228-229 en GUTERMAN, Belah. *A Narrow Bridge to Life: Jewish Forced Labor and Survival in the Gross-Rosen Camp System, 1940-1945*. New York: Berghahn Books, 2008, 61-62

²⁴¹⁴ ALLEN, Michael T. *The Business of Genocide: The SS, Slave Labor, and the Concentration Camps*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2002, 151 en 245-246 en POHL, Dieter. *Die großen Zwangslager der SS- und Polizeiführer für Juden im Generalgouvernement 1942-1945* in HERBERT, Ulrich, ORTH, Karin en DIECKMANN, Christoph (eds.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Band I. Göttingen: Wallstein, 1998, 415 en 420-421

Arbeit werd gevolgd –²⁴¹⁵ ook zelf opgedoekt.²⁴¹⁶ Veel van de kleinere kampen werden volledig geliquideerd, waarbij de dwangarbeiders werden geëxecuteerd of naar exterminatiekampen werden afgevoerd. Triest dieptepunt was *Aktion Erntefest*, resulterend in de liquidatie van alle werkkampen in het distrikt Lublin van het *Generalgouvernement* en de massa-executie van minstens 42.000 joodse dwangarbeiders.²⁴¹⁷ Grote kampen en kampen met een essentieel belang voor de oorlogsindustrie werden overgedragen aan het *Wirtschafts-Verwaltungshauptamt* en werden concentratiekampen of satellietkampen van een concentratiekamp.²⁴¹⁸ Zo was het dwangarbeidkamp Majdanek pas zelf in februari 1943 tot concentratie- en vernietigingskamp omgevormd, werd Krakau-Plazow in januari 1944 een concentratiekamp en werden de belangrijkste werkkampen van *Organisation Schmelt* satellietkampen van Gross-Rosen en Auschwitz.²⁴¹⁹ Hoeveel Joden toen in de dwangarbeidkampen het leven hadden gelaten, valt niet precies vast te stellen. Maar naar schatting zouden het er alleen al voor de kampen in het *Generalgouvernement* wel eens 200.000 geweest kunnen zijn.²⁴²⁰ Duidelijke cijfers van het joodse dodental in getto's en dwangarbeidkampen zijn in de huidige stand van het onderzoek dus niet te verschaffen.²⁴²¹ De

²⁴¹⁵ FRIEDLÄNDER, Saul. *Das Dritte Reich und die Juden*. Band 2. *Die Jahre der Vernichtung, 1939-1945*. München: Beck, 2006, 243

²⁴¹⁶ KAIENBURG, Hermann. *Die Wirtschaft der SS*. Berlin: Metropol, 2003, 446 en POHL, Dieter. *Die großen Zwangarbeitslager der SS- und Polizeiführer für Juden im Generalgouvernement 1942-1945* in HERBERT, Ulrich, ORTH, Karin en DIECKMANN, Christoph (eds.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Band I. Göttingen: Wallstein, 1998, 425 en 427-429

²⁴¹⁷ ARAD, Yitzhak. *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*. Bloomington: Indiana University Press, 1987, 365-366, ARAD, Yitzhak. *Erntefest* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 418-419, BROWNING, Christopher R. *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 85-89 en WEIß, Hermann. *Aktion Erntefest* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 354

²⁴¹⁸ GRUNER, Wolf. *Jewish Forced Labor under the Nazis: Economic Needs and Racial Aims, 1938-1944*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 270-271, KAIENBURG, Hermann. *Die Wirtschaft der SS*. Berlin: Metropol, 2003, 447 en 559-560 en SCHULTE, Jan Erik. *Das SS-Wirtschaftsverwaltungshauptamt und die Expansion des KZ-Systems* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 1. *Die Organisation des Terrors*. München: Beck, 2005, 151

²⁴¹⁹ BENZ, Wolfgang. *Nationalsozialistische Zwangslager. Ein Überblick* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 1. *Die Organisation des Terrors*. München: Beck, 2005, 23 en POHL, Dieter. *Die großen Zwangarbeitslager der SS- und Polizeiführer für Juden im Generalgouvernement 1942-1945* in HERBERT, Ulrich, ORTH, Karin en DIECKMANN, Christoph (eds.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Band I. Göttingen: Wallstein, 1998, 431-432

²⁴²⁰ BENZ, Wolfgang. *Nationalsozialistische Zwangslager. Ein Überblick* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 1. *Die Organisation des Terrors*. München: Beck, 2005, 21 en POHL, Dieter. *Die großen Zwangarbeitslager der SS- und Polizeiführer für Juden im Generalgouvernement 1942-1945* in HERBERT, Ulrich, ORTH, Karin en DIECKMANN, Christoph (eds.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Band I. Göttingen: Wallstein, 1998, 416

²⁴²¹ De moeilijkheid om slachtofferaantallen aan concrete exterminatie-oorzaken toe te schrijven, kan duidelijk gemaakt worden aan de hand van *Aktion Erntefest*. Na de opstand van de *Sonderkommando's* in Sobibor en Treblinka II was Himmler ervoor beducht dat de sfeer van rebellie zou overslaan op de 42.000 en 45.000 *Arbeitsjuden* die in de nabijgelegen dwangarbeidkampen van het distrikt Lublin moordende slavenarbeid moesten verrichten. In de eerste dagen van november 1943 werd in de grote kampen Trawniki, Poniatowa en Majdanek de volledige joodse bevolking uitgemeord door SS- en politiebataljons onder het bevel van de *SS- und Polizeiführer* van het distrikt Lublin. Afhankelijk van de nadruk kunnen deze 42.000 tot 45.000 slachtoffers toegerekend worden aan drie verschillende categorieën van doodsoorzaak: dwangarbeidkamp, exterminatiekamp (zoals in het geval van de slachtoffers in Majdanek daadwerkelijk gebeurt) of mobiele executiebataljons. Cf. ARAD, Yitzhak. *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*. Bloomington: Indiana University Press, 1987, 365-369.

zeldzame overzichtswerken die zich wagen aan een algemene raming van het joodse dodental in getto's en dwangarbeidkampen, volgen een indirecte berekeningsmethode. Eerst worden de voor- en naoorlogse bevolkingsstatistieken vergeleken van de regio's die aan ghettoïsering en massale dwangarbeid ten prooi vielen. Van het aantal Joden dat in die regio's grosso modo omgekomen blijkt te zijn, wordt vervolgens het cijfer afgetrokken van diegenen die in exterminatiekampen vernietigd waren of op het eind van de oorlog in het concentratiekampstelsel verzeild waren geraakt. Zowel Madajczyk als Hilberg komen op deze wijze aan een ruwe schatting van ongeveer 700.000 joodse slachtoffers in getto's en dwangarbeidkampen.²⁴²² Circa 500.000 daarvan vielen in Polen, de rest vooral in Roemenië, Hongarije (getto van Boedapest) en Litouwen.²⁴²³

Ook het aantal joodse slachtoffers dat in de concentratiekampen omkwam, valt moeilijk te becijferen. Vast staat wel dat – hoewel concentratiekampen en Holocaust doorgaans in één adem genoemd worden – het reguliere concentratiekampstelsel in realiteit slechts een geringe rol speelde bij de Jodenvernietiging. Concentratiekampen waren gericht op de afzondering, disciplineren en dwangtewerkstelling van politieke gevangenen en – vanaf 1936 – sociale groepen die niet aan het beeld van de *Volksgemeinschaft* beantwoordden, zoals *Asoziale*, *Gewohnheitsverbrecher*, homoseksuelen en getuigen van Jehova. Vóór 1942 waren er slechts twee tijdstippen waarop er sprake was van een procentueel omvangrijke groep joodse gevangenen in de concentratiekampen. Vanaf maart 1933 – vlak na de *Reichstagsbrand* en de *Verordnung zum Schutz von Volk und Staat*, die buitenjustitiële opsluiting toeliet – werd enkele honderden Joden in Dachau, Oranienburg en een resem tijdelijke kampen opgesloten. De meeste van hen werden opgepakt in hun toevallige hoedanigheid van politieke tegenstander. De ontvangst die hen te wachten stond was extreem brutaal en resulteerde in ettelijke overlijdens, maar, net als de meeste anderen die in die fase waren opgepakt, werden de meeste Joden al snel weer vrijgelaten.²⁴²⁴ Na de *Reichskristallnacht* van 9-10 november 1938 – waarbij circa 7000 joodse woningen en winkels en 267 synagogen verwoest werden en 91 Joden de dood vonden –²⁴²⁵ werden ongeveer 30.000 joodse mannen naar Dachau, Buchenwald en Sachsenhausen afgevoerd. Het zeer gewelddadige gedrag van de kampbewakers kostte het leven aan ongeveer 600 Joden.

²⁴²² MADAJCZYK, Czesław. *Polityka okupacyjna wobec narodu polskiego w okresie drugiej wojny światowej*. Warszawa, s.n., 1968, 328 zoals vermeld in GOLCZEWSKI, Frank. *Polen* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 495 en HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1299. 700.000 is het cijfer dat Hilberg geeft voor “ghetto's in German-occupied Eastern Europe” en “Theresienstadt and privation outside of ghettos”. De werkkampen, die hij apart behandelt onder de rubriek ‘camps’, lijken bij Hilberg eerder te slaan op de in het Altreich gesitueerde werkkampen. Gelet op het zeer beperkt aantal slachtoffers dat hij voor deze kampen opgeeft, is het waarschijnlijk dat hij het dwangarbeidstelsel in geannexeerd en bezet Polen bij de rubriek ghettoïsering gerekend heeft.

²⁴²³ Cf. COHEN, Asher en ROZETT, Robert. *Budapest* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 252, HILBERG, Raul. *Le bilan démographique du génocide* in FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 273.

²⁴²⁴ Cf. DROBISCH, Klaus en WIELAND, Günther. *System der NS-Konzentrationslager, 1933-1939*. Berlin: Akademie Verlag, 1993, 101, SOFSKY, Wolfgang. *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager*. Frankfurt am Main: Fischer, 2002 [1993], 330, n. 9. Het totale aantal slachtoffers dat in deze fase in de concentratiekampen viel, bedroeg wellicht enkele honderden. Zie DROBISCH, Klaus. *Frühe Konzentrationslager* in GIEBELER, Karl, LUTZ, Thomas en LECHNER, Silvester (eds.). *Die frühen Konzentrationslager in Deutschland. Austausch zum Forschungsstand und zur pädagogischen Praxis in Gedenkstätten*. Bad Boll: Evangelische Akademie, 1996, 50.

²⁴²⁵ GRAML, Hermann. *Reichskristallnacht. Antisemitismus und Judenverfolgung im Dritten Reich*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1988, 174 en PÄTZOLD, Kurt. *Reichskristallnacht* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 679

Van de resterende Joden werden de meesten na 6 tot 8 weken vrijgelaten, na voorlegging van een uitreisvisum en grootschalige vermogensafstand.²⁴²⁶ Tot de zomer van 1943 zaten er – op Majdanek en Auschwitz na, die als partiële vernietigingskampen een bijzonder statuut innamen – nauwelijks Joden in de concentratiekampen. In oktober 1942 had Himmler immers bevolen om alle resterende joodse concentratiekampgevangenen, zo'n 1600 in totaal, naar Auschwitz te deporteren.²⁴²⁷ Vanaf de zomer van 1943 nam de joodse populatie in de concentratiekampen echter gestaag toe. Aanvankelijk bleef deze aangroei beperkt tot de concentratiekampen in de ingelijfde Poolse gebieden, waar het *Wirtschaftsverwaltungshauptamt* de overblijvende joodse getto's en dwangarbeidskampen overnam en herstructureerde. Rond Auschwitz en vooral Gross-Rosen ontstond zo een netwerk van *Außenlager* met vooral joodse gevangenen, en ook in Stutthof stroomden, na de evacuatie van de Baltische werkkampen en getto's, veel joodse gevangenen toe.²⁴²⁸ Pas vanaf april 1944 was er ook in de concentratiekampen in het Duitse binnenland een toevloed van joodse gevangenen. Tienduizenden Hongaarse Joden werden van vernietiging in Auschwitz gespaard en gedeporteerd naar concentratiekampen in het *Altreich*, om daar te helpen in de oorlogsindustrie en bij ondergrondse infrastructuurwerken.²⁴²⁹ Vanaf de zomer van 1944 ontvingen de concentratiekampen in het Duitse binnenland een tweede golf van joodse gevangenen, toen de evacuatie begon van Auschwitz, Stutthof en Gross-Rosen.²⁴³⁰

Onder druk van het naderende Rode Leger werden vanaf augustus 1944 tot januari 1945 ongeveer 65.000 gevangenen uit Auschwitz op treintransport gezet naar de concentratiekampen in het Duitse binnenland of naar Stutthof en Gross-Rosen.²⁴³¹ Midden januari werden 56.000 van de resterende 65.000 Auschwitzgevangenen gedwongen om in colonnes naar het westen te marcheren.²⁴³² Tijdens deze helse voettochten – naar een ver station van waaruit ze verder werden gedeporteerd naar Gross-Rosen of het Duitse binnenland

²⁴²⁶ DÖSCHER, Hans-Jürgen. "Reichskristallnacht". *Die Novemberpogrome 1938 im Spiegel ausgewählter Quellen*. München: Propyläen, 2000 [1988], 110-111, SCHÜLER-SPRINGORUM, Stefanie. *Masseneinweisungen in Konzentrationslager: Aktion "Arbeitsscheu Reich", Novemberpogrom, Aktion "Gewitter"* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 1. *Die Organisation des Terrors*. München: Beck, 2005, 162 en STEINWEIS, Alan E. *Kristallnacht 1938*. Cambridge: Harvard University Press, 2009, 1 en 107

²⁴²⁷ ORTH, Karin. *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte*. Zürich: Pendo, 2000 [1999], 174

²⁴²⁸ GRUNER, Wolf. *Jewish Forced Labor under the Nazis: Economic Needs and Racial Aims, 1938-1944*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 224 en KÖNIGSEDER, Angelika. *Die Entwicklung des KZ-Systems* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 1. *Die Organisation des Terrors*. München: Beck, 2005, 37-38

²⁴²⁹ KAIENBURG, Hermann. *Die Wirtschaft der SS*. Berlin: Metropol, 2003, 451, ORTH, Karin. *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte*. Zürich: Pendo, 2000 [1999], 223 en 247 en SCHULTE, Jan Erik. *Das SS-Wirtschaftsverwaltungshauptamt und die Expansion des KZ-Systems* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 1. *Die Organisation des Terrors*. München: Beck, 2005, 152

²⁴³⁰ Dit is trouwens de reden waarom er bij de bevrijding van deze kampen een hoog percentage Joden werd aangetroffen en men later de indruk kreeg dat het reguliere concentratiekampstelsel een cruciale rol had gespeeld bij de Jodenvernietiging.

²⁴³¹ STRZELECKI, Andrzej. *Der Todesmarsch der Häftlinge aus dem KL Auschwitz* in HERBERT, Ulrich, ORTH, Karin en DIECKMANN, Christoph (eds.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Band II. Göttingen: Wallstein, 1998, 1095-1096

²⁴³² Bijna 9000 gevangenen bleven achter omdat ze niet in staat werden geacht de voettocht vol te maken. Meer dan 600 daarvan werden de laatste dagen nog geëxecuteerd, de resterende 7650 gevangenen werden op 27 januari bevrijd door het Rode Leger. Zie BUSZKO, Jozef en KRAKOWSKI, Shmuel. *Auschwitz* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 119.

– stierven naar schatting 15.000 gevangenen door uitputting, mishandeling of executie.²⁴³³ Nog diezelfde maand werd ook in Stutthof met de evacuatie begonnen: meer dan 40.000 gevangenen werden op dodenmars naar het westen gestuurd, van de ongeveer 27.000 Joden werden er onderweg 26.000 geëxecuteerd.²⁴³⁴ Hetzelfde scenario deed zich begin februari voor in Gross-Rosen: meer dan 44.000 gevangenen vertrokken op dodenmars, die aan duizenden van hen het leven zou kosten.²⁴³⁵ In maart en april 1945, vlak voor de instorting van het Derde Rijk, werden ook vele concentratiekampen in het Duitse binnenland voor de optrekkende geallieerden ontruimd. Bij deze evacuaties werden naar schatting 250.000 gevangenen, waarvan één derde Joden, op soms wekenlange dodenmarsen gestuurd, met vele tienduizenden doden als gevolg.²⁴³⁶ Over het totale aantal slachtoffers van de dodenmarsen bestaat nauwelijks diepgaand onderzoek. Op basis van gedetailleerde nazi-documenten concludeert Broszat dat er zich midden januari 1945 714.211 gevangenen in de concentratiekampen bevonden.²⁴³⁷ Ongeveer één derde daarvan zou volgens hem de kampliquidaties en dodenmarsen niet overleefd hebben. Krakowski sluit zich bij deze schatting aan en spreekt over ongeveer 250.000 doden, een cijfer dat onder meer door Edelheit en Niewyk en Nicosia overgenomen wordt.²⁴³⁸ Bauer acht het echter waarschijnlijker

²⁴³³ KRAKOWSKI, Shmuel. *Todesmärsche* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 760 en STRZELECKI, Andrzej. *Der Todesmarsch der Häftlinge aus dem KL Auschwitz* in HERBERT, Ulrich, ORTH, Karin en DIECKMANN, Christoph (eds.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Band II. Göttingen: Wallstein, 1998, 1097-1098. De eindfase in Auschwitz laat zich zeer goed illustreren aan de hand van het wedervaren van de familie Frank. Anne en Margot Frank maakten deel uit van de eerste evacuatiegolf (per trein); ze werden op 28 oktober 1944 uit Birkenau naar Bergen-Belsen gedeporteerd, waar ze stierven aan tyfus. Edith Frank stierf op 6 januari 1945 in Birkenau aan uitputting. Peter van Pels behoorde tot diegenen die midden januari 1945 op dodenmars gestuurd werden; hij bereikte uiteindelijk Mauthausen, waar hij vlak voor de bevrijding stierf. Otto Frank bleef achter in Birkenau als één van de 9000 die niet tot de dodenmars in staat werden geacht; hij werd bevrijd op 27 januari en overleefde het als enige. Zie KOCHAN, Lionel. *Anne Frank* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 473-474.

²⁴³⁴ KRAKOWSKI, Shmuel. *Todesmärsche* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1415

²⁴³⁵ KRAKOWSKI, Shmuel. *Todesmärsche* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 760 en SPRENGER, Isabell. *Das KZ Groß-Rosen in der letzten Kriegsphase* in HERBERT, Ulrich, ORTH, Karin en DIECKMANN, Christoph (eds.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Band II. Göttingen: Wallstein, 1998, 1124

²⁴³⁶ De term dodenmars wordt niet alleen gebruikt voor de evacuatie van de kampen op het einde van de oorlog maar ook voor deportatiemarsen op het hoogtepunt van de Holocaust. De meest beruchte zijn de marsen uit het getto van Boedapest naar de Oostenrijkse grens in november 1944. Zie BRAHAM, Randolph L. *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. Detroit: Wayne State University Press, 2000, 187-191, COHEN, Asher en ROZETT, Robert. *Budapest* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 252, HILBERG, Raul. *Death Marches* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 137 en KRAKOWSKI, Shmuel. *Todesmärsche* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 759-761.

²⁴³⁷ BROSZAT, Martin. *Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933-1945* in BUCHHEIM, Hans, BROSZAT, Martin, JACOBSEN, Hans-Adolf en KRAUSNICK, Helmut (eds.). *Anatomie des SS-Staates*. Bd. 2. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1967, 132

²⁴³⁸ EDELHEIT, Abraham J. en EDELHEIT, Hershel. *History of the Holocaust: A Handbook and Dictionary*. Boulder: Westview Press, 1994, 432, KRAKOWSKI, Shmuel. *Todesmärsche* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1415 en NIEWYK, Donald en NICOSIA, Francis. *The Columbia Guide to the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 2000, 220

dat bijna de helft van de gevangenen tijdens deze laatste maanden omkwam.²⁴³⁹ Deze uiteenlopende schattingen brengen Blatman tot een raming van 200.000 tot 350.000 slachtoffers.²⁴⁴⁰ Welk percentage daarvan Joden waren, valt nog moeilijker vast te stellen. Volgens Reitlinger waren er van de circa 700.000 gevangenen die in januari 1945 in een concentratiekamp zaten, ongeveer 200.000 Joden.²⁴⁴¹ Dit brengt Blatman tot de slotsom dat de evacuatie van de concentratiekampen aan 70.000 tot 120.000 Joden het leven gekost moet hebben.²⁴⁴² Over het totale aantal joodse slachtoffers dat in het reguliere concentratiekampstelsel het leven liet, bestaan al evenmin precieze gegevens. Hilberg komt in zijn analyse tot de slotsom dat het er ongeveer 150.000 geweest moeten zijn.²⁴⁴³

c Mobiele executiebataljons

Terwijl de Joden westelijk van de Duits-Russische demarcatiezone van 1939 vanaf begin 1942 massaal de dood vonden in exterminatiekampen, getto's, dwangarbeid- en concentratiekampen, werden de Joden in oostelijker gelegen gebied bijna uitsluitend vermoord door mobiele executiebataljons.²⁴⁴⁴ Meer dan een half jaar voordat de liquidatie van de West-Poolse, Centraal-, West-, Noord- en Zuid-Europese Joden op gang zou komen, luidde *Unternehmen Barbarossa* in juni 1941 het begin in van de vernietiging van de Joden in bezet Sovjetgebied. Vier verschillende soorten eenheden namen deel aan de massa-executies van de Joden in de Baltische Staten, Oost-Polen, Bessarabië, Noord-Boekovina – de regio's

²⁴³⁹ BAUER, Yehuda. *The Death Marches, January/May 1945* in MARRUS, Michael R. (ed.). *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*. Vol. 9. *The End of the Holocaust*. Westport: Meckler, 1989, 492

²⁴⁴⁰ BLATMAN, Daniel. *Die Todesmärsche – Entscheidungsträger, Mörder und Opfer* in HERBERT, Ulrich, ORTH, Karin en DIECKMANN, Christoph (eds.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Band II. Göttingen: Wallstein, 1998, 1067

²⁴⁴¹ REITLINGER, Gerald. *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945*. London: Vallentine, Mitchell & co., 1953, 461

²⁴⁴² BLATMAN, Daniel. *Die Todesmärsche – Entscheidungsträger, Mörder und Opfer* in HERBERT, Ulrich, ORTH, Karin en DIECKMANN, Christoph (eds.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Band II. Göttingen: Wallstein, 1998, 1067

²⁴⁴³ HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1299. Het cijfer van 150.000 slaat bij Hilberg eigenlijk niet alleen op concentratiekampen maar ook op werkkampen en transitkampen. Gelet op het zeer beperkt aantal slachtoffers dat hij hierbij vermeldt, heeft het er alle schijn van dat hij het enkel heeft over de in het *Altreich* gelegen cluster van concentratie-, werk- en transitkampen.

²⁴⁴⁴ Bij de uitvoering van de Jodenvernietiging kan men grosso modo vier verschillende territoria onderscheiden. (A) De door Duitsland bezette gebieden ten westen van de Duits-Russische demarcatiezone van 1939 (in praktijk gevormd door de rivier Bug aan de oostgrens van het *Generalgouvernement*) laten zich opsplitsen in drie regio's. (1) De Joden in het *Generalgouvernement* werden naar de exterminatiekampen Belzec, Treblinka en Sobibor en naar het concentratie- en exterminatiekamp Majdanek gedeporteerd: de Joden uit de distrikten Warschau en Radom naar Treblinka, die uit het distrikt Lublin naar Sobibor, Belzec of Lublin, en die uit de distrikten Krakau en Galicië naar Belzec. (2) De Joden in voormalig Pools gebied dat in 1939 door Duitsland geannexeerd was (de *eingegliederte Ostgebiete*), vonden hoofdzakelijk de dood in de exterminatiekampen Chelmno en Auschwitz. De Joden uit de *Warthegau* werden naar Chelmno gedeporteerd, die uit *Oberschlesien* en *Ostpreußen* naar Auschwitz en die uit het distrikt Bialystok (toegevoegd aan *Ostpreußen*) naar Auschwitz en Treblinka. (3) De Joden uit West-, Noord-, Zuid- en niet-Pools Centraal-Europa kwamen in hoofdzaak in Auschwitz-Birkenau terecht. (B) De gebieden ten oosten van de Duits-Russische demarcatiezone van 1939 (bestaande uit het Russische kerngebied en de gebieden die in 1939 en 1940 door de Sovjetunie geannexeerd waren: Baltische staten, Oost-Polen, Bessarabië en Noord-Boekovina) vielen dan weer ten prooi aan mobiele executiebataljons. Op deze territoriale opsplitsing bestonden in praktijk wel een reeks uitzonderingen, zoals Joden uit het Derde Rijk die gedeporteerd werden naar Riga, Kowno en Minsk en daar door *Einsatzgruppen* werden geëxecuteerd, Joden uit het Derde Rijk die gedeporteerd werden naar het getto van Lodz en in Chelmno omgebracht werden, Nederlandse Joden die naar Sobibor gedeporteerd werden en Joden uit het *Generalgouvernement* die toch in Auschwitz-Birkenau verzeilden.

die pas in 1939 en 1940 door de Sovjets geannexeerd waren – en Wit-Rusland, Oekraïne en Rusland.

De *Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD* waren verantwoordelijk voor het grootste aantal slachtoffers. De *Einsatzgruppen* waren speciale politie-eenheden die ressorteerden onder het *Reichssicherheitshauptamt* en verantwoordelijk waren voor de bestrijding van staatsvijandige elementen achter de frontlinie.²⁴⁴⁵ Ze waren reeds ingezet bij de inmars in Oostenrijk, Sudetenland, Tsjechië, Polen, veeleer symbolisch ook tijdens de veldtocht in Noord- en West-Europa en nadien in Griekenland en Joegoslavië.²⁴⁴⁶ Bij de inval in de Sovjetunie kregen ze richtlijnen om naast communisten ook Joden genadeloos aan te pakken. Op een paar maand tijd radicaliseerde de *sicherheitspolizeiliche Befriedung* van de veroverde Sovjetgebieden zodanig dat nagenoeg de volledige joodse bevolking geliquideerd zou worden. Vier *Einsatzgruppen*, elk tussen 600 en 1000 man sterk en samengesteld uit vier of vijf *Einsatz-* en *Sonderkommandos*, gingen in het kielzog van de *Wehrmacht* tot massa-executies over. *Einsatzgruppe A* trok onder leiding van Stahlecker de Baltische staten en het noorden van Wit-Rusland binnen, *Einsatzgruppe B* richtte zich onder leiding van Nebe op het centrum en zuiden van Wit-Rusland, *Einsatzgruppe C* spitste zich onder bevel van Rasch toe op het noorden en centrum van Oekraïne, en *Einsatzgruppe D* opereerde onder gezag van Ohlendorf in Bessarabië, het zuiden van Oekraïne, de Krim en de Kaukasus.²⁴⁴⁷ Na een initiële escalatieperiode, waarin geleidelijk ook vrouwen, kinderen en ouderen aan de executies ten prooi vielen, werd in augustus en september 1941 begonnen met massamoord zonder onderscheid.²⁴⁴⁸ Tamelijk kleinschalige *Säuberungsaktionen*, waarbij het platteland

²⁴⁴⁵ KRAUSNICK, Helmut en WILHELM, Hans-Heinrich. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938-1942*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981, 151

²⁴⁴⁶ KLEIN, Peter. *Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD bis zum Angriff auf die Sowjetunion* in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Hentrich, 1997, 11-16 en MALLMANN, Klaus-Michael. *Menschenjagd und Massenmord. Das neue Instrument der Einsatzgruppen und -kommandos 1938-1945* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000, 292-293 en 299-301

²⁴⁴⁷ HEADLAND, Ronald. *Messages of Murder: A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service 1941-1943*. London, 1992, 37, KRAUSNICK, Helmut en WILHELM, Hans-Heinrich. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938-1942*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981, 145-146 en MALLMANN, Klaus-Michael. *Menschenjagd und Massenmord. Das neue Instrument der Einsatzgruppen und -kommandos 1938-1945* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000, 303

²⁴⁴⁸ De massamoord gebeurde bijna uitsluitend door executie met de kogel. Om de psychische belasting van de schutters te verminderen werd de executiepraktijk stelselmatig aangepast. Initieel was er sprake van een standrechtelijke executie, waarbij de pelotonleider voorafgaandelijk een officiële terdoodveroordeling uitsprak en de slachtoffers, met het gezicht naar de schutters gekeerd, met karabijnsalvo's doodgeschoten werden. Al gauw bleef de officiële terdoodveroordeling achterwege en werden de slachtoffers in de nek geschoten. Deze praktijk werd na een tijdje geperfectioneerd tot het beruchte *Fließbandsystem*: na afgifte van kleren en meegebrachte bezittingen liepen de naakte slachtoffers één na één naar de rand van de put (tankgracht, granaattrechter, ravijn of voorheen door Joden zelf gegraven kuil), stelden zich met de rug naar de schutters en werden vanop korte afstand in de nek geschoten met karabijn of mitrailleur. Ze vielen zelf in de put en werden, indien ze nog leefden, vaak met een nekschot afgemaakt. Dit systeem van executies op de rand van de executieputten ging uiteindelijk over in de *Ölsardinenmanier*: de Joden werden gedwongen om op hun gezicht in de executieput te gaan liggen, eventueel op reeds geëxecuteerde slachtoffers, en werden dan met een nekschot doodgeschoten. Executies met gebruik van gaswagens kwamen in de bezette Sovjetgebieden naar verluidt nauwelijks voor, vanwege veelvuldige technische pannes en extreme psychische last bij het uitladen van de vergaste slachtoffers. Zie ANGRICK, Andrej. *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941-1943*. Hamburg: Hamburger Edition, 2003, 240 en 362, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 333-334 en 350, KLEE, Ernst, RIESS, Volker en DRESSEN, Willi (eds.). *"Schöne Zeiten". Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer*. Frankfurt am Main: Fischer, 1988, 62-75, KWIET, Konrad. *Rehearsing for Murder: The Beginning of the Final*

judenrein gemaakt werd, werden gecombineerd met *Großaktionen*, waarbij de ondertussen opgerichte getto's grotendeels of zelfs volledig geliquideerd werden.²⁴⁴⁹ Bij de planning en uitvoering van de *Großaktionen* werden de *Einsatzgruppen* doorgaans aangestuurd door lokale *Höhere SS- und Polizeiführer*, die rechtstreeks van Himmler afhingen en, zelfs tegen het bevel van het *Reichssicherheitshauptamt* in, alle SS- en politie-eenheden in hun territorium konden opvorderen.²⁴⁵⁰ Bij de *Großaktionen* kregen de *Einsatzgruppen* hierdoor massale ondersteuning van de politiebataljons van de reguliere *Ordnungspolizei* en van de twee *Waffen-SS*-brigades waarover de *Höhere SS- und Polizeiführer* zo al zeggenschap had. Van de talloze massa-executies die op deze wijze uitgevoerd werden, spreken die in Salaspils (Riga), Maly Trostinez (Minsk), Mogilew en Babi Yar (Kiev) het meest tot de verbeelding. Vooral de slachting bij Babi Yar – een ravijn in de buurt van Kiev waar op 29 en 30 september 1941 op initiatief van *Höhere SS- und Polizeiführer Rußland-Süd* Jeckeln 33.771 Joden geëxecuteerd werden door *Sonderkommando 4a* van *Einsatzgruppe C*, bijgestaan door twee politiebataljons, een bataljon van de *Waffen-SS* en wellicht ook *Wehrmacht*-soldaten –²⁴⁵¹ geniet een twijfelachtige eer als grootste massa-executie uit de geschiedenis. De totale dodentol van de *Einsatzgruppen* valt zeer moeilijk te berekenen. Zoals we gezien hebben, vormen de *Tätigkeits- und Lageberichte der Einsatzgruppen* een goed vertrekpunt. Toch kennen deze aan het *Reichssicherheitshauptamt* doorgespeelde executie-updates een aantal ernstige beperkingen: een neiging tot overdreven cijfers door een interne competitie voor hoge slachtofferaantallen, onduidelijkheid over het aantal joodse en niet-joodse slachtoffers, mogelijke overlappingen en vooral een ongelijkmatige maar snelle stopzetting van de meldingen.²⁴⁵² Overzichtsanalyses van onder meer Hilberg, Höhne, Krausnick, Ogorreck en Headland en een hele reeks detailstudies van de afzonderlijke *Einsatzgruppen* hebben de meeste van deze tekortkomingen echter uitgeklaard. Als gevolg hiervan beschikken we nu over een min of meer accuraat beeld van het aantal joodse slachtoffers uit de *Tätigkeits- und*

Solution in Lithuania in June 1941 in Holocaust and Genocide Studies, 1998, 12, 1, 8, LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung nationalsozialistischer Judenverfolgung*. München: Piper, 1998, 354 en RHODES, Richard. *Masters of Death: The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust*. New York: A.A. Knopf, 2002, 243.

²⁴⁴⁹ LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung nationalsozialistischer Judenverfolgung*. München: Piper, 1998, 417-418

²⁴⁵⁰ BIRN, Ruth Bettina. *Höhere SS- und Polizeiführer* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 620-621, BUCHHEIM, Hans. *Die Höheren SS- und Polizeiführer in Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1963, 11, 4, 367-369 en 372, LANGERBEIN, Helmut. *Hitler's Death Squads: The Logic of Mass Murder*. College Station: Texas A&M University Press, 2004 [2003], 41, POHL, Dieter. *Einsatzgruppen* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 440

²⁴⁵¹ Zie de officiële *Ereignismeldung UdSSR* Nr. 101 (2 oktober 1941) van *Einsatzgruppe C*, in het Engels terug te vinden in ARAD, Yitzhak, KRAKOWSKI, Shmuel en SPECTOR, Shmuel. *The Einsatzgruppen Reports: Selections From the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews July 1941-January 1943*. New York: Holocaust Library, 1989, 168 en verder POHL, Dieter. *Die Einsatzgruppe C 1941/42* in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Hentrich, 1997, 75, RÜß, Hartmut. *Kiev/Babij Jar 1941* in UEBERSCHÄR, Gerd R. (ed.) *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*. Darmstadt: Primus, 2003, 105-106 en SPECTOR, Shmuel. *Babi Yar* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 144-146. Zie over de eventuele betrokkenheid van de *Wehrmacht*: RÜß, Hartmut. *Wer war verantwortlich für das Massaker von Babij Jar?* in *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 1998, 57, 503 die de *Geheime Feldpolizei* met de vinger wijst en ARNOLD, Klaus Jochen. *Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941. Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik in Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 1999, 58, 60-61 die de *Wehrmacht* grotendeels exonereert.

²⁴⁵² HEADLAND, Ronald. *Messages of Murder: A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service 1941-1943*. London, 1992, 97 en 102

Lageberichte. Hilberg vermeldt een dodental van 531.000 op het tijdstip van stopzetting van de meldingen: 218.000 voor *Einsatzgruppe A* (1 februari 1942), 126.000 voor *Einsatzgruppe B* (1 september 1942), 95.000 voor *Einsatzgruppe C* (7 december 1941) en 92.000 voor *Einsatzgruppe D* (8 april 1942).²⁴⁵³ Voor *Einsatzgruppe A* is nog een additioneel geheim bericht bewaard gebleven met een geactualiseerd executiecijfer van 249.000 joodse slachtoffers, waardoor het verifieerbare totaal van de *Einsatzgruppen* op 562.000 geraamd moet worden.²⁴⁵⁴ De massamoorden door de *Einsatzgruppen* waren weliswaar over hun hoogtepunt maar zeker nog niet afgelopen toen hun bewaard gebleven meldingen stopten. Op dat tijdstip waren de meeste *Einsatzgruppen* overgegaan in stationaire *Dienststellen der Kommandeure der Sicherheitspolizei und des SD*, naar analogie met de *Gestapoleitstellen* in het Derde Rijk. In die hoedanigheid bleven ze actief bij de opruiming van lokale *Restghettos* en in de strijd tegen partizanen.²⁴⁵⁵ Dat het joodse dodental daarbij nog aanzienlijk steeg, blijkt uit het *Korherr-Bericht* van maart 1943, waarin meegedeeld werd dat sinds het begin van de *Ostfeldzug* 633.300 Joden uit bezet Russisch gebied op bevel van het *Reichssicherheitshauptamt* ‘geëvacueerd’ waren.²⁴⁵⁶ Vooral *Einsatzgruppe A* en in mindere mate *Einsatzgruppe C* dreven hun executiecijfers nog aanzienlijk op. Volgens Hilberg is het waarschijnlijk dat in de periode na stopzetting van de meldingen nog 150.000 Joden ongerapporteerd omgebracht werden, waardoor het totale dodental van de *Einsatzgruppen* ongeveer 712.000 bedroeg.²⁴⁵⁷

²⁴⁵³ HILBERG, Raul. *Le bilan démographique du génocide* in FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 274-275

²⁴⁵⁴ HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 409. Afhankelijk van het bestudeerde tijdstip van *Einsatzgruppen*-operaties variëren de voorgelegde cijfers van 478.000 (jaarovergang 1941-1942) tot 562.000 (alle *Tätigkeits- und Lageberichte* en het additionele *Geheimerbericht* van *Einsatzgruppe A*). Zie GERLACH, Christian. *Die Einsatzgruppe B 1941/42* in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Hentrich, 1997, 61, HEADLAND, Ronald. *Messages of Murder: A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service 1941-1943*. London, 1992, 98-104 en 155, HÖHNE, Heinz. *Der Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS*. Gütersloh: Mohn, 1967, 332, KRAUSNICK, Helmut en WILHELM, Hans-Heinrich. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938-1942*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981, 619, LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung nationalsozialistischer Judenverfolgung*. München: Piper, 1998, 419, POHL, Dieter. *Einsatzgruppen in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 440 en SCHEFFLER, Wolfgang. *Die Einsatzgruppe A 1941/42* in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Hentrich, 1997, 34 en 38.

²⁴⁵⁵ In de literatuur wordt doorgaans een onderscheid gemaakt tussen een eerste en een tweede exterminatiegolf. De eerste *Vernichtungswelle* was gekenmerkt door fragmentarische zuiveringsacties waarbij vooral de verstedelijkte regio's gevisieerd werden. Bij *Einsatzgruppe A* duurde deze fase slechts tot september 1941, bij *Einsatzgruppen B* en *C* tot december 1941 en bij *Einsatzgruppe D* tot in de zomer van 1942. Aansluitend begon de tweede *Vernichtungswelle*, waarbij het veroverde gebied systematisch uitgekamd werd en landelijke regio's en *Restghettos* in de steden aan massa-executies ten prooi vielen. Zie ARAD, Yitzhak. *The Holocaust of Soviet Jewry in the Occupied Territories of the Soviet Union* in *Yad Vashem Studies*, 1991, XXI, 28, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 388-390, LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung nationalsozialistischer Judenverfolgung*. München: Piper, 1998, 390-393, MACQUEEN, Michael. *The Context of Mass Destruction: Agents and Prerequisites of the Holocaust in Lithuania* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1998, 12, 1, 39-40 en POHL, Dieter. *Schauplatz Ukraine. Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941-1943* in FREI, Norbert, STEINBACHER, Sybille en WAGNER, Bernd C. (eds.). *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*. München: Saur, 2000, 154.

²⁴⁵⁶ KORHERR, Richard. *Die Endlösung der europäischen Judenfrage. Statistischer Bericht*, 23 maart 1943, 9-10. Zie <http://www.ns-archiv.de/verfolgung/korherr/korherr-lang.php>, 10.

²⁴⁵⁷ HILBERG, Raul. *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle Books, 1961, 767

Naast de *Einsatzgruppen* opereerden er ook eigen troepen van de *Höhere SS- und Polizeiführer* in de bezette Sovjetgebieden. Bij aanvang van *Unternehmen Barbarossa* had Himmler ter coördinatie van de politionele activiteiten drie *Höhere SS- und Polizeiführer* aangesteld: von dem Bach-Zelewski als *Höhere SS- und Polizeiführer Rußland-Mitte*, Prützmann als *Höhere SS- und Polizeiführer Rußland-Nord* en Jeckeln als *Höhere SS- und Polizeiführer Rußland-Süd*. Zij kregen het bevel over 23 politie- en reservepolitiebataljons van de *Ordnungspolizei* (samen 12.000 man) en drie brigades van de *Waffen-SS* (samen 19.000 man).²⁴⁵⁸ De *Höhere SS- und Polizeiführer* fungeerden als motor van de escalatie van de Jodenvernietiging: ze bevalen als eerste om de massa-executies ook tot vrouwen, kinderen en ouderen uit te breiden en gaven aldus vorm aan een exterminatiepraktijk die nadien ook door de *Einsatzgruppen* gevolgd werd.²⁴⁵⁹ Zoals we gezien hebben, namen ze het initiatief om bij *Großaktionen* de inzet van de *Einsatzgruppen* te vorderen en hen additionele politie- en *Waffen-SS*-eenheden ter beschikking te stellen. De slachtoffers die op deze gemengde missies vielen, werden op het conto van de *Einsatzgruppen* geschreven, maar de personele inbreng van de politiebataljons en *Waffen-SS*-brigades was doorgaans groter.²⁴⁶⁰ De troepen van de *Höhere SS- und Polizeiführer* ondernamen echter ook onafhankelijk van de *Einsatzgruppen* grote zuiveringsacties.²⁴⁶¹ Zo ging de *SS-Kavallerie-Brigade* op bevel van von dem Bach-Zelewski reeds eind juli 1941 over tot massamoord zonder onderscheid op de Joden van het stadje Pinsk. Deze *Großaktion* kostte het leven aan meer dan 13.000 slachtoffers, maar was

²⁴⁵⁸ LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung nationalsozialistischer Judenverfolgung*. München: Piper, 1998, 319 en MATTHÄUS, Jürgen. *Die Beteiligung der Ordnungspolizei am Holocaust* in KAISER, Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Propyläen, 2002, 176

²⁴⁵⁹ Het staat buiten kijf dat de *Höhere SS- und Polizeiführer* – en dan vooral Jeckeln – het voortouw namen bij het forceren van het executietempo en bij het uitbreiden van de slachtoffercategorieën. Op het niveau van de *Einsatzgruppen* ging enkel Stahlecker, commandant van *Einsatzgruppe A*, even snel tot escalatie over. Mallmann spreekt in dit verband over de *Türöffner der Endlösung* en bestempelt de troepen van de *Höhere SS- und Polizeiführer* treffend als *Fußvolk der Endlösung*. Zie MALLMANN, Klaus-Michael. *Die Türöffner der 'Endlösung'. Zur Genesis des Genozids* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000, 437-463 en MALLMANN, Klaus-Michael. *Vom Fußvolk der 'Endlösung'. Ordnungspolizei, Ostkrieg, und Judenmord in Jahrbuch für Geschichte*, 1997, 21, 355-391. Zie voor de mobiliserende werking van de *Höhere SS- und Polizeiführer* verder ook: KWIET, Konrad. *Auftakt zum Holocaust. Ein Polizeibataillon im Osteinsatz* in AUERBACH, Hellmuth, BENZ, Wolfgang, BUCHHEIM, Hans en MOMMSEN, Hans (eds.). *Der Nationalsozialismus. Studien zur Ideologie und Herrschaft*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1993, 191-194, POHL, Dieter. *Die Einsatzgruppe C 1941/42* in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Hentrich, 1997, 75, POHL, Dieter. *Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941-1943* in FREI, Norbert, STEINBACHER, Sybille en WAGNER, Bernd C. (eds.) *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*. München: Saur, 2000, 140 en 151, WESTERMANN, Edward B. *Shaping the Police Soldier as an Instrument for Annihilation* in STEINWEIS, Alan E. en ROGERS, Daniel E. (eds.). *The Impact of Nazism: New Perspectives on the Third Reich and Its Legacy*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2003, 129-130 en 139-141 en WESTERMANN, Edward B. *Hitler's Police Battalions: Enforcing Racial War in the East*. Lawrence: University Press of Kansas, 2005, 165-166.

²⁴⁶⁰ De *Einsatzgruppen* waren samen slechts 3000 man sterk. Zie LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung nationalsozialistischer Judenverfolgung*. München: Piper, 1998, 318, MATTHÄUS, Jürgen. *An vorderster Front. Voraussetzungen für die Beteiligung der Ordnungspolizei an der Shoah* in PAUL, Gerhard (ed.). *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Dachau: Wallstein, 2002, 154 en MATTHÄUS, Jürgen. *Die Beteiligung der Ordnungspolizei am Holocaust* in KAISER, Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Propyläen, 2002, 167.

²⁴⁶¹ POHL, Dieter. *Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941-1943* in FREI, Norbert, STEINBACHER, Sybille en WAGNER, Bernd C. (eds.) *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*. München: Saur, 2000, 152

voor de daders slechts matig succesvol omdat het onmogelijk bleek om vrouwen en kinderen in het nabijgelegen Pripjat-moeras te drijven.²⁴⁶² De eerste *Großaktion* met geslaagde totaalliquidatie werd tussen 27 en 31 augustus 1941 op bevel van Jeckeln uitgevoerd door *Polizeibataillon* 320 in Kamenez-Podolsk. Deze massa-executie, die aan 23.600 Joden het leven kostte, betekende een kwalitatieve sprong in het vernietigingsproces in de bezette Sovjetgebieden.²⁴⁶³ Nog op bevel van Jeckeln volgde begin september een massa-executie in Berditshev en in oktober – nadat Jeckeln van positie gewisseld had met Prützmann – de liquidatie van meer dan 25.000 Joden uit het getto van Riga.²⁴⁶⁴ Na deze escalatiefase gingen de massa-executies door de troepen van de *Höhere SS- und Polizeiführer* onverminderd voort. Anders dan het geval was met de bloedbaden die samen met of enkel door de *Einsatzgruppen* aangericht werden, werden de slachtofferaantallen van deze slachtingen niet aan het *Reichssicherheitshauptamt* maar aan Himmlers persoonlijke staf doorgegeven. Over deze massamoorden werden geen rapporten gepubliceerd, waardoor ons nauwelijks gedetailleerde gegevens ter beschikking staan. Toch is er voor de periode tot 1943 een algemeen cijfer bekend: in een door Prützmann opgesteld en door Himmler aan de *Führer* doorgegeven geheim bericht van 20 december 1942 wordt namelijk melding gemaakt van 363.211 geëxecuteerde Joden tijdens de partizanenstrijd in bezet Sovjetgebied.²⁴⁶⁵ Vermoedelijk ligt het totale dodental van de massa-executies die alleen door de troepen van de *Höhere SS- und Polizeiführer* uitgevoerd zijn, echter een stuk hoger. Bij het cijfer van Prützmann moeten immers minstens nog de slachtoffers geteld worden van de politiebatalljons die actief waren in het *Generalgouvernement*. Vanaf midden 1942 tot eind 1943 werden daar verschillende politiebatalljons en reservepolitiebatalljons bij gettoruimingen ingezet. Zij waren door Krüger, de voor het *Generalgouvernement* verantwoordelijke *Höhere SS- und Polizeiführer Ost*, gedetacheerd aan de nieuwe *SS- und Polizeiführers Lublin en Warschau* (Sporrenberg en Stroop). Zo werd voor het neerslaan van de opstand van het getto van Warschau een politiemacht van ongeveer 2000 man op de been gebracht.²⁴⁶⁶ Inderhaast opgetrommelde

²⁴⁶² CÜPPERS, Martin. *Wegbereiter der Shoah. Die Waffen-SS, der Kommandostab Reichsführer-SS und die Judenvernichtung 1939-1945*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005, 152-165

²⁴⁶³ ANGRICK, Andrej. *The Escalation of German-Rumanian Anti-Jewish Policy after the Attack on the Soviet Union* in *Yad Vashem Studies*, 1996, 26, 228 en MALLMANN, Klaus-Michael. *Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozeß. Das Massaker von Kamenez-Podolsk Ende August 1941* in *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, 2001, 10, 255 en 263

²⁴⁶⁴ ARAD, Yitzhak. Jeckeln, Friedrich in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 667, BREITMAN, Richard. Friedrich Jeckeln. *Spezialist für die "Endlösung" im Osten* in SMELSER, Ronald en SYRING, Enrico (eds.). *Die SS. Elite unter dem Totenkopf. 30 Lebensläufe*. Paderborn: Schöningh, 2003 [2000], 271, CURILLA, Wolfgang. *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrußland, 1941-1944*. Paderborn: Schöningh, 2006, 230-231 en POHL, Dieter. *The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine* in RAY, Brandon en LOWER, Wendy (eds.). *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*. Bloomington: Indiana University Press, 2008, 29 en 35

²⁴⁶⁵ *Meldungen an den Führer über Bandenbekämpfung*, No. 51, 20 december 1942. Zie FRIEDMAN, Towiah. *Der Personal-Akt des SS-Obergruppenführers Hans Adolf Prützmann, der die Vernichtung der Juden in der Ukraine-Rußland in den Jahren 1941-43 leitete. Dokumentensammlung*. Haifa: Institute of Documentation in Israel, 1997, geen paginanummering, HEADLAND, Ronald. *Messages of Murder: A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service 1941-1943*. London, 1992, 101 en 105 en HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 409.

²⁴⁶⁶ Naast batalljons van de *Waffen-SS* en *Ordnungspolizei* had Stroop ook de beschikking over eenheden van de *Wehrmacht* en een batalljon Oekraïense *Hilfspolizei*. Zie GUTMAN, Yisrael en FRIEDMAN, Ina R. *Jews of Warsaw 1939-1943. Ghetto, Underground, Revolt*. Bloomington: Indiana University Press, 1989 [1982], 365-366, GUTMAN, Israel. *Warschauer Ghettoaufstand* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1556, MATTHÄUS, Jürgen. *Warschau (Ghetto)* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997],

politiebataljons werden ook ingezet bij *Aktion Erntefest*, de liquidatie van de werkkampen in het distrikt Lublin waarbij meer dan 42.000 Joden geëxecuteerd werden.²⁴⁶⁷ Ook het *Reservepolizeibattalion* 101 – dat door Brownings *case study* bekendheid verwierf – zou vanaf juli 1942 aan gettoruiming en finaal ook bij *Aktion Erntefest* betrokken raken.²⁴⁶⁸ Hoeveel Joden er in het *Generalgouvernement* door de troepen van de *Höhere SS- und Polizeiführer* vermoord werden, valt moeilijk vast te stellen, maar Hilberg raamt het dodental op ongeveer 100.000.²⁴⁶⁹ Het totale cijfer zou dus in de buurt moeten liggen van 463.000, hoewel niet valt uit te sluiten dat het in praktijk nog een flink stuk hoger was.²⁴⁷⁰

Ook eenheden van de *Wehrmacht* hadden een aanzienlijk aandeel in de vernietiging van de Joden in de bezette gebieden. Van bij aanvang van *Unternehmen Barbarossa* werd de *Wehrmacht* op drie manieren ingeschakeld in de genocidale praktijken van de *Einsatzgruppen* en politiebataljons.²⁴⁷¹ Ten eerste boden militaire politiediensten (*Geheime Feldpolizei* en *Feldgendarmarie*) en lokale militaire garnizoenen (*Feld-, Orts- en Stadtkommandantur*) operationele ondersteuning bij de uitvoering van massa-executies, zoals het ter beschikking stellen van voertuigen, chauffeurs, munitie en proviand en het assisteren bij de afsperring van het executieterrein en de bewaking van de verzamelde Joden.²⁴⁷² Hoewel zo iets verboden

796 en SCHEFFLER, Wolfgang en GRABITZ, Helge. *Der Ghetto-Aufstand Warschau 1943. Aus der Sicht der Täter und Opfer in Aussagen vor deutschen Gerichten*. München: Goldmann, 1993, 156-158. Zie voor een herdruk van het *Stroop-Bericht*: STROOP, Jürgen. *Es gibt keinen jüdischen Wohnbezirk in Warschau mehr!* Neuwied: Luchterhand, 1960.

²⁴⁶⁷ ARAD, Yitzhak. *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*. Bloomington: Indiana University Press, 1987, 365-366, ARAD, Yitzhak. *Erntefest* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 418-419, BROWNING, Christopher R. *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 85-89 en WEIß, Hermann. *Aktion Erntefest* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 354

²⁴⁶⁸ BROWNING, Christopher R. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York: HarperPerennial, 1992, 133-138 en 142 en BROWNING, Christopher R. *One Day in Jozefow: Initiation to Mass Murder* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 200-201

²⁴⁶⁹ HILBERG, Raul. *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle Books, 1961, 767

²⁴⁷⁰ Het staat bijvoorbeeld niet vast of de slachtoffers van de massa-executies bij onder andere Kamenez-Podolsk en Berdichev wel in het cijfer van Prützmann vervat zitten, omdat Prützmanns rapport officieel slechts sloeg op het jaar 1942. Bovendien ligt het voor de hand dat er ook in 1943 nog een aanzienlijk aantal Joden door de troepen van de *Höhere SS- und Polizeiführer* vermoord werden. Cf. HILBERG, Raul. *Le bilan démographique du génocide* in FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 275.

²⁴⁷¹ De taakverdeling tussen *Wehrmacht* en *Einsatzgruppen* werd vastgelegd in het *Erlaß über die Richtlinien auf Sondergebieten zur Weisung Nr. 21* van 13 maart 1941 en het *Erlaß zur Regelung des Einsatzes der Sicherheitspolizei und des SD im Verbands des Heeres* van 28 april 1941. Anders dan tijdens de veldtocht in Polen, kregen de *Einsatzgruppen* nu expliciet de toestemming om op eigen verantwoordelijkheid en buiten de *Wehrmacht* om 'uitvoerende maatregelen' tegenover de burgerbevolking te nemen. Voor vervoer, bevoorrading en accommodatie waren ze aan de *Wehrmacht* ondergeschikt, maar bevelmatig, disciplinair en gerechtelijk ressorteerden ze onder de SS.

²⁴⁷² ANGRICK, Andrej. *Zur Rolle der Militärverwaltung bei der Ermordung der sowjetischen Juden* in QUINKERT, Babette (ed.). *"Wir sind die Herren dieses Landes". Ursachen, Verlauf und Folgen des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion*. Hamburg: VSA, 2002, 119 en 123, KUNZ, Norbert. *Die Feld- und Ortskommandanturen auf der Krim und der Judenmord 1941/42* in KAISER, Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Propyläen, 2002, 56-58, MANOSCHEK, Walter. *"Wo der Partisan ist, ist der Jude, und wo der Jude ist, ist er Partisan"*. *Die Wehrmacht und die Shoah* in PAUL, Gerhard (ed.). *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Dachau: Wallstein, 2002, 172-174, POHL, Dieter. *Die Wehrmacht und der Mord an den Juden in den besetzten sowjetischen Gebieten* in KAISER, Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Propyläen, 2002, 48 en SAFRIAN, Hans. *Komplizen des Genozids. Zum Anteil der Heeresgruppe Süd an der Verfolgung und Ermordung der Juden*

was, meldden soldaten zich sporadisch zelfs als vrijwilliger voor het executiepeloton. Ten tweede werkte de *Wehrmacht* ook actief mee aan de liquidatie van joodse krijgsgevangenen. Voorafgaandelijk aan de inval in de Sovjet-Unie was de *Wehrmacht* opgedragen om de communistische functionarissen van het Rode Leger niet krijgsgevangen te nemen maar onmiddellijk te executeren.²⁴⁷³ Dit zogenaamde *Kommissarbefehl* werd in praktijk in samenwerking met de *Einsatzgruppen* en politiebataljons uitgevoerd. *Politkommissare* – die doorgaans pas geïdentificeerd werden in de krijgsgevangenenkampen – werden aan de *Sicherheits-* of *Ordnungspolizei* overgedragen of zelf door het militaire bewakingspersoneel geëxecuteerd. De steeds openlijker ideologische gelijkstelling tussen communisten en Joden leidde er echter al gauw toe dat de joodse krijgsgevangenen hetzelfde lot te wachten stond.²⁴⁷⁴ Op deze wijze was de *Wehrmacht* minstens indirect betrokken bij de moord op zo'n 70.000 tot 90.000 joodse Sovjetsoldaten.²⁴⁷⁵ Ten derde raakten de militaire veiligheidsdiensten ook rechtstreeks verstrikt in de uitroeiing van de Russische Joden. De *Geheime Feldpolizei* (het militaire pendant van de *Sicherheitspolizei*), de *Feldgendarmarie* (het militaire equivalent van de politiebataljons van de *Ordnungspolizei*) en de *Sicherungsdivisionen* (verantwoordelijk voor de bewaking van de aanvoerlijnen en militaire installaties) namen bij aanslagen en sabotageacties bij voorkeur wraak op de lokale joodse gemeenschap.²⁴⁷⁶ Door het *Reichenau-Befehl* en *Keitel-Erlaß* was de soldaten namelijk ingeprent dat de vergelding zich in de eerste plaats tegen de Joden moest richten en de wraakacties disproportioneel hard moesten zijn.²⁴⁷⁷

in der Ukraine 1941 in MANOSCHEK, Walter (ed.). *Die Wehrmacht im Rassenkrieg. Der Vernichtungskrieg hinter der Front*. Wien: Picus Verlag, 1996, 105-106

²⁴⁷³ *Richtlinien für die Behandlung politischer Kommissare* van 6 juni 1941

²⁴⁷⁴ BARTOV, Omer. *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich*. New York: Oxford University Press, 1992 [1991], 85, GERLACH, Christian. *Kontextualisering der Aktionen eines Mordkommandos. Die Einsatzgruppe B* in KAISER, Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Propyläen, 2002, 89, GESSNER, Klaus. *Geheime Feldpolizei. Die 'Gestapo der Wehrmacht'* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo. Mythos und Realität*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995, 500, HILBERG, Raul. *Wehrmacht und Judenvernichtung* in MANOSCHEK, Walter (ed.). *Die Wehrmacht im Rassenkrieg. Der Vernichtungskrieg hinter der Front*. Wien: Picus Verlag, 1996, 28-30 en STREIT, Christian. *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-45*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1978, 109-110

²⁴⁷⁵ POHL, Dieter. *Die Wehrmacht und der Mord an den Juden in den besetzten sowjetischen Gebieten* in KAISER, Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Propyläen, 2002, 41

²⁴⁷⁶ ANGRICK, Andrej. *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941-1943*. Hamburg: Hamburger Edition, 2003, 124-126, FÖRSTER, Jürgen. *Complicity or Entanglement? Wehrmacht, War, and Holocaust* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 279-280, GESSNER, Klaus. *Geheime Feldpolizei. Die 'Gestapo der Wehrmacht'* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo. Mythos und Realität*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995, 492 en SAFRIAN, Hans. *Komplizen des Genozids. Zum Anteil der Heeresgruppe Süd an der Verfolgung und Ermordung der Juden in der Ukraine 1941* in MANOSCHEK, Walter (ed.). *Die Wehrmacht im Rassenkrieg. Der Vernichtungskrieg hinter der Front*. Wien: Picus Verlag, 1996, 108-110

²⁴⁷⁷ In het *Befehl über "Verhalten der Truppe im Ostraum"* van 10 oktober 1941 wees Reichenau de Joden aan als de principiële dragers van het Sovjetsysteem en de voornaamste bron van verzet. Hij riep op tot begrip voor het harde optreden van de SS tegen het jodendom en verwachtte ook van zijn eigen troepen een genadeloze houding. Het bevel van Reichenau werd door Manstein, Rundstedt en andere bevelhebbers overgenomen en op initiatief van Hitler uiteindelijk zelfs algemeen verspreid. In het *Erlaß zur Bekämpfung der Kommunistischen Aufstandsbewegung in den besetzten Gebieten* van 16 september 1941 bepaalde Keitel dat per Duitse soldaat, die bij een aanslag om het leven gekomen was, 50 tot 100 communisten moesten worden geëxecuteerd. Zie BARTOV, Omer. *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich*. New York: Oxford University Press, 1992 [1991], 129-131, HÜRTER, Johannes. *Hitlers Heerführer. Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941/42*. München: Oldenbourg, 2007, 575-576 en 583-585 en MESSERSCHMIDT, Manfred. *Harte Sühne am Judentum. Befehlslage und Wissen in der deutschen Wehrmacht* in WOLLENBERG, Jörg (ed.). *"Niemand war dabei und keiner hat's gewußt". Die deutsche Öffentlichkeit und die Judenverfolgung 1933-1945*. München: Piper, 1989, 121-123.

Onder het voorwendsel van gerechtvaardigde collectieve vergelding, begon de militaire politie actief deel te nemen aan de massa-executies van Joden.²⁴⁷⁸ In grootsteden als Minsk, Kiev en Charkov – waar aanslagen op militaire installaties frequent voorkwamen – werd de *Wehrmacht* zo direct betrokken bij represailles tegen de lokale joodse bevolking.²⁴⁷⁹ Sommige eenheden gingen bij afwezigheid van *Einsatzgruppen* en politiebataljons op eigen houtje over tot massa-executies: zo executeerde de beruchte *Sicherungsdivision 707* in 1941 bijna 20.000 Joden in Wit-Rusland.²⁴⁸⁰ Toen in de loop van 1942/43 in de rug van de frontlinies een echte partizanenstrijd uitbrak, deinden de represaille-executies uit tot ware strafexpedities. Onder leiding van *Höhere SS- und Polizeiführer* von dem Bach-Zelewski – die in 1943 tot *Chef der Bandenkampfverbände* benoemd was –²⁴⁸¹ participeerden 11 *Sicherungsdivisionen* aan het platbranden van ganse regio's in de buurt van belangrijke verkeersknooppunten.²⁴⁸² Door de liquidaties van *Restghettos* aan de rand van partizanengebied en de jacht op ondergedoken Joden werd de partizanenstrijd in praktijk een cruciaal instrument in de Jodenvernietiging.²⁴⁸³ De militaire politie- en veiligheidsdiensten vervulden op deze manier een prominente ondersteunende rol bij de executie van de meer dan 360.000 joodse slachtoffers die volgens

²⁴⁷⁸ Over de betrokkenheid van de gewone fronttroepen is weinig bekend. Na aanslagen op *Wehrmacht*-patrouilles namen vrijwilligers uit de getroffen eenheden deel aan represaille-executies van opgepakte verdachten (waaronder per definitie vaak onschuldige Joden). Voor het overige beperkten de frontsoldaten zich doorgaans tot toekijken wanneer er een massa-executie in de buurt plaatsvond. Herhaalde verboden om zelf deel te nemen aan de executie wijzen er echter wel op dat ook actieve participatie zo nu en dan plaatsvond.

²⁴⁷⁹ ANGRICK, Andrej. *Zur Rolle der Militärverwaltung bei der Ermordung der sowjetischen Juden* in QUINKERT, Babette (ed.). *“Wir sind die Herren dieses Landes”. Ursachen, Verlauf und Folgen des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion*. Hamburg: VSA, 2002, 113 en 118, HEER, Hannes. *Die Logik des Vernichtungskrieges. Wehrmacht und Partisanenkampf* in HEER, Hannes en NAUMANN, Klaus (eds.). *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*. Hamburg: Hamburger Edition, 1995, 117-118 en HILLGRUBER, Andreas. *Der Ostkrieg und die Judenvernichtung* in UEBERSCHÄR, Gerd R. en WETTE, Wolfram (eds.). *Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion. “Unternehmen Barbarossa” 1941*. Frankfurt am Main: Fischer, 1991, 196-198

²⁴⁸⁰ FRIEDLÄNDER, Saul. *The Wehrmacht, German Society, and the Knowledge of the Mass Extermination of the Jews* in BARTOV, Omer, GROSSMANN, Atina en NOLAN, Mary (eds.). *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*. New York: The New Press, 2002, 20, HEER, Hannes. *Killing Fields. Die Wehrmacht und der Holocaust* in HEER, Hannes en NAUMANN, Klaus (eds.). *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*. Hamburg: Hamburger Edition, 1995, 55 en 62. Zie voor andere voorbeelden ook ANDERSON, Truman. *Die 62. Infanteriedivision. Repressalien im Heeresgebiet Süd, Oktober bis Dezember 1941* in HEER, Hannes en NAUMANN, Klaus (eds.). *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*. Hamburg: Hamburger Edition, 1995, 309, RASS, Christoph. *Verbrecherische Kriegsführung an der Front. Eine Infanteriedivision und ihre Soldaten* in HARTMANN, Christian, HÜRTER, Johannes en JUREIT, Ulrike (eds.). *Verbrechen der Wehrmacht. Bilanz einer Debatte*. München: Beck, 2005, 83.

²⁴⁸¹ BLOOD, Philip W. *Hitler's Bandit Hunters: The SS and the Nazi Occupation of Europe*. Washington, DC: Potomac Books, 2006

²⁴⁸² HEER, Hannes. *Tote Zonen. Die deutsche Wehrmacht an der Ostfront*. Hamburg: Hamburger Edition, 1999, 70-73, KLEIN, Peter. *Zwischen den Fronten. Die Zivilbevölkerung Weißrusslands und der Krieg der Wehrmacht gegen die Partisanen* in QUINKERT, Babette (ed.). *“Wir sind die Herren dieses Landes”. Ursachen, Verlauf und Folgen des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion*. Hamburg: VSA, 2002, 90-91 en 100 en SHEPHERD, Ben. *Wehrmacht Security Regiments in the Soviet Partisan War, 1943* in *European History Quarterly*, 2003, 33, 4, 497

²⁴⁸³ BLOOD, Philip W. *Hitler's Bandit Hunters: The SS and the Nazi Occupation of Europe*. Washington, DC: Potomac Books, 2006, 95-96, GESSNER, Klaus. *Geheime Feldpolizei. Die ‘Gestapo der Wehrmacht’* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo. Mythos und Realität*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995, 501 en 505, HEER, Hannes. *Killing Fields: The Wehrmacht and the Holocaust in Belorussia, 1941-1942* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1997, 11, 1, 90-91, KLINKHAMMER, Lutz. *Der Partisanenkrieg der Wehrmacht 1941-1944* in MÜLLER, Rolf-Dieter en VOLKMANN, Hans-Erich (eds.). *Die Wehrmacht. Mythos und Realität*. München: Oldenbourg, 1999, 817, MEGARGE, Geoffrey P. *War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front, 1941*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2006, 144-146 en RICHTER, Timm C. *Die Wehrmacht und der Partisanenkrieg in den besetzten Gebiete der Sowjetunion* in MÜLLER, Rolf-Dieter en VOLKMANN, Hans-Erich (eds.). *Die Wehrmacht. Mythos und Realität*. München: Oldenbourg, 1999, 847

Prützmann bij acties tegen partizanen vielen.²⁴⁸⁴ Maar ook buiten het bezette Sovjetgrondgebied was de *Wehrmacht* actief betrokken bij de vernietiging van de Joden. Geconfronteerd met toenemend communistisch verzet, ontpopte het militaire bezettingsapparaat in Frankrijk zich tot groot pleitbezorger van de internering en vergeldingsdeportaties van de lokale Joden.²⁴⁸⁵ In Servië was de militaire bezettingsmacht zelf de motor achter de Jodenvernietiging. Nadat de partizanenstrijd in het voorjaar van 1941 onder leiding van Tito geëscaleerd was, werden de Joden door de *Wehrmacht* opgepakt als gijzelaars voor toekomstige vergeldingsmaatregelen. Tegen een executieratio van 100 gijzelaars per omgekomen Duitse soldaat, waren alle 6000 volwassen mannelijke Joden reeds in de herfst van 1941 door reguliere *Wehrmacht*-divisies geëxecuteerd. De 8000 joodse vrouwen en kinderen werden in het voorjaar 1942 overgeleverd aan de *Sicherheitspolizei* en in een gaswagen vergast.²⁴⁸⁶ Terwijl de *Wehrmacht* in Rusland de politiediensten geassisteerd had bij de exterminatie van de Joden, waren de rollen in Servië dus omgekeerd.²⁴⁸⁷ Het totale aantal joodse slachtoffers waarvoor alleen de *Wehrmacht* verantwoordelijk was in het kader van de strijd tegen partizanen en de behandeling van joodse krijgsgevangenen, valt slechts bij benadering vast te stellen. Een ruwe schatting van Hilberg houdt het op ongeveer 100.000.²⁴⁸⁸

Naast de *Einsatzgruppen*, de bataljons van de *Höhere SS- und Polizeiführer* en de *Wehrmacht* waren er ook niet-Duitse milities die massa-executies uitvoerden. Op verschillende plaatsen in het Balticum, West-Oekraïne en Noord-Oost-Polen kwam het tot pogroms toen de *Wehrmacht* in de zomer van 1941 de Russische bezetter op de vlucht joeg. De meeste pogroms werden gestimuleerd of zelfs geïnitieerd door de *Einsatzgruppen*, maar het moorden zelf werd gedaan door nationalistische milities. Grote pogroms, zoals in Kaunas, Lvov en Ternopil, waren een reactie op de massale liquidatie van gevangen nationalisten door de wegtrekkende Russische geheime politie, en kostten telkens het leven aan meer dan duizend Joden.²⁴⁸⁹ Kleinere *Selbstreinigungsaktionen*, zoals in Jedwabne, stonden vaker in het

²⁴⁸⁴ MALLMANN, Klaus-Michael. “*Aufgeräumt und abgebrannt*”. *Sicherheitspolizei und ‘Bandenkampf’ in der besetzten Sowjetunion* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. ‘Heimatfront’ und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000, 513-515 en 517-519

²⁴⁸⁵ HILBERG, Raul. *Wehrmacht und Judenvernichtung* in MANOSCHEK, Walter (ed.). *Die Wehrmacht im Rassenkrieg. Der Vernichtungskrieg hinter der Front*. Wien: Picus Verlag, 1996, 32, MANOSCHEK, Walter. “*Wo der Partisan ist, ist der Jude, und wo der Jude ist, ist er Partisan*”. *Die Wehrmacht und die Shoah* in PAUL, Gerhard (ed.). *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Dachau: Wallstein, 2002, 174 en MEYER, Ahlrich. “*Nach dem Osten*”. *Die deutsche Militärverwaltung und der Beginn der Deportation von Juden aus Frankreich* in KAISER, Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Propyläen, 2002, 192-193

²⁴⁸⁶ BROWNING, Christopher R. *Germans and Serbs: The Emergence of Nazi Antipartisan Policies in 1941* in BERENBAUM, Michael (ed.). *A Mosaic of Victims: Non Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*. New York: New York University Press, 1990, 70-71, BROWNING, Christopher R. *The Wehrmacht in Serbia Revisited* in BARTOV, Omer, GROSSMANN, Atina en NOLAN, Mary (eds.). *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*. New York: The New Press, 2002, 37-39, MANOSCHEK, Walter. “*Serbien ist judenfrei*.” *Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*. München: Oldenbourg, 1995 [1993], 167, 174 en 181, MANOSCHEK, Walter. “*Gehst mit Juden erschossen?*” *Die Vernichtung der Juden in Serbien* in HEER, Hannes en NAUMANN, Klaus (eds.). *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*. Hamburg: Hamburger Edition, 1995, 50-52, MANOSCHEK, Walter. *Partisanenkrieg und Genozid. Die Wehrmacht in Serbien 1941* in MANOSCHEK, Walter (ed.). *Die Wehrmacht im Rassenkrieg. Der Vernichtungskrieg hinter der Front*. Wien: Picus Verlag, 1996, 156-158 en 163 en SHELACH, Menachem. *Serbien* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1303-1304

²⁴⁸⁷ BROWNING, Christopher R. *Wehrmacht Reprisal Policy and the Mass Murder of Jews in Serbia in Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 1983, 33, 39

²⁴⁸⁸ HILBERG, Raul. *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle Books, 1961, 767

²⁴⁸⁹ DIECKMANN, Christoph. *Lithuania in Summer 1941 – The German Invasion and the Kaunas Pogrom* in BARKAN, Elazar, COLE, Elizabeth A. en STRUVE, Kai (ed.). *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2007, 360, KLEE, Ernst, RIESS,

teken van persoonlijke afrekeningen en materiële gewinzucht.²⁴⁹⁰ Sommige bronnen spreken over in totaal 35.000 doden, waarvan bij benadering 24.000 alleen al in het westen van Oekraïne.²⁴⁹¹ Daarnaast werden ook vele inheemse collaborateurs gerecruteerd als hulppolitie en ingezet ter ondersteuning van de *Einsatzgruppen* en de politiebatalljons van de *Ordnungspolizei*. Verschillende Baltische milities – zoals het Litouwse *Schutzmannschafts-Bataillon 12* en vooral het Letse *Sonderkommando Arajs* – ontpopten zich tot efficiënte en gevreesde executiecommando's, die de liquidatie van meerdere tienduizenden Joden voor hun rekening namen.²⁴⁹² Ook in Oekraïne werden inheemse *Schutzmannschaften* veelvuldig bij

Volker en DRESSEN, Willi (eds.). *“Schöne Zeiten”. Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer*. Frankfurt am Main: Fischer, 1988, 31-44, KWIET, Konrad. *Rehearsing for Murder: The Beginning of the Final Solution in Lithuania in June 1941* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1998, 12, 1, 12-13, MATTHÄUS, Jürgen. *Jenseits der Grenze. Die ersten Massenerschießungen von Juden in Litauen (Juni - August 1941)* in *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1996, 2, 109, OGORRECK, Ralf. *Die Einsatzgruppen und die “Genesis der Endlösung”*. Berlin: Metropol, 1996, 103-104, POHL, Dieter. *Anti-Jewish Pogroms in Western Ukraine – A Research Agenda* in BARKAN, Elazar, COLE, Elizabeth A. en STRUVE, Kai (ed.). *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2007, 306, SCHEFFLER, Wolfgang. *Die Einsatzgruppe A 1941/42* in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Hentrich, 1997, 33 en ZBIKOWSKI, Andrzej. *Pogroms in Northeastern Poland – Spontaneous Reactions and German Instigations* in BARKAN, Elazar, COLE, Elizabeth A. en STRUVE, Kai (ed.). *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2007, 329-331

²⁴⁹⁰ De pogrom in Jedwabne is berucht sinds het boek *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* van Jan Gross. Hierin wordt aan de hand van getuigenissen uit de doeken gedaan hoe 1600 Joden van het Poolse gehucht Jedwabne op 10 juli 1941 door milities uit de buurt op uiterst gruwelijke wijze en zonder Duitse tussenkomst omgebracht werden. Het boek zorgde in Polen voor enorme opschudding en leidde zelfs tot de oprichting van een onderzoekscommissie. De bevindingen van deze onderzoekscommissie – die door de meeste historici onderschreven worden – nuanceerden de conclusies van Gross op twee punten: de dodentol lag wellicht rond de 360 in plaats van 1600 en er zijn indicaties dat er toch Duitse politie-eenheden in de buurt waren, die bij de initiatie van de pogrom betrokken waren. Zie GROSS, Jan T. *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton: Princeton University Press, 2001, GROSS, Jan T. *Jews and Their Polish Neighbors: The Case of Jedwabne in the Summer of 1941* in ZIMMERMAN, Joshua D. (ed.). *Poles and Jews During the Holocaust and Its Aftermath*. New Brunswick: Rutgers, 2003, 70-71 en verder CHODAKIEWICZ, Marek J. *The Massacre in Jedwabne, July 10, 1941. Before, During, After*. New York: Columbia University Press, 2005, 73 en 129, POLONSKY, Anthony en MICHLIC, Joanna B. *Introduction* in POLONSKY, Anthony en MICHLIC, Joanna B. (eds.). *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*. Princeton: Princeton University Press, 2004, 30-34 en ZIMMERMAN, Joshua D. *Introduction: Changing Perceptions in the Historiography of Polish-Jewish Relations during the Second World War* in ZIMMERMAN, Joshua D. (ed.). *Poles and Jews During the Holocaust and Its Aftermath*. New Brunswick: Rutgers, 2003, 10-12.

²⁴⁹¹ POHL, Dieter. *Anti-Jewish Pogroms in Western Ukraine – A Research Agenda* in BARKAN, Elazar, COLE, Elizabeth A. en STRUVE, Kai (ed.). *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2007, 306, POLONSKY, Anthony en MICHLIC, Joanna B. *Introduction* in POLONSKY, Anthony en MICHLIC, Joanna B. (eds.). *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*. Princeton: Princeton University Press, 2004, 26 en WEISS, Aharon. *The Holocaust and the Ukrainian Victims* in BERENBAUM, Michael (ed.). *A Mosaic of Victims: Non Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*. New York: New York University Press, 1990, 110

²⁴⁹² BIRN, Ruth Bettina. *Collaboration with Nazi Germany in Eastern Europe: The Case of the Estonian Security Police in Contemporary European History*, 2001, 10, 2, 197, BIRN, Ruth Bettina. *Kollaboration und Mittäterschaft. Die Inkorporierung von einheimischem Personal in die Sicherheitspolizei in den besetzten Ostgebieten* in WILDT, Michael (ed.). *Nachrichtendienst, politische Elite und Mordeinheit. Der Sicherheitsdienst des Reichsführers SS*. Hamburg: Hamburger Edition, 2003, 307, KNOP, Martin. *Viktor Arajs. Kollaboration beim Massenmord* in DANCKWORTT, Barbara, QUERG, Thorsten, SCHÖNINGH, Claudia en WIPPERMANN, Wolfgang (eds.). *Historische Rassismusforschung. Ideologen, Täter, Opfer*. Hamburg: Argument, 1995, 237 en 241-242, REICHELT, Katrin. *Kollaboration und Holocaust in Lettland 1941-1945* in KAISER, Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Propyläen, 2002, 116-117, SCHEFFLER, Wolfgang. *Die Einsatzgruppe A 1941/42* in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des*

gettoruimingen en massa-executies ingeschakeld.²⁴⁹³ Zo mogelijk nog intenser bij het exterminatieproces betrokken waren de zogenaamde *Trawniki-Männer* die tijdens *Aktion Reinhardt* het vuile werk opknapten. Dit waren een 4000-tal Oekraïense en Baltische krijgsgevangenen, die na een politieopleiding in *SS-Ausbildungslager Trawniki* als bewakingspersoneel in Belzec, Sobibor (Demjanjuk) en Treblinka dienst moesten doen of assisteerden bij gettoruimingen en kampliquidaties.²⁴⁹⁴ Een belangrijk deel – zo niet het belangrijkste deel – van de eigenlijke vernietigingsarbeid werd dus vaak niet door de SS maar door inheemse vrijwilligers of dwangrekruten uitgevoerd.²⁴⁹⁵ Het enorme joodse dodental dat de collaborerende milities, politiediensten en kampbewakers op hun geweten hadden, wordt in de statistieken toegeschreven aan de *Einsatzgruppen*, Duitse politiebataljons en kampadministratie waaronder ze ressorteerden. Wel apart gecatalogiseerd zijn de slachtoffers die vielen door toedoen van politiediensten en militairen in satellietstaten. In Slowakije speelden politie en leger een cruciale rol bij de deportatie van bijna 70.000 Joden. Op Slovaaks grondgebied zelf vonden naar schatting 5000 Joden de dood door kleinschalige moorddadige brutaliteit of door fysieke mishandeling en mensonterende omstandigheden in werk- en transitkampen.²⁴⁹⁶ In Kroatië was de ravage door de betrokkenheid van de nationalistische Ustasa-milities veel groter. Nog voor de deportaties begonnen, werden de Joden in een lokaal netwerk van concentratiekampen bijeengedreven, waar gerichte mishandeling en ontbering aan de orde van de dag waren. Naar schatting 25.000 Joden

Chefs der Sicherheitspolizei und des SD. Berlin: Hentrich, 1997, 34, STANG, Knut. *Hilfspolizisten und Soldaten. Das 2./12. litauische Schutzmannschaftsbataillon in Kaunas und Weißrußland* in MÜLLER, Rolf-Dieter en VOLKMANN, Hans-Erich (eds.). *Die Wehrmacht. Mythos und Realität*. München: Oldenbourg, 1999, 865-867 en STANG, Knut. *Kollaboration und Völkermord. Das Rollkommando Hamann und die Vernichtung der litauischen Juden* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000, 476-477

²⁴⁹³ BREITMAN, Richard. *Himmler's Police Auxiliaries in the Occupied Soviet Territories* in *Simon Wiesenthal Center Annual*, 1990, 7, 25 en 27-28, DEAN, Martin C. *The German Gendarmerie, the Ukrainian Schutzmannschaft and the 'Second Wave' of Jewish Killings in Occupied Ukraine: German Policing at the Local Level in the Zhitomir Region, 1941-1944* in *German History*, 1996, 14, 2, 170, HILBERG, Raul. *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933-1945*. New York: HarperPerennial, 1992, 212-214 en POHL, Dieter. *Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden* in PAUL, Gerhard (ed.). *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Dachau: Wallstein, 2002, 216-217 en 219

²⁴⁹⁴ BLACK, Peter R. *Die Trawniki-Männer und die "Aktion Reinhardt"* in MUSIAL, Bogdan (ed.). *"Aktion Reinhardt". Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement, 1941-1944*. Osnabrück: Fibre, 2004, 315-319, GRABITZ, Helge en SCHEFFLER, Wolfgang. *Letzte Spuren. Ghetto Warschau, SS-Arbeitslager Trawniki, Aktion Erntefest. Fotos und Dokumente über Opfer des Endlösungswahns im Spiegel der historischen Ereignisse*. Berlin: Edition Hentrich, 1988, 151 en 319, MATTHÄUS, Jürgen. *Trawniki* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 764, POHL, Dieter. *Trawniki: SS-Ausbildungslager* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1426 en POHL, Dieter. *Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden* in PAUL, Gerhard (ed.). *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Dachau: Wallstein, 2002, 218

²⁴⁹⁵ Men kan zich trouwens de vraag stellen in hoeverre dwanggerekruteerde krijgsgevangenen, zoals *Trawniki-Männer*, een echte keuze hadden om niet in het vernietigingsproces verstrikt te raken, wanneer het alternatief een gewisse hongerdood in krijgsgevangenschap betekende. Zie GRABITZ, Helge. *Iwan Demjanjuk zum Tode verurteilt. Anmerkungen zur strafrechtlichen Verantwortung der "Trawniki"* in *Tribüne*, 1988, 27, 108, 181-182.

²⁴⁹⁶ JELINEK, Yeshayahu en ROZETT, Robert. *Slowakei* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1322-1323, ROTKIRCHEN, Livia. *Slovakia* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 597-598 en SCHMIDT-HARTMANN, Eva. *Tschechoslowakei* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 372-374,

betaalden daarbij het gelag, waarvan minstens 20.000 in Jasenovac alleen.²⁴⁹⁷ In Hongarije lag de dodentol op conto van de lokale overheden nog een stuk hoger. Reeds voor de Duitse bezetting was voor verschillende categorieën Joden een zogenaamde *Arbeitsdienst* ingevoerd. Hierbij werden zo'n 100.000 Joden ingezet bij de bouw en het onderhoud van grote infrastructuurwerken. Hoewel de werkomstandigheden doorgaans tamelijk humaan waren, vielen in de twee gevaarlijkste werkbataljons toch een massa doden. Ongeveer 42.000 Joden lieten het leven in het werkbataljon dat in de kopermijnen van Bor actief was en vooral in het werkbataljon dat het Hongaarse leger doorheen de Oekraïne vergezelde en aan het front mijnevelden moest ruimen.²⁴⁹⁸ Na de Duitse bezetting op 19 maart 1944 en zeker nadat Szalasi op 15 oktober 1944 aan de macht was geholpen, traden milities van de Pijlkruisers op de voorgrond die uiterst brutaal tekeer gingen tegen de resterende Joden. Door hun toedoen viel nog een groot aantal slachtoffers door mishandeling en ontbering in het getto van Boedapest en tijdens inderhaast georganiseerde deportatiemarsen naar de Oostenrijkse grens.²⁴⁹⁹ Qua wreedheid spande Roemenië echter de kroon. *Unternehmen Barbarossa* – waaraan naast de *Wehrmacht* ook Hongaarse en Roemeense invasietroepen deelnamen – veroorzaakte een golf van anti-joods geweld in de gebieden die door het Roemeense leger ingenomen werden. In het grensstadje Iasi vond eind juni 1941 de grootste pogrom van de Holocaust plaats, met minstens 8000 slachtoffers.²⁵⁰⁰ Ook in Noord-Boekovina en Bessarabië – twee regio's die Roemenië pas een jaar voordien onder dwang aan de Russen afgestaan had – betekende de inval onheil voor de lokale Joden: meer dan 10.000 werden in juli door het Roemeense leger geëxecuteerd en van de 160.000, die op transport gezet werden naar Transnistrië, kwamen er bijna 40.000 in transitkampen en tijdens transport om.²⁵⁰¹ In

²⁴⁹⁷ JELINEK, Yeshayahu A. *Yugoslavia* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 708, SHELAH, Menachem. *Jasenovac* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 663, SHELAH, Menachem. *Kroatien* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 827, SUNDHAUSEN, Holm. *Jugoslawien* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 322-323, SUNDHAUSEN, Holm. *Das Konzentrationslager Jasenovac (1941-1945). Konstruktion und Dekonstruktion eines Kriegsverbrechens und Weltkriegsmythos* in WETTE, Wolfram en UEBERSCHÄR, Gerd R. (eds.). *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert*. Darmstadt: Primus, 2001, 374 en 378 en SUNDHAUSEN, Holm. *Jasenovac 1941-1945* in UEBERSCHÄR, Gerd R. (ed.) *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*. Darmstadt: Primus, 2003, 51 en 54. DEDIJER, Vladimir. *Jasenovac. Das jugoslawische Auschwitz und der Vatikan*. Freiburg: Ahriman, 1988, 183 spreekt zelfs over 29.000 joodse slachtoffers in Jasenovac, maar deze schatting is wellicht een stuk te hoog.

²⁴⁹⁸ BRAHAM, Randolph L. *Munkaszolgalat* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 970-971, BRAHAM, Randolph L. *The Holocaust in Hungary: A Retrospective Analysis* in BRAHAM, Randolph L. (ed.). *The Nazi's Last Victims: The Holocaust in Hungary*. Detroit: Wayne State University Press, 1998, 34 en BRAHAM, Randolph L. *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. Detroit: Wayne State University Press, 2000, 42 en 47-49

²⁴⁹⁹ Deze slachtoffers staan reeds vermeld bij de dodenmarsen en gettododen. Zie verder ook BRAHAM, Randolph L. *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. Detroit: Wayne State University Press, 2000, 191, COHEN, Asher. *Hungary* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 321 en STEUR, Claudia. *Eichmanns Emissäre. Die 'Judenberater' in Hitlers Europa* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000, 429-431.

²⁵⁰⁰ ANCEL, Jean. *Jassy* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 665 en 667 en IOANID, Radu. *The Holocaust in Romania: The Iasi Pogrom of June 1941* in *Contemporary European History*, 1993, 2, 2, 136-137

²⁵⁰¹ ANCEL, Jean. *The Romanian Way of Solving the "Jewish Problem" in Bessarabia and Bukovina, June-July 1941* in *Yad Vashem Studies*, 1988, 19, 231, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 826, IOANID, Radu. *The Holocaust in Romania: The Destruction of*

Transnistrië – Zuid-Oekraïens territorium dat onder Roemeense bezetting kwam – werd een uitgebreid netwerk van getto's en concentratiekampen opgericht, waarin naast de 120.000 gedeporteerde Joden ook 220.000 lokale Joden opgesloten werden. Van deze groepen werden respectievelijk 70.000 en 150.000 personen het slachtoffer van de mensonterende omstandigheden of van massa-executies door Roemeense soldaten, politie-eenheden of *Volkdeutsche Selbstschutz*.²⁵⁰² De meest beruchte van deze massa-executies vond plaats in de buurt van Odessa en kostte het leven aan 22.000 tot 25.000 Joden.²⁵⁰³ Roemeense leger- en politie-eenheden toonden zich in Transnistrië duidelijk nog moordadiger dan het beruchte *Einsatzkommando D*, dat verderop in Zuid-Oekraïne opereerde.²⁵⁰⁴ Het totale aantal joodse slachtoffers waarvoor Roemeense bewakings- en executiebataljons verantwoordelijk waren, wordt door Ianid geraamd op 250.000 en door Hilberg op 270.000.²⁵⁰⁵ Zeer recent kwam een officiële Roemeense onderzoekscommissie na gedetailleerde analyse echter tot de conclusie dat een minimumdodental van 280.000 wellicht accurater is.²⁵⁰⁶ Samen met de 5000, 25.000 en 42.000 Joden die respectievelijk door Slovakken, Kroaten en Hongaren omgebracht werden, stijgt het dodental van de slachtingen die door de Duitse satellieten aangericht werden hiermee tot ongeveer 352.000.

Het aantal Joden dat door de mobiele executiebataljons vermoord werd, komt daardoor op circa 1.580.000.²⁵⁰⁷ Wanneer we de joodse slachtoffers van de exterminatiekampen,

Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940-1944. Chicago: Ivan R. Dee, 2000, 174, OFER, Dalia. *Life in the Ghettos of Transnistria* in CESARANI, David en KAVANAUGH, Sarah (eds.). *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*. Vol. 4. *Jewish Confrontations with Persecution and Mass Murder*. London: Routledge, 2004, 174 en ZACH, Krista. *Rumänien* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 409

²⁵⁰² HILBERG, Raul. *Le bilan démographique du génocide* in FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 275 en IOANID, Radu. *Romania* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 577-578

²⁵⁰³ ANCEL, Jean. *Odessa* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1058-1059, ANCEL, Jean. *Antonescu and the Jews* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 470, IOANID, Radu. *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940-1944*. Chicago: Ivan R. Dee, 2000, 208 en OFER, Dalia. *The Holocaust in Transnistria. A Special Case of Genocide* in DOBROSZYCKI, Lucjan en GUROCK, Jeffrey S. (eds.). *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941-1945*. Armonk: M.E. Sharpe, 1993, 137

²⁵⁰⁴ FRIEDLÄNDER, Saul. *Das Dritte Reich und die Juden*. Band 2. *Die Jahre der Vernichtung, 1939-1945*. München: Beck, 2006, 253

²⁵⁰⁵ Het eerste cijfer vinden we bij IOANID, Radu. *Romania* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 578 en IOANID, Radu. *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940-1944*. Chicago: Ivan R. Dee, 2000, 289 en het tweede cijfer bij HILBERG, Raul. *Le bilan démographique du génocide* in FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 278.

²⁵⁰⁶ International Commission on the Holocaust in Romania. *Final Report of the International Commission on the Holocaust in Romania*. Iasi: Polirom, 2005, 179. Dit is ook het cijfer dat uit de som van de reeds vermelde aantallen naar voren komt.

²⁵⁰⁷ Dit komt zeer dicht in de buurt van het cijfer van 1,5 miljoen dat in recente standaardwerken doorgaans vermeld staat. Hilberg heeft het in de originele versie van *The Destruction of the European Jews* over 1,4 miljoen en in de herziene versie over 1,3 miljoen, maar dit is grotendeels te verklaren doordat hij een groot deel van de slachtoffers van Kroatische en Roemeense eenheden bij de categorie concentratiekampen telt. Zie HILBERG, Raul. *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle Books, 1961, 767 en HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1299. Andere auteurs, zoals Langerbein, Megargee, Pohl, Poliakov en Rhodes houden het op 1,5 miljoen. Zie LANGERBEIN, Helmut. *Hitler's Death Squads: The Logic of Mass Murder*. College Station: Texas A&M University Press, 2004 [2003], 15, MEGARGEE, Geoffrey P. *War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front, 1941*. Lanham:

getto's, dwangarbeidskampen, concentratiekampen en mobiele executiebataljons bij elkaar optellen, komen we op een totaal van meer dan 5,2 miljoen. De directe schattingsmethode levert ons dus een tamelijk concreet cijfer op, maar heeft zelf ook ernstige tekortkomingen. Enerzijds bestaat er een ernstig risico op dubbeltellingen door de overlapping van verschillende methodes van exterminatie. Met betrekking tot de gettoliquidaties in Polen is het bijvoorbeeld denkbaar dat slachtoffers zowel aan gettoïsering als aan vernietiging in exterminatiekampen of executie door politiebataljons toegeschreven worden. Ook bestaat het vermoeden dat een aanzienlijk deel van de Joden die door Roemeense troepen en politie-eenheden geëxecuteerd werden, ook vermeld staan in de executiecijfers van *Einsatzgruppe D*, die tijdens de eerste maanden van *Unternehmen Barbarossa* in onderlinge samenwerking in hetzelfde gebied opereerden. Anderzijds bestaat er wellicht een nog grotere kans dat een belangrijke groep slachtoffers niet in de statistieken opgenomen werd, omdat er niet genoeg gegevens voorhanden zijn voor een accurate schatting. Vooral het aantal slachtoffers van de *Einsatzgruppen* en troepen van de *Höhere SS- und Polizeiführer* zou in praktijk wel eens een flink stuk hoger kunnen liggen. Een schatting op basis van een vergelijking van de voor- en naoorlogse bevolkingsstatistieken kan hier misschien meer uitkomst bieden.

Exterminatiekampen		2.801.000
Chelmno	152.000	
Aktion Reinhardt		
Belzec	600.000	
Sobibor	250.000	
Treblinka II	780.000	
Auschwitz (Birkenau)	960.000	
Majdanek	59.000	
Getto's en dwangarbeidskampen		700.000
Concentratiekampen en dodenmarsen		150.000
Mobiele executiebataljons		1.627.000
Einsatzgruppen	712.000	
Gerapporteerd		
Einsatzgruppe A	249.000	
Einsatzgruppe B	126.000	
Einsatzgruppe C	95.000	
Einsatzgruppe D	92.000	
Ongerapporteerd	150.000 (?)	
Höhere SS- und Polizeiführer	463.000	
Gerapporteerd	363.000	
Ongerapporteerd	100.000 (?)	
Wehrmacht	100.000	
Duitse satellieten	352.000	
Slovakije	5.000	
Kroatië	25.000	
Hongarije	42.000	
Roemenië	280.000	
Totaal		5.278.000

Rowman & Littlefield, 2006, 121, POHL, Dieter. *Die Einsatzgruppe C 1941/42* in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Hentrich, 1997, 73, POLIAKOV, Léon. *Bréviaire de la haine. Le IIIe Reich et les Juifs*. Paris: Calmann-Lévy, 1951, 387 en RHODES, Richard. *Masters of Death: The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust*. New York: A.A. Knopf, 2002, 257

2.3 Indirecte schattingsmethode

De derde berekeningsmethode vergelijkt de bevolkingsstatistieken aan de vooravond van de exterminatie van de Joden met die op het einde van de Tweede Wereldoorlog. Ook deze werkwijze wordt echter al snel geconfronteerd met een aantal ernstige methodologische problemen. In de eerste plaats beschikken we voor de meeste landen niet over bruikbare bevolkingsstatistieken van de jaren 1941/42 en 1945.²⁵⁰⁸ We moeten ons dus behelpen met gegevens uit vroegere of latere bevolkingsstatistieken en hieruit het relevante bevolkingscijfer afleiden. Zulke beredeneerde extrapolaties zullen echter onvermijdelijk tot discussie aanleiding geven en vooral met betrekking tot Roemenië, Hongarije, Polen en de Sovjet-Unie leiden tot uiteenlopende schattingen van het aantal slachtoffers. In de tweede plaats zorgen de vele territoriale verschuivingen tussen 1937 en 1946 voor moeilijkheden inzake vergelijkbaarheid van de statistische data.²⁵⁰⁹ Vooral met betrekking tot regio's zoals Oost-Polen, Bessarabië, Noord-Boekovina, Noord-Transsylvanië en de Dodekanesos is de territoriale toewijzing van het aantal lokale slachtoffers afhankelijk van het tijdstip dat men als uitgangspunt neemt. Ook de onderlinge vergelijkbaarheid van territoriale analyses in overzichtswerken wordt hierdoor fel gehinderd. In het slechtste geval – zoals in Benz' gerenommeerde *Dimension des Völkermords* – resulteert dit in een hele reeks dubbeltellingen en een onbetrouwbaar eindcijfer.²⁵¹⁰ In de derde plaats dient ook rekening te worden gehouden met de migratiebewegingen die vlak voor het begin van de exterminatie plaatsvonden.²⁵¹¹ Indien men zich bij de vaststelling van het aantal slachtoffers niet alleen baseert op bevolkingsstatistieken maar ook gebruik maakt van deportatielijsten of executierapporten, dan zal een groot aantal slachtoffers zowel in de statistieken van het land van oorsprong als in die van het land van toevlucht opgenomen worden – een probleem dat zich trouwens ook pertinent stelt in *Dimension des Völkermords*.²⁵¹² In de vierde plaats is van

²⁵⁰⁸ HILBERG, Raul. *Le bilan démographique du génocide* in FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 267

²⁵⁰⁹ BENZ, Wolfgang. *Die Dimension des Völkermords. Einleitung* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 17 en BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 144

²⁵¹⁰ In het standaardwerk *Dimension des Völkermords* zijn de slachtoffers uit Rhodos en Kos zowel opgenomen in de statistieken van Italië als in die van Griekenland, de slachtoffers uit Noord-Transsylvanië (*Nord-West-Siebenbürgen*) zowel opgenomen in de statistieken van Roemenië als in die van Hongarije, de slachtoffers uit Oost-Polen (weliswaar zonder de districten Bialystok en Oost-Galicië) zowel opgenomen in de statistieken van Polen als in die van de Sovjet-Unie en de slachtoffers voor het district Backa zowel opgenomen in de statistieken van Joegoslavië als in die van Hongarije.

²⁵¹¹ BENZ, Wolfgang. *Die Dimension des Völkermords. Einleitung* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 17, BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 144 en HILBERG, Raul. *Le bilan démographique du génocide* in FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 267-268

²⁵¹² In *Dimension des Völkermords* staan de slachtoffers die in 1940/41 vanuit Luxemburg naar België of Frankrijk geëmigreerd waren en van daaruit gedeporteerd werden, zowel in de statistieken van Luxemburg als in die België of Frankrijk. Ook de slachtoffers die in 1940/41 vanuit Nederland naar België of Frankrijk geëmigreerd waren en daar aan deportatie ten prooi vielen, staan zowel vermeld in de statistieken van Nederland als in die van België of Frankrijk. En ook de slachtoffers die in 1941/42 van België naar Frankrijk geëmigreerd waren en van daaruit gedeporteerd werden, vinden we zowel terug in de statistieken van België als in die van Frankrijk. Hoewel Benz in zijn inleidende hoofdstuk beweert dat alle dubbeltellingen weggezuiverd zijn, is dit helemaal niet het geval. Vandaar zijn verbazingwekkende eindbalans van minimum 5,29 miljoen en maximaal iets meer dan 6 miljoen slachtoffers. Indien we alle dubbeltellingen uit *Dimension des Völkermords* schrappen, komen we aan een cijfer vlak boven 5,3 miljoen – wat, gelet op de foutieve berekening van het aantal slachtoffers in het hoofdstuk over Polen ongeveer 300.000 te weinig is. Indien we alle bevindingen samentellen

een aanzienlijk aantal Joden dat omkwam na de volkstelling die als uitgangspunt genomen wordt, niet duidelijk of het overlijden wel rechtstreeks verband houdt met de Jodenvervolgving en -exterminatie. In de slachtofferbalans zitten ook een onduidelijk aantal niet-vervolgingsgerelateerde overlijdens vervat. Zo moet er in regio's met een sterk verouderde joodse restbevolking, zoals in het Derde Rijk, onmiskenbaar sprake geweest zijn van een beperkt aantal natuurlijke overlijdens.²⁵¹³ Bovendien is een onbepaald aantal overlijdens rechtstreeks te wijten aan de oorlogsomstandigheden.²⁵¹⁴ Bij gebrek aan concrete cijfers worden de overlijdens die niet primair aan het vervolgingsbeleid te wijten waren, ook in de slachtofferbalans opgenomen. De enige uitzondering hierop vormen de Joden die in het Poolse en Russische leger dienden en bij gevechten met de *Wehrmacht* omkwamen. Hun aantal is min of meer bekend en wordt door de meeste analisten niet gerekend bij de slachtoffers van de Holocaust maar bij de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog.

Bij de berekening van het aantal slachtoffers in bezet West- en Noord-Europa wordt doorgaans niet louter afgegaan op een vergelijking van bevolkingsstatistieken, maar wordt een beknoptere werkwijze gehanteerd, waarbij het aantal Joden op de deportatielijsten vergeleken wordt met het aantal na de oorlog geregistreerde overlevenden. Daarbij moeten nog die Joden geteld worden die in de respectieve landen zelf nog in vervolgingsgerelateerde omstandigheden omkwamen.²⁵¹⁵ Voor de landen uit Noord-Europa is sprake van een zeer beperkt aantal slachtoffers. Uit Denemarken werden circa 470 Joden gedeporteerd (naar Theresienstadt). Hiervan zijn 419 overlevenden bekend, wat een deportatiebalans van 51 slachtoffers oplevert.²⁵¹⁶ Maar liefst 65 additionele overlijdens worden toegeschreven aan vervolgingsgerelateerde omstandigheden in Denemarken, wat een eindtotaal van 116 slachtoffers oplevert.²⁵¹⁷ Uit Noorwegen werden ongeveer 759 Joden gedeporteerd (vooral

(en dus alle dubbeltellingen erbij nemen) komen we in de buurt van 6,4 miljoen slachtoffers. Benz' ongedecideerde en onbetrouwbare eindbalans vloeit dus rechtstreeks voort uit de territoriale en migratoire vergelijkingsproblematiek.

²⁵¹³ HILBERG, Raul. *Le bilan démographique du génocide* in FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 267

²⁵¹⁴ Men kan hierbij denken aan de joodse werkbataljons die de Hongaarse fronttroepen vergezelden die nabij Stalingrad in de pan gehakt werden of de Joden in het getto van Boedapest dat bij de belegering door de Sovjets pal op de frontlijn lag.

²⁵¹⁵ In hoeverre hieruit de natuurlijke sterfgevallen gefilterd zijn, is voer voor discussie.

²⁵¹⁶ In 1933 woonden er 6000 inheemse en 4500 gevluchte Joden in Denemarken. Tegen de Duitse inval in april 1940 waren hiervan ongeveer 3000 naar veiliger oorden (Palestina, Groot-Brittannië, etc.) vertrokken. Van de resterende 7500 werden er in september 1943 meer dan 7000 naar het neutrale Zweden verscheept, waardoor er 'slechts' ongeveer 470 door de nazi's opgepakt en gedeporteerd konden worden. Van deze gedeporteerde Joden, stierven er 51. Zie YAHIL, Leni. *The Rescue of Danish Jewry. Test of a Democracy*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1969, 11, 19-21 en 318, YAHIL, Leni. *Dänemark* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 305-308 en KIRCHHOFF, Hans. *Denmark* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 148. Bauer & Rozett spreken over een initieel bevolkingscijfer van 7800 en afgerond 60 slachtoffers. Zie BAUER, Yehuda en ROZETT, Robert. *Schätzungen über die Zahl der ermordeten Juden* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1738. Denemarken wordt in de meeste overzichtswerken trouwens niet behandeld, vanwege het zeer laag aantal slachtoffers.

²⁵¹⁷ Weiß en Benz volgen de berekening van Yahil, maar komen tot 116 slachtoffers, omdat ze er de natuurlijke overlijdens bijtellen die wel eens aan de vervolgingsgerelateerde extreme fysieke en psychische belasting te wijten konden zijn. Zie BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 145 en WEISS, Hermann. *Dänemark* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 185. Het World Jewish Congress ging in 1945 uit van een cijfer van 6000 Joden voor 1940 en een dodentol van 1000, maar beide ramingen blijken inaccuraat. Zie Jewish Congress Institute of Jewish Affairs. *Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination*. New York, 1945, 3.

naar Auschwitz). Hiervan zijn 25 overlevenden bekend, wat een deportatiebalans van 734 oplevert.²⁵¹⁸ Ongeveer 24 bijkomende sterfgevallen worden toegeschreven aan vervolgingsgerelateerde omstandigheden in Noorwegen, wat een eindtotaal van 758 oplevert.²⁵¹⁹ Voor de berekening van de slachtoffers uit de Benelux en Frankrijk gaat men in theorie op gelijkaardige wijze te werk. In praktijk stelt zich in de overzichtswerken echter een aanzienlijk probleem van dubbeltellingen, omdat per land niet alleen de eigen deportatiebalans en het additionele sterftcijfer opgeteld worden, maar ook het aantal Joden in rekening genomen wordt dat na de bezetting nog naar de buurlanden emigreerde, vandaar gedeporteerd werd en het niet overleefde. Uit Luxemburg werden naar schatting 683 Joden gedeporteerd. Hiervan zijn 43 overlevenden bekend, wat een deportatiebalans van 640 oplevert. Het aantal Joden dat in vervolgingsgerelateerde omstandigheden in Luxemburg stierf, wordt geraamd op 80, waardoor er sprake is van een eindtotaal van circa 720.²⁵²⁰ Doorgaans worden daar nog een 480 Joden geteld die tijdens de bezetting naar België of Frankrijk emigreerden en daar aan deportaties of vervolgingsgerelateerde omstandigheden ten prooi vielen.²⁵²¹ Aangezien dit cijfer ook in laatstgenoemde landen in de statistieken

²⁵¹⁸ De totale joodse bevolking in april 1940 bedroeg ongeveer 1800. Daarvan konden er 900 naar Zweden vluchten en werden er 759 gedeporteerd, waarvan er 734 omkwamen. Zie MENDELSON, Oskar. *Norwegen in BENZ, Wolfgang (ed.). Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus.* München: dtv, 1996 [1991], 187 en 196 en BENZ, Wolfgang. *Death Toll in LAQUEUR, Walter (ed.). The Holocaust Encyclopedia.* New Haven: Yale University Press, 2001, 145. Johansen heeft het over 736 slachtoffers. Zie JOHANSEN, Per Ole. *Norway in LAQUEUR, Walter (ed.). The Holocaust Encyclopedia.* New Haven: Yale University Press, 2001, 450.

²⁵¹⁹ Zie MENDELSON, Oskar. *Norwegen in BENZ, Wolfgang (ed.). Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus.* München: dtv, 1996 [1991], 187 en 196 en BENZ, Wolfgang. *Death Toll in LAQUEUR, Walter (ed.). The Holocaust Encyclopedia.* New Haven: Yale University Press, 2001, 145. Andere recente schattingen komen dicht in de buurt. Zo hebben Abrahamsen en Bauer & Rozett het over 762 slachtoffers en gewaagt Robinson van 760 slachtoffers. Nog andere ramingen zijn duidelijk te hoog of te laag: 1000 (*World Jewish Congress*), minder dan 1000 (Hilberg), 900 (Dawidowicz) en 677 (Fleming). Zie ABRAHAMSEN, Samuel. *Norwegen in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden.* München: Piper, 1995 [1993], 1015, BAUER, Yehuda en ROZETT, Robert. *Schätzungen über die Zahl der ermordeten Juden in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden.* München: Piper, 1995 [1993], 1740, DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945.* New York: Bantam, 1986 [1975], 403, FLEMING, Gerald. *Hitler and the Final Solution.* Berkeley: University of California Press, 1984, 217, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden.* Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1300, ROBINSON, Jacob. *Holocaust in Encyclopaedia Judaica.* Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 889, World Jewish Congress Institute of Jewish Affairs. *Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination.* New York, 1945, 3.

²⁵²⁰ Bij de volkstelling van december 1935 bleken er zich 3144 Joden in Luxemburg te bevinden. Door het tamelijk grote aantal joodse emigranten en immigranten, valt een concreet cijfer voor mei 1941 moeilijk vast te stellen, maar de meeste bronnen spreken over 3500. Daarvan stierven er ongeveer 720 na deportatie uit Luxemburg (640 van de 683) en door vervolging in Luxemburg zelf. Circa 2400 konden zich in veiligheid brengen door te emigreren naar neutrale landen of door onder te duiken in Luxemburg, België of Frankrijk. Zie ARNDT, Ino. *Luxemburg in BENZ, Wolfgang (ed.). Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus.* München: dtv, 1996 [1991], 103-104 en BENZ, Wolfgang. *Death Toll in LAQUEUR, Walter (ed.). The Holocaust Encyclopedia.* New Haven: Yale University Press, 2001, 145.

²⁵²¹ Arndt vermeldt 1200 als eindtotaal, terwijl Dawidowicz het heeft over 1000, Hilberg over minder dan 1000 en het *World Jewish Congress* over 1100 tot 1600 slachtoffers. Andere schattingen, zoals 1950 (Bauer & Rozett) en 3000 (Fleming en Reitlinger), vertrekken duidelijk van foute extrapolaties. Zie ARNDT, Ino. *Luxemburg in BENZ, Wolfgang (ed.). Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus.* München: dtv, 1996 [1991], 103-104, BAUER, Yehuda en ROZETT, Robert. *Schätzungen über die Zahl der ermordeten Juden in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden.* München: Piper, 1995 [1993], 17, DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945.* New York: Bantam, 1986 [1975], 403, FLEMING, Gerald. *Hitler and the Final Solution.* Berkeley: University of California Press, 1984, 217, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden.* Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1300 en World Jewish Congress Institute of Jewish Affairs. *Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination.* New York, 1945, 3.

opgenomen wordt, gaat het hierbij echter om een dubbeltelling en moet het cijfer van 720 behouden blijven.²⁵²² Eenzelfde situatie doet zich voor bij de berekening van het slachtofferaantal van België. Uit België werden naar schatting 25.124 Joden gedeporteerd, waarvan 24.906 naar Auschwitz. Slechts 1335 overleefden deze deportaties, wat de deportatiebalans op 23.789 brengt.²⁵²³ Over de slachtoffers van vervolgingsgerelateerde omstandigheden in België zijn geen concrete gegevens bekend. Bij het cijfer van 23.789 slachtoffers worden in sommige analyses echter ook de circa 4729 Joden meegeteld die tijdens de bezetting naar Frankrijk geëmigreerd waren, vandaar gedeporteerd werden en het niet overleefd hadden.²⁵²⁴ Deze slachtoffers staan echter ook in de statistieken van Frankrijk vermeld en mogen geen tweemaal in rekening gebracht worden. Hetzelfde probleem duikt ook op bij de berekening van het slachtofferaantal van Nederland. Uit Nederland werden circa 105.000 Joden gedeporteerd. Slechts ongeveer 5000 personen overleefden deze deportaties, wat een deportatiebalans van 100.000 oplevert.²⁵²⁵ Ook over de slachtoffers van vervolgingsgerelateerde omstandigheden in Nederland zijn geen concrete gegevens bekend,

²⁵²² 720 is dan ook het cijfer dat, na aftrek van dubbeltellingen, weerhouden wordt door Benz. Robinson heeft het over afgerond 700. Zie BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 145 en ROBINSON, Jacob. *Holocaust* in *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971.

²⁵²³ Het aantal Joden dat zich vlak voor het begin van de deportaties in België bevond, valt moeilijk te becijferen maar wordt doorgaans geschat op 67.500 (of soms 75.000). Daarvan werden er volgens Klarsfeld en Steinberg 25.124 gedeporteerd. Slechts 1335 overleefden deze deportaties, wat het dodental op 23.789 brengt. Zie DLUGOBORSKI, Waclaw en PIPER, Franciszek. *Auschwitz, 1940-1945: Central Issues in the History of the Camp*. Vol. 3. *Mass Murder*. Auschwitz: Auschwitz-Birkenau State Museum, 2000, 27, KLARSFELD, Serge en STEINBERG, Maxime. *Mémorial de la déportation des juifs de Belgique*. Bruxelles: Union des Déportés Juifs en Belgique, 1982, 22-23. Andere recente schattingen sluiten zich bij deze bevindingen aan: 24.700 (Bauer; incl. Luxemburg), 24.000 (Robinson en Hilberg) en 23.801 (Warmbrunn). Zie BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 368, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1300, ROBINSON, Jacob. *Holocaust* in *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 889 en WARMBRUNN, Werner. *Belgium* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 59.

²⁵²⁴ Wetzel heeft het over 28.518 slachtoffers en ook andere schattingen, waarbij sprake is van dubbeltellingen, vermelden een gelijkaardig cijfer: 26.000 (Fleming), 25.000 tot 28.000 (Reitlinger), 28.000 (Benz), 28.900 (Bauer & Rozett) en 28.902 (Michman). Nog andere schattingen zijn veel hoger, maar duidelijk gedateerd: 30.000 (*World Jewish Congress*) en 40.000 (Lestschinsky en Dawidowicz). Zie BAUER, Yehuda en ROZETT, Robert. *Schätzungen über die Zahl der ermordeten Juden* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1738, BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 145, DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 403, FLEMING, Gerald. *Hitler and the Final Solution*. Berkeley: University of California Press, 1984, 217, LESTSCHINSKY, Jacob. *Balance Sheet of Extermination*. New York: American Jewish Congress, 1946, 10, MICHMAN, Dan. *Belgien* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 169, REITLINGER, Gerald. *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945*. London: Vallentine & Mitchell, 1987 [1953], 494, WETZEL, Juliane. *Frankreich und Belgien* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 130 en World Jewish Congress Institute of Jewish Affairs. *Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination*. New York, 1945, 3.

²⁵²⁵ Uit een telling in januari 1941 bleken er 140.245 Joden in Nederland te wonen. Daarvan werden er naar schatting 105.000 uit Nederland gedeporteerd, waarvan er ongeveer 5000 hun deportatie overleefden (andere bronnen spreken van 5200 of 5450). Zie HIRSCHFELD, Gerhard. *Niederlande* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 137, 161 en 165. Slechts enkele overzichtswerken maken melding van de enkel vanuit Nederland gedeporteerde Joden: zo hebben Hilberg en Bauer & Rozett het over 100.000 slachtoffers. Zie BAUER, Yehuda en ROZETT, Robert. *Schätzungen über die Zahl der ermordeten Juden* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1738 en HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1300.

zodat 100.000 het richtcijfer blijft. Vaak worden hierbij echter ook een additionele 2000 Joden gerekend, die tijdens de bezetting naar België en Frankrijk geëmigreerd waren, vandaar gedeporteerd waren en het leven gelaten hadden. Deze slachtoffers staan echter al in de statistieken van België en Frankrijk vermeld, en moeten dus buiten beschouwing gelaten worden.²⁵²⁶ Uit Frankrijk werden naar schatting 75.611 Joden gedeporteerd, hoewel de ramingen variëren van 73.340 tot 75.721.²⁵²⁷ Daarvan overleefden er slechts 2577, wat de deportatiebalans brengt op 73.034. Een bijkomende 3100 Joden stierven in vervolgingsgerelateerde omstandigheden in Frankrijk, zodat het eindtotaal ongeveer 76.134 bedraagt.²⁵²⁸

²⁵²⁶ De meeste overzichtswerken houden ook rekening met de vanuit België en Frankrijk gedeporteerde Joden en komen op een raming in de buurt van 102.000. Zo houdt Warmbrunn het op 101 550 slachtoffers, hebben Fleming en Michman het over 101.800 slachtoffers en maken Benz en Hirschfeld gewag van 102.000 slachtoffers. Andere schattingen zijn iets te hoog of duidelijk te laag: 106.000 (Bauer en Robinson), 105.000 (Dawidowicz), 104.000 (Reitlinger), 90.000 (Lestschinsky) en 65.000 (*World Jewish Congress*). Zie BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 368, BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 145, DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 403, FLEMING, Gerald. *Hitler and the Final Solution*. Berkeley: University of California Press, 1984, 217, HIRSCHFELD, Gerhard. *Niederlande* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 137, 161 en 165, LESTSCHINKY, Jacob. *Balance Sheet of Extermination*. New York: American Jewish Congress, 1946, 10, MICHMAN, Jozeph. *Niederlande* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1008, REITLINGER, Gerald. *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945*. London: Vallentine & Mitchell, 1987 [1953], 495, ROBINSON, Jacob. *Holocaust* in *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 889, WARMBRUNN, Werner. *Netherlands* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 437 en 442 en World Jewish Congress Institute of Jewish Affairs. *Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination*. New York, 1945, 3.

²⁵²⁷ Het cijfer van 75.611 wordt voorgesteld door Wetzel, dat van 75.721 vinden we terug bij Klarsfeld en de andere schattingen (van Rutkowski en Steinberg) worden aangehaald door Wetzel. Zie KLARSFELD, Serge. *Memorial to the Jews Deported From France, 1942-1944: Documentation of the Deportation of the Victims of the Final Solution in France*. New York: Beate Klarsfeld Foundation, 1983 [1978], xxv en xxvi en WETZEL, Julianne. *Frankreich und Belgien* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 127 en 133.

²⁵²⁸ Het cijfer van 3100 Joden die in Frankrijk omgebracht werden of in interneringskampen omkwamen, het cijfer van 2577 overlevenden van de deportaties en het geschatte eindtotaal van 76.134 vinden we bij WETZEL, Julianne. *Frankreich und Belgien* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 127. Recente overzichtswerken geven vergelijkbare schattingen: bijna 80.000 (Weinberg), 77.320 (Bauer en Rozett), 77.000 (Cohen), 76.000 (Benz) en 75.000 (Hilberg). Andere ramingen zijn duidelijk te hoog of te laag: 90.000 (Lestschinsky en Dawidowicz), 83.000 (Bauer en Robinson), 80.000 (*World Jewish Congress*), 60.000 tot 65.000 (Reitlinger) en 64.000 (Fleming). Zie BAUER, Yehuda en ROZETT, Robert. *Schätzungen über die Zahl der ermordeten Juden* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1739, BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 368, BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 145, COHEN, Richard. *Frankreich* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 488, DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 403, FLEMING, Gerald. *Hitler and the Final Solution*. Berkeley: University of California Press, 1984, 217, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1300, LESTSCHINKY, Jacob. *Balance Sheet of Extermination*. New York: American Jewish Congress, 1946, 10, REITLINGER, Gerald. *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945*. London: Vallentine & Mitchell, 1987 [1953], 494, ROBINSON, Jacob. *Holocaust* in *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 889, WEINBERG, David. *France* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 219 en World Jewish Congress Institute of Jewish Affairs. *Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination*. New York, 1945, 3.

Ook met betrekking tot Italië, Griekenland, Tsjecho-Slowakije, Duitsland en Oostenrijk kan men door afweging van het aantal gedeporteerden en het aantal overlevenden tot relatief accurate schattingen komen. Uit Italië bijvoorbeeld werden er, na de Duitse bezetting en installatie van de Salo-republiek, 6416 Joden gedeporteerd. Hiervan overleefden er circa 820. Daarbij moeten ook zo'n 1820 Joden gerekend worden, die gedeporteerd werden vanop Rhodos en Kos, eilanden die bij het Italiaanse territorium behoorden. Van deze gedeporteerden overleefden ongeveer 179, wat de deportatiebalans op 7237 brengt. Nog eens 303 Joden kwamen op Italiaans grondgebied in vervolgingsgerelateerde omstandigheden om, waardoor het totaalcijfer circa 7540 bedraagt.²⁵²⁹ Griekenland werd opgesplitst in een Duitse, Italiaanse en Bulgaarse bezettingszone. Uit de Bulgaarse zone werden ongeveer 4200 Joden gedeporteerd (naar Treblinka), waarvan niemand het overleefde. Uit de Duitse bezettingszone werden naar schatting 54.385 Joden gedeporteerd, waarvan slechts zo'n 2200 het overleefden. Hiervan moeten echter de 1641 joodse slachtoffers uit Rhodos en Kos afgetrokken worden, omdat deze in de statistieken voor Italië opgenomen zijn. Dit levert een deportatiebalans op van 54.744 slachtoffers. Bij deze slachtoffers moeten nog circa 2500 Joden geteld worden die in Griekenland zelf in bezettingsgerelateerde omstandigheden om het leven kwamen, wat een eindtotaal oplevert van 57.244.²⁵³⁰ Tsjecho-Slowakije was in 1938 en 1939 volledig

²⁵²⁹ Zie PICCIOTTO FARGION, Liliana. *Italien* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 216 (zonder de gedeporteerden uit Borgo San Dalmazzo, die in de statistiek van Frankrijk opgenomen werden). De meeste overzichtswerken gewagen van een soortgelijk cijfer: 7500 (Bauer en Robinson), 7680 (Bauer & Rozett) en 8000 (Fleming en Dawidowicz). Benz heeft het over 5596, maar brengt de slachtoffers van Kos en Rhodos niet in rekening. Andere schattingen zijn iets of zelfs duidelijk te hoog: 9000 (Hilberg), 8500 tot 9500 (Reitlinger), 12.000 (World Jewish Congress) en 15.000 (Lestschinsky). Zie BAUER, Yehuda en ROZETT, Robert. *Schätzungen über die Zahl der ermordeten Juden* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1738, BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 368, BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 145, DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 403, FLEMING, Gerald. *Hitler and the Final Solution*. Berkeley: University of California Press, 1984, 217, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1300, LESTSCHINSKY, Jacob. *Balance Sheet of Extermination*. New York: American Jewish Congress, 1946, 10, REITLINGER, Gerald. *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945*. London: Vallentine & Mitchell, 1987 [1953], 495, ROBINSON, Jacob. *And the Crooked Shall be Made Straight: the Eichmann Trial, the Jewish Catastrophe, and Hannah Arendt's Narrative*. New York: Macmillan, 1965, 251 en World Jewish Congress Institute of Jewish Affairs. *Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination*. New York, 1945, 3.

²⁵³⁰ Zie FLEISCHER, Hagen. *Griekenland* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 248 en 271-272. De meeste andere schattingen komen dicht in de buurt: 57.200 (Reitlinger), 57.800 (Bowman) en 58.000 (Fleming). Sommige schattingen zijn licht hoger omdat ze de Joden van Rhodos en Kos wel in rekening brengen: 58.443 (Benz), 59.000 tot 60.000 (*World Jewish Congress*) en 60.000 (Hilberg en Lestschinsky). Andere schattingen zijn duidelijk veel te laag of te hoog: 54.000 (Dawidowicz), 60.000 tot 67.000 (Bauer en Bauer & Rozett) en 65.000 (Robinson). Zie BAUER, Yehuda en ROZETT, Robert. *Schätzungen über die Zahl der ermordeten Juden* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1738, BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 368, BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 145, BOWMAN, Steven B. *Greece* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 269, DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 403, FLEMING, Gerald. *Hitler and the Final Solution*. Berkeley: University of California Press, 1984, 217, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1300, LESTSCHINSKY, Jacob. *Balance Sheet of Extermination*. New York: American Jewish Congress, 1946, 10, REITLINGER, Gerald. *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945*. London: Vallentine & Mitchell, 1987 [1953], 496, ROBINSON, Jacob. *Holocaust* in *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 889 en World Jewish Congress Institute of Jewish Affairs. *Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination*. New York, 1945, 3.

opgesplitst. De grensgebieden van Tsjechië waren als *Sudetenland* door Duitsland geannexeerd, de rest van Tsjechië werd omgedoopt tot Bohemen-Moravië en werd een *Protektorat* van het Derde Rijk. Uit het *Protektorat* werden ongeveer 82.000 Joden gedeporteerd. Daarvan overleefden naar schatting 11.000 Joden, wat de deportatiebalans brengt op 71.000 slachtoffers. Circa 7000 Joden kwamen op het grondgebied van het *Protektorat* zelf in bezettingsgerelateerde omstandigheden om het leven, waardoor het eindtotaal ongeveer 78.000 slachtoffers bedraagt. Van Slowakije werd een groot deel van het zuidelijke en oostelijke territorium door Hongarije geannexeerd. Uit de rest van Slowakije, dat een eigen staat werd, werden naar schatting 69.000 Joden gedeporteerd. Hiervan overleefden er ongeveer 9000, wat een deportatiebalans oplevert van 60.000 slachtoffers. Een additionele 5000 Joden bezweken onder de bezettingsgerelateerde omstandigheden in Slowakije, wat het eindcijfer brengt op 65.000. Voor Tsjecho-Slowakije (*Protektorat* en Slowakije) is er daardoor sprake van zo'n 143.000 joodse slachtoffers. Uit de door Hongarije geannexeerde gebieden werden 140.000 Joden gedeporteerd, waarvan er maximaal 120.000 omkwamen, maar dit cijfer wordt in de statistieken van Hongarije opgenomen.²⁵³¹ Tot het territorium van het Derde Rijk behoorden vlak voor de invasie in Polen naast het *Altreich* ook Oostenrijk en *Sudetenland*. Voor het *Altreich* staan goede maar geen exhaustieve bronnen ter beschikking: over het lot van meerdere tienduizenden Joden die in 1939 nog op Duits grondgebied leefden, bestaat geen duidelijkheid. Op basis van beredeneerde extrapolaties kan men concluderen dat er ongeveer 137.500 Joden gedeporteerd werden en dit niet overleefden. Daar moeten nog ongeveer 6700 Joden bijgeteld worden die in het *Reichsgebiet* zelf een vervolgingsgerelateerde gewelddadige dood stierven (onder meer in de *Euthanasie*-actie, door Gestapo-geweld of door anticiperende zelfmoord). Het eindtotaal voor het *Altreich* komt daarmee op circa 144.200 slachtoffers. Voor Oostenrijk laten de bronnen concretere ramingen toe. Zo werden er uit Oostenrijk ongeveer 48.953 Joden gedeporteerd. Hiervan overleefden er

²⁵³¹ Zie SCHMIDT-HARTMANN, Eva. *Tschechoslowakei* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 377-379. Rothkirchen heeft het voor het *Protektorat* over 78.154 slachtoffers. Jelinek & Rozett spreken voor Slowakije over 60.000 slachtoffers, maar houden enkel rekening met de deportatiebalans. De meeste schattingen voor het *Protektorat* en Slowakije samen, komen in de buurt van het geschatte totaalcijfer van 143.000: 143.000 (Benz), 146.150 tot 149.150 (Bauer & Rozett en Rothkirchen) en 155.000 (Dawidowicz). De meeste schattingen nemen de slachtoffers in het door Hongarije geannexeerde gebied of zelfs die in *Sudetenland* wel in rekening. Het getal van maximaal 263.000 vinden we ook in andere ramingen benaderd: 233.000 tot 243.000 (Reitlinger), 245.000 (Fleming), 260.000 (Hilberg en Lestschinsky), 277.000 (Bauer en Robinson) en 285.000 tot 295.000 (World Jewish Congress). Zie BAUER, Yehuda en ROZETT, Robert. *Schätzungen über die Zahl der ermordeten Juden* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1738, BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 368, BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 145, DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 403, FLEMING, Gerald. *Hitler and the Final Solution*. Berkeley: University of California Press, 1984, 217, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1300, JELINEK, Yeshayahu en ROZETT, Robert. *Slowakei* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1325 en 1327 en JELINEK, Yeshayahu. *Protectorate of Bohemia and Moravia* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 77, LESTSCHINKY, Jacob. *Balance Sheet of Extermination*. New York: American Jewish Congress, 1946, 10, REITLINGER, Gerald. *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945*. London: Vallentine & Mitchell, 1987 [1953], 493, ROBINSON, Jacob. *Holocaust* in *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 889, ROTHKIRCHEN, Livia. *Protektorat Böhmen und Mähren* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1169, ROTHKIRCHEN, Livia. *Slovakia* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001 en World Jewish Congress Institute of Jewish Affairs. *Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination*. New York, 1945, 3.

zo'n 2162, wat een deportatiebalans oplevert van 46.791. Hierbij moeten naar schatting 1976 Joden geteld worden die in Oostenrijk zelf aan vervolgingsgerelateerde omstandigheden ten onder gingen, wat een eindtotaal oplevert van 48.767 slachtoffers. Voor *Sudetenland* zijn geen afzonderlijke cijfers bekend, maar slechts een verwaarloosbare restfractie van de lokale Joden was op het tijdstip van de deportaties nog niet geëmigreerd. Een gecombineerd eindtotaal van 192.967 voor het Duitse Rijk (binnen de grenzen van augustus 1939) lijkt dus tamelijk accuraat.²⁵³² Vaak worden hierbij nog de joodse slachtoffers geteld die nog voor het begin van de deportaties naar het buitenland getrokken waren en daar op transport gezet werden. Het gaat hierbij naar schatting om 21.000 Joden uit Duitsland en 16.700 Joden uit Oostenrijk. Deze 37.700 staan echter in de statistieken vermeld van het land van deportatie en mogen hier dus niet in rekening gebracht worden.

Over slachtofferaantallen in de andere landen zijn er slechts fragmentarisch concrete gegevens bekend. Hier kan enkel een strikte vergelijking van de bevolkingsstatistieken uitsluitsel bieden. Met betrekking tot Joegoslavië – dat was opgesplitst in een Duitse bezettingszone (Servië en Banat), een Bulgaarse bezettingszone (Macedonië), een Hongaarse bezettingszone (Backa) en Kroatie als een satellietstaat van Duitsland – wees een volkstelling van 1931 op 68.000 inwoners met joodse geloofsovertuiging. Een statistische extrapolatie aan de hand van de normale bevolkingsaangroei van deze *Glaubensjuden* en van de kleine groep *Abstammungsjuden* (personen die de joodse geloofsovertuiging niet langer huldigden maar volgens de nazi-reglementering door hun afstamming wel als Jood beschouwd werden), levert aan de vooravond van de Duitse bezetting iets meer dan 80.000 Joden op. Tijdens de volkstelling van 1953 bleken er nog slechts 6500 Joden in Joegoslavië te leven. Daarbij moeten nog 8000 Joden gerekend worden die intussen naar Israël geëmigreerd waren en 1300 die gevallen waren in de Joegoslavische bevrijdingsoorlogen. In totaal waren slechts 15.800

²⁵³² Het cijfer van 192 967 vinden we bij Benz, Arndt & Boberach en Moser (bij beide laatste analyses moeten de 37.700 uit het buitenland gedeporteerde Joden afgetrokken worden). De meeste andere analyses komen tot gelijkaardige cijfers: meer dan 170.000 (Hilberg), 180.000 (Bauer), 188.000 (Fleming), 190.000 (Robinson) en 184.500 tot 191.500 (Bauer & Rozett). Sommige analyses nemen ook de vanuit het buitenland gedeporteerde Joden in rekening en komen dus tot een aanzienlijk hoger cijfer: 210.000 (Dawidowicz en Lestschinsky), 220.000 tot 240.000 (Reitlinger) en, volstrekt buiten proportie, 336.000 (*World Jewish Congress*). Hildesheimer en Kulka noemen 137.000 als cijfer van de gedeporteerden uit het *Altreich* en 128.000 als deportatiebalans. Rosenkranz schat de dodentol van Oostenrijkse Joden alleen op 65.000 maar daarvan moeten er 16.700 afgetrokken worden, die vanuit het buitenland gedeporteerd werden en daar in de statistieken staan. Zie ARNDT, Ino en BOBERACH, Heinz. *Deutsches Reich* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 64, BAUER, Yehuda en ROZETT, Robert. *Schätzungen über die Zahl der ermordeten Juden* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1738 en 1740, BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 368, BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 145, DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 403, FLEMING, Gerald. *Hitler and the Final Solution*. Berkeley: University of California Press, 1984, 217, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1300, HILDESHEIMER, Esriel en KULKA, Otto Dov. *Deutschland* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 342, LESTSCHINKY, Jacob. *Balance Sheet of Extermination*. New York: American Jewish Congress, 1946, 10, MOSER, Jonny. *Österreich* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 73, REITLINGER, Gerald. *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945*. London: Vallentine & Mitchell, 1987 [1953], 492, ROBINSON, Jacob. *Holocaust* in *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 889, ROSENKRANZ, Herbert. *Österreich* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1080, ROSENKRANZ, Herbert. *Austria* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, en World Jewish Congress Institute of Jewish Affairs. *Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination*. New York, 1945, 3.

Joden niet aan de Holocaust ten prooi gevallen.²⁵³³ Het dodental in Joegoslavië bedroeg dus ongeveer 64.200. Van deze slachtoffers waren er aanwijsbaar een 28.000 na deportatie omgekomen, wat maakt dat er blijkbaar iets meer dan 36.000 in Joegoslavië zelf het leven moeten gelaten hebben.²⁵³⁴ Het aantal slachtoffers uit Roemenië valt relatief gemakkelijk vast te stellen omdat er in 1941 nog twee partiële volkstellingen waren. Volgens een volkstelling van april 1941 leefden er 271.867 Joden op toenmalig Roemeens grondgebied, waarvan 242.180 in het Roemeense kerngebied (*Regat*) en 29.687 in Zuid-Boekovina.²⁵³⁵ Een tweede volkstelling van 1 september 1941 betrof de net geannexeerde gebieden Noord-Boekovina en Bessarabië en kwam uit op 126.434 Joden.²⁵³⁶ Op het ogenblik van deze laatste volkstelling hadden de Roemeense troepen echter wel al twee maand in beide gebieden moorddadig huisgehouden. Naar schatting vonden hierbij iets meer dan 27.000 Joden de dood, zodat het joodse bevolkingscijfer in deze gebieden vlak voor de Roemeense inval eind juli 1941 circa 154.000 moet geweest zijn.²⁵³⁷ Het totale cijfer van de joodse bevolking in de drie Roemeense regio's waar de Joden vervolgd en verwijderd zouden worden (Bessarabië en Noord- en Zuid-Boekovina) bedroeg toen dus circa 183.700. Vlak na de oorlog werden in deze gebieden nog ongeveer 14.000 Joden geteld en in Transnistrië – Oekraïens gebied onder Roemeense bezetting waarheen het grootste deel van de resterende Joden gedeporteerd was – bleken nog zo'n 42.600 Joden uit Bessarabië en Boekovina in leven.²⁵³⁸ Voor Bessarabië en Boekovina komt de dodentol daarmee op 127.100. Over het Roemeense kerngebied bestaan geen betrouwbare statistieken van vlak na de oorlog: de eerste census, die in 1956 plaatsvond en gewag maakte van 93.150 Joden, is volstrekt onbetrouwbaar omdat na de oorlog een

²⁵³³ Weliswaar inclusief mogelijke natuurlijke sterfgevallen die niet aan vervolgingsgerelateerde omstandigheden te wijten waren.

²⁵³⁴ Zie SUNDHAUSEN, Holm. *Jugoslawien* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 311, 313 en 329-330. Andere analyses komen tot een vergelijkbaar of iets lager eindcijfer: 66.000 (Shelah), 60.000 tot 67.000 (Bauer), 56.200 tot 63.300 (Bauer & Rozett), 59.000 tot 62.000 (*World Jewish Congress*), 60.000 (Hilberg en Robinson), 58.000 (Reitlinger), 55.000 (Lestschinsky), 54.000 (Fleming), 51.400 (Benz) en 26.000 (Dawidowicz). Toegepast op de verschillende zones lijkt volgende opdeling – conform de bevindingen van Shelah, het meest waarschijnlijk: Servië & Banat: 14.000, Kroatië & Bosnië: 29.000, Macedonië: 7200 en Backa: 14.000. Zie BAUER, Yehuda en ROZETT, Robert. *Schätzungen über die Zahl der ermordeten Juden* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1739, BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 368, BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 145, DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 403, FLEMING, Gerald. *Hitler and the Final Solution*. Berkeley: University of California Press, 1984, 217, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1300, LESTSCHINKY, Jacob. *Balance Sheet of Extermination*. New York: American Jewish Congress, 1946, 10, REITLINGER, Gerald. *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945*. London: Vallentine & Mitchell, 1987 [1953], 496, ROBINSON, Jacob. *Holocaust* in *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 889, SHELAH, Menachem. *Jugoslawien* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 722 en World Jewish Congress Institute of Jewish Affairs. *Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination*. New York, 1945, 3.

²⁵³⁵ HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 826 en ZACH, Krista. *Rumänien* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 404

²⁵³⁶ HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 826 en ZACH, Krista. *Rumänien* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 404

²⁵³⁷ ANCEL, Jean. *The Romanian Way of Solving the "Jewish Problem" in Bessarabia and Bukovina, June-July 1941* in *Yad Vashem Studies*, 1988, 19, 231 en HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 826

²⁵³⁸ HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 826 en 856

gigantische exodus op gang gekomen was. Gelukkig is de vervolgingspraktijk in het Roemeense kerngebied goed gedocumenteerd: het deportatieplan dat in 1943 op tafel lag, werd nooit uitgevoerd en de dodentol bleef beperkt tot maximaal 15.000 Joden die aan het begin van de oorlog bij pogroms in de grensstreek omgebracht werden.²⁵³⁹ Het aantal joodse slachtoffers op het totale Roemeense grondgebied van juli 1941 bedraagt dus ongeveer 142.100.²⁵⁴⁰ Vaak worden hierbij ook de slachtoffers opgeteld die vielen in Noord-Transsylvanië, een regio die in 1947 aan Roemenië werd toegewezen, maar vanaf 1940 Hongaars territorium was.²⁵⁴¹ Het grote aantal slachtoffers dat in die regio viel, zal in de statistiek van Hongarije opgenomen worden. Hongarije bestond in 1940 niet alleen uit het Hongaarse kerngebied (Trianon-Hongarije), maar ook uit twee voormalige Slowaakse gebieden (Zuid-Slowakije en Karpaten-Oekraïne) en één voormalig Roemeens gebied (Noord-Transsylvanië). Uit de volkstelling van 1941 bleken er op dit territorium 711.000 *Glaubensjuden* (personen die het joodse geloof aanhingen) te wonen.²⁵⁴² Hongaarse statistici gingen op dat moment uit van een additioneel cijfer van 100.000 *Abstammungsjuden* (personen die zich tijdens de volkstelling niet confessioneel tot het jodendom bekend hadden, maar er omwille van hun afstamming toch bij gerekend konden worden).²⁵⁴³ Toen de Duitsers

²⁵³⁹ International Commission on the Holocaust in Romania. *Final Report of the International Commission on the Holocaust in Romania*. Iasi: Polirom, 2005, 179

²⁵⁴⁰ Benz spreekt van 120.919 slachtoffers en ontleent dit aan het totaalcijfer van Zach minus de slachtoffers van Noord-Transsylvanië. Zach schijnt er zich, anders dan Hilberg, niet van bewust dat op het moment van de volkstelling in Bessarabië en Noord-Boekovina (september 1941) in beide regio's al een aanzienlijk aantal slachtoffers gevallen was. Zie BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 145 en ZACH, Krista. *Rumänien* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 409.

²⁵⁴¹ Afhankelijk van de regio's die in de respectieve analyses tot Roemenië gerekend worden, is er sprake van zeer uiteenlopende schattingen. Robinson heeft het over 40.000 slachtoffers voor het Roemeense kerngebied en Zuid-Boekovina. Anderen brengen ook de slachtoffers uit Bessarabië, Noord-Boekovina en Noord-Transsylvanië in rekening: 200.000 tot 220.000 (Reitlinger), 270.000 (Hilberg) en 300.000 (Dawidowicz). Zeer hoge schattingen baseren zich op censusvergelijking maar vertrekken van een manifest te hoog initieel bevolkingsaantal. Zo heeft Bauer het over 271.000 tot 287.000 slachtoffers voor het Roemeense kerngebied en Zuid-Boekovina alleen, terwijl het volgens recente ramingen maximaal enkele tienduizenden bedroeg. In een ander overzicht heeft hij het samen met Rozett over 271.000 tot 287.000 slachtoffers voor het Roemeense kerngebied, Bessarabië en Noord- en Zuid-Boekovina. De berekening van het *World Jewish Institute* vermeldt een cijfer van 415.000 en Lestschinsky spreekt over maar liefst 425.000 slachtoffers voor het Roemeense kerngebied, Bessarabië, Noord- en Zuid-Boekovina en Noord-Transsylvanië. Deze schattingen zijn volstrekt buiten proportie. Fleming schat de slachtoffers uit het kerngebied, Zuid-Boekovina en Noord-Transsylvanië op 220.000, wat ook disproportioneel is. Zie BAUER, Yehuda en ROZETT, Robert. *Schätzungen über die Zahl der ermordeten Juden* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1740, BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 368, DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 403, FLEMING, Gerald. *Hitler and the Final Solution*. Berkeley: University of California Press, 1984, 217, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1300, LESTSCHINKY, Jacob. *Balance Sheet of Extermination*. New York: American Jewish Congress, 1946, 10, REITLINGER, Gerald. *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945*. London: Vallentine & Mitchell, 1987 [1953], 497, ROBINSON, Jacob. *Holocaust in Encyclopaedia Judaica*. Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 889 en World Jewish Congress Institute of Jewish Affairs. *Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination*. New York, 1945, 3.

²⁵⁴² De telling vermeldde 725.000 Joden, maar had ook betrekking op het pas in 1941 geannexeerde Joegoslavische gebied Backa. Aangezien het lot van de Joden van Backa behandeld wordt in de statistieken van Joegoslavië, worden de 14.000 Joden, die volgens de volkstelling in Backa woonden, afgetrokken van de 725.000. Zie VARGA, Laszlo. *Ungarn* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 338

²⁵⁴³ Hoewel het cijfer van 100.000 *Abstammungsjuden* algemeen aanvaard wordt, zou het wel eens veel te hoog kunnen zijn. Een indicatie hiervoor is dat slechts ongeveer 35.000 Joden uit Trianon-Hongarije zich in de

Hongarije in maart 1944 bezetten, bevonden zich naar schatting 781.000 op Hongaars grondgebied. Sinds 1941 waren er namelijk nog ongeveer 50.000 joodse immigranten bijgekomen en circa 80.000 inheemse Joden verdwenen – waarvan 20.000 door emigratie en natuurlijk sterfteoverschot en 60.000 door gewelddadig overlijden in *Arbeitsdienst* en in Kamenez-Podolsk.²⁵⁴⁴ Vlak na de Tweede Wereldoorlog voerde de administratie van het Hongaarse leger in het kader van de recrutering voor de legerdienst een gedetailleerde raming uit van het Hongaarse bevolkingsaantal. Daaruit bleken zich nog slechts ongeveer 260.000 Joden op Hongaars grondgebied te bevinden. Bij dit cijfer moeten wel een 33.000 Joden gerekend worden, die intussen geëmigreerd waren of hun deportatie overleefd hadden maar (nog) niet naar Hongarije terug waren gekeerd.²⁵⁴⁵ Van de 781.000 Joden in maart 1944 waren er dus slechts ongeveer 293.000 overlevenden. Dit geeft een dodentol van 488.000 onder Duitse bezetting en, samen met de 60.000 Joden die eerder al het leven gelaten hadden, een eindcijfer van 548.000. In praktijk is het echter niet duidelijk hoeveel van deze 548.000 gestorven Joden echt aan de Holocaust toegeschreven mogen worden. Over zeker 428.000 slachtoffers bestaat niet de minste twijfel: naast de 60.000 Joden die reeds voor de Duitse invasie vielen, gaat het hierbij om 368.000 Joden die hun deportatie niet overleefden.²⁵⁴⁶ Over het lot van de 120.000 andere Joden die op Hongaars grondgebied stierven, bestaat weinig duidelijkheid.²⁵⁴⁷ Ongetwijfeld is het grootste deel omgekomen door ontbering in getto's, maar zeker wat het grote getto van Boedapest betreft, dat pal op de frontlijn lag en wekenlang door de geallieerden gebombardeerd en belegerd werd, bestaan ernstige vermoedens dat vele slachtoffers aan de reguliere oorlogsomstandigheden vallen toe te schrijven. Bij gebrek aan concrete gegevens zullen de 120.000 Joden, waarvan niet geweten is hoe ze om het leven gekomen zijn, toch tot de Holocaustslachtoffers gerekend worden en blijft het eindcijfer van 548.000 behouden.²⁵⁴⁸

periode van 1919 tot 1941 hadden laten christianiseren. Het cijfer van 100.000 zal bij gebrek aan betere ramingen echter ook hier aanvaard worden. Zie BRAHAM, Randolph L. *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. Detroit: Wayne State University Press, 2000, 25 en VARGA, Laszlo. *Ungarn* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 339.

²⁵⁴⁴ BRAHAM, Randolph L. *The Holocaust in Hungary: A Retrospective Analysis* in BRAHAM, Randolph L. (ed.). *The Nazi's Last Victims: The Holocaust in Hungary*. Detroit: Wayne State University Press, 1998, 34 en VARGA, Laszlo. *Ungarn* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 340 (opnieuw met aftrek van Bacha)

²⁵⁴⁵ VARGA, Laszlo. *Ungarn* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 351

²⁵⁴⁶ De deportatiebalans is als volgt samengesteld. Van juni tot oktober 1944 werden, volgens gegevens van *Judenberater* Veesenmayer en Eichmann, ongeveer 438.000 Joden gedeporteerd. Hiervan moeten er 14.000 afgetrokken worden uit de regio Bacha (die vermeld staat in de Joegoslavische statistiek). Nadat Szalasi in november 1941 aan de macht gekomen was, werden er nog zo'n 70.000 in voetmarsen naar de Oostenrijkse grens geleid en daar aan de SS overgedragen. Van deze 494.000 overleefden er 126.000, wat een deportatiebalans oplevert van 368.000 slachtoffers. Cf. VARGA, Laszlo. *Ungarn* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 344-351.

²⁵⁴⁷ VARGA, Laszlo. *Ungarn* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 350-351

²⁵⁴⁸ Dit cijfer wordt ook door andere overzichtswerken beaamd. Zo heeft Braham het over 564.507 slachtoffers, vernoemt Cohen 564.000 slachtoffers, maakt Benz melding van 559.250 slachtoffers en gewagen Bauer & Rozett van 550.000 tot 569.000 slachtoffers (wel steeds inclusief de 14.000 slachtoffers uit het district Backa). De meeste overzichtswerken vermelden echter een veel lager cijfer, dat grotendeels verklaard kan worden doordat de Hongaarse grenzen van na 1945 als uitgangspunt genomen worden, en de slachtoffers uit de geannexeerde gebieden dus aan Slowakije en Roemenië toegerekend worden: 402.000 (Bauer en Robinson), 450.000 (Dawidowicz), 300.000 (Fleming), 200.000 (Lestschinsky), 180.000 tot 200.000 (Reitlinger), meer dan 180.000 (Hilberg) en 110.000 (*World Jewish Congress*). Zie BAUER, Yehuda en ROZETT, Robert. *Schätzungen über die Zahl der ermordeten Juden* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995

Voor het eindtotaal is de berekening van het aantal slachtoffers uit Polen en de Sovjet-Unie nog crucialer. Ondanks een massa detailgegevens kan een optelsom van het aantal geverifieerde slachtoffers ons echter nauwelijks vooruithelpen, omdat er enorme hiaten blijven bestaan. We zijn dus aangewezen op een vergelijking van bevolkingsstatistieken. Aangezien ook de accuraatheid van deze statistieken tot discussie aanleiding geeft, is een grove schatting van het aantal slachtoffers het hoogst haalbare. Voor de vaststelling van het aantal Joden dat in Polen leefden vóór het begin van de exterminatie, beschikken we slechts over een Poolse volkstelling van december 1931. Deze wees uit dat er 3.113.933 Joden op Pools grondgebied woonden.²⁵⁴⁹ Het valt moeilijk te becijferen hoeveel de joodse bevolking op 1 september 1939 bedroeg, maar de meeste statistici volgen een officiële Poolse schatting van 3.351.000.²⁵⁵⁰ Hoeveel er hiervan na de oorlog nog in leven waren, valt moeilijk te bepalen, omdat er tegenstrijdige berichten bestaan over het aantal Joden dat erin geslaagd was om in Polen onder te duiken, het aantal overlevenden van de Poolse dwangarbeid- en concentratiekampen, het aantal overlevenden in de *Displaced Persons Camps* en het aantal uit de Sovjet-Unie gerepatrieerde Poolse Joden. De berekening wordt nog bemoeilijkt doordat er onder de Poolse overlevenden zeer snel een sterke emigratiegolf naar Palestina inzette. Beredeneerde schattingen van het aantal overlevenden houden het op minimaal 280.000 en maximaal 400.000, maar uitsluitel hierover lijkt voorlopig onmogelijk. Schattingen over het aantal in Polen ondergedoken Joden lopen uiteen van 45.000 tot 100.000, maar een extrapolatie van de cijfers voor regio's waarover concrete data beschikbaar zijn, laten vermoeden dat het aantal ondergedoken Joden wellicht ongeveer 50.000 bedroeg.²⁵⁵¹ Duidelijkere gegevens zijn beschikbaar over het aantal Joden uit Polen dat de Poolse dwangarbeid- en concentratiekampen overleefde: opgeteld zou het hierbij gaan om 20.000 tot 25.000 personen.²⁵⁵² Het aantal overlevenden dat zich buiten Polen in *Displaced Persons*

[1993], 1741, BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 368, BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 145, BRAHAM, Randolph L. en RANKI, György. *Ungarn* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1468, BRAHAM, Randolph L. *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. Detroit: Wayne State University Press, 2000, 252-253, COHEN, Asher. *Hungary* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 321, DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 403, FLEMING, Gerald. *Hitler and the Final Solution*. Berkeley: University of California Press, 1984, 217, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1300, LESTSCHINKY, Jacob. *Balance Sheet of Extermination*. New York: American Jewish Congress, 1946, 10, REITLINGER, Gerald. *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945*. London: Vallentine & Mitchell, 1961 [1953], 493, ROBINSON, Jacob. *Holocaust* in *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 889 en World Jewish Congress Institute of Jewish Affairs. *Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination*. New York, 1945, 3.

²⁵⁴⁹ Aangezien er geïnformeerd werd naar de confessionele voorkeur, gaat het hier enkel om *Glaubensjuden*. Daarbij moet nog een respectabel aantal *Abstammungsjuden* gerekend worden, maar daarover ontbreekt elke informatie. Zie GOLCZEWSKI, Frank. *Polen* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 416.

²⁵⁵⁰ Polish Ministry of Information. *Concise Statistical Yearbook of Poland, September 1939 to June 1941*. London, 10 zoals onder meer vermeld door ROBINSON, Jacob. *Holocaust* in *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 889. Andere schattingen hebben het over 3.350.000 tot zelfs 3.500.000 Joden, maar 3.351.000 lijkt aannemelijk op basis van een joodse bevolkingsgroei die lager lag dan de niet-joodse bevolkingsgroei. Cf. HILBERG, Raul. *Le bilan démographique du génocide* in FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 273 en 281-282.

²⁵⁵¹ GOLCZEWSKI, Frank. *Polen* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 491

²⁵⁵² GOLCZEWSKI, Frank. *Polen* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 493. Krakowski maakt melding van in

Camps bevond, wordt doorgaans geraamd op enkele tienduizenden, hoewel sommige ramingen melding maken van 100.000.²⁵⁵³ Van de naar schatting 300.000 Joden die voor de Duitsers op de vlucht gegaan waren, werden er tussen de 170.000 en 230.000 na de oorlog gerepatrieerd.²⁵⁵⁴ Onduidelijk blijft hoeveel van de resterende 130.000 tot 70.000 in het Russische binnenland nog slachtoffer van de Holocaust werden dan wel na de oorlog in de Sovjet-Unie achterbleven.²⁵⁵⁵ Gelet op deze detailramingen en op het algemene cijfer dat door overzichtswerken het vaakst aangehaald wordt, lijkt het aantal van 300.000 overlevenden verdedigbaar.²⁵⁵⁶ Op basis hiervan kan men besluiten dat ongeveer 3.051.000 Joden uit Polen in de periode tussen september 1939 en februari 1945 het leven lieten.²⁵⁵⁷ Naar schatting 30.000 Joden vielen als Pools soldaat tijdens de Duitse invasie en moeten dus als slachtoffer van de oorlog en niet als slachtoffer van de Holocaust beschouwd worden. Daarmee komt het eindtotaal voor Polen op ruwweg 3.021.000 Holocaustslachtoffers.²⁵⁵⁸

totaal 80.000 overlevende Poolse Joden op Pools grondgebied – zowel ondergedoken Joden als kampoverlevenden.

²⁵⁵³ Zo schat Hilberg het aantal op meer dan 100.000, maar het is onduidelijk waarop hij zich baseert. Dawidowicz houdt het op 50.000 tot 70.000, inclusief de overlevenden in Polen en joodse soldaten in het Poolse leger. Zie HILBERG, Raul. *Le bilan démographique du génocide* in FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 273 en DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 397.

²⁵⁵⁴ Eind 1945 bedroeg het officiële repatriëringsaantal 136 550. Midden 1946 werd melding gemaakt van 157 420 Poolse Joden die uit de Sovjet-Unie teruggekeerd waren. De demobilisering van joodse soldaten leidde tot een additioneel aantal van 13.000. In 1956-1957 zette een tweede repatriëring golf in, waarbij volgens sommige schattingen 20.000 Poolse Joden terugkeerden en in 1957-1959 volgde een laatste repatriëring golf, met een onbekend aantal teruggekeerde Joden. Dawidowicz vermeldt een totaal van 180.000 uit de Sovjet-Unie gerepatrieerde Joden, Hilberg gewaagt van 185.000 en Gutman & Krakowski ramen het totaal op 229.000. Zie DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 397, GUTMAN, Israel en KRAKOWSKI, Shmuel. *Unequal Victims: Poles and Jews During World War Two*. New York: Holocaust Library, 1986, 363 en HILBERG, Raul. *Le bilan démographique du génocide* in FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 273.

²⁵⁵⁵ Deze kwestie lost zichzelf op, wanneer het aantal slachtoffers van de Holocaust in de Sovjet-Unie mee in rekening genomen wordt.

²⁵⁵⁶ Zie onder meer BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 367, BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 145, GOLCZEWSKI, Frank. *Polen* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 491-493 en ROBINSON, Jacob. *Holocaust in Encyclopaedia Judaica*. Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 889.

²⁵⁵⁷ Het is niet duidelijk hoeveel hiervan tijdens de Duitse bezetting nog een natuurlijke dood stierven (die niet te wijten was aan de extreem verslechterde levensomstandigheden).

²⁵⁵⁸ Het cijfer van 3.021.000 vinden we bij Robinson en bij Bauer. De meeste andere analyses komen tot een gelijkaardig aantal. 3 miljoen is de raming van Dawidowicz en Polonsky. Sommige auteurs vertrekken van een licht hoger aantal overlevenden en komen uit net onder 3 miljoen slachtoffers: Hilberg maakt melding van net geen 3 miljoen, Bauer & Rozett hebben het over 2,9 tot 3 miljoen en Gutman vermeldt omgerekend 2.920.000 slachtoffers. Enkele anderen hanteren dan weer een cijfer van 2,7 tot 2,8 miljoen: 2.775.000 tot 2.825.000 (*World Jewish Institute*), 2,8 miljoen (Lestschinsky) en 2,7 miljoen (Fleming, Benz en Golczewski). Het cijfer van 2,7 dat in de recente overzichtswerken van Benz en Golczewski voorgesteld wordt, vertrekt van de foute veronderstelling dat de 300.000 Joden die er nog in slaagden uit handen van de nazi's te blijven, afgetrokken moeten worden van het cijfer van 3 miljoen Joden die zich na juni 1941 op bezet Pools territorium bevonden en niet van het cijfer van 3,3 miljoen Joden waar in september 1939 sprake van was. Deze redenering snijdt geen hout, want er is geen enkele indicatie voor de implicatie dat het totale aantal gevluchte Joden dan 600.000 bedroeg. Ook is het evident dat men een cijfer van 3 miljoen bereikt, wanneer de geverifieerde overlevenden van het beginaantal van 3.351.000 afgetrokken worden. Zie BAUER, Yehuda en ROZETT, Robert. *Schätzungen über die Zahl der ermordeten Juden* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1740, BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 367, BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 145, DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 403,

Terwijl er intussen nagenoeg consensus bestaat over het aantal slachtoffers dat viel in de regio's ten westen van de Sovjetgrens (met de mogelijke uitzondering van Roemenië), blijft het slachtofferaantal uit de Sovjet-Unie voor discussie zorgen. De resterende discrepanties in de recente schattingen van het totale aantal slachtoffers van de Holocaust zijn bijna volledig terug te brengen op onenigheid bij de raming van het aantal doden dat in de Sovjet-Unie te betreuren was. Aan de vooravond van de Duitse inval bestond het Sovjetterritorium uit verschillende regio's die (minstens partieel) onder Duitse bezetting zouden komen: de Baltische staten (geannexeerd in augustus 1940), voormalig Oost-Polen (geannexeerd in oktober 1939 en verdeeld over Wit-Rusland en Oekraïne), Bessarabië en Noord-Boekovina (geannexeerd in augustus 1940 en verdeeld over Oekraïne en Moldavië) en de kerngebieden Rusland, Wit-Rusland en Oekraïne (beide laatste territoria gevoelig uitgebreid met geannexeerd grondgebied). Enkel over het aantal slachtoffers in de Baltische staten en de Oost-Poolse gebieden die in Wit-Rusland en Oekraïne opgingen, bestaat duidelijkheid. De dodentol in het voormalige Oost-Poolse deel van Wit-Rusland en Oekraïne ligt vervat in de net berekende dodentol van 3.021.000 slachtoffers voor het volledige Poolse grondgebied. Het aantal slachtoffers uit de Baltische staten laat zich ook tamelijk nauwkeurig berekenen. Een cruciale indicatie voor het precieze aantal slachtoffers uit Estland is het geheime bericht dat *Einsatzgruppe A* in januari 1942 naar het *Reichssicherheitshauptamt* verstuurde. Hierin werd niet alleen melding gemaakt van 963 executies maar werd Estland bovendien *judenfrei* verklaard.²⁵⁵⁹ Voor Letland volstaat het echter niet om het rapport van *Einsatzgruppe A* erop na te lezen, omdat dit slechts melding maakt van 35.238 slachtoffers. Enkel een vergelijking van de bevolkingsstatistieken kan hier uitkomst brengen: vlak na de inval in Letland kwam de Duitse bezettingsmacht, na een gedetailleerd onderzoek, tot de conclusie dat er zich nog 70.000 Joden in Estland bevonden. Na de oorlog bleken er maar zo'n 1000-tal overlevenden, wat betekent dat de totale dodental ruwweg 69.000 bedroeg.²⁵⁶⁰

FLEMING, Gerald. *Hitler and the Final Solution*. Berkeley: University of California Press, 1984, 217, GOLCZEWSKI, Frank. *Polen* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 494, GUTMAN, Israel. *Polen* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1132 en 1149, LESTSCHINKY, Jacob. *Balance Sheet of Extermination*. New York: American Jewish Congress, 1946, 10, POLONSKY, Antony. *Polish Jewry* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 489, ROBINSON, Jacob. *Holocaust in Encyclopaedia Judaica*. Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 889 en World Jewish Congress Institute of Jewish Affairs. *Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination*. New York, 1945, 3.

²⁵⁵⁹ In Estland leefden begin 1941 naar schatting 4500 Joden. Tijdens de Stalinistische deportatiegolf van 14 juni 1941 werden er 500 naar Siberië gedeporteerd en na de inval van de *Wehrmacht* in de Sovjet-Unie slaagden er ongeveer 3000 in om naar het Russische binnenland te vluchten. De bijna 1000 Joden die bleven, werden nagenoeg allemaal omgebracht. Het cijfer van 963 dat aan het *Reichssicherheitshauptamt* doorgegeven was, vinden we bij Levin en Robel. Hilberg spreekt over meer dan 1000, Bauer & Rozett over 1500 tot 2000 en het *World Jewish Congress* over liefst 3000. Zie BAUER, Yehuda en ROZETT, Robert. *Schätzungen über die Zahl der ermordeten Juden* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1741, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1299, LEVIN, Dov. *Estland* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 421, LEVIN, Dov. *Baltic Countries* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 54, ROBEL, Gert. *Sowjetunion* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 556 en World Jewish Congress Institute of Jewish Affairs. *Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination*. New York, 1945, 3. In de meeste overzichtswerken wordt Estland, wegens het zeer beperkte aantal slachtoffers, niet behandeld.

²⁵⁶⁰ De volkstelling van 1935 wees op 95.000 Joden in Estland. De schatting van de Duitse bezetter kwam op 70.000 Joden. Tussen 1935 en 22 juni 1941 waren er 25.000 Joden uit Estland gevlucht: 4000 nog voor de annexatie door de Sovjet-Unie, 5000 door de Stalinistische deportatie van 14 juni 1941 en ongeveer 15.000 die net op tijd naar het Russische binnenland konden vluchten. Zie EZERGAILIS, Andrew. *Letland* in GUTMAN,

Ook het aantal joodse slachtoffers in Litouwen valt op soortgelijke wijze vast te stellen. Het rapport van *Einsatzgruppe A* vermeldt 136.421 joodse slachtoffers, maar slaat op de periode vóór 31 januari 1942 en ook op operaties in het gebied rond Vilnius, dat door de Duitsers opnieuw bij Litouwen gevoegd was maar sinds 1920 tot Polen behoord had en in 1940 bij Wit-Rusland ingelijfd was. Een vergelijking van de bevolkingsstatistieken biedt echter wel uitkomst. Een raming van de Duitse bezettingsmacht meldde vlak na de invasie ongeveer 148.000 Joden op het toenmalige Litouwse territorium. Het is niet echt duidelijk hoeveel er hiervan de Holocaust overleefden, maar de meeste bronnen spreken van ongeveer 8000, wat de totale dodentol zou brengen op circa 140.000.²⁵⁶¹ Op het toenmalige grondgebied van de Baltische staten kwamen daarmee zo'n 210.000 lokale Joden om.²⁵⁶² Het aantal slachtoffers

Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 854-856. De schatting van 69.000 vinden we bij Lumans en Ezergailis (die het in later werk trouwens heeft over 65.000 slachtoffers). Andere ramingen komen dicht in de buurt: 70.000 (Hilberg) en 70.000 tot 71.500 (Bauer & Rozett). Nog andere ramingen hanteren dezelfde methode maar vertrekken van het verkeerde initiële bevolkingscijfer, namelijk 80.000, 85.000 of zelfs nog steeds 95.000. Zo heeft het *World Jewish Congress* het over 90.000 slachtoffers, vermeldt Lestschinsky 80.000 slachtoffers en maakt Press melding van 79.000 slachtoffers. Zie BAUER, Yehuda en ROZETT, Robert. *Schätzungen über die Zahl der ermordeten Juden* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1741, EZERGAILIS, Andrew. *Lettland* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 856, EZERGAILIS, Andrew. *Latvia* in WYMAN, David S. en ROSENZWEIG, Charles H. (eds.). *The World Reacts to the Holocaust*. Baltimore: Johns Hopkins university Press, 1996, 367, EZERGAILIS, Andrew. *The Holocaust in Latvia, 1941-1944: The Missing Center*. Washington DC: United States Holocaust Memorial Museum, 1996, 72, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1300, LESTSCHINKY, Jacob. *Balance Sheet of Extermination*. New York: American Jewish Congress, 1946, 10, LUMANS, Valdis O. *Latvia in World War II*. New York: Fordham University Press, 2006, 227 en 261, PRESS, Bernhard. *Judenmord in Lettland, 1941-1945*. Berlin: Metropol, 1995 [1988], 29 en World Jewish Congress Institute of Jewish Affairs. *Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination*. New York, 1945, 3.

²⁵⁶¹ De volkstelling van 1935 maakte melding van 154.000 Joden op het toenmalige Litouwse territorium. Tegen 1941 was dit aantal, door immigratie van vluchtelingen, gestegen tot meer dan 168.000. Daarvan werden er op 14 juni 1941 ongeveer 7000 door de Russen naar Siberië afgevoerd en slaagden bijna 14.000 erin om voor de Duitse bezetter naar het Russische binnenland te vluchten. De dodentol van 140.000 vinden we (omgerekend) bij Robel, maar ook de meeste andere schattingen komen tot een gelijkaardig cijfer: 130.000 (Hilberg), 135.000 (Lestschinsky), 140.000 tot 143.000 (Bauer & Rozett) en 143.000 (*World Jewish Congress*). Andere schattingen spitsen zich toe op het grondgebied van groot-Litouwen (dus met teruggave van het Vilnius district, waar ongeveer 100.000 additionele Joden leefden) en komen tot een veel hoger aantal slachtoffers, namelijk 200.000 (Arad, Don Levin, Nora Levin en MacQueen). Zie ARAD, Yithzak. *The Holocaust of Soviet Jewry in the Occupied Territories of the Soviet Union* in *Yad Vashem Studies*, 1991, XXI, 15, BAUER, Yehuda en ROZETT, Robert. *Schätzungen über die Zahl der ermordeten Juden* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1739, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1300, LESTSCHINKY, Jacob. *Balance Sheet of Extermination*. New York: American Jewish Congress, 1946, 10, LEVIN, Dov. *Baltic Jews under the Soviets, 1940-1946*. Jerusalem: Centre for Research and Documentation of East European Jewry, 1994, 352, LEVIN, Dov. *Litauen* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 871, LEVIN, Dov. *Lithuania* in WYMAN, David S. en ROSENZWEIG, Charles H. (eds.). *The World Reacts to the Holocaust*. Baltimore: Johns Hopkins university Press, 1996, 334, LEVIN, Nora. *The Jews in the Soviet Union Since 1917: Paradox of Survival*. New York: New York University Press, 1988, MACQUEEN, Michael. *The Context of Mass Destruction: Agents and Prerequisites of the Holocaust in Lithuania* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1998, 12, 1, 27, ROBEL, Gert. *Sowjetunion* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 556 en World Jewish Congress Institute of Jewish Affairs. *Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination*. New York, 1945, 3.

²⁵⁶² Het cijfer van 210.000 vinden we terug bij Robel, en wordt geconfirmeerd door de meeste andere overzichtswerken: 200.000 (Fleming), 201.000 (Hilberg), 211 500 tot 216 500 (Bauer & Rozett), 215.000 (Lestschinsky), 228.000 (Dawidowicz) en 236.000 (*World Jewish Congress*). Dov Levin heeft het over 320.000 en Arad over 270.000 tot 275.000 (inclusief Vilnius district).

uit de twee resterende regio's – Bessarabië/Noord-Boekovina en het Russische kerngebied van augustus 1939 – valt echter veel lastiger vast te stellen. Voor het Russische kerngebied (Rusland en de oorspronkelijke, oostelijke delen van Wit-Rusland en Oekraïne) moeten we onze toevlucht nemen tot een vergelijking van de bevolkingsstatistieken. De volkstelling van januari 1939 vermeldde voor dit grondgebied 3.028.538 Joden.²⁵⁶³ Hoeveel de natuurlijke bevolkingsaan groei was in de twee en een half jaar tussen de volkstelling en de Duitse invasie is onduidelijk, maar de meeste schattingen gewagen van ongeveer 80.000 personen, wat de beginstatistiek brengt op 3.108.538 Joden.²⁵⁶⁴ Voor de berekening van het aantal Joden dat hiervan op het einde van de oorlog nog in leven was, moeten we ons baseren op een volkstelling die helaas dateert uit 1959 en melding maakt van 2.268.000 Joden. Om op grond hiervan te becijferen hoeveel Joden er in 1945 in leven waren, moeten we rekening houden met de bevolkingsgroei van de joodse gemeenschap in de Sovjet-Unie tussen 1945 en 1959. Hierover bestaan echter aanzienlijke meningsverschillen. Wellers berekent dat de groeicoëfficiënt van de joodse bevolking tussen de volkstellingen van 1926 en 1939 ongeveer 1% bedroeg en past dit toe op de periode 1945-1959. Met deze groeicoëfficiënt terugrekenend, komt hij tot een cijfer van 1.842.061 Joden op Sovjetgrondgebied in 1945.²⁵⁶⁵ Bijna alle analisten zijn het er echter over eens dat de groeicoëfficiënt van 1926-1939 niet mag worden toegepast op 1945-1959 omdat de joodse bevolking in de naoorlogse periode merkkelijk trager aangroeide dan ervoor – een fenomeen dat te wijten was aan het sterk afnemende geboortecijfer tijdens de oorlog en aan toenemende urbanisering van de naoorlogse joodse bevolking.²⁵⁶⁶ Robel meent dat de groeicoëfficiënt geen 1% maar veeleer 0,8% bedragen moet hebben en komt terugrekenend tot een cijfer van 2.100.000 Joden in 1945.²⁵⁶⁷ Hilberg gaat nog veel verder en beweert onomwonden dat er nauwelijks een joodse bevolkingsaan groei tussen 1945 en 1959 verondersteld mag worden. Zich baserend op een – slechts in zeer geringe mate aan emigratie te wijten – joodse bevolkingsafname tussen de volkstelling van 1959 en 1970, concludeert Hilberg dat de trend naar een omgekeerde bevolkingspyramide zich al enige tijd voor 1959 moet hebben ingezet. Zeer waarschijnlijk lag het joodse geboortecijfer tussen 1945 en 1959 toen nog wel iets hoger dan het joodse sterftcijfer, maar meer dan enkele tienduizenden kan dit volgens Hilberg niet bedragen hebben. Het cijfer van de volkstelling van 1959 mag volgens hem dan ook zeker met niet meer dan 50.000 verminderd worden om het cijfer van 1945 af te leiden.²⁵⁶⁸ Indien we de redenering van Hilberg volgen, komen we dus uit op een naoorlogse bevolking van 2.251.000 Joden in de Sovjetgebieden. De meeste experts vertrekken echter van een groeicoëfficiënt die veel hoger ligt dan diegene die Hilberg veronderstelt en nauw aanleunt bij de 1% die Wellers als uitgangspunt neemt. Zo postuleren Arad, Bauer en Robinson een bevolkingsaantal

²⁵⁶³ Zie ALTSHULER, Mordechai. *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust: A Social and Demographic Profile*. Hebrew University of Jerusalem: Yad Vashem, 1998, 2.

²⁵⁶⁴ Arad, Bauer en Robinson maken melding van 80.000 personen en ronden af op 3,1 miljoen. Altshuler denkt veeleer aan 85.000 en hanteert het cijfer van 3.113.000. Zie ALTSHULER, Mordechai. *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust: A Social and Demographic Profile*. Hebrew University of Jerusalem: Yad Vashem, 1998, 2, ARAD, Yitzhak. *The Holocaust of Soviet Jewry in the Occupied Territories of the Soviet Union in Yad Vashem Studies*, 1991, XXI, 7, BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 367 en ROBINSON, Jacob. *Holocaust in Encyclopaedia Judaica*. Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 889.

²⁵⁶⁵ WELLERS, Georges. *Le nombre des victimes de la 'solution finale' et le rapport Korherr* in *Le monde juif*, 1977, 86, 76

²⁵⁶⁶ ROBEL, Gert. *Sowjetunion* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 559

²⁵⁶⁷ ROBEL, Gert. *Sowjetunion* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 559-560

²⁵⁶⁸ HILBERG, Raul. *Le bilan démographique du génocide* in FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 277

van 1.910.000 Joden voor 1945.²⁵⁶⁹ Als we dit eindcijfer overnemen en aftrekken van het begincijfer van 3.108.538, is er sprake van ongeveer 1.198.538 omgekomen Joden. Bijna alle auteurs zijn het er echter over eens dat een aanzienlijk aantal sterfgevallen niet aan de Holocaust toegeschreven mag worden: joodse soldaten van het Rode Leger die in de strijd vielen, joodse soldaten die in de krijgsgevangenkampen stierven vooraleer ze opgespoord en geëxecuteerd konden worden, Joden die tussen 1939 en 1945 slachtoffer geworden waren van de Stalinistische deportaties en in de Goelag omgekomen waren, Joden die als burgerslachtoffer vielen bij de belegering van grote steden zoals Leningrad, Kiev, Minsk en Odessa en Joden die een natuurlijke dood stierven die niet door vervolgingsgerelateerde omstandigheden bespoedigd was.²⁵⁷⁰ Enkel voor de categorie joodse Sovjetsoldaten die aan het front sneuvelden, vinden we in de literatuur een concrete schatting terug van 200.000.²⁵⁷¹ Dit aantal wordt bij de meeste auteurs dan ook van het totale aantal sterfgevallen afgehouden. In onze berekening levert dit een eindbalans op van 998.538 Holocaustslachtoffers uit de Russische kerngebieden van augustus 1939.²⁵⁷² Omdat de echte groeicoëfficiënt voor de periode tussen 1945 en 1959 wel eens grondig zou kunnen verschillen van diegene die we hier, in navolging van Arad, Bauer en Robinson, als uitgangspunt nemen, is het aangewezen om ook de laagste en hoogste ramingen als limietmogelijkheden te vermelden. Indien we vertrekken van de laagste coëfficiënt (Hilberg) en de hoogste coëfficiënt (Wellers) dan komen we omgerekend tot respectievelijk 1.066.477 en 657.538 Holocaustslachtoffers. Omdat de bevolkingsstatistiek van 1945/1959 een aanzienlijk groter territorium besloeg dan de bevolkingsstatistiek van 1939/1941, moet het cijfer van de overlevenden uit de regio's die niet in 1939 maar wel in 1959 tot de Sovjet-Unie behoorden, nog bij dit algemene totaal gevoegd worden of, correcter, afgetrokken worden van het totaalcijfer van de overlevenden uit de Sovjet-Unie. Hoewel het aantal overlevenden uit de regio's in kwestie (Baltische staten, voormalig Oost-Polen, Bessarabië en Noord-Boekovina) niet accuraat is vast te stellen,

²⁵⁶⁹ Cf. BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 367 en ROBINSON, Jacob. *Holocaust* in *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 889 en ook afleidbaar uit ARAD, Yitzhak. *The Holocaust in the Soviet Union*. Jerusalem: Yad Vashem, 2009, 518-521.

²⁵⁷⁰ HILBERG, Raul. *Le bilan démographique du génocide* in FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 277-278

²⁵⁷¹ BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 367, HILBERG, Raul. *Le bilan démographique du génocide* in FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 278 en ROBINSON, Jacob. *Holocaust* in *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 889

²⁵⁷² De schatting net onder het 1 miljoen vinden we ook in de meeste standaardwerken: 970.000 (Maksudov), (omgerekend) 990.000 (Robinson en Bauer), 946.000 tot 996.000 (Arad), 1.000.000 tot 1.100.000 (Bauer & Rozett), 1.250.000 (*World Jewish Congress*, inclusief 200.000 joodse soldaten), 1.252.000 (Dawidowicz, inclusief 200.000 joodse soldaten). Anderen houden het op een veel lager aantal slachtoffers, vooral omdat ze uitgaan van een veel lagere joodse bevolkingsgroei tussen 1945 en 1959: 800.000 (Fleming), meer dan 700.000 (Hilberg) en 700.000 tot 750.000 (Reitlinger, inclusief Baltische staten). Enkelen, zoals Wellers en Lestschinsky vermelden daarentegen een duidelijk hoger cijfer, omdat ze zich baseren op een hogere bevolkingsgroei en niet-vervolgingsgerelateerde overlijdens ook in rekening brengen. Zie ARAD, Yitzhak. *The Holocaust in the Soviet Union*. Jerusalem: Yad Vashem, 2009, 521, BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 36, DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 403, FLEMING, Gerald. *Hitler and the Final Solution*. Berkeley: University of California Press, 1984, 217, HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1300, LESTSCHINSKY, Jacob. *Balance Sheet of Extermination*. New York: American Jewish Congress, 1946, 10, MAKUDOV, Sergei. *The Jewish Population Losses of the USSR from the Holocaust* in DOBROSZYCKI, Lucjan en GUROCK, Jeffrey S. (eds.). *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941-1945*. Armonk: M.E. Sharpe, 1993, 212, REITLINGER, Gerald. *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945*. London: Vallentine & Mitchell, 1953, 499, ROBINSON, Jacob. *Holocaust* in *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 889 en World Jewish Congress Institute of Jewish Affairs. *Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination*. New York, 1945, 3.

bestaan er wel voldoende aanknopingspunten voor een beredeneerde schatting. In de Baltische staten waren er naar schatting 12.000 overlevenden en in Bessarabië en Noord-Boekovina iets meer dan 50.000.²⁵⁷³ Het aantal overlevenden uit voormalig Oost-Polen, dat (nog) niet gerepatriëerd was naar het naoorlogse Poolse hinterland, blijft een raadsel maar zal alleszins niet meer dan enkele tienduizenden bedragen hebben. Hilberg schat het totaalcijfer van de overlevenden uit de Baltische staten, voormalig Oost-Polen, Bessarabië en Noord-Boekovina op iets meer dan 100.000.²⁵⁷⁴ Hierdoor verkrijgen we een gecorrigeerd eindtotaal van maximaal 1.166.477, minimaal 757.538 en standaard 1.098.538 Holocaustslachtoffers uit het Russische kerngebied van augustus 1939. De laatste Sovjetregio waarvan de joodse dodental berekend moet worden, is Bessarabië/Noord-Boekovina. Deze regio wisselde in de periode tussen 1939 en 1946 driemaal van eigenaar: na de Eerste Wereldoorlog was het gebied toegezegd aan Roemenië, in augustus 1940 werd het na een ultimatum geannexeerd door de Sovjet-Unie, in augustus 1941 werd het opnieuw ingelijfd door Roemenië en in 1945 opnieuw geannexeerd door de Sovjet-Unie. Hoewel het lot van de Joden uit Bessarabië en Noord-Boekovina reeds behandeld werd bij de statistieken over Roemenië, stelt zich echter een additioneel probleem dat gerelateerd is aan deze territoriale verschuivingen en aan de ongelijktijdige bevolkingsstatistieken in Roemenië en de Sovjet-Unie. De Roemeense volkstelling van 1930 had melding gemaakt van ongeveer 278.000 Joden in Bessarabië en Noord-Boekovina. Een nieuwe Roemeense volkstelling, die plaatsvond vlak na de herannexatie van deze gebieden in 1941, kwam tot de slotsom dat er slechts iets meer dan 126.000 Joden overbleven. Van de resterende 152.000 waren er 27.000 in de twee maanden voor de volkstelling omgebracht door Roemeense bezettingstroepen. Van de 125.000 andere was er echter geen spoor. Vermoedelijk waren enkele duizenden uitgeweken naar het Roemeense en Hongaarse binnenland, maar de overgrote meerderheid was in juni 1941 naar de Sovjet-Unie gevlucht. Volgens Hilberg, Robel en Zach ging het hierbij om iets meer dan 100.000 Joden.²⁵⁷⁵ Aangezien deze volksverhuizing plaatsvond voor de Roemeense volkstelling van september 1941 maar na de Russische volkstelling van januari 1939, waren zij echter plots volledig uit de statistieken verdwenen. Op tienduizend na, die niet op de vlucht gegaan waren maar nog voor de Duits-Roemeense invasie door Stalin diep in het Russische binnenland gedeporteerd waren, zijn deze wellicht allemaal in Transnistrië ten prooi gevallen aan de snel optrekkende Roemeense leger- en politie-eenheden en aan Duitse *Einsatzkommandos*.²⁵⁷⁶ Het aantal van 90.000 slachtoffers dat zich op Sovjetgrondgebied bevond, maar in geen enkele bevolkingsstatistiek vermeld werd, moet dus nog geteld worden bij het aantal slachtoffers uit de Sovjet-Unie. Als totaal van de Holocaustslachtoffers uit de

²⁵⁷³ Zie voor meer uitleg de analyse van de slachtofferaantallen voor Roemenië, Estland, Letland en Litouwen.

²⁵⁷⁴ HILBERG, Raul. *Le bilan démographique du génocide* in FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 276

²⁵⁷⁵ HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 823, ROBEL, Gert. *Sowjetunion* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 554 en ZACH, Krista. *Rumänien* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 406

²⁵⁷⁶ Volgens Ancel en Arad waren deze 90.000 Joden niet op de vlucht gegaan naar Transnistrië maar in juli en augustus allemaal geëxecuteerd in Bessarabië en Noord-Boekovina zelf. Het aantal van 27.000 Joden dat volgens andere ramingen in de fase voor de volkstelling geëxecuteerd was, lag volgens hen dus veel hoger. Wat er ook van zij, de eindconclusie blijft ongeveer hetzelfde, behalve dan dat de slachtoffers volgens de berekening van Ancel en Arad in de statistiek voor Roemenië en niet in de statistiek voor de Sovjet-Unie opgenomen moeten worden. Zie ANCEL, Jean. *Bessarabien* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 210 en ANCEL, Jean. *Bukowina* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 260 en ARAD, Yitzhak. *The Holocaust of Soviet Jewry in the Occupied Territories of the Soviet Union* in *Yad Vashem Studies*, 1991, XXI, 19.

Russische kerngebieden komen we hierdoor aan 1.188.538 – dan wel 847.538 als onderlimiet of 1.256.477 als bovenlimiet.

De indirecte berekeningsmethode levert een eindtotaal op van 5.775.069 Holocaustslachtoffers. Bij de accuraatheid van dit cijfer moeten wel enkele cruciale bedenkingen gemaakt worden. Enerzijds dient erop gewezen dat er de laatste decennia een fundamentele consensus ontstaan is over het aantal Holocaustslachtoffers dat afkomstig was uit de regio's ten westen van de Sovjetgrens van augustus 1939. De slachtoffers uit Bessarabië en Noord-Boekovina terzijde gelaten, is men het erover eens dat het hierbij ging om naar schatting 4.460.000 Joden. Afwijkende schattingen bedragen doorgaans niet meer dan enkele tienduizenden en zijn grotendeels terug te brengen op dubbeltellingen. Anderzijds moet wel vermeld worden dat er met betrekking tot het aantal slachtoffers ten oosten van de Sovjetgrens van augustus 1939 en – in veel mindere mate – met betrekking tot het aantal slachtoffers uit Bessarabië en Noord-Boekovina interpretatiekwesties blijven bestaan die een accurate raming tot nader order onmogelijk maken. Wat Bessarabië en Noord-Boekovina betreft, leidt de combinatie van massale vlucht en ongelijktijdige volkstellingen in de landen van oorsprong en toevlucht ertoe dat het noodlot van ongeveer 90.000 personen in verschillende schattingen onopgemerkt bleef. Daaraan valt gemakkelijk te verhelpen door dit aantal 'verdwenen' slachtoffers alsnog in de statistieken van Roemenië of de Sovjet-Unie op te nemen. Veel moeilijker en potentieel onbeslisbaar is het vraagstuk van de dodentol in de Russische kerngebieden (Rusland, Wit-Rusland en Oekraïne binnen de grenzen van augustus 1939). De onenigheid in recente ramingen van het totale aantal Holocaustslachtoffers blijkt bijna volledig te verklaren door afwijkende schattingen van de joodse bevolkingsgroeicoëfficiënt tussen 1945 en de eerste naoorlogse volkstelling van 1959. Indien we de hoogst en de laagst ingeschatte coëfficiënt met elkaar vergelijken, zien we een discrepantie van maar liefst meer dan 400.000 sterfgevallen. De meest gebruikte schatting – die ook hier overgenomen werd – resulteert in een gecorrigeerd aantal van 1.188.538 slachtoffers, maar zou om een dubbele reden wel eens veel te hoog kunnen liggen. Enerzijds lijkt het verschil met de resultaten uit de directe schattingsmethode serieus overdreven indien men zich bij de indirecte schattingsmethode laat leiden door het meest gebruikte (en tamelijk hoge) groeicoëfficiënt, namelijk $5.775.069 - 5.278.000 = 497.069$. Gelet op het feit dat het aantal slachtoffers van de exterminatie-, dwangarbeid-, concentratiekampen en getto's ondertussen grosso modo bekend is en in de directe schattingsmethode min of meer exhaustief verrat zit, moet dit half miljoen extra slachtoffers bijna volledig toegerekend worden aan de mobiele executiebataljons in de bezette Sovjetgebieden. Het is echter heel onwaarschijnlijk dat zulk gigantisch aantal in de (bewaard gebleven) berichtgeving van de coördinerende SS-instanties onderbelicht gebleven zou zijn. Zo mogelijk nog pertinentier is de overweging dat er een groot verschil bestaat tussen de joodse bevolkingsgroeicoëfficiënt resulterend uit de vergelijking van de volkstellingen van 1926 en 1939 en die resulterend uit de vergelijking van de volkstellingen van 1959, 1970 en 1979. Terwijl de groeicoëfficiënt in het eerste geval nog ongeveer 1% bedroeg en de groei dus nog aanzienlijk was, is er in het tweede geval sprake van een groeicoëfficiënt van gemiddeld -1% en dus een forse bevolkingsafname.²⁵⁷⁷ Hoewel het onduidelijk is wat de bevolkingsgroeicoëfficiënt bedroeg voor de periode 1945-1959, ligt het allerm minst voor de hand om – zoals bij de meeste auteurs gebeurt – een coëfficiënt te hanteren dat dicht bij de 1% aanleunt veeleer dan slechts een zeer lichte stijging of zelfs een stagnatie van de joodse bevolking te veronderstellen. De suggestie van 5.775.069 Holocaustslachtoffers – waarin, zoals bij de meeste auteurs, vertrokken wordt van een coëfficiënt dat net onder 1% ligt – zou dus wel eens veel te hoog kunnen zijn. Voorlopig valt hierover echter geen uitsluitsel te verwachten.

²⁵⁷⁷ Zie PINKUS, Benjamin. *The Jews of the Soviet Union: The History of a National Minority*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988, 262-263.

	gecorrigeerd initieel bevolkingscijfer	gecorrigeerd naoorlogs bevolkingscijfer	deportatie- balans	extra	totaal
België	65.700 ('41)		23.789 (25.124 - 1335)	?	23.789
Denemarken	7500 ('40)		51 (470 - 419)	65	116
Duitse Rijk (aug. 1939) <i>Altreich & Sudetenland</i> Oostenrijk	430.000 ('39)		137.500 46.791 (48.953 - 2162)	6700 1976	192.967 <i>144.200</i> <i>48.767</i>
Estland	1000 ('41)			963	963
Frankrijk	300.000 ('40)		73.034 (75.611 - 2577)	3100	76.134
Griekenland	70.000 ('40)		54.744 (56.944 - 2200)	2500	57.244
Hongarije (1940)	781.000 (3/'44)	293.000	368.000 (494.000 - 126.000)	60.000 180.000	548.000
Italië (+ Rhodos)	33.000 ('43)		7237 (8236 - 999)	303	7540
Joegoslavië (1940)	80.000 ('41)	15.800			64.200
Letland	70.000 ('41)	1000			69.000
Litouwen	148.000 ('41)	8000			140.000
Luxemburg	3500 ('40)		640 (683 - 43)	80	720
Nederland	140.000 ('41)		100.000 (105.000 - 5000)	?	100.000
Noorwegen	1800 ('40)		734 (759 - 25)	24	758
Polen (augustus 1939)	3.351.000('41)	330.000			3.021.000
Roemenië (juli 1941) Kerngebied (<i>Regat</i>) Bessarabië & Boekovina	425.000 ('41) 242.000 183.000	56.600		15.000	142.100 <i>15.000</i> <i>127.100</i>
Sovjet-Unie (kerngebied) Rusland, Wit-Rusland & Oekraïne (8/'39)	3.108.538	1.920.000 ^a (1.952.061 ^b) (2.341.000 ^c)			1.188.538 ^a (1.256.477 ^b) (847.538 ^c)
Tsjecho-Slowakije (1939) <i>Protektorat</i>	181.000 ('41) 92.000		71.000 (82.000 - 11.000)	7000	143.000 <i>78.000</i>
Slowakije	89.000		60.000 (69.000 - 9000)	5000	<i>65.000</i>
Totaal					5.775.069^a (5.844.008^b) (5.435.069^c)

a: berekening van het aantal slachtoffers uit de Sovjet-Unie volgens de bevolkingsgroei-coëfficiënt van Robinson

b: berekening van het aantal slachtoffers uit de Sovjet-Unie volgens de bevolkingsgroei-coëfficiënt van Wellers

c: berekening van het aantal slachtoffers uit de Sovjet-Unie volgens de bevolkingsgroei-coëfficiënt van Hilberg

	jaar	minimum		maximum	1	2	3	X
World Jewish Congress	1945	5.723.000		5.787.000			*	*
Anglo-American Committee of Inquiry	1946		5.721.800				*	*
Neurenberg: tenlastelegging openingsverklaring Jackson verdict	1946	4.500.000		5.700.000 5.700.000	*		*	
Lestschinsky	1946		5.978.000				*	*
Poliakov	1951		6.000.000		*	*	*	*
Reitlinger	1953	4.194.200		4.581.200	*	*		*
Eichmannproces: Hausner en verdict	1961		6.000.000		*			
Hilberg	1961	5.100.000			*	*	*	*
Levin	1968	4.194.200		5.978.000			*	
Robinson (Encyclopaedia Judaica)	1971		5.820.960				*	*
Dawidowicz	1975		5.933.900				*	*
Wellers	1977	4.805.518			*	*		*
Fein	1981	5.000.000		6.000.000	*			
Gilbert	1982		5.750.000			*	*	*
Bauer	1982	5.700.000		5.860.000			*	*
Fleming	1984	4.975.477				*		
Browning	1988	5.000.000		6.000.000	*			
Bédarida	1989		5.000.000		*			
Yahil	1990		6.000.000		*		*	
Rosh & Jäckel	1990	5.000.000		6.000.000	*			
Cohen	1990	5.500.000		6.000.000			*	
Benz (Dimension des Völkermords)	1991	5.290.000		6.000.000 +	*	*	*	*
Burleigh	1991		6.000.000		*		*	
Landau	1992		5.978.000				*	
Rummel	1992		5.291.000				*	
Berenbaum (US Holocaust Museum)	1993		6.000.000				*	
Bauer & Rozett (Enzyklopädie des Holocaust)	1993	5.596.029		5.860.129		*	*	
Lipstadt	1993		6.000.000		*		*	
Katz	1994		6.000.000		*		*	
Edelheit	1994		5.781.900				*	
Lichtenstein en Romberg	1995			6.000.000	*			
Goldhagen	1996		6.000.000		*			
Bensoussan	1996	5.000.000		6.000.000	*			
Heil (Enzyklopädie des Nationalsozialismus)	1997	5.290.000		6.000.000 +			*	
Fischel	1998	5.291.000		5.933.900			*	
Bauer (Encyclopedia of Genocide)	1999			6.000.000	*		*	
Niewyk & Nicosia	2000	4.869.860		5.894.716			*	
Weiss (Encyclopedia of the Holocaust)	2000		6.000.000				*	
Hogan & Aretha	2000		6.000.000		*		*	
Bauman	2000		6.000.000		*			
Benz (Holocaust Encyclopaedia)	2001		6.000.000 +				*	
Dwork & Van Pelt	2002	5.000.000		6.000.000	*		*	
Pohl (Deutsches Historisches Museum)	2002		5.673.800				*	
Bergen	2003		6.000.000		*		*	
Gellately	2003	5.000.000		6.000.000	*			
Lang	2005		6.000.000		*			
Gerlach	2005	5.500.000		6.100.000	*		*	
Friedländer	2006	5.000.000		6.000.000	*			
Totten (Dictionary of Genocide)	2008		5.800.000				*	
Gruner	2008			6.000.000	*			
Eerste berekeningsmethode		5.000.000		6.000.000	*			
Tweede berekeningsmethode		5.278.000				*		*
Derde berekeningsmethode_A			5.775.069				*	*
Derde berekeningsmethode_B		5.435.069		5.844.008			*	*

1: Berekeningsmethode 1: gegevens uit SS-documenten en -getuigenissen

2: Berekeningsmethode 2: optelsom van slachtoffers per exterminatiecentrum en -actie

3: Berekeningsmethode 3: vergelijking van bevolkingsstatistieken 1939/1945

²⁵⁷⁸ World Jewish Congress Institute of Jewish Affairs. *Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination*. New York, 1945, 3; Anglo-American Committee of Inquiry. *Report on the Problems of European Jewry and Palestine*. Lausanne, 1946 (http://avalon.law.yale.edu/20th_century/angap03.asp.); *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal*. Volume VII. Buffalo: Hein, 1995 [1947-1949], 119; *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal*. Volume XXII. Buffalo: Hein, 1995 [1947-1949], 538; LESTSCHINKY, Jacob. *Balance Sheet of Extermination*. New York: American Jewish Congress, 1946, 10; POLIAKOV, Léon. *Bréviaire de la haine. Le IIIe Reich et les Juifs*. Paris: Calmann-Lévy, 1951, 388-389; REITLINGER, Gerald. *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945*. London: Vallentine & Mitchell, 1953, 460 en 501; *The trial of Adolf Eichmann: Record of proceedings in the District Court of Jerusalem*. Volume I. Jerusalem: Trust for the Publication of the Proceedings of the Eichmann Trial, Israel State Archives & Yad Vashem, 1992, 62 en *The trial of Adolf Eichmann: Record of proceedings in the District Court of Jerusalem*. Volume V. Jerusalem: Trust for the Publication of the Proceedings of the Eichmann Trial, Israel State Archives & Yad Vashem, 1992, 1911, 2203; HILBERG, Raul. *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle Books, 1961, 767 en HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985], 1299-1300; LEVIN, Nora. *The Holocaust. The Destruction of European Jewry, 1933-1945*. New York: Crowell, 1968, 716 en 718 (neemt de cijfers van Reitlinger en Lestschinsky als uitersten); ROBINSON, Jacob. *Holocaust* in *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 889; DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975], 403; WELLERS, Georges. *Le nombre des victimes de la 'solution finale' et le rapport Korherr* in *Le monde juif*, 1977, 86, 82-83 (vult het Korherr-Bericht aan vermeldt dat voor sommige landen betrouwbare data ontbreken en zijn eindcijfer zich dus een stuk onder het reële dodental situeert); FEIN, Helen. *Reviewing the toll: Jewish dead, losses and victims of the Holocaust in Shoah*, 1981, 2, 2, 23; GILBERT, Martin. *Atlas of the Holocaust*. New York: William Morrow & Company, 1993 [1982], 244-245; BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982], 368; FLEMING, Gerald. *Hitler and the Final Solution*. Berkeley: University of California Press, 1984, 193; Expertcommentaar op het tweede Zündelproces (KULASZKA, Barbara. *Did Six Million Really Die? Report of the Evidence in the Canadian "False News" Trial of Ernst Zündel, 1988*. Toronto: Samisdat, 1992, 249); BÉDARIDA, François. *Bilan et signification de quarante années de travail historique* in BÉDARIDA, François (ed.). *La politique nazie d'extermination*. Paris: Albin Michel, 1989, 23 (vermeldt verschillende cijfers maar schrijft dan "Les travaux les plus récents, les plus rigoureux ... aboutissent actuellement à un chiffre avoisinant les cinq millions de victimes."); YAHIL, Leni. *The fate of European Jewry, 1932-1945*. New York: Oxford University Press, 1990, 43; ROSH, Lea en JÄCKEL, Eberhard. *Der Tod ist ein Meister aus Deutschland. Deportation und Ermordung der Juden. Kollaboration und Verweigerung in Europa*. Hamburg: Hoffman & Campe, 1991 [1990], 13; COHEN, Asher. *La Shoah. L'anéantissement des Juifs d'Europe, 1933-1945*. Paris: Cerf, 1990, 117; BENZ, Wolfgang. *Die Dimension des Völkermords. Einleitung* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 17; BURLEIGH, Michael en WIPPERMANN, Wolfgang. *The Racial State. Germany, 1933-1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991, 106; LANDAU, Ronnie S. *The Nazi Holocaust: Its History and Meaning*. London: I.B. Tauris & Co., 2006 [1992], 316; RUMMEL, Rudolph J. *Democide: Nazi Genocide and Mass Murder*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1992, 30; BERENBAUM, Michael. *The World Must Know: A History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Memorial Museum*. Boston: Little, 1993, xiv en <http://www.ushmm.org/wlc/article.php?lang=en&ModuleId=10005151>; BAUER, Yehuda en ROZETT, Robert. *Schätzungen über die Zahl der ermordeten Juden* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1737; LIPSTADT, Deborah E. *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*. New York: Plume, 1994 [1993], 111-112; KATZ, Steven S. *The Holocaust in Historical Context*. Vol. 1. *The Holocaust and Mass Death before the Modern Age*. New York: Oxford University Press, 1994, 55 en 65; EDELHEIT, Abraham J. en EDELHEIT, Hershel. *History of the Holocaust: A Handbook and Dictionary*. Boulder: Westview Press, 1994, *Die Endlösung der Judenfrage*, 226; LICHTENSTEIN, Heiner en ROMBERG, Otto R. *Täter, Opfer, Folgen. Der Holocaust in Geschichte und Gegenwart*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1995, 19 en 53; GOLDHAGEN, Daniel J. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Knopf, 1996, 4; BENSOUSSAN, Georges. *Histoire de la Shoah*. Paris: Presses Universitaires de France, 2006 [1996], 3; HEIL, Johannes. *Juden* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 53 (herhaalt de raming van Benz in *Dimension des Völkermords*); FISCHER, Jack R. *The Holocaust*. Westport: Greenwood Press, 1998, 87; BAUER, Yehuda. *The Holocaust* in CHARNY, Israel (ed. in chief). *Encyclopedia of Genocide*. Vol. 1. Oxford: ABC-CLIO, 1999, 306; NIEWYK, Donald en NICOSIA, Francis. *The Columbia Guide to the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 2000, 421; WEISS, Aharon. *The Destruction of European Jewry* in ROZETT, Robert en SPECTOR, Shmuel (eds.). *Encyclopedia of the*

Holocaust. New York: Facts on File, 2000, 55; HOGAN, David J. en ARETHA, David (eds.). *The Holocaust Chronicle: A History in Words and Pictures*. Lincolnwood: Publications International, 2000, 13; GELLATELY, Robert en KIERNAN, Ben (eds.) *The Specter of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 89; BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 145; DWORK, Deborah en VAN PELT, Robert Jan. *Holocaust: A History*. New York: W.W. Norton, 2002, xx; POHL, Dieter. *Dimensionen eines Menschheitsverbrechens. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden, 1939-1945* in ASMUS, Burkhard (ed.). *Holocaust. Die nationalsozialistische Völkermord und die Motive seiner Erinnerung*. Berlin: Deutsches Historisches Museum, 2002, 119 en POHL, Dieter. *Verfolgung und Massenmord in der NS-Zeit, 1933-1945*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003, 109; BERGEN, Doris L. *War and Genocide: A Concise History of the Holocaust*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2003, vii; GELLATELY, Robert. *The Third Reich, the Holocaust, and Visions of Serial Genocide* in GELLATELY, Robert en KIERNAN, Ben (eds.) *The Specter of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 263; GIGLIOTTI, Simone en LANG, Berel. *Introduction* in GIGLIOTTI, Simone en LANG, Berel (ed.). *The Holocaust: A Reader*. Malden: Blackwell, 2005, 1; GERLACH, Christian. *Holocaust* in SHELTON, Dinah L. (ed. in chief). *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*. Vol. 1. Detroit: Thomson Gale, 2005, 459; FRIEDLÄNDER, Saul. *Nazi Germany and the Jews*. Vol. 1. *The Years of Extermination, 1939-1945*. New York: Harper Collins Publishers, 2006, 662; TOTTEN, Samuel, BARTROP, Paul R. en JACOBS, Steven L. *Holocaust* in TOTTEN, Samuel, BARTROP, Paul R. en JACOBS, Steven L. (eds.). *Dictionary of Genocide*. Vol. 1. Westport: Greenwood Press, 2008, 190; GRUNER, Wolf. *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland, 1933-1945*. Band 1. *Deutsches Reich, 1933-1937*. München: Oldenbourg, 2008, 13.

BIBLIOGRAFIE

- ABRAHAMSEN, Samuel. *Norwegen* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1013-1016
- ADAM, Barbara, BECK, Ulrich en VAN LOON, Joost (eds.). *The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory*. London: Sage, 2000
- ADAM, Uwe D. *Judenpolitik im Dritten Reich*. Düsseldorf: Athenäum, 1979
- ADAM, Uwe D. *Les mesures nazies concernant les Juifs du début de la Seconde Guerre mondiale jusqu'à l'attaque allemande contre l'URSS* in FURET, François (ed.). *L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 177-189
- ADAM, Uwe D. *Les chambres à gaz* in FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 236-261
- ADAM, Uwe D. *Gaskammern* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 504-505
- Address by Chancellor Helmut Kohl to German and American Soldiers at Bitburg* in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 256-257
- ADORNO, Theodor W. *Prismen. Kulturkritik und Gesellschaft*. München: Dtv, 1963
- ADORNO, Theodor (ed.). *Eingriffe. Neun kritische Modelle*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974 [1963]
- ADORNO, Theodor W. *Ästhetische Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1973
- ADORNO, Theodor W. *Engagement* in ADORNO, Theodor W. (ed.). *Noten zur Literatur*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974, 409-430
- ADORNO, Theodor W. *Gesammelte Schriften. Band 11. Noten zur Literatur*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974
- ADORNO, Theodor. *Was bedeutet Aufarbeitung der Vergangenheit?* in ADORNO, Theodor (ed.). *Eingriffe. Neun kritische Modelle*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974 [1963], 125-146
- ADORNO, Theodor W., ADORNO, Gretel en TIEDEMANN, Rolf. *Ästhetische Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1970
- ADORNO, Theodor W. en HORKHEIMER, Max. *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*. Amsterdam: Querido, 1947
- ADRIAENS, Ward, STEINBERG, Maxime, SCHRAM, Laurence, RAMET, Patricia, HAUTERMANN, Eric en MARQUENIE, Ilse. *Mecheln-Auschwitz 1942-1944. 4 delen*. Brussel: VUB Press, 2009
- ADRIAENS, Ward, STEINBERG, Maxime, SCHRAM, Laurence, RAMET, Patricia, HAUTERMANN, Eric en MARQUENIE, Ilse. *Mecheln-Auschwitz 1942-1944. Deel 1. De vernietiging van de Joden van België*. Brussel: VUB Press, 2009
- AGAMBEN, Giorgio. *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. New York: Zone Books, 1999
- ALBER, Jens. *Nationalsozialismus und Modernisierung* in *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1989, 41, 346-365
- ALBRECHT, Richard. *Wer redet heute noch von der Vernichtung der Armenier? Adolf Hitlers Geheimrede am 22. August 1939*. Aachen: Shaker Verlag, 2007
- ALEXANDER, Edward. *Stealing the Holocaust* in *Midstream*, 1980, 26, 9, 46-50
- ALEXANDER, Edward. *What the Holocaust Does Not Teach* in *Commentary*, 1993, 95, 32-36
- ALEXANDER, Edward. *The Holocaust and the War of Ideas*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1994
- ALEXANDER, Jeffrey C. *Citizen and Enemy as Symbolic Classification: On the Polarizing Discourse of Civil Society* in LAMONT, Michele en FOURNIER, Marcel (eds.). *Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*. Chicago: University of Chicago Press, 1992, 289-308
- ALEXANDER, Jeffrey C. *On the Social Construction of Moral Universals: The "Holocaust" from War Crime to Trauma Drama* in *European Journal of Social Theory*, 2002, 5, 1, 5-85
- ALEXANDER, Jeffrey C., EYERMAN, Ron, GIESEN, Bernhard, SMELSER, Neil J. en SZTOMPKA, Piotr (eds.). *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press, 2004
- ALINGS, Reinhard. *Monument and Nation. Das Bild vom Nationalstaat im Medium Denkmal – zum Verhältnis von Nation und Staat im deutschen Kaiserreich, 1871-1914*. Berlin: Walter de Gruyter, 1996
- ALLAN, T. R. S. *Rule of Law* in CRAIG, Edward (ed.). *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Vol. 8. London: Routledge, 1998, 388-392
- ALLEN, Michael T. *The Banality of Evil Reconsidered: SS Mid-Level Managers of Extermination Through Work in Central European History*, 1997, 30, 2, 253-294
- ALLEN, Michael T. *The Business of Genocide. The SS, Slave Labor, and the Concentration Camps*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2002
- ALLEN, Tim en SEATON, Jean (eds.). *The Media of Conflict: War Reporting and Representations of Ethnic*

- Violence. London: Zed Books, 1999
- ALLISON, Henry E. *Reflections on the Banality of (Radical) Evil: A Kantian Analysis* in LARA, Maria Pia (ed.). *Rethinking Evil: Contemporary Perspectives*. Berkeley: University of California Press, 2001, 86-100
- ALMOND, Brenda en HILL, Donald (eds.). *Applied Philosophy, Morals and Metaphysics in Contemporary Debates*. London: Routledge, 1991
- ALTER, Robert. *Deformations of the Holocaust* in *Commentary*, 1981, 71, 2, 48-54
- ALTHUSSER, Louis. *Idéologie et Appareils Idéologiques d'État* in *La Pensée*, 1970, 151, 3-38
- ALTIZER, Thomas J.J. en HAMILTON, William. *Radical Theology and the Death of God*. New York: Bobbs-Merill, 1966
- ALTSHULER, David. *Museen und Gedenkstätten: Museum of Jewish Heritage* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 974
- ALTSHULER, Mordechai. *Sowjetunion* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1340-1353
- ALTSHULER, Mordechai. *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust: A Social and Demographic Profile*. Hebrew University of Jerusalem: Yad Vashem, 1998
- ALY, Götz. *„Endlösung“. Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1995
- ALY, Götz (ed.). *Macht – Geist – Wahn. Kontinuitäten deutschen Denkens*. Berlin: Argon, 1997
- ALY, Götz en HEIM, Susanne. *Sozialpolitik und Judenvernichtung. Gibt es eine Ökonomie der Endlösung? Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*. Bd. 5. Berlin: Rotbuch, 1987
- ALY, Götz en HEIM, Susanne. *Die Ökonomie der 'Endlösung'. Menschenvernichtung und wirtschaftliche Neuordnung* in ALY, Götz en HEIM, Susanne (eds.). *Sozialpolitik und Judenvernichtung. Gibt es eine Ökonomie der Endlösung? Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*. Band 5. Berlin: Rotbuch, 1987, 11-90
- ALY, Götz en HEIM, Susanne. *The Economics of the Final Solution: A Case Study from the General Government* in *Simon Wiesenthal Center Annual*, 1988, 5, 3-48
- ALY, Götz en HEIM, Susanne. *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*. Hamburg: Hoffmann & Campe, 1991
- ALY, Götz en HEIM, Susanne. *Bevölkerungsstruktur und Massenmord. Neue Dokumente zur deutschen Politik der Jahre 1938 - 1945. Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*. Bd. 9. Berlin: Hoffmann und Campe Verlag, 1991
- ALY, Götz en HEIM, Susanne. *Einleitung* in ALY, Götz en HEIM, Susanne (eds.). *Bevölkerungsstruktur und Massenmord. Neue Dokumente zur deutschen Politik der Jahre 1938 - 1945. Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*. Band 9. Berlin: Hoffmann und Campe Verlag, 1991, 7-12
- ALY, Götz en HEIM, Susanne. *Sozialplanung und Völkermord. Thesen zur Herrschaftsrationalität der nationalsozialistischen Vernichtungspolitik* in SCHNEIDER, Wolfgang (ed.). *Vernichtungspolitik. Eine Debatte über den Zusammenhang von Sozialpolitik und Genozid im nationalsozialistischen Deutschland*. Hamburg: Junius, 1991, 11-21
- ALY, Götz en ROTH, Karl Heinz. *Die restlose Erfassung. Volkszählen, Identifizieren, Aussondern im Nationalsozialismus*. Berlin: Rotbuch, 1984
- AMATO, Paul R., BOOTH, Alan, JOHNSON, David R. en ROGERS, Stacy J. *Alone Together: How Marriage in America is Changing*. Harvard University Press, 2007
- AMÉRY, Jean. *At the Mind's Limits: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and Its Realities*. Bloomington: Indiana University Press, 1980
- AMÉRY, Jean. *Jenseits von Schuld und Sühne. Bewältigungsversuche eines Überwältigten*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1980
- AMÉRY, Jean. *Radical Humanism: Selected Essays*. Bloomington: Indiana University Press, 1984
- AMMICHT-QUINN, Regina. *Von Lissabon bis Auschwitz. Zum Paradigmawechsel in der Theodizeefrage*. Freiburg: Universitätsverlag, 1992
- ANCEL, Jean. *The Romanian Way of Solving the "Jewish Problem" in Bessarabia and Bukovina, June-July 1941* in *Yad Vashem Studies*, 1988, 19, 187-232
- ANCEL, Jean. *Bessarabien* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 209-211
- ANCEL, Jean. *Bukowina* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 258-261
- ANCEL, Jean. *Jassy* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 664-667

- ANCEL, Jean. *Odessa* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1058-1059
- ANCEL, Jean. *Transnistrien* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1421-1425
- ANCEL, Jean. *Antonescu and the Jews* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 463-479
- ANCEL, Jean en POPISTEANU, Christian. *Rumänien* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1249-1260
- ANCHOR, Robert. *The Quarrel Between Historians and Postmodernists* in *History and Theory*, 1999, 38, 1, 111-121
- ANDERSON, Benedict R. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983
- ANDERSON, Perry. *On Emplotment: Two Kinds of Ruin* in FRIEDLANDER, Saul (ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution"*. Cambridge: Harvard University Press, 1992, 54-65
- ANDERSON, S. E. en HOLLEY, Vanessa. *The Black Holocaust for Beginners*. New York: Writers and Readers Publishing, 1995
- ANDERSON, Truman. *Die 62. Infanterie-Division. Repressalien im Heeresgebiet Süd, Oktober bis Dezember 1941* in HEER, Hannes en NAUMANN, Klaus (eds.). *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944*. Hamburg: Hamburger Edition, 1995, 297-314
- ANGRICK, Andrej. *The Escalation of German-Rumanian Anti-Jewish Policy after the Attack on the Soviet Union* in *Yad Vashem Studies*, 1996, 26, 203-238
- ANGRICK, Andrej. *Die Einsatzgruppe D* in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Edition Hentrich, 1997, 88-110
- ANGRICK, Andrej. *Die Einsatzgruppe D und die Kollaboration* in KAISER, Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Econ Ullstein, 2002, 71-84
- ANGRICK, Andrej. *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941-1943*. Hamburg: Hamburger Edition, 2003
- ANGRICK, Andrej. *Annihilation and Labor: Jews and Thoroughfare IV in Central Ukraine* in RAY, Brandon en LOWER, Wendy (eds.). *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*. Bloomington: Indiana University Press, 2008, 190-223
- ANKERSMIT, Frank R. *Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian's Language*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1983
- ANKERSMIT, Frank R. *The Origins of Postmodernist Historiography* in TOPOLSKI, Jerzy (ed.). *Historiography between Modernism and Postmodernism*. Amsterdam: Rodopi, 1994, 87-119
- APPELFELD, Aharon en ROTH, Philip. *Walking the Way of a Survivor: A Talk with Aharon Appelfeld* in *The New York Times Review of Books*, 28 februari 1988
- APPELFELD, Aharon. *After the Holocaust* in LANG, Berel (ed.). *Writing and the Holocaust*. New York: Holmes & Meier, 1988, 83-92
- APPELFELD, Aharon. *The Story of a Life*. New York: Schocken Books, 2004
- APIAH, Anthony K. *Racism and Moral Pollution* in MAY, Larry en HOFFMAN, Stacey (eds.). *Collective Responsibility: Five Decades of Debate in Theoretical and Applied Ethics*. Savage, Md.: Rowman & Littlefield, 1991, 219-238
- APIAH, Anthony K. *The Multicultural Misunderstanding* in *The New York Review of Books*, 9 oktober 1997
- APPLETON, Josie. *I'm right because ... you're a Nazi* in *Spiked*, 24 januari 2002
- ARAD, Gulie Ne'eman. *"Nazi Germany and the Jews."* *Reflections on a Beginning, a Middle, and an Open End in History and Memory*, 1997, 9, 1, 409-433
- ARAD, Gulie Ne'eman. *USA* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 199-219
- ARAD, Gulie Ne'eman. *Israel and the Shoah: A Tale of Multifarious Taboos* in *New German Critique*, 2003, 90, 5-26
- ARAD, Yitzhak. *The Holocaust of Soviet Jewry in the Occupied Territories of the Soviet Union* in *Yad Vashem Studies*, 1991, XXI, 1-48
- ARAD, Yitzhak. *"Aktion Reinhard"* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 14-18
- ARAD, Yitzhak. *Belzec* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 175-180

- ARAD, Yitzhak. *Erntefest* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 418-419
- ARAD, Yitzhak. *Sobibor* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1330-134
- ARAD, Yitzhak. *Treblinka* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1427-1432
- ARAD, Yitzhak. *Vernichtungslager* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1494-1497
- ARAD, Yitzhak. *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*. Bloomington: Indiana University Press, 1999
- ARAD, Yitzhak. *The Holocaust in the Soviet Union*. Jerusalem: Yad Vashem, 2009
- ARAD, Yitzhak, KRAKOWSKI, Shmuel en SPECTOR, Shmuel. *The Einsatzgruppen Reports: Selections From the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews July 1941-January 1943*. New York: Holocaust Library, 1989
- ARENDT, Hannah. *The Aftermath of Nazi Rule: Report from Germany* in *Commentary*, oktober 1950, 342-353
- ARENDT, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. San Diego: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1951
- ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1965 [1963]
- ARENDT, Hannah. *Thinking and Moral Considerations: A Lecture in Social Research*, 1971, 38, 3, 417-440
- ARENDT, Hannah. *The Jew as Pariah: Jewish Identity and Politics in the Modern Age*. New York: Grove Press, 1978
- ARENDT, Hannah. *Zur Zeit. Politische Essays*. Berlin: Piper, 1986
- ARENDT, Hannah. *Nach Auschwitz. Essays und Kommentare 1*. Berlin: Tiamat, 1989
- ARENDT, Hannah. *Social Science Techniques and the Study of the Concentration Camps* in ARENDT, Hannah (ed.). *Essays on Understanding, 1930-1954: Formation, Exile, and Totalitarianism*. New York: Schocken, 1994, 232-247
- ARENDT, Hannah. *On the Nature of Totalitarianism: An Essay in Understanding* in ARENDT, Hannah (ed.). *Essays on Understanding, 1930-1954: Formation, Exile, and Totalitarianism*. New York: Schocken, 1994, 328-360
- ARENDT, Hannah. *Some Questions of Moral Philosophy* in ARENDT, Hannah en KOHN, Jerome (eds.). *Responsibility and Judgment*. New York: Schocken Books, 2003, 49-146
- ARENDT, Hannah en JASPERS, Karl. *Correspondence: 1926-1969*. New York: Harcourt Brace & Company, 1992
- ARENDT, Hannah en KOHN, Jerome (ed.). *Essays on Understanding, 1930-1954*. New York: Harcourt, Brace & Company, 1994
- ARENDT, Hannah en KOHN, Jerome (eds.). *Responsibility and Judgment*. New York: Schocken Books, 2003
- ARENS, Richard (ed.). *Genocide in Paraguay*. Philadelphia: Temple University Press, 1976
- ARNDT, Ino. *Luxemburg* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 95-104
- ARNDT, Ino en BOBERACH, Heinz. *Deutsches Reich* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 23-65
- ARNDT, Ino en SCHEFFLER, Wolfgang. *Organisierter Massenmord an Juden in nationalsozialistischen Vernichtungslagern* in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1976, 24, 2, 105-135
- ARNOLD, Klaus Jochen. *Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941: Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik* in *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 1999, 58, 23-63
- ARON, Raymond. *L'opium des intellectuels*. Paris: Calmann-Lévy, 1955
- ARONSON, Ronald. *The Holocaust and Human Progress* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald E. (eds.). *Echoes From the Holocaust. Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 223-244
- ARONSON, Ronald. *Communism's Posthumous Trial* in *History & Theory*, 2003, 42, 2, 222-245
- ARONSON, Shlomo. *Die dreifache Falle. Hitlers Judenpolitik, die Alliierten und die Juden* in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1984, 32, 1, 29-65
- ART, Jan en FRANÇOIS, Luc (eds.). *Docendo discimus. Liber Amicorum Romain Van Eenoo*. Vol. 1. Gent: Academia Press, 1999
- ARTZ, Lee en KAMALIPOUR, Yahya R. (eds.). *Bring 'em On: Media and Politics in the Iraq War*. New York: Rowman & Littlefield, 2005
- ASCHHEIM, Steven E. *History, Politics, and National Memory: The German Historikerstreit* in FRANKEL, William (ed.). *Survey of Jewish Affairs: 1988*. Madison: Fairleigh Dickinson University Press, 1988, 222-238
- ASCHHEIM, Steven E. *Archetypes and the German-Jewish Dialogue: Reflections Occasioned by the*

- Goldhagen Affair in *German History*, 1997, 15, 2, 240-250
- ASCOLI, Albert R. en VON HENNEBERG, Krystyna (eds.). *Making and Remaking Italy: The Cultivation of National Identity around the Risorgimento*. Oxford: Berg, 2001
- ASMUS, Burkhard (ed.). *Holocaust. Die nationalsozialistische Völkermord und die Motive seiner Erinnerung*. Berlin: Deutsches Historisches Museum, 2002
- ASSMANN, Aleida. *Arbeit am nationalen Gedächtnis. Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee*. Frankfurt am Main: Campus, 1993
- ASSMANN, Aleida. *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C.H. Beck, 1999
- ASSMANN, Aleida. *Vier Formen des Gedächtnisses in Erwägen, Wissen, Ethik*, 2002, 13, 2, 183-190
- ASSMANN, Aleida. *Gedächtnis als Leitbegriff der Kulturwissenschaften* in MUSNER, Lutz en WUNBERG, Gotthart (eds.). *Kulturwissenschaften. Forschung, Praxis, Positionen*. Wien: WUV, 2002, 27-45
- ASSMANN, Aleida. *Zur Mediengeschichte des kulturellen Gedächtnisses* in ERLI, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 45-60
- ASSMANN, Aleida. *Geschichte im Gedächtnis. Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung*. München: C.H. Beck, 2007
- ASSMANN, Aleida. *Europe: A Community of Memory?* in *GHI Bulletin*, 2007, 40, 11-25
- ASSMANN, Aleida. *Response to Peter Novick* in *GHI Bulletin*, 2007, 40, 33-38
- ASSMANN, Aleida en ASSMANN, Jan. *Das Gestern im Heute. Medien und soziales Gedächtnis* in MERTEN, Klaus, SCHMIDT, Siegfried J. en WEISCHENBERG, Siegfried (eds.). *Die Wirklichkeit der Medien. Eine Einführung in die Kommunikationswissenschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994, 114-140
- ASSMANN, Aleida en FREVERT, Ute. *Geschichtsvergessenheit-Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1999
- ASSMANN, Aleida en FRIESE, Heidrun (eds.). *Identitäten. Erinnerung, Geschichte, Identität*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998
- ASSMANN, Aleida en HARTH, Dietrich (eds.). *Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*. Frankfurt am Main: Fischer, 1991
- ASSMANN, Jan. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: C.H. Beck, 1992
- ASSMANN, Jan. *Collective Memory and Cultural Identity* in *New German Critique*, 1995, 65, 125-133
- ASSMANN, Jan. *Moses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism*. Cambridge: Harvard University Press, 1997
- ASSMANN, Jan. *Das kulturelle Gedächtnis in Erwägen, Wissen, Ethik*, 2002, 13, 2, 239-247
- AUERBACH, Hellmuth. *“Kriegserklärungen” der Juden an Deutschland* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Legenden, Lügen, Vorurteile. Ein Wörterbuch zur Zeitgeschichte*. München: Moos, 1990, 118-122
- AUERBACH, Hellmuth, BENZ, Wolfgang, BUCHHEIM, Hans en MOMMSEN, Hans (eds.). *Der Nationalsozialismus. Studien zur Ideologie und Herrschaft*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1993
- AUERBACH, Rachel. *In the Fields of Treblinka [1946]* in DONAT, Alexander (ed.). *The Death Camp Treblinka: A Documentary*. New York: Holocaust Library, 1979, 17-74
- AUFFERMANN, Verena. *Fragen nach politischer Kultur. Zu den 13. Römerberg-Gesprächen in Frankfurt* in *Süddeutsche Zeitung*, 13 juni 1986
- Augenzeugenbericht zu den Massenvergasungen (Gerstein-Bericht)* in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1953, 1, 2, 177-194
- AUGSTEIN, Franziska. *Deutschland* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 221-232
- AUGSTEIN, Rudolf. *Die neue Auschwitz-Lüge* in *Der Spiegel*, 6 oktober 1986
- AUGSTEIN, Rudolf et al. (ed.). *Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987
- AUGSTEIN, Rudolf. *Herrn Noltes Umwälzung der Wissenschaft* in *Der Spiegel*, 4 januari 1988
- AUGSTEIN, Rudolf. *Wir sind alle verletzbar* in *Der Spiegel*, 30 november 1998
- AURON, Yair. *The Banality of Indifference: Zionism and the Armenian Genocide*. New Brunswick: Transaction Publishers, 2002
- AVISAR, Ilan. *Screening the Holocaust: Cinema's Images of the Unimaginable*. Bloomington: Indiana University Press, 1988
- AVISAR, Ilan. *Holocaust Movies and the Politics of Collective Memory* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 38-58
- AXTELL, James. *Beyond 1492: Encounters in Colonial North America*. New York: Oxford University Press, 1992
- BACHARACH, Walter Zwi. *Antisemitism and Racism in Nazi Ideology* in BERENBAUM, Michael en PECK,

- Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 64-74
- BACKES, Uwe, JESSE, Eckhard en ZITELMANN, Rainer (eds.). *Die Schatten der Vergangenheit. Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus*. Berlin: Propyläen, 1990
- BACKES, Uwe, JESSE, Eckhard en ZITELMANN, Rainer. *Was heisst: "Historisierung" des Nationalsozialismus?* in BACKES, Uwe, JESSE, Eckhard en ZITELMANN, Rainer (eds.). *Die Schatten der Vergangenheit. Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus*. Berlin: Propyläen, 1990, 25-57
- BAILER-GALANDA, Brigitte, BENZ, Wolfgang en NEUGEBAUER, Wolfgang (eds.). *Wahrheit und "Auschwitzlüge". Zur Bekämpfung "revisionistischer" Propaganda*. Wien: Deuticke, 1995
- BAJOHR, Frank. *The "Aryanization" of Jewish Companies and German Society: The Example of Hamburg in BANKIER, David (ed.). Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933-1941*. New York: Berghahn Books, 2000, 226-245
- BAJOHR, Frank. *No "Volksgenossen". Jewish Entrepreneurs in the Third Reich* in GELLATELY, Robert en STOLTZFUS, Nathan (eds.). *Social Outsiders in Nazi Germany*. Princeton: Princeton University Press, 2001, 45-65
- BAJOHR, Frank. *"Aryanisation" in Hamburg: The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of Their Property in Nazi Germany*. New York: Berghahn Books, 2002
- BAJOHR, Frank, JOHE, Werner en LOHALM, Uwe (eds.). *Zivilisation und Barbarei. Die widersprüchlichen Potentiale der Moderne*. Hamburg: Christians Verlag, 1991
- BALD, Detlef, KLOTZ, Johannes en WETTE, Wolfram (eds.). *Mythos Wehrmacht. Nachkriegsdebatten und Traditionspflege*. Berlin: Aufbau Taschenbuch, 2001
- BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990
- BALDWIN, Peter. *The Historikerstreit in Context* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 3-37
- BALDWIN, Peter. *Social Interpretations of Nazism: Renewing a Tradition* in *Journal of Contemporary History*, 1990, 25, 1, 5-37
- BALIBAR, Etienne. *The Nation Form: History and Ideology* in BALIBAR, Etienne en WALLERSTEIN, Immanuel (eds.). *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. New York: Verso, 1991, 86-106
- BALIBAR, Etienne en WALLERSTEIN, Immanuel (eds.). *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. New York: Verso, 1991
- BALL, Karyn. *Introduction: Trauma and Its Institutional Destinies* in *Cultural Critique*, 2000, 46, 1-44
- BALTES, Paul B. en BRIM, Orville G. (eds.) *Life-Span Development and Behavior*. Vol. 4. New York: Academic Press, 1982
- BALZ, Hanno. *Von Terroristen, Sympathisanten und dem starken Staat. Die öffentliche Debatte über die RAF in den 70er Jahren*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2008
- BANACH, Jens. *Heydrichs Elite. Das Führerkorps der Sicherheitspolizei und des SD 1936-1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1998
- BANDURA, Albert. *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1986
- BANDURA, Albert. *Mechanisms of Moral Disengagement* in REICH, Walter (ed.). *Origins of Terrorism: Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 161-191
- BANDURA, Albert. *Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities* in *Personality and Social Psychology Review*, 1999, 3, 3, 193-209
- BANKIER, David. *On Modernization and the Rationality of Extermination* in *Yad Vashem Studies*, 1994, 24, 109-129
- BANKIER, David. *The Use of Antisemitism in Nazi Wartime Propaganda* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 41-55
- BARENTS, R. *Het verdrag van Lissabon: achtergronden en commentaar*. Deventer: Kluwer, 2008
- BARKAN, Elazar. *Review: Schindler's List* in *The American Historical Review*, 1994, 99, 4, 1244-1250
- BARKAN, Elazar. *The Guilt of Nations: Restitution and Negotiating Historical Injustices*. New York: Norton, 2000
- BARKAN, Elazar, COLE, Elizabeth A. en STRUVE, Kai (ed.). *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2007
- BARNETT, Michael N. *The Politics of Indifference at the United Nations and Genocide in Rwanda and Bosnia* in CUSHMAN, Thomas en MESTROVIC, Stjepan G. (eds.). *This Time We Knew: Western Responses to Genocide in Bosnia*. New York: New York University Press, 1996, 128-162
- BARNETT, Michael N. *The Politics of Indifference at the United Nations: The Security Council, Peacekeeping, and Genocide in Rwanda* in *Cultural Anthropology*, 1997, 12, 1, 551-578

- BARNOUW, Dagme. *The Secularity of Evil: Hannah Arendt and the Eichmann Controversy in Modern Judaism*, 1983, 3, 1, 75-94
- BARON, Lawrence. *The Moral Minority: Psycho-social Research on the Righteous Gentiles* in LITTELL, Franklin H., BERGER, Alan L. en LOCKE, Hubert G. (eds.). *What Have We Learned? Telling the Story and Teaching the Lessons of the Holocaust*. Lewiston: Edwin Mellen, 1993, 119-140
- BARON, Lawrence. *The Holocaust and American Public Memory, 1945-1960* in *Holocaust and Genocide Studies*, 2003, 17, 1, 62-88
- BARON, Lawrence. *Response to Peter Novick* in *Holocaust and Genocide Studies*, 2004, 18, 2, 366-375
- BARON, Lawrence. *Projecting the Holocaust into the Present: The Changing Focus of Contemporary Holocaust Cinema*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2005
- BARR, Dennis J. *Early Adolescents' Reflections on Social Justice: Facing History and Ourselves in Practice and Assessment in Intercultural Education*, 2005, 16, 2, 145-160
- BARSONY, Janos en DAROCZI, Agnes. *Pharrajimos: The Fate of the Roma During the Holocaust*. New York: International Debate Education Association, 2008
- BARTLETT, Frederic C. *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1932
- BARTOV, Omer. *Historians on the Eastern Front: Andreas Hillgruber and Germany's Tragedy* in *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, 1987, 16, 325-345
- BARTOV, Omer. *The Missing Years: German Workers, German Soldiers* in *German History*, 1990, 8, 1, 46-65
- BARTOV, Omer. *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich*. New York: Oxford University Press, 1992 [1991]
- BARTOV, Omer. *Intellectuals on Auschwitz. Memory, History and Truth* in *History and Memory*, 1993, 5, 87-129
- BARTOV, Omer. *An Idiot's Tale: Memories and Histories of the Holocaust* in *The Journal of Modern History*, 1995, 67, 1, 55-82
- BARTOV, Omer. *Murder in Our Midst: The Holocaust, Industrial Killing, and Representation*. Oxford: Oxford University Press, 1996
- BARTOV, Omer. *Chambers of Horror: Holocaust Museums in Israel and the United States* in *Israel Studies*, 1997, 2, 2, 66-87
- BARTOV, Omer. *Spielberg's Oskar: Hollywood Tries Evil* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 41-60
- BARTOV, Omer. *Kitsch and Sadism in Ka-Tzetnik's Other Planet: Israeli Youth Imagine the Holocaust* in *Jewish Social Studies*, 1997, 3, 2, 42-72
- BARTOV, Omer. *Forum Essay: Defining Enemies, Making Victims: Germans, Jews, and the Holocaust* in *American Historical Review*, 1998, 103, 3, 771-816
- BARTOV, Omer. *Forum Essay: Responses. Reply* in *American Historical Review*, 1998, 103, 4, 1191-1194
- BARTOV, Omer (ed.). *The Holocaust: Origins, Implementation, Aftermath*. London: Routledge, 2000
- BARTOV, Omer. *Introduction* in BARTOV, Omer (ed.). *The Holocaust.: Origins, Implementation, Aftermath*. London: Routledge, 2000, 1-18
- BARTOV, Omer. *Mirrors of Destruction: War, Genocide and Modern Identity*. Oxford: Oxford University Press, 2000
- BARTOV, Omer. *Germany as Victim* in *New German Critique*, 2000, 80, 29-40
- BARTOV, Omer. *Review Forum: Rewriting the Twentieth Century: Extreme Opinions* in *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2002, 3, 2, 281-302
- BARTOV, Omer. *The Wehrmacht Exhibition Controversy: The Politics of Evidence* in BARTOV, Omer, GROSSMANN, Atina en NOLAN, Mary (eds.). *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*. New York: The New Press, 2002, 41-60
- BARTOV, Omer. *Germany's War and the Holocaust: Disputed Histories*. Ithaca: Cornell University Press, 2003
- BARTOV, Omer, GROSSMANN, Atina en NOLAN, Mary (eds.). *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*. New York: The New Press, 2002
- BAUDRILLARD, Jean. *La société de consommation. Ses mythes, ses structures*. Paris: Gallimard, 1970
- BAUDRILLARD, Jean. *Pour une critique de l'économie politique*. Paris: Gallimard, 1972
- BAUDRILLARD, Jean. *À l'ombre des majorités silencieuses, ou, La fin du social*. Paris: Denoël & Gonthier, 1982 [1978]
- BAUDRILLARD, Jean. *Simulacres et simulation*. Paris: Éditions Galilée, 1981
- BAUER, Yehuda. *The Holocaust in Historical Perspective*. Seattle: University of Washington Press, 1978
- BAUER, Yehuda. *The Jewish Emergence from Powerlessness*. Toronto: University of Toronto Press, 1979
- BAUER, Yehuda. *Right and Wrong Teaching of the Holocaust* in KNOPP, Josephine Z. (ed.). *The International Conference on Lessons of the Holocaust*. Philadelphia: National Institute on the Holocaust, 1979, 3-15
- BAUER, Yehuda. *Foreword* in MÜLLER, Filip. *Eyewitness Auschwitz: Three Years in the Gas Chambers*. New York: Stein & Day, 1979

- BAUER, Yehuda. *Whose Holocaust?* in *Midstream*, 1980, 26, 9, 42-46
- BAUER, Yehuda. *Whose Holocaust?* in PORTER, Jack N. (ed.). *Genocide and Human Rights*. Washington: University Press of America, 1982, 35-46
- BAUER, Yehuda. *The Death Marches, January/May 1945* in *Modern Judaism*, 1983, 3, 1, 1-21
- BAUER, Yehuda. *Was the Holocaust Unique? Responses to Pierre Papazian* in *Midstream*, 1984, 30, 4, 19-20
- BAUER, Yehuda. *The Place of the Holocaust in Contemporary History* in FRANKEL, Jonathan (ed.). *Studies in Contemporary Jewry*. Vol. 1. Bloomington: Indiana University Press, 1984, 201-224
- BAUER, Yehuda. *Auschwitz* in JÄCKEL, Eberhard en ROHWER, Jürgen (eds.). *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg. Entschlussbildung und Verwirklichung*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1985, 164-173
- BAUER, Yehuda. *Essay: On the Place of the Holocaust in History: In Honour of Franklin H. Littell* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1987, 2, 2, 209-220
- BAUER, Yehuda. *Don't Resist: A Critique of Philip Lopate* in *Tikkun*, 1989, 4, 3, 65-67
- BAUER, Yehuda. *Auschwitz: The Dangers of Distortion* in *Jerusalem Post International Edition*, 30 september 1989
- BAUER, Yehuda. *Is the Holocaust Explicable?* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda*. Volume 2: *The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1967-1975
- BAUER, Yehuda. *The Death Marches, January/May 1945* in MARRUS, Michael R. (ed.). *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*. Vol. 9. *The End of the Holocaust*. Westport: Meckler, 1989, 491-511
- BAUER, Yehuda. *Holocaust and Genocide: Some Comparisons* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 36-46
- BAUER, Yehuda. *Zigeuner* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1630-1634
- BAUER, Yehuda. *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945*. New Haven: Yale University Press, 1994
- BAUER, Yehuda. *Conclusion: The Significance of the Final Solution* in CESARANI, David (ed.). *The Final Solution: Origins and Implementation*. London: Routledge, 1996, 300-309
- BAUER, Yehuda. *Some Introductory Comments* in FRANKEL, Jonathan (ed.). *The Fate of the European Jews, 1939-1945: Continuity or Contingency?* Oxford: Oxford University Press, 1997, 3-8
- BAUER, Yehuda. *The Trauma of the Holocaust: Some Historical Perspectives* in COLIJN, G. Jan en LITTELL, Marcia Sachs (eds.). *Confronting the Holocaust: A Mandate for the 21st Century*. Oxford: University Press of America, 1997, 1-17
- BAUER, Yehuda. *A Past That Will Not Go Away* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 12-22
- BAUER, Yehuda. *Comparison of Genocides* in CHORBAJIAN, Levon en SHIRINIAN, George (eds.). *Studies in Contemporary Genocide*. New York: St Martin's Press, 1999, 31-43
- BAUER, Yehuda. *The Holocaust* in CHARNY, Israel (ed. in chief). *Encyclopedia of Genocide*. Vol. 1. Oxford: ABC-Clio, 1999, 306-323
- BAUER, Yehuda. *The Holocaust and the Rise of the State of Israel* in CHARNY, Israel (ed. in chief). *Encyclopedia of Genocide*. Vol. 1. Oxford: ABC-Clio, 1999, 330-332
- BAUER, Yehuda. *A History of the Holocaust*. New York: Watts, 2001 [1982]
- BAUER, Yehuda. *Rethinking the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2001
- BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda*. 3 vols. Oxford: Pergamon Press, 1989
- BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda*. Volume 2: *The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989
- BAUER, Yehuda en ROTENSTREICH, Nathan (eds.). *The Holocaust as Historical Experience*. New York: Holmes & Meier, 1981
- BAUER, Yehuda en ROZETT, Robert. *Schätzungen über die Zahl der ermordeten Juden* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1735-1741
- BAUM, Rainer C. *Holocaust: Moral Indifference as the Form of Modern Evil* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald E. (eds.). *Echoes From the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 53-90
- BAUMAN, Zygmunt. *Legislators and Interpreters: On Modernity, Post-Modernity and Intellectuals*. Cambridge: Polity Press, 1987
- BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 1989

- BAUMAN, Zygmunt. *Modernity and Ambivalence*. Cambridge: Polity Press, 2001 [1991]
- BAUMAN, Zygmunt. *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge, 1992
- BAUMAN, Zygmunt. *Postmodern Ethics*. Oxford: Basil Blackwell, 1993
- BAUMAN, Zygmunt. *Wir sind wie Landstreicher. Die Moral im Zeitalter der Beliebigkeit in Süddeutsche Zeitung*, 16/17 november 1993
- BAUMAN, Zygmunt. *Life in Fragments*. Oxford: Blackwell, 1995
- BAUMAN, Zygmunt. *Morality in the Age of Contingency* in HEELAS, Paul, LASH, Scott en MORRIS, Paul. (eds.). *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity*. Cambridge: Blackwell, 1995, 49-58
- BAUMAN, Zygmunt. *The Camps: Eastern, Western, Modern* in FRANKEL, Jonathan (ed.). *The Fate of the European Jews, 1939-1945: Continuity or Contingency?* Oxford: Oxford University Press, 1997, 30-40
- BAUMAN, Zygmunt. *Globalization: The Human Consequences*. Cambridge: Polity Press, 1998
- BAUMAN, Zygmunt. *In Search of Politics*. Cambridge: Polity Press, 1999
- BAUMAN, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2000
- BAUMAN, Zygmunt. *The Duty to Remember – but What?* in KAYE, James en STRÅTH, Bo (eds.). *Enlightenment and Genocide, Contradictions of Modernity*. Brussel: P.I.E., 2000, 31-57
- BAUMAN, Zygmunt. *The Holocaust's Life as a Ghost* in DE COSTE, F.C. en SCHWARTZ, Bernard (eds.). *The Holocaust's Ghost: Writings on Art, Politics, Law, and Education*. Edmonton: University of Alberta Press, 2000, 3-15
- BAUMAN, Zygmunt. *Tourists and Vagabonds: Or, Living in Postmodern Times* in DAVIS, Joseph E. (ed.). *Identity and Social Change*. New Brunswick: Transaction Publishers, 2000, 13-26
- BAUMAN, Zygmunt. *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press, 2001
- BAUMAN, Zygmunt. *Categorical Murder, Or: How to Remember the Holocaust* in LENTIN, Ronit (ed.). *Re-Presenting the Shoah for the Twenty-First Century*. New York: Berghahn Books, 2004, 24-40
- BAUMAN, Zygmunt en BEILHARZ, Peter. *The Journey Never Ends: Zygmunt Bauman talks with Peter Beilharz* in BEILHARZ, Peter (ed.). *The Bauman Reader*. Malden: Blackwell, 2001, 334-343
- BAUMAN, Zygmunt en TESTER, Keith. *Conversations with Zygmunt Bauman*. Cambridge: Polity Press, 2001
- BAUMEL, Judith T. *Evian Conference* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 172-174
- BAUMEL, Judith T. *Extermination Camps* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 174-179
- BAUMEL, Judy. *Everlasting Memory: Individual and Communal Holocaust Commemoration in Israel* in WISTRICH, Robert en OHANA, David (eds.). *The Shaping of Israeli Identity: Myth, Memory and Trauma*. London: Frank Cass & Co, 1995, 129-145
- BAYME, Steven. *Jewish Arguments and Counterarguments: Essays and Addresses*. Hoboken: Ktav, 2002
- BECK, Ulrich. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986
- BECK, Ulrich. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage, 1992
- BECK, Ulrich. *The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization* in BECK, Ulrich, GIDDENS, Anthony en LASH, Scott (eds.). *Reflexive Modernization: Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 1-55
- BECK, Ulrich. *Ecological Politics in an Age of Risk*. Cambridge: Polity Press, 1995
- BECK, Ulrich. *Democracy Without Enemies*. Cambridge: Polity Press, 1998
- BECK, Ulrich. *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press, 1999
- BECK, Ulrich. *Risk Society Revisited: Theory, Politics and Research Programmes* in ADAM, Barbara, BECK, Ulrich en VAN LOON, Joost (eds.). *The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory*. London: Sage, 2000, 211-229
- BECK, Ulrich. *What is Globalization?* Cambridge: Polity Press, 2003 [2000]
- BECK, Ulrich en BECK-GERNSHEIM, Elisabeth (eds.). *Riskante Freiheiten: Individualisierung in modernen Gesellschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994
- BECK, Ulrich en BECK-GERNSHEIM, Elisabeth. *Individualisierung in modernen Gesellschaften: Perspektiven und Kontroversen einer subjektorientierten Soziologie* in BECK, Ulrich en BECK-GERNSHEIM, Elisabeth (eds.). *Riskante Freiheiten: Individualisierung in modernen Gesellschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994, 10-39
- BECK, Ulrich en BECK-GERNSHEIM, Elisabeth. *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London: Sage, 2002
- BECK, Ulrich, GIDDENS, Anthony en LASH, Scott (eds.). *Reflexive Modernization: Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford: Stanford University Press, 1994
- BECK, Ulrich en LAU, Christoph. *Second Modernity as a Research Agenda: Theoretical and Empirical Explorations in the 'Meta-Change' of Modern Society* in *The British Journal of Sociology*, 2005, 56, 4, 525-557

- BECK, Ulrich en SOPP, Peter (eds.). *Individualisierung und Integration. Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus?* Opladen: Leske & Budrich, 1997
- BECK, Ulrich en WILLMS, Johannes. *Freiheit und Kapitalismus. Gesellschaft neu denken*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2000
- BECKER, Jean-Jacques. *Les fièvres anticomunistes* in *L'Histoire*, 1997, 215, 6-7
- BECKER, Jean-Jacques. *Le livre noir du communisme. De la polémique à la compréhension* in *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 1998, 59, 177-179
- BECKERMAN, Gal. *Local Holocaust Museums Grow Amid Worries About Future* in *Forward*, 23 december 2009
- BECK-GERNSHEIM, Elisabeth. *Was kommt nach der Familie? Einblicke in neue Lebensformen*. München: C.H. Beck, 2000
- BÉDARIDA, François. *La politique nazie d'extermination*. Paris: Éditions Albin Michel, 1989
- BÉDARIDA, François en GERVEREAU, Laurent (eds.). *La déportation. Le système concentrationnaire nazi*. Paris: Musée d'Histoire contemporaine, BDIC, 1995
- BEDÜRFTIG, Friedemann (ed.). *Drittes Reich und Zweiter Weltkrieg. Das Lexikon*. München: Piper, 2002
- BEER, Mathias. *Die Entwicklung der Gaswagen beim Mord an den Juden in Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1987, 35, 3, 403-417
- BEHRINGER, Eva, RICHTER, Ludwig en SCHWARZ, Wolfgang F. (eds.). *Geschichtliche Mythen in den Literaturen und Kulturen Ostmittel- und Südosteuropas*. Stuttgart: Steiner, 1999
- BEICHMAN, Arnold. *There Is No Mystery in National Interest*, 1999, 57, 101-103
- BEILHARZ, Peter (ed.). *The Bauman Reader*. Malden: Blackwell, 2001
- BELL, Daniel. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books, 1973
- BELLAH, Robert N., MADSEN, Richard, SULLIVAN, William M., SWIDLER, Ann en TIPTON, Steven M. *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press, 1996 [1985]
- BELLAH, Robert N., MADSEN, Richard, SULLIVAN, William M., SWIDLER, Ann en TIPTON, Steven M. *The Good Society*. New York: Alfred A. Knopf, 1991
- BEMPORAD, Jack, PAWLIKOWSKI, John T. en SIEVERS, Joseph (eds.). *Good and Evil After Auschwitz: Ethical Implications for Today*. Hoboken: Ktav, 2000
- BEN-AMOS, Avner en BET-EL, Ilana. *Holocaust Day and Memorial Day in Israeli Schools: Ceremonies, Education and History* in *Israel Studies*, 1999, 4, 1, 258-284
- BEN-AMOS, Dan en WEISSBERG, Liliane (eds.). *Cultural Memory and the Construction of Identity*. Detroit: Wayne State University Press, 1999
- BEN-BASSAT, Nurith. *Holocaust Awareness and Education in the United States* in *Religious Education*, 2000, 95, 4, 402-423
- BENDLE, Mervyn F. *The Crisis of 'Identity' in High Modernity* in *British Journal of Sociology*, 2002, 53, 1, 1-18
- BENJAMIN, Walter. *Illuminationen. Ausgewählte Schriften*. Band 1. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977 [1955]
- BENJAMIN, Walter. *Über einige Motive bei Baudelaire (1939)* in BENJAMIN, Walter. *Illuminationen. Ausgewählte Schriften*. Band 1. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977 [1955], 185-229
- BENJAMIN, Walter. *Über den Begriff der Geschichte* in BENJAMIN, Walter. *Illuminationen. Ausgewählte Schriften*. Band 1. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977 [1955], 251-261
- BENJAMIN, Walter. *Charles Baudelaire. Ein Lyriker im Zeitalter des Hochkapitalismus. Zwei Fragmente (1938)*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1969
- BENJAMIN, Walter. *Kleine Geschichte der Photographie (1931)* in BENJAMIN, Walter, TIEDEMANN, Rolf en SCHWEPPEHÄUSER, Hermann. *Gesammelte Schriften, Band 2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1980, 368-385
- BENTHAM, Jeremy. *Panopticon; or, the Inspection House*. London: 1791 [1787]
- BENTIVEGNA, Sara. *Politics and New Media* in LIEVROUW, Leah en LIVINGSTONE, Sonia (eds.). *The Handbook of New Media*. London: Sage, 2004 [2002], 50-61
- BEN-YEHUDA, Nachman. *The Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel*. Madison: University of Wisconsin Press, 1995
- BENZ, Wolfgang. *Judenvernichtung aus Notwehr? Die Legenden um Theodore N. Kaufman* in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1981, 29, 4, 615-630
- BENZ, Wolfgang. *Warding Off the Past: Is This a Problem Only for Historians and Moralists?* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 196-213
- BENZ, Wolfgang (ed.). *Legenden, Lügen, Vorurteile. Ein Wörterbuch zur Zeitgeschichte*. München: Moos, 1990

- BENZ, Wolfgang. "Germany must perish" in BENZ, Wolfgang (ed.). *Legenden, Lügen, Vorurteile. Ein Wörterbuch zur Zeitgeschichte*. München: Moos, 1990, 85-87
- BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimensionen des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: Oldenbourg, 1996 [1991]
- BENZ, Wolfgang. *Die Dimension des Völkermords. Einleitung* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 1-20
- BENZ, Wolfgang. *Auschwitz and the Germans: The Remembrance of the Genocide in Holocaust and Genocide Studies*, 1994, 8, 1, 94-106
- BENZ, Wolfgang. *Death Toll* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 137-145
- BENZ, Wolfgang (ed.). *Lexikon des Holocaust*. München: Beck, 2002
- BENZ, Wolfgang. *Nationalsozialistische Zwangslager. Ein Überblick* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 1. *Die Organisation des Terrors*. München: Beck, 2005, 11-29
- BENZ, Wolfgang. *Treblinka* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 8. München: Beck, 2008, 407-434
- BENZ, Wolfgang, BISTROVIC, Miriam, CURIO, Claudia, DISTEL, Barbara, JAHN, Franziska, KÖNIGSEDER, Angelika, MIHOK, Brigitte en WALTER, Verena. *Auschwitz* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 5. München: Beck, 2007, 79-172
- BENZ, Wolfgang, BUCHHEIM Hans and MOMMSEN Hans (ed.). *Der Nationalsozialismus. Studien zur Ideologie und Herrschaft*. Frankfurt am Main: Fischer, 1993
- BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. 9 Bände. München: Beck, 2005-2009
- BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997]
- BERDAHL, Daphne. *Voices at the Wall: Discourses of Self, History and National Identity at the Vietnam Veterans Memorial in History and Memory*, 1994, 6, 2, 88-124
- BERENBAUM, Michael. *Elie Wiesel and Contemporary Jewish Theology in Conservative Judaism*, 1976, 30, 3, 19-39
- BERENBAUM, Michael. *The Vision of the Void: Theological Reflections on the Works of Elie Wiesel*. Middletown: Wesleyan University Press, 1979
- BERENBAUM, Michael. *Reflections on Teaching about the Holocaust in Conservative Judaism*, 1981, 34, 3, 39-47
- BERENBAUM, Michael. *The Uniqueness and Universality of the Holocaust in American Journal of Theology & Philosophy*, 1981, 2, 3, 85-96
- BERENBAUM, Michael. *The Americanization of the Holocaust* in LEVKOV, Ilya (ed.). *Bitburg and Beyond: Encounters in American, German and Jewish History*. New York: Shapolsky, 1987, 698-712
- BERENBAUM, Michael. (ed.). *A Mosaic of Victims: Non Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*. New York: New York University Press, 1990
- BERENBAUM, Michael. *After Tragedy and Triumph: Essays in Modern Jewish Thought and the American Experience*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990
- BERENBAUM, Michael. *The World Must Know: A History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Memorial Museum*. Boston: Little Brown, 1993
- BERENBAUM, Michael. *Museen und Gedenkstätten: United States Holocaust Memorial Museum* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 976-977
- BERENBAUM, Michael. *Elie Wiesel: God, the Holocaust, and the Children of Israel*. West Orange: Behrman House, 1994
- BERENBAUM, Michael. *Non-Jewish Victims in the Holocaust* in CHARNY, Israel (ed. in chief). *Encyclopedia of Genocide*. Vol. 1. Oxford: ABC-Clío, 1999, 324-327
- BERENBAUM, Michael. *United States Holocaust Memorial Museum* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 657-661
- BERENBAUM, Michael en NEUFELD, Michael J. (ed.). *The Bombing of Auschwitz: Should the Allies Have Attempted It?* New York: St. Martin's Press, 2000
- BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998
- BERENBAUM, Michael en ROTH, John K. *What If the Holocaust Is Unique?* in ROTH, John K. en BERENBAUM, Michael (eds.). *Holocaust: Religious and Philosophical Implications*. New York: Paragon House, 1989, 1-8

- BERGEN, Bernard J. *The Banality of Evil: Hannah Arendt and the "Final Solution"*. Lanham: Rowman & Littlefield, 1998
- BERGEN, Doris L. *War and Genocide: A Concise History of the Holocaust*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2003
- BERGER, Alan L. Auschwitz in CHARNY, Israel (ed. in chief). *Encyclopedia of Genocide*. Vol. 1. Oxford: ABC-Clio, 1999, 299-302
- BERGER, Alan L., CARGAS, Harry J. en NOWAK, Susan E. (eds.). *The Continuing Agony: From the Carmelite Convent to the Crosses at Auschwitz*. Lanham: University Press of America, 2004
- BERGER, Manfred, GIBOWSKI, Wolfgang G., JUNG, Matthias, ROTH, Dieter en SCHULTE, Wolfgang. *Sieg ohne Glanz. Eine Analyse des Bundestagswahl 1987* in KAASE, Max en KLINGEMANN, Hans-Dieter (eds.). *Wahlen und Wähler. Analysen aus Anlaß der Bundestagswahl 1987*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1990, 689-734
- BERGER, Ronald J. *Fathoming the Holocaust: A Social Problems Approach*. New York: Aldine de Gruyter, 2002
- BERGER, Stefan. *Review Article: Nationalism and Historiography in German History*, 2000, 18, 2, 239-259
- BERGHAHN, Volker. *Die Fischer-Kontroverse – 15 Jahre danach in Geschichte und Gesellschaft*, 1980, 6, 403-419
- BERGHOFF, Hartmut. *Zwischen Verdrängung und Aufarbeitung. Die bundesdeutsche Gesellschaft und ihre nationalsozialistische Vergangenheit in den fünfziger Jahren in Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1998, 49, 96-114
- BERGMANN, Armin. *Organisation Todt* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 629
- BERKOVITS, Eliezer. *Faith after the Holocaust*. New York: Ktav, 1973
- BERKOVITS, Eliezer. *Crisis and Faith*. New York: Sanhedrin Press, 1976
- BERKOVITS, Eliezer. *With God in Hell: Judaism in the Ghettos and Camps*. New York: Sanhedrin Press, 1979
- BERLANT, Lauren. *The Anatomy of National Fantasy: Hawthorne, Utopia, and Everyday Life*. Chicago: University of Chicago Press, 1991
- BERLIN, Isaiah. *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press, 1969
- BERNARD-DONALS, Michael. *Forgetful Memories and Images of the Holocaust in College English*, 2004, 66, 4, 380-402
- BERNARD-DONALS, Michael. *Conflations of Memory or, What They Saw at the Holocaust Museum after 9/11 in The New Centennial Review*, 2005, 5, 2, 73-106
- BERNASCONI, Robert en WOOD, David (ed.). *The Provocation of Levinas: Rethinking the Other*. London: Routledge, 1988
- BERNAUER, James W. *Nazi-Ethik. Über Heinrich Himmler und die Karriere der Neuen Moral in Babylon*, 1989, 6, 46-62
- BERNSTEIN, Michael Andre. *Foregone Conclusions: Against Apocalyptic History*. Berkeley: University of California Press, 1994
- BERNSTEIN, Michael Andre. *The Schindler's List Effect in The American Scholar*, 1994, 63, 3, 429-433
- BERNSTEIN, Michael Andre. *Homage to the Extreme: The Shoah and the Rhetoric of Catastrophe in Times Literary Supplement*, 6 maart 1998
- BERNSTEIN, Richard J. *Did Hannah Arendt Change Her Mind? From Radical Evil to the Banality of Evil in MAY, Larry en KOHN, Jerome (eds.). Hannah Arendt: Twenty Years Later*. Cambridge: MIT Press, 1996, 127-146
- BERNSTEIN, Richard J. *The "Banality of Evil" Reconsidered in CALHOUN, Craig J. en MCGOWAN, John (eds.). Hannah Arendt and the Meaning of Politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997, 297-322
- BERNSTEIN, Richard J. *Radical Evil: Kant at War with Himself in LARA, Maria Pia (ed.). Rethinking Evil: Contemporary Perspectives*. Berkeley: University of California Press, 2001, 55-85
- BERNSTEIN, Richard J. *Radical Evil: A Philosophical Interrogation*. Cambridge: Polity Press, 2002
- BERNSTEIN, Richard J. *Review Essay: The Culture of Memory in History and Theory*, 2004, 43, 4, 165-178
- BERSHEN, Wanda, GOLDSTEIN, Richard, HOBBERMAN, J., JACOBS, Ken, KOCH, Gertrud, SPIEGELMAN, Art, YOUNG, James en INSDORF, Annette. *Schindler's List: Myth, Movie and Memory in Village Voice*, 29 maart 1994, 24-31
- BERTMAN, Stephen. *Cultural Amnesia: America's Future and the Crisis of Memory*. Westport: Praeger, 2000
- BESANÇON, Alain. *Nazisme et communisme, également criminels in Le Monde*, 22 oktober 1997
- BESANÇON, Alain. *Mémoire et oubli du communisme in Commentaire*, 1997/1998, 20, 80, 789-794
- BESANÇON, Alain. *Le malheur du siècle. Sur le communisme, le nazisme et l'unicité de la Shoah*. Paris: Fayard, 1998
- BESSEL, Richard. *Functionalists vs. Intentionalists: The Debate Twenty Years On or Whatever Happened to Functionalism and Intentionalism? in German Studies Review*, 2003, 26, 1, 15-20

- BETTELHEIM, Bruno. *Individual and Mass Behavior in Extreme Situations* in *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1943, 38, 417-452
- BETTELHEIM, Bruno. *The Informed Heart: The Human Condition in Modern Mass Society*. Glencoe: Free Press, 1962 [1960]
- BETTELHEIM, Bruno. *Surviving and Other Essays*. New York: Knopf, 1979
- BEYEN, Marnix. *Een onafwendbaar toeval. 1830 in de Belgische geschiedschrijving* in RIETBERGEN, Peter en VERSCHAFFEL, Tom (eds.). *De Erfenis van 1830*. Leuven: Acco, 2006, 75-89
- BEYERCHEN, Alan D. *Rational Means and Irrational Ends: Thoughts on the Technology of Racism in the Third Reich* in *Central European History*, 1997, 30, 3, 386-402
- BHABHA, Homi K. *Introduction: Narrating the Nation* in BHABHA, Homi K. (ed.). *Nation and Narration*. London: Routledge, 1990, 1-7
- BIAGIOLI, Mario. *Science, Modernity, and the 'Final Solution'* in FRIEDLÄNDER, Saul (ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution"*. Cambridge: Harvard University Press, 1992, 185-205
- BIALYSTOK, Frank. *Americanizing the Holocaust: Beyond the Limit of the Universal* in MILLEN, Rochelle L. (ed.). *New Perspectives on the Holocaust: A Guide for Teachers and Scholars*. New York: New York University Press, 1996, 122-130
- BIGSBY, C.W.E. *Remembering and Imagining the Holocaust: The Chain of Memory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006
- BILINSKY, Yaroslav. *Was the Ukrainian famine of 1932-1933 Genocide?* in *Journal of Genocide Research*, 1999, 1, 2, 147-156
- BILLIG, Joseph. *Les camps de concentration dans l'économie du Reich hitlerien*. Paris: Presses universitaires de France, 1973
- BILLIG, Joseph. *The Launching of the Final Solution* in KLARSFELD, Serge, BILLIG, Joseph en WELLERS, Georges (eds.). *The Holocaust and the Neo-Nazi Mythomania*. New York: The Beate Klarsfeld Foundation, 1978, 1-104
- BIRMINGHAM, Peg. *Holes of Oblivion: The Banality of Radical Evil* in *Hypatia*, 2003, 18, 1, 80-103
- BIRN, Ruth B. *Die Höheren SS- und Polizeiführer. Himmlers Vertreter im Reich und den besetzten Gebieten*. Düsseldorf: Droste 1986
- BIRN, Ruth B. *Höhere SS- und Polizeiführer* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 619-622
- BIRN, Ruth B. *Historiographical Review: Revising the Holocaust* in *The Historical Journal*, 1997, 40, 1, 195-215
- BIRN, Ruth B. *Holocaust als Andachtsbild* in *Der Spiegel*, 10 november 1997
- BIRN, Ruth B. *Collaboration with Nazi Germany in Eastern Europe: The Case of the Estonian Security Police* in *Contemporary European History*, 2001, 10, 2, 181-198
- BIRN, Ruth B. *Kollaboration und Mittäterschaft. Die Inkorporierung von einheimischem Personal in die Sicherheitspolizei in den besetzten Ostgebieten* in WILDT, Michael (ed.). *Nachrichtendienst, politische Elite und Mordeinheit. Der Sicherheitsdienst des Reichsführers SS*. Hamburg: Hamburger Edition, 2003, 303-323
- BISCHOPING, Katherine. *Interpreting Social Influence on Holocaust Knowledge* in *Contemporary Jewry*, 1996, 17, 106-135
- BISCHOPING, Katherine en KALMIN, Andrea. *Public Opinion about Comparisons to the Holocaust* in *Public Opinion Quarterly*, 1999, 63, 4, 485-507
- BLACK, Peter R. *Ernst Kaltenbrunner and the Final Solution* in BRAHAM, Randolph L. (ed.). *Contemporary Views on the Holocaust*. Dordrecht: Kluwer, 1983, 183-199
- BLACK, Peter R. *Central Intent or Regional Inspiration?: Recent German Approaches to the Holocaust* in *Central European History*, 2000, 33, 4, 533-549
- BLACK, Peter R. *Die Trawniki-Männer und die "Aktion Reinhard"* in MUSIAL, Bogdan (ed.). *"Aktion Reinhardt". Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement, 1941-1944*. Osnabrück: Fibre, 2004, 309-352
- BLACKBOURN, David en ELEY, Geoff. *Mythen deutscher Geschichtsschreibung. Die gescheiterte bürgerliche Revolution von 1848*. Frankfurt am Main: Ullstein, 1980
- BLANCHOT, Maurice. *L'amitié*. Paris: Gallimard, 1971
- BLANCHOT, Maurice. *Le pas au-delà*. Paris: Gallimard, 1973
- BLANCHOT, Maurice. *L'écriture du désastre*. Paris: Gallimard, 1983
- BLATMAN, Daniel. *Die Todesmärsche – Entscheidungsträger, Mörder und Opfer* in HERBERT, Ulrich, ORTH, Karin en DIECKMANN, Christoph (eds.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur. Band II*. Göttingen: Wallstein, 1998, 1063-1092

- BLETZ, Jan. *Massamoordenaar is eigenlijk wereldverbeteraar. Interview met Johannes Houwink ten Cate* in *Writers Block*, juni 2004
- BLOCH, Marc. *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*. Paris: Colin, 1949
- BLOCH, Marc. *Mémoire collective, tradition et coutume* in *Revue de Synthèse Historique*, 1925, 40, 73-83
- BLOKKER, Paul. *Populist Nationalism, Anti-Europeanism, Post-Nationalism, and the East-West Distinction* in *German Law Journal*, 2005, 6, 2, 371-389
- BLOOD, Philip W. *Hitler's Bandit Hunters: The SS and the Nazi Occupation of Europe*. Washington: Potomac Books, 2006
- BLOXHAM, Donald. *Determinants of the Armenian Genocide* in HOVANNISIAN, Richard G. (ed.). *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*. New Brunswick: Transaction Publishers, 2003, 23-50
- BLÜM, Norbert. *Die Zeit der Schuldlosen ist Utopie. CDU-MdB Norbert Blüm über den Fall Filbinger* in *Der Spiegel*, 10 juli 1978
- BLUM, Alain. *Historiens et communisme: condamner ou comprendre?* in *Le Monde*, 18 november 1997
- BLUM, Lawrence. *The Holocaust in American Life as a Moral Text* in GARRARD, Eve en SCARRE, Geoffrey (eds.). *Moral Philosophy and the Holocaust*. Aldershot: Ashgate, 2003, 257-274
- BOCK, Petra en WOLFRUM, Edgar (eds.). *Umkämpfte Vergangenheit. Geschichtsbilder, Erinnerung und Vergangenheitspolitik im internationalen Vergleich*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999
- BODNAR, John. *Remaking America: Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century*. Princeton: Princeton University Press, 1992
- BODNAR, John. *Pierre Nora, National Memory, and Democracy: A Review* in *Journal of American History*, 2000, 87, 3, 951-963
- BOHANNAN, Paul (ed.). *Divorce and After: An Analysis of the Emotional and Social Problems of Divorce*. Garden State: Anchor Books, 1971
- BOHANNAN, Paul. *Divorce Chains, Households of Re-marriage, and Multiple Divorces* in BOHANNAN, Paul (ed.). *Divorce and After: An Analysis of the Emotional and Social Problems of Divorce*. Garden State: Anchor Books, 1971, 127-139
- BÖHME, Helmut. *"Primat" und "Paradigmata". Zur Entwicklung einer bundesdeutschen Zeitgeschichtsschreibung am Beispiel des Ersten Weltkrieges* in LEHMANN, Hartmut (ed.). *Historikerkontroversen*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2000, 87-139
- BÖSCHEN, Stefan en WEHLING, Peter (eds.). *Wissenschaft zwischen Folgenverantwortung und Nichtwissen*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2004
- BOLE, William. *Bitburg: The American Scene* in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 66-79
- BOLTANSKI, Luc en CHIAPELLO, Eve. *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso, 2005
- BOOBYER, Philip. *Moral Judgments and Moral Realism in History* in *Totalitarian Movements and Political Religions*, 2002, 3, 2, 83-112
- BOOG, Horst, FÖRSTER, Jürgen, HOFFMANN, Joachim, KLINK, Ernst, MÜLLER, Rolf-Dieter en UEBERSCHÄR, Gerd R. (eds.). *Der Angriff auf die Sowjetunion*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1987
- BORISOW, Peter. *1933. Genocide. Ten Million. Holodomor* in MADDEN, Cheryl (ed.). *Holodomor: The Ukrainian Genocide 1932-1933*. Idyllwild: Charles Schlacks Jr., 2003, 1-6
- BORKIN, Joseph. *The Crime and Punishment of I.G. Farben*. New York: The Free Press, 1978
- BORNAND, Marie. *Témoignage et fiction. Les récits de rescapés dans la littérature de langue*. Genève: Droz, 2004
- BOROWITZ, Eugene B. *Renewing the Covenant: A Theology for the Postmodern Jew*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1991
- BOROWITZ, Eugene B. *Rethinking Our Holocaust Consciousness* in *Judaism*, 1991, 40, 4, 389-407
- BOROWSKY, Peter. *Schlaglichter historischer Forschung. Studien zur deutschen Geschichte im 19. und 20. Jahrhundert*. Hamburg: Hamburg University Press, 2005
- BOSCH, Michael (ed.). *Persönlichkeit und Struktur in der Geschichte. Historische Bestandsaufnahme und didaktische Implikationen*. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1977
- BOSTROM, Nick. *The Future of Humanity* in OLSEN, Jan-Kyrre Berg, HENDRICKS, Vincent F. en PEDERSEN, Stig Andur (eds.). *A Companion to the Philosophy of Technology*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2009 [2008], 551-557
- BOURDIEU, Pierre. *La distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Éditions de Minuit, 1979
- BOWER, Tom. *Klaus Barbie, the 'Butcher of Lyons'*. New York: Pantheon, 1984
- BOWMAN, Steven B. *Griechenland* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 558-565

- BOWMAN, Steven B. *Greece* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 265-270
- BOYARIN, Jonathan. *Storm from Paradise: The Politics of Jewish Memory*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1992
- BOYARIN, Jonathan (ed.). *Remapping Memory: The Politics of Timespace*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994
- BOYARIN, Jonathan. *Space, Time, and the Politics of Memory* in BOYARIN, Jonathan (ed.). *Remapping Memory: The Politics of Timespace*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994, 1-38
- BOYARIN, Jonathan. *Narratives of Jewish Identity in American Anthropologist*, 1996, 98, 4, 869-872
- BOYD, Kelly. *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*. Part 1. A-L. London: Fitzroy Dearborn, 1999
- BOYES, Roger. *SS Killer Heinrich Boere Finally Jailed at 88* in *The Times Online*, 24 maart 2010
- BRACHER, Karl Dietrich. *Zeitgeschichte im Wandel der Interpretationen* in *Historische Zeitschrift*, 1977, 225, 635-655
- BRACHER, Karl Dietrich. *Tradition und Revolution im Nationalsozialismus* in FUNKE, Manfred (ed.). *Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Aussenpolitik des Dritten Reiches*. Düsseldorf: Droste, 1978, 17-18
- BRACHER, Karl Dietrich. *Referat in Deutscher Sonderweg - Mythos oder Realität?* München: Oldenbourg, 1982, 46-53
- BRACHER, Karl Dietrich. *Die totalitäre Erfahrung*. München: Piper, 1987
- BRACHER, Nathan. *Remembering the French Resistance. Ethics and Poetics of the Epic in History and Memory*, 2007, 19, 1, 39-67
- BRAHAM, Randolph L. (ed.). *Contemporary Views on the Holocaust*. Dordrecht: Kluwer, 1983
- BRAHAM, Randolph L. (ed.). *Perspectives on the Holocaust*. Boston: Kluwer/Nijhoff, 1983
- BRAHAM, Randolph L. *Munkaszolgalat* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 970-971
- BRAHAM, Randolph L. en RANKI, György. *Ungarn* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1462-1468
- BRAHAM, Randolph L. *The Holocaust in Hungary: A Retrospective Analysis* in BRAHAM, Randolph L. (ed.). *The Nazi's Last Victims: The Holocaust in Hungary*. Detroit: Wayne State University Press, 1998, 27-44
- BRAHAM, Randolph L. *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. Detroit: Wayne State University Press, 2000
- BRAHAM, Randolph L. *Rescue Operations in Hungary: Myths and Realities* in *East European Quarterly*, 2004, 38, 2, 173-203
- BRAITERMAN, Zachary. *(God) after Auschwitz: Tradition and Change in Post-Holocaust Jewish Thought*. Princeton: Princeton University Press, 1998
- BRANDENBURG, Heinz. *Journalists Embedded in Culture: War Stories as Political Strategy* in ARTZ, Lee en KAMALIPOUR, Yahya R. (eds.). *Bring 'em On: Media and Politics in the Iraq War*. New York: Rowman & Littlefield, 2005, 225-237
- BRAUDEL, Fernand. *Histoire et sciences sociales. La longue durée* in *Annales*, 1958, 13, 4, 725-753
- BRAUN, Robert. *The Holocaust and Problems of Historical Representation* in *History and Theory*, 1994, 33, 2, 172-197
- BRAYARD, Florent. *La "Solution Finale de la Question Juive". La technique, le temps et les catégories de la décision*. Paris: Fayard, 2004
- BRECHER, Bob. *Understanding the Holocaust: The Uniqueness Debate in Radical Philosophy*, 1999, 96, 17-28
- BREITMAN, Richard. *Himmler's Police Auxiliaries in the Occupied Soviet Territories* in *Simon Wiesenthal Center Annual*, 1990, 7, 23-39
- BREITMAN, Richard. *Himmler and the 'Terrible Secret' among the Executioners* in *Journal of Contemporary History*, 1991, 26, 3/4, 431-451
- BREITMAN, Richard. *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution*. Hanover: University Press of New England, 1991
- BREITMAN, Richard. *Friedrich Jeckeln. Spezialist für die "Endlösung" im Osten* in SMELSER, Ronald en SYRING, Enrico (eds.). *Die SS. Elite unter dem Totenkopf. 30 Lebensläufe*. Paderborn: Schöningh, 2003 [2000], 267-275
- BREITMAN, Richard en ARONSON, Shlomo. *Eine unbekannte Himmler-Rede vom Januar 1943* in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1990, 38, 2, 337-348
- BRENNEN, Bonnie en HARDT, Hanno (eds.). *Picturing the Past: Media, History, and Photography*. Urbana: University of Illinois Press, 1999
- BRENNER, Rachel F. *Teaching the Holocaust in Academia: Educational Mission(s) and Pedagogical Approaches* in *Journal of Holocaust Education*, 1999, 8, 2, 1-28

- BRIDGMAN, Jon. *The End of the Holocaust: The Liberation of the Camps*. London: Batsford, 1990
- BRINK, Cornelia. *Looking at Photographs from Nazi Concentration Camps in History and Memory*, 2000, 12, 1, 135-150
- BROG, Mooli. *Yad Vashem* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 698-701
- BROG, Mooli. *Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel Collective Memory in Israel Studies*, 2003, 8, 3, 65-99
- BRONNER, Ethan. *Living With the Palestinian 'Catastrophe'* in *New York Times*, 23 april 1998
- BRONNER, Stephen Eric. *Making Sense of Hell: Three Meditations on the Holocaust in Political Studies*, 1999, 47, 2, 314-329
- BROOKS, Roy L. (ed.). *When Sorry Isn't Enough: The Controversy over Apologies and Reparations for Human Injustices*. New York: New York University Press, 1999
- BROOKS, Roy L. *The Age of Apology* in BROOKS, Roy L. (ed.). *When Sorry Isn't Enough: The Controversy over Apologies and Reparations for Human Injustices*. New York: New York University Press, 1999, 3-11
- BROSSAT, Alain. *L'épreuve du désastre: le XXe siècle et les camps*. Paris: Michel, 1996
- BROSZAT, Martin. *Der Nationalsozialismus. Weltanschauung, Programm und Wirklichkeit*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1960
- BROSZAT, Martin. *Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933-1945* in BUCHHEIM, Hans, BROSZAT, Martin, JACOBSEN, Hans-Adolf en KRAUSNICK, Helmut (eds.). *Anatomie des SS-Staates*. Bd. 2. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1967 [1965], 11-133
- BROSZAT, Martin. *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*. München: dtv, 1979 [1969]
- BROSZAT, Martin. *Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus in Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1970, 18, 392-409
- BROSZAT, Martin en MÖLLER, Horst (eds.). *Das Dritte Reich. Herrschaftsstruktur und Geschichte. Vorträge aus dem Institut für Zeitgeschichte*. München: Beck, 1983
- BROSZAT, Martin. *Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus in Merkur*, 1985, 39, 373-385
- BROSZAT, Martin. *Wo sich die Geister scheiden. Die Beschwörung der Geschichte taugt nicht als nationaler Religionsersatz in Die Zeit*, 3 oktober 1986
- BROSZAT, Martin. *Was heißt Historisierung des Nationalsozialismus? in Historische Zeitschrift*, 1988, 247, 1-14
- BROSZAT, Martin (ed.). *Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*. München: Deutscher Taschenbuch-Verlag, 1988
- BROSZAT, Martin. *Die Ambivalenz der Forderung nach mehr Geschichtsbewusstsein in Broszat, Martin, Graml, Hermann en Henke, Klaus-Dietmar (eds.). Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1988, 310-323
- BROSZAT, Martin. *Plädoyer für Alltagsgeschichte in Broszat, Martin, Graml, Hermann en Henke, Klaus-Dietmar (eds.). Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1988, 239-244
- BROSZAT, Martin. *Zur Errichtung eines 'Hauses der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland' in Bonn in Graml, Hermann en Henke, Klaus-Dietmar (eds.). Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1988, 304-309
- BROSZAT, Martin en FRIEDLÄNDER, Saul. *A Controversy about the Historicization of National Socialism in Yad Vashem Studies*, XIX, 1988, 1-48
- BROSZAT, Martin en FRIEDLÄNDER, Saul. *A Controversy about the Historicization of National Socialism in Baldwin, Peter (ed.). Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 102-134
- BROSZAT, Martin, FRÖHLICH, Elke en WIESEMANN, Falk (eds.). *Bayern in der NS-Zeit*. 6 Bände. München: Oldenbourg, 1977-1983
- BROSZAT, Martin, GRAML, Hermann en HENKE, Klaus-Dietmar (eds.). *Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1988
- BROWN, Marshall. *"Errours Endlesse Traine": On Turning Points and the Dialectical Imagination in PMLA*, 1984, 99, 1, 9-25
- BROWN, Robert McAfee. *The Holocaust as a Problem in Moral Choice in Fahey, Joseph en Armstrong, Richard (eds.). A Peace Reader: Essential Readings in War, Justice, Non-Violence, and World-Order*. Mahwah: Paulist Press, 1992, 230-248
- BROWNING, Christopher R. *Documentary Evidence concerning Aktion or Einsatz (Operation) Reinhard (alternatively spelled Reinhardt). Defense Documents: Irving vs. Lipstadt*, online op: <http://www.holocaustdenialontrial.com/en/trial/defense/browning/550>
- BROWNING, Christopher R. *The Final Solution and the German Foreign Office: A Study of Referat D III of*

- Abteilung Deutschland 1940-43*. New York: Holmes & Meier, 1978
- BROWNING, Christopher. *Wehrmacht Reprisal Policy and the Mass Murder of Jews in Serbia* in *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 1983, 33, 31-47
- BROWNING, Christopher R. *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*. New York: Holmes & Meier, 1985
- BROWNING, Christopher R. *Nazi Ghettoization Policy in Poland: 1939-41* in *Central European History*, 1986, 19, 4, 343-368
- BROWNING, Christopher R. *German Technocrats, Jewish Labor and the Final Solution: A Reply to Götz Aly and Susanne Heim* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 2199-2208
- BROWNING, Christopher R. *Germans and Serbs: The Emergence of Nazi Antipartisan Policies in 1941* in BERENBAUM, Michael (ed.). *A Mosaic of Victims. Non Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*. New York: New York University Press, 1990, 64-73
- BROWNING, Christopher R. *One Day in Jozefow: Initiation to Mass Murder* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 196-209
- BROWNING, Christopher R. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York: HarperPerennial, 1992
- BROWNING, Christopher R. *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992
- BROWNING, Christopher R. *The Nazi Decision to Commit Mass Murder: Three Interpretations: The Euphoria of Victory and the Final Solution: Summer-Fall 1941* in *German Studies Review*, 1994, 17, 473-481
- BROWNING, Christopher R. *Wannseekonferenz* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1516-1519
- BROWNING, Christopher R. *Hitler and the Euphoria of Victory: The Path to the Final Solution* in CESARANI, David (ed.). *The Final Solution: Origins and Implementation*. London: Routledge, 1996, 137-147
- BROWNING, Christopher R. *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000
- BROWNING, Christopher R. *The Wehrmacht in Serbia Revisited* in BARTOV, Omer, GROSSMANN, Atina en NOLAN, Mary (eds.). *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*. New York: The New Press, 2002, 31-40
- BROWNING, Christopher R. *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 - March 1942*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2004
- BROWNING, Christopher R. *Nazi Policy: Decisions for the Final Solution* in CESARANI, David en KAVANAUGH, Sarah (eds.). *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies. Vol. 3. The 'Final Solution'*. London: Routledge, 2004, 154-180
- BRUNNER, José. *Pride and Memory: Nationalism, Narcissism and the Historians' Debates in Germany and Israel* in *History and Memory*, 1997, 9, 1, 256-300
- BUBER, Martin. *Ich und Du*. Leipzig: Insel Verlag, 1923
- BUBER, Martin. *Gottesfinsternis. Betrachtungen zur Beziehung zwischen Religion und Philosophie*. Zürich: Manesse Verlag, 1953
- BUCHHEIM, Hans. *Die Höheren SS- und Polizeiführer* in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1963, 11, 4, 362-391
- BUCHHEIM, Hans, BROSZAT, Martin, JACOBSEN, Hans-Adolf en KRAUSNICK, Helmut (eds.). *Anatomie des SS-Staates. Bd. 2*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1967 [1965]
- BUCHHEIM, Hans. *Befehl und Gehorsam* in BUCHHEIM, Hans, BROSZAT, Martin, JACOBSEN, Hans-Adolf en KRAUSNICK, Helmut (eds.) *Anatomie des SS-Staates*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1967 [1965], 213-320
- BUCHLER, Joshua. *Kommandostab Reichsführer-SS: Himmler's Personal Murder Brigades in 1941* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1986, 1, 1, 11-25
- BÜCHLER, Yehoshua R. *Local Police Force Participation in the Extermination of Jews in Occupied Soviet Territory 1941-1942* in *Shvut*, 1996, 20, 79-98
- BULLOCK, Alan. *Hitler: A Study in Tyranny*. New York: Harper, 1962
- BURKE, Peter. *History as Social Memory* in BUTLER, Thomas (ed.). *History, Culture, and the Mind*. New York: Basil Blackwell, 1989, 97-113
- BURLEIGH, Michael. *National Socialism as a Political Religion in Totalitarian Movements and Political Religions*, 2000, 1, 2, 1-26
- BURLEIGH, Michael. *The Third Reich: A New History*. New York: Hill & Wang, 2000
- BURLEIGH, Michael en WIPPERMANN, Wolfgang. *The Racial State: Germany, 1933-1945*. Cambridge:

- Cambridge University Press, 1991
- BURRIN, Philippe. *Hitler et les Juifs: genèse d'un génocide*. Paris: Seuil, 1995 [1989]
- BURUMA, Ian. *The Wages of Guilt: Memories of War in Germany and Japan*. London: Meridian Press, 1994
- BURUMA, Ian. *The Afterlife of Anne Frank* in *New York Review of Books*, 19 februari 1998
- BURUMA, Ian. *The Joys and Perils of Victimhood* in *The New York Review of Books*, 8 april 1999
- BUSCHMANN, Nikolaus en LANGEWIESCHE, Dieter (eds.). *Der Krieg in den Gründungsmythen europäischer Nationen und der USA*. Frankfurt am Main: Campus, 2003
- BUSSIE, Jacqueline. *Laughter and the Limits of Holocaust Storytelling: Wiesel's The Gates of the Forest* in HOROWITZ, Rosemary (ed.). *Elie Wiesel and the Art of Storytelling*. Jefferson: McFarland, 2006, 123-156
- BUSZKO, Josef (ed.). *Auschwitz. Geschichte und Wirklichkeit des Vernichtungslagers*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1980
- BUSZKO, Jozef en KRAKOWSKI, Shmuel. *Auschwitz* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 111-120
- BUTLER, Thomas (ed.). *History, Culture, and the Mind*. New York: Basil Blackwell, 1989
- BUTTERFIELD, Herbert. *The Whig Interpretation of History*. London: G. Bell, 1968
- BUTTERFIELD, Andrew. *Monuments and Memories* in *The New Republic*, 3 februari 2003
- BYTWERK, Randall L. *The Argument for Genocide in Nazi Propaganda* in *Quarterly Journal of Speech*, 2005, 91, 1, 37-62
- CALHOUN, Craig J. en MCGOWAN, John (eds.). *Hannah Arendt and the Meaning of Politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997
- CAMUS, Albert. *La peste*. Paris: Gallimard, 1966 [1947]
- CAMUS, Albert. *L'homme révolté*. Paris: Gallimard, 1951
- CANOVAN, Margaret. *Hannah Arendt: A Reinterpretation of her Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992
- CAPLAN, Arthur L. *Misusing the Nazi Analogy in Science*, 2005, 309, 5734, 535
- CAPLAN, Jane (ed.). *Nazism, Fascism and the Working Class: Essays by Tim Mason*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995
- CARD, Claudia. *The Atrocity Paradigm: A Theory of Evil*. Oxford: Oxford University Press, 2005 [2002]
- CARGAS, Harry James (ed). *Problems Unique to the Holocaust*. Lexington: University Press of Kentucky, 1999
- CARGAS, Harry James. *The Auschwitz Convent Controversy: A Failure of Symbols* in BERGER, Alan L., CARGAS, Harry J. en NOWAK, Susan E. (eds.). *The Continuing Agony: From the Carmelite Convent to the Crosses at Auschwitz*. Lanham: University Press of America, 2004, 95-102
- CARPI, Daniel. *Italy* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 329-339
- CARR, E. H. *What is History?* London: Penguin, 1990
- CARRIER, Peter. *Places, Politics and the Archiving of Contemporary Memory: Pierre Nora's Les Lieux de Mémoire* in RADSTONE, Susannah (ed.). *Memory and Methodology*. Oxford: Berg, 2000, 37-57
- CARRIER, Peter. *Holocaust Monuments and National Memory Cultures in France and Germany since 1989: The Origins and Political Function of the Vél' d'Hiv' in Paris and the Holocaust Monument in Berlin*. New York: Berghahn, 2006
- CARUTH, Cathy (ed.). *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995
- CARVAJAL, Doreen. *Disputed Holocaust Memoir Withdrawn* in *New York Times*, 14 oktober 1999
- CASS, Loren R. en PETTINGER, Mary E. *Conclusion: The Constructions of Climate Change* in PETTINGER, Mary E. (ed.). *The Social Construction of Climate Change: Power, Knowledge, Norms, Discourses*. Aldershot: Ashgate, 2007, 235-245
- CASSIRER, Ernst. *Die Philosophie der Aufklärung*. Tübingen: Mohr, 1932
- CASTELLS, Manuel. *The Information Age: Economy, Society, and Culture*. Vol. 1. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell, 2000 [1996]
- CASTELLS, Manuel. *The Information Age: Economy, Society, and Culture*. Vol. 2. *The Power of Identity*. Oxford: Blackwell, 2004 [1997]
- CASTELLS, Manuel. *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. 3. *End of Millennium*. Oxford: Blackwell, 1999 [1998]
- CASTIGLIONE, Dario. *Comment on Joerges: Are Those Who Forget the Past Doomed to Repeat its Mistakes?* in ERIKSEN, Erik O., JOERGES, Christian en RÖDL, Florian (eds.). *Law, Democracy, and Solidarity in a Post-National Union: The Unsettled Political Order of Europe*. London: Routledge, 2008, 367-374
- CELAN, Paul. *Mohn und Gedächtnis*. Stuttgart: Dva, 1952
- Central Commission for the Investigation of German Crimes in Poland. *German crimes in Poland*. 2 vol. Warsaw: CCIGCP, 1946
- CESARANI, David (ed.). *The Final Solution: Origins and Implementation*. London: Routledge, 1996

- CESARANI, David. *The Aftermath of the Holocaust* in ROZETT, Robert en SPECTOR, Shmuel (eds.). *Encyclopedia of the Holocaust*. New York: Facts on File, 2000, 85-100
- CESARANI, David. *Eichmann: His Life and Crimes*. London: Vintage, 2005 [2004]
- CESARANI, David (ed.). *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge, 2005
- CESARANI, David. *Introduction* in CESARANI, David (ed.). *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge, 2005, 1-17
- CESARANI, David. *Holocaust Controversies in the 1990s: The Revenge of History or the History of Revenge?* in CESARANI, David (ed.). *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge, 2005, 78-90
- CESARANI, David. *Becoming Eichmann: Rethinking the Life, Crimes, and Trial of a "Desk Murderer"*. Cambridge: Da Capo Press, 2006
- CESARANI, David en KAVANAUGH, Sarah (eds.). *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*. Vol. 2. *From the Persecution of the Jews to Mass Murder*. London: Routledge, 2004
- CESARANI, David en KAVANAUGH, Sarah (eds.). *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*. Vol. 3. *The 'Final Solution'*. London: Routledge, 2004
- CHAMBERS, John Whiteclay II en CULBERT, David. *World War II, Film, and History*. Oxford: Oxford University Press, 1996
- CHANG, Iris. *The Rape of Nanking: The Forgotten Holocaust*. New York: Basic Books, 1997
- CHARNY, Israel W. *Toward a Generic Definition of Genocide* in ANDREPOULOS, George J. (ed.). *Genocide: Conceptual and Historical Dimensions*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1994, 64-94
- CHARNY, Israel W. *Foreword* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, ix-xv
- CHARNY, Israel W. *Which Genocide Matters More? Learning to Care about Humanity* in TOTTEN, Samuel, PARSONS, William S., and CHARNY, Israel W. (eds.). *Century of Genocide. Eyewitness Accounts and Critical Views*. New York: Garland Publishing, 1997, xiii-xx
- CHARNY, Israel (ed. in chief). *Encyclopedia of Genocide*. 2 vols. Oxford: ABC-Clio, 1999
- CHARNY, Israel W. *"Holocaust": The Word and Its Usage* in CHARNY, Israel W. (ed.). *Encyclopedia of Genocide*. Santa Barbara: ABC-Clio, 1999, 41-43
- CHAUMONT, Jean-Michel. *La concurrence des victimes. Génocide, identité, reconnaissance*. Paris: Éditions la Découverte, 1997
- CHAUNU, Pierre. *Les jumeaux "malins" du deuxième millénaire* in *Commentaire*, 1998, 21, 81, 219-226
- CHEEVES, Horace en CHEEVES, Denise N. *Legacy: The African Holocaust and the American Land Swindle*. Philadelphia: Naklo Press, 2000
- CHEMIN, Ariane. *Les divisions d'une équipe d'historiens du communisme* in *Le Monde*, 31 oktober 1997
- CHEYETTE, Bryan. *The Holocaust in the Picture-House* in *The Times Literary Supplement*, 18 februari 1994
- CHIANTERA-STUTTE, Patricia. *Populist Use of Memory and Constitutionalism: Two Comments – I* in *German Law Journal*, 2005, 6, 2, 391-397
- CHIROT, Daniel en SELIGMAN, Martin E.P. (eds.). *Ethnopolitical Warfare: Causes, Consequences, and Possible Solutions*. Washington: American Psychological Association, 2001
- CHODAKIEWICZ, Marek J. *The Massacre in Jedwabne, July 10, 1941: Before, During, After*. New York: Columbia University Press, 2005
- CHOLAWSKI, Shalom. *Maly Trostenez* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 921-922
- CHOLAWSKI, Shalom. *Weißrußland* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1567-1573
- CHOMSKY, Noam. *Necessary Illusions: Thought Control in Democratic Societies*. Boston: South End Press, 1989
- CHORBAJIAN, Levon en SHIRINIAN, George (eds.). *Studies in Contemporary Genocide*. New York: St Martin's Press, 1999
- CHURCHILL, Ward. *A Little Matter of Genocide: Holocaust and Denial in the Americas, 1492 to the Present*. San Francisco: City Lights, 1997
- CIARAMELLI, Fabio. *From Radical Evil to the Banality of Evil: Remarks on Kant and Arendt* in MILCHMAN, Alan en ROSENBERG, Alan (eds.). *Postmodernism and the Holocaust*. Amsterdam: RODOPI, 1984, 101-112
- CLARK, C.M. *West Germany Confronts the Nazi Past: Some Recent Debates on the Early Postwar Era, 1945-1960* in *The European Legacy*, 1999, 4, 1, 112-130

- CLARK, Victoria. *Allies for Armageddon: The Rise of Christian Zionism*. New Haven: Yale University Press, 2007
- CLASSEN, Christoph. *Bilder der Vergangenheit. Die Zeit des Nationalsozialismus im Fernsehen der Bundesrepublik Deutschland 1955-1965*. Köln: Böhlau, 1999
- CLAUSSEN, Detlev. *Vergangenheit mit Zukunft. Über die Entstehung einer neuen deutschen Ideologie in* ESCHENHAGEN, Wieland (ed.). *Die neue deutsche Ideologie. Einsprüche gegen die Entsorgung der Vergangenheit*. Darmstadt: Luchterhand Literaturverlag, 1988, 7-30
- CLENDINNEN, Inga. *Reading the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999
- COHEN, Akiba A. *The Holocaust and the Press: Nazi War Crimes Trials in Germany and Israel*. Cresskill: Hampton Press, 2002
- COHEN, Arthur A. *The Tremendum: A Theological Interpretation of the Holocaust*. New York: Crossroad, 1981
- COHEN, Arthur A. *On Emil Fackenheim's To Mend the World: A Review Essay in Modern Judaism*, 1983, 3, 2, 225-236
- COHEN, Asher. *Hungary* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 314-321
- COHEN, Asher, GELBER, Yoav en WARDI, Charlotte (eds.). *Comprehending the Holocaust: Historical and Literary Research*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1988
- COHEN, Asher en ROZETT, Robert. *Budapest* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 252-254
- COHEN, Patricia. *A Bitter Spat Over Ideas, Israel and Tenure* in *The New York Times*, 12 april 2007
- COHEN, Patricia. *Outspoken Political Scientist Denied Tenure at DePaul* in *The New York Times*, 11 juni 2007
- COHEN, Richard. *Frankreich* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 482-495
- COHEN, Sarah Blacher (ed.). *From Hester Street to Hollywood: The Jewish American Stage and Screen*. Bloomington: Indiana University Press, 1983
- COHN-SHERBOK, Dan. *God and the Holocaust*. Leominster: Gracewing Publishing, 1996 [1989]
- COHN-SHERBOK, Dan. *Fifty Key Jewish Thinkers*. New York: Routledge, 1997
- COHN-SHERBOK, Dan. *The Politics of Apocalypse: The History and Influence of Christian Zionism*. Oxford: Oneworld, 2006
- COLE, Tim. *Selling the Holocaust. From Auschwitz to Schindler. How History Is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge, 1999
- COLE, Tim. *Nativization and Nationalization: A Comparative Landscape Study of Holocaust Museums in Israel, the US and the UK* in CESARANI, David (ed.). *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge, 2005, 130-145
- COLEMAN, Donald C. *Myth, History and the Industrial Revolution*. London: Hambledon, 1992
- COLIJN, G. Jan en LITTELL, Marcia Sachs (eds.). *Confronting the Holocaust: A Mandate for the 21st Century*. Oxford: University Press of America, 1997
- COMMAGER, Henry S. *The Search for a Usable Past* in *American Heritage Magazine*, 1965, 16, 2, 4-9 en 90-96
- COMMAGER, Henry S. *A Pocket History of the United States*. New York: Washington Square Press, 1967
- CONAN, Éric en ROUSSO, Henry. *Vichy: An Ever-Present Past*. Hanover: University Press of New England, 1998
- CONFINO, Alon. *The Nation as a Local Metaphor: Württemberg, Imperial Germany, and National Memory, 1871-1918*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997
- CONFINO, Alon. *Collective Memory and Cultural History: Problems of Method* in *American Historical Review*, 1997, 102, 5, 1386-1403
- CONFINO, Alon. *Remembering the Second World War, 1945-1965: Narratives of Victimhood and Genocide in Cultural Analysis*, 2005, 4, 46-75
- CONNERTON, Paul. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989
- CONQUEST, Robert. *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*. New York: Macmillan, 1968
- CONQUEST, Robert. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York: Oxford University Press, 1987 [1986]
- COOK, Blanche Wiesen. *The Rosenbergs and the Crimes of a Century* in GARBER, Marjorie en WALKOWITZ, Rebecca L. (eds.). *Secret Agents: The Rosenberg Case, McCarthyism and Fifties America*. London: Routledge, 1995, 23-30
- COONTZ, Stephanie. *Marriage, a History: From Obedience to Intimacy, or How Love Conquered Marriage*. New York: Viking, 2005
- COOPER, Abraham. *Museen und Gedenkstätten: Simon Wiesenthal Center* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 975-976

- COPJEC, Joan (ed.). *Radical Evil*. London: Verso, 1996
- COQUIO, Catherine. "Valeur" des vies, "valeurs" des mots in *Le Monde*, 27 januari 1998
- COQUIO, Catherine (ed.). *Parler des camps, penser les génocides*. Paris: Michel Albin, 1999
- COQUIO, Catherine. *Du malentendu* in COQUIO, Catherine (ed.). *Parler des camps, penser les génocides*. Paris: Michel Albin, 1999, 17-86
- CORNELIßEN, Christoph, KLINKHAMMER, Lutz en SCHWENTKER, Wolfgang (eds.). *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*. Frankfurt am Main: Fischer, 2003
- CORNELIßEN, Christoph, KLINKHAMMER, Lutz en SCHWENTKER, Wolfgang. *Nationale Erinnerungskulturen seit 1945 im Vergleich* in CORNELIßEN, Christoph, KLINKHAMMER, Lutz en SCHWENTKER, Wolfgang (eds.). *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*. Frankfurt am Main: Fischer, 2003, 9-27
- COTTLE, Thomas. *Perceiving Time*. New York: Wiley, 1976
- COURTOIS, Stéphane. *Comprendre la tragédie communiste* in *Le Monde*, 20 december 1997
- COURTOIS, Stéphane. *Les crimes du communisme* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression*. Paris: Robert Laffont, 1997, 11-41
- COURTOIS, Stéphane. *Pourquoi?* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression*. Paris: Robert Laffont, 1997, 1029-1070
- COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression*. Paris: Robert Laffont, 1997
- COX, Richard J. *The Concept of Public Memory and Its Impact on Archival Public Programming* in *Archivaria*, 1993, 36, 122-135
- CRAIG, Gordon A. *The War of the German Historians* in *The New York Review of Books*, 15 januari 1987
- CRANE, Susan A. *Memory, Distortion, and History in the Museum* in *History and Theory*, 1997, 36, 4, 44-63
- CRESSY, David. *Bonfires and Bells: National Memory and the Protestant Calendar in Elizabethan and Stuart England*. London: Weidenfeld & Nicholson, 1989
- CREW, David F. *Alltagsgeschichte: A New Social History "From Below"?* in *Central European History*, 1989, 22, 3/4, 394-407
- CROTEAU, David. *Media Society: Industries, Images, and Audiences*. London: Sage, 2003 [1997]
- CROWE, David M. *Oskar Schindler: The Untold Account of His Life, Wartime Activities and the True Story Behind the List*. Cambridge: Westview Press, 2004
- CUAU, Bernard et al. (eds.). *Au Sujet de Shoah — Le film de Claude Lanzmann*. Paris: Editions Belin, 1990
- CUDDIHY, John M. *No Offense: Civil Religion and Protestant Taste*. New York: The Seabury Press, 1978
- CUDDIHY, John M. *The Holocaust: The Latent Issue in the Uniqueness Debate* in GALLAGHER, Philip F. (ed.). *Christians, Jews, and Other Worlds: Patterns of Conflict and Accommodation*. Highland Lakes: Atlantic Research and Publications, 1988, 62-79
- CULLEN, Jim. *The American Dream: A Short History of an Idea that Shaped a Nation*. Oxford: Oxford University Press, 2003
- CURILLA, Wolfgang. *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrußland, 1941-1944*. Paderborn: Schöningh, 2006
- CURTIN, Philip D. *The Atlantic Slave Trade: A Census*. Madison: University of Wisconsin Press, 1969
- CUSHMAN, Thomas en MESTROVIC, Stjepan G. (eds.). *This Time We Knew: Western Responses to Genocide in Bosnia*. New York: New York University Press, 1996
- CÜPPERS, Martin. *Wegbereiter der Shoah. Die Waffen-SS, der Kommandostab Reichsführer-SS und die Judenvernichtung 1939-1945*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005
- CZECH, Danuta. *Konzentrationslager Auschwitz. Abriss der Geschichte* in BUSZKO, Josef (ed.). *Auschwitz. Geschichte und Wirklichkeit des Vernichtungslagers*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1980, 15-48
- CZECH, Danuta. *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939-1945*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1989
- DABAG, Mihran. *Der Genozid an den Armeniern im Osmanischen Reich* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 33-55
- DADRIAN, Vahakn N. *The Convergent Aspects of the Armenian and Jewish Cases of Genocide: A Reinterpretation of the Concept of Holocaust* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1976-1996
- DADRIAN, Vahakn N. *Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and Its Contemporary Legal Ramifications* in *Yale Journal of International Law*, 1989, 14, 2
- DADRIAN, Vahakn N. *Essay: Comments on Robert Melson's Revolution and Genocide* in *Holocaust and*

- Genocide Studies*, 1994, 8, 3, 410-417
- DADRIAN, Vahakn N. *The Tripartite Edifice of the Holocaust and the Imagery of Uniqueness in Internal Network on Holocaust and Genocide*, 1996, 11, 1/2, 13
- DADRIAN, Vahakn N. *The Comparative Aspects of the Armenian and Jewish Cases of Genocide: A Sociohistorical Perspective* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 101-135
- DADRIAN, Vahakn N. *The Determinants of the Armenian genocide* in *Journal of Genocide Research*, 1999, 1, 1, 65-80
- DANIEL, Jean. *Sur un texte d'Alain Besançon* in *Commentaire*, 1998, 21, 81, 227-230
- DASSEN, Patrick en NIJHUIS, Ton (eds.). *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat*. Amsterdam: Boom, 2001
- DASSEN, Patrick en NIJHUIS, Ton. *Inleiding. Geschiedenis, identiteit en taboe. De tegenwoordigheid van het verleden in de Bondsrepubliek* in DASSEN, Patrick en NIJHUIS, Ton (eds.). *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat*. Amsterdam: Boom, 2001, 9-22
- DAUM, Andreas W. *Capitals in Modern History: Inventing Urban Spaces for the Nation* in DAUM, Andreas W. en MAUCH, Christof (eds.). *Berlin – Washington, 1800-2000. Capital Cities, Cultural Representation, and National Identities*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 3-28
- DAUM, Andreas W. en MAUCH, Christof (eds.). *Berlin – Washington, 1800-2000. Capital Cities, Cultural Representation, and National Identities*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005
- DAVIS, Richard. *The Web of Politics: The Internet's Impact on the American Political System*. Oxford: Oxford University Press, 1999
- DAVIS, Susan G. *'Set Your Mood to Patriotic': History as Televised Special Event* in *Radical History Review*, 1988, 42, 122-143
- DAWIDOWICZ, Lucy S. *The War Against the Jews, 1933-1945*. New York: Bantam, 1986 [1975]
- DAWIDOWICZ, Lucy S. *The Jewish Presence: Essays on Identity and History*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1977
- DAWIDOWICZ, Lucy S. *The Holocaust and the Historians*. Cambridge: Harvard University Press, 1981
- DAYNES, Gary. *Making Villains, Making Heroes: Joseph R. McCarthy, Martin Luther King, Jr. and the Politics of American Memory*. New York: Garland, 1997
- DEAK, Istvan. *The Beginning of the End: Nazi Germany and the Jews* in *New Republic*, 1997, 217, 6-7, 42-45
- DEAK, Istvan, GROSS, Jan en JUDT, Tony (eds.). *The Politics of Retribution in Europe: World War II and its Aftermath*. Princeton: Princeton University Press, 2000
- DEAN, Carolyn J. *History and Holocaust Representation in History and Theory*, 2002, 41, 2, 239-249
- DEAN, Carolyn J. *Recent French Discourses on Stalinism, Nazism and "Exorbitant" Jewish Memory* in *History & Memory*, 2006, 18, 1, 43-85
- DEAN, Carolyn J. *Against Grandiloquence: "Victim's Culture" and Jewish Memory* in BRECKMAN, Warren, JAY, Martin, GORDON, Peter E., MOSES, A. Dirk, MOYN, Samuel en NEAMAN, Elliot (eds.). *The Modernist Imagination: Intellectual History and Critical Theory: Essays in Honor of Martin Jay*. New York: Berghahn Books, 2008, 162-182
- DEAN, Martin C. *The German Gendarmerie, the Ukrainian Schutzmannschaft and the 'Second Wave' of Jewish Killings in Occupied Ukraine: German Policing at the Local Level in the Zhitomir Region, 1941-1944* in *German History*, 1996, 14, 2, 168-192
- DE BENOIST, Alain. *Communisme et nazisme: 25 réflexions sur le totalitarisme au XXe siècle, 1917-1989*. Paris: Labyrinthe, 1998
- DE BENOIST, Alain. *Le nazisme et le communisme sont-ils comparables?* in *Éléments*, 1998, 92, 15-24
- DE COSTE, F.C. en SCHWARTZ, Bernard (eds.). *The Holocaust's Ghost: Writings on Art, Politics, Law, and Education*. Edmonton: University of Alberta Press, 2000
- DEBORD, Guy. *La société du spectacle*. Paris: Buchet-Chastel, 1967
- DECHARNEUX, Baudouin. *Van alle Gallische volkeren zijn de Belgen het moedigste* in MORELLI, Anne (ed.). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 25-36
- DEDIJER, Vladimir. *Jasenovac. Das jugoslawische Auschwitz und der Vatikan*. Freiburg: Ahriman, 1988
- DEFONSECA, Micha. *Survivre avec les loups*. Paris: Robert Laffont, 1997
- DE HEUSCH, Luc. *Ceci n'est pas la Belgique* in *Yale French Studies*, 2002, 102, 11-23
- DE KESEL, Marc. *Vanuit een donkere kamer. Over Shoah en beeldverbod* in *De Witte Raaf*, 2008, 136, 23, 1-6
- DELLAPERGOLA, Sergio. *Changing Cores and Peripheries: Fifty Years in Socio-Demographic Perspective* in WISTRICH, Robert S. (ed.). *Terms of Survival: The Jewish World Since 1945*. London: Routledge, 1995, 11-41
- DE MILDT, Dick. *In the Name of the People: Perpetrators of Genocide in the Reflection of their Post-War Prosecution in West Germany: The 'Euthanasia' and 'Aktion Reinhard' Trial Cases*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1996
- DEN BOER, Pim. *Lieux de mémoire et l'identité de l'Europe* in DEN BOER, Pim en FRIJHOFF, Willem (eds.).

- Lieux de mémoire et identités nationales*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1993, 11-29
- DEN BOER, Pim en FRIJHOFF, Willem (eds.). *Lieux de mémoire et identités nationales*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1993
- DENEVAN, William M. *Native American Populations in 1492: Recent Research and a Revised Hemisphere Estimate* in DENEVAN, William M. en LOVELL, W. George (eds.). *The Native Population of the Americas in 1492*. Madison: University of Wisconsin Press, 1992, xvii-xxxviii
- DENEVAN, William M. en LOVELL, W. George (eds.). *The Native Population of the Americas in 1492*. Madison: University of Wisconsin Press, 1992
- DE PRINS, Dajo, SOTTIAUX, Stefan en VRIELINK, Jogchum. *Handboek Discriminatierecht*. Mechelen: Wolters Kluwer, 2005
- DERRIDA, Jacques. *L'autre cap*. Paris: Éditions de Minuit, 1991
- DERRIDA, Jacques. *Mal d'Archive*. Paris: Éditions Galilée, 1995
- DERRIDA, Jacques en HABERMAS, Jürgen. *Unsere Erneuerung. Nach dem Krieg: die Wiedergeburt Europas in Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 31 mei 2003
- DERSHOWITZ, Alan M. *Chutzpah*. New York: Simon & Schuster, 1991
- DERSHOWITZ, Alan M. *The Case for Israel*. Hoboken: John Wiley & Sons, 2003
- DES PRES, Terrence. *The Survivor: An Anatomy of Life in the Death Camps*. Oxford: Oxford University Press, 1980 [1976]
- DES PRES, Terrence. *The Authority of Silence in Elie Wiesel's Art* in ROSENFELD, Alvin H. en GREENBERG, Irving (eds.). *Confronting the Holocaust: The Impact of Elie Wiesel*. Bloomington: Indiana University Press, 1978, 49-57
- DES PRES, Terrence. *Holocaust Laughter?* in LANG, Berel (ed.). *Writing and the Holocaust*. New York: Holmes & Meier, 1988, 216-233
- DES PRES, Terrence. *Writing Into the World. Essays: 1973-1987*. New York: Viking, 1991
- DESTEXHE, Alain. *Rwanda. Essai sur le génocide*. Bruxelles: Éditions Complexe, 1994
- DE TOCQUEVILLE, Alexis. *De la démocratie en Amérique*. Paris: Michel Lévy frères, 1868 [1835]
- DE TOCQUEVILLE, Alexis. *L'Ancien Régime et la Révolution*. Paris: Michel Lévy frères, 1866 [1856]
- DEUTSCHER, Isaac. *The Non-Jewish Jew and Other Essays*. London: Oxford University Press, 1968
- DE WEVER, Bruno. *Van wierook tot gaslucht. De beeldvorming over de Vlaams-nationalistische collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Vlaamse historiografie* in ART, Jan en FRANÇOIS, Luc (eds.). *Docendo discimus. Liber Amicorum Romain Van Eenoo. Band 1*. Gent: Academia Press, 1999, 607-614
- DE WEVER, Bruno. *Prologue: Historical Film as Palimpsest* in ENGELN, Leen en VANDE WINKEL, Roel (eds.). *Perspectives on European Film and History*. Gent: Academia Press, 2007, 5-11
- DIAMANT, Naomi. *Writing the Holocaust: Canons and Contexts* in *Prooftexts*, 1991, 11, 96-106
- DIECKMANN, Christoph. *Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden* in HERBERT, Ulrich (ed.). *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945. Neue Forschungen und Kontroversen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1998, 292-329
- DIECKMANN, Christoph. *Die Zivilverwaltung in Litauen* in KAISER, Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Econ Ullstein, 2002, 96-109
- DIECKMANN, Christoph. *Lithuania in Summer 1941 – The German Invasion and the Kaunas Pogrom* in BARKAN, Elazar, COLE, Elizabeth A. en STRUVE, Kai (ed.). *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2007, 355-385
- DIEDRICH, Maria, GATES, Henry L. en PEDERSEN, Carl (eds.). *Black Imagination and the Middle Passage*. Oxford: Oxford University Press, 1999
- DIEKMANN, Irene en SCHOEPS, Julius Hans. *Das Wilkomirski-Syndrom. Eingebildete Erinnerungen, oder, Von der Sehnsucht, Opfer zu sein*. Zürich: Pendo, 2002
- DIEWERGE, Wolfgang. *Das Kriegsziel der Weltplutokratie. Dokumentarische Veröffentlichung zu dem Buch des Präsidenten der amerikanischen Friedensgesellschaft Theodore Nathan Kaufman "Deutschland muß sterben" ("Germany Must Perish")*. Berlin: Franz Eher Verlag, 1941
- DINER, Dan (ed.). *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zur Historisierung und Historikerstreit*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1987
- DINER, Dan. *The Historians' Controversy: Limits to the Historicization of National Socialism* in *Tikkun*, 1987, 2, 1, 74-78
- DINER, Dan (ed.). *Zivilisationsbruch: Denken nach Auschwitz*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1988
- DINER, Dan. *Rassistisches Völkerrecht. Elemente einer nationalsozialistischen Weltordnung in Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1989, 37, 1, 23-56
- DINER, Dan. *Between Aporia and Apology: On the Limits of Historicizing National Socialism* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 135-145
- DINER, Dan. *Rationalisierung und Methode. Zu einem neuen Erklärungsversuch der "Endlösung"* in

- Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1992, 40, 359-382
- DINER, Dan. *Ereignis und Erinnerung. Über Variationen historischen Gedächtnisses* in BERG, Nicholas JOACHIMSEN Jess en STIEGLER Bernd (ed.). *Shoah. Formen der Erinnerung*. München: Wilhelm Fink, 1996, 13-30
- DINER, Dan. *On Guilt Discourse and Other Narratives: Epistemological Observations Regarding the Holocaust in History & Memory*, 1997, 1-2, 301-320
- DINER, Dan. *Beyond the Conceivable: Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust*. London: University of California Press, 2000
- DINER, Dan. *Haider und der Schutzreflex Europas* in *Die Welt*, 26 februari 2000
- DINER, Dan. *Gedächtnis und Restitution* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 299-305
- DINER, Dan. *Restitution and Memory: The Holocaust in European Political Cultures* in *New German Critique*, 2003, 90, 36-44
- DINER, Dan. *The Destruction of Narrativity: The Holocaust in Historical Consciousness* in POSTONE, Moishe en SANTNER, Eric (eds.). *Catastrophe and Meaning: The Holocaust and the Twentieth Century*. Chicago: University of Chicago Press, 2003, 67-80
- DINER, Dan. *Cataclysms: A History of the Twentieth Century from Europe's Edge*. Madison: University of Wisconsin press, 2008
- DINER, Hasia. *Post-World-War-II American Jewry and the Confrontation With Catastrophe* in *American Jewish History*, 2003, 91, 3/4, 439-467
- DINTENFASS, Michael. *Truth's Other: Ethics, the History of the Holocaust, and Historiographical Theory After the Linguistic Turn* in *History and Theory*, 2000, 39, 1, 1-20
- DISTEL, Barbara. *Muselmann* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 590-591
- DISTEL, Barbara. *Sobibor* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 8. München: Beck, 2008, 375-404
- DLIN, Elly en GILLERMAN, Sharon. *Aufklärung und Unterricht: Vereinigte Staaten* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 101-103
- DLIN, Elly en GILLERMAN, Sharon. *Aufklärung und Unterricht: Israel* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 103-104
- DOBKOWSKI, Michael N. *Genocide and the Modern Age* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1997-2002
- DOBKOWSKI, Michael N. en WALLIMANN, Isidor (eds.). *Genocide and the Modern Age: Etiology and Case Studies of Mass Death*. Westport: Greenwood Press, 1987
- DOBKOWSKI, Michael N. en WALLIMANN, Isidor (eds.). *Genocide in Our Time: An Annotated Bibliography with Analytical Introductions*. Ann Arbor: Pierian Press, 1992
- DOBROSYCKI, Lucjan en GUROCK, Jeffrey S. (eds.). *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941-1945*. Armonk: M.E. Sharpe, 1993
- DOCKER, John. *The Enlightenment, Genocide, Postmodernity* in *Journal of Genocide Research*, 2003, 5, 3, 339-360
- DOLFF-BONEKÄMPER, Gabi. *Schinkels Neue Wache Unter den Linden. Ein Denkmal in Deutschland* in JENS, Walter (ed.). *Streit um die Neue Wache. Zur Gestaltung einer zentralen Gedenkstätte*. Berlin: Akademie der Künste, 1993, 35-44
- DOLOT, Miron. *Execution by Hunger: The Hidden Holocaust, a Survivor's Account of the Famine of 1932-1933 in Ukraine*. New York: Norton, 1985
- DOMANSKY, Elisabeth. *A Lost War: World War II in Postwar German Memory* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 233-272
- DONAT, Alexander (ed.). *The Death Camp Treblinka: A Documentary*. New York: Holocaust Library, 1979
- DONAT, Alexander. *The Scroll of Treblinka* in DONAT, Alexander (ed.). *The Death Camp Treblinka: A Documentary*. New York: Holocaust Library, 1979, 9-16
- DONAT, Helmut, WIELAND, Lothar en BEYRAU, Dietrich (eds.). *"Auschwitz erst möglich gemacht?". Überlegungen zur jüngsten Geschichtsbewältigung*. Bremen: Donat Verlag, 1991
- DONESON, Judith E. *The Holocaust in American Film*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1987
- DONESON, Judith E. *History and Television, 1978-1988: A Survey of Dramatizations of the Holocaust in Dimensions: A Journal of Holocaust Studies*, 1989, 4, 3, 23-27

- DON-YEHIYA, Eliezer. *Memory and Political Culture: Israeli Society and the Holocaust* in MENDELSON, Ezra (ed.). *Studies in Contemporary Jewry*. Volume IX. New York: Oxford University Press, 1993, 139-162
- DRESCHER, Seymour. *The Atlantic Slave Trade and the Holocaust: A Comparative Analysis* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 65-85
- DRINNON, Richard. *Facing West: The Metaphysics of Indian-Hating and Empire Building*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1980
- DROBISCH, Klaus. *Frühe Konzentrationslager* in GIEBELER, Karl, LUTZ, Thomas en LECHNER, Silvester (eds.). *Die frühen Konzentrationslager in Deutschland. Austausch zum Forschungsstand und zur pädagogischen Praxis in Gedenkstätten*. Bad Boll: Evangelische Akademie, 1996, 41-60
- DROBISCH, Klaus en WIELAND, Günther. *System der NS-Konzentrationslager, 1933-1939*. Berlin: Akademie Verlag, 1993
- DROPE, Jacqui en CHAPMAN, Simon. *Tobacco industry efforts at discrediting scientific knowledge of environmental tobacco smoke: a review of internal industry documents* in *Journal of epidemiology and community health*, 2001, 55, 8, 588-594
- DROR, Yuval. *Holocaust Curricula in Israeli Secondary Schools, 1960s-1990s: Historical Evaluation from the Moral Education Perspective* in *Journal of Holocaust Education*, 2001, 10, 2, 29-39
- DUARTE, Rodrigo, FAHLE, Oliver en SCHWEPPENHÄUSER, Gerhard (eds.). *Massenkultur. Kritische Theorien im interkulturellen Vergleich*. Münster: LIT, 2003
- DUARTE, Rodrigo, FAHLE, Oliver en SCHWEPPENHÄUSER, Gerhard. *Fall und Aufstieg der Kulturindustrie-Kritik. Zur Einleitung* in DUARTE, Rodrigo, FAHLE, Oliver en SCHWEPPENHÄUSER, Gerhard. *Massenkultur. Kritische Theorien im interkulturellen Vergleich*. Münster: LIT, 2003, 9-20
- DURKHEIM, Émile. *De la division du travail social*. Paris: Presses universitaires de France, 1967 [1893]
- DURKHEIM, Émile. *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie*. Paris: Presses universitaires de France, 1960 [1912]
- DWORK, Deborah en VAN PELT, Robert Jan. *Holocaust: A History*. New York: W.W. Norton, 2002
- EAGLESTONE, Robert. *On Giorgio Agamben's Holocaust* in *Pharagraph*, 2002, 25, 2, 52-67
- EBERS, Nicola. *Individualisierung: Georg Simmel – Norbert Elias – Ulrich Beck*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 1995
- ECHTERHOFF, Gerald. *Das Außen des Erinnerns: Medien des Gedächtnisses aus psychologischer Perspektive* in ERL, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 61-82
- ECHTERHOFF, Gerald en SAAR, Martin (eds.). *Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses*. Konstanz: UVK, 2002
- ECKARDT, Alice L. en ECKARDT, Arthur Roy. *The Holocaust and the Enigma of Uniqueness: A Philosophical Effort at Practical Clarification* in *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1980, 450, 1, 165-178
- ECKARDT, Alice L. en ECKARDT, Arthur Roy. *Long Night's Journey into Day: Life and Faith after the Holocaust*. Detroit: Wayne State University Press, 1982
- ECKARDT, Alice L. en ECKARDT, Arthur Roy. *Studying the Holocaust's Impact Today: Some Dilemmas of Language and Methode* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 432-442
- ECKARDT, Arthur Roy. *Is the Holocaust Unique?* in *Worldview*, 1974, 17, 9, 21-35
- EDEL, Abraham. *Ethical Judgment: The Use of Science in Ethics*. New Brunswick: Transaction, 1995 [1955]
- EDEL, Abraham. *Exploring Fact and Value*. New Brunswick: Transaction, 1980
- EDELHEIT, Abraham J. en EDELHEIT, Hershel. *History of the Holocaust: A Handbook and Dictionary*. Boulder: Westview Press, 1994
- EDGERTON, Gary R. en ROLLINS, Peter C. (eds.). *Television Histories: Shaping Collective Memory in the Media Age*. Lexington: University Press of Kentucky, 2001
- EDWARDS, Paul. *To Acknowledge a War: The Korean War in American Memory*. Westport: Greenwood Press, 2000
- EHRENBURG, Ilya en GROSSMAN, Vassili. *Le livre noir. Sur l'extermination scélérate des juifs par les envahisseurs fascistes allemands*. Arles: Solin, 1995
- EICHHOLTZ, Dietrich. *Institutionen und Praxis der deutschen Wirtschaftspolitik im NS-besetzten Europa* in OVERY, Richard J., OTTO, Gerhard en HOUWINK TEN CATE, Johannes (eds.). *Die "Neuordnung" Europas: NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*. Berlin: Metropol, 1997, 29-62
- EICHHOLTZ, Dietrich. *Kriegsziele in der UdSSR* in QUINKERT, Babette (ed.). *"Wir sind die Herren dieses Landes". Ursachen, Verlauf und Folgen des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion*. Hamburg: VSA, 2002, 19-43

- EICHMANN, Adolf en ASCHENAUER, Rudolf. *Ich, Adolf Eichmann. Ein historischer Zeugenbericht*. Leoni am Starnberger See: Druffel, 1980
- EISENHOWER, Dwight D. *Crusade in Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997 [1948]
- EKBERG, Merryn. *The Parameters of the Risk Society: A Review and Exploration in Current Sociology*, 2007, 55, 3, 343-366
- ELCHARDUS, Mark. *Op in rook?* in ELCHARDUS, Mark, GLORIEUX, Ignace en BELET, Heidi (eds.). *De symbolische samenleving. Een exploratie van de nieuwe sociale en culturele ruimtes*. Tielt: Lannoo, 2002, 7-30
- ELCHARDUS, Mark, GLORIEUX, Ignace en BELET, Heidi (eds.). *De symbolische samenleving. Een exploratie van de nieuwe sociale en culturele ruimtes*. Tielt: Lannoo, 2002
- ELEY, Geoff. *Holocaust History in London Review of Books*, 3-17 maart 1983, 6-9
- ELEY, Geoff. *Nazism, Politics and the Image of the Past: Thoughts on the West German Historikerstreit, 1986-1987 in Past and Present*, 1988, 121, 171-208
- ELEY, Geoff en GROSSMANN, Atina. *Watching Schindler's List: Not the Last Word in New German Critique*, 1997, 71, 41-62
- ELIADE, Mircea. *Myth and Reality*. New York: Harper & Row, 1963
- ELIAS, Norbert. *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. Band 2. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997 [1939]
- ELLSWORTH, Elizabeth. *The U.S. Holocaust Museum as a Scene of Pedagogical Address in Sympleke*, 2002, 10, 1/2, 13-31
- Encyclopaedia Judaica*. 16 vols. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971
- ENGELN, Leen. *No Way to do History? Towards an Intertextual Model for the Analysis of Historical Films in ENGELN, Leen en VANDE WINKEL, Roel (eds.). Perspectives on European Film and History*. Gent : Academia Press, 2007, 13-31
- ENGELN, Leen en VANDE WINKEL, Roel (eds.). *Perspectives on European Film and History*. Gent: Academia Press, 2007
- ENGLUND, Stephen. *Review: The Ghost of Nation Past in Journal of Modern History*, 1992, 64, 2, 299-320
- ERDHEIM, Stuart G. *Could the Allies Have Bombed Auschwitz-Birkenau? in Holocaust and Genocide Studies*, 1997, 11, 2, 129-170
- ERIKSEN, Erik O., JOERGES, Christian en RÖDL, Florian (eds.). *Law, Democracy, and Solidarity in a Post-National Union: The Unsettled Political Order of Europe*. London: Routledge, 2008
- ERLL, Astrid. *Medium des kollektiven Gedächtnisses – ein (erinnerungs-)kulturwissenschaftlicher Kompaktbegriff in ERLL, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 3-22
- ERLL, Astrid. *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*. Stuttgart: J.B. Metzler, 2005
- ERLL, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004
- ESCHENHAGEN, Wieland (ed.). *Die neue deutsche Ideologie. Einsprüche gegen die Entsorgung der Vergangenheit*. Darmstadt: Luchterhand Literaturverlag, 1988
- ESPOSITO, Elena. *Soziales Vergessen. Formen und Medien des Gedächtnisses der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2002
- ESTRIN, Jim. *In 1992, America Discovers Columbus in The New York Times*, 28 juni 1992
- ETCHESON, Craig. *Khmer Rouge Victim Numbers, Estimating in SHELTON, Dinah L. (ed. in chief). Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*. Vol. 2. Detroit: Macmillan Reference, 2005, 617-619
- EVANS, Richard J. *David Irving, Hitler and Holocaust Denial*. Electronic Edition: <http://www.holocaustdenialontrial.org/en/trial/defense/evans/5.4>
- EVANS, Richard J. *The New Nationalism and the Old History: Perspectives on the West German Historikerstreit in Journal of Modern History*, 1987, 59, 4, 761-797
- EVANS, Richard J. *In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past*. New York: Pantheon Books, 1989
- EVANS, Richard J. *In Defence of History*. London: Granta Books, 1997
- EVANS, Richard J. *Lying about Hitler: History, Holocaust and the David Irving Trial*. New York: Basic Books, 2001
- EVANS, Richard J. *History, Memory, and the Law: The Historian as Expert Witness in History and Theory*, 2002, 41, 3, 326-345
- EVRON, Boas. *Holocaust: The Uses of Disaster*. Tel Aviv: New Outlook, 1980
- EVRON, Boas. *Jewish State or Israeli Nation*. Bloomington: Indiana University Press, 1995
- EZERGAILIS, Andrew. *Lettland in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 854-857

- EZERGAILIS, Andrew. *Latvia* in WYMAN, David S. en ROSENZWEIG, Charles H. (eds.). *The World Reacts to the Holocaust*. Baltimore: Johns Hopkins university Press, 1996, 354-388
- EZERGAILIS, Andrew. *The Holocaust in Latvia, 1941-1944: The Missing Center*. Washington, DC: United States Holocaust Memorial Museum, 1996
- EZRAHI, Sidra DeKoven. *By Words Alone: The Holocaust in Literature*. Chicago: University of Chicago Press, 1980
- EZRAHI, Sidra DeKoven. *After Such Knowledge, What Laughter?* in *The Yale Journal of Criticism*, 2001, 14, 1, 287-311
- EZRAHI, Sidra DeKoven, ROSENFELD, Alvin H., GREENBERG, Irving, ZWEIBON, Herbert, ISAAC, Erich, RANZ, Sheldon, BERKOWITZ, Joshua, MIRSKY, Yehudah en NEWMAN, Stanley. *The Holocaust: Reader Letters in Commentary*, juni 1981
- FACING HISTORY AND OURSELVES. *Facing History and Ourselves resource book. Holocaust and human behavior*. Brookline: Facing History and Ourselves National Foundation, 1994
- FACKENHEIM, Emil L. *On the Self-Exposure of Faith to the Modern-Secular World: Philosophical Reflections in the Light of Jewish Experience* in *Daedalus*, 1967, 96, 1, 193-219
- FACKENHEIM, Emil L. *Jewish Faith and the Holocaust: A Fragment* in *Commentary*, 1968, 46, 2, 30-36
- FACKENHEIM, Emil L. *Quest for Past and Future: Essays in Jewish Theology*. Bloomington: Indiana University Press, 1968
- FACKENHEIM, Emil L. *God's Presence in History: Jewish Affirmation and Philosophical Reflections*. New York: New York University Press, 1970
- FACKENHEIM, Emil L. *From Bergen-Belsen to Jerusalem: Contemporary Implications of the Holocaust*. Jerusalem: World Jewish Congress, 1975
- FACKENHEIM, Emil L. *On the Life, Death, and Transfiguration of Martyrdom: The Jewish Testimony to the Divine Image in Our Time* in *Communio*, 1977, 4, 1, 19-35
- FACKENHEIM, Emil L. *The Jewish Return into History: Reflections in the Age of Auschwitz and a New Jerusalem*. New York: Schocken, 1978
- FACKENHEIM, Emil L. *Foreword* in BAUER, Yehuda. *The Jewish Emergence from Powerlessness*. Toronto: University of Toronto Press, 1979, vii-xiv
- FACKENHEIM, Emil L. *To Mend the World: Foundations of Post-Holocaust Jewish Thought*. New York: Schocken, 1982
- FACKENHEIM, Emil L. *The Holocaust and Philosophy* in *The Journal of Philosophy*, 1985, 82, 10, 505-514
- FACKENHEIM, Emil L. *Concerning Authentic and Unauthentic Responses to the Holocaust* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1986, 1, 1, 1986, 101-120
- FACKENHEIM, Emil L. *Raul Hilberg and the Uniqueness of the Holocaust* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1988, 3, 4, 491-494
- FACKENHEIM, Emil L. *Holocaust and Weltanschauung: Philosophical Reflections As To Why They Did It* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1850-1862
- FACKENHEIM, Emil L. *Nazi "Ethic," Nazi Weltanschauung and the Holocaust: A Review Essay* in *Jewish Quarterly Review*, 1992, 83, 1-2, 167-172
- FACKENHEIM, Emil L. en MORGAN, Michael L. *The Jewish Thought of Emil Fackenheim*. Detroit: Wayne State University Press, 1987
- FAULENBACH, Bernd. *"Deutscher Sonderweg". Zur Geschichte und Problematik einer zentralen Kategorie des deutschen geschichtlichen Bewußtseins* in *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1981, 33, 3-21
- FAULENBACH, Bernd. *Der Streit um die Gegenwartsbedeutung der NS-Vergangenheit. Ein Literaturbericht* in *Archiv für Sozialgeschichte*, 1988, 28, 607-633
- FAY, Brian. *Nothing but History?* in *History and Theory*, 1998, 37, 1, 83-93
- FEHÉR, Ferenc (ed.). *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1990
- FEHÉR, Ferenc. *Introduction* in FEHÉR, Ferenc (ed.). *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1990, 1-10
- FEIG, Konnilyn G. *Hitler's Death Camps: The Sanity of Madness*. New York: Holmes & Meier, 1981 [1979]
- FEIN, Helen. *A Formula for Genocide: A Comparison of the Turkish Genocide (1915) and the German Holocaust (1939-1945)* in TOMASSON, Richard F. (ed.). *Comparative Studies in Sociology*. Greenwich: JAI Press, 1978, 271-293
- FEIN, Helen. *Accounting for Genocide: National Responses and the Jewish Victimization during the Holocaust*. New York: Free Press, 1979
- FEIN, Helen. *Reviewing the Toll: Jewish Dead, Losses and Victims of the Holocaust* in *Shoah*, 1981, 2, 2, 20-26
- FEIN, Helen. *Genocide: A Sociological Perspective*. London: Sage Publications, 1993
- FEINGOLD, Henry L. *The Politics of Rescue: The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938-1945*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1970

- FEINGOLD, Henry L. *Determining the Uniqueness of the Holocaust: The Factor of Historical Valence in Shoah*, 1981, 2, 2, 3-11
- FEINGOLD, Henry L. *How Unique is the Holocaust?* in GROBMAN, Alex en LANDES, Daniel (eds.). *Genocide: Critical Issues of the Holocaust*. Los Angeles: Simon Wiesenthal Center, 1983, 397-405
- FELDMAN, Jackie. *Marking the Boundaries of the Enclave: Defining the Israeli Collective Through the Poland 'Experience'* in *Israel Studies*, 2002, 7, 2, 84-114
- FELMAN, Shoshana. *The Return of the Voice: Claude Lanzmann's Shoah* in FELMAN, Shoshana en LAUB, Dori (eds.). *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. New York: Routledge, 1992, 204-283
- FELMAN, Shoshana. *Theaters of Justice: Arendt in Jerusalem, the Eichmann Trial, and the Redefinition of Legal Meaning in the Wake of the Holocaust in Theoretical Inquiries in Law*, 2000, 1, 465-508
- FELMAN, Shoshana en LAUB, Dori (eds.). *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. New York: Routledge, 1992
- FELSTINER, John. *Paul Celan. Eine Biographie*. München: Beck, 1997
- FENIGSTEIN, Allan. *Reconceptualizing the Psychology of the Perpetrators* in SCHILLING, Donald G. (ed.). *Lessons and Legacies. Volume II. Teaching the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1998, 55-84
- FENTRESS, James en WICKHAM, Chris. *Social Memory*. Oxford: Blackwell, 1992
- FEST, Joachim. *Hitler. Eine Biographie*. Frankfurt am Main: Ullstein, 1989 [1973]
- FEST, Joachim. *Die geschuldete Erinnerung. Zur Kontroverse über die Unvergleichbarkeit der nationalsozialistischen Massenverbrechen in Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 29 augustus 1986
- FEST, Joachim. *Offene Gesellschaft mit offener Flanke in Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 21 oktober 1992
- FEUER, Lewis S. *The Reasoning of Holocaust Theology in This World*, 1986, 14, 70-82
- FIELDS, Suzanne. *To the Defenders of Free Speech in Washington Times*, 2 mei 1994
- FINE, Robert. *Hannah Arendt: Politics and Understanding after the Holocaust* in FINE, Robert en TURNER, Charles (eds.). *Social Theory after the Holocaust*. Liverpool: Liverpool University Press, 2000, 19-46
- FINE, Robert. *Understanding Evil: Arendt and the Final Solution* in LARA, Maria Pia (ed.). *Rethinking Evil: Contemporary Perspectives*. Berkeley: University of California Press, 2001, 131-150
- FINE, Robert. *Holocaust* in HARRINGTON, Austin, MARSHALL, Barbara L. en MÜLLER, Hans-Peter (eds.). *Encyclopedia of Social Theory*. London: Routledge, 2006, 253-254
- FINE, Robert en TURNER, Charles (eds.). *Social Theory After the Holocaust*. Liverpool: Liverpool University Press, 2000
- FINIFTER, Ada W. (ed.). *Alienation and the Social System*. New York: Wiley, 1972
- FINKELSTEIN, Norman G. *The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering*. New York: Verso, 2000
- FINKELSTEIN, Norman G. *Forged in Freedom: Shaping the Jewish-American Experience*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 2002
- FINKELSTEIN, Norman G. *Beyond Chutzpah. On the Misuse of Anti-semitism and the Abuse of History*. Berkeley: University of California Press, 2005
- FINKELSTEIN, Norman G. en BIRN, Ruth Bettina (eds.). *A Nation on Trail: The Goldhagen Thesis and Historical Truth*. New York: Metropolitan, 1998
- FINKIELKRAUT, Alain. *Le juif imaginaire*. Paris: Seuil, 1980
- FINKIELKRAUT, Alain. *L'avenir d'une négation. Réflexion sur la question du génocide*. Paris: Seuil, 1982
- FINKIELKRAUT, Alain. *La mémoire vaine. Du crime contre l'humanité*. Paris: Gallimard, 1989
- FISCHEL, Jack R. *The Holocaust*. Westport: Greenwood Press, 1998
- FISCHER, Fritz. *Griff nach der Weltmacht. Der Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland, 1914-18*. Düsseldorf: Droste, 1961
- FISCHER, Torben en LORENZ, Matthias N. (eds.) *Lexikon der "Vergangenheitsbewältigung" in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*. Bielefeld: Transcript, 2007
- FISHER, David H. *Or Image of that Horror? Imagining Radical Evil* in HAMILTON, Richard P. en BREEN, Margaret S. (eds.). *This Thing of Darkness: Perspectives on Evil and Human Wickedness*. Amsterdam: RODOPI, 2004, 51-68
- FISHER, Ian. *At Site of Massacre, Polish Leader Asks Jews for Forgiveness in The New York Times*, 11 juli 2001
- FJELLSTROM, Roger. *Morality of the Light, Morality of the Dark: Reflections on Ethics and the Holocaust* in ROSENBERG, Alan, WATSON, James R. en LINKE, Detlef (eds.). *Contemporary Portrayals of Auschwitz: Philosophical Challenges*. Amherst: Humanity Books, 2000, 95-116
- FLANZBAUM, Hilene (ed.). *The Americanization of the Holocaust*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999
- FLANZBAUM, Hilene. *Introduction: The Americanization of the Holocaust* in FLANZBAUM, Hilene (ed.). *The Americanization of the Holocaust*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999, 1-17

- FLANZBAUM, Hilene. *The Americanization of the Holocaust* in *Journal of Genocide Research*, 1999, 1, 1, 91-104
- FLEISCHER, Eva (ed.). *Auschwitz: Beginning of a New Era? Reflections on the Holocaust*. New York: KTAV, 1977
- FLEISCHER, Hagen. *Griechenland* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 241-274
- FLEMING, Gerald. *Hitler and the Final Solution*. Berkeley: University of California Press, 1984
- FLOOD, Josephine. *The Original Australians: Story of the Aboriginal People*. Crows Nest: Allen & Unwin, 2006
- FOGEL, Robert William. *Without Consent or Contract: The Rise and Fall of American Slavery*. New York: Norton, 1994 [1989]
- FOGELMAN, Eva (ed.). *Conscience and Courage: Rescuers of Jews during the Holocaust*. New York: Anchor, 1994
- FOGELMAN, Eva. *The Rescuer Self* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 663-677
- FOGU, Claudio. *Italiani Brava Gente: The Legacy of Fascist Historical Culture on Italian Politics of Memory* in LEBOW, Richard N., KANSTEINER, Wulf en FOGU, Claudio (eds.). *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham: Duke University Press, 2006, 147-176
- FOLLESDAL, Andreas en HIX, Simon. *Why There is a Democratic Deficit in the EU: A Response to Majone and Moravcsik* in *Journal of Common Market Studies*, 2006, 44, 3, 533-562
- FOLUKE, Gyasi A. *The Real Holocaust: A Wholistic Analysis of the African-American Experience, 1441-1994*. New York: Carlton Press Corporation, 1995
- FORGES, Jean-François. *Éduquer contre Auschwitz*. Paris: ESF éditeur, 1997
- FORMOSA, Paul. *Is Radical Evil Banal? Is Banal Evil Radical?* in *Philosophy & Social Criticism*, 2007, 33, 6, 717-735
- FORNÄS, Johan. *Cultural Theory and Late Modernity*. London: Sage, 1995
- FORSTER, Kurt. *Aby Warburg's History of Art. Collective Memory and the Social Mediation of Images* in *Daedalus*, 1976, 105, 1, 169-176
- FÖRSTER, Jürgen. *Das Unternehmen "Barbarossa" als Eroberungs- und Vernichtungskrieg* in BOOG, Horst, FÖRSTER, Jürgen, HOFFMANN, Joachim, KLINK, Ernst, MÜLLER, Rolf-Dieter en UEBERSCHÄR, Gerd R. (eds.). *Der Angriff auf die Sowjetunion*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1987, 413-450
- FÖRSTER, Jürgen. *Complicity or Entanglement? Wehrmacht, War, and Holocaust* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 266-283
- FOUCAULT, Michel. *Les mots et les choses: une archéologie des sciences humaines*. Paris: Gallimard, 1966
- FOUCAULT, Michel. *L'archéologie du savoir*. Paris: Gallimard, 1969
- FOUCAULT, Michel. *Surveiller et punir. Naissance de la Prison*. Paris: Gallimard, 1975
- FOUCAULT, Michel. *Histoire de la sexualité. Vol 1. La volonté de savoir*. Paris: Gallimard, 1976
- FOUCAULT, Michel (ed.). *Dits et écrits. Tome II*. Paris: Gallimard, 1994
- FOUCAULT, Michel. *Entretien sur la prison: le livre et sa méthode (Entretien avec J.J. Brochier)(1975)* in FOUCAULT, Michel (ed.). *Dits et écrits. Tome II*. Paris: Gallimard, 1994, 740-753
- FOWLER, Jerry. *Out of That Darkness: Responding to Genocide in the 21st Century* in TOTTEN, Samuel, PARSONS, William S. en CHARNY, Israel W. (eds.). *Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Views*. Second Edition. New York: Taylor & Francis, 2004, 455-468
- FRANÇOIS, Etienne en SCHULZE, Hagen (eds.). *Deutsche Erinnerungsorte*. 3 Bände. München: Beck, 2001
- FRANKEL, William (ed.). *Survey of Jewish Affairs: 1988*. Madison: Fairleigh Dickinson University Press, 1988
- FRANKLIN, Ruth. *Identity Theft* in *The New Republic*, 31 mei 2004
- FRANTZ, Douglas en COLLINS, Catherine. *Death on the Black Sea: The Untold Story of the Struma and World War II's Holocaust at Sea*. New York: HarperCollins, 2003
- FRASER, Julius T. *Die Zeit: Auf den Spuren eines vertrauten und doch fremden Phänomens*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1993
- FREEDMAN, Samuel G. *Laying Claim to Sorrow Beyond Words* in *New York Times*, 13 december 1997
- FREI, Norbert, STEINBACHER, Sybille en WAGNER, Bernd C. (eds.). *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*. München: Saur, 2000
- FRIEDBERG, Lilian. *Dare to Compare: Americanizing the Holocaust* in *American Indian Quarterly*, 2000, 24, 3, 353-380
- FREUD, Sigmund (ed.). *Gesammelte Werke*. Band XIV. London: Imago Publishing Company, 1948
- FREUD, Sigmund. *Das Unbehagen in der Kultur [1930]* in FREUD, Sigmund (ed.). *Gesammelte Werke*. Band XIV. London: Imago Publishing Company, 1948, 421-506
- FRIDMAN, Lea Wernick. *Words and Witness: Narrative and Aesthetic Strategies in the Representation of the*

- Holocaust*. Albany: State University of New York Press, 2000
- FRIEDBERG, Lilian. *Dare to Compare: Americanizing the Holocaust* in *American Indian Quarterly*, 2000, 24, 3, 353-380
- FRIEDLÄNDER, Saul. *Kurt Gerstein: The Ambiguity of Good*. New York: Knopf, 1969
- FRIEDLÄNDER, Saul. *Some Aspects of the Historical Significance of the Holocaust* in *Jerusalem Quarterly*, 1976, 1, 1, 36-59
- FRIEDLÄNDER, Saul. *When Memory Comes*. New York: Farrar, Straus & Giroux, 1979
- FRIEDLÄNDER, Saul. *From Antisemitism to Extermination: A Historiographical Study of Nazi Policies Towards the Jews and an Essay in Interpretation* in *Yad Vashem Studies*, 1984, 16, 1-50
- FRIEDLÄNDER, Saul. *Some German Struggles with Memory* in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 27-42
- FRIEDLÄNDER, Saul. *The Shoah Between Memory and History* in *The Jerusalem Quarterly*, 1990, 53, 115-126
- FRIEDLÄNDER, Saul. *Some Reflections on the Historicization of National Socialism* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 88-101
- FRIEDLÄNDER, Saul. *The "Final Solution": On the Unease in Historical Interpretation* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 23-35
- FRIEDLÄNDER, Saul (ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution"*. Cambridge: Harvard University Press, 1992
- FRIEDLÄNDER, Saul. *Trauma, Transference, and 'Working through' in Writing the History of the Shoah* in *History and Memory*, 1992, 4, 39-55
- FRIEDLÄNDER, Saul. *Memory, History, and the Extermination of the Jews of Europe*. Bloomington: Indiana University Press, 1993
- FRIEDLÄNDER, Saul. *Nazi Germany and the Jews*. Vol. 1. *The Years of Persecution, 1933- 1939*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1997
- FRIEDLÄNDER, Saul. *The Extermination of the European Jews in Historiography: Fifty Years Later* in BARTOV, Omer (ed.). *The Holocaust: Origins, Implementation, Aftermath*. London: Routledge, 2000, 79-91
- FRIEDLÄNDER, Saul. *History, Memory, and the Historian: Facing the Shoah* in ROTH, Michael S. en SALAS, Charles G. (eds.). *Disturbing Remains: Memory, History, and Crisis in the Twentieth Century*. Los Angeles: The Getty Research Institute, 2001, 271-281
- FRIEDLÄNDER, Saul. *The Wehrmacht, German Society, and the Knowledge of the Mass Extermination of the Jews* in BARTOV, Omer, GROSSMANN, Atina en NOLAN, Mary (eds.). *Crimes of War. Guilt and Denial in the Twentieth Century*. New York: The New Press, 2002, 17-30
- FRIEDLÄNDER, Saul. *Das Dritte Reich und die Juden*. Band 2. *Die Jahre der Vernichtung, 1939-1945*. München: Beck, 2006
- FRIEDLANDER, Henry. *Postscript: Toward a Methodology of Teaching about the Holocaust* in FRIEDLANDER, Henry en MILTON, Sybil (eds.). *The Holocaust, Ideology, Bureaucracy, and Genocide: The San Jose Papers*. Millwood: Kraus International Publications, 1980, 323-345
- FRIEDLANDER, Henry. *Step by Step: The Expansion of Murder, 1939-1941* in *German Studies Review*, 1994, 17, 3, 495-507
- FRIEDLANDER, Henry. *The Origins of the Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995
- FRIEDLANDER, Henry en MILTON, Sybil (eds.). *The Holocaust, Ideology, Bureaucracy, and Genocide: The San Jose Papers*. Millwood: Kraus International Publications, 1980
- FRIEDMAN, Jonathan. *The Past in the Future: History and the Politics of Identity* in *American Anthropologist*, 1992, 94, 4, 837-859
- FRIEDMAN, Jonathan. *Myth, History, and Political Identity in Cultural Anthropology*, 1992, 7, 2, 194-210
- FRIEDMAN, Philip en FRIEDMAN, Ada J. (eds.). *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust*. New York: Jewish Publication Society of America, 1980
- FRIEDMAN, Philip. *'Righteous Gentiles' in the Nazi Era* in FRIEDMAN, Philip en FRIEDMAN, Ada J. (eds.). *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust*. New York: Jewish Publication Society of America, 1980,
- FRIEDMAN, Towiah. *Der Personal-Akt des SS-Obergruppenführers Hans Adolf Prützmann, der die Vernichtung der Juden in der Ukraine-Rußland in den Jahren 1941-43 leitete. Dokumentensammlung*. Haifa: Institute of Documentation in Israel, 1997
- FRIEDRICHS, Jürgen (ed.). *Die Individualisierungs-These*. Opladen: Leske & Budrich, 1998
- FUCHS, Christian. *The Mass Media, Politics, and Warfare* in ARTZ, Lee en KAMALIPOUR, Yahya R. (eds.). *Bring 'em On: Media and Politics in the Iraq War*. New York: Rowman & Littlefield, 2005, 189-208
- FUKUYAMA, Francis. *The End of History?* in *The National Interest*, 1989, 16, 3-18

- FUKUYAMA, Francis. *The End of History and the Last Man*. Middlesex: Penguin, 1992
- FUKUYAMA, Francis. *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution*. New York: Picador, 2003
- FUNKE, Gerhard en SEEBOHM, Thomas (eds.). *Proceedings of the Sixth International Kant Congress*. Vol. 1. Washington: Center for Advanced Research in Phenomenology and University Press of America, 1991
- FUNKE, Manfred en BRACHER, Karl Dietrich (eds.). *Demokratie und Diktatur. Geist und Gestalt politischer Herrschaft in Deutschland und Europa*. Festschrift für Karl Dietrich Bracher. Düsseldorf: Droste, 1987
- FUNKENSTEIN, Amos. *Collective Memory and Historical Consciousness in History & Memory*, 1989, 1, 1, 5-26
- FÜREDI, Frank. *The 'Second Generation' of Holocaust Survivors* in *Spiked*, 24 januari 2002
- FÜREDI, Frank. *Therapy Culture: Cultivating Vulnerability in an Uncertain Age*. London: Routledge, 2004
- FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985
- FURET, François. *Transformations in the Historiography of the Revolution* in FEHÉR, Ferenc (ed.). *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1990, 264-277
- FURET, François. *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*. Paris: Robert Laffont, 1995
- FUSSELL, Paul. *The Great War and Modern Memory*. New York: Oxford University Press, 2000
- GADDIS, John L. *The Cold War: A New History*. New York: Penguin, 2007 [2005]
- GALLAGHER, Philip F. (ed.). *Christians, Jews, and Other Worlds: Patterns of Conflict and Accommodation*. Highland Lakes: Atlantic Research and Publications, 1988
- GANZFRIED, Bruno. *Die geliehene Holocaust-Biographie* in *Die Weltwoche*, 27 augustus 1998
- GARBER, Zev en ZUCKERMAN, Bruce. *Why Do We Call the Holocaust "The Holocaust"? An Inquiry into the Psychology of Labels* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda*. Volume 2: *The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford : Pergamon Press, 1989, 1879-1892
- GAREIS, Sven. *Deutschlands Außen- und Sicherheitspolitik. Eine Einführung*. Opladen: Budrich, 2006
- GARVEY, Johanna X. K. *Passages to Identity. Re-Membering the Diaspora in Marshall, Phillips, and Cliff* in DIEDRICH, Maria, GATES, Henry L. en PEDERSEN, Carl (eds.). *Black Imagination and the Middle Passage*. Oxford: Oxford University Press, 1999, 255-270
- GATES, Henry Louis, Jr. *Critical Race Theory and Freedom of Speech* in MENAND, Louis (ed.). *The Future of Academic Freedom*. Chicago: University of Chicago Press, 1996, 119-159
- GAY, Peter. *Freud, Jews and Other Germans: Masters and Victims in Modernist Culture*. Oxford: Oxford University Press, 1978
- GEDDES, Jennifer L. (ed.). *Evil After Postmodernism: Histories, Narratives, and Ethics*. London: Routledge, 2001
- GEDI, Noa en ELAM, Yigal. *Collective Memory - What Is It?* in *History and Memory*, 1996, 8, 1, 30-51
- GEISS, Imanuel. *Die Rolle der Persönlichkeit in der Geschichte. Zwischen Überbewerten und Verdrängen* in BOSCH, Michael (ed.). *Persönlichkeit und Struktur in der Geschichte. Historische Bestandsaufnahme und didaktische Implikationen*. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1977, 10-24
- GEISS, Imanuel. *Auschwitz, 'asiatische Tat'* in *Der Spiegel*, 20 oktober 1986
- GEISS, Imanuel. *Die Habermas-Kontroverse. Ein deutscher Streit*. Berlin: Siedler, 1988
- GEISS, Imanuel. *Der Hysterikerstreit. Ein unpolemischer Essay*. Bonn: Bouvier, 1992
- GELLATELY, Robert. *Between Exploitation, Rescue, and Annihilation. Reviewing Schindler's List* in *Central European History*, 1993, 26, 4, 475-490
- GELLATELY, Robert en STOLTZFUS, Nathan (eds.). *Social Outsiders in Nazi Germany*. Princeton: Princeton University Press, 2001
- GELLNER, Ernest. *Thought and Change*. Chicago: University of Chicago Press, 1965
- GELLNER, Ernest. *Contemporary Thought and Politics: Selected Philosophical Themes*. London: Routledge, 2003 [1974]
- GERAS, Norman. *In a Class of its Own?* in GARRARD, Eve and SCARRE, Geoffrey (eds.). *Moral Philosophy and the Holocaust*. Aldershot: Ashgate, 2003, 25-56
- GERLACH, Christian. *Die Einsatzgruppe B 1941/42* in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Edition Hentrich, 1997, 52-70
- GERLACH, Christian. *The Wannsee Conference, the Fate of German Jews, and Hitler's Decision in Principle to Exterminate All European Jews* in *Journal of Modern History*, 1998, 70, 759-812
- GERLACH, Christian. *Kontextualisierend der Aktionen eines Mordkommandos. Die Einsatzgruppe B* in KAISER, Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Propyläen, 2002, 85-95

- GERLACH, Christian. *Operative Planungen der Wehrmacht für den Krieg gegen die Sowjetunion und die deutsche Vernichtungspolitik* in QUINKERT, Babette (ed.). "Wir sind die Herren dieses Landes". Ursachen, Verlauf und Folgen des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion. Hamburg: VSA, 2002, 55-63
- GERSHOM, Yonassan. *Beyond the Ashes: Cases of Reincarnation from the Holocaust*. Virginia Beach: A.R.E. Press, 1992
- GERSHOM, Yonassan. *From Ashes to Healing: Mystical Encounters with the Holocaust: Fifteen True Stories Collected and Annotated*. Virginia Beach: A.R.E. Press, 1996
- GERSTENBERGER, Heide en SCHMIDT, Dorothea (eds.) *Normalität oder Normalisierung? Geschichtswerkstätten und Faschismusanalyse*. Münster: Westfälisches Dampfboot, 1987
- GEISSNER, Klaus. *Geheime Feldpolizei. Die 'Gestapo der Wehrmacht'* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo. Mythos und Realität*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995, 492-507
- GIBSON, James L. en BINGHAM, Richard D. *Civil Liberties and Nazis: The Skokie Free-Speech Controversy*. New York: Praeger, 1985
- GIDDENS, Anthony. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press, 1984
- GIDDENS, Anthony. *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press, 1990
- GIDDENS, Anthony. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press, 1991
- GIDDENS, Anthony. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Stanford: Stanford University Press, 1994
- GIDDENS, Anthony. *Living in a Post-Traditional Society* in BECK, Ulrich, GIDDENS, Anthony en LASH, Scott (eds.). *Reflexive Modernization. Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford: Stanford University Press, 1994, 56-109
- GIDDENS, Anthony. *In Defence of Sociology: Essays, Interpretations, and Rejoinders*. Cambridge: Polity Press, 1996
- GIDDENS, Anthony. *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Oxford: Polity Press, 1998
- GIDDENS, Anthony. *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. London: Routledge, 2003 [1999]
- GIDDENS, Anthony. *Reith Lecture 2: Risk* op http://news.bbc.co.uk/1/hi/english/static/events/reith_99/week2/week2.htm
- GIEBELER, Karl, LUTZ, Thomas en LECHNER, Silvester (eds.). *Die frühen Konzentrationslager in Deutschland. Austausch zum Forschungsstand und zur pädagogischen Praxis in Gedenkstätten*. Bad Boll: Evangelische Akademie, 1996
- GIGLIOTTI, Simone en LANG, Berel (ed.). *The Holocaust: A Reader*. Malden: Blackwell, 2005
- GILBERT, Felix. *From Art History to the History of Civilization: Aby Warburg* in *Journal of Modern History*, 1972, 44, 3, 381-391
- GILBERT, Martin. *The Holocaust: The Jewish Tragedy*. London: Collins, 1986
- GILBERT, Martin. *Atlas of the Holocaust*. New York : William Morrow & Company, 1993 [1982]
- GILDEA, Robert. *The Past in French History*. New Haven: Yale University Press, 1994
- GILLIS, John (ed.). *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton: Princeton University Press, 1994
- GILLIS, John. *Memory and Identity: The History of a Relationship* in GILLIS, John (ed.). *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton: Princeton University Press, 1994, 3-24
- GINZBURG, Carlo. *Distance and Perspective: Reflections on Two Metaphors* in LEERSEN, Joep en RIGNEY, Ann (eds.). *Historians and Social Values*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000, 19-31
- GLANZ, Jeffrey. *Ten Suggestions for Teaching the Holocaust* in *The History Teacher*, 1999, 32, 4, 547-565
- GLOVER, Jonathan. *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century*. London: Jonathan Cape, 1999
- GLUCKSMANN, André. *Les maîtres penseurs*. Paris: Grasset, 1977
- GOBLE, Paul. *To Counter Ukraine's Charges of Genocide, Moscow Admits to Mass Murder in Window On Eurasia*, 26 februari 2009
- GODWIN, Mike. *Meme, Counter-Meme* in *Wired*, 1994, 2.10, 10
- GOEBBELS, Joseph en FRÖHLICH, Elke. *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Teil II: Diktate 1941-1945. Band 1. Juli-September 1941*. München: K.G. Saur, 1996
- GOFFMAN, Ethan. *Imagining Each Other: Blacks and Jews in Contemporary American Literature*. Albany: Suny Press, 2000
- GOLCZEWSKI, Frank. *Polen* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 411-497
- GOLDBERG, Esther en GILBERT, Martin. *Holocaust Memoir Digest: Survivors' Published Memoirs with Study Guide and Maps*. London: Vallentine Mitchell, 2004

- GOLDBERGER, Leo. *The Rescue of the Danish Jews: Moral Courage under Stress*. New York: New York University Press, 1987
- GOLDHAGEN, Daniel J. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Knopf, 1996
- GOLSAN, Richard J. *Introduction to the English-Language Edition: The Politics of History and Memory in France in the 1990s* in ROUSSO, Henry (ed.). *Stalinism and Nazism: History and Memory Compared*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2004, ix-xxvi
- GORMAN, Jonathan. *Historians and Their Duties in History and Theory*, 2004, 43, 4, 103-117
- GOSHEN, Seev. *Eichmann und die Nisko-Aktion im Oktober 1939. Eine Fallstudie zur NS-Judenpolitik in der letzten Etappe vor der 'Endlösung'* in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1981, 29, 1, 74-96
- GOTTDIENER, Mark (ed.). *New Forms of Consumption: Consumers, Culture, and Commodification*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2000
- GOTTDIENER, Mark. *Introduction* in GOTTDIENER, Mark (ed.). *New Forms of Consumption: Consumers, Culture, and Commodification*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2000, ix-xvii
- GOUREVITCH, Philip. *Behold Now Behemoth: The Holocaust Memorial Museum, One More American Theme Park* in *Harper's Magazine*, 1993, 287
- GOUREVITCH, Philip. *A Dissent on "Schindler's List"* in *Commentary*, 1994, 97, 2, 49-50
- GOUREVITCH, Philip. *The Memory Thief* in *The New Yorker*, 14 juni 1999
- GRABITZ, Helge. *Iwan Demjanjuk zum Tode verurteilt. Anmerkungen zur strafrechtlichen Verantwortung der "Trawniki"* in *Tribüne*, 1988, 27, 108, 176-182
- GRABITZ, Helge (ed.). *Täter und Gehilfen des Endlösungswahns. Hamburger Verfahren wegen NS-Gewaltverbrechen 1946-1996*. Hamburg: Ergebnisse, 1999
- GRABITZ, Helge en SCHEFFLER, Wolfgang. *Letzte Spuren. Ghetto Warschau, SS-Arbeitslager Trawniki, Aktion Erntefest. Fotos und Dokumente über Opfer des Endlösungswahns im Spiegel der historischen Ereignisse*. Berlin: Edition Hentrich, 1988
- GRAML, Hermann. *Reichskristallnacht. Antisemitismus und Judenverfolgung im Dritten Reich*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1988
- GRAML, Hermann en HENKE, Klaus-Dietmar (eds.). *Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1988
- GRAMSCI, Antonio. *Selections From the Prison Notebooks*. London: Lawrence & Wishart, 1971
- GRASS, Günter. *Geschenkte Freiheit – Versagen, Schuld, vertane Chancen* in *Die Zeit*, 10 mei 1985
- GRAU, Günter (ed.). *Hidden Holocaust? Gay and Lesbian Persecution in Germany, 1933-45*. London: Cassell, 1995
- GRAU, Günter. *Final Solution of the Homosexual Question? The Antihomosexual Policies of the Nazis and the Social Consequences for Homosexual Men* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 338-344
- GREEN, Barbara B. *Stalinist Terror and the Question of Genocide: The Great Famine* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 137-161
- GREENBERG, Irving. *Cloud of Smoke, Pillar of Fire: Judaism, Christianity, and Modernity after the Holocaust* in FLEISCHER, Eva (ed.). *Auschwitz: Beginning of a New Era? Reflections on the Holocaust*. New York: KTAV, 1977, 7-55
- GREENBERG, Irving. *The Third Great Cycle of Jewish History*. New York: National Jewish Resource Center, 1981
- GREENBERG, Irving. *Voluntary Covenant*. New York: National Jewish Resource Center, 1982
- GREENBERG, Irving. *The Jewish Way: Living the Holidays*. New York: Summit Books, 1988
- GREENBERG, Gershon. *Ultra-Orthodox Jewish Thought about the Holocaust since World War II: The Radicalized Aspect* in KATZ, Steven T. (ed.). *The Impact of the Holocaust on Jewish Theology*. New York: New York University Press, 2005, 132-160
- GREENSPAN, Louis I. en NICHOLSON, Graeme (eds.). *Fackenheim: German Philosophy and Jewish Thought*. Toronto: University of Toronto Press, 1992
- GREGORY, Jay. *Other People's Holocausts: Trauma, Empathy, and Justice in Anna Deavere Smith's Fires in the Mirror* in *Contemporary Literature*, 2007, 48, 1, 119-150
- GREIF, Gideon. *Gas Chambers* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 227-241
- GRENVILLE, John A.S. *Neglected Holocaust Victims: The Mischlinge, the Jüdischversippte, and the Gypsies* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 315-326
- GREVER, Maria. *De encensering van de tijd op* <http://publishing.eur.nl/ir/repub/asset/1813/oratiegrever.pdf>
- GRIFFIN, Emory A. *Communication: A First Look at Communication Theory*. Boston: McGraw Hill, 2003

- GRIFFIN, Michael. *The Great War Photographs: Constructing Myths of History and Photojournalism* in BRENNEN, Bonnie en HARDT, Hanno (eds.). *Picturing the Past: Media, History, and Photography*. Urbana: University of Illinois Press, 1999, 122-157
- GROSS, Jan T. *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton: Princeton University Press, 2001
- GROSS, Jan T. *Jews and Their Polish Neighbors: The Case of Jedwabne in the Summer of 1941* in ZIMMERMAN, Joshua D. (ed.). *Poles and Jews During the Holocaust and Its Aftermath*. New Brunswick: Rutgers, 2003, 69-82
- GROßE KRACHT, Klaus. *Die zankende Zunft. Historische Kontroversen in Deutschland nach 1945*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005
- GROSSMAN, Naomi. *Ghettos: Hunger and Disease* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 259-265
- GRUNER, Wolf. *Juden bauen die "Straßen des Führers". Zwangsarbeit und Zwangsarbeitslager für nichtdeutsche Juden im Altreich 1940 bis 1943/44* in *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1996, 44, 9, 789-808
- GRUNER, Wolf. *Organisation Schmelzt* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 628
- GRUNER, Wolf. *Jewish Forced Labor under the Nazis: Economic Needs and Racial Aims, 1938-1944*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006
- Günter Grass über seine Zeit bei der Waffen-SS in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 16 augustus 2006
- GUREVITCH, Michael, BENNETT, Tony, CURRAN, James en WOOLLACOTT, Janet (eds.). *Culture, Society, and the Media*. London: Routledge, 1982
- GUR-ZE'EV, Ilan. *The Morality of Acknowledging/Not-Acknowledging the Other's Holocaust/Genocide* in *Journal of Moral Education*, 1998, 27, 2, 161-177
- GUR-ZE'EV, Ilan. *The Production of Self and the Destruction of the Other's Memory and Identity in Israeli/Palestinian Education on the Holocaust/Nakbah* in *Studies in Philosophy and Education*, 2001, 20, 255-266
- GUSHEE, David P. *Many Paths to Righteousness: An Assessment of Research on Why Righteous Gentiles Helped Jews in Holocaust and Genocide Studies*, 1993, 7, 3, 372-401
- GUTMAN, Israel. *Auschwitz – An Overview* in GUTMAN, Israel en BERENBAUM, Michael (eds.). *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*. Bloomington: Indiana University Press, 1994, 5-33
- GUTMAN, Israel en FRIEDMAN, Ina R. *Jews of Warsaw 1939-1943: Ghetto, Underground, Revolt*. Bloomington: Indiana University Press, 1989 [1982]
- GUTMAN, Israel en BERENBAUM, Michael (eds.). *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*. Bloomington: Indiana University Press, 1994
- GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993]
- GUTERMAN, Belah. *A Narrow Bridge to Life: Jewish Forced Labor and Survival in the Gross-Rosen Camp System, 1940-1945*. New York: Berghahn Books, 2008
- HAAS, Peter J. *Morality after Auschwitz: The Radical Challenge of the Nazi Ethic*. Philadelphia: Fortress Press, 1988
- HAAS, Peter J. *The Morality of Auschwitz: Moral Language and the Nazi Ethic* in BAUER, Yehuda et al. (ed.). *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 1893-1902
- HAAS, Peter J. *Doing Ethics in an Age of Science* in BEMPORAD, Jack, PAWLIKOWSKI, John T. en SIEVERS, Joseph (eds.). *Good and Evil After Auschwitz: Ethical Implications for Today*. Hoboken: Ktav, 2000, 109-117
- HABERMAS, Jürgen. *Technik und Wissenschaft als Ideologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1969 [1968]
- HABERMAS, Jürgen en HEINRICH, Dieter (eds.). *Zwei Reden. Aus Anlaß der Verleihung des Hegel-Preises 1973 der Stadt Stuttgart an Jürgen Habermas am 19. Januar 1974*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974
- HABERMAS, Jürgen. *Können komplexe Gesellschaften eine vernünftige Identität ausbilden?* in HABERMAS, Jürgen en HEINRICH, Dieter (eds.). *Zwei Reden. Aus Anlaß der Verleihung des Hegel-Preises 1973 der Stadt Stuttgart an Jürgen Habermas am 19. Januar 1974*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974, 23-84
- HABERMAS, Jürgen. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd 1. *Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981
- HABERMAS, Jürgen. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd 2. *Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981
- HABERMAS, Jürgen. *Die Kulturkritik der Neokonservativen in den U.S.A. und in der Bundesrepublik. Über eine Bewegung von Intellektuellen in zwei politischen Kulturen* in *Praxis International*, 1983, 2, 4, 339-358

- HABERMAS, Jürgen. *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des Kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1989 [1984]
- HABERMAS, Jürgen. *Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1985
- HABERMAS, Jürgen. *Die neue Unübersichtlichkeit. Kleine Politische Schriften V*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1985
- HABERMAS, Jürgen. *Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1985
- HABERMAS, Jürgen. *Law as Medium and Law as Institution* in TEUBNER, Gunther (ed.). *Dilemmas of Law in the Welfare State*. Berlin: Walter de Gruyter, 1985, 203-220
- HABERMAS, Jürgen. *Die Entsorgung der Vergangenheit. Ein kulturpolitisches Pamphlet* in *Die Zeit*, 24 mei 1985
- HABERMAS, Jürgen. *Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung* in *Die Zeit*, 11 juli 1986
- HABERMAS, Jürgen. *Vom öffentlichen Gebrauch der Historie. Das offizielle Selbstverständnis in der Bundesrepublik bricht auf* in *Die Zeit*, 7 november 1986
- HABERMAS, Jürgen. *Verpflichtende Melancholie. Geschichtsbewußtsein und posttraditionale Identität. Zur Westorientierung der Bundesrepublik* in *Frankfurter Rundschau*, 16 mei 1987
- HABERMAS, Jürgen. *Eine Diskussionsbemerkung* in HOFFMANN, Hilmar (ed.). *Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen. Eine Diskussion um politische Kultur in der Bundesrepublik aus Anlaß der Frankfurter Römerberg-Gespräche 1986*. Frankfurt am Main: Athenäum, 1987, 140-142
- HABERMAS, Jürgen. *Eine Art Schadensabwicklung. Kleine politische Schriften VI*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1987
- HABERMAS, Jürgen. *Die postnationale Konstellation. Politische Essays*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998
- HABERMAS, Jürgen en HEINRICH, Dieter (eds.). *Zwei Reden. Aus Anlaß der Verleihung des Hegel-Preises 1973 der Stadt Stuttgart an Jürgen Habermas am 19. Januar 1974*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974
- HACKETT, David A. *The Buchenwald Report*. Boulder: Westview Press, 1995
- HACKFORTH, R. *Moral Evil and Ignorance in Plato's Ethics* in *The Classical Quarterly*, 1946, 40, 3-4, 118-120
- HAIDU, Peter. *The Dialectics of Unspeakability: Language, Silence, and the Narratives of Desubjectification* in FRIEDLANDER, Saul (ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution"*. Cambridge: Harvard University Press, 1992, 277-299
- HALBWACHS, Maurice. *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Alcan, 1925
- HALBWACHS, Maurice. *La topographie légendaire des Évangiles en Terre sainte. Étude de mémoire collective*. Paris: Presses universitaires de France, 1941
- HALBWACHS, Maurice. *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press, 1992
- HALL, Stuart. *The Rediscovery of Ideology: Return of the Repressed in Media Studies* in GUREVITCH, Michael, BENNETT, Tony, CURRAN, James en WOOLLACOTT, Janet (eds.). *Culture, Society, and the Media*. London: Routledge, 1982, 56-90
- HALLIE, Phillip. *Lest Innocent Blood Be Shed: The Story of the Village of Le Chambon, and How Goodness Happened There*. New York: Harper & Row, 1979
- HANAGAN, Michael P. en TILLY, Charles (eds.). *Extending Citizenship, Reconfiguring States*. New York: Rowman & Littlefield, 1999
- HANCOCK, Donald M. *The United States, Europe, and Postindustrial Society* in *Comparative Politics*, 1971, 4, 1, 133-146
- HANCOCK, Ian. *Uniqueness, Gypsies and Jews* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 2017-2025
- HANCOCK, Ian. *Responses to the Porrajmos: The Romani Holocaust* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 39-64
- HANCOCK, Ian. *The Roots of Antigypsyism: To the Holocaust and After* in COLIJN, G. Jan en LITTELL, Marcia Sachs (eds.). *Confronting the Holocaust. A Mandate for the 21st Century*. Oxford: University Press of America, 1997, 19-49
- HANCOCK, Ian. *We Are the Romani People*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2002
- HANDLER, Richard. *Lessons from the Holocaust Museum* in *American Anthropologist*, 1994, 96, 3, 674-678
- HANSEN, Miriam Bratu. *Schindler's List is not Shoah. Second Commandment, Popular Modernism, and Public Memory* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 77-103
- HARRIS, Neil. *Museums and Controversy: Some Introductory Reflections* in *Journal of American History*, 1995, 82, 3, 1102-1110

- HARTMANN, Christian, HÜRTER, Johannes en JUREIT, Ulrike (eds.). *Verbrechen der Wehrmacht. Bilanz einer Debatte*. München: Beck, 2005
- HARTMAN, Geoffrey H. *On Traumatic Knowledge and Literary Studies in New Literary History*, 1995, 26, 537-563
- HARTMAN, Geoffrey H. *The Longest Shadow: In the Aftermath of the Holocaust*. Bloomington: Indiana University Press, 1996
- HARTMAN, Geoffrey H. *The Cinema Animal* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 61-77
- HARTOG, L. J. *Hoe ontstond de jodenmoord? Hitler, Amerika en de Endlösung*. Den Haag: SDU, 1994
- HARVEY, David. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell, 1989
- HASKELL, Thomas L. *Objectivity is not Neutrality: Rhetoric vs. Practice in Peter Novick's That Noble Dream in History and Theory*, 1990, 29, 2, 129-157
- HASKELL, Thomas L. *Objectivity: Perspective as Problem and Solution in History and Theory*, 2004, 43, 3, 341-359
- HASS, Aaron. *The Aftermath: Living with the Holocaust*. New York: Cambridge University Press, 1995
- HAß, Matthias. *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2002
- HATZFELD, Jean. *Into the Quick of Life: The Rwandan Genocide. The Survivors Speak: A Report*. London: Serpent's Tail, 2005
- HAVICK, John. *The Impact of the Internet on a Television-Based Society in Technology in Society*, 2000, 22, 273-287
- HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991
- HAYES, Peter. *Introduction* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 1-10
- HAYES, Peter. *Auschwitz, Capital of the Holocaust* in *Holocaust and Genocide Studies*, 2003, 17, 2, 330-350
- HEADLAND, Ronald. *The Einsatzgruppen: The Question of Their Initial Operations in Holocaust and Genocide Studies*, 1989, 4, 4, 401-412
- HEADLAND, Ronald. *Messages of Murder: A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service 1941-1943*. London, 1992
- HEELAS, Paul. *Introduction: Detraditionalization and its Rivals* in HEELAS, Paul, LASH, Scott en MORRIS, Paul. (eds.). *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity*. Cambridge: Blackwell, 1995, 1-20
- HEELAS, Paul, LASH, Scott en MORRIS, Paul. (eds.). *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity*. Cambridge: Blackwell, 1995
- HEER, Hannes. *Killing Fields. Die Wehrmacht und der Holocaust* in HEER, Hannes en NAUMANN, Klaus (eds.). *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*. Hamburg: Hamburger Edition, 1995, 57-77
- HEER, Hannes. *Die Logik des Vernichtungskrieges. Wehrmacht und Partisanenkampf* in HEER, Hannes en NAUMANN, Klaus (eds.). *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*. Hamburg: Hamburger Edition, 1995, 104-131
- HEER, Hannes. *Killing Fields: The Wehrmacht and the Holocaust in Belorussia, 1941-1942* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1997, 11, 1, 79-101
- HEER, Hannes. *Tote Zonen. Die deutsche Wehrmacht an der Ostfront*. Hamburg: Hamburger Edition, 1999
- HEER, Hannes en NAUMANN, Klaus (eds.). *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*. Hamburg: Hamburger Edition, 1995
- HEIBER, Helmut. *Hitlers Lagebesprechungen. Die Protokollfragmente seiner militärischen Konferenzen 1942-1945*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1962
- HEIDEGGER, Martin. *Der Ursprung des Kunstwerkes*. Stuttgart: Reclam, 1967 [1960]
- HEILBRONER, Robert L. *Visions of the Future: The Distant Past, Yesterday, Today, Tomorrow*. New York: Oxford University Press, 1996
- HEINSOHN, Gunnar. *What Makes the Holocaust a Uniquely Unique Genocide?* in *Journal of Genocide Research*, 2000, 2, 3, 411-430
- HEISE, Ursula K. *Science, Technology, and Postmodernism* in CONNOR, Steven. *The Cambridge Companion to Postmodernism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 136-167
- HELD, David, MCGREW, David G. en PERRATON, Jonathan. *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*. Stanford: Stanford University Press, 1999
- HENNINGSEN, Manfred. *The Politics of Symbolic Evasion: Germany and the Aftermath of the Holocaust* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald E. (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 396-411

- HENRI-LÉVY, Bernard. *La barbarie à visage humain*. Paris: Grasset, 1977
- HERBERT, Ulrich. *Rassismus und rationales Kalkül. Zum Stellenwert utilitaristisch verbrämter Legitimationsstrategien in der nationalsozialistischen Weltanschauung* in SCHNEIDER, Wolfgang (ed.). *Vernichtungspolitik. Eine Debatte über den Zusammenhang von Sozialpolitik und Genozid im nationalsozialistischen Deutschland*. Hamburg: Junius, 1991, 25-36
- HERBERT, Ulrich (ed.). *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945. Neue Forschungen und Kontroversen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1998
- HERBERT, Ulrich. *Vernichtungspolitik. Neue Antworten und Fragen zur Geschichte des "Holocaust"* in HERBERT, Ulrich (ed.). *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945. Neue Forschungen und Kontroversen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1998, 9-66
- HERBERT, Ulrich. *La politique d'extermination. Nouvelles réponses, nouvelles questions sur l'histoire de l'Holocauste* in *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 2000, 47, 2, 233-264
- HERBERT, Ulrich, ORTH, Karin en DIECKMANN, Christoph (eds.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur. Band I*. Göttingen: Wallstein, 1998
- HERF, Jeffrey. *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*. Cambridge: Harvard University Press, 2006
- HERMAN, Edward S. en CHOMSKY, Noam. *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. New York: Pantheon Books, 2002 [1988]
- HESCHEL, Abraham J. *Man Is Not Alone: A Philosophy of Religion*. New York: Farrar, Straus & Young, 1951
- HESCHEL, Abraham J. *Israel: An Echo of Eternity*. New York: Farrar, Straus & Young, 1969
- HEUNEMANN, Falk. *"Eine Wende ist notwendig" – Der Koalitionswechsel von 1982* in SCHWARZKOPF, Stefan (ed.). *Die Anatomie des Machtwechsels. Die sozialdemokratischen Regierungsübernahmen von 1969 und 1998*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2002, 80-111
- HILBERG, Raul. *German Motivations for the Destruction of the Jews in Midstream*, 1965, 11, 2, 23-40
- HILBERG, Raul. *The Significance of the Holocaust* in FRIEDLANDER, Henry en MILTON, Sybil (eds.). *The Holocaust: Ideology, Bureaucracy and Genocide*. Millwood: Kraus International Publications, 1980, 95-102
- HILBERG, Raul. *The Nature of the Process* in DIMSDALE, Joel E. (ed.). *Survivors, victims, and perpetrators: Essays on the Nazi Holocaust*. New York: Hemisphere Publishing Corporation, 1980, 5-54
- HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main: Fischer, 2007 [1985]
- HILBERG, Raul. *La bureaucratie de la solution finale* in FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 219-235
- HILBERG, Raul. *Le bilan démographique du génocide* in FURET, François (ed.). *Colloque de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. L'Allemagne nazie et le génocide juif*. Paris: Gallimard, 1985, 262-282
- HILBERG, Raul. *Bitburg as Symbol* in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 15-26
- HILBERG, Raul. *I Was Not There* in LANG, Berel (ed.). *Writing and the Holocaust*. New York: Holmes & Meier, 1988, 17-25
- HILBERG, Raul. *Tendenzen in der Holocaust-Forschung* in PEHLE, Walter H. (ed.). *Der historische Ort des Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1990, 71-80
- HILBERG, Raul. *Opening Remarks: The Discovery of the Holocaust* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 11-19
- HILBERG, Raul. *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933-1945*. New York: HarperPerennial, 1992
- HILBERG, Raul. *The Politics of Memory. The Journey of a Holocaust Historian*. Chicago: Ivan R. Dee, 1996
- HILBERG, Raul. *Wehrmacht und Judenvernichtung* in MANOSCHEK, Walter (ed.). *Die Wehrmacht im Rassenkrieg. Der Vernichtungskrieg hinter der Front*. Wien: Picus, 1996, 23-38
- HILBERG, Raul. *Sources of Holocaust Research: An Analysis*. Chicago: I.R. Dee, 2001
- HILBERG, Raul. *Auschwitz* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 32-44
- HILBERG, Raul. *Death Marches* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 137
- HILBERG, Raul. *Gypsies* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 271-277
- HILBERG, Raul. *Ghetto Formation* in GIGLIOTTI, Simone en LANG, Berel (ed.). *The Holocaust: A Reader*. Malden: Blackwell, 2005, 124-142
- HILBERG, Raul, OZICK, Cynthia, APPELFELD, Aharon en FRIEDLÄNDER, Saul. *Roundtable Discussion* in LANG, Berel (ed.). *Writing and the Holocaust*. New York: Holmes & Meier, 1988, 271-289

- HILDEBRAND, Klaus. *Geschichte oder "Gesellschaftsgeschichte"? Die Notwendigkeiten einer politischen Geschichtsschreibung von den internationalen Beziehungen* in *Historische Zeitschrift*, 1976, 223, 328-357
- HILDEBRAND, Klaus. *Staatskunst oder Systemzwang? Die 'deutsche Frage' als Problem der Weltpolitik* in *Historische Zeitschrift*, 1979, 228, 624-644
- HILDEBRAND, Klaus. *Deutscher Sonderweg und "Drittes Reich". Betrachtungen über ein Grundproblem der deutschen und europäischen Geschichte im 19. und 20. Jahrhundert* in MICHALKA, Wolfgang (ed.). *Die nationalsozialistische Machtergreifung*. Paderborn: Schöningh, 1984, 386-394
- HILDEBRAND, Klaus. *Das Zeitalter der Tyrannen. Geschichte und Politik. Die Verwalter der Aufklärung, das Risiko der Wissenschaft und die Geborgenheit der Weltanschauung: Eine Entgegnung auf Jürgen Habermas* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 31 juli 1986
- HILDEBRAND, Klaus. *Wer dem Abgrund entrinnen will, muss ihn aufs genaueste ausloten. Ist die neue deutsche Geschichtsschreibung revisionistisch?* in *Die Welt*, 22 november 1986
- HILDEBRAND, Klaus. *Hans W. Kochs Aspects of the Third Reich* in *Historische Zeitschrift*, 1986, 242, 465-466
- HILDEBRAND, Klaus. *Das Dritte Reich*. München: Oldenbourg, 2003 [1979]
- HILDESHEIMER, Esriel en KULKA, Otto Dov. *Deutschland* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 326-344
- HILLGRUBER, Andreas. *Politische Geschichte in moderner Sicht* in *Historische Zeitschrift*, 1973, 216, 529-552
- HILLGRUBER, Andreas. *Die ideologisch-dogmatische Grundlage der nationalsozialistischen Politik der Ausrottung der Juden in den besetzten Gebieten der Sowjetunion und ihre Durchführung 1941-1944* in *German Studies Review*, 1979, 2, 263-296
- HILLGRUBER, Andreas. *Die gescheiterte Großmacht. Eine Skizze des Deutschen Reiches, 1871-1945*. Düsseldorf: Droste, 1980
- HILLGRUBER, Andreas. *Endlich genug über Nationalsozialismus und Zweiten Weltkrieg*. Düsseldorf: Droste, 1982
- HILLGRUBER, Andreas. *Die Last der Nation. Fünf Beiträge über Deutschland und die Deutschen*. Düsseldorf: Droste, 1984
- HILLGRUBER, Andreas. *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*. Berlin: Wolf Jobst Siedler Verlag, 1986
- HILLGRUBER, Andreas. *Leserbrief in Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 23 augustus 1986
- HILLGRUBER, Andreas. *Für die Forschung gibt es kein Frageverbot. Ein Gespräch mit dem Kölner Historiker Andreas Hillgruber, der eine Bilanz der Revisionismus-Debatte zieht* in *Rheinischer Merkur*, 31 oktober 1986
- HILLGRUBER, Andreas. *Jürgen Habermas, Karl-Heinz Janssen und die Aufklärung Anno 1986* in *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1986, 12, 725-738
- HILLGRUBER, Andreas. *Mein "Schlußwort" zum sogenannten "Historikerstreit", 12 mei 1987* in *"Historikerstreit": Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 393-395
- HILLGRUBER, Andreas. *Der Ostkrieg und die Judenvernichtung* in UEBERSCHÄR, Gerd R. en WETTE, Wolfram (eds.). *Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion. "Unternehmen Barbarossa" 1941*. Frankfurt am Main: Fischer, 1991, 185-205
- HIMMELFARB, Gertrude. *On Looking into the Abyss: Untimely Thoughts on Culture and Society*. New York: Alfred A. Knopf, 1994
- HINDESS, Barry en Hirst, Paul Q. *Pre-Capitalist Modes of Reproduction*. London: Routledge & Kegan Paul, 1975
- HIRSCHFELD, Gerhard. *Niederlande* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 137-165
- HIRST, William en MANIER, David. *The Diverse Forms of Collective Memory* in ECHTERHOFF, Gerald en SAAR, Martin (eds.). *Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses*. Konstanz: UVK, 2002, 37-58
- "Historikerstreit": Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987
- HITCHENS, Christopher. *Minority Report* in *The Nation*, 19 oktober 1992
- HITZLER, Ronald. *"Der Vorhang im Tempel zerreißt ...": Orientierungsprobleme im Übergang zu einer 'anderen' Moderne* in BECK, Ulrich en SOPP, Peter (eds.). *Individualisierung und Integration. Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus?* Opladen: Leske & Budrich, 1997, 49-64
- HOBSBAWN, Eric. *Introduction: Inventing Tradition* in HOBSBAWN, Eric en RANGER, Terence (eds.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 1-14

- HOBBSAWN, Eric en RANGER, Terence (eds.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000
- HOFER, Walther (ed.). *Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933-1945*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1980 [1957]
- HOFFMANN, Hilmar (ed.). *Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen. Eine Diskussion um politische Kultur in der Bundesrepublik aus Anlass der Frankfurter Römerberg-Gespräche 1986*. Frankfurt am Main: Athenäum, 1987
- HOHENSEE, Jens. *Der erste Ölpreisschock 1973/74. Die politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen der arabischen Erdölpolitik auf die Bundesrepublik Deutschland und Westeuropa*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1996
- HÖHNE, Heinz. *Der Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS*. Gütersloh: Mohn, 1967
- HOLLOWAY, David. *The Soviet Union and the Arms Race*. New Haven: Yale University Press, 1983
- HOLSTEIN, Bernhard. *Stolen Soul*. Monroeville: University of Western Australia Press, 2004
- HOLSTEIN, James A. en MILLER, Gayle. *Rethinking Victimization: An Interactional Approach to Victimology in Symbolic Interaction*, 1990, 13, 1, 103-122
- HONAN, William H. *Holocaust Teaching Gaining a Niche, But Method Is Disputed* in *New York Times*, 12 april 1995
- HONIG, Jan Willem. *Srebrenica* in SHELTON, Dinah L. (ed. in chief). *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*. Vol. 1. Detroit: Macmillan Reference, 2005, 988-989
- HORKHEIMER, Max. *Zur Kritik der instrumentellen Vernunft. Aus den Vorträgen und Aufzeichnungen seit Kriegsende*. Frankfurt am Main: Fischer, 1985 [1967]
- HORKHEIMER, Max en ADORNO, Theodor. *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*. Amsterdam: Querido, 1946 [1944]
- HOROWITZ, Irving L. *Many Genocides, one Holocaust? The Limits of The Rights of States and the Obligations to Individuals in Modern Judaism*, 1981, 1, 1, 74-89
- HOROWITZ, Rosemary (ed.). *Elie Wiesel and the Art of Storytelling*. Jefferson: McFarland, 2006
- HOSKINS, Andrew. *New Memory: Mediating History in Historical Journal of Film, Radio and Television*, 2001, 21, 4, 333-346
- HÖSS, Rudolf. *Commandant of Auschwitz: The Autobiography of Rudolf Höss*. London: Phoenix Press, 2000 [1958]
- HOUWINK TEN CATE, Johannes. *De naam van de misdaad en de persoon van de schrijftafelmoordenaar*. Amsterdam: Vossiuspers, 2003
- HOUWINK TEN CATE, Johannes. *On the Outlawing of Genocide Denial* op <http://www.ceji.org/advocacy/On%20the%20Outlawing%20of%20Genocide%20Denial.pdf>
- HOVANNISIAN, Richard G. (ed.). *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*. New Brunswick: Transaction Publishers, 2003
- HOVANNISIAN, Richard G. *The Armenian Genocide: Wartime Radicalization or Premeditated Continuum*. Somerset: Transaction, 2006
- HOWE, Irving. *Writing and the Holocaust* in LANG, Berel (ed.). *Writing and the Holocaust*. New York: Holmes & Meier, 1988, 175-199
- HUE, Robert. *Nazisme, communisme: La comparaison est odieuse et inacceptable* in *L'Événement du Jeudi*, 13 november 1997
- HUFBAUER, Benjamin. *Presidential Temples: How Memorials and Libraries Shape Public Memory*. Lawrence: University Press of Kansas, 2006
- HUME, David. *Dialogues concerning natural religion*. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1988 [1779]
- HUNT, Lynn. *Politics, Culture, and Class in the French Revolution*. Berkeley: University of California Press, 1984
- HUNT, Scott, BENFORD, Robert en SNOW, David. *Identity Fields: Framing Processes and the Social Construction of Movement Identities* in LARANA, Enrique, JOHNSTON, Hank en GUSFIELD, Joseph (eds.). *New Social Movements, from Ideology to Identity*. Philadelphia: Temple, 1994, 184-208
- HUTTENBACH, Henry R. *Locating the Holocaust on the Genocide Spectrum: Towards a Methodology of Definition and Categorization* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 2026-2037
- HUTTENBACH, Henry R. *From the Editor: A Reply to Fackenheim (2). What Is Holocaust Uniqueness? Can Other Genocides Be Unique?* in *Journal of Genocide Research*, 2000, 2, 1, 7-9
- HUTTENBACH, Henry R. *From the Editor: Uniqueness (Redux): Trivialization By Any Name* in *Journal of Genocide Research*, 2001, 3, 2, 185-186
- HUTTON, Patrick H. *Collective Memory and Collective Mentalities: The Halbwachs-Ariès Connection in Historical Reflections*, 1988, 15, 2, 311-322
- HUTTON, Patrick H. *Memories of Trauma: Problems of Interpretation in History and Theory*, 2004, 43, 2, 249-

- HUYSE, Luc en HOFLACK, Kris. *De repressie in België* in MORELLI, Anne (ed.). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 235-242
- HUYSEN, Andreas. *After the Great Divide: Modernism, Mass Culture, Postmodernism*. London: Macmillan, 1986
- HUYSEN, Andreas. *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. London: Routledge, 1995
- HUYSEN, Andreas. *Present Pasts: Media, Politics, Amnesia in Public Culture*, 2000, 12, 1, 21-38
- HUYSEN, Andreas. *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford: Stanford University Press, 2003
- HÜRTER, Johannes. *Hitlers Heerführer. Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941/42*. München: Oldenbourg, 2007
- IGGERS, Georg G. *Historismus – Geschichte und Bedeutung. Eine kritische Übersicht der neuesten Literatur* in SCHOLTZ, Gunter (ed.). *Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts. Eine internationale Diskussion*. Berlin: Akademie Verlag, 1997, 110-126
- IMHOF, Kurt. *Europäische Museen der Zukünfte* in KREIS, Georg (ed.). *Europa als Museumobjekt*. Basel: Europainstitut der Universität Basel, 2008, 48-61
- INIKORI, J. E. en ENGERMAN, Stanley L. (eds.). *The Atlantic Slave Trade: Effects on Economics, Societies and Peoples in Africa, the Americas, and Europe*. Durham: Duke University Press, 1992
- INSDORF, Annette. *Indelible Shadows: Film and the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003
- IOANID, Radu. *The Holocaust in Romania: The Iasi Pogrom of June 1941 in Contemporary European History*, 1993, 2, 2, 119-148
- IOANID, Radu. *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940-1944*. Chicago: Ivan R. Dee, 2000
- IOANID, Radu. *Romania* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 575-580
- IRVING, David. *The Destruction of Dresden*. London: William Kimber & Co., 1963
- IRVING, David. *Hitler's War: 1939-1942*. London: Macmillan, 1983 [1977]
- IRWIN-ZARECKA, Iwona. *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*. New Brunswick: Transaction, 1994
- ISNENGHI, Mario (ed.). *I luoghi della memoria. Simboli e miti dell'Italia unita*. 3 Volumi. Roma: Laterza, 1996-1997
- ISRAEL, Jonathan I. *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity*. Oxford: Oxford University Press, 2001
- IVY, Robert. *Memorials, Monuments, and Meaning in Architectural Record*, 2002, 190, 7, 84-87
- JACOBS, Paul. *Eichmann and Jewish Identity in New Leader*, 1961, 44, 12-15
- JACOBS, Steven L. *Treblinka* in CHARNY, Israel (ed. in chief). *Encyclopedia of Genocide*. Vol. 1. Oxford: ABC-Clio, 1999, 304-306
- JÄCKEL, Eberhard. *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt GmbH, 1981 [1969]
- JÄCKEL, Eberhard. *Die elende Praxis der Untersteller. Die Einmaligkeit der nationalsozialistischen Verbrechen läßt sich nicht leugnen* in *Die Zeit*, 12 september 1986
- JÄCKEL, Eberhard, GESTRICH, Andreas, KUHN, Axel en VOIGT, Johannes H. *Umgang mit Vergangenheit. Beiträge zur Geschichte*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1989
- JÄCKEL, Eberhard en ROHWER, Jürgen (eds.). *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg. Entschlussbildung und Verwirklichung*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1985
- JÄGER, Friedrich en RÜSEN, Jörn. *Geschichte des Historismus. Eine Einführung*. München: Beck, 1992
- JAIMES, M. Annette (ed.). *The State of Native America: Genocide, Colonization, and Resistance*. Boston: South End Press, 1992
- JAIMES, M. Annette. *Sand Creek: The Morning After* in JAIMES, M. Annette (ed.). *The State of Native America: Genocide, Colonization, and Resistance*. Boston: South End Press, 1992, 1-12
- JAMESON, Fredric. *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. London: Verso, 1991 [1984]
- JANKÉLÉVITCH, Vladimir. *Le paradoxe de la morale*. Paris: Seuil, 1981
- JANKÉLÉVITCH, Vladimir. *L'imprescriptible. Pardonner? Dans l'honneur et la dignité*. Paris: Seuil, 1986
- JANSSENS, Jeroen. *De herdenking van 1830. Een Belgische, Brusselse, Waalse of Franstalige traditie?* in RIETBERGEN, Peter en VERSCHAFFEL, Tom (eds.). *De Erfenis van 1830*. Leuven: Acco, 2006, 121-136
- JARAUSCH, Konrad H. en LINDENBERGER, Thomas (eds.). *Conflicted Memories: Europeanizing Contemporary Memories*. New York: Berghahn Books, 2007
- JARAUSCH, Konrad H. en LINDENBERGER, Thomas. *Contours of a Critical History of Contemporary Europe: A Transnational Agenda* in JARAUSCH, Konrad H. en LINDENBERGER, Thomas (eds.). *Conflicted Memories: Europeanizing Contemporary Memories*. New York: Berghahn Books, 2007

- JELINEK, Yeshayahu. *Protectorate of Bohemia and Moravia* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 77-82
- JELINEK, Yeshayahu. *Yugoslavia* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 706-718
- JELINEK, Yeshayahu en ROZETT, Robert. *Slowakei* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1322-1323
- JENS, Walter (ed.). *Streit um die Neue Wache. Zur Gestaltung einer zentralen Gedenkstätte*. Berlin: Akademie der Künste, 1993
- JERSAK, Tobias, *Die Interaktion von Kriegsverlauf und Judenvernichtung. Ein Blick auf Hitlers Strategie im Sommer 1941* in *Historische Zeitschrift*, 1999, 268, 311-374
- JERSAK, Tobias. *Blitzkrieg Revisited: A New Look at Nazi War and Extermination Planning* in *Historical Journal*, 2000, 43, 2, 565-582
- Jewish Congress Institute of Jewish Affairs. *Statistics on Jewish Casualties During Axis Domination*. New York, 1945
- JOERGES, Christian. *Introduction to the Special Issue: Confronting Memories: European "Bitter Experiences" and the Constitutionalization Process: Constructing Europe in the Shadow of its Pasts* in *German Law Journal*, 2005, 6, 2, 245-254
- JOHANSEN, Per Ole. *Norway* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 446-451
- JOHNSON, Nuala C. *Ireland, the Great War and the Geography of Remembrance*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003
- JONAS, Hans. *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1984
- JONAS, Hans en VOGEL, Lawrence. *Mortality and Morality: A Search for the Good after Auschwitz*. Evanston: Northwestern University Press, 1996
- JONCA, Karol. *Kristallnacht* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 385-391
- JONES, Del. *The Black Holocaust: Global Genocide*. Philadelphia: Hikeka Press, 1992
- JOYNT, Carey B. en RESCHER, Nicholas. *The Problem of Uniqueness in History* in *History and Theory*, 1961, 1, 2, 150-162
- JUDT, Tony. *The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe* in *Daedalus*, 1992, 121, 83-119
- JUDT, Tony. *Communism Was Mass Murder From the Outset* in *International Herald Tribune*, 23 december 1997
- JUDT, Tony. *À la Recherche du Temps Perdu* in *New York Review of Books*, 1998, 45, 19, 51-58
- JUDT, Tony. *The Morbid Truth* in *New Republic*, 1999, 221, 3/4, 36-40
- JUDT, Tony. *The 'Problem of Evil' in Postwar Europe* in *New York Review of Books*, 14 februari 2008
- JULLIARD, Jacques. *Ne dites plus jamais "jamais"* in *Le nouvel observateur*, 20-26 november 1997
- JULLIARD, Jacques. *L'année des fantômes: Journal 1997*. Paris: Grasset, 1998
- KAASE, Max en KLINGEMANN, Hans-Dieter (eds.). *Wahlen und Wähler. Analysen aus Anlaß der Bundestagswahl 1987*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1990
- KAIENBURG, Hermann. *Jüdische Arbeitslager an der "Straße der SS"* in 1999. *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 1996, 11, 1, 13-39
- KAIENBURG, Hermann. *Die Wirtschaft der SS*. Berlin: Metropol, 2003
- KAIENBURG, Hermann. *KZ und Wirtschaft im Zweiten Weltkrieg* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 1. *Die Organisation des Terrors*. München: Beck, 2005, 179-194
- KAILITZ, Steffen (ed.). *Die Gegenwart der Vergangenheit. Der "Historikerstreit" und die deutsche Geschichtspolitik*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2008
- KAISER, Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Propyläen, 2002
- KAKU, Michio. *Visions: How Science Will Revolutionize the Twenty-First Century*. Oxford: Oxford University Press, 1999 [1997]
- KAMMEN, Michael G. *The Mystic Chords of Memory: The Transformation of Tradition in American Culture*. New York: Alfred A. Knopf, 1991
- KANSTEINER, Wulf. *From Exception to Exemplum: The New Approach to Nazism and the "Final Solution"* in *History and Theory*, 1994, 33, 2, 145-171
- KANSTEINER, Wulf. *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies* in *History and Theory*, 2002, 41, 2, 179-197

- KANSTEINER, Wulf. *In Pursuit of German Memory: History, Television, and Politics after Auschwitz*. Athens: Ohio University Press, 2006
- KANT, Immanuel. *Grundlegung der Metaphysik der Sitten*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2004 [1785]
- KANT, Immanuel. *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*. Neuwied, 1793
- KANT, Immanuel. *Der Streit der Fakultäten*. Hamburg: Felix Meiner, 1959 [1798]
- KAPLAN, Dana Evan (ed.). *The Cambridge Companion to American Judaism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005
- KAPLAN, Flora S. (ed.). *Museums and the Making of Ourselves: The Role of Objects in National Identity*. London: Leicester University Press, 1994
- KAPLAN, Flora S. Introduction in KAPLAN, Flora S. (ed.). *Museums and the Making of Ourselves: The Role of Objects in National Identity*. London: Leicester University Press, 1994, 1-15
- KAPLAN, Harold. *Conscience and Memory: Meditations in a Museum of the Holocaust*. Chicago: University of Chicago Press, 1994
- KAPLAN, Marion A. *When the Ordinary Became Extraordinary: German Jews Reacting to Nazi Persecution, 1933-1939* in GELLATELY, Robert en STOLTZFUS, Nathan (eds.). *Social Outsiders in Nazi Germany*. Princeton: Princeton University Press, 2001, 66-98
- KARP, Ivan, KRATZ, Corinne A., SZWAJA, Lynn en YBARRA-FRAUSTO, Tomás (eds.). *Museum Frictions: Public Cultures/Global Transformations*. Durham: Duke University Press, 2006
- KATTAGO, Siobhan. *Ambiguous Memory: The Nazi Past and German National Identity*. Westport: Praeger, 2001
- KATZ, Jacob. *Was the Holocaust Predictable?* in *Commentary*, 1975, 59, 5, 41-48
- KATZ, Steven T. *Post-Holocaust Dialogues: Critical Studies in Modern Jewish Thought*. New York: New York University Press, 1983
- KATZ, Steven T. *Defining the Uniqueness of the Holocaust* in COHN-SHERBOK, Dan (ed.). *A Traditional Quest: Essays in Honour of Louis Jacobs*. Sheffield: JSOT Press, 1991, 42-57
- KATZ, Steven T. *Historicism, the Holocaust, and Zionism: Critical Studies in Modern Jewish Thought and History*. New York: New York University Press, 1993
- KATZ, Steven T. *The Holocaust in Historical Context*. Vol. 1. *The Holocaust and Mass Death Before the Modern Age*. Oxford: Oxford University Press, 1994
- KATZ, Steven T. *The Uniqueness of the Holocaust: The Historical Dimension* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 19-38
- KATZ, Steven T. *Radical Historical Discontinuity: Explaining the Holocaust* in FRANKEL, Jonathan (ed.). *The Fate of the European Jews, 1939-1945: Continuity or Contingency?* Oxford: Oxford University Press, 1997, 41-55
- KATZ, Steven T. *The Shoah* in FRANK, Daniel H. en LEAMAN, Oliver (eds.). *History of Jewish Theology*. London: Routledge, 1997, 759-776
- KATZ, Steven T. *The Holocaust. A Very Particular Racism* in BERENBAUM, Michael and PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1998, 56-63
- KATZ, Steven T. (ed.). *The Impact of the Holocaust on Jewish Theology*. New York: New York University Press, 2005
- KATZ, Steven T., BIDERMAN, Shlomo en GREENBERG, Gershon. *Wrestling with God: Jewish Theological Responses during and after the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press, 2007
- KAUFMAN, Theodore N. *Germany Must Perish!* Newark: Argyle Press, 1941
- KAYE, Harvey J. *The Making of American Memory in American Quarterly*, 1994, 46, 2, 251-259
- KEKES, John. *The Roots of Evil*. Ithaca: Cornell University Press, 2005
- KELLNER, Hans. "Never Again" is Now in *History and Theory*, 1994, 33, 2, 127-144
- KELNER, Shaul. *Tours that Binds: Diaspora, Pilgrimage and Israeli Birthright Tourism*. New York: New York University Press, 2010
- KENEZ, Peter. *The Uniqueness of the Holocaust in Judaism*, 1998, 47, 1, 123-128
- KENRICK, Donald (ed.). *The Gypsies During the Second World War*. Volume 3. *The Final Chapter*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2006
- KENRICK, Donald en PUXON, Grattan. *The Destiny of Europe's Gypsies*. London: Heinemann for Sussex University Press, 1972
- KERSHAW, Ian. "Working Towards the Führer." *Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship in Contemporary European History*, 1993, 2, 103-118
- KERSHAW, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Fourth Edition. London: Arnold, 2000
- KERSHAW, Ian. *The 'Hitler Myth': Image and Reality in the Third Reich*. Oxford: Oxford University Press, 1987
- KERSHAW, Ian. *Hitler, 1936-1945: Nemesis*. New York: Norton, 2000

- KERSHAW, Ian. *Hitler and the Uniqueness of Nazism* in *Journal of Contemporary History*, 2004, 39, 2, 239-254
- KERSHAW, Ian. *Improvised Genocide? The Emergence of the 'Final Solution' in the 'Warthegau'?* in CESARANI, David en KAVANAUGH, Sarah (eds.). *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*. Vol. 2. *From the Persecution of the Jews to Mass Murder*. London: Routledge, 2004, 322-349
- KERSHAW, Ian en LEWIN, Moshe (eds.). *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997
- KERSHAW, Ian en LEWIN, Moshe. *Introduction: The Regimes and Their Dictators: Perspectives of Comparison* in KERSHAW, Ian en LEWIN, Moshe (eds.). *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997 [1996], 1-25
- KERTÉSZ, Imre. *Who Owns Auschwitz?* in *The Yale Journal of Criticism*, 2001, 14, 1, 267-272
- KESTELOOT, Chantal. *Eerst Belg, dan Vlaming en Waal. De Vlaamse en de Waalse beweging en de revolutie van 1830* in RIETBERGEN, Peter en VERSCHAFFEL, Tom (eds.). *De Erfenis van 1830*. Leuven: Acco, 2006, 91-120
- KIERNAN, Ben. *The Pol Pot Regime: Race, Power, and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975-1979*. New Haven: Yale University Press, 2008 [1996]
- KIERNAN, Ben. *Khmer Rouge* in SHELTON, Dinah L. (ed. in chief). *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*. Vol. 2. Detroit: Macmillan Reference, 2005, 611-612
- KIMMERLING, Baruch. *Academic History Caught in the Cross-Fire: The Case of Israeli-Jewish Historiography in History & Memory*, 1995, 7, 1, 41-65
- KIRCHHOFF, Hans. *Denmark* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 146-148
- KIRK, Alan. *Social and Cultural Memory* in KIRK, Alan en THATCHER, Tom (eds.). *Memory, Tradition, and Text: Uses of the Past in Early Christianity*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2005, 1-24
- KIRK, Alan en THATCHER, Tom (eds.). *Memory, Tradition, and Text: Uses of the Past in Early Christianity*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2005
- KITCHENS, James H., III. *The Bombing of Auschwitz Reexamined* in NEWTON, Verne W. (ed.). *FDR and the Holocaust*. New York: St. Martin's Press, 1996, 183-217
- KLARSFELD, Serge en STEINBERG, Maxime. *Mémorial de la déportation des juifs de Belgique*. Bruxelles: Union des Déportés Juifs en Belgique, 1982
- KLEE, Ernst en DRESSEN, Willi (eds.). *"Gott mit uns". Der deutsche Vernichtungskrieg im Osten 1939-1945*. Frankfurt am Main: Fischer, 1989
- KLEE, Ernst, RIESS, Volker en DRESSEN, Willi (eds.). *"Schöne Zeiten". Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer*. Frankfurt am Main: Fischer, 1988
- KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Edition Hentrich, 1997
- KLEIN, Peter. *Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD bis zum Angriff auf die Sowjetunion* in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Hentrich, 1997, 9-28
- KLEIN, Peter. *Zwischen den Fronten. Die Zivilbevölkerung Weißrusslands und der Krieg der Wehrmacht gegen die Partisanen* in QUINKERT, Babette (ed.). *"Wir sind die Herren dieses Landes". Ursachen, Verlauf und Folgen des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion*. Hamburg: VSA, 2002, 82-103
- KLEIN, Peter. *Kulmhof/Chelmo* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 8. München: Beck, 2008, 301-328
- KLEMPERER, Victor. *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten*. Band 2. *Tagebücher 1942-1945*. Berlin: Aufbau-Verlag, 1995
- KLEY, Stefan. *Intention, Verkündung, Implementierung. Hitlers Reichstagsrede vom 30. Januar 1939* in *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2000, 48, 3, 197-213
- KLINKHAMMER, Lutz. *Der Partisanenkrieg der Wehrmacht 1941-1944* in MÜLLER, Rolf-Dieter en VOLKMANN, Hans-Erich (eds.). *Die Wehrmacht. Mythos und Realität*. München: Oldenbourg, 1999, 815-836
- KLOTZ, Johannes. *Die Ausstellung "Vernichtungskrieg, Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944". Zwischen Geschichtswissenschaft und Geschichtspolitik* in BALD, Detlef, KLOTZ, Johannes en WETTE, Wolfram (eds.). *Mythos Wehrmacht. Nachkriegsdebatten und Traditionspflege*. Berlin: Aufbau Taschenbuch Verlag, 2001, 116-176
- KLÜGER, Ruth. *Weiter leben. Eine Jugend*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1994
- KLÜGER, Ruth. *Gelesene Wirklichkeit. Fakten und Fiktionen in der Literatur*. Göttingen: Wallstein, 2006
- KMEC, Sonja, MAJERUS, Benoît, MARGUE, Michel en REPORTE, Pit (eds.). *Lieux de mémoire au Luxembourg – Erinnerungsorte in Luxembourg*. Luxembourg: Éditions Saint-Paul, 2007
- KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und*

- Völkermord. München: C.H. Beck, 2002
- KNOP, Martin. Viktor Arajs. Kollaboration beim Massenmord in DANCKWORTT, Barbara, QUERG, Thorsten, SCHÖNINGH, Claudia en WIPPERMANN, Wolfgang (eds.). *Historische Rassismusforschung. Ideologen, Täter, Opfer*. Hamburg: Argument, 1995, 231-245
- KOCH, Carina. Neue Ostpolitik in FISCHER, Torben en LORENZ, Matthias N. (eds.) *Lexikon der "Vergangenheitsbewältigung" in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*. Bielefeld: Transcript, 2007, 191-193
- KOCHAN, Lionel. Anne Frank in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 472-474
- KOCKA, Jürgen. Hitler sollte nicht durch Stalin und Pol Pot verdrängt werden. Über Versuche deutscher Historiker, die Ungeheuerlichkeit von NS-Verbrechen zu relativieren in *Frankfurter Rundschau*, 23 september 1986
- KOCKA, Jürgen. *German History before Hitler: The Debate about the German Sonderweg* in *Journal of Contemporary History*, 1988, 23, 1, 3-16
- KOCKA, Jürgen. *German Identity and Historical Comparison: After the Historikerstreit* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 279-293
- KOCKA, Jürgen. *Asymmetrical Historical Comparison: The Case of the German Sonderweg* in *History and Theory*, 1999, 38, 1, 40-50
- KOEHL, Robert L. *RKFDV: German Resettlement and Population Policy, 1939-1945: A History of the Reich Commission for the Strengthening of Germandom*. Cambridge: Harvard University Press, 1957
- KOGON, Eugen, LANGBEIN, Hermann en RÜCKERL, Adalbert (eds.). *Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas*. Frankfurt am Main: Fischer, 1983
- KOHL, Helmut. *Erinnerungen: 1930-1982*. München: Droemer, 2004
- KOHL, Helmut. *Erinnerungen: 1982-1990*. München: Droemer, 2005
- KOHN, Richard H. *History and the Culture Wars: The Case of the Smithsonian Institution's Enola Gay Exhibit* in *Journal of American History*, 1995, 82, 3, 1036-1063
- KOONZ, Claudia. *The Nazi Conscience*. Cambridge: Belknap Press, 2003
- KORHERR, Richard. *Die Endlösung der europäischen Judenfrage*. Statistischer Bericht, 23 maart 1943 (<http://www.ns-archiv.de/verfolgung/korherr/korherr-lang.php>)
- KOSELLECK, Reinhart. *Geschichte, Historie* in BRUNNER, Otto, CONZE, Werner en KOSELLECK, Reinhart (eds.). *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Band 2*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1994 [1972], 593-717
- KOSELLECK, Reinhart. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979
- KOSELLECK, Reinhart. *Kriegerdenkmäler als Identitätsstiftungen der Überlebenden* in MARQUARD, Oddo en STIERLE, Karlheinz (eds.). *Identität*. München: Wilhelm Fink, 1979, 255-276
- KOSELLECK, Reinhart. *Zur politischen Ikonographie des gewaltsamen Todes. Ein deutsch-französischer Vergleich*. Basel: Schwabe, 1998
- KOSINSKI, Jerzy. *The Painted Bird*. Boston: Riverside Press, 1965
- KÖNIGSEDER, Angelika. *Sinti und Roma* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 730-731
- KÖNIGSEDER, Angelika. *Die Entwicklung des KZ-Systems* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Band 1. Die Organisation des Terrors*. München: Beck, 2005, 30-42
- KOREY, William. *A Monument Over Babi Yar* in DOBROSZYCKI, Lucjan en GUROCK, Jeffrey S. (eds.). *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941-1945*. Armonk: M.E. Sharpe, 1993, 61-74
- KRAKOWSKI, Shmuel. *The Death Marches in the Period of the Evacuation of the Camps* in GUTMAN, Israel en SAF, Avital (eds.). *The Nazi Concentration Camps: Structure and Aims, the Image of the Prisoner, the Jews in the Camps*. Jerusalem: Yad Vashem, 1984, 475-489
- KRAKOWSKI, Shmuel. *Chelmno* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 280-281
- KRAKOWSKI, Shmuel. *Todesmärsche* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1412-1416
- KRAKOWSKI, Shmuel. *Todesmärsche* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 759-761
- KRAMER, Dieter. *Die Diskussion der 'Römerberg-Gespräche' 1986* in HOFFMANN, Hilmar (ed.). *Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen. Eine Diskussion um politische Kultur in der Bundesrepublik aus*

- Anlass der Frankfurter Römerberg-Gespräche 1986. Frankfurt am Main: Athenäum, 1987, 105-139
- KRAMER, Sven. *Benjamin und Adorno über Kunst in der Massenkultur* in DUARTE, Rodrigo, FAHLE, Oliver en SCHWEPPEHÄUSER, Gerhard. *Massenkultur. Kritische Theorien im interkulturellen Vergleich*. Münster: LIT, 2003, 21-41
- KRANZ, Tomasz. *Das KL Lublin – zwischen Planung und Realisierung* in HERBERT, Ulrich, ORTH, Karin en DIECKMANN, Christoph (eds.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Band I. Göttingen: Wallstein, 1998, 363-389
- KRANZ, Tomasz. *Das Konzentrationslager Majdanek und die "Aktion Reinhardt"* in MUSIAL, Bogdan (ed.). *"Aktion Reinhardt". Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement, 1941-1944*. Osnabrück: Fibre, 2004, 233-255
- KRANZ, Tomasz. *Die Erfassung der Todesfälle und die Häftlingssterblichkeit im KZ Lublin* in *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2007, 55, 3, 220-244
- KRANZ, Tomasz. *Bookkeeping of Death and Prisoner Mortality at Majdanek* in SILBERKLANG, David (ed.). *Yad Vashem Studies 35*. Jerusalem: Yad Vashem, 2007, 81-109
- KRANZ, Thomas. *Lublin-Majdanek – Stammlager* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 7. München: Beck, 2008, 33-84
- KRAUSNICK, Helmut. *Judenverfolgung* in BUCHHEIM, Hans, BROSZAT, Martin, JACOBSEN, Hans-Adolf en KRAUSNICK, Helmut (eds.). *Anatomie des SS-Staates*. Bd. 2. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1967 [1965], 547-678
- KRAUSNICK, Helmut. *Hitler und die Befehle an die Einsatzgruppen im Sommer 1941* in JÄCKEL, Eberhard en ROHWER, Jürgen (eds.). *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg. Entschlussbildung und Verwirklichung*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1985, 88-106
- KRAUSNICK, Helmut en STREIM, Alfred. *Correspondence* in *Simon Wiesenthal Centre Annual*, 1989, 6, 311-347
- KRAUSNICK, Helmut en WILHELM, Hans-Heinrich. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938-1942*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981
- KRAUTHAMMER, Charles. *Hail Columbus, Dead White Male* in *Time*, 27 mei 1991
- KRAUTHAMMER, Charles. *Holocaust: Memory and Resolve* in *Time*, 3 mei 1993
- KRÄMER, Sybille (ed.). *Medien – Computer – Realität. Wirklichkeitsvorstellungen und Neue Medien*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998
- KRÄMER, Sybille. *Was haben Medien, der Computer und die Realität miteinander zu tun?* in KRÄMER, Sybille (ed.). *Medien – Computer – Realität. Wirklichkeitsvorstellungen und Neue Medien*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998, 9-26
- KRÄMER, Sybille. *Das Medium als Spur und Apparat* in KRÄMER, Sybille (ed.). *Medien – Computer – Realität. Wirklichkeitsvorstellungen und Neue Medien*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998, 73-94
- KREIS, Georg (ed.). *Europa als Museumobjekt*. Basel: Europainstitut der Universität Basel, 2008
- KREMER, Detlef. *Romantik. Lehrbuch Germanistik*. Stuttgart: Metzler, 2001
- KREN, George M. *The Holocaust: Some Unresolved Issues* in *Annals of Scholarship*, 1985, 3, 2, 39-61
- KREN, George M. *The Holocaust and the Foundations of Moral Judgment* in *Journal of Value Inquiry*, 1987, 21, 55-64
- KREN, George M. en RAPPOPORT, Leon. *The Holocaust and the Crisis of Human Behavior*. New York: Holmes & Meier, 1994
- KRÜGER, Karen. *Worte der Gewalt. Das Radio und der kollektive Blutransch in Rwanda 1994* in *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2003, 51, 10, 923-939
- KRZEMINSKI, Adam. *Kniefall* in FRANÇOIS, Etienne en SCHULZE, Hagen (eds.). *Deutsche Erinnerungsorte*. Band 1. München: C.H. Beck, 2001, 638-653
- KUGELMASS, Jack. *Why We Go to Poland: Holocaust Tourism as Secular Ritual* in YOUNG, James E. (ed.). *The Art of Memory: Holocaust Memorials in History*. New York: Prestel, 1994, 174-183
- KÜHNE, Thomas. *Der nationalsozialistische Vernichtungskrieg und die "ganz normalen" Deutschen. Forschungsprobleme und Forschungstendenzen der Gesellschaftsgeschichte des Zweiten Weltkrieges. Erster Teil* in *Archiv für Sozialgeschichte*, 1999, 39, 580-662
- KULISH, Nicholas. *Man Tied to Death Camp Goes on Trial in Germany* in *New York Times*, 30 november 2009
- KULKA, Otto Dov. *Der Umgang des Historikers Ernst Nolte mit Briefen aus Israel* in *Frankfurter Rundschau*, 10 november 1987
- KULKA, Otto Dov. *Singularity and Its Relativization: Changing Views in German Historiography on National Socialism and the 'Final Solution'* in *Yad Vashem Studies*, 1988, 19, 151-184
- KULKA, Otto Dov. *Critique of Judaism in European Thought: On the Historical Meaning of Modern Anti-Semitism* in *The Jerusalem Quarterly*, 1989, 52, 126-144
- KUNDA, Ziva. *The Case for Motivated Reasoning* in *Psychological Bulletin*, 1990, 108, 3, 480-498
- KUNZ, Norbert. *Die Feld- und Ortskommandanturen auf der Krim und der Judenmord 1941/42* in KAISER,

- Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Econ Ullstein, 2002, 54-70
- KÜHNEL, Reinhard. *Streit ums Geschichtsbild. Die Historiker-Debatte*. Köln: Pahl-Rugenstein, 1987
- KWIET, Konrad. *Auftakt zum Holocaust. Ein Polizeibataillon im Osteinsatz in AUERBACH, Hellmuth, BENZ, Wolfgang, BUCHHEIM, Hans en MOMMSEN, Hans (eds.). Der Nationalsozialismus. Studien zur Ideologie und Herrschaft*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1993, 191-208
- KWIET, Konrad. *Rehearsing for Murder: The Beginning of the Final Solution in Lithuania in June 1941 in Holocaust and Genocide Studies*, 1998, 12, 1, 3-26
- KWIET, Konrad. *DG 4 in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 431-432
- KWIET, Konrad. *Von Tätern zu Befehlsempfängern. Legendenbildung und Strafverfolgung nach 1945 in MATTHÄUS, Jürgen, KWIET, Konrad, FÖRSTER, Jürgen en BREITMAN, Richard (eds.). Ausbildungsziel Judenmord? "Weltanschauliche Erziehung" von SS, Polizei und Waffen-SS im Rahmen der "Endlösung"*. Frankfurt am Main: Fischer, 2003, 114-138
- KUWALEK, Robert. *Belzec in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 8. München: Beck, 2008, 331-372
- LACAPRA, Dominick. *Representing the Holocaust: Reflections on the Historians' Debate in FRIEDLÄNDER, Saul (ed.). Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution"*. Cambridge: Harvard University Press, 1992, 108-127
- LACAPRA, Dominick. *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*. Ithaca en London: Cornell University Press, 1994
- LACAPRA, Dominick. *Lanzmann's Shoah: Here Is No Why in Critical Inquiry*, 1997, 23, 2, 268-269
- LACAPRA, Dominick. *History and Memory after Auschwitz*. Ithaca: Cornell University Press, 1998
- LACAPRA, Dominick. *History in Transit: Experience, Identity, Critical Theory*. Ithaca: Cornell University Press, 2004
- LACKEY, Douglas. *Extraordinary Evil or Common Malevolence: Evaluating the Jewish Holocaust in ALMOND, Brenda en HILL, Donald (eds.). Applied Philosophy, Morals and Metaphysics in Contemporary Debates*. London: Routledge, 1991, 141-155
- LACLAU, Ernesto. *Emancipation(s)*. New York: Verso, 1996
- LAMONT, Michele en FOURNIER, Marcel (eds.). *Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*. Chicago: University of Chicago Press, 1992
- LANDAU, Ronnie S. *The Nazi Holocaust: Its History and Meaning*. London: I.B. Tauris & Co., 2006 [1992]
- LANDY, Marcia (ed.). *The Historical Film: History and Memory in Media*. London: The Athlone Press, 2001
- LANG, Berel. *The Concept of Genocide in The Philosophical Forum*, 1984/1985, 16, 1-2, 1-18
- LANG, Berel (ed.). *Writing and the Holocaust*. New York: Holmes & Meier, 1988
- LANG, Berel. *Language and Genocide in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 341-362
- LANG, Berel. *Act and Idea in the Nazi Genocide*. Chicago: University of Chicago Press, 1990
- LANG, Berel. *The History of Evil and the Future of the Holocaust in HAYES, Peter (ed.). Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 90-105
- LANG, Berel. *The Representation of Limits in FRIEDLANDER, Saul (ed.). Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution"*. Cambridge: Harvard University Press, 1992, 300-317
- LANG, Berel. *Is It Possible to Misrepresent the Holocaust? in History and Theory*, 1995, 34, 1, 84-89
- LANG, Berel. *Review Essay: The Holocaust in Historical Context by Steven T. Katz in History and Theory*, 1996, 35, 3, 375-384
- LANG, Berel. *The Future of the Holocaust: Between History and Memory*. Ithaca & London: Cornell University Press, 1999
- LANG, Berel. *Holocaust Representation: Art within the Limits of History and Ethics*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000
- LANG, Berel. *Evil Inside and Outside History: The Post-Holocaust vs. the Postmodern in GEDDES, Jennifer L. (ed.). Evil After Postmodernism: Histories, Narratives, and Ethics*. London: Routledge, 2001, 11-23
- LANG, Berel. *Philosophy's Contribution to Holocaust Studies in GARRARD, Eve en SCARRE, Geoffrey (eds.). Moral Philosophy and the Holocaust*. Aldershot: Ashgate, 2003, 1-8
- LANG, Berel. *Post-Holocaust: Interpretation, Misinterpretation, and the Claims of History*. Bloomington: Indiana University Press, 2005
- LANGBEIN, Hermann. *Menschen in Auschwitz*. Wien: Europaverlag, 1972
- LANGER, Lawrence L. *The Age of Atrocity: Death in Modern Literature*. Boston: Beacon Press, 1978
- LANGER, Lawrence L. *The Americanization of the Holocaust on Stage and Screen in COHEN, Sarah Blacher*

- (ed.). *From Hester Street to Hollywood: The Jewish American Stage and Screen*. Bloomington: Indiana University Press, 1983, 157-178
- LANGER, Lawrence L. *The Dilemma of Choice in the Deathcamps* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 118-127
- LANGER, Lawrence L. *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*. New Haven: Yale University Press, 1993 [1991]
- LANGER, Lawrence L. *Admitting the Holocaust: Collected Essays*. Oxford: Oxford University Press, 1995
- LANGER, Lawrence L. *Art from the Ashes: A Holocaust Anthology*. Oxford: Oxford University Press, 1995
- LANGER, Lawrence L. *Using and Abusing the Holocaust*. Bloomington: Indiana University Press, 2006
- LANGERBEIN, Helmut. *Hitler's Death Squads: The Logic of Mass Murder*. College Station: Texas A&M University Press, 2004 [2003]
- LANGEWIESCHE, Dieter. *Krieg im Mythenarsenal europäischer Nationen und der USA. Überlegungen zur Wirkungsmacht politischer Mythen* in BUSCHMANN, Nikolaus en LANGEWIESCHE, Dieter (eds.). *Der Krieg in den Gründungsmythen europäischer Nationen und der USA*. Frankfurt am Main: Campus, 2003, 13-22
- LANGMUIR, Gavin I. *Continuities, Discontinuities and Contingencies of the Holocaust* in FRANKEL, Jonathan (ed.). *The Fate of the European Jews, 1939-1945: Continuity or Contingency?* New York: Oxford University Press, 1997, 9-29
- LANZMANN, Claude. *Hier ist kein warum* in CUAU, Bernard et al. (eds.). *Au Sujet de Shoah — Le film de Claude Lanzmann*. Paris: Editions Belin, 1990, 279
- LANZMANN, Claude. *À propos de "la Liste de Schindler", dernier film de Steven Spielberg. Holocauste, la représentation impossible* in *Le Monde*, 3 maart 1994
- LANZMANN, Claude. *Twisted Truth of Schindler's List* in *Evening Standard*, 10 februari 1994
- LANZMANN, Claude. *The Obscenity of Understanding: An Evening with Claude Lanzmann* in CARUTH, Cathy (ed.). *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995, 231-269
- LAQUEUR, Walter (ed.). *Fascism: A Reader's Guide: Analyses, Interpretations, Bibliography*. Berkeley: University of California Press, 1976
- LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001
- LARA, Maria Pia (ed.). *Rethinking Evil: Contemporary Perspectives*. Berkeley: University of California Press, 2001
- LARANA, Enrique, JOHNSTON, Hank en GUSFIELD, Joseph (eds.). *New Social Movements, from Ideology to Identity*. Philadelphia: Temple, 1994
- LARAT, Fabrice. *Instrumentalisierung des kollektiven Gedächtnisses und europäische Integration* in DEUTSCH-FRANZÖSISCHES INSTITUT (ed.). *Frankreich Jahrbuch*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 2000, 187-201
- LARAT, Fabrice. *Presenting the Past: Political Narratives on European History and the Justification of EU Integration* in *German Law Journal*, 2005, 6, 2, 273-290
- LASCH, Christopher. *The Culture of Narcissism. American Life in an Age of Diminishing Expectations*. New York: W.W. Norton, 1991 [1979]
- LASH, Scott, SZERSZYNSKI, Bronislaw en WYNNE, Brian (eds.). *Risk, Environment and Modernity: Towards a New Ecology*. London: Sage, 1996
- LASKY, Melvin J. *The Birth of a Metaphor: On the Origins of Utopia and Revolution* in *Encounter*, 1970, 2, 35-45
- LAUFS, Adolf. *Rechtsentwicklungen in Deutschland*. Berlin: Walter de Gruyter, 2006
- LEBOW, Richard N., KANSTEINER, Wulf en FOGU, Claudio (eds.). *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham: Duke University Press, 2006
- LECOMTE, Bernard. *Entretien avec Stéphane Courtois: Crimes communistes: le malaise français* in *Politique Internationale*, 1998, 80, 365-376
- LEERSSEN, Joep en RIGNEY, Ann (eds.). *Historians and Social Values*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000
- LEEZENBERG, Michiel. *The Anfal Operations in Iraqi Kurdistan* in TOTTEN, Samuel, PARSONS, William S. en CHARNY, Israel W. (eds.). *Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Views*. New York: Garland Publishing, 1997, 375-395
- LEGGEWIE, Claus. *Historikerstreit – Transnational* in KAILITZ, Steffen (ed.). *Die Gegenwart der Vergangenheit. Der "Historikerstreit" und die deutsche Geschichtspolitik*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2008, 50-71
- LEHMANN, Hartmut (ed.). *Historikerkontroversen*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2000
- LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm en GERHARDT, Carl I. *Die philosophischen Schriften*. Band 6. Hildesheim: Olms, 1961
- LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm. *Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du*

- mal (1710) in LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm en GERHARDT, Carl I. *Die philosophischen Schriften*. Band 6. Hildesheim: Olms, 1961, 1-436
- LEISERING, Lutz. *Individualisierung und "sekundäre Institutionen" – der Sozialstaat als Voraussetzung des modernen Individuums* in BECK, Ulrich en SOPP, Peter (eds.). *Individualisierung und Integration. Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus?* Opladen: Leske & Budrich, 1997, 143-159
- LEISERING, Lutz. *Sozialstaat und Individualisierung* in FRIEDRICHS, Jürgen (ed.). *Die Individualisierungs-These*. Opladen: Leske & Budrich, 1998, 65-78
- LEISERING, Lutz. *Der Sozialstaat in der "zweiten Moderne". Ambivalenzen und Zukunftsperspektiven des neuzeitlichen Individualisierungsprozesses* in LAMNEK, Siegfried (ed.). *Der Sozialstaat zwischen "Markt" und "Hedonismus"?* Opladen: Leske & Budrich, 1999, 75-92
- LEMKIN, Raphael. *Axis Rule in Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. Washington: Carnegie Endowment for World Peace, 1944
- LEMKIN, Raphael. *Genocide as a Crime under International Law* in *American Society of International Law*, 1947, 41, 1, 145-151
- LEOUSSI, Athena S. (ed.). *Encyclopedia of Nationalism*. New Brunswick: Transaction, 2001
- LEFEBVRE, Georges. *La révolution française*. Paris: Presses Universitaires de France, 1930
- LEFORT, Claude. *Le complication. Retour sur le communisme*. Paris: Fayard, 1999
- LE GOFF, Jacques. *History and Memory*. New York: Columbia University Press, 1992
- LENNON, John en FOLEY, Malcolm. *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster*. London: Thomson, 1999
- LERNER, Melvin J. en MILLER, Dale T. *Just World Research and the Attribution Process: Looking Back and Ahead* in *Psychological Bulletin*, 1978, 85, 5, 1030-1051
- LETSCHINKY, Jacob. *Balance Sheet of Extermination*. New York: American Jewish Congress, 1946
- LEVI, Primo. *If This is a Man. The Truce*. London: Abacus, 1979 [1947]
- LEVI, Primo. *The Drowned and the Saved*. New York: Vintage International, 1989 [1986]
- LEVIN, David Michael. *Cinders, Traces, Shadows on the Page. The Holocaust in Derrida's Writing* in MILCHMAN, Alan en ROSENBERG, Alan (eds.). *Postmodernism and the Holocaust*. Amsterdam: RODOPI, 1984, 265-286
- LEVIN, Nora. *The Holocaust: The Destruction of European Jewry, 1933-1945*. New York: Crowell, 1968
- LEVINAS, Emmanuel. *Totalité et infini. Essai sur l'extériorité*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1961
- LEVINAS, Emmanuel. *Autrement qu'être, ou, Au-delà de l'essence*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1974
- LEVINAS, Emmanuel. *Useless Suffering* in BERNASCONI, Robert en WOOD, David (ed.). *The Provocation of Levinas: Rethinking the Other*. London: Routledge, 1988, 156-167
- LEVINSON, Paul. *The Soft Edge: A Natural History and Future of the Information Revolution*. London: Routledge, 1997
- LEVY, Alan. *Nazi Hunter: The Wiesenthal File*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing, 1993
- LEVY, Richard H. *The Bombing of Auschwitz Revisited: A Critical Analysis* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1996, 10, 3, 267-298
- LEWY, Guenter. *The Nazi Persecution of the Gypsies*. New York: Oxford University Press, 2000
- LEWY, Guenter. *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2005
- LEWY, Guenter. *Revisiting the Armenian Genocide* in *Middle East Quarterly*, 2005, 12, 4, 3-12
- LIEVROUW, Leah en LIVINGSTONE, Sonia (eds.). *The Handbook of New Media*. London: Sage, 2004 [2002]
- LINDEMANN, Albert S. *A History of European Socialism*. New Haven: Yale University Press, 1983
- LINDENBERG, Daniel. *Remous autour du Livre noir du communisme* in *Esprit*, januari 1998, 190-191
- LINDENFELD, David F. *The Prevalence of Irrational Thinking in the Third Reich: Notes Toward the Reconstruction of Modern Value Rationality in Central European History*, 1997, 30, 3, 365-385
- LINENTHAL, Edward T. *Sacred Ground: Americans and their Battlefields*. Urbana: University of Illinois Press, 1993 [1991]
- LINENTHAL, Edward T. *Contested Memories, Contested Space* in *Moment*, 1993, 18, 3, 46-53
- LINENTHAL, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create America's Holocaust Museum*. New York: Viking, 1995
- LINENTHAL, Edward T. *Anatomy of a Controversy* in LINENTHAL, Edward T. en ENGELHARDT, Tom (eds.). *History Wars: The Enola Gay and Other Battles for the American Past*. New York: Metropolitan, 1996, 9-62
- LINENTHAL, Edward T. *'In the Beginning There Was No Holocaust'* in *Humanities*, 2003, 24, 1, 42-46
- LINENTHAL, Edward T. en ENGELHARDT, Tom (eds.). *History Wars: The Enola Gay and Other Battles for the American Past*. New York: Metropolitan, 1996
- LINN, Ruth. *Holocaust Metaphors and Symbols in the Moral Dilemmas of Contemporary Israeli Soldiers* in *Metaphor and Symbolic Activity*, 1991, 6, 2, 61-86
- LINN, Ruth. *Conscience at War: The Israeli Soldier as a Moral Critic*. New York: SUNY, 1996

- LINN, Ruth en GUR-ZE'EV, Ilan. *Holocaust as Metaphor: Arab and Israeli Use of the Same Symbol in Metaphor and Symbolic Activity*, 1996, 11, 3, 195-206
- LIPOVETSKY, Gilles. *L'ère du vide. Essais sur l'individualisme contemporain*. Paris: Gallimard, 1989 [1983]
- LIPOVETSKY, Gilles. *Les temps hypermodernes*. Paris: Grasset, 2004
- LIPOVETSKY, Gilles. *Le bonheur paradoxale: Essai sur la société d'hyperconsommation*. Paris: Gallimard, 2006
- LIPOVETSKY, Gilles. *Aujourd'hui, tout est hyper* op <http://www.ac-versailles.fr/pedagogi/ses/vies/Hodebas/liipovestsky.html>
- LIPSTADT, Deborah E. *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*. New York: Free Press, 1993, 161
- LIPSTADT, Deborah E. *America and the Memory of the Holocaust, 1950-1965* in *Modern Judaism*, 1996, 16, 3, 195-214
- LIPSTADT, Deborah E. *History on Trial: My Day in Court with David Irving*. New York: Ecco, 2005
- LITTELL, Franklin H. *Holocaust and Genocide: The Essential Dialectic* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1987, 2, 1, 95-104
- LITTELL, Franklin H., BERGER, Alan L. en LOCKE, Hubert G. (eds.). *What Have We Learned? Telling the Story and Teaching the Lessons of the Holocaust*. Lewiston: Edwin Mellen, 1993
- LITTELL, Franklin H. *The Other Crimes of Adolf Hitler* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 228-236
- LITVAK, Meir en WEBMAN, Esther. *Perceptions of the Holocaust in Palestinian Public Discourse* in *Israel Studies*, 2003, 8, 3, 123-140
- LOEWENSTEIN, Bedrich. *Symbole, Mythen, nationale Integration. Anmerkung zum Thema "historische Feldbeherrschung"* in BEHRINGER, Eva, RICHTER, Ludwig en SCHWARZ, Wolfgang F. (eds.). *Geschichtliche Mythen in den Literaturen und Kulturen Ostmittel- und Südosteuropas*. Stuttgart: Steiner, 1999, 23-31
- LOEWY, Hanno. *Faustische Täter? Tragische Narrative und Historiographie* in PAUL, Gerhard (ed.). *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Göttingen: Wallstein, 2002, 255-264
- LOFTUS, Elisabeth F. *Human Memory: The Processing of Information*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1976
- LONGERICH, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München: Piper Verlag, 1998
- LONGERICH, Peter. *Der ungeschriebene Befehl. Hitler und der Weg zur "Endlösung"*. München: Piper, 2001
- LONGERICH, Peter. *Holocaust* in HEITMEYER, Wilhelm en HAGAN, John (eds.). *International Handbook of Violence Research*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2003, 139-169
- LOPATE, Philip. *Resistance to the Holocaust* in ROSENBERG, David (ed.). *Testimony: Contemporary Writers Make the Holocaust Personal*. New York: Random House, 1989, 285-308
- LORENTZEN, Svein. *Key Aspects of European Historical Consciousness* in MACDONALD, Sharon (ed.). *Approaches to European Historical Consciousness: Reflections and Provocations*. Hamburg: Edition Körber-Stiftung, 2000, 32-40
- LORENZ, Chris. *Historical Knowledge and Historical Reality: A Plea for "Internal Realism"* in *History and Theory*, 1994, 33, 3, 297-327
- LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997
- LOSHITZKY, Yosefa. *Introduction* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 1-17
- LOSHITZKY, Yosefa. *Holocaust Others: Spielberg's Schindler's List versus Lanzmann's Shoah* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 104-118
- LOSHITZKY, Yosefa. *Pathologising Memory: From the Holocaust to the Intifada* in *Third Text*, 2006, 20, 3/4, 327-335
- LOVEJOY, Paul E. *The Impact of the Atlantic Slave Trade on Africa: A Review of the Literature* in *Journal of African History*, 1989, 30, 3, 365-394
- LÖW, Andrea. *Juden im Getto Litzmannstadt. Lebensbedingungen, Selbstwahrnehmung, Verhalten*. Göttingen: Wallstein, 2006
- LOWENTHAL, David. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985
- LOWENTHAL, David. *Possessed by the Past: The Heritage Crusade and the Spoils of History*. New York: Free Press, 1996
- LOWENTHAL, David. *The Past of the Future* in *History Today*, 2006, 56, 6, 42-49
- LÖWENTHAL, Richard. *Leserbrief* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 29 november 1986

- LOWER, Wendy. *Facilitating Genocide: Nazi Ghettoization Practices in Occupied Ukraine, 1941-1942* in STERLING, Eric J. (ed.). *Life in the Ghettos During the Holocaust*. Syracuse: Syracuse University Press, 2005, 120-144
- LUCKMANN, Thomas. *The Privatization of Religion and Morality* in HEELAS, Paul, LASH, Scott en MORRIS, Paul. (eds.). *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity*. Cambridge: Blackwell, 1995, 72-86
- LUDI, Regula. *The Vectors of Postwar Victim Reparations: Relief, Redress and Memory Politics* in *Journal of Contemporary History*, 2006, 41, 3, 421-450
- LUDI, Regula. *What Is So Special about Switzerland? Wartime Memory as a National Ideology in the Cold War Era* in LEBOW, Richard N., KANSTEINER, Wulf en FOGU, Claudio (eds.). *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham: Duke University Press, 2006, 210-248
- LUTZ, Thomas. *Gaswagen* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 477-478
- LÜBBE, Hermann. *Zeit-Verhältnisse: Zur kulturphilosophie des Fortschritts*. Graz: Verlag Styria, 1983
- LÜBBE, Hermann. 1933-1983. *Fünfzig Jahre danach – Der Nationalsozialismus im politischen Bewusstsein der Gegenwart*. Vortrag am 15. Januar 1983 im Reichstag
- LÜBBE, Hermann. *Der Nationalsozialismus im politischen Bewusstsein der Gegenwart* in BROSZAT, Martin (ed.). *Deutschlands Weg in die Diktatur. Internationale Konferenz zur nationalsozialistischen Machtübernahme*. Berlin: Siedler, 1983, 329-249
- LÜBBE, Hermann. *Musealisierung. Über die Vergangenheitsbezogenheit unserer Gegenwart* in *Publikationen der Stiftung "Freunde des Zuger Kunsthauses"*, 1986, 5
- LÜBBE, Hermann. *Zeit-Verhältnisse. Über die veränderte Gegenwart von Zukunft und Vergangenheit* in ZACHARIAS, Wolfgang (ed.). *Zeitphänomen Musealisierung. Das Verschwinden der Gegenwart und die Konstruktion der Erinnerung*. Essen: Klartext, 1991, 40-49
- LÜDTKE, Alf (ed.). *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Frankfurt am Main: Campus, 1989
- LÜDTKE, Alf. *Coming to Terms with the Past. Illusions of Remembering – Ways of Forgetting Nazism in West Germany* in *Journal of Modern History*, 1993, 65, 542-572
- LUHMANN, Niklas. *Soziologische Aufklärung 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1991 [1975]
- LUHMANN, Niklas. *Die Weltgesellschaft* in LUHMANN, Niklas. *Soziologische Aufklärung 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1991 [1975], 51-71
- LUHMANN, Niklas. *Soziale Systeme: Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1987 [1984]
- LUHMANN, Niklas. *Individuum, Individualität, Individualismus* in LUHMANN, Niklas (ed.). *Gesellschaftsstruktur und Semantik: Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*. Bd 3. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1989, 149-258
- LUHMANN, Niklas. *Die gesellschaftliche Differenzierung und das Individuum* in LUHMANN, Niklas. *Soziologische Aufklärung 6. Die Soziologie und der Mensch*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1995, 125-141
- LUHMANN, Niklas. *Die Realität der Massenmedien*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2004 [1995]
- LUHMANN, Niklas. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997
- LUKACS, John. *The Hitler of History*. New York: Vintage Books, 1998 [1997]
- LUKAS, Richard C. *Forgotten Holocaust: The Poles under German Occupation, 1939-1944*. Lexington: University Press of Kentucky, 1986
- LUKE, Timothy W. *Museum Politics: Power Plays at the Exhibition*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2002
- LUMANS, Valdis O. *Latvia in World War II*. New York: Fordham University Press, 2006
- LUPU, Noam. *Memory Vanished, Absent, and Confined: The Countermemorial Project in 1980s and 1990s Germany in History and Memory*, 2003, 15, 2, 130-164
- Lust und Leid an der Geschichte. Vom Umgang mit der Vergangenheit. Meinungen, Tendenzen, Analysen* in *Das Parlament*, 1986, 20-21
- LUTZ, Brenda D. *Gypsies as Victims of the Holocaust* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1995, 9, 3, 346-359
- LUTZ, Thomas. *Gaswagen* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 477-478
- LYOTARD, Jean-François. *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir*. Paris: Éditions de Minuit, 1979
- LYOTARD, Jean-François. *Le Différend*. Paris: Minuit, 1983
- LYTTTELTON, Adrian. *Creating a National Past: History, Myth and Image in the Risorgimento* in ASCOLI, Albert R. en VON HENNEBERG, Krystyna (eds.). *Making and Remaking Italy: The Cultivation of National Identity around the Risorgimento*. Oxford: Berg, 2001, 27-74
- MACCOBY, Hyam. *Theologian of the Holocaust* in *Commentary*, 1982, 74, 6, 33-37

- MACDONALD, David B. *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian Victim-Centred Propaganda and the War in Yugoslavia*. Manchester: Manchester University Press, 2002
- MACDONALD, David B. *First Nations, Residential Schools, and the Americanization of the Holocaust: Rewriting Indigenous History in the United States and Canada* in *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*, 2007, 40, 4, 995-1015
- MACDONALD, David B. *Identity Politics in the Age of Genocide: The Holocaust and Historical Representation*. London: Routledge, 2007
- MACDONALD, Sharon (ed.). *Approaches to European Historical Consciousness: Reflections and Provocations*. Hamburg: Edition Körber-Stiftung, 2000
- MACE, James E. *Famine and Nationalism in Problems of Communism*, 1984, 33, 3, 37-50
- MACE, James E. *The Man-Made Famine of 1933 in Soviet Ukraine* in SERBYN, Roman en KRAWCHENKO, Bohdan (eds.). *Famine in Ukraine, 1932-1933*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986, 1-14
- MÄCHLER, Stefan. *Die Fall Willkomirski. Über die Wahrheit einer Biographie*. Zürich: Pendo, 2000
- MÄCHLER, Stefan. *Wilkomirski the Victim: Individual Remembering as Social Interaction and Public Event in History & Memory*, 2001, 13, 2, 59-95
- Macht des Mahnmals. Neue Funktion für Schinkels Berliner "Neue Wache"* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 30 januari 1993
- MACINTYRE, Alasdair. *After Virtue. A Study in Moral Theory*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1984
- MACQUEEN, Michael. *The Context of Mass Destruction: Agents and Prerequisites of the Holocaust in Lithuania* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1998, 12, 1, 27-48
- MADAJCZYK, Czeslaw. *Hitler's Direct Influence on Decisions Affecting Jews during World War II* in *Yad Vashem Studies*, 1990, 20, 53-68
- MADAJCZYK, Czeslaw. *Generalgouvernement* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 510-513
- MADAJCZYK, Czeslaw. *Polen: Allgemeiner Überblick* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1121-1150
- MADDEN, Catherine en KELLY, Jim. *Holocaust Man's Name Queried* in *The Sunday Times*, 31 oktober 2004
- MADDEN, Cheryl (ed.). *Holodomor: The Ukrainian Genocide 1932-1933*. Idyllwild: Charles Schlacks Jr., 2003
- MAFFESOLI, Michel. *Dionysos "redivivus"* in ZINGUER, Ilana (ed.). *Dionysos: origines et résurgences*. Paris: J. Vrin, 2001, 21-25
- MAFFESOLI, Michel. *L'ombre de Dionysos. Contribution à une sociologie de l'orgie*. Paris: Méridiens, 1982
- MAFFESOLI, Michel. *Le temps des tribus. Le déclin de l'individualisme dans les sociétés de masse*. Paris: Méridiens Klincksieck, 1988
- MAFFESOLI, Michel. *La réenchantement du monde*. Paris: La Table Ronde, 2007
- MAGURSHAK, Dan. *The Incomprehensibility of the Holocaust: Tightening Up Some Loose Usage* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 421-431
- MAHLMANN, Matthias. *Constitutional Identity and the Politics of Homogeneity* in *German Law Journal*, 2005, 6, 2, 307-318
- MAIER, Charles S. *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*. Cambridge: Harvard University Press, 1988
- MAIER, Charles S. *Immoral Equivalence: Revising the Nazi Past for the Kohl era* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 38-44
- MAIER, Charles S. *A Surfeit of Memory? Reflections on History, Melancholy and Denial* in *History & Memory*, 1993, 5, 2, 136-151
- MAIS, Yithzak. *Institutionalizing the Holocaust in Midstream*, december 1988, 16-20
- MAKINO, Uwe. *Final Solutions, Crimes Against Mankind: On The Genesis and Criticism of the Concept of Ggenocide* in *Journal of Genocide Research*, 2001, 3, 1, 49-73
- MAKSUDOV, Sergei. *The Jewish Population Losses of the USSR from the Holocaust* in DOBROSZYCKI, Lucjan en GUROCK, Jeffrey S. (eds.). *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941-1945*. Armonk: M.E. Sharpe, 1993, 207-214
- MALIA, Martin. *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917-1991*. New York: Free Press, 1994
- MALIA, Martin. *The Lesser Evil?* in *Times Literary Supplement*, 27 maart 1998

- MALIA, Martin. *Foreword: The Uses of Atrocity* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*. Cambridge: Harvard University Press, 1999, ix-xx
- MALIA, Martin. *Judging Nazism and Communism in The National Interest*, 2002, 69, 63-78
- MALLMANN, Klaus-Michael. *Vom Fußvolk der 'Endlösung'. Ordnungspolizei, Ostkrieg, und Judenmord in Jahrbuch für Geschichte*, 1997, 21, 355-391
- MALLMANN, Klaus-Michael. *Menschenjagd und Massenmord. Das neue Instrument der Einsatzgruppen und -kommandos 1938-1945* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000, 291-316
- MALLMANN, Klaus-Michael. *Die Türöffner der 'Endlösung'. Zur Genesis des Genozids* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000, 437-463
- MALLMANN, Klaus-Michael. *'Aufgeräumt und abgebrannt'. Sicherheitspolizei und 'Bandenkampf' in der besetzten Sowjetunion* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000, 503-520
- MALLMANN, Klaus-Michael. *Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozeß. Das Massaker von Kamenez-Podolsk Ende August 1941* in *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, 2001, 10, 239-264
- MANCHEL, Frank. *A Reel Witness: Steven Spielberg's Representations of the Holocaust in Schindler's List* in *The Journal of Modern History*, 1995, 67, 1, 83-100
- MANKOWSKI, Zygmunt. *Majdanek* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 918-920
- MANNING, Patrick. *The Slave Trade: The Formal Demography of a Global System* in INIKORI, J. E. en ENGERMAN, Stanley L. (eds.). *The Atlantic Slave Trade: Effects on Economics, Societies and Peoples in Africa, the Americas, and Europe*. Durham: Duke University Press, 1992, 117-141
- MANOSCHEK, Walter. *"Serbien ist Judenfrei." Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien, 1941-1942*. München: Oldenbourg, 1993
- MANOSCHEK, Walter. *"Gehst mit Juden erschießen?" Die Vernichtung der Juden in Serbien* in HEER, Hannes en NAUMANN, Klaus (eds.). *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944*. Hamburg: Hamburger Edition, 1995, 39-56
- MANOSCHEK, Walter (ed.). *Die Wehrmacht im Rassenkrieg. Der Vernichtungskrieg hinter der Front*. Wien: Picus, 1996
- MANOSCHEK, Walter. *Partisanenkrieg und Genozid. Die Wehrmacht in Serbien 1941* in MANOSCHEK, Walter (ed.). *Die Wehrmacht im Rassenkrieg. Der Vernichtungskrieg hinter der Front*. Wien: Picus, 1996, 142-167
- MANOSCHEK, Walter. *Die Vernichtung der Juden in Serbien* in HERBERT, Ulrich (ed.). *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945. Neue Forschungen und Kontroversen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1998, 209-234
- MANOSCHEK, Walter. *"Wo der Partisan ist, ist der Jude, und wo der Jude ist, ist er Partisan". Die Wehrmacht und die Shoah* in PAUL, Gerhard (ed.). *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Dachau: Wallstein, 2002, 167-185
- MARCHAK, Patricia. *God's Assassins: State Terrorism in Argentina in the 1970s*. Ithaca: McGill-Queen's University Press, 1999
- MARCHAND, Suzanne. *Review Article: Nazi Culture: Banality or Barbarism?* in *Journal of Modern History*, 1998, 70, 108-118
- MARCOU, Lilly. *Tardive querelle d'Allemands* in *Le Monde*, 14 november 1997
- MARCUS, Jon. *Harvard Loses in Holocaust In-Fighting* in *Times Higher Education*, 17 april 1998
- MARCUSE, Harold. *Experiencing the Jewish Holocaust in Los Angeles: The Beit Hashoah – Museum of Tolerance in Other Voices*, 2000, 2, 1
- MARGALIT, Avishai. *The Kitch of Israel* in *New York Review of Books*, 24 november 1988
- MARGALIT, Avishai. *The Ethics of Memory*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2002
- MARGALIT, Avishai en MOTZKIN, Gabriel. *The Uniqueness of the Holocaust in Philosophy and Public Affairs*, 1996, 25, 1, 65-83
- MARGALIT, Gilad. *Dresden and Hamburg – Official Memory and Commemoration of the Victims of Allied Air Raids in the two Germanies* in SCHMITZ, Helmut (ed.). *A Nation of Victims? Representations of German Wartime Suffering from 1945 to the Present*. Amsterdam: Rodopi, 2007, 125-140
- MARGOLIN, Jean-Louis. *Historien, militant politique ou procureur?* in *Le Monde*, 9 november 1997
- MARGOLIN, Jean-Louis en WERTH, Nicolas. *Communisme: retour à l'histoire* in *Le Monde*, 14 november 1997

- MARKOVITS, Andrei S. en NOVECK, Beth Simone. *West-Germany* in WYMAN, David S. (ed.). *The World Reacts to the Holocaust*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996, 391-446
- MARKS, Clifford en TORRY, Robert. *Herr Direktor: Biography and Autobiography in Schindler's List in Biography*, 2000, 23, 1, 49-70
- MARQUARD, Oddo en STIERLE, Karlheinz (eds.). *Identität*. München: Wilhelm Fink, 1979
- MARRUS, Michael R. *The Holocaust in History*. Hanover: University Press of New England, 1987
- MARRUS, Michael R. *Bystanders to the Holocaust* in MENDELSON, Ezra (ed.) *Jews and Other Ethnic Groups in a Multi-Ethnic World*. Oxford: Oxford University Press, 1987, 215-221
- MARRUS, Michael R. (ed.). *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*. Vol. 9. *The End of the Holocaust*. Westport: Meckler, 1989
- MARRUS, Michael R. *The Use and Misuse of the Holocaust* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 106-119
- MARRUS, Michael R. *Jewish Resistance to the Holocaust* in *Journal of Contemporary History*, 1995, 30, 1, 83-110
- MARRUS, Michael R. *Good History and Teaching the Holocaust* in SCHILLING, Donald G. (ed.). *Lessons and Legacies. Volume II: Teaching the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1998, 13-25
- MARRUS, Michael R. *Where We Are, Where We Need to Go – A Comment* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 30-34
- MARRUS, Michael R. *The Holocaust at Nuremberg* in *Yad Vashem Studies*, 1998, 26, 5-41
- MARSALEK, Hans. *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen: Dokumentation*. Wien: Österreichische Lagergemeinschaft Mauthausen, 1980
- MARSHALL, Tyler. *Kohl says Nazi crimes won't be forgotten* in *Los Angeles Times*, 22 april 1985
- MARSLAND, David. *National Symbols* in LEOUSSI, Athena S. (ed.). *Encyclopedia of Nationalism*. New Brunswick: Transaction, 2001, 220-221
- MARSZALEK, Jozef. *Majdanek: The Concentration Camp in Lublin*. Warsaw: Interpress, 1986
- MÄRTHESHEIMER en FRENZEL, Ivo (eds.). *Im Kreuzfeuer. Der Fernsehfilm "Holocaust". Eine Nation ist betroffen*. Frankfurt am Main: Fischer, 1979
- MARX, Karl. *Ökonomisch-philosophische Manuskripte [1844]* in MARX, Karl en ENGELS, Friedrich. *Studienausgabe*. Band II. *Politische Ökonomie*. Frankfurt am Main: Fischer, 1990 [1962], 38-129
- MARX, Karl. *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie [1890]*. Band I. Berlin: Dietz, 1970
- MARX, Karl en ENGELS, Friedrich (eds.). *Werke*. Bände 3/4. Berlin: Dietz Verlag, 1972 [1959]
- MARX, Karl en ENGELS, Friedrich. *Manifest der kommunistischen Partei (1848)* in MARX, Karl en ENGELS, Friedrich (eds.). *Werke*. Band 4. Berlin: Dietz Verlag, 1972 [1959], 459-493
- MARX, Karl en ENGELS, Friedrich. *Studienausgabe*. Band II. *Politische Ökonomie*. Frankfurt am Main: Fischer, 1990 [1962]
- MASLIN, Janet. *Imagining the Holocaust to Remember It* in *New York Times*, 15 december 1993
- MASON, Timothy W. *Intention and Explanation: A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism* in CAPLAN, Jane (ed.). *Nazism, Fascism and the Working Class: Essays by Tim Mason*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, 212-230
- MATTHÄUS, Jürgen. *Stutthof (KZ)* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 754
- MATTHÄUS, Jürgen. *Trawniki* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 764
- MATTHÄUS, Jürgen. *Vernichtungslager* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 779-780
- MATTHÄUS, Jürgen. *Warschau (Ghetto)* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 795-796
- MATTHÄUS, Jürgen. *An vorderster Front. Voraussetzungen für die Beteiligung der Ordnungspolizei an der Shoah* in PAUL, Gerhard (ed.). *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Dachau: Wallstein, 2002, 137-166
- MATTHÄUS, Jürgen. *Die Beteiligung der Ordnungspolizei am Holocaust* in KAISER, Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Propyläen, 2002, 166-185
- MATTHÄUS, Jürgen, KWIET, Konrad, FÖRSTER, Jürgen en BREITMAN, Richard (eds.). *Ausbildungsziel Judenmord? "Weltanschauliche Erziehung" von SS, Polizei und Waffen-SS im Rahmen der "Endlösung"*. Frankfurt am Main: Fischer, 2003
- MAUCH, Christof. *The Mall and the Tiergarten in Comparative Perspective* in DAUM, Andreas W. en MAUCH, Christof (eds.). *Berlin – Washington, 1800-2000: Capital Cities, Cultural Representation, and National Identities*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 201-216

- MAY, Jon en THRIFT, Nigel (eds.). *TimeSpace: Geographies of Temporality*. New York: Routledge, 2001
- MAY, Jon en THRIFT, Nigel. *Introduction* in MAY, Jon en THRIFT, Nigel (eds.). *TimeSpace: Geographies of Temporality*. New York: Routledge, 2001, 1-46
- MAY, Larry. *Socialization and Institutional Evil* in MAY, Larry en KOHN, Jerome (eds.). *Hannah Arendt: Twenty Years Later*. Cambridge: MIT Press, 1996, 83-105
- MAY, Larry en KOHN, Jerome (eds.). *Hannah Arendt: Twenty Years Later*. Cambridge: MIT Press, 1996
- MAYBAUM, Ignaz. *The Face of God after Auschwitz*. Amsterdam: Polak & van Gennep, 1965
- MAYER, Arno J. *Why Did the Heavens Not Darken? The Final Solution in History*. New York: Pantheon Books, 1988
- MAYER, Arno J. *Memory and History: On the Poverty of Remembering and Forgetting the Judeocide* in *Radical History Review*, 1993, 56, 5-20
- MAZLISH, Bruce, KALEDIN, Arthur en RALSTON, David B. (eds.). *Revolution: A Reader*. New York: Macmillan, 1971
- MCCOMBS, Maxwell E. *Setting the Agenda: The Mass Media and Public Opinion*. Cambridge: Polity Press, 2004, 138-140
- MCCOMBS, Phil. *The Politics of Creating the Holocaust Memorial* in *The Washington Post*, 13 april 1983
- MCCULLAGH, C. Behan. *Justifying Historical Descriptions*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984
- MCCULLAGH, C. Behan. *The Truth of History*. London: Routledge, 1998
- MCCULLAGH, C. Behan. *Bias In Historical Description, Interpretation, and Explanation in History and Theory*, 2000, 39, 1, 40-66
- MCGREAL, Chris. 'This is Ours and Ours Alone' in *The Guardian*, 15 maart 2005
- MCLUHAN, Herbert Marshall. *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto: University of Toronto Press, 1962
- MCLUHAN, Herbert Marshall. *Understanding Media: the Extensions of Man*. New York: McGraw-Hill, 1964
- MCLUHAN, Herbert Marshall en POWERS, Bruce R. *The Global Village: Transformations in World Life and Media in the 21st Century*. Oxford: Oxford University Press, 1989
- MCMILLAN, Penelope en DECKER, Cathleen. *Israel a 'Wicked Hypocrisy' – Farrakhan Forum Speech Before 14,000 Touches on Foreign Policy, Economics* in *Los Angeles Times*, 15 september 1985
- MCPHAIL, Mark L. *The Rhetoric of Racism Revisited: Reparations or Separation?* Lanham: Rowman & Littlefield, 2002
- MCROBERT, Laurie. *Kant and Radical Evil* in GREENSPAN, Louis I. en NICHOLSON, Graeme (eds.). *Fackenheim: German Philosophy and Jewish Thought*. Toronto: University of Toronto Press, 1992, 18-47
- MEARSHEIMER, John J. en WALT, Stephen M. *The Israel Lobby and US Foreign Policy* in *London Review of Books*, 23 maart 2006
- MEARSHEIMER, John J. en WALT, Stephen M. *The Israel Lobby and US Foreign Policy*. New York: Farrar, Straus & Giroux, 2007
- MECKLENBURG, Jens en WIPPERMANN, Wolfgang (eds.). *"Roter Holocaust?" Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus*. Hamburg: Konkret Literatur, 1998
- MEGARGEE, Geoffrey P. *War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front, 1941*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2006
- MEIER, Christian. *Eröffnungsrede zur 36. Versammlung deutscher Historiker in Trier, 8. Oktober 1986 in "Historikerstreit": Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München: Piper, 1987, 204-214
- MEIER, Christian. *Gesucht: Ein Modus Vivendi mit uns selbst* in *Rheinischer Merkur*, 10 oktober 1986
- MEIER, Christian. *Kein Schlusswort. Zum Streit um die NS-Vergangenheit* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 20 november 1986
- MELE, Alfred R. *Autonomous Agents: From Self-Control to Autonomy*. Oxford: Oxford University Press, 1995
- MELSON, Robert F. *Revolutionary Genocide: On the Causes of the Armenian Genocide of 1915 and the Holocaust* in BAUER, Yehuda et al. (eds.). *Remembering for the Future. Working Papers and Addenda. Volume 2: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*. Oxford: Pergamon Press, 1989, 2038-2047
- MELSON, Robert F. *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*. Chicago: University of Chicago Press, 1992
- MELSON, Robert F. *The Armenian Genocide as Precursor and Prototype of Twentieth-Century Genocide* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 87-99
- MELSON, Robert F. *The Armenian Genocide and the Holocaust Compared* in CHARNY, Israel W. (ed.). *Encyclopedia of Genocide*. Santa Barbara: ABC-Clio, 1999, 69-70
- MELSON, Robert F. *Responses to the Armenian Genocide: America, the Yishuv, Israel* in *Holocaust and Genocide Studies*, 2006, 20, 1, 103-111

- MELUCCI, Alberto. *The Playing Self: Person and Meaning in the Planetary Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996
- MENAND, Louis (ed.). *The Future of Academic Freedom*. Chicago: University of Chicago Press, 1996
- MENDELSON, Ezra (ed.) *Jews and Other Ethnic Groups in a Multi-Ethnic World*. Oxford: Oxford University Press, 1987
- MENDELSON, Oskar. *Norwegen in BENZ, Wolfgang (ed.). Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 187-197
- MENDIETA, Eduardo. *Global Fragments*. Albany: State University of New York Press, 2007
- MERLINGEN, Michael, MUDDE, Cas en SEDELMEIER, Ulrich. *The Right and the Righteous? European Norms, Domestic Politics and the Sanctions Against Austria in Journal of Common Market Studies*, 2001, 39, 1, 59-77
- MERTEN, Klaus, SCHMIDT, Siegfried J. en WEISCHENBERG, Siegfried (eds.). *Die Wirklichkeit der Medien. Eine Einführung in die Kommunikationswissenschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994
- MESSERSCHMIDT, Manfred. *Harte Sühne am Judentum. Befehlslage und Wissen in der deutschen Wehrmacht in WOLLENBERG, Jörg (ed.). "Niemand war dabei und keiner hat's gewußt". Die deutsche Öffentlichkeit und die Judenverfolgung 1933-1945*. München: Piper, 1989, 113-128
- MESSERSCHMIDT, Manfred. *Die Wehrmacht als tragende Säule des NS-Staates (1933-1939) in MANOSCHEK, Walter (ed.). Die Wehrmacht im Rassenkrieg. Der Vernichtungskrieg hinter der Front*. Wien: Picus, 1996, 39-54
- METZLER, Gabriele. *Doppelte Vergangenheit. Zur Auseinandersetzung mit Diktatur und Holocaust in Deutschland in Historisches Jahrbuch*, 2000, 120, 396-420
- MEYER ZU UPTRUP, Wolfram. *Kampf gegen die "jüdische Weltverschwörung". Propaganda und Antisemitismus der Nationalsozialisten 1919 bis 1945*. Berlin: Metropol, 2003
- MEYER, Ahrlich. *"Nach dem Osten". Die deutsche Militärverwaltung und der Beginn der Deportation von Juden aus Frankreich in KAISER, Wolf (ed.). Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Propyläen, 2002, 186-203
- MEYER, Fritjof. *Die Zahl der Opfer von Auschwitz. Neue Erkenntnisse durch neue Archivfunde in Osteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Osten*, 2002, 52, 5, 631-641
- MICHALKA, Wolfgang (ed.). *Der Zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz*. München: Piper, 1989
- MICHALSKI, Sergiusz. *Public Monuments: Art in Political Bondage, 1870-1997*. London: Reaktion, 1998
- MICHMAN, Dan. *Belgien in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 168-174
- MIDDLETON, David en EDWARDS, Derek (eds.) *Collective Remembering*. London: Sage, 1990
- MIDDLETON, David en EDWARDS, Derek. *Introduction in MIDDLETON, David en EDWARDS, Derek (eds.) Collective Remembering*. London: Sage, 1990, 1-22
- MILCHMAN, Alan en ROSENBERG, Alan (eds.). *Postmodernism and the Holocaust*. Amsterdam: RODOPI, 1984
- MILCHMAN, Alan en ROSENBERG, Alan. *The Holocaust: The Question of Uniqueness in SCHREIER, Helmut en HEYL, Matthias (eds.). Never Again! The Holocaust's Challenge for Educators*. Hamburg: Reinhold Krämer Verlag, 1997, 75-87
- MILCHMAN, Alan en ROSENBERG, Alan. *Two Kinds of Uniqueness: The Universal Aspects of the Holocaust in MILLEN, Rochelle L. (ed.). New Perspectives on the Holocaust: A Guide for Teachers and Scholars*. New York: New York University Press, 1996, 6-18
- MILL, John Stuart. *On Liberty*. London: Longman, Roberts & Green, 1956 [1859]
- MILLAR, Laura. *Evidence, Memory and Knowledge: the Relationship between Archives and Memory op http://www.wien2004.ica.org/imagesUpload/pres_166_MILLAR_ZMIL01.pdf*, 1-9
- MILLEN, Rochelle L. (ed.). *New Perspectives on the Holocaust: A Guide for Teachers and Scholars*. New York: New York University Press, 1996
- MILLER, Arthur G., GORDON, Anne K. en BUDDIE, Amy M. *Accounting for Evil and Cruelty: Is to Explain to Condone? in Personality and Social Psychology Review*, 1999, 3, 3, 254-268
- MILLER, Judith. *One, by One, by One: Facing the Holocaust*. New York: Simon & Schuster, 1990
- MILLER, Paul B. *David S. Wyman and the Controversy Over the Bombing of Auschwitz in Journal of Ecumenical Studies*, 2003, 40, 4, 370-380
- MILLER, Robert J. en FURSE, Elisabeth. *Native America, Discovered and Conquered: Thomas Jefferson, Lewis & Clark, and Manifest Destiny*. Westport: Praeger Publishers, 2006
- MILNER, Iris. *The "Gray Zone" Revisited: The Concentrationary Universe in Ka. Tzetnik's Literary Testimony in Jewish Social Studies: History, Culture, Society*, 2008, 14, 2, 113-155
- MILTON, John. *Paradise Lost [1667]*. London: Penguin Classics, 2003
- MILTON, Sybil H. *Gypsies and the Holocaust in The History Teacher*, 1991, 24, 4, 375-387
- MILTON, Sybil H. *Holocaust: The Gypsies in TOTTEN, Samuel, PARSONS, William S. en CHARNY, Israel*

- W. (eds.). *Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Views*. New York: Garland Publishing, 1997, 171-188
- MILTON, Sybil. *Museums and Memorials of Genocide* in CHARNY, Israel W. (ed.). *Encyclopedia of Genocide*. Santa Barbara: ABC-CLIO, 1999, 424-428
- MILTON, Sybil H. "Gypsies" as Social Outsiders in Nazi Germany in GELLATELY, Robert en STOLTZFUS, Nathan (eds.). *Social Outsiders in Nazi Germany*. Princeton: Princeton University Press, 2001, 212-232
- MILTON, Sybil. *Jehovah's Witnesses* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 346-350
- MILTON, Sybil H. *Memorials* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 414-419
- MINEAU, André. *The Making of the Holocaust: Ideology and Ethics in the Systems Perspective*. Amsterdam: Rodopi, 1999
- MINEAU, André. *Operation Barbarossa: Ideology and Ethics Against Human Dignity*. Amsterdam: Rodopi, 2004
- MINTZ, Alan L. *Popular Culture and the Shaping of the Holocaust Memory in America*. Seattle: University of Washington Press, 2001
- MITCHELL, William J. T. *Iconology: Image, Text, Ideology*. Chicago: University of Chicago Press, 1986
- MITTEN, Richard. *The Waldheim Phenomenon in Austria: The Politics of Anti-Semitic Prejudice*. Boulder: Westview Press, 1992
- MLYNARCZYK, Jacek Andrzej. *Treblinka. Ein Todeslager der "Aktion Reinhardt"* in MUSIAL, Bogdan (ed.). "Aktion Reinhardt". *Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement, 1941-1944*. Osnabrück: Fibre, 2004, 257-281
- MÖBIUS, Ben. *Die liberale Nation: Deutschland zwischen nationaler Identität und multikultureller Gesellschaft*. Opladen: Leske & Budrich, 2003
- MOELLER, Robert G. *Germans as Victims? Thoughts on a Post-Cold War History of World War II's Legacies in History & Memory*, 2005, 17, 1/2, 147-194
- MOHR, Reinhard. *Deutsche Geschichte im Museum*. "Es ist vollbracht" in *Der Spiegel*, 2 juni 2006
- MOL, Hans. *Identity and the Sacred*. Oxford: Blackwell, 1976
- MÖLLER, Horst. *Es kann nicht sein, was nicht sein darf. Plädoyer für die Versachlichung der Kontroverse über die Zeitgeschichte in Beiträge zur Konfliktforschung*, 1986, 16, 4, 146-151
- MOMMSEN, Hans. *Beamtenpolitik. Mit ausgewählten Quellen zur nationalsozialistischen Beamtenpolitik*. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1966
- MOMMSEN, Hans. *National Socialism: Continuity and Change* in LAQUEUR, Walter (ed.). *Fascism: A Reader's Guide: Analyses, Interpretations, Bibliography*. Berkeley : University of California Press, 1976, 179-210
- MOMMSEN, Hans. *Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem* in HIRSCHFELD, Gerhard en KETTENACKER, Lothar (eds.). *Der "Führerstaat": Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981, 43-72
- MOMMSEN, Hans. *Nationalsozialismus oder Hitlerismus?* in BOSCH, Michael (ed.). *Persönlichkeit und Struktur in der Geschichte. Historische Bestandsaufnahme und didaktische Implikationen*. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1977, 62-71
- MOMMSEN, Hans. *Neues Geschichtsbewusstsein und Relativierung des Nationalsozialismus* in *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 1986, 31, 10, 5-18
- MOMMSEN, Hans. *Suche nach der 'verlorenen Geschichte'? Bemerkungen zum historischen Selbstverständnis der Bundesrepublik* in *Merkur*, 1986, 40, 9-10, 864-874
- MOMMSEN, Hans. *Die Bürde der Vergangenheit. Auseinandersetzung mit dem unbequemen historischen Erbe der Deutschen* in HOFFMANN, Hilmar (ed.). *Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen. Eine Diskussion um politische Kultur in der Bundesrepublik aus Anlass der Frankfurter Römerberg-Gespräche 1986*. Frankfurt am Main: Athenäum, 1987, 94-104
- MOMMSEN, Hans. *Das Ressentiment als Wissenschaft. Anmerkungen zu Ernst Noltes "Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus"* in *Geschichte und Gesellschaft*, 1988, 14, 4, 495-512
- MOMMSEN, Hans. *Nationalsozialismus als vorgetäuschte Modernisierung* in PEHLE, Walter H. (ed.). *Der historische Ort des Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1990, 31-46
- MOMMSEN, Hans. *Reappraisal and Repression. The Third Reich in West German Historical Consciousness* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 173-184
- MOMMSEN, Hans (ed.). *From Weimar to Auschwitz: Essays in German History*. Oxford: Oxford University Press, 1991
- MOMMSEN, Hans. *The Realization of the Unthinkable: The 'Final Solution of the Jewish Question' in the Third Reich* in MOMMSEN, Hans (ed.). *From Weimar to Auschwitz: Essays in German History*. Oxford:

- Oxford University Press, 1991, 224-253
- MOMMSEN, Hans. *Noch einmal. Nationalsozialismus und Modernisierung in Geschichte und Gesellschaft*, 1995, 21, 391-402
- MOMMSEN, Hans. *Die dünne Patina der Zivilisation. Der Antisemitismus war eine notwendige, aber keineswegs hinreichende Bedingung für Holocaust* in *Die Zeit*, 30 augustus 1996
- MOMMSEN, Hans. *Hitler's Reichstag Speech of 30 January 1939* in *History and Memory*, 1997, 9, 147-161
- MOMMSEN, Hans (ed.). *The Third Reich Between Vision and Reality: New Perspectives on German History 1918-1945*. Oxford and New York: Berg, 2001
- MOMMSEN, Wolfgang J. *Weder Leugnen noch Vergessen befreit von der Vergangenheit* in *Frankfurter Rundschau*, 1 december 1986
- MOMMSEN, Wolfgang J. *Moral Commitment and Scholarly Detachment: The Social Function of the Historian* in LEERSSEN, Joep en RIGNEY, Ann (eds.). *Historians and Social Values*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000, 45-55
- MONGIN, Olivier. *Une mémoire sans histoire? Vers une autre relation à l'histoire* in *Esprit*, 1993, 190, mars-avril, 102-113
- MONROE, Kristen R., BARTON, Michael C. en KLINGEMANN, Ute. *Altruism and the Theory of Rational Action: Rescuers of Jews in Nazi Europe* in *Ethics*, 1990, 101, 1, 103-122
- MONTGOMERY, Scott L. *What Kind of Memory? Reflections on Images of the Holocaust* in *Contention*, 1995, 5, 1, 79-103
- MOORE, Bob. *The Rescue of Jews from Nazi Persecution: a Western European Perspective* in *Journal of Genocide Research*, 2003, 5, 2, 293-308
- MORAN, Gabriel. *Explorations and Responses: Is the Holocaust Unique?* in *Journal of Ecumenical Studies*, 1989, 26, 1, 211-216
- MORELLI, Anne (ed.). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996
- MORELLI, Anne. *Het ontstaan van "patriotische" symbolen in België, in de gewesten en de gemeenschappen* in MORELLI, Anne (ed.). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 177-189
- MORGAN, Michael L. *To Seize Memory: History and Identity in Post-Holocaust Jewish Thought* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 151-181
- MORGAN, Michael L. *Beyond Auschwitz: Post-Holocaust Jewish Thought in America*. Oxford: Oxford University Press, 2001
- MORGAN-WITTS, Max en THOMAS, Gordon. *Voyage of the Damned*. Stillwater: Motorbooks International, 1974
- MORIZET, Jacques en MÖLLER, Horst (eds.). *Allemagne-France. Lieux et mémoire d'une histoire commune*. Paris: Albin Michel, 1995
- MORRIS, Benny. *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947-1949*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988
- MORRIS, Benny. *The New Historiography: Israel Confronts Its Past* in *Tikkun*, 1988, 3, 6, 19-23 en 99-102
- MORRIS, Benny. *1948 and After: Israel and the Palestinians*. Oxford: Clarendon Press, 1994
- MORRIS, Maria. *Curriculum and the Holocaust: Competing Sites of Memory and Representation*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 2001
- MORRIS, Nigel. *The Cinema of Steven Spielberg: Empire of Light*. London: Wallflower, 2007
- MORSE, Arthur D. *While Six Million Died. A Chronicle of American Apathy*. New York: Random House, 1968
- MORTIER, Freddy en RAES, Koen. *Een kwestie van behoren. Stromingen in de hedendaagse ethiek*. Gent: MYS & Breesch, 1997
- MOSER, Jonny. *Österreich* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 67-93
- MOSES, A. Dirk. *Conceptual Blockages and Definitional Dilemmas in the 'Racial Century': Genocides of Indigenous Peoples and the Holocaust* in *Patterns of Prejudice*, 2002, 36, 4, 7-36
- MOSES, A. Dirk. *Stigma and Sacrifice in the Federal Republic of Germany* in *History & Memory*, 2007, 19, 2, 139-180
- MOSES, John A. *The Politics of Illusion: The Fischer Controversy in German Historiography*. London: Prior, 1975
- MOSHMAN, David. *Conceptual Constraints on Thinking about Genocide* in *Journal of Genocide Research*, 2001, 3, 3, 431-450
- MOSSE, George L. *The Nationalisation of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*. New York: Howard Fertig, 1975
- MOSSE, George L. *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. Oxford: Oxford University Press, 1990

- MOTZKIN, Gabriel. *On the Notion of Historical (Dis)Continuity: Reinhart Koselleck's Construction of the Sattelzeit in Concepts*, 2005, 1, 2, 145-158
- MOWITT, John. *Trauma Envy in Cultural Critique*, 2000, 46, 272-297
- MOYN, Samuel. *Forum Essay: Responses. Two Regimes of Memory in American Historical Review*, 1998, 103, 4, 1182-1186
- MUSIAL, Bogdan. *Die Verfolgung und Vernichtung der Juden im Generalgouvernement. Die Zivilverwaltung und die Shoah* in PAUL, Gerhard (ed.). *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Dachau: Wallstein, 2002, 187- 203
- MUSIAL, Bogdan (ed.). *"Aktion Reinhardt". Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement 1941-1944*. Osnabrück: Fibre, 2004
- MUSIL, Robert. *Nachlaß zu Lebzeiten*. Hamburg: Rowohlt, 1957
- MUSNER, Lutz. *Memory and Globalization: Austria's Recycling of the Nazi Past and Its European Echoes* in *New German Critique*, 2000, 80, 77-91
- MUSNER, Lutz en WUNBERG, Gotthart (eds.). *Kulturwissenschaften. Forschung, Praxis, Positionen*. Wien: WUV, 2002
- MÜLLER, Jan-Werner. *A "Thick" Constitutional Patriotism for Europe? On Morality, Memory and Militancy* in ERIKSEN, Erik O., JOERGES, Christian en RÖDL, Florian (eds.). *Law, Democracy, and Solidarity in a Post-National Union. The Unsettled Political Order of Europe*. London: Routledge, 2008, 375-399
- MÜLLER, Rolf-Dieter en VOLKMANN, Hans-Erich (eds.). *Die Wehrmacht. Mythos und Realität*. München: Oldenbourg, 1999
- MYERS, Gerald E. *The Psychology of Man After Auschwitz* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald E. (eds.). *Echoes From the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 306-326
- NAOR, Arye. *Lessons of the Holocaust Versus Territories For Peace, 1967-2001* in *Israel Studies*, 2003, 8, 1, 130-152
- NAUMANN, Michael. *Remembrance and Political Reality: Historical Consciousness in Germany after the Genocide* in *New German Critique*, 2000, 80, 17-28
- NEAL, Arthur G. *National Trauma and Collective Memory: Extraordinary Events in the American Experience*. New York: Sharpe, 2005
- NEIMAN, Susan. *Theodicy in Jerusalem* in ASCHHEIM, Steven E. (ed.). *Hannah Arendt in Jerusalem*. Berkeley: University of California Press, 2001, 65-90
- NEIMAN, Susan. *What's the Problem of Evil?* in LARA, Maria Pia (ed.). *Rethinking Evil: Contemporary Perspectives*. Berkeley: University of California Press, 2001, 27-45
- NEIMAN, Susan. *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy*. Princeton: Princeton University Press, 2004 [2002]
- NEISS, Marion. *Judenräte* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: dtv, 2001, 535
- NEISSER, Heinrich en VERSCHRAEGEN, Bea. *Die Europäische Union. Anspruch und Wirklichkeit*. Wien: Springer, 2001
- NERONE, John en WARTELLA, Ellen. *Introduction: Studying Social Memory in Communication*, 1989, 11, 85-88
- NEUFELD, Michael J. en BERENBAUM, Michael (eds.). *The Bombing of Auschwitz: Should the Allies Have Attempted It?* New York: St. Martin's Press, 2000
- NEUSNER, Jacob. *Understanding Jewish Theology: Classical Issues and Modern Perspectives*. New York: KTAV, 1973
- NEUSNER, Jacob. *The Implications of the Holocaust* in *Journal of Religion*, 1973, 53, 3, 293-308
- NEUSNER, Jacob. *Stranger at Home: "The Holocaust," Zionism and American Judaism*. Chicago: University of Chicago Press, 1981
- NEUSNER, Jacob. *The Public Side of Learning: The Political Consequences of Scholarship in the Context of Judaism*. Chico: Scholars Press, 1985
- NEVILLE, John F. *The Press, the Rosenbergs, and the Cold War*. Westport: Praeger, 1995
- NEWTON, Verne W. (ed.). *FDR and the Holocaust*. New York: St. Martin's Press, 1996
- NIETHAMMER, Lutz. *"Die Jahre weiss man nicht, wo man die heute hinsetzen soll". Faschismuserfahrungen im Ruhrgebiet. Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930 bis 1960*. Berlin: Dietz, 1983
- NIETHAMMER, Lutz. *Diesseits des 'Floating Gap'. Das kollektive Gedächtnis und die Konstruktion von Identität im wissenschaftlichen Diskurs* in PLATT, Kristin en DABAG, Mihran (eds.). *Generation und Gedächtnis. Erinnerungen und kollektive Identitäten*. Opladen: Leske & Budrich, 1995, 25-50
- NIETZSCHE, Friedrich. *Die fröhliche Wissenschaft*. Frankfurt am Main: Insel Verlag, 1982 [1882]
- NIEWYK, Donald L. *Holocaust: The Jews* in TOTTEN, Samuel, PARSONS, William S. en CHARNY, Israel W. (eds.). *Century of Genocide. Eyewitness Accounts and Critical Views*. New York & London: Garland Publishing, 1997, 136-170

- NIEWYK, Donald L. *Review of Books: Nazi Germany and the Jews* in *American Historical Review*, 1998, 103, 3, 918
- NIEWYK, Donald L. en NICOSIA, Francis R. *The Columbia Guide to the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 2000
- NIPPERDEY, Thomas. *1933 und die Kontinuität der deutschen Geschichte* in *Historische Zeitschrift*, 1978, 227, 86-111
- NIPPERDEY, Thomas. *Nachdenken über die deutsche Geschichte: Essays*. München: Beck, 1986
- NIPPERDEY, Thomas. *Unter der Herrschaft des Verdachts. Wissenschaftliche Aussagen dürfen nicht an ihrer politischen Funktion gemessen werden* in *Die Zeit*, 17 oktober 1986
- NOELLE-NEUMAN, Elisabeth en KÖCHER, Renate. *Die verletzte Nation. Über den Versuch der Deutschen, ihren Charakter zu ändern*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1987
- NOLAN, Mary. *The Historikerstreit and Social History* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 224-248
- NOLTE, Ernst. *Der Faschismus in seiner Epoche. Die Action française, der italienische Faschismus, der Nationalsozialismus*. München: Piper, 1984 [1963]
- NOLTE, Ernst. *Deutschland und der Kalte Krieg*. München: Piper, 1974
- NOLTE, Ernst. *Die negative Lebendigkeit des Dritten Reiches. Eine Frage aus dem Blickwinkel des Jahres 1980* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 24 juli 1980
- NOLTE, Ernst. *Referat in Deutscher Sonderweg – Mythos oder Realität?* München: Oldenbourg, 1982, 34-39
- NOLTE, Ernst. *Between Myth and Revisionism? The Third Reich in the Perspective of the 1980s* in KOCH, Hans W. (ed.). *Aspects of the Third Reich*. New York: St. Martin's Press, 1985, 17-38
- NOLTE, Ernst. *Vergangenheit die nicht vergehen will. Eine Rede die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6 juni 1986
- NOLTE, Ernst. *Leserbrief* in *Die Zeit*, 1 augustus 1986
- NOLTE, Ernst. *Die Sache auf den Kopf gestellt. Gegen den negativen Nationalismus in der Geschichtsbetrachtung* in *Die Zeit*, 31 oktober 1986
- NOLTE, Ernst. *Die Ausschau nach dem Ganzen. Wissenschaftliches Ethos und Historisierung* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 18 juli 1987
- NOLTE, Ernst. *Das Vergehen der Vergangenheit. Antwort an meine Kritiker im sogenannten Historikerstreit*. Berlin: Ullstein, 1987
- NOLTE, Ernst. *Der europäische Bürgerkrieg, 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Berlin: Propyläen, 1987
- NOLTE, Ernst. *A Past That Will Not Pass Away (A Speech It Was Possible to Write, But Not to Present)* in *Yad Vashem Studies*, 1988, 19, 65-73
- NOLTE, Ernst. *Abschliessende Reflexionen über den sogenannten Historikerstreit* in BACKES, Uwe JESSE Eckhard en ZITELMANN Rainer (ed.). *Die Schatten der Vergangenheit. Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus*. Berlin: Propyläen, 1990, 83-109
- NOLTE, Ernst. *Streitpunkte. Heutige und künftige Kontroversen um den Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main: Propyläen, 1993
- NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1-3. Paris: Gallimard, 1984-1998
- NORA, Pierre. *De la République à la Nation* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, 651-659
- NORA, Pierre. *Entre mémoire et histoire* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 1. *La République*. Paris: Gallimard, 1984, xv-xlii
- NORA, Pierre. *La nation-mémoire* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 2. *La Nation*. Volume 3. *La gloire. Les mots*. Paris: Gallimard, 1986, 647-658
- NORA, Pierre. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire* in *Representations*, 1989, 26, 7-24
- NORA, Pierre. *L'ère de la commémoration* in NORA, Pierre (ed.). *Les lieux de mémoire*. Tome 3. *Les France*. Volume 3. *De l'archive à l'emblème*. Paris: Gallimard, 1992, 977-1012
- NORA, Pierre. *From Lieux de Mémoire to Realms of Memory* in NORA, Pierre (ed.). *Realms of Memory. Rethinking the French Past*. Vol. 1. *Conflicts and Divisions*. New York: Columbia University Press, 1996, xv-xxiv
- NÖRTEMANN, Gevert H. *"Flamen, feiert die Schlacht der goldenen Sporen!" Die Schlacht von Kortrijk als flämischer Gründungsmythos im 19. und 20. Jahrhundert* in BUSCHMANN, Nikolaus en LANGEWIESCHE, Dieter (eds.). *Der Krieg in den Gründungsmythen europäischer Nationen und der USA*. Frankfurt am Main: Campus, 2003, 233-267
- NOVICK, Peter. *Holocaust Memory in America* in YOUNG, James E. (ed.). *The Art of Memory: Holocaust Memorials in History*. New York: Prestel, 1994, 159-165
- NOVICK, Peter. *The Holocaust in American Life*. New York: Houghton Mifflin, 1999
- NOVICK, Peter. *USA* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 288-297

- NOVICK, Peter. *The American National Narrative of the Holocaust. There Isn't Any* in *New German Critique*, 2003, 90, 27-35
- NOVICK, Peter. *Letter to the Editor* in *Holocaust and Genocide Studies*, 2004, 18, 2, 358-366
- NOVICK, Peter. *Comments on Aleida Assmann's Lecture* in *GHI Bulletin*, 2007, 40, 27-31
- O'HEAR, Anthony. *Education, Society, and Human Nature: An Introduction to the Philosophy of Education*. London: Routledge, 1981
- O'NEIL, Robin. *Belzec: A Reassessment of the Number of Victims in East European Jewish Affairs*, 1999, 29, 1-2, 85-118
- OAKESHOTT, Michael J. *Rationalism in Politics and Other Essays*. London: Methuen, 1967 [1962]
- OCHSNER, Jeffrey Karl. *Understanding the Holocaust through the U.S. Holocaust Memorial Museum* in *Journal of Architectural Education*, 1995, 48, 4, 240-249
- OFER, Dalia. *The Holocaust in Transnistria: A Special Case of Genocide* in DOBROSZYCKI, Lucjan en GUROCK, Jeffrey S. (eds.). *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941-1945*. Armonk: M.E. Sharpe, 1993, 133-154
- OFER, Dalia. *Linguistic Conceptualization of the Holocaust in Palestine and Israel, 1942-1953* in *Journal of Contemporary History*, 1996, 31, 3, 567-595
- OFER, Dalia. *The Strength of Remembrance: Commemorating the Holocaust During the First Decade of Israel* in *Jewish Social Studies*, 2000, 6, 2, 24-55
- OFER, Dalia. *Life in the Ghettos of Transnistria* in CESARANI, David en KAVANAUGH, Sarah (eds.). *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*. Vol. 4. *Jewish Confrontations with Persecution and Mass Murder*. London: Routledge, 2004, 171-204
- OFER, Dalia. *The Past That Does Not Pass: Israelis and Holocaust Memory* in *Israel Studies*, 2009, 14, 1, 1-5
- OFSTAD, Harald. *Our Contempt for Weakness: Nazi Norms and Values – and Our Own*. Gothenburg: Almqvist & Wiksell, 1989
- OGORRECK, Ralf. *Die Einsatzgruppen und die "Genesis der Endlösung"*. Berlin: Metropol, 1996
- O'HEAR, Anthony. *Education, Society, and Human Nature: An Introduction to the Philosophy of Education*. London: Routledge, 1981
- O'HEAR, Anthony. *After Progress: Finding the Old Way Forward*. London: Bloomsbury, 1999
- OLICK, Jeffrey K. en LEVY, Daniel. *Collective Memory and Cultural Constraint: Holocaust Myth and Rationality in German Politics* in *American Sociological Review*, 1997, 62, 6, 921-936
- OLICK, Jeffrey K. en ROBBINS, Joyce. *Social Memory Studies* in *Annual Review of Sociology*, 1998, 4, 105-140
- OLICK, Jeffrey. *Collective Memory and Chronic Differentiation: Historicity and the Public Sphere* in <http://www.phaenex.uwindsor.ca/ojs/leddy/index.php/HRG/article/viewFile/371/291>, 1-30
- OLIN, Margaret. *Lanzmann's Shoah and the Topography of the Holocaust Film* in *Representations*, 1997, 57, 1-23
- OLINER, Samuel P. *Rescuers of Jews during the Holocaust: A Portrait of Moral Courage* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 678-690
- OLINER, Samuel P. en OLINER, Pearl M. *The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe*. New York: Free Press, 1988
- OLSEN, Jan-Kyrre Berg, HENDRICKS, Vincent F. en PEDERSEN, Stig Andur (eds.). *A Companion to the Philosophy of Technology*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2009 [2008]
- OPHIR, Adi. *On Sanctifying the Holocaust: An Anti-Theological Treatise* in *Tikkun*, 1987, 2, 1, 61-67
- OPPENHEIMER, Franz. *Vorsicht vor falschen Schlüssen aus der deutschen Vergangenheit. Die Verführungen einer kollektiven Schuldbesessenheit* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 14 mei 1986
- ORTH, Karin. *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte*. Zürich: Pendo, 2000 [1999]
- ORWELL, George. *Nineteen Eighty-Four: A Novel*. New York: Plume, 2003 [1949]
- OTTO, Rudolf. *Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*. München: Beck, 1971 [1917]
- OUTRAM, Dorina. *The Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996
- OVERY, Richard J., OTTO, Gerhard en HOUWINK TEN CATE, Johannes (eds.). *Die "Neuordnung" Europas: NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*. Berlin: Metropol, 1997
- OZICK, Cynthia. *Roundtable Discussion: Raul Hilberg, Cynthia Ozick, Aharon Appelfeld, Saul Friedländer* in LANG, Berel (ed.). *Writing and the Holocaust*. New York: Holmes & Meier, 1988, 277-284
- OZICK, Cynthia. *Who Owns Anne Frank?* in *New Yorker*, 6 oktober 1997
- PACEY, Arnold. *The Culture of Technology*. Cambridge, Mass. MIT Press, 1983
- PADGETT, Stephen en ABROMEIT, Heidrun (eds.). *Adenauer to Kohl: The Development of the German Chancellorship*. London: C. Hurst & Co., 1994

- PALDIEL, Mordecai. *The Altruism of the Righteous Gentiles in Holocaust and Genocide Studies*, 1988, 3, 2, 187-196
- PALDIEL, Mordecai (ed.). *The Path of the Righteous: Gentile Rescuers of Jews During the Holocaust*. Hoboken: Ktav, 1993
- PAPAZIAN, Pierre. *A Unique Uniqueness?* in *Midstream*, 1984, 30, 4, 14-18
- PAPPÉ, Ilan. *The Making of the Arab-Israeli Conflict, 1947-1951*. London: I.B. Tauris, 1992
- PAPPÉ, Ilan. *Critique and Agenda: The Post-Zionist Scholars in Israel in History & Memory*, 1995, 7, 1, 66-90
- PAPPÉ, Ilan. *The Ethnic Cleansing of Palestine*. London: Oneworld, 2006
- PARSONS, Talcott. *The Structure of Social Action*. New York: Free Press, 1968 [1937]
- PARSONS, Talcott, SHILS, Edward, NAEGELE, Kaspar D. en PITTS, Jesse R. *Theories of Society: Foundations of Modern Sociological Theory*. New York: Free Press, 1965
- PASCAL, Michel. *Steven Spielberg: Why I Made Schindler's List* in *Queens Quarterly*, 1994, 101, 1, 27-47
- PASSERINI, Luisa (ed.). *The Question of European Identity: A Cultural Historical Approach*. Florence: European Historical Institute, 1998
- PATERSON, William E. *The Chancellor and Foreign Policy* in PADGETT, Stephen en ABROMEIT, Heidrun (eds.). *Adenauer to Kohl: The Development of the German Chancellorship*. London: C. Hurst & Co., 1994, 127-156
- PATRAKA, Vivian M. *Spectacular Suffering: Performing Presence, Absence, and Witness at U.S. Holocaust Museums* in EBER, Dena E. en NEAL, Arthur G. (eds.). *Memory and Representation: Constructed Truths and Competing Memories*. Bowling Green: Bowling Green State University Popular Press, 2001, 139-168
- PÄTZOLD, Kurt. *Reichskristallnacht* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 679-680
- PÄTZOLD, Kurt. *Wannsee-Konferenz* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 794-795
- PAUL, Gerhard (ed.). *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Göttingen: Wallstein, 2002
- PAUL, Gerhard. *"Kämpfende Verwaltung". Das Amt IV des Reichssicherheitshauptamtes als Führungsinstanz der Gestapo* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000, 42-81
- PAUL, Gerhard. *Von Psychopathen, Technokraten des Terrors und "ganz gewöhnlichen" Deutschen. Die Täter der Shoah im Spiegel der Forschung* in PAUL, Gerhard (ed.). *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Göttingen: Wallstein, 2002, 13-90
- PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo – Mythos und Realität*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995
- PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000
- PAWLIKOWSKI, John T. *Uniqueness and Universality in the Holocaust: The Need for a New Language* in COLIJN, G. Jan en LITTELL, Marcia Sachs (eds.). *Confronting the Holocaust: A Mandate for the 21st Century*. Oxford: University Press of America, 1997, 51-61
- PAWLIKOWSKI, John T. *The Struggle for Memory and Memorialization at Auschwitz* in BERGER, Alan L., CARGAS, Harry J. en NOWAK, Susan E. (eds.). *The Continuing Agony: From the Carmelite Convent to the Crosses at Auschwitz*. Lanham: University Press of America, 2004, 103-120
- PEARSON, Roberta E. *Custer Loses Again: The Contestation over Commodified Public Memory* in BEN-AMOS, Dan en WEISSBERG, Liliane (eds.). *Cultural Memory and the Construction of Identity*. Detroit: Wayne State University Press, 1999, 176-201
- PEARSON, Roberta E. *Memory* in PEARSON, Roberta E. en SIMPSON, Philip (eds.). *Critical Dictionary of Film and Television Theory*. London: Routledge, 2001, 275-279
- PEARSON, Roberta E. en SIMPSON, Philip (eds.). *Critical Dictionary of Film and Television Theory*. London: Routledge, 2001
- PEHLE, Walter H. (ed.). *Der historische Ort des Nationalsozialismus. Annäherungen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1990
- PEITSCH, Helmut, BURDETT, Charles en GORRARA, Claire (eds.). *European Memories of the Second World War*. New York: Berghahn, 1999
- PERELS, Joachim. *Wer sich verweigerte, ließ das eigene Land im Stich. In der Historiker-Debatte wird auch der Widerstand umbewertet* in *Frankfurter Rundschau*, 27 december 1986
- PERRAULT, Gilles. *Loin de l'Histoire, une opération à grand spectacle: Communisme, les falsifications d'un "livre noir"* in *Le Monde Diplomatique*, december 1997, 22-23
- PERRY, Richard J. *... from Time Immemorial: Indigenous Peoples and State Systems*. Austin: University of Texas Press, 1996, 105

- PERZ, Bertrand. Österreich in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 150-162
- PETER, Jürgen. *Der Historikerstreit und die Suche nach einer nationalen Identität der achtziger Jahre*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1995
- PETERSON, Agnes F. en SMITH, Bradley F. (ed.) *Heinrich Himmler. Geheimreden 1933 bis 1945 und andere Ansprachen*. Frankfurt am Main: Propyläen, 1974
- PETO, Andrea. *Populist Use of Memory and Constitutionalism: Two Comments – II* in *German Law Journal*, 2005, 6, 2, 399-405
- PETRIE, John. *The Secular Word HOLOCAUST: Scholarly Myths, History, and 20th Century Meanings* in *Journal of Genocide Research*, 2000, 2, 1, 31-63
- PETTENDER, Mary E. (ed.). *The Social Construction of Climate Change: Power, Knowledge, Norms, Discourses*. Aldershot: Ashgate, 2007
- PETTENDER, Mary E. *Introduction: Power, Knowledge and the Social Construction of Climate Change* in PETTENDER, Mary E. (ed.). *The Social Construction of Climate Change: Power, Knowledge, Norms, Discourses*. Aldershot: Ashgate, 2007, 1-19
- PETUCHOWSKI, Jacob J. *Dissenting Thoughts About the 'Holocaust'* in *Journal of Reform Judaism*, 1981, 28, 1-9
- PETUCHOWSKI, Jacob J. *Studies in Modern Theology and Prayer*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1998
- PEUKERT, Detlev J. K. *Volksgenossen und Gemeinschaftsfremde. Anpassung, Ausmerze und Aufbegehren unter dem Nationalsozialismus*. Köln: Bund, 1982
- PEUKERT, Detlev J. K. *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life*. New Haven and London: Yale University Press, 1987
- PEUKERT, Detlev J.K. *Alltag und Barbarei: Zur Normalität des Dritten Reiches* in DINER, Dan (ed.). *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zur Historisierung und Historikerstreit*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1987, 51-61
- PEUKERT, Detlev J. K., REULECKE, Jürgen en Gräfin zu CASTELL RUDENHAUSEN, Adelheid (eds.). *Die Reihen fast geschlossen. Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus*. Wuppertal: Hammer, 1981
- PEUKERT, Helmut. *Unconditional Responsibility for the Other: The Holocaust and the Thinking of Emmanuel Levinas* in MILCHMAN, Alan en ROSENBERG, Alan (eds.). *Postmodernism and the Holocaust*. Amsterdam: RODOPI, 1984, 155-166
- PFETSCH, Frank R. *Die Problematik der europäischen Identität* in *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1998, 25/26, 3-9
- PICCIOTTO FARGION, Liliana. *Italien* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 199-227
- PICKER, Henry. *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier, 1941-1942*. Stuttgart: Seewald, 1976 [1968]
- PIERCEY, Robert. *Not Choosing Between Morality and Ethics* in *The Philosophical Forum*, 2001, 32, 1, 53-72
- PIETROW-ENNEKER, Bianka. *Deutschland im Juni 1941. Ein Opfer sowjetischer Aggression? Zur Kontroverse über die Präventivkriegthese* in *Geschichte und Gesellschaft*, 1988, 14, 116-135
- PINKUS, Benjamin. *The Jews of the Soviet Union: The History of a National Minority*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988
- PIPER, Franciszek. *Estimating the Number of Deportees to and Victims of the Auschwitz-Birkenau Camp* in *Yad Vashem Studies*, 1991, 21, 49-103
- PIPER, Franciszek. *Die Zahl der Opfer von Auschwitz. Aufgrund der Quellen und der Erträge der Forschung 1945 bis 1990*. Oswiecim: Verlag Staatliches Museum, 1993
- PIPER, Franciszek. *The Number of Victims* in GUTMAN, Israel en BERENBAUM, Michael (eds.). *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*. Bloomington: Indiana University Press, 1994, 61-76
- PIPER, Franciszek. *Auschwitz Concentration Camp: How it Was Used in the Nazi System of Terror and Genocide and in the Economy of the Third Reich* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1998, 371-386
- PIPER, Franciszek. *Die Rolle des Lagers Auschwitz bei der Verwirklichung der nationalsozialistischen Ausrottungspolitik. Die doppelte Funktion von Auschwitz als Konzentrationslager und als Zentrum der Judenvernichtung* in HERBERT, Ulrich, ORTH, Karin en DIECKMANN, Christoph (eds.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Band I. Göttingen: Wallstein, 1998, 390-414
- PLATO. *Republic* (translated by JOWETT, Benjamin). Mineola: Dover Publications, 2000
- PLATO. *"Protagoras" and "Meno"* (translated, with notes and interpretive essays, by BARTLETT, Robert C.). Ithaca: Cornell University Press, 2004
- PLATT, Kristin en DABAG, Mihran (eds.). *Generation und Gedächtnis. Erinnerungen und kollektive*

- Identitäten*. Opladen: Leske & Budrich, 1995
- PLUMB, John Harold. *The Death of the Past*. Harmondsworth: Penguin, 1973 [1969]
- POHL, Dieter. *Von der "Judenpolitik" zum Judenmord. Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939-1944*. Frankfurt am Main: Lang, 1993
- POHL, Dieter. *Die Einsatzgruppe C 1941/42* in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Edition Hentrich, 1997, 71-87
- POHL, Dieter. *Einsatzgruppen* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 440-441
- POHL, Dieter. *Enterdungsaktion* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 447-448
- POHL, Dieter. *Die Ermordung der Juden im Generalgouvernement* in HERBERT, Ulrich (ed.). *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945. Neue Forschungen und Kontroversen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1998, 98-121
- POHL, Dieter. *Die großen Zwangsarbeitslager der SS- und Polizeiführer für Juden im Generalgouvernement 1942-1945* in HERBERT, Ulrich, ORTH, Karin en DIECKMANN, Christoph (eds.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur. Band I*. Göttingen: Wallstein, 1998, 415-438
- POHL, Dieter. *Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941-1943* in FREI, Norbert, STEINBACHER, Sybille en WAGNER, Bernd C. (eds.). *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*. München: Saur, 2000, 135-173
- POHL, Dieter. *Die Wehrmacht und der Mord an den Juden in den besetzten sowjetischen Gebieten* in KAISER, Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Propyläen, 2002, 39-53
- POHL, Dieter. *Dimensionen eines Menschheitsverbrechens. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden, 1939-1945* in ASMUS, Burkhard (ed.). *Holocaust. Die nationalsozialistische Völkermord und die Motive seiner Erinnerung*. Berlin: Deutsches Historisches Museum, 2002, 103-120
- POHL, Dieter. *Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden* in PAUL, Gerhard (ed.). *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Dachau: Wallstein, 2002, 205-234
- POHL, Dieter. *The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine* in RAY, Brandon en LOWER, Wendy (eds.). *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*. Bloomington: Indiana University Press, 2008, 23-76
- POHLANDT-MCCORMICK, Helena. *"I Saw a Nightmare ...": Violence and the Construction of Memory in History and Theory*, 2000, 39, 1, 23-44
- POHLMANN, Friedrich. *Ideologie, Herrschaftsorganisation und Terror im Nationalsozialismus*. Dresden: TU, 1995
- POLANYI, Karl. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press, 1957 [1944]
- POLIAKOV, Léon. *Bréviaire de la haine. Le IIIe Reich et les Juifs*. Paris: Calmann-Lévy, 1951
- POLIAKOV, Léon en WULF, Josef (eds.). *Das Dritte Reich und die Juden. Dokumente und Aufsätze*. Berlin: Arani, 1955
- POLLEFEYT, Didier. *Auschwitz or How Good People Can Do Evil: An Ethical Interpretation of the Perpetrators and the Victims of the Holocaust in Light of the French Thinker Tzvetan Todorov* in COLIJN, G. Jan en LITTELL, Marcia Sachs (eds.). *Confronting the Holocaust: A Mandate for the 21st Century*. Oxford: University Press of America, 1997, 91-118
- POLLEFEYT, Didier. *The Kafkaesque World of the Holocaust: Paradigmatic Shifts in the Ethical Interpretation of the Nazi Genocide* in ROTH, John K. (ed.). *Ethics After the Holocaust: Perspectives, Critiques, and Responses*. St. Paul: Paragon House, 1999, 210-242
- POLLEFEYT, Didier. *The Morality of Auschwitz? A Critical Confrontation with Peter J. Haas's Ethical Interpretation of the Holocaust* in BEMPORAD, Jack, PAWLIKOWSKI, John T. en SIEVERS, Joseph (eds.). *Good and Evil After Auschwitz: Ethical Implications for Today*. Hoboken: Ktav, 2000, 119-137
- POLONSKY, Antony. *Polish Jewry* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 486-493
- POLONSKY, Anthony en MICHLIC, Joanna B. (eds.). *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*. Princeton: Princeton University Press, 2004
- POLONSKY, Anthony en MICHLIC, Joanna B. *Introduction* in POLONSKY, Anthony en MICHLIC, Joanna B. (eds.). *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*. Princeton: Princeton University Press, 2004, 1-43
- POPENOE, David. *Disturbing the Nest: Family Change and Decline in Modern Societies*. New York: de Gruyter, 1988

- POPRZECZNY, Joseph. *Odilo Globocnik: Hitler's Man in the East*. Jefferson: McFarland, 2004
- PORAT, Dan A. *From the Scandal to the Holocaust in Israeli Education* in *Journal of Contemporary History*, 2004, 39, 4, 619-636
- PORTER, Jack Nusan. *Holocaust Suicides* in CARGAS, Harry James (ed). *Problems Unique to the Holocaust*. Lexington: University Press of Kentucky, 1999, 51-66
- POSTMAN, Neil. *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business*. New York: Penguin Books, 1986 [1985]
- POULOT, Dominique. *Pantheons in Eighteenth-Century France: Temple, Museum, Pyramid* in WRIGLEY, Richard en CRASKE, Matthew (eds.). *Pantheons: Transformations of a Monumental Idea*. Aldershot: Ashgate, 2004, 123-146
- President's News Conference on Foreign and Domestic Issues* in *New York Times*, 21 maart 1985
- President's News Conference on Foreign and Domestic Issues* in *New York Times*, 22 maart 1985
- PRESS, Bernhard. *Judenmord in Lettland, 1941-1945*. Berlin: Metropol, 1995 [1988]
- PRESSAC, Jean-Claude. *Les crématoires d'Auschwitz. La machinerie du meurtre de masse*. Paris: CNRS, 1993
- PREZIOSI, Donald en FARAGO, Claire (eds.). *Grasping the World: The Idea of the Museum*. Aldershot: Ashgate, 2004
- PREZIOSI, Donald en FARAGO, Claire. *General Introduction: What Are Museums for?* in PREZIOSI, Donald en FARAGO, Claire (eds.). *Grasping the World: The Idea of the Museum*. Aldershot: Ashgate, 2004, 1-9
- PRINZ, Michael en ZITELMANN, Rainer (eds.). *Nationalsozialismus und Modernisierung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1991
- PROBST, Lothar. *Founding Myths in Europe and the Role of the Holocaust* in *New German Critique*, 2003, 90, 45-58
- PROISSL, Wolfgang. *Der rote Holocaust: Interview mit dem französischen Historiker Stéphane Courtois, dem Herausgeber des "Schwarzbuches"* in *Die Zeit*, 21 november 1997
- PROST, Antoine. *Les Monuments aux morts. Culte républicain? Culte civique? Culte patriotique?* in NORA, Pierre (ed.). *Les Lieux de Mémoire. Tome I: La République*. Paris: Gallimard, 1984, 195-225
- PRUNIER, Gérard. *The Rwanda Crisis: History of a Genocide*. New York: Columbia University Press, 1995
- PULZER, Peter. *Erasing the Past: German Historians Debate the Holocaust* in *Patterns of Prejudice*, 1987, 21, 3, 3-14
- QUINKERT, Babette (ed.). *"Wir sind die Herren dieses Landes". Ursachen, Verlauf und Folgen des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion*. Hamburg: VSA, 2002
- RABINBACH, Anson. *From Explosion to Erosion: Holocaust Memorialization in America since Bitburg* in *History & Memory*, 1997, 9, 1, 226-256
- RACHLEFF, Owen S. *Assessing Holocaust* in *Midstream*, 1978, 24, 6, 51-52
- RACZYMOW, Henri. *D'un "detail" qui masque le tableau* in *Le Monde*, 21 januari 1998
- RADSTONE, Susannah (ed.). *Memory and Methodology*. Oxford: Berg, 2000
- RAES, Koen. *Vrijheid van meningsuiting en de revisionistische geschiedvervalsing* in SCHUIJT, G.A.I. en VOORHOOF, Dirk (eds.). *Vrijheid van meningsuiting, racisme en revisionisme*. Gent: Academia Press, 1995, 31-77
- RAM, Uri. *Zionist Historiography and the Invention of Modern Jewish Nationhood. The Case of Ben Zion Dinur* in *History & Memory*, 1995, 7, 1, 91-124
- RAM, Uri. *Postnationalist Pasts: The Case of Israel* in *Social Science History*, 1998, 22, 4, 513-547
- RAM, Uri. *National, Ethnic or Civic? Contesting Paradigms of Memory, Identity and Culture in Israel* in *Studies in Philosophy and Education*, 2000, 19, 405-422
- RAM, Uri. *Four Perspectives on Civil Society and Post-Zionism in Israel* in *Palestine-Israel Journal of Politics, Economics & Culture*, 2005, 12, 1, 33-42
- RANKI, György. *Ungarn: Überblick* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1462-1468
- RAPAPORT, Lynn. *Hollywood's Holocaust: "Schindler's List" and the Construction of Memory in Film & History*, 2002, 32, 1, 55-65
- RAPAPORT, Lynn. *The Holocaust in American Jewish Life* in KAPLAN, Dana Evan (ed.). *The Cambridge Companion to American Judaism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 187-208
- RASCHKE, Helga. *Ohrdruf ("S III")* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 3. München: Beck, 2006, 542-543
- RASS, Christoph. *Verbrecherische Kriegsführung an der Front. Eine Infanteriedivision und ihre Soldaten* in HARTMANN, Christian, HÜRTER, Johannes en JUREIT, Ulrike (eds.). *Verbrechen der Wehrmacht. Bilanz einer Debatte*. München: Beck, 2005, 80-90
- RAWLS, John. *A Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press, 1999 [1971]

- RAY, Brandon en LOWER, Wendy (eds.). *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*. Bloomington: Indiana University Press, 2008
- RAYSKI, Benoît. *L'enfant juif et l'enfant ukrainien: Réflexions sur un blasphème*. La Tour d'Aigues: Aube, 2001
- Reaktionen auf Günter Grass' SS-Beichte*. "Das Beste wäre, wenn er von selbst darauf verzichten würde" in *Süddeutsche Zeitung*, 14 augustus 2006
- REDER, Rudolf. *Belzec [1946]* in POLONSKY, Antony (ed.). *Polin: Studies in Polish Jewry*. Volume 13. *Focusing on the Holocaust and its Aftermath*. London: Littman Library of Jewish Civilization, 2000, 288-289
- REEMTSMA, Jan Philipp. *On War Crimes* in BARTOV, Omer, GROSSMANN, Atina en NOLAN, Mary (eds.). *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*. New York: The New Press, 2002, 8-16
- REICH, Walter (ed.). *Origins of Terrorism: Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990
- REICHEL, Katrin. *Kollaboration und Holocaust in Lettland 1941-1945* in KAISER, Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Econ Ullstein, 2002, 110-124
- REITLINGER, Gerald. *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945*. London: Vallentine & Mitchell, 1987 [1953]
- Remarks of Elie Wiesel at White House Ceremony for Jewish Heritage Week* in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 241-243
- Remarks of President Reagan at Bergen-Belsen* in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 253-255
- Remarks of President Reagan at Bitburg Air Base* in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 258-261
- RENAN, Ernest. *Qu'est-ce qu'une nation? Conférence faite en Sorbonne, le 11 mars 1882*. Paris: Calmann Lévy, 1882
- Reporter's Notebook: Sweden's Holocaust Conference in Europe*, 2000, 395, 24
- Responses of the President to Queries on German Visit* in *New York Times*, 19 april 1985
- RHODES, Richard. *Masters of Death: The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust*. New York: A.A. Knopf, 2002
- RICH, Frank. *Extras in the Shadow* in *New York Times*, 2 januari 1994
- RICH, Frank. *The Holocaust Boom* in *New York Times*, 7 april 1994
- RICH, Norman. *Hitler's War Aims: Ideology, the Nazi State, and the Course of Expansion*. New York: Norton & Company, 1973
- RICHTER, Timm C. *Die Wehrmacht und der Partisanenkrieg in den besetzten Gebiete der Sowjetunion* in MÜLLER, Rolf-Dieter en VOLKMANN, Hans-Erich (eds.). *Die Wehrmacht. Mythos und Realität*. München: Oldenbourg, 1999, 837-857
- RIDING, Alan. *500 Years After Expulsion, Spain Reaches Out to Jews* in *The New York Times*, 1 april 1992
- RIGOULOT, Pierre en YANNAKAKIS, Ilios. *Un pavé dans l'histoire. Le débat français sur Le livre noir du communisme*. Paris: Robert Laffont, 1998
- RITTER, Gerhard. *Europa und die deutsche Frage. Betrachtungen über die geschichtliche Eigenart des deutschen Staatsdenkens*. München: Münchner Verlag, 1948
- RITTER, Joachim en GRUNDER, Karlfried (eds.). *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Bd 7. P-Q. Basel: Schwabe, 1989, Postmodernität, 1142-1146
- ROBEL, Gert. *Sowjetunion* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 499-560
- ROBINSON, Jacob. *And the Crooked Shall Be Made Straight: The Eichmann Trial, the Jewish Catastrophe and Hannah Arendt's Narrative*. New York: Macmillan, 1965
- ROBINSON, Jacob. *Holocaust* in *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 8. Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 827-905
- ROCKMORE, Tom. *Knowledge, History and the Holocaust* in GARRARD, Eve en SCARRE, Geoffrey (eds.). *Moral Philosophy and the Holocaust*. Aldershot: Ashgate, 2003, 57-74
- RODRIGUEZ-SALGADO, M.J. *The Spanish Story of the 1588 Armada Reassessed* in *The Historical Journal*, 1990, 33, 2, 461-478
- RÖGER, Maren. "Gnade der späten Geburt" in FISCHER, Torben en LORENZ, Matthias N. (eds.) *Lexikon der "Vergangenheitsbewältigung" in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*. Bielefeld: Transcript, 2007, 226-227
- RÖGER, Maren. *Bitburg-Affäre* in FISCHER, Torben en LORENZ, Matthias N. (eds.) *Lexikon der "Vergangenheitsbewältigung" in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*. Bielefeld: Transcript, 2007, 227-229

- ROGOZINSKI, Jacob. *It Makes Us Wrong: Kant and Radical Evil* in COPJEC, Joan (ed.). *Radical Evil*. London: Verso, 1996, 30-45
- ROOWAAN, Ries. 'Deutsche Täter sind keiner Opfer'. *Het debat over het Bonner Mahnmal en de Neue Wache* in DASSEN, Patrick en NIJHUIS, Ton (eds.). *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat*. Amsterdam: Boom, 2001, 83-100
- ROSE, Gillian. *Judaism and Modernity: Philosophical Essays*. Oxford: Blackwell, 1993
- ROSE, Gillian. *Architecture after Auschwitz* in *Assemblage*, 1993, 21, 62-71
- ROSE, Gillian. *Mourning Becomes the Law: Philosophy and Representation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996
- ROSEN, Klaus-Henning. *Bewältigung der Nazizeit durch Lüge. Identitätssuche und "revisionistische Geschichtsschreibung"* in DONAT, Helmut, WIELAND, Lothar en BEYRAU, Dietrich (eds.). *"Auschwitz erst möglich gemacht?". Überlegungen zur jüngsten Geschichtsbewältigung*. Bremen: Donat Verlag, 1991, 66-82
- ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996
- ROSENBAUM, Alan S. *Introduction* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 1-9
- ROSENBERG, Alan. *The Philosophical Implications of the Holocaust* in BRAHAM, Randolph L. (ed.). *Perspectives on the Holocaust*. Boston: Kluwer/Nijhoff, 1983, 1-18
- ROSENBERG, Alan. *The Crisis in Knowing and Understanding the Holocaust* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 379-395
- ROSENBERG, Alan en MARCUS, Paul. *The Holocaust as a Test of Philosophy* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald E. (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 201-222
- ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald E. (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988
- ROSENBERG, Alan en SILVERMAN, Evelyn. *The Issue of the Holocaust as a Unique Event* in DOBKOWSKI, Michael N. en WALLIMANN, Isidor (eds.). *Genocide in Our Time: An Annotated Bibliography with Analytical Introductions*. Ann Arbor: Pierian Press, 1992, 47-65
- ROSENBERG, Alan, WATSON, James R. en LINKE, Detlef (eds.). *Contemporary Portrayals of Auschwitz: Philosophical Challenges*. Amherst: Humanity Books, 2000
- ROSENBERG, David (ed.). *Testimony: Contemporary Writers Make the Holocaust Personal*. New York: Times Books, 1989
- ROSENFELD, Alvin H. *Another Revisionism: Popular Culture and the Changing Image of the Holocaust* in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 90-102
- ROSENFELD, Alvin H. *The Holocaust in Jewish Memory and Public Memory* in *Dimensions*, 1986, 2, 3, 9-12
- ROSENFELD, Alvin H. *A Double Dying: Reflections on Holocaust Literature*. Bloomington: Indiana University Press, 1988
- ROSENFELD, Alvin H. *Popularization and Memory: The Case of Anne Frank* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University, 1991, 243-278
- ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997
- ROSENFELD, Alvin H. *The Americanization of the Holocaust* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 119-150
- ROSENFELD, Alvin H. en GREENBERG, Irving (eds.). *Confronting the Holocaust: The Impact of Elie Wiesel*. Bloomington: Indiana University Press, 1978
- ROSENFELD, Gavriel D. *The Politics of Uniqueness: Reflections on the Recent Polemical Turn in Holocaust and Genocide Scholarship* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1999, 13, 1, 28-61
- ROSENKRANZ, Herbert. *Österreich* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1074-1080
- ROSENKRANZ, Herbert. *Austria* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 44-49
- ROSENSAFT, Menachem. *The Holocaust: History as Aberration* in *Midstream*, 1977, 28, 5, 53-55
- ROSENZWEIG, Roy en THELEN, David P. *The Presence of the Past: Popular Uses of History in American Life*. New York: Columbia University Press, 1998
- ROSH, Lea en JÄCKEL, Eberhard. *Der Tod ist ein Meister aus Deutschland. Deportation und Ermordung der Juden. Kollaboration und Verweigerung in Europa*. Hamburg: Hoffman & Campe, 1991 [1990]

- ROSHWALD, Aviel. *The Endurance of Nationalism: Ancient Roots and Modern Dilemmas*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006
- ROSKIES, David G. *Against the Apocalypse: Responses to Catastrophe in Modern Jewish Culture*. Cambridge: Harvard University Press, 1984
- ROSKIES, David G. (ed.). *The Literature of Destruction: Jewish Responses to Catastrophe*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1988
- ROSKIES, David G. *The Jewish Search for a Usable Past*. Bloomington: Indiana University Press, 1999
- ROTENSTREICH, Nathan. *The Holocaust as a Unique Historical Event in Patterns of Prejudice*, 1988, 22, 1, 14-20
- ROTH, John K. *Telling a Tale That Cannot Be Told: Reflections on the Authorship of Elie Wiesel* in ROSENFELD, Alvin H. en GREENBERG, Irving (eds.). *Confronting the Holocaust: The Impact of Elie Wiesel*. Bloomington: Indiana University Press, 1978, 58-79
- ROTH, John K. *On Losing Trust in the World* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 163-180
- ROTH, John K. (ed.). *Ethics after the Holocaust: Perspectives, Critiques, and Responses*. St. Paul: Paragon House, 1999
- ROTH, John K. *Holocaust Politics*. Louisville: Westminster John Knox Press, 2001
- ROTH, John K. en BERENBAUM, Michael (eds.). *Holocaust: Religious and Philosophical Implications*. New York: Paragon House, 1989
- ROTH, John K. en MAXWELL-MEYNARD, Elisabeth (eds.). *Remembering for the Future: The Holocaust in an Age of Genocide*. 3 Vols. New York: Palgrave, 2001
- ROTH, Michael S. en SALAS, Charles G. (eds.). *Disturbing Remains: Memory, History, and Crisis in the Twentieth Century*. Los Angeles: The Getty Research Institute, 2001
- ROTH, Philip. *Walking the Way of a Survivor: A Talk with Aharon Appelfeld* in *The New York Times Review of Books*, 28 februari 1988
- ROTHBERG, Michael. *Traumatic Realism: The Demands of Holocaust Representation*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000
- ROTHBERG, Michael. *Beyond Eichmann: Rethinking the Emergence of Holocaust Memory in History and Theory*, 2007, 46, 1, 74-81
- ROTHKIRCHEN, Livia. *Protektorat Böhmen und Mähren* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1166-1169
- ROTHKIRCHEN, Livia. *Slovakia* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 595-600
- ROUSSO, Henry. *Le Syndrome de Vichy, de 1944 à nos jours*. Paris: Seuil, 1990
- ROUSSO, Henry. *La légitimité d'une comparaison empirique* in ROUSSO, Henry, WERTH, Nicolas en BURRIN, Philippe (eds.). *Stalinisme et nazisme: Histoire et mémoire comparées*. Bruxelles: Éditions complexe, 1999, 11-36
- ROUSSO, Henry. *Frankreich* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 253-261
- ROUSSO, Henry (ed.). *Stalinism and Nazism: History and Memory Compared*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2004
- ROUSSO, Henry. *Introduction: The Legitimacy of an Empirical Comparison* in ROUSSO, Henry (ed.). *Stalinism and Nazism: History and Memory Compared*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2004, 1-24
- ROUSSO, Henry. *History of Memory, Politics of the Past: What For?* in JARAUSCH, Konrad H. en LINDENBERGER, Thomas (eds.). *Conflicted Memories: Europeanizing Contemporary Memories*. New York: Berghahn Books, 2007, 23-36
- ROUSSO, Henry en PETIT, Philippe. *La hantise du passé*. Paris: Textuel, 1998
- ROZETT, Robert en SPECTOR, Shmuel (eds.). *Encyclopedia of the Holocaust*. New York: Facts on File, 2000
- RUBENSTEIN, Richard L. *After Auschwitz: Radical Theology and Contemporary Judaism*. New York: Bobbs-Merrill, 1966
- RUBENSTEIN, Richard L. *God as Cosmic Sadist: Reply to Emil Fackenheim* in *Christian Century*, 1970, 87, 30, 921-923
- RUBENSTEIN, Richard L. *Job and Auschwitz* in *Union Seminary Quarterly Review*, 1970, 25, 4, 421-437
- RUBENSTEIN, Richard L. *Morality and Eros*. New York: McGraw-Hill, 1970
- RUBENSTEIN, Richard L. *The Cunning of History: The Holocaust and the American Future*. New York: Harper & Row, 1978 [1975]
- RUBENSTEIN, Richard L. *The Age of Triage: Fear and Hope in an Overcrowded World*. Boston: Beacon Press, 1983

- RUBENSTEIN, Richard L. *Review of Morality after Auschwitz: The Radical Challenge of the Nazi Ethic* in *Journal of the American Academy of Religion*, 1992, 60, 1, 158-161
- RUBENSTEIN, Richard L. *Religion and the Uniqueness of the Holocaust* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 11-18
- RUBENSTEIN, Richard L. *Religion and the Uniqueness of the Holocaust* in ROTH, John K. en MAXWELL, Elisabeth (eds.). *Remembering for the Future: The Holocaust in an Age of Genocide*. Volume 2: *Ethics and Religion*. New York: Palgrave, 2001, 11-18
- RUBENSTEIN, Richard L. en ROTH, John K. *Approaches to Auschwitz: The Legacy of the Holocaust*. London: SCM Press, 1987
- RUCHATZ, Jens. *Fotografische Gedächtnisse. Ein Panorama medienwissenschaftlicher Fragestellungen* in ERL, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 83-105
- RÜCKERL, Adalbert. *NS-Verbrechen vor Gericht. Versuch einer Vergangenheitsbewältigung*. Heidelberg: C.F. Müller, 1982
- RÜCKERL, Adalbert. *Nationalsozialistische Vernichtungslager im Spiegel deutscher Strafprozesse. Belzec, Sobibor, Treblinka, Chelmno*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1977
- RUFFINS, Fath D. *Revisiting the Old Plantation: Reparations, Reconciliation, and Museumizing American Slavery* in KARP, Ivan, KRATZ, Corinne A., SZWAJA, Lynn en YBARRA-FRAUSTO, Tomás (eds.). *Museum Frictions: Public Cultures/Global Transformations*. Durham: Duke University Press, 2006, 394-434
- RUMMEL, Rudolph J. *Democide: Nazi Genocide and Mass Murder*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1992
- RUOFF, Alexander. *Zyklon B* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 815
- RÜSEN, Jörn. *The Logic of Historicization: Metahistorical Reflections on the Debate between Friedländer and Broszat in History & Memory*, 1997, 9, 1-2, 113-144
- RÜSEN, Jörn. "Cultural Currency": *The Nature of Historical Consciousness in Europe* in MACDONALD, Sharon (ed.). *Approaches to European Historical Consciousness: Reflections and Provocations*. Hamburg: Edition Körber-Stiftung, 2000, 75-85
- RÜSEN, Jörn. *Historical Objectivity as a Matter of Social Values* in LEERSSEN, Joep en RIGNEY, Ann (eds.). *Historians and Social Values*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000, 57-66
- RÜSEN, Jörn. *Holocaust Memory and Identity Building: Metahistorical Considerations in the Case of (West) Germany* in ROTH, Michael S. en SALAS, Charles G. (eds.). *Disturbing Remains: Memory, History, and Crisis in the Twentieth Century*. Los Angeles: The Getty Research Institute, 2001, 252-270
- RÜSEN, Jörn. *Tradition and Identity: Theoretical Reflections and the European Example* in *Taiwan Journal of East Asian Studies*, 2004, 1, 2, 135-158
- RÜSEN, Jörn. *Historical Consciousness: Narrative Structure, Moral Function, and Ontogenetic Development* in SEIXAS, Peter (ed.). *Theorizing Historical Consciousness*. Toronto: University of Toronto Press, 2004, 64-85
- RÜß, Hartmut. *Wer war verantwortlich für das Massaker von Babij Jar?* in *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 1998, 57, 483-508
- RÜß, Hartmut. *Kiev/Babij Jar 1941* in UEBERSCHÄR, Gerd R. (ed.) *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*. Darmstadt: Primus, 2003, 102-113
- SAERENS, Lieven. *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880- 1944)*. Tiel: Lannoo, 2000
- SAERENS, Lieven. *De Jodenjagers van de Vlaamse SS. Gewone Vlamingen?* Tiel: Lannoo, 2007
- SAFRIAN, Hans. *Die Eichmann-Männer*. Wien: Europaverlag, 1993
- SAFRIAN, Hans. *Komplizen des Genozids. Zum Anteil der Heeresgruppe Süd an der Verfolgung und Ermordung der Juden in der Ukraine 1941* in MANOSCHEK, Walter (ed.). *Die Wehrmacht im Rassenkrieg. Der Vernichtungskrieg hinter der Front*. Wien: Picus, 1996, 90-115
- SAGI, Nana. *Reparationen und Entschädigungen* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1219-1223
- SAHLINS, Marshall. *Historical Metaphors and Mythical Realities*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1981
- SAHLINS, Marshall. *Islands of History*. Chicago: Chicago University Press, 1985
- SALMON, Trevor en NICOLL, William. *Building European Union: A Documentary History and Analysis*. Manchester: Manchester University Press, 1997
- SALZBORN, Samuel. *The German Myth of a Victim Nation: (Re-)presenting Germans as Victims in the New Debate on their Flight and Expulsion from Eastern Europe* in SCHMITZ, Helmut (ed.). *A Nation of Victims? Representations of German Wartime Suffering from 1945 to the Present*. Amsterdam: Rodopi,

- 2007, 87-104
- SAMUEL, Raphael. *Theatres of Memory*. Volume 1. *Past and Present in Contemporary Culture*. London: Verso, 1994
- SAMUEL, Raphael, LIGHT, Alison, ALEXANDER, Sally en JONES, Gareth S. (eds.). *Island Stories: Unravelling (Theatres of Memory, Volume 2)*. London: Verso, 1998
- SANDKÜHLER, Thomas. *Judenpolitik und Judenmord im Distrikt Galizien, 1941-1942* in HERBERT, Ulrich (ed.). *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945. Neue Forschungen und Kontroversen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1998, 122-147
- SANTNER, Eric L. *Stranded Objects: Mourning, Memory, and Film in Postwar Germany*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1990
- SARTRE, Jean-Paul. *L'être et le néant. Essai d'ontologie phénoménologique*. Paris: Gallimard, 1976 [1943]
- SARTRE, Jean-Paul. *Le diable et le bon dieu*. Paris: Gallimard, 1951
- SCARRE, Geoffrey. *Moral Responsibility and the Holocaust* in GARRARD, Eve en SCARRE, Geoffrey (eds.). *Moral Philosophy and the Holocaust*. Aldershot: Ashgate, 2003, 103-116
- SCHÄFERS, Bernhard (ed.). *Soziologie in Deutschland*. Opladen: Leske & Budrich, 1995
- SCHEFFLER, Wolfgang. *Chelmno, Sobibor, Belzec und Majdanek* in JÄCKEL, Eberhard en ROHWER, Jürgen (eds.). *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg. Entschlussbildung und Verwirklichung*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1985, 145-151
- SCHEFFLER, Wolfgang. *The Forgotten Part of the "Final Solution": The Liquidation of the Ghettos* in MARRUS, Michael R. (ed.). *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*. Vol. 3. *The "Final Solution": The Implementation of Mass Murder*. Westport: Meckler, 1989, 809-829
- SCHEFFLER, Wolfgang. *Die Einsatzgruppe A 1941/42* in KLEIN, Peter (ed.). *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Edition Hentrich, 1997, 29-51
- SCHEFFLER, Wolfgang. *Zur Zahl der in den Vernichtungslagern der 'Aktion Reinhard' ermordeten Juden* in GRABITZ, Helge (ed.). *Täter und Gehilfen des Endlösungswahns. Hamburger Verfahren wegen NS-Gewaltverbrechen 1946-1996*. Hamburg: Ergebnisse, 1999, 215-241
- SCHEFFLER, Wolfgang en GRABITZ, Helge. *Der Ghetto-Aufstand Warschau 1943. Aus der Sicht der Täter und Opfer in Aussagen vor deutschen Gerichten*. München: Goldmann, 1993
- SCHELVIS, Jules. *Sobibor: A History of a Nazi Death Camp*. Oxford: Berg, 2007 [1988]
- SCHEMO, Diana Jean. *Good Germans: Honouring the Heroes and Hiding the Holocaust* in *The New York Times*, 12 juni 1994
- SCHIEDER, Wolfgang. *Der Nationalsozialismus im Fehlurteil philosophischer Geschichtsschreibung in Geschichte und Gesellschaft*, 1989, 15, 1, 88-114
- SCHILLING, Donald G. (ed.). *Lessons and Legacies*. Volume II: *Teaching the Holocaust in a Changing World*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 1998
- SCHILLING, Donald G. *Introduction* in SCHILLING, Donald G. (ed.). *Lessons and Legacies*. Volume II: *Teaching the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1998, 3-9
- SCHIRRMACHER, Frank. *Aufklärung? Habermas und die Geschichte* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 11 juli 1986
- SCHLAGDENHAUFFEN-MAIKA, Régis. *The New Holocaust History Museum of Yad Vashem and the Commemoration of Homosexuals as Victims of Nazism* in *Bulletin du Centre de Recherche français de Jérusalem*, 2005, 16, 244-261
- SCHLEIFMAN, Nurit. *Moscow's Victory Park. A Monumental Change in History and Memory*, 2001, 13, 2, 5-34
- SCHLESINGER, Arthur M., Jr. *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society*. New York: Norton, 1998 [1991]
- SCHLESINGER, Arthur M., Jr. *Was America a Mistake?* in *The Atlantic*, september 1992, 16-30
- SCHLEUNES, Karl A. *The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy Toward German Jews, 1933-1939*. Urbana: University of Illinois Press, 1970
- SCHLIE, Ulrich. *Today's View of the Third Reich and the Second World War in German Historiographical Discourse* in *Historical Journal*, 2000, 43, 2, 543-564
- SCHMIDT, James (ed.). *What is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1996
- SCHMIDT, James. *Civility, Enlightenment, and Society: Conceptual Confusions and Kantian Remedies* in *American Political Science Review*, 1998, 92, 2, 419-427
- SCHMIDT, James. *What Enlightenment Project?* in *Political Theory*, 2000, 28, 6, 734-757
- SCHMIDT, Patrick. *Zwischen Medien und Topoi: Die Lieux de mémoire und die Medialität des kulturellen Gedächtnisses* in ERL, Astrid en NÜNNING, Ansgar (eds.). *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität – Historizität – Kulturspezifität*. Berlin: de Gruyter, 2004, 25-44

- SCHMIDT, Siegfried J. *Kalte Faszination. Medien, Kultur, Wissenschaft in der Mediengesellschaft*. Weilerswist: Velbrück, 2000
- SCHMIDT-HARTMANN, Eva. *Tschechoslowakei* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 353-379
- SCHMITZ, Helmut (ed.). *A Nation of Victims? Representations of German Wartime Suffering from 1945 to the Present*. Amsterdam: Rodopi, 2007
- SCHMITZ, Helmut. *Introduction: The Return of Wartime Suffering in Contemporary German Memory Culture, Literature and Film* in SCHMITZ, Helmut (ed.). *A Nation of Victims? Representations of German Wartime Suffering from 1945 to the Present*. Amsterdam: Rodopi, 2007, 1-30
- SCHMORAK, Dov B. *Der Prozess Eichmann. Dargestellt an Hand der in Nürnberg und Jerusalem vorgelegten Dokumente sowie der Gerichtsprotokolle*. Wien: H. Deutsch, 1964
- SCHNALL, David J. *The Jewish Agenda: Essays in Contemporary Jewish Life*. New York: Praeger, 1987
- SCHNEDLER, Jack. *Chicagoan Creates Tours of 'Oscar Schindler's Poland'* in *Chicago Sun-Times*, 4 maart 1994
- SCHNEDLER, Jack. *The Ghosts of Poland's Past* in *St. Petersburg Times*, 9 oktober 1994
- SCHNEIDER, Michael. "Volkspädagogik" von rechts. Ernst Nolte, die Bemühungen um die "Historisierung" des Nationalsozialismus und die "selbstbewußte Nation" in *Archiv für Sozialgeschichte*, 1995, 35, 532-581
- SCHNEIDER, Wolfgang (ed.). *Vernichtungspolitik. Eine Debatte über den Zusammenhang von Sozialpolitik und Genozid im nationalsozialistischen Deutschland*. Hamburg: Junius, 1991
- SCHOENFELD, Gabriel. *Death Camps as Kitsch* in *New York Times*, 18 maart 1999
- SCHOLTZ, Gunter (ed.). *Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts. Eine internationale Diskussion*. Berlin: Akademie Verlag, 1997
- SCHÖNPLUG, Wolfgang. *Grammatik des Erinnerns in Erwägen, Wissen, Ethik*, 2002, 13, 2, 222-225
- SCHÖNWALDER, Karin. *Historiker und Politik. Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus*. Frankfurter: Campus Verlag, 1992
- SCHORSCH, Ismar. *The Holocaust and Jewish Survival in Midstream*, 1981, 27, 1, 38-42
- SCHÖTTLER, Peter (ed.). *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918-1945*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch, 1997
- SCHREIER, Helmut en HEYL, Matthias (eds.). *Never Again! The Holocaust's Challenge for Educators*. Hamburg: Reinhold Krämer Verlag, 1997
- SCHÜLER-SPRINGORUM, Stefanie. *Masseneinweisungen in Konzentrationslager: Aktion "Arbeitsscheu Reich", Novemberpogrom, Aktion "Gewitter"* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 1. *Die Organisation des Terrors*. München: Beck, 2005, 156-164
- SCHULTE, Jan Erik. *Zwangsarbeit und Vernichtung. Das Wirtschaftsimperium der SS. Oswald Pohl und das SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt, 1933-1945*. Paderborn: Schöningh, 2001
- SCHULTE, Jan Erik. *Das SS-Wirtschaftsverwaltungshauptamt und die Expansion des KZ-Systems* in BENZ, Wolfgang, DISTEL, Barbara en KÖNIGSEDER, Angelika (eds.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 1. *Die Organisation des Terrors*. München: Beck, 2005, 141-155
- SCHULWEIS, Harold M. *The Moral Art of Memory* in *Dimensions*, 1993, 7, 1, 3-7
- SCHULZE, Gerhard. *Die Erlebnisgesellschaft: Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main: Campus, 1992
- SCHULZE, Hagen. *Weimar. Deutschland 1917-1933*. Berlin: Severin & Siedler, 1982
- SCHULZE, Hagen. *Fragen, die wir stellen müssen. Keine historische Haftung ohne nationale Identität* in *Die Zeit*, 26 september 1986
- SCHULZE, Hagen. *Wir sind, was wir geworden sind. Vom Nutzen der Geschichte für die deutsche Gegenwart*. München: Piper, 1987
- SCHULZE, Hagen. *Gibt es überhaupt eine deutsche Geschichte?* Berlin: Corso bei Siedler, 1989
- SCHULZE, Hagen. *Explaining the "German Catastrophe": The Use and Abuse of Historical Explanations* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 185-195
- SCHUMAN, Howard, BELLI, Robert F. en BISCHOPING, Katherine. *The Generational Basis of Historical Knowledge* in PENNEBAKER, James W., PAEZ, Dario en RIMÉ, Bernard (eds.). *Collective Memory and Political Events. Social Psychological Perspectives*. Mahwah: Erlbaum, 1997, 47-77
- SCHUMAN, Howard en SCOTT, Jacqueline. *Generations and Collective Memories* in *American Sociological Review*, 1989, 54, 3, 359-381
- SCHÜSSLER, Fiorenza en TRACY, David (eds.). *The Holocaust as Interruption*. Edinburgh: Clark, 1984
- SCHWARTZ, Barry. *The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory* in *Social Forces*, 1982, 61, 374-402

- SCHWARTZ, Barry. *Abraham Lincoln and the Forge of National Memory*. Chicago: Chicago University Press, 2000
- SCHWARZKOPF, Stefan (ed.). *Die Anatomie des Machtwechsels. Die sozialdemokratischen Regierungsübernahmen von 1969 und 1998*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2002
- SCHWARZSCHILD, Steven, GREENBERG, Irving, PETUCHOWSKI, Jacob J., SIEGEL, Seymour en KAPLAN, Mordechai M. *Towards Jewish Religious Unity: A Symposium in Judaism*, 1966, 15, 2, 129-163
- SCHWARZSCHILD, Steven, FACKENHEIM, Emil L., POPKIN, Richard, STEINER, George en WIESEL, Elie. *Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium in Judaism*, 1967, 16, 3, 266-299
- SCHWEBER, Simone. *"Holocaust Fatigue" in Teaching Today in Social Education*, 2006, 44-50
- SCHWINDT, Barbara. *Das Konzentrations- und Vernichtungslager Majdanek. Funktionswandel im Kontext der "Endlösung"*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2005
- SEATON, Anthony V. *From Thanatopsis to Thanatourism: Guided by the Dark in International Journal of Heritage Studies*, 1996, 2, 234-244
- SEEL, Martin. *Medien der Realität und Realität der Medien* in KRÄMER, Sybille (ed.). *Medien – Computer – Realität. Wirklichkeitsvorstellungen und Neue Medien*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998, 244-268
- SEEMAN, Melvin. *On the Meaning of Alienation* in FINIFTER, Ada W. (ed.). *Alienation and the Social System*. New York: Wiley, 1972, 45-54
- SEESKIN, Kenneth. *What Philosophy Can and Cannot Say about Evil* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 91-104
- SEGAL, Ronald. *The Black Diaspora: Five Centuries of the Black Experience Outside Africa*. New York: Farrar, Straus & Giroux, 1995
- SEGEV, Tom. *The Seventh Million. The Israelis and the Holocaust*. New York: Henry Holt, 1991
- SEGEV, Tom. *Israel and the Memory of the Holocaust* in *Le Monde Diplomatique*, april 2001
- SEGEV, Tom. *1967: Israel, the War and the Year That Transformed the Middle East*. New York: Metropolitan Books, 2007 [2006]
- SEIDENDORF, Stefan. *Defining Europe Against its Past? – Memory Politics and the Sanctions Against Austria in France and Germany in German Law Journal*, 2005, 6, 2, 439-464
- SEIXAS, Peter (ed.). *Theorizing Historical Consciousness*. Toronto: University of Toronto Press, 2004
- SEIXAS, Peter. *Introduction* in SEIXAS, Peter (ed.). *Theorizing Historical Consciousness*. Toronto: University of Toronto Press, 2004, 3-23
- SELIGMANN-SILVA, Márcio. *Catastrophe and Representation. History as Trauma in Semiotica*, 2003, 143, 1/4, 143-162
- SELTZER, Robert M. en COHEN, Norman J. (eds.). *The Americanization of the Jews*. New York: New York University Press, 1995
- SÉMELIN, Jacques. *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide*. New York: Columbia University Press, 2007
- SEMPRUN, Jorge. *L'écriture ou la vie*. Paris: Gallimard, 1994
- SEMPRUN, Jorge en WIESEL, Elie. *Schweigen ist unmöglich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997
- SERBYN, Roman en KRAWCHENKO, Bohdan (eds.). *Famine in Ukraine, 1932-1933*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986
- SERENY, Gitta. *Into That Darkness: An Examination of Conscience*. New York: Vintage Books, 1983 [1974]
- SEUFERT, Michael. *Der Skandal um die Hitler-Tagebücher*. Frankfurt am Main: Scherz, 2008
- SHAKED, Gershon. *Between the Western Wall and Massada: The Holocaust and the Self-Consciousness of Israeli Society* in GUTMAN, Yisrael (ed.). *Major Changes Within the Jewish People in the Wake of the Holocaust*. Jerusalem: Yad Vashem, 1996, 553-566
- SHANDLER, Jeffrey. *Schindler's Discourse: America Discusses the Holocaust and Its Mediation, from NBC's Miniseries to Spielberg's Film* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 153-170
- SHANDLER, Jeffrey. *While America Watches: Televising the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press, 1999
- SHAPIRA, Anita. *Politics and Collective Memory: The Debate About the "New Historians" in Israel in History & Memory*, 1995, 7, 1, 9-40
- SHAPIRA, Anita. *The Holocaust and World War Two as Elements of the Yishuv Psyche Until 1948* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 61-82
- SHAPIRA, Anita. *The Holocaust. Private Memories, Public Memory in Jewish Social Studies*, 1998, 4, 40-58
- SHAPIRA, Anita. *The Eichmann Trial: Changing Perspectives* in CESARANI, David (ed.). *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge, 2005, 18-39

- SHAPIRO, Edward S. *A Time for Healing: American Jewry Since World War II*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992
- SHAPIRO, Susan. *Hearing the Testimony of Radical Negation* in SCHÜSSLER, Fiorenza en TRACY, David (eds.). *The Holocaust as Interruption*. Edinburgh: Clark, 1984, 3-10
- SHAW, Martin. *What is Genocide?* Cambridge: Polity, 2006
- SHAWCROSS, William. *The Quality of Mercy*. New York: Simon & Schuster, 1984
- SHAWN, Karen. *Current Issues in Holocaust Education in Dimensions*, 1996, 9, 2, 15-18
- SHEA, Christopher. *Debating the Uniqueness of the Holocaust in The Chronicle of Higher Education*, 1996, 42, 38, A6
- SHEFFI, Na'ama. *Cultural Manipulation: Richard Wagner and Richard Strauss in Israel in the 1950s* in *Journal of Contemporary History*, 1999, 34, 4, 619-639
- SHEFFI, Na'ama. *The Ring of Myths. The Israelis, Wagner, and the Nazis*. Brighton: Sussex Academic Press, 2001
- SHEFFI, Na'ama. *Between Collective Memory and Manipulation: The Holocaust, Wagner and the Israelis* in CESARANI, David (ed.). *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge, 2005, 65-77
- SHELAH, Menachem. *Jugoslawien* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 717-723
- SHELAH, Menachem. *Kroatien* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 824-829
- SHELAH, Menachem. *Makedonien* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 920-921
- SHELAH, Menachem. *Serbien* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1301-1304
- SHELTON, Dinah L. (ed. in chief). *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*. Vol. 2. Detroit: Macmillan Reference, 2005
- SHEMILT, Dennis. *Review Essay: Learning History in America by Kramer, Reid, and Barney* in *History and Theory*, 1996, 35, 2, 252-275
- SHENK, David. *Data Smog: Surviving the Information Glut*. San Francisco: Harper, 1997
- SHEPHERD, Ben. *Wehrmacht Security Regiments in the Soviet Partisan War, 1943* in *European History Quarterly*, 2003, 33, 4, 493-529
- SHERMAN, Daniel J. *The Construction of Memory in Interwar France*. Chicago: University of Chicago Press, 1999
- SHILS, Edward. *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*. Chicago: University of Chicago Press, 1975
- SHLAIM, Avi. *The Debate About 1948* in *International Journal of Middle East Studies*, 1995, 27, 287-304
- SHLAIM, Avi. *The Iron Wall: Israel and the Arab World*. London: W. W. Norton, 2000
- SHOEMAKER, Ruth. *Teaching the Holocaust in America's Schools: Some Considerations for Teachers* in *Intercultural Education*, 2003, 14, 2, 191-199
- SHORT, Geoffrey. *Lessons of the Holocaust: A Response to the Critics* in *Educational Review*, 2003, 55, 3, 277-287
- SHOTTER, John. *The Social Construction of Remembering and Forgetting* in MIDDLETON, David en EDWARDS, Derek (eds.) *Collective Remembering*. London: Sage, 1990, 120-138
- SHRIVER, Donald W. *Repairing the Past: Polarities of Restorative Justice* in *Cross Currents*, 2007, 57, 2, 209-218
- SICHER, Efraim. *The Future of the Past: Counteremory and Postmemory in Contemporary American Post-Holocaust Narratives* in *History & Memory*, 2000, 12, 2, 56-91
- SICHER, Efraim. *Reviews. The Scandal of the Holocaust* in *The European Legacy*, 2001, 6, 5, 639-641
- SILBER, John R. *Kant at Auschwitz* in FUNKE, Gerhard en SEEBOHM, Thomas (eds.). *Proceedings of the Sixth International Kant Congress*. Vol. 1. Washington: Center for Advanced Research in Phenomenology and University Press of America, 1991, 177-211
- SILBERKLANG, David (ed.). *Yad Vashem Studies 35*. Jerusalem: Yad Vashem, 2007
- SINGER, Brian. *Violence in the French Revolution: Forms of Ingestion/Forms of Expulsion* in FEHÉR, Ferenc (ed.). *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1990, 150-168
- SKLOOT, Robert en WINCELBERG, Shimon. *The Theatre of the Holocaust*. Vol. 1: *Four Plays*. Madison: University of Wisconsin Press, 1982
- SKOCPOL, Theda. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979

- SKOCPOL, Theda en KESTNBAUM, Meyer. *Mars Unshackled: The French Revolution in World-Historical Perspective* in FEHÉR, Ferenc (ed.). *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1990, 13-27
- SMART, Barry. *Facing Modernity: Ambivalence, Reflexivity, and Morality*. London: Sage, 1998
- SMELSER, Neil J. *Psychological Trauma and Cultural Trauma* in ALEXANDER, Jeffrey C., EYERMAN, Ron, GIESEN, Bernhard, SMELSER, Neil J. en SZTOMPKA, Piotr (eds.). *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press, 2004, 31-59
- SMELSER, Ronald en SYRING, Enrico (eds.). *Die SS. Elite unter dem Totenkopf. 30 Lebensläufe*. Paderborn: Schöningh, 2003 [2000]
- SMITH, Anthony D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell, 1986
- SMITH, Anthony D. *National Identity*. Reno: University of Nevada Press, 1992 [1991]
- SMITH, Anthony D. *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge: Polity Press, 1995
- SMITH, Bradley en PETERSON, Agnes F. *Heinrich Himmler: Geheimreden 1933 bis 1945 und andere Ansprachen*. Frankfurt am Main: Propyläen, 1974
- SMITH, Dennis. *Zygmunt Bauman: Prophet of Postmodernity*. Malden: Polity Press, 2000
- SMITH, Helmut Walser (ed.). *The Holocaust and other Genocides: History, Representation, Ethics*. Nashville: Vanderbilt University Press, 2002
- SMITH, Helmut Walser. *Ethical Questioning* in SMITH, Helmut Walser (ed.). *The Holocaust and other Genocides: History, Representation, Ethics*. Nashville: Vanderbilt University Press, 2002, 225-247
- SMITH, Roger W., MARKUSEN, Eric en LIFTON, Robert Jay. *Professional Ethics and the Denial of the Armenian Genocide* in HOVANNISIAN, Richard G. (ed.). *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*. Detroit: Wayne State University Press, 1998, 271-295
- SMITH, Steven B. *Hegel and the French Revolution: An Epitaph for Republicanism* in FEHÉR, Ferenc (ed.). *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1990, 219-236
- SMITH, Woodruff D. *The Ideological Origins of Nazi Imperialism*. Oxford: Oxford University Press, 1986
- SOFSKY, Wolfgang. *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager*. Frankfurt am Main: Fischer, 2002 [1993]
- SOLCHANY, Jean. *La lente dissipation d'une légende: la "Wehrmacht" sous le regard de l'histoire* in *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 2000, 47, 2, 323-353
- SOLZHENITSYN, Alexandr I. *The Gulag Archipelago, 1918-1956*. New York: Harper & Row, 1973/74
- SONTAG, Susan. *On Photography*. New York: Dell, 1977
- SONTAG, Susan. *Looking at War in The New Yorker*, 9 december 2002
- SONTAG, Susan. *Regarding the Pain of Others*. New York: Picador, 2004 [2002]
- SONTHEIMER, Kurt. *Maskenbildner schminken eine neue Identität* in *Rheinischer Merkur*, 21 november 1986
- SONTHEIMER, Kurt. *Deutsche Geist als Ideologie. Ein Beitrag zur Theorie vom deutschen Sonderbewusstsein* in FUNKE, Manfred en BRACHER, Karl Dietrich (eds.). *Demokratie und Diktatur. Geist und Gestalt politischer Herrschaft in Deutschland und Europa. Festschrift für Karl Dietrich Bracher*. Düsseldorf: Droste, 1987, 35-45
- SONTHEIMER, Michael. *Iconic Red Army Reichstag Photo Faked* in <http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,551972,00.html>
- SORENSEN, Sue. *Against Photography: Susan Sontag and the Violent Image* in *Afterimage*, 2004, 31, 6, 16-18
- SORLIN, Pierre. *How to Look at an "Historical" Film* in LANDY, Marcia (ed.). *The Historical Film: History and Memory in Media*. London: The Athlone Press, 2001, 25-49
- SPECTOR, Shmuel. *Aktion 1005 – Effacing the Murder of Millions* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1990, 5, 2, 157-173
- SPECTOR, Shmuel. *Aktion 1005* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 10-14
- SPECTOR, Shmuel. *Babi Yar* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 144-146
- SPECTOR, Shmuel. *Einsatzgruppen* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 393-400
- SPECTOR, Shmuel. *Ukraine* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1455-1459
- SPECTOR, Shmuel. *Yad Vashem* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 1616-1619
- SPIERENBURG, Petrus Cornelis. *Punishment, Power, and History: Foucault and Elias in Social Science History*, 2004, 28, 4, 607-636

- SPRENGER, Isabell. *Das KZ Groß-Rosen in der letzten Kriegsphase* in HERBERT, Ulrich, ORTH, Karin en DIECKMANN, Christoph (eds.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Band II. Göttingen: Wallstein, 1998, 1113-1127
- SPRINZAK, Ehud. *The Ascendance of Israel's Radical Right*. New York: Oxford University Press, 1991
- STAËL, Anne-Louise Germaine de. *Considérations sur la révolution française*. Paris: Charpentier, 1818
- STANG, Knut. *Hilfspolizisten und Soldaten. Das 2./12. litauische Schutzmannschaftsbataillon in Kaunas und Weißrußland* in MÜLLER, Rolf-Dieter en VOLKMANN, Hans-Erich (eds.). *Die Wehrmacht. Mythos und Realität*. München: Oldenbourg, 1999, 858-878
- STANG, Knut. *Kollaboration und Völkermord. Das Rollkommando Hamann und die Vernichtung der litauischen Juden* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000, 464-480
- STANNARD, David E. *American Holocaust: Columbus and the Conquest of the New World*. New York: Oxford University Press, 1992
- STANNARD, David E. *Uniqueness as Denial: The Politics of Genocide Scholarship* in ROSENBAUM, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives in Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, 1996, 163-208
- STANNARD, David E. *Preface* in CHURCHILL, Ward. *A Little Matter of Genocide. Holocaust and Denial in the Americas, 1492 to the Present*. San Francisco: City Lights, 1997, xiii-xix
- STAUB, Ervin. *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and Other Group Violence*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989
- STAUB, Ervin. *Moral Exclusion and Injustice* in *Journal of Social Issues*, 1990, 46, 1, 47-65
- STAUB, Ervin. *The Roots of Evil: Social Conditions, Culture, Personality, and Basic Human Needs in Personality and Social Psychology Review*, 1999, 3, 3, 179-192
- STAUB, Ervin. *The Psychology of Bystanders, Perpetrators, and Heroic Helpers* in NEWMAN, Leonard S. en ERBER, Ralph (eds.). *Understanding Genocide: The Social Psychology of the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press, 2002, 11-42
- STEFFENS, Sven. *Het "geïndustrialiseerde België" van de 19de eeuw of de grote onderneming als symbool van moderniteit en vooruitgang* in MORELLI, Anne (ed). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 137-146
- STEIN, Andre (ed.). *Quiet Heroes: True Stories of the Rescue of Jews in Nazi-Occupied Holland*. New York: New York University Press, 1988
- STEIN, Arlene. *Whose Memories? Whose Victimhood? Contests for the Holocaust Frame in Recent Social Movements Discourse in Sociological Perspective*, 1998, 4, 3, 519-541
- STEIN, George H. *The Waffen SS. Hitler's Elite Guard at War, 1939-1945*. Ithaca: Cornell University Press, 1966
- STEIN, Richard A. *Against Relativism: A Comment on the Debate on the Uniqueness of the Shoah in Patterns of Prejudice*, 1987, 21, 2, 27-33
- STEINBACH, Peter. *Unbestechlich und unabhängig. Andreas Hillgrubers Essays über 'Zweierlei Untergang'* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 8 juli 1986
- STEINBERG, Maxime. *Auschwitz ou la différence du génocide juif* in GILLIBERT, Jean en WILGOWICZ, Perel (eds.). *L'ange exterminateur*. Bruxelles: Revue de l'Université de Bruxelles, 1993, 207-209
- STEINER, George. *Language and Silence: Essays on Language, Literature, and the Inhuman*. New Haven: Yale University Press, 1998 [1967]
- STEINER, George. *In Bluebeard's Castle: Some Notes Towards the Redefinition of Culture*. London: Faber & Faber, 1971
- STEINER, George. *The Long Life of Metaphor: A Theological-Metaphysical Approach to the Shoah* in COHEN, Asher, GELBER, Yoav en WARDI, Charlotte (eds.). *Comprehending the Holocaust: Historical and Literary Research*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1988, 45-60
- STEINER, George. *The Long Life of Metaphor: An Approach to the 'Shoah'* in LANG, Berel (ed.). *Writing and the Holocaust*. New York: Holmes & Meier, 1988, 154-171
- STEININGER, Rolf (ed.). *Der Umgang mit dem Holocaust. Europa - USA - Israel*. Wien: Böhlau, 1994
- STEINWEIS, Alan E. *The Auschwitz Analogy: Holocaust Memory and American Debates over Intervention in Bosnia and Kosovo in the 1990s in Holocaust and Genocide Studies*, 2005, 19, 2, 276-289
- STEINWEIS, Alan E. *Kristallnacht 1938*. Cambridge: Harvard University Press, 2009
- STEINWEIS, Alan E. en ROGERS, Daniel E. (eds.). *The Impact of Nazism: New Perspectives on the Third Reich and Its Legacy*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2003
- STENGERS, Jean. *De revolutie van 1830* in MORELLI, Anne (ed). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 127-136
- STEPHENS, Elizabeth. *America, Israel and the Six Day War* in *History Today*, 2007, 57, 6, 12-19
- STERBA, James P. *Understanding Evil: American Slavery, the Holocaust, and the Conquest of the American*

- Indians in Ethics*, 1996, 106, 1, 424-448
- STERLING, Eric. *All Rules Barred: A Defense of Spielberg's "Schindler's List"* in *Film & History*, 2002, 32, 2, 62-71
- STERN, Frank. *The Holocaust: Representing Lasting Images in Film and Literature* in KWIET, Konrad en MATTHÄUS, Jürgen (eds.). *Contemporary Responses to the Holocaust*. Westport: Praeger, 2004, 193-218
- STERNHELL, Zeev. *The Founding Myths of Israel: Nationalism, Socialism, and the Making of the Jewish State*. Princeton: Princeton University Press, 1999
- STEUR, Claudia. *Eichmanns Emissäre. Die 'Judenberater' in Hitlers Europa* in PAUL, Gerhard en MALLMANN, Klaus-Michael (eds.). *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. 'Heimatfront' und besetztes Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000, 403-436
- STEWART, Michael. *Remembering without Commemoration: The Mnemonics and Politics of Holocaust Memories among European Roma* in *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 2004, 10, 3, 561-583
- STIER, Oren Baruch. *Memory Matters: Reading Collective Memory in Contemporary Jewish Culture* in *Prooftexts*, 1998, 18, 1, 67-94
- STIER, Oren Baruch. *Committed to Memory: Cultural Mediations of the Holocaust*. Amherst & Boston: University of Massachusetts Press, 2003
- STIFFARM, Lenore A. en LANE, Phil, Jr. *The Demography of Native North America: A Question of American Indian Survival* in JAIMES, M. Annette (ed.). *The State of Native America: Genocide, Colonization, and Resistance*. Boston: South End Press, 1992, 23-54
- STOLA, Dariusz. *Jedwabne: Revisiting the Evidence and Nature of the Crime* in *Holocaust and Genocide Studies*, 2003, 17, 1, 139-152
- STÖLZL, Christoph (ed.). *Deutsches Historisches Museum. Ideen, Kontroversen, Perspektiven*. Frankfurt am Main: Ullstein, 1988
- STÖLZL, Christoph (ed.). *Die Neue Wache Unter den Linden. Ein deutsches Denkmal im Wandel der Geschichte*. Berlin: Koehler & Amelang, 1993
- STÖLZL, Christoph. *Die Trauer der Mutter. Plädoyer im Denkmalstreit um die Neue Wache: Sprechendes Mitleid statt sprachlosem Stein* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 13 maart 1993
- STONE, Dan. *The Historiography of Genocide: Beyond 'Uniqueness' and Ethnic Competition* in *Rethinking History*, 2004, 8, 1, 127-142
- STRÅTH, Bo. *Methodological and Substantive Remarks on Myth, Memory and History in the Construction of a European Community* in *German Law Journal*, 2005, 6, 2, 255-271
- STRAUB, Jürgen. *Personale und kollektive Identität. Zur Analyse eines theoretischen Begriffs* in ASSMANN, Aleida en FRIESE, Heidrun (eds.). *Identitäten. Erinnerung, Geschichte, Identität*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998, 73-104
- STRAUSS, Leo. *Natural Right and History*. Chicago: University of Chicago Press, 1965 [1953]
- STRAUSS, Franz-Josef. *Im Wortlaut: "Mehr aufrechter Gang". Passagen einer Rede* in *Frankfurter Rundschau*, 14 januari 1987
- STREIM, Alfred. *The Tasks of the SS-Einsatzgruppen* in *Simon Wiesenthal Centre Annual*, 1987, 4, 309-329
- STREIM, Alfred. *Auschwitz* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 381-383
- STREIT, Christian. *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen, 1941-1945*. Bonn: Dietz, 1991
- STREIT, Christian. *Kriegsgefangene: Sowjetische Kriegsgefangene* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 817-820
- STREIT, Christian. *Die Sowjetischen Kriegsgefangenen in der Hand der Wehrmacht* in MANOSCHEK, Walter (ed.). *Die Wehrmacht im Rassenkrieg. Der Vernichtungskrieg hinter der Front*. Wien: Picus, 1996, 74-89
- STROOP, Jürgen. *Es gibt keinen jüdischen Wohnbezirk in Warschau mehr!* Neuwied: Luchterhand, 1960
- STRZELECKI, Andrzej. *Der Todesmarsch der Häftlinge aus dem KL Auschwitz* in HERBERT, Ulrich, ORTH, Karin en DIECKMANN, Christoph (eds.). *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Band II. Göttingen: Wallstein, 1998, 1093-1112
- STÜRMER, Michael. *Der Historiker als Gentleman* in *Merkur*, 1981, 8, 859
- STÜRMER, Michael. *Referat in Deutscher Sonderweg - Mythos oder Realität?* München: Oldenbourg, 1982, 40-45
- STÜRMER, Michael. *Deutsche Identität. Auf der Suche nach der verlorenen Nationalgeschichte* in *Neue Zürcher Zeitung*, 28/29 mei 1983
- STÜRMER, Michael. *Kein Eigentum der Deutschen – Die Deutsche Frage* in WEIDENFELD, Werner (ed.). *Die Identität der Deutschen*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1983, 83-101
- STÜRMER, Michael. *Geschichte in geschichtslosem Land* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25 april 1986

- STÜRMER, Michael. *Eine Anklage, die sich selbst ihre Belege fabriziert* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 16 augustus 1986
- STÜRMER, Michael. *Was Geschichte wiegt* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 26 november 1986
- STÜRMER, Michael. *Gibt es Mitteleuropa?* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 10 december 1986
- STÜRMER, Michael. *Weder verdrängen noch bewältigen. Geschichte und Gegenwartsbewusstsein der Deutschen in Schweizer Monatshefte*, 1986, 66, 689-694
- STÜRMER, Michael. *Dissonanzen des Fortschritts. Essays über Geschichte und Politik in Deutschland*. München: Piper, 1986
- STÜRMER, Michael. *Bismarck. Die Grenzen der Politik*. München: Piper, 1987
- STUHLPFARRER, Karl. Österreich in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 233-252
- STURKEN, Marita. *Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic, and the Politics of Remembering*. Berkeley: University of California Press, 1997
- SUC, Jan. *Aspekte der europäischen Integration und das Identitätsgefühl des Europäers* in WISNIEWSKI, Janusz en KOSCIELNIAK, Cezary (eds.). *Ist die Identität Europas möglich? Zu philosophischen, politischen und historischen Aspekten einer europäischen Identität*. Berlin: Logos Verlag, 2003, 97-102
- SUEDFELD, Peter. *Theories of the Holocaust: Trying to Explain the Unimaginable* in CHIROT, Daniel en SELIGMAN, Martin E.P. (eds.). *Ethnopolitical Warfare: Causes, Consequences, and Possible Solutions*. Washington: American Psychological Association, 2001, 51- 70
- SULEIMAN, Susan Rubin. *Problems of Memory in Recent Holocaust Memoirs: Wilkomirski/Wiesel in Poetics Today*, 2000, 21, 3, 543-559
- SULLIVAN-TRAINOR, Michael. *Detour: The Truth about the Information Superhighway*. Boston: IDG Books, 1994
- SUNDHAUSEN, Holm. Jugoslawien in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 311-330
- SUNDHAUSSEN, Holm. *Das Konzentrationslager Jasenovac (1941-1945). Konstruktion und Dekonstruktion eines Kriegsverbrechens und Weltkriegsmythos* in WETTE, Wolfgang en UEBERSCHÄR, Gerd R. (eds.). *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert*. Darmstadt: Primus, 2001, 370-381
- SUNDHAUSSEN, Holm. *Jasenovac 1941-1945* in UEBERSCHÄR, Gerd R. (ed.) *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*. Darmstadt: Primus, 2003, 49-59
- SUNDQUIST, Eric J. *Strangers in the Land: Blacks, Jews, Post-Holocaust America*. Harvard: Harvard University Press, 2005
- SUNDQUIST, Eric J. *Witness without End?* in *American Literary History*, 2007, 19, 1, 65-85
- SYDNOR, Charles W. Jr. *Soldiers of Destruction: The SS Death's Head Division 1933-1945*. Princeton: Princeton University Press, 1990
- SYRING, Enrico. *Hitler. Seine politische Utopie*. Berlin: Propyläen, 1994
- SYWOTTEK, Arnold. *Die Fischer-Kontroverse* in GEISS, Imanuel en WENDT, Bernd-Jürgen (eds.). *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts*. Düsseldorf: Bertelsmann, 1973, 19-74
- SZNAIDER, Natan. Israel in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 185-198
- TACKE, Charlotte. *Denkmal im sozialen Raum. Nationale Symbole in Deutschland und Frankreich im 19. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1995
- TAGLIABUE, John. *The Two Ceremonies at Bergen-Belsen* in *New York Times*, 6 mei 1985
- TAI, Hue-Tam Ho. *Remembered Realms: Pierre Nora and French National Memory* in *American Historical Review*, 2001, 106, 3, 906-922
- TAITHE, Bertrand. *Monuments aux morts? Reading Nora's Realms of Memory and Samuel's Theatres of Memory in History of the Human Sciences*, 1999, 12, 2, 123-139
- TAL, Uriel. *Excursus on the Term Shoah* in *Shoah: A Review of Holocaust Studies and Commemorations*, 1979, 1, 4, 10-11
- TAUGER, Mark. *War die Hungersnot in der Ukraine intendiert?* in MECKLENBURG, Jens en WIPPERMANN, Wolfgang (eds.). *"Roter Holocaust?" Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus*. Hamburg: Konkret Literatur, 1998, 158-167
- TAYLOR, Donald M. *The Quest for Identity: From Minority Groups to Generation Xers*. Westport: Praeger, 2002
- TAYLOR, John. *Body Horror: Photojournalism, Catastrophe and War*. New York: New York University Press, 1998
- TEC, Nechama. *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland*. New York: Oxford University Press, 1985
- TEC, Nechama. *Reflections on Rescuers* in BERENBAUM, Michael en PECK, Abraham J. (eds.). *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*. Bloomington: Indiana University Press, 1998, 651-662

- TERDIMAN, Richard. *Deconstructing Memory: On Representing the Past and Theorizing Culture in France Since the Revolution in Diacritics*, 1985, 15, 4, 13-36
- TERDIMAN, Richard. *Present Past: Modernity and the Memory Crisis*. Ithaca: Cornell University Press, 1993
- TEUBNER, Gunther (ed.). *Juridification of Social Spheres: A Comparative Analysis in the Areas of Labor, Corporate, Antitrust and Social Welfare Law*. Berlin: Walter de Gruyter, 1987
- TEUBNER, Gunther. *Juridification – Concepts, Aspects, Limits, Solutions* in TEUBNER, Gunther (ed.). *Juridification of Social Spheres: A Comparative Analysis in the Areas of Labor, Corporate, Antitrust and Social Welfare Law*. Berlin: Walter de Gruyter, 1987, 3-48
- The Nazi Concentration Camps: Proceedings of the Fourth Yad Vashem International Historical Conference*. Jerusalem: Yad Vashem, 1984
- The State of Jewish Belief: A Symposium in Commentary*, 1966, 42, 71-160
- The Trial of Adolf Eichmann: Record of Proceedings in the District Court of Jerusalem*. Jerusalem: Trust for the Publication of the Proceedings of the Eichmann Trial, Israel State Archives & Yad Vashem, 1992
- THELEN, David. *Memory and American History* in *Journal of American History*, 1989, 75, 4, 1117-1129
- THIES, Jochen. *Architekt der Weltherrschaft. Die "Endziele" Hitlers*. Düsseldorf: Droste, 1980
- THOMAS, Gina en DAHRENDORF, Ralf (eds.). *The Unresolved Past: A Debate in German History*. New York: St. Martin's Press, 1990
- THOMAS, Laurence M. *Vessels of Evil: American Slavery and the Holocaust*. Philadelphia: Temple University Press, 1992
- THOMAS, Laurence M. *Verabscheuungswürdige Vergleiche des Bösen. Die amerikanische Sklaverei und der Holocaust* in WOJAK, Irmlud en MEINL, Susanne (eds.). *Grenzenlose Vorurteile: Antisemitismus, Nationalismus und ethnische Konflikte in verschiedenen Kulturen*. Frankfurt: Campus Verlag, 2002, 87-100
- THOMAS, Velma M. *Lest We Forget: The Passage from Africa to Slavery and Emancipation. A Three-dimensional Interactive Book with Photographs and Documents from the Black Holocaust Exhibit*. New York: Crown Trade Paperbacks, 1997
- THOMPSON, Krissah. *Senate Backs Apology for Slavery: Resolution Specifies That It Cannot Be Used in Reparation Cases* in *Washington Post*, 19 juni 2009
- THOMPSON, Warren K. *Ethics, Evil, and the Final Solution* in ROSENBERG, Alan en MYERS, Gerald (eds.). *Echoes from the Holocaust: Philosophical Reflections on a Dark Time*. Philadelphia: Temple University Press, 1988, 181-197
- THORNTON, Russell. *American Indian Holocaust and Survival: A Population History Since 1492*. Norman: University of Oklahoma Press, 1987
- TIBI, Bassam. *Europa ohne Identität? Leitkultur oder Wertebeliebigkeit*. München: Siedler, 2002
- TIETZ, Jürgen. *Schinkels Neue Wache Unter den Linden. Baugeschichte 1816-1993* in STÖLZL, Christoph (ed.). *Die Neue Wache Unter den Linden. Ein deutsches Denkmal im Wandel der Geschichte*. Berlin: Koehler & Amelang, 1993, 9-93
- TILLY, Charles. *State and Counterrevolution in France* in FEHÉR, Ferenc (ed.). *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1990, 49-63
- TILLY, Charles. *Conclusion: Why Worry about Citizenship?* in HANAGAN, Michael P. en TILLY, Charles (eds.). *Extending citizenship, reconfiguring states*. New York: Rowman & Littlefield, 1999, 247-260
- TODOROV, Tzvetan. *Face à l'extrême*. Paris: Seuil, 1994
- TODOROV, Tzvetan. *Communist Camps and Their Aftermath* in *Representations*, 1995, 49, 120-132
- TODOROV, Tzvetan. *L'homme dépaycé*. Paris: Le Seuil, 1995
- TODOROV, Tzvetan. *Les abus de la mémoire*. Paris: Arlea, 1998
- TODOROV, Tzvetan. *Je conspire, Hannah Arendt conspirait, Raymond Aron aussi ...* in *Le Monde*, 21 januari 1998
- TODOROV, Tzvetan. *Mémoire du mal. Tentation du bien. Enquête sur le siècle*. Paris: Robert Laffont, 2000
- TOFFLER, Alvin. *The Third Wave*. London: Collins, 1980
- TOLLEBEEK, Jo. *De Guldensporenslag. De cultus van 1302 en de Vlaamse strijd* in MORELLI, Anne (ed.). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 191-202
- TOLLEBEEK, Jo. *Historical Representation and the Nation-State in Romantic Belgium (1830-1850)* in *Journal of the History of Ideas*, 1998, 59, 2, 329-353
- TOLLEBEEK, Jo, BUELENS, Geert, DENECKERE, Gita, KESTELOOT, Chantal en DE SCHAEPDRIJVER, Sophie (eds.). *België, een parcours van herinnering*. Vol. 1. *Plaatsen van geschiedenis en expansie*. Amsterdam: Bert Bakker/Prometheus, 2008
- TOLLEBEEK, Jo, BUELENS, Geert, DENECKERE, Gita, KESTELOOT, Chantal en DE SCHAEPDRIJVER, Sophie (eds.). *België, een parcours van herinnering*. Vol. 2. *Plaatsen van tweedracht, crisis en nostalgie*. Amsterdam: Bert Bakker/Prometheus, 2008
- TOLLEFSON, Terry, BARR, Dennis J. en STROM, Margot Stern. *Facing History and Ourselves* in STEPHAN, Walther G. en VOGT, Paul W. (eds.). *Education programs for improving intergroup relations. Theory, research and practice*. New York: Teachers College Press, 2004, 95-110

- TOMASSON, Richard F. (ed.). *Comparative Studies in Sociology*. Greenwich: JAI Press, 1978
- TÖNNIES, Ferdinand. *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie*. Leipzig: Fues, 1935 [1887]
- TOPOLSKI, Jerzy (ed.). *Historiography between Modernism and Postmodernism*. Amsterdam: Rodopi, 1994
- TORPEY, John C. "Making Whole What Has Been Smashed": *Reflections on Reparations* in *Journal of Modern History*, 2001, 73, 2, 333-358
- TORPEY, John C. (ed.). *Politics and the Past: Repairing Historical Injustices*. New York: Rowman & Littlefield, 2003
- TORPEY, John C. *Introduction: Politics and the Past* in TORPEY, John (ed.). *Politics and the Past: On Repairing Historical Injustices*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2003, 1-34
- TORPEY, John C. *Making Whole What Has Been Smashed: On Reparation Politics*. Cambridge: Harvard University Press, 2006
- TOTTEN, Samuel. *Holocaust Education in the United States* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 305-312
- TOTTEN, Samuel, BARTROP, Paul R. en JACOBS, Steven L. (eds.). *Dictionary of Genocide*. 2 Vols. Westport: Greenwood Press, 2008
- TOTTEN, Samuel, BARTROP, Paul R. en JACOBS, Steven L. *Holocaust* in TOTTEN, Samuel, BARTROP, Paul R. en JACOBS, Steven L. (eds.). *Dictionary of Genocide*. Vol. 1. Westport: Greenwood Press, 2008, 190-191
- TOTTEN, Samuel en PARSONS, William S. *Introduction* in TOTTEN, Samuel, PARSONS, William S. en CHARNY, Israel W. (eds.). *Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Views*. New York: Garland Publishing, 1997, xxi-xxvii
- TOTTEN, Samuel, PARSONS, William S. en CHARNY, Israel W. (eds.). *Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Views*. New York: Garland Publishing, 1997
- TOTTEN, Samuel, PARSONS, William S. en CHARNY, Israel W. (eds.). *Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Views*. Second Edition. New York: Taylor & Francis, 2004
- TOURAINE, Alain. *La Société Post-Industrielle. Naissance d'une Société*. Paris: Denoël & Gonthier, 1976 [1969]
- TOURAINE, Alain. *Critique of Modernity*. Cambridge: Blackwell, 1995
- TOURAINE, Alain. *The Decline of the Social in Comparative Sociology*, 2003, 2, 3, 463-475
- TRACHTENBERG, Marvin. *The Statue of Liberty*. New York: Penguin, 1977 [1976]
- TRAISTER, Daniel. "You Must Remember This ..."; or, *Libraries as a Locus of Cultural Memories* in BEN-AMOS, Dan en WEISSBERG, Liliane (eds.). *Cultural Memory and the Construction of Identity*. Detroit: Wayne State University Press, 1999, 202-230
- TRAVERSO, Enzo. *Understanding the Nazi Genocide: Marxism after Auschwitz*. London: Pluto Press, 1998
- TREGENZA, Michael. *Belzec. Das vergessene Lager des Holocaust* in WOJAK, Irmtrud en HAYES, Peter (eds.). "Arisierung" im Nationalsozialismus. *Volksgemeinschaft, Raub und Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2000, 241-267
- TREVOR-ROPER, Hugh. *Hitlers Kriegsziele* in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1960, 8, 121-133
- TREZISE, Thomas. *Unspeakable* in *The Yale Journal of Criticism*, 2001, 14, 1, 39-66
- Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal*. 42 vol. Buffalo: Hein, 1995 [1947-1949]
- TUCKER, Aviezer. *Unique Events: The Underdetermination of Explanation* in *Erkenntnis*, 1998, 48, 1, 59-80
- TUCKER, Aviezer. *The Future of the Philosophy of Historiography* in *History and Theory*, 2001, 40, 1, 37-56
- TUCKER, Robert C. (ed.). *Stalinism: Essays in Historical Interpretation*. New York: Transaction Publishers, 1999 [1977]
- TUCKER, Robert C. *Stalinism as Revolution from Above* in TUCKER, Robert C. (ed.). *Stalinism: Essays in Historical Interpretation*. New York: Transaction Publishers, 1999 [1977], 77-108
- TYACK, David. *Monuments Between Covers: The Politics of Textbooks in American Behavioral Scientist*, 1999, 42, 922-932
- UEBERSCHÄR, Gerd R. *Das Unternehmen Barbarossa gegen die Sowjetunion – Ein Präventivkrieg? Zur Wiederbelebung der alten Rechtfertigungsversuche des deutschen Überfalls auf die UDSSR 1941* in BAILER-GALANDA, Brigitte, BENZ, Wolfgang en NEUGEBAUER, Wolfgang (eds.). *Wahrheit und "Auschwitzlüge". Zur Bekämpfung "revisionistischer" Propaganda*. Wien: Deuticke, 1995, 163-182
- UEBERSCHÄR, Gerd R. (ed.). *Hitlers militärische Elite. Band 2. Vom Kriegsbeginn bis zum Weltkriegsende*. Darmstadt: Primus Verlag, 1998
- UEBERSCHÄR, Gerd R. (ed.). *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*. Darmstadt: Primus, 2003
- UEBERSCHÄR, Gerd R. en BESYMENSKI, Lew (eds.). *Der deutsche Angriff auf die Sowjetunion 1941. Die Kontroverse um die Präventivkriegsthese*. Darmstadt, 1998
- UEBERSCHÄR, Gerd R. en MÜLLER, Rolf-Dieter. *1945. Das Ende des Krieges*. Darmstadt: Primus, 2005

- UEBERSCHÄR, Gerd R. en WETTE, Wolfram (eds.). *Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion. "Unternehmen Barbarossa" 1941*. Frankfurt am Main: Fischer, 1991
- UHL, Heidemarie. *Das "erste Opfer". Der österreichische Opfermythos und Seine Transformationen in der Zweiten Republik* in *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 2001, 1, 19-34
- UHL, Heidemarie. *From Victim Myth to Co-Responsibility Thesis: Nazi Rule, World War II, and the Holocaust in Austrian Memory* in LEBOW, Richard N., KANSTEINER, Wulf en FOGU, Claudio (eds.). *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham: Duke University Press, 2006, 40-72
- UNGER, Michal. Lodz in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 398-404
- VALENSI, Lucette. *Histoire Nationale, Histoire Monumentale. Les Lieux de Mémoire* in *Annales*, 1995, 50, 6, 1271-1277
- VALENTINO, Benjamin A. *Final Solutions: Mass Killing and Genocide in the Twentieth Century*. Ithaca: Cornell University Press, 2004
- VAN ALPHEN, Ernst. *Caught by History: Holocaust Effects in Contemporary Art, Literature, and Theory*. Stanford: Stanford University Press, 1997
- VAN DEN BERGHE, Gie. *De uitbuiting van de Holocaust*. Antwerpen: Houtekiet, 1990
- VAN DEN BERGHE, Gie. *De ene redder is de andere niet. Schindler's List* in *Markant*, 3 maart 1994
- VAN DEN BERGHE, Gie. *Getuigen. Een case-study over ego-documenten*. Deel 1. Brussel: Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, 1995
- VAN DEN BERGHE, Gie. *Rekenkunde van het leed. 'Hou jij je mond maar, ik was in Auschwitz'* in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1996, 26, 3-4, 241-267
- VAN DEN BERGHE, Gie. *Noodzaak en onmogelijkheid om het slachtofferperspectief te verlaten bij de bestudering van de nazi-wandaden* in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1998, 24, 2, 159-175
- VAN DEN BERGHE, Gie. *Kwaad uit gehoorzaamheid of overtuiging. Adolf Eichmann, zijn proces, en hun interpretatie* in *Driemaandelijks Tijdschrift van de Stichting Auschwitz*, 1999, 65, okt./dec., 27-57
- VAN DEN BERGHE, Gie. *Hoeveel mensen moeten er vermoord zijn om een volkenmoord niet te vergeten?* in *Hermes. Tijdschrift voor geschiedenis*, 2000, 14, 2
- VAN DEN BERGHE, Gie. *Ongec*nsur**rd. De proef op de som voor de vrije meningsuiting* in BUELENS, Geert, BULTINCK, Bert, DE BUYSSER, Pieter en MERTENS, Dirk (eds.). *De militanten van de limiet. Over censuur en vrije meningsuiting*. Leuven: Van Halewyck, 2000, 85-98
- VAN DEN BERGHE, Gie. *Museum en ideologie* in *Knack*, 7 augustus 2002
- VAN DEN BERGHE, Gie. *Geen holocaustmuseum* in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2004, 13/14, 283-305
- VAN DEN BERGHE, Gie. *De banaliteit van schuld* in *De Tijd*, 23 juli 2005
- VAN DEN BERGHE, Gie. *Zionistische Holocaust* in *Knack*, 17 augustus 2005
- VAN DEN BERGHE, Gie. *De mens voorbij*. Antwerpen: Meulenhoff Manteau, 2008
- VAN DEN BRAEMBUSSCHE, Antoon. *The Silence of Belgium: Taboo and Trauma in Belgian Memory* in *Yale French Studies*, 2002, 102, 34-52
- VAN DEN DOEL, Wim (ed.). *Plaatsen van herinnering – Nederland in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker, 2005
- VAN DEN WIJNGAERT, Chris. *Strafrecht, strafprocesrecht & internationaal strafrecht: in hoofdlijnen*. Antwerpen: Maklu, 2003
- VAN DER DUSSEN, Jan, SIMISSEN, H.G.J.M., WESSELS, L.H.M. en SCHUYT, C.J.M. *Geschiedenis en beschaving: kritische opstellen over verleden, heden en toekomst*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2005
- VAN DER LEEUW-ROORD, Joke. *Working with History – Developing European Consciousness* in MACDONALD, Sharon (ed.). *Approaches to European Historical Consciousness. Reflections and Provocations*. Hamburg: Edition Körber-Stiftung, 2000, 114-124
- VAN DER ZEE, Nanda. *The Recurrent Myth of 'Dutch Heroism' in the Second World War and Anne Frank as a Symbol* in COLIJN, G. Jan en LITTELL, Marcia Sachs (eds.). *The Netherlands and Nazi Genocide. Papers of the 21st Annual Scholars' Conference*. Lewiston: Edwin Mellen Press, 1992, 1-14
- VANDE VEIRE, Frank. *Als in een donkere spiegel. De kunst in de moderne filosofie*. Amsterdam: SUN, 2002
- VAN DOORSLAER, Rudi, DEBRUYNE, Emmanuel, SEBERECHTS, Frank en WOUTERS, Nico (eds.). *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgning tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Antwerpen: Meulenhoff, 2007
- VAN EVERBROECK, Christine. *"Een bewustzijn geboren uit het vuur". Vlaamse slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog* in MORELLI, Anne (ed). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 215-222
- VAN GELDER, Lawrence. *Holocaust Memoir Turns Out to Be a Fiction* in *The New York Times*, 3 maart 2008
- VAN LOON, Joost. *Virtual Risks in an Age of Cybernetic Reproduction* in ADAM, Barbara, BECK, Ulrich en VAN LOON, Joost (eds.). *The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory*. London: Sage, 2000, 165-182

- VAN LOON, Joost. *Risk and Technological Culture: Towards a Sociology of Virulence*. New York: Routledge, 2002
- VANN, Richard T. *Historians and Moral Evaluations in History and Theory*, 2004, 43, 4, 3-30
- VAN PELT, Robert Jan. *The Case for Auschwitz: Evidence from the Irving Trial*. Bloomington: Indiana University Press, 2002
- VAN VELTHOVEN, Harry. *Over mythe, symboliek en interpretatiekaders: 1302 en de Vlaamse beweging in Wetenschappelijke Tijdingen*, 2003, 279-289
- VANDEN HEUVEL, William J. *America and the Holocaust in American Heritage*, 1999, 50, 4, 34-47
- VAREY, Richard J. *Marketing, Media, and McLuhan: Rereading the Prophet at Century's End in Journal of Marketing*, 1999, 63, 3, 148-153
- VARGA, Laszlo. *Ungarn in BENZ, Wolfgang (ed.). Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 331-351
- VARLEY, Karine. *Under the Shadow of Defeat: The State and the Commemoration of the Franco-Prussian War, 1871-1914 in French History*, 2002, 16, 3, 323-344
- VATTIMO, Gianni. *The End of Modernity: Nihilism and Hermeneutics in Post-Modern Culture*. Cambridge: Polity Press, 1988
- VATTIMO, Gianni. *The Transparent Society*. Cambridge: Polity Press, 1992
- VERBEECK, Georgi. *In de schaduw van Auschwitz en de Goelag Archipel. De Historikerstreit in DASSEN, Patrick en NIJHUIS, Ton (eds.). Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat*. Amsterdam: Boom, 2001, 23-42
- VERHEYEN, Dirk. *Identiteit in de vitrine. Het debat over het Deutsches Historisches Museum in Berlijn in DASSEN, Patrick en NIJHUIS, Ton (eds.). Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat*. Amsterdam: Boom, 2001, 43-62
- VERPLAETSE, Jan. *For the Sake of Argument. Argumentatieleer voor juristen en ethici*. Antwerpen: Maklu, 2004
- VICE, Sue. *Holocaust Fiction*. London: Routledge, 2000
- VIDAL-NAQUET, Pierre. *Le livre noir du communisme in Critique communiste*, 1998, 151
- VILLA, Dana R. *Politics, Philosophy, Terror: Essays on the Thought of Hannah Arendt*. Princeton: Princeton University Press, 1999
- VITAL, David. *After the Catastrophe: Aspects of Contemporary Jewry in HAYES, Peter (ed.). Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press, 1991, 120-138
- VOLTAIRE, François Marie Arouet. *Candide ou L'Optimisme, Traduit de l'allemand de Mr. le Docteur Ralph*. Genève: Cramer, 1759
- Von Fesseln und Lumpen befreit. Ende des Berliner Strategiespiels: Die Statuen der Generäle Bülow und Scharnhorst stehen wieder in Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 26 augustus 2002
- VON KLIMÓ, Árpád and ROLF, Malte. *Rausch und Diktatur in Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2003, 51, 10, 877-895
- VON LANG, Jochen. *Das Eichmann-Protokoll. Tonbandaufzeichnungen der israelischen Verhöre*. München: Propyläen, 2001
- VON SALDERN, Adelheid. *Hillgrubers 'Zweierlei Untergang'. Der Untergang historischer Erfahrungsanalyse? in GERSTENBERGER, Heide en SCHMIDT, Dorothea (eds.). Normalität oder Normalisierung? Geschichtswerkstätten und Faschismusanalyse*. Münster: Westfälisches Dampfboot, 1987, 160-170
- VON WEIZSÄCKER, Richard. *Zum 40. Jahrestag der Beendigung des Krieges in Europa und der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft. Ansprache am 8. Mai 1985 in der Gedenkstunde im Plenarsaal des Deutschen Bundestages* op <http://www.bundestag.de/geschichte/parlhist/dokumente/dok08.html>
- WACHSMANN, Nikolaus. *Hitler's Prisons: Legal Terror in Nazi Germany*. New Haven & London: Yale University Press, 2004
- WÆVER, Ole. *European Security Identities in Journal of Common Market Studies*, 1996, 34, 1, 104-132
- WAGENAAR, Willem Albert. *Identifying Ivan: A Case Study in Legal Psychology*. Cambridge: Harvard University Press, 1988
- WAGNER, Peter. *Liberty and Discipline: Making Sense of Postmodernity, or, Once Again, Toward a Sociohistorical Understanding of Modernity in Theory and Society*, 1992, 21, 467-492
- WAGNER, Thorsten. *Aktion Reinhardt in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 354-355
- WAGNER, Thorsten. *Belzec in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 393-394
- WAGNER, Thorsten. *Chelmno/Kulmhof in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 411-412

- WAGNER, Thorsten. *Lublin-Majdanek* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 573
- WAGNER, Thorsten. *Sobibor* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 734
- WAGNER, Thorsten. *Treblinka* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 764-765
- WAJNRYB, Ruth. *The Silence: How Tragedy Shapes Talk*. St. Leonard's: Allen & Unwin, 2001
- WAKIN, Daniel J. *Barenboim Criticizes Israeli Views in New York Times*, 26 januari 2005
- WALLERSTEIN, Immanuel. *The Modern World-System*. Vol. I-III. New York: Academic Press, 1974-1989
- WALLERSTEIN, Immanuel. *The French Revolution as a World-Historical Event* in FEHÉR, Ferenc (ed.). *The French Revolution and the Birth of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1990, 117-130
- WALLERSTEIN, Immanuel. *Contemporary Capitalist Dilemmas, the Social Sciences, and the Geopolitics of the Twenty-First Century* in *Canadian Journal of Sociology*, 1998, 23, 2-3, 141-159
- WALLERSTEIN, Immanuel. *The End of the World as We Know It: Social Science for the Twenty-First Century*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2001 [1999]
- WALLERSTEIN, Immanuel. *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-Century Paradigms*. Philadelphia: Temple University Press, 2001
- WALLERSTEIN, Immanuel. *World-Systems Analysis: An Introduction*. Durham: Duke University Press, 2004
- WALLERSTEIN, Immanuel. "Globalization or The Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World-System" op <http://www.binghamton.edu/fbc/iwtrajws.htm>
- WALLIMANN, Isidor en DOBKOWSKI, Michael N. (eds.). *Genocide and the Modern Age: Etiology and Case Studies of Mass Death*. Westport: Greenwood Press, 1987
- WALZER, Michael. *Regicide and Revolution: Speeches at the Trial of Louis XVI*. Cambridge: Cambridge University Press, 1974
- WANSON, Isabelle. *Godfried van Bouillon* in MORELLI, Anne (ed.). *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo, 1996, 47-53
- WARMBRUNN, Werner. *Belgium* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 55-60
- WARMBRUNN, Werner. *Netherlands* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 437-443
- WATERMAN, Alan S. *The Psychology of Individualism*. New York: Praeger, 1984
- WAXMAN, Dov. *The Pursuit of Peace and the Crisis of Israeli Identity: Defending/Defining the Nation*. New York: Palgrave Macmillan, 2006
- WEBER, Katja en KOWERT, Paul A. *Cultures of Order: Leadership, Language, and Social Reconstruction in Germany and Japan*. New York: State University of New York Press, 2007
- WEBER, Max. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Band I. Tübingen: Mohr, 1972 [1920]
- WEBER, Max. *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* in WEBER, Max. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Band I. Tübingen: Mohr, 1972 [1920], 17-206
- WEBER, Max. *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: Mohr, 1976 [1922]
- WEBER, Max. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: Mohr, 1988 [1922]
- WEBER, Max. *Gesammelte politische Schriften*. Tübingen: Mohr, 1988
- WEBER, Max. *Wissenschaft als Beruf* in WEBER, Max. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: Mohr, 1988 [1922], 582-613
- WEHLER, Hans-Ulrich. *Das Deutsche Kaiserreich, 1871-1918*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1973
- WEHLER, Hans-Ulrich. *Geschichte – von unten gesehen* in *Die Zeit*, 3 mei 1985
- WEHLER, Hans-Ulrich. *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum "Historikerstreit"*. München: C.H. Beck, 1988
- WEHLER, Hans-Ulrich. *Aufforderung zum Irrweg. Hans-Ulrich Wehler über den deutschen Nationalismus und seine Mythen* in *Der Spiegel*, 24 september 1990
- WEHLER, Hans-Ulrich. *Unburdening the German Past? A Preliminary Assessment* in BALDWIN, Peter (ed.). *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*. Boston: Beacon Press, 1990, 214-223
- WEHLING, Peter. *Weshalb weiß die Wissenschaft nicht, was sie nicht weiß? Umrisse einer Soziologie des Wissenschaftlichen Nichtwissens* in BÖSCHEN, Stefan en WEHLING, Peter (eds.). *Wissenschaft zwischen Folgenverantwortung und Nichtwissen*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2004, 35-105
- WEHLING, Peter. *Reflexive Wissenspolitik: Öffnung und Erweiterung eines neuen Politikfeldes in Technikfolgenabschätzung. Theorie und Praxis*, 2004, 13, 3, 63-71
- WEIDENFELD, Werner. *Die Frage nach der Einheit der deutschen Nation*. München: Olzog, 1981
- WEIDENFELD, Werner (ed.). *Die Identität der Deutschen*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1983

- WEIDENFELD, Werner. *Einführung* in WEIDENFELD, Werner (ed.). *Die Identität der Deutschen*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1983, 9-11
- WEIDENFELD, Werner. *Die Identität der Deutschen – Fragen, Positionen, Perspektiven* in WEIDENFELD, Werner (ed.). *Die Identität der Deutschen*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1983, 13-50
- WEILL, Nicolas. *Crimes et châtements: Pour lire "Le Livre noir du communisme" hors polémiques* in *Le Monde*, 8 januari 1999
- WEILL, Nicolas. *Une histoire personnelle de l'antisémitisme*. Paris: Laffont, 2003
- WEILL, Nicolas. *La République et les antisémites*. Paris: Grasset, 2004
- WEIN, Abraham. *Jizkor-Buch* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 677-679
- WEINBERG, David. *France* in LAQUEUR, Walter (ed.). *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 213-222
- WEINBERG, Gerhard L. *A World at Arms: A Global History of World War II*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994
- WEINBERG, Gerhard L. *Germany's War for World Conquest and the Extermination of the Jews in Holocaust and Genocide Studies*, 1996, 10, 2, 119-133
- WEINGARTEN, Aviva. *Jewish Organizations' Response to Communism and to Senator McCarthy*. London: Vallentine Mitchell, 2008
- WEINGROD, Alex. *How Israeli Culture Was Constructed: Memory, History and the Israeli Past* in *Israel Studies*, 1997, 2, 1, 228-237
- WEINMANN, Martin, KAISER, Anne en KRAUSE-SCHMITT, Ursula. *Das nationalsozialistische Lagersystem*. Frankfurt am Main: zweitausendeins, 1990
- WEINRAUB, Bernard. *Reagan Joins Kohl in Brief Memorial at Bitburg Graves* in *New York Times*, 6 mei 1985
- WEISMANN, Michael. *Eine Welt. Finkelstein und Novick als Zeugen einer globalen Kultur* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 10 februari 2001
- WEISS, Aharon. *Categories of Camps: Their Character and Role in the Execution of the "Final Solution of the Jewish Question"* in *The Nazi Concentration Camps: Proceedings of the Fourth Yad Vashem International Historical Conference*. Jerusalem: Yad Vashem, 1984, 115-132
- WEISS, Aharon. *The Holocaust and the Ukrainian Victims* in BERENBAUM, Michael (ed.). *A Mosaic of Victims: Non Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*. New York: New York University Press, 1990, 109-115
- WEISS, Aharon. *The Destruction of European Jewry* in ROZETT, Robert en SPECTOR, Shmuel (eds.). *Encyclopedia of the Holocaust*. New York: Facts on File, 2000, 45-55
- WEIß, Hermann. *Dänemark* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 167-185
- WEIß, Hermann. *Aktion Erntefest* in BENZ, Wolfgang, GRAML, Hermann en WEIß, Hermann (eds.). *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 [1997], 354
- WEIß, Hermann (ed.). *Biographisches Lexikon zum Dritten Reich*. Frankfurt am Main: Fischer, 1998
- WEIß, Hermann. *Aktion Reinhardt* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Lexikon des Holocaust*. München: Beck, 2002, 9-11
- WEISSBERG, Liliane. *The Tale of a Good German: Reflections on the German Reception of Schindler's List* in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). *Spielberg's Holocaust. Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 171-192
- WEISSBERG, Liliane. *Introduction* in BEN-AMOS, Dan en WEISSBERG, Liliane (eds.). *Cultural Memory and the Construction of Identity*. Detroit: Wayne State University Press, 1999, 1-26
- WEISSMAN, Gary. *Fantasies of Witnessing: Postwar Efforts to Experience the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 2004
- WEITZ, Yechiam. *The Holocaust on Trial: The Impact of the Kasztner and Eichmann Trials on Israeli Society* in *Israel Studies*, 1996, 1, 2, 1-26
- WEIZMANN, Chaim. *The Letters and Papers of Chaim Weizmann. Series A: Letters. Vol. 19. January 1939 – June 1940*. London: Oxford University Press, 1979
- WELKER, Robert P. *Searching for the Educational Imperative in Holocaust Curricula* in MILLEN, Rochelle L. (ed.). *New Perspectives on the Holocaust: A Guide for Teachers and Scholars*. New York: New York University Press, 1996, 99-121
- WELLERS, Georges. *Le nombre des victimes de la 'solution finale' et le rapport Korherr* in *Le monde juif*, 1977, 86, 63-84
- WELLERS, Georges. *Essai de détermination du nombre de morts au camp d'Auschwitz* in *Le monde juif*, 1983, 112, 127-159
- WERTH, Nicolas. *Un état contre son peuple: violence, repression et terreur en Union soviétique* in COURTOIS, Stéphane, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK,

- Karel en MARGOLIN, Jean-Louis. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression*. Paris: Robert Laffont, 1997, 43-379
- WERTH, Nicolas. *Le crime n'est pas central* in *L'Humanité*, 7 november 1997
- WERTH, Nicolas. *Vrais et faux enjeux du "livre noir"* in *Le Monde*, 27 november 1997
- WERTH, Nicolas. *Le communisme: l'heure du bilan* in *L'Histoire*, 1998, 217, 6-8
- WERTH, Nicolas. *Plus on compare le communisme et le nazisme, plus les differences sautent aux yeux* in *Le Monde*, 21 september 2000
- WERTSCH, James V. *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002
- WESTERMANN, Edward B. *Shaping the Police Soldier as an Instrument for Annihilation* in STEINWEIS, Alan E. en ROGERS, Daniel E. (eds.). *The Impact of Nazism: New Perspectives on the Third Reich and Its Legacy*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2003, 129-150
- WESTERMANN, Edward B. *Einsatzgruppen* in LEVY, Richard S. (ed.). *Antisemitism: A Historical Encyclopedia of Prejudice and Persecution*. Vol.1. Santa Barbara: ABC-Clio, 2005, 199-200
- WESTERMANN, Edward B. *Hitler's Police Battalions: Enforcing Racial War in the East*. Lawrence: University Press of Kansas, 2005
- WETTE, Wolfram. *Die NS-Propagandathese vom angeblichen Präventivkriegscharakter des Überfalls* in UEBERSCHÄR, Gerd R. en BESYMENSKI, Lew (eds.). *Der deutsche Angriff auf die Sowjetunion 1941. Die Kontroverse um die Präventivkriegsthese*. Darmstadt, 1998, 38-47
- WETTE, Wolfram. *Der Krieg gegen die Sowjetunion - ein rassenideologisch begründeter Vernichtungskrieg* in KAISER, Wolf (ed.). *Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden*. Berlin: Econ Ullstein, 2002, 15-38
- WETTE, Wolfram en UEBERSCHÄR, Gerd R. (eds.). *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert*. Darmstadt: Primus, 2001
- WETZEL, Juliana. *Frankreich und Belgien* in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimensionen des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: Oldenbourg, 1991, 105-136
- WHITE, Hayden. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973
- WHITE, Hayden. *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978
- WHITE, Hayden. *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1982
- WHITE, Hayden. *Historical Emplotment and the Problem of Truth* in FRIEDLANDER, Saul (ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution"*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1992, 37-53
- WHITE, Joseph Robert. *Target Auschwitz: Historical and Hypothetical German Responses to Allied Attack* in *Holocaust and Genocide Studies*, 2002, 16, 1, 54-76
- WHITFIELD, Stephen J. *Reflections on Peter Novick's Holocaust in American Life: Two Perspectives in Judaism*, 2000, 49, 4, 484-492
- WIENER, Jon. *The Other Holocaust Museum (Simon Wiesenthal Center Museum of Tolerance)* in *Tikkun*, 1995, 10, 3, 22-27
- WIESEL, Elie. *La nuit*. Paris: Minuit, 1983 [1958]
- WIESEL, Elie. *The Town Beyond the Wall*. New York: Schocken Books, 1982 [1962]
- WIESEL, Elie. *In the Face of Barbarians a Victory of Spirit* in *New York Times Book Review*, 27 oktober 1963
- WIESEL, Elie. *Legends of Our Time*. New York: Holt, Rhinehart & Winston, 1968
- WIESEL, Elie. *One Generation After*. New York: Avon, 1970
- WIESEL, Elie. *Messengers of God: Biblical Portraits and Legends*. New York: Summit Books, 1985 [1976]
- WIESEL, Elie. *Now We Know* in ARENS, Richard (ed.). *Genocide in Paraguay*. Philadelphia: Temple University Press, 1976, 165-167
- WIESEL, Elie. *The Holocaust as Literary Inspiration* in WIESEL, Elie, DAWIDOWICZ, Lucy, RABINOWITZ, Dorothy en MACAFEE BROWN, Robert (eds.). *Dimensions of the Holocaust*. Evanston: Northwestern University Press, 1996 [1977], 5-19
- WIESEL, Elie. *A Jew Today*. New York: Random House, 1978
- WIESEL, Elie. *Trivializing the Holocaust: Semi-Fact and Semi-Fiction* in *The New York Times*, 16 april 1978
- WIESEL, Elie. *Why I Write* in ROSENFELD, Alvin en GREENBERG, Irving (eds.). *Confronting the Holocaust: The Impact of Elie Wiesel*. Bloomington: Indiana University Press, 1978, 200-206
- WIESEL, Elie. *The President's Commission on the Holocaust - Report to the President*, 27 september 1979
- WIESEL, Elie. *Does the Holocaust Lie Beyond the Reach of Art?* in *New York Review of Books*, 17 april 1983
- WIESEL, Elie. *Shoah* in *New York Times*, 3 november 1985
- WIESEL, Elie. *Leserbrief* in *Frankfurter Rundschau*, 14 november 1986
- WIESEL, Elie. *Job, ou, Dieu dans la tempête*. Paris: Fayard, 1986

- WIESEL, Elie. *Three Poems* in CARGAS, Harry J. (ed.). *Telling the Tale: A Tribute to Elie Wiesel on the Occasion of His 65th Birthday: Essays, Reflections, and Poems*. Saint Louis: Time Being Books, 1993, 109-112
- WIESEL, Elie. *Tous les fleuves vont à la mer. Mémoires I*. Paris: Éditions du Seuil, 1994
- WIESEL, Elie. ... *et la mer n'est pas remplie. Mémoires II*. Paris: Éditions du Seuil, 1996
- WIESEL, Elie. *A Prayer for the Days of Awe* in *The New York Times*, 2 oktober 1997
- WIESEL, Elie en ABRAHAMSON, Irving. *Against Silence: The Voice and Vision of Elie Wiesel*. New York: Holocaust library, 1985
- WIESEL, Elie, DAWIDOWICZ, Lucy, RABINOWITZ, Dorothy en MACAFEE BROWN, Robert (eds.). *Dimensions of the Holocaust*. Evanston: Northwestern University Press, 1996 [1977]
- WIESEL, Elie en LEPENIES, Wolf. *Ethics and Memory/Ethik und Erinnerung*. Berlin: De Gruyter, 1997
- WIESELTIER, Leon. *After Memory: Reflections on the Holocaust Memorial Museum* in *New Republic*, 3 mei 1993, 16-26
- WIEVIORKA, Annette. *Déportation et genocide. Entre la mémoire et l'oubli*. Paris: Plon, 1992
- WIEVIORKA, Annette. *Autour d'Auschwitz* in MORIZET, Jacques en MÖLLER, Horst (eds.). *Allemagne-France: Lieux et mémoire d'une histoire commune*. Paris: Albin Michel, 1995, 187-204
- WIEVIORKA, Annette. *Deportation and Memory: Official History and the Rewriting of World War II* in ROSENFELD, Alvin H. (ed.). *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 273-299
- WIEVIORKA, Annette. *Stéphane Courtois, en un combat douteux* in *Le Monde*, 27 november 1997
- WIEVIORKA, Annette. *Auschwitz. La solution finale*. Paris: Tallandier, 2005
- WIEVIORKA, Michel. *La tentation antisémite. Haine des juifs dans la France d'aujourd'hui*. Paris: Laffont, 2005
- WILCOX, Larry. *The Holocaust on Film: The Feature Films: Introduction* in *Film & History*, 2002, 32, 2, 10-12
- WILDT, Michael. *The Invented and the Real: Historiographical Notes on Schindler's List* in *History Workshop Journal*, 1996, 41, 240-249
- WILDT, Michael (ed.). *Nachrichtendienst, politische Elite und Mordeinheit. Der Sicherheitsdienst des Reichsführers SS*. Hamburg: Hamburger Edition, 2003
- WILHELM, Hans-Heinrich. *Richard Korherr* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 799-800
- WILKOMIRSKI, Benjamin. *Bruchstücke. Aus einer Kindheit 1939-1948*. Frankfurt am Main: Jüdischer Verlag, 1995
- WILLIAMS, Raymond. *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. London: Fontana Press, 1983
- WILLIS, Robert E. *Auschwitz and the Good: Some Reflections* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1994, 8, 1, 50-74
- WILSON, Ross. *Memory and Trauma: Narrating the Western Front, 1914-1918* in *Rethinking History*, 2009, 13, 2, 251-267
- WINKLER, Heinrich August. *Der deutsche Sonderweg. Eine Nachlese* in *Merkur*, 1981, 35, 793-804
- WINKLER, Heinrich August. *Nationalapologetisches Bedürfnis* in *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 20 juni 1986
- WINKLER, Heinrich August. *Auf ewig in Hitlers Schatten? Zum Streit über das Geschichtsbild der Deutschen* in *Frankfurter Rundschau*, 14 november 1986
- WINKLER, Heinrich August. *Ein europäischer Bürger namens Hitler. Ernst Nolte Entlastungsoffensive geht weiter* in *Die Zeit*, 4 februari 1987
- WINKLER, Heinrich August. *Der Weg in die Katastrophe*. Bonn: Dietz, 1987
- WINKLER, Heinrich August. *Deutschland vor Hitler. Der historische Ort der Weimarer Republik* in PEHLE, Walter H. (ed.). *Der historische Ort des Nationalsozialismus. Annäherungen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1990, 11-30
- WINKLER, Heinrich August. *Abschied von einem deutschen Sonderweg. Wider die postnationale Ideologie* in *Die neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte*, 1993, 40, 633-636
- WINKLER, Heinrich August. *Aus der Geschichte lernen? Zum Verhältnis von Historie und Politik in Deutschland nach 1945* in *Die Zeit*, 30 maart 2004
- WINKLER, Heinrich August. *Auf ewig in Hitlers Schatten? Über die Deutschen und ihre Geschichte*. München: Beck, 2007
- WINTER, Jay M. *Die Generation der Erinnerung. Reflexionen über den "Memory-Boom" in der zeithistorischen Forschung* in *Werkstatt Geschichte*, 2001, 30, 5-16
- WINTER, Jay M. *Forms of Kinship and Remembrance in the Aftermath of the Great War* in WINTER, Jay M. en SIVAN, Emmanuel (eds.). *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, 40-60

- WINTER, Jay M. *Remembering War: The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*. New Haven: Yale University Press, 2006
- WINTER, Jay M. en SIVAN, Emmanuel (eds.). *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999
- WINTER, Jay M. en SIVAN, Emmanuel. *Setting the Framework* in WINTER, Jay M. en SIVAN, Emmanuel (eds.). *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, 6-39
- WISCHLOW, Oleg. *Zu militärischen Absichten und Plänen der UdSSR im Sommer 1941* in QUINKERT, Babette (ed.). *„Wir sind die Herren dieses Landes“. Ursachen, Verlauf und Folgen des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion*. Hamburg: VSA, 2002, 44-54
- WISNER, Ben, BLAIKIE, Piers, CANNON, Terry en DAVIS, Ian. *At Risk: Natural Hazards, Peoples Vulnerability and Disasters*. London: Routledge, 2003 [1994]
- WISNIEWSKI, Janusz en KOSCIELNIAK, Cezary (eds.). *Ist die Identität Europas möglich? Zu philosophischen, politischen und historischen Aspekten einer europäischen Identität*. Berlin: Logos Verlag, 2003
- WISNIEWSKI, Janusz en ZODZ, Katarzyna. *Staatsbürgerschaft und Unionsbürgerschaft im Lichte der Erweiterung der Europäischen Union* in WISNIEWSKI, Janusz en KOSCIELNIAK, Cezary (eds.). *Ist die Identität Europas möglich? Zu philosophischen, politischen und historischen Aspekten einer europäischen Identität*. Berlin: Logos Verlag, 2003, 47-62
- WISTRICH, Robert S. (ed.). *Terms of Survival: The Jewish World Since 1945*. London: Routledge, 1995
- WISTRICH, Robert S. *The Road to Auschwitz* in *Commentary*, 1997, 104, 1, 57-59
- WISTRICH, Robert S. en OHANA, David (eds.). *The Shaping of Israeli Identity: Myth, Memory and Trauma*. London: Frank Cass & Co, 1995
- WIITE, Peter. *Two Decisions Concerning the 'Final Solution to the Jewish Question': Deportations to Lodz and the Mass Murder in Chelmno* in *Holocaust and Genocide Studies*, 1995, 9, 3, 318-345
- WITTE, Peter. *Auf Befehl des „Führers“* in *Die Welt*, 27 augustus 1999
- WITTE, Peter en TYAS, Stephen. *A New Document on the Deportation and Murder of Jews during „Einsatz Reinhardt“ 1942* in *Holocaust and Genocide Studies*, 2001, 15, 3, 468-486
- WOJAK, Irmtrud en HAYES, Peter (eds.). *„Arisierung“ im Nationalsozialismus. Volksgemeinschaft, Raub und Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2000, 241-267
- WOJAK, Irmtrud en MEINL, Susanne (eds.). *Grenzenlose Vorurteile: Antisemitismus, Nationalismus und ethnische Konflikte in verschiedenen Kulturen*. Frankfurt: Campus Verlag, 2002
- WOKLER, Robert. *The Enlightenment Project on the Eve of the Holocaust* in KAYE, James en STRÅTH, Bo (eds.). *Enlightenment and Genocide, Contradictions of Modernity*. Brussel: P.I.E., 2000, 59-79
- WOLF, Arnold J. *The Centrality of the Holocaust is a Mistake: The Holocaust is Being Sold, Not Taught* in *The National Jewish Monthly*, oct. 1980, 14-17
- WOLF, Arnold J. *The Shoah in America* in *Judaism*, 1999, 48, 4, 490-494
- WOLFFSOHN, Michael en BRECHENMACHER, Thomas. *Denkmalsturz? Brandts Kniefall*. München: OLZOG, 2005
- WOLFRUM, Edgar. *Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland 1949-1989. Phasen und Kontroversen* in BOCK, Petra en WOLFRUM, Edgar (eds.). *Umkämpfte Vergangenheit. Geschichtsbilder, Erinnerung und Vergangenheitspolitik im internationalen Vergleich*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999, 55-81
- WOLFRUM, Edgar. *Die beiden Deutschland* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 133-149
- WOLLENBERG, Jörg (ed.). *„Niemand war dabei und keiner hat's gewußt“. Die deutsche Öffentlichkeit und die Judenverfolgung 1933-1945*. München: Piper, 1989
- WOLLER, Hans. *Der Rohstoff des kollektiven Gedächtnisses. Die Abrechnung mit dem Faschismus in Italien und ihre erfahrungsgeschichtliche Dimension* in CORNELIËN, Christoph, KLINKHAMMER, Lutz en SCHWENTKER, Wolfgang (eds.). *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*. Frankfurt am Main: Fischer, 2003, 67-76
- WOOD, Michael. *Conquistadores*. Berkeley: University of California Press, 2000
- WOOD, Nancy. *Memory on Trial in Contemporary France: The Case of Maurice Papon* in *History & Memory*, 1999, 11, 1, 41-76
- WOOD, Nancy. *Memory's Remains: Les lieux de mémoire* in *History & Memory*, 1994, 6, 123-149
- WOOD, Nancy. *Vectors of Memory: Legacies of Trauma in Postwar Europe*. Oxford: Berg, 1999
- WRIGHT MILLS, Charles. *The Sociological Imagination*. Oxford: Oxford University Press, 1959
- WRIGLEY, Richard en CRASKE, Matthew (eds.). *Pantheons: Transformations of a Monumental Idea*. Aldershot: Ashgate, 2004

- WROBEL, Ignaz (aka TUCHOLSKY, Kurt). *Dänische Felder* in *Die Weltbühne*, 26 juli 1927, 152-153 (herdrukt in TUCHOLSKY, Kurt. *Gesammelte Werke*. Band 5: 1927. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1975, 266-267)
- WUTHNOW, Robert. *Meaning and Moral Order: Explorations in Cultural Analysis*. Berkeley: University of California Press, 1987
- WYMAN, David S. *Why Auschwitz was Never Bombed* in *Commentary*, 1978, 65, 32-46
- WYMAN, David S. *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941-1945*. New York: Pantheon Books, 1984
- WYMAN, David S. en ROSENZVEIG, Charles H. (eds.). *The World Reacts to the Holocaust*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996
- WYNNE, Brian. *May the Sheep Safely Graze? A Reflexive View of the Expert-Lay Knowledge Divide* in LASH, Scott, SZERSZYNSKI, Bronislaw en WYNNE, Brian (eds.). *Risk, Environment and Modernity: Towards a New Ecology*. London: Sage, 1996, 44-83
- WYRWA, Ulrich. "Holocaust". *Notizen zur Begriffsgeschichte in Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, 1999, 8, 300-311
- WYSCHOGRD, Michael. *Faith and the Holocaust: A Review Essay of Emil Fackenheim's God's Presence in History in Judaism*, 1971, 20, 286-294
- WYTWYCKY, Bohdan. *The Other Holocaust: Many Circles of Hell: A Brief Account of 9-10 Million Persons Who Died with the 6 Million Jews under Nazi Racism*. Washington: The Novak Report on the New Ethnicity, 1980
- YABLONKA, Hanna. *The Development of Holocaust Consciousness in Israel: The Nuremberg, Kapos, Kastner, and Eichmann Trials in Israel Studies*, 2003, 8, 3, 1-24
- YAHIL, Leni. *The Rescue of Danish Jewry: Test of a Democracy*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1969
- YAHIL, Leni. *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932-1945*. Oxford: Oxford University Press, 1990
- YAHIL, Leni. *Dänemark* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 305-308
- YATES, Frances. *The Art of Memory*. Chicago: University of Chicago Press, 1966
- YEHOHUA, Abraham B. *Between Right and Right*. Garden City, NY: Doubleday, 1981
- YERUSHALMI, Yosef Hayim. *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory*. Seattle: University of Washington Press, 1989 [1982]
- YOUNG, James E. *Memory and Monument* in HARTMAN, Geoffrey H. (ed.). *Bitburg in Moral and Political Perspective*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 103-113
- YOUNG, James E. *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation*. Bloomington: Indiana University Press, 1990 [1988]
- YOUNG, James E. *The Biography of a Memorial Icon: Nathan Rapoport's Warsaw Ghetto Monument in Representations*, 1989, 26, 69-106
- YOUNG, James E. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning in Holocaust and Genocide Studies*, 1989, 4, 1, 63-76
- YOUNG, James E. *Israel's Memorial Landscape: Sho'ah, Heroism, and National Redemption* in HAYES, Peter (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University, 1991, 279-304
- YOUNG, James E. *The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today in Critical Inquiry*, 1992, 18, 2, 267-296
- YOUNG, James E. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993
- YOUNG, James E. *Museen und Gedenkstätten: Allgemeiner Überblick* in GUTMAN, Israel en JÄCKEL, Eberhard (eds.). *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. München: Piper, 1995 [1993], 972-973
- YOUNG, James E. *Holocaust Memorial: The Art of Memory in History*. New York: Prestel, 1995
- YOUNG, James E. *Toward a Received History of the Holocaust in History and Theory*, 1997, 36, 4, 21-43
- YOUNG, James E. *America's Holocaust: Memory and the Politics of Identity* in FLANZBAUM, Hilene (ed.). *The Americanization of the Holocaust*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999, 68-83
- YOUNG, James E. *At Memory's Edge: After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. New Haven: Yale University Press, 2000
- YOUNG, James E. *Israel* in KNIGGE, Volkhard en FREI, Norbert (eds.). *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002, 272-287
- YOUNG, James E. *Looking into the Mirrors of Evil* in CESARANI, David (ed.). *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge, 2005, 157-166
- YOUNG-BRUEHL, Elisabeth. *Hannah Arendt: For Love of the World*. New Haven: Yale University Press, 1982

- ZACHARIAS, Wolfgang (ed.). *Zeitphänomen Musealisierung. Das Verschwinden der Gegenwart und die Konstruktion der Erinnerung*. Essen: Klartext, 1990
- ZACH, Krista. Rumänien in BENZ, Wolfgang (ed.). *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München: dtv, 1996 [1991], 381-409
- ZAGARE, Frank C. *Rationality and Deterrence in World Politics*, 1990, 42, 2, 238-260
- ZAGORIN, Perez. *History, the Referent, and Narrative: Reflections on Postmodernism Now in History and Theory*, 1999, 38, 1, 1-24
- ZBIKOWSKI, Andrzej. *Pogroms in Northeastern Poland – Spontaneous Reactions and German Instigations in BARKAN, Elazar, COLE, Elizabeth A. en STRUVE, Kai (ed.). Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2007, 315-354
- ZELIZER, Barbie. *Every Once in a While: Schindler's List and the Shaping of History in LOSHITZKY, Yosefa (ed.). Spielberg's Holocaust. Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press, 1997, 18-40
- ZELIZER, Barbie. *Remembering to Forget: Holocaust Memory through the Camera's Eye*. Chicago: University of Chicago Press, 1998
- ZELIZER, Barbie. *Visual Culture and the Holocaust*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2001
- ZERTAL, Idith. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005
- ZERUBAVEL, Eviatar. *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago: University of Chicago Press, 2003
- ZERUBAVEL, Yael. *The Historic, the Legendary, and the Incredible: Invented Tradition and Collective Memory in Israel* in GILLIS, John R. (ed.). *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton: Princeton University Press, 1994, 105-123
- ZERUBAVEL, Yael. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*. Chicago: University of Chicago Press, 1995
- ZERUBAVEL, Yael. *The "Mythological Sabra" and Jewish Past: Trauma, Memory, and Contested Identities in Israel Studies*, 2002, 7, 2, 115-144
- ZERUBAVEL, Yael. *Transhistorical Encounters in the Land of Israel: On Symbolic Bridges, National Memory, and the Literary Imagination in Jewish Social Studies*, 2005, 11, 3, 115-140
- ZIERLER, Wendy. *"My Holocaust Is Not Your Holocaust": Facing Black and Jewish Experience in The Pawnbroker, Higher Ground, and The Nature of Blood in Holocaust and Genocide Studies*, 2004, 18, 1, 46-67
- ZIMBARDO, Philip. *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil*. New York: Random House, 2007
- ZIMMERMAN, John C. *Fritjof Meyer and the Number of Auschwitz Victims: A Critical Analysis in Journal of Genocide Research*, 2004, 6, 2, 249-266
- ZIMMERMANN, Michael. *Verfolgt, vertrieben, vernichtet. Die nationalsozialistische Vernichtungspolitik gegen Sinti und Roma*. Essen: Klartext Verlag, 1989
- ZIMMERMANN, Michael. *The National Socialist "Solution of the Gypsy Question": Central Decisions, Local Initiatives, and Their Interrelation in Holocaust and Genocide Studies*, 2001, 15, 3, 412-427
- ZINGUER, Ilana (ed.). *Dionysos: origines et résurgences*. Paris: J. Vrin, 2001
- ZITELMANN, Rainer. *Hitler. Selbstverständnis eines Revolutionärs*. Hamburg: Rowohlt, 1987
- ZITELMANN, Rainer. *Zur Begründung des "Lebensraum"-Motivs in Hitlers Weltanschauung in MICHALKA, Wolfgang (ed.). Der Zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz*. München: Piper, 1989, 551-567
- ZITELMANN, Rainer. *Nationalsozialismus und Antikommunismus. Aus Anlaß der Thesen von Ernst Nolte in BACKES, Uwe JESSE Eckhard en ZITELMANN Rainer (ed.). Die Schatten der Vergangenheit. Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus*. Berlin: Propyläen, 1990, 218-242
- ZITELMANN, Rainer (ed.). *Westbindung – Chancen und Risiken für Deutschland*. Frankfurt am Main: Propyläen, 1993
- ZUCKERMANN, Moshe. *Zweierlei Holocaust. Der Holocaust in den politischen Kulturen Israels und Deutschlands*. Wallstein: Göttingen, 1998
- ZWEIG, Ronald. *German Reparations in LAQUEUR, Walter (ed.). The Holocaust Encyclopedia*. New Haven: Yale University Press, 2001, 530-532